ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΝΙΚΟΣ ΖΙΑΣ, Καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης Πανεπιστημίου Αθηνών

ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Αθηνών

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ, Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Φιλοσοφικής Σχολής Ρεθύμνου

ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, τ. Διευθύντρια Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

ΑΙΚ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, τ. Διευθύντρια Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Έφορος Αρχαιοτήτων

ΚΩΝΣΤ. ΤΣΑΚΟΣ, τ. Έφορος Αρχαιοτήτων

ΧΑΡΑΛ. ΚΡΙΤΖΑΣ, Διευθυντής του Επιγραφικού Μουσείου

ΣΟΝΙΑ ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, Αναπλ. Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Αθηνών

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Ευαγγελία Κυπραίου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ Ελένη Λίτινα

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Βάνα Μάρη

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ David Hardy

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ-ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ Κατερίνα Ηλιοπούλου

ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΕΣ Τόξο

ΕΚΤΥΠΩΣΗ Δημ. Επαμ. Ταμπακόπουλος

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 10564 Αθήνα
www.tap.culture.gr.

ISSN 0570-622-X

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 51-52 (1996-1997)

ΜΕΡΟΣ Α'-ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑ 2000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Αθηναϊκά έργα ώριμης αρχαϊκής γλυπτικής. Το εύρημα της οδού Αιόλου (Πίν. 1-14)	1-34
ΝΙΚ. ΚΑΛΤΣΑΣ, Κλαζομενιακές σαρκοφάγοι από το νεκροταφείο της Ακάνθου (Πίν. 15-24)	35-50
ΣΤ. ΑΝΔΡΕΟΥ, Σίνδος: Αποθέτης κεραμικής της πρώιμης εποχής του Χαλκού (Σχέδ. 1-10· Πίν. 25-28)	51-84
ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, Αλάβαστρο του Ζωγράφου του Ευεργίδου (Σχέδ. 1-2· Πίν. 29-36)	85-98
ΣΤ. ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ, Δύο τελετουργικές πυρές από την ανασκαφή για το «Μετρό» στο οικόπεδο Μακρυγιάννη (Σχέδ. 1-4· Πίν. 37-42)	99-118
Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ, Λίθινα από τη Μακεδονία στην Αθήνα	119-124
ΜΑΡΙΑ ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ, Δύο αρχαία εργαστήρια στην περιοχή του Θορικού (Σχέδ. 1-8· Πίν. 43-46)	125-140
ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ, Τα *ὁμόλογα* των Αμβρακιωτών και η τοπογραφία της νοτιοανατολικής Ηπείρου (Σχέδ. 1-9· Πίν. 47-52)	141-172
ΙΟΥΛΙΑ ΚΑΤΣΑΔΗΜΑ, Δύο επιτύμβιες στήλες από τα Πλαίσια του Νομού Ιωαννίνων (Σχέδ. 1-2· Πίν. 53-54)	173-196
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Στοιχεία καθημερινής ζωής και λαϊκής λατρείας από την Πέλλα των ελληνιστικών χρόνων. Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Γεωργίου Παππά (Σχέδ. 1-4· Πίν. 55-64)	197-230
ΑΓΓ. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ, Μελανόγραφες υδρίες Hadra από την ελληνιστική νεκρόπολη της Ρόδου. Συμβολή στη μελέτη της γραπτής ελληνιστικής κεραμικής (Σχέδ. 1-6· Πίν. 65-74)	231-256
Α. ΜΠΡΙΚΑΣ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, Νεότερες ενεπίγραφες πλάκες αγίας τράπεζας από εκκλησίες του Έβρου (Σχέδ. 1-4· Πίν. 75-82)	257-268
ΑΓΓ. ΚΑΤΣΙΩΤΗ, Επισκόπηση της μνημειακής ζωγραφικής του 13ου αιώνα στα Δωδεκάνησα (Πίν. 83-120)	269-302
ΣΩΤ. ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Ο γλυπτός διάκοσμος της μονής Σαγματά στη Βοιωτία (Σχέδ. 1-6· Πίν. 121-134)	303-332
C. ASDRACHA, Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la orientale et de l'île d'Imbros (IIIe-VIIe siècles). Présentation et commentaire historique (Pl. 135-140)	333-387
ΠΙΝΑΚΕΣ	1-140

ΑΘΗΝΑΪΚΑ ΕΡΓΑ ΩΡΙΜΗΣ ΑΡΧΑΪΚΗΣ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ

ΤΟ ΕΥΡΗΜΑ ΤΗΣ ΟΔΟΥ ΑΙΟΛΟΥ*

Τον Οκτώβριο του 1994 μια συμπληρωματική έρευνα στο δυτικό κράσπεδο της οδού Αιόλου και στη συνέχεια του σκάμματος της μεγάλης ανασκαφής των ετών 1983-1988 στην Πλατεία Κοτζιά[1] έφερε στο φως κομμάτια από δύο εξαιρετικά επιτύμβια γλυπτά των αρχαϊκών χρόνων, ένα ανδρικό κεφάλι και το κεφάλι μαζί με την αριστερή φτερούγα από άγαλμα Σφίγγας (Πίν. 1-7).

Η θέση του ευρήματος, 18 μ. από τη βόρεια γωνία της οδού Κρατίνου, ήτοι 55 μ. έξω από το βόρειο όριο της τάφρου και 65 μ. από το προτείχισμα της οχύρωσης της πόλεως των κλασικών και μετέπειτα χρόνων[2], εμπίπτει σε περιοχή νεκροταφείου με μακρότατη χρήση, από τους πρωτογεωμετρικούς ήδη χρόνους. Πρόκειται για τη γνωστή νεκρόπολη[3] που αναπτύχθηκε ραγδαία προ των Αχαρνικών Πυλών του Θεμιστόκλειου Τείχους, καταλαμβάνοντας και θέσεις προ-περσικών νεκροταφείων· αυτά εκτείνονταν στις παρυφές δύο ή τριών βασικών οδικών αρτηριών, οι οποίες συνέκλιναν σε αυτό το σημείο προσεγγίζοντας την πόλη από Β. (Αχαρναί-Δεκέλεια), ΒΑ. (Κηφισιά) και ΒΔ. (Φυλή-Θήβα)[4].Τα δύο κεφάλια βρέθηκαν πολύ κοντά στό δυτικό κράσπεδο του ανατολικότερου από τους δύο δρόμους που αποκάλυψε η ανασκαφή (Οδός Ι)[5], σε απόσταση μόλις μισού μέτρου το ένα από το άλλο και σε βάθος 1,80 μ.

* Η φωτογράφηση των γλυπτών Μ 4517, 4518, 4519 και Ακρ. 617, 654 έγινε από τον φωτογράφο Γ. Μαραβέλια· οι υπόλοιπες φωτογραφίες ανήκουν στο φωτογραφικό αρχείο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Αθήνα.

1. Horos 6 (1988), σ. 98-104, πίν. 16. ΑΔ 43 (1988), Χρονικά, σ. 22-29, Σχέδ. Β'. Η διεύρυνση του σκάμματος προς την οδό Αιόλου έγινε το 1994 για εγκατάσταση αγωγού του ΟΤΕ. Υπεύθυνη της ανασκαφής ήταν η συνάδελφος Β. Ορφανού.

2. ΑΔ 18 (1963), Χρονικά, σ. 33-34· 29 (1973-1974), Χρονικά, σ. 115-120· 43 (1988), Χρονικά, σ. 25, Σχέδ. 1.

3. Για τις πρώτες ανασκαφές τάφων στις αρχές του 19ου αι. βλ. L. Ross, Archäologische Aufsätze I, Leipzig 1855, σ. 31 (ανασκαφή Fauvel) και JHS 80 (1960), σ. 52-58 (ανασκαφές Burgon). Για τις νεότερες ανασκαφές βλ. ΑΔ 18 (1963), Χρονικά, σ. 33-36. BCH 86 (1962), σ. 644. ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, σ. 100· 23 (1968), Χρονικά, σ. 39-42· 29 (1973-1974), Χρονικά, σ. 120-123· 31 (1976), Χρονικά, σ. 30· 43 (1988), Χρονικά, σ. 23-27. Στα φυλλάδια της ΑΕ των ετών 1841, 1842 και 1852-1856 δημοσιεύτηκαν από τον Κ. Πιττάκη δεκάδες κιονίσκων και άλλων επιτυμβίων από το νεκροταφείο της Αχαρνικής Πύλης.

4. E. Curtius - J. A. Kaupert, Atlas von Athen, Berlin 1878, χάρτης ΙΙ και Karten von Attika, Berlin 1881, σ. 5, 7. Ι. Τραυλός, Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών, Αθήναι 1960, σ. 18, 56 και πίνακες Ι-V. Αβέβαιη παραμένει ακόμη η θέση της ίδιας της Αχαρνικής Πύλης των κλασικών χρόνων: J. Travlos, Pictorial Dictionary of Ancient Athens, London 1971, σ. 159. Τοπογραφική ένταξη των ερειπίων της, που ήσαν ορατά κατά τον 18ο και τις αρχές του 19ου αι. (J. Stuart, N. Revett, The Antiquities of Athens III, London 1794, σ. V και σχέδιο της πύλης στον χάρτη του 1752. L.F. S. Fauvel, Magasin Encyclopédique 1812, II, σ. 90. K. S. Pittakys, L'ancienne Athènes, Athènes 1835, σ. 503· E. Curtius, Attische Studien I, Göttingen, 1862-1865, σ. 70), ή βρέθηκαν σε εκσκαφή θεμελίων το 1877 (Παρνασσός Α', 1877, σ. 475. W. Judeich, Topographie von Athen[2], München 1931, σ. 143 σημ. 4) είναι αδύνατον να γίνει με ακρίβεια. Η ανασκαφή 1973-1974 (ό.π., υποσημ. 2) δεν έλυσε το πρόβλημα, η δε ανασκαφή 1985-1988 (ό.π., υποσημ. 1) μάλλον περιέπλεξε τα πράγματα με την αποκάλυψη ενός μεγάλου δρόμου, πολυσύχναστου σε όλη την αρχαιότητα, από τον 6ο αι. π. Χ., ο οποίος έρχεται από Β.-ΒΑ. και τείνει, ακολουθώντας την πορεία της σημερινής οδού Στρέιτ, να συναντήσει τον οχυρωματικό περίβολο πολύ κοντά στη Μενιδιάτικη Πόρτα του τείχους του Χασεκή (Ι. Τραυλός, ό.π., σ. 196, 198, πίν. XI). Η απόσταση από τον άλλο δρόμο, ο οποίος ερχόμενος από ΒΔ. συναντάει την τάφρο ανατολικότερα, στο οικόπεδο της βορειοανατολικής γωνίας της διασταύρωσης των οδών Σοφοκλέους και Αιόλου (οδός Ι στο σχέδιο 1 της σελ. 25 του ΑΔ 43 (1988), Χρονικά), είναι 75 μ. περίπου. Αν παρατηρήσει κανείς ότι η ίδια περίπου απόσταση παρεμβάλλεται ανάμεσα στις Θριάσιες Πύλες, την Ιερά και το Δίπυλον, τότε είναι εύλογο και να υποθέσει ότι, λόγω και της σημασίας της από και προς βορράν δυνατότητας επικοινωνίας της πόλεως, δύο ήσαν και οι Αχαρνικές Πύλες της θεμιστόκλειας οχύρωσης που αντικατέστησαν τη μία αρχική βόρεια πύλη του αρχαϊκού περιβόλου. Για τον προπερσικό περίβολο βλ. Ι. Τραυλός, ό.π., σ. 33 κ.ε., 40 κ.ε., πίν. ΙΙ και Η. Lauter-Bufé, H. Lauter, AA 90 (1975), σ. 1-9 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τις Θριάσιες Πύλες συνοπτικά U. Knigge, Ο Κεραμεικός της Αθήνας, Αθήνα 1990, σ. 36, 68.

5. ΑΔ 43 (1988), Χρονικά, σ. 23, Σχέδ. 1 και Σχέδ. Β'.

από τη σημερινή στάθμη της οδού Αιόλου. Ανασύρθηκαν μέσα από διαταραγμένα στρώματα επιχώσεων με ανάμικτη κεραμική όλων των εποχών.Το φτερό της Σφίγγας βρέθηκε 2 μ. περίπου δυτικότερα, χτισμένο μέσα σε έναν τοίχο των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Εκτός από τήν Οδό Ι, στο πλησιέστερο προς τα ευρήματα τμήμα της η ανασκαφή παρουσίασε λείψανα εργαστηρίων κεραμικής του 3ου-4ου αι. μ.Χ., τα οποία είχαν εγκατασταθεί επάνω σε τάφους του 1ου-2ου αι. μ.Χ. και επάνω σε ήδη παραβιασμένα από αυτούς ορύγματα τάφων του κλασικού νεκροταφείου. Καμία ένδειξη δεν προέκυψε για τους αρχαϊκούς τάφους τους οποίους κοσμούσαν τα γλυπτά. Η μόνη εδώ σχετική μαρτυρία αφορά στο όριο ante quem της καταστροφής των μνημείων αυτών, την οποία και παρέχει η διάνοιξη της Οδού Ι και η επακόλουθη διαμόρφωση του χώρου στις παρυφές της.

Το αρχαιότερο, απευθείας επάνω στο βράχο, οδόστρωμα της Οδού Ι χρονολογήθηκε με ακρίβεια στους χρόνους αμέσως μετά το 480 π.Χ. Η διάνοιξη του δρόμου αυτού συνδέεται συνεπώς άμεσα με την οικοδόμηση του Θεμιστόκλειου Τείχους. Νέος δρόμος και νέος οχυρωματικός περίβολος διέσχισαν, από διαφορετικές κατευθύνσεις αλλά κάτω από τις ίδιες περιστάσεις, τη βόρεια αρχαϊκή νεκρόπολη με τα κατεστραμμένα από τους Πέρσες μνημεία της. Είναι μάλιστα εύλογο να υποθέσουμε ότι αυτή ειδικά η νεκρόπολη είχε ιδιαίτερα δοκιμασθεί κατά τη δεύτερη εισβολή και την υποχώρηση του περσικού στρατού το θέρος του 479 π.Χ. Ο Μαρδόνιος, ο οποίος *ὑπεξεχώρεε ἐμπρήσας τε τὰς Ἀθήνας, καὶ εἴ κού τι ὀρθὸν ἦν τῶν τειχέων ἢ τῶν οἰκημάτων ἢ τῶν ἱερῶν, πάντα καταβαλὼν καὶ συγχώσας* (Ηροδ. IX,13), δεν θα είχε ασφαλώς αφήσει να μείνει μνημείο *ὀρθὸν* στα νεκροταφεία της οδού, την οποία ακολουθούσε κατευθυνόμενος *διὰ Δεκελέης .... ἐς τὰς Θήβας* (Ηροδ. IX, 13 και 14). Κρίνοντας και από τα όσα γνωρίζουμε πολύ καλά για την τύχη των μνημείων των αρχαϊκών νεκροταφείων του Κεραμεικού και των Πειραϊκών Πυλών[6], μπορούμε επίσης να υποθέσουμε ότι και του αρχαϊκού νεκροταφείου των Αχαρνικών Πυλών πολλά από τα αποσπασμένα από τη θέση τους, κατακείμενα και θραυσμένα σήματα *ἐγκατελέγησαν .... κατὰ σπουδήν* (Θουκ. Ι, 93) στην κρηπίδα του πλησιέστερου τμήματος του νέου περιβόλου. Μικρότερα αποτμήματα άλλων, όπως αυτά που ήρθαν τώρα στο φως, αφέθηκαν διάσπαρτα επί τόπου, ώσπου γρήγορα και αυτά σκεπάστηκαν από χώματα, όταν αμέσως μετά τη διάνοιξη της Οδού Ι το έδαφος από τη μια και την άλλη πλευρά της ισοπεδώθηκε και ο χώρος διευθετήθηκε, για να δεχθεί τους τάφους του κλασικού νεκροταφείου. Ύστερα από αλλεπάλληλες απο- και επι-χωματώσεις έφθασαν να βρίσκονται στο ρωμαϊκό επίπεδο χρήσης του χώρου, όπου και τα αποκάλυψε η ανασκαφή.

Η Σφίγγα

α) Μαρμάρινη κεφαλή γυναικείας μορφής με πόλο· σώζεται εν μέρει και ο λαιμός - στην αριστερή πλευρά σχεδόν μέχρι τη βάση του (Πίν. 1 α-β, 4 α-γ, 5 α). Γ′ Εφορεία, αριθ. ευρ. Συλλογής Αθηνών Μ 4518.

Διαστάσεις σε εκατοστά: συνολικό σωζόμενο ύψος 22, πλάτος 14,7, βάθος 16 εκ. Ύψος πόλου 4,2-5,2, υπολογ. διάμετρος 13,6 εκ. Ύψος προσώπου (από την κορυφή του μετώπου μέχρι το πηγούνι) 12,9 εκ. Απόσταση μεταξύ των κροτάφων 10,3, μεταξύ των εξωτερικών κανθών 7,3, μεταξύ των γωνιών του στόματος 3,5 και του ματιού 2,6 εκ.

Κτυπήματα και αποτμήσεις κομματιών μαρμάρου στην εμπρός και αριστερή πλευρά του πόλου, στο αριστερό μάτι, στο άκρο της μύτης και στη μάζα των μαλλιών πίσω και κάτω από το δεξιό αυτί. Η επιφάνεια κατά τόπους οξειδωμένη.

6. ΑΜ 32 (1907), σ. 513 κ.ε. BCH 46 (1922), σ. 1 κ.ε. ΠΑΕ 1953, σ. 61 κ.ε. ΑΜ 78 (1963), σ. 104 κ.ε. και 84 (1969), σ. 69. Από τα σήματα του αρχαϊκού νεκροταφείου της Αχαρνικής οδού έχουν βρεθεί ελάχιστα μέχρι τώρα δείγματα: α) Κάτω τμήμα στήλης με ζωγραφιστή παράσταση ιππέα προς τα δεξιά. Αθήνα, ΕΑΜ αριθ. 31. Βρέθηκε τον περασμένο αιώνα στα θεμέλια του Μεγάρου Μελά, στη γωνία των οδών Σοφοκλέους και Αιόλου: Gravestones, αριθ. 71. β) Τμήμα στήλης με ανάγλυφη παράσταση οπλίτη προς τα δεξιά· σώζονται μόνον οι κνήμες. Αθήνα, ΕΑΜ αριθ. 34. Αναφέρεται ως δωρεά του 1871 με προέλευση την οικία Γελαδάκη, στη γωνία των οδών Αιόλου και Κολοκοτρώνη (την πληροφορία οφείλω στον συνάδελφο Ν. Καλτσά): Gravestones, αριθ. 65. γ) Θραύσμα από την πίσω πλευρά κεφαλιού αρχαϊκού αγάλματος με μέρος των βοστρύχων. Βρέθηκε το 1962 σε φρεάτιο του ΟΤΕ, στη διασταύρωση των οδών Αιόλου και Σοφοκλέους: ΑΔ 18 (1963), Χρονικά, σ. 33. Για άλλες πιθανές αιτίες καταστροφής βλ. υποσημ. 133, 200.

Μάρμαρο λευκό, Πεντέλης[7], επιμελέστατα λειασμένο στο πρόσωπο και στον λαιμό. Στην πίσω και την επάνω πλευρά εμφανή τα ίχνη της λάμας («λίστρον»)[8]. Άφθονα υπολείμματα από κόκκινο χρώμα[9] στα μαλλιά και ατονότερα ίχνη από το ίδιο στην ίριδα του ματιού, στον πόλο και σε μια λεπτή ταινία γύρω στον λαιμό. Μαύρο χρώμα υπογράμμιζε τα περιγράμματα των βλεφάρων και των μαλλιών στην επαφή τους με το μέτωπο.

Η στροφή της κεφαλής και η αδρομερής απόδοση της πίσω πλευράς της παραπέμπουν στον τύπο της αττικής επιτύμβιας Σφίγγας, ημικαθήμενης προς τα δεξιά και με το κεφάλι σε στροφή ενενήντα μοιρών προς το δεξιό πλευρό της.

β) Το καμπυλωτό προς τα άνω άκρο όρθιας δρεπανωτής μαρμάρινης φτερούγας. Προέρχεται από ζεύγος πτερύγων συνενωμένων κατά το εσωτερικό τόξο της πίσω πλευράς τους (Πίν. 1 γ, 5 β). Γ΄ Εφορεία, αριθμός ευρετηρίου Συλλογής Αθηνών Μ 4519.

Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις σε εκατοστά: Ύψος 24, πλάτος 19, πάχος 7, πλάτος σπασμένης ράχης πίσω πλευράς 7 εκ.

Μάρμαρο λευκό, Πεντέλης. Στην εμπρός πλευρά ζωγραφιστά φτερά σε δύο σειρές και σε εναλλασσόμενα χρώματα· διατηρούνται σε κόκκινο χρώμα τρία μεγάλα της επάνω σειράς και δύο μικρά της κάτω – το χρώμα των ενδιάμεσων (μαύρο;) έχει εντελώς αποπέσει[10]. Άφθονο κόκκινο χρώμα καλύπτει την επιφάνεια της προστατευμένης και μη ορατής εσωτερικής πλευράς, όπου επίσης διακρίνονται έντονα τα ίχνη από το λαμάκι («λείστριον»)[11].

Εφόσον συνανήκει με την κεφαλή, είναι η αριστερή φτερούγα της Σφίγγας, η ορατή από την πίσω πλευρά του μνημείου.

Το συνολικό ύψος του αγάλματος υπολογίζεται σε 0,70-0,75 μ.[12].

Ένα ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο, ελαφρώς επίμηκες και με βάθος κατά τι μεγαλύτερο από το πλάτος, ορίζει τον στερεομετρικό πυρήνα κατασκευής του κεφαλιού συνολικώς, μαζί με το πλαίσιο της κόμης και τον πόλο (Πίν. 1 α-β, 4 α-γ, 5 α). Ο πόλος έχει σχήμα στεφάνης με τοιχώματα που διευρύνονται λοξά προς τα άνω και περισφίγγονται στη βάση τους από έναν ισχυρό δακτύλιο, πάχους 1,2-1,4 εκατοστών· από την αρχική γραπτή διακόσμησή του[13] δεν σώζονται παρά ελάχιστα ίχνη ερυθρού χρώματος. Είναι στερεά φορεμένος και η πίεσή του κάνει να εξογκώνεται γύρω από τη βάση η απαλή μάζα των

7. Με σιδηρούχες διεισδύσεις, όμοιες και στα τρία γλυπτά. Ο προσδιορισμός της προέλευσης έγινε στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας-Ινστιτούτο Επιστήμης Υλικών, του «Δημοκρίτου» (Προϊστάμενος δρ Γιάννης Μανιάτης) σε σύγκριση με την τράπεζα δεδομένων του Εργαστηρίου και με μεγάλη ασφάλεια (95%).

8. S. Adam, The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical Periods, 1966 (BSA, Suppl. 3), σ. 23 κ.ε., 26 κ.ε. Α. Ορλάνδος, Τα υλικά δομής, Αθήναι 1959/60, τ. 2, σ. 125, εικ. 56 αριθ. 8. Τα ίχνη των εργαλείων αναγνώρισε ο μαρμαροτεχνίτης συντηρητής έργων τέχνης της Γ΄ Εφορείας Θεμιστοκλής Καρδάμης.

9. Η χημική ανάλυση δείγματος της χρωστικής ουσίας που έγινε στο Εργαστήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου από την δρα Χημικό Ελένη Ανδρεοπούλου-Μάγκου «έδειξε ότι πρόκειται για χρήση του γαιοχρώματος της κόκκινης ώχρας του σιδήρου που είναι ο αιματίτης (Fe_2O_3)». Κατά τον P. Reuterswärd, Studien zur Polychromie der Plastik. Griechenland und Rom, Stockholm 1960, σ. 66, 74, το κόκκινο χρώμα στην κόμη των αρχαϊκών αγαλμάτων θα ήταν μόνον η βάση για την υποδοχή ενός επίθετου χρώματος, μαύρου ή βαθυκύανου· δεν είναι βέβαιο αν το μαύρο χρώμα, που σώζεται στην πρόσφυση της μάζας των μαλλιών επάνω στο μέτωπο, σημαίνει εδώ αυτό ακριβώς ή μόνο τονισμό του περιγράμματος. Ο W. Martini, Die archaische Plastik der Griechen, Darmstadt 1990, σ. 45 κ.ε. δεν θίγει το ζήτημα, για το οποίο βλ. παλαιότερα και N. Himmelmann-Wildschütz, AM 73 (1958), σ. 2.

10. Μια σειρά με μαύρα φτερά ανάμεσα σε δύο με κόκκινα στη Σφίγγα Ακρ. 632 (540 π.Χ.) (W.-H. Schuchhardt, Antike 16 (1940), σ. 1 κ.ε.) και φτερά εναλλάξ σε πράσινο, μαύρο, κόκκινο και μπλε χρώμα στη Σφίγγα της Βοστώνης (535-530) (M. Comstock and C. Vermeule, Sculpture in Stone, Boston 1976, σ.11 κ.ε. αριθ. 17).

11. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 125, εικ. 56 αριθ. 10.

12. Ο υπολογισμός έγινε κατά προσέγγιση επί τη βάσει των αναλογιών των αττικών Σφιγγών του Κεραμεικού Ρ 1050 (560-550), του ΕΑΜ αριθ. 76 από τον Πειραιά (550-540) και της «στήλης των δύο αδελφιών» (540-530): Gravestones, αριθ. 11, 19, 37, αντιστοίχως.

13. Φυτική πιθανότατα, με ανθέμια και άνθη λωτού, όπως στον όμοιου τύπου πόλο της Κόρης Lyon - Ακρ. 269 (AMS, σ. 14 κ.ε. Korai, αριθ. 89), ή με κομβία και άνθη λωτού, όπως σε εκείνον της Κόρης-Θεάς του Βερολίνου (Korai, αριθ. 42), της πήλινης Σφίγγας του Λούβρου CA 637 (BCH 101 (1977), σ. 383 κ.ε.), ή της πήλινης Μαινάδας του Μουσείου της Ολυμπίας (Wallenstein, σ. 86 κ.ε., 160 αριθ. VIII, 1).

μαλλιών. Αυτή είναι ενιαία· χωρίζεται στη μέση και από την κορυφή του μετώπου κατεβαίνει λοξά προς τους κροτάφους, σχηματίζοντας πέντε σε κάθε πλευρά μεγάλες φουσκωτές γλώσσες —τις δύο κεντρικές, εκατέρωθεν της χωρίστρας, εμφανώς μικρότερες από τις υπόλοιπες. Πίσω από τα αυτιά πέφτει βαρειά και σε επάλληλες, οριζόντιες πυκνές ραβδώσεις προς τις ωμοπλάτες· στην πίσω πλευρά είναι εντελώς αδιαμόρφωτη. Τα αυτιά, «αποκολλημένα» από το κρανίο και σχετικά ψηλά τοποθετημένα, εντάσσονται πλήρως σε αυτό το πλαίσιο. Αποδίδουν σε γραμμική-επίπεδη πλαστική ένα καθαρότατο, συνοπτικό και εκφραστικό σχήμα, χωρίς διάκριση της αντιέλικας και με αβέβαιο τον αντίτραγο.

Κατά το γενικό περίγραμμά του το ίδιο το πρόσωπο ορίζεται επίσης από ένα επίμηκες ορθογώνιο, εγγεγραμμένο στο πρώτο, αυτό όμως με επιμελώς στρογγυλεμένες τις γωνίες και με τις πλευρές ελαφρά καμπυλωμένες προς τα έξω. Τα τόξα του μετώπου, των παρειών και της γνάθου, σε συνεχή ροή μεταξύ τους, σχηματίζουν μια κλειστή καμπύλη, της οποίας η καθαρότητα και το σφρίγος προξενούν αμέσως ζωηρή αίσθηση. Πρόκειται πράγματι για βασικό γνώρισμα της πλαστικής διαλέκτου του έργου, που επιβεβαιώνεται με την ίδια δύναμη σε όλα τα επί μέρους σχήματα.

Το στόμα, το οποίο σχεδιάζεται με τις γωνίες τραβηγμένες προς τα άνω, σχηματίζει τόξο εναρμονισμένο στο άνοιγμα και στην έντασή του με το πηγούνι. Τα χείλη αποδίδονται συνοπτικά, ισοπαχή και ομοιόσχημα, διαφοροποιούνται όμως ελαφρώς ως προς την πλαστική τους, καθώς το επάνω προβάλλεται πιο απαλό και φουσκωτό και το κάτω υποχωρεί πιο τεντωμένο και οξύ στο περίγραμμά του· οι γωνίες είναι ανοιχτές και βυθίζονται στη σάρκα των παρειών. Ρινοχειλική αύλακα δεν υπάρχει παρά μόνον ως υποψία. Αντιθέτως είναι βαθειά και ευρύχωρη η κοιλότητα που χωρίζει το κάτω χείλος από το πηγούνι. Αυτό είναι ιδιαίτερα τονισμένο: τετράγωνο και προτεταμένο, ξεχωρίζει από το τόξο της πλατειάς γνάθου με τον όγκο του και με ένα ρωμαλέο αναλυτικό πλάσιμο των γενειακών μυών που προβάλλει με ασυνήθιστη δύναμη τη μέση αύλακα. Οι μεγάλες επιφάνειες των παρειών είναι αντιθέτως πλαστικά ενιαίες και έχουν μια τεντωμένη στρογγυλότητα με υφή πυκνής ελαστικής σάρκας, που φουσκώνει έξω από τις γωνίες του στόματος και μοιάζει να στερεώνεται γερά επάνω στα σταθερά εξογκώματα των ζυγωματικών και στα ισχυρά τόξα της γνάθου. Τα μάτια είναι οριζόντια τοποθετημένα και εξέχουν φουσκωτά σε χαμηλό ανάγλυφο από αβαθείς κόγχες. Τα επάνω βλέφαρα είναι τοξωτά και με ελαφρά τονισμένο χείλος, τα κάτω κοφτερά και σχεδόν ευθύγραμμα, οι κανθοί ελάχιστα διαφοροποιημένοι. Με ένα πλατύ ρηχό αυλάκι γίνεται η μετάβαση προς τα φρύδια, τα οποία καμπυλώνονται σε λεπτά ανάγλυφα τόξα, ομόκεντρα με εκείνα των βλεφάρων. Στο κέντρο δεσπόζει η μύτη, μακριά, ίσια, ίσως ανεπαίσθητα κυρτή, με πλατειά επίπεδη ράχη και δυνατά πλασμένα πτερύγια.

Την έντονη εντύπωση της φωτεινότητας και ακτινοβολίας που προκαλούν οι λεπτές, απλές και καθαρές φόρμες, κυρίως όμως οι τεντωμένες καμπύλες – γραμμές και επιφάνειες – των στοιχείων που μόλις περιγράψαμε, και μάλιστα ως πρώτο και αδιάψευστο τεκμήριο της αττικότητας του έργου, έρχεται να συμπληρώσει η αρχιτεκτονική του με μιαν εξ ίσου εναργή εικόνα.

Υπάρχει ένας στιβαρός σκελετός ευδιάκριτος πίσω από την τεταμένη κυρτότητα της πλαστικής επιφάνειας, ο οποίος ακολουθεί ακριβώς το στερεομετρικό σχήμα του πυρήνα κατασκευής και είναι σε μεγάλο βαθμό καθοριστικός της δομής, της διάταξης δηλαδή των μερών και της λειτουργίας τους μέσα στο σύνολο. Στενά επάνω σε αυτόν, οιονεί περισφίγγοντάς τον, χτίζεται ο πλαστικός όγκος του προσώπου και εξισορροπούνται τα μέρη, πρωτίστως βέβαια κατά τον τεκτονικό κανόνα ισορροπίας της μετωπικής παράστασης. Πρώτη η γνάθος δημιουργεί με το πηγούνι και τους όρθιους κλάδους της σταθερή βάση και εξ ίσου σταθερά σύνορα στις πλευρές έως επάνω ψηλά στους κροτάφους. Ακολουθεί ο επιμελής τονισμός της οριζοντίου στα βαρυνόμενα μέρη του κάτω τμήματος. Πιο εύγλωττη από την όψη η εικόνα της κατατομής δείχνει το πηγούνι να φέρεται ισχυρά προς τα εμπρός, πέρα και από την κατακόρυφο του άνω χείλους, και να εξισορροπείται με την έντονη προεξοχή της μύτης. Όπως και αυτή, έχει επίπεδη οριζόντια βάση, η οποία σχηματίζει ορθή γωνία με τον λαιμό. Ανάμεσα στις δύο αυτές, παράλληλες, σταθερές και ισχυρά αρθρωμένες προεξοχές, το στόμα τραβιέται προς τα μέσα και τεντώνεται σε τόξο υπολογισμένα μικρής κυρτότητας. Στο άνω τμήμα τονίζεται επίσης η οριζόντιος, με έμφαση στα μάτια και λιγότερο στα ζυγωματικά, όπου και ισομερίζεται το ύψος του προσώπου, και συγχρόνως αντισταθμίζεται με την κατακόρυφο της μύτης, όπως άλλωστε αντισταθμίζεται, σε μικρότερο βαθμό, και στο κάτω μέρος με

την κάθετη μέση αύλακα, ή μετριάζεται με την καμπύλωση του στόματος. Ανάλογη, εξισορροπητική της οριζοντιότητας, τάση καθ' ύψος εκδηλώνεται στο τρίγωνο του μετώπου, στη δυναμική, μεγαλοπρεπή λοξή γραμμή, που κυριαρχεί στην κατατομή από το άκρο της μύτης έως την κορυφή του πόλου, και στην ανορθωτική έλξη, που ασκούν στον όγκο των παρειών τα υψηλά ζυγωματικά. Αυτά με τη σειρά τους έλκονται προς την κεντρική κατακόρυφο και προσκολλώνται, όπως και τα μάτια, στις πλευρές της μύτης, ενώ αντιστοίχως έλκονται προς την κεντρική οριζόντιο των ζυγωματικών και μειώνουν τη μεταξύ τους απόσταση τα αντικριστά ζεύγη των ανοιχτών τόξων του στόματος και των φρυδιών-βλεφάρων.

Η ροπή προς τα άνω και η απορρόφηση της ακαμψίας των αξόνων από την κυρτότητα της επιφάνειας κάνουν ελαφρότερο το οικοδόμημα, χωρίς να αφαιρούν τίποτε από τη στερεότητα και την αρμονία του. Ο πλαστικός όγκος παραμένει επίσης συμπαγής και ενιαίος στη στρογγυλότητά του, ενώ ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της εσωτερικής λειτουργίας του συστήματος έχει η συγκέντρωση των χαρακτηριστικών και πύκνωση του κέντρου της σύνθεσης. Αυτά τα δύο τελευταία, στρογγυλότητα και συγκέντρωση, αποτελούν για τον παρατηρητή την πρώτη, γενική αποκάλυψη της δυναμικής που εγκλείει η μορφή ως πλαστικό έργο· ερμηνεύονται δηλαδή, και σχεδόν αυθόρμητα, ως εξωτερικεύσεις της ένδοθεν δράσης ενός δυναμικού κέντρου, το οποίο μαζεύει τα χαρακτηριστικά από την περιφέρεια προς τα μέσα, ενώ συγχρόνως κυρτώνει το γενικό περίγραμμα και το τεντώνει προς τα έξω. Ανάλογη διπλή ενέργεια κατά την έννοια του βάθους ζωντανεύει και την επιφάνεια και συνάπτει τα μέρη σε ένα πιο οργανικό σύνολο, με τεντωμένες χαμηλές κυρτότητες, κυρίως όμως κοιλότητες γύρω από τα καθαρογραμμένα χαρακτηριστικά, οι οποίες συγκρατούν τις προεξοχές σφιχτά επάνω στον στερεό πυρήνα και ταυτοχρόνως δημιουργούν ρέουσες μεταβάσεις από τη μία προς την άλλη, ηπιότερες γύρω από τα μάτια, εντονότερες γύρω από το στόμα. Πολλαπλή εν τέλει κίνηση και προς τις τρεις κατευθύνσεις, αλλού εξωτερική και προφανής και αλλού εσωτερική και λανθάνουσα, γεννά και συνάμα εξουδετερώνει συνεχώς και με έμφαση «ασυμμετρίες» κατά τη γνωστή διαδικασία που ο ευαίσθητος παρατηρητής προσλαμβάνει ως έκφραση παλμού πραγματικής ζωής με ένταση και διάρκεια.

Το κεφάλι παριστάνεται σε στάση κατά μέτωπον, συνδυασμένη με τη στροφή και την πλάγια κλίση προς τα αριστερά που υπαγορεύει το θέμα, και με μια ελαφρά ανάνευση. Σύμφωνα με τον αρχαϊκό κανόνα της «κινούμενης μετωπικότητας»[14] όλες αυτές οι θέσεις, στροφή και κλίση, κατά μέτωπον στάση και ανάνευση, νοούνται ως διαδοχικές μιας συνεχόμενης κίνησης και συνυπάρχουν στην παράσταση ενεργώς και οι τέσσερις, περίπου ως επάλληλες. Αυτό κατορθώνεται με την αρμονική σύζευξη των οπτικών μορφών που υπαγορεύει η μια θέση με τις οπτικές μορφές που επιβάλλει η άλλη.

Η κλίση συνεπάγεται μετακινήσεις[15] αμέσως αντιληπτές στο γενικό περίγραμμα, ιδίως της οπίσθιας όψης, όπως έντονη λοξότητα της μάζας των μαλλιών προς τα δεξιά, ανάλογη ισχυρή διαφοροποίηση των τοιχωμάτων του πόλου και έντονη κλίση της βάσης του προς την ίδια κατεύθυνση, ενώ η μετωπικότητα επιβάλλει τη διατήρηση της εξωτερικής κατακορύφου στην αριστερή πλευρά και την αποκατάσταση της οριζοντίου στο επίπεδο της κορυφής με αύξηση του ύψους όλης της δεξιάς πλευράς του πόλου κατά δέκα σχεδόν χιλιοστά έναντι της άλλης[16]. Από το ορθογώνιο των αξόνων του προσώπου εξάλλου μένουν σταθερά στις θέσεις τους η οριζόντιος της βάσης στο πηγούνι και από τη μεγάλη κατακόρυφο μόνο το κεντρικό τμήμα, της μύτης. Αυτό τέμνεται χιαστί από τον νοητό άξονα της κλίσης που ορίζουν η κατά πέντε ολόκληρα χιλιοστά μετατοπισμένη προς τα αριστερά χωρίστρα των μαλλιών και το αντιστοίχως μετακινημένο προς

14. Ρωμαίος, σ. 131 και γενικότερα, σ. 119 κ.ε. Με σχολαστικότητα παρατήρησε το φαινόμενο των ασυμμετριών στα έργα της πλαστικής της περιόδου 580-490 π.Χ. ο L. Alscher, Griechische Plastik II, 1, Berlin 1961 (σποράδην). Συνοπτικά για τις διάφορες κατά καιρούς ερμηνείες της ασυμμετρίας των αρχαϊκών αγαλμάτων και με τη σχετική βιβλιογραφία βλ. U. Sinn, AM 98 (1983), σ. 40 κ.ε.

15. Συστηματική παρατήρηση του ίδιου φαινομένου στη Σφίγγα του Λούβρου CA 637 από τη M.-F. Billot, BCH 101 (1977), σ. 399 κ.ε.

16. Το ελάχιστο ύψος του πόλου από 4,2 εκ. στο εμπρός τμήμα της αριστερής πλευράς αυξάνει στο μέγιστο των 5,2 εκ. στο πίσω τμήμα της δεξιάς.

τα δεξιά άκρο της μέσης αύλακας στο πηγούνι· η κίνηση συμπαρασύρει εν μέρει και το κάτω χείλος, αλλά και τα μάτια, έτσι, ώστε ο εσωτερικός κανθός του μεν αριστερού να πιέζεται επάνω στο πλευρό της μύτης, του δε δεξιού να αφίσταται κατά δύο περίπου χιλιοστά. Η κλίση μεταφέρεται συνεπέστατα στην κυκλική ροή του περιγράμματος, που κατεβαίνει από τα αριστερά, κατεβάζοντας μαζί με το αυτί το τόξο των μαλλιών, τον εξωτερικό κανθό και την καμπή της γνάθου, και ανεβαίνει από τα δεξιά, ανεβάζοντας τα αντίστοιχα σημεία και εξισώνοντας πλήρως τα δύο ημιμόρια, με την προσθήκη ενός μικροσκοπικού[17] κυματισμού στην τελευταία εκ δεξιών γλώσσα προς τη χωρίστρα, όπου η αρχή και η κατάληξη της πορείας. Στο τόξο του στόματος εκδηλώνεται εξισορροπητική αντικίνηση, με ανέβασμα της δεξιάς γωνίας[18], και συγχρόνως, για να συγκρατηθούν οι μεταβολές της κίνησης μέσα στα όρια της μετωπικής συμμετρίας, διαφοροποιείται και το μήκος των αυτιών: το ανέβασμα του αριστερού, κατά τέσσερα χιλιοστά έναντι του δεξιού στο ύψος των λοβών, περιορίζεται στην κορυφή της έλικας στο προφανώς επιτρεπτό όριο των δύο χιλιοστών με μιαν ανάλογη μείωση του μήκους του[19].

Η εκ δεξιών στροφή προς τον θεατή έχει αποτυπωθεί επάνω στη μετωπική κύρια όψη ως διαφοροποίηση των δύο πλευρών κατά την έννοια του βάθους: από το πτερύγιο της μύτης έως την έλικα του αυτιού όλη η αριστερή πλευρά του προσώπου τεντώνεται λοξά προς τα πίσω[20], ενώ η δεξιά εξογκώνεται και προβάλλεται σφαιρικότερη προς τα εμπρός· η δε ένταση των μορφών και προς τη μία κατεύθυνση και προς την άλλη είναι τέτοια, που φαίνεται δυνατή ανά πάσα στιγμή η αντιστροφή της κίνησης και άρα η συνεχής μετάβαση από τη μία θέση στην άλλη. Όσο για την πλαστική εικόνα, κανένα μέρος δεν χάνεται οπτικά και ο σωματικός όγκος αναδεικνύεται εναργής και πλήρης στην τρίτη του διάσταση.

Η ανάνευση, ένα θελληματικό δηλαδή ανάρριγμα του κεφαλιού προς τα πίσω, προστίθεται στην μετωπική εικόνα, χωρίς να τη θίγει· φανερώνεται στην πλάγια όψη με το προτεταμένο πηγούνι και την επακόλουθη κλίση του κρανίου, που κορυφώνεται ψηλά στη στεφάνη.

Συνυπάρχουσες ετερόχρονες εξωτερικές κινήσεις και δηλωτικές της συνύπαρξης ασυμμετρίες, συστηματικές και συνεπείς μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια, συνδυάζονται με εκείνες της μιμικής των ματιών και του στόματος και εμψυχώνουν το ωραίο πρόσωπο, δίνοντας με αυτό και το τελικό μέτρο της σπουδαιότητας της τέχνης του δημιουργού του. Το «μειδίαμα» ενεργοποιεί στα μαλακά μέρη μια πλαστική λεπτών διαφοροποιήσεων, ιδιαίτερης ευαισθησίας και ακρίβειας. Το κάτω χείλος φυτρώνει από το ασύμμετρο βύθισμα της γενειοχειλικής κοιλότητας και καμπυλώνεται ενεργητικά, με το δεξιό του περίγραμμα ανεπαίσθητα κυματιστό προς τα έξω και το αριστερό απότομα τεντωμένο προς τα μέσα. Το επάνω χείλος, χυμώδες αυτό και πιο απαλό, πάλλεται με ανάλογον τρόπο αντιστρόφως, τεντώνοντας προς τα άνω και μέσα ισχυρότερα το δεξιό του άκρο. Τον παλμό αυτού του σχηματικού και όμως εξόχως ομιλητικού στόματος παραλαμβάνει η κρουστή ελαστική σάρκα των στρογγυλών παρειών από τις αντιθετικά διαφοροποιημένες γωνίες του και τον μεταφέρει, με μιαν ελαφρότατη διαβάθμιση των τόνων, στο εξόγκωμα των μήλων και από εκεί στη ζώνη των ματιών. Με τα ίδια μέσα ζωντανεύει και εδώ η έκφραση, καθώς τα επάνω, χυμώδη και ευκίνητα, τοξωτά βλέφαρα μαρτυρούν την κινητικότητα του βολβού, ενώ τα κάτω, σχεδόν γραμμικά και οριζόντια τεντωμένα, σταθεροποιούν το ζωηρό βλέμμα στη συγκεκριμένη κατεύθυνση που ορίζει η κίνηση του κεφαλιού. Η κίνηση συνάπτει εκ των έσω τα στοιχεία σε μορφική και εκφραστική ενότητα. Το πρόσωπο ακτινοβολεί ζωντάνια και μαζί κάτι το ατομικό και ιδιαίτερο: μιαν ελαφρά ειρωνεία εξ αποστάσεως, ταιριαστή στο αγέρωχο κράτημα του κεφαλιού και στη χάρη της ανεπαίσθητης πλάγιας κλίσης του.

17. Ακριβώς πέντε χιλιοστών πλάτους, όση δηλαδή η μετακίνηση προς τα αριστερά του άξονα της χωρίστρας.

18. Κατά δύο χιλιοστά υψηλότερα από την αριστερή, όπως και ο εξωτερικός κανθός του αριστερού ματιού βρίσκεται κατά δύο επίσης χιλιοστά υψηλότερα από εκείνον του δεξιού.

19. Αριστερό αυτί: μήκος 5,7 και πλάτος 3,3 εκ., δεξιό αυτί: μήκος 5,9 και πλάτος 3,1 εκ.

20. Βάθος της δεξιάς παρειάς από το πτερύγιο της μύτης και τη γωνία του στόματος έως το όριο της μάζας των μαλλιών: 8,7 και 6,6 εκ., ενώ της αριστερής, αντιστοίχως: 9 και 6,9 εκ.

Δομή και σχήματα, πλαστική αντίληψη και πνευματική έκφραση του έργου που μόλις περιγράψαμε, υποδεικνύουν ασφαλώς ακμαίους αρχαϊκούς χρόνους για τη χρονολόγησή του. Αναγνωρίζονται αμέσως οι κατακτήσεις των ετών περί το 550 παγιωμένες και ήδη στο μεταίχμιο προς το επόμενο εξελικτικό στάδιο[21]: η απαλή ενιαία κυρτότητα των παρειών, π.χ. του ναξιακού Κούρου του Πτώου – Θηβών 3[22], και το ρέον γενικό περίγραμμα πιο ενεργητικό στην πορεία του, η συγκέντρωση των χαρακτηριστικών του αττικού Κούρου της Βολομάνδρας[23] χωρίς την ακραία εξωτερική ένταση της φόρμας, η ανάδειξη της γνάθου και των ζυγωματικών, όπως στον κορινθιακό Κούρο της Τενέας[24], με βαθύτερα αρθρωμένη τη ζώνη των ματιών και πιο σφιχτοδεμένο το σύνολο. Υπάρχει φανερότερη ενότητα και δυνατότερος παλμός οργανικής ζωής σε σχέση με τα τρία αυτά έργα, που κορυφώνεται στο θεληματικό κράτημα του κεφαλιού, όπως υπάρχει και μια χαρακτηριστικώς μεταβατική ανομοιογένεια στα μέσα της πλαστικής έκφρασης, στον τρόπο δηλαδή που συνυπάρχουν νεότερες, ανθηρότερες σε όγκο και πιο προχωρημένες σε φυσική σωματικότητα φόρμες στις παρειές, στο πηγούνι και γύρω από το στόμα, με παλαιότερες, κληρονομημένες από την περίοδο 560-550, σχηματικές και γραμμικά πλαστικές στο καθένα από τα αισθητήρια. Στα αυτιά, στα μάτια και στο στόμα επαναλαμβάνονται πανομοιότυπα τα αντίστοιχα συμβατικά σχήματα του κεφαλιού αριθ. 617 του Μουσείου της Ακροπόλεως[25] (Πίν. 13 α-β) και με το ίδιο γραμμικό ρηχό πλάσιμο, όμως εδώ, μέσα στη γενικότερη ζωογόνηση της επιφάνειας, πιο μαλακά και εύκαμπτα, λιγότερο κοφτερά και μεταλλικά στην υφή τους, ιδίως στα χείλη.

Πέραν όμως όλων αυτών και ίσως ακόμη πιο πειστικά αυτό που στηρίζει μια χρονολόγηση της Σφίγγας της οδού Αιόλου στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας 550-540, ή μόλις πριν από το 540, είναι η εσωτερική πυκνότητα του πλαστικού όγκου και η γενική ροπή της φόρμας προς τη στρογγυλότητα, καθώς χωρίς αμφιβολία προεξαγγέλλεται σε αυτές η τέχνη του Κούρου του Μονάχου[26] και προεικάζονται γενικώς τα ολοστρόγγυλα, αφθονότερα σαρκωμένα και σφύζοντα από ζωή πρόσωπα της δεκαετίας 540-530.

Η πνευματική έκφραση σε σύγκριση με τις άλλες αττικές Σφίγγες ενισχύει την προτεινόμενη χρονολόγηση· διότι είναι φανερό ότι έχει προ πολλού ξεπεραστεί εδώ η εξωτερική ορμή της έκφρασης και ο τεταμένος αφηγηματικός τόνος που χαρακτηρίζει περί το 560 τη Σφίγγα αριθ. 630 του Μουσείου της Ακροπόλεως[27], όπως επίσης και το στάδιο του δαιμονικού, που με την παγερή μετωπικότητα της στάσης, το καθηλωτικό βλέμμα των τεράστιων οφθαλμών και την όλη απειλητική μεγαλοπρέπεια των στοιχείων της όψης της εκφράζει ακόμη, λίγο πρίν από τα μέσα του αιώνα, η συγκλονιστική Σφίγγα Ρ 1050 του Μουσείου του Κεραμεικού[28] (Πίν. 9 α-β).Το γενικό μέτρο της Σφίγγας μας είναι ανθρωπινότερο και ο κόσμος της, εσωτερικά συγκεντρωμένος, φωτεινός και ήμερος, προσεγγίζει περισσότερο εκείνον της Σφίγγας από το Θεμιστόκλειο[29]. Εναργέστερη ωστόσο η ιδιαίτερη έκφραση και περισσότερο «φυσιογνωμική», φαίνεται να την οδηγεί, μαζί με το σφρίγος της φόρμας, σε ένα ακόμη βήμα πιο πέρα, προς την κατεύθυνση της Σφίγγας της «στήλης των δύο αδελφιών», Νέας Υόρκης-Βερολίνου-Αθή-

21. Για τα γενικά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της εποχής βλ. συνοπτικά E. Buschor, Frühgriechische Jünglinge, München 1950, σ. 49 κ.ε. Kouroi, σ. 79 κ.ε., 94 κ.ε. Cl. Rolley, La sculpture grecque I, Paris 1994, σ. 170 κ.ε., 281 κ.ε.

22. Kouroi, αριθ. 94. Ducat, σ. 285-290 αριθ.157 («των πρώτων μετά το 550 χρόνων»).

23. ΕΑΜ αριθ. 1906. Kouroi, αριθ. 63. Floren, σ. 253 σημ. 11. Για την ιδιορρυθμία του έργου και τις ασυμφωνίες σχετικά με τη χρονολόγησή του βλ. Croissant, σ. 251-255.

24. Μόναχο, Γλυπτοθήκη αριθ. 168. Kouroi, αριθ. 73. Ridgway, σ. 48, 70, 81, 150. Croissant, σ. 246-249, 302-304 και Croissant 1988, σ. 137 κ.ε. Floren, σ. 188 κ.ε. με βιβλιογραφία. Χρονολογείται γενικώς περί τα μέσα του αιώνα· για μια χαμηλότερη χρονολόγηση, στα 540, βλ. G. de Luca, ArchCl. 11 (1959), σ. 1-30.

25. AMS, σ. 3-4. AMA, σ. 127-128 αριθ. 86. Kouroi, αριθ. 65. Μπρούσκαρη, σ. 54. Ridgway, σ. 142. Floren, σ. 253 σημ. 10. Μεταξύ 560 και 550.

26. Μόναχο, Γλυπτοθήκη αριθ. 169. L. Curtius, Interpretationen von sechs griechischen Bildwerken, Bern 1947, σ. 9-34. Kouroi, αριθ. 135. Floren, σ. 256. Περί το 540.

27. AMA, σ. 258-259 αριθ.371. Deyhle, σ. 33. Μπρούσκαρη, σ. 37. Floren, σ. 281 σημ. 39.

28. K. Kübler, AA 1943, στ. 409 κ.ε. Gravestones, αριθ. 11. Deyhle, σ. 54 κ.ε. Floren, σ. 283 σημ. 7.

29. ΕΑΜ αριθ. 2891. Gravestones, αριθ. 16. Deyhle, σ. 49 κ.ε. Floren, σ. 283 σημ. 10. Περί το 550.

νας[30]. Όμως η πλήθουσα από χυμούς σάρκα και η πρόσχαρη ζωτικότητα εκείνης, της πιο γήινης και οικείας από όλες τις επιτύμβιες Σφίγγες της Αττικής, μάλλον δεν επιτρέπουν στη λεπτότερη, συγκρατημένη και κάπως απόκοσμη ακόμη Σφίγγα μας να διαβεί το κατώφλι του 540.

Από τα εικονογραφικά στοιχεία της παράστασης ο μεν πόλος δεν παρουσιάζει κάποια ασυμφωνία προς την προτεινόμενη χρονολόγηση, δεδομένου ότι το πλησιέστερο τυπολογικό του παράλληλο μέσα στην αττική γλυπτική βρίσκεται στην Κόρη Lyon-Ακρ. 269, η οποία χρονολογείται επίσης λίγο πριν από, ή περί το 540[31]. Η δαιδαλίζουσα όμως βαθμιδωτή διαμόρφωση της κόμης δημιουργεί αντίφαση μέσα στην εικόνα και εκ πρώτης όψεως εκπλήσσει, ως γενικώς ασυμβίβαστη με την εποχή. Είναι ένας περίεργος αναχρονισμός που δεν μπορεί να εξηγηθεί ως συντήρηση, με την έννοια της εμμονής σε μια παλαιότερη τοπική παράδοση, διότι τέτοια παράδοση δεν υπάρχει στην Αττική και η μοναδική συγκρίσιμη κόμμωση της μαρμάρινης Σφίγγας της Κοπεγχάγης[32] είναι μια εντελώς διαφορετική, αιγυπτιακού-κρητικού τύπου φενάκη, μεμονωμένο κατάλοιπο του πάλαι ποτέ εξωτισμού του θέματος[33]. Εξηγείται μάλλον ως ελεύθερος «αρχαϊσμός» και με αυτήν την έννοια το αρχαιότερο ή αρχαιότροπο πρότυπο στο οποίο αναφέρεται ανήκει εξ ολοκλήρου στην κορινθιακή παράδοση. Αρκεί μια πρόχειρη σύγκριση με τις πήλινες, και στην ίδια περίπου κλίμακα μεγέθους με τη δική μας, κορινθιακές Σφίγγες των ακρωτηρίων της Καλυδώνος στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (575 π.Χ.)[34] (Πίν. 8 α-β) και των Θηβών στο Λούβρο (530 π.Χ.)[35], αλλά και με τη μικρή χάλκινη της Περαχώρας (560-550 π.Χ.)[36] και ακόμη με οποιαδήποτε από τις τυποποιημένες ανάγλυφες περίτμητες της τελευταίας περιόδου της κορινθιακής κοροπλαστικής[37], για να ορίσουμε ακριβέστερα τα πράγματα σχετικά με την εμφάνιση της Σφίγγας μας, λέγοντας όχι πλέον ότι «αρχαΐζει», αλλά ότι καταφανώς «κορινθιάζει».

Η Σφίγγα της Καλυδώνος και η Σφίγγα του Λούβρου φέρουν ανοιχτές στεφάνες με υψηλά, λοξά προς τα άνω τοιχώματα, ισοϋψή σε όλη την περίμετρο η πρώτη, με υψηλότερο το εμπρόσθιο τμήμα και με μεγαλύτερη κλίση προς τα πίσω, ως διάδημα, η δεύτερη[38]. Όμοιο κάλυμμα με επιβλητικότερες διαστάσεις χαρακτηρίζει τον τύπο της Σφίγγας και μαζί όλες τις τυποποιημένες ιεροπρεπείς Κόρες, ειδώλια και προτομές, που κυριαρχούν στη νεώτερη κορινθιακή κοροπλαστική από το τελευταίο τέταρτο του 6ου έως τα μέσα περίπου του 5ου αιώνα[39]. Σε όλες τις περιπτώσεις τα καλύμματα αυτά, που αδιακρίτως αποκαλούνται στην έρευνα «πόλοι», «στεφάνες» και «διαδήματα»[40], συνδυάζονται με κόμη η οποία πλαισιώνει με γλώσσες το μέτωπο και πέφτει πίσω από τους ώμους ως ενιαία μάζα με οριζόντιες ραβδώσεις,

30. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο αριθ. 15. Gravestones, αριθ. 37. Floren, σ. 288 σημ. 43 (με τη βιβλιογραφία για ολόκληρο το μνημείο). Χρονολογείται στα 540-535.

31. AMS, σ. 14 κ.ε. AMA, σ. 66 αριθ. 25. W. Darsow, MdI 4 (1951), σ. 85 κ.ε. Korai, αριθ. 89. Μπρούσκαρη, σ. 61 κ.ε. Croissant, 246-250. Floren, σ. 266 σημ.17.

32. Ny Carlsberg αριθ. 4 b. Gravestones, αριθ. 13. Floren, σ. 283 σημ. 9

33. Βλ. C. Davaras, Die Statue aus Astritsi (AntK Beih. 8, 1972), σ. 24, 58, όπου και γενικότερα για τη δαιδαλική κόμμωση. Για τη δωρική – κρητική και πελοποννησιακή – καταγωγή των πρωτοαττικών Σφιγγών βλ. Fr. Matz, JdI 65/66 (1950/51), σ. 99 κ.ε. Σ. Παπασπυρίδη-Καρούζου, Αγγεία του Αναγυρούντος, Αθήναι 1963, σ. 96-99.

34. Αριθ. 17870. E. Dyggve, Das Laphrion, Kopenhagen 1948, σ. 177 κ.ε. Ρωμαίος, σ. 41 κ.ε. Wallenstein, σ. 64, 134 αριθ. V/A,15. Croissant, σ. 283, 302-305. J. Heiden, Korinthische Dachziegel, Frankfurt a.M. 1987, σ. 67 σημ. 330. Συνολικό ύψος της κεφαλής, μαζί με τον λαιμό: 0,215 μ.

35. CA 637. F. Billot, BCH 101 (1977), σ. 383-421. Croissant, σ. 301-306. Συνολικό ύψος της κεφαλής, μαζί με τον λαιμό: 0,20 μ.

36. EAM αριθ. 16151. Perachora I, σ. 135 κ.ε., πίν. 43,1-2. Alt-Ägina II, 2, Mainz/R 1987, εικ. 66, 67.

37. Perachora I, σ. 234, αριθ. 194. Corinth XV, 2, σ. 159 κ.ε., ομάδα XXII, 21-26, πίν. 33-35.

38. Πρβλ. Billot, ό.π., σ. 408 κ.ε.

39. Perachora I, σ. 219 κ.ε. αριθ. 97-115, πίν. 95 και 96. Corinth XV, 2, σ. 84 κ.ε., 95 κ.ε., 100 ομάδες X-XII, πίν. 15-19. R.A.Higgins, Catalogue of the Terracottas in the British Museum, London 1970², σ. 245 κ.ε. αριθ. 903-923. Croissant, σ. 295 κ.ε.

40. Πρβλ. Croissant, σ. 296 σημ. 2. Για την ονομασία «πόλος» βλ. γενικώς V.K.Müller, Der Polos, die griechische Götterkrone, Berlin 1915, σ. 101-105 και E.-L. Marangou, Lakonische Elfenbein- und Beinschnitzereien, Tübingen 1969, σ. 269 σημ. 870.

«the normal Corinthian method of modelling the hair in the archaic period»[41]. Από αυτόν τον συνδυασμό, που υπάρχει ίδιος και στη Σφίγγα μας, εκπηγάζει και η πρώτη, ζωηρή εντύπωση της τυπολογικής συγγένειας της εικόνας της ως συνόλου με τα προηγούμενα παραδείγματα· κάποιες διαφορές, και ως προς τον τύπο του καλύμματος και ως προς τον τρόπο της φόρησης, που αποκαλύπτει η προσεκτικότερη παρατήρηση, αξίζει να καταγραφούν ως στοιχεία της αττικής ταυτότητας του έργου.

Με χαρακτηριστικά τον ενισχυμένο δακτύλιο της βάσης και τα διευρυνόμενα προς τα άνω τοιχώματα, το επίθημα ή κάλυμμα της κεφαλής της Σφίγγας μας,που εξ αρχής ονομάσαμε συμβατικά «πόλο», αντιποκρίνεται με μεγάλη προσέγγιση σε εναν τύπο πόλου ο οποίος, έλκων ασφαλώς την καταγωγή από τους ανατολίζοντες φυλλωτούς καλάθους της λακωνικής τέχνης[42], συνέχισε να είναι σε χρήση στην Πελοπόννησο και στη Δυτική Ελλάδα έως το 530 περίπου[43]. Ο ίδιος μεταφυτεύτηκε στην Αττική, με τρόπο μάλιστα για τον οποίο δεν αφήνει καμία αμφιβολία η σύγκριση της Κόρης Lyon-Ακρ. 269[44] με τη χάλκινη Πεπλοφόρο στο Cambridge, Fitzwilliam Mus. 10.1928[45]. Το αγαλμάτιο είναι πελοποννησιακό, πιθανότατα κορινθιακό, χρονολογείται περί το 540 και αν πράγματι βρέθηκε στην Αθήνα, όπως αναφέρεται, θα μπορούσε να είχε αποτελέσει ακόμη και το υπόδειγμα για το σχήμα και τον διάκοσμο του πόλου της αθηναϊκής Κόρης. Με μιαν αισθητή έναντι αυτού διαφορά στις αναλογίες, με μεγαλύτερο δηλαδή εύρος και μικρότερο ύψος, το ομοιόσχημο κάλυμμα της κεφαλής της Σφίγγας μας έχει εντονότερο τον χαρακτήρα της στεφάνης και αντιστοιχεί ακριβέστερα σε άλλα,επίσης πελοποννησιακής παραδόσεως, παραδείγματα, όπως αυτά των γυναικείων προτομών στις λακωνικές υδρίες της Γέλας και της Ολυμπίας (610-600 π. Χ.)[46], στις ακροκεράμους της λεγόμενης «κορινθιακής στέγης» του ιερού της Αρτέμιδος στην Κέρκυρα (580-570 π.Χ.)[47]

41. Corinth XV, 2, σ. 14 (Stillwell). Ο ίδιος τύπος και στην αποσπασματική πώρινη Σφίγγα του Μουσείου της Κορίνθου αριθ. S. 2230: J. C. Wright, Hesperia 46 (1977), σ. 251.

42. Με πλήθος παραδειγμάτων από τα λακωνικά ελεφάντινα και οστέινα (Marangou, ό.π., αριθ. καταλόγου 1-4, 39, 74, 88-106, 112-116, σ. 226 σημ. 174, σ. 269 σημ. 870), τα πήλινα και τα μολύβδινα του Ιερού της Ορθίας (R.M.Dawkins, The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta, London 1929, σ. 148, 254 κ.ε., πίν. 30, 181 κ.ε.). Φυλλωτό κάλαθο, όπως οι λακωνικές Σφίγγες (Marangou, ό.π., σ. 92, 128 κ.ε., 262 σημ. 753), φέρουν επίσης η Ήρα-Σφίγγα του Ηραίου της Ολυμπίας (Korai, αριθ. 36. P. Karakatsanis, Studien zu archaischen Kolossalwerken, Frankfurt a.M. 1986, σ. 49 αριθ. 2, σ. 114-120, σ. 128-133. Floren, σ. 194 σημ. 48) και η Σφίγγα ενός πήλινου κορινθιακού ακρωτηρίου επίσης στην Ολυμπία (A. Moustaka, Grossplastik aus Ton in Olympia, OF 22 (1993), σ. 104 κ.ε., πίν. 86). Πρβλ. και το πώρινο θραύσμα από την Κόρινθο, που δεν αποκλείεται να ανήκει επίσης σε Σφίγγα, AJA 34 (1930), σ. 450 εικ. 11, με το ελεφάντινο πλακίδιο Marangou, ό.π., αριθ. κατ. 39, εικ. 65.

43. Βλ. π.χ. τις χάλκινες Πεπλοφόρους αριθ. 2148 β και 2017 και τη Σφίγγα αριθ. 2150 του Μουσείου της Σπάρτης (M. Herfort-Koch, Archaische Bronzeplastik Lakoniens, Münster 1986, αριθ. K 31, K 33, K 162 με βιβλιογρ.), τις λαβές των υδριών στο Λούβρο και στο Αμβούργο (Herfort-Koch, ό.π., αριθ. K 7 και σ. 19), τη Σειρήνα αριθ. 20 του Μουσείου της Καλαμάτας (Herfort-Koch, ό.π., αριθ. K 156), την Πεπλοφόρο στο Cambridge, Fitzwilliam 10. 1928 (A.Neugebauer, AA 1928, σ. 635-642. W. Lamb, Ancient Greek and Roman Bronzes, London 1929, σ. 86-87. Wallenstein, σ. 78, 155 αριθ. VII/B, 19. Floren, σ. 306 σημ. 44), τις δύο Σφίγγες στη Βαλτιμόρη. Walters Art Gallery 54. 770 και 54. 1078 (Hesperia 13 (1944), σ. 358 σημ. 10 και 11, πίν. 13 και 14, εικ. 6-9), τις γυναικείες προτομές των ακροκεράμων του αρχαιότερου ναού του Θέρμου (Wallenstein, σ. 30 κ.ε., 100 κ.ε. αριθ. II/A, 7-8 με βιβλιογραφία. N. Winter, Greek Architectural Terracottas, Oxford 1993, σ. 114), τα πήλινα κορινθιακά ειδώλια: Corinth XV, 2, σ. 70, 72, 76 αριθ. VIII 27, 35, 42, πίν. 11 και 12. Για την καταγωγή του τύπου πρβλ. Müller, ό.π., σ. 33. Για τους συγγενικούς απλούστερους καλάθους, χωρίς δακτύλιο στη βάση, όπως οι γνωστοί από τις Σφίγγες του Ιερού της Ορθίας, Dawkins, ό.π., σ. 194 αριθ. 68, πίν. 73 και σ. 202, πίν. 90 g (Herfort-Koch, ό.π., αριθ. K 69), τα λίθινα περιρραντήρια της Ολυμπίας, της Ισθμίας και της Κορίνθου στην Οξφόρδη (Floren, σ. 216 σημ. 24, σ. 187-188 σημ. 7 και 8) και τα ειδώλια της Περαχώρας (Perachora I, σ. 203 αριθ. 25, πίν. 90), πρβλ. τα οστέινα ομοιώματα από το Ιερό της Ορθίας: Dawkins, ό.π., σ. 241, πίν. 171, 1 a-c. Διαφορετικό είναι το σκουφωτό κάλυμμα με τον περισφίγγοντα δακτύλιο στη βάση που απαντά στις ακροκεράμους του πρώιμου ναού της Ήρας στο Monrepos της Κέρκυρας (Winter, ό.π., σ. 115 σημ. 20 με την παλαιότερη βιβλιογραφία· η αντιστοιχία με το ελεφάντινο Dawkins, ό.π., σ. 242, πίν. 173, 5 δεν ισχύει: βλ. Marangou, ό.π. (υποσημ. 40), σ. 130 κ.ε. αριθ. κατ. 73) και σε ειδώλια, όπως Corinth XV, 2, σ. 70 αριθ. VIII, 27.

44. Βλ. υποσημ. 31.

45. Βλ. υποσημ. 43.

46. Herfort-Koch, ό.π., αριθ. K 2 και K 3 .

47. Wallenstein, σ. 52 κ.ε., 123 αριθ. IV/A, 33. Winter, ό.π., σ. 121 σημ. 41, εικ. 44.

και ιδιαιτέρως σε εκείνες του δεύτερου ναού του Απόλλωνος στο Θέρμο (540-530 π.Χ.)[48]. Ως ενδιάμεσο είδος πόλου-στεφάνης φορείται οριζοντίως, αρκετά βαθιά, χωρίς την υπερβολή που παρουσιάζει η μάλλον «αρχαϊστική» παραλλαγή του ίδιου πράγματος στην Κόρη Ακρ. 669[49], και με ελάχιστη κλίση προς τα πίσω, όπως ακριβώς δηλαδή συμβαίνει και με τη σύγχρονή του *ἀνθεμόεσσα* στεφάνη της Φρασίκλειας[50]. Μπορεί λοιπόν ως προς αυτό να θεωρηθεί ότι αποτελεί νεότερη συνέχεια του πόλου της Σφίγγας των Σπάτων[51] (Πίν. 11 α-β) και της στεφάνης της Σφίγγας (;) Ακρ. 654[52] (Πίν. 12 α-β), όχι όμως και της οδοντωτής στεφάνης της Σφίγγας του Μουσείου Κεραμεικού[53] (Πίν. 9 α-β), η οποία συγγενεύει περισσότερο με τις στεφάνες των κορινθιακών Σφιγγών, ειδικώς μάλιστα με εκείνη της σύγχρονής της χάλκινης από την Περαχώρα[54]. Οι κορινθιακές στεφάνες φορούνται λοξά και χαμηλότερα προς τον αυχένα, όπως στη Σφίγγα της Καλυδώνος και στη Μαινάδα της Ολυμπίας (520-510 π.Χ.)[55], ή έχουν εντονότερα τα χαρακτηριστικά του διαδήματος, όπως σε ορισμένα ειδώλια της Περαχώρας, μετά το 560[56], και στη Σφίγγα του Λούβρου.

Στην κόμμωση η ανταπόκριση προς το τυπικό κορινθιακό σχήμα είναι πληρέστερη· περιλαμβάνει τις οριζόντιες ραβδώσεις της φερόμενης προς τους ώμους μάζας, τις γλώσσες που πλαισιώνουν τριγωνικά το μέτωπο, ακόμη και τη σμίκρυνση των δύο κορυφαίων, εκατέρωθεν της χωρίστρας, μια λεπτομέρεια ιδιαιτέρως αντιπροσωπευτική των έργων της κορινθιακής πλαστικής της μέσης και της ύστερης περιόδου[57]. Εξ ίσου όμως, ή και ακόμη πιο σημαντική από την εικονογραφική-τυπολογική ομοιότητα που παρουσιάζει καθαυτό το συγκεκριμένο σχήμα, είτε μεμονωμένο είτε σε συνδυασμό με τον πόλο, είναι αυτή που προκύπτει από τη σχέση του με το πρόσωπο, ή ακριβέστερα, με τη διάρθρωση του συνόλου, του οποίου αποτελεί μέρος[58].

Η «βαθμιδωτή» κόμμωση διατηρείται στον έκτο αιώνα στην Κόρινθο, κατ' αποκλειστικότητα και κυρίως ως συστατικό στοιχείο της δομής ενός ορισμένου τύπου προσώπου, όχι ως εξωτερικό ή μεμονωμένο μοτίβο. Ο τύπος αυτός είναι πράγματι «νεοδαιδαλικός». Διαμορφώθηκε βαθμιαία από την πρώιμη προς τη μέση κορινθιακή περίοδο, παγιώθηκε στη δεκαετία 580-570, κυριάρχησε, ανόθευτος κατά βάθος από τις εξωτερικές επιρροές[59], έως τα μέσα του αιώνα και ανανεώθηκε στο τελευταίο τέταρτο,

48. Wallenstein, σ. 76, 151-152 αριθ.VII/A, 16. Winter, ό.π., σ. 131 σημ. 85, εικ. 54.

49. AMA, αριθ. 28. Korai, αριθ. 109. Deyhle, σ. 41. U. Sinn, AM 98 (1983), σ. 25-34.

50. Ε. Μαστροκώστας, ΑΑΑ V (1972), σ. 301 κ.ε., εικ. 13-15.

51. EAM αριθ. 28. Gravestones, αριθ.12. Alscher, σ. 224. Deyhle, σ. 57. Floren, σ. 283 σημ. 8.

52. AMS, σ. 5, 6, 19. AMA, σ. 127 αριθ. 85. Korai, αριθ. 65. Tsirivaku, σ. 121 κ.ε. Deyhle, σ. 7 κ.ε. Ridgway, σ. 108, 160.

53. Βλ. υποσημ. 28.

54. Βλ. υποσημ. 36. Πρβλ. και το σύγχρονο (560-550) λακωνικό παράλληλο στον «θυρεατικό στέφανο» του χάλκινου «χοραγού» του Μουσείου Ολυμπίας Β 2400: Herfort-Koch, ό.π., αριθ. Κ 91. Floren, σ. 221 σημ. 56.

55. Wallenstein, σ. 86 κ.ε.,160 αριθ. VIII, 1. Croissant, σ. 305-306.

56. Perachora I, σ. 215-216 αριθ. 85, σ. 216 αριθ. 89, πίν. 94, σ. 221 αριθ. 110, πίν. 96.

57. Βλ. προχείρως Wallenstein, αριθ. κατ. IV/A, 2 - IV/A, 4. IV/A, 7. IV/A, 14. IV/A, 31. V/A,1. V/A, 3- V/A,7. V/A, 12. V/A, 15. V/B, 18. VI/A, 4. VII/A,16. Πρβλ. Corinth XV, 2, σ. 59 (Stillwell).

58. Ο Fr. Matz, JdI 65/66 (1950/51), σ. 102 όρισε την οργανική ένταξη του μοτίβου της «οροφωτής φενάκης» στην τονισμένη ορθογωνική διάρθρωση του συνόλου ως ιδιάζον κορινθιακό χαρακτηριστικό και ειδοποιό διαφορά της κορινθιακής δαιδαλικής τέχνης έναντι της κρητικής. Γενικότερα για τη σημασία του λειτουργικού στην αρχαϊκή τέχνη βλ. W. Kraiker, Struktur und Form στο W. Kraiker (εκδ.), Archaische Plastik der Griechen, Darmstadt 1976, σ. 261 κ.ε.

59. Για «ανατολίζουσες» παραλλαγές του βασικού πρωτοκορινθιακού-κορινθιακού τύπου προσώπου κάνει λόγο ο Croissant 1988, σ. 105 κ.ε., κυρίως 108-118. Ιωνική επίδραση σημειώνουν γενικώς στις λεπτότερες αναλογίες και τη μαλακότερη πλαστική ορισμένων τυπικών κορινθιακών προσώπων των χρόνων 570-560 ο Wallenstein, σ. 69, και ο Γ. Σ. Δοντάς, Πελοποννησιακά Ζ' (1969/70), σ. 40 κ.ε., ο οποίος όμως αποσυσχέτισε τελευταίως (Έπαινος Ιωάννου Κ. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1997, σ. 71 κ.ε., 80 κ.ε.) τα κερκυραϊκά παραδείγματα από τα καθαυτό κορινθιακά έργα και τα απέδωσε σε ένα τοπικό εργαστήριο με κύριο χαρακτηριστικό τη σύμμειξη κορινθιακών, ιωνικών και αττικών εικονογραφικών και τεχνοτροπικών στοιχείων. Για τις ιωνικές-κυκλαδικές επιδράσεις στον Κούρο της Τενέας βλ. γενικώς Floren, σ. 188 κ.ε. και για τις μετά το 550 Wallenstein, σ. 77 κ.ε. Το πλέον εντυπωσιακό παράδειγμα ιωνικής παρουσίας στον χώρο της κορινθιακής πλαστικής των χρόνων 570-560 πιστεύουμε ότι προσφέρει η μαρμάρινη Σφίγγα που βρέθηκε το 1972 στην Κόρινθο (Ε. Δεϊλάκη, ΑΑΑ VI (1973), σ. 181-188, εικ. 1-7 και ΑΔ 29

αποδεικνύοντας τη συνέχεια και την καλλιτεχνική αυτάρκεια της μεγάλης τοπικής παράδοσης[60]. Από τη Σφίγγα της Καλυδώνος (Πίν. 8 α-β) έως τη Σφίγγα του Λούβρου, από το ελεφάντινο σύμπλεγμα των Δελφών με τους Βορεάδες[61] έως τους χάλκινους ιππείς της Συλλογής Καραπάνου[62], από τον μαρμάρινο Κούρο της Τενέας έως τον χάλκινο της Ρήνειας[63] και από τις πήλινες γυναικείες προτομές στις λαβές των ΜΚ και ΥΚ πυξίδων[64] έως τις τυποποιημένες αυτοτελείς διαδόχους τους των τελευταίων χρόνων του αιώνα[65] – για να μνημονεύσουμε ενδεικτικά μόνο μερικά πολύ γνωστά παραδείγματα – τα τυπικά, ακραιφνώς κορινθιακά-δωρικά πρόσωπα χαρακτηρίζονται από μιαν ιδιάζουσα, πεισματική εμμονή στους τεκτονικούς κανόνες της δαιδαλικής κατασκευής και τα συναφή συμβατικά σχήματα: αυστηρά ορθογωνικό γενικό περίγραμμα του προσώπου με ισχυρή τετράγωνη γνάθο και κάθετες παρειές, τριγωνικό μέτωπο, διεσταλμένους οφθαλμούς με τοξωτό το άνω βλέφαρο και συνήθως ευθύγραμμο το κάτω, μεγάλο στόμα με τεντωμένα, λεπτά ίσια χείλη, κόμμωση ομοιόμορφη, εναρμονισμένη στο βασικό γενικό σχήμα με απλούς οριζόντιους κυματισμούς. Στην αρχιτεκτονική της όψης αντιστοιχεί μια εξ ίσου καθαρή και στέρεη άρθρωση της κατατομής με χαρακτηριστικά τις δύο ισχυρές προς τα εμπρός οριζόντιες προεξοχές που σχηματίζουν το πηγούνι και το άκρο της τριγωνικής μύτης, τη βαθειά κοιλότητα ανάμεσά τους, από την οποία αναδύονται και προβάλλονται επίσης έντονα προς τα εμπρός τα χείλη, τη μεγάλη λοξή προς τα πίσω γραμμή, συνήθως κοίλη ή σπαστή στο μέσον, μύτης-μετώπου, το κατά κανόνα ευρισκόμενο σε υποχώρηση μέτωπο έναντι του σταθερά προβαλλόμενου κάτω τμήματος του προ-

(1973-1974), Χρονικά, σ. 200, Πίν. 141-142. E. Walter-Karydi, Alt-Ägina II, 2, Mainz/R 1987, σ. 55 κ.ε. Floren, σ. 191 σημ. 32. Croissant 1988, σ. 132 κ.ε.). Μόνο τυπικό κορινθιακό (Walter-Karydi) δεν θα χαρακτηρίζαμε αυτό το έργο, στο οποίο υπάρχει μεν η γενική ομοιότητα με ορισμένα τυπικά σχήματα (μάτια, στόμα, γλώσσες των μαλλιών στο μέτωπο), η τυπική αιχμηρότητα της κατατομής, ακόμη και η λεγόμενη εγρήγορση της έκφρασης, όμως λείπει το θεμελιώδες κορινθιακό γνώρισμα, που είναι η τεκτονικότητα της κατασκευής με την πλατειά τετράγωνη γνάθο, τις μελετημένες αναλογίες (πρβλ. Floren, σ. 189 σχετικά με τον Κούρο της Τενέας) και τη σταθερή ισορροπία των μερών, όπως απουσιάζει και ο σκελετός με τη δομική και μορφοπλαστική λειτουργία του. Αντί αυτών υπάρχει η στρογγυλότητα και η ανατολικοϊωνική αίσθηση του πλαστικού όγκου, η χυμώδης τεντωμένη σάρκα και η συναφής γενική εντύπωση της ιλαρής φωτεινότητας στην έκφραση, ακόμη και η απλή ταινία των ιωνικών Σφιγγών στα μαλλιά (βλ. Payne, NC, σ. 89. D. White, AJA 75 (1971), σ. 47-55. B. Holtzmann, BCH 115 (1991), σ. 148 κ.ε., 152, 154). Με ανάλογον τρόπο είναι γνωστό ότι εκδηλώνεται την ίδια εποχή η ιωνική επίδραση στην πλαστική της Κέρκυρας, όπου και συνδέεται με την παρουσία Σαμίων και σαμιακών έργων στο νησί μετά την εκδίωξη των Κορινθίων (Π. Καλλιγάς, ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, σ. 308, 311, Πίν. 247 α-β και 250 α-γ. Δοντάς, ό.π., 1997, σ. 82 κ.ε.), και βέβαια στην Αττική με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη Σφίγγα Ακρ. 630 (υποσημ. 27). Η έντονη ιωνική χροιά αυτού του έργου αποδίδεται συνήθως σε επιρροές εργαστηρίων του ναξιακού κύκλου (Deyhle, σ. 33. Ducat, σ. 263, 290 . Croissant, σ. 81 σημ. 1, σ. 248 σημ. 3. Floren, σ. 281 σημ. 39). Η σύγκριση με την κεφαλή του Κούρου από το Ηραίο της Σάμου στην Κωνσταντινούπολη αριθ. 530 (Kouroi, αριθ. 127. Croissant, σ. 38. Floren, σ. 352 σημ. 32) δείχνει ωστόσο εξ ίσου, αν όχι και περισσότερο ισχυρόν, τον σαμιακό τόνο. Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποθέσουμε και για τη Σφίγγα της Κορίνθου έναν περιοδεύοντα, Ίωνα την καταγωγή, τεχνίτη, ο οποίος εργάζεται στην Κόρινθο και προσπαθεί να προσαρμόσει την τέχνη του στα σχήματα της τοπικής παράδοσης. Και με αυτήν την ερμηνεία πάντως παραμένει τελικώς ανεξήγητη για εμάς η ιδιότροπη δυσαρμονία της κόμης σε αυτό το έργο, η κραυγαλέα δηλαδή και μοναδική, όσο γνωρίζουμε, στην αρχαϊκή πλαστική αναντιστοιχία των σχημάτων στην απλωμένη μάζα των μαλλιών από τη μια πλευρά του λαιμού και την άλλη.

60. Ο Croissant, σ. 20 σημ. 7, σ. 296, 300 κ.ε., ερμήνευσε το φαινόμενο ως περιχαράκωση στην τοπική παράδοση για λόγους αυτοάμυνας, προάσπισης δηλαδή της καλλιτεχνικής αυτονομίας των εργαστηρίων της περιοχής έναντι των εξωτερικών επιρροών.

61. Μουσείο Δελφών αριθ. 9944. K. Schefold, Frühgriechische Sagenbilder, München 1964, σ. 73, πίν. 64 b. Wallenstein, σ. 64, 138 αριθ. V/B, 18. Croissant 1988, σ. 141 κ.ε., εικ. 75. P.G.Themelis, Delphi. The Archaeological Site and the Museum, Athens 1980, εικ. 39.

62. ΕΑΜ Συλλογή Καραπάνου αριθ. 27 και 36. Σ. Καρούζου, Θεωρία. Festschrift W.- H. Schuchhardt, Baden-Baden 1960, σ. 231 κ.ε. Wallenstein, σ. 71 κ.ε., 145 κ.ε. αριθ. VI/B, 25-27. Ι. Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου, Χαλκαί κορινθιουργείς πρόχοι, Αθήναι 1975, σ. 145 κ.ε., 155 κ.ε., 164, πίν. 52.

63. Μουσείο Μυκόνου αριθ. 485. Ν. Βερδελής, ΑΕ 1953-1954, τ. Α', σ. 197 κ.ε. P. Amandry, MonPiot 47 (1953), σ. 47 κ.ε. Wallenstein, σ. 73, 146 αριθ. VI/B, 30. L.O.K. Congdon, Caryatid Mirrors of Ancient Greece, Mainz/R 1981, αριθ. κατ. 110.

64. Βλ. π.χ. τις προτομές των πυξίδων του Βρετανικού Μουσείου 73.10-12.1, του Λούβρου Ε 602, του Ashmolean 1893.125, του Μητροπολιτικού Μουσείου 35.11.21, αντιστοίχως, Wallenstein, αριθ. V/A, 1a. V/A, 1d. V/A, 3. VI/A, 4a και πίν. 12, 13, 20.

65. Croissant, σ. 295-307, πίν. 119-121. Για τη σημασία της μαρτυρίας των έργων της μικροπλαστικής, βλ. ο ίδιος, ΚΤΕΜΑ 3 (1978), σ. 47 κ.ε.

σώπου[66]. Η πλαστική, με τη λιγοστή λεπτή σάρκα τεντωμένη επάνω στα ισχυρά οστά της γνάθου και τα από ενωρίς καθαρά διαγραφόμενα ισχυρά ζυγωματικά, υπαγορεύεται από την ίδια βασική κατασκευαστική αρχή και αυτήν υπηρετεί με συνέπεια μέχρι τέλους[67].

Με αυτόν τον παραδοσιακό κορινθιακό τύπο προσώπου η Σφίγγα της οδού Αιόλου μοιράζεται αναφανδόν τα γενικά σχήματα όψης και κατατομής, την άρθρωση, τον ρόλο του σκελετού και τον βασικό κανόνα δόμησης. Αυτός υπαγορεύει και εδώ τη γενική διάταξη των μερών, όμως την πλαστική ενότητα του συνόλου και την εσωτερική συνοχή των στοιχείων εξασφαλίζουν η κλειστή σφαιρική φόρμα και η διττή δράση του κέντρου, κεντρόφυγος και κεντρομόλος συνάμα. Η αναλυτική περιγραφή που προηγήθηκε έδειξε πολύ καθαρά, ώστε να μη χρειάζεται να επεκταθούμε περισσότερο, ότι το όλο σύστημα του αττικού έργου – δομή, σχήμα, έκφραση – διαπνέεται από μιαν ουσιωδώς διαφορετική δυναμική, όπερ σημαίνει ότι δεν πρόκειται για συμπτωματική αναπαραγωγή, αλλά για ανάπλαση σε βάθος ενός συγκεκριμένου προτύπου – π.χ. μιας από τις τόσο διαδεδομένες στην εποχή τους πήλινες κορινθιακές Σφίγγες[68] – ενδεχομένως και για μια γενικότερη επίδραση, την οποία και θα πρέπει να προσδιορίσουμε, αν πρόκειται να αναρωτηθούμε για τον προσωπικό δημιουργό του έργου και το στενότερο καλλιτεχνικό περιβάλλον του[69].

Η ιδέα της κορινθιακής επίδρασης στην αττική γλυπτική δεν είναι από τις πλέον οικείες στην έρευνα[70], εν αντιθέσει προς αυτήν της ιωνικής – νησιωτικής ή ανατολικής – και παρά την προ πολλού γενική αναγνώριση της καθοριστικής σημασίας της στον τομέα της ζωγραφικής. Μόλις από το 1983 και χάρη στη θεμελιώδη μελέτη του Francis Croissant για τις γυναικείες αρχαϊκές προτομές αρχίσαμε να αναγνωρίζουμε ότι ο αρχαϊκός τύπος προσώπου της αττικής πλαστικής είναι επηρεασμένος από τον παραδοσιακό κορινθιακό, με τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό που η παράσταση της ανθρώπινης μορφής στην αττική αγγειογραφία είναι από την αντίστοιχη της μέσης και της ύστερης κορινθιακής ζωγραφικής[71]. Εν εκτάσει και με πολλά παραδείγματα έδειξε ο Croissant ότι η κορινθιακής καταγωγής αρθρωμένη βαθιά και με έντονες αντιθέσεις αττική κατατομή, η οποία κυριάρχησε στην τέχνη του Σοφίλου και του κορινθιάζοντος Ζωγράφου (C), ανανεώθηκε στις μορφές του Κλειτίου και του Λυδού, αναπλάστηκε και παγιώθηκε σε εκείνες του Ζωγράφου του Αμάσιος και του Εξηκίου, αυτή η ίδια υπήρξε πραγματικά και στην πλαστική, με μια παράλληλη και ανάλογης σημασίας πορεία[72]. Εξ αυτού του δεδομένου μίλησε για «κορινθιάζουσα τάση» και για ισχυρή «αττικο-κορινθιακή παράδοση», σαφώς αναγνωρίσιμη στα έργα

66. Με αυτόν τον τρόπο τα τυπικά κορινθιακά πρόσωπα παίρνουν μια χαρακτηριστική κλίση προς τα πίσω, είτε αυτή νοείται ως πραγματική είτε όχι· η μικροπλαστική σε πηλό προσφέρει άφθονα γι' αυτό παραδείγματα, από τον κωμαστή του Λούβρου CA 309 του β' τετάρτου του 7ου αι. (Wallenstein, αριθ. I/A, 3) και τις πλαστικές προτομές του αρυβάλλου του Λούβρου CA 931 περί το 650 (ό.π., αριθ. II/A, 1), ή της πυξίδας του Βερολίνου Staatl. Mus. 4507 του 600-590 (ό.π., αριθ. IV/A, 4), έως τις προτομές των μέσων και ύστερων κορινθιακών πυξίδων (βλ. υποσημ. 64) και έως τους τελευταίους «πρωτοαυστηρούς» τύπους του είδους στο τέλος του 6ου αι. (Croissant, πίν. 12 D). Η Σφίγγα της Καλυδώνος (Πίν. 8 α-β) έχει, ως ακρωτήριο, υποχρεωτικά κλειστή οπτική γωνία εκ των κάτω και ως εκ τούτου «σπάσιμο» στη ρίζα της μύτης και κατ' εξαίρεση κλίση μετώπου και κογχικών τόξων προς τα εμπρός· πρβλ. την Ήρα-Σφίγγα της Ολυμπίας, ό.π. (υποσημ. 42), με όμοια κλίση για τους ίδιους λόγους. Ο Croissant 1988, σ. 91-166, σποράδην και κυρίως σ. 115 κ.ε., τονίζει μεν το γωνιώδες και αρθρωμένο με αντιθέσεις σχήμα της κατατομής ως βασικό γνώρισμα του κορινθιακού τύπου προσώπου, δεν «βλέπει» όμως τον τεκτονικό κανόνα που ορίζει την όλη κατασκευή και συνεπώς ούτε τη σημασία της οριζοντιότητας και προβολής προς τα εμπρός του κάτω τμήματος, ήτοι της βάσης του προσώπου.

67. Για τη μελέτη της κορινθιακής πλαστικής του 7ου και του 6ου αι. π.Χ. παραμένει βασική η μονογραφία του Klaus Wallenstein.

68. Πρβλ. Schefold, Plastik, σ. 35 για το πιθανό κορινθιακό πρότυπο της Σφίγγας του Κεραμεικού (Πίν. 9 α-β).

69. Για τα αρχαϊκά εργαστήρια και για το νόημα του όρου βλ. Viviers, σ. 21 κ.ε. με την παλαιότερη βιβλιογραφία, και ειδικότερα σ. 31.

70. Σποραδικές μόνο νύξεις στην παλαιότερη έρευνα, όπως π.χ. A. Neugebauer, AA 1928, σ. 641-642. Schefold, ό.π. (υποσημ. 68). N. Himmelmann-Wildschütz, JdI 80 (1965), σ. 136.

71. Croissant, σ. 235-294 (ομάδα L).

72. Ό.π., κυρίως σ. 238-259 και 290-292.

της αττικής γλυπτικής και μικροπλαστικής από το β΄ έως το τελευταίο τέταρτο του αιώνα και εξήγησε το φαινόμενο με το επιχείρημα ότι η ιδιάζουσα δομή του παραδοσιακού κορινθιακού προσώπου, όπου κάθε στοιχείο ξεχωρίζει καθαρά από τα άλλα, ήταν ειδικά φτιαγμένη για να γοητεύσει το πνεύμα της ανάλυσης – μιαν από τις θεμελιώδεις συνιστώσες της αττικής ιδιοφυίας· αυτή και μαζί μια άλλη, εξ ίσου θεμελιώδης και βασική, καθόρισαν τη διαδικασία της πρόσληψης και αφομοίωσης των δανείων ως διαδικασία συστηματικής ανάλυσης και προοδευτικής ανασύνθεσης των κορινθιακών σχημάτων, όχι πλέον προς την κατεύθυνση της σταθερότητας και της μορφικής τελειότητας, που ήταν εκείνη του προτύπου, αλλά προς την κατεύθυνση της κίνησης και της ζωής, της δυναμικής έκφρασης και της ισορροπίας των εντάσεων, που είναι εκείνη η άλλη συνιστώσα που είπαμε της αττικής ιδιοφυίας[73].

Μέσα σε αυτό το γενικότερο πλαίσιο αναφοράς και δεδομένου ότι τα πρώτα σαφή τεκμήρια της κορινθιακής επίδρασης στα πρόσωπα της αττικής γλυπτικής χρονολογούνται λίγο μετά το 580, η Σφίγγα της οδού Αιόλου, η οποία περί το 540 εμφανίζει συγχωνευμένες στον βαθμό που είδαμε την κορινθιακή-δωρική στερεότητα και την αττική ζωντάνια, πρέπει να έχει πίσω της ένα στάδιο ζυμώσεων τριάντα τουλάχιστον χρόνων. Και πράγματι, σε έργα αυτής της περιόδου, όπως είναι το κεφάλι του Κούρου στο Λούβρο Ma 2713[74], η Κόρη-Θεά του Βερολίνου[75], η Υδριαφόρος του πώρινου αετώματος της Ακροπόλεως[76], οι Σφίγγες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου από τα Σπάτα αριθ. 28[77] (Πίν. 11 α-β) και τον Πειραιά αριθ. 76[78], η Σφίγγα του Μουσείου Κεραμεικού Ρ 1050[79] (Πίν. 9 α-β), το κεφάλι του Κούρου Μ 1078 της Αρχαιολογικής Συλλογής Αθηνών από την οδό Ορφέως[80], το κεφάλι του γενειοφόρου αριθ. 21 της Συλλογής Καλλιγά[81] και τα κεφάλια της Ακροπόλεως αριθ. 654 (Πίν. 12 α-β), 617 (Πίν. 13 α-β), 622 (Πίν. 10) και 637[82], δεν είναι δύσκολο να αναγνωρίσει κανείς ομοιότητες με τους παραδοσιακούς κορινθιακούς τύπους, στα εξωτερικά πρωτίστως σχήματα: το γενικό ορθογωνικό του προσώπου[83], το τριγωνικό της πλαισίωσης του μετώπου από τις μεγάλες κυρτές[84] ή τις μικρότερες κοίλες γλώσ-

73. Ό.π., κυρίως σ. 240 κ.ε., 262 κ.ε., 292 κ.ε.

74. Kouroi, αριθ. 66. Buschor, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 57. M. Hamiaux, Louvre. Les sculptures grecques I, 1992, σ. 86 αριθ. 77 (με βιβλιογρ.).

75. C. Blümel, Die archaisch-griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin, Berlin 1964, σ. 7-10. Korai, αριθ. 42. Floren, σ. 264 σημ. 12. Για τον χαρακτηρισμό του αγάλματος ως Κόρης-Θεάς βλ. τις παρατηρήσεις του Ν. Μ. Κοντολέοντος, ΑΕ 1974, σ. 2, 12 σημ. 1.

76. Ακρ. 52. Korai, αριθ. 44. W.-H. Schuchhardt, AA 1963, στ. 802 κ.ε. Deyhle, σ. 54. Floren, σ. 243 σημ. 36.

77. Βλ. υποσημ. 51.

78. Gravestones, αριθ. 19.

79. Βλ. υποσημ. 28.

80. Ο. Αλεξανδρή, ΑΑΑ IV (1971), σ. 137. ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 71. BCH 96 (1972), σ. 611. Rolley, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 281 κ.ε.

81. Χ. Καρούζος, ΑΕ 1953-1954, τ. Γ΄, σ. 23 κ.ε.

82. Αντιστοίχως ΑΜΑ, σ. 127 αριθ. 85, σ. 127 κ.ε. αριθ. 86, σ. 309 αριθ. 428, σ. 297 κ.ε. αριθ. 418 και αντιστοίχως Μπρούσκαρη, σ. 58, 54, 104, 113.

83. Πρβλ. π.χ. τη Σφίγγα του Κεραμεικού Ρ 1050 (Πίν. 9 α-β) και τον Ερμή Ακρ. 622 (Πίν. 10) με τους Βορεάδες και τις Άρπυιες των Δελφών (υποσημ. 61), την Πολοφόρο Ακρ. 654 (Πίν. 12 α-β) με τη Σφίγγα της Καλυδώνος (Πίν. 8 α-β), τον Πωγωνοφόρο της Συλλογής Καλλιγά (υποσημ. 81) με τον Κωμαστή της Νέας Υόρκης, Metr. Mus. 21. 88. 8 (Wallenstein, αριθ. V/A, 12 b) κλπ.

84. Πέντε συνήθως από την κάθε πλευρά της χωρίστρας και με την χαρακτηριστική λεπτομέρεια της σμίκρυνσης ή και της αραίωσης των δύο κεντρικών στην κορυφή του μετώπου (υποσημ. 57). Πρβλ. ιδιαιτέρως την Πολοφόρο Ακρ. 654 (Πίν. 12 α-β) με την Ήρα-Σφίγγα της Ολυμπίας (υποσημ. 42) και βλ. σχετικά Ridgway, σ. 108. Ο Payne, AMA, σ. 5, χαρακτήρισε το θέμα ως εξ ίσου κανονικό στην Πελοπόννησο (Κόρινθο) και στην Αττική, η Stillwell, Corinth XV, 2, σ. 59 ως ιδιαιτέρως κορινθιακό του β΄ τετάρτου του 6ου αι., ο Ducat, σ. 183, το οριοθετεί στην Αττική και στην περίοδο 580-540, χωρίς να ερευνά την προέλευσή του. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι στο κεφάλι Ακρ. 617 (Πίν. 13 α-β) και στη Σφίγγα από τον Πειραιά (υποσημ. 78) πίσω από τους αστραγαλωτούς πλοκάμους η πίπτουσα μάζα της κόμης διατηρεί την «οροφωτή» διαμόρφωση του κορινθιακού προτύπου· πρβλ. την ανάλογη διευθέτηση της κόμης στις Σφίγγες των ύστερων πρωτοαττικών κρατήρων του Αναγυρούντος (Σ. Παπασπυρίδη-Καρούζου, πίν. Β, 5, 16, 17) και στα πρωτοκορινθιακά πρότυπά τους, π.χ. του σκύφου της Αίγινας (Payne, NC, πίν. 4, 1 και PV, πίν. 17. F. Matz, Geschichte der griechischen Kunst I, Frankfurt a.M. 1950, σ. 230 κ.ε.).

σες των μαλλιών[85] και, σε ορισμένα από αυτά, των ματιών και του στόματος[86]. Αυτού του είδους οι ομοιότητες έχουν ασφαλώς σημασία, στο βαθμό που επιβεβαιώνουν γενικώς τις επαφές μεταξύ των δύο καλλιτεχνικών κέντρων, όταν όμως περισσότερο από τη μεταβίβαση των στοιχείων ενδιαφέρει, όπως εμάς εδώ, η εφαρμογή τους, μεγαλύτερη σημασία έχουν φυσικά οι διαφορές, αφού αυτές ορίζουν το τελικό ύφος και άρα τις τεχνοτροπικές ιδιαιτερότητες στο επίπεδο, τόσο της εργαστηριακής παράδοσης, όσο και της ατομικής καλλιτεχνικής δημιουργίας. Για παράδειγμα, οι τέσσερις λεπτοί βραχείς βόστρυχοι, που ξεχωρίζουν στην κορυφή του μετώπου της Σφίγγας του Κεραμεικού (Πίν. 9 α-β) και του συγγενικού της Κούρου της οδού Ορφέως και από κάθε πλευρά της χωρίστρας απλώνονται προς τα πλάγια με ελεύθερα ελικοειδή άκρα, έχουν ρίζες και άμεσους προκατόχους στην κορινθιακή τέχνη: στο θραύσμα του πώρινου κεφαλιού από την Κόρινθο[87] και στη μία από τις Άρπυιες του ελεφάντινου συμπλέγματος των Δελφών ξεχωρίζουν και ελίσσονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, εκ των άνω προς τα κάτω και με κατεύθυνση είτε προς το κέντρο και οι τέσσερις είτε οι ακραίοι αντιστρόφως[88]. Όμως στη Σφίγγα του Κεραμεικού ο καθένας από αυτούς τους βοστρύχους αναλύεται σε δύο λεπτότερους, οδηγούμενους με πυκνή κυματοειδή κίνηση σε κοινές ανά δύο σπειροειδείς απολήξεις· αυτών πάλι τα συστρεφόμενα άκρα αναλύονται σε σειρά λεπτών αστραγάλων ή ψήφων και εναρμονίζονται με τους μεγάλους κρεμαστούς πλοκάμους[89]. Το ίδιο δηλαδή μοτίβο στη συγκεκριμένη αττική εκδοχή του εμφανίζεται μορφικά πολυμερέστερο, πλουσιότερο σε κίνηση και απείρως πιο διακοσμητικό από το πρότυπό του.

Ακόμη πιο αποκαλυπτική είναι στο ίδιο παράδειγμα η διαφορά στα μάτια. Το σχήμα των μεγάλων ορθάνοιχτων ματιών με το ισχυρά τοξωτό άνω βλέφαρο και το σχεδόν ευθύγραμμο κάτω, καθιερωμένο στην Κόρινθο από το τρίτο τέταρτο του 7ου αιώνα[90], πρωτοεμφανίστηκε στην αττική γλυπτική με τον Κούρο του Σουνίου, τρόπον τινά ως το «δωρικό» αντίβαρο προς το «ιωνικό» επίμηκες αμυγδαλοειδές των ματιών του Κούρου του Διπύλου[91]. Ανατροφοδοτήθηκε από την πηγή του και από τα μέσα της δεκαετίας 580-570 υιοθετήθηκε εκθύμως από το αθηναϊκό εργαστήριο του Κούρου του Λούβρου Ma 2713 μαζί με το γενικό ορθογωνικό περίγραμμα του προσώπου, τις γλώσσες των μαλλιών και το μεγάλο ίσιο στόμα. Σε αυτό το εργαστήριο, στο οποίο λόγω αυτών ακριβώς των κοινών χαρακτηριστικών έχουν αποδο-

85. Πρβλ. π.χ. την Κόρη-Θεά του Βερολίνου (υποσημ. 75), την Υδριαφόρο Ακρ. 52 (υποσημ. 76) και εκείθεν την Κόρη Lyon-Ακρ. 269 (υποσημ. 31) με τη Σφίγγα της Καλυδώνος (Πίν. 8 α-β) και την πήλινη ανδρική κεφαλή του Μουσείου της Κέρκυρας MR 709 (Γ. Δοντάς, Οδηγός, Αθήνα 1970, σ. 49, πίν. 19 α και Πελοποννησιακά Z' (1969/70), πίν. Κ, εικ.14. Wallenstein, αριθ. VI/B, 8: 575-560). Αλλά και η σπανιότερη απόδοση της υγρής χτενισμένης κυματιστής μάζας των μαλλιών με λεπτές πυκνές χαράξεις, όπως τη γνωρίζουμε από την κορινθιακή πηλοπλαστική των ετών 580-570 (π.χ. Wallenstein, αριθ. V/A, 5 a-c, πίν. 17), απαντά επίσης στην Αττική, λίγο πριν από τα μέσα του αιώνα, στον Δία του αετώματος της Αποθέωσης, Ακρ. 9 (Μπρούσκαρη, σ. 34).

86. Για το στόμα πρβλ. π.χ. τη Σφίγγα της Καλυδώνος (Πίν. 8 α-β), τους Βορεάδες και τις Άρπυιες των Δελφών (υποσημ. 61) και τις προτομές της πυξίδας της Νέας Υόρκης, Metr. Mus. 35. 11. 21 (Wallenstein, αριθ. VI/A, 4 a, πίν. 20) με τον Κούρο της οδού Ορφέως (υποσημ. 80), τον Ερμή Ακρ. 622 (Πίν. 10), τον Δία του αετώματος της Αποθέωσης, Ακρ. 9 (υποσημ. 85).

87. AJA 34 (1930), σ. 450, εικ. 11. Wallenstein, σ. 90 σημ. 404 και 405.

88. Τέσσερις σπειροειδείς ή κοχλιωτοί βόστρυχοι ελισσόμενοι εκ των άνω προς τα κάτω στις ακροκεράμους του αρχαιότερου ναού του Θέρμου (N. Winter, Greek Architectural Terracottas, Oxford 1993, σ. 114, εικ. 34), στην όλπη Chigi (Payne, NC, σ. 41, 94 κ.ε. και PV, πίν. 27-29. Matz, ό.π., σ. 232 κ.ε.) και στον σκύφο της Αίγινας (υποσημ. 84) και εκείθεν στους ύστερους πρωτοαττικούς κρατήρες της Βάρης (υποσημ. 84). Για τους διαφορετικούς, όρθιους σπειροειδείς μετωπικούς βοστρύχους στα ναξιακά εργαστήρια γλυπτικής βλ. Χ. Καρούζου, ΑΕ 1953-1954, τ. Γ', σ. 26 κ.ε. Όπως απαντά στο πώρινο θραύσμα της Κορίνθου (υποσημ. 87), το θέμα ξαναβρίσκεται σε έργα των τελευταίων δεκαετιών του αιώνα, στην προτομή της χάλκινης υδρίας της Βαλτιμόρης, Walters Art Gallery 54.776 και στον χάλκινο κούρο του Πειραιώς, που έχουν συνδεθεί με την κορινθιακή καλλιτεχνική παράδοση: Wallenstein, αριθ. VIII, 18 και VIII, 20, σ. 90. Βλ. και N.M. Kontoleon, Opus Nobile. Festschrift U. Janzen, Wiesbaden 1969, σ. 96 σημ. 21 και Aspects, σ. 81 κ.ε., πίν. 20, 3.

89. Να σημειωθεί το ανάλογον στους βοστρύχους του κούρου Α του Σουνίου, ΕΑΜ αριθ. 2720 (Kouroi, αριθ. 2. Floren, σ. 252 σημ. 9) και κυρίως στην περίτεχνη κόμμωση του Ιππέα Rampin, Ακρ. 590 - Λούβρο Ma 3104 (AMA, σ. 212 κ.ε. Floren, σ. 278 σημ. 9).

90. Wallenstein, σ. 29 κ.ε.

91. Για τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν μεταξύ τους τα δύο αυτά έργα βλ. Matz (ό.π., υποσημ. 84), σ. 186-194.

θεί κατά καιρούς[92], εκτός από το κεφάλι του Λούβρου, η Σφίγγα του Κεραμεικού (Πίν. 9 α-β), τα ανάγλυφα Ακρ. 622 (Πίν. 10) και 637[93] και η στήλη του Πυγμάχου του Κεραμεικού P 1054[94], και στο οποίο για τον ίδιο λόγο ανήκει ασφαλώς και το κεφάλι του Κούρου Μ 1078 από την οδό Ορφέως[95], οι τεχνίτες διατήρησαν μεν τη βασική κορινθιακή αντίθεση στο σχήμα των βλεφάρων, επιμήκυναν όμως το άνοιγμα, λέπτυναν και τέντωσαν τα βλέφαρα επάνω στους βολβούς, τους οποίους και διόγκωσαν, με την ίδια μάλιστα ένταση έως τις άκρες των κανθών, έτσι, ώστε να φωτίζονται πλατιά και να διαχέουν με δύναμη το φως τους προς τα έξω, εντελώς διαφορετικοί από τους μικρότερους σφαιροειδείς και ευρύχωρα πλαισιωμένους κορινθιακούς[96]· το κυριότερο, σχεδίασαν ασύμμετρα τα τόξα των βλεφάρων, με αισθητή μετατόπιση της κορυφής τους προς τα μέσα, μετακίνησαν τις ίριδες προς την ίδια κατεύθυνση, λάξευσαν τις εσωτερικές γωνίες βαθύτερες από τις εξωτερικές και συγκέντρωσαν το βλέμμα σε μιαν ιδιότυπη, όσο και παράδοξη θέση ελαφρού συγκλίνοντος στραβισμού[97]. Άλλως ειπείν, ανέπλασαν το δάνειο σχήμα και έδωσαν ζωή και νέα έκφραση στη ζώνη των ματιών με ασυμμετρίες και τεταμένες καμπυλότητες – ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της τοπικής διαλέκτου των μορφών από την εποχή του Κούρου του Διπύλου.

Αλλά και για τη συνολική δομή συμμάχησαν φανερά μέσα σε αυτό το εργαστήριο οι δύο παραδόσεις. Στον Κούρο του Λούβρου Ma 2713 συνδυάστηκαν ένας κορινθιάζων κυβικός πυρήνας κατασκευής του προσώπου και ένα ολοστρόγγυλο κρανίο που παραπέμπει ευθέως στη στερεομετρία του Μοσχοφόρου Ακρ. 624[98]. Η πλατειά όψη της Σφίγγας του Κεραμεικού (Πίν. 9 α-β) και του Ερμή Ακρ. 622 (Πίν. 10) σε γενικές γραμμές οργανώθηκε κατά τον τεκτονικό κανόνα κορινθιακών προτύπων του είδους του ελεφάντινου συμπλέγματος των Δελφών με τους Βορεάδες και τις Άρπυιες, με διαφανείς και εξισορροπημένες σχέσεις οριζοντίων και καθέτων και με έμφαση στη στερεότητα της γνάθου[99], ενώ στην κατατομή και των δύο, με τη βαρειά ίσια μύτη και την κυρίαρχη σε όλο το ύψος κατακόρυφο, συνεχίστηκε η παράδοση των αυστηρών, κάθετων κατατομών της ύστερης πρωτοαττικής τέχνης[100].

Προϊόν ενός άλλου αττικού εργαστηρίου, η Σφίγγα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου από τα Σπάτα (Πίν. 11 α-β), εμφανίζεται την ίδια εποχή με έντονη τη σφραγίδα της κορινθιακής επίδρασης στά σχήματα του πόλου και της κόμης, στο χτίσιμο της όψης και στη γραμμή της κατατομής, ακόμη και στη φειδωλία της σάρκας[101], τη δε αττική ταυτότητα φανερώνει στην ισχυρότερη έναντι της κορινθιακής αίσθηση της στερεομετρίας και στο μεγαλύτερο βάθος του γενικού όγκου του προσώπου, στα μάτια με το αμυγδαλοειδές περίγραμμα και τη χαρακτηριστική ρηχή κοιλότητα της μετάβασης προς τα φρύδια[102], και κυρίως στην ακρίβεια και την οξύτητα της έκφρασης. Αλλού πάλι η σχέση είναι διαφορετική· εκεί η αττική ιδιαιτερότη-

92. Βλ. Deyhle, σ. 54-56 με τη σχετική βιβλιογραφία.

93. Βλ. υποσημ. 82.

94. Gravestones, αριθ. 31. Schmaltz, σ. 169. Καρούζος, σ. 49 αριθ. Α 1, σ. 50 και 52.

95. Βλ. υποσημ. 80.

96. Γι' αυτόν τον λόγο οι κορινθιακοί βολβοί μοιάζουν πιο εύστροφοι· η άκαμπτη συμμετρία των βλεφάρων κρατάει ωστόσο το κορινθιακό βλέμμα καθηλωμένο σε μιαν έκφραση μόνιμης έκπληξης έως προσεκτικής παρατήρησης.

97. Για τη δομική λειτουργία αυτής της ασυμμετρίας βλ. υποσημ. 99.

98. AMS, σ. 3. AMA, αριθ. 409. Schefold, Plastik, σ. 26 κ.ε., 35-41, 70. W. Schiering, Der Kalbträger von der Akropolis, Bremen 1958 (Opus Nobile 11). Floren, σ. 276 σημ. 1. Με ανάλογο τρόπο συγχωνεύονται και στη Σφίγγα από τον Πειραιά (υποσημ. 78) πλατύ γωνιώδες πρόσωπο και ογκώδες σφαιρικό κρανίο.

99. Παρά την εξωτερική ομοιότητα υπάρχει διαφορά αντιλήψεως ως προς το δυναμικό περιεχόμενο αυτής της διάταξης, που αποκαλύπτεται στην ιδιάζουσα κίνηση των ματιών· αυτή δεν σημαίνει από δομικής πλευράς κάτι άλλο παρά ότι το κέντρο νοείται εδώ με ελκτική λειτουργία, που δεν έχει το κορινθιακό πρότυπο, και άρα το σύνολο ως δυναμικά συγκεντρωμένο και όχι στατικά κλειστό.

100. Πρβλ. Croissant, σ. 241.

101. Πρβλ. τον χάλκινο Κούρο του Βερολίνου από τη Δωδώνη: Kouroi, αριθ. 45. Wallenstein, αριθ. VI/B, 28. Floren, σ. 321 σημ.15. Η χρονολόγηση της Σφίγγας των Σπάτων κυμαίνεται μεταξύ 570 και 550· βλ. σχετικά Alscher, σ. 224. Deyhle, σ. 57. Croissant, σ. 247 σημ. 6. Floren, σ. 283 σημ. 8.

102. Σαφώς διατυπωμένη για πρώτη φορά στον Κούρο του Λούβρου Ma 2713 (υποσημ. 74). Εύστοχη ως προς αυτό η σύγκριση της Σφίγγας των Σπάτων με τον λεγόμενο Διόνυσο του αετώματος της Αποθέωσης, Ακρ. 55, από τον Deyhle, σ. 56 κ.ε., πίν. 19.

τα εκδηλώνεται έντονα ανταγωνιστική προς την κορινθιακή και είναι ενδιαφέρον να ιδεί κανείς πώς η επαφή αυτών των δύο ισχυρών παραδόσεων παίρνει σε αυτές τις περιπτώσεις τον χαρακτήρα της αναμέτρησης, της κορινθιακής πρόκλησης δηλαδή από το ένα μέρος και της δυναμικής αττικής απάντησης από το άλλο.

Στην Κόρη-Θεά του Βερολίνου[103] είναι φανερό ότι το μεν κορινθιακό ερέθισμα αφορούσε στα γενικά σχήματα όψης και κατατομής (η οποία εδώ επηρεάστηκε ριζικά[104]), στον τονισμό και την ευανάγνωστη άρθρωση των αισθητηρίων και επίσης στη σχέση εξάρτησης της πλαστικής επιφάνειας από το οστεϊκό υπόβαθρο, η δε αττική απάντηση εκδηλώθηκε στη μορφολογία και στη δυναμική της δομής και ήταν αφ' ενός πολυμερισμός και κίνηση και αφ' ετέρου ανάταση και προβολή εμπρός – θεμελιώδη και αυτά γνωρίσματα της αττικής ιδιαιτερότητας καταγεγραμμένα ήδη στους Κούρους του Σουνίου και του Διπύλου. Οι αττικοί όροι της ζύμωσης και η σφραγίδα της νέας, πρωτότυπης και σε μεγάλο βαθμό προσωπικής δημιουργίας είναι πράγματι αποτυπωμένα στο υψηλό φωτεινό μέτωπο και τα υψηλά τόξα των φρυδιών και των βλεφάρων, στις ανεβασμένες γωνίες των χειλιών[105] και στα υψηλά μήλα των παρειών, στο ανεπανάληπτο, επίμηκες ωοειδές πλαίσιο της κόμης (που μόνο στον Κούρο του Διπύλου βρίσκει το πάρισό του) και τη λόξευση προς τα άνω των κυματισμών και ραβδώσεων της μάζας της, στο σχήμα και τη θέση του πόλου[106], στην ένταση της έκφρασης που ξεκινάει από το στόμα, μεταφέρεται ψηλά στις παρειές και κορυφώνεται στα μάτια[107] και τα φρύδια· επίσης στη μεταγραφή σε πρίσμα του απλού παραλληλεπίπεδου πυρήνα της κορινθιακής κατασκευής, και κυρίως στην πρωτοφανή σύσπαση των χειλιών – ισχυρό τράβηγμα προς τα πίσω και άνω και ταυτόχρονη συστολή προς τα εμπρός – με την επακόλουθη διέγερση της κινητικότητας των μυών στις παρειές, την αναλυτική δηλαδή σε βάθος πλαστική της σωματικής δομής του προσώπου, που εγκαινιάστηκε από τον καινοτόμο δημιουργό αυτού του έργου και ως γνήσιο αττικό ιδίωμα είχε τη γνωστή λαμπρή συνέχεια έως το τελευταίο τέταρτο του αιώνα[108].

Στο ίδιο καλλιτεχνικό περιβάλλον, ή και στο ίδιο εργαστήριο, ένας άλλος σπουδαίος γλύπτης, ο δημιουργός της Πολοφόρου Ακρ. 654[109] (Πίν. 12 α-β), αντιμετώπισε περί το 560 τα κορινθιακά παραδείγματα με ακόμη πιο τολμηρό πνεύμα αναδημιουργίας. Υιοθέτησε και αυτός, εκτός από τα επί μέρους

103. Βλ. υποσημ. 75.

104. Σημ. την όμοια κατατομή των θεαινών του Σοφίλου στα θραύσματα του δίνου του ΕΑΜ αριθ. Ακρ. 587 (G. Bakir, Sophilos, Mainz/R 1981, σ. 64 αριθ. A 2, πίν. 3-5: 580 π.Χ.) και τη διαφορά των αναλογιών από τις κατατομές των γυναικών στους κορινθιακούς κρατήρες του Λούβρου Ε 635 (Payne, NC, αριθ. 780. Arias-Hirmer, πίν. IX και 32: 590 π.Χ.) και του Βατικανού (Payne, ό.π., αριθ. 1452. Arias-Hirmer, πίν. XI: 570-560 π.Χ.). πρβλ. Croissant, σ. 239 κ.ε.

105. Τα ιδιότυπα ανασηκωμένα άκρα του επάνω χείλους της Θεάς του Βερολίνου υπάρχουν επίσης στην κορινθιάζουσα Σφίγγα των Σπάτων (Πίν. 11 α-β) και στις προτομές της ΜΚ πυξίδας του Βρετανικού Μουσείου 73.10-12.1 (Wallenstein, αριθ. V/A, 1 a, πίν. 12), όμως ούτε στη μία περίπτωση ούτε στην άλλη υπόκειται στο σχήμα η έννοια της πραγματικής και μάλιστα παλλόμενης κίνησης, όπως στο άγαλμα του Βερολίνου.

106. Το σχήμα του σχετικά χαμηλού, απλού κυλινδρικού πόλου με τα ελαφρώς συγκλίνοντα προς τα άνω τοιχώματα είναι πολύ οικείο στην κορινθιακή πλαστική, από το τελευταίο τέταρτο του 7ου έως τα μέσα του 6ου αιώνα (Wallenstein, αριθ. II/A, 4 d, πίν. 4. Corinth XV, 2, αριθ. VIII, 11, 20, 21, 26, πίν. 8-10. Perachora I, σ. 216 αριθ. 86, 90, πίν. 94. Corinth XVIII, 1, αριθ. 611, 612, πίν. 54), χωρίς όμως να λείπουν και από την Αττική τα πρώιμα παραδείγματα (Korai, αριθ. 21 και 22. Floren, σ. 42 σημ. 94 και σ. 308 σημ. 85).

107. Η κορυφωμένη στο βλέμμα ορμή της έκφρασης ως ιδιαίτερου γνωρίσματος των αττικών προσώπων μαρτυρείται ήδη στη στροφή του 8ου προς τον 7ο αιώνα στις ανδρικές μορφές των λαβών των τελευταίων χάλκινων γεωμετρικών τριπόδων από την Ακρόπολη· βλ. κυρίως τον νεότερο, αριθ. 6618 ΕΑΜ: H.-V.Herrmann, AM 79 (1964), σ. 66 κ.ε. Floren, σ. 301 σημ. 1, πίν. 27, 1, αλλά και τον παλαιότερο χάλκινο πολεμιστή αριθ. 6613, επίσης από την Ακρόπολη: Floren, σ. 40 κ.ε. σημ. 84, πίν. 3, 4.

108. Προδιάθεση για ανάλυση στα επί μέρους και καθαρή άρθρωση υπάρχει ήδη στους Κούρους του Σουνίου και είναι αυτό ακριβώς που τους διαφοροποιεί από τους συγχρόνους τους των άλλων, δωρικών-πελοποννησιακών και ιωνικών-νησιωτικών, καλλιτεχνικών κέντρων· βλ. συνοπτικά Floren, σ. 252 κ.ε.

109. Τη διάκριση ανάμεσα σε τρεις διαφορετικούς καλλιτέχνες της ίδιας «σχολής» ή «εργαστηριακής παράδοσης» έκανε με έγκυρον τρόπο η Χαρίκλεια Τσιριβάκου-Neumann, AM 79 (1964), σ. 119 κ.ε. και απέδωσε στον πρώτο τη Θεά του Βερολίνου και τη στήλη του Δισκοφόρου στο ΕΑΜ αριθ. 38 από το Δίπυλο, στον δεύτερο την Πολοφόρο Ακρ. 654 και τον Ιππέα Rampin και στον τρίτο την Πεπλοφόρο Ακρ. 679 και τη στήλη της Νέας Υόρκης, Metr. Mus. 42.11.36. Βλ. σχετικά Deyhle, σ. 4 κ.ε. και Croissant, σ. 74 κ.ε.

μοτίβα[110], το κορινθιάζον γενικό περίγραμμα της όψης, το οποίο συνεδύασε με έναν πρισματικό πυρήνα, κατά το πρότυπο της Θεάς του Βερολίνου, αλλά και με μια κάθετη γραμμή κατατομής, στην οποία μάλιστα το ανώτερο τμήμα εξογκώνεται και προβάλλεται ισχυρότερα από το κατώτερο[111]. Αυτό συνοδεύεται από κλίση της κεφαλής προς τα εμπρός και αντιστοιχεί στην όψη σε μιαν ασταθή διάταξη των χαρακτηριστικών σε σχήμα ανεστραμμένου τριγώνου, πράγματα δηλαδή που σημαίνουν πλήρη ανατροπή του βασικού κανόνα ισορροπίας του κορινθιακού συστήματος. Με εξαιρετική σαφήνεια, ιδίως στο ωριμότερο δημιούργημα του ίδιου καλλιτέχνη, τον Ιππέα Rampin[112], εκφράζουν τα επί μέρους σχήματα τη νέα λειτουργία τους: ενώ τα χείλη συμπτύσσονται και πυκνώνουν προς το κέντρο, τα τόξα των βλεφάρων αναπτύσσονται προς την εξωτερική γωνία του ματιού και το βλέμμα ανοίγεται προς τα πλάγια, σε αποκλίνουσα δηλαδή κατεύθυνση, αντίθετη προς εκείνη που είδαμε να ορίζει τη συγκεντρωμένη και κάπως σκοτεινή έκφραση της Σφίγγας του Κεραμεικού και των συγγενών της[113].

Η ζύμωση ωστόσο ήταν προοδευτική και δεν άργησε να καταλήξει στη σύνθεση των αντιθέτων. Στο αριστούργημα της ωριμότητας του ίδιου ίσως του δημιουργού της Θεάς του Βερολίνου, τον Δισκοφόρο της στήλης από το Δίπυλο[114], λίγο πριν από το 550, αυτό μεταφράζεται ως προς μεν την άρθρωση σε διεύρυνση των μεταβάσεων, με τεντωμένα τόξα και κοιλότητες που συγκρατούν σφιχτοδεμένα μεταξύ τους και με το υπόβαθρο τα προβαλλόμενα στοιχεία[115], ως προς δε τη μορφή και διάταξη των μερών σε νέα εναρμόνιση και εξισορρόπησή τους, με υπερισχύουσα την τάση προς τα άνω. Από εδώ, και συνεργούσης της λεπτότητας του υποβάθρου και της διαφάνειας της πλαστικής, εκπηγάζει η αίσθηση της απόσεισης του βάρους και της ευκινησίας, που μεταδίδουν ιδιαιτέρως τα έργα αυτού του εργαστηρίου, σε αντίθεση με τα ισχυρότερα επηρεασμένα από την κορινθιακή δομή έργα του εργαστηρίου της Σφίγγας του Κεραμεικού. Αρκεί να συγκρίνει κανείς τον Δισκοφόρο με τον κατά δέκα περίπου έτη νεότερό του Πυγμάχο της Στήλης από το Θεμιστόκλειο[116] και να παρατηρήσει πώς η κυριαρχούσα στη βάση αυτού του δεύτερου οριζόντιος προσδιορίζει ως δομικό στοιχείο την εδραιότητα

110. Τον πόλο-στεφάνη του τύπου της Σφίγγας της Καλυδώνος μαζί με το μακρόστενο γενικό περίγραμμα του προσώπου, το γενικό σχήμα των ματιών και τις γλώσσες των μαλλιών στο μέτωπο του τύπου της Ήρας-Σφίγγας της Ολυμπίας (υποσημ. 42).

111. Πρβλ. ορισμένες μορφές του Κλειτίου, π.χ. την Πότνια Θηρών και τις χορεύουσες Κόρες του αγγείου François, με εκείνες του Ζωγράφου C και των κορινθιακών κρατήρων του Λούβρου και του Βατικανού (προχείρως: Arias - Hirmer, πίν. 32, XI, 43, 46, 47), ή αργότερα τις Μαινάδες του Ζωγράφου του Αμάσιος στον αμφορέα 222 του Cabinet des Médailles (ό.π., πίν. 57) με τον χάλκινο κορινθιακό συμποσιαστή του Βρετανικού Μουσείου 1954.10 -18.1 (Wallenstein, αριθ. VII/B, 25, πίν. 22, 1).

112. Ακρ. 590 και Λούβρο Ma 3104. AMS, σ. 6 κ.ε. AMA, σ. 212 κ.ε. αριθ. 312. Μπρούσκαρη, σ. 55 κ.ε. Floren, σ. 278 σημ. 9. Hamiaux, ό.π. (υποσημ. 74), σ. 88 κ.ε.

113. Το ιδιάζον σχήμα των ματιών Ακρ. 654- Ιππέα Rampin έχουν και τα αντιστοίχως παράγωγα κεφάλια Ακρ. 617 (Πίν. 13 α-β) και ΕΑΜ αριθ. 61 από την Ελευσίνα (E. Langlotz, Frühgriechische Bidhauerschulen, Nürnberg 1927, σ. 159, πίν. 95 c. R. Lullies, JdI 51 (1936), σ. 141 κ.ε. U. Sinn, AM 98 (1983), σ. 31, πίν. 9, 3 και 4. Floren, σ. 279 σημ. 12). Είναι ενδιαφέρον να παρατηρηθεί πώς διατηρείται αυτή η διαφορά έως την Πεπλοφόρο Ακρ. 679 (AMS, σ. 18-19. AMA, σ. 45 αριθ. 4. Korai, αριθ. 113. Tsirivaku, σ. 114-126. Deyhle, σ. 6. Μπρούσκαρη, σ. 56-58. Floren, σ. 270 σημ. 39) (Πίν. 14 α-β) από την πλευρά της μιας εργαστηριακής παράδοσης (βλ. υποσημ. 109) και τον Κούρο της Αναβύσσου από την πλευρά της άλλης (ΕΑΜ 3851. Kouroi, αριθ. 136. Floren, σ. 255 σημ. 21 με βιβλιογρ. Για τις πιθανές ρίζες του έργου στην εργαστηριακή παράδοση του Κούρου του Λούβρου Ma 2713 βλ. Καρούζος, σ. 52). Από το άνοιγμα που δημιουργεί προς την εξωτερική γωνία του ματιού ο ανεπαίσθητος κυματισμός του κάτω βλεφάρου, το βλέμμα της Πεπλοφόρου αντλεί φως και ακτινοβολεί· με στενότερες τις εξωτερικές γωνίες των ματιών το βλέμμα του Κροίσου έχει πιο κλειστή έκφραση, παρά την έντονη προβολή των βολβών.

114. ΕΑΜ αριθ. 38. Gravestones, αριθ. 25. C. Karouzos, BSA 39 (1938/39), σ. 99 κ.ε. F. Willemsen, AM 78 (1963), σ. 105 κ.ε. Tsirivaku, σ. 123 κ.ε., Deyhle, σ. 8. Floren, σ. 285 σημ. 18. Viviers, σ. 210.

115. Αυτό προσδίδει συνοχή στο σύνολο και έναν ιδιάζοντα δυναμισμό στην πλαστική διατύπωση, που επιδρά ως φωτεινή έκφραση ενεργών εσωτερικών δυνάμεων, ο δε τρόπος που προβάλλεται και φωτίζεται η καμπύλη του μετώπου ή διευρύνονται και φωτίζονται επίσης οι τεντωμένες κοιλότητες που περιβάλλουν το μάτι και τα χείλη, εξαίροντας τον όγκο τους εξ ίσου ως ισοδύναμων οργάνων έκφρασης, είναι όντως χαρακτηριστικός της νεότερης εξελικτικής βαθμίδας στην οποία έχει φθάσει εδώ η ισχυρά προσωπική τέχνη του δημιουργού της Θεάς του Βερολίνου. Για την καταγωγή και την εξέλιξη του τύπου της κατατομής του Δισκοφόρου βλ. ειδικότερα Croissant, σ. 255-258, για τη σπάνια ποιότητα της άρθρωσης Schefold, Plastik, σ. 43.

116. Βλ. υποσημ. 94.

της κατασκευής και πώς αυτή με τη σειρά της υπηρετεί τη στιβαρή σωματικότητα που απαιτεί το εξατομικευμένο θέμα της παράστασης.

Αυτών ακριβώς των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών, που είδαμε να διαμορφώνονται μέσα στα αττικά εργαστήρια των ετών 575-540 αναλόγως του είδους και του βαθμού επηρεασμού ή διαφοροποίησης των καλλιτεχνών τους από τις δομές και τα σχήματα της κορινθιακής παράδοσης, πραγματοποιείται στη Σφίγγα της οδού Αιόλου η συγχώνευση σε ένα ενιαίο, πλήρως εξισορροπημένο, στερεό και διαυγές σύνολο· αυτό είναι το τελευταίο στάδιο της αφομοίωσης των κορινθιακών δανείων από τις μεγάλες σταθερές της αττικής τέχνης και αυτό προφανώς σημαίνουν στη Σφίγγα μας η γενική τυπολογική συγγένεια με τη Σφίγγα των Σπάτων, οι ειδικότερες αντιστοιχίες στην άρθρωση της κατατομής της με τον Δισκοφόρο του Διπύλου, η προσαρμογή των ματιών της του τύπου Ακρ. 654 - Rampin στον τεκτονικό κανόνα του εργαστηρίου του Κούρου του Λούβρου Ma 2713 και η μορφική και ρυθμική ενοποίησή τους με τις παρειές, το στόμα και το πηγούνι του τύπου Ακρ. 622 - Σφίγγας Κεραμεικού.

Καθοριστικές της πλαστικής ενότητας και της δομικής συνοχής αυτού του συνόλου είναι ωστόσο η κλειστή στρογγυλότητα του γενικού σχήματος του προσώπου και η δυναμική εκ των έσω λειτουργία του κέντρου του. Αυτό τονίστηκε αρκετά μέχρι τώρα και έχει όντως ιδιαίτερη σημασία, διότι είναι στοιχείο ατομικής καλλιτεχνικής δημιουργίας σε μεγάλο βαθμό αποκαλυπτικό της ταυτότητας του προσωπικού δημιουργού αυτού του σπουδαίου έργου. Διότι μιαν ανάλογη στερεομετρία με συμπαγή γωνιώδη πυρήνα στρογγυλευμένον εξωτερικά, ή συγχωνευμένον στη στρογγυλότητα της πλαστικής επιφάνειας, εμφανίζεται να έχει λίγο πριν από το 550 το κεφάλι Ακρ. 617[117] (Πίν. 13 α-β) και μάλιστα μαζί με μια γενικότερη συγγένεια ύφους, ακριβείς αντιστοιχίες ως προς την ιδιαίτερη, ζωηρή αίσθηση της εξωτερικής κίνησης και την εκτεταμένη χρήση της ασυμμετρίας για την απόδοσή της[118], και επίσης εκπληκτικές ομοιότητες στα επί μέρους σχήματα. Σε εκείνες που παρατηρούνται στα μάτια, στα αυτιά και στο στόμα και που αναφέρθηκαν προηγουμένως ως κριτήριο χρονολόγησης, πρέπει να προστεθούν και αυτές που αποκαλύπτει η σύγκριση στην κόμη – όχι μόνο στις γλώσσες γύρω στο μέτωπο, αλλά και στη μορφή των ραβδώσεων και στην ιδιάζουσα στερεομετρική σύλληψη της ελεύθερης μάζας των μαλλιών στην αριστερή πλάγια όψη[119] – και ακόμη σε άλλες λεπτομέρειες, όπως το τρίγωνο και ο λεπτός παλμός της σάρκας στις γωνίες των χειλιών, ή το μεσαίο χώρισμα στο πλατύ οστεώδες πηγούνι. Είναι όλες τόσο έντονες, ώστε εύλογα θα υπέθετε κανείς ότι τα δύο έργα έγιναν από το ίδιο χέρι στο διάστημα μιας δεκαετίας περίπου[120], όσο δηλαδή θα απαιτούσε η μετάβαση από την επίπεδη-σκληρά γραμμική διάλεκτο των μορφών του Ακρ. 617 στην πλαστικότερη της Σφίγγας, από τη χαλαρή και μάλλον αβέβαιη δόμηση του παλαιότερου έργου[121] στην οργανική συγκρότηση του νεότερου και ωριμότερου, από την άκαμπτη, μολονότι σχηματικά έντονη, έκφραση του πρώτου στην ενεργητική ζωτικότητα του δεύτερου.

Ο γωνιώδης στερεομετρικός πυρήνας, που μόλις ανιχνεύεται στα πρισματικά μήλα και στις λοξεύουσες προς τα πίσω επίπεδες πλευρές των παρειών του Ακρ. 617, παραπέμπει ευθέως στην τέχνη της Πολοφόρου Ακρ. 654 (Πίν. 12 α-β), στην οποία άλλωστε παραπέμπουν και η πλαισίωση του μετώπου

117. Βλ. υποσημ. 25, 82.

118. Λόγω της έντονης ασυμμετρίας το κεφάλι Ακρ. 617 αποδόθηκε από τη Ridgway, σ. 142, σε άγαλμα ιππέα.

119. Η μετάβαση με γωνίες από την εμπρός πλευρά της κατερχόμενης πίσω από το αυτί μάζας των μαλλιών προς την πλάγια και την πίσω θυμίζει χαρακτηριστικά την ανάλογη ραβδωτή ταινία που σχηματίζουν σε αυτή τη θέση κορινθιακά έργα, όπως οι πήλινες Σφίγγες της Καλυδώνος (Πίν. 8 α-β) και των Θηβών (υποσημ.13, 15, 35), η πήλινη Μαινάδα της Ολυμπίας (υποσημ.13, 55), η χάλκινη Πολοφόρος του Fitzwilliam (υποσημ. 43, 45).

120. Για τον γενικότερο προβληματισμό σχετικά με την πραγματική χρονική απόσταση που μπορεί να μεσολαβεί μεταξύ των διαφόρων εξελικτικών βαθμίδων στην τεχνοτροπία ενός αρχαϊκού καλλιτέχνη βλ. ενδεικτικά Tsirivaku, σ. 122 κ.ε. Deyhle, σ. 5. Croissant, σ. 74.

121. Να παρατηρηθούν σχετικά το άτονο γενικό περίγραμμα και η έλλειψη εσωτερικής ενότητας ανάμεσα στην ισχυρή καμπύλωση του στόματος, τις πλαστικά απαθείς παρειές και την αμφίβολη λοξότητα των ματιών. Η όλη, ασταθής μάλλον, έκφραση του έργου εξηγεί και το γεγονός ότι το κεφάλι έχει ερμηνευθεί άλλοτε ως ανδρικό κι άλλοτε ως γυναικείο.

και κυρίως τα μάτια, με εντυπωσιακή αντιστοιχία σε σχήμα και διάπλαση[122]. Προσμετρώντας και αυτά τα δεδομένα σε όλα τα προηγούμενα θα μπορούσαμε, αβίαστα νομίζω, να αποδώσουμε το κεφάλι Ακρ. 617, χαρακτηρίζοντάς το και ως πρωτόλειο, στον γλύπτη της Σφίγγας μας, έναν νέο τεχνίτη, ο οποίος επηρεάζεται ισχυρά στο ξεκίνημά του από τον δημιουργό της Πολοφόρου 654 – ίσως και διότι μαθήτευσε στο εργαστήριό του – αλλά και διαφοροποιείται ριζικά, στρεφόμενος εξ αρχής προς τη στρογγυλή κλειστή φόρμα. Η πηγή της έμπνευσης, η οποία σε αυτήν την περίπτωση έχει να κάνει με την άλλη από τις αθροιζόμενες συνιστώσες της αττικής τεχνοτροπίας, την ιωνική, θα μπορούσε να αναζητηθεί είτε στην παλαιότερη αθηναϊκή παράδοση των πώρινων αρχιτεκτονικών γλυπτών της Ακροπόλεως, του Μοσχοφόρου και του Κούρου του Λούβρου Ma 2713[123] είτε στη νεότερη νησιωτική, αυτήν ακριβώς που άρχιζαν περί τα μέσα του αιώνα να μεταφέρουν στην Αττική οι τεχνίτες της Πάρου και της Χίου[124]. Η ακριβής προέλευση αυτού του ορισμένου στοιχείου δεν έχει εδώ τόση σημασία, όση ο τρόπος με τον οποίο αφομοιώνεται στη Σφίγγα της οδού Αιόλου· διότι μας επιτρέπει να προβλέψουμε την περαιτέρω πορεία προς την ωριμότητα του συγκεκριμένου γλύπτη, με ισχυρό μεν επηρεασμό της πλαστικής του έκφρασης από την ανανεωμένη ιωνική αισθητική της κινημένης-ποικιλμένης επιφάνειας και της μεστής κυρτής φόρμας[125], αλλά και με σταθερές και βαθιά ριζωμένες μέσα του τις βασικές δομικές αρχές και το *μέτρον* της αττικο-κορινθιακής παράδοσης. Κάτω από αυτό το πρίσμα θα διαχωρίσουμε την τέχνη του από εκείνη της βίαια εξιωνισμένης Κόρης Lyon-Ακρ. 269[126] και θα αναγνωρίσουμε την κορύφωσή της, δέκα περίπου χρόνια μετά τη Σφίγγα μας, στην Πεπλοφόρο Ακρ. 679[127] (Πίν. 14 α-β).

Δεν θεωρούμε παράτολμο να προτείνουμε την ταύτιση του τεχνίτη της Σφίγγας της οδού Αιόλου με

122. Την απόδοση του κεφαλιού Ακρ. 617 στον ίδιο γλύπτη της Πολοφόρου Ακρ. 654 και του Ιππέα Rampin, που πρότεινε ο Payne (AMS, σ. 4), αμφισβήτησε ο Langlotz (AMA, σ. 128) και απέρριψε κατηγορηματικά ο Karouzos, ό.π. (υποσημ. 114), σ. 100. Ο Deyhle, σ. 32, απέδωσε το κεφάλι γενικώς στο εργαστήριο Rampin και το αποσυσχέτισε από τη Σφίγγα της «στήλης των δύο αδελφιών», με το οποίο το είχε συνδέσει ο Καρούζος, σ. 51 (βλ. και Tsirivaku, σ. 119 σημ. 22). Όπου αλλού γίνεται μνεία του έργου (G. Richter, AJA 41 (1937), σ. 163. Korai, στον αριθ. 65. Alscher, σ. 223-224 σημ. 49. Ducat, σ. 173, 183, 187, 226. Croissant, σ. 99 κ.ε., 206, 246, 268), σημειώνεται πάντοτε η ομοιότητά του με την Πολοφόρο 654.

123. Βλ. υποσημ. 98. Τα πώρινα συμπλέγματα του Τρίτωνος και του Τρισωμάτου (Ακρ. 35-36: R. Heberdey, Altattische Porosskulptur, Wien 1919, σ. 46 κ.ε. Μπρούσκαρη, σ. 39 κ.ε. και Floren, σ. 240 σημ. 9-11 με τη σχετική βιβλιογραφία) συνδέθηκαν από τον Schefold με τον τεχνίτη του Μοσχοφόρου· ο ίδιος χαρακτήρισε τη σφαιρική δομή του Μοσχοφόρου ως «ένα ιωνικό μέσον στην υπηρεσία εντελώς αττικού πνεύματος» και συσχέτισε την τέχνη του με εκείνη της Κόρης Lyon- Ακρ. 269 (Plastik, σ. 26-29, 36, 70).

124. Με αυτό το πνεύμα πρότεινε ο Croissant, σ. 99 κ.ε., 268 τη συσχέτιση της κεφαλής Ακρ. 617 με εκείνη της Συλλογής Ιόλα, που ο Cl. Rolley, BCH 102 (1978), σ. 41-50 (βλ. και Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Αρχαιογνωσία 2 (1981), σ. 268) είχε προηγουμένως αποδώσει στην Πάρο· θα αντιπροτείναμε ως πειστικότερη – σε δομή, σχήματα, πλάσιμο και έκφραση – τη σύγκριση με τη Νίκη της Δήλου (ΕΑΜ αριθ. 21. A. Gotsmich, Probleme der frühgriechischen Plastik, Prag 1935, σ. 85-121. C. Isler-Kerényi, Nike, Zürich/Stuttgart 1969, σ. 77-81) και την Κόρη Ακρ. 675 (AMA, σ. 91 κ.ε. αριθ. 43. Korai, αριθ. 123), οι οποίες έχει επικρατήσει να συνδέονται με τη «σχολή» της Χίου: Deyhle, σ. 61. Isler-Kerényi, ό.π. J. G. Pedley, AJA 86 (1982), σ. 188 κ.ε. Croissant, σ. 72 κ.ε. Floren, σ. 335 κ.ε.

125. Για την ιωνική ακτινοβολία προς δυσμάς κατά το β΄ τέταρτο του 6ου αιώνα και ειδικότερα για τις επιδράσεις των κυκλαδικών εργαστηρίων γλυπτικής στην Αττική, τη Βοιωτία, την Αίγινα, την Κόρινθο και την Αργολίδα βλ. γενικώς και με τη σχετική βιβλιογραφία Floren, σ. 157, 162, 164 κ.ε., 178, 188 κ.ε., 206, 281, 310, 315, 337. Ειδικότερα, J. G. Pedley, Cycladic Influences in the Sixth-Century Sculpture of Attica, στο Athens Comes of Age, Princeton1978, σ. 53 κ.ε. Για τη μετά τα μέσα του αιώνα εισβολή στην Αττική του νέου ιωνικού κύματος βλ. υποσημ.131.

126. Με μεγαλύτερο ζήλο μίμησης αλλά με μικρότερη ικανότητα αφομοίωσης, ο τεχνίτης της Κόρης Lyon- Ακρ. 629 (υποσημ. 31) οδηγείται φανερά σε μιαν εξωτερική σύζευξη διαφορετικής προελεύσεως τεχνοτροπικών στοιχείων (πρβλ. Croissant, σ. 246-250), καθώς σπεύδει να στρογγυλεύσει, κατά το ιωνικό πρότυπο, και αναλυτικά, κατά το αττικό πνεύμα, τους όγκους, αφήνοντας σχεδόν άθικτη την κορινθιακή δομή· αυτή η τελευταία είναι άλλωστε που εξηγεί και τις κατ' επανάληψιν διαπιστωθείσες σχέσεις της Κόρης της Lyon με τη Σφίγγα των Σπάτων και τον Κούρο της Τενέας: E. Löwy, ÖJh 12 (1909), σ. 268. Payne, AMS, σ. 15. Langlotz, AMA, σ. 67. G. de Luca, ArchCl 11 (1959), σ. 25-28. Alscher, σ. 224. Καρούζος, σ. 50. Deyhle, σ. 57. Croissant, σ. 247 κ.ε., 249 σημ. 1.

127. Βλ. υποσημ. 109, 113, 131.

τον δημιουργό της Κόρης 679, διότι υπάρχει ουσιαστική σχέση ανάμεσα στα δύο αυτά έργα και συγγένεια εξ ίσου φανερή στον αέρα της φυσιογνωμίας, στις βασικές αρχές της πλαστικής συγκρότησης και στα κοινά ιδιαίτερα επί μέρους χαρακτηριστικά: ο ίδιος συμπαγής, αποστρογγυλωμένος ορθογωνικός πυρήνας μετουσιωμένος σε οστικό υπόβαθρο, το ίδιο σφιχτό χτίσιμο επάνω σε αυτόν της μετρημένης κρουστής σάρκας, η ίδια καθαρή και σταθερή διάρθρωση των μορφικών στοιχείων με χαρακτηριστική συμπύκνωση του κέντρου και ταυτόχρονη ένταση γραμμών και επιφανειών προς την περιφέρεια, η ίδια αντίληψη για τη σφαιρική ενότητα του συνόλου, τη λιτή φόρμα, το ευαίσθητο πλάσιμο της επιφάνειας, αλλά και ο ίδιος προσωπικός «γραφικός χαρακτήρας» στα γενικά περιγράμματα όψης και κατατομής, και τα ίδια βασικά σχήματα στα μάτια, στο στόμα, στα αυτιά και στο πηγούνι. Υπάρχουν βεβαίως και εξ ίσου ορατές διαφορές, όπως όμως συμβαίνει και με το κεφάλι 617, έρχονται και αυτές να επιβεβαιώσουν από την πλευρά τους την προτεινόμενη ταύτιση, διότι είναι χρονικές – και κατ' αναλογίαν ποιοτικές – και δεν δείχνουν παρά την ίδια, ορισμένη προσωπική τεχνοτροπία, ωριμότερη κατά ένα περαιτέρω στάδιο εξέλιξης. Στην απόσταση μιας δεκαετίας το πολύ από τη Σφίγγα μας οφείλεται δηλαδή το οργανικότερα δεμένο, κομψότερο και σφριγηλότερο στο σύνολό του πρόσωπο της Πεπλοφόρου, με το λεπτομερέστερο σχέδιο των επί μέρους σχημάτων και το πλουσιότερο σε αποχρώσεις πλάσιμο των τρυφερών μερών, την πολυμερέστερη μικροκίνηση μέσα στο ίδιο κατά βάσιν σύστημα ασυμμετρίας και την ορμητικότερη εκ των έσω έκφραση. Η πλαστική ουσία του έργου ελέγχεται εδώ πληρέστερα, υπάρχει ισχυρότερη αίσθηση της γενικής στρογγυλότητας και μεγαλύτερη ένταση ανάμεσα στους προβαλλόμενους σφαιρικούς όγκους και τις τεντωμένες ρηχές κοιλότητες των μεταβάσεων. Πλαισιωμένες από ολάνοιχτα τόξα φρυδιών, οι διευρυμένες οφθαλμικές κοιλότητες περιβάλλουν πλησιφαείς τους εξογκωμένους βολβούς, οι οποίοι φέρονται προς τα εμπρός με έντονη κλίση και κατευθύνουν εκ των έσω με δύναμη προς τον θεατή το ζωηρά κινημένο και απαστράπτον βλέμμα[128].

Αναδεικνύοντας με αυτόν τον ιδιαίτερο τρόπο τη ζώνη των ματιών της Πεπλοφόρου του, ανανεώνει ο συγκεκριμένος καλλιτέχνης την παλαιότερη παράδοση του εργαστηρίου της Πολοφόρου 654 και του Δισκοφόρου του Διπύλου, την οποία και θα κρατήσει ζωντανή έως το τελευταίο, υπερώριμο έργο του, τη στήλη του νέου της Νέας Υόρκης[129]. Από το άλλο μέρος πάλι, με τον τύπο και τα σχήματα της κόμμωσης αποδεικνύεται ο ίδιος, όπως και στη Σφίγγα της οδού Αιόλου, ευπροσάρμοστος στις μεταβολές των προτύπων και στις εκάστοτε ισχύουσες στο περιβάλλον του γενικότερες τεχνοτροπικές τάσεις· διότι στην ορισμένη αυτή εποχή της ακμής της ηλικίας και της τέχνης του, λίγο πριν από το 530[130], και στο δεδομένο αθηναϊκό καλλιτεχνικό περιβάλλον, οι τάσεις αυτές όντως συνέβαινε να έχουν διαμορφωθεί κάτω από ανανεωμένη και ισχυρή ιωνική επίδραση, πιθανότατα παριο-χιακή[131].

128. Σε αυτό συντείνει και ο φωτισμός από τη διευρυμένη εξωτερική γωνία των βλεφάρων, για την οποία βλ. και υποσημ. 113.

129. Metr.Mus. 17. Gravestones, αριθ. 52. N. Himmelmann-Wildschütz, Gnomon 37 (1965), σ. 611. Tsirivaku, σ. 120 κ.ε. Deyhle, σ. 9. Floren, σ. 286 σημ. 25.

130. Στην ακμή των σαράντα ετών περίπου, αν υποθέσουμε ότι το πρωτόλειο Ακρ. 617 έγινε λίγο πριν από το 550 και σε ηλικία το πολύ είκοσι ετών.

131. Για την ιωνική αισθητική της πλούσιας, μαλακής και «ζωγραφικής» (με την έννοια του ιμπρεσιονιστικού στοιχείου της κινημένης ή πολυμερισμένης πλαστικής επιφάνειας) φόρμας, όπως την υπαγορεύει τώρα στην αττική γλυπτική ο άξονας Πάρου-Θάσου-Χίου, βλ. επιλεκτικά: Αικ. Κώστογλου-Δεσποίνη, Προβλήματα της παριανής πλαστικής, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 176 κ.ε., 179 κ.ε., 184 κ.ε. Croissant, σ. 101, 104-108, 240, 250, 267-271. B. Holtzmann, BCH Suppl. IV (1977), σ. 300 κ.ε. Ο ίδιος, BCH 115 (1991), κυρίως σ. 143 κ.ε. Floren, σ. 166 κ.ε., 336 κ.ε. Γενικότερα: W. Martini, Die archaische Plastik der Griechen, Darmstadt 1990, σ. 140, 155 κ.ε., 201, 213-216. Χιακής προέλευσης ο ιωνισμός της Πεπλοφόρου Ακρ. 679: Croissant, σ. 73-78, 265, 301 κ.ε. Πρβλ. W. Darsow, MdI 3 (1950), σ. 120 κ.ε. P. de La Coste-Messelière, J. Marcadé, BCH 77 (1953), σ. 355 κ.ε. G. Richter, BCH 85 (1958), σ. 96 κ.ε. Για τις καλλιτεχνικές σχέσεις Πάρου-Χίου: Kontoleon, Aspects, σ. 66 κ.ε. και Entretiens Fondation Hardt, X (1963), σ. 65. N. Ζαφειρόπουλος, Archaische und klassische griechische Plastik (επιμ. H. Kyrieleis), I, Mainz/R 1986, σ. 100, 104. Έντονη αμφισβήτηση της «χιακής σχολής» από τον K. Sheedy, AJA 89 (1985), σ. 619-626. Για την ιωνίζουσα τάση στην αττική αγγειογραφία των ετών 550-530 βλ. D. A. Jackson, East Greek Influence on Attic Vases, London 1976, κυρίως σ. 81. Για τους Ίωνες γλύπτες στην Αθήνα του Πεισιστράτου, μετά την περσική εισβολή στην Ιωνία, βλ. κυρίως Viviers, σ. 98 κ.ε.

Η Σφίγγα της οδού Αιόλου είναι ο ελλείπων μέχρι τώρα κρίκος[132] που εξηγεί πλήρως το φαινόμενο της Κόρης 679, τη συνδέει με την παλαιότερη αττική παράδοση και μαζί με το κεφάλι 617 φωτίζει το ξεκίνημα και τη σταδιακή άνοδο προς την ωριμότητα ενός μεγάλου καλλιτέχνη. Συμπληρωματικά και εις επίρρωσιν όλων αυτών θα ιδούμε στα αμέσως επόμενα να έρχεται η μαρτυρία του νεανικού ανδρικού κεφαλιού που βρέθηκε μαζί με τη Σφίγγα στην οδό Αιόλου.

Η ανδρική κεφαλή

Μαρμάρινη κεφαλή νεανικής ανδρικής μορφής (Πίν. 2 α-β, 3 α-β, 6 α-γ, 7 α-δ). Γ΄ Εφορεία, αριθ. ευρ. Συλλογής Αθηνών Μ 4517.

Διαστάσεις σε εκατοστά: μέγιστο σωζόμενο ύψος 22,2, πλάτος 19,2, βάθος 18 εκ. Ύψος προσώπου (από την κορυφή του μετώπου μέχρι το υπολογιζόμενο άκρο του πηγουνιού) κατά προσέγγιση 17,7 εκ. Απόσταση μεταξύ των κροτάφων 12,8, των εξωτερικών κανθών 9,2, των γωνιών του στόματος 4,4 και του ματιού 3,3 εκ.

Από ισχυρά κτυπήματα, πιθανώς σφύρας με ακμή στη μία πλευρά[133], έχουν αποκοπεί το πηγούνι, η μύτη, μέρος της κόμης επάνω από το μέτωπο και μεγάλο κομμάτι μαρμάρου με τη μάζα των μαλλιών πίσω και κάτω από το δεξιό αυτί.

Μάρμαρο λευκό, Πεντέλης, με κατακόρυφες γαλαζωπές φλεβώσεις και με λεπτότατη λείανση της επιφάνειας στο πρόσωπο· στην κόμη, επάνω στο κρανίο, έντονα τα ίχνη της λάξευσης με βελόνι και λάμα[134].

Παχύ στρώμα έντονου κόκκινου χρώματος[135] διατηρείται σε άριστη κατάσταση σε όλη την έκταση της κόμης. Με το ίδιο κόκκινο χρώμα είναι ζωγραφισμένες η γραμμή των φρυδιών και οι ίριδες των ματιών. Το περίγραμμα στο κόψιμο των βλεφάρων είναι τονισμένο με μαύρο χρώμα· μαύρες ήσαν ασφαλώς και οι κόρες των ματιών, που έχουν εξαλειφθεί αφήνοντας ένα λευκό ίχνος στη θέση τους.

Βαθύτατη είναι η αίσθηση που προκαλεί στον παρατηρητή αυτό το νεανικό, σχεδόν παιδικό, κεφάλι με την εξαιρετική διατήρηση του αρχικού χρωματισμού του[136], την περίτεχνη απόδοση της κόμης, τη ζωηρή κίνηση και τη συναρπαστική, κορυφωμένη στο βλέμμα, ιδιαίτερη ψυχική έκφραση.

Η κόμη παρουσιάζει έναν συνδυασμό τριών διαφορετικών τύπων βοστρύχων, για τον οποίο δεν έχουμε άλλο γνωστό μέχρι τώρα παράλληλο. Είναι χωρισμένη στη μέση και συγκρατείται με ανάγλυφη ταινία, πλ. 1,2-1,4 εκ. Από την κάθε πλευρά της χωρίστρας ανά τέσσερις κατερχόμενοι βραχείς βόστρυχοι, επίπεδοι και λείοι, με ελισσόμενα προς το κέντρο άκρα, πλαισιώνουν τριγωνικά το μέτωπο αφήνοντας ελεύθερη την κορυφή. Συνεχόμενοι με αυτούς κατεβαίνουν προς τους κροτάφους τέσσερις, επίσης κρεμαστοί βόστρυχοι, κυλινδρικοί όμως αυτοί και σπειροειδείς, βαθμιαία λεπτυνόμενοι προς τα κάτω· ο τελευταίος μπροστά στο αυτί είναι μακρύτερος από τους άλλους και έχει γυριστό προς τα άνω άκρο[137].

132. Πρβλ. G. Richter, AJA 41 (1937), σ. 163.

133. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 118. Για τη γοητευτική, όσο και αναπόδεικτη, υπόθεση ότι ορισμένα τουλάχιστον από τα σφυροκοπημένα αθηναϊκά ταφικά μνημεία που ενσωματώθηκαν στο Θεμιστόκλειο Τείχος ήσαν θύματα των πολιτικών συγκρούσεων μεταξύ Πεισιστρατιδών και Αλκμεωνιδών και όχι της περσικής εισβολής («martelage politique»), βλ. Viviers, σ. 63-66, 72-75. Πρβλ. και Gravestones, σ. 29. Γενικότερα, M. Stahl, Aristokraten und Tyrannen im archaischen Athen, Stuttgart 1987, κυρίως σ. 241 κ.ε.

134. Ορλάνδος, ό.π., σ. 117, 125, εικ. 56 αριθ. 3 («κοπεύς»), αριθ. 8 και 10 («λίστρον» και «λείστριον»).

135. Βλ. υποσημ. 9.

136. Με αυτή τη σπάνια για μαρμάρινο γλυπτό αυθεντική αίσθηση της αρχικής χρωματικής εικόνας, το κεφάλι του Αγοριού της οδού Αιόλου παίρνει θέση ανάμεσα στα πλέον θαμβωτικά παραδείγματα της Ακροπόλεως, όπως είναι οι Κόρες 670, 674, 675, 679, 683, 684, 696, ή ο γενειοφόρος 621. Η καλή διατήρηση της επιδερμίδας του μαρμάρου και των χρωμάτων, ως ένδειξη της διάρκειας έκθεσης των αρχαϊκών γλυπτών στις περιβαλλοντικές επιδράσεις και κατά συνέπειαν των ιστορικών συνθηκών της απόκρυψης ή της καταστροφής τους, έχουν σχετική μόνον αξία· βλ. π.χ. Gravestones, ό.π. (υποσημ. 133). Καρούζος, σ. 17. Ε. Μαστροκώστας, ΑΑΑ V (1972), σ. 314.

137. Βλ. υποσημ. 150.

Πίσω από τα αυτιά η μάζα των μαλλιών πέφτει σε πυκνούς αστραγαλοειδείς βοστρύχους, ενώ επάνω στο κρανίο σχηματίζει τέσσερις αβαθείς και με προχειρότητα λαξευμένους εγκάρσιους κυματισμούς.

Όλη η πίσω πλευρά του κεφαλιού λείπει, και αυτό για έναν ιδιαιτέρως ενδιαφέροντα λόγο.Το κεφάλι δεν ήταν ολόγλυφο· προεξείχε ως εξαιρετικά υψηλό ανάγλυφο από συμφυή όγκο μαρμάρου ή πλάκα, από την οποία και αποσπάστηκε βίαια – κυριολεκτικά εκριζώθηκε – με τα ίδια ισχυρά κτυπήματα της σφύρας, με τα οποία αποκόπηκαν η μύτη, το πηγούνι και τα ελλείποντα μέρη της κόμης. Από το έδαφος του αναγλύφου έχουν διατηρηθεί ελάχιστα αλλά ασφαλή ίχνη στα σημεία της σύμφυσης, δηλαδή επάνω στο τόξο που σχηματίζει το κατακόρυφο σπάσιμο του κρανίου, σε απόσταση 4,2 εκ. πίσω από το δεξιό αυτί και 3,2 εκ. πίσω από το αριστερό, μια όρθια παρυφή μαρμάρου με λεία την εμπρός πλευρά και βαμμένη από το χρώμα της κόμης (Πίν. 2 β, 3 β). Στα άκρα αυτού του τόξου σώζονται επίσης δύο οριζόντια αυλάκια, που προχωρούν λοξά από εμπρός προς τα πίσω μέσα στη μάζα του μαρμάρου (Πίν. 3 α). Είναι τα υπολείμματα από δύο οπές, βάθους 4,1 εκ. στη δεξιά πλευρά και 3,2 στην αριστερή, οι οποίες είχαν ανοιχτεί με τρυπάνι (πάχους 9 χιλιοστών), κατά το ήμισυ μέσα στον εξέχοντα όγκο του κεφαλιού και κατά το ήμισυ μέσα στην πλάκα του εδάφους· αντιστοιχούν στα σημεία επαφής της ταινίας, που περισφίγγει την κόμη, με την κατακόρυφη επιφάνεια της πλάκας και χρησίμευαν για να στερεωθούν μέσα σε αυτές οι άκρες από ένα χωριστό, πρόσθετο επάνω στην ταινία μεταλλικό διάδημα ή στεφάνι. Η προορισμένη να καλυφθεί με αυτόν τον τρόπο ανάγλυφη ταινία δεν ήταν χρωματισμένη.

Το κεφάλι παριστάνεται σε κινημένη μετωπική στάση. Είναι στραμμένο προς τον θεατή με αποκρυσταλλωμένες στο πρόσωπο προηγηθείσες διαδοχικές κινήσεις ως εξής: στροφή και ελαφρά πλάγια κλίση προς τα δεξιά, επιστροφή και ανόρθωση, κλίση προς τα εμπρός (Πίν. 6 α-γ, 7 α-δ). Η πρώτη γίνεται αμέσως αισθητή με την υπό γωνίαν πρόσφυση του κεφαλιού στο έδαφος του αναγλύφου: το δεξιό αυτί απομακρύνεται, όπως είπαμε, από τα ίχνη της πλάκας κατά 10 χιλιοστά περισσότερο από ό, τι το αριστερό και συγχρόνως αναπτύσσεται περισσότερο σε πλάτος, περίπου κατά 4 χιλιοστά· για τον ίδιο λόγο το ανάπτυγμα της ταινίας στο δεξιό ημισφαίριο του κρανίου δίνει μήκος σχεδόν κατά 17 χιλιοστά μεγαλύτερο από ό, τι στο αριστερό. Με ανάλογα ζεύγη ασυμμετριών και αντίρροπες αποκλίσεις από τους υποτιθέμενους άξονες της μετωπικής συμμετρίας μορφοποιούνται και οι άλλες οπτικές μεταβολές, όλων των συσσωματωμένων στη μετωπική εικόνα διαδοχικών κινήσεων[138]. Στο πλαίσιο της όψης, στα αυτιά δηλαδή, στην κόμη και στο διάδημα, τα μορφικά στοιχεία ανεβαίνουν από αριστερά και κατεβαίνουν από δεξιά[139], κινούμενα κυκλικά κατά την πορεία του εξωτερικού περιγράμματος. Το περίγραμμα του ίδιου του προσώπου ακολουθεί αντιθέτως αντίστροφη κυκλική ροή, καθώς η χωρίστρα των μαλλιών εμφανίζεται μετατοπισμένη κατά 8 χιλιοστά αριστερότερα του κεντρικού άξονα της μύτης και το πηγούνι περίπου αντιστοίχως δεξιότερα. Μαζί του ανεβαίνουν από δεξιά η αριστερή γωνία του στόματος[140] και η παρειά, που τεντώνεται προς τα άνω και πίσω, το περίγραμμα του ματιού[141] και το φρύδι, ενώ αντιθέτως ο βολβός συστέλλεται και εξογκώνεται έντονα προς τα εμπρός[142]. Η δεξιά παρειά κινείται αντιστρόφως, προς τα εμπρός και κάτω· προβάλλεται πλαστικά πυκνότερη και σφαιρικότερη της άλλης, αφήνοντας βαθύτερη πίσω της την οφθαλμική κοιλότητα και ηρεμότερα, λιγότερο τεταμένα μέσα σε αυτήν το σχήμα, το πλάσιμο και το βλέμμα του δεξιού ματιού.

Τα μάτια ατενίζουν εξ ύψους τον θεατή, καθώς οι εξογκωμένοι βολβοί φέρονται λοξά προς τα εμπρός και κατευθύνουν το βλέμμα προς τα κάτω. Αλλά και ολόκληρο το κεφάλι κλίνει προς τα εμπρός,

138. Συνυπάρχουσες διαδοχικές κινήσεις, συνολική κίνηση δηλωτική ζωής: Ρωμαίος, σ. 132, 134 κ.ε. Βλ. και υποσημ. 14.

139. Στη δεξιά πλευρά του κρανίου η ταινία περνάει κατά 8-9 χιλιοστά ψηλότερα από ό, τι στην αριστερή. Το άνω πέρας του δεξιού αυτιού βρίσκεται κατά 2 χιλιοστά ψηλότερα από εκείνο του αριστερού, διαφορά η οποία στα άκρα των λοβών φθάνει στα 4-5 χιλιοστά, με μιαν ανάλογη μείωση του μήκους του δεξιού αυτιού, ή αύξηση του αριστερού. Δεξιό αυτί: μήκος 6, 2 και πλάτος 3, 8 εκ., αριστερό αυτί: μήκος 6, 5 και πλάτος 3, 4 εκ.

140. Κατά 3-4 χιλιοστά, όπως και του αριστερού ματιού.

141. Πρβλ. την απόσταση των κανθών από τις πλευρές της μύτης.

142. Με χαρακτηριστική μάλιστα μείωση και της διαμέτρου της ίριδας· πρβλ. Ρωμαίος, σ. 44.

κίνηση που δηλώνουν με απόλυτη σαφήνεια το χαμηλωμένο και ελαφρά προς τα μέσα κρατημένο κατώτερο τμήμα του προσώπου, η κλίση των αυτιών, η διαφοροποίηση των χειλιών, αντίστοιχη εκείνης των βλεφάρων, με μαλακότερο[143] και πιο φουσκωτό προς τα έξω το άνω, με τεντωμένο και τραβηγμένο προς τα μέσα το κάτω.

Όλα αυτά μαζί οδηγούν επιτακτικά τον παρατηρητή σε θέαση εκ των κάτω και από διαφορετικές, διαδοχικές θέσεις εξ αριστερών προς τα δεξιά και αντιστρόφως[144], σε μια συνεχή δηλαδή και παλίνδρομη αλλαγή οπτικής γωνίας, παράλληλη προς την κίνηση του αγάλματος. Πρόκειται για μιαν όντως αφηγηματική παράσταση πραγματικών διαδοχικών κινήσεων, η οποία μάλιστα επιβεβαιώνει και τον χαρακτηρισμό του έργου ως αναγλύφου. Κατά τα άλλα, η παράσταση είναι έντονα χρωματισμένη με την ελεγειακή χροιά της κατηγορίας του ταφικού μνημείου.

Παριστάνεται ένα δωδεκάχρονο, θα λέγαμε, αγόρι με την παιδική ακόμη στρογγυλότητα στο τρυφερό πρόσωπο και τη συνοδεύουσα απουσία του σκελετού από το χτίσιμό του, τα λεπτοκαμωμένα αλλά και κάπως ασταθή χαρακτηριστικά[145]. Τα μάτια προβάλλουν με εξογκωμένους βολβούς και λοξεύουν ελαφρά προς τα άνω, στα λιγότερο τονισμένα χείλη διαγράφεται μειδίαμα με ισχυρά καμπυλωμένο τόξο, οι ολιγόσαρκες παρά τη στρογγυλότητά τους παρειές δεν φουσκώνουν έξω από τις λεπτότατα παλλόμενες γωνίες του στόματος – υπάρχει κάτι το άυλο και διαφανές στην τεταμένη κυρτότητα των μεγάλων επιφανειών τους με το άπλετο φως που ανακλούν, μια διάχυτη γαλήνη στην όλη έκφραση, όμως τεράστια εσωτερική δύναμη στο ομιλητικό βλέμμα και εράσμια κομψότητα στην πλούσια κόμη με το αστραφτερό στεφάνι – μετάλλινη απομίμηση κλαδιού μυρτιάς πιθανότατα[146].Η εικόνα λέει καθαρά τί ζητούσε ο «καλός παῖς» αποτεινόμενος με το επίμονο βλέμμα του στον παροδίτη της Αχαρνικής: ό,τι και οι άλλοι προσφιλείς *ἀποφθίμενοι* στα επιγράμματα της εποχής του, να κοιτάξει δηλαδή το *σῆμα* του και να τον συμπονέσει, *ὡς καλὸς ὢν ἔθανε*[147].

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις η Σφίγγα και ο Νεανίας της οδού Αιόλου έγιναν την ίδια χρονική περίοδο, στο ίδιο εργαστήριο και από τον ίδιο τεχνίτη. Τα υλικά και η τεχνική είναι τα ίδια, τα σχήμα-

143. Σημ. το ανεπαίσθητο βαθούλωμα της ρινοχειλικής αύλακας και την εντονότερη καμπύλωση του άνω χείλους.

144. Στον κατακόρυφο άξονα του κάθε ματιού, στις κατακορύφους που ορίζουν η χωρίστρα των μαλλιών και η μέση αύλακα στο πηγούνι, και βέβαια στην κεντρική κατακόρυφο της μύτης (Πίν. 6 α-γ). Σε κάθε μια από αυτές τις θέσεις κάποιες από τις ανισότητες «διορθώνονται» προοπτικά, ενώ κάποιες άλλες αντιθέτως τονίζονται ισχυρότερα παρακινώντας το βλέμμα και σε δική τους «διόρθωση». Αυτό σημαίνει ότι παραμένουν όλες εξ ίσου ισχυρές και βρίσκονται εκεί πρωτίστως για να δείχνουν διαρκή την κίνηση και τη μορφή αείζωη και όχι για να διαμορφώνουν, υπό ορισμένη λοξή θέαση, και να υποδεικνύουν στον θεατή την κύρια, ήτοι αρτιότερα δυνατή, άποψη του καλλιτεχνικού δημιουργήματος, όπως έχει υποτεθεί ότι αποσκοπείται δια της ασυμμετρίας: Ρωμαίος, σ. 42-45, 139. Alscher, ενδεικτικά σ. 57 κ.ε., 93, 157· αντιθέτως: N. Himmelmann, MarbWPr 1967, σ. 35 σημ. 29. U. Sinn, AM 98 (1983), σ. 41 κ.ε.

145. Το συνολικό ύψος της μορφής υπολογίζεται στο 1,55-1,60 μ., φυσικό για την προτεινόμενη εδώ νεαρή ηλικία του ατόμου· για τον αιγυπτιακό μετρολογικό κανόνα και την εφαρμογή του ή μη στους κούρους βλ. Β. Λαμπρινουδάκης, **ΣΤΗΛΗ**. Τόμος Ν. Κοντολέοντος, Αθήνα 1980, σ. 475-479. E. Guralnik, AJA 89 (1985), σ. 399-409. Floren, σ. 90. Martini, ό.π. (υποσημ. 131), σ. 123-124 (για τη διάκριση μεταξύ παίδων και εφήβων κούρων).

146. Μύρτινο στεφάνι φορούν η νεκρή γυναίκα στη σκηνή της προθέσεως του πλακιδίου του Εξηκίου στο Βερολίνο αριθ. F 1811 A (H. Mommsen, Exekias I. Die Grabtafeln, Berlin 1997, σ. 27, 29), ο παλαιστρίτης της ταφικής στήλης αριθ. 08.288 του Mus. of Fine Arts της Βοστώνης (M. Comstock, C. Vermeule, Sculpture in Stone, Boston 1976, σ. 10 αριθ. 16), η επιτύμβια Σφίγγα αριθ. 4 b της Γλυπτοθήκης Ny Carlsberg της Κοπεγχάγης (Gravestones, αριθ. 13, όπου εσφαλμένα χαρακτηρίζεται ως δάφνινο) και κρατούν στο δεξί χέρι ο νέος της ζωγραφιστής στήλης του Κεραμεικού (N. Himmelmann, AM 73 (1958), σ. 1 κ.ε.) και πιθανότατα ο νέος της «στήλης των δύο αδελφιών», Νέας Υόρκης-Αθήνας-Βερολίνου (Σ. Καρούζου, ΑΔ 31 (1976), σ. 11). Για τη σχέση του φυτού με τους νεκρούς και για τα ταφικά μύρτινα στεφάνια: J. Thimme, Opus Nobile. Festschrift U. Janzen, Wiesbaden 1969, σ. 162. A. Hermarye, BCH 102 (1978), σ. 68 κ.ε. Σ. Καρούζου, ό.π., σ. 15. M. Blech, Studien zum Kranz bei den Griechen, Berlin 1982, σ. 81 κ.ε., 423.

147. *Παιδὸς ἀποφθιμένοιο Κλεοίτου τοῦ Μενεσαίχμου | μνῆμ' ἐσορῶν οἴκτιρ', ὡς καλὸς ὢν ἔθανε*: ενεπίγραφο βάθρο περί το 540, στο Επιγραφικό Μουσείο αριθ. 10641, IG I², 982 . N. Himmelmann, ό.π. (υποσημ. 146), σ. 5 σημ. 20. Ο ίδιος, Studien, σ. 37. Καρούζος, σ. 72 αριθ. Γ 2. W. Peek, Griechische Grabgedichte, Berlin 1960, αριθ. 45. L. H. Jeffery, BSA 57 (1962), σ. 147 αριθ. 67. Βλ. και υποσημ. 187, 220.

τα και η διάπλαση των χαρακτηριστικών μαρτυρούν κινήσεις του ίδιου χεριού και με τα ίδια εργαλεία. Τα αυτιά είναι πανομοιότυπα και το ίδιο εκπληκτικά όμοιες οι γραμμές στα περιγράμματα και οι απολήξεις στις γωνίες των χειλιών και των βλεφάρων. Στους απαλούς κυματισμούς της επιφάνειας, στη ζώνη των ματιών και γύρω από το στόμα, οι ομοιότητες φθάνουν ως τις ελάχιστες των αποχρώσεων· δευτερεύοντα στοιχεία, όπως η ταινία των μαλλιών και ο δακτύλιος του πόλου, συμπίπτουν απολύτως. Η κίνηση, φανερή ή λανθάνουσα, αποτελεί τη μείζονα πρόκληση για τον δημιουργό και στα δύο έργα εξ ίσου, το δε παιχνίδι της ασυμμετρίας που την υπηρετεί παίζεται στα ίδια σημεία με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, τα ίδια μέσα και την ίδια ένταση[148]. Το κάπως πιο «αφηρημένο», γενικευμένο δηλαδή και επίπεδο πλάσιμο των παρειών του Νέου έναντι εκείνων της Σφίγγας οφείλεται στο εξαρτημένο είδος πλαστικής που είναι το ανάγλυφο έναντι του ολογλύφου και περιόπτου, οι δε όποιες άλλες διαφορές – εικονογραφικές και δομικές – χωρίζουν τα δύο κεφάλια, δεν είναι παρά οι συναρτημένες με το φύλο, την ηλικία και τη φύση των εικονιζομένων[149], οι καθοριστικές δηλαδή της ατομικότητάς τους, όπως είναι και το κράτημα του κεφαλιού και η ιδιαίτερη ψυχική έκφραση του καθενός. Άλλωστε η διαφορά, την οποία δημιουργεί η κλίση του κεφαλιού του νέου προς τα εμπρός και η προβολή της ζώνης των ματιών, είναι για την εργαστηριακή απόδοση του έργου το ίδιο σημαντική με τις ομοιότητες, ως ιδιαίτερα αποκαλυπτική αυτή της στενότατης συγγένειας με την Πεπλοφόρο Ακρ. 679 (Πίν. 14 α-β). Και πάλι, δεν είναι μόνο ο σχηματισμός του ματιού και η έκφραση του όμοια κινημένου βλέμματος, που κάνουν το Αγόρι της οδού Αιόλου να μοιάζει αδελφός της Πεπλοφόρου 679 επιβεβαιώνοντας και εκ μέρους του την πρόταση που στηρίξαμε στη Σφίγγα για την ταύτιση του δημιουργού τους· είναι και η ανάμνηση του στόματος της Πολοφόρου Ακρ. 654 (Πίν. 12 α-β) στο στόμα του Αγοριού και η ανάπλαση στην κόμμωσή του των μοτίβων της κόμμωσης του Ιππέα Rampin[150], που επίσης επιβεβαιώνουν, τηρουμένων των περιορισμών που επιβάλλει η χρονική κλιμάκωση των έργων, τη διαπιστωθείσα και στη Σφίγγα σχέση αυτού του συγκεκριμένου «Γλύπτη της οδού Αιόλου» με την παράδοση του εργαστηρίου Ακρ. 654 - Rampin, την ταύτιση, κατά τη γνώμη μας, του ίδιου αυτού καλλιτέχνη με εκείνον της Πεπλοφόρου 679 και τον διαχωρισμό αυτής της τελευταίας – οριστικά, πιστεύουμε, για τους μελλοντικούς μελετητές – από το προσωπικό έργο του καλλιτέχνη της Πολοφόρου 654 και του Ιππέα Rampin[151].

Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί εξ άλλου και η σύγκριση του νεανίσκου μας με το επίσης νεανικό κεφάλι Ακρ. 617[152] (Πίν. 13 α-β), το πρωτόλειο, όπως το χαρακτηρίσαμε, του γλύπτη της Σφίγγας. Από την προφανή ομοιότητα ως προς το γενικό σχήμα και την όλη συγκρότηση της όψης (εξωτερικό περίγραμμα, άρθρωση, πλάσιμο), από την ακριβή αντιστοιχία των βασικών σχημάτων σε ορισμένα μεμονωμένα

148. Αμέσως και εύκολα διαπιστώνεται αυτό με τη σύγκριση των μετρήσεων στα αυτιά και μόνο (βλ. υποσημ. 19 και 139) και με την παρατήρηση των διαφορών που προκύπτουν κατ' αναλογίαν της γενικής κλίμακος μεγέθους στο κάθε κεφάλι και σύμφωνα με την κατεύθυνση της στροφής.

149. Κόμμωση, στάση του κεφαλιού, σχήμα και χτίσιμο του προσώπου, υφή του σκελετού και της σάρκας, διαφοροποιούν εκφραστικότατα τον τρυφερό νεανία από την αγέρωχη δαιμονική φρουρό του τάφου του. Για την παρεπόμενη έννοια του «αρχαϊκού πορτραίτου» βλ. Καρούζος, σ. 35-45. U. Sinn, AM 98 (1983), σ. 37 κ.ε. σημ. 66 κ.ε.

150. Οι στριφτοί σπειροειδείς βόστρυχοι που κρέμονται επάνω στους κροτάφους είναι όμοιοι με εκείνους του Ιππέα ΕΑΜ αριθ. 61 από την Ελευσίνα (υποσημ. 113), που μιμείται εμφανώς τον Ιππέα Rampin. Το θέμα είναι καθαρά αττικό και απηχήσεις του, ασφαλώς υπό την επίδραση του λαμπρού αναθήματος της Ακροπόλεως, αναγνωρίζονται σε έργα των ετών 550-530, όπως οι Κούροι της Ακροπόλεως, Ακρ. 653 και 663 (Kouroi, αριθ. 140 και 139 αντιστοίχως. Sinn, ό.π., σ. 28 κ.ε., 30 σημ. 25, σ. 31 κ.ε.), οι Κούροι του Πτώου στο Μουσείο Θηβών αριθ. 15 και ΕΑΜ αριθ. 19 (Kouroi, αριθ. 146 και σ. 102. Ducat, αριθ. 136 και 130, σ. 226 κ.ε. και 217 κ.ε.), το κεφάλι του Κούρου ΕΑΜ αριθ. 4489 (V. Regnot, BCH 87 (1963), σ. 393 κ.ε.) και η αδημοσίευτη επιτύμβια στήλη από το Θεμιστόκλειο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ΒΕ 8/1974 (ΑΔ 29 (1973-1974), Χρονικά, σ. 44, Πίν. 53α. I. Trianti, Hesperia 60 (1991), σ. 239). Τη συνέχεια μπορεί να παρακολουθήσει κανείς ώς το 520-510 στο ανάγλυφο του Οπλιτοδρόμου, ΕΑΜ αριθ. 1959 (Μ. Ανδρόνικος, ΑΕ 1953-1954, τ. Β', σ. 317 κ.ε. Καρούζος, σ. 54 αριθ. Δ 1 . H. Wiegartz, MarbWPr 1965, σ. 46 κ.ε. Floren, σ. 292 κ.ε. σημ.16) και στη στήλη του Αριστίωνος, ΕΑΜ αριθ. 29 (Gravestones, αριθ. 67. Καρούζος, σ. 54 αριθ. Δ 9. Floren, σ. 287 σημ. 32).

151. Βλ. υποσημ. 109.

152. Είναι χαρακτηριστικό ότι το κεφάλι Ακρ. 617 έχει ερμηνευθεί ως ανδρικό (Kouroi, αριθ. 65), ως γυναικείο (Langlotz, AMA, αριθ. 86) και, λόγω της στροφής, ως κεφάλι ιππέα (Ridgway, σ. 142).

χαρακτηριστικά, όπως στα ελαφρώς διαφοροποιημένα από της Σφίγγας, επί το ιωνικότερον, λοξά προς τα άνω αμυγδαλωτά μάτια και βέβαια στα πανομοιότυπα και πάλι αυτιά, και ακόμη από την κοινή ροπή προς την έντονη ψυχική έκφραση, προκύπτει μια ουσιαστική συγγένεια ανάμεσα στα δύο έργα που είναι δύσκολο να παραβλέψει κανείς, όπως είναι και δύσκολο να μην αναγνωρίσει στο οργανικότερο δέσιμο των στοιχείων της μορφής του Αγοριού της οδού Αιόλου και στη λεπταίσθητη, εσωτερικά εμψυχωμένη πλαστικότητά τους την εξέλιξη της ίδιας προσωπικής τέχνης του ίδιου, συγκεκριμένου καλλιτέχνη σε ένα διάστημα ίσως όχι μεγαλύτερο της δεκαετίας.

Αν θέλαμε, καταλήγοντας, να ορίσουμε συνοπτικά τη φυσιογνωμία του καλλιτέχνη, με τον οποίο συνδέσαμε τη Σφίγγα Μ 4518, την Κόρη Ακρ. 679 και τους Νέους Ακρ. 617, Μ 4517 και Metr.Mus. 17, και συγχρόνως τη θέση και συμβολή του στην εξέλιξη της αρχαϊκής αττικής πλαστικής, θα λέγαμε τα εξής: Μαθήτευσε σε κλίμα δημιουργίας έργων, όπως η Σφίγγα των Σπάτων, η Σφίγγα του Κεραμεικού και η Πολοφόρος Ακρ. 654, όμως υπήρξε εξ αρχής καινοτόμος. Ανανέωσε τη δυναμική της δομής του αττικού προσώπου υποτάσσοντας τον κύβο και το πρίσμα στη σφαίρα ή, με άλλα λόγια, την αρχιτεκτονική διάταξη των στοιχείων στην ανώτερη ενότητα της σφαιρικής κλειστής φόρμας και στη διττή ενέργεια (συγκέντρωση-εξώθηση) ενός εσωτερικού δυναμικού κέντρου. Έδωσε στη μορφή ολικόν όγκο με πυκνότητα και πραγματική πλαστική αξία και έδειξε την κατεύθυνση, την οποία έμελλε να ακολουθήσουν αμέσως μετά, με αναλυτικότερη ματιά και με μεγαλύτερη ορμή προς τα έξω, άλλοι σπουδαίοι καλλιτέχνες των χρόνων 535-520[153]. Ανήγαγε τη μικροκίνηση της επιφάνειας σε κατ' εξοχήν μέσο έκφρασης και χαρακτηρισμού προσωπικού ήθους[154] και με την ελευθερία του γνήσιου δημιουργού οδηγήθηκε σε διαφοροποιήσεις μέσα στο ίδιο του το έργο, τόσο του ψυχισμού των προσώπων του, όσο και της σωματικότητάς τους (υφή της σάρκας και σχέση με τον σκελετό) και βέβαια των επί μέρους εικονογραφικών μοτίβων.

Στοιχεία, που θα μας επέτρεπαν να συνδέσουμε αυτόν τον σπουδαίο γλύπτη με κάποιο από τα γνωστά ονόματα της αττικής γλυπτικής του 6ου αιώνα, δεν διαθέτουμε και θεωρούμε μάταιο να εμπλακούμε στον κυκεώνα των αποδόσεων και συσχετισμών που έχει δημιουργήσει η έρευνα σχετικά με αυτό το θέμα[155].

Ο τύπος του μνημείου

Για τον ταφικό προορισμό των δύο γλυπτών της οδού Αιόλου παρά την Αχαρνική Πύλη θεωρήσαμε εξ αρχής ως επαρκές τεκμήριο τον τόπο και τις συνθήκες του ευρήματος. Και στη μεν Σφίγγα δεν θα είχαμε δυσκολία να αναγνωρίσουμε το συνηθισμένο κορύφωμα της τυπικής αττικής επιτάφιας στήλης των χρόνων περί το 540, με πιθανότατον φορέα ένα λυρόσχημο επίκρανο[156]. Αν και θα μπορούσε επίσης να ήταν επίστημα και κάποιου άλλου, σπανιότερου τύπου αττικού σήματος, όπως π.χ. εκείνου που εν μέρει μαντεύουμε από τα βάθρα του Ολυμπιονίκη στο Μουσείο Κεραμεικού και των Φιλοιτίου και Κτησίου στο Επιγραφικό Μουσείο[157], η παρουσία της γενικώς δεν μεταβάλλει την ιδέα που έχουμε έως τώρα σχηματίσει για το αττικό επιτύμβιο μνημείο.

153. Βλ. Καρούζος, σ. 51-54 αριθ. Γ 1-10 και σ. 20, 22.

154. Για το ακριβές νόημα των όρων βλ. Καρούζος, σ. 43.

155. Πανοραμική εικόνα του πράγματος προσφέρουν οι μελέτες του W. Deyhle (1969) και του D. Viviers (1992).

156. Π.χ. του τύπου της «στήλης των δύο αδελφιών» στη Νέα Υόρκη: Gravestones, αριθ. 37, ή του κορυφώματος στη Βοστώνη, Mus. of Fine Arts 40. 576: Comstock-Vermeule, ό.π. (υποσημ. 146), σ. 11 κ.ε. Τμήμα όμοιου επικράνου από ανασκαφή του 1966 στην Αθήνα, οδός Νίκης: ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, σ. 105, Πίν. 94γ. Πρόκειται για τον τύπο Ιc της κατάταξης Richter: Gravestones, σ. 2-3, αριθ. 37, 38, 41. Βλ. σχετικά Neumann, σ. 9-11. Ridgway, σ. 156 κ.ε., 165, 167. Schmaltz, σ. 151-157. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Αρχαιογνωσία 8 (1993/ 94), σ. 148-149.

157. Στήλη και δύο κίονες εκατέρωθεν που θα μπορούσαν να στηρίζουν Σφίγγες: Μουσείο Κεραμεικού αριθ. Ι 332. F. Willemsen, AM 78 (1963), σ. 110 κ.ε. Επιγραφικό Μουσείο αριθ. 13290. Καρούζος, σ. 73 αριθ. Γ 4. Μ. Πωλογιώργη, ΑΕ 1989, σ. 33 σημ. 56 αριθ. 5 και 6. Για το ότι δεν ίσταντο όλες οι προερχόμενες από νεκροταφεία αττικές Σφίγγες επάνω σε επίκρανα βλ. ΑΑ 1936, σ. 125. D. Kurtz - J. Boardman, Greek Burial Customs, London 1971, σ. 84, 86. Ridgway, σ. 167. Kontoleon, Aspects, σ. 48 σημ. 6.

Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με το κεφάλι του Νέου. Το χαρακτηρίσαμε ως εικόνα ενός ορισμένου και δη διακεκριμένου νεκρού, στηριζόμενοι στην ανασκαφική μαρτυρία, στα ιδιαίτερα εξωτερικά χαρακτηριστικά (πολύτιμο ξεχωριστό στεφάνι, περίτεχνη κόμμωση), στην υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα και στην ιδιάζουσα ψυχική έκφραση. Για τη συμπλήρωση της υπόλοιπης μορφής και για τον τύπο του μνημείου στο οποίο ανήκε δεν έχουμε καμία θετική ένδειξη – αντιθέτως μάλιστα, όσες εικόνες θανόντων γνωρίζουμε από ανάγλυφα ταφικά μνημεία της Αττικής είναι μορφές σε κατατομή και χαμηλό ανάγλυφο. Αρχαϊκό πρόσωπο σε υψηλό ανάγλυφο και με όψη κατά μέτωπον, προερχόμενο από αττικό νεκροταφείο, γνωρίζουμε μόνο αυτό της Κόρης αριθ. 1265 του Μουσείου της Βραυρώνος, των χρόνων 520-510, από το νεκροταφείο του αρχαίου Μυρρινούντος (σημερινή Μερέντα)[158]. Το εξαιρετικά ενδιαφέρον αυτό γλυπτό δεν είναι ωστόσο ακριβώς ειπείν ανάγλυφο· είναι προτομή, μια ελεύθερη δηλαδή μεταφορά σε μάρμαρο της τυπικής πήλινης γυναικείας προτομής του αρχαϊκού «ιωνικού- ροδιακού» τύπου[159], με χαμηλή στεφάνη και ελαφρά καλύπτρα («κρήδεμνον»), που αφήνει ελεύθερα τα μαλλιά γύρω στο μέτωπο[160]. Έχει οριζόντιο τελείωμα στη βάση του λαιμού και στρογγυλευμένες προς τα άνω τις παρυφές της καλύπτρας από τη μια πλευρά του λαιμού και την άλλη. Η πίσω πλευρά είναι κομμένη κάθετα από την κορυφή του κρανίου μέχρι κάτω, επίπεδη και επεξεργασμένη με λεπτό βελόνι, όπως είναι και η επιφάνεια της βάσης, και φέρει στο κέντρο της έναν μεγάλο, τετράγωνο και βαθύ τόρμο γομφώσεως[161]. Προερχόμενο από περιοχή τάφων το μαρμάρινο αυτό «πρόσωπον» είναι εύλογο και να ερμηνευθεί ως εικόνα της Κόρης-Περσεφόνης. Θα ήταν γομφωμένο επάνω σε έναν ξύλινο ή λίθινο πεσσό, με το υποτιθέμενο σώμα είτε ζωγραφισμένο επάνω στη φέρουσα επιφάνεια[162], είτε καλυμμένο με πραγματικά ενδύματα[163], ένα «είδωλον» δηλαδή που θα μπορούσε να έχει στηθεί είτε μέσα σε ένα ταφικό ιερό, του είδους του Τριτοπατρείου του Κεραμεικού[164], είτε επάνω σε έναν από τους τύμβους των προνομιούχων νεκρών του Μυρρινούντος. Σε κάθε περίπτωση πάντως δεν θα ήταν αυτό το ζητούμενο παράλληλο του ταφικού αναγλύφου της οδού Αιόλου.

158. Το Έργον 1961, σ. 37 κ.ε., εικ. 44. BCH 86 (1962), σ. 667, εικ. 28.

159. H. R. Smith, Hesperia Suppl. 8 (1949), σ. 353-360. Croissant, σ. 1-8, 16 κ.ε. (για την καταγωγή του είδους, τα γενικά χαρακτηριστικά του τύπου και την ταυτότητα της εικονιζόμενης θεότητας).

160. Η στεφάνη φορείται επάνω από την καλύπτρα, την περισφίγγει και τη συγκρατεί· ό, τι χαρακτηρίζεται ως coiffe και bonnet (Croissant, σ. 17) εμπρός και κάτω από τη στεφάνη δεν είναι παρά η παρυφή της καλύπτρας που σκεπάζει τα μαλλιά του μετώπου στον συνήθη τύπο ή αφήνει ακάλυπτες τις πρώτες σειρές των κυματιστών βοστρύχων στο μέτωπο, όπως π.χ. σε τύπους των ομάδων G 3-6, N, P και R: Croissant, αντιστοίχως πίν. 54-64, 122-126, 127-128, 130-136. Στους «αττικίζοντες» τύπους της ομάδας T και στον «χιακό» τύπο C3, ό.π., πίν. 138-140 και 25, δεν προχωρεί η καλύπτρα εμπρός από τη στεφάνη, όπως και στην προτομή της Μερέντας, «a satellite type that seems more girlish (unveiled or lightly veiled)», «(Kore-like?)»: Smith, ό.π., σ. 355. Αξιοπαρατήρητη είναι και η ιωνίζουσα χροιά της τεχνοτροπίας της Κόρης της Μερέντας, πέραν εκείνης της τυπολογίας· σημ. π.χ. τις ομοιότητες με πήλινες προτομές των ομάδων «Χίου» (C 1-3) και «Κλαζομενών» (G): Croissant, σ. 69-93, 155-180, πίν. 17-25, 51-64 και σ. 173, 175, 377 κ.ε., σε συνδυασμό μάλιστα με την πληροφορία ότι στα ίδια επιφανειακά χώματα της ανασκαφής, από τα οποία ανασύρθηκε η προτομή, «ευρέθησαν δύο κυκλαδικά αγγεία» (Το Έργον 1961, σ. 37), αλλά και με το γεγονός ότι στο ίδιο νεκροταφείο του Μυρρινούντος γλύπτης της Κόρης-σήματος στον τάφο της Φρασίκλειας ήταν ο Πάριος Αριστίων (AAA V (1972), σ. 298 κ.ε., 304).

161. Πλευράς 4, 5 και βάθους 6, 7 εκ. σύμφωνα με το ευρετήριο του Μουσείου Βραυρώνος και κατά πληροφορίαν του συναδέλφου Εφόρου Αρχαιοτήτων Αττικής Γ. Σταϊνχάουερ.

162. Όπως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ενθυμούμενος την εικόνα της επιφαινόμενης χθόνιας θεάς στο υστεροδαιδαλικό πλακίδιο της Αγοράς Τ 175: D. Burr, Hesperia 2 (1933), σ. 604 κ.ε. Matz, ό.π.(υποσημ. 84), σ. 482 κ.ε., πίν. 283 a. U. Hausmann, Griechische Weihreliefs, Berlin 1960, σ. 16 κ.ε. Ανάλογη συμπλήρωση προτείνει ο Kontoleon, Aspects, σ. 49 για τις στήλες της Κιμώλου και της Μαλεσίνας: Floren, αντιστοίχως σ. 181 σημ. 1 και σ. 316 σημ. 46.

163. Κατ' αναλογίαν προς τα μαρμάρινα «πρόσωπα» του Διονύσου (π.χ. ΕΑΜ 3072 και Ακρ. 1323: Καρούζος, σ. 51 κ.ε. αριθ. Γ 1 και Γ 9 και Floren, σ. 260 σημ. 44 με τη νεότερη βιβλιογραφία) και την εικαζόμενη χρήση τους: προχείρως M. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion I^3, München 1967, σ. 572, 587 κ.ε. H. Walter, Griechische Götter, München 1971, σ. 359 κ.ε. E. Simon, Die Götter der Griechen^2, München 1980, σ. 276-279. LIMC, III, σ. 424 κ.ε.

164. K. Kübler, AA 1973, σ. 189 κ.ε. U. Knigge, Ο Κεραμεικός της Αθήνας, Αθήνα 1990, σ. 103 κ.ε., 106, 109.

Μια πραγματικά χρήσιμη πληροφορία προέρχεται όμως από τα εκτός Αττικής επιτύμβια· συνδέει την ιδέα της κατενώπιον απεικόνισης του νεκρού με το κατεξοχήν σήμα, τη στήλη, και έχει ως κύρια πηγή της όχι τόσο τα πρώιμα ανάγλυφα της Κιμώλου[165] και της Μαλεσίνας[166] – αβέβαια άλλωστε ως προς το νόημα της εικονιζόμενης μορφής και ως προς τη χρήση τους – ούτε ίσως τα προσκολλημένα επάνω στη στήλη του τάφου τους αγάλματα των νεκρών διδύμων του ιδιότυπου μνημείου της Τανάγρας[167], ή τον αινιγματικό ως προς την ακριβή ταφική χρήση του πεσσό της Νάξου με τη συγχωνευμένη στην εμπρόσθια πλευρά του μορφή ενός τυπικού Κούρου των χρόνων 520-510[168], αλλά την επιτύμβια στήλη αριθ. 14 του Μουσείου της Κομοτηνής, από την αρχαία Στρύμη[169]. Πρόκειται για την παλαιότερη, περί το 525, ιωνική ανθεμωτή στήλη με ανάγλυφη απεικόνιση του νεκρού στον κορμό και για τη μοναδική γνωστή μονοπρόσωπη γυναικεία αρχαϊκή στήλη, όπου η νεκρή παριστάνεται όρθια και κατενώπιον, ως άγαλμα Κόρης. Από την παράσταση σώζονται σε υψηλό ανάγλυφο το κεφάλι με τον λαιμό κατενώπιον και το υψωμένο κοντά στο πρόσωπο αριστερό χέρι, με ένα άνθος στη στραμμένη προς τον θεατή κλειστή φούχτα. Το ανθεμωτό κορύφωμα θυμίζει σαμιακά παραδείγματα[170] και αναλόγως μπορεί κανείς να υποθέσει και για την κόρη, προτείνοντας ως πιθανά εικονογραφικά πρότυπα της παράστασης τις σαμιο-μιλησιακού τύπου αγαλματικές, όρθιες κατενώπιον ανάγλυφες ιέρειες, που κοσμούσαν τους κίονες του προνάου στο αρχαϊκό Διδυμαίον[171], και τις ιστάμενες θεές (;) των τυπικών αναθηματικών ναΐσκων της Μιλήτου[172].

Το τεκμήριο αυτό είναι όντως ενδιαφέρον, διότι μας βεβαιώνει ότι σε μια αρχαϊκή στενή επιτύμβια στήλη ήταν δυνατόν, παρά τα γενικώς ισχύοντα, η μορφή του νεκρού να παρασταθεί όρθια κατενώπιον.

165. N. M. Kontoleon, Θεωρία. Festschrift W.-H. Schuchhardt, Baden-Baden 1960, σ. 129-137. Ο ίδιος, Aspects, σ. 49-52. Μ. Ανδρόνικος, ΑΔ 17 (1961/62), σ. 194. Α. Λεμπέση, Οι στήλες του Πρινιά, Αθήνα 1976, σ. 62, 101, 105. Neumann, σ. 6. Floren, σ.181 σημ. 1.

166. Λούβρο Ma 3099. Korai, αριθ. 20. H. Hiller, Ionische Grabreliefs, Tübingen 1975 (IstMitt Beih. 12), σ. 136. Hamiaux, ό.π. (υποσημ. 74), σ. 47.

167. EAM 56. Gravestones, αριθ. 9. K. Friis Johansen, The Attic Grave-Reliefs, Copenhagen 1951, σ. 105. N.M. Kontoleon, Opus Nobile. Festschrift U. Janzen, Wiesbaden 1969, σ. 91-92. Ο ίδιος, Aspects, σ. 52. Floren, σ. 316 σημ. 45. Ενδιαφέρον τυπολογικό αντίστοιχο παρέχει το αγνώστου χρήσεως μνημείο της Κόρης με την περιστερά (ερμηνεύεται ως Αφροδίτη, όπως παλαιότερα και η Κόρη Lyon- Ακρ. 269) από το Monte Casale στο Μουσείο των Συρακουσών: Korai, αριθ. 46. LIMC, II, σ. 15 αριθ. 56. Floren, σ. 420 σημ. 28.

168. Μουσείο Νάξου 5521. Ν.Μ. Κοντολέων, Το Έργον 1960, σ. 187. Ο ίδιος, ΠΑΕ 1960, σ. 261. Ο ίδιος, Aspects, σ. 52. Ridgway, σ.149. J.G.Pedley, στο Athens Comes of Age, Princeton 1978, σ. 57-58. V. Lambrinoudakis, στο Archaische und klassische griechische Plastik, I, Mainz/R 1986 (επιμ. Kyrieleis), σ. 108 σημ. 2, σ. 144 σημ. 34. G. Kokkorou-Alewras, Archaisch-naxische Plastik, München 1975, σ. 35 αριθ. 32. Η ιδία, AntPl. 24, 1995, σ. 99 αριθ. 50.

169. Γ. Μπακαλάκης, Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 1-6. AJA 61 (1957), σ. 285. Ν.Μ.Κοντολέων, ΑΕ 1974, σ. 15 σημ. 4. E. Pfuhl - H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs, I. Mainz/R 1977, σ. 15 αριθ. 20. H. Hiller, ό.π., σ. 15, 136-137. Ridgway, σ. 172, 175. Η Ridgway (σ. 149, 163-164, 171-175), ακολουθούμενη από τον Pedley (ό.π.), συσχέτισε τον «ανάγλυφο Κούρο» της Νάξου, τον παρεμφερή αρχαϊστικό ανάγλυφο πεσσό από τις Σάρδεις στο Βερολίνο (G.M.A. Hanfmann, N.H. Ramage, Sculpture from Sardis: The Finds through 1975, Cambridge 1978, αριθ. 249), τη στήλη της Κιμώλου (υποσημ. 162), τη στήλη της Κομοτηνής και δύο ανάγλυφους κατενώπιον γυμνούς ανδρικούς κορμούς από ταφικές στήλες των αρχών του 5ου αιώνα στη Σάμο (Samos XI, 1974, σ. 214-215 αριθ. 143, 144) και διατύπωσε το αναπάντητο ακόμη ερώτημα, μήπως θα έπρεπε όλα αυτά, μαζί ίσως και το μνημείο της Τανάγρας, να θεωρηθούν γεννήματα μιας κοινής ιωνικής παράδοσης, που ευνοούσε την κατενώπιον παράσταση της μορφής του νεκρού στη στήλη του.

170. E. Buschor, AM 58 (1933), σ. 22-46. Κ. Τσάκος, Κέρνος. Τιμητικός τόμος Γ. Μπακαλάκη, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 160-165. Πρόσφατα, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, ό.π. (υποσημ. 156), σ. 144-145.

171. Blümel, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 57 αριθ. 59. Korai, αριθ. 96 και 97. G. Gruben, JdI 78 (1963), σ. 106-112. K.Tuchelt, Die archaischen Skulpturen von Didyma, Berlin 1970, σ. 99-103. Floren, σ. 386 σημ. 52. Πρβλ. και την κυκλική βάση από την Κύζικο: E. Akurgal, Die Kunst Anatoliens, Berlin 1961, σ. 234, 237, 257. E. Langlotz, Studien zur nordostgriechischen Kunst, Mainz/R 1975, σ. 117. Floren, σ. 405 σημ. 14.

172. Blümel, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 49-50 αριθ. 44, 45, 46. Fr. Naumann, Die Ikonographie der Kybele, Tübingen 1983 (IstMitt Beih. 28), αριθ. 34, 37-43. Floren, σ. 388 σημ. 58. V.v. Graeve, στο Archaische und klassische griechische Plastik, I, Mainz/R 1986 (επιμ. H. Kyrieleis), σ. 21-25, πίν. 6, 1 και 2.

Αυτή είναι μια γενική ιδέα, την οποία ωστόσο δύσκολα θα μπορούσαμε να μεταφέρουμε στην τυπική ανδρική αττική στήλη: η ιερατική μετωπικότητα της ανάγλυφης στήλης της Κομοτηνής δεν υπάρχει τρόπος να συνδεθεί πραγματικά με την αττική παράδοση. Η εικόνα του νεκρού στην τυπική μονοπρόσωπη αττική επιτύμβια στήλη δεν είναι αγαλματικά παραστατική, είναι αφηγηματικά περιγραφική: παριστάνει τον νεκρό με τα προσωπικά χαρακτηριστικά της πρώην επίγειας ζωής του και υπό το πρίσμα του γεγονότος της αποχώρησης και νυν απουσίας του από αυτήν. Διαφορετικά δηλαδή από ό, τι στον επιτύμβιο ανδριάντα[173], που επενεργεί στους ενώπιόν του ως άμεση, διαρκής και πραγματική εν σώματι επιβλητική παρουσία, η μορφή του νεκρού στο επιτύμβιο ανάγλυφο αποδίδεται σε πλάγια όψη και στάση βάδισης προς τα δεξιά, οιονεί απερχόμενη και πάντως αντιπαρερχόμενη τους ζωντανούς, ως φευγαλέα οπτασία[174]. Εξ άλλου στο κεφάλι της οδού Αιόλου η μετωπικότητα διόλου δεν σημαίνει, όπως είδαμε, στάση ακινησίας· είναι στιγμιαία θέση κίνησης, κοινό αποτύπωμα δύο διαδοχικών αντίρροπων κινήσεων μαζί: στροφής προς τα δεξιά και επιστροφής εκ δεξιών σε μια περίπου κατά μέτωπον θέση με κλίση προς τα εμπρός. Και οι δύο αυτές κινήσεις είναι τόσο σαφείς, ώστε μπορούμε, με αρκετή βεβαιότητα νομίζω, να αναπαραστήσουμε τον νέον άνδρα να βαδίζει ήρεμα προς τα δεξιά και προς στιγμήν, με μια βαθμιαία στροφή του κορμού, να γυρίζει το κεφάλι στο πλάι και να κοιτάζει τον θεατή κατά πρόσωπον. Ο δεξιός βραχίονας θα φερόταν τότε λυγισμένος προς το στήθος, με κάποιο σύμβολο στο χέρι[175] – ίσως και η αριστερά να υψωνόταν σε μια συνοδευτική χειρονομία[176] – και η όλη εικόνα θα ήταν περίπου αντίστοιχη εκείνης του ατενίζοντος τον παρατηρητή γενειοφόρου στη νεκρική πομπή του πίνακος του Εξηκίου, στο Βερολίνο (540)[177]. Μια τέτοια ελικοειδής σε ομαλή ροή κίνηση των μερών του σώματος (σκέλη-κορμός-κεφάλι), ήταν πολύ πιθανό να απαντηθεί μετά τα μέσα του αιώνα στην Αθήνα και μάλιστα σε ένα καλλιτεχνικό περιβάλλον, όπου το θέμα είχε ήδη δοκιμαστεί στις αρμονικές μεταβατικές όψεις των τριών τετάρτων του Ιππέα Rampin.

Τέτοιες μορφές, που, ενώ στέκονται ή κινούνται πλαγίως, στρέφονται απότομα και κοιτάζουν κατενώπιον, είναι στο ανάγλυφο, όπως και στη ζωγραφική[178], της ώριμης και της ύστερης αρχαϊκής εποχής, σαν να βγαίνουν προς στιγμήν έξω από τον χώρο της διήγησης και να απευθύνονται στον θεατή, είτε για να του μεταδώσουν μετ' επιτάσεως το μήνυμα μιας ανώτερης πραγματικότητας που αυτές κατέχουν, αν πρόκειται για πρόσωπα γενικώς της λατρείας, είτε για να τον καταστήσουν κοινωνό των διαδραματιζομένων στην παράσταση, αν πρόκειται για «ιστορικά» πρόσωπα σε ιδιάζουσες καταστάσεις: η μεσαία από τις τρεις Χάριτες του αναθηματικού αναγλύφου της Πάρου στο Μόναχο (560-550)[179] αποκαλύπτει με την ορμή της στιγμιαίας επιφάνειας το ευοίωνον του «χορού» της και την ανταπόκρισή της στη δέηση των πιστών[180], ο λατρευόμενος «ήρως» του εξοχότερου των λακωνικών αναγλύφων από τα Χρύσαφα στο Βερολίνο (540-530)[181] επιβεβαιώνει με έμφαση την ιερότητα του προσώπου του και την οφειλόμενη σε αυτόν τιμή, ο Διόνυσος, που «χορεύει» στη γαμήλια πομπή του κρατήρα François (570)[182]

173. Για το νόημα του επιτύμβιου ανδριάντα και γενικότερα του Κούρου, προσφάτως Martini, ό.π. (υποσημ. 131), σ. 70 κ.ε. και H. Kyrieleis, Der grosse Kuros von Samos, Samos X, 1996, σ. 101 κ.ε.

174. Αυτή η διάσταση του πράγματος δεν υπάρχει στις συνήθεις ερμηνείες· βλ. γενικώς Schmaltz, σ. 160 κ.ε., 170 κ.ε.

175. Ρόδι ή άνθος· πρβλ. Himmelmann, σ. 36.

176. Βλ. υποσημ. 188.

177. Staatl. Mus. F 1818A. Beazley, ABV, σ. 146 αριθ. 22, σ. 687. Paralipomena, σ. 60. Development², σ. 65-66, 103. Arias-Hirmer, πίν. 60. A. Greifenhagen, Antike Kunstwerke, Berlin 1966, σ. 13, 46, εικ. 29. Mommsen, ό.π. (υποσημ. 146), σ. 35, πίν. IV και IVa.

178. Βλ. σχετικά Y. Korshak, Frontal Faces in Attic Vase Painting of the Archaic Period, Chicago 1987.

179. Γλυπτοθήκη 241. Hausmann, ό.π. (υποσημ. 162), σ. 21 κ.ε. Neumann, σ. 12, 16.

180. Για το νόημα των τελετουργικών χειρονομιών στα αναθηματικά και τα επιτύμβια ανάγλυφα βλ. Kontoleon, Aspects, σ. 11-16 και ΑΕ 1974, σ. 19.

181. Blümel, ό.π. (υποσημ. 75), αριθ. 16. Floren, σ. 219 σημ. 49. Για το όλο ζήτημα των λακωνικών αναγλύφων βλ. προσφάτως στο Sculpture from Arcadia and Laconia, Oxford 1993 (επιμ. Palagia, Coulson): G. Salapata, σ. 189-197 και D. Hibler, σ. 199-204.

182. Φλωρεντία, Αρχ. Μουσ. 4209: Beazley, ABV, σ. 76 αριθ. 1, σ. 682 και Paralipomena, σ. 29-30. Arias - Hirmer, πίν. 44. LIMC, III, σ. 466 αριθ. 496. Korshak. ό.π., σ. 26-28 αριθ. 219, εικ. 56.

ως εν προσωπείω δαίμων[183], φέρνει τη θεϊκή μανία προ οφθαλμών με συγκλονιστική αμεσότητα, ο επικεφαλής της νεκρικής πομπής στον πίνακα του Εξηκίου[184] καθιστά τον παρατηρητή με δραματική ένταση κοινωνό του πένθους του, ο ηττημένος παλαιστής στον αμφορέα του Ανδοκίδου στο Βερολίνο (520)[185] μαρτυρεί αναλόγως περί του πάθους του, κ.ο.κ.

Στην προτεινόμενη αποκατάσταση του αναγλύφου της οδού Αιόλου η στροφή κατά μέτωπον θα είχε ένα ανάλογο νόημα στιγμιαίας και συνταρακτικής αποκάλυψης, ειδικά συναρτημένης εδώ με την ομιλητικότητα της έκφρασης. Ο νεκρός, νοούμενος ως όντως παρών στην εικόνα της στήλης του[186], θα φανέρωνε το πρόσωπό του και θα «ομιλούσε» δραματικά στους προσβλέποντες, απαιτώντας, κατά τη μαρτυρία των επιγραμμάτων της εποχής του, τον θαυμασμό, τη συμπάθεια και τον θρήνο για ό, τι ακριβώς και με τόση λαμπρότητα έδειχνε η εικόνα: την απολεσθείσα *νεαρὰν ἥβην* και το κάλλος του *φίλου παιδός*, που πλέον εξουσίαζε ο *δακρυόεις θάνατος*[187]. Ή, υψώνοντας την αριστερά και τελώντας τη χαρακτηριστική χειρονομία της ευλογίας, όπως ο ιματιοφόρος νέος της χαρακτής στήλης του Λούβρου (520-510)[188], θα ανταπέδιδε την απονεμόμενη «τιμή»[189], ή τον απλό χαιρετισμό των περαστικών προς το σήμα, ευχόμενος περίπου *τὺ δ' εὖ πρᾶσσ', ὦ παροδῶτα*[190]. Η ιδέα της ομιλητικότητας του σήματος και το ποιητικό θέμα του διαλόγου με τους παριόντες, μεταφερόμενα από τις επιτύμβιες επιγραφές στην ανάγλυφη εικόνα της στήλης, δεν θα αλλοίωναν τον πρωταρχικό χαρακτήρα της παράστασης: η υποτιθέμενη στιγμιαία επικοινωνία δεν θα καταργούσε την απόσταση[191] ούτε θα έπαυε την απομόνωση – η μορφή του νεκρού θα παρέμενε, όπως και στη συνήθη κατά κρόταφον απεικόνιση, απόμακρη και περιορισμένη στον στενό κλειστό χώρο που θα όριζε γι' αυτήν η στήλη.

Η πρότασή μας καταλήγει επομένως σε μια πιθανή παραλλαγή της τυπικής εικόνας της ανδρικής στενής αττικής στήλης, κατά την οποία ο νεκρός θα παριστανόταν στην ουσιαστική του υπόσταση του κρείττονος όντος[192] και δραματικά, ως ενεργός δηλαδή αποδέκτης της προσφερόμενης «τιμής». Από αυτήν την άποψη δεν θα ήταν μεγάλη η απόσταση από τους λατρευόμενους και ατενίζοντες τον θεατή «ήρωες» των λακωνικών αναγλύφων[193], ίσως ούτε και από την αγαλματική κόρη της στήλης της Κομο-

183. Για την έννοια του «δαιμονικού» και για τη μετωπικότητα των δαιμονικών όντων της πρώιμης αρχαϊκής τέχνης βλ. Θ.Γ. Καράγιωργα, «Γοργείη Κεφαλή», Αθήναι 1970, κυρίως σ. 71-77, 98 κ.ε., 105 κ.ε., 108, 121 κ.ε., 132.

184. Βλ. υποσημ. 177.

185. Staatl.Mus. F 2159. Beazley, ARV², σ. 3 αριθ. 1, σ. 1617 και Paralipomena, σ. 320. Arias - Hirmer, πίν. 87. Korshak, ό.π., αριθ. 197, εικ. 42.

186. Πρβλ. K. Schefold, MusHelv. 9 (1952), σ. 109 κ.ε.

187. α) *Σῆμα φίλου παιδὸς τόδε ἰδεῖν Διόδωρος ἔθηκεν Στησίου, ὃν θάνατος δακρυόεις κατέχει*: IG I², 987. W. Peek, Griechische Grabgedichte, Berlin 1960, αριθ. 33. L. H. Jeffery, BSA 57 (1962), σ. 132 αριθ. 31.

β) *Στῆθι καὶ οἰκτιρον Κροίσου παρὰ σῆμα θανόντος, ὃν ποτ' ἐνὶ προμάχοις ὤλεσε θοῦρος Ἄρης*: Καρούζος, σ. 68 αριθ. Α 18. Peek, ό.π., αριθ. 46.

γ) *Παιδὸς ἀποφθιμένοιο Κλευίτου τοῦ Μενεσαίχμου μνῆμ' ἐσορῶν οἰκτιρ', ὡς καλὸς ὢν ἔθανε*: ό.π., υποσημ. 147.

δ) *Εἴτε ἄστός τις ἀνὴρ εἴτε ξένος ἄλλοθεν ἐλθὼν Τέττιχον οἰκτίρας ἄνδρ' ἀγαθὸν παρίτω, ἐν πολέμωι φθίμενον νεαρὰν ἥβην ὀλέσαντα· ταῦτ' ἀποδυράμενοι νεῖσθε ἐπὶ πρᾶγμ' ἀγαθόν*: IG I², 976. Καρούζος, σ. 72 αριθ. Γ 1. Peek, ό.π., αριθ. 50. Jeffery, ό.π., σ. 133 αριθ. 34.

ε) *Ἄνθρωπε, ὃς στείχεις καθ' ὁδὸν φρασὶν ἄλλα μενοινῶν, στῆθι καὶ οἰκτιρον σῆμα Θράσωνος ἰδών*: IG I², 971. Peek, ό.π., αριθ. 47. Jeffery, ό.π., σ. 132 αριθ. 33.

188. Ma 3432. Gravestones, αριθ. 57. Καρούζος, σ. 54 αριθ. Δ 6. Hamiaux, ό.π. (υποσημ. 74), σ. 95. Με την ίδια χειρονομία η πρώτη από τις Χάριτες του αναγλύφου του Μονάχου (υποσημ. 179), ο ένθρονος του αναθηματικού (;) αναγλύφου Ince Blundell Hall 259 (Neumann, σ. 14, 24, 30, πίν. 8 b) και η νεκρή της στήλης ΕΑΜ 36 (υποσημ. 210). Για το νόημα της χειρονομίας βλ., υποσημ. 180.

189. Θυσία και σέβας· βλ. σχετικά Himmelmann, σ. 37-39. Καρούζος, σ. 33. Schmaltz, σ. 177-179.

190. Σε στήλη από την Αλίαρτο: IG VII, 2852. Peek, ό.π., αριθ. 24.

191. Για τη διαφορά από το κλασικό ανάγλυφο βλ. Himmelmann, σ. 40-42. Schmaltz, σ. 188-189.

192. Οι *μεθεστῶτες* ως *ἱεροί* και *κρείττονες* στον Πλούταρχο, Σόλων, 21 και Παραμυθητικός προς Απολλώνιον, 27: Καρούζος, σ. 33-35.

193. Πρβλ. Himmelmann, σ. 39 («... und tatsächlich zeigen Attika und Lakonien, wie sie nebeneinander bestehen»).

τηνής[194]. Από την ίδια άποψη επίσης θα μπορούσε και το όλο θέμα της εικόνας να ερμηνευθεί ως μακρυνό προανάκρουσμα της μετωπικότητας των «αφηρωισμένων» νεαρών νεκρών των αττικών επιτυμβίων του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ.[195].

Δύο πράγματα από κοινού θα μπορούσαν, νομίζω, να δικαιολογήσουν μια τόσο φανερή διαφοροποίηση από την καθιερωμένη, όπως τη γνωρίζουμε, τυπολογία: ο εσωτερικός καλλιτεχνικός λόγος, η ανάγκη επιβεβαίωσης δηλαδή της δημιουργικής ελευθερίας και της ατομικότητας ενός μεγάλου καλλιτέχνη έναντι των παλαιοτέρων και των συγχρόνων του, και οι ιδιαίτερες εξωτερικές περιστάσεις, εν προκειμένω ένας ισχυρός ξένος συντελεστής.

Από τις επιτύμβιες επιγραφές γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι τα ταφικά μνημεία που στήθηκαν στην Αττική, και κυρίως στα νεκροταφεία του άστεος, κατά το δεύτερο ήμισυ του 6ου αιώνα ανήκαν αδιακρίτως σε αθηναίους *ἀστοὺς* και σε *ξένους*[196]. Αυτοί οι *ξένοι* ήσαν πλούσιοι έμποροι από τη Μ. Ασία[197] και τα νησιά, Σάμιοι κυρίως, οι οποίοι, επωφελούμενοι από τον ιωνικό προσανατολισμό της πολιτικής του Πεισιστράτου, εγκαταστάθηκαν, όπως εύστοχα παρατήρησε ο Π. Θέμελης[198], στο άστυ και σε στενές σχέσεις με επίσης Ίωνες την καταγωγή τεχνίτες, καθώς και με Αθηναίους συνεργάτες τους[199], ίδρυσαν λαμπρά και επίζηλα[200] μνημεία για τους νεκρούς τους στα κεντρικά νεκροταφεία, προ των πυλών της πόλεως[201].

Το ιωνικό ρεύμα, που δι' αυτής της οδού εισέβαλε στον χώρο του αττικού επιτυμβίου, υπήρξε, όπως και για τις άλλες εκφάνσεις της αττικής τέχνης, ισχυρά ανανεωτικό. Στις αρχιτεκτονικές μορφές και στις εικόνες που αυτό έφερε μαζί του από τη νησιωτική ιωνική και την ανατολική Ελλάδα, η ακμαία τοπική καλλιτεχνική παράδοση αντέταξε την τεράστια αφομοιωτική της δύναμη και δημιούργησε σταδιακά, από το γ' τέταρτο του αιώνα, νέους τύπους μνημείων: τη λεπτή στενή ανθεμωτή στήλη[202], την πλατιά στήλη με την καθιστή εικόνα του νεκρού[203], το υψηλό σύνθετο βάθρο του ταφικού αγάλματος, τη διακοσμημένη δηλαδή «βάση επί πεσσού» του τύπου Πουλοπούλου[204], το αρχιτεκτονημένο και με γλυπτόν διάκοσμο επιτάφιο κτίσμα[205]. Ο τύπος της πλατιάς στήλης, ο οποίος, όπως έδειξε πειστικά ο D.Viviers, δια-

194. Η μετωπικότητα της μορφής ασφαλώς και υποβάλλει τις ιδέες της «επιφάνειας» και της «λατρείας», όμως δεν χρειάζεται γι' αυτό να χαρακτηρισθεί και ως θεά, βλ. Kontoleon, Aspects, σ. 51 και ΑΕ 1974, σ. 15 σημ. 4.

195. Πρβλ. Schmaltz, σ. 222. Για τον τύπο του παλαιστρίτη σε κατενώπιον όψη βλ. Γ. Δεσπίνης, Εγνατία 3 (1991/92), σ. 7-23.

196. Jeffery, ό.π. (υποσημ. 187), σ. 115-153. Kontoleon, Aspects, σ. 59-61. P.G. Themelis, Frühgriechische Grabbauten, Mainz/R 1976, σ. 63-66. Χαρακτηριστικό και το επίγραμμα του Τεττίχου, των χρόνων περί τα μέσα του αιώνα, υποσημ. 187, δ). Περί των *ξένων* ή *μετοίκων* στην προ του Κλεισθένους Αθήνα βλ. K. Baba, BSA 79 (1984), σ. 1-5.

197. Πλούσιος *ξένος*, πρέσβυς από την ανατολική Ιωνία επί της αρχής του Πεισιστράτου, ήταν και ο θαμμένος μαζί με την πολυτελέστατη, κοσμημένη με ελεφαντοστό και ήλεκτρο, νεκρική κλίνη του νεκρός στον νότιο λόφο του Κεραμεικού: Knigge, ό.π. (υποσημ. 164), σ. 101 (Kerameikos IX, 1976).

198. Themelis, ό.π.

199. Μεταξύ αυτών οι Ένδοιος, Φίλεργος και Αριστοκλής, περί των οποίων η συστηματική μελέτη του D. Viviers, σ. 55-102, 103-114, 115-147 αντιστοίχως και συνοπτικά σ. 198-205.

200. Ο Π. Θέμελης, ό.π. (υποσημ. 196), σ. 65-66, σχολιάζοντας το γνωστό χωρίο του Κικέρωνος, De Legibus II, 26 (Καρούζος, σ. 46-48), διατύπωσε την εύλογη υπόθεση ότι η απαγόρευση των πολυτελών επιτύμβιων μνημείων δια νόμου μετά τον Σόλωνα («post aliquanto») αφορούσε κατά πρώτον λόγο σε αυτούς τους πλούσιους *ξένους* και στα επιδεικτικά ταφικά μνημεία τους και έθεσε το εύστοχο ερώτημα, μήπως τα «violavit», «iacerit, fregerit» του ίδιου χωρίου υπαινίσσονται αυτών ακριβώς των προκλητικών μνημείων καταστροφές από φθόνο εκ μέρους των γηγενών Αθηναίων και άρα δεν θα πρέπει να αποδίδονται όλα πλέον τα ενσωματωμένα στο Θεμιστόκλειο κατεστραμμένα σήματα στην περσική εισβολή (Ηροδ. IX, 13 και Θουκ. I, 93)· βλ. και υποσημ. 6 και 133.

201. Στον κατάλογο που παραθέτει ο Θέμελης, ό.π., σ. 63-64, πρέπει να προστεθεί και η βάση της επιτύμβιας στήλης της Οινάνθης, από την οδό Ερεχθείου, κοντά στην υποτιθέμενη θέση των *Ἅλαδε Πυλῶν*: ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, σ. 86, Πίν. 51α. Kontoleon, Aspects, σ. 18 σημ. 8. Viviers, σ. 133-141.

202. Για το ζήτημα της καταγωγής του τύπου βλ. Schmaltz, σ. 153-156.

203. Schmaltz, σ. 161-167. Viviers, σ. 206-218, 224.

204. Kontoleon, ό.π., σ. 41-43, 61. Viviers, σ. 144-147.

205. F. Willemsen, AM 85 (1970), σ. 30-34 και V.-M. Strocka, JdI 94 (1979), σ. 165 για τις πλάκες («μετόπες») ΕΑΜ αριθ. 89, 2823, 2826 και Μουσείο Κεραμεικού Ρ 798, των χρόνων 550-540, οι οποίες, κατασκευασμένες σε χιακό εργαστήριο, κοσμούσαν τους τοίχους ενός επιτάφιου κτίσματος στον Κεραμεικό, αφιερωμένου «einem in Athen verstorbenen Ionier von Macht

μορφώθηκε από τους γλύπτες Ένδοιο, Φίλεργο και Αριστοκλή για τους Ίωνες κατά πρώτον λόγο πελάτες τους, παρουσίασε νεωτερισμούς με καθοριστική σημασία για όλη τη μετέπειτα εξέλιξη του επιτυμβίου αναγλύφου. Ο νεκρός, αδιακρίτως πλέον άνδρας ή γυναίκα[206], απεικονίστηκε εδώ ως εξέχουσα οντότητα στην επίσημη στάση του *καθῆσθαι*[207], είτε μόνος, είτε σε «διαλογική» σχέση με ένα άλλο πρόσωπο[208]. Η γυναίκα, που υποτίθεται ότι ίστατο ενώπιον της ένθρονης νεκρής στο θραύσμα Ρ 1265 της στήλης του Αριστοκλέους στον Κεραμεικό[209], θα απευθυνόταν σε αυτήν ίσως με τη χειρονομία του σεβίσματος, ενώ η νεκρή θα ανταποκρινόταν με την αντίστοιχη της ευλογίας, όπως δηλαδή συμβαίνει στη στήλη των δύο γυναικών αριθ. 36 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, περί το 510 π.Χ.[210]. Αναλόγως θα είχε παρασταθεί και η Οινάνθη στη στήλη της[211], έργο επίσης του Αριστοκλέους, περί το 525, είτε σεβιζόμενη από την ιωνικής-θρακικής καταγωγής μητέρα της Αψινθία, που αναφέρει το επίγραμμα, είτε συνδεόμενη με τον σύζυγο Όψιο δια της χειρονομίας της δεξιώσεως, όπως δηλαδή η ένθρονη νεκρή της στήλης της Αίγινας, στην αρχή του επόμενου αιώνα, με τον όρθιο ενώπιόν της άνδρα[212]. Με το εργαστήριο του Αριστοκλέους[213] έχει εξ άλλου συνδέσει η έρευνα τη στήλη της μητέρας από την Ανάβυσσο, αριθ. 4472 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, περί το 530 π.Χ.[214]. Η στενότερη δυνατή ανθρώπινη σχέση, αυτή που δένει τη μητέρα με το παιδί της, έχει απεικονισθεί εδώ με τρυφερότητα που προαγγέλλει τους συναισθηματικούς τόνους του θέματος εξ ίσου στη νησιωτικο-ιωνική επιτύμβια στήλη της Ικαρίας (460 π.Χ.)[215] και στην αττική της Αμφαρέτης (430 π.Χ.)[216] – αναλόγως προδιαγράφουν άλλωστε και τα ανάγλυφα Ρ 1265 και ΕΑΜ 36 την πορεία προς τη στήλη της Ηγησούς[217].

Ομοίως διαλεγόμενον και μάλιστα σε βαθιά ανθρώπινους, ελεγειακούς τόνους, δεχτήκαμε τον νεαρό νεκρό της Αχαρνικής Πύλης, ο οποίος τώρα μοιάζει να μπορεί πράγματι να συνδεθεί με αυτό ακριβώς το ιδιαίτερο ψυχικό κλίμα το οποίο, σε μια τουλάχιστον κατηγορία αττικών επιτυμβίων, από μιαν ορισμένη χρονική στιγμή και υπό συγκεκριμένες περιστάσεις, άρχισε να μετατρέπει τη «λα-

und Vermögen». Βλ. επίσης Hiller, ό.π. (υποσημ.166), σ. 61 κ.ε., 130. Ridgway, σ. 168-169. Floren, σ. 339 σημ. 52. Από την περιοχή του Κεραμεικού, σύγχρονη και της ίδιας κατηγορίας, η πλάκα ΕΑΜ 1772: Gravestones, αριθ. 48. Floren, σ. 290 σημ. 55. Για το «ηρώον» (;) του Κεραμεικού, των πρώιμων πεισιστράτειων χρόνων, με τη μορφή τύμβου περικλειόμενου από κυκλικόν τοίχο, αρχιτεκτονικά διαμορφωμένον με ανάμικτα ιωνικά και αιολικά στοιχεία, βλ. ΑΑ 79 (1964), στ. 395, 401 και ΑΑ 84 (1969), σ. 31-32. Για τα επιτάφια πλίνθινα κτίσματα του Κεραμεικού και τους πήλινους πίνακες από την επένδυσή τους βλ. F. Noack, AM 32 (1907), σ. 543 κ.ε. K. Kübler, MdI 2 (1947), σ. 13-21. J. Boardman, BSA 50 (1955), σ. 51-66. Mommsen, ό.π. (υποσημ. 146), σ. 8-10. Ν.Μ. Κοντολέων, Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον, τ. Α', Αθήναι 1965, σ. 352 σημ. 14, όπου και γενικώς για τα ανατολικοϊωνικής καταγωγής αρχαϊκά «ηρώα», σ. 348-418. Ταφικά (;) ανάγλυφα, διαφορετικού σχήματος από το τυπικό της στενής στήλης, υπάρχει τάση να ερμηνεύονται ως επηρεασμένα ή και ως ανήκοντα τα ίδια στον διάκοσμο υποτιθέμενων αλλά κατά τα λοιπά άγνωστων ταφικών κτιρίων της «περιφέρειας»: Kontoleon, Aspects, σ. 47, 55.

206. Ο περιορισμένος αριθμός των γυναικείων ταφικών μνημείων στην Αττική των πρώιμων και μέσων αρχαϊκών χρόνων ως ενδεικτικός του ανδρικού ιδεώδους μιας προσανατολισμένης στον Όμηρο αριστοκρατικής κοινωνίας: Schmaltz, σ. 174-175.

207. Για την ανατολική καταγωγή ή γενικώς προτίμηση του θέματος στην ανατολικοϊωνική και νησιωτική Ελλάδα βλ. Floren, σ. 374-375 (Μίλητος) και 168-169 (Πάρος) και Neumann, σ. 11 σημ. 29 και 30, σ. 14 σημ. 45 (Πάρος, Ρόδος).

208. Ο Σάμιος Λεάναξ (Themelis, ό.π., σ. 63 αριθ. 3. Viviers, σ. 103-114) και ο νεκρός της στήλης της Βελανιδέζας(Ι.Α.Παπαποστόλου, ΑΔ 21 (1966), Μελέται, σ. 102-115), η Σαμία Λαμπιτώ (Themelis, ό.π., σ. 63 αριθ. 6. Viviers, σ. 84-90), η Κλειτώ (Jeffery, ό.π., σ. 131 αριθ. 27), η Μέλισσα (Jeffery, ό.π., σ. 121 αριθ. 12).

209. Willemsen, ό.π. (υποσημ. 205), σ. 34-41, πίν. 15, 2. Schmaltz, σ. 162.

210. Neumann, σ. 35. Schmaltz, σ. 161-163 σημ. 383, 385. Floren, σ. 292 σημ. 10.

211. Βλ. υποσημ. 201.

212. E. Berger, Das Basler Arztrelief, Basel/Mainz/R 1970, σ. 110. Hiller, ό.π. (υποσημ. 166), σ. 140. Schmaltz, σ. 161-163.

213. Για το εργαστήριο του Αριστοκλέους και τη σχέση του με τους Ίωνες μετοίκους και τον Ένδοιο βλ. Viviers, σ. 115-147 και συνοπτικά σ. 144-147.

214. Gravestones, σ. 55 και σχετικά Schmaltz, σ. 160 σημ. 381, 385. Neumann, σ. 36. Viviers, σ. 210-211.

215. Kontoleon, Aspects, σ. 1-21. Ο ίδιος, ΑΕ 1974, σ. 13-25. Neumann, σ. 36-37. Κώστογλου-Δεσποίνη, ό.π. (υποσημ. 131), σ. 149 αριθ. 36, σ. 192 κ.ε.

216. K. Kübler, AM 59 (1934), σ. 25 κ.ε. Knigge, ό.π. (υποσημ. 164), σ. 139, 143.

217. Πρβλ. Schmaltz, σ. 163.

τρεία» του «κρείττονος» όντος, που ήταν ο νεκρός, σε «διάλογο» και συναισθηματική επικοινωνία με τους ζώντες.

Λόγω του νεαρού της ηλικίας ο συγκεκριμένος νεκρός δεν θα μπορούσε να παρασταθεί καθήμενος[218] και άρα ο μόνος αρμόζων τύπος επιτυμβίου θα ήταν γι' αυτόν το εκ παραδόσεως σήμα των *μάλ' ἀώρως* θανόντων, η ανάγλυφη υψηλή στενή στήλη[219], αν δε και η γενική περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής είχε υποβάλει στον καλλιτέχνη την ιδέα, ή ο συγκεκριμένος παραγγελιοδότης του μνημείου είχε απαιτήσει, για ιδιαίτερους συναισθηματικούς λόγους, η εικόνα του νεκρού να εξασφαλίζει δια παντός ζωντανή την παρουσία του στα μάτια των οικείων του, ο καλλιτέχνης δεν θα είχε όντως άλλον τρόπο να δώσει μορφή σε μια τέτοια επιθυμία από τη δραματική στροφή του προσώπου κατενώπιον και την εκφραστική εξ ύψους ενατένιση των *ἐσορώντων*[220].

Αφήνουμε εκτός θεωρήσεως το ενδεχόμενο να αποτελούσε η μορφή μέρος πολυπρόσωπου συνόλου, τμήμα δηλαδή από τον γλυπτό διάκοσμο ενός επιτάφιου κτίσματος, και διότι τα τεκμήρια που διαθέτουμε γι' αυτή την κατηγορία των μνημείων είναι εντελώς ανεπαρκή[221] για να στηρίξουν μια τέτοια υπόθεση, και διότι τίποτε στο κεφάλι της οδού Αιόλου δεν είναι «ομαδικό»· τέχνη και κλίμακα μεγέθους αρμόζουν τουναντίον πλήρως στην αυθυπόστατη εικόνα του νεκρού, που είναι η μονοπρόσωπη παράσταση της στενής στήλης[222].

Ως προς την ίδια την υποτιθέμενη στήλη μένει να παρατηρήσουμε, πρώτον, ότι τίποτε δεν αποκλείει να είχε ως κορύφωμά της τη Σφίγγα που βρέθηκε μαζί με το κεφάλι του νέου, σμιλευμένη μάλιστα, όπως δείξαμε, από τον ίδιο τεχνίτη[223], και δεύτερον, ότι το ύψος της θα μπορούσε να είναι επιβλητικό, ανεξάρτητα από το σχετικά μικρό ύψος (1,55-1,60 μ.) της εικονιζόμενης νεανικής μορφής[224].

Με αυτήν την τελευταία παρατήρηση κλείνουμε την παρουσίαση των δύο έξοχων γλυπτών, με τα οποία η σωστική ανασκαφή των νεκροταφείων της Αχαρνικής Πύλης πλούτισε ανέλπιστα τη γνώση μας για τη μεγάλη τέχνη του αρχαϊκού αττικού επιτυμβίου. Προσεγγίσαμε αναλυτικά και σε βάθος την τεχνοτροπία τους και, προσπαθώντας να ορίσουμε την ατομική φυσιογνωμία του καλλιτέχνη τους, δείξαμε στο έργο του τη δύναμη της παράδοσης, το δέσιμο με τους ανανεωτικούς συντελεστές του πνευματικού κλίματος της εποχής του, αλλά και τη μοναδικότητα, ήτοι το αστάθμητο της προσωπικής δημιουργίας, αυτό το ικανό να ανατρέψει κάθε σχηματοποίηση, από αυτές στις οποίες καταφεύγει συνήθως η έρευνα για διευκόλυνσή της. Ανεξάρτητα από την αποδοχή ή όχι της αναπαράστασης του μνημείου που προτείναμε, τα κεφάλια Μ 4517 και Μ 4518 της Αρχαιολογικής Συλλογής Αθηνών από την οδό Αιόλου παίρνουν, και με μόνη αυτήν εδώ τη γνωστοποίησή τους, μιαν από τις καλύτερες θέσεις ανάμεσα στα έργα της αρχαϊκής αττικής πλαστικής, για δε το μεταβατικό στάδιο του 540 ίσως την πρώτη.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

218. Himmelmann, σ. 35 σημ. 34. Καρούζος, σ. 72 αριθ. Γ 2.

219. Καρούζος, σ. 31-33. Schmaltz, σ. 171-173.

220. Υποσημ. 147, 187.

221. Υποσημ. 205.

222. Κατά κανόνα η μορφή εικονίζεται εδώ σε φυσικές διαστάσεις· πρβλ. Μ. Ανδρόνικος, ΑΔ 16 (1960), σ. 53. Ridgway, σ. 169.

223. Μολονότι αυτό δεν ήταν αναγκαίο, όπως δείχνει το παράδειγμα της Σφίγγας στη «στήλη των δύο αδελφιών», Καρούζος, σ. 51.

224. Βλ. υποσημ. 145. Θεμελιώδεις για τη σχέση μεταξύ του σχήματος της στήλης και του θέματος της εικόνας οι παρατηρήσεις του Μ. Ανδρόνικου, ό.π., σ. 52-54.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιούνται εδώ και οι ακόλουθες:

AMA	E. Langlotz, W.-H. Schuchhardt, H. Schrader, Die archaischen Marmorbildwerke der Akropolis, Frankfurt a.M. 1939.
AMS	H. Payne, Archaic Marble Sculpture from the Acropolis, London 1936.
Alscher	L. Alscher, Griechische Plastik II, 1, Berlin 1961.
Croissant	Fr. Croissant, Les protomés féminines archaïques, Paris 1983.
Croissant 1988	Fr. Croissant, BCH 112 (1988), σ. 91-166.
Deyhle	W. Deyhle, AM 84 (1969), σ. 1-64.
Ducat	J. Ducat, Les Kouroi du Ptoion, Paris 1971.
Floren	J. Floren, Die griechische Plastik I. Die geometrische und archaische Plastik, München 1987.
Gravestones	G.M.A. Richter, The Archaic Gravestones of Attica. London/ New York 1961[2].
Himmelmann	N. Himmelmann-Wildschütz, Studien zum Ilissosrelief, München 1956.
Καρούζος	Χ.Ι. Καρούζος, Αριστόδικος. Αθήνα 1982[2].
Kontoleon, Aspects	N.M. Kontoleon, Aspects de la Grèce préclassique, Paris 1970.
Korai	G.M.A. Richter, Korai. Archaic Greek Maidens, London / New York 1968.
Kouroi	G.M.A. Richter, Kouroi. Archaic Greek Youths, London / New York 1970[3].
Μπρούσκαρη	Μ. Μπρούσκαρη, Μουσείον Ακροπόλεως. Περιγραφικός Κατάλογος, Αθήναι 1974.
Neumann	G. Neumann, Probleme des griechischen Weihreliefs, Tübingen 1979.
Ridgway	B.S. Ridgway, The Archaic Style in Greek Sculpture, Princeton 1977.
Ρωμαίος	Κ.Α. Ρωμαίος, Κέραμοι της Καλυδώνος, Αθήναι 1951.
Schefold, Plastik	K. Schefold, Griechische Plastik I. Die grossen Bildhauern des archaischen Athen, Basel 1949.
Schmaltz	B. Schmaltz, Griechische Grabreliefs, Darmstadt 1983.
Tsirivaku	Ch. Tsirivaku-Neumann, AM 79 (1964), σ. 114-126.
Viviers	D. Viviers, Recherches sur les ateliers de sculpteurs et la cité d'Athènes à l'époque archaïque, Belgique 1992.
Wallenstein	K.Wallenstein, Korinthische Plastik des 7. und 6. Jhs. v. Chr., Bonn 1971.

Summary

ATHENIAN LATE ARCHAIC SCULPTURES

The head of a male youth and the head and left wing from a statue of a Sphinx published here come from the Archaic cemetery at the Acharnian Gate, on modern Aiolou Street. They were found together in disturbed levels containing deposits dating from Late Archaic to Roman times. The two sculptures date from the 540s BC, are by the same sculptor, and probably formed part of the same monument.

The Sphinx clearly follows the type of the Corinthian Sphinxes, and the opportunity is taken to analyse the structure of the traditional, "neodaidalic" type of Archaic Corinthian face, and most importantly to examine the question of Corinthian influence on Attic sculpture in the period from 575 to 540. Loans are identified in both structures and shapes, and the manner is investigated in which they were blended and assimilated with the major constants of the Attic artistic tradition in the two most important Athenian workshops of this period – the Kerameikos Sphinx workshop and the Polophoros Acr. 654-Rampin Horseman workshop. The Aiolou Street Sphinx is shown to be a harmonious, profound composition based on the basic structural principles of the Corinthian-inspired Attic tradition, with its dynamic, closed, round form, which derives from the other, Ionic component of the Attic style; the affinity between this Sphinx and the head Acr. 617 is also demonstrated. This head is an early work by the sculptor of the Aiolou Street Sphinx, and the hypothesis is advanced that in his youth this artist might have served as an apprentice in the Polophoros Acr. 654 workshop; at the height of his art, about ten years after the Sphinx, he might also have executed the Peplophoros figure Acr. 679.

In the head of the youth, the stylistic associations mentioned above are confirmed, and the study concentrates on the fact that it was not worked in the round but is detached from a relief composition. The unique nature of this is stressed, and it is suggested, with great reservation, that the monument in question should be restored as a narrow grave stele carved in relief with a single figure walking right, the upper part of his body gradually turning, and his head turned to the side, gazing frontally at the viewer. This hypothesis is based on a detailed description of the multiple movement of the head and the distinctly conversational aspect of the expression, which is interpreted with reference to the similar psychological climate of other Attic grave monuments –inscriptions and reliefs – of the same period.

THEODORA KARAGIORGA-STATHAKOPOULOU

ΚΛΑΖΟΜΕΝΙΑΚΕΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ ΑΠΟ ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΑΚΑΝΘΟΥ

Οι δύο σαρκοφάγοι που παρουσιάζονται στη μελέτη αυτή βρέθηκαν στο νεκροταφείο της Ακάνθου το έτος 1979[1]. Πρόκειται για τις σαρκοφάγους που περιείχαν τις ταφές Τ1370 και Τ1404[2] (Πίν. 19 α, 23 α).

Η σαρκοφάγος Τ1370 (Πίν. 20 α-β) σώζεται σχεδόν ολόκληρη, εκτός από ένα μεγάλο τμήμα της δεξιάς μακριάς πλευράς μαζί με την αντίστοιχη εσωτερική προεξοχή[3]. Ανήκει στο σχήμα 4 του Cook[4], δηλαδή έχει τραπεζοειδές σχήμα και το τμήμα του κεφαλιού είναι σημαντικά πλατύτερο από αυτό των ποδιών, ενώ η πάνω οριζόντια επιφάνεια του χείλους εξέχει πολύ από τα τοιχώματα του κιβωτίου (Πίν. 20 β)[5].

Ο πηλός είναι καστανός - κόκκινος ακάθαρτος και περιέχει μίκα και μικρά πετραδάκια. Στα παχύτερα σημεία της σαρκοφάγου, δηλαδή στο χείλος, το εσωτερικό του πηλού έχει χρώμα γκρίζο, που οφείλεται στο ψήσιμο. Ο φλοιός αποτελείται από καθαρότερο πηλό, που επίσης περιέχει μίκα, αλλά λιγότερες προσμίξεις, και καθώς φτάνει προς την επιφάνεια γίνεται λεπτότερος.

Η διακόσμηση της σαρκοφάγου έγινε με τη μελανόμορφη τεχνική στο πάνω μέρος, δηλαδή στο τμήμα της κεφαλής και στην πάνω μετόπη, ενώ σε όλη την υπόλοιπη επιφάνεια έχουμε συνδυασμό της

1. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν στο οικόπεδο αριθ. 49, που ανασκάφηκε από τον υπογράφοντα. Οι τάφοι, που αποκαλύφθηκαν το έτος 1979, αποτελούν συνολική μελέτη· βλ. Ν. Καλτσάς, Άκανθος Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979, Αθήνα 1998 (στο εξής Καλτσάς, Άκανθος Ι). Θεωρήθηκε απαραίτητο οι δύο σαρκοφάγοι να αποτελέσουν αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης, για να καταστεί δυνατή μια διεξοδικότερη εξέταση και ανάλυσή τους, πράγμα το οποίο δεν ήταν δυνατό να γίνει μαζί με τα υπόλοιπα ευρήματα της ανασκαφής. Οι σαρκοφάγοι παρέμειναν σε κομμάτια, όπως βρέθηκαν στην ανασκαφή, ακαθάριστα και ασυντήρητα, μέσα σε ξύλινα κιβώτια, ως το 1989, και επειδή προοπτική καθαρισμού τους δεν υπήρχε, λόγω υπερβολικού φόρτου εργασίας στα εργαστήρια του Μουσείου Θεσσαλονίκης μετά τη μεγάλη ανασκαφική δραστηριότητα της ΙΣΤ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων, μεταφέρθηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, μετά από συνεννόηση με την Έφορο Αρχαιοτήτων και προϊσταμένη της Συλλογής Αγγείων και Μικροτεχνίας Ηώ Ζερβουδάκη. Τον καθαρισμό των θραυσμάτων ανέλαβε ο συντηρητής Στέλιος Γιαπιτζόπουλος, ενώ το δύσκολο έργο της συγκόλλησης και αποκατάστασης των σαρκοφάγων έφεραν σε πέρας οι συντηρητές Νικόλαος Ματούλας, Μάριος Κωτσογιάννης και Δ. Κώτση. Όλους τους ευχαριστώ θερμά για την πολύπλευρη βοήθειά τους και τη συμπαράστασή τους.

2. Οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι. Στη σαρκοφάγο Τ1404 δεν βρέθηκε τίποτα, εκτός από τα αποσαθρωμένα οστά του νεκρού, ενώ στην Τ1370 βρέθηκε τμήμα μιας σιδερένιας στλεγγίδας και ενός πήλινου ειδωλίου χοίρου, καθώς και ένα χάλκινο επίχρυσο φυλλαράκι από στεφάνι μυρτιάς, πιθανόν από τη β΄ χρήση του τάφου. Για το χρονικό της ανασκαφής και την πρώτη παρουσίαση των δυο τάφων βλ. Καλτσάς, Άκανθος Ι, σ. 47, 57, πίν. 34, 56.

3. Για τα μέρη των σαρκοφάγων θα ακολουθείται η ονοματολογία του Cook, Clazomenian Sarkophagi, Kerameus, Mainz am Reim 1981,σ. 1, εικ. 1 (στο εξής Cook). Το τμήμα αυτό της σαρκοφάγου δεν βρέθηκε στην ανασκαφή. Μπορεί να καταστράφηκε ήδη στην αρχαιότητα κατά τη β΄ χρήση της. Είναι όμως εξίσου πιθανόν να αποκόπηκε σε εργασίες άροσης και ισοπέδωσης του χώρου κατά τη σύγχρονη εποχή, καθώς το πάνω μέρος της σαρκοφάγου βρισκόταν σε πολύ μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους. Από την πλευρά αυτή βρέθηκε μόνο ένα μικρό κομματάκι της πάνω μετόπης, το οποίο σώζει μέρος της παράστασης, που ήταν όμοια με αυτή της αριστερής μετόπης (βλ. παρακάτω).

4. Cook, σ. 137-139.

5. Οι διαστάσεις της σαρκοφάγου είναι: μήκος 2,075 μ., πλάτος στο τμήμα της κεφαλής 0,91 μ., στο τμήμα των ποδιών 0,65 μ. Ύψος στο τμήμα της κεφαλής 0,535 μ., στο τμήμα των ποδιών 0,45 μ.

σκιαγραφίας και της τεχνικής του περιγράμματος[6]. Και στις δύο περιπτώσεις το βάθος δημιουργήθηκε με την τοποθέτηση υπόλευκου χρώματος στην επιφάνεια του περιχειλώματος. Το κιβώτιο της σαρκοφάγου είναι ακόσμητο και φέρει μόνο μια επάλειψη από πάρα πολύ καθαρό κόκκινο αραιωμένο πηλό, που υποκαθιστά το χρώμα. Όλες οι παραστάσεις στην πάνω επιφάνεια του χείλους ορίζονται από πλαίσια με θέματα συνήθη στη διακόσμηση των κλαζομενιακών σαρκοφάγων.

Στο πάνω μέρος του τμήματος της κεφαλής το πλαίσιο αποτελείται από μια πλατιά ταινία με συνεχή βλαστόσπειρα και ημιανθέμια, η οποία πλαισιώνεται πάνω και κάτω από δύο δευτερεύουσες, στενότερες, με διαλυμένο μαίανδρο και σπειρομαίανδρο, ενώ στο κάτω μέρος του ίδιου τμήματος υπάρχουν δύο ταινίες με σπειρομαίανδρο και διαλυμένο μαίανδρο. Ανάμεσα στα πλαίσια αυτά αναπτύσσεται η κύρια διακόσμηση σε μορφή ζωφόρου (Πίν. 15, 21 α). Το θέμα της διακόσμησης είναι σκηνή συμποσίου, ένα θέμα ασυνήθιστο στις κλαζομενιακές σαρκοφάγους, και από όσο γνωρίζω, για πρώτη φορά συναντάται εδώ σε μνημείο αυτού του είδους. Θα περίμενε ίσως κάποιος σε μια σαρκοφάγο, αντικείμενο που σχετίζεται με την ταφή, ένα νεκρόδειπνο, αλλά δεν πρόκειται για κάτι τέτοιο[7]. Πρόκειται σαφώς για ένα κανονικό συμπόσιο, θέμα αγαπητό στην εικονογραφία των αγγείων κυρίως της αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής εποχής[8]. Η σύνθεση της παράστασης μπορεί να χωριστεί σε τρία μέρη: στο αριστερό με μια ομάδα (Α) από δύο ζεύγη συμποσιαστών πάνω σε κλίνες, στο μεσαίο με δυο δούλους - οινοχόους και μια αυλητρίδα (ομάδα Β) και στο δεξιό με τρεις ακόμα συμποσιαστές σε κλίνες (ομάδα Γ).

Ομάδα Α (Πίν. 21 β)

Το πρώτο ζευγάρι αριστερά αποτελείται από έναν νέο άντρα και μια εταίρα[9], που είναι ανακαθισμένοι πάνω σε μια κλίνη. Στο κεφάλι της κλίνης πάνω σε δυο μαξιλάρια ακουμπά ο νέος στηριζόμενος στο δεξιό του αγκώνα, ντυμένος με ένα ιμάτιο, το οποίο αφήνει ακάλυπτο το πάνω μέρος του σώματος και είναι διακοσμημένο με κόκκινες ταινίες, ενώ στην παρυφή, διαγώνια στο στήθος, φέρει μαίανδρο, που αποδίδεται με λευκό χρώμα. Στο κεφάλι φορά κόκκινη ταινία, από την οποία εξέχουν ολόγυρα κοντοί βόστρυχοι της κόμης από λευκό χρώμα. Το αριστερό χέρι, κάπως δυσανάλογα μακρύ, το απλώνει μπροστά, πίσω από τη μέση της εταίρας και με τα ακροδάχτυλα αγγίζει την ήβη της συντρόφου του, η οποία κάθεται μπροστά του στηριγμένη σε ένα μαξιλάρι[10] με ανασηκωμένο το αριστερό γόνατο. Φορά χιτώνα με κοντά μανίκια, ο οποίος είναι διακοσμημένος με διάσπαρτους μικρούς σταυρούς από λευκό χρώμα, διακόσμηση γνωστή στις παραστάσεις ενδυμάτων στην αγγειογραφία[11], ενώ στις παρυφές στο λαιμό και στα μα-

6. Ο Cook, σ. 96 κ.ε., ονομάζει αυτόν τον τρόπο της διακόσμησης reserving style, αλλά νομίζω ότι δεν είναι απλώς «εξηρημένα» τα ζώα και τα διακοσμητικά θέματα. Γι' αυτό θα χρησιμοποιούνται οι όροι και των δύο τεχνικών: σκιαγραφία και τεχνική του περιγράμματος ανάλογα.

7. Για τα θέματα της διακόσμησης των κλαζομενιακών σαρκοφάγων βλ. Cook, σ. 130-131.

8. Για σκηνές συμποσίου σε αττικά, κορινθιακά και λακωνικά αγγεία του 6ου αι. π.Χ. βλ. J.-M. Dentzer, Aux origines de l'iconographie du banquet couché, RA 1971, σ. 215-258. Γενικά για τις παραστάσεις και τους διαφόρους τύπους συμποσίου ανάλογα με τα πρόσωπα και τη σύνθεση των σκηνών πάνω σε αγγεία βλ. B. Fehr, Orientalische und griechische Gelage, Bonn 1971, σ. 26-106.

9. Για τις εταίρες στα συμπόσια στην ερυθρόμορφη αττική αγγειογραφία βλ. I. Peschel, Die Hetäre bei Symposion und Komos in der attisch-rotfigurigen Vasenmalerei des 6.-4. Jahr. v. Chr., Frankfurt am Main 1987. Για τις εταίρες γενικά βλ. S. Pomeroy, Frauenleben im klassischen Altertum, Stuttgard 1985, σ. 132 κ.ε., H.-G. Hollein, Bürgerbild und Bildwelt der attischen Demokratie auf den rotfigurigen Vasen des 6.-4. Jahrhunderts v. Chr., Frankfurt am Main 1988 σ. 118 κ.ε.

10. Το μαξιλάρι δείχνει στρογγυλό, αλλά θα πρέπει μάλλον να είναι λεπτό ορθογώνιο και διπλωμένο. Το σχήμα αποδίδεται ξεκάθαρα στο μαξιλάρι στο οποίο ακουμπά ο Ποσειδών στη δευτερεύουσα όψη της ερυθρόμορφης κύλικας του ζωγράφου του Αμβροσίου, CVA, Firenze, Mus. Arch. 3, III, I, πίν. 75, αριθ. 3 (520-500 π.Χ.).

11. Βλ. ενδεικτικά CVA, Firenze, Mus. Arch., 3, πίν. 105, αριθ. 3 (σε κύλικα του ζωγράφου του Πιστοξένου, 470-460 π.Χ.), CVA, Musei Capitolini, 2, πίν. 29 (στο χιτώνα της Νίκης στο tondo της κύλικας του ζωγράφου του Μονάχου 2676), CVA, Firenze, Museo Nazionale, 5, πίν. 32, αριθ. 1 (στο ένδυμα της γυναικείας μορφής στη μελανόμορφη υδρία της Ομάδας του Λεάγρου). Για το κόσμημα αυτό ειδικά σε ενδύματα στη μελανόμορφη αττική αγγειογραφία βλ. P. Colafranceschi Cecchetti, Decorazione dei costumi nei vasi attici a figure nere, Studi Miscellanei 19 (1972), πίν. XXVII, αριθ. 72, LIV, αριθ. 155 και πίν. LXVI, αριθ. 190.

νίκια έχει απλό μαίανδρο[12]. Με λεπτές κυματοειδείς λευκές γραμμές αποδίδονται οι πτυχώσεις του ενδύματος. Στο λαιμό φορά περιδέραιο, που αποδίδεται με λευκές στιγμές και στο κεφάλι σάκκο[13] του οποίου το πίσω μέρος ανασηκώνεται προς τα πάνω[14]. Κοντοί βόστρυχοι εξέχουν από το σάκκο πάνω από το μέτωπο και τους κροτάφους. Στα πόδια φορά απλά σανδάλια[15]. Με το δεξί χέρι στηρίζεται στα μαξιλάρια, ενώ το αριστερό, λυγισμένο στον αγκώνα, που ακουμπά στο γόνατο, ανασηκώνεται με την παλάμη προς τα πάνω σε μια χειρονομία χαιρετισμού (;) προς τον άνδρα της επόμενης κλίνης.

Η κλίνη του πρώτου ζευγαριού είναι του τύπου με τορνευτά πόδια[16], τα «γόνατα» των οποίων διακοσμούνται με λευκές γραμμές και κόκκινες ταινίες. Το *ἐνήλατον*[17] διακοσμείται με μια κόκκινη ταινία, με άστρα και στιγμορόδακες, ενώ το στρώμα με απλό μαίανδρο[18]. Είναι πολύ χαμηλότερη τόσο από τη διπλανή, όσο και από τις άλλες δύο κλίνες της παράστασης, διαφοροποίηση η οποία ίσως οφείλεται στον τύπο του επίπλου. Η διαφορά αυτή άλλωστε οδήγησε τον ζωγράφο στο να σχεδιάσει λίγο μεγαλύτερες τις μορφές που βρίσκονται πάνω σ' αυτή, προκειμένου να επιτύχει την ισοκεφαλία με όλες τις υπόλοιπες μορφές.

Μπροστά από την κλίνη βρίσκεται ένα ορθογώνιο τραπέζι[19], με πόδια που απολήγουν κάτω σε λεοντοπόδαρα[20] και αποδίδονται το ένα σε όψη και το άλλο σε κατατομή. Η πλάγια όψη της τάβλας διακοσμείται με απλό μαίανδρο, ενώ ανάμεσα σ' αυτήν και στο στοιχείο που ενώνει τα πόδια υπάρχουν σχηματοποιημένα κυματοειδή κοσμήματα, που ίσως χρησίμευαν ταυτόχρονα και για τη σταθερότερη σύνδεση των στοιχείων του επίπλου. Πάνω στο τραπέζι υπάρχουν πέντε καρποί, δύο μήλα και τρία ρόδια. Κάτω από αυτό ένας κόκορας καθαρίζει με τα νύχια το ράμφος του ή τρώει κάποιο αποφάι, ενώ δίπλα στο τραπέζι στέκεται μια κότα. Η μορφή του κόκορα είναι αυτή με την οποία συνήθως αποδίδεται στην εικονογραφία μνημείων της Ανατολικής Ελλάδας[21].

Το δεύτερο ζευγάρι συμποσιαστών αποτελείται από έναν ηλικιωμένο γενειοφόρο άνδρα και μια εταίρα. Ο άνδρας, ντυμένος με ιμάτιο, κάθεται στο κεφάλι της κλίνης ακουμπώντας με το δεξί του χέρι σε δυο μαξιλάρια, από τα οποία το ένα διακοσμείται με στιγμές[22] και το άλλο είναι κόκκινο με έναν μαίαν-

12. Για το κόσμημα αυτό σε ενδύματα βλ. P. Colafranceschi Cecchetti, ό.π., πίν. IV, αριθ. 1. Για τη διακόσμηση γενικά των ενδυμάτων στην αρχαία ελληνική τέχνη βλ. επίσης, E. Abrahams - Lady Evans, Ancient Greek Dress, London 1964, σ. 101 κ.ε.

13. Πρβλ. E. Abrahams - Lady Evans, ό.π., σ. 112, εικ. 45h. Για το σάκκο βλ. H. Brandenburg, Studien zu Mitra, Münster 1966, σ. 130 κ.ε.

14. Στις απεικονίσεις της αττικής αγγειογραφίας, η κορυφή του σάκκου τις περισσότερες φορές είναι προς τα κάτω, εκτός από σπάνιες περιπτώσεις, όπου ανασηκώνεται προς τα πάνω, όπως π.χ. στην εταίρα της κύλικας αριθ. 20246 του Μητροπολιτικού Μουσείου, Peschel, ό.π. (υποσημ. 9), εικ. 56. Σε ειδώλια όμως από την Άσσο και την Τρωάδα ο σάκκος έχει την ίδια μορφή με αυτούς στις εταίρες της σαρκοφάγου· βλ. E. Langlotz, Studien zur Nordostgriechischen Kunst, Mainz am Rhein 1975, πίν. 26, 27, αριθ. 1, πίν. 28, αριθ. 3-5, 7.

15. E. Abrahams - Lady Evans, ό.π., σ. 116, εικ. 46b.

16. Για τις κλίνες αυτού του τύπου βλ.G. M. A. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans, London 1966, σ. 55 κ.ε. (couch with turned legs). Για ανάλογα παραδείγματα βλ. επίσης, CVA, Milano, Collezione "H. A.", III, I, πίν. 4, αριθ. 1, R. N. Thönges - Stringaris, Das griechische Totenmahl, AM 80 (1965), αριθ. 85, πίν. 9 (στο εξής, Thönges - Stringaris) CVA, Gela, Mus. Arch. Naz, 3, πίν. 1, αριθ. 4, CVA, British Museum, 9, πίν. 37.

17. Για την ονομασία των μερών των κλινών βλ. Richter, ό.π., σ. 52 κ.ε.

18. Κάτι ανάλογο βλ. CVA, Cassel, 1, πίν. 21, αριθ. 2, Hesperia 31 (1962), πίν. 110.

19. Για τα τραπέζια γενικά βλ. Richter, ό.π., σ. 63 κ.ε. και για ορθογώνια με τέσσερα πόδια σ. 69 κ.ε.

20. Το τραπέζι αυτό, όπως και όλα τα υπόλοιπα της παράστασης, αποδίδονται χωρίς προοπτική, γι' αυτό και φαίνονται μόνο δύο πόδια. Για ανάλογα παραδείγματα πρβλ. το τραπέζι σε παράσταση συμποσίου στον κιονωτό κρατήρα του ζωγράφου του Πτώου, CVA, Louvre, 12, III, He, πίν. 160, και σε παράσταση συμποσίου στη μελανόμορφη κύλικα Β 679 του Βρετανικού Μουσείου, Richter, ό.π., εικ. 363.

21. Η διάκριση γίνεται κυρίως στον τρόπο απόδοσης της ουράς του κόκορα, βλ. σχετικά Morin - Jean, Le dessin des animaux en Grèce, d'après les vases peints, Paris 1911, σ. 113, εικ. 125, J. M. Cook, Old Smyrna: Ionic Black-Figure, BSA 60 (1965), σ. 125, αριθ. 48, εικ. 7 και πίν. 31.

22. Πρβλ. Hesperia 31 (1962), πίν. 110.

δρο από λευκό χρώμα[23]. Στρέφοντας το κεφάλι προς τα πίσω κοιτάζει την εταίρα του προηγούμενου ζευγαριού, ενώ απλώνει μπροστά το αριστερό χέρι του. Σε δεύτερο επίπεδο ακουμπισμένη πάνω του ανακάθεται μια εταίρα, ντυμένη με κοντομάνικο χιτώνα, ο οποίος διακοσμείται με στιγμές[24] και έχει στην παρυφή του λαιμού μια κυματοειδή γραμμή. Το κάτω μέρος του σώματος είναι τυλιγμένο με ένα ιμάτιο, διακοσμημένο με λευκές γραμμές και κόκκινες ταινίες. Στο λαιμό φοράει περιδέραιο, που δηλώνεται με μια σειρά από λευκές στιγμές, και στο κεφάλι σάκκο, όμοιο με αυτόν της προηγούμενης εταίρας· προτείνει το αριστερό χέρι, που στολίζεται με βραχιόλι στον καρπό[25] κρατώντας δυο αυλούς[26]. Το ζευγάρι κάθεται πάνω σε μια κλίνη με ορθογώνια πόδια[27], τύπος που καθιερώνεται από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. και επικρατεί στον 5ο[28], ως ένας από τους συνηθέστερους στην αρχαία ελληνική τέχνη, τόσο στην αγγειογραφία, όσο και σε ανάγλυφα[29]. Τα πόδια της κλίνης στο κάτω μέρος σχηματίζουν εγκοπές και τα σημεία αυτά διακοσμούνται με ορθά και ανάστροφα γραπτά ανθέμια. Στο μεγαλύτερο και πλατύτερο πάνω μέρος τους δεσπόζει ένα τετράκτινο άστρο και μαίανδρος[30]. Στο ενήλατο υπάρχουν εναλλάξ στιγμορόδακες, ομάδες κατακόρυφων ζικ-ζακ και κυματοειδείς γραμμές και ένα μικρό τετράκτινο άστρο[31]. Η κλίνη είναι στρωμένη με δυο στρωσίδια. Το κάτω είναι διακοσμημένο με έναν απλό μαίανδρο, ενώ το επάνω είναι κόκκινο. Μπροστά από την κλίνη βρίσκεται ένα ορθογώνιο τραπέζι, όμοιο με το προηγούμενο, και πάνω σ' αυτό βρίσκονται δύο ρόδια, δύο μήλα και μία κύλικα. Κάτω από το τραπέζι ένας σκύλος, ζώο πολύ συνηθισμένο σε παραστάσεις συμποσίων[32], σκύβει τρώγοντας κάποιο αποφάι.

23. Πρβλ. το μαξιλάρι στο οποίο ακουμπά ο συμποσιαστής στην παράσταση της εξωτερικής κύριας όψης της ερυθρόμορφης κύλικας του ζωγράφου του Επηλειού, Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig, I (E. Berger, R. Lullies, Ed. Basel 1979), αριθ. 35, σ. 96.

24. Η διακόσμηση αυτή είναι πολύ συνηθισμένη σε ενδύματα. Βλ. CVA, Firenze, Mus. Arch., 3, πίν. 100, αριθ. 2, και πίν. 105, αριθ. 3. Επίσης βλ. P. Colafranceschi Cecchetti, ό.π. (υποσημ. 11), πίν. XLVII, αριθ. 131.

25. Το βραχιόλι που φορά η εταίρα είναι ανοιχτό με σφαιρικές απολήξεις ή απλά διογκωμένα άκρα. Είναι ίδιο με αυτό που φορά η εταίρα της τρίτης κλίνης. Οι δύο λευκές γραμμές εκατέρωθεν του στελέχους δεν αποτελούν στοιχεία του βραχιολιού αλλά ο ζωγράφος τις χρησιμοποίησε για να ξεχωρίζει το κόσμημα από τον καρπό, καθώς έχουν το ίδιο χρώμα. Για τον τύπο του βραχιολιού βλ. H. Philipp, Bronzeschmuck aus Olympia, Olymp. Forsch. XIII, 1981, σ. 208 κ.ε., αριθ. 768-797.

26. Για απεικόνιση μιας άλλης εταίρας στην αγκαλιά ενός νέου πάνω σε κρεβάτι, η οποία κρατά αυλούς, βλ. Peschel, ό.π., εικ. 48.

27. Για τον τύπο των κλινών με ορθογώνια πόδια βλ. Richter, ό.π., σ. 58 κ.ε.

28. Richter, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 59.

29. Βλ. ενδεικτικά την κλίνη στο ανάγλυφο από τη Θάσο, στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης, U. Hausmann, Griechische Weihreliefs, Berlin 1960, εικ. 13, και στο αναθηματικό ανάγλυφο, αριθ. 1500 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, G. Neumann, Probleme des griechischen Weihreliefs, Tübingen 1979, σ. 49, Taf. 26b. Επίσης βλ. Thönges - Stringaris, αριθ. 33, πίν. 3, από την Πάρο, αριθ. 35, πίν. 6, από την Αθήνα, αριθ. 56, πίν. 21, από τη Θάσο.

30. Η διακόσμηση αυτή σε κλίνες με ορθογώνια πόδια είναι σχεδόν τυπική. Για ανάλογα παραδείγματα βλ. την κλίνη στην εξωτερική όψη της κύλικας του ζωγράφου του Επηλειού, Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig, I, ό.π., σ. 96, αριθ. 35, επίσης στην κλίνη του Ηρακλή στο δίγλωσσο αμφορέα του ζωγράφου του Ανδοκίδη, E. Pfuhl, Malerei und Zeichnung der Griechen III, πίν. 88, στην κλίνη του Αχιλλέα στο σκύφο του ζωγράφου του Βρύγου, E. Buschor, Griechische Vasen, München 1969, εικ. 180, τις κλίνες σε παράσταση συμποσίου στη στάμνο του Σμίκρου, J. Boardman, Athenian Red Figure Vases, London 1975, εικ. 32.2, στον ερυθρόμορφο κιονωτό κρατήρα του κύκλου του Μύσωνος, CVA, Illinois, 1, πίν. 17,1 και 18, 1-2, στο tondo της κύλικας του Castelgiorgio του κύκλου του Βρύγου, CVA, Firenze, Mus. Arch., 3, πίν. 100, αριθ. 2. Το άστρο ωστόσο έχει χρησιμοποιηθεί και για τη διακόσμηση και άλλων επίπλων, π.χ. του κιβωτίου της Δανάης στην ερυθρόμορφη λήκυθο του ζωγράφου της Providence, CVA, Torondo Museum of Art, 1, πίν. 44.Τα πόδια των περισσότερων κλινών, που απεικονίζονται σε αττικά αγγεία, απολήγουν πάνω σε έλικες, σε αντίθεση με αυτά της σαρκοφάγου, που είναι επίπεδα.

31. Το άστρο ως διακοσμητικό στοιχείο του ενήλατου της κλίνης δεν είναι άγνωστο· βλ. π.χ. τις κλίνες στη στάμνο του Σμίκρου Α717 του Μουσείου των Βρυξελλών, P.E. Arias - M. Hirmer, Tausend Jahre griechische Vasenkunst, München 1960, εικ. 106, 107, καθώς και στην κλίνη του Ηρακλή στην παράσταση του μελανόμορφου αμφορέα CVA, Castle Ashby, πίν. 10, αριθ. 3-4.

32. Την παρουσία των σκύλων στα συμπόσια αναφέρει ήδη ο Όμηρος στην Οδύσσεια (ρ 310), τους οποίους ονομάζει *τραπεζῆες κύνες*. Παραστάσεις σκύλων ως συντρόφων των ανδρών είναι γνωστές στην αρχαία ελληνική τέχνη, ιδιαίτερα σε επιτύμβια ανάγλυφα. Στα συμπόσια, εκτός από το ρόλο του συντρόφου του κυρίου τους, θα χρησίμευαν και για πρακτικούς λόγους, να τρώνε δηλαδή τα αποφάγια και να διευκολύνουν έτσι το έργο της καθαριότητας μετά το συμπόσιο (Richter, ό. π. (υποσημ. 16), σ. 66).

Ομάδα Β (Πίν. 21 γ)

Το κέντρο της ζωφόρου καταλαμβάνουν τρεις όρθιες μορφές, δευτερεύουσες και βοηθητικές ως προς το ρόλο τους, αλλά και απαραίτητες σε ένα συμπόσιο. Πρόκειται για δύο δούλους και μια αυλητρίδα. Είναι και οι τρεις στραμμένοι προς τα αριστερά και φαίνονται να προσέχουν το ζευγάρι της δεύτερης κλίνης, πράγμα που θα μπορούσε να σημαίνει ότι αυτοί είναι οι οικοδεσπότες ή τα τιμώμενα πρόσωπα. Είναι όμως εξίσου πιθανό η στάση αυτή των δούλων να μην σχετίζεται με την ταυτότητα των μορφών, αλλά να αποτελεί απλώς μια καλλιτεχνική ανάγκη του ζωγράφου για ισορροπημένη σύνθεση των μορφών.

Καθένα από τα τρία αυτά πρόσωπα είναι απασχολημένο με κάποια εργασία. Ο πρώτος από τα αριστερά δούλος είναι όρθιος και ημίγυμνος και φορά μόνο ένα πανί (περίζωμα) γύρω από τη λεκάνη[33]. Στο κεφάλι φορά κόκκινη ταινία και μια άλλη διαγώνια στο στήθος. Στο λαιμό έχει ένα περιδέραιο[34], που αποδίδεται με λευκές στιγμές και στο στήθος έναν στιγμορόδακα[35]. Στις κνήμες, κάτω από τα γόνατα, διακρίνονται κόκκινες ταινίες. Οι ανατομικές λεπτομέρειες και οι γραμμώσεις των μυών αποδίδονται με λευκές γραμμές, τόσο σ' αυτόν, όσο και στους δύο άλλους δούλους. Στο αριστερό του χέρι θα κρατούσε κάποιο αγγείο, ίσως μια κύλικα (το σημείο αυτό είναι κατεστραμμένο), ενώ με το δεξί κρατά μια αρύταινα, η λαβή της οποίας απολήγει σε κεφάλι χήνας, για να γεμίσει την κύλικα και να την προσφέρει στην εταίρα ή στον άνδρα, που βρίσκεται μπροστά του.

Ο δεύτερος δούλος είναι σκυμμένος, φορά, όπως ακριβώς και ο προηγούμενος, το ίδιο περίζωμα στους γοφούς, τις ταινίες στα μαλλιά, στο στήθος και κάτω από τα γόνατα, καθώς και το περιδέραιο στο λαιμό. Με το αριστερό χέρι κρατά μια, μάλλον ιωνικού τύπου, κύλικα, την οποία θα γεμίσει με το κρασί που αντλεί αυτή τη στιγμή από έναν οξυπύθμενο αμφορέα[36] με μια αρύταινα, την οποία έχει ήδη βυθίσει μέσα στο αγγείο. Ο αμφορέας έχει διπλές λαβές, επίμηκες σχήμα και είναι διακοσμημένος με οριζόντιες ταινίες, μαίανδρο και μια σειρά από στιγμές, και στηρίζεται σε ένα κωνικό υποστατό. Δίπλα υπάρχει ένας δεύτερος αμφορέας, απιόσχημος, οξυπύθμενος, ο οποίος στηρίζεται σε ένα απλής και πρόχειρης κατασκευής στήριγμα, που αποδίδεται με λεπτές γραμμές, που σχηματίζουν ένα κωνικό υποστατό, πιθανόν από καλάμια ή λυγαριές[37].

Πίσω από τον δούλο αυτόν στέκεται ευθυτενής μια αυλητρίδα, ένα πρόσωπο απαραίτητο στα συμπό-

Για ανάλογες παραστάσεις σκυλιών κάτω από τα τραπέζια βλ. CVA, Firenze, Mus. Arch., 3, πίν. 100, αριθ. 2, CVA, Milano, Collezione "H.A.", III, I, πίν. 4, αριθ. 1, A. Andren, Architectural Terracottas from Etrusco-Italic Temples, Acta Instituti Romani Regni Suecie VI, 1940 (στο εξής, Andren, Architectural Terracottas), σ. 411, πίν. 128, I5, CVA, Museo Nazionale Tarquiniense, 2, III, H, πίν. 22, αριθ. 3. Για τους σκύλους γενικά στην αρχαία τέχνη βλ. O. Keller, Die Antike Tierwelt, I, Leipzig 1909, 91-151.

33. Για το περίζωμα βλ. σχετικά A. Kossatz-Deissmann, Zur Herkunft des Perizoma im Satyspiel, JdI 97 (1982), σ. 65 κ.ε.

34. Περιδέραια σε ανδρικές μορφές συναντάμε κυρίως σε κωμαστές, βλ. E. Böhr, Der Schaukelmaler, Mainz am Rhein 1982, πίν. 130, αλλά και σε μορφές που μπορούν να ερμηνευθούν ως δούλοι, βλ. π.χ. N. Malagardis, AntK 28 (1985), πίν. 19.2, σ. 79 (όπου ωστόσο το περιδέραιο ερμηνεύεται πιθανόν ως στοιχείο καθαρμού ή αποτροπαϊκό, καθώς το φορά δούλος που οδηγεί ζώο για θυσία). Βλ. επίσης CVA, Bologna, 2, III, He, πίν. 1.

35. Ο στιγμορόδακας είναι σύνηθες μοτίβο στη διακόσμηση των ενδυμάτων από τον 6ο αι. π.Χ. στην αττική αγγειογραφία. Βλ. ενδεικτικά, E. Böhr, ό.π., πίν. 6, 7, 11, 17, 22. Με τη μορφή στιγμορόδακα αποδίδονται επίσης καμμιά φορά οι θηλές του ανδρικού στήθους στο Νικοσθένη, E. Pfuhl, ό.π. (υποσημ. 30), πίν. 91, αριθ. 320, πίν. 96, αριθ. 333, όπως επίσης και στους κωμαστές στον ερυθρόμορφο αμφορέα του Ευθυμίδη, E. Simon, Die Griechischen Vasen, München1976, εικ. 114, 115. Σε καμμιά όμως περίπτωση, από όσο τουλάχιστον γνωρίζω, δεν υπάρχει αυτό το θέμα σε κάποιο άλλο σημείο του σώματος. Αν δεν είναι καθαρά διακοσμητικό, με μια επιφύλαξη θα μπορούσε να θεωρηθεί τατουάζ, ίσως μαρκάρισμα του δούλου από τον κύριό του. Παρόμοιος ρόδακας υπάρχει στα καπούλια αλόγων, π.χ. στον παναθηναϊκό αμφορέα της Συλλογής Γλυμενοπούλου, αριθ. 1, του Μουσείου του Ναυπλίου (Το Σώμα και το Πνεύμα, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1990, σ. 309, αριθ. 197) και στην τριφυλλόστομη οινοχόη του ζωγράφου του Μονάχου 1760 (CVA, München, 12, πίν. 16, αριθ. 3).

36. Σε παραστάσεις επισήμων συμποσίων ή και νεκροδείπνων τα αγγεία με το κρασί είναι τις περισσότερες φορές κρατήρες ή δίνοι, J. Boardman, Athenian Black Figure Vases, London 1974, εικ. 161.2, Thönges - Stringaris, πίν. 3, 5, 21 και σπανιότερα οξυπύθμενοι αμφορείς, οι οποίοι όμως απαντώνται συχνότατα σε παραστάσεις μεμονωμένων κωμαστών ή σατύρων, CVA, Athens, I, πίν. 3, 5-6, Boardman, Athenian Red Figure Vases, London 1975, εικ. 35, 69.

37. Για τον τρόπο στήριξης των οξυπύθμενων αγγείων, καθώς και για τους τύπους υποστατών από διάφορα υλικά, βλ. C. G. Koehler, BCH, Suppl. XIII, 1986, σ. 60 κ.ε.

σια[38]. Φορά μόνο ιμάτιο, που καλύπτει το άνω μέρος του σώματος ως τα γόνατα, πλούσια πτυχωμένο και διακοσμημένο με κόκκινες ταινίες στις παρυφές. Είναι ξυπόλητη και στους αστραγάλους φορά κόκκινα περισφύρια. Τα πλούσια και μακριά μαλλιά της, δεμένα γύρω από το κεφάλι με ταινία, ξεχύνονται πίσω στην πλάτη σε λεπτούς κυματιστούς βοστρύχους, αφήνοντας ακάλυπτα τα αυτιά, στα οποία φορά κυκλικά σκουλαρίκια. Με τα δύο της χέρια κρατά τους αυλούς, που έχει ήδη στο στόμα της και παίζει, όπως δείχνουν τα φουσκωμένα μάγουλά της. Τα δάχτυλα, λεπτά και μακριά, αποδίδονται με χαρακτηριστική επιτήδευση.

Ομάδα Γ (Πίν. 22 α)

Κάπως απομονωμένη από την όλη σύνθεση, η τρίτη ομάδα αποτελείται από τρεις συμποσιαστές σε δύο κλίνες.

Στην πρώτη κλίνη του τύπου με ορθογώνια πόδια και με διακόσμηση ίδια σχεδόν με την προηγούμενη[39], πάνω σε παχύ στρώμα στολισμένο με οριζόντιες κυματοειδείς γραμμές[40] κάθεται ένας γενειοφόρος άνδρας με αναδιπλωμένο το ένα πόδι και λυγισμένο το άλλο, στηριζόμενος σε ένα μαξιλάρι διακοσμημένο με στιγμές, κόκκινη ταινία και μαίανδρο[41]. Το κάτω μέρος του κορμιού και το μισό στήθος του είναι τυλιγμένο με ένα ιμάτιο, ενώ στο κεφάλι φορά ταινία και στο λαιμό περιδέραιο. Βλέπει μπροστά, με την προσοχή του στραμμένη σε μια εταίρα, στην οποία προσφέρει ένα ρόδι. Εκείνη, ανακαθισμένη στην άκρη της κλίνης γυρίζει το κεφάλι με ενδιαφέρον προς το μέρος του. Φορά χειριδωτό χιτώνα με στικτή διακόσμηση, περιδέραιο και σάκκο στο κεφάλι. Με τα ακροδάχτυλα του αριστερού χεριού κρατά ένα διπλό μακρύ περιδέραιο[42] και στον καρπό φορά βραχιόλι με ανοιχτά άκρα[43]. Μπροστά στην κλίνη βρίσκεται ένα τραπέζι με μια κύλικα και καρπούς, κάτω από το οποίο στέκεται μια πέρδικα[44].

Στην άκρη δεξιά της παράστασης σώζεται το πάνω τμήμα μιας κλίνης, πάνω στην οποία κάθεται μόνος του ένας νέος[45], ο μόνος γυμνός από τους άνδρες της παράστασης, με ταινία στο στήθος[46] και στο κεφάλι,

38. Βλ. π.χ. την αυλητρίδα στη σκηνή συμποσίου στην πήλινη ανάγλυφη ζωφόρο από τη Λάρισα του Έρμου, Åkerström, ό.π., πίν. 29,3, στον καλυκωτό κρατήρα του ζωγράφου του Μονάχου 2335, CVA, Ferrara, 1, πίν. 39, αριθ. 1-2, στην ερυθρόμορφη στάμνο του Σμίκρου, Boardman, ARV, εικ. 32, 2, στην ερυθρόμορφη κύλικα του ζωγράφου του Βρύγου με κωμαστές, E. Simon, ό.π., εικ. 155, στην πλάκα ανάγλυφης ζωφόρου από το Velletri, Andrén, Architectural Terracottas, σ. 411, I5, πίν. 128.

39. Μικρές διαφοροποιήσεις υπάρχουν στο τετράκτινο άστρο και στο μαίανδρο στο πάνω μέρος του πίσω ποδιού, ο οποίος είναι διπλός με παράλληλες κεραίες.

40. Συνήθως τα στρώματα, τουλάχιστον στην αττική αγγειογραφία, διακοσμούνται με ομάδες κατακορύφων κυματοειδών ή ζικ-ζακ γραμμών.

41. Ο μαίανδρος και οι ταινίες είναι συνηθισμένο μοτίβο για τη διακόσμηση μαξιλαριών στην αττική αγγειογραφία. Βλ. E. Simon, ό.π. (υποσημ. 35), εικ. 89 (το μαξιλάρι του Ηρακλή στο δίγλωσσο αμφορέα του ζωγράφου του Ανδοκίδη), εικ. 101 (τα μαξιλάρια στα οποία ακουμπούν οι εταίρες στον ώμο της ερυθρόμορφης υδρίας του Φιντία, Pfuhl, ό.π. (υποσημ. 30), εικ. 388, στην ερυθρόμορφη στάμνο του Σμίκρου.

42. Παρόλο ότι δεν είναι πολύ συνηθισμένο να κρατούν οι γυναίκες ή οι εταίρες περιδέραια, ωστόσο το θέμα δεν είναι άγνωστο. Βλ. π.χ. CVA, Basel, 2, πίν. 13, αριθ. 3 (γύρω στο 470 π.Χ.).

43. Το βραχιόλι είναι όμοιο με αυτό που φορά η εταίρα της ομάδας Α. Βλ. υποσημ 25.

44. Η πέρδικα ήταν αγαπητό πτηνό στην οικογένεια και ιδιαίτερα στις γυναίκες, εξαιτίας της ευγενείας της. Συνήθως παριστάνεται κάτω από καθίσματα, όπως π.χ. στο ανάγλυφο με νεκρόδειπνο από τη Θάσο στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης· βλ. U. Hausmann, ό.π., εικ. 13. Για το νόημα της πέρδικας βλ. O. Keller, Die antike Tierwelt, II, Leipzig 1913, σ. 156-160, D. Woysch - Méautis, La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs, de l'époque archaïque à la fin du IVe siècle avant J. C, Lausanne 1982, σ. 49. Η πέρδικα είναι επίσης αγαπημένο πουλί στην αγγειογραφία της ανατολικής Ελλάδας. Βλ. π.χ. στον ώμο ροδιακού αμφορέα από την Ιαλυσό, E. Walter-Karydi, Samos, VI, 1, πίν. 68, αριθ. 550, στον αμφορέα από την Κάμιρο, E. Walter-Karydi, Samos, VI, 1, πίν. 72, αριθ. 548. Επίσης, BSA 34 (1933-1934), πίν. 7b (αμφορέας του Βρετ. Μουσείου αριθ. Α 1313) και πίν. 8e (όστρακο από τον ώμο αμφορέα του Λένινγκραντ 15848).

45. Για τον μοναχικό συμποσιαστή βλ. R. Senff, στο Kunst der Shale - Kultur des Trinkens. Katalog Antikensammlungen, München 1990 (K. Vierneisel - Kaeser Ed.), σ. 310 κ.ε., καθώς και M. Steinhardt, Phineus as Monoposiast, JHS 118 (1997), σ. 203 κ.ε.

46. Πρβλ. την ταινία που φορά στο στήθος ο νέος στην κύλικα του ζωγράφου του Επηλειού, Antike Bildwerke saus der Sammlung Ludwig, I, ό.π., αριθ. 35, σ. 96.

κρατώντας με το αριστερό του χέρι μια κύλικα από το πόδι της[47]. Από την κλίνη διατηρείται μόνο ένα μεγάλο μέρος του ενήλατου, η διακόσμηση του οποίου είναι ίδια με αυτή της δεύτερης κλίνης της πρώτης ομάδας. Μπροστά στην κλίνη διακρίνεται ένα περιστέρι να πίνει από μια κύλικα, που βρίσκεται πάνω στο τραπέζι[48].

Η σύνθεση της ομάδας αυτής είναι εντελώς διαφορετική από την πρώτη, όπου είχαμε ένα ζευγάρι πάνω σε κάθε κλίνη. Εδώ οι μορφές είναι απομονωμένες. Η γυναίκα κάθεται στην άκρη της κλίνης του πρώτου άνδρα, αλλά με τα πόδια ακουμπισμένα στην επόμενη κλίνη, πίσω από το μαξιλάρι του νέου, και δεν αποτελεί ζευγάρι με κανέναν. Για το λόγο αυτό η προσφορά του ροδιού από τον γενειοφόρο θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως προσπάθεια ερωτικής προσέγγισης της εταίρας (Flirt). Ο νέος εξάλλου είναι φανερά απομονωμένος, όχι μόνο από τις πλησιέστερες μορφές, αλλά και από όλη την παράσταση, καθώς έχει στραμμένα τα νώτα του στα δρώμενα, απορροφημένος στην κύλικα, που ισορροπεί στα ακροδάχτυλα του αριστερού του χεριού. Δεν είναι βέβαιο αν ο καλλιτέχνης απομόνωσε τη μορφή για κάποιο λόγο σχετικό με το θέμα. Ίσως, επειδή ο χώρος που απόμεινε μετά τη σχεδίαση της υπόλοιπης παράστασης ήταν πολύ μικρός, τοποθέτησε μια μόνη μορφή στο σημείο αυτό. Όποιος κι αν ήταν, πάντως, ο λόγος, με τη διαφοροποίηση αυτή η παράσταση κερδίζει σε ποικιλία και ζωντάνια με το σπάσιμο της μονοτονίας που θα υπήρχε, αν είχαν τοποθετηθεί συμμετρικά άλλα δύο ζευγάρια στο δεξιό τμήμα της.

Στην ταινία της εσωτερικής γωνίας[49], αριστερά υπάρχει μια σκηνή με τέσσερις ορχούμενους κωμαστές, οι οποίοι αποτελούν δύο ζευγάρια[50] (Πίν. 15, 22 β). Είναι γυμνοί με κόκκινες ταινίες στο στήθος[51] και στο κεφάλι[52] και κινούνται με θεαματικούς έντονους διασκελισμούς οι τρεις προς τα δεξιά και ο ένας αριστερά. Το ίδιο θεαματικές είναι και οι κινήσεις των χεριών με τα μακριά δάχτυλα. Η ίδια παράσταση θα υπήρχε και στη δεξιά ταινία, η οποία λείπει.

Η πάνω μετόπη αριστερά[53] πλαισιώνεται πάνω και κάτω από δύο μαιάνδρους και ανάμεσά τους βλαστόσπειρα με ημιανθέμια, και διακοσμείται με τη μελανόμορφη τεχνική (Πίν. 16 α-β). Σε υπόλευκο βάθος παριστάνονται δύο οπλίτες να βαδίζουν προς τα δεξιά κρατώντας με το αριστερό χέρι κυκλική ασπίδα και με το δεξί ξίφος[54]. Φορούν περικνημίδες, θώρακες και χιτωνίσκους, ο ένας κόκκινο με καστανή πα-

47. Με τον ίδιο τρόπο κρατούν κύλικες νέοι σε παραστάσεις στην αττική αγγειογραφία. Βλ. ενδεικτικά: P. Mingazzini, Catalogo dei vasi della Collezione Augusto Castellani II, 1971, πίν. 108, αριθ. 640 (κύλικα), CVA, British Museum 9, πίν. 13β (ερυθρόμορφη κύλικα), πίν. 29α (ερυθρόμορφη κύλικα), CVA, Castle Ashby, πίν. 36, αριθ. 2 (κύλικα). Περισσότερο συνηθισμένη βέβαια είναι η απεικόνιση νέων σε συμπόσια ή κωμαστών που κρατούν κύλικες ή σκύφους από τη λαβή. Βλ. ενδεικτικά CVA, Bologna, 4, III, I, πίν. 90, αριθ. 30 (σε καμπανόσχημο κρατήρα), CVA, Villa Giulia, 1, III, I, c, πίν. 10, αριθ. 2 (σε κιονωτό κρατήρα), CVA, Villa Giulia, 2, III, I, c, πίν. 29, αριθ. 1, 3 (σε ερυθρόμορφη κύλικα) CVA, British Museum, 9, πίν. 80 (σε κύλικα της τεχνοτροπίας του ζωγράφου του Βρύγου).

48. Η παράσταση περιστεριού να πίνει από κύλικα πάνω σε τραπέζι είναι πολύ σπάνια και δεν κατέστη δυνατό να βρώ κάποιο παράλληλο, τουλάχιστον για την κλασική εποχή. Στη ρωμαϊκή εποχή το θέμα είναι γνωστό, όπως π.χ. το ψηφιδωτό με τα περιστέρια που πίνουν νερό από μια λεκάνη, το οποίο θεωρείται αντίγραφο του ψηφιδωτού του Σώσου στο Πέργαμο, του 2ου αι. π.Χ. Βλ. J. J. Pollitt, Art in the Hellenistic Age, Cambridge 1986, σ. 222, εικ. 232. Για παραστάσεις περιστεριών να πίνουν νερό από λεκάνες και για την καταγωγή του θέματος βλ. K. Parlasca, JdI 78 (1963), σ. 256-293. Για το περιστέρι γενικά στην τέχνη βλ. O. Keller, Die antike Tierwelt, I, 1909, σ. 122-131. Για τη σημασία του στα επιτύμβια μνημεία βλ. Woysch - Méautis, ό. π., σ. 42-46.

49. Η ταινία έχει μήκος 0,26 μ. και πλάτος 0,10 μ.

50. Είναι πιθανόν να έχουμε παράσταση *κόρδακος*, ενός ζωηρού, ελεύθερου φαλλικού χορού, ο οποίος κατάγεται από τις περιοχές της Μ. Ασίας. Οι απεικονίσεις κωμαστών στην αγγειογραφία είναι πάρα πολλές από την αρχαϊκή εποχή. Για παρόμοιες παραστάσεις σε αγγεία από την ανατολική Ελλάδα βλ. E. Walter-Karydi, Samos VI, 1, πίν. 86, αριθ. 626 και 627, πίν. 128, αριθ. 55, και Cook, BSA 34 (1933-34), σ. 15, πίν. 5-6.

51. Για παρόμοιες ταινίες στο στήθος κωμαστών βλ. ενδεικτικά E. Böhr, ό.π., πίν. 130.

52. Πολύ συχνά οι κωμαστές έχουν δεμένες ταινίες στο κεφάλι, άλλοτε κοντές και άλλοτε μακριές, που κρέμονται ώς τους ώμους. Βλ. Arias - Hirmer, εικ. 135, σε σκύφο του ζωγράφου του Βρύγου, εικ. 106-107 σε στάμνο του Σμίκρου. Επίσης βλ. Branderburg, ό.π., σ. 139, σημ. 7.

53. Έχει ύψος 0,187 μ. και πλάτος κάτω 0,175 μ. και πάνω 0,185 μ.

54. Οι οπλίτες είναι πολύ αγαπητό θέμα, τόσο των ζωγράφων κλαζομενιακών σαρκοφάγων (βλ. Cook, σ. 123 κ.ε.), όσο και των αγγειογράφων στην αρχαϊκή και την κλασική εποχή.

ρυφή και ο άλλος καστανό, στικτό, με κόκκινη παρυφή. Τα κράνη τους είναι κορινθιακού τύπου με λοφία και παραγναθίδες, τις οποίες έχουν κατεβασμένες. Η ίδια ακριβώς παράσταση υπήρχε και στην αντίστοιχη πάνω δεξιά μετόπη, με τους πολεμιστές να βαδίζουν προς τα αριστερά, πράγμα που επιβεβαιώνεται από το μικρό θραύσμα που διασώθηκε από αυτό το σημείο και διατηρεί το πίσω μέρος του κράνους ενός πολεμιστή. Οι λεπτομέρειες για τη διακόσμηση στα κράνη, στους θώρακες, στις ασπίδες, καθώς και για τη δήλωση της μυολογίας των μορφών αποδίδονται με λευκές γραμμές και κόκκινο χρώμα.

Το μεγαλύτερο μέρος των μακρών πλευρών της σαρκοφάγου διακοσμείται με συνεχείς βλαστόσπειρες, που σχηματίζουν απλό πλοχμό και δεκάφυλλα ή εννεάφυλλα ανθέμια.

Οι κάτω μετόπες (Πίν. 16 γ-δ, 22 γ) ορίζονται πάνω και κάτω από δύο μαιάνδρους με ανάμεσά τους σπειρομαίανδρο[55] και διακοσμούνται με τη μέθοδο της σκιαγραφίας και του περιγράμματος με δύο προτομές οπλιτών, που βλέπουν προς το εσωτερικό της σαρκοφάγου. Φορούν κράνη κορινθιακού τύπου από τα οποία στον αυχένα εξέχουν προς τα κάτω οι κυματιστοί πλόκαμοι των μαλλιών τους. Στο βάθος πάνω από τα μέτωπα παριστάνονται δύο φίδια[56].

Οι ταινίες των κάτω γωνιών διακοσμούνται με γραπτό ιωνικό κυμάτιο, θέμα δημοφιλές στη διακόσμηση των κλαζομενιακών σαρκοφάγων σε διάφορα σημεία.

Το τμήμα των ποδιών της σαρκοφάγου (Πίν. 16 ε, 22 γ) είναι ζωγραφισμένο με τη μέθοδο της σκιαγραφίας και του περιγράμματος, όπως στις περισσότερες κλαζομενιακές σαρκοφάγους[57]. Το θέμα της παράστασης, κοινότατο επίσης, με διάφορες παραλλαγές[58], αποτελείται από ένα λιοντάρι και έναν πάνθηρα, που επιτίθενται σε έναν αίγαγρο, που βόσκει στο κέντρο. Τα κενά σημεία του βάθους γεμίζουν με παραπληρωματικά κοσμήματα. Ανθέμια, άλλοτε οκτάφυλλα και άλλοτε δωδεκάφυλλα, γεμίζουν αντίστοιχα τα μεγάλα κενά στις ράχες και κάτω από τις κοιλιές των ζώων. Η μορφή των ανθεμίων, με μικρό πυρήνα και φύλλα καμπύλα, είναι αυτή που έχουν ανάλογα παραπληρωματικά ανθέμια σε σαρκοφάγους της ομάδας του Albertinum[59] και του ζωγράφου του Hopkinson[60]. Τα μικρότερα κενά κάτω από τις κοιλιές του λιονταριού και του πάνθηρα γεμίζουν με έναν ρόδακα με καρδιόσχημα φύλλα και ένα τρίγωνο με τρία φύλλα, θέματα και αυτά γνωστά στη διακόσμηση κλαζομενιακών σαρκοφάγων[61].

Η σαρκοφάγος σχετίζεται με την ομάδα του Albertinum[62]. Τα φυτικά και τα άλλα θέματα, τα οποία χρησιμοποιούνται για το διαχωρισμό των ζωφόρων και των μετοπών, συναντώνται σε σαρκοφάγους της παραπάνω ομάδας, όπως π.χ. η συνεχής βλαστόσπειρα με ημιανθέμια στο πάνω μέρος της ζωφόρου του τμήματος της κεφαλής[63] και ο διαλυμένος μαίανδρος σε όλες τις ζώνες, σε συνδυασμό ή όχι με σπειρομαίανδρο[64]. Η συνεχής, διπλή βλαστόσπειρα με ανθέμια στις μακριές πλευρές είναι ένα θέμα το οποίο χρησι-

55. Οι διαστάσεις και των δύο μετοπών είναι ίδιες. Έχουν ύψος 0,12 μ. και πλάτος 0,135 μ.

56. Απεικόνιση φιδιών στις κλαζομενιακές σαρκοφάγους συναντάμε μόνο σε δύο περιπτώσεις της ομάδας του Albertinum, Cook, 124, αλλά ως διακοσμητικά στοιχεία πάνω στο κράνος και όχι στο φόντο της παράστασης. Στην περίπτωση της σαρκοφάγου της Ακάνθου τα φίδια χρησιμοποιούνται είτε ως απλά παραπληρωματικά θέματα είτε ως χθόνια σύμβολα.

57. Cook, σ. 80 κ.ε.

58. Cook, σ. 99 κ.ε.

59. Πρβλ. ενδεικτικά τις σαρκοφάγους G9, G10, G13, G27, Cook, πίν. 50, 51, 54 και 61, αντίστοιχα. Για τα ανθέμια αυτά ως παραπληρωματικά κοσμήματα βλ. Cook, σ. 105, εικ. 58, αριθ. 18.

60. Π.χ. στις σαρκοφάγους H1, H3 και Ha, Cook, πίν. 94, 95 και 98, αντίστοιχα.

61. Για τον εξάφυλλο ρόδακα με τρία μεγάλα και τρία μικρά φύλλα βλ. Cook, εικ. 58, αριθ. 30. Το μοτίβο αυτό υπάρχει σε σαρκοφάγους κυρίως της ομάδας του Albertinum και του ζωγράφου του Hopkinson. Βλ. ενδεικτικά τις σαρκοφάγους G27, G16, G48, Cook, πίν. 61, 70 και 88, αντίστοιχα, καθώς και Ha, πίν. 98. Για το τρίγωνο στις πλευρές του οποίου υπάρχουν φύλλα βλ. Cook, 106, εικ. 58, αριθ. 37, στη σαρκοφάγο H1 από τον Πολύγυρο του ζωγράφου του Hopkinson, Cook, πίν. 94.

62. Για τις σαρκοφάγους της ομάδας αυτής βλ. Cook, σ. 31 κ.ε.

63. Π.χ. στις σαρκοφάγους G13, G17, G21, G39, Cook, πίν. 54, 66, 69, 76.

64. Ο διαλυμένος μαίανδρος υπάρχει σχεδόν σε όλες τις σαρκοφάγους της ομάδας του Albertinum, Cook, σ. 81, 83. Για παραδείγματα όπου συνυπάρχει με σπειρομαίανδρο βλ. τις σαρκοφάγους G9, G23, G17, G17, Cook, πίν. 50, 62, 69, 70. Για το θέμα του σπειρομαιάνδρου στις σαρκοφάγους της ομάδας του Albertinum βλ. Cook, σ. 81.

μοποιεί πρώτος ο ζωγράφος του Borelli[65] αλλά συνηθίζεται και σε πολλές σαρκοφάγους της ομάδας του Albertinum, στις οποίες η μορφή της είναι όμοια με αυτή της σαρκοφάγου 1370[66]. Η διακόσμηση της ταινίας της κάτω εσωτερικής γωνίας με γραπτό ιωνικό κυμάτιο είναι ήδη γνωστή σε σαρκοφάγους πρωιμότερες της ομάδας του Albertinum[67], ενώ σε αρκετές περιπτώσεις της ομάδας αυτής έχουμε το ίδιο θέμα[68].

Η μεγάλη πολυπρόσωπη ζωφόρος του τμήματος της κεφαλής μας οδηγεί κυρίως σε σαρκοφάγους του α′ τέταρτου του 5ου αι. π.Χ. Το θέμα του συμποσίου, άγνωστο και πρωτότυπο στη διακόσμηση σαρκοφάγων, είναι γνωστό από μερικές ανάγλυφες ζωφόρους[69] και κυρίως από την αγγειογραφία. Στην αττική μελανόμορφη και ερυθρόμορφη αγγειογραφία παραπέμπουν οι μορφές των κλινών και των τραπεζών της παράστασης[70]. Οι δυνατότητες σύγκρισης των ανθρώπινων μορφών με αντίστοιχες σε σαρκοφάγους δεν είναι πολύ μεγάλες, εξαιτίας του γεγονότος ότι το θέμα ξεφεύγει από τα συνηθισμένα με όρθιες και λίγο ή πολύ κινημένες μορφές, όπως π.χ. στις πολύ συχνές παραστάσεις μάχης[71]. Το θέμα του συμποσίου είναι σαφώς εμπνευσμένο από την αγγειογραφία και από ανάλογες παραστάσεις σε πήλινες κυρίως αρχιτεκτονικές ζωφόρους.

Οι κωμαστές, ως ομάδα, είναι ένα θέμα που επίσης συναντάται για πρώτη φορά. Μεμονωμένοι, ωστόσο, νέοι ή σάτυροι σε χορευτικές κινήσεις απεικονίζονται σε σπάνιες περιπτώσεις, όπως π.χ. στη σαρκοφάγο G1 της ομάδας του Albertinum και στη σαρκοφάγο του Μουσείου Καβάλας από τα Άβδηρα[72].

Αντίθετα, οι παραστάσεις στις μετόπες και στο τμήμα των ποδιών εξαρτώνται άμεσα από την ομάδα του Albertinum. Οι πολεμιστές της πάνω μετόπης, που εικονίζονται σε επίθεση κατά παράταξη, χωρίς τους αντιπάλους, μοιάζουν τόσο στην κίνηση, όσο και στη γενικότερη απόδοση της ανατομίας και κυρίως της εξάρτησης του οπλισμού, με τους περισσότερους πολεμιστές σε σαρκοφάγους της παραπάνω ομάδας[73].

Η παράσταση αγρίων ζώων, που επιτίθενται σε ένα ήμερο, είναι ήδη γνωστή από το ζωγράφο του Borelli[74] και χρησιμοποιείται σχεδόν αδιάκοπα από τους επόμενους είτε στο τμήμα της κεφαλής, ως κύρια παράσταση, είτε στο τμήμα των ποδιών, ως δευτερεύουσα. Στην ομάδα του Albertinum το θέμα αυτό υπάρχει σχεδόν πάντοτε στο τμήμα των ποδιών κυρίως με διαφοροποιήσεις ως προς το ζώο, που δέχεται την επίθεση και που είναι κάπρος, αίγαγρος, ταύρος ή κριάρι. Το τμήμα αυτό είναι πάντοτε ζωγραφισμένο με τη μέθοδο της σκιαγραφίας και του περιγράμματος[75]. Η παράσταση της σαρκοφάγου της Ακάνθου, ως προς το θέμα αυτό, βρίσκεται πολύ κοντά σε αυτή της σαρκοφάγου από τις Κλαζομενές[76], όπου επίσης υπάρχει λιοντάρι και πάνθηρας που επιτίθενται σε αίγαγρο, τα οποία αποδίδονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο.

Οι ανθρώπινες προτομές στις κάτω μετόπες χαρακτηρίζουν επίσης την ίδια ομάδα. Οι προτομές των πολεμιστών της σαρκοφάγου, που εξετάζουμε, συγκρίνονται με τις αντίστοιχες στη σαρκοφάγο αριθ. 1428 του Μουσείου της Κωνσταντινούπολης[77].

65. Cook, 77, σ. 88-89.

66. Πρβλ. τις σαρκοφάγους G27, G21, G29, Cook, πίν. 61, 66, 67.

67. Π.χ. η σαρκοφάγος F15, Cook, πίν. 35,3.

68. Σαρκοφάγοι G10, G22, G24, Cook, πίν. 51, 60, 72.

69. Περισσότερο χαρακτηριστική είναι η παράσταση στις πήλινες ανάγλυφες πλάκες από τη Λάρισα του Έρμου. A. Akerström, Die Architektonischen Terrakotten Kleinasiens, Lund 1966, πίν. 28, 29.

70. Βλ. υποσημ. 16, 20, 30.

71. Η μορφή της αυλητρίδας μοιάζει κάπως με αυτή της δεύτερης όρθιας γυναίκας στη σαρκοφάγο 3338 της Λειψίας, Cook, πίν. 51, ενώ μια άλλη σύγκριση μπορεί να γίνει ανάμεσα στον πρώτο δούλο της σαρκοφάγου της Ακάνθου και στο νέο στην άκρη δεξιά της σαρκοφάγου 8774 του Μονάχου, Cook, πίν. 61.

72. H. Koukouli-Chrysanthaki, Sarkophages d'Abdère, BCH 94 (1970), εικ. 9, 10.

73. Πρβλ. τους πολεμιστές στις πάνω μετόπες της σαρκοφάγου G9, Cook, πίν. 50, τον δεύτερο από αριστερά πολεμιστή στη σαρκοφάγο G15, Cook, πίν. 58, στην πάνω δεξιά μετόπη της σαρκοφάγου G22, Cook, πίν. 60, τους κεντρικούς αλλά και των μετοπών της σαρκοφάγου G28, Cook, πίν. 64, κτλ.

74. Σαρκοφάγοι B5, B6, B9, Cook, πίν. 5, 8, 9.

75. Cook, σ. 96 κ.ε.

76. Cook, σ. 47, G28, πίν. 64.

77. Cook, πίν. 60.

Μέσα στη σαρκοφάγο δεν βρέθηκαν κτερίσματα, τα οποία θα βοηθούσαν στην ακριβή χρονολόγησή της. Το πήλινο ειδώλιο χοίρου, που βρέθηκε σε πολλά κομμάτια, το θραύσμα της ξύστρας μιας σιδερένιας στλεγγίδας και τα υπολείμματα του επίχρυσου στεφανιού (Πίν. 14), αφενός, δεν αποτελούν στοιχεία με στενά χρονολογικά πλαίσια[78] και αφετέρου, δεν είναι καθόλου βέβαιο αν ανήκουν στην ταφή της σαρκοφάγου, καθώς η ίδια ήταν συλημένη και τα χώματα που περιείχε ήταν ανακατωμένα και τοποθετημένα στη σαρκοφάγο μετά τη σύληση. Σε περίπτωση όμως κατά την οποία δεχτούμε ότι ανήκουν στη σαρκοφάγο, τότε το ειδώλιο χοίρου μας οδηγεί χοντρικά σε μια χρονολόγησή της στο α′ μισό του 5ου αι. π.Χ. Η σύγκριση της σαρκοφάγου με ορισμένες της ομάδας του Albertinum, όπως οι αριθ. 1428 της Κωνσταντινούπολης και αριθ. 3145 και 3447 του Βερολίνου[79], με τις οποίες παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία, την τοποθετεί στην ώριμη περίοδο της δραστηριότητας της παραπάνω ομάδας και μια χρονολόγηση στη δεκαετία 480-470 φαίνεται να είναι πολύ πιθανή.

Η δεύτερη σαρκοφάγος με αριθμό Τ1404 (Πίν. 17, 23 β) ανήκει, και αυτή, στο σχήμα 3 του Cook[80], αλλά τόσο το τμήμα του κεφαλιού, όσο και των ποδιών δεν είναι αρκετά ανεπτυγμένα σε πλάτος, όπως στην προηγούμενη σαρκοφάγο Τ1370[81].

Η σαρκοφάγος είναι ζωγραφισμένη μόνο στην πάνω επιφάνεια του περιχειλώματος με τη μέθοδο της σκιαγραφίας. Στο τμήμα του κεφαλιού η παράσταση, χωρίς πλαίσιο, απεικονίζει μια σκηνή με ζώα σε δάσος (Πίν. 17, 24 α). Το τοπίο δηλώνεται συνοπτικά και συμβολικά με ένα φοίνικα στην άκρη δεξιά[82]. Το αριστερό μισό καταλαμβάνει ένας αίγαγρος, που βόσκει, ενώ το δεξιό ένα ελάφι, που δέχεται την επίθεση ενός σκύλου. Το μοναδικό παραπληρωματικό θέμα στο βάθος της παράστασης είναι ένας βλαστός, που απολήγει σε δύο έλικες με ένα οκτάφυλλο ανθέμιο, ψηλά στο κέντρο της παράστασης. Τα σώματα και των τριών ζώων αποδίδονται με μαύρο χρώμα. Στο κεφάλι του αιγάγρου, που διατηρείται καλύτερα, οι βόστρυχοι του γενιού και το μάτι αποδίδονται με τη μέθοδο του περιγράμματος. Οι πάνω εσωτερικές γωνίες διακοσμούνται με διπλό μαίανδρο, αβακωτό και οκτάκτινο άστρο[83]. Οι μακριές πλευρές ορίζονται πάνω και κάτω από ένα συνεχή μαίανδρο με τρεις κεραίες[84]. Στη δεξιά μακριά πλευρά, που σώζεται ολόκληρη, στο πάνω μέρος υπάρχει μια μετόπη με την προτομή ενός γενειοφόρου άνδρα, από την οποία διακρίνεται μόνο το περίγραμμα, καθώς το χρώμα έχει εκπέσει εξ ολοκλήρου. Παρόμοια μετόπη με μια προτομή θα υπήρχε και στην αριστερή πλευρά.

Το μεγαλύτερο τμήμα των μακριών πλευρών διακοσμείται με συνεχή βλαστόσπειρα και ημιανθέμια (Πίν. 18 α), μοτίβο το οποίο συναντάται σε διαχωριστικές ταινίες των ζωφόρων σε σαρκοφάγους της ομάδας του Albertinum[85]. Οι κάτω εσωτερικές γωνίες διακοσμούνται με διπλό μαίανδρο, με έξι οριζόντιες κεραίες, έναν τύπο μαιάνδρου, που δεν είναι γνωστός στη διακόσμηση σαρκοφάγων.

78. Καλτσάς, Άκανθος Ι, σ. 47

79. Cook, πίν. 60, 64, 66.

80. Cook, σ. 137.

81. Διαστάσεις της σαρκοφάγου: μήκος: 1,905 μ., πλάτος πάνω: 0,615 μ., πλάτος κάτω: 0,55 μ., ύψος πάνω: 0,345 μ., ύψος κάτω: 0,315 μ. Τμήμα της κεφαλής: μήκος 0,615, πλάτος: 0,18 μ. Τμήμα των ποδιών: μήκος: 0,55 , πλάτος: 0,13 μ.

82. Η δήλωση του τοπίου με φοίνικα είναι συχνή στην αττική αγγειογραφία, Pfuhl, ό.π. (υποσημ. 30), πίν. 99, αριθ. 346, στο εσωτερικό κύλικας του Νικοσθένη, E. Simon, ό.π. (υποσημ. 35), εικ. 76 στην πολύ γνωστή παράσταση της αυτοκτονίας του Αίαντα στον αμφορέα του Εξηκία, εικ. 128, στην υδρία του ζωγράφου του Κλεοφράδη με την άλωση της Τροίας. Επίσης βλ. CVA Gela, III, πίν. 16, αριθ. 2, σε μελανόμορφη λήκυθο πιθανόν του ζωγράφου της Γέλας, CVA Como, 1, III Η, πίν. 5, αριθ. 2, σε όστρακο οινοχόης, όπου παριστάνεται και ένα ζαρκάδι, CVA Tarquinia, Museo Nazionale, 1, III Η, πίν. 4, αριθ. 2, σε μελανόμορφο αμφορέα του ζωγράφου του Αντιμένη.

83. Ο διασταυρούμενος μαίανδρος με άστρα, αλλά χωρίς αβακωτά, είναι μοτίβο συνηθισμένο στη διακόσμηση σαρκοφάγων κυρίως της ομάδας του Albertinum, Cook, σ. 85, εικ. 54, αριθ. 23.

84. Ο συνεχής μαίανδρος του τύπου αυτού συναντάται σε λίγες σαρκοφάγους, βλ. Cook, σ. 83, εικ. 54, πίν. 27, είναι όμως πολύ συνηθισμένος στην αγγειογραφία, βλ. ενδεικτικά E. Walter-Karydi, Samos, VI,1, πίν. 10, αριθ. 100, πίν. 11, αριθ. 107, πίν. 90, αριθ. 715 α-β.

85. Cook, σ. 92, εικ. 57.

Στο τμήμα των ποδιών, αντίθετα, υπάρχει ένα θέμα πολύ αγαπητό στη διακόσμηση των σαρκοφάγων γενικότερα, το γραπτό ιωνικό κυμάτιο με αυγά και λόγχες[86], αποτελούμενο εδώ από πέντε αυγά ένα μαύρο και ένα κόκκινο, εναλλάξ (Πίν. 18 β, 24 β).

Η σαρκοφάγος Τ1404 δεν εντάσσεται σε κάποιο από τα γνωστά εργαστήρια και κύκλους ζωγράφων. Η διακόσμησή της παρουσιάζει σε ορισμένα σημεία γενικές ομοιότητες με κάποιες κλαζομενιακές σαρκοφάγους, αλλά και σημαντικές διαφορές.

Ο αίγαγρος, ένα από τα πιο συνηθισμένα ζώα στις κλαζομενιακές σαρκοφάγους, μπορεί να συγκριθεί με αιγάγρους, που απεικονίζονται στο τμήμα των ποδιών σε σαρκοφάγους της ομάδας του Albertinum[87]. Το ελάφι, αγαπημένο ζώο κυρίως του ζωγράφου του Borelli, συνήθως απεικονίζεται στον τύπο του ελαφιού με βούλες και ποτέ όπως στη σαρκοφάγο της Ακάνθου με μαύρο χρώμα και μακριά προς τα πίσω κέρατα. Η στάση του, ωστόσο, με λυγισμένο το ένα μπροστινό πόδι και περήφανα ανασηκωμένο το στήθος και το κεφάλι, θυμίζει πολύ τη στυλιζαρισμένη στάση των αλόγων στη σαρκοφάγο Β8 του ζωγράφου του Borelli[88] και D2 του ζωγράφου του Denis, στην οποία μοιάζει πολύ επίσης και ο σκύλος, που βρίσκεται αριστερά, ως προς τη στάση[89].

Η ανδρική προτομή στην πάνω δεξιά μετόπη της μακριάς πλευράς μας μεταφέρει σε σαρκοφάγους μεταγενέστερες, όπως της ομάδας του Albertinum και του ζωγράφου του Hopkinson[90], παρόλον ότι για πρώτη φορά ζωγραφίζονται προτομές από το ζωγράφο του Ανοβέρου[91].

Οι συνεχείς μαίανδροι είναι γνωστοί σε σαρκοφάγους της ομάδας του Albertinum, ενώ εντελώς καινούργια είναι η μορφή του πολλαπλού μαιάνδρου στην κάτω εσωτερική γωνία. Στην αρχιτεκτονική διακόσμηση της αρχαϊκής και κλασικής εποχής συναντάται πολύ συχνά το μοτίβο της πάνω εσωτερικής γωνίας με διπλό μαίανδρο, αβακωτά και άστρο, αλλά σε καμμιά από τις γνωστές σαρκοφάγους. Η τρέχουσα βλαστόσπειρα με τα ημιανθέμια δεν αποτελεί θέμα των μακρών πλευρών των σαρκοφάγων, αλλά χρησιμοποιείται μόνο στην ομάδα του Albertinum ως διαχωριστικό πλαίσιο.

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις είναι φανερό ότι ο ζωγράφος της σαρκοφάγου Τ1404 αναμιγνύει παλαιά και νέα στοιχεία στη διακόσμηση και επομένως αυτή δεν μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά πριν από το α′ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Τα παραπάνω επίσης στοιχεία αποδυναμώνουν τη συσχέτιση της σαρκοφάγου με εργαστήρια της Ιωνίας.

Το πρόβλημα της εργαστηριακής προέλευσης των δύο σαρκοφάγων, πέρα από τα ιδιαίτερα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τους, όπως αυτά αναλύθηκαν παραπάνω, θα πρέπει να αντιμετωπισθεί συνολικά και σε σχέση με το μεγάλο αριθμό των πήλινων, ακόσμητων σαρκοφάγων που βρέθηκαν στο νεκροταφείο της Ακάνθου. Στην ανασκαφή, μόνο του 1979, αποκαλύφθηκαν 26 σαρκοφάγοι απλές, ακόσμητες ή με ανάγλυφα ιωνικά κυμάτια και αστραγάλους στο περιχείλωμα[92]. Ο αριθμός αυτός είναι ενδεικτικός για το πλήθος των πήλινων σαρκοφάγων που χρησιμοποιήθηκαν στο νεκροταφείο αυτό, δεδομένου ότι η ανασκαφική περίοδος διανύει ήδη το 23ο έτος της[93]. Σύμφωνα με τα έως τώρα στοιχεία, ανάμεσα στις σαρκοφάγους αυτές έχουν βρεθεί οκτώ ζωγραφισμένες[94].

86. Cook, σ. 85, εικ. 55, ιδιαίτερα, αριθ. 27 και 30. Στο τμήμα των ποδιών το μοτίβο αυτό υπάρχει μόνο στην παιδική σαρκοφάγο AII,1, Cook, 4, εικ. 5, της ομάδας των Μοναστηρακίων και AIIId, Cook, πίν. 1, επίσης της ίδιας ομάδας. Στη σαρκοφάγο Ε5, Cook, πίν. 25, υπάρχουν τρεις σειρές αυγών χωρίς λόγχες, που σχηματίζουν ένα είδος φολιδωτού κοσμήματος.

87. Π.χ. στις σαρκοφάγους αριθ. 3347 και 3348 του Βερολίνου, Cook, πίν. 66, 67.

88. Cook, πίν. 6.

89. Cook, πίν. 16

90. Cook, σ. 133.

91. Π.χ. η σαρκοφάγος C3, Cook, πίν. 10.

92. Καλτσάς, Άκανθος I, σ. 292 κ.ε.

93. Η ανασκαφή συνεχίζεται σχεδόν αδιάκοπα από το 1973, με μια μικρή διακοπή το 1980, επειδή το καλοκαίρι αυτό η ΙΣΤ′ Εφορεία Αρχαιοτήτων ήταν επιφορτισμένη με τη διοργάνωση της έκθεσης για τον Μ. Αλέξανδρο.

94. Πρόκειται για τις δύο σαρκοφάγους που παρουσιάζονται εδώ, δύο άλλες από την ανασκαφή του 1981, τη σαρκοφάγο του Πολυγύρου (Ε. Γιούρη, Κλαζομενιακή λάρνακα από την Άκανθο, στο: Πόλις και Χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη.

Είναι λογικά απίθανο όλες οι σαρκοφάγοι να είχαν μεταφερθεί από κάποιο μακρινό κέντρο παραγωγής. Οι ακόσμητες θα πρέπει να κατασκευάστηκαν στην Άκανθο. Αλλά και οι ζωγραφισμένες, που αναμφίβολα αποτελούν ένα ξεχωριστό για την εργασία τους είδος, όσο κι αν είναι ολιγάριθμες, είναι δύσκολο να δεχτούμε ότι μεταφέρθηκαν από τη Μ. Ασία, όπως μεταφέρονταν π.χ. τα μικρά και ευκολομετακίνητα αγγεία και πήλινα ειδώλια[95]. Εκτός από το κόστος και τη δυσκολία της μεταφοράς τους, ο κίνδυνος να σπάσουν κατά τη μετακίνησή τους δημιουργούσε ένα επιπλέον πρόβλημα, αφού η κατασκευή και κυρίως η διακόσμησή τους κόστιζε πολύ περισσότερο από ό,τι των απλών.

Με τη μη παραδοχή, ωστόσο, της άποψης της εισαγωγής τους από τη Μ. Ασία, αναφύεται αμέσως το ερώτημα για τον τόπο παραγωγής τους. Εκτός από την Άκανθο, πήλινες σαρκοφάγοι έχουν βρεθεί πολλές σε νεκροταφεία και άλλων πόλεων της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, όπως στα Άβδηρα, στα Δίκαια, στη Μεσημβρία[96], στην Άργιλο, στην Οισύμη[97], στη Γαληψό[98]. Η άποψη για την ύπαρξη ενός εργαστηρίου στα Άβδηρα[99] θεωρείται όλο και περισσότερο βέβαιη[100]. Το αν η πόλη αυτή προμήθευε με τα προϊόντα της και τις γύρω πόλεις παραμένει αναπάντητο ερώτημα, αφού τα ανασκαφικά δεδομένα τους είναι ακόμα ελλιπή.

Ενδεικτικό στοιχείο για την αποσυσχέτιση των σαρκοφάγων, τόσο της Ακάνθου, όσο και των Αβδήρων, από τα μικρασιατικά εργαστήρια, αποτελεί η χημική σύσταση του πηλού. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ανάλυσης με τη μέθοδο της φασματομετρίας ατομικής απορρόφησης (AAS) και τη στατική επεξεργασία τους με το πρόγραμμα SRADN, παρατηρούνται τρεις διαφορετικές ομάδες, όσο αφορά στην περιεκτικότητά τους σε οξείδια των στοιχείων, οι οποίες αντιστοιχούν σε αυτές των σαρκοφάγων της Ακάνθου, των Αβδήρων και των Κλαζομενών (βλ. Παράρτημα)[101].

Η απομίμηση των κλαζομενιακών σαρκοφάγων σε εργαστήρια της Θράκης και της Ανατολικής Μακεδονίας δεν έγινε ασφαλώς από τη μια στιγμή στην άλλη και χωρίς τη συμβολή των υπαρχόντων εργαστηρίων κατασκευής σαρκοφάγων. Και μπορεί η μεταφορά των μνημείων αυτών από τις Κλαζομενές ή από οποιοδήποτε άλλο εργαστήριο των παραλίων της Μ. Ασίας να ήταν δύσκολη, δεν υπήρχε όμως κανένα πρόβλημα στη μετακίνηση των τεχνιτών από τις πόλεις αυτές προς οποιαδήποτε άλλη πόλη και όπου υπήρχε ζήτηση αυτού του είδους των έργων[102]. Οι σαρκοφάγοι επομένως του ζωγράφου του Hopkinson, που βρέθηκαν στη Ρόδο[103] και στην Άκανθο[104], θα πρέπει μάλλον να διακοσμήθηκαν από το ζωγράφο στη Ρόδο και την Άκανθο αντίστοιχα και όχι να μεταφέρθηκαν από τη Μ. Ασία[105]. Μπο-

Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986, Θεσσαλονίκη 1990, σ.151-154, εικ. 1-7) και τρεις άλλες σαρκοφάγους, που βρέθηκαν σε ανασκαφές μετά το 1981.

95. Για την παρουσία της εισηγμένης κεραμικής από εργαστήρια της ανατολικής Ελλάδας στην Άκανθο βλ. Καλτσάς, Άκανθος Ι, σ. 221 κ.ε.

96. Δ. Τριαντάφυλλος, Σαρκοφάγος κλαζομενιακού τύπου από τα Άβδηρα της Θράκης, Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Αρχαία Θράκη, Κομοτηνή 1997, σ. 764.

97. ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, Πίν. 532, 533α,γ· 24 (1969), Χρονικά, Πίν. 355, ΑΑΑ ΙΙ (1969), σ. 198-199, εικ. 2.

98. ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 527, Πίν. 460στ,ζ, Ε. Γιούρη, ό.π. (υποσημ. 94), σ. 153.

99. Ch. Koukouli-Chrysanthaki, Sarcophages d'Abdère, BCH 94 (1970), σ. 356.

100. Δ. Τριαντάφυλλος, ό.π., σ. 764.

101. Οι αναλύσεις αφορούσαν σε οκτώ δείγματα από σαρκοφάγους και τμήματα σαρκοφάγων με γραπτή διακόσμηση, που προέρχονται από τη Μ. Ασία και φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, σε δώδεκα δείγματα γραπτών και ακόσμητων σαρκοφάγων από την Άκανθο και σε τρία δείγματα γραπτών σαρκοφάγων από τα Άβδηρα. Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε στο χημείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου από τη χημικό Ελένη Μάγκου και η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων από τον Δημήτριο Σωτηρόπουλο, μαθηματικό του τομέα Υπολογιστικών Μαθηματικών και Πληροφορικής του Πανεπιστημίου Πατρών.

102. Η μετακίνηση καλλιτεχνών από τον τόπο τους σε άλλες πόλεις ήταν φαινόμενο πολύ συνηθισμένο στην αρχαιότητα. Τόσο οι φιλολογικές πηγές, όσο και τα αρχαιολογικά δεδομένα αφορούν κυρίως σε αρχιτέκτονες και γλύπτες, αλλά τούτο δεν αποκλείει τη μετακίνηση και ζωγράφων και άλλων τεχνιτών.

103. Cook, σ. 61, αριθ. Η2, σ. 62, αριθ. Η6-7.

104. Ε. Γιούρη, ό.π. (υποσημ. 94), σ. 151-154.

105. Την άποψη αυτή δεν θεωρεί πιθανή ο Cook, σ. 146.

ρούμε συνεπώς να θεωρήσουμε πολύ πιθανή την άποψη ότι κάποιοι ζωγράφοι μετακινήθηκαν από τα παράλια της Μ. Ασίας και προσέφεραν τις γνώσεις και την πείρα τους ζωγραφίζοντας σαρκοφάγους στα Άβδηρα, στην Ακανθο και ίσως – θα το δείξει η περαιτέρω έρευνα – και σε άλλες πόλεις, όπου εργάσθηκαν και δίδαξαν την τέχνη τους στους ντόπιους τεχνίτες. Και αν δεν μετανάστευσαν οι ίδιοι οι μεγάλοι ζωγράφοι, μπορούσαν να το κάνουν άξιοι μαθητές από τα εργαστήριά τους.

Συνοψίζοντας, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι δύο σαρκοφάγοι αποτελούν προϊόντα εργαστηρίου της Ακάνθου. Η σαρκοφάγος Τ1370 ζωγραφίστηκε από ζωγράφο του εργαστηρίου της Ομάδας του Albertinum, ο οποίος πιθανόν εργάστηκε στην Άκανθο, ενώ η σαρκοφάγος Τ1404 πιθανότατα από έναν ντόπιο τεχνίτη.

Αθήνα 1998 *ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ*

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΧΗΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΗΛΙΝΩΝ ΣΑΡΚΟΦΑΓΩΝ ΜΕ ΑΤΟΜΙΚΗ ΑΠΟΡΡΟΦΗΣΗ

Τα 23 δείγματα που αναλύθηκαν ελήφθησαν από 17 πήλινες σαρκοφάγους, αρχαϊκής εποχής και διαφορετικών προελεύσεων. Αναλυτικότερα, οι σαρκοφάγοι προέρχονται: 5 (Α/Α 13940, 16471, 13427, 13939 και 27436) από τις Κλαζομενές και βρίσκονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, 9 από την Άκανθο και από αυτές 7 (Α/Α Τ1370, Τ1404, παιδική 1980, μεγάλη με ζωγραφική χωρίς αριθμό, εργαστήριο χωρίς αριθμό, μικρή με διακόσμηση χωρίς αριθμό και σκεπασμένη χωρίς αριθμό) βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 1 (Α/Α Λάρνακα χωρίς αριθμό) στο Μουσείο Πολυγύρου και 1 (Α/Α 6999) στο Μουσείο της Ιερισσού, και τέλος 3 κλαζομενιακού τύπου από τα Άβδηρα, οι οποίες βρίσκονται στο Μουσείο Αβδήρων.

Η χημική ανάλυση των δειγμάτων έγινε με τη μέθοδο της φασματομετρίας ατομικής απορρόφησης (AAS) και η στατιστική επεξεργασία των αναλυτικών δεδομένων με το πρόγραμμα SPADN. Ο σκοπός της μελέτης ήταν: α) να ευρεθεί η χημική σύσταση του πηλού των διαφορετικών προελεύσεων σαρκοφάγων και β) να συγκριθούν οι χημικές συστάσεις των πηλών των σαρκοφάγων κλαζομενιακού τύπου από τις Κλαζομενές και τα Άβδηρα με τις συστάσεις των πηλών των σαρκοφάγων από την Άκανθο με στόχο την πιθανώς κοινή προέλευση του πηλού των ή τα πιθανώς διαφορετικά εργαστήρια παραγωγής των.

Χημική ανάλυση και στατιστική επεξεργασία

Η δειγματοληψία των σαρκοφάγων έγινε με ειδικά ανοξείδωτα τρυπάνια (Jones 1986) και τα δείγματα ελήφθησαν υπό μορφή κόνεως κυρίως από το περιχείλωμα ή τα καπάκια των σαρκοφάγων (βλ. Πίνακα αποτελεσμάτων στη στήλη «περιγραφή δείγματος»).

Τα δείγματα ξηράνθηκαν στους 105°C και για την ανάλυση απαιτήθηκε ποσότητα 25 mg περίπου από το κάθε δείγμα. Η κατεργασία των ζυγισμένων δειγμάτων έγινε με σύντηξη με μεταβορικό λίθιο/νιτρικό οξύ ($LiBO_2/HNO_3$) και ο προσδιορισμός των χημικών συστάσεών τους με φασματομετρία ατομικής απορρόφησης σε φασματόμετρο Perkin Elmer 5000 (Hughes κ.ά., 1976). Τα στοιχεία που προσδιορίσθηκαν είναι τα: Ca, Mg, Fe, Na, Mn, Cr, Ni, K, Al και Ti και τα αποτελέσματα των χημικών συστάσεων των δειγμάτων δίνονται στον Πίνακα αποτελεσμάτων και είναι εκφρασμένα επί τοις % σε οξείδια των στοιχείων. Για τον περιορισμό των χημικών αλληλεπιδράσεων των στοιχείων προστέθηκε

ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ: % ΧΗΜΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΗ ΣΕ ΟΞΕΙΔΙΑ ΠΗΛΙΝΩΝ ΣΑΡΚΟΦΑΓΩΝ

A/A	Αριθ. αντικειμένου	Περιγραφή δείγματος	Μουσείο	Προέλευση	CaO	MgO	Fe2O3	Na2O	MnO	Cr2O3	NiO	K2O	Al2O3	TiO2
1	13 940	Περιχείλωμα	Ε.Α.Μ. (αποθήκη)	Κλαζομενές	7,19	2,40	5,70	0,110	0,100	0,058	0,024	5,53	9,43	0,50
2	16471	Περιχείλωμα	Ε.Α.Μ. (αποθήκη)	Κλαζομενές	6,64	1,80	4,03	0,099	0,093	0,073	0,025	5,01	8,98	0,99
3	13427	Εσωτ. πλευρά σε γωνία	Ε.Α.Μ. (αίθουσα)	Κλαζομενές	6,78	2,07	5,15	0,110	0,100	0,058	0,033	6,80	10,39	0,67
4	13939	Εσωτ. πλευρά, ερυθρόμορφη διακόσμηση	Ε.Α.Μ. (αίθουσα)	Κλαζομενές	7,55	1,99	4,79	0,109	0,089	0,058	0,023	6,32	10,02	0,67
5	27436α	Μεγάλο κομμάτι, γκρίζα ζώνη	Ε.Α.Μ. (εργαστήριο)	Κλαζομενές	6,96	1,89	4,13	0,106	0,157	0,044	0,02	5,94	9,79	0,83
6	27436β	Μεγάλο κομμάτι, ερυθρά ζώνη	Ε.Α.Μ. (εργαστήριο)	Κλαζομενές	6,96	1,99	3,70	0,110	0,120	0,030	0,024	5,40	8,84	0,50
7	27436γ	Μικρό κομμάτι, γκρίζα ζώνη	Ε.Α.Μ. (εργαστήριο)	Κλαζομενές	7,48	2,15	5,22	0,110	0,134	0,073	0,023	6,38	10,39	1,00
8	27436δ	Μικρό κομμάτι, λευκίζουσα ζώνη	Ε.Α.Μ. (εργαστήριο)	Κλαζομενές	6,53	1,97	3,90	0,105	0,121	0,044	0,02	6,35	8,68	0,66
9	Τ1370α	Περιχείλωμα στο κεφαλάρι (επίχρισμα)	Θεσσαλονίκη	Άκανθος	7,43	3,58	6,19	0,086	0,098	0,101	0,029	2,25	8,54	0,48
10	Τ1370β	Περιχείλωμα στο κεφαλάρι (πυρήνας)	Θεσσαλονίκη	Άκανθος	8,48	3,05	6,23	0,072	0,098	0,085	0,034	2,44	8,60	0,32
11	Τ1370γ	Καπάκι	Θεσσαλονίκη	Άκανθος	9,62	2,04	5,62	0,067	0,100	0,101	0,029	2,19	8,18	0,33
12	Τ1404α	Περιχείλωμα μεγάλης πλευράς	Θεσσαλονίκη	Άκανθος	8,48	2,52	4,76	0,050	0,073	0,071	0,029	2,47	8,13	0,33
13	Τ1404β	Καπάκι	Θεσσαλονίκη	Άκανθος	10,46	3,43	2,82	0,072	0,100	0,071	0,025	2,67	8,75	0,33
14	Παιδική (1980)	Περιχείλωμα	Θεσσαλονίκη	Άκανθος	7,37	3,18	5,07	0,067	0,128	0,101	0,037	2,67	8,56	0,49
15	Μεγάλη ζωγραφική χωρίς αριθμό		Θεσσαλονίκη	Άκανθος	7,73	4,10	5,65	0,077	0,085	0,071	0,032	2,37	8,01	0,49
16	Εργαστήριο χωρίς αριθμό		Θεσσαλονίκη	Άκανθος	6,89	2,45	4,02	0,067	0,087	0,071	0,025	2,61	8,94	0,49
17	Μικρή με διακόσμηση χωρίς αριθμό		Θεσσαλονίκη	Άκανθος	7,45	2,87	4,44	0,080	0,072	0,044	0,024	2,79	8,20	0,49
18	Σκεπασμένη χωρίς αριθμό		Θεσσαλονίκη	Άκανθος	8,56	2,68	4,27	0,071	0,053	0,057	0,028	2,71	7,41	0,49
19	Λάρνακα χωρίς αριθμό		Πολύγυρος	Άκανθος	7,83	3,16	5,40	0,071	0,093	0,086	0,028	2,60	8,16	0,48
20	6999		Ιερισσός	Άκανθος	6,64	2,62	4,80	0,066	0,054	0,058	0,02	1,66	9,16	0,33
21	Θραύσμα κλαζομενιακής σαρκοφάγου	Περιχείλωμα	Άβδηρα	Άβδηρα Κούρου Τσεσμέ										
22	Θραύσμα κλαζομενιακής σαρκοφάγου	Περιχείλωμα	Άβδηρα	Άβδηρα Ταουσάν Αντάσι	4,18	2,53	7,25	0,130	0,120	0,027	0,025	2,40	21,51	0,65
23	Θραύσμα κλαζομενιακής σαρκοφάγου	Περιχείλωμα	Άβδηρα	Άβδηρα Αγρός Σαρόγλου	2,70	2,70	7,08	0,140	0,087	0,029	0,025	2,29	21,51	0,63

Α/Α	ΑΠΟΣΤΑΣΗ	ΚΩΔΙΚΟΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ	ΔΕΝΔΡΟΓΡΑΜΜΑ
1	.29	1	
2	.16	4	
3	1.35	2	
4	4.00	3	
5	.10	6	
6	1.23	8	
7	.73	7	
8	29.31	5	
9	.84	20	
10	.62	16	
11	.46	17	
12	9.02	18	
13	2.66	13	
14	.96	11	
15	.28	12	
16	4.03	19	
17	1.42	15	
18	.19	9	
19	.71	10	
20	41.11	14	
21	.42	22	
22	.12	21	
23		23	

Δενδρόγραμμα σε πρόγραμμα SPADN. Δείκτες του επί τοις % του αθροίσματος των αποστάσεων 9.29705 ελάχ. = .10% / μεγ. = 41.10%.

στα διαλύματα οξείδιο του λανθανίου (La2O3). Η ακρίβεια της αναλυτικής μεθόδου ελέγχθηκε με την ανάλυση προτύπων δειγμάτων της British Chemical Standards, Bureau of Analysed Samples (αριθ. 269 Firebrick).

Τα αναλυτικά δεδομένα έγιναν αντικείμενα επεξεργασίας στατιστικά ως προς όλα τα προσδιορισθέντα στοιχεία που αναφέρονται στον Πίνακα αποτελεσμάτων και προέκυψε ότι οι πηλοί των 23 δειγμάτων κατατάσσονται σε τρεις διαφορετικές ομάδες χημικών συστάσεων 1-8, 9-20 και 21-23 (βλ. δενδρόγραμμα με πρόγραμμα SPADN). Οι ομάδες αυτές ταυτίζονται αντίστοιχα με τις τρεις ομάδες σαρκοφάγων, όπως αυτές έχουν χαρακτηρισθεί βάσει των αρχαιολογικών τους προελεύσεων (1-8 από Κλαζομενές, 9-20 από Άκανθο και 21-23 από Άβδηρα).

Συνεπώς τα 23 δείγματα πηλών που ελήφθησαν από τις 17 σαρκοφάγους και αναλύθηκαν δεν αποτελούν μία κοινή ομάδα από άποψη σύστασης πηλού (δηλαδή δεν είναι κατασκευασμένες από πηλό κοινής προέλευσης) αλλά διαφοροποιούνται σε τρεις ομάδες με πηλούς διαφορετικών προελεύσεων (Κλαζομενές, Άκανθος και Άβδηρα).

Τη στατιστική επεξεργασία των αναλυτικών δεδομένων έκανε ο μαθηματικός Δ. Σωτηρόπουλος του Τομέα Υπολογιστικών Μαθηματικών και Πληροφορικής του Πανεπιστημίου Πατρών.

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
Χημικό Εργαστήριο

ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΕΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΓΚΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

M.J. Hughes, M.R. Cowell, and P.T. Craddock, Atomic Absorption Techniques in Archaeology, Archaeometry 18 (1), σ. 19-37.

R.E. Jones 1986, Greek and Cypriot Pottery: A Review of Scientific Studies, British School at Athens, σ. 27.

Summary

KLAZOMENIAN SARCOPHAGI FROM AKANTHOS

Amongst the finds during the excavation of the cemetery at Akanthos, Chalkidiki, in 1979, were two clay sarcophagi of Klazomenian type, which were given the burial numbers T1370 and T1404.

Sarcophagus T1370 belongs to Cook's shape 4, which has a broad rim, especially in the area of the head and feet, the surface of which is lavishly decorated. On the part at the head, in addition to the narrow zones of floral and geometric decoration, there is also a frieze with a depiction of a symposium. The scene, which is rendered in the black-figure technique, consists of four couches occupied by banqueting couples (man and hetaira), with the exception of the couch at the right end, which is occupied by a young banqueter reclining alone. The scene is completed by two slaves acting as wine-pourers, and a woman playing the flute.

The bands at the interior upper angles depict revellers, and there are two warriors in the panels immediately below. The long sides are adorned by a guilloche and palmettes, the panels at the bottom are occupied by busts of warriors, and the part near the feet has a scene typical of Klazomenian sarcophagi, with two wild animals attacking a wild goat, executed in the reserving style technique.

Most of these decorative motifs are commonly found on sarcophagi of Cook's group G. The symposium scene is unique and finds no parallel on a sarcophagus, though the motif is well known, especially in vase-painting.

Comparison with other Klazomenian sarcophagi suggests a date in the decade 480-470 BC for sarcophagus T1370, which belongs stylistically to the Albertinum group.

Sarcophagus T1404 belongs to Cook's shape 3 and is entirely painted in the reserving style technique. On the part near the head is a forest, indicated by a palm-tree, in which a dog is shown attacking a deer, and a wild goat grazing.

The long sides are decorated with running spirals and palmettes, and the panels at the top are occupied by heads of bearded men. On the part near the feet is a painted "egg-and-dart" pattern, the eggs alternately black and red.

Sarcophagus T1404 is probably the product of a local workshop and dates from the 5th c. BC.

N. KALTSAS

ΣΙΝΔΟΣ: ΑΠΟΘΕΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ*

Οι ανασκαφές που αποκάλυψαν το γνωστό νεκροταφείο της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου στη Σίνδο Θεσσαλονίκης προσέφεραν και κάποιες πληροφορίες για την ανθρώπινη δραστηριότητα στο χώρο αυτό πριν και μετά τη χρήση του ως ταφικού[1].

Ένας αποθέτης κεραμικής που ερευνήθηκε το 1981 αποτελεί μία από τις ελάχιστες μαρτυρίες για την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή κατά την προϊστορική περίοδο. Η δημοσίευσή του κρίθηκε σκόπιμη, διότι πρόκειται για ένα κλειστό και σχετικά καλά διατηρημένο σύνολο από μία περίοδο που δεν είναι προς το παρόν ικανοποιητικά γνωστή στην κεντρική Μακεδονία. Επιπλέον δίνεται η ευκαιρία να γίνουν ορισμένες λεπτομερείς παρατηρήσεις σχετικά με την τεχνολογία της προϊστορικής κεραμικής και τις πιθανές σχέσεις τεχνολογίας και χρήσης των αγγείων. Τέλος, υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι τα ευρήματα αντιπροσωπεύουν τα υπολείμματα της λειτουργίας ενός κεραμεικού κλιβάνου και από την άποψη αυτή η μελέτη τους παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Το νεκροταφείο και ο οικισμός του, που απέχει λίγες εκατοντάδες μέτρα προς Β., βρίσκονται σήμερα στην αλλουβιακή πεδιάδα της Θεσσαλονίκης, 2 χλμ. δυτικά από τον Γαλλικό ποταμό και κάπου 8 χλμ. από τη θάλασσα[2]. Κατά την προϊστορική περίοδο όμως το τοπίο – διαμόρφωση ακτής, διεύθυνση ποταμών, ανάγλυφο – θα πρέπει να διέφερε ριζικά και το γεγονός αυτό φάνηκε πολύ καλά κατά την έρευνα του νεκροταφείου, το οποίο βρισκόταν κάτω από τεράστιες αποθέσεις άμμου, που σε ορισμένα σημεία έφταναν σε πάχος τα 3,5 μ.[3].

Μετά την απομάκρυνση του στρώματος της άμμου εμφανίστηκε ένας φυσικός χαμηλός λόφος, στη

* Ο αποθέτης ερευνήθηκε από την Αικατερίνη Δεσποίνη, η οποία διηύθυνε τις ανασκαφές στη Σίνδο και είχε την καλοσύνη να μου παραχωρήσει τη δημοσίευσή του. Το άρθρο αυτό δεν θα είχε γραφεί χωρίς τη συνεχή συνεργασία της και βοήθειά της. Η συντηρήτρια Αγγ. Μικροπούλου βοήθησε στη συγκόλληση και ανέλαβε την αποκατάσταση των αγγείων, η σχεδιάστρια Μ. Βουλαλά έκανε τα σχέδια της κεραμικής και οι χημικοί Μ. Κεσίσογλου και Ε. Μήρτσου ανέλαβαν τις εργαστηριακές αναλύσεις. Τις ευχαριστώ για την προθυμία και την υπομονή τους, όπως επίσης και την προϊσταμένη της ΙΣΤ΄ Εφορείας Ι. Βοκοτοπούλου († 1995), που διευκόλυνε με κάθε τρόπο τη μελέτη. Τέλος, πολύτιμη βοήθεια μου πρόσφεραν οι συζητήσεις με τους Δ. Γραμμένο και Κ. Κωτσάκη. Η ευθύνη για τα τυχόν λάθη και παραλείψεις είναι βέβαια αποκλειστικά δική μου.

1. Βλ. Αικ. Δεσποίνη, ΠΑΕ 1981Α, σ. 40-41, ΠΑΕ 1982, σ. 63-65, ΑΕ 1982, σ. 61-84. Σίνδος. Κατάλογος της έκθεσης, Αθήνα 1985, σ.11-13.

2. Για τον οικισμό, που πιθανότατα ήταν η γνωστή τούμπα ή «διπλή τράπεζα» της Νέας Αγχιάλου, βλ. L.Rey, BCH 41-43 (1917-19), σ. 74 κ.ε., εικ. 58-60, πίν. VII,8,IX. D. French, Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia, Athens 1967, όπου και όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία. Για τη σχέση νεκροταφείου και τούμπας βλ. Αικ. Δεσποίνη στο Σίνδος. Κατάλογος της έκθεσης, Αθήνα 1985, σ.11. Μ. Τιβέριος, Εγνατία. ΕΕΕΠΦΣ, τεύχ. Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας 3 (1991-1992), σ. 209-234.

3. Λείπει προς το παρόν μία διεπιστημονική μελέτη της γεωμορφολογικής ιστορίας της συγκεκριμένης περιοχής. Με εξαίρεση την έρευνα στην περιοχή του Αξιού κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στον Καστανά (βλ. H. Schult, JbZMusMainz 26 (1979), σ. 223-229, εικ. 25), οι υπόλοιπες αποκαταστάσεις των μεταβολών του τοπίου της περιοχής στηρίζονται σχεδόν αποκλειστικά στις πληροφορίες των αρχαίων πηγών και στη γεωγραφική κατανομή των λίγων αρχαιολογικών θέσεων, που είναι γνωστές κυρίως από μη συστηματικές επιφανειακές έρευνες (N.G.L. Hammond, A History of Macedonia, Oxford 1972, σ.142 κ.ε.). Σύμφωνα πάντως με τις αποκαταστάσεις αυτές η θέση θα πρέπει να βρισκόταν, κατά την προϊστορική τουλάχιστον περίοδο, πάνω ή πολύ κοντά στη βορειοανατολική ακτή ενός κόλπου, ο οποίος προοδευτικά πήρε τη σημερινή μορφή του Θερμαϊκού.

νότια πλαγιά του οποίου απλώνονταν οι τάφοι των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, ενώ στο ανατολικό μέρος της περιοχής είχαν κατασκευαστεί τον 4ο αι. π.Χ. τέσσερις κεραμικοί κλίβανοι[4]. Ανάμεσα στους τάφους υπήρχαν πολλοί κυκλικοί λάκκοι διαφόρων διαστάσεων γεμάτοι οστά ζώων, όστρεα και κεραμική των ιστορικών χρόνων. Το ανατολικό τμήμα ενός τέτοιου δίδυμου λάκκου αποτελεί τον προϊστορικό αποθέτη, που δημοσιεύεται εδώ.

Η ανασκαφή

Ο δίδυμος λάκκος 39 βρέθηκε στο ψηλότερο βορειοανατολικό άκρο του νεκροταφείου και σε μικρή απόσταση από τους τάφους 80, 84 και 85 (Σχέδ. 1)[5]. Μετά την απομάκρυνση με μηχανικά μέσα του στρώματος της καστανής άμμου και τον καθαρισμό της περιοχής, εμφανίστηκαν τα όρια δύο λάκκων σε ύψος περίπου 7,60 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Τα όριά τους δεν ήταν πολύ σαφή, ιδιαίτερα στο σημείο που οι δύο λάκκοι πλησίαζαν μεταξύ τους. Οι λάκκοι, προφανώς, είχαν σκαφτεί από κάποιο σημείο που βρισκόταν λίγο ψηλότερα, εν μέρει μέσα στο επιφανειακό έδαφος που υπήρχε κάτω από το στρώμα της άμμου και εν μέρει μέσα στο σκληρό, καστανό παρθένο στρώμα. Το συνολικό σωζόμενο βάθος του δυτικού λάκκου ήταν περίπου 0,80 μ., ενώ το σχήμα του ήταν ακανόνιστο κυκλικό με διάμετρο περίπου 1,40-1,25 μ. (Σχέδ. 2). Η επίχωση, ενιαία σε όλο το βάθος, αποτελούνταν από υγρό καστανό σκούρο χώμα, μερικά οστά ζώων, ένα σιδερένιο δρεπανοειδές μαχαίρι, ένα χάλκινο νόμισμα, όστρακα από τροχήλατα αγγεία, μερικά από τα οποία ήταν σαφώς βυζαντινά.

Μάλλον πρόκειται για λάκκο απορριμμάτων που γέμισε εξ ολοκλήρου κατά τη βυζαντινή περίοδο, εφόσον όστρακα από το ίδιο εφυαλωμένο πιάτο βρέθηκαν σε διάφορα βάθη μέσα στην επίχωση[6]. Ο ανατολικός λάκκος (Σχέδ. 2) ήταν αρκετά πιο μεγάλος και ακανόνιστος, με μέγιστο μήκος 1,70 μ. και συνολικό βάθος, από το σημείο που άρχισε να σκάβεται, περίπου 1 μ. Αντίθετα από το δυτικό λάκκο, η επίχωση εδώ διαχωριζόταν σε δύο σαφή στρώματα (Σχέδ. 2). Το ανώτερο στρώμα, πάχ. 0,40 μ., έμοιαζε πάρα πολύ ως προς τη σύσταση με το γέμισμα του δυτικού λάκκου. Απουσίαζαν τα βυζαντινά όστρακα αλλά υπήρχε τροχήλατη κεραμική που χρονολογεί την επίχωση στα ιστορικά χρόνια[7]. Στο κατώτερο μόνο μέρος του στρώματος άρχισαν να εμφανίζονται μερικά κομμάτια ψημένου πηλού και λίγα όστρακα χειροποίητης κεραμικής. Η επίχωση ήταν εντελώς διαφορετική στα υπόλοιπα 0,60 μ. Από το σημείο αυτό και μέχρι τον πυθμένα ο λάκκος ήταν γεμάτος στάχτες και πολλά κομμάτια ερυθρωπού ψημένου πηλού, ορισμένα από τα οποία διέσωζαν αποτυπώματα από καλάμια και άχυρα, ενώ άλλα διέσωζαν ίχνη καμπυλούμενου περιχειλώματος στη μια πλευρά τους. Είναι προφανές ότι τα κομμάτια του ψημένου πηλού ανήκαν σε διαλυμένη κατασκευή η οποία είχε οπές σε κάποια σημεία της, όπως φανερώνουν τα τμήματα με περιχείλωμα. Όπως παρατηρείται στο ημερολόγιο, η εικόνα μοιάζει πολύ με αυτή που παρουσίαζαν οι κεραμικοί κλίβανοι του 4ου αι. π.Χ., που ανασκάφηκαν σε άλλα σημεία της ίδιας περιοχής[8]. Το στρώμα περιείχε επίσης σημαντικά μεγαλύτερη ποσότητα κεραμικής από ό,τι όλος ο υπόλοιπος χώρος του δίδυμου λάκκου 39 και μερικές αδούλευτες πέτρες από χαλαζίτη. Δεν αναφέρεται εδώ η παρουσία οστών ή οστρέων. Στο σημείο όπου οι δύο λάκκοι πλησίαζαν μεταξύ τους, το παρθένο που σχημάτιζε τα τοιχώματά τους διακοπτόταν σχηματίζοντας ένα άνοιγμα, μήκ. 0,70 μ. από Β. πρός Ν. Το βάθος του ανοίγματος ήταν περίπου 0,17 μ. στα δυτικά, ενώ στα ανατολικά βάθαινε ακόμη περισσότερο (περίπου 0,43 μ.) (Σχέδ. 2). Η επίχωση του ανοίγματος διέφερε από την επίχωση των δύο λάκ-

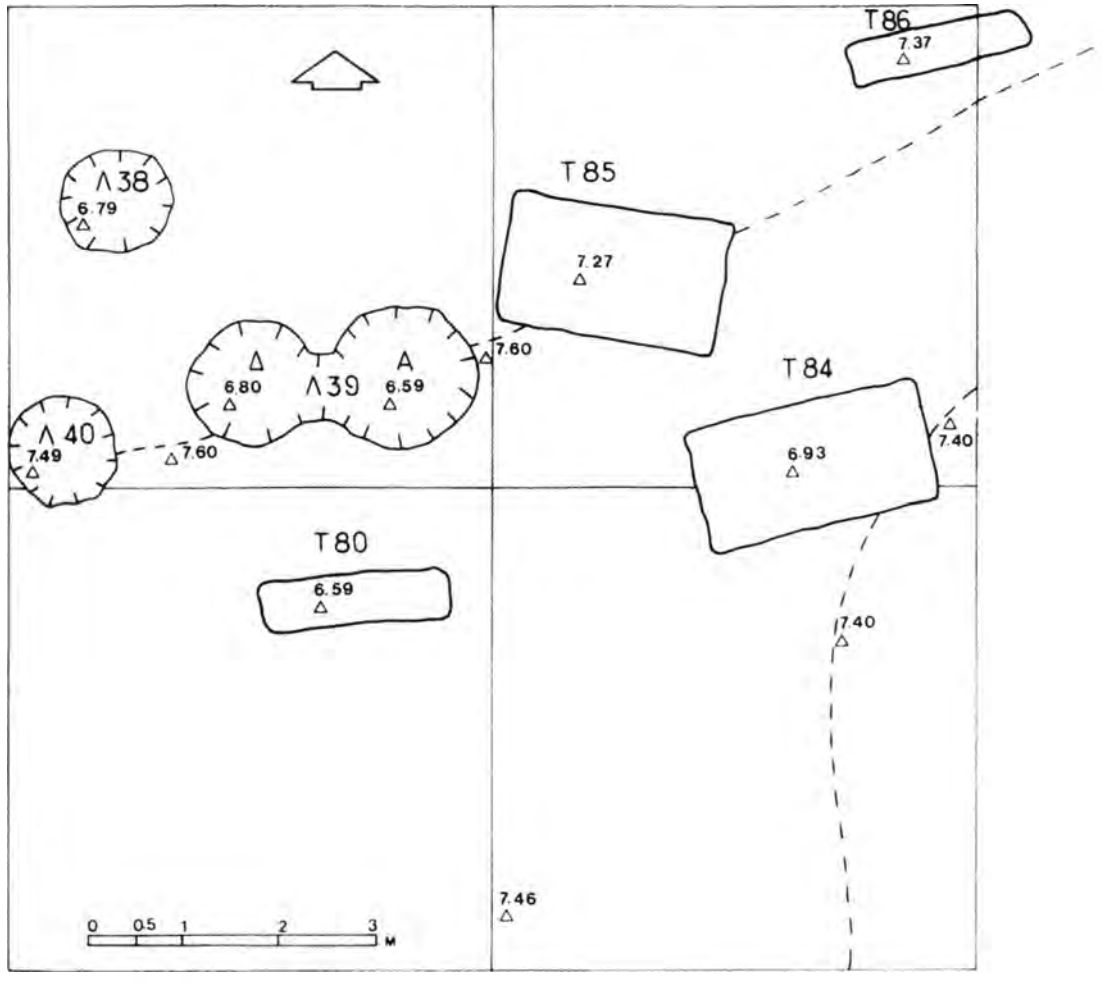
4. Αικ. Δεσποίνη, Κεραμεικοί κλίβανοι Σίνδου, ΑΕ 1982, σ. 61 κ.ε.

5. Στην αρχική αρίθμηση ο λάκκος είχε τον αριθμό 31.

6. Η δημοσίευση των περιεχομένων του λάκκου θα γίνει κατά τη συνολική δημοσίευση της ανασκαφής της Σίνδου. Τα παραπάνω βασίζονται στις πρώτες παρατηρήσεις της Αικ. Δεσποίνη.

7. Βλ. υποσημ. 6

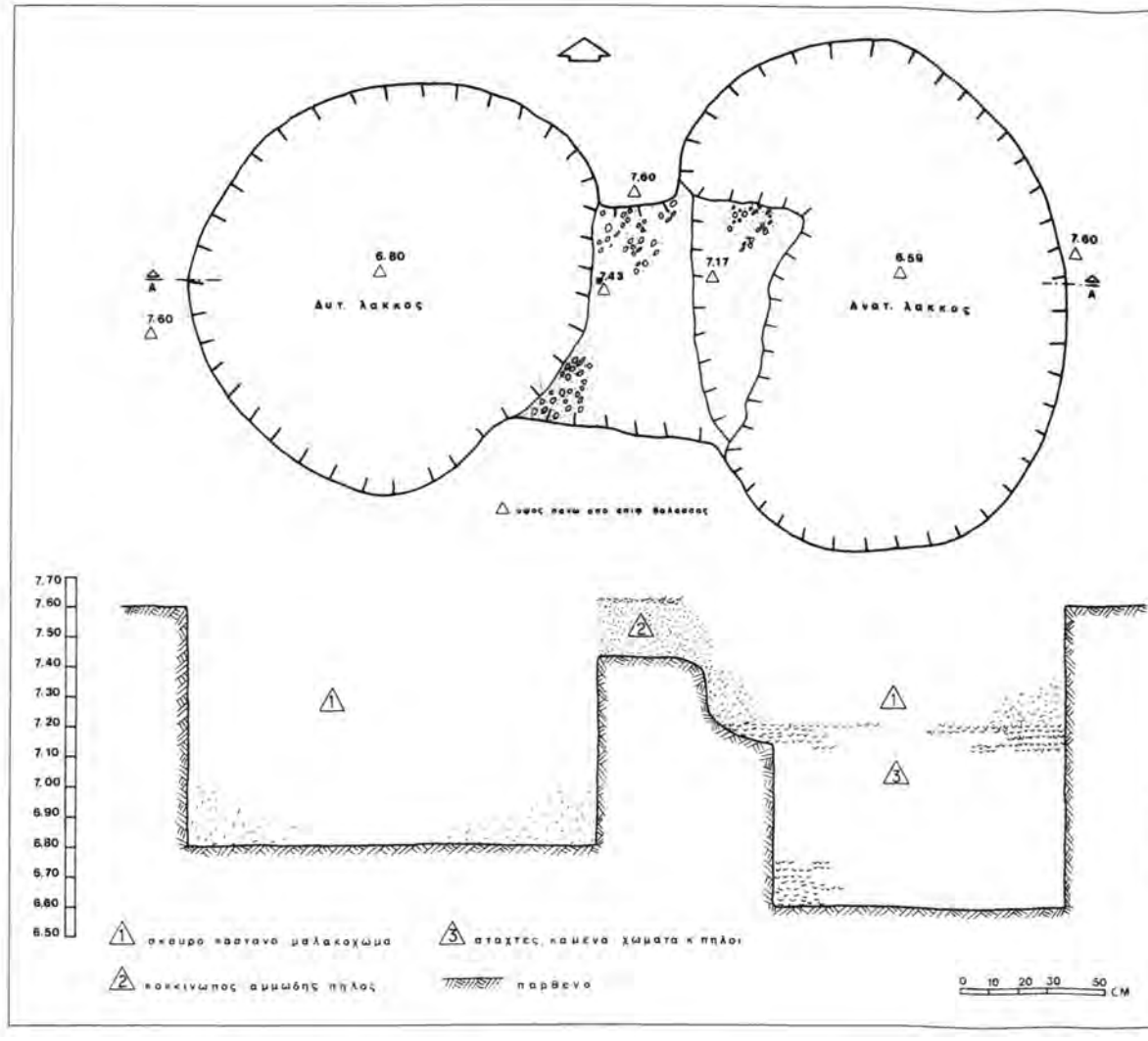
8. Αικ. Δεσποίνη, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 63-65.

Σχέδ. 1. Σίνδος. Το βορειοανατολικό άκρο της περιοχής του νεκροταφείου.

κων και αποτελούνταν από καθαρό κοκκινωπό χώμα (αμμώδης πηλός). Δεν αναφέρεται η ακριβής έκταση αυτού του στρώματος, ωστόσο, το πιθανότερο είναι ότι καταλάμβανε μόνο το χώρο ανάμεσα στους δύο λάκκους, τους οποίους και διαχώριζε, χωρίς να εισχωρεί σε αυτούς.

Από τα παραπάνω μάλλον προκύπτει ότι ο δυτικός λάκκος κατασκευάστηκε μέσα στο παρθένο διακόπτοντας στα ανατολικά το στρώμα του κόκκινου χώματος που προϋπήρχε. Ο ανατολικός λάκκος έκοψε επίσης το ίδιο στρώμα στα δυτικά του και ταυτόχρονα κατέστρεψε το πάνω μέρος ενός παλαιότερου λάκκου που υπήρχε στο σημείο αυτό. Ο παλαιότερος λάκκος ήταν μάλλον λίγο μικρότερος, αλλά περίπου 0,60 μ. βαθύτερος. Στο ψηλότερο σημείο του παλαιότερου λάκκου υπήρχε στα δυτικά ένα άνοιγμα κατηφορικό, μήκ. 0,70 μ. περίπου και πλ. τουλάχιστον 0,60 μ., που σταματούσε περίπου 0,55 μ. πάνω από τον πυθμένα του. Το άνοιγμα αυτό πρέπει να γέμισε μετά την εγκατάλειψη του παλαιότερου λάκκου. Οι δύο νεότεροι ανεξάρτητα από τον αρχικό τους προορισμό τελικά χρησιμοποιήθηκαν ως λάκκοι απορριμμάτων, όπως και δεκάδες άλλοι στην περιοχή. Η συζήτηση θα περιοριστεί εδώ στα ευρήματα του παλαιότερου λάκκου, τα οποία, παρά τα ελάχιστα νεότερα όστρακα που πιθανότατα εισχώρησαν από το ανώτερο στρώμα, φαίνεται ότι αποτελούν ένα ομοιογενές και κλειστό σύνολο της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Όπως θα συζη-

Σχέδ. 2. Σίνδος. Δίδυμος λάκκος 39. Κάτοψη και τομή ΑΑ.

τηθεί στη συνέχεια (σ. 70 κ.ε.), ο παλαιότερος λάκκος και τα ευρήματά του θα μπορούσαν, παρά τις αδύνατες αρχαιολογικές ενδείξεις, να συσχετιστούν με τη λειτουργία κάποιου κλιβάνου κεραμικής.

Η κεραμική του κατώτερου στρώματος του ανατολικού λάκκου 39[9]

Η ποσότητα της κεραμικής που συγκεντρώθηκε από το στρώμα αυτό ήταν αρκετά εντυπωσιακή. Από ένα χώρο περίπου 0,87 μ^3. καταμετρήθηκαν 944 όστρακα διαφόρων διαστάσεων. Κανένα αγγείο δεν σώθηκε ακέραιο, αλλά η συγκόλληση του 42% περίπου των οστράκων έδωσε δεκατέσσερα αγγεία

9. Η αναφορά σε συγκεκριμένα όστρακα και αγγεία γίνεται με τον αριθμό καταλόγου τους. Ο ίδιος αριθμός συνοδεύει τα αγγεία και τα όστρακα στα σχέδια. Ο κατάλογος παρατίθεται στο τέλος του κειμένου.

με πλήρες ή σχεδόν πλήρες περίγραμμα[10]. Η συγκόλληση του 15% των οστράκων έδωσε απλώς τμήματα αγγείων με αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά –χείλη, βάσεις, λαβές, διακόσμηση ή χαρακτηριστικά μέρη από το σώμα των αγγείων. Τέλος, το υπόλοιπο 43% αποτελείται από όστρακα που δεν είναι χαρακτηριστικά –τμήματα από το σώμα– και ανήκαν σε μεγάλα κυρίως αγγεία. Αρκετά από τα κομμάτια της τελευταίας ομάδας μπορεί επίσης να ανήκαν σε αγγεία που αποκαταστάθηκαν, ήταν όμως αδύνατη η συγκόλλησή τους. Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις, μπορεί να υπολογιστεί ότι κατά τη στιγμή της εγκατάλειψής του ο παλαιότερος λάκκος θα πρέπει να περιείχε δεκατέσσερα έως δεκαεπτά σχεδόν ολόκληρα αγγεία και αρκετά μικρότερα τμήματα αγγείων.

Παρόλο που η κεραμική ήταν πολύ θρυμματισμένη, ελάχιστα όστρακα –λιγότερα από δέκα και μόνο ένα έως δύο από τα χαρακτηριστικά– εμφανίζουν φθορά που να δηλώνει ότι τα κομμάτια αυτά είχαν παραμείνει αχρηστευμένα στην επιφάνεια πριν από την είσοδό τους στο λάκκο. Αντίθετα, εμφανείς είναι οι καταστροφικές συνέπειες της φωτιάς πάνω σε μεγάλο αριθμό οστράκων (41% του συνόλου) και σε όλα τα αγγεία που συγκολλήθηκαν. Είναι σαφές ότι ακόμη και όστρακα, που από μόνα τους δεν παρουσιάζουν κάποια παραμόρφωση, μπορεί να ανήκουν σε αγγεία που έχουν υποστεί μεγαλύτερη ή μικρότερη αλλοίωση ως προς κάποιο τους χαρακτηριστικό.

Τα εμφανέστερα και συχνότερα ελαττώματα που παρατηρούνται είναι η στρέβλωση (π.χ. τα αγγεία 29-32, 35) και το ζάρωμα της επιφάνειας του αγγείου με αποτέλεσμα τη δημιουργία εξογκωμάτων (π.χ. τα αγγεία 2, 3, 8, 16, 18, 30, 31). Τα ελαττώματα αυτά παρατηρούνται σε διαφορετικό βαθμό σε όλα σχεδόν τα ανασυγκροτημένα αγγεία και σε πολλά όστρακα. Σε σπανιότερες, ακραίες, περιπτώσεις τα όστρακα έχουν αποκτήσει σπογγώδη υφή λόγω της δημιουργίας μεγάλων πόρων και ταυτόχρονη μεγάλη μείωση του βάρους τους (Πίνακας 4, αριθ. 19). Σε δύο περιπτώσεις βρέθηκαν να κολλούν μεταξύ τους όστρακα με εντελώς διαφορετικό χρώμα το ένα από το άλλο (κόκκινο-μαύρο, κόκκινο-κίτρινο) (30, 33), ενώ στις τομές δύο άλλων οστράκων παρατηρήθηκε ότι ένα λεπτό εξωτερικό οξειδωμένο στρώμα, εγκάρσιο προς τις επιφάνειες του αγγείου, κάλυπτε τον πυρήνα ο οποίος παρέμεινε μη οξειδωμένος (22, 18). Οι περιπτώσεις αυτές δείχνουν ότι η φωτιά συνέχισε να επιδρά και μετά τον θρυμματισμό των αγγείων, μεταβάλλοντας το χρώμα και άλλα χαρακτηριστικά τους. Σε μία περίπτωση είχε εν μέρει αποκολληθεί η λαβή (34) και δεν αποκλείεται στη φωτιά να οφείλεται η αποκόλληση πολλών από τα χείλη και τις βάσεις. Τέλος, φαινόμενα με ιδιαίτερα μεγάλη συχνότητα είναι το ράγισμα ή το απολέπισμα της επιφάνειας και η παρουσία ρωγμών με μεγάλο βάθος και μήκος (π.χ. 3, 8, 9, 18, 19, 29, 30, 33-35, 43). Είναι φανερό λοιπόν ότι η επίδραση της φωτιάς είχε συχνά αλλοιώσει ριζικά τα χαρακτηριστικά της κεραμικής που βρέθηκε συγκεντρωμένη στο κατώτερο στρώμα του ανατολικού λάκκου 39.

Η μελέτη της κεραμικής είχε δύο σκέλη. Όλα τα όστρακα και τα συγκολλημένα αγγεία μελετήθηκαν μακροσκοπικά για τη διερεύνηση θεμάτων, όπως η σύσταση του κεραμικού μείγματος, ο τρόπος κατασκευής τους και η επεξεργασία της επιφάνειας, το ψήσιμο και το σχήμα. Η μελέτη αυτή, εκτός από τις παρατηρήσεις που αφορούν στην τεχνολογία, τη μορφή και τη χρήση των αγγείων, οδήγησε και στην ταξινόμηση της κεραμικής με βάση ορισμένα της χαρακτηριστικά. Επιπλέον, επιλέχθηκε από το συγγραφέα ένα δείγμα από εικοσιένα όστρακα και ένα κομμάτι ψημένου οικοδομικού υλικού, από τα πολλά του στρώματος αυτού, για εργαστηριακή ανάλυση[11]. Σκοπός της ανάλυσης ήταν ο έλεγχος των μακροσκοπικών παρατηρήσεων και η πληρέστερη διερεύνηση ορισμένων όψεων της τεχνολογίας της κεραμικής μέσα από τη μελέτη της χημικής και ορυκτολογικής σύνθεσης και των συνθηκών όπτησης. Παράλληλα, έγινε προσπάθεια να ερευνηθεί λεπτομερέστερα μια πολύ χαρακτηριστική κατηγορία αγγείων της εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία, η σαρωμένη (striated-scored) κεραμική, με την εξέταση δειγμάτων αυτής της κατηγορίας και από άλλες θέσεις της περιοχής. Τέλος, μέσα από το χαρακτηρισμό των συστατικών της θα ήταν δυνατό να διερευνηθεί, σε πρώτο τουλάχιστον επίπεδο, το πρόβλημα της

10. Είναι φανερό ότι μέρος των αγγείων έσπασε κατά την ανασκαφή.

11. Βλ. Κεσίσογλου κ.ά. Ο λάκκος αναφέρεται εκεί με τον παλαιό του αριθμό ως 31· βλ. υποσημ. 5.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. ΠΟΣΟΤΗΤΑ ΟΣΤΡΑΚΩΝ ΚΑΤΑ ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΜΕΙΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΡΟΠΟ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΣ.

Επιφάνεια	**Στιλβωμένη**		**Λεία**		**Αδρή**		**Σαρωμένη**		**Σύνολο**	
	Αριθ. οστράκων	%	Αριθ. οστράκων	%	Αριθ. οστράκων	%	Αριθ. οστράκων	%	Αριθ. οστράκων	%
ΜΕΙΓΜΑ										
ΜΕΣΑΙΟ	24	2,5	-	-	-	-	-	-	24	2,5
ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΕΣ	53	5,6	-	-	7	0,7	104	11	164	17,3
ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΕΣ	231	24,4	324	34,3	201	21,3	-	-	756	80
ΣΥΝΟΛΟ	308	32,5	324	34,3	208	22	104	11	944	

προέλευσης της κεραμικής. Οι τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν για την έρευνα, οι οποίες και περιγράφονται στη δημοσίευση, ήταν η φασματομετρία ατομικής απορρόφησης (atomic absorption spectrophotometry), η περίθλαση ακτίνων X (X-ray diffraction), η μικροσκοπική εξέταση και η διαφορική θερμική και θερμοσταθμική ανάλυση (differential thermal analysis, thermogravimetric analysis). Επίσης, ελέγχθηκαν δύο άλλες ιδιότητες της κεραμικής, το πορώδες και η σκληρότητα[12] (Πίνακες 2, 3, 4).

Με εξαίρεση μια ελάχιστη ποσότητα κεραμικής, το κεραμικό μείγμα των αγγείων του κατώτερου στρώματος του ανατολικού λάκκου 39 μπορεί να περιγραφεί ως χονδροειδές με βάση την ποσότητα και το μέγεθος των μη πλαστικών που περιέχει. Η χονδρότητα αυτή παρουσιάζει διαβαθμίσεις, ενώ η κατανομή των μη πλαστικών στο ίδιο αγγείο δεν είναι κανονική. Ένα 2,5% μόνο των οστράκων ανήκει στη μεσαία κεραμική με μέγεθος μη πλαστικών από 1/4 μέχρι 1/2 του χιλιοστού (medium στην κλίμακα Wentworth)[13] και πυκνότητα κάτω από 20% (Πίνακας 1)[14]. Το 17% της κεραμικής ανήκει στη χονδροειδή κατηγορία με πυκνότητα μη πλαστικών 20-40% και μέγεθος 1/2-1 χιλ. (coarse στην κλίμακα Wentworth) (Πίνακας 1), ενώ το 80% της κεραμικής ανήκει στην εξαιρετικά χονδροειδή κατηγορία με μέγεθος κόκκων 1-4 χιλ. (Πίνακας 1). Πρέπει να σημειωθεί ότι μερικοί σχετικά μεγάλοι κόκκοι εμφανίζονται σπάνια και σε αγγεία με γενικά λεπτότερο μείγμα.

Τα όστρακα μεσαίου μείγματος ανήκουν όλα σε μικρά αγγεία με λεπτά τοιχώματα γύρω στα 3 χιλ. (π.χ. 5, 7, 16) και (Πίνακας 5). Αντίθετα, χονδροειδές μείγμα χρησιμοποιείται, τόσο για μερικά από τα μεγαλύτερα αγγεία (π.χ. 34, 35), όσο και για μικρότερα σκεύη (π.χ. 8, 10, 17, 18) και (Πίνακας 5). Τα τοιχώματα είναι πάντως παχύτερα από αυτά της μεσαίας κεραμικής, περίπου 6-8 χιλ. Το εξαιρετικά χονδροειδές μείγμα χρησιμοποιείται επίσης και για μικρά (π.χ. 1, 3, 9) και για μεγάλα σκεύη (π.χ. 20-33, 36-51 και Πίνακας 5), ενώ τα τοιχώματα είναι παχύτερα από της χονδρής κεραμικής, περίπου 6-12 χιλ. Η αντιστοιχία λοιπόν της ποιότητας του μείγματος με το πάχος των τοιχωμάτων και ιδιαίτερα το μέγεθος των αγγείων δεν είναι πλήρης.

12. Κεσίσογλου κ.ά., σ. 7-8. Για συζήτηση των τεχνικών αυτών και της εφαρμογής τους στην περιοχή του Αιγαίου βλ. R.E. Jones, Greek and Cypriot Pottery, Athens 1986, σ. 5, 7, 17, 86 και passim.

13. Ceramics, σ.118.

14. Η πυκνότητα υπολογίσθηκε κατ' εκτίμηση σε εγκάρσιες τομές των οστράκων με τη βοήθεια των ποσοτικών πινάκων Munsell. Όλες οι παρατηρήσεις έγιναν με τη βοήθεια φακού X20. Μικροσκοπικά εξετάσθηκε μόνο το επιλεγμένο δείγμα. Κατά τη σύγκριση των αποτελεσμάτων παρατηρήθηκαν μερικές διαφορές. Τρία όστρακα που η μικροσκοπική εξέταση τα κατέταξε στα εξαιρετικά χονδροειδή προέρχονταν από αγγεία που μακροσκοπικά είχαν ταξινομηθεί ως χονδροειδή (Πίνακας 3:1, 7, 14) και ένα όστρακο που ανήκει σε εξαιρετικά χονδροειδές αγγείο μικροσκοπικά κατατάχθηκε στα χονδροειδή (Πίνακας 3:17). Οι αποκλίσεις αυτές οφείλονται στη μη κανονική κατανομή των κόκκων που αναφέρθηκε παραπάνω και στον μη υπολογισμό της πυκνότητας κατά τη μικροσκοπική εξέταση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΧΗΜΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ (ΕΠΙ ΤΟΙΣ ΕΚΑΤΟ) (από Κεσίσογλου κ.ά., βλ. Πίν. 1).

α/α	Προέλευση	SiO_2	Al^2O^3	Fe^2O^3	CaO	MgO	K^2O	Na^2O	$Cu.10^3$	$Zn.10^3$	$Co.10^3$	$Mn.10^3$	$CR.10^3$
1	Σίνδος (Σαρ)	65,37	15,44	8,17	1,64	2,68	1,44	0,62	8,6	10,7	5,69	86,21	18,43
2	Σίνδος (Σαρ)	63,10	16,81	7,98	1,07	2,78	1,97	1,37	13,1	11,8	8,11	76,42	22,00
3	Σίνδος (Σαρ)	65,30	16,93	7,94	1,19	2,84	1,56	1,14	12,5	12,7	6,60	59,71	17,28
4	Σίνδος (Σαρ)	67,65	15,44	6,82	0,50	1,56	1,57	1,17	13,3	12,7	4,06	38,82	7,53
5	Σίνδος (Σαρ)	67,35	15,32	7,00	0,63	1,51	1,68	1,06	9,5	11,8	7,77	42,09	9,07
6	Σίνδος (Σαρ)	66,83	15,53	6,67	0,40	1,65	1,71	0,81	11,7	12,7	4,77	37,56	7,11
7	Σίνδος	62,15	18,21	8,72	0,91	2,18	1,26	1,00	11,0	11,9	6,70	56,59	8,94
8	Σίνδος	66,94	18,01	7,08	0,56	1,99	1,36	0,76	9,6	33,9	4,28	28,75	10,57
9	Σίνδος	63,32	17,36	7,65	0,64	2,01	1,38	0,87	9,5	23,1	4,71	40,17	9,95
10	Σίνδος	69,26	15,63	6,23	0,37	1,61	1,27	0,90	11,2	28,8	3,13	45,10	4,69
11	Σίνδος	68,48	17,20	6,40	0,35	1,54	2,43	1,48	9,5	21,8	8,95	40,05	4,69
12	Σίνδος	63,52	16,21	6,23	0,47	1,45	2,17	1,13	9,3	16,5	5,75	52,10	4,40
13	Σίνδος	65,62	17,11	7,39	1,06	2,32	2,13	1,36	9,4	23,3	9,23	55,77	10,00
14	Σίνδος	64,51	17,77	7,14	1,02	2,34	1,99	1,05	8,4	14,8	7,10	48,20	10,05
15	Σίνδος	59,12	15,38	7,21	0,94	3,17	2,02	0,80	9,6	27,9	7,30	80,05	16,13
16	Σίνδος (Οικοδ. πηλός)	60,44	18,64	7,82	0,65	2,54	2,28	0,86	11,2	14,8	4,98	53,57	6,73
17	Σίνδος	67,44	15,60	6,17	0,46	1,51	1,74	0,83	11,9	14,9	3,02	46,87	4,54
18	Σίνδος	67,31	15,76	5,84	0,61	1,35	2,21	1,37	10,2	11,0	4,97	60,00	4,62
19	Σίνδος	68,19	16,25	6,48	0,65	1,87	1,57	1,25	8,8	11,8	4,50	49,81	5,03
20	Σίνδος	68,90	14,29	6,28	1,12	2,17	1,78	1,02	9,6	11,1	4,22	52,16	5,22
21	Σίνδος	65,64	15,84	5,83	2,32	2,10	2,12	1,50	11,3	8,1	5,22	43,21	4,22
22	Σίνδος	69,67	11,55	6,19	0,22	1,53	1,63	0,68	7,9	10,4	3,48	34,77	4,22
23	Άγιος Μάμας (Σαρ)	65,44	15,66	6,47	0,72	1,36	0,908	1,22	8,1	14,3	5,03	32,69	10,78
24	Άγιος Μάμας (Σαρ)	67,33	17,23	6,12	0,96	2,02	1,013	1,37	9,6	10,5	4,42	33,77	17,23
25	Περιβολάκι (Σαρ)	63,59	17,91	5,98	3,35	2,65	0,673	0,91	9,1	14,2	1,93	45,99	5,78
26	Αξιοχώρι (Σαρ)	64,30	20,83	6,76	0,62	2,36	0,631	0,85	11,7	13,9	2,67	37,36	8,54
27	Αξιοχώρι (Σαρ)	65,42	16,74	6,18	0,57	1,85	0,845	1,14	11,0	15,3	4,51	75,66	9,66
28	Πεντάπολη	66,04	16,92	4,63	0,65	0,85	2,56	1,35	7,9	7,9	3,44	17,67	2,70

Εκείνο που επίσης πρέπει να επισημανθεί σε σχέση με την ποιότητα του μείγματος είναι η χαρακτηριστική απουσία λεπτής κεραμικής από το σύνολο. Πράγματι, ακόμη και τα αγγεία με τα πιο λεπτά τοιχώματα περιλαμβάνουν στο μείγμα τους σχετικά μεγάλους κόκκους μη πλαστικών. Τα μόνα δείγματα λεπτόκοκκου μείγματος προέρχονται από τα κομμάτια του ψημένου οικοδομικού υλικού που βρέθηκαν μέσα στο λάκκο (Πίνακας 3 : 16)[15]. Αντίθετα, χαρακτηριστική είναι επίσης η όχι σπάνια παρουσία μεγάλων εγκλεισμάτων –σε σχέση με το πάχος του τοιχώματος– σε μερικά αγγεία. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα εγκλείσματα αυτά μερικές φορές ήταν μοιραία για την τύχη του αγγείου, αφού προκάλεσαν το ράγισμα ή το σπάσιμό του και θα έπρεπε να είχαν αφαιρεθεί κατά το ζύμωμα ή το πλάσιμο.

15. Κεσίσογλου κ.ά., σ. 9.

Η μελέτη του κεραμικού μείγματος των αγγείων, των οστράκων και του οικοδομικού υλικού έδειξε μεγάλη ομοιογένεια στη σύσταση. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της χημικής ανάλυσης, ο πηλός που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των αγγείων ανήκει στην κατηγορία των μη ασβεστιούχων πηλών. Γενικά περιέχει πολύ λίγα ευτηκτικά και μπορεί να χαρακτηριστεί ως χαμηλής πυριμάχου ιδιότητας (low refractory) (Πίνακας 2)[16]. Επίσης, δεν παρατηρήθηκαν ανάμεσα στα δείγματα αξιόλογες διαφορές στην περιεκτικότητα του πηλού σε ιχνοστοιχεία (Πίνακας 2)[17].

Η εξέταση των μη πλαστικών έδειξε επίσης ότι ανεξάρτητα από την ποιότητα του μείγματος (μεσαίο, χονδροειδές, εξαιρετικά χονδροειδές), οι ίδιες βασικές κατηγορίες εγκλεισμάτων παρατηρούνται στο σύνολο της κεραμικής με κάποιες διαφορές στην ποσότητα και το μέγεθος. Τα συχνότερα εγκλείσματα είναι οι μαρμαρυγίες (μοσκοβίτης και βιοτίτης) και κόκκοι ημιδιαφανείς και λευκοί που ταυτίστηκαν κατά την ορυκτολογική εξέταση με χαλαζία. Επίσης παρατηρήθηκαν και άλλα πετρώματα με χρώμα γαλακτώδες, τεφρό ή μαύρο και λιγότερα με κοκκινωπό, που ταυτίστηκαν μικροσκοπικά με πλαγιόκλαστα, μικροκλινή και επίδοτο[18]. Οι κόκκοι έχουν συνήθως σχήμα υπογωνιώδες ή αποστρογγυλεμένο, μπορεί να είναι ακανόνιστοι, πεπλατυσμένοι ή επιμήκεις. Μπορεί να θεωρηθεί ότι το κύριο μη πλαστικό συστατικό ήταν η άμμος, η οποία μάλλον πρέπει να αποτελούσε γεωλογική πρόσμειξη, αφού υπάρχει και στο λεπτής ποιότητας μείγμα του οικοδομικού υλικού. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, να γινόταν και σκόπιμη προσθήκη από τον αγγειοπλάστη, ιδιαίτερα στα αγγεία της εξαιρετικά χονδροειδούς κεραμικής[19].

Σε ένα τουλάχιστον αγγείο, και μάλιστα από τα λεπτότερα (16), παρατηρήθηκαν μακροσκοπικά ελάχιστα εγκλείσματα από άμορφη θαμπή κοκκινωπή μάζα και επίσης από τεφρή μάζα. Τα εγκλείσματα αυτά, που έχουν μέγεθος γύρω στο 1 χιλ., δεν εντοπίστηκαν στα δείγματα που εξετάστηκαν μικροσκοπικά και δεν έγινε δυνατό να προσδιοριστούν.

Σε μια ομάδα από αγγεία και όστρακα της εξαιρετικά χονδροειδούς κεραμικής διακρίνονται αρκετά κομμάτια από μία υπόλευκη μαλακή μάζα – μερικές φορές φθάνουν τα 7 χιλ.– που αντιδρά με το κρύο υδροχλωρικό οξύ[20]. Αναμφίβολα πρόκειται για ασβεστίτη, και το γεγονός ότι εμφανίζεται σε ορισμένα μόνο από τα αγγεία μιας κατηγορίας δείχνει ότι μάλλον πρόκειται για σκόπιμη πρόσμειξη. Συχνά ο ασβεστίτης παρουσιάζεται στο βάθος μικρών κρατήρων που έχουν δημιουργηθεί από το σκάσιμο της επιφάνειας του αγγείου[21]. Τα σχήματα στα οποία ο ασβεστίτης παρουσιάζεται με μεγάλη συχνότητα και σε μεγάλο μέγεθος είναι οι φιάλες με εσωστρεφόμενα χείλη και τρομπετοειδείς αποφύσεις (π.χ.

16. Κεσίσογλου κ.ά., σ. 8. Το μειονέκτημα των πηλών αυτής της κατηγορίας, ιδιαίτερα για τις περιπτώσεις όπου είναι δύσκολο να ελεγχθούν οι συνθήκες όπτησης, είναι ότι μετά τους 800° C η υάλωση αυξάνεται ραγδαία με συχνό αποτέλεσμα την παραμόρφωση ή το σπάσιμο των αγγείων. Οι πηλοί αυτοί κάτω από κατάλληλες συνθήκες όπτησης αποκτούν με την αύξηση της θερμοκρασίας ένα ολοένα βαθύτερο κόκκινο χρώμα. Το χρώμα αυτό, αλλά και τα καταστρεπτικά αποτελέσματα της υάλωσης παρατηρήθηκαν σε πολλά αγγεία και όστρακα από το σύνολο της Σίνδου. Για τη συζήτηση των θεμάτων αυτών βλ. R.E. Jones, Greek and Cypriot Pottery, Athens 1986, σ. 756-757. Επίσης, Γ. Μανιάτης και Β. Περδικάτσης, Τεχνολογική και προελευσιακή μελέτη της κεραμικής του Σέσκλου στο: Κ. Κωτσάκης, Κεραμεική τεχνολογία και κεραμεική διαφοροποίηση, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 339-340.

17. Κεσίσογλου κ.ά., σ. 8. Πρέπει να σημειωθεί ότι η ανάλυση δεν προχώρησε σε στατιστική επεξεργασία των αποτελεσμάτων.

18. Κεσίσογλου κ.ά., σ. 9.

19. Για ανάλογες περιπτώσεις βλ. G.H. Myer, Ceramic Petrography στο P. Betancourt (επιμ.), East Cretan White-on-Dark Ware, Philadelphia 1984, σ. 60.

20. Τέσσερα όστρακα από τα αγγεία της κατηγορίας αυτής υπήρχαν στο δείγμα που δόθηκε για ανάλυση. Η απουσία ασβεστίτη από τα συγκεκριμένα όστρακα πρέπει να οφείλεται στη μη κανονική κατανομή του υλικού μέσα στο μείγμα.

21. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται στην ιδιότητα που έχει ο ασβεστίτης (CaCO) να μεταβάλλεται πάνω από τους 750°- 800° C σε οξείδιο του ασβεστίου (CaO) αποβάλλοντας το διοξείδιο του άνθρακος. Το CaO μετά το ψήσιμο ενυδατώνεται προσλαμβάνοντας υγρασία από το περιβάλλον και αυξάνεται σε όγκο προκαλώντας σκασίματα στο κεραμεικό υλικό. Για την ιδιότητά του αυτή η παρουσία του ασβεστίτη στον πηλό είναι ιδιαίτερα ανεπιθύμητη στους σύγχρονους κεραμείς. Βλ. Ceramics, σ. 30. Rye, σ. 33, K. Vitteli, Greek Neolithic Pottery by Experiment, στο P.M. Rice (επιμ.), Pots and Potters, Los Angeles 1984, σ. 117. Κωτσάκης, ό.π. (υποσημ.16), σ. 119.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΜΙΚΡΟΣΚΟΠΙΚΗΣ ΕΞΕΤΑΣΗΣ, ΠΕΡΙΘΛΑΣΗΣ ΑΚΤΙΝΩΝ Χ ΚΑΙ ΔΟΚΙΜΗΣ ΜΕ ΥΔΡΟΧΛΩΡΙΚΟ ΟΞΥ (από Κεσίσογλου κ. ά., βλ. Πίν. 2).

	Σύνθεση	**Ατμόσφαιρα όπτησης**	**Ορυκτολογική σύσταση**						**Δοκιμή με HCL**
α/α			Χαλαζίας	Άστριοι	Μαρμαρυγίες	Οξείδια σιδήρου	Ασβεστίτης	Άλλα ορυκτά	
1	Εξαιρετικά χονδροειδής	Οξειδωτική/ αναγωγική	+	+	+	Αιματίτης	-		-
2	Χονδροειδής	»	+	+	+	Μαγνητίτης	-		-
3	»	»	+	+	+	Αιματίτης	-		-
4	»	»	+	+	+	-	-		-
5	»	»	+	+	+	Μαγνητίτης	-		-
6	»	»	+	+	+	Αιματίτης	-		-
7	Εξαιρετικά χονδροειδής	»	+	+	+	Μαγνητίτης	-		-
8	Μεσαία	»	+	+	+	Αιματίτης	-		-
9	»	»	+	+	+	-	-		-
10	Εξαιρετικά χονδροειδής	»	+	+	+	Μαγνητίτης	-		-
11	»	»	+	+	+	"	-		-
12	»	»	+	+	+	-	-		-
13	Χονδροειδής	»	+	+	+	Αιματίτης	-	Χλωρίτης	-
14	Εξαιρετικά χονδροειδής	»	+	+	+	-	-	Χλωρίτης	-
15	»	»	+	+	+	Μαγνητίτης	-		-
16	Λεπτή	Οξειδωτική	+	+	+	Αιματίτης	-		-
17	Χονδροειδής	»	+	+	+	-	-		-
18	Εξαιρετικά χονδροειδής	Οξειδωτική/ αναγωγική	+	+	+	-	-		-
19	»	Αναγωγική	+	+	-	-	-		-
20	»	Οξειδωτική	+	+	+	Αιματίτης	-		-
21	»	Οξειδωτική/ αναγωγική	+	+	+		-		-
22	»	»	+	+	+	Αιματίτης	-		-
23	Χονδροειδής	Οξειδωτική	+	+	+	-	-		-
24	»	»	+	+	+	-	-		-
25	Εξαιρετικά χονδροειδής	»	+	+	+	-	-	Αμφίβολοι	-
26	Χονδροειδής	Οξειδωτική/ αναγωγική	+	+	+	-	-		-
27	»	Οξειδωτική	+	+	+	Αιματίτης	-		-
28	Εξαιρετικά χονδροειδής	»	+	+	+	-	-		-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ D. T. A. ΚΑΙ T. G. A. ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ ΠΟΡΩΔΟΥΣ ΚΑΙ ΣΚΛΗΡΟΤΗΤΑΣ (από Κεσίσογλου κ.ά., βλ. Πίν. 3).

α/α	Θερμοκρασιακή περιοχή πρώτης μεταβολής (° C)	Απώλεια βάρους (%)	Πορώδες	Σκληρότητα (κλίμακα Mohs)
1	950-970 ενδοθερμικά	1,76	31	5
2	965-980 »	1,68	38	6
3	965-980 »	1,83	26	4
4	965-978 »	1,87	18	4
5	930-960 »	2,27	24	6
6	950-970 »	1,98	19	3
7	925-970 »	2,39	43	3
8	930-980 »	1,45	23	7
9	930-970 »	1,24	24	6
10	950-980 »	1,24	25	4
11	950-980 »	1,31	25	4
12	968-980 »	1,43	23	3
13	985-700 »	0,93	29	4
14	690-710 »	1,03	32	4
15	900-950 »	1,26	35	3
16	940-980 »	1,17	-	-
17	870-890 »	1,15	31	3
18	890-930 »	2,28	30	4
19	950-1030 »	2,00	51	1
20	980-985 »	0,34	34	7
21	725-775 »	1,39	34	4
22	965-990 »	0,33	29	3
23	850-890 »	1,68	16	3
24	950-100 »	0,62	23	3
25	725-730 »	2,40	22	2
26	915-940 »	0,79	32	2
27	870-880 »	1,82	18	3
28	900-940 εξωθερμικά	3,5	-	4

1, 3), τα περισσότερα μεγάλα αγγεία με συγκλίνοντα τοιχώματα (π.χ. 28, 30, 31) και μερικά μεγάλα αγγεία με σιγμοειδές σχήμα (π.χ. 32). Σποραδικά επίσης εμφανίζονται εγκλείσματα ασβεστίτη σε μια ομάδα ρηχών σκευών με χαμηλό τοίχωμα (π.χ. 51). Συνολικά, το 42 % των οστράκων ανήκει σε αγγεία που εμφανίζουν αυτού του είδους τις προσμείξεις.

Εκτός από τα εγκλείσματα, συνηθισμένο φαινόμενο είναι η παρουσία κενών (voids) στο κεραμικό μείγμα. Πιο συχνά τα κενά αυτά έχουν ελλειψοειδές ή ακανόνιστο σχήμα, ξεπερνούν σε μέγεθος τα 2 χιλ., ακόμα και στα λεπτότερα αγγεία, και μάλλον πρέπει να είναι αποτέλεσμα κακού ζυμώματος του

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΟΣΤΡΑΚΑ (ΧΕΙΛΗ, ΒΑΣΕΙΣ) ΚΑΤΑ ΣΧΗΜΑ, ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΜΕΙΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ.

		Μεσαία	**Χονδροειδής**				**Εξαιρετικά χονδροειδής**			**Σύνολο**
		Στιλβωμένη	Στιλβωμένη	Λεία	Αδρή	Σαρωμένη	Στιλβωμένη	Λεία	Αδρή	
ΑΝΟΙΧΤΑ ΑΓΓΕΙΑ	Φιάλες		3					8		11
	Αγγεία με συγκλίνοντα τοιχώματα						14	12		26
	Σιγμοειδή αγγεία								5	5
	Πίθοι						5			5
	Άλλα μεγάλα αγγεία								2	2
	Δίσκοι								4	4
ΑΓΓΕΙΑ ΜΕ ΛΑΙΜΟ	Πρόχοι	5	3				1;			9
	Αμφορείς					3				3
	Άλλα αγγεία με λαιμό				4		1			5
	Αγγεία με λαβή στο χείλος				2					2
	Κύπελλο				1					1
	Σύνολο	5	6		7	3	21	20	7	73

μείγματος κατά το προστάδιο της κατασκευής των αγγείων[22]. Στη χονδροειδή και την εξαιρετικά χονδροειδή κεραμική παρατηρούνται σποραδικά επιμήκη κενά που μαρτυρούν την παρουσία φυτικών υλών (άχυρων),οι οποίες βέβαια καταστράφηκαν αφήνοντας το αποτύπωμά τους. Η κατανομή τους μάλλον αποκλείει τη σκόπιμη πρόσμειξη, εκτός από την περίπτωση μιας ομάδας εννέα οστράκων από τα ρηχά αγγεία με το χαμηλό τοίχωμα (π.χ. 51), όπου η ποσότητα των φυτικών υλών είναι ιδιαίτερα μεγάλη και ουσιαστικά αποτελεί το κύριο γνώρισμα των αγγείων αυτών (Πίνακας 5)[23]. Τέλος, στις πρόχους, ανεξάρτητα από την ποιότητα της κεραμικής (π.χ. 7, 8, 9, 16, 18) είναι ορατοί με τη βοήθεια μεγεθυντικού φακού μικροσκοπικοί μακρόστενοι πόροι κοντά στην επιφάνεια, που ενδεχομένως να δηλώνουν και εδώ την παρουσία μικροσκοπικών κόκκων τριμμένου ασβεστίτη που χάθηκε κατά την όπτηση. Θα μπορούσαν όμως να δηλώνουν και τη χρησιμοποίηση κοπριάς ζώων ως πρόσμειξης[24].

Λίγα όστρακα, αποκλειστικά από αγγεία που περιέχουν πρόσμειξη ασβεστίου, παρουσιάζουν

22. Rye, σ. 61-62.

23. Rye, σ. 33-34, 61-62.

24. Για το πρώτο βλ. Κωτσάκης, ό.π., για το δεύτερο F.R. Matson στο Betancourt, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 54. Πρέπει να σημειωθεί ότι για δύο δείγματα που παρουσίαζαν έντονα αυτή την εικόνα, η εργαστηριακή ανάλυση έδειξε ότι είχαν ψηθεί σε θερμοκρασία μικρότερη από 700° C. Στην περίπτωση αυτή μάλλον δεν δικαιολογείται έκλυση του ασβεστίτη (βλ. υποσημ. 21).

στην επιφάνεια μια λεπτή κρούστα υποκίτρινου χρώματος (2.5 Y 8 / 6). Το φαινόμενο αυτό έχει παρατηρηθεί και αλλού σε περιπτώσεις που το μείγμα περιέχει άλατα. Έχει επίσης επισημανθεί ότι συχνά η πρόσμειξη αλάτων (π.χ. με τη χρησιμοποίηση θαλασσινού νερού) μειώνει τις βλαβερές για το αγγείο συνέπειες του ασβεστίτη[25]. Με αρκετή επιφύλαξη θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι μια τέτοια περίπτωση δηλώνεται εδώ. Δεν είναι όμως δυνατό να βεβαιωθεί ότι η πρόσμειξη ήταν σκόπιμη.

Αναμφίβολα η κεραμική που εξετάζεται είναι στο σύνολό της χειροποίητη[26]. Χωρίς να είναι ιδιαίτερα πολλές, υπάρχουν μερικές ενδείξεις για τις τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν κατά το πλάσιμο και το τελείωμα των αγγείων. Όπως φαίνεται, αυτές ήταν περισσότερες από μία[27].

Η τεχνική που αναγνωρίζεται συχνότερα και ίσως αυτή που στο πρώτο στάδιο της κατασκευής χρησιμοποιήθηκε για όλα σχεδόν τα αγγεία είναι η τεχνική της κουλούρας. Ενδείξεις για τη χρήση της παρατηρούνται σε αγγεία διαφόρων σχημάτων και διαφορετικής ποιότητας μείγματος.

Στην πρόχου της μεσαίας κεραμικής 7 φαίνεται ότι ο πυθμένας και το κάτω μέρος της κοιλιάς κατασκευάστηκαν αρχικά από μία μάζα πηλού και πάνω σε αυτή τη βάση άρχισαν να τοποθετούνται οι λεπτές κουλούρες. Εσωτερικά, μετά το χτίσιμο του αγγείου και πριν μπεί ο λαιμός, προστέθηκε μάλλον ένα στρώμα πηλού, χωρίς όμως να γίνει παντού καλά η πρόσφυση· έτσι, στο σημείο όπου έπιανε η λαβή αποκολλήθηκε το εξωτερικό μέρος αφήνοντας να φαίνεται στο εσωτερικό στρώμα το αποτύπωμα της κουλούρας[28].

Όστρακα από μεγαλύτερα αγγεία δείχνουν ότι οι κουλούρες δεν τοποθετούνταν ακριβώς η μία πάνω στην άλλη, αλλά κάθε μία εξείχε λίγο από την προηγούμενη. Αυτό διακρίνεται σαφώς στα σπασίματα στα σημεία επαφής, όπου μερικές φορές διατηρούνται και οι δαχτυλιές του αγγειοπλάστη (π.χ. 32, 49 και Πίν. 27 β), ενώ η πορεία της κουλούρας μπορεί να αναγνωριστεί από τις γραμμές των συγκολλημένων οστράκων (32, 49). Συχνά επάλληλα φουσκώματα στην εξωτερική ή στην εσωτερική επιφάνεια του αγγείου δηλώνουν την χρησιμοποίηση αυτής της τεχνικής, έστω και αν λείπουν άλλα εμφανή ίχνη[29]. Με βάση τις παραπάνω ενδείξεις, μπορεί να θεωρηθεί ότι όλες οι πρόχοι, τα μεγάλα αγγεία με σιγμοειδές σχήμα, τα αγγεία με συγκλίνοντα τοιχώματα –με εξαίρεση όσα θα εκτεθούν παρακάτω– πρέπει να κατασκευάστηκαν αποκλειστικά με αυτή την τεχνική (π.χ. 7-9, 16, 30-32, 36-38, 40-42, 49-50). Κάποια ποικιλία παρουσιάζει ο τρόπος κατασκευής και προσαρμογής της βάσης. Μερικές φορές στα μεγάλα αγγεία κατασκευαζόταν πρώτα ένας δίσκος με πίεση μιας μάζας πηλού πάνω σε επίπεδη επιφάνεια, όπως δείχνουν οι δαχτυλιές στο εσωτερικό. Στο δίσκο προσαρμοζόταν η πρώτη κουλούρα και οι άκρες του διπλώνονταν πάνω στο τοίχωμα, για να ενισχυθεί η ένωση. Έτσι, συχνά διακρίνεται ένα φούσκωμα γύρω στη βάση. Στην εξωτερική επιφάνεια της βάσης υπάρχει συνήθως πολλή άμμος και αποτυπώματα από άχυρα. Τα υλικά αυτά διευκόλυναν μάλλον το δούλεμα του αγγείου πάνω σε κάποια επίπεδη επιφάνεια –πλάκα, σανίδα ή άλλο– στην οποία χωρίς αυτά θα υπήρχε κίνδυνος να κολλήσει[30] (π.χ. 30, 32). Διαφορετική διαδικασία φαίνεται ότι ακολουθήθηκε στην πρόχου 16, όπου η βάση είναι κοίλη εξωτερικά και κυρτή εσωτερικά. Αυτό πιθανώς οφείλεται στη λείανση του πυθμένα εξωτερικά μετά την τοποθέτηση του λαιμού, όταν δεν ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθεί κάποιο εσωτερικό υποστήριγμα[31].

25. Rye, σ. 35-36, 57, 127.

26. Τα λεπτά τοιχώματα, η κοίλη βάση και η ως ένα σημείο «μεταλλική» εμφάνιση της πρόχου 16 θα μπορούσαν σε πρώτη ματιά να δημιουργήσουν υποψίες για το αντίθετο. Ωστόσο, η προσεκτική εξέταση δείχνει ότι πρόκειται για χειροποίητο αγγείο πολύ καλής ποιότητας.

27. Για τις τεχνικές της χειροποίητης κεραμικής βλ. Ceramics, σ. 54-65. Rye, σ. 66-90. Κωτσάκης, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 120-130.

28. Έχει παρατηρηθεί ότι κατά κανόνα οι κουλούρες πρέπει να ήταν διπλάσιες σε πάχος από το τελικό πάχος του τοιχώματος του αγγείου (Rye, σ. 57). Ίσως λοιπόν αυτό που μοιάζει με πρόσθετο στρώμα πηλού να πρόκειται για το μέρος της κουλούρας που πιέσθηκε πάνω και γύρω από την προηγούμενή της, ώστε να γίνει καλύτερη η πρόσφυση.

29. Για τα συνήθη χαρακτηριστικά των αγγείων που είναι κατασκευασμένα με αυτή την τεχνική βλ. Rye, σ. 67-69.

30. P. Betancourt κ.ά. Reconstruction of Potting Techniques and Pyrotechnology στο P. Betancourt, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 128.

31. Rye, σ. 84. Κωτσάκης, ό.π. (υποσημ.16), σ. 123.

Στις φιάλες με τα εσωστρεφόμενα χείλη (1, 3) χρησιμοποιήθηκε για το κάτω μέρος μάλλον η «τσιμπητή» τεχνική[32]. Σε αυτό συνηγορούν η κυρτή εξωτερικά βάση και οι πολλές δαχτυλιές μέσα και έξω. Το υπόλοιπο μέρος ίσως έγινε με κουλούρες, όπως δείχνουν λίγα παράλληλα φουσκώματα.

Σε μερικά αγγεία η διαδικασία ήταν πιθανώς πιο περίπλοκη. Η τεχνική της κουλούρας χρησιμοποιήθηκε στο πρώτο στάδιο της κατασκευής, για το κυρίως μέρος του αγγείου ή το σκελετό, ενώ το τελείωμα έγινε με διαφορετικό τρόπο. Στον πίθο 33 το κατώτερο τμήμα του αγγείου, μέχρι το σημείο της μεγαλύτερης διαμέτρου, έγινε κανονικά με κουλούρες. Πιθανότατα ο αγγειοπλάστης προχώρησε και στο τελείωμα της επιφάνειας εσωτερικά, αφού εμφανίζεται ομαλή μόνο μέχρι αυτό το σημείο. Λόγω του μεγάλου μεγέθους και για να μπορέσει να στηριχθεί το ανώτερο τμήμα, το κατώτερο έπρεπε να είναι ήδη σχετικά στεγνό. Στο πάνω μέρος του αγγείου η επιφάνεια παρέμεινε σχεδόν ακατέργαστη εσωτερικά. Διακρίνονται πολλές δαχτυλιές, που έγιναν στην προσπάθεια να αποδοθούν οι επιθυμητές καμπυλότητες του αγγείου. Αρχικά και εδώ μάλλον χρησιμοποιήθηκαν κουλούρες για το σκελετό και το αγγείο πήρε μετά το κατάλληλο σχήμα με την «τραβηχτή» τεχνική[33].

Για ορισμένα αγγεία υπάρχουν βάσιμες ενδείξεις ότι σε ένα δεύτερο στάδιο της κατασκευής τους πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν «σφυρί και αμόνι»[34]. Στην περίπτωση αυτή, για να συνδεθούν καλύτερα μεταξύ τους οι κουλούρες και για να πάρει το αγγείο το τελικό σχήμα του, χτυπιέται εξωτερικά η επιφάνεια με ένα σκληρό, συνήθως πεπλατυσμένο εργαλείο –ξύλινο ή πέτρινο– ενώ εσωτερικά υποστηρίζεται από μία αποστρογγυλεμένη πέτρα ή κάτι ανάλογο. Με τον τρόπο αυτό κατασκευάζονται μεγάλα αγγεία με λεπτά τοιχώματα και καμπύλα σχήματα, ενώ αποφεύγεται το «ξύσιμο» της επιφάνειας. Ανάμεσα στα αγγεία του λάκκου υπάρχουν μερικά που συγκεντρώνουν αυτά τα γνωρίσματα. Στις περιπτώσεις αυτές λείπουν τελείως τα ίχνη από κουλούρες (κυρίως 34, 35, 29 και 43). Ταυτόχρονα, παρουσιάζουν και μερικά άλλα χαρακτηριστικά που σχετίζονται ειδικότερα με αυτή την τεχνική. Τα συνεχή κτυπήματα, παράλληλα προς τα τοιχώματα του αγγείου, διατάσσουν τα μόρια του πηλού σε επάλληλες στρώσεις και δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο να αποκολλούνται μεγάλα φύλλα από την επιφάνεια του αγγείου (Πίν. 28 β-γ). Επίσης, η χρήση του αποστρογγυλεμένου εργαλείου προκαλεί χαρακτηριστικά βαθουλώματα στην εσωτερική επιφάνεια, ενώ εξωτερικά διακρίνονται μερικές φορές τα επίπεδα που δημιουργούνται από το κτύπημα του σφυριού. Στους αμφορείς 34 και 35 είναι πιθανόν ότι το σφυρί βρεχόταν κατά τη χρήση και γι' αυτό το λόγο δημιουργήθηκε στην επιφάνεια ένα λεπτό στρώμα που μοιάζει με επίχρισμα.

Είναι γνωστό ότι οι λαιμοί και οι λαβές τοποθετούνται συνήθως στο τελευταίο στάδιο της κατασκευής. Αυτό φαίνεται καθαρά στην πρόχου 9 και στους αμφορείς 34 και 35. Ο λαιμός κατασκευάστηκε χωριστά και πιέστηκε μέσα στον, προφανώς, κατάλληλα προετοιμασμένο ώμο. Μετά τη σταθεροποίησή του, όσος πηλός περίσσευε εξωτερικά κόπηκε με αιχμηρό αντικείμενο, που άφησε μια πολύ κανονική αυλακιά στο σημείο εκείνο. Η μορφή της αυλακιάς δείχνει ότι η διαδικασία αυτή έγινε, όταν το αγγείο είχε ήδη στεγνώσει αρκετά. Οι λαβές τοποθετούνταν στα τοιχώματα σε κάποιο προχωρημένο στάδιο της κατασκευής, σε ορισμένες περιπτώσεις μετά το σφούγγισμα του αγγείου. Μερικές φορές διακρίνεται κάποιο «αγρίεμα» της επιφάνειας, για να διευκολυνθεί η προσαρμογή (36). Η πλαστική διακόσμηση προσθέτονταν επίσης εκ των υστέρων με τη βοήθεια λίγου πηλού. Φαίνεται όμως ότι συνήθως παρέμενε αέρας στο σημείο της σύνδεσης και έτσι οι διακοσμητικές ταινίες βρίσκονται κατά κανόνα αποκολλημένες από τα αγγεία (π.χ. 43).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι παρά το μικρό αριθμό των αγγείων του λάκκου υπάρχει μια αξιοσημείωτη ποικιλία στον τρόπο κατασκευής τους. Εκείνο που θα είχε ενδιαφέρον θα ήταν η διερεύνηση των λόγων που επιβάλλουν τη χρησιμοποίηση κάποιας διαφορετικής τεχνικής, όπως π.χ. «το σφυρί και το αμόνι» για ορισμένα αγγεία. Θα μπορούσε κανείς να σκεφτεί το κεραμικό μείγμα, το σχήμα και τη

32. Rye, σ. 70.

33. Rye, σ. 72.

34. Για τη μέθοδο αυτή και τα σημεία αναγνώρισής της στα τελειωμένα αγγεία βλ. Rye, σ. 84-85, Ceramics, σ. 59-60.

χρήση ή ακόμη διαφορετικούς αγγειοπλάστες. Δυστυχώς όμως το δείγμα είναι μικρό και απουσιάζουν οι συστηματικές πληροφορίες από ανάλογα σύνολα της περιοχής. Μια πρώτη διαπίστωση, πάντως, είναι ότι όλα τα αγγεία και τα όστρακα με ενδείξεις της τεχνικής με «σφυρί και αμόνι» είναι κατασκευασμένα από μείγμα που φαίνεται να περιέχει σημαντικά μεγαλύτερη ποσότητα άμμου σε σχέση με την υπόλοιπη κεραμική. Επίσης, τα αγγεία αυτά, ενώ είναι ευμεγέθη, έχουν λεπτά τοιχώματα και το μείγμα τους δεν περιέχει μεγάλα εγκλείσματα. Τέλος, υπολογίζεται ότι το 23% των οστράκων ανήκε σε αγγεία στα οποία πρέπει να χρησιμοποιήθηκε αυτή η τεχνική.

Με εξαίρεση λίγα μόνο αγγεία, το τελείωμα της επιφάνειας γινόταν, και συχνά ολοκληρωνόταν, πριν το κεραμικό μείγμα στεγνώσει αρκετά. Είτε κατά τη διάρκεια της κατασκευής είτε μετά πρέπει να ξυνόταν η επιφάνεια με κάποιο σκληρό αιχμηρό αντικείμενο. Ο πηλός, που ήταν ακόμα υγρός, ανακατανέμονταν, κάλυπτε τα βαθουλώματα, εξαφάνιζε τις έντονες προεξοχές και εξομάλυνε την επιφάνεια[35]. Τα ίχνη αυτής της διαδικασίας μόνο έμμεσα διαπιστώνονται από το γεγονός ότι παρά τη χονδροειδή ποιότητά της η επιφάνεια της κεραμικής στο μεγαλύτερό της ποσοστό δεν παρουσιάζει μεγάλες ανωμαλίες. Η επόμενη διαδικασία, που συχνά αφήνει ίχνη ορατά με μεγεθυντικό φακό, πρέπει να ήταν το σφούγγισμα του αγγείου (wiping) με ύφασμα, χόρτα, με το χέρι ή κάποιο άλλο μαλακό αντικείμενο, πάλι όσο ο πηλός ήταν σε υγρή κατάσταση. Συχνά είναι ορατές πολύ αβαθείς, λεπτές αυλακώσεις, κυρίως με οριζόντια κατεύθυνση, που μαρτυρούν αυτή την εργασία. Αποτέλεσμά της ήταν η δημιουργία ενός λεπτού στρώματος πάνω από τα μικρότερα τουλάχιστον επιφανειακά εγκλείσματα[36]. Για μια ομάδα αγγείων αυτό μάλλον ήταν και το τελευταίο στάδιο της επεξεργασίας (Πίνακας 1 και Πίνακας 5: αδρή κεραμική, π.χ. 32). Μόνο πολύ σπάνια διακρίνονται τα χαρακτηριστικά ίχνη που δημιουργούνται κατά το ξύσιμο μιας σχετικά στεγνής επιφάνειας από τη μετακίνηση των μη πλαστικών[37] (36, 49). Μπορούμε όμως να υποθέσουμε τη μεσολάβηση αυτού του σταδίου, τουλάχιστον στα αγγεία με στιλβωμένη επιφάνεια και σχετικά λεπτότερη ποιότητα μείγματος (5, 7, 16). Η χονδροειδής και ιδιαίτερα η εξαιρετικά χονδροειδής κεραμική δεν προσφέρονται για ξύσιμο μετά το στέγνωμα του πηλού, επειδή η αποκόλληση μεγάλων μη πλαστικών θα δημιουργούσε πολλές ανωμαλίες στην επιφάνεια.

Πριν συζητηθεί η τελική μορφή της επιφάνειας, είναι σκόπιμο να γίνουν μερικές παρατηρήσεις σχετικά με την παρουσία ή όχι επιχρίσματος. Με εξαίρεση τις στιλβωμένες πρόχους (π.χ. 5, 7, 8, 16, 18) και ίσως τις επίσης στιλβωμένες φιάλες με εσωστρεφόμενα χείλη (π.χ. 2, 4, 6), δεν στάθηκε δυνατό να βρεθούν αποφασιστικά κριτήρια για να βεβαιωθεί η ύπαρξη ή η απουσία επιχρίσματος και δυστυχώς ούτε η μικροσκοπική εξέταση έδωσε απάντηση σε αυτό το ερώτημα. Η χρωματική διαφορά μεταξύ επιφάνειας και πυρήνα, που συνήθως θεωρείται αποφασιστική για την αναγνώριση του επιχρίσματος[38], αποδείχτηκε πολλές φορές ότι πρέπει να οφειλόταν σε ιδιοτροπίες της όπτησης. Ούτε η ύπαρξη ενός λεπτού και συμπαγούς στρώματος στην επιφάνεια ενός κατά τα άλλα χονδροειδούς αγγείου μπορεί να θεωρηθεί αποφασιστική, έστω και αν το στρώμα αυτό σε ορισμένα σημεία φαίνεται να σκάζει και να αποκολλάται, αφήνοντας να φανεί ο χονδροειδής πυρήνας. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να συμβεί, όταν απλώς βραχεί και λειανθεί μια επιφάνεια και βγούν πάνω τα λεπτά μόρια του πηλού[39]. Τελικά, αποφασιστική απάντηση στο ερώτημα αυτό μπορεί να δοθεί μόνο με τη βοήθεια λεπτών τομών ή με την αναγνώριση της συγκεκριμένης μεθόδου που χρησιμοποιήθηκε για την επικάλυψη του αγγείου με επίχρισμα[40]. Το τελευταίο είναι δυνατό να διαπιστωθεί σε ελάχιστες περιπτώσεις στο συγκεκριμένο υλικό.

35. Ceramics, σ. 188, πίνακας 13b.

36. Ceramics, σ. 190, πίνακας 13c.

37. Ceramics, σ. 188, πίνακας 13d. Rye, σ.86, πίνακας 72. Κωτσάκης, ό.π., σ. 125, εικ. 2.12, 2.13.

38. Ceramics, σ. 191. Rye, σ. 54. Για τις δυσκολίες αναγνώρισης της παρουσίας επιχρίσματος βλ. επίσης K.D.Vitelli, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 122.

39. Η διαφορά ανάμεσα στο αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας και σε ό,τι συνήθως αναφέρεται στις δημοσιεύσεις ως «επίχρισμα από τον ίδιο πηλό» ή «self-slip» δεν είναι ευδιάκριτη.

40. Rye, σ. 54.

Οι πρόχοι 5, 7, 8, 16, 18 πρέπει να έχουν εμβαπτιστεί εξ ολοκλήρου σε επίχρισμα που κάλυψε το εσωτερικό του λαιμού και τη βάση, η οποία όμως έμεινε αστίλβωτη. Το ίδιο ίσως συνέβη και με την πρόχου 9, η οποία όμως καταστράφηκε πολύ από τη φωτιά με αποτέλεσμα το σχεδόν πλήρη απολεπισμό του επιχρίσματος. Το επίχρισμα στις πρόχους 7, 8, 18 και σε παρόμοια όστρακα ραγίζει πολύ έντονα και αποκτά με το ψήσιμο στιλπνότητα, έστω και χωρίς να έχει στιλβωθεί. Κατά την όπτηση παίρνει χρώμα καστανό ως βαθύ κόκκινο (7.5 YR 5 / 6 - 2. 5 YR 2.5 / 2). Η πρόχους 16 καλύφθηκε με λεπτότερο θαμπό επίχρισμα που δε ραγίζει έντονα και παίρνει χρώμα κιτρινοκόκκινο (7.5 YR 6 / 6 - 2.5 YR 4 / 8). Σε ορισμένα αγγεία παρατηρήθηκαν με το μεγεθυντικό φακό σταγονίδια και λεπτές καταλειβάδες κάτω από το χείλος εσωτερικά ή κάτω από τις λαβές. Έχουν το ίδιο στιλπνό χρώμα με μέρος του αγγείου εξωτερικά και πιθανόν να δημιουργήθηκαν κατά το άλειμμα της επιφάνειας με επίχρισμα που δεν διακρίνεται όμως σαφώς λόγω των ανωμαλιών κατά την όπτηση (π.χ. 29, 42). Τέλος, η παρουσία επιχρίσματος δεν μπορεί να αποκλειστεί, ακόμη και όταν η επιφάνεια έχει παραμείνει αδρή (π.χ. 32).

Σε σχέση με την τελική επεξεργασία της επιφάνειας η κεραμική μπορεί να διακριθεί σε τέσσερις κατηγορίες: Την αδρή, τη σαρωμένη, την κεραμική με λεία και συμπαγή αλλά όχι στιλπνή επιφάνεια και τη στιλβωμένη κεραμική (Πίνακες 1 και 5). Με εξαίρεση τους αμφορείς που η εξωτερική τους επιφάνεια είναι εξ ολοκλήρου στιλβωμένη (π.χ. 5, 7, 8, 16, 18 και 2, 4, 6) και μερικά αγγεία με σιγμοειδές σχήμα, όπου και οι δύο επιφάνειες είναι αδρές (32, 40, 42, 44), στα υπόλοιπα αγγεία τα όρια ανάμεσα στην αδρή, τη λεία και τη στιλβωμένη επιφάνεια είναι ρευστά. Συχνά η ίδια πλευρά μπορεί να είναι εν μέρει αδρή και εν μέρει λεία ή εν μέρει στιλβωμένη και εν μέρει απλώς λεία και συμπαγής[41].

Στην αδρή κεραμική, όπως παρατηρήθηκε παραπάνω, η επεξεργασία δεν πρέπει να προχώρησε πέρα από το σφούγγισμα του αγγείου, όταν ο πηλός ήταν ακόμα υγρός. Οι περισσότεροι κόκκοι καλύπτονται από ένα λεπτό στρώμα, αλλά εξακολουθούν να προεξέχουν[42].

Στα αγγεία με σαρωμένη επιφάνεια, που είναι όλα κατασκευασμένα με «αμόνι και σφυρί», έχει δημιουργηθεί εξωτερικά ένα λεπτό στρώμα, που δίνει την εντύπωση επιχρίσματος[43]. Πάνω σε αυτό διακρίνονται δέσμες, πλ. 3-4 εκ. από παράλληλες πυκνές αβαθείς αυλακιές, κάθε μία από τις οποίες δεν ξεπερνά σε πλάτος το 1/2 χιλ. Οι δέσμες είναι ελαφρά καμπύλες και έχουν κατεύθυνση συνήθως από πάνω προς τα κάτω, χωρίς να λείπουν και οι λοξές. Συχνά τέμνονται μεταξύ τους ή αλλού αφήνουν κενά. Δεν φαίνεται να καταλαμβάνουν το λαιμό, τις λαβές, αλλά και την περιοχή της βάσης. Θα πρέπει να έγιναν πριν την ολοκλήρωση του στεγνώματος, επειδή οι αυλακιές δεν είναι πολύ οξείες. Η αναγνώριση του εργαλείου με το οποίο δημιουργήθηκαν, αλλά και η σκοπιμότητά τους, αν δεν είναι μόνο διακοσμητική, είναι προβληματική. Πρέπει να σημειωθεί ότι σαρωμένη επιφάνεια έχουν αγγεία που ανήκουν αποκλειστικά σε ένα σχήμα, τον αμφορέα (π.χ. 34, 35), και είναι κατασκευασμένα με μείγμα χονδροειδούς ποιότητας (Πίνακες 1 και 5.).

Για το μεγαλύτερο όμως όγκο των οστράκων και των αγγείων είναι σαφές ότι η επιφάνεια δουλεύτηκε με κάποιο σκληρό και λείο εργαλείο για να λειανθεί ή, στις καλύτερες περιπτώσεις, να στιλβωθεί. Πρέπει να σημειωθεί ότι στην εξαιρετικά χονδροειδή κεραμική το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα ήταν μόνο η δημιουργία μιας συμπαγούς επιφάνειας με λίγους πόρους. Η παρουσία ή όχι στιλπνότητας εξαρτάται από την κατάσταση στην οποία βρισκόταν το αγγείο κατά τη στιγμή της επεξεργασίας. Εάν ο πηλός ήταν ακόμη σε σχετικά υγρή κατάσταση, τότε η επιφάνεια γινόταν λεία και συμπαγής, χωρίς να αποκτά στιλπνότητα. Η τελευταία επιτυγχανόταν μόνο, όταν ο πηλός ήταν σχετικά στεγνός κατά την επεξεργασία[44]. Το γεγονός ότι σε αρκετά αγγεία το μεγάλο μέρος της επιφάνειας είναι μόνο λείο, ενώ

41. Το γεγονός ότι μερικά αγγεία διασώζουν μεγάλο μέρος τους ήταν ιδιαίτερα βοηθητικό. Οι διαφορές στην επεξεργασία της επιφάνειας και το χρώμα μπορεί να είναι πολύ μεγάλες ακόμα και ανάμεσα σε τμήματα του ίδιου αγγείου. Δεδομένου ότι η ποικιλία σε σχήματα δεν είναι μεγάλη, η εξοικείωση με τα ολόκληρα αγγεία βοήθησε στην κατάταξη της θρυμματισμένης κεραμικής.

42. Ceramics, σ. 188.

43. Ό.π., συζήτηση της τεχνικής για τον τρόπο δημιουργίας του.

44. Ceramics, σ. 188, 190.

μικρά μέρη (κοντά στη βάση, χείλος) είναι στιλβωμένα, μπορεί να οφείλεται στο προοδευτικό στέγνωμα του αγγείου κατά τη διάρκεια της κατεργασίας. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι φιάλες με εσωστρεφόμενα χείλη και τρομπετοειδείς αποφύσεις, όλα σχεδόν τα αγγεία με συγκλίνοντα τοιχώματα (π.χ. 1, 3, 28, 29-31, 36-38) και μερικά μεμονωμένα αγγεία (π.χ. 15). Συχνά η εσωτερική επιφάνεια είναι πιο καλά δουλεμένη από την εξωτερική. Στα αγγεία της κατηγορίας αυτής, αλλά και στα εξαιρετικά χονδροειδή αγγεία με στιλβωμένη επιφάνεια, τα ίχνη του στιλβωτήρα, που έχουν τη μορφή ρηχής αυλακιάς ή λεπτής στιλπνής ταινίας, πλ. 3 χιλ. περίπου, είναι ακατάστατα. Συχνά, μέρη της επιφάνειας αφήνονται τελείως αδούλευτα και αδρά. Τα αγγεία με συγκλίνοντα τοιχώματα, οι πίθοι και μερικά μεμονωμένα αγγεία είναι τα σχήματα της εξαιρετικά χονδροειδούς κεραμικής με στιλβωμένη επιφάνεια (Πίνακες 1 και 5, π.χ. 20-27 : μέσα και έξω, 33, 39, 43). Πρέπει να σημειωθεί ότι η στιλπνότητα δεν είναι ποτέ μεγάλη, ενώ συχνά έχει καταστραφεί εντελώς κατά την όπτηση.

Ένας μικρός αριθμός αγγείων μέσης και χονδροειδούς κεραμικής έχει εντελώς στιλβωμένη επιφάνεια (Πίνακες 1 και 5). Στις περιπτώσεις αυτές τα ίχνη του στιλβωτήρα είναι πολύ πυκνά, συνήθως με κατεύθυνση από πάνω πρός τα κάτω και ο βαθμός στιλπνότητας είναι μέσος έως ψηλός. Στις πρόχους π.χ. 5, 7, 8, 16, 18 η στίλβωση καλύπτει και το πάνω εσωτερικό μέρος του αγγείου, αλλά όχι τη βάση[45]. Στην πρόχου 16 έχουν αφεθεί επιπλέον αστίλβωτα και τμήματα κάτω από τη λαβή. Στα αγγεία αυτά μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η στίλβωση, εκτός από πρακτική σκοπιμότητα, έχει και διακοσμητικό χαρακτήρα. Οι μεγάλες φιάλες με εσωστρεφόμενα χείλη (π.χ. 2, 4, 6) έχουν επίσης ψηλού βαθμού στίλβωση και στις δύο επιφάνειες, εκτός από την 6, η οποία έχει στιλβωθεί μόνο εξωτερικά.

Η εργαστηρική έρευνα στο δείγμα των εικοσιενός οστράκων έδειξε ότι με εξαίρεση τρία, τα υπόλοιπα ανήκαν σε αγγεία που είχαν ψηθεί σε θερμοκρασία μεταξύ 850° και 950° C. Ένα όστρακο πρέπει να είχε ψηθεί στους 715°-775° C και άλλα δύο κάτω από τους 700° C[46].

Όπως έχει δείξει η μέχρι τώρα έρευνα, οι συνήθεις θερμοκρασίες όπτησης αυτού του είδους της κεραμικής κατά τη νεολιθική και πρώιμη εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο κυμαίνονται ανάμεσα στους 700° C και στους 800° C[47]. Πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι για τον υπολογισμό της θερμοκρασίας όπτησης των κεραμικών της Σίνδου χρησιμοποιήθηκε διαφορετική από τη συνήθη τεχνική[48]. Δεν μπορεί λοιπόν να αποκλειστεί η περίπτωση η διαφορά να οφείλεται στις διαφορετικές εργαστηριακές τεχνικές. Παραπάνω όμως είδαμε ότι τα αγγεία και τα όστρακα του λάκκου παρουσιάζουν πολλές παραμορφώσεις, που οφείλονται στην επίδραση της φωτιάς. Ορισμένα από αυτά, όπως η στρέβλωση και η σπογγώδης υφή, που δεν είναι σπάνιες στο υλικό μας, αποδίδονται στην ανάπτυξη του φαινομένου της υαλοποίησης της κεραμικής ύλης, η οποία, ιδιαίτερα στους μη ασβεστιούχους πηλούς, όπως της Σίνδου, δεν είναι ασυνήθιστη σε θερμοκρασίες 850°-900° C[49]. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι το δείγμα 19 (Πίνακας 4) που έδωσε την ψηλότερη τιμή έχει ακριβώς αυτά τα χαρακτηριστικά.

Ένα άλλο φαινόμενο, που παρατηρείται σε αρκετά όστρακα, συνδέεται επίσης με θερμοκρασίες πάνω από 800° C. Στις περιπτώσεις αυτές η διόγκωση των ασβεστιούχων εγκλεισμάτων, που εκτέθηκε παραπάνω, προκάλεσε το σκάσιμο της επιφάνειας και τη δημιουργία κρατήρων, στο βάθος των οποίων διακρίνονται οι ασβεστιούχες μάζες. Επιπλέον, δεν είναι σπάνιες οι εκτεταμένες ρωγμές (firecracking) με εξαγωνική ή ακτινωτή μορφή, η ριτίδωση της επιφάνειας ή η επικάλυψη του τεφρού πυρήνα με ένα

45. Στην πρόχου 9 έχει απολεπιστεί εντελώς η εξωτερική επιφάνεια, ωστόσο, υπάρχουν ελάχιστα ίχνη που επιτρέπουν ίσως να θεωρηθεί ότι και αυτή ήταν στιλβωμένη εξωτερικά.

46. Κεσίσογλου κ.ά., σ. 10-11.

47. Jones, ό.π., σ. 777.

48. Οι περισσότεροι δημοσιευμένοι υπολογισμοί έγιναν με την εξέταση των μεταβολών στη μικροδομή της κεραμικής σε σαρωτικό ηλεκτρονικό μικροσκόπιο· βλ. Jones, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 754 κ.ε., σ. 777, υποσημ. 15 και 16 και σ. 781), όπου συζήτηση και βιβλιογραφία. Στην περίπτωση της Σίνδου χρησιμοποιήθηκε ανάλυση με περίθλαση ακτίνων Χ και διαφορική θερμική και θερμοσταθμική ανάλυση· βλ. Κεσίσογλου κ.ά., σ. 10.

49. Rye, σ. 108-109, 111. Jones, ό.π. (υποσημ.16), σ. 756-757, πίνακας 9.5.

λεπτό κοκκινωπό στρώμα. Τα χαρακτηριστικά αυτά μαρτυρούν ιδιαίτερα ανώμαλες συνθήκες όπτησης με ψηλές θερμοκρασίες, απότομη άνοδο της θερμοκρασίας ή ξαφνική επαφή του αγγείου με τον κρύο ατμοσφαιρικό αέρα[50]. Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, φαίνονται πολύ λιγότερο παράδοξες οι ψηλές τιμές θερμοκρασίας που εμφανίζονται κατά την εργαστηριακή ανάλυση.

Ένα επίσης ενδιαφέρον φαινόμενο είναι η αποκόλληση σχετικά μεγάλων φύλλων κεραμικής μάζας από την επιφάνεια ορισμένων αγγείων. Η ανωμαλία αυτή συνδέεται με τα πρώτα στάδια της όπτησης (120°-350° C), όταν αποβάλλεται το νερό που έχει απομείνει μέσα στο κεραμικό μείγμα. Η μεγάλη ποσότητα ατμού δημιουργείται, όταν η άνοδος της θερμοκρασίας είναι απότομη και οι πιέσεις που ασκούνται οδηγούν στην αποκόλληση μέρους της επιφάνειας[51]. Είναι μάλλον βέβαιο ότι τα αγγεία 34 και 43 θα πρέπει να αχρηστεύτηκαν ολοκληρωτικά γι αυτήν ακριβώς την αιτία.

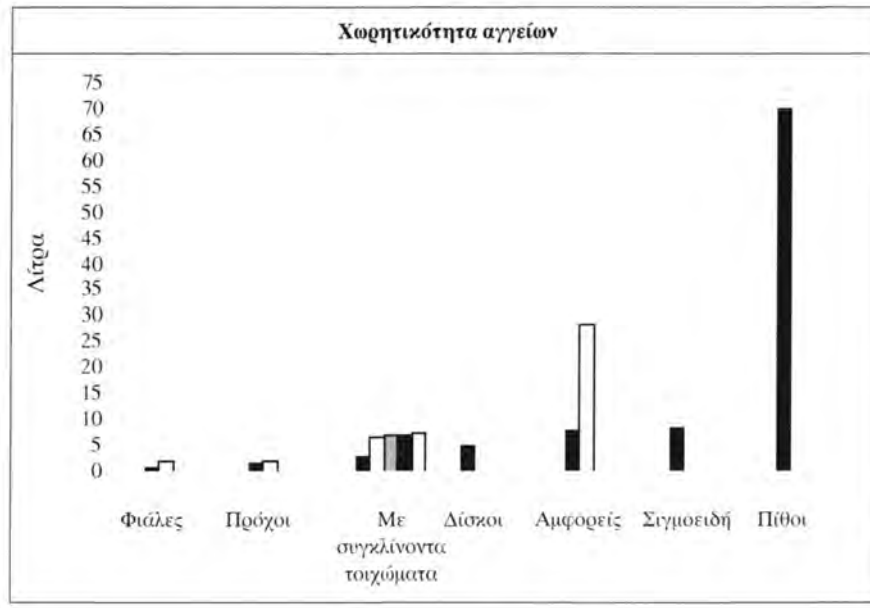
Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, οι ανωμαλίες που παρατηρούνται στην κεραμική του ανατολικού λάκκου 39 προκλήθηκαν από ποικίλες αιτίες σε διαφορετικές φάσεις της όπτησης και όχι σπάνια το αποτέλεσμα πρέπει να ήταν μοιραίο για το αγγείο.

Ένα άλλο στοιχείο που σχετίζεται με τις συνθήκες όπτησης της κεραμικής είναι το χρώμα της επιφάνειας και του πυρήνα των αγγείων. Όταν κατά την εργαστηριακή ανάλυση τα όστρακα του δείγματος ψήθηκαν στους 950° C για μία ώρα και με αρκετή ποσότητα οξυγόνου, απόχτησαν ένα ομοιόμορφο κόκκινο ή καστανό χρώμα, το οποίο δικαιολογείται από τη χημική σύσταση του μείγματος[52]. Εκείνο όμως που κάνει εντύπωση είναι ότι όλα τα αγγεία εμφανίζουν μεγάλη χρωματική ποικιλία στην επιφάνεια και στον πυρήνα. Οι χρωματικές διαφοροποιήσεις είναι τόσο μεγάλες, που συχνά μόνο το γεγονός ότι κολλούν πείθει ότι δύο όστρακα μπορεί να προέρχονται από το ίδιο αγγείο. Κατά μεγάλο ποσοστό η οξείδωση δεν έχει περάσει στον πυρήνα, με αποτέλεσμα εκείνος να παραμένει μαύρος ή τεφρός. Η ποικιλία αυτή οφείλεται βέβαια στις ανώμαλες συνθήκες όπτησης και επιβεβαιώνει όσα αναφέρθηκαν παραπάνω.

Από το σύνολο απουσιάζουν μαύρα αγγεία, αγγεία δηλαδή που έχουν σκόπιμα ψηθεί σε αναγωγική ατμόσφαιρα. Συχνά όμως παρατηρούνται μαύρες κηλίδες ή μεγάλα τμήματα αγγείων που είναι μαύρα εσωτερικά ή εξωτερικά. Το φαινόμενο αυτό πρέπει τις περισσότερες φορές να οφείλεται στη θέση που είχαν τα αγγεία στον κλίβανο κατά τη διάρκεια της όπτησης αλλά και στο σχήμα τους. Έτσι, π.χ. τα αγγεία με στενό λαιμό 16, 34, 35 είναι εξ ολοκλήρου ή κατά το μεγαλύτερο μέρος μαύρα εσωτερικά, επειδή υπήρχαν δυσκολίες στην κυκλοφορία του οξυγόνου. Η πρόχους 8 με το μαυρισμένο εξωτερικά πυθμένα και το ανοιχτόχρωμο εσωτερικό τοίχωμα, ίσως ψήθηκε τοποθετημένη όρθια μέσα σε άλλο ανοιχτό αγγείο· το ίδιο πρέπει να ισχύει και για τη φιάλη 1, που έχει παρόμοια χαρακτηριστικά.

Οι αποχρώσεις που επικρατούν είναι του έντονου κόκκινου και του καστανού, ενώ λιγότερο συχνά εμφανίζονται και αποχρώσεις του κίτρινου. Οι πρόχοι με στιλβωμένη επιφάνεια (π.χ. 7, 8, 16, 18) κυμαίνονται από το σκούρο (2.5 YR 2.5 / 2) ή το ζωηρότερο κόκκινο (2.5 YR 4 / 8) μέχρι το έντονο καστανό χρώμα (7.5 YR 5 / 6). Στις φιάλες με στιλβωμένη επιφάνεια οι αποχρώσεις εκτείνονται από το σκούρο ή το ανοιχτότερο κόκκινο (10 R 4 / 6 - 2.5 YR 4 / 8) μέχρι το ανοιχτό καστανό κόκκινο ή κιτρινωπό καστανό (2.5 YR 6 / 4 - 10 YR 6 / 6). Στη σαρωμένη κεραμική επικρατούν οι αποχρώσεις του κοκκινωπού ή κιτρινωπού καστανού (2.5 YR 4 / 4 - 5 YR 5 / 8), ενώ στην εξαιρετικά χονδροειδή στιλβωμένη και σε ένα μέρος της αστίλβωτης κεραμικής (π.χ. 10 - 13, 17, 20, 29, 33, 43, 47, 48, 52) επικρατεί το εντονότερο κόκκινο (10 R 4 / 6) και το καστανό (7.5 YR 5 / 4). Τέλος, σε μια ομάδα αγγείων της εξαιρετικά χονδροειδούς κεραμικής, που αποτελείται από φιάλες με συγκλίνοντα χείλη (π.χ. 1, 3), μεγάλα αγγεία με συγκλίνοντα τοιχώματα (π.χ. 30, 31, 36, 38) και λίγα μεγάλα σιγμοειδή αγγεία, χωρίς να λείπουν οι κοκκινωπές ή καστανές αποχρώσεις (10 R 5 / 8 ή 2.5 YR 5 / 8, 7.5 YR 5 / 6), συχνά μεγάλα μέρη της επιφάνειας παρουσιάζουν

50. Rye, σ. 106-110.
51. Rye, σ. 105, 106.
52. Κεσίσογλου κ.ά., σ. 11.

Σχέδ. 3. Χωρητικότητα αγγείων με πλήρη κατατομή.

ένα κιτρινωπό χρώμα (10 YR 8 / 6). Στα αγγεία και στα όστρακα της ομάδας αυτής, που αποτελούν περίπου το 40 % του συνόλου, παρατηρήθηκε η μεγαλύτερη συγκέντρωση προσμείξεων ασβεστίτη και ίσως αυτό το γεγονός δεν είναι άσχετο με τις ανοιχτότερες αποχρώσεις της επιφάνειάς τους[53].

Η κεραμική του λάκκου δεν προσφέρεται για λεπτομερή τυπολογική ανάλυση, επειδή μεγάλο μέρος της έχει παραμορφωθεί σημαντικά από τη φωτιά και ο αριθμός των αγγείων που αποκαταστάθηκαν είναι μικρός. Μπορεί όμως να παρατηρηθεί ότι τα τελευταία, ως προς τη χωρητικότητά τους, κατανέμονται σε δύο βασικές ομάδες (Σχέδ. 3 και Πίνακας 6)[54]. Μία ομάδα από σχετικά μικρότερα αγγεία με χωρητικότητα που κυμαίνεται από 1,5 έως 2,8 λίτρα περίπου και μία άλλη από μεγαλύτερα αγγεία με χωρητικότητα από 5 έως 8,5 περίπου λίτρα. Στις δύο αυτές ομάδες περιλαμβάνονται τόσο ανοικτά, όσο και κλειστά αγγεία[55]. Τρία μόνο αγγεία αποτελούν εξαίρεση, μία φιάλη με χωρητικότητα κάτω από ένα λίτρο, ένας αμφορέας και ένας πίθος με 28,5 και 70 λίτρα, αντίστοιχα. Δεν είναι βέβαια δυνατό να υπολογιστεί η χωρητικότητα και για τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά όστρακα, ωστόσο, μπορεί να ειπωθεί με αρκετή σιγουριά, κρίνοντας από τη διάμετρο του χείλους και από την ύπαρξη ή όχι λαιμού ότι μόνο άλλα δύο αγγεία (7, 10) είχαν ενδεχομένως μικρότερη από ένα λίτρο χωρητικότητα. Φαίνεται λοιπόν ότι στο σύνολο αντιπροσωπεύονται ελάχιστα τα πολύ μικρά, «ατομικά» σκεύη. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι στα μικρότερα σκεύη περιλαμβάνονται μερικές φιάλες με χοντρά τοιχώματα και εξαιρετικά χονδροειδές μείγμα (π.χ. 1, 3), ενώ στα μεγαλύτερα αγγεία ανήκουν μερικά κλειστά δοχεία (αμφορείς) με

53. Ceramics, σ. 29, 30.

54. Πρβλ. A. Sherratt, Pottery of Phases IV and V στο C. Renfrew κ.ά. (επιμ.), Excavations at Sitagroi, Los Angeles 1986, σ. 449, πίνακας 13.2.

55. Τα ανοιχτά αγγεία έχουν διάμετρο χείλους από 0,15 μ. και πάνω στο Σχέδ. 3. Στα μικρότερα αγγεία ανήκουν φιάλες, πρόχοι και ένα βαθύτερο αγγείο με συγκλίνοντα τοιχώματα (1,3,8,16,28)· στα μεγαλύτερα, κυρίως αγγεία με συγκλίνοντα τοιχώματα, δύο αμφορείς, ένα με σιγμοειδές περίγραμμα και ένας πίθος (20. 29-31, 34-35, 32, 33).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. ΧΩΡΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΑΓΓΕΙΩΝ ΜΕ ΠΛΗΡΗ ΚΑΤΑΤΟΜΗ.		
Αριθμός αγγείου	**Σχήμα αγγείου**	**Χωρητικότητα (λίτρα)**
1	Φιάλη	0,7
16	Πρόχους	1,5
8	Πρόχους	1,9
3	Φιάλη	2
28	Με συγκλίνοντα τοιχώματα	2,8
51	Δίσκος	5
30	Με συγκλίνοντα τοιχώματα	6,7
31	Με συγκλίνοντα τοιχώματα	7
20	Με συγκλίνοντα τοιχώματα	7,1
29	Με συγκλίνοντα τοιχώματα	7,5
35	Αμφορέας	7,9
32	Σιγμοειδές	8,2
34	Αμφορέας	28,5
33	Πίθος	70

λεπτά τοιχώματα και όχι ιδιαίτερα χονδροειδές μείγμα (αμφορείς 34, 35). Όπως φαίνεται στον Πίνακα 5, πάνω από τα μισά συμπληρωμένα αγγεία και χαρακτηριστικά όστρακα κατανέμονται σε τρία μόνο σχήματα : τα αγγεία με συγκλίνοντα τοιχώματα, τις φιάλες με χείλη που κλίνουν προς τα μέσα και τις πρόχους με κυλινδρικό λαιμό.

Στις μικρότερες φιάλες με χείλη που κλίνουν προς τα μέσα (π.χ. 1, 3) χαρακτηριστικές είναι οι «τρομπετοειδείς» διάτρητες αποφύσεις και οι όχι εντελώς επίπεδες βάσεις. Όλες ανήκουν στην εξαιρετικά χονδροειδή κεραμική με λεία επιφάνεια. Αντίθετα, οι μεγαλύτερες φιάλες (2, 4, 6) είναι καλύτερης ποιότητας με επιχρισμένη και στιλβωμένη επιφάνεια. Μία με κοντό, γωνιώδες και επίπεδο χείλος και κοκκινωπή στιλβωμένη επιφάνεια διακοσμείται με μαστοειδή απόφυση (6).

Στα μεγάλα ανοικτά αγγεία υπερτερούν, όπως ειπώθηκε, αυτά με συγκλίνοντα τοιχώματα (20-31, 36, 38). Είχαν δύο μικρές ταινιωτές λαβές. Σε δύο περιπτώσεις ανάμεσα στις λαβές υπάρχει διακοσμητική, μάλλον, δισκοειδής απόφυση (27, 29). Ορισμένα έχουν στιλβωμένη επιφάνεια μέσα και έξω (20, 22, 25, 27) ή μόνον έξω (21, 23, 24, 26, 29), ενώ σε άλλα η επιφάνεια είναι απλώς λεία (28, 30-31, 36) μέσα και έξω. Σε μία περίπτωση σχηματίζεται υποτυπώδης λαιμός (41). Τα άλλα αγγεία με παρόμοιο μέγεθος έχουν σιγμοειδές περίγραμμα, δύο ταινιωτές λαβές και αδρή επιφάνεια (32, 40, 42, 44, 49, 50). Ένα αγγείο και μερικά χαρακτηριστικά όστρακα ανήκουν σε πίθους με σιγμοειδές περίγραμμα (33, 39, 37, 52). Είχαν πιθανώς δύο ή περισσότερες μεγάλες ταινιωτές λαβές (52), ενώ στο αγγείο 33 διακρίνονται τα ίχνη μιας δισκοειδούς απόφυσης και εμπίεστη διακοσμητική ταινία στο χείλος. Η εξωτερική τους επιφάνεια είναι στιλβωμένη χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια. Δύο άλλα όστρακα με αδρή επιφάνεια ανήκαν επίσης σε μεγάλα ανοικτά αγγεία, αλλά έχουν παραμορφωθεί πολύ για να αναγνωριστεί το σχήμα τους (45, 46).

Ελάχιστα όστρακα ανήκουν σε πλατιά αβαθή δισκοειδούς σχήματος αγγεία φτιαγμένα πολύ πρόχειρα. Το κεραμικό τους μείγμα περιέχει πολλά άχυρα και μεγάλα μη πλαστικά, και τα τοιχώματά τους είναι ιδιαίτερα χοντρά (π.χ. 51). Μόνο η εσωτερική τους επιφάνεια είναι ομαλοποιημένη, ενώ εξωτερικά είναι τελείως αδούλευτα.

Από τα αγγεία ή τα χαρακτηριστικά όστρακα αγγείων με λαιμό, εννέα ανήκουν σε πρόχους (Πίνακας 5). Σε αυτό το σχήμα ανήκουν τα καλύτερης ποιότητας αγγεία του λάκκου, μερικά μεσαίου μείγματος (π.χ. 16, 7, 5) και όλα με επιχρισμένη και καλά στιλβωμένη επιφάνεια[56]. Ο λαιμός είναι κυλινδρικός και το χείλος οριζόντιο. Σε δύο αγγεία (7, 8) σχηματίζεται ελαφρά τροπίδωση κοντά στη βάση, στο σημείο όπου ξεκινάει η λαβή, ενώ σε άλλα δύο η μεγαλύτερη διάμετρος βρίσκεται ψηλότερα (16, 9). Ιδιορρυθμίες παρουσιάζονται και στις λαβές. Σε ένα αγγείο η λαβή είναι κυλινδρική και σε άλλα δύο πεπλατυσμένη στην αρχή και κυλινδρική στο υπόλοιπο μέρος (9, 8, 16). Άλλα αγγεία με σαφώς διακρινόμενο σχήμα είναι οι αμφορείς (34, 35, 14) με σφαιρικό ή μακρόστενο σώμα, πολύ μικρή βάση και δύο σωληνωτές οριζόντιες λαβές. Η εξωτερική τους επιφάνεια είναι σαρωμένη και στη λαβή του ενός υπάρχει μία λοξή πλαστική ταινία, ίσως διακοσμητική (35). Από τα μεμονωμένα παραδείγματα αγγείων με λαιμό ένα ανήκει σε μεγάλο αγγείο με στιλβωμένη εξωτερική επιφάνεια και εμπίεστη πλαστική ταινία στην αρχή του λαιμού (43), ένα δεύτερο, μικρότερο, έχει στενό κυλινδρικό λαιμό, μαστοειδή απόφυση στον ώμο και αδρή επιφάνεια (17), ένα τρίτο με αδρή πάλι επιφάνεια έχει εμπίεστο κυματοειδές χείλος (13). Δύο, τέλος, δείγματα έχουν ταινιωτή λαβή, που αρχίζει από το χείλος (15, 19), αλλά διασώζονται σε κατάσταση που δεν επιτρέπει τη βέβαιη αναγνώριση του σχήματός τους.

Ελάχιστα αγγεία ή όστρακα έχουν κάποια διακόσμηση και αυτή είναι σχεδόν αποκλειστικά πλαστική και εμπίεστη. Στο αγγείο 43 υπήρχε εμπίεστη σχοινοειδής διακόσμηση στην αρχή του λαιμού και παρόμοια, αλλά λεπτότερη, υπήρχε στο χείλος του πίθου 33, καθώς και σε όστρακο από παρόμοιο αγγείο. Συχνότερες είναι οι μεμονωμένες πλαστικές αποφύσεις, μαστοειδείς (6, 17), δισκοειδείς (27, 29, 33) ή επιμήκεις σε δύο-τρία όστρακα, ενώ μία πλαστική στενή ταινία ήταν τοποθετημένη λοξά πάνω στη λαβή του αμφορέα 35. Σε δύο όστρακα από μεγάλα αγγεία της εξαιρετικά χονδροειδούς κεραμικής διακρίνονται, στη μία περίπτωση δίπλα στην ταινιωτή λαβή, τα ίχνη μιας τριάδας πολύ μικρών (6 χιλ.) αλλά βαθιών εκτομών, χωρίς να είναι σαφές αν αποτελούν μέρος κάποιας ευρύτερης διακόσμησης.

Συζήτηση

1. Η εξέταση της στρωματογραφίας του δίδυμου λάκκου 39 στο πρώτο μέρος έδειξε ότι υπάρχουν αρκετοί λόγοι για να θεωρήσει κανείς ότι η απόθεση στο κατώτερο μέρος του ανατολικού λάκκου είναι ομοιογενής, οπότε και τα αντικείμενα που περιέχονται σε αυτήν πρέπει να είναι λίγο ή πολύ σύγχρονα μεταξύ τους. Ο προσδιορισμός όμως του χρόνου της απόθεσης παρουσιάζει ορισμένα προβλήματα. Η κεραμική του λάκκου εμφανίζει, βέβαια, χαρακτηριστικά που είναι γνωστά από άλλες θέσεις της Κεντρικής Μακεδονίας και των γειτονικών περιοχών, με βάση τα οποία μπορεί να τοποθετηθεί στα ευρύτερα πλαίσια της πρώιμης εποχής του Χαλκού[57]. Το πρόβλημα είναι η ακριβέστερη τοποθέτηση του συνόλου της Σίνδου μέσα στην εποχή αυτή, που, όπως δείχνουν οι βαθμολογημένες ραδιοχρονολογήσεις, κάλυπτε μία χιλιετία (περίπου 3100-2100/2000 π.Χ.)[58]. Οι μεταβολές στην κεραμική της Κεντρικής Μακεδονίας κατά την περίοδο αυτή είναι πολύ δυσδιάκριτες, ενώ το δημοσιευμένο υλικό –ακόμη και από την πρόσφατη ανασκαφή του Καστανά– είναι πολύ περιορισμένο για να αναλυθεί ποσοτικά, ώστε να διακρίνει κανείς αξιολογήσιμες μεταβολές στη συχνότητα κάποιων χαρακτηριστικών[59].

56. Η επιφάνεια της πρόχου 9 μάλλον έχει καταστραφεί από τη φωτιά και τώρα είναι απλώς λεία.

57. Η κεραμική της περιόδου αυτής στη Μακεδονία έχει πρόσφατα εξετασθεί από τη Hanschman (E. Hanschman und V. Milojčić, Die Deutsche Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien, III, Bonn 1976, σ. 195-222) και τον Ασλάνη (Ι. Ασλάνης, Οι σχέσεις της Κεντρικής Μακεδονίας και του βαλκανικού χώρου κατά την πρώιμη εποχή του Χαλκού στο Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 101-118).

58. Renfrew κ.ά., ό.π. (υποσημ. 55), σ. 173, πίνακας 7:3 και σ. 442, εικ. 13:3α.

59. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι ο μηχανικός τρόπος των παλαιότερων ανασκαφών που στηρίζονταν σε ανασκαφικές ενότητες του μισού μέτρου αυξάνει πολύ τους κινδύνους ανάμειξης διαφορετικών στρωμάτων. Για τη μέθοδο βλ. P.M., σ. 1-4, και για τα προβλήματά της βλ. R.Treuil, Le néolithique et le bronze ancient égéens, Paris 1983, σ. 90-91.

Έτσι, οι φιάλες με χείλος που κλίνει προς τα μέσα εμφανίζονται στον Καστανά σε όλο το τμήμα των επιχώσεων που αποδίδονται στην πρώιμη εποχή του Χαλκού, ενώ «τρομπετοειδείς» αποφύσεις υπάρχουν στα Κριτσανά από τη φάση Ι μέχρι την V[60]. Η φιάλη με κοντό γωνιώδες χείλος είναι πιο σπάνια και δεν εμφανίζει κάποιες αξιόλογες διαφοροποιήσεις[61]. Τα αγγεία με συγκλίνοντα τοιχώματα χαρακτηρίζουν επίσης ολόκληρη την περίοδο και το ίδιο ισχύει και για τα αγγεία με σιγμοειδές περίγραμμα[62]. Τα υπόλοιπα σχήματα της Σίνδου είναι γενικά σπάνια στις άλλες θέσεις και δεν μπορεί να ξέρει κανείς αν η παρουσία ή η απουσία τους έχει χρονολογική βαρύτητα ή οφείλεται σε παράγοντες που είχαν σχέση με τη λειτουργία των χώρων ή με τη χρήση των αγγείων[63]. Δύο σχήματα όμως είναι ίσως πιο χρήσιμα. Οι αμφορείς με σαρωμένη επιφάνεια (34, 35) εμφανίζονται στο παλαιότερο στρώμα 27 του Καστανά αλλά χάνονται μετά το στρώμα 23 α[64], παρόλο που η ποσότητα της κεραμικής στα ψηλότερα στρώματα της θέσης είναι γενικά μεγαλύτερη. Ένα άλλο χαρακτηριστικό αγγείο είναι η πρόχους με κυλινδρικό λαιμό και ελαφρά τροπίδωση στο κάτω μέρος (7, 8, 18). Προς το παρόν ένα ακόμη πιθανό δείγμα αυτού του αγγείου είναι γνωστό από την Κεντρική Μακεδονία[65]. Αντίθετα, παρόμοια αγγεία («trompetenkanne») είναι γνωστά από την Κεντρική Ελλάδα, τη Θεσσαλία και τη Δυτική Μακεδονία[66]. Τόσο στην Άργισσα, όσο και στα Σέρβια, το σχήμα αυτό εμφανίζεται μετά την πρώτη φάση της πρώιμης εποχής του Χαλκού, η οποία μπορεί να συσχετισθεί με τα δύο τουλάχιστον κατώτερα στρώματα του Καστανά[67].

Υπάρχουν, λοιπόν, κάποιες ενδείξεις που τοποθετούν το σύνολο του Λάκκου 39 σε κάποια φάση μετά την αρχή της περιόδου ΙΑ του Καστανά και πριν από το τέλος της. Άλλωστε, παρατηρήθηκε ότι η ποιότητα των φιαλών και των αγγείων με συγκλίνοντα τοιχώματα γίνεται χονδροειδέστερη, η στίλβωσή τους λιγότερο επιμελημένη και ο χρωματισμός τους ανοιχτότερος προς το τέλος της περιόδου ΙΑ, γεγονός που συμφωνεί με τα γενικά χαρακτηριστικά της κεραμικής της Σίνδου[68].

Όσον αφορά τώρα στην απόλυτη χρονολόγηση, μπορεί να παρατηρηθεί ότι τα στρώματα 28 και 27 του Καστανά εμφανίζουν κάποια στοιχεία που παραπέμπουν στη φάση Να των Σιταγρών, η οποία σύμφωνα με τις υπάρχουσες ραδιοχρονολογήσεις θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 2800 π.Χ.[69]. Αντίθετα, υπάρχει κάποια ένδειξη ότι το στρώμα 23 θα μπορούσε να χρονολογηθεί μετά το τέλος της φάσης Vβ των Σιταγρών, γύρω στο 2300/2200 π.Χ., ενώ στα ενδιάμεσα στρώματα του Καστανά περιέχονται μερικά στοιχεία που παραπέμπουν στη φάση αυτή των Σιταγρών[70]. Μέσα στη χρονική λοιπόν περίοδο, που

60. Kastanas, εικ. 45, σ. 145, εικ. 95:11, 96:1, 100:3, 103:3. Στον ίδιο τον Καστανά βρέθηκε μία μόνο «τρομπετοειδής» απόφυση (ό.π., σ. 181). Για την πρόταση χρονολογικού συσχετισμού των διαφόρων θέσεων της πρώιμης εποχής του Χαλκού της περιοχής που γίνεται από το συγγραφέα βλ. σ. 203-281.

61. Kastanas, εικ. 4:13, 13:6, 29:4, 30:9.

62. Kastanas, σ. 157-161, 165-170.

63. Για τους πίθους (33) βλ. Kastanas, πίν. 7:4, 5-6, 33:2, 98:3, 101:1, 111:4. Για το αγγείο 17 βλ. πίν. 108:16. Για τον αμφορέα 43 βλ. πίν. 4:10, 92:2, 98:9, 104:16. Για τις πρόχους 8 και 16 βλ. πίν. 97:2, 3, 4, 14, 85:9, 119:7, 108:13.

64. Kastanas, σ. 173. Αμφορείς καθόλα όμοιοι με αυτούς της Σίνδου είναι γνωστοί από διάφορες θέσεις του βορειοανατολικού και βορειοδυτικού Αιγαίου. Για την Τροία, όπου εμφανίζονται κυρίως στη φάση Ι και λιγότερο στη ΙΙ, βλ. Blegen κ.ά., Troy, vol. Princeton I, 1950, σ. 53 κ.ε. Για την Πολιόχνη, όπου πρωτοεμφανίζονται στην Πράσινη φάση αλλά συνεχίζουν με μεγαλύτερη συχνότητα μέχρι και την Κόκκινη, βλ. L. Bernabò-Brea, Poliochni I, Roma 1964, σ. 582,649. Και οι δύο ανασκαφείς θεωρούν την κεραμική αυτή εισηγμένη από τις δυτικότερες περιοχές του Αιγαίου. Για τη Θεσσαλία βλ. Hanschman und Milojčić, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 57, 66, 128, πίν. 18:17, 30:6, 47:2 από τις φάσεις ΙΙβ-ΙΙΙ της Άργισσας.

65. Kastanas, σ. 166, πίν. 49:8. Από ανάμεικτη επίχωση των στρωμάτων 23α-22β.

66. E. Kunze, Orchomenos, III. Die Keramik der fruhen Bronzezeit, München 1934, σ. 27, πίν. IX:1, 4, 5. Hanschman und Milojčić, ό.π., σ. 70, πίν. 27:4, 25:1 (φάσεις ΙΙΙ και ΙΙb, αντίστοιχα). C. Ridley - K.A. Wardle, Re-excavations at Servia 1971-73, BSA 74 (1979), σ. 223, πίν. 15:90, 91 (φάση 9-10).

67. Kastanas, σ. 276-278, 283-291.

68. Kastanas, σ. 191-192.

69. Πρβλ. Kastanas, πίν. 2:5-7 με Renfrew κ.ά., ό.π. (υποσημ. 55), πίν. 13.10:9, 13.11:1-2, 13.13:9 και σ. 173, πίν. 7.3.

70. Πρβλ. Kastanas, πίν. 43:6α (Στρ. 23α), πίν. 5:12, 9:2, 15:2 (Στρ. 26-24) με Renfrew κ.ά., ό.π., εικ. 13.20:1-25, 13.27:3, 13.25:7.

καλύπτει τη δεύτερη κυρίως φάση της πρώιμης εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο πρέπει μάλλον να τοποθετηθεί το σύνολο της κεραμικής του ανατολικού λάκκου 39[71].

Όπως δείχνει η κεραμική από τη Σίνδο αλλά και από άλλες σύγχρονες θέσεις της περιοχής, τα παράλια τουλάχιστο της Κεντρικής Μακεδονίας συμμετέχουν σε ένα δίκτυο επαφών που περιλαμβάνει ολόκληρο το Βόρειο Αιγαίο, το οποίο λειτουργεί παράλληλα, αλλά ανεξάρτητα από το αντίστοιχο που αναπτύσσεται κατά την ίδια περίοδο στις νοτιότερες περιοχές. Η ένταση, ο χαρακτήρας και η κατεύθυνση των επαφών αυτών καθορίζονται από τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που διαμορφώνονται στην περιοχή κατά την πρώιμη εποχή του χαλκού. Όταν οι συνθήκες αυτές γίνουν καλύτερα κατανοητές, τότε θα είναι ίσως δυνατό να αξιολογηθούν και οι «πολιτιστικές σχέσεις», οι οποίες διακρίνονται μέσα από τις ομοιότητες που εμφανίζει το αρχαιολογικό υλικό της Κεντρικής Μακεδονίας με αντίστοιχο από άλλες περιοχές.

2. Παραπάνω τα αγγεία εξετάστηκαν ως πολιτιστικά χαρακτηριστικά που μεταβάλλονται με το χρόνο. Ωστόσο, δεν παύουν να είναι επίσης σκεύη που προορίζονταν για χρήση, η οποία ως ένα σημείο καθόρισε κάποιες από τις ιδιότητές τους[72].

Είναι γνωστό σε όσους ασχολούνται με την προϊστορία της Μακεδονίας ότι μια σημαντική μεταβολή παρατηρείται στην ποιότητα της κεραμικής από τη νεολιθική στην πρώιμη εποχή του Χαλκού. Η μεταβολή αυτή διακρίνεται στη μείωση έως την πλήρη εξαφάνιση της λεπτής κεραμικής ή της πλούσιας γραπτής διακόσμησης, στη μεγαλύτερη ανομοιογένεια στο ψήσιμο κ.ά. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα αίτια των μεταβολών αυτών είναι σύνθετα και δεν είναι άσχετα με αλλαγές στην οργάνωση της παραγωγής των αγγείων, αλλαγές στις χρήσεις τους, αλλά και στον κοινωνικό ρόλο της κεραμικής[73]. Η αυξημένη παρουσία χονδροειδούς κεραμικής στα αρχαιολογικά σύνολα της περιόδου δε θα έπρεπε συνεπώς να αποδοθεί αβασάνιστα σε κάποια υποχώρηση του επιπέδου της τεχνογνωσίας των κεραμέων της πρώιμης εποχής του Χαλκού.

Είναι γνωστό, εξάλλου, ότι η παρουσία μη πλαστικών στο κεραμικό μείγμα μπορεί να είναι πολλαπλά ευεργετική για το αγγείο, επειδή βελτιώνει την πλαστικότητα του πηλού και διευκολύνει την εξάτμιση του νερού και την απορρόφηση των συστολών και διαστολών κατά το στέγνωμα και την όπτηση εμποδίζοντας με τον τρόπο αυτό το ράγισμα ή το σπάσιμο του σκεύους. Ανεξάρτητα λοιπόν από το αν τα μη πλαστικά αποτελούν φυσικές προσμείξεις του κοιτάσματος του πηλού ή σκόπιμες προσμείξεις του κεραμέα, η λειτουργία τους δεν διαφέρει σημαντικά. Η ποσότητα και το μέγεθός τους μπορούν να ρυθμιστούν από τον αγγειοπλάστη ανάλογα με τις ιδιότητες του πηλού και το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα[74]. Συνήθως το μέγεθος και η ποσότητα των μη πλαστικών είναι ευθέως ανάλογα προς το πάχος των τοιχωμάτων και το μέγεθος του αγγείου. Έχει παρατηρηθεί επίσης ότι η παρουσία μη πλαστικών μεγέθους μεγαλύτερου από το πάχος των τοιχωμάτων είναι επιζήμια, ενώ η κατασκευή μεγάλων αγγείων απαιτεί χοντρά τοιχώματα και μεγάλα μη πλαστικά[75]. Όταν, λοιπόν, παρουσιάζονται κάποιες παρεκκλίσεις, τότε η αιτία τους θα μπορούσε να αναζητηθεί στις ειδικές ιδιότητες των πηλών που χρησιμοποιούνται ή στις απαιτήσεις που θέτει η συγκεκριμένη χρήση των αγγείων.

Όπως ήδη σημειώθηκε, υπάρχει στο λάκκο 39 μια ομάδα μεγάλων αγγείων, αμφορέων (34, 35), με τοιχώματα αρκετά λεπτότερα και μη πλαστικά μικρότερα από άλλα ίδιας χωρητικότητας αγγεία. Ταυ-

71. Για μια διαφορετική απόλυτη χρονολόγηση της πρώιμης εποχής του Χαλκού βλ. Kastanas, σ. 318, πίν. 130. Πρβλ. και Γραμμένος, ΑΕ 1981, σ. 126-128. (Πεντάπολη Σερρών).

72. D.P. Braun, Pots as Tools, στο A. Keene and J. Moore (επιμ.), Archaeological Hammers and Theories, New York 1983, σ. 108-109. V.P. Steponaitis, Technological Studies of Prehistoric Pottery from Alabama: Physical Properties and Vessel Function, στο S.E.van der Leeuw and A.C.P Pritchard (επιμ.), The Many Dimensions of Pottery, Amsterdam 1984, σ. 81. Rye, σ. 4. Κωτσάκης, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 173-182.

73. Για μία πρώτη προσέγγιση του θέματος βλ. Sherratt στο Renfrew κ.ά., ό.π. (υποσημ. 55), σ. 441-442.

74. Ceramics, σ. 22-26, 117. Rye, σ. 2-7, 31-33. Κωτσάκης, ό.π. (υποσημ.16), σ. 115-18.

75. Rye, σ. 27.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ ΠΟΡΩΔΟΥΣ ΔΕΙΓΜΑΤΩΝ ΟΜΑΔΟΠΟΙΗΜΕΝΩΝ ΚΑΤΑ ΣΧΗΜΑ ΑΓΓΕΙΟΥ.								
	Πρόχοι		**Αμφορείς**		**Σιγμοειδή αγγεία**		**Αγγεία με συγκλίνοντα τοιχώματα**	
	Αριθ. δείγματος	Πορώδες %	Αριθ. αγγείου	Πορώδες %	Αριθ. αγγείου	Πορώδες %	Αριθ. αγγείου	Πορώδες %
	7	43	1	31	10	25	15	35
	8	23	2	8	11	25	17	31
	9	24	3	26	12	23	18	30
	13	29	4	18			20	34
	14	32	5	24			21	34
			6	19			22	29
Μ.Ο.	30 %		21 %		24%		32 %	

τόχρονα υπάρχουν και μερικά μικρά αγγεία –φιάλες 1, 3– με ιδιαίτερα μεγάλα μη πλαστικά, οι οποίες ανήκουν βέβαια στην εξαιρετικά χονδροειδή κεραμική. Αυτές οι φιάλες, όπως και μερικά αγγεία με συγκλίνοντα τοιχώματα (30, 31, 36, 38, 41), περιέχουν επιπλέον μεγάλα κομμάτια ασβεστίτη. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι προσμείξεις ασβεστίτη μπορεί να έχουν καταστροφικές ιδιότητες για τα αγγεία και για το λόγο αυτό αποφεύγονται από τους αγγειοπλάστες[76]. Το ερώτημα είναι εάν η παρουσία του ασβεστίτη πρέπει να αποδοθεί στην άγνοια ή στην προχειρότητα του αγγειοπλάστη ή σε σκόπιμη επιλογή του, τη στιγμή μάλιστα που στο ίδιο σύνολο υπάρχουν αγγεία χωρίς καθόλου ή με πολύ μικρά κομμάτια αυτού του υλικού. Ειδικότερα μάλιστα στα μικρά αγγεία η παρουσία μεγάλων μη πλαστικών δεν φαίνεται να επιβάλλεται από λόγους κατασκευαστικούς. Θα μπορούσε, λοιπόν, να υποθέσει κανείς ότι οι διαφοροποιήσεις που αναφέρθηκαν στο χρησιμοποιούμενο μείγμα προσδίδουν στα αγγεία διαφορετικές φυσικές ιδιότητες, οι οποίες πιθανώς να σχετίζονται με τη χρήση τους.

Είναι προφανές ότι οι αμφορείς θα πρέπει να προορίζονταν για την αποθήκευση και μεταφορά υγρών. Μια τέτοια χρήση προϋποθέτει, ειδικά εάν δεν πρόκειται για την αποθήκευση νερού, τοιχώματα με χαμηλή διαπερατότητα και άρα με χαμηλό πορώδες. Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 7, οι αμφορείς έχουν πράγματι χαμηλότερο πορώδες από τα υπόλοιπα αγγεία, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη ότι δεν είναι στιλβωμένη η επιφάνειά τους, όπως είναι π.χ. στις πρόχους[77]. Είναι λοιπόν πιθανό ότι η ποιότητα του μείγματος που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή τους, και το πάχος του τοιχώματός τους σχετίζονται με τη χρήση για την οποία προορίζονταν.

Για τα αγγεία με ασβεστίτη μπορούν να σημειωθούν τα εξής: κατ' αρχήν είναι γνωστό ότι, όσο χονδροειδέστερο είναι το μείγμα, τόσο καλύτερα ανθίσταται ένα αγγείο σε απότομες μεταβολές της θερμοκρασίας. Είναι επίσης γνωστό ότι ο ασβεστίτης έχει την ιδιότητα να αυξάνει την ανθεκτικότητα του πηλού στις απότομες θερμικές μεταβολές μέχρι 600° C και γι' αυτή του την ιδιότητα χρησιμο-

76. Βλ. υποσημ. 21.

77. Στο δείγμα 19 (Πίνακας 4) το πορώδες είναι πολύ ψηλό, διότι το όστρακο είχε ψηθεί σε πολύ ψηλή θερμοκρασία, της οποίας οι επιπτώσεις ήταν φανερές σε πρώτη ματιά. Για το λόγο αυτό δε συμπεριλήφθηκε. Τα υπόλοιπα όστρακα βρίσκονται όλα μέσα στα όρια θερμοκρασίας όπου το πορώδες παραμένει σταθερό (βλ. Rye, σ. 121-122), οπότε οι διαφορές ανάμεσά τους θα μπορούσαν να αποδοθούν στη διαφορετική ποιότητα του μείγματος.

ποιείται σε πολλά μέρη του κόσμου στην κατασκευή μαγειρικών σκευών[78]. Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι τα σκεύη του λάκκου 39 που περιέχουν τα μεγάλα κομμάτια ασβεστίτη ήταν σκεύη μαγειρικά. Ειδικότερα στην περίπτωση των αγγείων της Σίνδου, όπου ο πηλός ήταν χαμηλής πυρίμαχης ιδιότητας[79], η χρήση του ασβεστίτη ήταν ενδεχομένως ακόμη πιο επιβεβλημένη. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι, εφόσον η θερμοκρασία όπτησης των αγγείων κρατιόταν κάτω από τους 750°-800° C, που είναι το κρίσιμο σημείο για την αποσύνθεση του ασβεστίτη, θα αποφεύγονταν τα πιθανά προβλήματα που μπορεί να προκύψουν από τη παρουσία του. Στην περίπτωση των αγγείων της Σίνδου, βέβαια, κάποιο ατύχημα προκάλεσε θερμοκρασίες ψηλότερες, με τις γνωστές καταστρεπτικές συνέπειες.

Οι παραπάνω επισημάνσεις δεν ξεπερνούν το επίπεδο μιας πρώτης ερμηνευτικής προσέγγισης των παρατηρούμενων διαφοροποιήσεων στην ποιότητα της κεραμικής του αποθέτη. Ο έλεγχος των υποθέσεων απαιτεί βέβαια πολλές δοκιμασίες και πολύ μεγαλύτερο αριθμό δειγμάτων[80].

3. Θα πρέπει τέλος να αναφερθεί σύντομα το θέμα της ερμηνείας του αποθέτη. Όπως προαναφέρθηκε, πρόκειται για ένα ακανόνιστο λάκκο με βάθος περίπου 1 μ., μέγιστο μήκος περίπου 1,70 μ. και άνοιγμα στο πάνω μέρος της μιας πλευράς του. Το κύριο χαρακτηριστικό του περιεχομένου του ήταν τα στοιχεία που μαρτυρούν έντονη καύση, όπως φαίνεται από την ποσότητα της στάχτης, την παραμορφωμένη κεραμική και τα κομμάτια ψημένου πηλού που είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό.

Μια πιθανότητα είναι να πρόκειται για ένα συνηθισμένο λάκκο απορριμμάτων. Το περιεχόμενό του θα μπορούσε να είχε καεί μέσα στο λάκκο μετά την απόρριψη ή θα μπορούσε να σχετίζεται με τον καθαρισμό κάποιας οικίας η οποία είχε καταστραφεί από πυρκαγιά. Και στις δύο περιπτώσεις είναι δυνατό να είχαν δημιουργηθεί οι συνθήκες που θα προκαλούσαν έντονες παραμορφώσεις στην κεραμική[81]. Εμπόδιο για την αποδοχή της ερμηνείας αυτής είναι, ωστόσο, η πλήρης απουσία οποιουδήποτε ίχνους κατοίκησης της πρώιμης εποχής του Χαλκού, τόσο στο σημείο του λάκκου, όσο και στην περιοχή της τούμπας της Νέας Αγχιάλου[82]. Επιπλέον, είναι αξιοσημείωτη η απουσία από τον παλαιότερο λάκκο 39 ευρημάτων, όπως τα εργαλεία, τα οστά και τα όστρεα που συνήθως συνοδεύουν την κεραμική, όταν πρόκειται για οικιακά απορρίμματα.

Αντίθετα, η ανασκαφική εικόνα του λάκκου μοιάζει πολύ με την εικόνα των τεσσάρων κλιβάνων κεραμικής του 4ου αι. π.Χ. που εντοπίστηκαν λίγο ανατολικότερα, μέσα στα όρια πάλι του αρχαϊκού νεκροταφείου[83]. Με εξαίρεση τα σαφή κατασκευαστικά στοιχεία που διατηρούνταν εκεί, ενώ απουσίαζαν από τον ανατολικό λάκκο 39, όλα τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά, όπως οι ψημένοι πηλοί, οι πολλές στάχτες, τα κομμάτια πηλού με περιχείλωμα και η παραμορφωμένη από τη φωτιά κεραμική, ήταν κοινά στα δύο σύνολα. Άλλωστε, συχνά αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία ότι τα στοιχεία αυτά αποτελούν τα κυριότερα αρχαιολογικά κριτήρια για την αναγνώριση των χώρων όπτησης της κεραμικής[84]. Μία δεύτερη λοιπόν δυνατότητα ερμηνείας για τον ανατολικό λάκκο 39 είναι αυτή του κεραμικού κλιβάνου.

Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες για τις κατασκευές όπτησης που χρησιμοποιούσαν οι αγγειοπλάστες της περιοχής του Αιγαίου πρίν από τις προχωρημένες φάσεις της εποχής του Χαλκού είναι ελάχιστες

78. Rye, σ. 33, 127.

79. Ό.π., ΙΙ.

80. Βλ. για παράδειγμα Steponaitis, ό.π. (υποσημ. 72), και Rye, σ. 127.

81. Κεραμική παραμορφωμένη από πυρκαγιά, βλ. Archaeological Reports for 1977-78, σ. 80-81. Βλ. Riddley and Wardle, ό.π. (υποσημ. 67), σ. 220 για λάκκο όπου είχαν απορριφθεί τα μπάζα από τον καθαρισμό κατεστραμμένης οικίας, χωρίς να έχουν καεί.

82. Μόνο τα ασαφή ίχνη μιας θέσης του τέλους της νεότερης νεολιθικής έχουν βρεθεί λίγες εκατοντάδες μέτρα βορειότερα, μεταξύ του αρχαϊκού νεκροταφείου και της τούμπας ΠΑΕ 1982, σ. 63-65. Περίπου ένα χιλιόμετρο νοτιοανατολικά της τούμπας της Νέας Αγχιάλου εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής μια μικρή τούμπα με επιχώσεις της πρώιμης εποχής του Χαλκού.

83. Δεσποίνη ό.π. (υποσημ. 4).

84. Rye, σ. 110, AR 1972-1973, σ. 8-9.

και προέρχονται αποκλειστικά από τις βόρειες περιοχές. Πρόκειται για απλές κατασκευές με κοινό χαρακτηριστικό τους τη συνύπαρξη αγγείων και καυσίμων στον ίδιο χώρο. Ο χώρος αυτός συνήθως ήταν ένας αβαθής λάκκος στρωμένος με πηλό ή με όστρακα και πέτρες. Η κατασκευή συνεχιζόταν κτισμένη με πηλό, καλάμια και άχυρα πάνω από την κορυφή του ορύγματος, σχηματίζοντας πιθανόν μία υποτυπώδη θολωτή στέγη[85].

Λακκοειδείς κλίβανοι (pit kilns) με ανάλογα χαρακτηριστικά είναι γνωστοί στη βιβλιογραφία από εθνογραφικές έρευνες σε διάφορες περιοχές[86]. Από την άποψη της πυροτεχνολογίας αποτελούν μια ενδιάμεση μορφή, καθώς εξασφαλίζουν καλύτερες και ευκολότερα ελεγχόμενες συνθήκες όπτησης για την κεραμική από ό,τι η ανοικτή φωτιά, χωρίς όμως τα πλεονεκτήματα που προσφέρουν οι διώροφοι κλίβανοι. Στους τελευταίους ο καλύτερος έλεγχος των συνθηκών, οι ψηλότερες θερμοκρασίες και τα περισσότερο ομοιόμορφα αποτελέσματα επιτυγχάνονται με τον διαχωρισμό του θαλάμου όπτησης των αγγείων από τον θάλαμο θέρμανσης και την εστία, καθώς και με την κατακόρυφη κυκλοφορία του θερμού αέρα[87]. Ο αρχαιότερος γνωστός διώροφος κλίβανος στη Μακεδονία ανήκει στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου (8ος αιώνας π.Χ.). Στο νότιο Αιγαίο όμως κλίβανοι με τη μορφή αυτή εμφανίζονται από την ύστερη εποχή του Χαλκού, αν όχι και νωρίτερα[88].

Η απουσία εσωτερικών στηριγμάτων για το δάπεδο του θαλάμου όπτησης από τον ανατολικό λάκκο 39, σε συνδυασμό με το μέγεθος και το βάθος του, δεν επιτρέπουν τη σύνδεσή του με τους διώροφους κλιβάνους. Τα κομμάτια ψημένου πηλού που διασώζουν ίχνη περιχειλώματος και θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι ανήκαν στη σχάρα που διαχωρίζει συνήθως τους δύο ορόφους των κλιβάνων αυτών θα πρέπει να σχετίζονταν με κάποια άλλη χρήση. Άλλωστε, η έντονη χρωματική ανομοιογένεια που χαρακτηρίζει τα αγγεία της πρώιμης εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία δε φανερώνει την αξιοποίηση των πλεονεκτημάτων που προσφέρουν οι διώροφοι κλίβανοι.

Πιο πιθανό θα ήταν να ανήκει ο λάκκος στην κατηγορία των πρώιμων λακκοειδών κλιβάνων, αν και πάλι κάποιες ερμηνευτικές δυσκολίες παραμένουν. Στην περίπτωση αυτή αγγεία και καύσιμα θα ήταν τοποθετημένα μέσα στο λάκκο. Τα κομμάτια ψημένου πηλού πρέπει να ανήκουν στην ανωδομή του κλιβάνου και αυτά που σώζουν περιχειλώματα δείχνουν ότι σε ορισμένα σημεία της οροφής υπήρχαν οπές για την καλύτερη κυκλοφορία του αέρα. Στην κυκλοφορία του οξυγόνου και του θερμού αέρα βοηθούσε και το κατηφορικό άνοιγμα στα δυτικά του λάκκου, που ίσως ταυτόχρονα εξυπηρετούσε και την τροφοδοσία του κλιβάνου με καύσιμα κατά την διάρκεια της όπτησης. Η σημαντική ποσότητα κεραμικής που βρέθηκε στο εσωτερικό του λάκκου θα πρέπει να αντιπροσωπεύει τα αποτυχημένα προϊόντα μιας ή περισσότερων χρήσεων του κλιβάνου.

85. Η λειτουργία και η χρονολόγηση του συχνά αναφερόμενου κλιβάνου της νεότερης νεολιθικής από την Όλυνθο έχει τελευταία πειστικά αμφισβητηθεί, Jones, ό.π. (υποσημ. 12). Ένας πολύ απλός ανοιχτός λάκκος που φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε για την όπτηση κεραμικής βρέθηκε στο Διμήνι και χρονολογείται στη νεότερη νεολιθική· Γ. Χουρμουζιάδης, ΑΑΑ Χ (1977), σ. 207 κ.ε. Περισσότερο βέβαιοι στη Μακεδονία είναι οι κλίβανοι από το Ντικιλί-Τας και από τον Άγιο Μάμα της Χαλκιδικής, Deshayes, BCH 97 (1973), σ. 466, Seferiadis, BCH 107 (1983), σ. 643 κ.ε., P.M., σ. 153. Στο Ντικιλί - Τας ο λάκκος χρονολογείται στην αρχή της νεότερης νεολιθικής και είχε βάθος περίπου 0,40 μ. και συνολικό ύψος μαζί με την πήλινη ανωδομή περίπου 0,65 μ. Η διάμετρος δεν αναφέρεται. Μέσα βρέθηκαν ολόκληρα και σπασμένα αγγεία, αρκετά παραμορφωμένα. Στον Άγιο Μάμα, που ανήκει στην πρώιμη εποχή του Χαλκού, το βάθος του λάκκου ήταν περίπου το ίδιο με του Ντικιλί-Τας αλλά η διάμετρος μεγαλύτερη (1,20 μ.). Οι ερευνητές θεωρούν ότι το ύψος της θολωτής στέγης έφτανε στα 0,90 μ. Ο θάλαμος βρέθηκε και εδώ γεμάτος με αγγεία και όστρακα. Οι ερευνητές δε φαίνεται να πιστεύουν ότι καύσιμα και αγγεία μπορεί να τοποθετούνταν στον ίδιο χώρο. Αρκετά μεγαλύτερος ήταν ο κλίβανος που βρέθηκε σε μια θέση της περιοχής της Σόφιας στη Βουλγαρία και είναι λίγο νεότερος από αυτόν του Ντικιλί-Τας. Η μέγιστη διάμετρός του ήταν 2,60 μ., ενώ στο εσωτερικό του βρέθηκαν 31 περίπου αγγεία, κάποια αρκετά παραμορφωμένα. Και εδώ θεωρείται ότι υπήρχε θολωτή στέγη.

86. P.Rice, Pottery Analysis, Chicago 1987, σ. 158-59.

87. P.Rice, ό.π., σ. 160.

88. J. Papadopoulos, An Early Iron Age Kiln at Torone, Meditarch 1989, σ. 9-44. Για τους νοτιοελλαδικούς διώροφους βλ. Κ. Δαβάρας, ΑΕ 1973, σ. 70 κ.ε. και BSA 75 (1980), σ. 115 κ.ε.

Δυστυχώς, τα ανασκαφικά στοιχεία δεν είναι αποφασιστικά για την αποδοχή ή την απόρριψη αυτής της ερμηνείας για τη χρήση του λάκκου και για τον χαρακτήρα του συνόλου της κεραμικής που βρέθηκε στο εσωτερικό του. Η παρουσία, ωστόσο, των τεσσάρων κλιβάνων της κλασικής περιόδου στην ίδια περιοχή κάνει περισσότερο δελεαστική την αποδοχή μιας ανάλογης λειτουργίας και για τον ανατολικό λάκκο 39. Ίσως οι ίδιοι ευνοϊκοί παράγοντες, άγνωστοι σε μας, να προσέλκυσαν στο σημείο αυτό της περιοχής τους αγγειοπλάστες της τρίτης χιλιετίας και του 4ου αι. π.Χ.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ[89]

1. Φιάλη. Σώζεται μία «τρομπετοειδής» απόφυση. Παρ., ΕΧ, Λ. εσ. εξ., κηλ. ροζ - κίτρινο / κόκκινο - μαύρο (7.5 YR 7 / 4-7 / 6) εξ., τεφρό - κόκκινο / κίτρινο (5 YR 5 / 6) εσ., ροζ - τεφρός πυρ. Δ. χ. 0,15 μ. (Σχέδ. 4· Πίν. 25 α).

2. Φιάλη. Παρ. Χ., Στ., Επχ. εσ. εξ., κηλ. ανοιχτό καστανό / κόκκινο - τεφρό (2.5 YR 6 / 4) εξ. πιο σκούρο - γκρί (2.5 YR 5 / 4) εσ. και ίδιος πυρ. Δ. χ. 0,40 μ.

3. Φιάλη. Σώζεται μια «τρομπετοειδής» απόφυση. Παρ., ΕΧ., Λ. εσ. εξ., κηλ., Κόκκινο - κίτρινο / κόκκινο - τεφρό (2.5 YR 3 / 2 - 10 R 5 / 8 - 7.5 YR / 6) εξ., Κίτρινο / κόκκινο - τεφρό (7.5 YR 7 / 6) εσ., κόκκινο - τεφρό πυρ., Δ. χ. π. 0,21 μ. (Σχέδ. 4· Πίν. 25 β).

4. Φιάλη. Χ Στ., Επχ. εσ. εξ., κηλ., κόκκινο / κίτρινο - τεφρό εσ., ανοιχτό κόκκινο - καστανό / κίτρινο - μαύρο (2.5 YR 6 / 6 - 10 YR 6 / 6), εξ., κόκκινος - μαύρος πυρ., Δ. χ. 0,27 μ. (Σχέδ. 4).

5. Πρόχους. Μ, Στ. Επχ. εσ. εξ., σκούρο - κόκκινο / καστανό (5 YR 3 / 3) εσ. εξ., μαύρος πυρ. Δ. χ. 0,10 μ. (Σχέδ. 4).

6. Φιάλη. Μικρό γωνιώδες χείλος. Χ, Στ. Επχ. εξ. Α. Επχ. εσ., κόκκινο (2.5 YR 5 / 6) εξ., κόκκινο - σκούρο κόκκινο (2.5 YR 4 / 8 - 10 R 3 / 6) εσ., τεφρός πυρ. Δ. χ. 0,27 μ. (Σχέδ. 4).

7. Πρόχους με τροπίδωση. Παρ., Μ., Στ. Επχ. εξ. Α. εσ., κηλ. κόκκινο / κίτρινο -σκούρο καστανό - μαύρο (5 YR 5 / 6 - 7.5 YR 5 / 6) εσ. εξ. Δ. β. 0,06 μ. (Σχέδ. 4).

8. Πρόχους με τροπίδωση. Παρ., Χ., Στ. Επχ. εξ. Α. εσ., κηλ. σκούρο καστανό - σκούρο κόκκινο - κίτρινο / κόκκινο - μαύρο (7.5 YR 5 / 6 - 7.5 YR 3 / 4 -2.5 YR 2.5 / 2) εξ. εσ. Ύψ. 0,19 μ. (Σχέδ. 4).

9. Πρόχους. ΕΧ., Στ. Επχ. εξ. Α. εσ. Πολύ κατεστραμμένη από φωτιά, κηλ. κόκκινο / κίτρινο - ωχρό καστανό (7.5 YR 6 / 6 - 10 YR 7 / 4) εξ., μαύρο εσ., κόκκινος - τεφρός πυρ. Δ. χ. 0,08 μ. (Σχέδ. 4· Πίν. 25 γ).

10. Κύπελλο; Πυξίδα; Χ., Α. εξ. εσ., κόκκινο (2.5 YR / 6) εξ., κίτρινο / κόκκινο (5 YR 5 / 8) εσ., ίδιος πυρ. Δ. χ. 0,07 μ. (Σχέδ. 5).

11. Αγγείο με λαιμό, Χ., Α. εσ. εξ., κηλ. ανοιχτό κόκκινο (2.5 YR 6 / 6) εξ., σκούρο κόκκινο - μαύρο (10 R 3 / 4) εσ., τεφρός πυρ. Δ. χ. 0,12 μ. (Σχέδ. 5).

12. Ίδιο με 11. Δ. χ; (Σχέδ. 5).

13. Αγγείο με λαιμό και εμπίεστο χείλος. Χ., Α. εσ. εξ., κηλ. κόκκινο / κίτρινο - τεφρό (7.5 YR 7 / 6) εξ., ρόζ (5 YR 7 / 4) εσ., ίδιος πυρ. Δ. χ. 0,12 μ. (Σχέδ. 5).

14. Χείλος αμφορέα. Όπως 35. Δ. χ. 0,12 μ. (Σχέδ. 5).

15. Αγγείο με λαιμό. Χ., Α. εσ. εξ., κηλ. κόκκινο / κίτρινο - τεφρό (7.5 YR 6 / 6) εσ. εξ. Δ. χ.; (Σχέδ. 5).

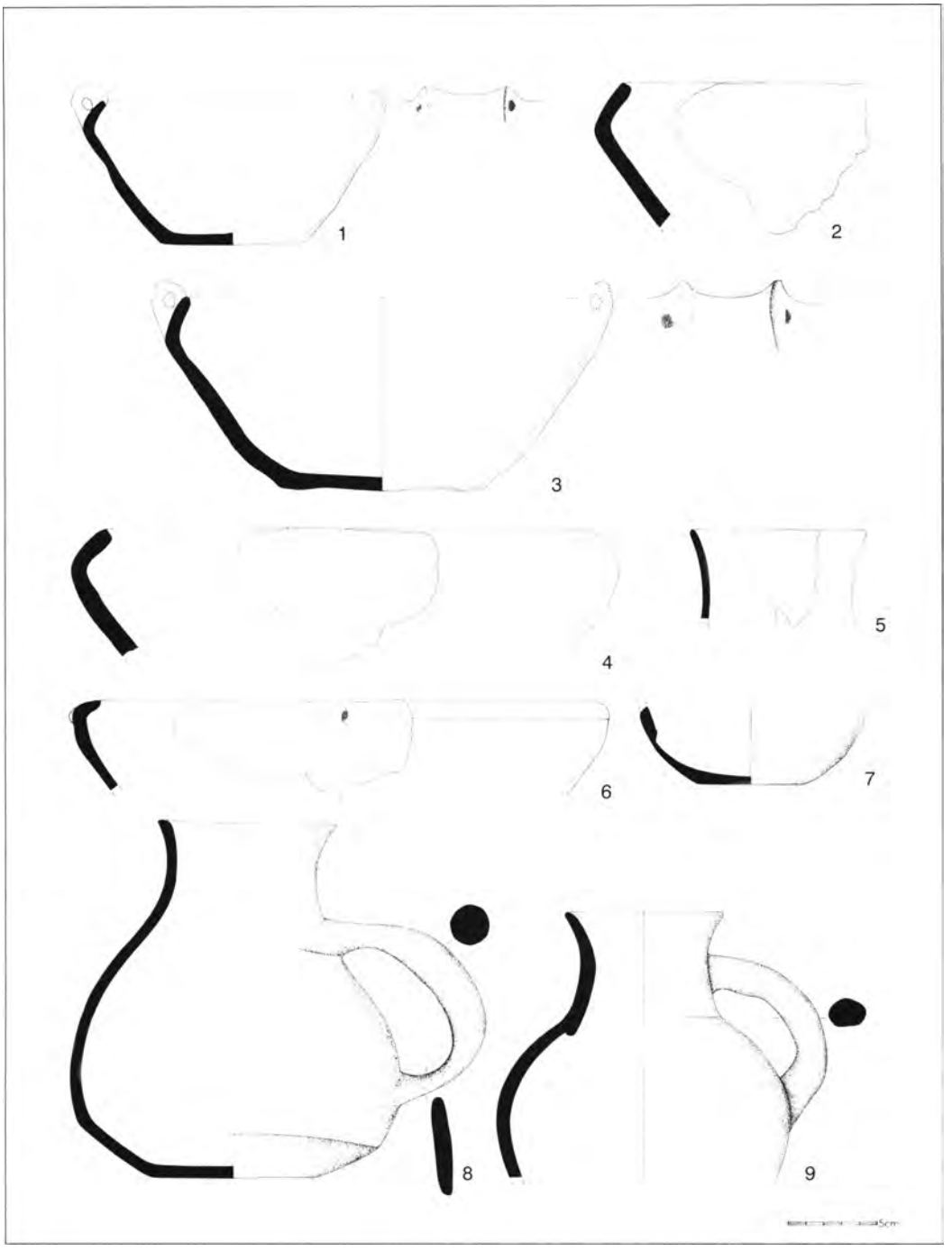
16. Πρόχους. Μ., Στ. Επχ. εξ. Α. εσ., κηλ. κόκκινο / κίτρινο - κόκκινο - μαύρο (7.5 YR - 2.5 YR 4 / 8) εξ., μαύρο εσ., τεφρός πυρ. Σωζ. ύψ. 0,24 μ. (Σχέδ. 5· Πίν. 25 δ).

17. Αγγείο με λαιμό. Μαστοειδής απόφυση σε ώμο. Χ., Α. εσ. εξ., κηλ. κόκκινο / καστανό - τεφρό (2.5 YR 5 / 4) εξ. εσ. Δ. χ.; (Σχέδ. 5).

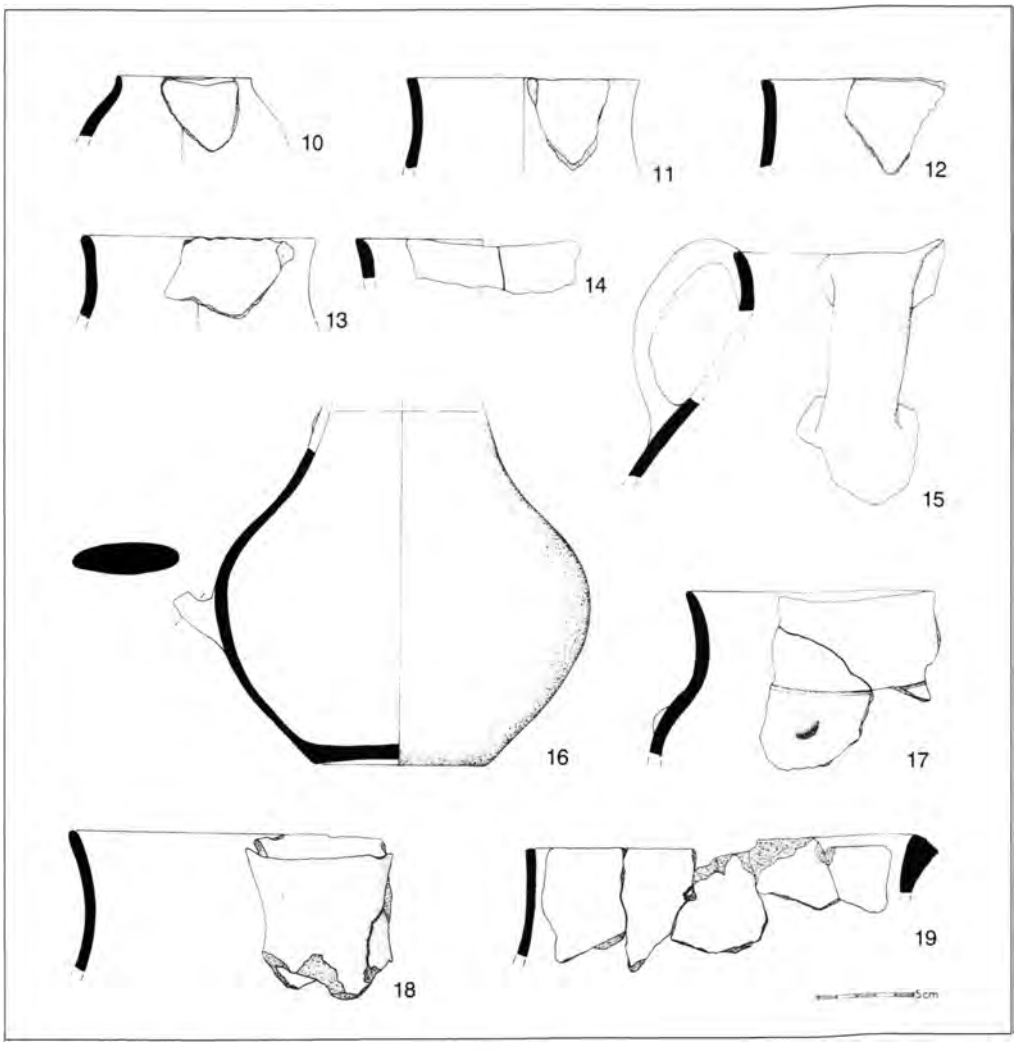
18. Λαιμός πρόχου. Ίδιο με 8. Δ. χ. 0,09 μ. (Σχέδ. 5).

19. Αγγείο με λαιμό και λαβή από το χείλος. Χ., Α. εσ., Παρ., κηλ. ανοιχτό -σκούρο κόκκινο (2.5 YR 6 / 6 - 10 R 3 / 4) εσ. εξ., πυρ. κόκκινος - τεφρός. Δ. χ. 0,19; μ. (Σχέδ. 5).

89. Α = αδρή, Δ.χ. = διάμετρος χείλους, Επχ. = επίχρισμα, εξ. = εξωτερικά, εσ. = εσωτερικά, ΕΧ = εξαιρετικά χονδροειδής, Κηλ. = κηλιδωτή. Λ = λεία, Μ = μεσαία, π. = περίπου, πυρ. = πυρήνας, παρ. = παραμορφωμένο, Σρ. = σαρωμένη, Στ. = στιλβωμένη, Σωζ.υ. = σωζόμενο ύψος, Χ = χονδροειδής.

Σχέδ. 4.

Σχέδ. 5.

20. Αγγείο με συγκλίνοντα τοιχώματα. ΕΧ., Σ. εξ.. Λ. εσ. Παρ., κηλ. κόκκινο - ωχρό καστανό - τεφρό (2.5 YR 5 / 7 - 10 YR 7 / 3) εξ., μαύρο εσ., μαύρος - κόκκινος πυρ. Δ. χ. 0,25 μ. (Σχέδ. 6· Πίν. 25 ε).

21. Ίδιο. Εχ., Λ. εξ. Α. εσ., κηλ. καστανό - μαύρο (7.5 YR 5 / 4) εξ., κόκκινο (2.5 YR 5 / 6 - 10 R 5 / 4) εσ., μαύρο - καστανό πυρ. Δ. χ.; (Σχέδ. 6).

22. Ίδιο. Α. εσ. Δ. χ. 0,26 μ. (Σχέδ. 6).

23. Ίδιο. Δ. χ.; (Σχέδ. 6).

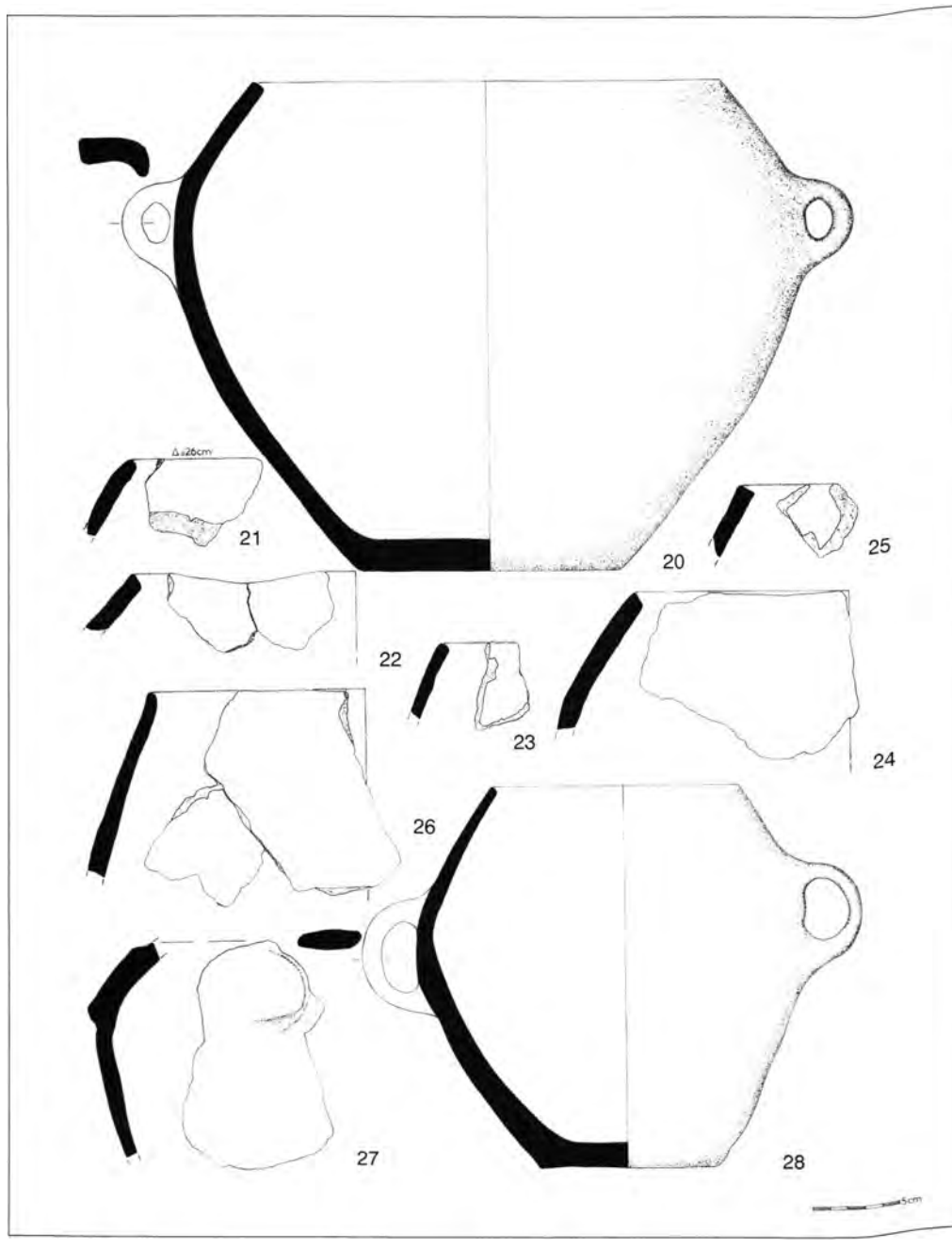
24. Ίδιο. Παρ., ΕΧ., Σ εξ. Α. εσ., κηλ. καστανό - κόκκινο / καστανό - τεφρό (7.5 YR 8 / 4 - 2.5 YR 5 / 4) εξ., μαύρο εσ., μαύρος - κόκκινος πυρ. Δ. χ. 0,35 μ. (Σχέδ. 6).

25. Ίδιο. Όλο μαύρο (Σχέδ. 6).

26. Ίδιο. Παρ. ΕΧ, Στ. εξ. Α. εσ., κηλ. κόκκινο / καστανό - μαύρο (7.5 YR 7 / 6) εξ., κόκκινο / καστανό - σκούρο κόκκινο (7.5 YR 7 / 6 - 10 R 3 / 2) εσ., κόκκινος - μαύρος πυρ. Δ. χ. 0,25 μ. (Σχέδ. 6).

27. Ίδιο, με μαστοειδή απόφυση. Τεφρό εξ., κίτρινο / κόκκινο - μαύρο (5 YR 4 / 6) εσ. (Σχέδ. 6).

28. Ίδιο. ΕΧ, Λ. εξ. Α. εσ., κηλ. κόκκινο / κίτρινο - κί-

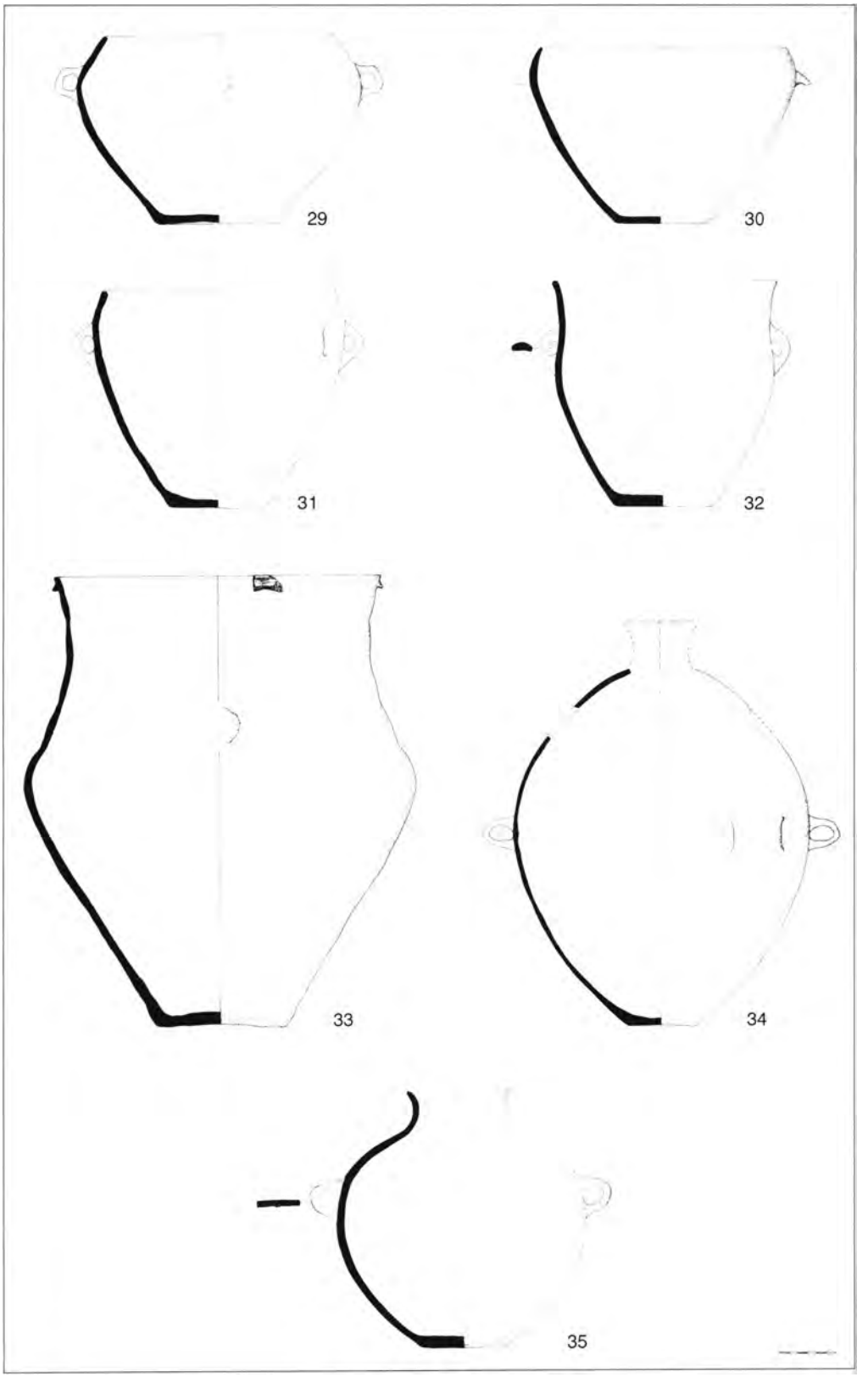

Σχέδ. 6.

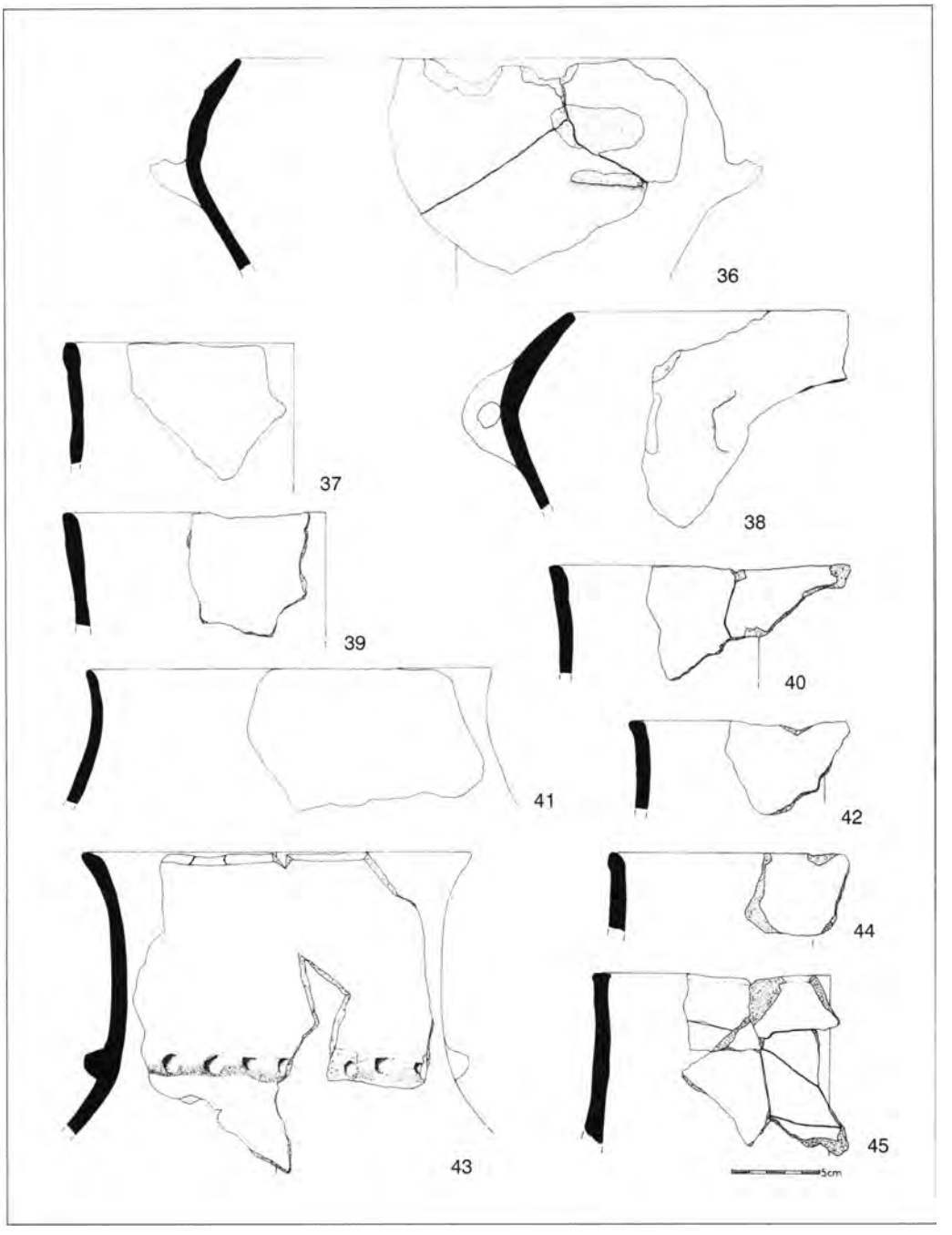
τρινο / κόκκινο - τεφρό (7.5 YR 6 / 6 - 5 YR 5 / 6) εξ., κίτρινο / κόκκινο (5 YR 5 / 6) εσ., κόκκινος - τεφρός πυρ. Δ. χ. 0,13 μ. (Σχέδ. 6).

29. Ίδιο. Με δισκοειδείς αποφύσεις ανάμεσα σε λαβές. Παρ., ΕΧ, Λ. εσ. κηλ. σκούρο τεφρό / κόκκινο - κόκκινο (10 R 3 / 1 - 2.5 YR 5 / 6) εξ., αδύνατο κόκκινο -ανοιχτό καστανό (10 R 5 / 3 - 7.5 YR 6 / 4) εσ. Δ. χ. 0,26 - 0,30 μ. (Σχέδ. 7· Πίν. 26 α).

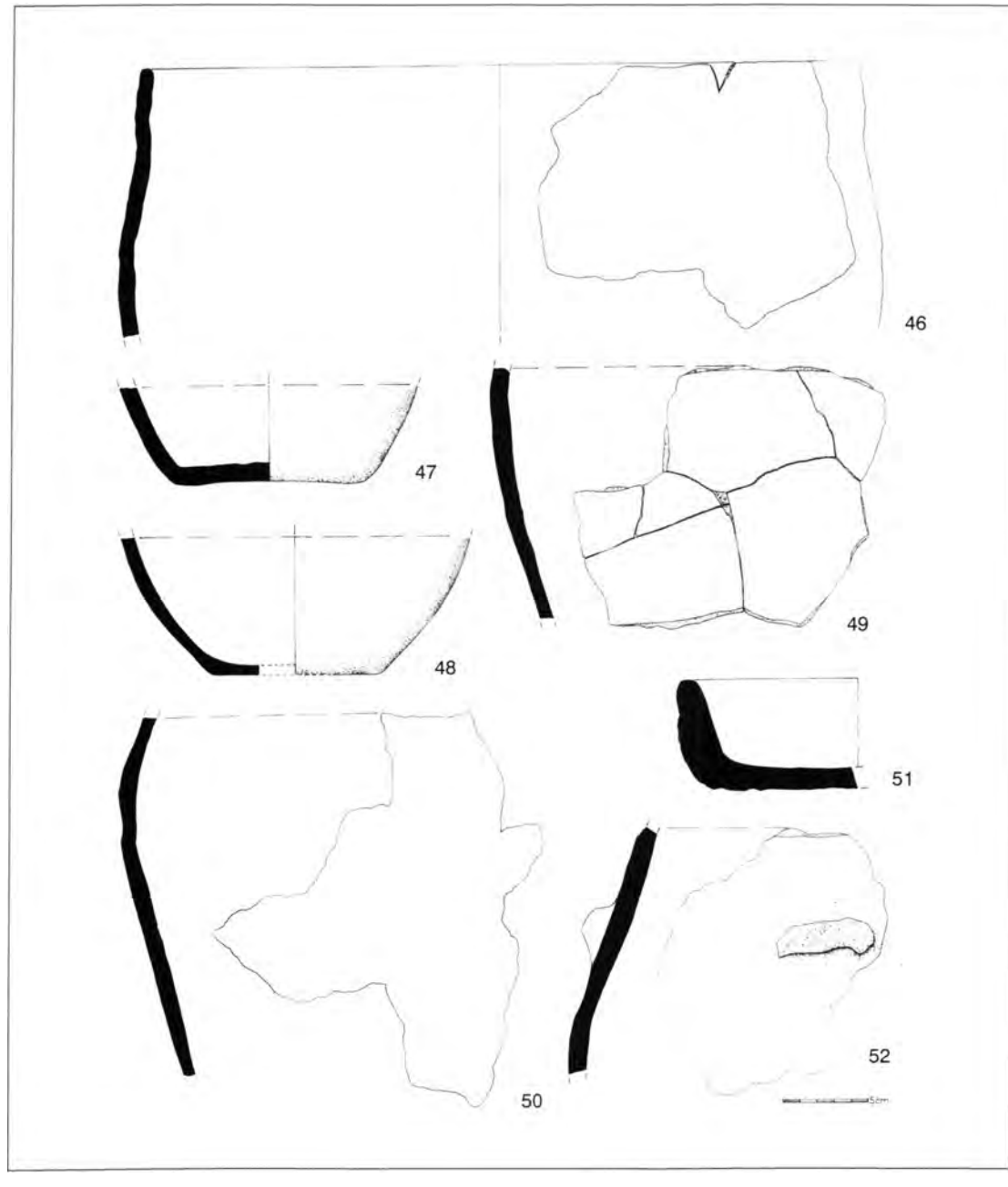
30. Ίδιο. Παρ., ΕΧ, Λ. εξ. Α. εσ., κηλ. κόκκινο / κίτρινο - σκούρο κόκκινο / καστανό - τεφρό (7.5 YR 6 / 6 - 2.5 YR 3 / 4) εξ., κόκκινο - κόκκινο / κίτρινο (2.5 YR 5 / 6 - 7.5 YR 6 / 6) εσ. Δ. χ. 0,27 μ. (Σχέδ. 7· Πίν. 26 β).

Σχέδ. 7.

Σχέδ. 8.

Σχέδ. 9.

31. Ίδιο. Όπως 30. Κόκκινο / κίτρινο - κόκκινο - τεφρό (7.5 YR 6 / 6 - 10 R 4 / 6) εξ., κόκκινο / τεφρό - κόκκινο (10 R 6 / 1 - 10 R 5 / 8) εσ., κόκκινος - μαύρος πυρ. Δ. χ. 0,25 μ. (Σχέδ. 7· Πίν. 27 α).

32. Αγγείο με σιγμοειδές περίγραμμα. ΕΧ, Α. εξ. εσ., κήλ. ρόζ (7.5 YR 7 / 4) εξ., κόκκινο / τεφρό - κόκκινο - τεφρό (2.5 YR 6 / 6 - 10 R 5 / 1) εσ., κόκκινος - τεφρός πυρ. Δ. χ. 0,24 μ. (Σχέδ. 7· Πίν. 27 β).

33. Πίθος. Παρ., ΕΧ, Σ. εξ. Α. εσ., κηλ. κόκκινο - κίτρινο / κόκκινο - τεφρό (10 R 5 / 8 - 7.5 YR 6 / 6) εξ., κόκκινο - δυνατό καστανό (7.5 R 5 / 6 - 7.5 YR 5.6) εσ., κόκκινος - μαύρος πυρ. Δ. χ. 0,43 μ. (Σχέδ. 7· Πίν. 28 α).

34. Αμφορέας. Χ, Σρ. εξ. Α. εσ., κηλ. κόκκινο - μαύρο (2.5 YR 5 / 8) εξ., κίτρινο / κόκκινο - μαύρο (5 YR 5 / 8) εσ., τεφρός - κόκκινος πυρ. Σωζ. υ. 0,50 μ. (Σχέδ. 8· Πίν. 28 β).

35. Όπως 34. Λοξή πλαστική ταινία σε μία λαβή. Παρ., κηλ. κόκκινο / κίτρινο - κόκκινο / καστανό - τεφρό (5 YR 6 / 6 - 2.5 YR 4 / 4) εξ., μαύρο εσ., μαύρος -κόκκινος. πυρ. Ύψ. 0,32 μ. (Σχέδ. 7· Πίν. 28 γ).

36. Όπως 30. Δ. χ. 0,25 μ. (Σχέδ. 8).

37. Όπως 33. (Σχέδ. 9).

38. Όπως 30. Δ. χ.; (Σχέδ. 8).

39. Όπως 33. Κηλ. καστανό - μαύρο (7.5 YR 5 / 4) εξ., μαύρο εσ., καστανό - μαύρος πυρ. Δ. χ. 0,26 μ. (Σχέδ. 8).

40. Όπως 32. Δ. χ. 0,26 (Σχέδ. 8).

41. Αγγείο με συγκλίνοντα τοιχώματα και λαιμό. ΕΧ, Λ. εξ. Α. εσ., κηλ. κόκκινο / κίτρινο - τεφρό (7.5 YR) εξ. εσ., ρόζ - μαύρος πυρ. Δ. χ. 0,23 μ.

42. Όπως 32. Δ. χ. 0,23 μ. (Σχέδ. 8).

43. Λαιμός αμφορέα ή πίθου. Εμπίεστη ταινία σε αρχή λαιμού. Παρ., ΕΧ, Σ. εξ. Α. εσ., κηλ. κόκκινο - κόκκινο / κίτρινο - μαύρο (2.5 YR 5 / 6 - 7.5 YR 6 / 6) εξ., αδύνατο κόκκινο (10 R 5 / 4) εσ., μαύρος - κόκκινος πυρ. Δ. χ. 0,20 - 0,25 μ. (Σχέδ. 8).

44. Όπως 32. Δ. χ. 0,22 μ. (Σχέδ. 8).

45. Πιθοειδές αγγείο. Εχ, Α. εξ. εσ., Παρ., κηλ. καστανό - τεφρό (7.5 YR 5 / 4) εξ., κόκκινο / κίτρινο - τεφρό (5 YR 6 / 8) εσ., μαύρος - κόκκινος Δ. χ. 0,26; (Σχέδ. 8).

46. Όπως 45. Παρ., κηλ. κόκκινο / κίτρινο - τεφρό (5 YR 5 / 6) εξ., κόκκινο (2.5 YR 5 / 6) εσ., κόκκινος - τεφρός πυρ. (Σχέδ. 9).

47. Όπως 29; ΕΧ, Α. εσ. εξ., κηλ. κόκκινο - μαύρο (5 YR 5 / 4) εξ. εσ., μαύρος πυρ. (Σχέδ. 9).

48. Κλειστό αγγείο. ΕΧ, Α. εσ. εξ., κηλ. κόκκινο - ανοιχτό ρόζ (2.5 YR 6 / 6 -5 YR 6 / 3) εσ. εξ. (Σχέδ. 9).

49. Αγγείο με συγκλίνοντα τοιχώματα; ΕΧ, Α. εσ. εξ., χρώμα όπως 46. (Σχέδ. 9).

50. Όπως 32 (Σχέδ. 9).

51. Δίσκος. ΕΧ, Λ εσ. Α. εξ., Παρ, κηλ. καστανό / κόκκινο (2.5 YR 8 / 4) εσ. εξ. Δ. 0,40 μ. (Σχέδ. 9).

52. Πίθος. Όπως 33 (Σχέδ. 9).

ΣΤΕΛΙΟΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις συνήθεις συντομογραφίες χρησιμοποιούνται και οι εξής:

Ceramics	A. Sheppard, Ceramics for the Archaeologist, Washington 1976.
Kastanas	I. Aslanis, Kastanas, Die Frühbronzezeitlichen Funde und Befunde. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 4, Berlin, 1985.
Κεσίσογλου κ.ά.	Μ.Δ. Κεσίσογλου - Ε.Α. Μήρτσου - Ι.Α. Στράτης. Συμβολή στην έρευνα της τεχνολογίας της μακεδονικής κεραμικής. Πρώιμη εποχή Χαλκού. Ανθρωπολογικά 7 (1985), σ. 7-16, πίν. 1-3.
P.M.	W.A. Heurtley, Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939.
Rye	O.S. Rye, Pottery Technology. Principles and Reconstruction, Washington 1981.

Summary

SINDOS: EARLY BRONZE AGE POTTERY DEPOSIT

This article is devoted to the publication of the contents of a pit investigated during the excavation of the well-known Late Archaic cemetery in the industrial zone of Sindos. These contents consist of a homogeneous and fairly well-preserved assemblage of prehistoric pottery dating from a period that is not at present adequately known in Central Macedonia. The morphological and technological features of the pots are analysed with the aim of investigating possible relations between technology and use, the date of the assemblage is discussed, and its characteristic features are determined with reference to similar kinds of assemblages of this period from northern Greece. The possibility is also examined that the finds represent the waisters from a pit kiln.

The irregular round prehistoric pit, which was partly destroyed by a twin pit dating from the historical period. It lies on the southern slope of a low hill a short distance from four pottery kilns of Classical date, and several hundred metres from other traces of prehistoric occupation. The undisturbed part of the fill of the pit consisted of ash, burnt earth, lumps of fired daub, and a large quantity of pottery. Almost all of the pottery exhibited to a greater or lesser degree the effects of missfiring. It has been calculated that the prehistoric pit probably contained between fourteen and seventeen almost complete vases of different shapes and sizes, and several smaller fragments of pots. All of them seem to have been made of non-calcareous clays and, with the exception of a very small proportion, belonged to fabrics containing similar non-plastic materials. A number of variations can be detected in the fabric however, as well as in the manufacturing technique and treatment of the surface. This variability appears to be associated with specific vase shapes. In the assemblage examined here very small and very large vases are rare. The bulk, open and closed shapes of various types, seem to fall into two groups on the basis of their capacity, which ranges from 1.5 to 8.5 litres. In the third part of the study, the pottery of Sindos is compared to other Early Bronze Age groups from northern Greece, and a date in the middle of the 3rd millenium, between 2700 and 2300 BC, is suggested. An examination of the use follows, based on their technological characteristics together with details of the shapes. Finally, the questions of the interpretation of the pit and the character of the pottery assemblage are discussed. After having examined of various alternatives, we found plausible that the assemblage was probably associated with an early pottery pit kiln, where fuel and pottery were being placed in the same space.

STELIOS ANDREOU

ΑΛΑΒΑΣΤΡΟ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΤΟΥ ΕΥΕΡΓΙΔΟΥ

Φιλίας χάριν Βαρβάρας Φιλιππάκη

Σχήμα ανατολικής προέλευσης το αλάβαστρο, από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. κατασκευάζεται και στην Κρήτη, με παραλλαγμένη εμφάνιση. Λίγο δε αργότερα το σχήμα παραλαμβάνεται και τροποποιείται εκ νέου στην Κόρινθο, όπου αποκτά μεγάλη δημοτικότητα. Στον αττικό Κεραμεικό εμφανίζεται με νέα μορφή μετά τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.[1]. Η ονομασία του έχει σχέση με το αρχικό υλικό κατασκευής του, το αλάβαστρο, που οφείλεται πιθανότατα στο όνομα της θεάς της πόλης Βούβαστιος, στην Αίγυπτο. Το αγγείο κατασκευάζεται επίσης από πηλό ή από γυαλί.

Το αλάβαστρο είναι ένα από τα τέσσερα είδη μυροδοχείων που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Έλληνες, αυτό δε προοριζόταν για τα ακριβά αρώματα[2]. Συνήθως βρίσκεται μέσα σε τάφους. Αρχικά το αγγείο απεικονίζεται στα γυναικεία διαμερίσματα ή σε σκηνές παλαίστρας, αργότερα απαντάται και σε σκηνές νεκρικού περιεχομένου[3]. Στη θεματογραφία του κυριαρχεί ο κόσμος των γυναικών. Τα πρώτα αττικά αλάβαστρα φέρουν απεικονίσεις γυναικωνίτου, ερωτικές σκηνές και σκηνές θιάσου[4]. Τα περισσότερα κοσμούνται με μία μορφή σε κάθε όψη. Απεικονίζουν δε οπλίτες, τοξότες[5], χορεύτριες[6], αθλητές[7], μαινάδες[8], κ.ά. Σκηνές μυθολογικού περιεχομένου είναι σπά-

Τη δόκτορα Σ. Παρλαμά, Προϊσταμένη της Γ' Εφορείας Αρχαιοτήτων, ευχαριστώ θερμά για τις παρασχεθείσες διευκολύνσεις σε όλη τη διάρκεια της μελέτης. Επίσης ευχαριστώ τη δόκτορα Η. Ζερβουδάκη, Διευθύντρια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, και την Επιμελήτρια της Συλλογής των Αγγείων Ε. Κακαρούγκα-Στασινοπούλου για τις πολλαπλές εξυπηρετήσεις. Ιδιαιτέρως ευχαριστώ την Αφροδίτη Λίτη-Λάππα, γλύπτρια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, για τη σχεδίαση των τομών των αλαβάστρων.

1. Γενικά για το αλάβαστρο βλ. H.E. Angermeier, Das Alabastron (διδ. διατριβή), Giessen 1936. G.A. Richter και M.J. Milne, Shapes and Names of Athenian Vases, New York 1935, σ. 17-18. J.V. Noble, The Techniques of Painted Attic Pottery, London 1966, σ. 25-26. U. Knigge, Ein rotfiguriges Alabastron aus Kerameikos, AM 79 (1964), σ. 105-113. E. Götte, Frauengemachbilder in der Vasenmalerei des fünften Jahrhunderts (διδ. διατριβή), München 1957, σ. 18-20. W. Schiering, Die griechischen Tongefässe, Gestalt, Bestimmung und Formenwandel, Berlin 1983, σ. 140. M.G. Kanowski, Containers of Classical Greece. A Handbook of Shapes, New York 1984, σ. 15-17.

2. I. Scheibler, «Exaleiptra», JdI 79 (1954), σ. 88.

3. Μετά το 475 π.Χ., όταν εμφανίζονται οι πρώτες σκηνές νεκρικού περιεχομένου στις ερυθρόμορφες ληκύθους και σε αυτές με λευκό βάθος. Αλάβαστρο απεικονίζεται στη λήκυθο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αριθ. 1982, με την τεχνική του περιγράμματος, του Ζωγράφου της Μέγαιρας (Beldam Painter): C.H.E. Haspels, Attic Black-Figured Lekythoi, Paris 1936, σ. 286, 12. D.C. Kurtz, Athenian White Lekythoi, Patterns and Painters, Oxford 1975, πίν. 18, 2. Για την εμφάνιση της σκηνής επίσκεψης στον τάφο βλ. Ό. Τζάχου-Αλεξανδρή, Λευκές λήκυθοι του Ζωγράφου του Αχιλλέως στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 1998, σ. 81, υποσημ. 339.

4. Π.χ. το αλάβαστρο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου από την Ακρόπολη, αριθ. Ακρ. 2277 (15155): E. Graef - E. Langlotz, Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen, Berlin 1925-1933, I (1925), πίν. 96. Αλάβαστρο λευκού βάθους του Ψίακος στο Μουσείο Ermitage της Αγίας Πετρούπολης, αριθ. 1429 (381): ABV 293, 12. Para 127. Add 76.

5. Π.χ. το αλάβαστρο του Ψίακος στο Μουσείο της Οδησσού, αριθ. 26.602 (Α όψη οπλίτης, Β όψη τοξότης): ARV^2 7, 5. ABV 292. Add^2 150.

6. Π.χ. το αλάβαστρο του Πασέου (Ζωγράφος του Κερβέρου) στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 1740: ARV^2 163, 13 και 1630.

7. Π.χ. το αλάβαστρο του Ψίακος στο Badisches Landesmuseum της Karlsruhe, αριθ. 242 (Β 120), (Α όψη) ARV^2 7,4. Para 321. Add^2 150.

8. Π.χ. το αλάβαστρο του Ψίακος στο Badisches Landesmuseum της Karlsruhe, αριθ. 242 (Β 120) , Β όψη, βλ. υποσημ. 7.

νιες[9], εμφανίζονται δε στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Αργότερα το θεματολόγιο πλουτίζεται και οι σκηνές αποκτούν περισσότερα πρόσωπα. Στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. τους αθλητές αντικαθιστούν σκηνές παλαίστρας[10]. Τον ξενικό χαρακτήρα του αγγείου υπενθυμίζει μια ομάδα λευκών και ερυθρόμορφων αλαβάστρων με παραστάσεις νέγρων[11].

Το αλάβαστρο των Αθηνών, αριθ. 4374 (Σχέδ. 1· Πίν. 29 α-β, 30 α-δ)

Ο αριθμός των πρώτων εικονογραφημένων αλαβάστρων της αρχαϊκής περιόδου είναι περιορισμένος. Γι' αυτό, το αλάβαστρο που δημοσιεύεται εδώ αποκτά μια ιδιαίτερη σημασία. Επιπλέον, η ανώτερη καλλιτεχνική αξία του σχεδίου κατατάσσει το αγγείο ανάμεσα στα καλύτερα έργα του είδους.

Εύρημα του 1966 σε ανασκαφή χάνδακος κατά μήκος της οδού Σερρών στη διασταύρωσή της με την οδό Σπύρου Πάτση, το αλάβαστρο αυτό και 14 αγγεία αποτελούσαν το περιεχόμενο του τάφου ΙΙΙ, στον οποίο είχε ταφεί ένας νεκρός, γυναίκα πιθανότατα[12]. Ο τάφος αυτός μαζί με άλλους δύο (Ι - ΙΙ) ανήκουν στο νεκροταφείο που αναπτύχθηκε στα κράσπεδα της οδού που οδηγούσε από την Ιερά Πύλη προς την Ακαδημεία Πλάτωνος. Στο παρελθόν στην ίδια θέση, σε χάνδακα της Υ.Δ.Ρ.Ε.Ξ., είχε αποκαλυφθεί άλλος ένας τάφος, ενώ σε γειτονικό οικόπεδο επί της οδού Σπύρου Πάτση 55 ανασκάφησαν και άλλοι[13]. Η συστάδα των προαναφερθέντων τάφων εντοπίζεται στα δυτικά της αρχαίας οδού.

Το αγγείο φυλάσσεται στις αποθήκες της Γ' Εφορείας Αρχαιοτήτων και φέρει τον αριθμό 4374.

Διαστάσεις: ύψ. 0,161, διάμ. 0,056, διάμ. χείλ. 0,046, διάμ. λαιμ. 0,021 μ.

Διατήρηση: Συγκολλημένο από περισσότερα τεμάχια. Απολεπίσεις στη μία μορφή. Συμπληρωμένο σε λίγα σημεία του κορμού.

Πηλός κεραμιδής. Munsell: color 2,5 YR, value 6, chroma 6. Μελανό στιλπνό γάνωμα. Η μάζα των μαλλιών της γυναίκας δηλώνεται με παχύ απλωμένο γάνωμα. Σχέδιο με ανάγλυφη γραμμή. Στην απόδοση των λεπτομερειών η γραμμή διατηρεί μία αναγλυφική έξαρση. Λεπτή εγχάραξη γύρω από το κρανίο. Ίχνη λεπτού εγχάρακτου προσχεδίου στο δεξιό μηρό, στην αριστερή κνήμη και στην δεξιά απόληξη του ιματίου. Με επίθετο λευκό (;) χρώμα, απολεπισμένο σήμερα, το άνθος και το στεφάνι στα μαλλιά της γυναίκας.

Σχήμα: Κορμός επιμήκης απιόσχημος, λαιμός βραχύς, χείλος πεπλατυσμένο δισκοειδές, στον ώμο δύο αντωπές πλαστικές ψευδολαβές βαίνουν σε τραπεζιόσχημο ταπεινό έξαρμα.

Διακόσμηση: Η στεφάνη του χείλους είναι εδαφόχρωμη. Δύο εδαφόχρωμες γραμμές, παράλληλες μεταξύ τους, εξαίρουν την ένωση του κορμού με το λαιμό. Άνω και κάτω από την παράσταση μία εδαφόχρωμη γραμμή περιβάλλει τον κορμό.

Για το σώμα του αγγείου ο καλλιτέχνης επέλεξε τον τετραμερή τρόπο διακόσμησης: μία γυναικεία μορφή σε κάθε όψη, Α και Β, και φυτικό κόσμημα στις πλαϊνές παρειές κάτω από τις λαβές. Στην Α όψη η γυναίκα απεικονίζεται με την κεφαλή κατά κρόταφον και το σώμα σε όψη τριών τετάρτων. Βαδίζει προς τα δεξιά προβάλλοντας το αριστερό πόδι, υψώνει δε το αριστερό χέρι της που κρατά άνθος σε χειρονομία χαιρετισμού, ενώ το δεξί, λυγισμένο, με τα δάχτυλα κλειστά, φέρεται κάτω από τον δε-

9. Π.χ. το μελανόμορφο αλάβαστρο, του Ζωγράφου των Δύο Ζωνών (Two-row P.), του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αριθ. 12767 του 470 π.Χ., με απεικόνιση θανάτου του Ακταίου: Haspels (ό.π., υποσημ. 3), σ. 183. ARV² 728. Add² 282.

10. S. Karouzou, Scènes de Palestre, BCH 86 (1962), σ. 430-466, πίν. XIII-XVIII.

11. J. Thimme, Griechische Salbgefässe mit libyschen Motiven, JbBaden-Württemberg 7 (1970), σ. 7-30. B. Heldring, Columbus-alabastra, MededRom 40 (1978), σ. 43-49. J. Neils, The Group of the Negro Alabastra. A Study in Motif Transferal, AntK 23 (1980), σ. 13-23.

12. ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, σ. 114. Τα σχήματα των αγγείων που περιείχε ο τάφος (λήκυθοι και πυξίδες), καθώς και η παράσταση γυναικωνίτη που φέρει το αλάβαστρο, συνηγορούν στην προτεινόμενη ταυτότητα του νεκρού ως γυναίκας.

13. ΑΔ 19 (1964), Χρονικά, σ. 61-64, Σχέδ. 8.

ξιό μαστό. Είναι ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Ο χιτώνας σχηματίζει κόλπο με διαμόρφωση πετάλου στην κοιλιακή χώρα, οριζόμενο εκεί με τριπλή γραμμή, ενώ η οσφύς υπογραμμίζεται με διπλή. Γύρω από τον κόλπο και την οσφύ ξεκινούν ακτινωτά πτυχές, που εξαίρουν το περίγραμμα του σώματος και τονίζουν τον άξονα της μορφής. Η μεσαία πτυχή είναι κοντύτερη, στις πλαϊνές ακολουθείται βαθμιδωτή διάταξη, η δε παρυφή τους τονίζεται με διπλή υπογράμμιση, ενώ κατά τι ψηλότερα σχεδιάζεται μία ακόμη υπογράμμιση των πτυχών, βαθμιδωτή και αυτή, εν είδει ταινίας. Κάτω από την περιγραφείσα πρόσθια παρυφή του χιτώνα διαφαίνεται η οπίσθια καμπύλη παρυφή του. Η λαιμόκοψη τονίζεται με τριπλή υπογράμμιση. Το ιμάτιο, πτυχωτό, είναι ριγμένο στους ώμους της γυναίκας και πέφτει προς τα κάτω, αλλά στο δεξί χέρι, προηγουμένως, περιστρέφεται κάτω από τον πήχυ και ακολούθως επάνω από το βραχίονα. Οι δύο στενές άκρες του είναι γωνιώδεις με βαθμιδωτή διαμόρφωση των παρυφών, που εξαίρεται με διπλή υπογράμμιση. Ο αριστερός μαστός της γυναίκας προβάλλεται επάνω στο ιμάτιο. Η κορυφή της κεφαλής σχεδιάζεται ευθύγραμμη σχεδόν. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι λεπτά. Ο οφθαλμός, επιμήκης, απεικονίζεται κατ' ενώπιον, η δε κόρη του σχεδιάζεται με κύκλο και η ίρις στο κέντρο του αποδίδεται με στιγμή, υποδηλώνοντας έτσι το ανοικτό χρώμα της κόρης. Το φρύδι, τοξωτό, έχει το ίδιο μήκος με αυτό του οφθαλμού. Το αυτί σχεδιάζεται σαν ανεστραμμένο ι ανάμεσα στα μαλλιά και κοσμείται με κυκλικό ενώτιο που έχει στιγμή στο κέντρο του. Τα μαλλιά σχηματίζουν λεπτές αφέλειες στο μέτωπο και στους κροτάφους, μαζεύονται δε πίσω χαμηλά στον αυχένα και περιβάλλονται γύρω από το κρανίο με στεφάνι από φύλλα, που σχεδιάζεται με καμπύλη γραμμή και στιγμές εκατέρωθέν της.

Τη δεύτερη όψη του αγγείου κοσμεί μία παρόμοια γυναικεία μορφή. Η κεφαλή, τμήμα του δεξιού χεριού και τμήματα των ποδιών λείπουν. Επίσης, έχουν απολεπιστεί τμήματα των ενδυμάτων της. Αυτή η γυναίκα βαδίζει προς τα αριστερά. Το αριστερό χέρι φέρεται στην οσφύ και αγγίζει τον κόλπο με τα δάχτυλα, ενώ υψώνει το δεξί. Είναι και αυτή ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Ο χιτώνας είναι διαμορφωμένος, όπως και της γυναίκας που ήδη περιγράψαμε. Το ιμάτιο, ριγμένο στους ώμους, πέφτει προς τα κάτω σε πλούσιες πτυχές και πλαισιώνει το σώμα της. Ο τρόπος που φέρει το ιμάτιο η καθεμιά από τις δύο γυναίκες θα μπορούσε, ενδεχομένως, να αποτελέσει κριτήριο διαφοροποίησης της ηλικίας τους. Θεωρείται ως νεότερη η γυναίκα της Α όψεως, με το ιμάτιο που ανεμίζεται, ενώ σε μεγαλύτερης ηλικίας γυναίκα προσιδιάζει το βαρύτερο ιμάτιο. Επίσης, το βαρύτερο ιμάτιο είναι δυνατόν να υποδηλώνει ότι η γυναίκα που το φέρει προέρχεται από υπαίθριο χώρο.

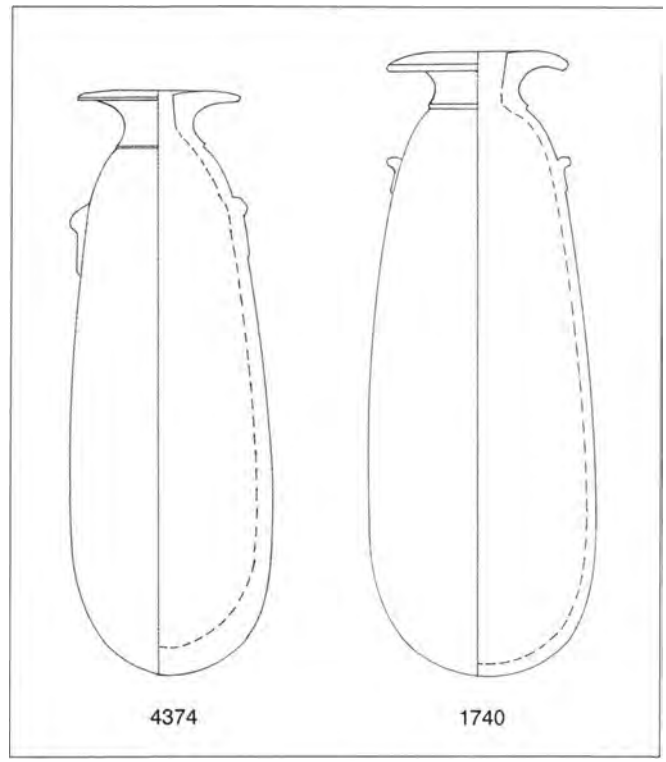
Η φυτική διακόσμηση των πλαϊνών όψεων σύγκειται από τρία όρθια ανθέμια σε επάλληλη διάταξη. Αυτά συνδέονται μεταξύ τους με περίγραμμα που ξεκινά από τη βάση κάθε ανθεμίου και απολήγει στην κορυφή του περιγράμματος του υποκείμενου ανθεμίου, του δε κατώτερου το περίγραμμα απολήγει στη γραμμή που χρησιμεύει ως έδαφος της παράστασης.

Στην εξωτερική παρειά του πυθμένα σχεδιάζονται τρία ανθέμια, περιγεγραμμένα, επίσης.

Ερμηνεία: Η θέση και η στάση των μορφών δημιουργούν την αίσθηση ότι αυτές δεν αποτελούν ένα ενιαίο σχήμα σύνθεσης. Οι γυναίκες στέκονται η μία απέναντι στην άλλη, διατηρώντας τη συμμετρική αυτονομία τους, με έναν αυστηρό διαχωρισμό. Εντούτοις, οι δύο μορφές, παρά τη φαινομενική απομόνωσή τους, ενώνονται χάρη στην αντιστοιχία των χειρονομιών και στην κοινή ατμόσφαιρα. Επίσης, η απόδοση των ποδιών των δύο μορφών σε πλαϊνή όψη, αντιθετικά, δηλώνει συνάντηση. Οι χειρονομίες προσδίδουν έκφραση στις μορφές.

Την παράσταση δεν συνοδεύουν επεξηγηματικές επιγραφές. Επίσης, τα απεικονιζόμενα πρόσωπα δεν φέρουν σύμβολα, τα οποία ίσως θα υποβοηθούσαν στην ταύτισή τους. Παρόμοια παράσταση φέρει το αλάβαστρο του Βρετανικού Μουσείου, αριθ. 1902.12-18.2[14], της Ομάδας των Αλαβάστρων του Παιδικού, το οποίο επίσης δεν φέρει επεξηγηματικές επιγραφές. Οι σκηνές με τις οποίες εικονογραφού-

14. ARV^2 99, 7. Επίσης, το αλάβαστρο του Εθνικού Μουσείου Κοπεγχάγης, αριθ. 3881: ARV^2 100, 22.

Σχέδ. 1.

νται τα αλάβαστρα της ομάδας αυτής αναφέρονται κυρίως σε θέματα του καθημερινού βίου των γυναικών. Εξάλλου, οι ζωγράφοι του ερυθρόμορφου ρυθμού, σε αντίθεση με τους συναδέλφους τους του μελανόμορφου, συχνά μεταφέρουν στα έργα τους στιγμιότυπα του καθημερινού βίου. Υπόβαθρο των σκηνών αυτών αποτελούσαν τα έθιμα της σύγχρονης κοινωνίας, τα οποία, κατά την ερμηνεία των εικόνων, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στο βαθμό του εφικτού. Επίσης, πρέπει να υπολογίζεται ότι οι καλλιτέχνες αποτείνονταν σε μια ευρύτερη πελατεία, γι' αυτό δεν θεωρούσαν πάντα απαραίτητο ή σκόπιμο να δίνουν συγκεκριμένο περιεχόμενο στα έργα τους. Αυτή δε είναι προφανώς η περίπτωση της παράστασης του αλαβάστρου μας. Περισσότερο συγκεκριμένες στην ερμηνεία τους εμφανίζονται ενίοτε παραστάσεις αγγείων που εκτελούνται κατόπιν παραγγελίας[15].

Ο Brückner ερμηνεύει τη σκηνή του αλαβάστρου του Βρετανικού Μουσείου ως επίσκεψη που τελείται από μια φίλη στο σπίτι της νύφης την επομένη του γάμου της, στα επαύλια[16]. Όμως η ερμηνεία αυτή δεν στηρίζεται σε γνωστές γραπτές πηγές ούτε προκύπτει από συγκρίσεις. Η έλλειψη επιγραφών, συμβόλων ή άλλων προσδιοριστικών στοιχείων της παράστασης φανερώνει την πρόθεση του ζωγράφου να δώσει ένα γενικό περιεχόμενο στο έργο του. Επομένως, η ερμηνεία της εικόνας του αλαβάστρου μας περιορίζεται στο χαρακτηρισμό της ως συνάντηση δύο γυναικών ή ακόμη ως επίσκεψη μιας γυναίκας στην κατοικία της άλλης, χωρίς τον ειδικό προσδιορισμό της αιτίας.

Σχολιασμός- ταύτιση του ζωγράφου. Εξετάζοντες το σχήμα του αγγείου της οδού Σερρών, διαπιστώνομε ότι αυτό παρουσιάζει τις ίδιες αναλογίες με αυτές του αλαβάστρου του Εθνικού Αρχαιολογι-

15. T.B.L. Webster, Potter and Patron in Classsical Athens, London 1972, σ. 42-62. Ειδικότερα για τις χειρονομίες χαιρετισμού βλ. G. Neumann, Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst, Berlin 1965, σ. 41-45.

16. A. Brückner, Lebensregeln auf athenischen Hochzeitgeschenken, BWPr 62 (1902), σ. 8,11.

κού Μουσείου, αριθ. 1740, του Πασέου (Ζ. του Κερβέρου)[17], το οποίο χρονολογείται στη δεκαετία 520-510 π.Χ. (Σχέδ. 1· Πίν. 31 α-β). Ίδια μορφή έχουν και οι λαβές των δύο αλαβάστρων. Εμφανής είναι όμως η τεχνοτροπική διαφορά του σχεδίου ανάμεσα στα δύο έργα. Θα μπορούσαμε λοιπόν να συμπεράνομε ότι ο ίδιος κεραμέας κατασκεύασε τα δύο αυτά αλάβαστρα, τα οποία εικονογράφησαν δύο διαφορετικοί καλλιτέχνες. Το αλάβαστρο του Βρετανικού Μουσείου, αριθ. 1902.12-18.2, της Ομάδας του Παιδικού[18], που προαναφέρθηκε, είναι μικρότερο και το σχήμα του περισσότερο ραδινό στον πυθμένα. Ως προς τα άλλα αλάβαστρα της Ομάδας του Παιδικού, οι συγκρίσεις περιορίζονται σε αυτά του αγγειοπλάστη Πασιάδου (Πίν. 35 α-β, 36 α-β)[19], που είναι τα προγενέστερα της Ομάδας. Το σχήμα τους είναι ραδινότερο, οι δε λαβές τους είναι διαφορετικές. Όπως γνωρίζομε, στην εξέλιξή του το αλάβαστρο αποκτά περισσότερο ραδινό σχήμα, γι' αυτό πιστεύω ότι αυτά του Πασιάδου είναι κατά τι μεταγενέστερα του αλαβάστρου της οδού Σερρών. Παρατηρούμε επίσης ότι τα δύο, αυτά που φέρουν εικονογράφηση, πλησιάζουν τεχνοτροπικά το σχέδιο του αλαβάστρου μας.

Ως προς τη διάταξη στη σύνθεση και στη διακόσμηση του αλαβάστρου των Αθηνών, αυτή ακολουθείται σε δύο προγενέστερα αλάβαστρα, λευκού βάθους, του Ζωγράφου Ψίακος: στο αλάβαστρο του Badisches Landesmuseum της Karlsruhe, αριθ. 242[20], και σε αυτό του Μουσείου της Οδησσού, αριθ. 26602[21]. Επομένως, η αρχική ιδέα της τετραμερούς διακόσμησης του αγγείου οφείλεται σε αυτό τον καλλιτέχνη. Ο δε ζωγράφος του αλαβάστρου της οδού Σερρών, ο οποίος θα είχε υπόψη του αυτά τα αλάβαστρα, αντλεί προφανώς την έμπνευσή του στον τρόπο διακόσμησης από τον προγενέστερό του συνάδελφο Ψίακα. Εξάλλου, το διαχωρισμό των εικόνων των δύο όψεων του αλαβάστρου με ταινίες ανθεμίων ή άλλων γραμμικών κοσμημάτων βρίσκομε και σε άλλα μεταγενέστερα αλάβαστρα της Ομάδας του Παιδικού[22], όπως το αλάβαστρο του Βρετανικού Μουσείου, που προαναφέρθηκε.

Με συμπλεκόμενα ανθέμια στην εξωτερική παρειά του πυθμένα κοσμούνται και άλλα σύγχρονα ή μεταγενέστερα αλάβαστρα[23].

Στο επιμελημένο και καλλιγραφικό σχέδιο του αγγείου μας αναγνωρίζεται το ύφος του Ζωγράφου του Ευεργίδου[24]. Το πλησιέστερο παράδειγμα για σύγκριση είναι η πανέμορφη κύλικα του Βρετανικού Μουσείου, αριθ. Ε 9[25]. Τον ίδιο σχεδόν εικονογραφικό τύπο με αυτόν της γυναίκας της Β

17. Βλ. υποσημ. 6.

18. Βλ. υποσημ. 14. Η τεχνοτροπία του σχεδίου του αλαβάστρου του Βρετανικού Μουσείου θυμίζει το ύφος του Ζωγράφου του Ευεργίδου. Όμως το σχέδιο του αλαβάστρου του Βρετανικού Μουσείου είναι συνοπτικό, η δε γραμμική διακόσμηση διαφορετική. Τεχνοτροπικές ομοιότητες με το σχέδιο του Ζωγράφου του Ευεργίδου παρουσιάζει και το σχέδιο του αλαβάστρου του Μουσείου Volkwang στο Essen, αριθ. Α 19: ARV² 100, 13. Add² 172. Επίσης, το αλάβαστρο των Κρατικών Αρχαιολογικών Συλλογών και Γλυπτοθήκης του Μονάχου, αριθ. 8954. ARV² 1611 και 1629, 85 bis (157). Para 336. Add² 181.

19. ARV² 98, 1-2. 99, 3-6. Add² 172.

20. ARV² 7, 4. Para 321. Add² 150.

21. ARV² 7, 5. ABV 292. Add² 150.

22. Παραθέτομε κατωτέρω αριθμό παραδειγμάτων: Μουσείου Λούβρου, αριθ. CA 487: ARV² 99, 9. Μουσείου Volkwang του Essen, αριθ. Α 19: ARV² 100, 13. Add² 172. Αρχαιολογικού Μουσείου Βαρκελώνης: ARV² 101, 2. Knigge (ό.π., υποσημ. 1), παρενθ. πίν. 57, 1-2. Μουσείου Πανεπιστημίου Tübingen, αριθ. H/10 1200 (E 48): ARV² 100, 28. Add² 172. Του ίδιου μουσείου, αριθ. H/10 1201 (E 50) (με ταινία μαιάνδρου): ARV² 626, 5. Add² 271. Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αριθ. 16456 (με ταινία μαιάνδρου): ARV² 394, 50. Του ίδιου μουσείου, αριθ. 1740 (με ταινία ροδιών): ARV² 163, 13.

23. Παραθέτομε παραδείγματα τριών αλαβάστρων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με τρία ανθέμια: α) μελανόμορφο Ακροπόλεως, αριθ. 2277 (15155): Langlotz (ό.π., υποσημ. 4), β) αριθ. 1239: ARV² 101, 3. Add² 172, γ) αριθ. 1740: ARV² 163, 13 και 1630. Με ένα ανθέμιο κοσμούνται τα εικονογραφημένα αλάβαστρα του Ζωγράφου του Πασιάδου: ARV² 98, 1-2. Add² 172. Επίσης, ένας μεγάλος αριθμός αλαβάστρων της Ομάδας του Παιδικού, π.χ. α) Βρετανικού Μουσείου, αριθ. 1902.12-18.2: ARV² 99, 7, β) Μουσείου Λούβρου, αριθ. CA 487: ARV² 99, 9, γ) Μουσείου Volkwang στο Essen, αριθ. Α 19: ARV² 100, 13. Add² 172.

24. ARV² 87-106 και 1606 επίσης 1625 και 1700. Add² 170-172. Γενικά για την τεχνική της σχεδίασης των ερυθρόμορφων αγγείων βλ. N. Kunisch, Über das rotfigurige Zeichen, AntK 37 (1994), σ. 81-90, πίν. 21.

25. ARV² 89, 13. Add² 170. LIMC V (1990), λ. Hermes, αριθ. 770, πίν. 262 (G. Siebert). LIMC VII (1994), λ. Peleus, αριθ. 173, πίν. 199 (R. Vollkommer).

όψεως του αλαβάστρου παρουσιάζει η γυναίκα πίσω από τον Ερμή της Β όψης της προαναφερθείσης κύλικος: η στάση, η πτυχολογία των ενδυμάτων, η πεταλόσχημη διαμόρφωση του κόλπου, η προβολή του ενός μαστού επάνω στις πτυχώσεις του ιματίου, είναι όλα ίδια και στις δύο αυτές μορφές. Μία διαφοροποίηση παρατηρείται ως προς την κίνηση των δύο μορφών: αυτή του αλαβάστρου βαδίζει, ενώ η γυναίκα της κύλικος σπεύδει. Η δεύτερη γυναίκα του αλαβάστρου έχει και αυτή την ίδια στάση με την προαναφερθείσα και φέρει ίδιο με αυτήν ένδυμα. Επίσης, ο χιτώνας της αποδίδεται όπως και στην πρώτη γυναίκα, επιπλέον εδώ διατηρείται η λαιμόκοψη, η οποία παρουσιάζει την ίδια τριπλή υπογράμμιση, που έχουν εξάλλου τα ενδύματα όλων των γυναικών της κύλικος του Βρετανικού Μουσείου, στοιχείο χαρακτηριστικό του ζωγράφου. Ως προς την πολύπλοκη διαμόρφωση του ιματίου της γυναίκας του αλαβάστρου, συγκρίνεται με εκείνη του ιματίου του Ερμή, αλλά και με τη διαμόρφωση του ιματίου των άλλων δύο γυναικών της ίδιας όψεως της ίδιας κύλικος. Γενικά, οι μορφές του αλαβάστρου είναι στατικές και το σχέδιο του ζωγράφου χαρακτηρίζει μια αυστηρότητα, δείγμα πρωιμότητας του έργου[26]. Ενώ στην κύλικα του Βρετανικού Μουσείου ο ζωγράφος σχεδιάζει με μεγαλύτερη ευχέρεια και οι μορφές του κινούνται ελεύθερα. Διαφορά οφειλόμενη στη χρονική απόσταση εκτέλεσης των δύο αυτών έργων και ακολούθως στην αποκτηθείσα πείρα και ωριμότητα του καλλιτέχνη. Η διπλή υπογράμμιση της παρυφής του ενδύματος παρατηρείται στο χιτώνα δύο Νηρηίδων της δεύτερης όψης της προαναφερθείσης κύλικος του Βρετανικού Μουσείου, στο χιτωνίσκο των πολεμιστών της κύλικος του Βρετανικού Μουσείου, αριθ. Ε 20[27], επίσης και σε άλλες μορφές του Ζωγράφου του Ευεργίδου. Η δεύτερη γραμμή, εν είδει ταινίας, πλησίον της παρυφής του χιτώνα απαντάται σε ενδύματα μορφών άλλων αγγείων του ζωγράφου, όπως στο χιτώνα του Διονύσου της κύλικος στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Tours, αριθ. 863.2.67[28], ή στο χιτώνα της Αθηνάς της κύλικος της Ακροπόλεως του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αριθ. Ακρ. 166 (Πίν. 32 α)[29], αλλά και σε άλλα αγγεία του ζωγράφου.

Η κεφαλή της γυναίκας του αλαβάστρου μας παρουσιάζει εκπληκτική ομοιότητα με πολλές κεφαλές του ζωγράφου, ο οποίος αποδίδει με τον ίδιο σχεδόν τρόπο τα χαρακτηριστικά του προσώπου, το σχήμα της κεφαλής, την κόμμωση και το στεφάνι της κόμης. Παράδειγμα η κεφαλή της χορεύτριας στο μετάλλιο της κύλικος του Βρετανικού Μουσείου, αριθ. 1920.6-13.1 (Πίν. 32 β)[30]. Αλλά και οι κεφαλές των νέων που σχεδιάζει ο ζωγράφος έχουν την ίδια κατατομή. Η κεφαλή του αθλητή στο μετάλλιο της κύλικος των Κρατικών Αρχαιολογικών Συλλογών και Γλυπτοθήκης του Μονάχου, αριθ. 2605 (Πίν. 33 α)[31], που τεκμηριώνει τη σχεδιαστική ικανότητα του ζωγράφου στην πρώιμή του φάση, παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με την κεφαλή της γυναίκας του αλαβάστρου μας. Συγκρίνεται επίσης με το κεφάλι του νέου στη Β όψη της κύλικος των κρατικών μουσείων του Βερολίνου, αριθ. 2265[32]. Η κεφαλή του Θησέως στο όστρακο της Ακροπόλεως, του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αριθ. Ακρ. 149α (Πίν. 32 γ)[33], και η κεφαλή του νέου της κύλικος του ίδιου μουσείου, αριθ. 1430 (Πίν. 33 β)[34], έχουν και αυτές κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Ενώ η απόδοση του ανοικτού χρώματος του οφθαλμού με κύκλο και στιγμή στο κέντρο του είναι πρακτική και άλλων ζωγράφων[35].

26. Για τη χρονολόγηση του έργου βλ. παρακάτω, σ. 93 και 95, για το σχήμα σ. 88.
27. ARV² 90, 35. Add² 170.
28. ARV² 93, 90. Add² 171.
29. ARV² 92, 64. Add² 171.
30. ARV² 88,1. Add² 170.
31. ARV² 88, 11. Add² 170.
32. ARV² 88, 4 και 1606, επίσης 1625.
33. ARV² 90, 26.
34. ARV² 95, 122.
35. Βλ. υποσημ. 43.

Το σχήμα των ανθεμίων του αλαβάστρου παρομοιάζεται με αυτό που χρησιμοποιεί ο ζωγράφος στις κύλικές του, όπως στην προαναφερθείσα του Μονάχου (Πίν. 34 α), αλλά ο αριθμός των πετάλων σε αυτή την περίπτωση είναι μικρότερος και αυτά είναι πλατύτερα. Πιστεύω, η διαφορά αυτή οφείλεται στη διαφορετική κλίμακα του άνθους που χρησιμοποιείται στα δύο είδη των αγγείων: με ένα μόνο ανθέμιο σε κάθε στενή πλευρά της πλαισιώνεται η παράσταση των κυλίκων, γι αυτό σχεδιάζονται μεγαλύτερα ανθέμια με πλατύτερα πέταλα, ενώ τα ανθέμια του αλαβάστρου αποτελούν μικρογραφικές συνθέσεις. Η τριπλή υπογράμμιση του τόξου της καρδιάς των ανθεμίων του αλαβάστρου, που είναι πάντα εδαφόχρωμη, παρατηρείται σε όλα τα ανθέμια του ζωγράφου[36].

Παρά τη μερική διατήρηση του σχεδίου και τις συμπληρώσεις, το αγγείο είναι ένα από τα καλύτερα δείγματα της παραγωγής του Ζωγράφου του Ευεργίδου. Εδώ η επιδεξιότητα του αγγειοπλάστη συναγωνίζεται την τέχνη του αγγειογράφου.

Διερευνώντας την ταυτότητα του καλλιτέχνη του αγγείου μας διαπιστώνομε, επίσης, κάποιες τεχνικές ή τεχνοτροπικές ομοιότητες και σε έργα άλλων καλλιτεχνών. Το ύφος του Ζωγράφου της Δήλου[37] είναι συγγενές με αυτό του ζωγράφου μας. Ανθέμια με πυκνά πέταλα και περίγραμμα, όπως αυτά του αλαβάστρου μας, πλην της τριπλής υπογράμμισης του τόξου της καρδιάς, απαντώνται στην κύλικα της Λειψίας, αριθ. 1500[38], του προαναφερθέντος ζωγράφου. Στην κύλικα της Νέας Υόρκης, αριθ. 42.47 (που βρισκόταν παλαιότερα στο Castle Ashby)[39], του ίδιου ζωγράφου, παρατηρούμε ότι το ιμάτιο του Ερμή παρουσιάζει την ίδια σχεδόν διαμόρφωση με αυτήν του ιματίου της γυναίκας της Α όψης του αλαβάστρου μας. Επίσης, το ένδυμα της μαινάδας της κύλικος του Μουσείου της Δήλου[40] του ομώνυμου ζωγράφου έχει την ίδια διαμόρφωση στον κόλπο και στο λαιμό, ενώ εδώ απουσιάζουν οι διπλές διαγραμμίσεις και η ταινία, αλλά η οπίσθια παρυφή του χιτώνα αποδίδεται με καμπύλη, όπως και στις μορφές του αλαβάστρου μας.

Περαιτέρω ομοιότητες παρατηρούνται συγκρίνοντας έργα του Όλτου[41]. Την τεχνική του καλλιτέχνη στη χρησιμοποίηση ανθεμίων πλησίον των λαβών των κυλίκων ακολουθεί και ο Ζωγράφος του Ευεργίδου. Ως προς το σχήμα των ανθεμίων του αλαβάστρου μας, φαίνεται ότι ο ζωγράφος εμπνέεται στη σχεδίασή τους από ανθέμια, όπως αυτά της κύλικος του Βρετανικού Μουσείου, αριθ. Ε 41[42], του Όλτου. Όμως ο Ζωγράφος του Ευεργίδου αποδίδει το φυτικό κόσμημα στο δικό του ύφος. Ο Όλτος συχνά απεικονίζει την κόρη του οφθαλμού με κύκλο και στιγμή στο κέντρο του, για να δηλώσει το ανοικτό χρώμα οφθαλμού, παράδειγμα η κεφαλή του νέου στο όστρακο της Ακροπόλεως του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αριθ. Ακρ. 52 (Πίν. 34 β)[43]. Πιθανότατα λοιπόν ο Ζωγράφος του Ευεργίδου στη σχεδίαση του οφθαλμού της γυναίκας του αλαβάστρου ακολούθησε αυτή την τεχνική απόδοση. Επίσης, το σύστημα των πτυχώσεων της φούστας και η διαμόρφωση των παρυφών των ενδυμάτων του ζωγράφου μας ενίοτε πλησιάζουν αποδόσεις των ενδυμάτων του Όλτου, παράδειγμα το ένδυμα της γυναίκας ανάμεσα στους ιππείς της Β′ όψεως της προαναφερθείσης κύλικος του Βρετανικού Μουσείου.

36. Π.χ. α) η κύλιξ του Μουσείου του Λούβρου, αριθ. G 21: ARV² 92, 68. Add² 171, β) η κύλιξ του Μουσείου Τέχνης του Τολέδου, αριθ. 61.25: ARV² 90, 36 και 1625, επίσης 1700. Add² 171.

37. ARV² 172 και 1630-1 Add² 184. Η ομοιότητα τεχνοτροπίας των δύο καλλιτεχνών επισημαίνεται και από τον J.D. Beazley, ο οποίος διερωτάται μήπως τα έργα που αποδίδονται στον Ζωγράφο της Δήλου είναι έργα της πρώιμης φάσης του Ζωγράφου του Ευεργίδου.

38. ARV² 172, 2.

39. ARV² 172, 1 και 1630. Add² 184.

40. ARV² 172, 3.

41. Γενικά για τον ζωγράφο βλ. ARV² 53-69. Add² 162-166. J. Harnecker, Oltos Untersuchungen zu Themenwahl und Stil eines fruhrotfigurigen Schalenmalers, Frankfurt am Main 1991.

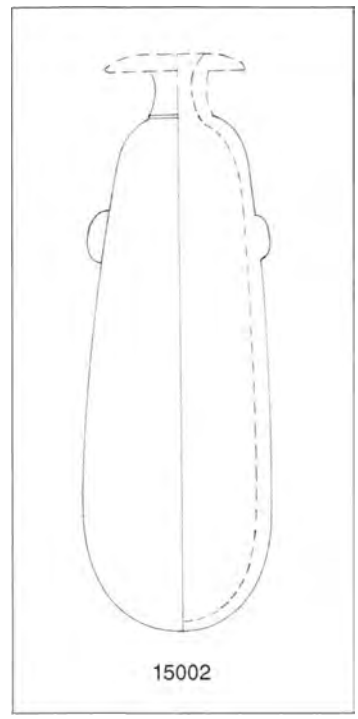
42. ARV² 58, 51 και 1622. Add² 164.

43. ARV² 60, 63. Add² 164.

Ως προς το σχήμα και τον αριθμό των πετάλων των ανθεμίων, με εξαίρεση το μελανό χρώμα της καρδιάς τους, αυτά παρομοιάζονται και με τα ανθέμια του Φειδίππου στην κύλικα του Βρετανικού Μουσείου, αριθ. Ε 6 (Πίν. 34 γ)[44].

Σχολιάζοντες ανωτέρω το σχήμα του αλαβάστρου μας αναφερθήκαμε σε αυτά του κεραμέα Πασιάδου[45]. Μια νέα προσέγγιση των έργων και προσεκτική παρατήρηση οδηγεί σε περαιτέρω ερωτήματα σχετικά με την ταυτότητα του ζωγράφου αυτών των λευκών αλαβάστρων. Συγκεκριμένα δε παρατηρούμε ότι η γυναίκα με τη φιάλη του αλαβάστρου του Βρετανικού Μουσείου, αριθ. Β 668[46], εμφανίζει τεχνοτροπική συγγένεια με τη γυναίκα της Α όψης του αλαβάστρου της οδού Σερρών. Η απόδοση της κεφαλής, με εξαίρεση την απόληξη του λαμπαδίου της κόμμωσής της, θυμίζει την κεφαλή της γυναίκας του αλαβάστρου μας. Επίσης, αυτή μοιάζει με τις κεφαλές που σχεδιάζει στα έργα του ο Ζωγράφος του Ευεργίδου. Η στάση και το περίγραμμα του σώματος της ίδιας γυναίκας του λευκού αλαβάστρου, καθώς και της γυναίκας της Α όψης του ερυθρόμορφου, είναι σχεδόν ίδια. Επιπλέον, ο πεταλόσχημος κόλπος του χιτώνα και η τριπλή υπογράμμιση της παρυφής στο λαιμό είναι ίδια και στα δύο αλάβαστρα, επαναλαμβάνονται δε στις περισσότερες μορφές των έργων του Ζωγράφου του Ευεργίδου. Αυτή η διαμόρφωση του χιτώνα επανευρίσκεται και στο αλάβαστρο των Κρατικών Αρχαιολογικών Συλλογών και Γλυπτοθήκης του Μονάχου, αριθ. 8954, του Ζωγράφου του Βερολίνου 2268[47]. Η διαμόρφωση του ιματίου γύρω από τους βραχίονες των δύο γυναικών των δύο αλαβάστρων που συγκρίνομε είναι παρόμοια επίσης. Το σχεδιαστικό αυτό στοιχείο σχολιάστηκε παραπάνω. Μολονότι η μορφή της μαινάδας παρουσιάζει κάποιες δυσκολίες στη σύγκρισή της με άλλες μορφές του ζωγράφου, όμως μεμονωμένα στοιχεία παρουσιάζουν ομοιότητες. Η κατατομή του προσώπου της μαινάδας του λευκού αλαβάστρου θυμίζει το σχέδιο του Ζωγράφου του Ευεργίδου. Το δρασκελισμό και τις χειρονομίες της μαινάδας θυμίζουν πολλές μορφές σε κίνηση του ζωγράφου, είναι δε και οι περισσότερες, συγκριτικά με τις στατικές. Η ποικιλία που χρησιμοποιείται στις κινήσεις αυτών των μορφών εκπλήσσει. Η κύλικα του Μουσείου Βικτορίας και Αλβέρτου, αριθ. 4807.1901[48], με σκηνή Πηλέως, Θέτιδος και Νηρηίδων, αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα αυτής της τάσης του ζωγράφου και προσφέρει συγκριτικό υλικό γι' αυτή την περίπτωση. Επίσης, η κύλικα του Μουσείου του Λούβρου, αριθ. G 15[49], με σκηνή παλαίστρας, τεκμηριώνει την τάση αυτή και στις ανδρικές μορφές που απεικονίζει ο καλλιτέχνης. Την οδοντωτή διαμόρφωση των χειρίδων και του μπούστου στο πλάι, καθώς και τις πτυχωτές γλωσσοειδείς απολήξεις της φούστας βλέπομε πάλι στις κινημένες μορφές του ζωγράφου, παράδειγμα η μαινάδα στο μετάλλιο της κύλικος του Βρετανικού Μουσείου, αριθ. 1920.6-13.1 (Πίν. 32 β)[50], ή ο Θησεύς στην κύλικα του Μουσείου του Λούβρου, αριθ. G 71[51]. Η διευθέτηση του ιματίου γύρω από τους ώμους, με την ημικυκλική διαμόρφωσή του πίσω από την πλάτη της μορφής και τις γωνιώδεις κλιμακωτές απολήξεις, αποτελεί συνήθη πρακτική αυτού του ζωγράφου, παράδειγμα οι δύο νέοι, στη σκηνή κώμου, της κύλικος του Μουσείου του Λούβρου, αριθ. G 71, ή οι δύο νέοι της Α όψης της κύλικος της Συλλογής Καλλιμανοπούλου στη Νέα Υόρκη (πρώην Castle Ashby στο Northampton)[52]. Παρατηρούμε επίσης ότι κάποια στοιχεία του σχεδίου του αλαβάστρου του Βρετανικού Μουσείου θυμίζουν σχεδιαστικές αποδόσεις του Όλτου. Το λαμπάδιο της κόμμωσης της

44. ARV² 166, 11. Add² 182.
45. Βλ. υποσημ. 19.
46. ARV² 98, 1 και 1626. Para 330. Add² 172.
47. ARV² 1611 και 1629, 85 bis (157). Para 336. Add² 181. Βλέπε, επίσης, υποσημ. 74.
48. ARV² 89, 14. Add² 170. LIMC VI (1992), λ. Nereides, αριθ. 283, πίν. 402-403 (N. Icard-Gianolio και A.V. Szabados).
49. ARV² 91, 51. Add² 171.
50. Βλ. υποσημ. 30.
51. ARV² 89, 21. Add² 170.
52. ARV² 91, 50. Add² 171.

Σχέδ. 2.

πρώτης γυναίκας συγκρίνεται με την κόμμωση που συνηθίζει ο ζωγράφος σε μορφές του, όπως του μικρού Αχιλλέως και της Θέτιδος της Α όψης της κύλικος των κρατικών μουσείων του Βερολίνου, αριθ. 4220[53]. Επίσης, το κάλυμμα της κεφαλής της μαινάδας, ο κεκρύφαλος, παρουσιάζει ομοιότητες με αυτό που σχεδιάζει συχνά ο Όλτος, παράδειγμα η λουόμενη στο μετάλλιο της κύλικος των Κρατικών Αρχαιολογικών Συλλογών και Γλυπτοθήκης του Μονάχου, αριθ. 2606 (J. 1087)[54].

Στο αλάβαστρο του Ζωγράφου του Πασιάδου του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αριθ. 15002[55], η διατήρηση των δύο απεικονιζόμενων μορφών, της αμαζόνας και της μαινάδας, είναι μέτρια (Σχέδ. 2· Πίν. 36 α-β), γι' αυτό και οι συγκρίσεις περιορίζονται σε γενικότητες. Εξάλλου, αμαζόνες δεν απεικονίζονται στα έργα του ζωγράφου μας, ώστε η σύγκριση να είναι δυνατή. Οπωσδήποτε, μεμονωμένα τεχνοτροπικά στοιχεία του σχεδίου, όπως η απόδοση της κεφαλής και οι κινήσεις των μορφών, θυμίζουν και εδώ το ύφος του Ζωγράφου του Ευεργίδου. Ο J. D. Beazley υπογραμμίζει την ομοιότητα του σχεδίου του Ζωγράφου του Πασιάδου, με αυτό του Ζωγράφου του Ευεργίδου[56]. Ο J. Boardman εξαίρει την ανωτερότητα του σχεδίου των αλαβάστρων του Ζωγράφου του Πασιάδου σε σύγκριση με τις επιδόσεις του Ζωγράφου του Ευεργίδου και παράλληλα τονίζει τις δυνατότητες που παρέχει η τεχνική του λευκού βάθους ως προς το καλύτερο αισθητικό αποτέλεσμα του συνόλου[57].

Ύστερα από τις συγκρίσεις που παραθέσαμε και τις ομοιότητες που προέκυψαν από αυτές, κατα-

53. ARV² 61, 76 και 1700. Add² 165.
54. ARV² 64, 102. Add² 166.
55. ARV² 98, 2. Add² 172.
56. Βλ. υποσημ. 19.
57. J. Boardman, Athenian Red-figure Vases: The Archaic Period, London 1975, σ. 61.

δείχτηκε τεχνοτροπική συγγένεια ανάμεσα στους δύο καλλιτέχνες, τον Ζωγράφο του Ευεργίδου και τον Ζωγράφο του Πασιάδου. Ακολούθως, συμπεραίνεται ότι το ύφος του πρώτου επηρέασε έντονα το σχέδιο του δεύτερου, ο οποίος είναι ο νεότερος, αυτός δε εξελίχθηκε σε εξαίρετο ζωγράφο.

Ο Ζωγράφος του Ευεργίδου

Μελετώντας την τεχνοτροπία δώδεκα αγγείων που φέρουν το όνομα του κεραμέα Ευεργίδου, ο J.D. Beazley συγκρότησε κατάλογο εκατόν τριάντα έξι έργων, τα οποία, μαζί με κάποια άλλα, απέδωσε στον ίδιο ζωγράφο με την επωνυμία Ζωγράφο του Ευεργίδου[58]. Ο P. Rouillard, ο οποίος επίσης μελέτησε το ύφος του ζωγράφου, επέφερε κάποιες μικρές τροποποιήσεις στον αρχικό κατάλογο του J.D. Beazley, προσθέτοντας χρήσιμες παρατηρήσεις για την κατάταξη και χρονολόγηση των έργων[59]. Ο N. Kunisch στα πλαίσια της μελέτης του για το σχέδιο των ερυθρόμορφων αγγείων προσθέτει και αυτός χρήσιμες τεχνικές παρατηρήσεις[60]. Ο ζωγράφος εργάστηκε κυρίως για τον αγγειοπλάστη, με του οποίου το όνομα είναι γνωστός. Επίσης, αποδίδεται σε κείνον η εικονογράφηση της κύλικος του Μουσείου του Λούβρου, αριθ. G 15[61], του κεραμέα Χέλι. Ακόμη, στην κύλικα του Μουσείου του Λούβρου, αριθ. G 16[62], ο ζωγράφος μας φαίνεται ότι συνεργάστηκε με τον Επίκτητο. Εξάλλου, σε έργα τους και οι δύο αυτοί καλλιτέχνες επαινούν τον Ίππαρχο[63]. Ο ζωγράφος συχνά προσθέτει επιγραφές στα αγγεία που φιλοτεχνεί, όπως, *ΠΡΟΣΑΓΟΡΕΥΟ*[64], *ΗΟ ΠΑΙΣ ΚΑΛΟΣ*[65], *ΦΙΛΟΚΟΜΟΣ*[66], *ΚΑΡΤ[Α]ΝΑΙ+[Ι]*[67].

Ο Ζωγράφος του Ευεργίδου ανήκει στη δεύτερη γενεά των ζωγράφων του ερυθρόμορφου ρυθμού, είναι σύγχρονος με την Ομάδα των Πρωτοπόρων (The Pioneer Group)[68]. Το έργο του Ζωγράφου του Ευεργίδου υφίσταται την επίδραση της τέχνης και των επιτευγμάτων του προγενέστερου καλλιτέχνη Ψίακος[69], καθώς και του σύγχρονου, αλλά κατά τι αρχαιότερου, Ζωγράφου Όλτου[70].

Μεγάλη ομοιότητα με την τεχνοτροπία του ζωγράφου παρουσιάζει το σχέδιο του Ζωγράφου της Δήλου[71], στα έργα του οποίου αναφερθήκαμε παραπάνω. Ομοιότητες σχεδιαστικής απόδοσης διαπιστώνονται και σε έργα άλλων σύγχρονων ζωγράφων, όπως του Φειδίππου[72] και του νεότερου Ζωγράφου του Πασιάδου[73].

Η M. Ohly-Dumm θεωρεί ως τον ζωγράφο όλων των αλαβάστρων της Ομάδας του Παιδικού τον Πασιάδη, άποψη που δεν έτυχε γενικότερης αποδοχής, βρίσκει δε ομοιότητες με τους Ζωγράφους του Ευεργίδου, του Βερολίνου 2268 και της Νέας Υόρκης 21.131[74]. Η απόδοση του αλαβάστρου των

58. ARV² 85-96 και 1606 1625, 1631 επίσης 1700. Para 330. Add² 170-171.

59. P. Rouillard, Le Peintre d'Euergidès, RA (1975), σ. 31-60.

60. Kunisch (ό.π., υποσημ. 24), σ. 86, υποσημ. 29.

61. Βλ. υποσημ. 49.

62. ARV² 94, 94 και σ. 47, αριθ. 155, επίσης σ. 71, αριθ. 13. Para 328. Add² 171.

63. Βλ. υποσημ. 62.

64. ARV² 88, 10. Add² 170.

65. α) ARV² 88,4 και 1606, επίσης 1625. Para 330. Add² 170. β) ARV² 91, 45. Add² 171. γ-στ) ARV² 93, 79-81 και 86. ζ) ARV² 95, 113. η) ARV² 91, 44 bis και 1625. Para 330. Add² 171.

66. α) ARV² 88, 4 και 1606, επίσης 1625. Para 330. Add² 170. β) ARV² 89, 16. γ) ARV² 89, 20. Add² 170. δ) ARV² 93, 74.

67. ARV² 88, 4 και 1606, επίσης 1625. Para 330. Add² 170.

68. Γενικά, για την Ομάδα αυτή βλ. ARV² 13-36. Add² 152-158.

69. Γενικά, για τον ζωγράφο βλ. ARV² 6-9. ABV 692. Para 128. Add² 150-151.

70. Βλ. υποσημ. 41.

71. Βλ. υποσημ. 37-40.

72. Βλ. υποσημ. 44.

73. Βλ. υποσημ. 45-57.

74. M. Ohly-Dumm, Berichte der Staatlichen Kunstsammlungen, Neuerwerbungen, σ. 211-212. Για τον Ζωγράφο Πασιάδη βλ.: ARV² 102, 1. Add² 172.

Αθηνών, αριθ. 4374, στον Ζωγράφο του Ευεργίδου δίνει μια εύλογη ερμηνεία και στην ομοιότητα που παρατηρείται στο ύφος αλαβάστρων της Ομάδας του Παιδικού, οφείλεται δε προφανώς στην επίδραση της τεχνοτροπίας του ζωγράφου σε νεότερους καλλιτέχνες, που φιλοτεχνούσαν και αυτοί αλάβαστρα.

Όπως οι περισσότεροι σύγχρονοι συνάδελφοί του, ο Ζωγράφος του Ευεργίδου φιλοτεχνούσε κύλικες. Τα περισσότερα έργα του απεικονίζουν σκηνές του καθημερινού βίου. Οι σκηνές με έφηβους αποτελούν την πλειονότητα των θεμάτων του: κώμοι[75], σκηνές παλαίστρας (Πίν. 36 γ)[76], σκηνές εξοπλισμού (Πίν. 36 δ)[77], κυνηγίου[78], έφηβοι που οδηγούν άλογα[79], κ.ά. Στις απεικονίσεις γυναικών επικρατούν οι χορεύτριες και οι Νηρηίδες[80]. Απεικονίσεις ηρώων[81] και θεών (Πίν. 32 α)[82] είναι συγκριτικά λιγότερες.

Το ύφος του ζωγράφου είναι απλό και χαρακτηρίζεται από μία καλλιγραφική διάθεση. Το σχέδιο είναι προσεγμένο, εντούτοις αποφεύγεται η δήλωση λεπτομερειών, ιδίως στην απόδοση των άκρων. Το περίγραμμα του σχεδίου, ορατό συνήθως, είναι σταθερό. Ενίοτε παρατηρείται προσχέδιο. Η γραμμή του περιγράμματος είναι ανάγλυφη[83]. Το κρανίο διαχωρίζεται με εγχάραξη από το βάθος. Οι μορφές που σχεδιάζει ο ζωγράφος μοιάζουν μεταξύ τους. Η κατατομή της κεφαλής των ανδρών και των γυναικών συχνά είναι ίδια. Τα πρόσωπα έχουν νεανική όψη. Το σχήμα της κεφαλής παρουσιάζει ευθύγραμμη διαμόρφωση στην κορυφή του κρανίου. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι λεπτά. Το μέτωπο είναι ευθύ, η ράχη της μύτης εισέχει ελαφρά της ευθείας, τα χείλη προεξέχουν συμμετρικά εκατέρωθεν της ευθείας γραμμής του στόματος, το δε σαγόνι, καμπυλόγραμμο, προβάλλει έντονα. Ο οφθαλμός, επιμήκης, σχεδιάζεται με δύο μακριές, ανοικτές καμπύλες, ενίοτε το κάτω βλέφαρο είναι ευθύ. Η κόρη δηλώνεται με μια κουκκίδα, σπανίως δε αποδίδεται με κύκλο και στιγμή στο κέντρο του, όταν επιδιώκεται η εντύπωση του γαλανού χρώματός της. Το φρύδι, σε σχήμα ανοικτής καμπύλης, έχει συνήθως το ίδιο μήκος με αυτό του οφθαλμού. Τα μαλλιά αποδίδονται σαν μια μάζα, με λεπτές αφέλειες γύρω από το μέτωπο και τους κροτάφους, συχνά δε σχηματίζεται μικρός θύσανος επάνω από το μέτωπο. Τα μαλλιά των ανδρών είναι συνήθως κοντά. Στις γυναίκες είναι μαζεμένα πίσω χαμηλά, στον αυχένα, και περιβάλλονται γύρω από το κρανίο με στεφάνι, το οποίο δηλώνεται με καμπύλη γραμμή, εκατέρωθεν της οποίας σχεδιάζονται κουκκίδες. Οι εξαιρέσεις στον τύπο της κόμμωσης είναι σπάνιες. Ο πτυχωτός χιτών είναι το συνηθισμένο ένδυμα που χρησιμοποιεί στις γυναίκες του ο ζωγράφος, ενίοτε δε οι μορφές αυτές φέρουν και ιμάτιο. Οι άνδρες παριστάνονται γυμνοί ή φορούν ιμάτιο. Στα ενδύματα ακολουθείται η ιδιότυπη διαμόρφωση και η πτυχολογία που περιγράφηκε παραπάνω.

Αρχικά, στα πρώιμα έργα του ο ζωγράφος δεν ασχολείται με τη σύνθεση της εικόνας, αλλά παρατάσσει διακοσμητικά στοιχεία που πλαισιώνουν μια κεντρική μορφή, όπως στην κύλικα των Κρατικών Αρχαιολογικών Συλλογών και Γλυπτοθήκης του Μονάχου, αριθ. 2605 (Πίν. 34 α)[84]. Στην εξέλιξή του ο

75. Παράδειγμα η εικόνα της Β όψης της κύλικος του Μουσείου του Λούβρου, αριθ. G 71: ARV² 89, 21. Add² 170.

76. Όστρακο Ακροπόλεως του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αριθ. Ακρ. 144: ARV² 91, 51. Add² 171 (Πίν. 36 γ). Επίσης η παράσταση της Α όψης της κύλικος του Μουσείου του Λούβρου G 15: ARV² 91,51. Add² 171.

77. Όστρακο Ακροπόλεως του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αριθ. Ακρ. 165. ARV² 91, 43. Επίσης η παράσταση της κύλικος στο Μουσείο Hetjens στο Düsseldorf, αριθ. 1963-25: ARV² 1625. Para 330. Add² 171.

78. Π.χ. η παράσταση στο μετάλλιο της κύλικος του Μουσείου του Λούβρου, αριθ. C 10868, με απεικόνιση κυνηγού που μεταφέρει τα θηράματά του, αλεπού και λαγό: ARV² 95, 129.

79. Π.χ. η παράσταση στη Β όψη της κύλικος του Βρετανικού Μουσείου, αριθ. 1920.6-11.1: ARV² 88, 1. Add² 170.

80. Π.χ. με χορεύτρια, η κύλιξ του Βρετανικού Μουσείου, αριθ. 1920.6-13.1: ARV² 88, 1 και 1625. Add² 170 (Πίν. 32 β). Νηρηίδες, η κύλιξ του Βρετανικού Μουσείου, αριθ. E 9: ARV² 89, 13 και 1625. Add² 170 (Πίν. 31 γ).

81. Βλ. υποσημ. 25.

82. Βλ. υποσημ. 29.

83. Για τη χρήση ανάγλυφης γραμμής από τον Ζωγράφο του Ευεργίδου βλ. Kunisch, ό.π., υποσημ. 24, σ. 86, υποσημ. 29.

84. Βλ. υποσημ. 31.

ζωγράφος πλουτίζει τις παραστάσεις του με περισσότερα πρόσωπα και το σχέδιο του βελτιώνεται. Στα έργα της ώριμης περιόδου δημιουργεί συνθέσεις με περισσότερα πρόσωπα, ενώ τα διακοσμητικά στοιχεία που πλαισιώνουν την παράσταση μειώνονται αριθμητικά, παράλληλα δε το σχέδιο τελειοποιείται, παράδειγμα η κύλικα του Μουσείου του Λούβρου, αριθ. G 15[85]. Στα έργα της ύστερης περιόδου ο ζωγράφος συνθέτει πολυπρόσωπες παραστάσεις. Επιπλέον, επιτυγχάνεται ελευθερία και άνεση στις κινήσεις των μορφών, που οφείλεται σε ωριμότητα και άσκηση, παράδειγμα η κύλικα του Βρετανικού Μουσείου, αριθ. Ε 9 (Πίν. 31 γ)[86] και αυτή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου από την Ακρόπολη, αριθ. Ακρ. 166 (Πίν. 32 α)[87]. Συχνά όμως το σχέδιο είναι ταχύ και αμελές.

Αναθέτης στην Ακρόπολη, ο Ζωγράφος του Ευεργίδου θα εθεωρείτο από τους συγχρόνους του επιδέξιος και καλός καλλιτέχνης. Εξάλλου, στην πλειονότητά τους τα έργα του εξάγονταν στις αγορές της Δύσης, γεγονός που αποδεικνύει τη φήμη του ως ικανού καλλιτέχνη.

Χρονολόγηση

Ο J. Boardman θεωρεί ως χρονολογικό πλαίσιο της παραγωγής του καλλιτέχνη το διάστημα μεταξύ των ετών 515-500 π.Χ.[88].

Το αλάβαστρο της οδού Σερρών παρουσιάζει τα στοιχεία ενός πρώιμου έργου: η εγχάραξη γύρω από την κόμη για το διαχωρισμό της κεφαλής από το βάθος της εικόνας, η στατικότητα και η αυστηρότητα των μορφών, η έλλειψη συνδέσμου μεταξύ τους, καθώς και η σχεδίαση των πολύφυλλων ριπιδιόσχημων ανθεμίων, συνιστούν χαρακτηριστικά πρωιμότητας και κατατάσσουν το έργο στην αρχή της σταδιοδρομίας του καλλιτέχνη. Η χρονολόγηση του αλαβάστρου της οδού Σερρών στην πενταετία 515-510 π.Χ. συμφωνεί και με τις αναλογίες του σχήματός του.

Προσφιλές αντικείμενο της γυναίκας, στον τάφο της οποίας βρέθηκε, το αλάβαστρο αυτό εναποτέθηκε προφανώς δίπλα στη νεκρή από τους συγγενείς της, προσφέροντάς της για τελευταία φορά το άρωμά του.

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΔ 19 (1964) Χρονικά: σ. 61-64.
ΑΔ 22 (1967) Χρονικά: σ. 114.
H.E. Angermeier, Das Alabastron (διδ. διατριβή), Giessen 1936.
J. Boardman, Athenian Red-figure Vases: The Archaic Period, London 1975.
A. Brückner, Lebensregeln auf athenischen Hochzeitgeschenken, BWPr 62 (1902), σ. 4-18.
E. Götte, Frauengemachbilder in der Vasenmalerei des fünften Jahrhunderts (διδ. διατριβή), München 1957.
E. Graef - E. Langlotz, Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen, Berlin 1925-1933.
J. Harnecker, Oltos. Untersuchungen zu Themenwahl und Stil eines Frührotfigurigen Schalenmalers, Frankfurt am Main 1991.

85. Βλ. υποσημ. 49.
86. Βλ. υποσημ. 25.
87. Βλ. υποσημ. 29.
88. Βλ. υποσημ. 57.

G.H.E. Haspels, Attic Black-figured Lekythoi, Paris 1936.
B. Heldring, Columbus-alabastra, MededRom 40 (1978), σ. 43-49.
M.G. Kanowski, Containers of Classical Greece. A Handbook of Shapes, New York 1984.
S. Karouzou, Scènes de Palestre, BCH 86 (1962), σ. 430-466.
U. Knigge, Ein rotfiguriges Alabastron aus Kerameikos, AM 79 (1964), σ. 105-113.
N. Kunisch, Über das rorfigurine Zeichen, AntK 37 (1994), σ. 81-90, πίν. 21.
D.C. Kurtz, Athenian White Lekythoi, Potters and Painters, Oxford 1975.
LIMC V, λ. Hermes.
LIMC VI, λ. Nereides.
LIMC VII, λ. Peleus.
G. von Lücken, Griechische Vasenbilder, Ein neues Verfahren der Wiedergabe, Berlin 1921.
G.J. Neils, The Group of the Negro Alabastra. A Study in Motif Transferal, AntK 23 (1980), σ. 13-23.
G. Neumann, Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst, Berlin 1965.
J.V. Noble, The Techniques of Painted Attic Pottery, London 1966.
M. Ohly-Dumm, Berichte der Staatlichen Kunstsammlungen, Neuerwerbungen, σ. 211-212.
G.A. Richter - M.J. Milne, Shapes and Names of Athenian Vases, New York 1935.
P. Rouillard, Le Peintre d'Euergidès, RA 1975 (1975), σ. 31-60.
W. Schiering, Die griechischen Tongefässe, Gestalt, Bestimmung und Formenwandel, Berlin 1983.
Ό. Τζάχου-Αλεξανδρή, Λευκές λήκυθοι του Ζωγράφου του Αχιλλέως στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 1998.
J. Thimme, Griechische Salbgefässe mit libyschen Motiven, JbBaden-Württemburg 7 (1970), σ. 7-30.
T.B.L. Webster, Potter and Patron in Classical Athens, London 1972.
I. Scheibler, «Exaleiptra», Jdl 79 (1964), σ. 72-108

Summary

ALABASTRON BY THE EUERGIDES PAINTER

The alabastron published here was found in a tomb in 1966, during the digging of a ditch at the intersection of Serron and Spyrou Patsi Streets. The group of tombs discovered here belongs to the cemetery that extended along the side of the ancient street leading to the sacred gate to Plato's Academy.

The vase is now in the storeroom of the III Ephorate of Antiquities and bears the number 4374. It is 0.161 m. high. The scene is drawn from the life in his women's quarters, and consists of a female figure on either side (A and B), with floral decoration on the narrow sides beneath the handles. The lack of inscriptions, symbols, or any other defining feature reveals the painter's intent to produce a scene of generalised content. The interpretation of the representation on this alabastron is of necessity, therefore, confined to describing it as a conversation between two women, or more specifically as a visit by one woman to the house of another, without reference to the specific occasion.

The shape of the alabastron from Serron Street has the same proportions as the alabastron from the National Archaeological Museum, Athens, no. 1740, by Paseas (the Cerberus Painter), which dates from the decade 520-510 BC.

In terms of the arrangement of the composition and decoration, the artist drew his inspiration from his earlier colleague Psiax. The separation of the images on the two sides of an alabastron by bands of palmettes or other linear ornamentation is also found in the alabastra of the Paidikos Group. The Ath-

ens alabastron is attributed by the present writer to the Euergides Painter, and is assigned amongst the earlier works of the artist, in the years 515-510.

The Euergides Painter belongs to the second generation of red-figure artists and is contemporary with the Pioneers Group. His artistic activity is placed between 515 and 500 BC. The painter's oeuvre reveals the influence of the art and achievements of the earlier artist Psiax, and also the contemporary, though slightly older Oltos Painter. There is great similarity between the style of the painter and the drawing of the Delos Painter. Similarities in the linear rendering can also be detected with the works of other contemporary painters, such as Pheidippos and the younger Pasiades Painter. The Euergides Painter dedicated some of his vases on the Acropolis, and will have been regarded by his contemporaries as a good, technically skilled artist. The majority of the vases created by the painter were exported to Western markets.

The attribution of the Athens alabastron no. 4347 to the Euergides Painter offers a reasonable explanation of the similarity observable with style of the Paidikos Group, is therefore due to the influence exercised by the painter's manner on younger artists, who also painted alabastra.

OLGA TZACHOU-ALEXANDRI

ΔΥΟ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΠΥΡΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΙΑ ΤΟ «ΜΕΤΡΟ» ΣΤΟ «ΟΙΚΟΠΕΔΟ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ»

Με αφορμή την κατασκευή του σταθμού Ακρόπολις του Υπόγειου Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου «Μετρό» της Αθήνας πραγματοποιήθηκε από την Α΄ ΕΠΚΑ αρχαιολογική έρευνα σωστικού χαρακτήρα[1] στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου Μακρυγιάννη, σε τμήμα της ομώνυμης οδού, καθώς και σε τμήμα της οδού Αθανασίου Διάκου. Η ανασκαφή διήρκεσε από το Μάιο του 1993 έως τον Νοέμβριο του 1996 και κάλυψε έκταση 2.500 τ.μ. περίπου (Σχέδ. 1). Παρά το γεγονός ότι το υλικό της ανασκαφής δεν έχει ακόμη μελετηθεί συστηματικά[2], τα πρώτα συμπεράσματα επιτρέπουν την ιστορική ανασύνθεση του χώρου, σε γενικές γραμμές[3].

Η πρώτη ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή που ερευνήθηκε διαπιστώνεται στους μεσοελλαδικούς χρόνους και συνεχίζεται έκτοτε με μικρές διακοπές μέχρι τις μέρες μας. Την ταφική χρήση του χώρου κατά τις πρωιμότερες περιόδους διαδέχτηκε η οικιστική, ιδιαίτερα μετά την ανέγερση του Θεμιστόκλειου τείχους και την ένταξη του χώρου στην οχυρωμένη περιοχή της αρχαίας πόλης[4]. Τα αρχιτεκτονικά όμως κατάλοιπα των γεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων υπήρξαν σποραδικά και εντελώς αποσπασματικά.

Η χάραξη και η κατασκευή χαλικόστρωτων δρόμων, το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.[5], διαμόρφωσε τον πολεοδομικό ιστό της περιοχής – ο οποίος διατηρήθηκε μέχρι την ύστατη αρχαιότητα – και την συνέδεσε με σημαντικούς χώρους, όπως το Ιερό και το Θέατρο του Διονύσου στα βόρεια και με κεντρική οδική αρτηρία[6] που διέσχιζε την πόλη και οδηγούσε σε πύλη του τείχους στα νότια *(Ἄλαδε Πύλαι;)*[7]. Στις δύο πλευρές των δρόμων αναπτύχθηκαν στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους οικίες, καταστήματα και εργαστήρια, τα κατάλοιπα των οποίων έφτασαν ώς τις μέρες μας εξαιρετικά διαταραγμένα και αποσπασματικά εξαιτίας της έντονης οικοδομικής δραστηριότητας της επόμενης περιόδου. Στους υστερορωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χρόνους δέσποζε στο χώρο μεγάλο κτιριακό συγκρότημα με ευρύχωρες αίθουσες, ψηφιδωτά δάπεδα και λουτρό, ανάλογο των μεγάλων επαύλεων που ανεγέρθηκαν στην πόλη κατά τους ίδιους χρόνους[8]. Το συγκρότημα καταστράφηκε στα τέλη του 6ου αι. μ.Χ. και

1. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε με δαπάνη της «Αττικό Μετρό Α.Ε.», υπό τη διεύθυνση του τότε προϊσταμένου της Α΄ ΕΠΚΑ Εφόρου Πέτρου Καλλιγά, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για την άδεια δημοσίευσης του παρόντος υλικού. Την ανασκαφή διεξήγαγε ομάδα εκτάκτων αρχαιολόγων υπό την εποπτεία της υπογράφουσας και της Μ. Πωλογιώργη, μονίμων αρχαιολόγων της Εφορείας. Τα σχέδια της ανασκαφής και των κινητών ευρημάτων εκπονήθηκαν από τον αρχιτέκτονα της Εταιρείας «Ολυμπιακό Μετρό» Δημ. Κουκουλά και την ομάδα του.

2. Η έλλειψη προς το παρόν επαρκών αποθηκευτικών χώρων έχει καταστήσει το μεγαλύτερο μέρος του υλικού σχεδόν απρόσιτο.

3. Π. Καλλιγάς, Ανασκαφές στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, Ανθέμιον, τεύχ. 1ο, Δεκέμβριος 1995, σ. 5-11.

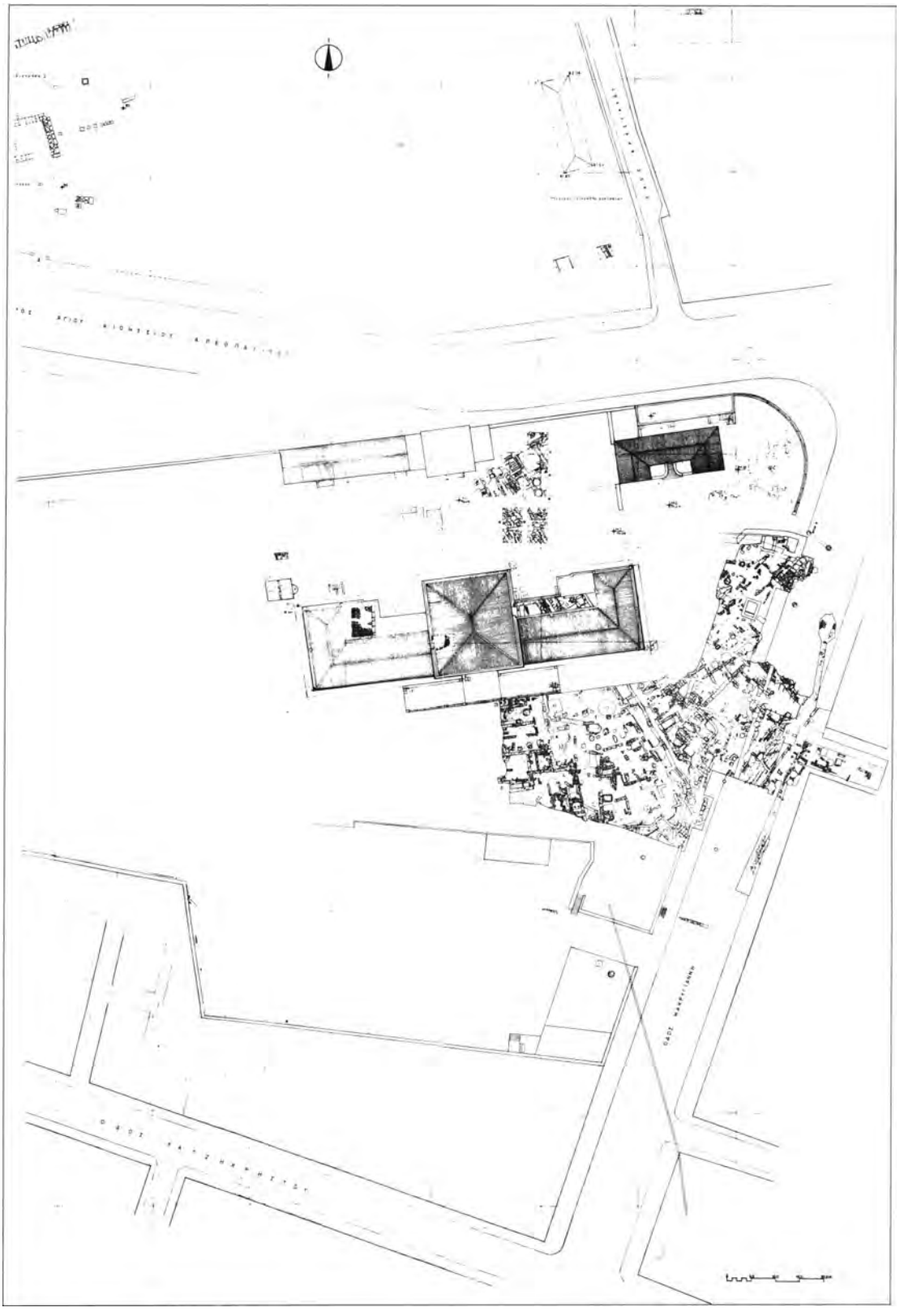
4. Π. Καλλιγάς, ό.π.

5. Σε μια μάλιστα περίπτωση (οδός Ι) στη θέση αρχαιότερου δρόμου.

6. Τμήμα αυτής της οδού, πλ. 6 μ. και προσανατολισμού ΒΑ.-ΝΔ., αποκαλύφθηκε στην ανασκαφή της οδού Μακρυγιάννη.

7. J. Travlos, Pictorial Dictionary of Ancient Athens, London 1971, σ. 333, πίν. 435.

8. A. Frantz, The Athenian Agora XXIV, Late Antiquity: A.D. 267-700, σ. 57-93, A. Karivieri, The «House of Proclus» on the Southern Slope of the Acropolis: A Contribution, Post-Herulian Athens, Helsinki 1994, σ. 115-117, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Σχέδ. 1. Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Ανασκαφή για το σταθμό Ακρόπολις του «Μετρό». Γενική κάτοψη.

η περιοχή εγκαταλείφθηκε ώς τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, οπότε παρουσίασε νέα άνθηση, με την οικοδόμηση κατοικιών και την εγκατάσταση εργαστηρίων και οργανωμένου χριστιανικού νεκροταφείου. Στις αρχές του 13ου αι. μ.Χ. η περιοχή εγκαταλείφθηκε οριστικά ακολουθώντας την τύχη της πόλης στους χρόνους που ακολούθησαν την κατάληψή της από τους Φράγκους[9].

Η ανάλυση και η συστηματική μελέτη του αρχαιολογικού υλικού που προήλθε από την ανασκαφή στο οικόπεδο Μακρυγιάννη θα συμβάλει ασφαλώς στην καλύτερη κατανόηση της ιστορικής διαδρομής και της τοπογραφικής εξέλιξης της – όχι αρκετά γνωστής – νότιας περιοχής της αρχαίας πόλης των Αθηνών. Θα φωτίσει επίσης αρκετές – περισσότερο ή λιγότερο – άγνωστες πτυχές της καθημερινής και πνευματικής ζωής των κατοίκων της. Στο πλαίσιο αυτό κρίθηκε σκόπιμη η παρουσίαση δύο μικρών συνόλων κεραμικής που μαρτυρούν την επιβίωση, στους μέσους και ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, ενός εθίμου αποκλειστικά αττικού, γνωστού για την ώρα μόνο από τα ευρήματα των ανασκαφών[10]. Πρόκειται για το έθιμο των τελετουργικών πυρών, όπως είναι γνωστό στη σύγχρονη βιβλιογραφία.

Οι τελετουργικές πυρές έχουν τη μορφή αποθέσεων μέσα σε μικρούς, αβαθείς λάκκους οι οποίοι καλύπτονται συνήθως από δάπεδα οικιών, καταστημάτων ή εργαστηρίων. Είναι γνωστές από τις ανασκαφές στην αθηναϊκή Αγορά[11], τον Άρειο Πάγο[12], τον Κεραμεικό[13] και άλλες θέσεις, και αρχικά ερμηνεύθηκαν ως αποτεφρώσεις μικρών παιδιών, αφού τα οστά των ζώων που περιείχαν είχαν εκληφθεί ως ανθρώπινα[14]. Οι λάκκοι περιέχουν υπολείμματα καύσης (στάχτες, κάρβουνα), οστά ζώων ή πτηνών, καθώς και μικρές ή μεγαλύτερες ομάδες καμένων και συχνά θρυμματισμένων αγγείων, συγκεκριμένων μάλιστα σχημάτων[15]: μικρών πινακίων, λοπαδίων, μικρών χυτρών (ή αρυτήρων), φιαλιδίων, μικρών λεκανίδων με πώμα, κανθαρίσκων, μικρών σκύφων, μικροσκοπικών αγγείων διαφόρων σχημάτων, λύχνων και κάποτε αλαβάστρων[16], ληκύθων και μυροδοχείων[17]. Αρκετά από αυτά φαίνεται ότι αποτελούσαν ειδική παραγωγή για τελετουργική χρήση[18].

Η ερμηνεία του εθίμου δεν είναι απλή. Οι όποιες υποθέσεις και συσχετισμοί δεν μπορεί να είναι οριστικοί, αφού οι γραπτές και εικονογραφικές πηγές σιωπούν. Απομένουν μόνο οι μαρτυρίες που παρέχει το ίδιο το περιεχόμενο των πυρών. Λαμβάνοντας υπόψη τη θέση τους – συνήθως κάτω από δάπεδα οικιών, καταστημάτων ή εργαστηρίων – έχει ήδη διατυπωθεί η άποψη ότι ενδέχεται να σχετίζονται με την ανέγερση, ανακαίνιση ή επαναχρησιμοποίηση του κτίσματος από νέους ιδιοκτήτες[19]. Ο ειδικός όμως χαρακτήρας του εθίμου, η εσωτερική ανάγκη, πίστη ή δοξασία που αυτό ικανοποιούσε, οι αποδέκτες και το τελετουργικό, μας διαφεύγουν. Η τέλεση θυσίας, όπως δείχνουν οι καύσεις και τα οστά ζώων, ο σκόπιμος – πιθανότατα – θρυμματισμός των αγγείων και η περίπτωση τέλεσης σπονδών, όπως συνάγεται από την παρουσία αγγείων πόσης[20], είναι μερικά χαρακτηριστικά που δεν επιτρέπουν παρά μόνο μια γενική προσέγγιση του τελετουργικού. Ταυτόχρονα οι ίδιοι οι λάκκοι με τα καμένα τοιχώματα, η παρουσία σε κάποιες περιπτώσεις αλαβάστρων και μυροδοχείων, καθώς και η ανεύρεση ενός κατα-

9. Ι. Τραυλός, ό.π., σ. 163-164.

10. H. A. Thompson and R. E. Wycherley, The Agora of Athens, Princeton 1972, σ. 16, πίν. 26 β, Agora XII, σ. 45, U. Knigge - W. Kovascovics, AA 1981, σ. 388.

11. T. L. Shear, Hesperia 42 (1973), σ. 151 και 52 (1984), σ. 45-47.

12. Young 1951, σ. 110-130.

13. BCH 102 (1978), σ. 646, εικ. 20, U. Knigge - W. Kovascovics, AA 1981, σ. 388, εικ. 9, 10, U. Knigge - B von Freytag, AA 1987, σ. 488, εικ. 14, U. Knigge, AA 1993, σ. 134, εικ. 17,18.

14. Young 1951, ό.π.

15. Για παράδειγμα, Young 1951, ό.π.

16. Young 1951, πυρές 2, 4, 6, 8, σ. 115,118,121, 124, πίν. 50β, 51α, 52β, U. Knigge, AA 1993, πίν. 17.

17. Young 1951, πυρά 13 (μυροδοχείο) και πυρά 4 (λήκυθος).

18. Agora XII, σ. 198-194, Agora XXIX, σ. 212-217.

19. T. L. Shear, Hesperia 42 (1973), σ. 151, σημ. 68 και ο ίδιος Hesperia 53 (1984), σ. 46.

20. Agora XXIX, σ. 212.

δέσμου σε πυρά[21], προσθέτουν στοιχεία ταφικού χαρακτήρα στο όλο τελετουργικό[22]. Η Rotroff[23] επισημαίνει επιπλέον την παρουσία μικρών χυτρών[24] και λοπαδίων, σχημάτων που παραπέμπουν στα αγγεία μέσα στα οποία ετοίμαζαν οι Αθηναίοι τις προσφορές στον χθόνιο Ερμή προς χάριν των νεκρών, την ημέρα των «Χύτρων», όπως ονομαζόταν η τρίτη ημέρα της γιορτής των Ανθεστηρίων[25].

Ως προς την εμφάνιση και τη χρονική διάρκεια του τελετουργικού των πυρών, οι γνώσεις μας επίσης δεν είναι επαρκείς. Από τα μέχρι στιγμής δεδομένα το έθιμο ανάγεται στον 5ο αι. π.Χ., ασκείται όμως συχνότερα τον 4ο και το α′ μισό του 3ου αι. π.Χ. Μέχρι πότε επιβιώνει, επίσης, δεν είναι γνωστό. Από τις μέχρι σήμερα δημοσιευμένες πυρές ελάχιστες χρονολογούνται μετά τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.[26].

Στην ανασκαφή για το «Μετρό» στο οικόπεδο Μακρυγιάννη αποκαλύφθηκαν εννέα τελετουργικές πυρές. Από αυτές, και σύμφωνα πάντα με τις πρώτες εκτιμήσεις, οι δύο χρονολογούνται στα τέλη του 5ου, οι πέντε στον 4ο αι. π.Χ. ή στα τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ., ενώ από τις υπόλοιπες δύο η μία στους μέσους και η άλλη στους τελευταίους ελληνιστικούς χρόνους. Το σύνολο των πυρών αυτών θα αποτελέσει αντικείμενο ευρύτερης μελέτης, αφού ολοκληρωθεί η διαδικασία της συντήρησης και της φωτογράφησης των ευρημάτων. Στην παρούσα εργασία επιλέχθηκε να παρουσιαστούν μόνο οι δύο τελευταίες, τόσο γιατί από μόνες τους απαρτίζουν «κλειστά» σύνολα κεραμικής[27], όσο και γιατί πιστοποιούν την επιβίωση του εθίμου και σε μεταγενέστερους χρόνους από αυτούς που γενικά εθεωρείτο ότι αυτό ασκείτο.

Η παρουσίαση των πυρών δεν γίνεται σύμφωνα με την αρίθμηση που δόθηκε κατά την ανασκαφή, αλλά σύμφωνα με τη χρονολογική τους κατάταξη, ώστε να γίνεται περισσότερο κατανοητή η εξέλιξη ορισμένων τύπων αγγείων κοινών και στις δύο πυρές.

ΠΥΡΑ 2

Η πυρά 2 αποκαλύφθηκε στα δυτικά της οδού Ι, σε απόσταση 3,50 μ. από το δυτικό της «ανάλημμα», όπως συμβατικά αποκαλέσθηκε ο εξωτερικός – προς την πλευρά του δρόμου – τοίχος των κτιρίων όλων των οικοδομικών φάσεων. Ο λάκκος της πυράς είχε ανοιχθεί στο χωμάτινο δάπεδο χώρου ο οποίος, κατά την ανασκαφή τουλάχιστον, αποδόθηκε σε εργαστήριο ή κατάστημα. Είχε σχήμα ωοειδές ακανόνιστο, μήκος 0,65, πλάτος 0,50, βάθος 0,10-0,12 μ. και προσανατολισμό Α-Δ. Τα τοιχώματα του λάκκου ήταν πυρακτωμένα και το περιεχόμενό του «εκχυνόταν» λίγο έξω από τα όριά του. Μετά την καύση και την εναπόθεση των προσφορών το όρυγμα καλύφθηκε με επίχωση και κατόπιν ολόκληρη η περιοχή σφραγίσθηκε με λεπτή αλλά εκτεταμένη στρώση χώματος[28] (Πίν. 37 α).

Τα περισσότερα αγγεία βρέθηκαν ρηγματωμένα ή θρυμματισμένα στην αρχική τους θέση, μέσα στα όρια του λάκκου, εκτός από μερικά θραύσματα του σκύφου Μ 2429 και του λύχνου Μ 2433, που συγκεντρώθηκαν από την περιφέρεια του ορύγματος ή δεν βρέθηκαν καθόλου[29]. Τα αγγεία ήταν τοποθε-

21. Ό.π.

22. Agora XXIX, σ. 212-213, όπου και χρήσιμες παραπομπές. Για τις καύσεις προσφορών σε λάκκους σε θέσεις νεκροταφείων αλλά και για το είδος των ταφικών προσφορών βλ. D. Kurtz - J. Boardman, Greek Burial Customs, London 1971, σ. 200-217.

23. Agora XXIX, σ. 213.

24. Εάν δεχθούμε βέβαια ότι τα συγκεκριμένα αγγεία είναι μικρές χύτρες και όχι αρυτήρες, αγγεία δηλαδή για την άντληση πόσιμου υγρού, βλ. Τάφοι Βεροίας, σ. 120-122, Καλτσάς, σ. 31.

25. Για τα Ανθεστήρια βλ. A. Pickard-Cambridge, The Dramatic Festivals of Athens, Oxford 1953, σ. 1-22, H. W. Parke, Festivals of the Athenians, London 1977, σ. 107-119.

26. Agora XXIX, σ. 213.

27. Για τη σημασία των κλειστών συνόλων στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής βλ. Vogeikoff, σ. 2-5, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

28. Στο ημερολόγιο της ανασκαφής η στρώση αυτή δεν αναφέρεται ως δάπεδο, κάτι που οφείλεται μάλλον σε παράλειψη του ανασκαφέα, αφού η περιγραφή που παρατίθεται σκιαγραφεί ακριβώς ένα χωμάτινο δάπεδο.

29. Το φαινόμενο του μερικού διασκορπισμού θρυσμάτων αγγείων σε μικρή ή μεγαλύτερη απόσταση από το λάκκο της πυράς δεν είναι σπάνιο. Βλ. Young 1951, σ. 111.

τημένα είτε στον πυρήνα της καύσης, μαζί με τις στάχτες και τα κάρβουνα, είτε στα επικλινή τοιχώματα του λάκκου (Πίν. 37 β). Οι λύχνοι βρέθηκαν ανεστραμμένοι. Τα ίχνη της φωτιάς στα περισσότερα από αυτά υποδηλώνουν ότι εναποτέθηκαν πριν αυτή σβήσει εντελώς. Επιπλέον η φωτιά είχε αλλοιώσει το χρώμα του πηλού και του γανώματος. Η παρουσία του μικροσκοπικού αγγείου Μ 2432 είναι λίγο προβληματική. Βρέθηκε στο ανώτερο σημείο της πυράς και δεν φέρει ίχνη καύσης. Επειδή όμως είναι αρκετά πιθανόν να τοποθετήθηκε προς στο τέλος της τελετής και αφού η φωτιά είχε ήδη σβήσει, κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθεί στα ευρήματα.

Τα οστά

Τα οστά των ζώων βρέθηκαν θρυμματισμένα και ανακατεμένα με τις στάχτες και τα κάρβουνα. Όλα ανήκουν σε αιγοπρόβατα[30], αν εξαιρεθεί ένας ικανός αριθμός θραυσμάτων που η ταύτισή τους δεν είναι δυνατή. Εξαιτίας του θρυμματισμού δεν έγινε κατορθωτό να διαγνωσθεί από πόσα ζώα και από ποια συγκεκριμένα μέρη του ζώου προέρχονται. Ανάμεσά τους πάντως υπάρχουν δόντια, τμήμα οφθαλμικής κόγχης και κάτω γνάθος αιγοπρόβατου. Μερικά από αυτά φέρουν ανεπαίσθητα ίχνη καύσης, που είναι όμως τόσο επιφανειακά, ώστε δεν έχουν αλλοιώσει το σχήμα τους. Σε ένα τμήμα μακρού οστού διακρίνονται ίχνη τεμαχισμού. Στα οστά συμπεριλαμβάνονται και τρία θραύσματα χερσαίου κοχλία, καθώς και ένα θραύσμα θαλάσσιου κογχυλιού.

Η κεραμική

1. Μ 2429. Σκύφος με ανάγλυφη διακόσμηση (Σχέδ. 2· Πίν. 38 α-β)

Ύψος 0,089, διαμ. χείλους 0,137 μ. Συγκολλημένος από 32 θραύσματα με έντονα ίχνη καύσης. Λείπουν τμήματα του σώματος και του χείλους. Πηλός καστανέρυθρος έως τεφρός. Γάνωμα μελανό, μεταλλικό, φθαρμένο κατά τόπους. Σώμα ημισφαιρικό, χείλος στραμμένο προς τα έξω. Στο μετάλλιο διπλός ρόδακας με τέσσερα πέταλα εσωτερικά και οκτώ εξωτερικά από τα οποία εκφύονται μπουμπούκια. Το μετάλλιο χωρίζεται από τον κάλυκα με διπλή, αποξεσμένη (scraped) αύλακα, μέσα στην οποία διακρίνονται ίχνη ερυθρού χρώματος (μίλτου)[31]. Από την εξωτερική αύλακα φύεται σειρά μικροσκοπικών φύλλων και στη συνέχεια τέσσερις πυκνές σειρές φύλλων φτέρης. Στο σώμα ζεύγη αντωπών όρθιων τράγων[32] με κρατήρα ανάμεσά τους εναλλάσσονται με ζεύγη ερωτιδέων που μεταφέρουν κωμικά προσωπεία γενειοφόρων και δούλων[33]. Ανάμεσα στα προσωπεία, χαμηλότερα, πτηνά μεταφέρουν στεφάνια. Κάτω από το χείλος διπλή διακοσμητική ζώνη. Στην κάτω ζώνη ιωνικό κυμάτιο, στην πάνω ζεύγη διπλών ελίκων από τα οποία εκφύονται φύλλα φτέρης πλαισιωμένα από δελφίνια. Κάτω από την ακμή του χείλους αποξεσμένη αυλάκωση με ίχνη μίλτου. Χρήση παλαιών σφραγίδων στο σώμα και το χείλος. Εργαστήριο Α.

Πρβλ. Thompson, 1934[34], D. 35, σ. 379, εικ. 66 α και β[35] (πριν

30. Τη μελέτη και δημοσίευση του οστεολογικού υλικού έχει αναλάβει ο Θεόδ. Πίτσιος, Επίκουρος Καθηγητής του Ανθρωπολογικού Μουσείου του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο οποίος και παρέσχε τις σχετικές πληροφορίες.

31. Για τις αποξεσμένες αυλακώσεις και τη χρήση μίλτου στους αττικούς σκύφους με ανάγλυφη διακόσμηση βλ. Agora XXII, σ. 15.

32. Agora XXII, σ. 19. Για τους όρθιους αντωπούς τράγους και γενικότερα για σκηνές που σχετίζονται με το διονυσιακό κύκλο βλ. ενδεικτικά Ρ. Προσκυνητοπούλου, Σκύφοι με ανάγλυφη διακόσμηση από την Ήλιδα, ΑΔ 47-48 (1992-1993), Μελέτες, σ. 147 και 150, όπου και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

33. Για τη χρήση θεατρικών προσωπείων που παριστάνουν τύπους της Νέας Κωμωδίας στη διακόσμηση των ανάγλυφων σκύφων βλ. T.B.L. Webster, Greek Dramatic Monuments from the Athenian Agora and Pnyx, Hesperia 29 (1960), σ. 277-278 και 283-284, πίν. 68 (C 16-C 28). Για τους τύπους του δούλου και του γενειοφόρου (πάππου) σε μαρμάρινα προσωπεία βλ. ενδεικτικά Σ. Ζουμπάκη, Θεατρικά προσωπεία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ΑΔ 42 (1987), Μελέτες, σ. 51, αριθ. 20, Πίν. 7δ και αριθ. 29, σ. 56, Πίν. 9 στ-ζ.

34. Στις αναφορές στη μελέτη του Thompson χρησιμοποιείται η αναθεωρημένη από την S. Rotroff χρονολόγηση των ομάδων A-E (H. A and D. B. Thompson, Hellenistic Pottery and Terracottas, Reprinted from Hesperia with Prefaces by S. I. Rotroff, Princeton 1987, σ. 6).

35. Η Rotroff το αποδίδει στο εργαστήριο Α, Agora XXII, σ. 110.

από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.), Mary Zelia Peace, The Pottery from the North Slope of the Acropolis, αριθ. 175, σ. 294, εικ. 41, Braun 1970, αριθ. 148, σ. 150, πίν. 65,5[36], Agora XXII, αριθ. 108, σ. 57, πίν. 19 (225-200 π.Χ., Εργαστήριο Α), Agora XXVII, αριθ. 169, σ. 190, πίν. 44 (για μοτίβα σώματος).

2. Μ 2430. Σκύφος με ανάγλυφη διακόσμηση (Σχέδ. 2· Πίν. 38 γ-δ).
Ύψος 0,082, διάμ. χείλους 0,145 μ. Συγκολλημένος από 53 θραύσματα με έντονα ίχνη καύσης. Πηλός καστανός, γάνωμα καστανό έως μελανό, μεταλλικό, κατά τόπους απολεπισμένο. Σώμα ημισφαιρικό, χείλος στραμμένο προς τα έξω. Στο μετάλλιο ρόδακας και γύρω απ' αυτόν επιμήκη οξυκόρυφα φύλλα με διπλή νεύρωση. Πλατιά αποξεσμένη αύλακα χωρίζει το μετάλλιο από το σώμα. Στο σώμα μακρά φύλλα λωτού με νευρώσεις σε εναλλαγή με φύλλα άκανθας. Ανάμεσα σε αυτά προσωπεία τράγων. Στη διακοσμητική ζώνη πυκνή σειρά προσωπείων δούλων. Κάτω από την ακμή του χείλους αποξεσμένη αυλάκωση. Ο σκύφος προέρχεται από παλαιά, φθαρμένη μήτρα.

Πρβλ. Για τα προσωπεία των τράγων Agora XXII, αριθ. 110, 123, 161, 223, 224, 273, 408, σ. 57, 59, 63, 71, 72, 78, πίν. 19, 23, 30, 43, 44, 54, Braun 1970, αριθ. 185, σ. 157, πίν. 73. Για τα προσωπεία των δούλων αλλά σε εναλλαγή με προσωπεία γενειοφόρων Agora XXII, αριθ. 195, σ. 68, πίν. 37 και Corinth VII, iii, αριθ. 874, σ. 172, πίν. 76 (146 π.Χ.).

Οι ημισφαιρικοί άωτοι σκύφοι με ανάγλυφη διακόσμηση από φυτικά μοτίβα και διηγηματικές παραστάσεις, οι λεγόμενοι «μεγαρικοί»[37], συγκροτούν μια από τις πιο χαρακτηριστικές ομάδες της ελληνιστικής κεραμικής[38]. Στην Αθήνα πρωτοεμφανίζονται το τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. (γύρω στο 225 π.Χ.), γίνονται ιδιαίτερα δημοφιλείς το 2ο αι. π.Χ. και η παραγωγή τους σταματά οριστικά στο τέλος του 1ου αι. π.Χ.[39].

Οι ανάγλυφοι σκύφοι δεν εξελίσσονται από πρωιμότερο κεραμικό τύπο, όπως οι περισσότεροι τύποι αγγείων, αλλά αποτελούν απευθείας απομιμήσεις μεταλλικών προτύπων[40]. Ως τόπος καταγωγής τους έχει προταθεί η Αθήνα[41], γνώρισαν όμως μεγάλη εξάπλωση σε ολόκληρη σχεδόν τη λεκάνη της Μεσογείου[42]. Οι καλύτερης ποιότητας σκύφοι με φυτικό διάκοσμο ή διηγηματικές παραστάσεις, κατασκευάζονται την περίοδο μεταξύ του 225 και 175 π.Χ. Έκτοτε η ποιότητά τους φθίνει και γύρω στο 140 π.Χ. αντικαθίστανται από τους σκύφους με ανάγλυφη διακόσμηση μακρών πετάλων, οπότε η παραγωγή τους μειώνεται στο ελάχιστο[43]. Η κατασκευή των ανάγλυφων σκύφων επιτυγχάνονταν με τη χρήση πήλινων μητρών[44], τεχνική που πρωτοεμφανίστηκε στην ελληνιστική περίοδο[45]. Η τεχνική αυτή συνέβαλε στη γρήγορη και μαζική παραγωγή σειρών πανομοιότυπων αγγείων, γεγονός που καθιστά εξαιρετικά δύσκολη, τόσο τη χρονολόγηση, όσο και την απόδοσή τους σε συγκεκριμένα εργαστήρια[46]. Παρ'

36. Η Rotroff το αποδίδει στο εργαστήριο Α, Agora XXII, σ. 111.

37. Για την ονομασία των αγγείων βλ. Ακαμάτης, σ. 21-22, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

38. Για τους ανάγλυφους σκύφους γενικά βλ. F. Courby, Les vases grecs à reliefs, Paris 1922, σ. 277-437, A. Laumonier, La céramique hellénistique à reliefs. 1. Ateliers «Ioniens», Exploration archéologique de Délos XXXI, Paris 1977, G. Siebert, Recherches sur les ateliers de bols à reliefs du Péloponnèse à l'époque hellénistique, Paris 1978, S.I. Rotroff, The Athenian Agora XXII, Hellenistic Pottery, Athenian and Imported Moldmade Bowls, Princeton 1982 και Ι.Μ. Ακαμάτης, Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής, Αθήνα 1993.

39. Agora, XXII, ό.π., σ. 32-36, S. Rotroff, Athenian Hellenistic Pottery: toward a Firmer Chronology, Akten des XIII International Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988, Mainz, σ. 177. Το πρόβλημα της χρονολόγησης των ανάγλυφων σκύφων πραγματεύεται επίσης ο Ακαμάτης, ό.π., σ. 314, 318.

40. Agora XXII, σ. 6-9.

41. V. R. Anderson, Pottery of the Late Hellenistic and Early Roman Periods at Stobi, Texas 1977, σ. 173, σημ. 103, Agora XXII, σ. 7.

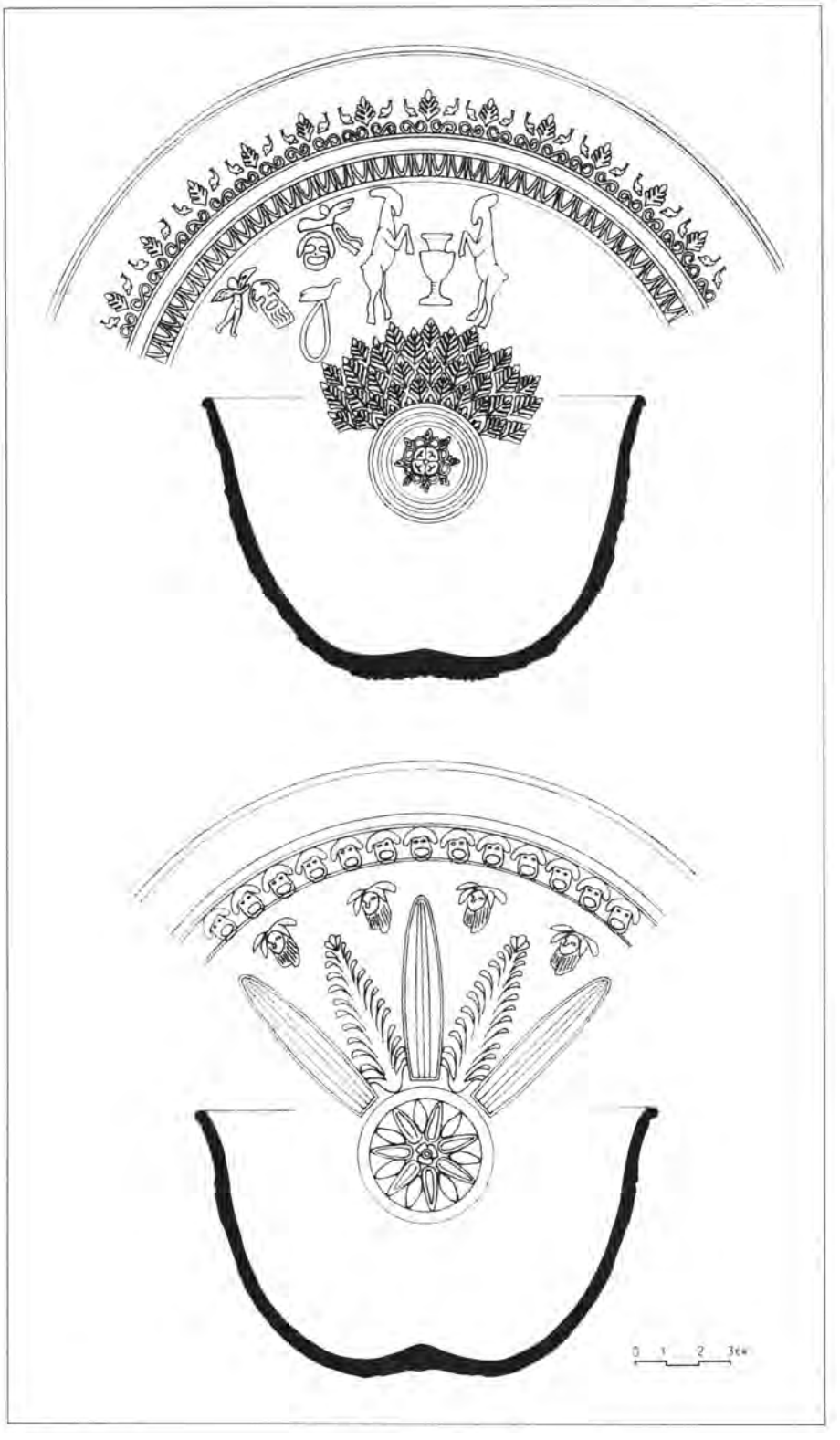
42. Ακαμάτης, σ. 22-25, όπου παρουσιάζεται βιβλιογραφικά το δημοσιευμένο έως τώρα υλικό.

43. Agora XXII, σ. 33-34.

44. Agora XXII, σ. 4-5, Ακαμάτης, σ. 158-159.

45. Ακαμάτης, σ. 324.

46. Επιπλέον οι πήλινες μήτρες και οι σφραγίδες εύκολα μπορούσαν να αναπαραχθούν και να χρησιμοποιηθούν από περισσότερα εργαστήρια, βλ. Agora XII, σ. 25.

Σχέδ. 2.

όλα αυτά η συστηματική ταξινόμηση του υλικού τα τελευταία ιδίως χρόνια επέτρεψε την αναγνώριση αρκετών εργαστηρίων[47], ακόμη και μεμονωμένων δημιουργών[48].

Η προσπάθεια εργαστηριακής κατάταξης στηρίζεται στη διάκριση των χαρακτηριστικών σφραγίδων που χρησιμοποιήθηκαν από κάθε εργαστήριο, στη διακόσμηση του χείλους, στα συμπληρωματικά κοσμήματα, στο φυτικό διάκοσμο και σε μικρότερο βαθμό στα μετάλλια των πήλινων μητρών με τις οποίες κατασκευάζονταν οι σκύφοι[49].

Με βάση τα παραπάνω ο σκύφος Μ 2429 μπορεί με ασφάλεια να αποδοθεί στο εργαστήριο Α, αφού τα διακοσμητικά του θέματα είναι από τα πιο κοινά και χαρακτηριστικά[50]. Η δραστηριότητα του εργαστηρίου Α τοποθετείται μεταξύ του 225 και 175 π.Χ.[51]. Για τον σκύφο Μ 2430 δε στάθηκε δυνατόν να βρεθούν ακριβή παράλληλα στη βιβλιογραφία. Ίσως όμως δεν θα ήταν άσκοπο να επισημανθεί η χρήση της σφραγίδας με τα προσωπεία τράγων στο σώμα. Από τα επτά δημοσιευμένα αγγεία της Αγοράς που φέρουν προσωπεία τράγων στο σώμα, τα τέσσερα, οι σκύφοι 123, 161, 223, 224, αποδίδονται με επιφύλαξη στο εργαστήριο Α, ενώ ένα πέμπτο, ο κρατήρας 408, προσγράφεται με βεβαιότητα. Επίσης σε μεγάλο θραύσμα σκύφου από τον Κεραμεικό[52] εικονίζεται προσωπείο τράγου στο σώμα. Η υπόλοιπη διακόσμηση του θραύσματος ομοιάζει με του εργαστηρίου Α.

3. Μ 2431. Πινάκιο με προεξέχον αυλακωτό χείλος (Σχέδ. 3· Πίν. 39 α).
Ύψος 0,036, διάμ. χείλους 0,132, διάμ. βάσης 0,060 μ. Συγκολλημένο από 19 θραύσματα. Πηλός καστανέρυθρος έως φαιός, γάνωμα καστανέρυθρο έως μελανό. Βάση δακτυλιόσχημη, χείλος πλατύ που στρέφεται προς τα έξω και κάτω. Στην πάνω επιφάνεια του χείλους δύο βαθιές αυλακώσεις σχηματίζουν τρεις βαθμίδες. Λεπτό γάνωμα καλύπτει τον πυθμένα εσωτερικά, ενώ το χείλος και η εξωτερική επιφάνεια παραμένουν αγάνωτα. Κατασκευή όχι ιδιαίτερα επιμελημένη.

Πρβλ. Thompson 1934, Ε 27, σ. 3, 9, 5, εικ. 83, σχέδ. 117 (πριν από το 110 π.Χ.), Braun 1970, αριθ. 196, σ. 159, πίν. 74Ι (μετά το 200 π.Χ.), Vogeikoff, C 20, σ. 96, εικ. 52 (α′ μισό 2ου αι. π.Χ.).

Τα μικρά πινάκια με αυλακωτό χείλος, αμελή κατασκευή και γάνωμα που περιορίζεται στον πυθμένα[53], παράγονται μαζικά και κατ' αποκλειστικότητα στην Αττική[54] και συνδέονται συχνά με τις τελετουργικές πυρές[55]. Η παραγωγή τους ξεκινά γύρω στο 375 π.χ. και δεν φαίνεται να συνεχίζεται μετά το 86 π.Χ. Σε αυτό το διάστημα επέρχονται αρκετές μορφολογικές αλλαγές στον τύπο, οι οποίες όμως δεν συνδέονται απαραίτητα με τη χρονολογική του εξέλιξη[56]. Παρόλα αυτά η συγκριτική μελέτη καλά χρο-

47. Agora XXII, σ. 25-30 για την Αθήνα και Ακαμάτης, σ. 324-325 με αναφορές σε παλαιότερες προσπάθειες.

48. Ακαμάτης, σ. 327-338.

49. Agora XXII, σ. 25-26.

50. Η ονομασία του εργαστηρίου δόθηκε από την S. Rotroff, που το αναγνώρισε εντελώς συμβατικά, μια και κανένα προϊόν του δεν ήταν ενυπόγραφο. Το εργαστήριο Α και το σύγχρονό του εργαστήριο του Βίωνος αποτελούσαν τις δύο μεγαλύτερες μονάδες παραγωγής ανάγλυφων σκύφων στην Αθήνα στο τέλος του 3ου και στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Βλ. Agora XXII, σ. 28-29.

51. S. Rotroff, The Long Petal Bowl from the Pithos Settling Basin, Hesperia 57 (1988), σ. 92.

52. W. Schwabacher, Hellenistische Reliefkeramik im Kerameikos, AJA 45 (1941), σ. 203, πίν. IV, α′, αριθ. 1.

53. Για την καταγωγή, εξέλιξη και τυπολογική κατάταξη των πινακίων βλ. Thompson 1934, σ. 435 και Agora XXIX, σ. 151-152, σχέδ. 54-55, πίν. 67-68.

54. Παρ' ότι ο τύπος απαντάται και σε άλλες περιοχές, δεν διαθέτει τα ειδικά χαρακτηριστικά των αθηναϊκών παραδειγμάτων. Βλ. Agora XXIX, σ. 151, όπου και βιβλιογραφία για άλλα αττικά παραδείγματα.

55. Παρόλο που το σκεύος εμφανίζεται και σε οικιακά σύνολα (Agora XXIX, ό.π.), καθώς και σε θέσεις νεκρικών προσφορών (B. Schlörb-Vierneisel, Eridanos-Nekropole, AM 81 (1966), σ. 103, αριθ. 188.5, πίν. 61.5), δεν απουσιάζουν σχεδόν ποτέ από τις τελετουργικές πυρές, για παράδειγμα Young 1951, σ. 110 έως 130 και 212 έως 217, πίν. 50-54, T. L. Shear, Hesperia 53 (1984), P31335, σ. 46, εικ. 11β.

56. Συχνά πινάκια με διαφορετική διαμόρφωση χείλους συναντώνται στο ίδιο σύνολο. Βλ. για παράδειγμα S. M. Miller, Menon's Cistern, Hesperia XL III (1974), αριθ. 41 και 42, σ. 206, πίν. 32, σχέδ. 5.

νολογημένων συνόλων από την αθηναϊκή Αγορά επέτρεψε τη θέσπιση ορισμένων γενικών κριτηρίων που βοηθούν στη χρονολογική κατάταξη των μεμονωμένων πινακίων[57]. Με βάση τα κριτήρια αυτά (διαμόρφωση χείλους, ύψος, αναλογία ύψους ως προς τη βάση και το χείλος) το πινάκιο Μ 2431 μπορεί να χρονολογηθεί με αρκετή ασφάλεια στο β′ τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. ή λίγο αργότερα.

4. Μ 2432. Μικροσκοπικό αγγείο (Σχέδ. 3· Πίν. 39 β).
Ύψος 0,015, διάμ. βάσης και χείλους 0,025 μ. Σχεδόν ακέραιο, λείπει η μια λαβή και μικρό τμήμα από το χείλος και τη βάση. Πηλός ωχρός, καστανός, σώμα κυλινδρικό, πεπιεσμένο στο κέντρο. Λαβή κάθετη, συμπαγής, ξεκινά από το εσωτερικό του χείλους και καταλήγει στη βάση. Βάση επίπεδη. Αγάνωτο.
Τα μικροσκοπικά αγγεία που γενικά θεωρούνται αναθηματικά (miniature votives)[58] αποτελούν συνηθισμένο εύρημα σε ανασκαφές ιερών και νεκροταφείων, χωρίς όμως να απουσιάζουν και από οικιακούς αποθέτες[59]. Τα αττικά παραδείγματα είναι γνωστά από τον 6ο αι. π.Χ., γίνονται περισσότερο δημοφιλή το β′ μισό του 4ου αι. π.Χ., ενώ θεωρείται ότι η παραγωγή τους δεν συνεχίζεται μετά το 175 π.Χ.[60]. Το αγγείο Μ 2432 ανήκει στον τύπο των δίωτων κυπέλλων (two-handled cups) της Αγοράς χωρίς όμως ακριβές παράλληλο. Παρ' όλα αυτά το μικρό του μέγεθος, το περίγραμμα του σώματος (χωρίς μείωση στη βάση), ακόμη και οι λαβές, το καθιστούν πιο κοντινό στο όψιμο 1415 της Αγοράς[61] (225-175 π.Χ.).

5. Μ 2433. Μονόμυξος λύχνος (Σχέδ. 3· Πίν. 39 γ).
Ύψος 0,055, διάμ. σώμ. 0,087, διάμ. βάσης 0,053, μήκος 0,124 μ. Συγκολλημένος από 15 θραύσματα με έντονα ίχνη καύσης στο πάνω μισό τμήμα του. Λείπουν μικρά τμήματα του σώματος και του μυκτήρα. Πηλός καστανέρυθρος έως τεφρός, γάνωμα σκούρο καστανό έως μελανό. Βάση υποτυπώδης, ελαφρότατα κοίλη. Σώμα με καμπύλο περίγραμμα. Το πάνω τμήμα του σώματος κλίνει ομαλά προς την οπή πληρώσεως, σχηματίζοντας κοίλο δίσκο. Μυκτήρας κοντός με επίπεδη την πάνω επιφάνεια και πιθανότατα καμπύλη απόληξη, από την οποία σώζεται η δεξιά γωνιώδης προεξοχή. Στα αριστερά μικρό συμπαγές ωτίον. Εσωτερικά ο λύχνος είναι ολόβαφος. Γάνωμα απολεπισμένο σε μεγάλο βαθμό. Εξωτερικά πρόχειρη επάλειψη γύρω από την οπή πληρώσεως και την απόληξη του μυκτήρα.
Ο λύχνος Μ 2433, ενώ πλησιάζει πολύ στον τύπο 33 Α της Αγοράς, διαφέρει από αυτόν ως προς την εξωτερική επιφάνεια, η οποία παραμένει αγάνωτη, εκτός από την περιοχή γύρω από την οπή πληρώσεως και την απόληξη του μυκτήρα. Επειδή παρόμοιο φαινόμενο παρατηρείται και σε άλλους λύχνους της Αγοράς, όπου οι εξαιρέσεις αντιμετωπίζονται σε συνάρτηση με το συγγενή τύπο (όπως για παράδειγμα οι τύποι 35 Α και 35Α prime), η χρονολόγηση του λύχνου Μ 2433 δεν μπορεί να απέχει σημαντικά από αυτή του τύπου 33Α (225-125 π.Χ. ή σύμφωνα με την αναχρονολόγηση της Rotroff στο 220-150 π.Χ.)[62].

Πρβλ. Agora IV, type 33A, Poor relations (τελευταίο τέταρτο 3ου έως γ′ τέταρτο 2ου αι. π.Χ.), Braun 1970, 212, σ. 162, πίν. 77, 1.2. (μετά το 200 π.Χ.), Délos XXVI, 47, σ. 22, πίν. 2, Kerameikos XI, SSL2, 299-302, σ. 54-55, πίν. 53 (200-150 π.Χ.).

6. Μ 2434. Μονόμυξος λύχνος «κνιδιακού» τύπου (Σχέδ. 3· Πίν. 40 α).
Ύψος 0,029, διάμ. σώματος 0,056, διάμ. βάσης 0,041 μ. Σχεδόν ακέραιος· λείπει η λαβή. Πηλός τεφρός, γάνωμα λεπτό, μελανό, αρκετά απολεπισμένο. Επιφάνεια τραχιά. Βάση δισκόμορφη, ελαφρότατα κοίλη. Σώμα με γωνιώδες περίγραμμα. Οπή πληρώσεως μικρή, δίσκος βαθιά τοποθετημένος που σχηματίζει ακμή στο πάνω μέρος. Μυκτήρας μακρύς, σωληνωτός, με πλατιά καμπύλη απόληξη και γωνιώδεις προεξοχές. Στα αριστερά συμπαγές ωτίο. Ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά, εκτός από τη βάση και το κάτω μέρος του σώματος και του μυκτήρα. Εισηγμένος.

Πρβλ. D. M. Bailey, A Catalog of the Lamps in the British Museum, I, Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps, London 1975, Q 277, Q 278, σ. 137-138, πίν. 46 (α′ μισό 2ου αι. π.Χ. ή λίγο νωρίτερα), Agora IV, τύπος 40 Α (β′ μισό 2ου έως α′ τέταρτο 1ου αι. π.Χ.), Delos XXVI, 183, σ. 24, πίν. 3 (β′ μισό 2ου έως αρχές 1ου αι. π.Χ.) και Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, Νισυριακά Ι, ΑΔ 35 (1980), Μελέτες, σ. 83, Πίν. 25β.

7. Μ 2435. Ατρακτόσχημο μυροδοχείο (Σχέδ. 3· Πίν. 40 β).

57. Agora XXIX, σ. 151-152.
58. Για την ονομασία, την καταγωγή, τους τύπους και τη χρήση τους βλ. Agora XXIX, σ. 208-210.
59. S. M. Miller, ό.π., σ. 207-208, πίν. 34.
60. Agora XXIX, σ. 209, όπου και βιβλιογραφία.
61. Agora XXIX, σ. 380, πίν. 108.
62. Agora XXIX, σ. 501-502.

΄Υψος 0,133, διάμ. βάσης 0,020, διάμ. χείλους 0,023 μ. Ακέραιο με μικρή απόκρουση στη βάση. Συγκολλήθηκε από δύο τμήματα. Φέρει έντονα ίχνη καύσης. Πηλός τεφρός. Βάση δισκόμορφη, χωρισμένη με χάραξη από το πόδι, κοιλιά επιμήκης, λαιμός ψηλός, χείλος με κρεμαστή απόληξη[63]. Σώμα με ελαφρά κλίση, πλάσιμο αμελές. Τρεις λεπτές υπόλευκες ταινίες στην κοιλιά, τον ώμο και το λαιμό.

Πρβλ. Thompson 1934, D 77-D 78, σ. 392, εικ. 78 (μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.) και E 137-E 138, σ. 118, 119, εικ. 104 (μέχρι 110 π.Χ.), Bruneau 1970, αριθ. 185.22, σ. 499, εικ. 168 (β΄ μισό 2ου αι. π.Χ.), Kerameikos IX, αριθ. 387.6,7, σ. 164, πίν. 69 (2ος αι. π.Χ.), Τάφοι Πέλλας, 161, σ. 156, πίν. 22 (αρχές β΄ μισού 2ου αι. π.Χ.).

8. Μ 2436. Ατρακτόσχημο μυροδοχείο (Σχέδ. 3· Πίν. 40 β).

΄Υψος 0,12, διάμ. βάσης 0,018, διάμ. χείλους 0,020 μ. Ακέραιο, συγκολλημένο από δύο τμήματα. Πηλός σκούρος καστανός έως τεφρός με προσμείξεις. Βάση δισκόμορφη που χωρίζεται με χάραξη από το πόδι, κοιλιά επιμήκης, λαιμός ψηλός, χείλος λοξότμητο. Το σώμα με ελαφρά κλίση, το πλάσιμο αμελές. Τρεις λεπτές υπόλευκες ταινίες στην κοιλιά, τον ώμο και το λαιμό.

Πρβλ. Bruneau 1970, 185.22, σ. 499, 451, εικ. 168 (μέσα ή β΄ μισό 2ου αι. π.Χ.), Kerameikos IX, 387.7, σ. 164, πίν. 69 (2ος αι. π.Χ.), Τάφοι Πέλλας, αριθ. 58, σ. 134, σχέδ. 30, πίν. 7 (από τάφο των μέσων του 2ου αι. π.Χ.), Alt-Ägina, II, i, αριθ. 719, σ. 89, πίν. 56, Τάφοι Βέροιας, Π1474, σ. 78, πίν. 53.

9. Μ 2437. Ατρακτόσχημο μυροδοχείο (Σχέδ. 3· Πίν. 40 β).

΄Υψος 0,144, διάμ. βάσης 0,019, διάμ. χείλους 0,021 μ. Σώζεται ακέραιο με μικρές αποκρούσεις στο σώμα, στο χείλος και τη βάση. Πηλός τεφρός με καστανέρυθρο πυρήνα και προσμείξεις. Βάση δισκόμορφη, που χωρίζεται με χάραξη από το πόδι, κοιλιά ελαφρά τονισμένη, λαιμός ψηλός, χείλος με κρεμαστή απόληξη. Τρεις λεπτές υπόλευκες ταινίες στην κοιλιά, τον ώμο και το λαιμό.

Πρβλ. Schlörb-Vierneisel, αριθ. 199, σ. 109, πίν. 61 (8) (α΄ μισό έως μέσα 2ου αι. π.Χ.), Delos XXVII, D 154, σ. 254, πίν. 46.

10. Μ 2438. Ατρακτόσχημο μυροδοχείο (Σχέδ. 3· Πίν. 40 β).

΄Υψος 0,151, διάμ. βάσης 0,021, διάμ. χείλους 0,025 μ. Συγκολλημένο από τρία θραύσματα. Λείπει τμήμα του λαιμού και της βάσης. Πηλός σκούρος καστανός έως τεφρός με προσμείξεις. Βάση δισκόμορφη, που χωρίζεται με χάραξη από το πόδι, κοιλιά επιμήκης, λαιμός ψηλός, χείλος με κρεμαστή απόληξη. Πλάσιμο αμελές, σώμα παραμορφωμένο με έντονη κλίση. ΄Ιχνη από τρεις λεπτές υπόλευκες ταινίες στην κοιλιά, τον ώμο και το λαιμό. Στο σώμα διατηρούνται αποτυπώματα ψαθωτού πλέγματος[64].

Πρβλ. Schlörb-Vierneisel, 201, β, σ. 109, 110, πίν. 61 (8) (α΄ μισό έως μέσα 2ου αι. π.Χ.), Alt-Ägina II, i, αριθ. 719, σ. 89, πίν. 56 (2ος αι. π.Χ.).

11. Μ 2439. Ατρακτόσχημο μυροδοχείο (Σχέδ. 3· Πίν. 40 β).

΄Υψος 0,133, διάμ. βάσης 0,023, διάμ. χείλους 0,019 μ. Σώζεται ακέραιο με μικρές αποκρούσεις στο χείλος. Πηλός τεφρός με προσμείξεις. Βάση δισκόμορφη που χωρίζεται με χάραξη από το πόδι, κοιλιά επιμήκης, λαιμός ψηλός, χείλος με κρεμαστή απόληξη. Πλάσιμο αμελές, σώμα παραμορφωμένο, βάση που δεν επιτρέπει στο αγγείο να σταθεί όρθιο. Σε ολόκληρη την επιφάνεια του μυροδοχείου εμφανή αποτυπώματα πλέγματος. Διακρίνονται ίχνη από τις τρεις υπόλευκες ταινίες στην κοιλιά, τον ώμο και το λαιμό.

Πρβλ. Bruneau 1970, αριθ. 185.25, σ. 499, 451, εικ. 171 (από τάφο των μέσων ή αρχών του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ.).

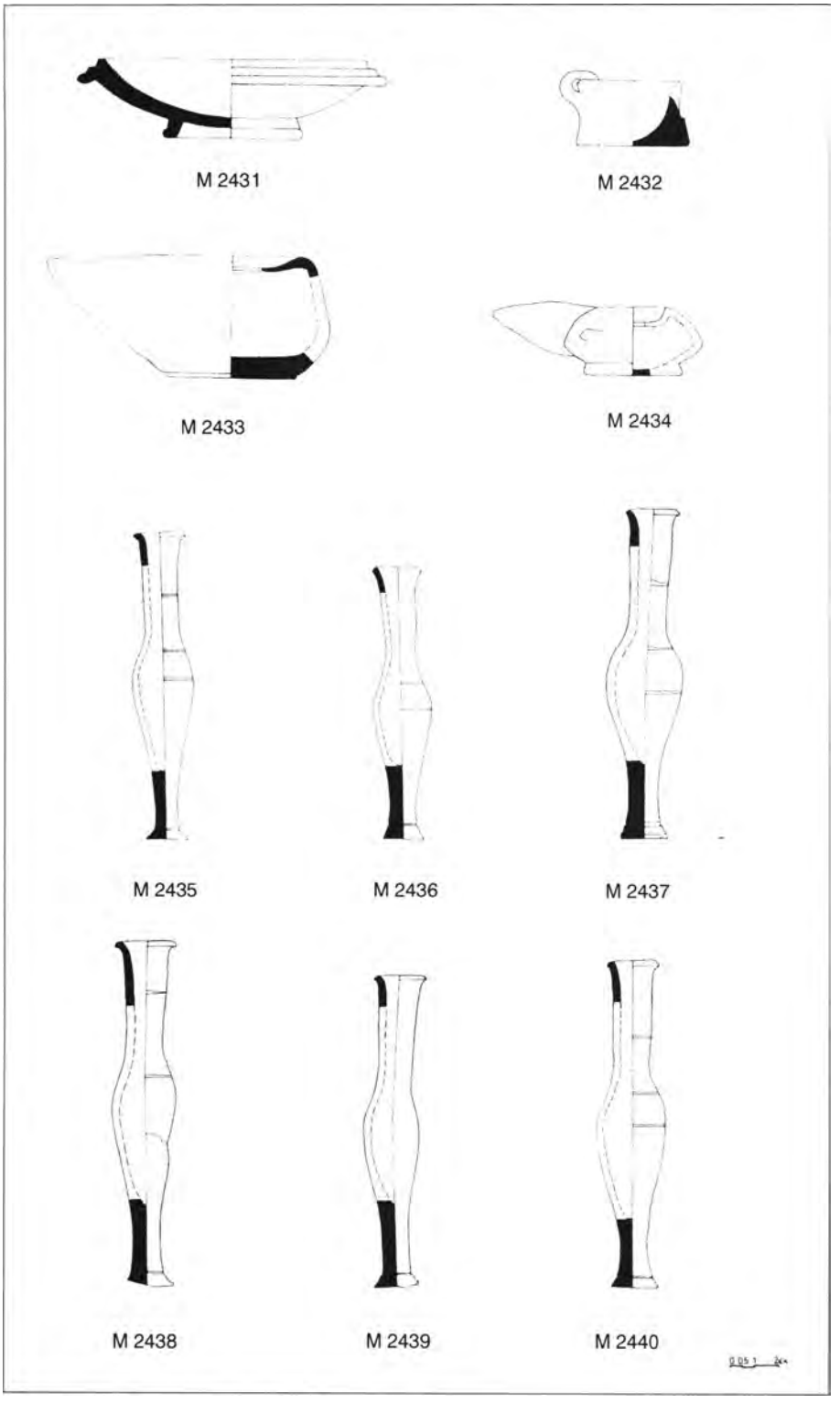
12. Μ 2440. Ατρακτόσχημο μυροδοχείο (Σχέδ. 3· Πίν. 40 β).

΄Υψος 0,143, διάμ. βάσης 0,022, διάμ. χείλους 0,021 μ. Συγκολλημένο από δύο τμήματα. Πηλός τεφρός με προσμείξεις. Η δισκόμορφη βάση χωρίζεται με χάραξη από το πόδι, η κοιλιά είναι ελαφρά τονισμένη, ο λαιμός ψηλός και το χείλος λοξότμητο. Τρεις υπόλευκες ταινίες στην κοιλιά, στον ώμο και στο λαιμό.

Πρβλ. Bruneau 1970, αριθ. 185.19, σ. 449, 451, εικ. 165 (από τάφο των μέσων ή αρχών του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ.).

63. Για τη διάκριση λοξότμητου και με κρεμαστή απόληξη χείλους βλ. Τάφοι Πέλλας, σ. 242, σημ. 428.

64. Για ίχνη ψαθωτού πλέγματος σε μυροδοχεία βλ. Ε. Μαρκουλάκη - Β. Νινιού-Κινδελή, ΑΔ 37 (1982), Μελέτες, Π. 5595, σ. 84, Πίν. 22ε, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ΑΔ 44-46 (1989-1991), Μελέτες, αριθ. 42 και 43, σ. 140, Πίν. 53 ε, στ, και η ίδια, Τάφοι Πέλλας, αριθ. 178, 181, 251, σ. 247, όπου το πλέγμα ήταν κατασκευασμένο από φύλλα του φυτού κύπερη (cyperus auricomus) και χρησίμευε για την ανάρτηση των μυροδοχείων στον τάφο. Για τρόπους μεταφοράς και αποθήκευσης των μυροδοχείων βλ. Anderson-Stogianović, σ. 114, 116. Επίσης S. Walker and M. Bierbrier, Ancient Faces - Mummy Portraits from Romman Egypt, Catalogue of Roman Portraits in the British Museum, IV, 1997, αριθ. 281, σ. 202, όπου εικονίζεται πήλινο μυροδοχείο με εξαιρετικής διατήρησης συσκευασία από φύλλα φοίνικα.

M 2431
M 2432
M 2433
M 2434
M 2435
M 2436
M 2437
M 2438
M 2439
M 2440

Σχέδ. 3.

Τα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, από τα πιο κοινά είδη αγγείων των ελληνιστικών και των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, εμφανίζονται στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και γνωρίζουν ευρύτατη διάδοση σε ολόκληρο το μεσογειακό κόσμο[65]. Αποτελούν συνήθη ταφικά κτερίσματα, συναντώνται όμως και σε οικιστικά σύνολα, αντικαθιστώντας στη χρήση τους τις ληκύθους των κλασικών χρόνων. Εμφανίζονται σε ποικιλία τύπων και τοπικών παραλλαγών –συχνά χωρίς χρονολογικές διαφορές–, γεγονός που καθιστά εξαιρετικά δύσκολη την τυπολογική και χρονολογική τους κατάταξη[66]. Παράλληλα όμως έχει γίνει αποδεκτή από τους μελετητές μια γενική μορφολογική ταξινόμηση, σύμφωνα με την οποία τα πρωιμότερα σφαιρικά σχήματα χωρίς πόδι, μελαμβαφή ή διακοσμημένα με έγχρωμες ταινίες, αντικαθίστανται στη διάρκεια του 3ου και το 2ο αι. π.Χ. από ραδινότερα, με ψηλότερο λαιμό και διαμορφωμένο πλέον ψηλό πόδι. Ο πηλός είναι τεφρός, κάποτε με καστανό πυρήνα και η διακόσμηση περιορίζεται σε τρεις υπόλευκες ταινίες, στο λαιμό, στον ώμο και στο σώμα. Το β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. και τον 1ο αι. π.Χ. το περίγραμμα του σώματος γίνεται περισσότερο επίμηκες, σχεδόν σωληνωτό, και το πλάσιμο λιγότερο προσεκτικό[67].

Τα μυροδοχεία της ανασκαφής για το «Μετρό», παρά τις μεταξύ τους μικρές διαφορές, ανήκουν στον όψιμο τύπο των ατρακτόσχημων μυροδοχείων με ιδιαίτερα επίμηκες σώμα, ατροφική ή ελαφρά τονισμένη κοιλιά, σχετικά παχιά τοιχώματα με επικολλημένες μικρές μάζες πηλού και βάσεις πρόχειρα πλασμένες, που σε ορισμένες περιπτώσεις δεν επιτρέπουν στα αγγεία να σταθούν όρθια.

Χρονολόγηση

Προκειμένου να προσδιοριστεί ο χρόνος που συντελέσθηκε η πυρά 2, θα πρέπει το περιεχόμενό της να εξετασθεί συγκριτικά. Τα αγγεία δεν είναι σύγχρονα, η απόκλιση όμως δεν είναι τόσο μεγάλη, που να καθιστά προβληματική τη συνύπαρξή τους. Επιπλέον, η χρονική απόσταση ανάμεσα στην κατασκευή και την τελευταία χρήση ενός αντικειμένου παραμένει πάντα ένα ανοιχτό ζήτημα[68].

Οι σκύφοι της πυράς 2 (ιδιαίτερα ο Μ 2429 του εργαστηρίου Α), το πινάκιο και ενδεχομένως το μικροσκοπικό αγγείο, ακόμη και εάν ανήκουν στις τελευταίες παραγωγές των εργαστηρίων, δεν προχωρούν πολύ μετά το 175 π.Χ. Τα υπόλοιπα όμως ευρήματα πλησιάζουν ή ξεπερνούν τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Ωστόσο, η απουσία, τόσο από την πυρά, όσο και από τα γύρω της στρώματα σκύφων με διακόσμηση μακρών πετάλων (long-petal bowls), αγγείων ιδιαίτερα δημοφιλών μετά το 140 π.Χ.[69], θα μπορούσε να σημαίνει ότι η ιεροπραξία της πυράς συντελέσθηκε στα μέσα ή στις αρχές του γ΄ τέταρτου του 2ου αι. π.Χ.

ΠΥΡΑ 1

Η πυρά 1 (Πίν. 41 γ) αποκαλύφθηκε σε επαφή με το δυτικό «ανάλημμα» της οδού Ι σε απόσταση 5,5 μ. ΝΑ. της πυράς 2. Βρέθηκε έντονα διαταραγμένη εξαιτίας των πολλαπλών επεμβάσεων και ανακατα-

65. Γενικά για την προέλευση, ονομασία, εξέλιξη, χρήση, χρονολόγηση και εργαστήρια κατασκευής των μυροδοχείων βλ. Thompson 1934, σ. 472-474, Labraunda II, 1, σ. 23-27, καθώς και τις νεότερες εργασίες S. I. Rotroff, The Origins and Chronology of Hellenistic Gray Unguentaria, AJA 88 (1984), σ. 258 κ.ε. και Anderson-Stojanović, σ. 105 κ.ε., όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

66. Εκτός από τις παραπάνω μελέτες για προσπάθειες τυπολογικής ταξινόμησης ή δημιουργίας τοπικών εξελικτικών σειρών Κ. Τσάκος, Ελληνιστικοί τάφοι στη Σάμο, ΑΔ 32 (1977), Μελέτες, σ. 409-413, Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Χρονολογικά προβλήματα γραπτής κεραμικής από τη Ρόδο, Α΄ Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμεική, Ιωάννινα 1986, σ. 56-94 και Τάφοι Πέλλας, σ. 241-244.

67. Ι. Α. Παπαποστόλου, Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας, Ι, ΑΔ 32 (1977), Μελέτες, σ. 335, Τάφοι Βεροίας, σ. 123 και Τάφοι Πέλλας, σ. 243-244.

68. Σχετικά με τη διάρκεια ζωής των ανάγλυφων σκύφων βλ. Agora XII, σ. 32-33. Για παρόμοια περίπτωση χρονικής απόστασης μεταξύ κατασκευής και τελευταίας χρήσης αγγείων βλ. ενδεικτικά S. G. Miller, ό.π., σ. 210, σημ. 80.

69. Agora XXII, σ. 34.

σκευών που είχε υποστεί το ανάλημμα σε μεταγενέστερους χρόνους. Οι διαστάσεις, η μορφή και το αρχικό περιεχόμενό της δεν είναι σαφή, αφού μόνο μικρό τμήμα της παρέμεινε αδιατάρακτο – μια μικρή συγκέντρωση στάχτης, κάρβουνου, οστών ζώων και αγγείων, πάχ. 0,15 μ. Δεν είναι σαφές εάν η πυρά καλύπτονταν από δάπεδο. Στο ημερολόγιο ανασκαφής αναφέρεται η αφαίρεση «σκληρών πατημένων στρωμάτων», αμέσως πριν αποκαλυφθεί η πυρά αλλά η κεραμική που συγκεντρώθηκε από αυτά δεν πείθει ότι πρόκειται για αδιατάρακτα δάπεδα. Ο πυθμένας της πυράς εδράζονταν σε επίχωση που κάλυπτε τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της προηγούμενης οικοδομικής φάσης, αυτής ίσως στην οποία ανήκε η πυρά 2.

Η πυρά 1 περιείχε πιθανότατα περισσότερα αγγεία από αυτά που τελικά διασώθηκαν. Από τα χαλαρά χώματα γύρω της συγκεντρώθηκε αρκετή ποσότητα κεραμικής. Είναι πιθανόν κάποια μεγαλύτερα θραύσματα αγγείων που συγκολλώνται (όπως για παράδειγμα όστρακα ανάγλυφου σκύφου με διακόσμηση μακρών πετάλων) να ανήκαν αρχικά στο περιεχόμενό της. Επειδή όμως βρέθηκαν μαζί με άλλα που αποκλείονται (όπως τμήμα μήτρας ανάγλυφου σκύφου), η παρουσίαση των ευρημάτων περιορίζεται αναγκαστικά σε αυτά που προήλθαν από τον πυρήνα της πυράς και αναμφίβολα της ανήκουν.

Τα οστά

Τα οστά των ζώων, όπως και στην περίπτωση της πυράς 2, βρέθηκαν ανακατεμένα με τα κατάλοιπα της καύσης. Ο αριθμός τους είναι πολύ περιορισμένος εξαιτίας προφανώς της μερικής καταστροφής της πυράς. Υπάρχουν θραύσματα αδιάγνωστα, θραύσματα που ανήκουν σε αιγοπρόβατα, τρία θραύσματα από κάτω άκρο πτηνού, πιθανότατα πετεινού, και ένα θραύσμα από αδιάγνωστο μεγάλο θηλαστικό.

Η κεραμική

1. Μ 2425. Σκύφος με ανάγλυφη διακόσμηση μακρών πετάλων (Σχέδ. 4· Πίν. 41 β-γ)
Ύψος 0,078, διάμ. χείλους 0,143 μ. Συγκολλημένος από 55 θραύσματα με λιγοστά ίχνη καύσης. Λείπουν μικρά τμήματα από το σώμα. Στο χείλος φέρει ελαφρές αποκρούσεις. Πηλός καστανός, ωχρός, γάνωμα καστανέρυθρο έως σκούρο καστανό στην περιοχή κυρίως του χείλους. Σώμα ημισφαιρικό, χείλος στραμμένο προς τα έξω. Στο μετάλλιο διπλός ρόδακας με τέσσερα φύλλα εσωτερικά και οκτώ εξωτερικά. Η σφραγίδα του μεταλλίου έχει εφαρμοσθεί απευθείας στο σκύφο μετά την απόσπασή του από τη μήτρα[70], μάλλον πάνω σε άλλο, δυσδιάκριτο θέμα[71]. Στο σώμα μακρά, συνεχόμενα, κοίλα πέταλα με ανάγλυφες ακμές, που εκφύονται από τη βάση και σταματούν στο μέσο περίπου του σώματος. Πάνω από αυτά διακοσμητική ταινία με ιωνικό κυμάτιο.
Πρβλ. Thompson 1934, αριθ. E75, σ. 406, εικ. 94 (πριν το 110 π.Χ.), Agora XXII, αριθ. 321, πίν. 58 (145-100 π.Χ.), όμοιος, εκτός από το μετάλλιο, S. I. Rotroff, Three Cistern Systems on the Kolonos Agoraios, Hepseria 52 (1983), αριθ. 103, σ. 297, πίν. 61 (150-86 π.Χ.).

Οι σκύφοι με διακόσμηση μακρών πετάλων ανήκουν σε έναν νεότερο τύπο ανάγλυφων σκύφων[72] που επίσης αντλεί τα χαρακτηριστικά του απευθείας από μεταλλικά πρότυπα[73]. Ο τόπος καταγωγής και ο χρόνος που ξεκινά η παραγωγή τους αποτελούν προβλήματα τα οποία δεν έχουν ακόμη επιλυθεί οριστικά, παρότι έχουν απασχολήσει επανειλημμένα τους μελετητές[74]. Η Rotroff θεωρεί ότι απο-

70. Όπως στα παραδείγματα 67, 96 και 346 της Αγοράς, Agora XXII, σ. 5.

71. Φαίνεται ότι το έκτυπο από το αρχικό σφράγισμα στη μήτρα δεν ικανοποίησε τον τεχνίτη, ο οποίος πάνω στο νωπό πηλό του σκύφου εφάρμοσε δεύτερο σφράγισμα.

72. Για την τεχνική διαμόρφωσης των μακρών πετάλων στη μήτρα βλ. Ακαμάτης, σ. 166.

73. Agora XXII, σ. 34-35, όπου και βιβλιογραφία.

74. Για την παρουσία σκύφων με ανάγλυφη διακόσμηση μακρών πετάλων σε στρώματα της Κορίνθου χρονολογημένα πριν το 146 π.Χ. βλ. Corinth VII, iii, σ. 176, C. M. Edwards, Corinth 1980, Moldmade Relief Bowls, Hesperia 50 (1981), σ. 189-210, πίν. 41-48, αν και οι νεότερες έρευνες παρέχουν ενδείξεις για τη χρονολόγησή τους μετά την καταστροφή της πόλης, σε εποχή σχετικής ανοικοδόμησής της (Ακαμάτης 1993, σ. 317-318, όπου και βιβλιογραφία).

τελούν εφεύρεση των Αθηναίων κεραμέων και ότι η παραγωγή τους αρχίζει στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.[75]. Τα θραύσματα σκύφων με μακρά πέταλα που έχουν βρεθεί σε σύνολα της αθηναϊκής Αγοράς και χρονολογούνται νωρίτερα, δηλαδή στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ., έχουν θεωρηθεί ότι ανήκουν στις πρώτες δοκιμαστικές απόπειρες για την κατασκευή τους[76]. Τα έως τώρα ανασκαφικά δεδομένα στηρίζουν μάλλον την άποψη ότι οι σκύφοι με διακόσμηση μακρών πετάλων γίνονται ιδιαίτερα δημοφιλείς στην Αθήνα μετά το 140 π.Χ.[77], υποσκελίζοντας τους σκύφους με φυτική διακόσμηση ή διηγηματικές παραστάσεις. Η παραγωγή τους φαίνεται ότι σταματά οριστικά στο τέλος του 1ου αι. π.Χ.[78]. Η παρακολούθηση της εξελικτικής πορείας του τύπου με βάση μορφολογικά κριτήρια είναι εξαιρετικά δύσκολη, το ίδιο και η αναγνώριση συγκεκριμένων εργαστηρίων[79]. Η χρονολόγηση λοιπόν του σκύφου Μ 2425 μπορεί να στηριχθεί μόνο στα παράλληλά του, λαμβάνοντας υπόψη ότι είναι κατασκευασμένος με καινούργια μήτρα.

2. Μ 2426. Τριφυλλόστομη λήκυθος με πλευρική εκροή (Σχέδ. 4· Πίν. 42 α).
Ύψος 0,130, διάμ. βάσης 0,074, διάμ. χείλους 0,052 μ. Συγκολλημένη από 64 θραύσματα. Λείπουν μικρά τμήματα του σώματος, του χείλους και της λαβής. Πηλός καστανός έως τεφρός. Εξωτερικά γάνωμα λεπτό, μελανό, μεταλλικό, αρκετά απολεπισμένο[80]. Βάση δακτυλιόσχημη με αποτυπώματα από το στήριγμα μέσα στον κλίβανο. Σώμα σχεδόν σφαιρικό με διπλή αυλάκωση στον ώμο. Λαιμός κοντός, στενός, χωριστά πλασμένος από το σώμα. Στόμιο βαθύ και πλατύ, τριφυλλόσχημο, καταλήγει σε χείλος που στρέφεται προς τα έξω και σχηματίζει εκροή. Στα δεξιά της εκροής πλατιά ταινιωτή λαβή που ξεκινά κάτω από το λαιμό και καταλήγει στον ώμο του αγγείου.

Πρβλ. Thompson 1934, αριθ. Ε 133, σ. 417, 418, εικ. 103 (πριν το 110 π. Χ.), Agora V, M5, σ. 85, πίν. 18 (τέλος 1ου αι. π.Χ. έως αρχές 1ου αι. μ.Χ.), Délos XXVII, D 183, σ. 257, πίν. 47 (αρχές 1ου αι. π.Χ.), Vogeikoff, D4, σ. 141, εικ. 201 (τέλος 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ.), Agora, XXIX, σ. 351, πίν. 82, σχέδ. 70 (100-86 π.Χ.), K. W. Slane, Two Deposits from the Early Roman Cellar Building, Corinth, Hesperia 55 (1986), σ. 289, πίν. 66 (α΄ μισό 1ου αι. μ.Χ.), J. Schäfer, Hellenistische Keramik aus Pergamon, Berlin 1968, αριθ. 27, σ. 39, πίν. 5.6, Ö. Özylgit, Céramiques hellénistiques d'après les fouilles de Pergame, Kestel, Β΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμεική, Ρόδος 1989, σ. 96, πίν. 57β (αρχές 3ου αι. π.Χ.), Β. Πούλιος, Χρονολογημένη ελληνιστική κεραμική από την Ανατολική Μακεδονία, Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 121, πίν. 70 β (β΄ τέταρτο 2ου αι. π.Χ.).

Η λήκυθος των ελληνιστικών χρόνων αποτελεί εξέλιξη της σφαιρικής μελαμβαφούς ληκύθου του τύπου της Διηάνειρας των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων[81]. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα του σχήματος είναι η δακτυλιόσχημη βάση, το σφαιρικό ή ωοειδές σώμα, ο λεπτός, χωριστά πλασμένος λαιμός, η κάθετη ταινιωτή λαβή και το βαθύ, σε ποικιλία σχημάτων στόμιο, με εκροή. Ο τύπος εξελίσσεται μορφολογικά σε όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου με σημαντικότερους σταθμούς τον πρώιμο 2ο αι. π.Χ., οπότε αποκτά βαθύ κωδωνόσχημο στόμιο, ενώ το τελευταίο τέταρτο του ίδιου αιώνα το στόμιο γίνεται τριφυλλόσχημο και η εκροή τοποθετείται στα δεξιά της λαβής. Αλλαγές επίσης επέρχονται στο μέγεθος, το σχήμα και τις αναλογίες του σώματος, στο λαιμό, τη λαβή, καθώς και στο περίγραμμα του

75. Agora XXII, σ. 35-36.

76. V. R. Grace, The Middle Stoa Dated by Amphoras Stamps, Hesperia 54 (1985), σ. 23, S. I. Rotroff, The Long-Petal Bowl from the Settling Basin, Hesperia 57 (1988), σ. 87-93, Agora XXVII, σ. 157-159.

77. Agora XXII, σ. 36 και 107-112, όπου η Rotroff επαναχρονολογεί τις ομάδες Α έως Ε του Thompson, το πηγάδι Β-1 του Διπύλου και τη δεξαμενή του Πειραιά, Vogeikoff, σ. 159-161.

78. Agora XXII, σ. 36.

79. Agora XXII, σ. 37. Για προσπάθεια μορφολογικής κατάταξης των σκύφων της Κορίνθου βλ. Corinth VII, iii, σ. 177-178 και C. M. Edwards, Corinthian Moldmade Bowls: the 1926 Reservoir, Hesperia 55 (1986), σ. 392-393.

80. Η κακή διατήρηση του γανώματος πιθανόν να οφείλεται στην επίδραση του ελαίου στα τοιχώματα του αγγείου, Agora XXIX, σ. 169, όπου και η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.

81. Για την εξέλιξη του σχήματος στους κλασικούς χρόνους βλ. Agora XII, σ. 151-152.

στομίου[82]. Τέλος, στον πρώιμο 1ο αι. π.Χ. το στόμιο αποκτά περισσότερο κυματιστό περίγραμμα και η εξέλιξη του σχήματος ολοκληρώνεται. Η λήκυθος Μ 2426 διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά του τελευταίου αυτού εξελεκτικού σταδίου. Μοιάζει αρκετά με τη λήκυθο Μ 5 της αθηναϊκής Αγοράς[83], η βάση της όμως είναι πιο πλατιά, όπως αυτή του παραδείγματος της Δήλου[84].

3. Μ 2427. Λύχνος μονόμυξος, κατασκευασμένος με μήτρα (Σχέδ. 4· Πίν. 42 β).

Ύψος 0,040, διάμ. 0,078, μήκος 0,125 μ. Συγκολλημένος από 17 θραύσματα με έντονα ίχνη καύσης. Λείπει η λαβή και μικρά τμήματα του σώματος και της βάσης. Πηλός τεφρός, γάνωμα μελανό, μεταλλικό, απολεπισμένο σε μεγάλο βαθμό. Ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά. Βάση επίπεδη, ελαφρά κοίλη. Σώμα αποτελούμενο από δύο μέρη. Στο πάνω, γύρω από την οπή πληρώσεως, δακτυλιωτό περιχείλωμα, από το οποίο εκφύονται ανάγλυφες ακτινωτές ραβδώσεις. Μυκτήρας επιμήκης με τριγωνική απόληξη. Από την οπή πληρώσεως κατέρχονται στο μυκτήρα τρεις ραβδώσεις, από τις οποίες οι δύο εξωτερικές αναστρέφονται στις γωνίες της οπής καύσης, όπου διακρίνονται επίσης δύο ανάγλυφες στιγμές. Στα αριστερά συμπαγές ωτίο σε δυσδιάγνωστο σχήμα, πιθανόν κεραυνού ή πυρσού.

Πρβλ. Agora IV, τύπος 52 C (γ′ τέταρτο 1ου αι. π.Χ. έως α′ τέταρτο 1ου αι. μ.Χ.), Delos XXVI, αριθ. 2080, σ. 48, πίν. 11 (ενσφράγιστος λύχνος του εργαστηρίου του Δημητρίου, τέλος 2ου/αρχές 1ου αι. π.Χ., Kerameikos XI, gruppe SLM / IV2, αριθ. 444-467, σ. 76-78, πίν. 72-74 (70 π.Χ. έως 20 μ.Χ.).

4. Μ 2428. Λύχνος μονόμυξος, τροχήλατος (Σχέδ. 4· Πίν. 42 γ).

Ύψος 0,049, διάμ. 0,119, διάμ. βάσης 0,074, μήκος 0,148 μ. Συγκολλημένος από 33 θραύσματα. Λείπουν τμήματα του σώματος και του δίσκου. Πηλός τεφρός, γάνωμα μελανό, αρκετά απολεπισμένο. Εσωτερικά ολόβαφος, εξωτερικά γάνωμα στον δίσκο και στην πάνω επιφάνεια του μυκτήρα. Σώμα με γωνιώδες περίγραμμα. Βάση επίπεδη, ελαφρότατα κοίλη, με αυλάκωση στην εξωτερική περιφέρειά της. Δίσκος μεγάλος, ελαφρά κοίλος, βαθιά τοποθετημένος. Μυκτήρας κοντός, σωληνωτός με τριγωνική απόληξη. Στα αριστερά συμπαγές ωτίο.

Πρβλ. Agora IV, αριθ. 473, σ. 111, πίν.43, τύπος 35A prime (αρχές έως γ′ τέταρτο 1ου αιώνα π.Χ.), παρόμοιος, εκτός από το μυκτήρα, που στο παράδειγμα της Αγοράς είναι μακρύτερος. Επίσης, βλ. Délos XXVI, αριθ. 315, σ. 27, πίν. 6, με όμοιο χρώμα πηλού και γανώματος, αλλά με μακρύτερο επίσης μυκτήρα.

Χρονολόγηση

Από το σύνολο των ευρημάτων η πυρά 1 μπορεί να χρονολογηθεί στο α′ μισό του 1ου αι. π.Χ. Η λήκυθος και ο λύχνος Μ 2428 ανήκουν σε τύπους που χρονολογούνται στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. και έχουν αρκετά μεγάλη διάρκεια ζωής. Ο λύχνος Μ 2427 ανήκει σε αρκετά όψιμο τύπο, ο οποίος γνωρίζει τη μεγαλύτερη εξάπλωσή του στο β′ μισό του 1ου αι. π.Χ. Τα πρωιμότερα όμως παραδείγματα αυτού του τύπου ανάγονται στο α′ μισό του αιώνα, όπως το 718 της Αγοράς, που χρονολογείται στο 75 έως 50 π.Χ.[85], συνεπώς και ο λύχνος Μ 2427 θα μπορούσε να ανήκει σε αυτά, καθώς διαθέτει κάποια πρώιμα χαρακτηριστικά, όπως κοίλη βάση και μελανό γάνωμα αρκετά καλής ποιότητας, όπως φαίνεται στα σημεία που δεν έχει φθαρεί. Τέλος, καθοριστικός παράγοντας για την χρονολόγηση της πυράς είναι ο ανάγλυφος σκύφος σε συνδυασμό με την απουσία χαρακτηριστικής κεραμικής των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Οι ομάδες κεραμικής που συγκεντρώθηκαν από την γύρω της πυράς περιοχή, επίσης, δεν περιέχουν όστρακα ρωμαϊκών αγγείων. Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω στοιχεία ο χρόνος τέλεσης της πυράς δεν πρέπει να απομακρύνεται πολύ από το 86 π.Χ.[86].

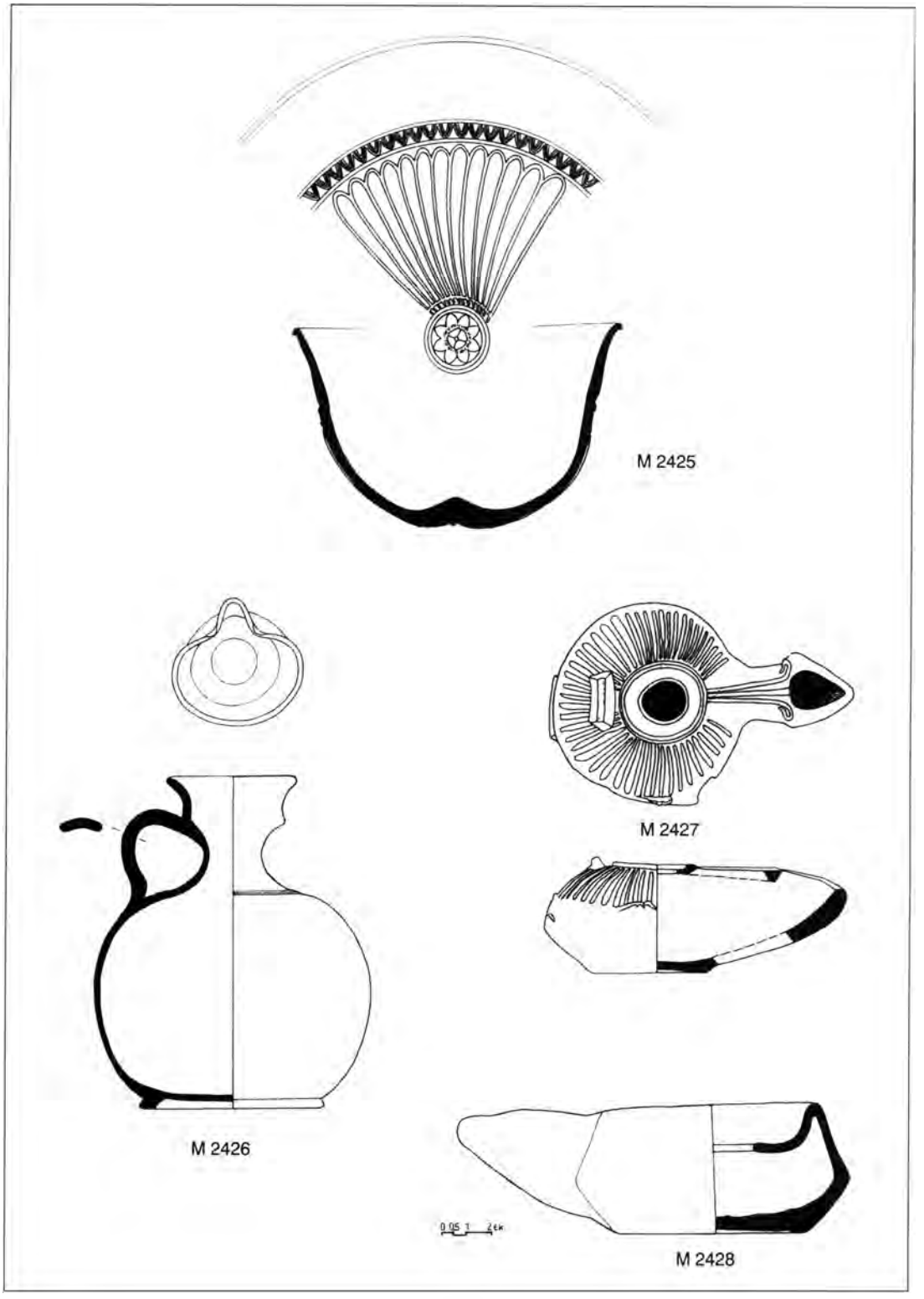
82. Για την εξέλιξη του σχήματος στους ελληνιστικούς χρόνους βλ. Agora XXIX, σ. 169-171, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

83. Agora V, αριθ. M5, σ. 85, πίν. 18.

84. Delos XXVII, αριθ. D. 183, σ. 257, πίν. 47.

85. Agora IV, σ. 184, πίν. 51.

86. Για τη σημασία του έτους 86 στη διάκριση της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου στην ιστορία της αττικής κεραμικής και για την κεραμική παραγωγή στην Αθήνα μετά την καταστροφή της από τα στρατεύματα του Σύλλα βλ. Agora V, σ. 2.

Σχέδ. 4.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Πριν ολοκληρωθεί η παρουσίαση των δύο πυρών του οικοπέδου Μακρυγιάννη, θα ήταν ίσως σκόπιμο να εξετασθεί ο χαρακτήρας τους σε σχέση με αυτόν των πρωιμότερων τελετουργικών πυρών. Και τούτο γιατί, τόσο η χρονική απόσταση ανάμεσα στις δύο ομάδες, όσο και τα ελλιπή ανασκαφικά στοιχεία των πυρών του οικοπέδου Μακρυγιάννη είναι δυνατόν να δημιουργήσουν ορισμένες αμφιβολίες ως προς τον κοινό τους χαρακτήρα.

Σχετικά με τη θέση και τη μορφή των λάκκων, τα ανασκαφικά δεδομένα της πυράς 1 δεν επιτρέπουν ασφαλείς συσχετισμούς. Η εικόνα όμως του λάκκου της πυράς 2 είναι σαφέστερη και απόλυτα συγγενής με αυτή των πρωιμότερων πυρών. Περισσότερες ενδείξεις παρέχει το είδος των ευρημάτων: εκτός από το κοινό και ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο της παρουσίας οστών ζώων και πτηνών, εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται στις νεότερες πυρές είτε οι ίδιοι τύποι αγγείων είτε αγγεία αντίστοιχης χρήσης. Έτσι, οι σκύφοι με ανάγλυφη διακόσμηση (ως αγγεία πόσης) αντικαθιστούν τους παλαιότερους τύπους σκύφων και τους κανθάρους. Τα μυροδοχεία και οι λήκυθοι είναι σχήματα που εμφανίζονται, αν και λιγότερο συχνά, και στις παλαιότερες πυρές. Τα μικροσκοπικά αγγεία αποτελούν αρκετά συνηθισμένο εύρημα, ενώ τα πινάκια, ιδιαίτερα ο τύπος με το αυλακωτό χείλος και οι λύχνοι, δεν απουσιάζουν σχεδόν ποτέ. Τα παραπάνω λοιπόν δεδομένα συνηγορούν στον τελετουργικό χαρακτήρα των πυρών του οικοπέδου Μακρυγιάννη και μαρτυρούν ότι το έθιμο εξακολουθεί να ασκείται –έστω και εξασθενισμένο– τουλάχιστον μέχρι και το α′ μισό του 1ου αι. π.Χ.[87].

Όπως προαναφέρθηκε, ο σκοπός των τελετουργικών πυρών δεν είναι σαφής. Σημειώθηκε επίσης ότι τα αγγεία που περιέχουν οι πυρές ανήκουν στην κατηγορία των ταφικών κτερισμάτων και των μετέπειτα προσφορών προς τους νεκρούς, ιδιαίτερα εκείνων των προσφορών που καίγονταν στην επιφάνεια του εδάφους ή σε λάκκους κοντά στους τάφους[88]. Οι πυρές του οικοπέδου Μακρυγιάννη ενισχύουν τους συσχετισμούς αυτούς. Όλα τα αγγεία που περιείχαν ανήκουν σε τύπους με συχνή ταφική χρήση. Ακόμη και οι ανάγλυφοι σκύφοι, σχήμα που απαντάται κυρίως σε οικιστικά σύνολα, δεν απουσιάζουν από νεκροταφεία και μάλιστα από ταφικές πυρές[89]. Από τη φύση λοιπόν των ευρημάτων συνάγεται ότι ο χαρακτήρας των τελετουργικών πυρών είναι χθόνιος, οπότε και η αναζήτηση του αποδέκτη των προσφορών θα πρέπει να στραφεί στη σφαίρα των πολλών χθόνιων θεοτήτων της ελληνικής θρησκείας. Στην κατεύθυνση αυτή ξεχωριστή σημασία αποκτούν οι λάκκοι των πυρών, καθώς σε λάκκους («βόθρους») ή εσχάρες γίνονταν οι προσφορές προς τις χθόνιες δυνάμεις, σε αντίθεση με τις προσφορές προς τους ολύμπιους θεούς, που γίνονταν σε βωμούς[90].

Η χθόνια υπόσταση των αποδεκτών των πυρών ενισχύεται και από το είδος των ζώων που προσφέρθηκαν. Τα οστά ανήκουν σε αιγοπρόβατα και πτηνά, είδη που συνδέονται με τη χθόνια λατρεία, ενώ απουσιάζουν τα οστά βοοειδών που θυσιάζονταν στους ολύμπιους θεούς[91]. Τα οστά δεν φέρουν ίχνη καύσης, και στις ελάχιστες περιπτώσεις που αυτό συμβαίνει, η καύση είναι εντελώς επιφανειακή. Φαίνεται λοιπόν ότι τα ζώα ή τα μέρη των ζώων δεν κάηκαν σε μια πύρινη θυσία αλλά ρίχτηκαν στον λάκκο, λίγο πριν σβήσει η φωτιά σε μια πράξη *ἐναγισμοῦ*, λέξη που εχρησιμοποιείτο για τις προσφορές στις χθόνιες δυνάμεις σε αντιδιαστολή με το *θύειν*, που αφορούσε στις θυσίες προς τους ολύμπιους θε-

87. Σε παλαιότερη ανασκαφική έρευνα στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου Μακρυγιάννη αποκαλύφθηκε πυρά υστερορωμαϊκών χρόνων «γεμάτη με αγγεία και λυχνάρια», ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 9. Παρ' ότι η πυρά δεν χαρακτηρίζεται, είναι απίθανο να πρόκειται για ταφή.

88. D. Kurtz - J. Boardman, ό.π., σ. 204-205.

89. Καλτσάς, σ. 51-55.

90. J. E. Harrison, Prolegomena to the Study of Greek Religion, στην ελληνική μετάφραση, Αρχαίες ελληνικές γιορτές, Αθήνα 1996, σ. 91-92, W. K. C. Guthrie, The Greeks and their Gods, London 1962, σ. 221, W. Burkert, Griechische Religion der archaishen und Klassischen Epoche, στην ελληνική μετάφραση, από τις εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σ. 417-418.

91. Guthrie, ό.π., σ. 221-222.

ούς[92]. Ένα επιπλέον στοιχείο παρέχει η παρουσία των λύχνων, αφού οι θυσίες στις χθόνιες θεότητες γίνονταν κατά τις βραδινές ή νυχτερινές ώρες[93]. Βέβαια, στους μυκτήρες των λύχνων των πυρών του οικοπέδου Μακρυγιάννη δεν διακρίνονται σαφή ίχνη χρήσης, είναι όμως δυνατόν αυτά να έχουν επικαλυφθεί από τα εντονότερα ίχνη της πυράκτωσης που υπέστησαν οι λύχνοι μέσα στην πυρά. Τα υπόλοιπα αγγεία των πυρών είναι κατάλληλα για προσφορές σπόρων ή καρπών και για την τέλεση *χοῶν*, όπως ονομάζονταν οι σπονδές στους υποχθονίους[94], δηλαδή τις δυνάμεις οι οποίες συνδέονταν με τη γονιμότητα και την ευφορία της γης και κατ' επέκταση με την ευγονία των ανθρώπων.

Από τα παραπάνω φαίνεται πιθανόν ότι οι τελετουργικές πυρές δεν είναι άλλο παρά εναγισμοί, καθαρμοί δηλαδή μέσω της εξιλέωσης των χθόνιων πνευμάτων[95]. Καθώς όμως οι εναγισμοί συνδέονται επίσης με τελετές αποτροπής, απομάκρυνσης δηλαδή των δυνάμεων που επιφέρουν κινδύνους – του κακού γενικότερα[96] – γίνεται ίσως έτσι περισσότερο κατανοητή η σχέση των τελετουργικών πυρών με τους ιδιωτικούς χώρους μέσα στους οποίους βρίσκονται. Τα ευρήματα των τελετουργικών πυρών του οικοπέδου Μακρυγιάννη δεν παρέχουν ενδείξεις που να βοηθούν στην ταύτιση της θεότητας στην οποία αυτές απευθύνονταν. Γνωρίζουμε βέβαια ότι στην αρχαία ελληνική θρησκεία μια σειρά εορτών που συνδέονταν ονομαστικά με διάφορους ολύμπιους θεούς (όπως τα Ανθεστήρια με τον Διόνυσο, τα Διάσια με τον Δία κτλ.) περιλάμβαναν τελετές καθαρά χθόνιου χαρακτήρα. Στην περίπτωση όμως των τελετουργικών πυρών που εξετάζουμε δεν φαίνεται πιθανή η σχέση με κάποια γνωστή γιορτή η οποία εορταζόταν σε τακτά χρονικά διαστήματα από το σύνολο του πληθυσμού. Αντίθετα, η θέση των πυρών και ο περιορισμένος αριθμός των ευρημάτων σε αυτές υποδηλώνουν ότι ετελούντο περιστασιακά, σε εξαιρετικές ίσως περιπτώσεις, σε στενό ή ευρύτερο οικογενειακό κύκλο και ότι συνδέονταν ακριβώς με τη συγκεκριμένη ιδιοκτησία (οικία, κατάστημα ή εργαστήριο)[97].

Ελπίζεται ότι η αρχαιολογική έρευνα, η συστηματική συγκέντρωση και ταξινόμηση του υλικού και ίσως η ανεύρεση κάποιας χρήσιμης πηγής να επιτρέψουν στο μέλλον μια πιο εμπεριστατωμένη θεώρηση του θέματος. Απαραίτητη βέβαια προϋπόθεση είναι η αναγνώριση των τελετουργικών πυρών και σε κάποιες ίσως περιπτώσεις η εκ νέου θεώρηση των ανασκαφικών συμπερασμάτων. Είναι πιθανόν ότι μερικές θέσεις τελετουργικών πυρών, ιδιαίτερα αυτές που εμφανίζονται σε περιοχές εντός των τειχών και χρονολογούνται σε χρόνους που τα οργανωμένα νεκροταφεία βρίσκονταν έξω από τον περίβολο της πόλης, να έχουν λανθασμένα ερμηνευθεί ως σημεία αποτέφρωσης νεκρών[98].

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ

92. Guthrie, ό.π., σ. 221, Burkert, ό.π., σ. 418.

93. Guthrie, ό.π.,σ. 222, Harrison, σ. 92.

94. Burkert, ό.π.

95. Harrison, ό.π., σ. 83-107.

96. Harrison, ό.π., σ. 87, Burkert, ό.π.

97. Τελετουργικές πυρές δεν έχουν εντοπισθεί σε δημόσια κτίρια. Βλ. T. L. Shear, Hesperia 53 (1984), σ. 45.

98. Για παράδειγμα μόνον αναφέρονται οι δύο πυρές ελληνιστικών χρόνων (4ος και 3ος αι. π.Χ.) που βρέθηκαν σε σωστική ανασκαφή οικοπέδου στην οδό Ερεχθείου 30 και Καβαλλότι (ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, σ. 57) και ερμηνεύθηκαν ως ταφές. Τόσο όμως οι διαστάσεις των λάκκων, όσο και το είδος των αγγείων που περιείχαν θυμίζουν πολύ τις τελετουργικές πυρές. Επιπλέον, οι καύσεις αυτές αποκαλύφθηκαν μέσα σε οικία των ύστερων κλασικών χρόνων, εντός του οχυρωματικού περιβόλου της αρχαίας πόλης.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες, χρησιμοποιήθηκαν και οι εξής:

Agora IV	R. H. Howland, The Athenian Agora IV, Greek Lamps and their Survivals, Princeton 1958.
Agora V	H. S. Robinson, The Athenian Agora V, Pottery of the Roman Period, Chronology, Princeton 1959.
Agora XII	B. A. Sparkes and L. Talcott, The Athenian Agora XII, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., Princeton 1970.
Agora XXII	S. I. Rotroff, The Athenian Agora XXII, Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Moldmade Bowls, Princeton 1982.
Agora XXVII	R. F. Townsend, The Athenian Agora XXVII, The East Side of the Agora, The Remains beneath the Stoa of Attalos, Princeton 1995.
Agora XXIX	S. I. Rotroff, The Athenian Agora XXIX, Hellenistic Pottery, Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, Princeton 1997.
Ακαμάτης 1993	Ι. Μ. Ακαμάτης, Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα, Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής, Αθήνα 1993.
Alt-Ägina II, 1	R. Smetana-Scherrer, Spatklassische und Hellenistische Keramik, Alt-Ägina II, 1, Mainz / Rhein 1982.
Anderson-Stojanović	V. R. Anderson-Stojanović, The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria, AJA 91 (1987), σ. 108.
Braun 1970	K. Braun, Der Dipylon-Brunnen B1, Die Funde, AM 85 (1970), σ. 129-269.
Bruneau 1970	Ph. Bruneau, Tombes d'Argos, BCH 94 (1970), σ. 437.
Corinth VII	G. R. Edwards, Corinth VII, III, Corinthian Hellenistic Pottery, Princeton 1975.
Délos XXVI	Ph. Bruneau, Exploration Archéologique de Délos, XXVI, Les lampes, Paris 1965.
Délos XXVII	Ph. Bruneau, Exploration Archéologique de Délos, XXVII, L' îlot de la Maison des Comédies, Paris 1970.
Καλτσάς	Ν. Καλτσάς, Από τα ελληνιστικά νεκροταφεία της Πύλου, ΑΔ 38 (1983), Μελέτες, σ. 1-77.
Kerameikos IX	U. Knigge, Der Südhügel, Kerameikos IX, Berlin 1976.
Kerameikos XI	I. Scheibler, Kerameikos XI, Griechische Lampen, Berlin 1976.
Labraunda II, 1	P. Hellstrom, Pottery of Classical and Later Date Terracottas, Lamps and Glass, Labraunda: Swedish Excavations and Researches, II, 1, Lund 1965.
Schlörb-Vierneisel	B. Schlorb-Vierneisel, Eridanos-Nekropole, AM 81 (1966).
Τάφοι Βέροιας	Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, Αθήνα 1980.
Τάφοι Πέλλας	Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας, Αθήνα 1994.
Thompson 1934	H. A. Thompson, Two Centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia 3 (1934), σ. 311-480.
Young 1951	R. S. Young, Sepulturae Intra Urbem, Hesperia XX (1951), σ. 67-134, πίν. 33-54.
Vogeikoff	N. Vogeikoff, Hellenistic Pottery from the South Slope of the Athenian Acropolis (διδ. διατριβή στο Bryn Mawr College), 1993.

Summary

TWO RITUAL PYRES FROM EXCAVATION FOR "METRO" AT MAKRYGIANNIS PLOT

Ritual pyres reflect an exclusively Attic custom known only from archaeological excavations. They have been found under the floors of houses, shops or workshops in the area of the Athenian Agora, the Areopagus, the Kerameikos and recently, in the Makrygiannis plot, where an archaeological excavation preceded the construction of the "Acropolis" station of the Athens underground railway.

Ritual pyres take the form of small, shallow pits containing the remains of burnings – ashes and charcoal –, bones of animals or birds, and groups of miniature vases which include drinking cups, rilled – rim plates, concave – rim plates, pyre saucers, ribbon – handled plates, small lekanides, lopadia, chytridia, covered bowls, lamps and sometimes alabastra, lekythis and unguentaria. The ritual pyres mostly date from the end of the 5th century BC to the first half of the 3rd century BC.

The excavation in the Makrygiannis plot brought to light nine ritual pyres. Two of them – the material of which I present here – come from an advanced stage of the Hellenistic times, a fact indicating the further survival of this custom. Pyre 1 dates from the first half of the 1st century BC, and contains a long - petal bowl, a lekythos and two lamps. Pyre 2 dates from the middle or the third quarter of the 2nd century BC, and contains two mouldmade bowls, a rilled - rim plate, a miniature vase, two lamps and six unguentaria.

The finds associated with the ritual pyres are of a form and kind which indicate a chthonic character and the place in which they were found connects them with the construction of a house, shop of workshop, or the installation of new occupants in it.

STAMATIA ELEFTHERATOU

ΛΙΘΙΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Στη συλλογή της Αρχαιολογικής Εταιρείας και στις κρατικές συλλογές που είχαν οργανωθεί στην Αθήνα τον περασμένο αιώνα, πριν από την ίδρυση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Μουσείου, κατέληγαν αρχαία που προέρχονταν από διάφορες περιοχές, ακόμα και από περιοχές που βρίσκονταν έξω από τα όρια του ελληνικού κράτους. Μια από αυτές ήταν και η τουρκοκρατούμενη τότε Μακεδονία, από την οποία έφτασαν στην Αθήνα μεταξύ άλλων και αρκετά λίθινα μνημεία. Τα μνημεία αυτά πέρασαν σε συνέχεια στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, στο οποίο εξακολούθησαν να εισάγονται πράγματα από τον μακεδονικό χώρο και στα νεότερα χρόνια, από κατασχέσεις κυρίως, ακόμα και έως τις μέρες μας. Από τις επιγραφές και τα γλυπτά της Μακεδονίας που κατέληξαν στα μουσεία της Αθήνας ορισμένα είναι γνωστά στην έρευνα, επειδή έχει σημειωθεί η προέλευσή τους στα ευρετήρια. Αρκετές όμως είναι και οι περιπτώσεις μνημείων, των οποίων η προέλευση από την περιοχή αυτή δεν έχει σημειωθεί.

Τα πρώτα λίθινα αρχαία που έφτασαν από τη Μακεδονία στη Νότια Ελλάδα είναι τα θραύσματα ενός επιτύμβιου αναγλύφου και δύο επιγραφών που «ἦλθον» όπως αναφέρεται[1] «τὴν 9 Ὀκτωβρίου 1830» στο πρώτο μουσείο του ελληνικού κράτους στην Αίγινα. Οι συντομότατες καταγραφές κάνουν την αναζήτησή τους εξαιρετικά δύσκολη.

Τρεις επιγραφές από τη Θεσσαλονίκη, για τις οποίες πιστεύαμε ότι είχαν χαθεί, εντόπισε, με βάση τον Κατάλογο Λιθίνων της Αρχαιολογικής Εταιρείας, η Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου[2] στο Επιγραφικό Μουσείο[3]. Περισσότερα είναι τα επιτύμβια ανάγλυφα, τα οποία συγκεντρώνω και συζητώ στον τόμο εις μνήμην Ιουλίας Βοκοτοπούλου[4]. Με ένα από αυτά, το ανάγλυφο ΕΑΜ 3239, το οποίο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ασχολήθηκα ξεχωριστά[5].

Αλλά και τα αναθηματικά ανάγλυφα και τα ολόγλυφα που συγκεντρώνονται στον κατάλογο που ακολουθεί έχουν ενδιαφέρον για την έρευνα[6]. Ο κατάλογος[7] περιλαμβάνει μνημεία των οποίων η προ-

1. Τα αναφέρει ο αρχιμανδρίτης Λ. Καμπάνης στον κατάλογό του, τον οποίο δημοσίευσε ο Π. Καββαδίας, Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου (1890-92) 16 σημ.: «102-104. Ἦλθον κατὰ την μαρτυρίαν τῆς Α. Ἐκλαμπρότητος τοῦ Προέδρου ἐκ Μακεδονίας τὴν 9 Ὀκτωβρίου 1830. Εἶνε μαζὶ καὶ εἰς λύχνος.– 102. Πρόσωπον μικρὸν τεθνηκὸς εἰς λεπτὸν μάρμαρον, ἔχον τὸ ἓν ὠτίον.– 103. Τμῆμα λεπτοῦ μαρμάρου, γεγραμμένου ἐκ τοῦ ἑνὸς μέρους.– 104. Τμῆμα σμικρότατον λεπτοῦ μαρμάρου γεγραμμένον καὶ τοῦτο ἐκ τοῦ ἑνὸς μέρους».

2. Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, Αρχαιογνωσία 7 (1991-92), σ. 23 κ.ε., πίν. 1-3. Πρβλ. και D. Papakonstantinou-Diamantourou, Tyche 10 (1995), σ. 140, σημ. 11, σ. 141 Κατ. αριθ. 14, 15, 16, πίν. 11a, 11b, 12a. SEG XLIII (1993), αριθ. 459-461. Πρόκειται για τις επιγραφές IG X 2. 1, 664, 665 και 666 που έχουν τους αριθμούς ΕΜ 8936, 8930 και 11540, αντίστοιχα. Την προέλευση της τελευταίας επιγραφής από τη Θεσσαλονίκη σημειώνει και ο Α. Π. Ματθαίου, βλ. Σ. Α. Κουμανούδης, Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι. Προσθῆκαι. Ἐκδιδόμεναι ὑπὸ † Σ. Α. Κουμανούδη καὶ Α. Π. Ματθαίου, 1993, σ. 324, σ. 442, αριθ. 1401, 3881,δ′ (IG II² 13226).

3. Στο Επιγραφικό Μουσείο βρίσκεται και το θραύσμα μιας ακόμα επιτύμβιας επιγραφής από τη Θεσσαλονίκη, που περιγράφεται στον Κατάλογο Λιθίνων της Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθ. 3847 (η επιγραφή πρόκειται να δημοσιευθεί από την Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου).

4. Τόμος εις μνήμην Ι. Βοκοτοπούλου († 1995) (τυπώνεται).

5. Γ. Δεσπίνης, Εγνατία 3 (1991-1992), σ. 57-66, εικ. 1- 2.

6. Για παροχή πληροφοριών και διευκολύνσεων ευχαριστώ τον Ν. Καλτσά, τον Χ. Κριτζά και τη Μ. Σάλτα.

7. Από τον κατάλογο παραλείπω πέντε γλυπτά των οποίων η προέλευση από τη Μακεδονία είναι γνωστή στην έρευνα. Αυτά είναι:

έλευση από τη Μακεδονία γίνεται γνωστή τώρα για πρώτη φορά, καθώς και μνημεία των οποίων η προέλευση από τη Μακεδονία, μολονότι σημειώνεται σε παλαιές δημοσιεύσεις, έχει λησμονηθεί από τη νεότερη έρευνα.

Αναθηματικά ανάγλυφα

1. Το αναθηματικό ανάγλυφο ΕΑΜ 2357 έχει καταγραφεί χωρίς προέλευση στο Ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου[8]. Χωρίς προέλευση αναφέρεται και σε ορισμένες δημοσιεύσεις[9]. Κατά την Ε. Μητροπούλου μεταφέρθηκε στο μουσείο από την Ακρόπολη[10]. Η προέλευση όμως του αναγλύφου δεν είναι από την Αττική αλλά από τη Θεσσαλονίκη, αφού ταυτίζεται με το ανάγλυφο του Καταλόγου Λιθίνων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας αριθ. 3272, το οποίο έχει ως τόπο προέλευσης τη Θεσσαλονίκη: «1879 Ἰουλίου 26. Ἀνάγλυφον ἀναθηματικόν. Μορφὴ γυναικεία καθημένη ἐπὶ θρόνου πρ. δ. αἴρουσα τὴν ἀριστεράν, τῇ δὲ δεξιᾷ ἔχουσα λοιβεῖον, πρὸ αὐτῆς μορφαὶ δύο γυναικὸς καὶ ἀνδρὸς προσέρχονται σεβίζοντες τὸ θεῖον, ὑπὸ τὸν θρόνον ἀετός. Ὁ λίθος λευκός. Ἡ πλὰξ τεθραυσμένη διαγωνίως, συνεκολλήθη. Ὕψ. 0,22, πλ. 0,19, πάχ. 0,04. Θεσσαλονίκη. Ἠγοράσθη παρὰ ...[δεν έχει σημειωθεί το όνομα]». Ίδια προέλευση δίνει και ο L. v. Sybel[11]: «0.22. 0.19. Thessalonike. Relief, Sims, keine Anten (schräg gebrochen): bärtiger Gott in Mantel, auf Thron mit höher Rücklehne, Schemel, l. Fuss zurück, r. Fuss vor, Linke hoch auf Scepter gestüzt, z. R. grosser Vogel (Adler ?), Rechte im Schooss mit Schale? Von r. Adoranten hintereinander: Frau und Bärtiger in Mantel. E. 3272». Η εικονιζόμενη θεότητα δεν είναι γυναικεία, όπως από λάθος σημειώνεται στον Κατάλογο της Εταιρείας, αλλά ανδρική, γενειοφόρος, ντυμένη με ιμάτιο που καλύπτει το κάτω μέρος του σώματος και που τμήμα του πέφτει από τον αριστερό ώμο. Ο αετός μας επιτρέπει να την ταυτίσουμε με τον Δία[12]. Συγκρίσεις με αττικά ανάγλυφα οδηγούν σε μια χρονολόγηση μέσα στο β′ μισό του 4ου αι. π.Χ.[13]. Η χρονολόγηση αυτή αφήνει ανοικτό το

α) Το πορτραίτο ενός πωγωνοφόρου ΕΑΜ 434 (Π. Καββαδίας, Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου. Κατάλογος περιγραφικός (1890-92), σ. 269 αριθ. 434. Πρβλ. Κατάλογος Λιθίνων της Αρχαιολογικής Εταιρείας αριθ. 2462 «...Ἐν τῇ δωρητηρίῳ ἐπιστολῇ τῆς ἐκ Θεσσαλονίκης δέν ἀνεφέρετο ὁ τόπος εὑρέσεως. Δῶρον τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Γεν. Προξένου Βατικιώτου». L. v. Sybel, Katalog der Sculpturen zu Athen, 1881, αριθ. 2894).

β) Το αναθηματικό ανάγλυφο στη Δήμητρα καρποφόρο ΕΑΜ 1438 (Π. Καστριώτης, Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου, 1908, σ. 254 αριθ. 1438. Κατάλογος Λιθίνων Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθ. 264 «...Μακεδονίας». Sybel, ό.π., αριθ. 358. J. Svoronos, Das Athener Nationalmuseum II, 1911, σ. 440 αριθ. 137 (Nr. 1438), πίν. 72. V. Stais, Marbres et bronzes du Musée National I, 1910, σ. 249 αριθ. 1438. EA 1254.3 (E. Löwy). LIMC IV, 1992, σ. 850, αριθ. 29* s. v. Demeter (L. Beschi).

γ) Το νεκρόδειπνο από τη Θάσο ΕΑΜ 1525 (Κατάλογος Λιθίνων Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθ. 3362. Κ. Δ. Μυλωνάς, BCH 4 (1880), σ. 480, αριθ. 10. IG XII 8, 513. Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, ΑΕ 1984, σ. 177 αριθ. 1525, πίν. 19α).

δ) Το αναθηματικό ανάγλυφο στον Δία από την Καισαρειά Κοζάνης ΕΑΜ 3719 (Α. Κεραμόπουλλος, ΑΕ 1933, σ. 42 κ.ε. εικ. 4. Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας Α′, Αθήνα 1985, σ. 40, αριθ. 24, πίν. 9. Π. Χρυσοστόμου, ΑΔ 44-46 (1989-1991), Μελέτες, σ. 27 και υποσημ. 45).

ε) Η γυναικεία κεφαλή ΕΑΜ 2858, πιθανότατα κεφαλή Αφροδίτης, αδημοσίευτη. Αναφέρεται στο Ευρετήριο του μουσείου ως προερχόμενη από τη Μακεδονία και ταυτίζεται με την κεφαλή αριθ. 3785 του Καταλόγου Λιθίνων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας: «1883 Ἰουλ. 23. Κεφαλὴ γυναικεία μετὰ τοῦ λαιμοῦ κατὰ 2/3 περίπου μικροτέρα φυσικοῦ μεγέθους. Ἡ κόμη ὀπίσω ἀναδεδεμένη. Φέρει καὶ στεφάνην. Τὸ κρανίον ἄνω ἐπιπέδως ἀποτετμημένον ἀρχαιόθεν. Καλῆς διατηρήσεως, μάλιστα δὲ ἡ ῥὶς σχεδὸν ἄθικτος. Λίθου λευκοῦ. Ὕψος 0,16. Μακεδονίας, ὡς εἶπεν ὁ πωλητής. Ἠγοράσθη παρὰ Παναγ. Καντήλη».

8. Πρβλ. Καστριώτης, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 376 αριθ. 2357.

9. J. Svoronos, Das Athener Nationalmuseum III, 1937, σ. 637 αριθ. 2357, πίν. 142. O. Walter, ÖJh 13 (1910), Beibl. σ. 231 κ.ε., αριθ. a. E. Vikela, Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum am Ilissos, AM Beih. 16 (1994), σ. 177, σημ. 32, σ. 186 και σημ. 93.

10. E. Mitropoulou, Deities and Heroes in the Form of Snakes, 1977, σ. 103 κ.ε., αριθ. 8, εικ. 44.

11. L. v. Sybel, ό.π. (υποσημ. 7), αριθ. 2975.

12. Για τη λατρεία του Δία στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία βλ. Π. Χρυσοστόμου, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 21 κ.ε. Για τη λατρεία του Δία στη Βόρεια Μακεδονία βλ. S. Düll, Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit, 1977, σ. 98 κ.ε.

13. Η χρονολόγηση γύρω στα 424/3 π.Χ., που δίνει η Μητροπούλου, ό.π., δεν είναι σωστή.

ενδεχόμενο το ανάγλυφο να μην βρέθηκε μέσα στην πόλη της Θεσσαλονίκης, αλλά να προέρχεται από κάποιον άλλο χώρο της περιοχής[14].

2. Το αναθηματικό ανάγλυφο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο που δημοσιεύεται από τον Σβορώνο[15] με τον αριθμό ΕΑΜ 2863 δεν έχει ένδειξη προέλευσης. Ο αριθμός του, όπως σημειώνεται στη δημοσίευση, δεν ανταποκρίνεται στο Ευρετήριο του μουσείου[16]. Το ανάγλυφο αυτό προέρχεται από την Καστοριά, όπως προκύπτει από την αναφορά του στο Εὑρετήριον Γενικῆς Ἐφορείας[17] αριθ. 252: «Ἀνάγλυφον μικρόν. Ἐπὶ πλίνθου Ἡρακλῆς ἀντωπός, γυμνός, κρατῶν ἐν τῇ ἀριστερᾷ ρόπαλον, ἐφ' οὗ λεοντῆ μετ' ἠνωρθωμένης τῆς οὐρᾶς, ἐν δὲ τῇ δεξιᾷ στρογγύλον τι. Ὕψ. 0,23, πλ. 0,13, πάχ. 0,03-0,05. Εὑρέθη ἐν Καστοριᾷ τῆς Μακεδονίας καὶ δωρεῖται ὑπὸ Βασιλείου Ναούμ Ὡρολογοπούλου». Το αντικείμενο που κρατεί η μορφή στο δεξιό χέρι είναι πιθανότατα μήλο. Η εργασία του αναγλύφου είναι μετριότατη. Αυτός είναι και ο λόγος για την απογοητευτική, ως προς τις αναλογίες ιδιαίτερα, εμφάνιση του ήρωα και όχι η εξάρτηση της παράστασης από την αρχαία κωμωδία, όπως σημειώνεται στη δημοσίευση. Από τη Δυτική Μακεδονία έχουμε και άλλα αναθηματικά ανάγλυφα με τον Ηρακλή[18], όχι όμως από την περιοχή της Καστοριάς, όσο ξέρω.

3. Το ανάγλυφο ΕΑΜ 2352, το οποίο καταγράφεται στο Ευρετήριο του Μουσείου με προέλευση την Αθήνα και το οποίο δημοσιεύεται από τον Σβορώνο[19] χωρίς ένδειξη προέλευσης, είναι το δεξιό τμήμα του αναγλύφου αριθ. 3273 του Καταλόγου Λιθίνων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, που προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη και το οποίο, όταν έγινε η καταγραφή, σωζόταν ολόκληρο: «1879 Ἰουλίου 26. Ἀνάγλυφον ἱππέως πρ. δεξιά. Ὀπίσω αὐτοῦ πεζὸς μὲ βραχὺν χιτῶνα (ἐξωμίδα), πρ. δεξιὰ δένδρον καὶ ὑπὸ τὸν ἱππέα κύων τρέχων πρ. δ. Ὁ λίθος λευκός. Ἡ πλὰξ κατὰ τὸ μέσον περίπου τεθραυσμένη εἰς δύο. Ὕψ. 0,23, πλ. 0,30, πάχ. 0,03. Θεσσαλονίκη. Ἠγορ. παρὰ Ἀναστασίου...». Ο L. v. Sybel, ό.π., το περιγράφει διεξοδικότερα: «2976. 0.23. 0.30. Thessaloniki. Spätes, rohes Relief, oben giebelförmig: Reiter n.r. sprengend, Knierock, Chlamys um und zurück fliegend, Rechte ausholend mit Speer, unter dem Pferd jagt ein Hund n.r.; ihm fogt Diener, l. Fuss vor, kurzärmeliger Knierock, Mantel zusammengedreht um die Brust. Rechts, Pflanzen auf Fels, Schlangen darum, züngelt n.l. Tiefer, unter des Pferdes Vorderbeinen, ein Thier (Eber ?) n.l. hervorkommend ? E 3273». Σήμερα το ανάγλυφο είναι και πάλι ολόκληρο, χάρη στον † Στ. Τριάντη, που ταύτισε το αριστερό τμήμα του στα υπόγεια του Εθνικού Αρχαολογικού Μουσείου[20].

Ολόγλυφα

1. Η γυναικεία προτομή ΕΑΜ 421, που δημοσιεύτηκε από τον H. Jucker αναφέρεται ως προερχόμενη από τη Μήλο[21]. Το Ευρετήριο του Μουσείου και ο Καββαδίας[22] δεν δίνουν προέλευση. Η προτο-

14. Όπως σημείωσαν ήδη οι Ch. Edson και G. Daux, BCH 98 (1974), σ. 523, η αναφορά της Θεσσαλονίκης ως τόπου προέλευσης ενός αρχαίου δεν σημαίνει πάντοτε ότι το αρχαίο βρέθηκε οπωσδήποτε μέσα στην πόλη. Στη Θεσσαλονίκη στα χρόνια της Τουρκοκρατίας συγκεντρώνονταν αρχαιότητες από διάφορα μέρη της Μακεδονίας, για να πωληθούν ή για να αποσταλούν στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης.

15. Svoronos, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 652 αριθ. 2863, πίν. 176.

16. Τον αριθμό 2863 έχει στο Ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου το αγαλμάτιο του Τελεσφόρου από τη Μαντίνεια, BCH 14 (1890), σ. 594 κ.ε., πίν. VIII.

17. Το Ευρετήριο αυτό φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

18. Όπως π.χ. το ανάγλυφο στον Ηρακλή Κυναγίδα από το Ρυάκι Κοζάνης, Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 95 κ.ε., αριθ. 97, πίν. 35. Για τη λατρεία του Ηρακλή Κυναγίδα στη Μακεδονία βλ. E. Tagalidou, Weihreliefs an Herakles aus klassischer Zeit, 1993, σ. 149 κ.ε. Για τη λατρεία του Ηρακλή στη Βόρεια Μακεδονία βλ. Düll, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 86 κ.ε.

19. Svoronos, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 636 αριθ. 2352, πίν. 141.

20. Η ταύτιση αναφέρεται από τον Β. Καλλιπολίτη, ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 2, όπου όμως, όπως και στο ευρετήριο, αναφέρεται ότι το ανάγλυφο προέρχεται «ἐξ Ἀθηνῶν».

21. H. Jucker, Das Bildnis im Blätterkelch, 1961, σ. 99 κ.ε., αριθ. St 47, πίν. 40. Ίδια προέλευση δίνει και η Κ. Ρωμιοπούλου, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Ρωμαϊκών Γλυπτών (χ. χρ.) 64 αριθ. 100.

22. Π. Καββαδίας, Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου. Κατάλογος περιγραφικός, 1890-92, σ. 266 αριθ. 421.

μή αυτή όμως ταυτίζεται με την προτομή αριθ. 2603 του Καταλόγου Λιθίνων της Αρχαιολογικής Εταιρείας, όπου ως τόπος προέλευσης αναγράφεται η Θεσσαλονίκη (με ερωτηματικό): «1877. Μαΐου 29. Γυναικὸς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων προτομή. Ἐπὶ στρογγύλης βάσεως, ἐχούσης καὶ δελτίον δι' ἐπιγραφήν, ὑποκάτωθεν δὲ γλυφὰς φύλλων. Στροφὴ τῆς κεφαλῆς ἐπὶ δεξιὰ καὶ μικρὸν πρὸς τὰ ἄνω, ἡ ῥὶς ἐπίγρυπος, τὸ πηγούνιον ἔχον διαφυήν, αἱ ὀφρῦς καὶ αἱ κόραι ἐνδεδειγμέναι. Ἔκφρασις σοβαρά. Ἐξεργασία τῆς κόμης ἀμελεστέρα, ἡ δὲ τῶν ἐνδυμάτων μάλιστα τοῦ χιτῶνος ξηρά, ὀλίγῳ καλλίων ἡ τοῦ περιβολαίου. Βλάβαι μικραί. Ἔν ἀπόκρουσμα ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ ἄλλο κατὰ τὰ ἀριστερὰ τοῦ λαιμοῦ, ἔτι ἐλλείπει μικρόν τι μέρος κατὰ τὰ δεξιὰ ἄκρα τοῦ περιβολαίου. Ὁ λίθος λευκός, ἀλλ' ἐμελανώθη τυχαίως. Ὕψ. 0,68, πλάτ. 0,43. Θεσσαλονίκη; Ἠγορ. παρὰ Δ. Χαιρέτη ἀρχαιοπράτου». Ίδια προέλευση αναφέρει και ο Sybel[23]: «Thessalonike? Leb. weibl. Büste röm. Zeit. Kopf halblinks, Haarknauf tief, Rock u. Mantel. Brauen, Pupillen. Schrifttäfelchen zwischen Akanthosblättchen; runde Basis mit Sockel u. Sims. E. 2603». Η ταύτιση της προτομής 2603 του Καταλόγου της Εταιρείας με την προτομή ΕΑΜ 421 είναι βέβαιη. Η προτομή έχει όλα τα χαρακτηριστικά, καθώς και τα μικρά σπασίματα που αναφέρονται στην περιγραφή. Αλλά και η προέλευση από τη Θεσσαλονίκη είναι κατά τη γνώμη μου πολύ πιθανή. Από τη Θεσσαλονίκη έχουμε και άλλα παρόμοια μνημεία. Η προέλευση της προτομής από τη Μήλο που αναφέρει ο Jucker οφείλεται, όπως πιστεύω, σε κάποια σύγχυση[24].

2. Από τη Μακεδονία προέρχεται σύμφωνα με τον Κατάλογο Λιθίνων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀριθ. 45 και μια άλλη «Προτομὴ γυναικὸς νέας, ἐχούσης εἰς πολλὰς συνεστραμμένας χτενισίας πρὸς τὰ ὀπίσω ἀναδεδεμένην τὴν κόμην, ἔνθα ὅμως ἐλλείπει ὁ κόμβος διότι εἶναι καθέτως ὁ λίθος ἀποτετμημένος ἔκπαλαι. Ὁ λίθος κιτρινίζει πως. Ὁμοιάζει τὸν πεντελήσιον. Ἡ ὑπὸ τὸν λαιμὸν πέριξ ἐργασία δηλοῖ ὅτι ἦτο νὰ ἐντεθῇ εἰς ἄλλο σῶμα. Εὑρέθη ἐν Μακεδονίᾳ. Δῶρον τοῦ Πούλιου». Η προτομή αυτή πρέπει να ταυτισθεί με την προτομή ΕΑΜ 354, η οποία έχει καταγραφεί χωρίς προέλευση στο Ευρετήριο του Μουσείου. Η ταύτιση είναι, νομίζω, βέβαιη, επειδή καμιά άλλη κεφαλή στα υπόγεια του μουσείου δεν συγκεντρώνει, όσο μπόρεσα να ερευνήσω, τα χαρακτηριστικά της κεφαλής 45 του Καταλόγου της Εταιρείας. Χωρίς προέλευση αναφέρεται η κεφαλή 354 και από τον Καββαδία[25], καθώς και από τον Sybel ό.π., αριθ. 676, όπου όμως σημειώνεται ότι προέρχεται από τη συλλογή της Εταιρείας: «Weiblich. Typus der münchner Muse (Glyptothek n. 89); Hals (mit Querfalten) und Brustansatz erhalten (Büste Gyps). E». Η κεφαλή της Μούσας του Μονάχου δεν είναι άλλη από τη λεγόμενη κεφαλή Brunn. Με αυτήν, καθώς και με ορισμένες άλλες κεφαλές, που έχουν υποδειχθεί ως συγγενικές, συνδέεται η κεφαλή ΕΑΜ 354 ως προς το είδος της κόμμωσης που προσδιορίζουμε με τον όρο «Melonenfrisur»[26]. Η κεφαλή του μουσείου είναι μάλλον ένα ιδεαλιστικό πορτραίτο. Είναι νεότερη από την κεφαλή Brunn και ανάγεται ίσως στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.[27].

3. Μια άλλη κεφαλή αγάλματος από τη Μακεδονία, που βρισκόταν έως πρίν λίγα χρόνια στην Αθήνα, είναι η κεφαλή της Τύχης ή Κυβέλης του Μουσείου Φιλίππων Λ 1964. Η κεφαλή αυτή που βρισκόταν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με αριθ. Ευρ. ΒΕ 919/1955, δεν ήταν άλλη, όπως διαπίστωσα το 1966 που εργαζόμουν στο μουσείο, από την κεφαλή που είχε δημοσιευθεί από τον E. Lapalus[28] και τον P. Collart[29] και που είχε χαθεί στα χρόνια του πολέμου. Στο Μουσείο των Φιλίππων

23. Sybel, ό.π. (υποσημ. 11), αριθ. 3165.

24. Από τη Μήλο είναι η προτομή της Αυρηλίας Ευποσίας ΕΑΜ 424: Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, ΑΕ 1981, σ. 133 κ.ε., αριθ. 424, πίν. 49δ. Ρωμιοπούλου, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 80 αριθ. 139.

25. Καββαδίας, ό.π. (υποσημ. 22), αριθ. 354.

26. Για την κεφαλή Brunn και τις κεφαλές που συγγενεύουν με αυτήν βλ. G. Schmidt, AntPlastik X (1970), σ. 29 κ.ε., εικ. 1-11, πίν. 31-33. B. Vierneisel-Schlörb, Glyptothek München. Katalog der Skulpturen II, 1979, σ. 438 κ.ε., εικ. 216-218.

27. Το μάρμαρο μοιάζει με παριανό. Η κεφαλή είναι αδημοσίευτη.

28. E. Lapalus, BCH 59 (1935), σ. 191 κ.ε., πίν. 10.

29. P. Collart, Philippes, 1937, σ. 455, πίν. 83.3.

μεταφέρθηκε, μετά από υπόδειξή μου, από την Χ. Κουκούλη[30]. Για την κεφαλή αυτή θα κάνω λόγο σε ξεχωριστή μελέτη.

4. Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο πρέπει να αναζητηθεί μια ακόμα κεφαλή από τη Μακεδονία, η οποία σύμφωνα με πληροφορίες του Π. Ευστρατιάδη έφτασε στην Αθήνα το 1870. Δυστυχώς τα στοιχεία που δίνονται δεν επαρκούν για να εντοπισθεί ανάμεσα στις κεφαλές αγαλμάτων που είναι αποθηκευμένες στα υπόγεια του μουσείου. Παραθέτω τη σχετική μνεία από το Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας[31] του Ευστρατιάδη, σελ. 112, αριθ. 734, 4 Ιουν. 1869: «Ὁ Καλοποθάκης δι' ἐπιστολῆς τῆς 10 Οκτωβρ. 1868 ἀναφέρει ὅτι ὁ Χρῆστος Μπάκας ἐκ Θεσσαλονίκης ἐρωτᾶ αὐτόν, ἂν κατετέθη εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον κεφαλὴ Ἀπόλλωνος εὑρεθεῖσα ἐν Ἀμφιπόλει, ἥτις ἐδόθη εἰς τὸν πρόξενον Βατικιώτην τὸν Ἰαν. 1868, ἵνα ἀποσταλῆ εἰς Ἀθήνας εἰς τὸ Ἐθν. Μουσεῖον». Απέναντι έχει σημειωθεί: «Θεσσαλονίκης Πρόξενος Βατικιώτης κρατεῖ κεφαλὴν Ἀπόλλωνος ἐξ Ἀμφιπόλεως. Παρεπέμφθη εἰς τὸ Ὑπουργ. τῶν Ἐξωτερικῶν, ἵνα διατάξῃ τὴν ἀποστολὴν εἰς Ἀθήνας. ὅρ. πρ. 744 καὶ 891». Στη σελίδα 112 αριθ. 744 σημειώνεται: «1870, 18 Ἰουν. ὅτι ὁ Βατικιώτης παρέδωσεν σήμερον εἰς τὸ μουσεῖον τὴν ἐξ Ἀμφιπόλεως κεφαλήν. ὅρ. πρ. 734 καὶ πρ. 891». Στη σ. 127 αριθ. 891 δίνεται το όνομα του αποστολέα: «24 Ἰουνίου 1870. ὅτι Χρῆστος Μπάκας καλεῖται ὁ ἐκ Θεσσαλονίκης διὰ τοῦ προξένου ἀποστείλας εἰς τὸ μουσεῖον τὴν κεφαλήν ὅρ. 734 καὶ ἀνάγκη νὰ σταλῇ εἰς τὸν ἄνδρα εὐχαριστήριον. Ἀπεστάλη διὰ τοῦ Καλοποθάκη». Η κεφαλή, με επιφυλάξεις εάν πράγματι είναι κεφαλή Απόλλωνα, αναφέρεται και στον Συνοπτικόν Κατάλογον τῶν κατατεθειμένων ἐν ταῖς συλλογαῖς ἀρχαίων ὑπό τῆς Γενικῆς Ἐφορείας (1863-1884), σελ. 12, που περιέχεται στο φάκελλο 15 του Αρχείου Ευστρατιάδη «Κεφαλὴ Ἀπόλλωνος (;) δοκίμου ἐποχῆς, ἐξ Ἀμφιπόλεως, λ. ἐγχωρίου λευκοῦ, παρὰ Χρήστου Μπάκα διὰ τοῦ προξένου Θεσσαλονίκης Βατικιώτου». Η κεφαλή σημειώνεται ότι περιγράφεται σε παράρτημα, το οποίο όμως δεν μπόρεσα να εντοπίσω.

Επιγραφές

Από μια σημείωση του Π. Ευστρατιάδη έχουμε πληροφορίες για τα ενεπίγραφα βάθρα από τη Θεσσαλονίκη IG X 2. 1, 184 και IG X 2. 1, 185, τα οποία έχουν στο μεταξύ χαθεί. Από τη σημείωση[32] προκύπτει ότι το ύψος των βάθρων δεν ήταν 1,40 μ., όπως αναφέρει ο Edson, αλλά 1,80 μ., όσο δηλαδή και το ύψος του τρίτου, παρόμοιου ενεπίγραφου βάθρου IG X 2. 1, 183, που βρέθηκε αργότερα. Και με τις άλλες διαστάσεις του τρίτου βάθρου υπάρχει αντιστοιχία. Από τη σημείωση του Ευστρατιάδη μαθαίνουμε επίσης πότε και πού βρέθηκαν τα δύο βάθρα, ποιαν ακριβώς μορφή είχαν, και ακόμα ποια μορφή είχαν τα γράμματα και τα συμπλήματα (Ligaturae), τα οποία έχουν αντιγραφεί προσεκτικά: «Ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ πρόξενος Βατικιώτης στέλλει ἐκεῖθεν ἀντίγραφα 2 ἐπιγραφῶν ἐπὶ δύο βάθρων περὶ τοῦ αὐτοῦ ἀνδρός, ἄρχονται καὶ αἱ δύο ...[αναφέρεται το κείμενο των επιγραφών και σημειώνονται η μορφή των γραμμάτων και τα συμπλήματα]. Λέγει δέ ὅτι καταστρεφομένων τῶν τειχῶν τῶν σχηματιζόντων τὸν τριπλοῦν περίβολον ἔμπροσθεν καί ἑκατέρωθεν τῆς πύλης τοῦ Βαρδαρίου τῆς πρὸς τὸ βορειοδυτικὸν μέρος τῆς πόλεως, εὑρέθη κατεδαφιζομένου τοῦ δευτέρου περιβόλου ἔδαφος στηριζόμενον ἐπὶ θόλου πλινθοκτίστου καὶ ἐπ' αὐτοῦ μακρὰν 20 μέτρα δεξιόθεν τῆς πύλης τοῦ Βαρδαρίου εὑρέθησαν πλησίον ἀλλήλων κείμενα τὰ 2 βάθρα τὰ ἔχοντα τὰς ἐπιγραφάς. Ἔχουσι δὲ μόνον τὴν πλευράν ἐν ᾗ ἡ ἐπιγραφὴ ἐγγεγλυμμένη. Τὸ ὕψος τῶν βάθρων εἶναι 1.80 .Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἐγγεγραμμένη ἐν πλαισίῳ ἔχοντι 0.48, τὸ δὲ πλάτος τῆς πλευρᾶς εἶναι 0.62, τὸ τῆς κορυφῆς καὶ τῆς βάσεως πλάτος εἶναι 0.88». Στη σελ. 189, αρ. 1409 προστίθενται: «(πρ. ὅρ. 1369 Φεβρ. 26 σελ. 188) παρακαλεῖται ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ πρόξενος, ἵνα ἀποστείλῃ ἐκμάγματα ἐπὶ χάρτου εἰς Ἀθήνας ἵνα ἐκτυπωθῶσιν ἐν τῇ ἀρχαιολ. ἐφημερίδι».

Γ.Ι. ΔΕΣΠΙΝΗΣ

30. Για τη μεταφορά της κεφαλής στο Μουσείο των Φιλίππων βλ. G. Bakalakis, Pro arte antiqua. Festschrift für H. Kenner, 1982, σ. 28 σημ. 13. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, σ. 252.

31. Φυλάσσεται στο αρχείο της Αρχαιολογικής Εταιρείας.

32. Ημερολόγιον Υπηρεσίας, σ. 188 αριθ. 1369, Φεβρ. 26, 1873, 475 8.

Zusammenfassung

SKULPTUREN AUS MAKEDONIEN IN ATHEN

In den Museen Athens werden mehrere Inschriften und rundskulpturen aufbewahrt, die aus Makedonien stammen. Die Herkunft einiger von diesen Denkmälern war bekannt, von anderen aber nicht. Die Grabreliefs, deren Herkunft aus Makedonien bis jetzt unbekannt war, habe ich früher vorgestellt: G. Despinis, Εγνατία 3, 1991-1992, 57 ff.; ders., Τόμος εις μνήμην Ι. Βοκοτοπούλου, im Druck. Hier kann ich sieben weitere Skulpturen hinzufügen: drei Weihreliefs, eine weibliche Büste und drei Statuenköpfe. Am Ende spreche ich über einige unbekannte Einzelheiten der verlorenen Inschriften von Thessaloniki IG X 2.1, 184 und 185.

G. DESPINIS

ΔΥΟ ΑΡΧΑΙΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΘΟΡΙΚΟΥ

Οι ανασκαφικές καί επιφανειακές έρευνες στην περιοχή του Θορικού προσθέτουν συνεχώς νέα στοιχεία στις γνώσεις μας για τον αρχαίο δήμο, την έκταση και τη χωροταξική οργάνωση, την οικιστική δομή και τις δραστηριότητες των κατοίκων του. Το διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο του δήμου βρίσκεται στο λόφο Βελατούρι, όπου σώζεται πυκνοχτισμένο οικιστικό σύνολο, ιερά, θέατρο καί νεκροταφεία. Στους γύρω λόφους και την πεδιάδα εντοπίζεται η αγροτική και μεταλλευτική δραστηριότητα, καθώς εργαστήρια και αγροικίες έχουν αποκαλυφθεί στις θέσεις Σκιτζέρι, Στεφάνι και στις παρυφές της κοιλάδας Αδάμη.

Ίχνη προϊστορικής εγκατάστασης εντοπίστηκαν στο ύψωμα 26, 50 (Σχέδ. 1, θέση 1), όπου βρέθηκαν λεπίδες και απολεπίσματα οψιανού και πυριτόλιθου, καθώς και χονδροειδής προϊστορική κεραμική. Η περιοχή κατοικείται συνεχώς τουλάχιστον από το τέλος της νεολιθικής περιόδου έως τα ρωμαϊκά χρόνια. Ακμάζει ιδιαίτερα κατά τους κλασικούς χρόνους, εποχή εντατικής εκμετάλλευσης των μεταλλείων. Πολλά από τα εργαστήρια και τις άλλες εγκαταστάσεις που έχουν αποκαλυφθεί χρονολογούνται στο τέλος του 5ου καί κυρίως στον 4ο και τις αρχές του 3ου αι. π.Χ., οπότε παρατηρείται και εντατικοποίηση της μεταλλευτικής δραστηριότητας στη Λαυρεωτική μετά τις πολεμικές αναταραχές των τελευταίων δεκαετιών του 5ου αι. π.Χ. Η εντατική εκμετάλλευση συμπεραίνεται και από το μεγάλο αριθμό μισθώσεων μεταλλείων, όπως αποτυπώθηκαν στις επιγραφές των Πωλητών[1].

Στην περιοχή του Θορικού έχει ερευνηθεί ή εντοπιστεί ένας μεγάλος αριθμός εργαστηρίων[2] (Σχέδ. 1, θέσεις 2-12). Δύο από αυτά περιγράφονται παρακάτω.

Το πρώτο εργαστήριο βρίσκεται στη θέση Σκιτζέρι[3], στις βόρειες παρυφές της κοιλάδας Αδάμη, κάτω από τα υψώματα της Παλαιοκαμάριζας. Το δεύτερο αποκαλύφθηκε πρόσφατα στο δρόμο που οδηγεί από το Καβοδόκανο Λαυρίου στον οικισμό του Άνω ή Νέου Θορικού.

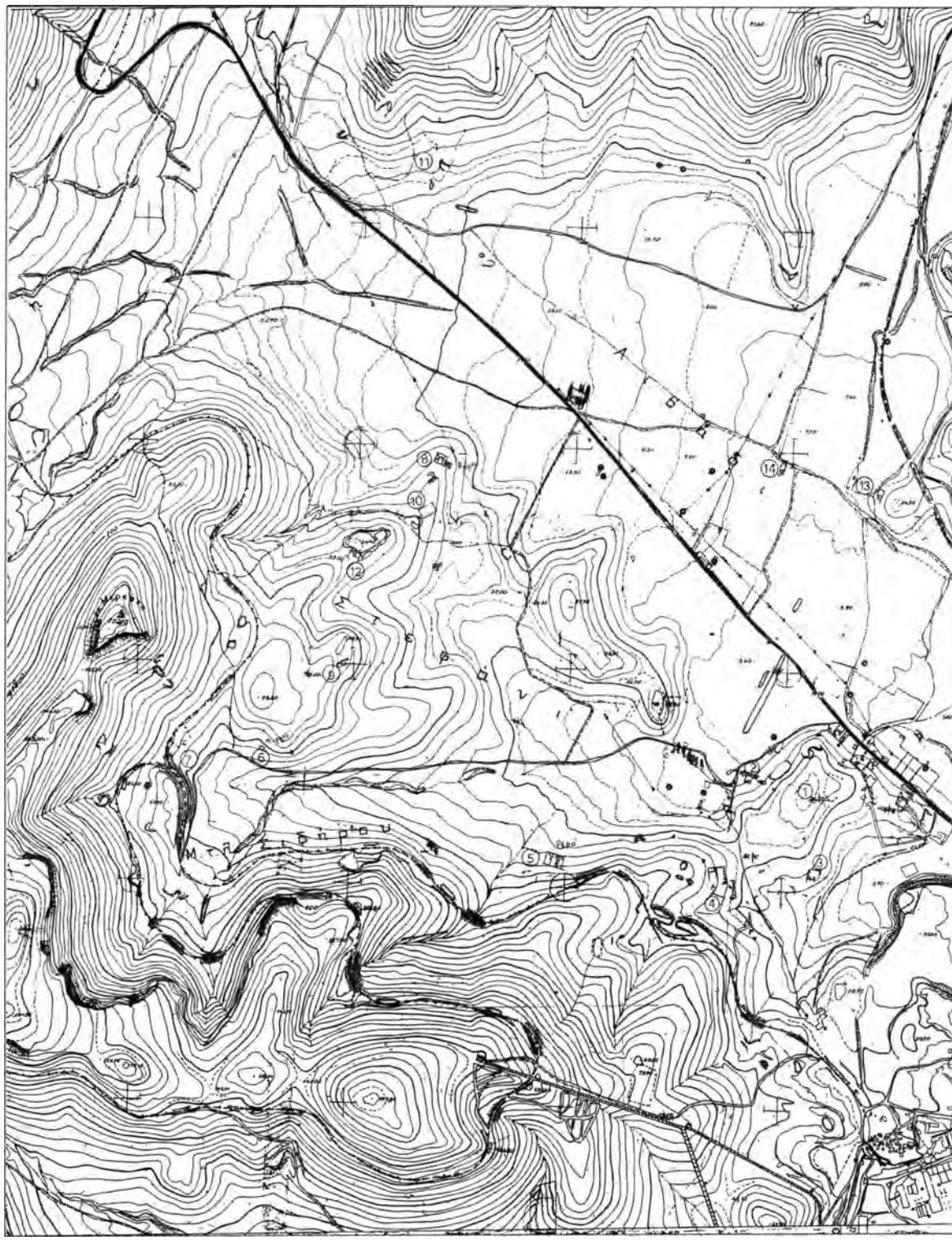
Το εργαστήριο στο Σκιτζέρι

Το συγκρότημα (Σχέδ. 2· Πίν. 43 γ) καταλαμβάνει έκταση 1689 τ. μ., μόνο στο τμήμα που αποκαλύφθηκε μέσα στο κτήμα Μ. Βιολάρη. Ήταν μεγαλύτερο και εκτεινόταν και στα γύρω κτήματα. Βρίσκεται στη βραχώδη κατηφορική πλαγιά, στις παρυφές της κοιλάδας, σε μικρή απόσταση από το δρόμο πού οδηγεί στην Πλάκα και τον οικισμό της Παλαιοκαμάριζας. Ένα μικρό πλυντήριο σώζεται δυτικότερα, σε απόσταση περίπου 200 μ., στη θέση Εργαστηράκια.

1. Πρόκειται για τις λίθινες στήλες πού βρέθηκαν στην Αγορά των Αθηνών και στις οποίες έχουν καταγραφεί οι μισθώσεις των μεταλλείων. Η πόλη των Αθηνών υπό την εποπτεία των αρχόντων Πωλητών παραχωρεί μεταλλεία σε ιδιώτες επιχειρηματίες για συγκεκριμένο χρόνο και με καθορισμένο μίσθωμα (Αριστοτ. Αθην. Πολ. 47, 2). Οι επιγραφές δημοσιεύθηκαν από την M. Crosby, Greek Inscriptions, Hesperia 10 (1941), σ. 14 κ.ε. The Leases of the Laurion Mines, Hesperia 19 (1950), σ. 189-312. Η ίδια, More Fragments of Mining Leases from the Athenian Agora, Hesperia 26 (1957), σ. 1 κ.ε.

2. Με τον όρο εργαστήριο εννοούνται οι εγκαταστάσεις που περιλαμβάνουν ένα ή περισσότερα πλυντήρια εμπλουτισμού μεταλλεύματος με τους χώρους που τα συνοδεύουν συνήθως, καθώς και την οικία του ιδιοκτήτη της επιχείρησης και χώρους οικοτεχνικής δραστηριότητας. Παρόμοιες εγκαταστάσεις έχουν αποκαλυφθεί σε όλη τη Λαυρεωτική.

3. Πρόκειται για το εργαστήριο που ανασκάφηκε στο κτήμα Μ. Βιολάρη. Βλ. Μ. Οικονομάκου, ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 88 (θέση 11 στο Σχέδ. 2).

Σχέδ. 1. Χάρτης της περιοχής Θορικού-Στεφάνι-Μερκάτι, όπου σημειώνονται οι αρχαίες εγκαταστάσεις (απόσπασμα Γ.Υ.Σ. 6478/5).

Το εργαστήριο κατασκευάστηκε στην κατηφορική πλαγιά, μετά από λάξευση του μαλακού σχιστόλιθου και οι αρχαίοι εκμεταλλεύτηκαν την κλίση του εδάφους, για να συγκεντρώνουν τα νερά που κυλούσαν από τα ψηλότερα σημεία. Το οικοδομικό υλικό – ασβεστολιθικές πέτρες δουλεμένες αδρά – φαίνεται ότι προέρχεται από ένα μικρό λατομείο ανοιγμένο ψηλότερα στην πλαγιά.

Μέσα στα όρια της ιδιοκτησίας Μ. Βιολάρη (εκτάσεως περίπου 7 στρεμμάτων) βρέθηκαν τρία επίπεδα πλυντήρια (Τ, Α, καί Υ στο Σχέδ. 2), δωμάτια για τη θραύση και αποθήκευση του μεταλλεύματος και άλλοι βοηθητικοί χώροι. Τα πλυντήρια έχουν τη γνωστή τυπική μορφή και ανήκουν στον τύπο Ι των επιπέδων πλυντηρίων[4]. Το ένα είναι ιδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων, ενώ όλα έχουν πολύ επιμελημένη κατασκευή.

Το πλυντήριο Τ βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά του κτήματος και έχει διαστάσεις 12,80 × 7,50 μ. Η βόρεια πλευρά του με τη δεξαμενή τροφοδοσίας υπέστη μετασκευές κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, όταν ανοίχτηκε ένα σπηλαιώδες όρυγμα, διαστ. 2,30 × 2,05 μ. Τό όρυγμα ορίζεται στις πλευρές από δύο χαμηλούς τοίχους, οι οποίοι κατασκευάστηκαν πάνω στη δεξαμενή τροφοδοσίας του πλυντηρίου Τ, μετά την επίχωσή της με χώμα και πέτρες. Στο δάπεδο του ορύγματος, στη βορειοδυτική πλευρά του, βρέθηκε κυκλικό λάξευμα με υπολείμματα καμινείας, καμένο χώμα και άμμο. Τα υπολείμματα αυτά ήταν διασκορπισμένα και στο υπόλοιπο δάπεδο του ορύγματος.

Η χρονολόγηση της επέμβασης στηρίζεται στην κεραμική που βρέθηκε μέσα στο όρυγμα και περιελάμβανε κομμάτια ρωμαϊκών σκευών. Η παρουσία της άμμου οφείλεται πιθανότατα στην καμίνευση υπολειμμάτων λιθαργύρου, καθώς για την τήξη του χρησιμοποιόταν και αυτό το υλικό[5]. Το δάπεδο του ορύγματος διαμορφώθηκε κατά 0,95 μ. χαμηλότερα από το δάπεδο του δωματίου Π, στη νότια πλευρά του οποίου είχε λαξευτεί. Σε επαφή με το δυτικό τοίχο του δωματίου βρέθηκε ένα ακόμα ελλειψοειδές όρυγμα με ελάχιστα ίχνη καμινείας. Το δωμάτιο Π ήταν σύγχρονο με το πλυντήριο Τ, το οποίο χρησιμοποιήθηκε και έως τους ύστερους κλασικούς χρόνους, όπως συνάγεται από την κεραμική και τα κατασκευαστικά στοιχεία. Το ίδιο ισχύει και για το προς Δ. δωμάτιο Ρ. Φαίνεται ότι και τα δύο αποτελούσαν βοηθητικούς χώρους του πλυντηρίου, για την αποθήκευση ή τη θραύση του μεταλλεύματος.

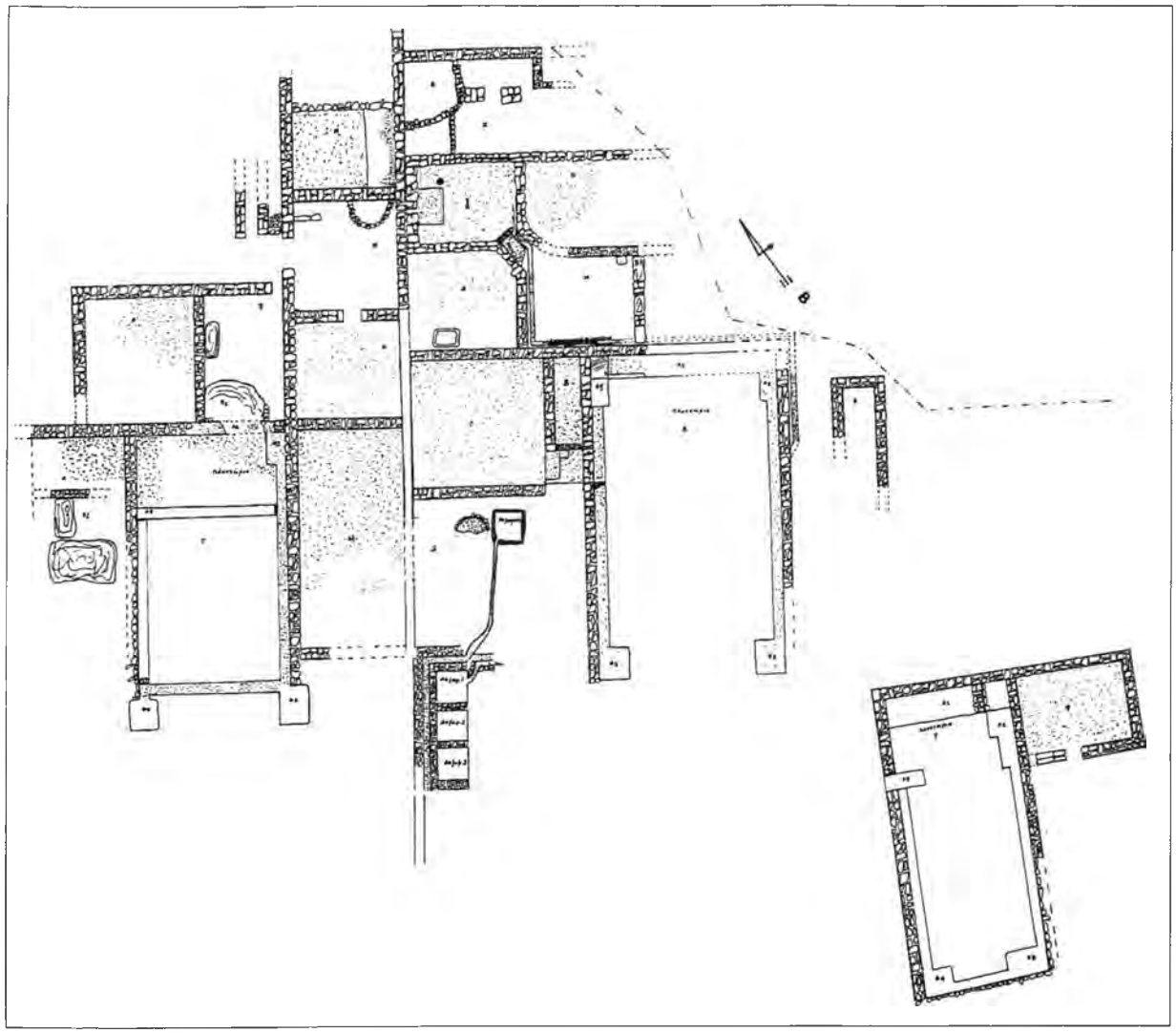
Σε επαφή με τη δυτική πλευρά του πλυντηρίου εντοπίστηκαν άλλα δύο δωμάτια (Χ και Χ1), τα οποία χρησιμοποιήθηκαν επίσης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο για την καμίνευση των αρχαιότερων σκωριών. Πάνω στο κονίαμα των παλαιότερων δαπέδων βρέθηκαν όστρακα ρωμαϊκών σκευών, χώμα κόκκινο από φωτιά, φτωχές σκωρίες και ίχνη στάχτης. Στο νοτιότερο δωμάτιο Χ1 οι καμινεύσεις γίνονταν μέσα σε λακούβες λαξευμένες στο έδαφος. Ολόκληρος ο χώρος σε αρχική φάση είχε προετοιμαστεί για την κατασκευή μιας δεξαμενής, καθώς το σχιστολιθικό έδαφος είχε λαξευτεί κανονικά σε όλη την έκταση του δωματίου, η προσπάθεια όμως φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε και ο χώρος χρησιμοποιήθηκε αργότερα, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Είναι γνωστό ότι μετά την εγκατάλειψη των μεταλλείων τον 1ο αι. π.Χ. συνεχίστηκε μία περιορισμένη επεξεργασία των πλούσιων εκβολάδων, των λιθαργύρων και των σκωριών[6].

Ανατολικά του πλυντηρίου Τ και από Β. προς Ν. εκτείνεται μία σειρά τεσσάρων δωματίων (Η, Θ, Λ, Μ στο Σχέδ. 2). Στο βορειότερο (Η, διαστ. 4,50 × 3,30 μ.) σώζεται δάπεδο από κονίαμα. Αμέσως νότια βρίσκεται το δωμάτιο Θ (τετράγωνο πλευράς 4,50 μ.) με είσοδο, πλ. 1,25 μ., στη δυτική πλευρά. Σε

4. Σύμφωνα με την κατάταξη των τύπων των πλυντηρίων κατά Κ. Κονοφάγο στο έργο του, Το αρχαίο Λαύριο, Αθήνα 1980, σ. 234, σχέδ. 10-16.

5. Η παρατήρηση για την παρουσία της άμμου οφείλεται στον καθηγητή του ΕΜΠ Γ. Παπαδημητρίου, ο οποίος ειχε εξετάσει υπολείμματα μιας καμίνου στην περιοχή του Σουνίου. Βλ. Μ. Οικονομάκου, Εργαστήριο τήξεως μεταταλλεύματος στον όρμο Ασημάκη Σουνίου: Ορυκτός πλούτος 103 (1997), σ. 53.

6. Οι μεταλλευτικές εργασίες συνεχίστηκαν και κατά την υστερορωμαϊκή-παλαιοχριστιανική περίοδο, 5ο-6ο αι. μ.Χ. Στα Πουσιπέλια Καμάριζας σε συγκρότημα ιερού και λουτρών της υστεροκλασικής περιόδου προστέθηκε μια παλαιοχριστιανική βασιλική. Εκεί βρέθηκε και ένα άτεχνο μολύβδινο ανάγλυφο πλακίδιο με παράσταση βρεφοκρατούσας. Βλ. Μ. Οικονομάκου, Έρευνες στην Λαυρεωτική. Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Κερατέα 1997 (υπό εκτύπωση).

Σχέδ. 2. Θορικός. Θέση Σκιτζέρι. Κτήμα Μ. Βιολάρη. Κάτοψη του αρχαίου εργαστηρίου.

επαφή με το βόρειο τοίχο σώζεται ελλειψοειδής κατασκευή από μικρούς αργούς λίθους, συνηθισμένη σε εργαστήρια και σπίτια[7], που χρησίμευε για αποθήκευση, κυρίως μεγάλων σκευών ή άλλων αντικειμένων και υλικών, π.χ. ξύλων για το μαγειρείο.

Ένα δεύτερο επίμηκες χώρισμα δημιουργήθηκε στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου με ένα χαμηλό τοίχωμα και χρησιμοποιήθηκε ως εστία για μαγείρεμα, καθώς στο εσωτερικό του βρέθηκαν ίχνη φωτιάς, μαυρισμένες πέτρες και κομμάτια μαγειρικών σκευών. Οικιακά σκεύη – κομμάτια αμφορέων και λεκανών – βρέθηκαν καί σε άλλα σημεία του δωματίου βεβαιώνοντας τη χρήση του ως μαγειρείου.

Το δωμάτιο Θ επικοινωνεί με πόρτα, πλ. 0,75 μ., στο νότιο τοίχο με το δωμάτιο Λ., όπου σώζεται

7. Π. Ζορίδης, Εργαστήριο εμπλουτισμού μεταλλεύματος στο Θορικό, ΑΕ 1980, σ. 77, εικ. 2.

δάπεδο με κονίαμα. Το νότιο άκρο της σειράς αυτής των δωματίων καταλαμβάνει μεγάλη επιμήκης αίθουσα (Μ στο Σχέδ. 2), διαστ. 9,10 × 4,60 μ., από την οποία σώθηκαν μόνο τα θεμέλια των τοίχων και ίχνη δαπέδου από υδραυλικό κονίαμα πάνω στο σχιστολιθικό έδαφος που αποτελούσε και το υπόστρωμα. Δεν εντοπίστηκε άνοιγμα εισόδου. Η έλλειψη ανοιγμάτων και το υδραυλικό δάπεδο αποτελούν ενδείξεις για τη χρήση του χώρου αυτού ως βοηθητικής δεξαμενής, αν και η καταστροφή που έχει υποστεί δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα. Εξ ίσου πιθανό είναι να χρησιμοποιήθηκε για την αποθήκευση του εμπλουτισμένου μεταλλεύματος.

Το επίπεδο πλυντήριο Α, με εντυπωσιακές διαστάσεις (13,90 × 8,10 μ.), καταλαμβάνει το κέντρο περίπου του συγκροτήματος. Το κεκλιμένο επίπεδο από όπου γινόταν η επανατροφοδότηση με νερό της δεξαμενής τροφοδοσίας (Δ1) βρισκόταν στη βορειοδυτική γωνία του πλυντηρίου, ενώ στα περισσότερα γνωστά πλυντήρια το επίπεδο αυτό βρίσκεται στην ακριβώς απέναντι γωνία[8]. Σώθηκε μόνο μια λίθινη πλάκα που χώριζε τη δεξαμενή από το επίπεδο των ρείθρων.

Το πλυντήριο παρουσιάζει και άλλες ιδιομορφίες. Ο δυτικός αγωγός (Φ1) επικοινωνεί με το χώρο Β στα δυτικά και τροφοδοτείται με νερό από μια μικρή επιμήκη δεξαμενή (Β/Δ6). Η δεξαμενή είναι κάθετη στον κατά μήκος άξονα του χώρου Β και έχει κατηφορική κλίση προς τον αγωγό Φ1 του πλυντηρίου Α. Το πλυντήριο και ο μικρός βοηθητικός χώρος Β, που αποτελούσε πιθανότατα ένα σύστημα βοηθητικών δεξαμενών ή ένα μικρό πλυντήριο, επικοινωνούσαν στην αρχική φάση κατασκευής της εγκατάστασης. Αργότερα η επικοινωνία διακόπηκε με την κατασκευή ενός ενδιάμεσου τοίχου, πλ. 0,50 μ., και το πλυντήριο πήρε τη γνωστή τυπική μορφή. Το δάπεδο του δωματίου Γ, εκτεινόμενο μέχρι το δυτικό τοίχο του πλυντηρίου, στρώθηκε πάνω στο μικρό χώρο Β, ο οποίος προηγουμένως είχε επιχωσθεί. Το ισχυρό υδραυλικό κονίαμα που κάλυψε το δάπεδο και τις εσωτερικές όψεις των τοίχων του δωματίου Γ αποτελούν ενδείξεις ότι χρησιμοποιήθηκε ως δεξαμενή βοηθητική του πλυντηρίου Α.

Μια ακόμα επέμβαση παρατηρείται στον αγωγό Φ1 του πλυντηρίου, με την τοποθέτηση μιας πλάκας που στερεώθηκε με κονίαμα χωρίζοντάς τον σε δύο μέρη. Το ίδιο έγινε και στο πλυντήριο Α του συγκροτήματος στη δυτική πλευρά του λόφου Βελατούρι[9]. Η πιο σημαντική όμως ιδιομορφία είναι η απουσία του αγωγού που βρίσκεται συνήθως παράλληλα στη δεξαμενή τροφοδοσίας και την χωρίζει από το επίπεδο εμπλουτισμού ή στεγνωτήριο. Το πλυντήριο αυτό έχει ολοκληρωμένη μορφή, λειτούργησε για τον εμπλουτισμό του μεταλλεύματος και η απουσία του αγωγού δεν είναι τυχαία. Η ανακυκλοφορία του νερού, όπως και σε όλα τά γνωστά πλυντήρια, γινόταν μέσα από τους δύο πλευρικούς αγωγούς και τις δεξαμενές. Η έλλειψη εδώ του παράλληλου στη δεξαμενή τροφοδοσίας αγωγού θα πρέπει να μελετηθεί από ειδικούς τεχνικούς.

Ανατολικά του πλυντηρίου ένα στενόμακρο δωμάτιο (Φ, σωζ. διαστ. 4,20 × 1,30 μ.), του οποίου το δάπεδο ήταν το φυσικό σχιστολιθικό έδαφος, χρησιμοποιόταν για βοηθητικές εργασίες ή για την αποθήκευση μεταλλεύματος. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του πλυντηρίου ένα στενό αυλάκι που περιέβαλλε και τμήμα της ανατολικής πλευράς καταλήγοντας στον αγωγό Φ2, τροφοδοτούσε επίσης το πλυντήριο με νερό. Το αυλάκι (πλ. 0,15, βάθ. 0,13 μ.) αυτό διέσχιζε άλλα δύο δωμάτια που βρίσκονταν βόρεια και ψηλότερα από το πλυντήριο Α, ακολουθώντας τήν κλίση του εδάφους. Τα ίχνη του αυλακιού σταματούσαν στο δωμάτιο Ι, το οποίο είχε επίσης δάπεδο με κονίαμα.

Νότια του δωματίου Ι, στο δωμάτιο Δ, σώζονταν επίσης ίχνη κονιάματος στο δάπεδο και μία τετράπλευρη μαρμάρινη αβαθής λεκάνη. Βρέθηκαν επίσης κομμάτια τριβείων από τραχίτη. Η επίχωση του δωματίου περιείχε σιδερένια εργαλεία και κομμάτια λυχναριών και μελαμβαφών αγγείων. Η επικοινωνία με τα δωμάτια Ι και Ν γινόταν μέσα από άνοιγμα στη βορειοανατολική γωνία. Το αυλάκι διέσχιζε και το

8. Δηλαδή δεξιά αντικρίζοντας τη δεξαμενή τροφοδοσίας. Βλ. για παράδειγμα τα κεκλιμένα επίπεδα των δεξαμενών στα πλυντήρια του συγκροτήματος του Σίμου Παιανιέως στη Σούριζα, Κονοφάγος, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 234, σχέδ. 10-16 και 236-237, σχέδ. 10-18 και 10-20.

9. Ζορίδης, ό.π., σ. 78, εικ. 3.

δωμάτιο Ν, αμέσως βόρεια του πλυντηρίου Α[10]. Οι δύο χώροι, Ι και Ν, επικοινωνούσαν μεταξύ τους με ένα στενό άνοιγμα, πλ. 0,75 μ., από όπου περνούσε και ο αγωγός. Στη νοτιοανατολική άκρη του δωματίου Ι το δάπεδο σχημάτιζε μια καμπύλη προς τα πάνω, προκειμένου τα νερά να κατευθύνονται στο αυλάκι.

Βορειότερα, κοντά στο όριο του κτήματος, αποκαλύφθηκε ένα ακόμη μεγάλο δωμάτιο (Ζ). Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του δύο πρόχειρα τοιχία σχημάτιζαν δύο μικρότερα χωρίσματα, ημικυκλικό (Ε) και τετράπλευρο, προφανώς για αποθηκευτική χρήση. Στο κέντρο του δωματίου υπήρχαν δύο λιθόκτιστοι πεσσοί. Πρόκειται για συνηθισμένη κατασκευή που στήριζε μια μεγάλη ξύλινη ή λίθινη πλάκα σαν τραπέζι, για οικιακές ή εργαστηριακές δραστηριότητες. Το τοίχωμα που όριζε το ημικυκλικό χώρισμα Ε κατασκευάστηκε πάνω σε επίχωση, σε επαφή με τον ένα πεσσό, γεγονός που σε συνδυασμό με την πρόχειρη τοιχοδομία υποδεικνύει μεταγενέστερη επέμβαση στην αρχική μορφή του χώρου. Ως δάπεδο χρησιμοποιήθηκε το φυσικό σχιστολιθικό έδαφος. Δυτικά του Ζ εντοπίστηκε ένα ακόμη δωμάτιο (Η), του οποίου το δάπεδο, στρωμένο με υδραυλικό κονίαμα, είχε καταστραφεί κατά μήκος της ανατολικής πλευράς.

Τα δύο δωμάτια Ι και Ν ήταν λουτρά και τα νερά τους διοχετεύονταν στο πλυντήριο μέσω του ίδιου αγωγού, ο οποίος ήταν ακάλυπτος στο δωμάτιο Ι, αλλά σκεπασμένος με πλάκες στο δωμάτιο Ν. Κατά μήκος του δυτικού τοίχου του δωματίου Ι υπήρχε ένα χαμηλό λιθόκτιστο θρανίο και ένας τετράπλευρος λουτήρας (διαστ. 1 × 1,58 μ.). Παρόμοια χρήση πρέπει να είχε και ο προς Α. γειτονικός χώρος Κ (σωζ. διαστ. 3,55 × 4,60 μ.), ο οποίος έφερε υδραυλικό κονίαμα στις εσωτερικές όψεις των τοίχων και στο δάπεδο.

Ακριβώς στο κέντρο του συγκροτήματος υπήρχε ένας υπαίθριος ή ημιστεγασμένος χώρος (Ξ), πιθανώς μικρή αυλή με ελαφριά στέγη, στο κέντρο της οποίας είχε ανοιχτεί στο σχιστολιθικό έδαφος μια τετράπλευρη δεξαμενή (Δ 4). Η δεξαμενή (διαστ. 1,45 × 1,10, βάθ. 1,10) ήταν επενδυμένη εσωτερικά με μεγάλες πλάκες και έφερε κονίαμα στον πυθμένα. Δίπλα της σώθηκε τμήμα μιας κυκλικής δεξαμενής χτισμένης απευθείας πάνω στο έδαφος. Η δεξαμενή Δ6 επικοινωνούσε με ένα αυλάκι λαξευμένο στο έδαφος με τρεις δεξαμενές (Δ 1, 2, 3) νοτιότερα. Φαίνεται ότι στην κεντρική δεξαμενή της μικρής αυλής συγκεντρωνόταν το νερό που κυλούσε από τις στέγες των δωματίων και με την υπερχείλιση διοχετευόταν στις τρεις δεξαμενές χαμηλότερα. Το αυλάκι που τις συνέδεε είχε κατηφορική κλίση από Β προς Ν.

Το τρίτο πλυντήριο (Υ) βρίσκεται σε απόσταση περίπου 4 μ. από το Α και είναι τοποθετημένο διαγώνια σε σχέση με τα υπόλοιπα κτίσματα και τα πλυντήρια. Αν και δεν βρέθηκαν ίχνη, είναι πιθανό να ανήκε σε άλλο συγκρότημα, διαχωριζόμενο από το προηγούμενο με περίβολο. Το πλυντήριο Υ (διαστ. 13,10 × 6,25 μ., κατά μήκος άξονας Β.-Ν.) σώθηκε σε καλή κατάσταση, όπως και τα δύο προηγούμενα, με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα στις δεξαμενές, τους αγωγούς και το επίπεδο στεγνώματος-εμπλουτισμού (Σχέδ. 2). Σε επαφή με την ανατολική πλευρά του πλυντηρίου υπήρχε ένα ακόμη δωμάτιο (Ψ, διαστ. 4,55 × 3,18 μ.) με είσοδο στη νότια πλευρά και δάπεδο στρωμένο με κονίαμα για την αποθήκευση του εμπλουτισμένου μεταλλεύματος.

Κατά την περιγραφή του Κονοφάγου το συμπύκνωμα, δηλαδή το εμπλουτισμένο μετά το πλύσιμο μετάλλευμα, μεταφερόταν σε ένα γειτονικό δωμάτιο σε μορφή πλίνθων ή σε σωρούς. Το στείρο, φτωχό μετάλλευμα που έπεφτε μέσα στις δεξαμενές και τους αγωγούς κυκλοφορίας του νερού μεταφερόταν με φτυάρια πάνω στο κεντρικό επίπεδο για να στραγγίσει και να μεταφερθεί αλλού, ενώ το νερό κυλούσε και πάλι μέσα στους αγωγούς[11].

Στα νότια του κύριου συγκροτήματος και σε απόσταση τουλάχιστον 12 μ. από τα σωζόμενα όριά του δύο τοίχοι περιέβαλλαν ένα κυκλικό όρυγμα στο σχιστολιθικό έδαφος, που είχε σχήμα ανεστραμμένου κόλουρου κώνου (βάθ. 0,85, διαμ. 1,40 μ.) με έντονα ίχνη φωτιάς στα τοιχώματα και τον πυθμένα. Όλα τα ευρήματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για κάμινο τήξεως μεταλλεύματος. Υπήρχαν

10. Η εκμετάλλευση κάθε πηγής νερού είναι χαρακτηριστική στα πλυντήρια της Λαυρεωτικής. Στό συγκρότημα του Σίμου στη Σούριζα τα νερά των λουτρών διοχετεύονταν επίσης μέσω αγωγού σε δεξαμενή πλυντηρίου. Βλ. Κονοφάγος, ό.π., σ. 387 και σχέδ. 17-11.

11. Κονοφάγος, ό.π., σ. 223 κ.ε.

σχιστολιθικές πλάκες επηρεασμένες από φωτιά, υπολείμματα λιωμένου μεταλλεύματος, κάρβουνα και καμένο χώμα. Οι τοίχοι που περιέβαλλαν το καμίνι ήταν χτισμένοι με μεγάλες ασβεστολιθικές και σχιστολιθικές πέτρες, θεμελιωμένοι απευθείας πάνω στο βράχο. Η όλη κατασκευή ήταν αρκετά κατεστραμμένη από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις, και τα ευρήματα δεν επιτρέπουν την ακριβή χρονολόγησή της. Είναι πιθανό ότι και αυτή η κατασκευή που λειτούργησε ως κάμινος τήξεως ανήκει στη ρωμαϊκή περίοδο, καθώς στα κλασικά εργαστήρια της Λαυρεωτικής τα συγκροτήματα τήξεως βρίσκονταν αρκετά μακριά, τουλάχιστον σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε ως τώρα στη διάθεσή μας.

Όλες οι κατασκευές του συγκροτήματος έγιναν με ιδιαίτερη επιμέλεια. Οι τοίχοι, πλάτους κατά μέσον όρο 0,50 μ., είναι καλής κατασκευής, όπως και τα κονιάματα των δαπέδων και των τοίχων, οι δεξαμενές και οι αγωγοί του νερού. Θεμελιώθηκαν στο μαλακό σχιστόλιθο απευθείας ή μέ περιορισμένη λάξευση. Τα δάπεδα, υδραυλικά ή με απλό κονίαμα, στρώθηκαν είτε απευθείας πάνω στον εξομαλισμένο σχιστόλιθο ή πάνω σε λεπτό στρώμα με χώμα, λατύπη από σχιστόλιθο και μικρές πέτρες.

Συνολικά το εργαστήριο διαθέτει χώρους εργασίας (αποθήκες, πλυντήρια, χώρους για τη θραύση του μεταλλεύματος), αλλά και δωμάτια οικιακής χρήσης, λουτρά και μαγειρείο. Είναι βέβαιο, ότι στα γύρω κτήματα, ειδικότερα βόρεια της ιδιοκτησίας Βιολάρη, υπήρχαν και οι χώροι διαμονής του ιδιοκτήτη και των εργαζομένων.

Τα τρία μεγάλα πλυντήρια και οι πολλοί βοηθητικοί χώροι προϋποθέτουν και σημαντικό αριθμό εργαζομένων. Κατά τους υπολογισμούς του Κ. Κονοφάγου για κάθε πλυντήριο σε πλήρη λειτουργία χρειάζονταν 14 εργάτες. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων κατοικούσε και εργαζόταν στο συγκρότημα.

Ορισμένα από τα ευρήματα, όπως τα αγγεία επιτραπέζιας χρήσης, κάνθαροι, πινάκια, σκύφοι, αλλά και τα σκεύη, όπως τα μαγειρικά και οι λεκάνες, που ήταν σχετικά ακριβά και χρησιμοποιούνταν σε καθαρά οικιακές εργασίες, όπως το ζύμωμα του ψωμιού, δείχνουν ότι στο συγκρότημα υπήρχε και νοικοκυριό. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων:

Από τό δωμάτιο Ο δύο τμήματα κανθάρου. Το κάτω μέρος του σώματος σχεδόν ημισφαιρικό, το ανώτερο κυλιδρικό. Σώζεται η μία λαβή με οριζόντιο λοβό. Γάνωμα καστανοκόκκινο. Παρόμοιο βλ. Γ' Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αθήνα 1994, σ. 104, πίν. 51, Α4096. α' μισό 3ου αι. π.Χ.

Έξω από τό δωμάτιο Ε άβαφος σκύφος (αριθ. ευρ. Μουσ. Λαυρείου 412), σπασμένος ελαφρά στο χείλος, λείπει η μία λαβή. Περίγραμμα συνεχές, καμπυλωτό, λαβή πεταλόσχημη. Το χείλος στενεύει προς τα μέσα. Ύψ. 0,096, διάμ. στομίου 0,065, διάμ. βάσ. 0,03 μ. Όμοιο, βλ. Agora XII, σχέδ. 4, αριθ. 327. Περί το 325 π.Χ.

Άβαφη λεκανίδα ακέραια, ελαφρά χτυπημένη στο χείλος και το πώμα (αριθ. ευρ. Μουσ. Λαυρείου 413). Βάση δισκοειδής, λαβές ταινιωτές από το χείλος στον ώμο.4ος αι. π.Χ.

Τμήματα από το χείλος ή τη βάση λεκανών με ή χωρίς ταινίες. Παρόμοιες, Thorikos VII,57, εικ. 126-127. β' μισό 4ου αι. π.Χ. (Σχέδ. 3-4, αριθ. 1, 2, 7).

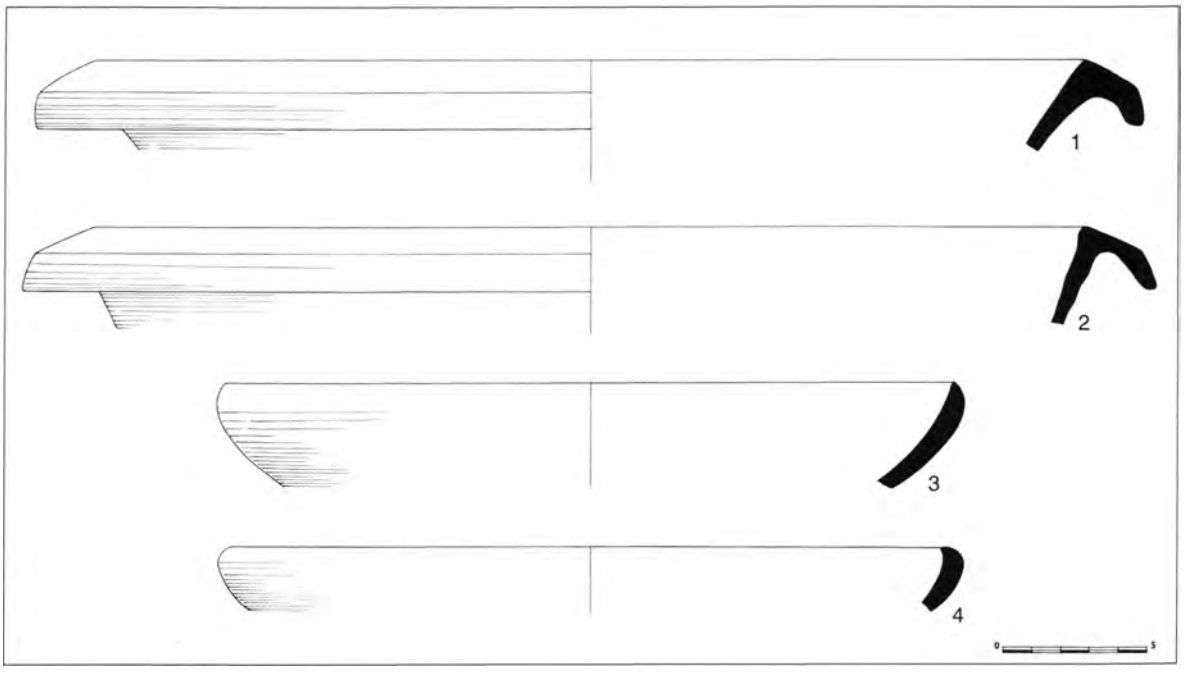
Κομμάτια πινακίων. Παρόμοια βλ. Agora XII, 1354-1040 και 1044. Ύστερος 4ος αι. π.Χ. (Σχέδ. 4, αριθ. 6).

Ανοιχτά μελαμβαφή αγγεία με χείλος προς τα μέσα (Σχέδ. 3, αριθ. 3, 4), Agora XII, 832, 834. β' μισό 4ου αι. π.Χ.

Αμφορείς (Σχέδ. 4, αριθ. 5), βλ. και H. Lohmann, Atene, Bochum 1993, πίν. 3, CH 3-12. 4ος αι. π.Χ.

Δύο μικρά χάλκινα τάσια με οπές που ανήκουν σε μικρή ζυγαριά, πιθανώς για το ζύγισμα μικρών ποσοτήτων αργύρου (Πίν. 44 β).

Με βάση την κεραμική που βρέθηκε, την τοιχοδομία και τη μορφή των πλυντηρίων, η αρχική κατασκευή χρονολογείται στο β' μισό του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για πρωιμότερη κατοίκηση στην περιοχή (από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.). Η λειτουργία του εργαστηρίου συνεχίστηκε ως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ., οπότε πρέπει να εγκαταλείφθηκε για να λειτουργήσει και πάλι για μικρής κλίμακας επεξεργασία των αρχαίων καταλοίπων κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Στην εποχή αυτή αναφέρεται ο Παυσανίας (Αττικά 1,1) μιλώντας για το Λαύρειο: *..Λαύρειόν τέ ἐστιν, ἔνθα ποτὲ ἀθηναίοις ἀργύρου μέταλλα...*

Σχέδ. 3. Θορικός. Θέση Σκιτζέρι. Κτήμα Μ. Βιολάρη. Κεραμική από το εργαστήριο.

Χαρακτηριστική είναι και εδώ, όπως και στην υπόλοιπη πεδινή περιοχή του Θορικού, η απουσία των μεγάλων δεξαμενών νερού, που συναντώνται συνήθως στα εργαστήρια της ορεινής Λαυρεωτικής. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στην πεδιάδα κυλούσαν πλούσια μεγάλα ρέματα, τα νερά των οποίων χρησιμοποιούσαν στα πλυντήρια. Τέτοια ρέματα, όπως και το λατομείο που αναφέρουμε πιο πάνω ή τα ερείπια των γύρω εγκαταστάσεων, σημειώνονται και στους γερμανικούς χάρτες (φύλλο XVI). Στην ευρύτερη περιοχή υπάρχουν ερείπια που ανήκουν σε ένα εκτεταμένο οικιστικό σύνολο.

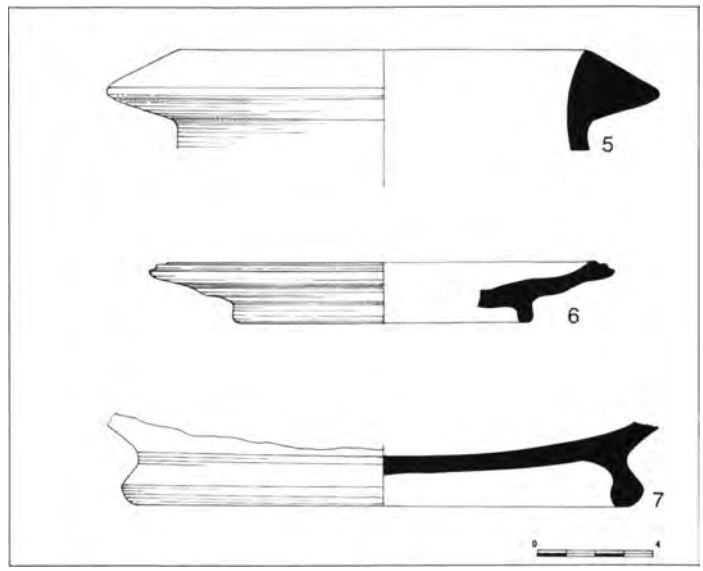
Στα μέσα του 19ου αιώνα κατά τις εργασίες επανεκμετάλλευσης των αρχαίων σκωριών από τις μεταλλευτικές εταιρείες βρέθηκαν αρχαιότητες. Στην κοιλάδα του Αδάμη ο Α. Κορδέλλας[12] βρήκε δύο πήλινες μήτρες, μία για την κατασκευή λυχναριών και μία δεύτερη με το κεφάλι βακχίδας, ενδείξεις ότι στην περιοχή λειτουργούσε κεραμικό εργαστήριο. Τό σημαντικότερο όμως εύρημα είναι μια μαρμάρινη στήλη του 4ου αι. π.Χ. με την επιγραφή: *Θεοὶ ..ὅρος ἐργαστηρίου καὶ ἀνδραπόδων πεπραμένων ἐπὶ λύσει Φείδωνι Αἰξωνεῖ: Τ.*

Σύμφωνα με την περιγραφή του Κορδέλλα[13], βρέθηκε βόρεια της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου και ήταν το ορόσημο ενός εργαστηρίου το οποίο μαζί με τους δούλους χρησιμοποιήθηκε ως υποθήκη για το ποσόν του ενός ταλάντου υπέρ του Φείδωνος από την Αιξωνή. Ο Φείδων Λυσίου Αιξωνεύς είναι γνωστός και από επιγραφή των Πωλητών[14] ως απογραφέας μεταλλείου στη Λαυρεωτική περί το 330 π.Χ. και πιθανότατα είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Φείδωνα της υποθήκης. Είναι πολύ πιθανό το εργαστήριο στην ιδιοκτησία Βιολάρη ή ένα από τα εργαστήρια που σώζονται στην περιοχή να ταυτίζεται με το αναφερόμενο στην επιγραφή.

12. Α. Κορδέλλας, Το Λαύριον, Παρίσι 1869 (μετ. Α. Κανατούρης, έκδ. Εταιρείας Μελετών Λαυρεωτικής, Λαύριο 1993), σ. 65.

13. IG II 2 2747. Κορδέλλας, ό.π., σ. 68. Επίσης στο χάρτη που συνοδεύει το βιβλίο του Ed. Ardaillon, Les mines du Laurion dans l'antiquité, Paris 1897.

14. Crosby 1950, ό.π. (υποσημ. 1), αριθ. 26, 7.

Σχέδ. 4. Θορικός. Θέση Σκιτζέρι. Κτήμα Μ. Βιολάρη. Κεραμική από το εργαστήριο.

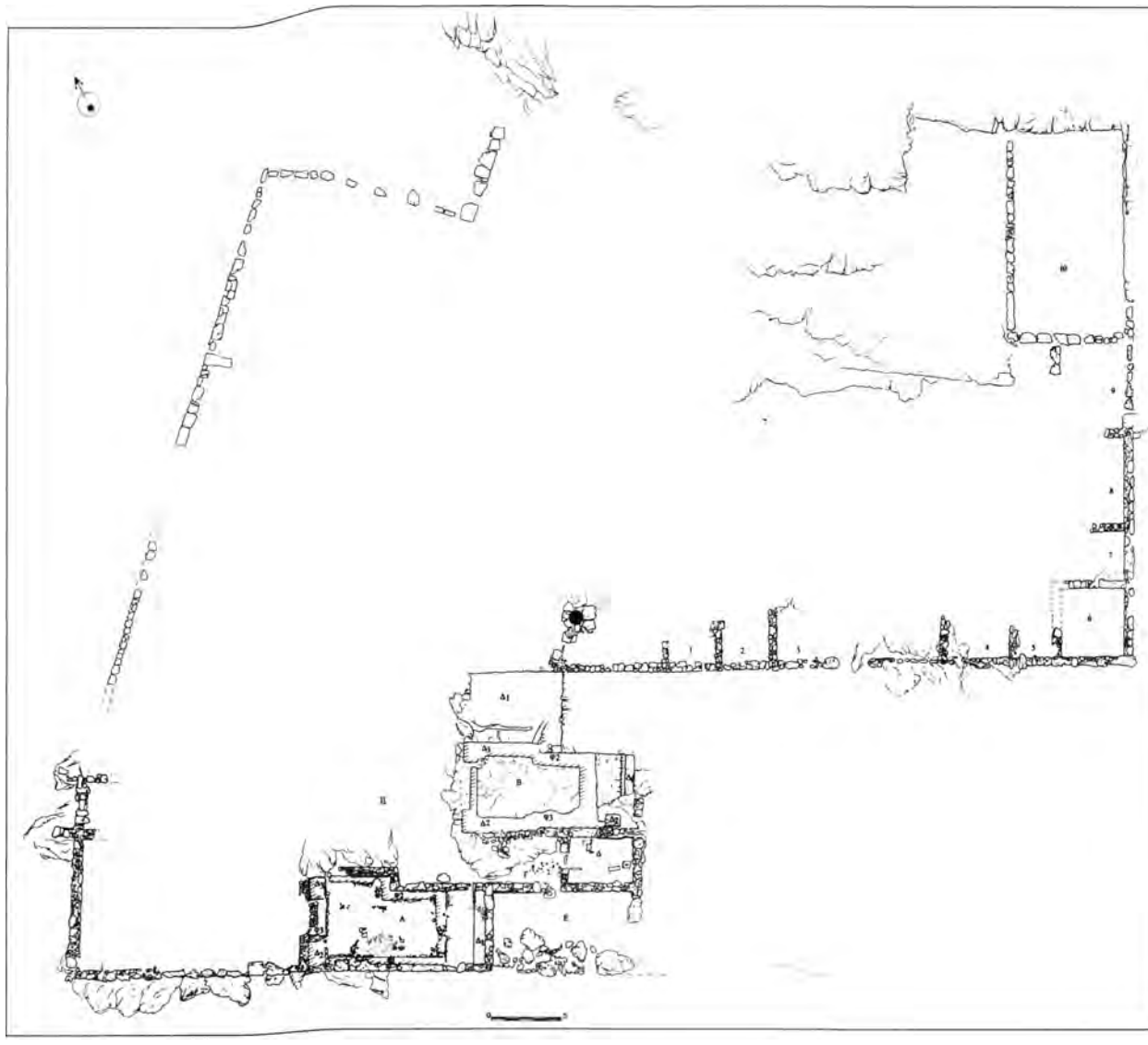
Το εργαστήριο στο Καβοδόκανο

Στο δρόμο που οδηγεί από το Λαύρειο στον Άνω ή Νέο Θορικό μέσω του Καβοδόκανου αποκαλύφθηκε ένα ακόμη μεγάλο εργαστήριο (Σχέδ. 1, θέση 4 και Σχέδ. 5· Πίν. 44γ). Καταλαμβάνει έκταση 1209 τ. μ. περίπου σε βραχώδη, ελαφρά κατηφορική πλαγιά, ανατολικά του λόφου του Φουγάρου. Τα ερείπια, καθώς και μια δεξαμενή νερού, σημειώνονται και στους Karten von Attika (φύλλο XVI). Στην ευρύτερη περιοχή σώζονται και άλλα παρόμοια εργαστήρια, ενώ στη βραχώδη πλαγιά δυτικά υπήρχαν και αρκετές δεξαμενές νερού. Στήν περιοχή του Καβοδόκανου ο Α. Κορδέλλας είχε εντοπίσει στο βράχο την επιγραφή: *Διογένης / κατέλαβε / μέταλλον* (IG II 5 1078c), η οποία ήταν προφανώς το ορόσημο κάποιου εργαστηρίου.

Το συγκρότημα περιβάλλει τοίχος (πλ. 0,70 μ.), που σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση στην ανατολική και νότια πλευρά. Είναι χτισμένος από ογκώδεις αδρούς λίθους θεμελιωμένους πάνω στο βράχο. Σε τμήμα της νότιας πλευράς ως περίβολος χρησιμοποιήθηκε ο φυσικός βράχος ελαφρά λαξευμένος. Υπάρχουν δύο σαφώς διακρινόμενες πτέρυγες, των χώρων διαμονής (Ι) καί του εργαστηρίου (ΙΙ).

Η πτέρυγα Ι καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα του συγκροτήματος στη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά. Γύρω από μεγάλη αυλή υπήρχαν τουλάχιστον δέκα δωμάτια και μια μεγάλη αίθουσα (μήκ. 14,70 μ.) στη νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος. Σε πολλά σημεία το σκληρό ασβεστολιθικό έδαφος λαξεύθηκε για να δημιουργηθούν δωμάτια ή υπαίθριοι χώροι για οικιακές εργασίες. Όλο το κτίριο, κατασκευασμένο πάνω στη βραχώδη πλαγιά, παρέμεινε για πολλά χρόνια ακάλυπτο, με αποτέλεσμα να διασωθούν μόνο τα θεμέλια των τοίχων. Η έλλειψη επίχωσης απογύμνωσε, τουλάχιστον αυτό το τμήμα του συγκροτήματος, από ευρήματα ή άλλα στοιχεία, γι' αυτό και δεν έχουμε ενδείξεις για την ακριβή χρήση των χώρων. Από την κάτοψη όμως και λίγα επιφανειακά ευρήματα είναι σαφές ότι αυτή η πτέρυγα φιλοξενούσε χώρους διαμονής και οικιακής χρήσης. Στήν ανατολική άκρη της βόρειας πλευράς υπήρχε ένα πηγάδι με κυκλικό στόμιο, τριγυρισμένο από λαξευμένες μαρμαρόπετρες που εφοδίαζε με νερό όλο το συγκρότημα.

Το κυρίως εργαστήριο (πτέρυγα ΙΙ) καταλαμβάνει το βορειοανατολικό τμήμα του συγκροτήματος και περιλαμβάνει δύο επίπεδα πλυντήρια (Σχέδ. 5, Α και Β), μία μεγάλη τετράπλευρη δεξαμενή (Δ1) και δωμάτια (Γ, Δ, Ε) για τη θραύση και αποθήκευση του μεταλλεύματος και την τροφοδοσία των πλυ-

Σχέδ. 5. Θορικός. Θέση Καβοδόκανο. Κάτοψη του αρχαίου εργαστηρίου.

ντηρίων. Το πλυντήριο Α (Σχέδ. 5) βρισκόταν στη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος δίπλα στο σύγχρονο δρόμο, ο οποίος έχει περίπου τον ίδιο άξονα με τον αρχαίο που συνέδεε τα εργαστήρια της περιοχής. Η δεξαμενή τροφοδοσίας (Α / Δ1, πλ. 0,70, μήκ. 5,50 μ.) ήταν πιθανότατα χωρισμένη σε μικρότερα τμήματα, αν κρίνουμε από ένα χαμηλό τοιχίο που σώζεται στη νότια πλευρά της. Στο θωράκιο που την χώριζε από το επίπεδο εμπλουτισμού δεν υπήρχαν οι γνωστές μαρμάρινες πλάκες αλλά ένα λεπτό τοίχωμα επενδυμένο με κονίαμα και στις δύο όψεις.

Ακολουθεί το επίπεδο, πλ. 2,90 μ., στρωμένο με υδραυλικό κονίαμα για την τοποθέτηση των ρείθρων όπου εμπλουτιζόταν το μετάλλευμα και μετά η δεξαμενή καθιζήσεως χωρισμένη σε τρία μέρη. Ένα στενό αυλάκι(Α / φ1) συνέδεε τη δεξαμενή τροφοδοσίας με τη δεξαμενή καθιζήσεως και κατά μήκος της βόρειας πλευράς του πλυντηρίου κατέληγε στις δύο τετράπλευρες δεξαμενές καθιζήσεως (Α / Δ3 καί Α / Δ4) στην ανατολική πλευρά του πλυντηρίου. Στις ίδιες δεξαμενές κατέληγε και το δεύτερο αυλάκι (Α / Φ2) στην άλλη πλευρά του πλυντηρίου, το οποίο όμως δεν ακολουθούσε ευθεία πορεία αλλά γωνιώδη, ίσως επειδή έτσι επέβαλλε η ευκολία λάξευσης του σκληρού ασβεστολιθικού εδάφους. Οι δεξαμενές, τα αυλά-

κια και τα επίπεδα είναι στρωμένα με υδραυλικό κονίαμα, μεγ. πάχ. 0,05 μ. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του πλυντηρίου Α βρέθηκαν δύο δωμάτια (Γ, Δ) για τη θραύση και αποθήκευση του μεταλλεύματος. Στο δωμάτιο Γ βρέθηκε επίπεδο τριβείο από τραχίτη με τή σωζόμενη κατά μήκος εγκοπή.

Υποθέτουμε ότι η θραύση του μεταλλεύματος στους μεγάλους λίθινους μύλους γινόταν στην αυλή ή σε ημιυπαίθριους χώρους. Στο χώρο Ε, ο οποίος πρέπει να είχε μια ελαφριά στέγη, βρέθηκε μεγάλο κομμάτι ενός τέτοιου λίθινου μύλου. Η λειοτρίβηση γινόταν στα τριβεία από τραχίτη σε δωμάτια. Όπως περιγράφει τη διαδικασία ο Κ. Κονοφάγος[15], για τον εμπλουτισμό του μεταλλεύματος ήταν απαραίτητη η θραύση του στους μεγάλους λίθινους μύλους και μετά η λειοτρίβηση στα τριβεία, ώστε να φτάσει στο πλυντήριο σε κόκκους μικρότερους του ενός χιλιοστού. Οι χώροι όπου γινόταν αυτή η εργασία ονομάζονταν *κεγχρεῶνες*, και κατ' επέκταση και ολόκληρο το πλυντήριο. Οι βαρύτεροι – και πλουσιότεροι σε μόλυβδο και άργυρο – μικροί κόκκοι μεταλλεύματος παρέμεναν στις κοιλότητες των ρείθρων, χωρίς να παρασύρονται από το νερό κατά το πλύσιμο.

Το πλυντήριο Β, νοτιοδυτικά του Α, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της κατασκευής του. Ο σκληρός βράχος λαξεύτηκε προσεκτικά σε μεγάλη έκταση, για να δημιουργηθούν οι δεξαμενές και τα αυλάκια κυκλοφορίας του νερού. Η δεξαμενή τροφοδοσίας (Β / Δ 1, πλ. 0,70 μ., Πίν. 45 γ) βρίσκεται στη δυτική πλευρά του πλυντηρίου. Μπροστά της ένα στενό αυλάκι (Β / φ1, πλ. 0,26 μ.) οδηγούσε στην τετράπλευρη δεξαμενή καθιζήσεως (Β / Δ2) και την χώριζε από το επίπεδο εμπλουτισμού (πλ. 1,75 μ.). Ακολουθεί το επίπεδο για το στέγνωμα του μεταλλεύματος (διαστ. 7,34 × 2,55 μ.), το οποίο δεν έχει κανονικό περίγραμμα, καθώς για την κατασκευή του χρειάστηκε, να λαξευθεί το βραχώδες έδαφος και σε μερικά σημεία αυτό μπορεί να παρουσίαζε ανυπέρβλητες δυσκολίες. Όλη η κατασκευή εντυπωσιάζει για τη σκληρή δουλειά που χρειάστηκε, προκειμένου να ανοιχτούν αυλάκια και δεξαμενές και να δημιουργηθεί μια μεγάλη λεία έκταση, πάνω στην οποία επιστρώθηκε το υδραυλικό κονίαμα. Τα αυλάκια κυκλοφορίας του νερού στις δύο πλευρές του επιπέδου για το στέγνωμα (φ2 και φ3) κατέληγαν σε δύο υποτυπώδεις δεξαμενές καθιζήσεως, οι οποίες δεν επικοινωνούσαν, ως συνήθως, μεταξύ τους. Το αυλάκι κυκλοφορίας (φ4) σταματούσε λίγο πριν ενωθεί με τη νοτιοανατολική δεξαμενή.

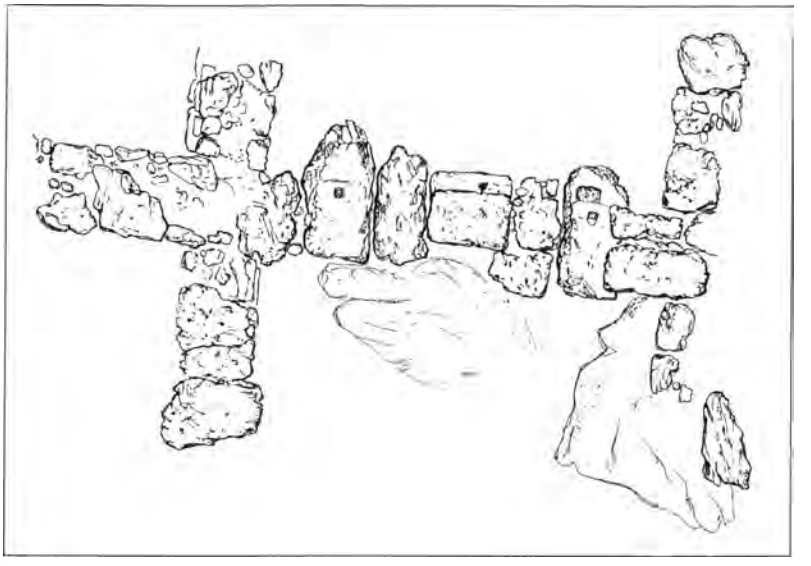
Με επίπονη και επιμελημένη εργασία λαξεύθηκε και πάλι στο βράχο μια ευρύχωρη τετράπλευρη δεξαμενή σε επαφή με τη νότια πλευρά του πλυντηρίου. Τα κάθετα τοιχώματά της αλλά και το δάπεδο επιστρώθηκαν με υδραυλικό κονίαμα. Αβαθή αυλάκια στο δάπεδο διοχέτευαν νερό στο αυλάκι φ3. Η μεγάλη δεξαμενή εφοδιαζόταν με νερό από το διπλανό πηγάδι.

Στην ανατολική πλευρά του περιβόλου διατηρήθηκε η είσοδος (πλ. 2,21 μ.) που οδηγούσε στη μεγάλη δίφυλλη θύρα. Το βραχώδες έδαφος διαμορφώθηκε και τοίχοι από αδρούς λίθους, που συνεχίζονταν και στο εσωτερικό του κτήματος, σχημάτιζαν ένα τετράπλευρο πρόπυλο. Η δίφυλλη θύρα στηριζόταν σε τρεις μαρμάρινους λίθους, οι οποίοι είχαν εγκοπές προς το εσωτερικό του συγκροτήματος για να προσαρμόζονται τα φύλλα, όταν έκλεινε η πόρτα, και ένα μικρό τετράπλευρο λάξευμα όπου έμπαινε ο σύρτης. Οι δύο ακραίοι λίθοι είχαν επίσης εγκοπές για τη στερέωση της πόρτας και τετράπλευρους τόρμους με μολυβδοχόηση για την υποδοχή των όλμων των στροφέων[16]. Εκατέρωθεν του κεντρικού λίθου του κατωφλιού υπήρχαν δύο ογκώδεις αδούλευτες πέτρες με ίχνη από ρόδες αμαξών (Σχέδ. 6· Πίν. 45 δ). Αυτή είναι η κεντρική είσοδος του συγκροτήματος και για τα κάρα που μετέφεραν το μετάλλευμα και άλλα προϊόντα. Ο ισχυρός πυλώνας με τη δίφυλλη θύρα εξασφάλιζε τα προϊόντα που συγκεντρώνονταν στη μεγάλη αυλή.

Όπως αναφέρουμε και πιο πάνω, το εργαστήριο ήταν ορατό στο μεγαλύτερο μέρος του, ενώ τα βαθύτερα σημεία (δεξαμενές και αυλάκια) γεμίστηκαν τα τελευταία χρόνια με νεότερες επιχώσεις. Από

15. Κονοφάγος, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 215 κ. ε.

16. Παρόμοια πρόπυλα υπάρχουν και στις αγροικίες στη Βάρη και το Δέμα· βλ. J. E. Jones, Town and Country Houses of Attica in Classical Times, Migra 1, 1975, εικ. 17.

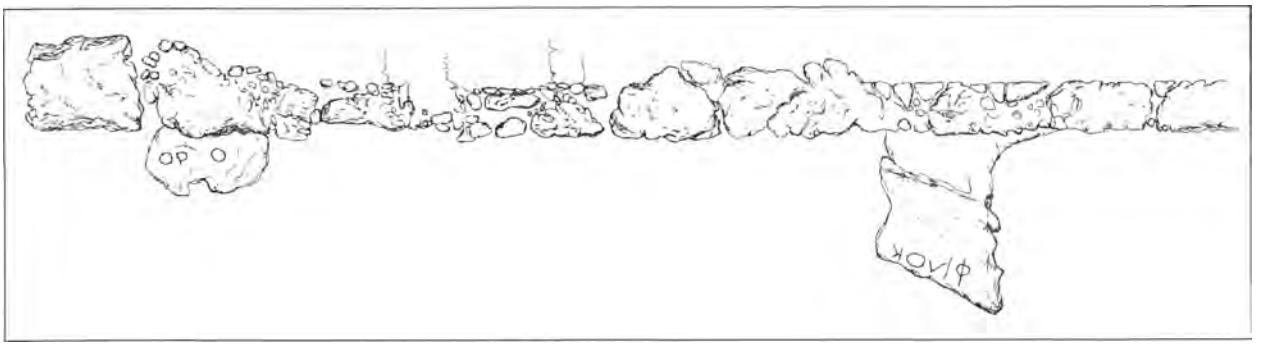
Σχέδ. 6. Θορικός. Θέση Καβοδόκανο. Το κατώφλι εισόδου στον περίβολο του εργαστηρίου.

τα λίγα ευρήματα[17] και τα κατασκευαστικά στοιχεία σκιαγραφείται ένα χρονολογικό περίγραμμα, χωρίς όμως ακριβείς στρωματογραφικές ενδείξεις. Στην ευρύτερη περιοχή υπάρχει εγκατάσταση του 5ου αι. π.Χ. Το εργαστήριο λειτούργησε κυρίως στον 4ο και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., ενώ μικρής κλίμακας εργασίες έγιναν και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Η μεγάλη αυλή με το πρόπυλο και τη δίφυλλη θύρα, τα διαμορφωμένα κλιμακωτά βράχια και η μεγάλη αίθουσα δείχνουν ότι εδώ υπήρχε συγκέντρωση προϊόντων και ανθρώπων. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι στην αίθουσα και στην αυλή γίνονταν συναλλαγές για την πώληση των προϊόντων του εργαστηρίου, ίσως και για την ενοικίαση εργατικού προσωπικού. Παράλληλα με το μετάλλευμα υπήρχαν και οι εμπορικές συναλλαγές για προϊόντα διατροφής, εργαλεία και κάθε άλλο είδος απαραίτητο για τη λειτουργία των εργαστηρίων και τη διαβίωση του προσωπικού. Το ίδιο γινόταν και στην εποχή μας με τη λειτουργία των μεταλλευτικών εταιρειών, όταν οι κάτοικοι των γύρω περιοχών κατέβαιναν στο Λαύρειο για να διαθέσουν τα γεωργικά προϊόντα τους. Νότια και σε μικρή απόσταση από το εργαστήριο υπάρχει η είσοδος μιας μεγάλης στοάς εξορύξεως και φαίνεται λογικό τα προϊόντα αυτού του μεταλλείου, που ίσως ανήκε επίσης στον ιδιοκτήτη του εργαστηρίου, νά διοχετεύονταν εκεί για επεξεργασία.

Το σημαντικότερο στοιχείο της ανασκαφής προκύπτει από χαράγματα στο βράχο δίπλα στό βόρειο εξωτερικό όριο του συγκροτήματος (Σχέδ. 7· Πίν. 46 α-β). Πρόκειται για τις λέξεις *ΟΡΟΣ, ΕΡΓ[ΑΣΤΗΡΙΟΥ] ΦΙΛΟΚ[ΡΑΤΟΥΣ]* χαραγμένες σε διαφορετικά σημεία του βράχου. Γνωρίζουμε έτσι με βεβαιότητα το όνομα του ιδιοκτήτη, δεδομένου ότι οι επιγραφές βρέθηκαν στο σταθερό βράχο, κυρίως όμως, βασιζόμενοι σε αυτά, είναι δυνατό να οδηγηθούμε σε γενικότερα συμπεράσματα για την ευ-

17. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται: χείλος λεκάνης με μαύρες ταινίες (Σχέδ. 8, αριθ. 1). Παρόμοιες, Agora XII, αριθ. 1809, 420-400 π.Χ. Κομμάτια από λεκάνες των μέσων ή του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. άβαφες εξωτερικά και με κόκκινες και μαύρες ταινίες εσωτερικά, με μαύρο ή καστανοκόκκινο γάνωμα εσωτερικά και ταινίες εξωτερικά (Σχέδ. 8, αριθ. 2, 3, 6.). Παρόμοιες, Thorikos VII 1970/ 71, εικ. 75, 127. Βάσεις λεκανών. Παρόμοιες, Boreas 19 (1996), σχέδ. 5, 6, και σχέδ. 12, L36. 350-300 π.Χ. Βάσεις μελαμβαφών σκύφων με μαύρους ομόκεντρους κύκλους στην κάτω επιφάνεια του πυθμένα (Σχέδ. 8, αριθ. 7). Παρόμοια, Thorikos VII, εικ. 53, 107, β΄ μισό 4ου αι. π.Χ. Βάση ληκύθου. Κομμάτια κυψελών. Όστρακα ρωμαϊκών αγγείων (Πίν. 45 α). Μολύβδινα σταθμία και αγνύθες.

Σχέδ. 7. Θορικός. Θέση Καβοδόκανο. Χαράγματα στο βράχο δίπλα στο βόρειο όριο του εργαστηρίου.

ρύτερη περιοχή. Το όνομα Φιλοκράτης μας είναι γνωστό από τις επιγραφές των Πωλητών[18]. Υπάρχουν τέσσερις Αθηναίοι πολίτες με το ίδιο όνομα που είχαν σχέση με τα μεταλλεία και προέρχονταν από την Ελευσίνα, το Ευώνυμον, τις Αχαρνές και τον Αγνούντα. Ιδιοκτήτης του εργαστηρίου στο Καβοδόκανο πρέπει να ήταν ο Φιλοκράτης Ελευσίνιος για τους λόγους που εκτίθενται παρακάτω.

Σε απόσταση περίπου 200 μ. βορειότερα αποκαλύφθηκε ένα ακόμη μεγάλο εργαστήριο[19]. Επιγραφικά στοιχεία συνδέουν και αυτό το συγκρότημα με τον Φιλοκράτη [20]. Σύμφωνα με μια λίθινη ενεπίγραφη πλάκα[21] το εργαστήριο ανήκε στην Ευθυδίκη, επίκληρο κόρη του Επιχαρίνου από την Ελευσίνα. Είναι γνωστό ότι σύμφωνα με το αττικό δίκαιο[22] η θυγατέρα και μοναδικό παιδί ενός Αθηναίου πολίτη δεν κατείχε στην ουσία την περιουσία που κληρονομούσε από τον πατέρα της. Ήταν δική της, χωρίς δικαίωμα διάθεσης ή διαχείρισης, έως ότου αποκτούσε το δικό της γυιο, ο οποίος θα κληρονομούσε μετά την ενηλικίωσή του την οικογενειακή περιουσία. Στον ενδιάμεσο χρόνο τον έλεγχο της περιουσίας είχε ο σύζυγος ή ένας στενός συγγενής της επικλήρου κόρης μέχρι την ενηλικίωση του γυιού της. Αν ήταν ανύπαντρη, έπρεπε να την παντρευτεί ο πλησιέστερος συγγενής του πατέρα της, ώστε η περιουσία να παραμείνει στην οικογένεια, γεγονός που συχνά δημιουργούσε διάφορα προβλήματα στους εμπλεκόμενους[23].

Με βάση αυτά τα στοιχεία μπορούμε να υποθέσουμε ότι ιδιοκτήτης του εργαστηρίου στο Καβοδόκανο ήταν ο Φιλοκράτης Ελευσίνιος, ως καταγόμενος από τον ίδιο τόπο με την Ευθυδίκη, κάτοχο του γειτονικού εργαστηρίου και όχι κάποιος από τους άλλους τρεις συνωνύμους του. Ίσως ήταν στενός συγγενής του πατέρα της, κηδεμόνας ή σύζυγός της.

Στο συγκρότημα της Ευθυδίκης βρέθηκε και η κατοικία του ιδιοκτήτη με ανδρώνα, λουτρά και τους υπόλοιπους βοηθητικούς χώρους. Φαίνεται λοιπόν ότι στο δεύτερο αυτό συγκρότημα κατοικούσε ο Φιλοκράτης και στο άλλο, στο Καβοδόκανο, έμεναν οι εργαζόμενοι ή και ο επιστάτης. Αυτή η σχέση μπορεί να οδηγήσει και σε άλλα συμπεράσματα. Ο γυιος του Φιλοκράτη, ο Επικράτης Φιλοκράτους Ελευσίνιος, εμφανίζεται επίσης στις επιγραφές των Πωλητών ως μισθωτής μεταλλείου στην περιοχή του δή-

18. Agora XIX, Inscriptions, 228.

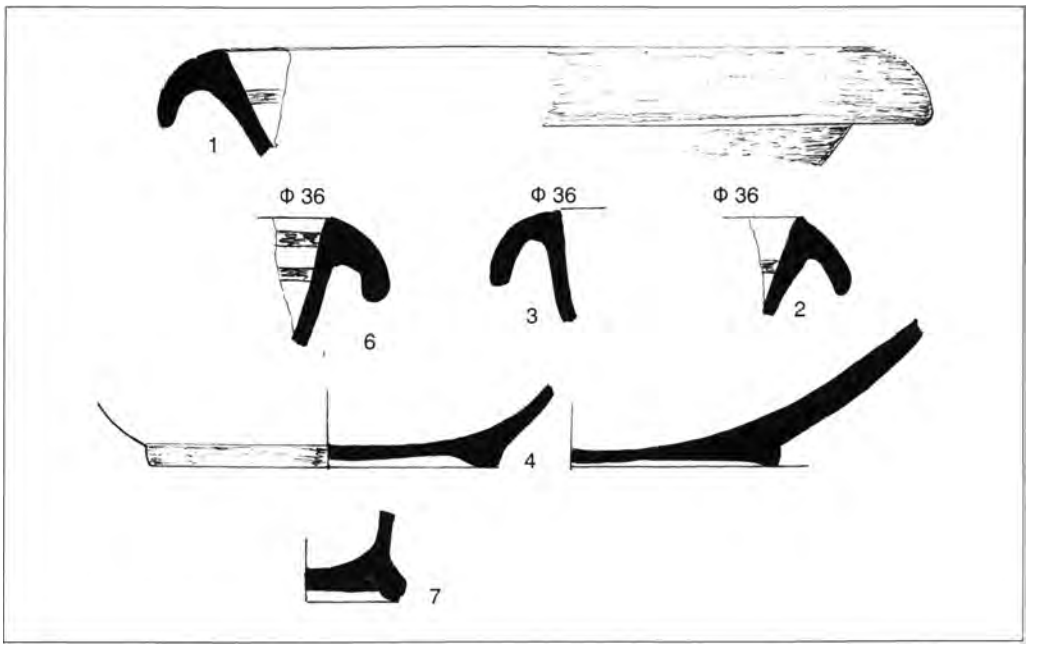
19. Μ. Οικονομάκου, ΑΔ 46 (1991), Χρονικά, σ. 69 και ΑΔ Χρονικά 1997, υπό έκδοση.

20. Σε λίθινη πλάκα της πλακόστρωτης αυλής ήταν χαραγμένο το όνομα *ΦΙΛΟΚΡΑΤΗΣ*. Βρέθηκε επίσης το πήλινο κάλυμμα κυψέλης με το όνομα *ΦΙΛΟΚΡΑΤΗΣ*.

21 Η ενεπίγραφη πλάκα (αριθ. ευρ. Μουσ. Λαυρείου 899) βρέθηκε δίπλα στον εξωτερικό τοίχο του προθαλάμου του ανδρώνα. Βλ. Μ. Οικονομάκου, ό.π. (υποσημ. 6). ΑΔ Χρονικά 1997 (υπό έκδοση).

22. D.M. MacDowell, Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασσικών Χρόνων, Αθήνα, σ. 150.

23 Τα πράγματα ήταν πιο περίπλοκα, όταν η επίκληρος ήταν ήδη παντρεμένη αλλά δεν είχε γυιο, καθώς σε περιπτώσεις μεγάλης περιουσίας αρκετοί συγγενείς είχαν τη διάθεση να αποκτήσουν τον έλεγχό της μέσω του γάμου .

Σχέδ. 8. Θορικός. Θέση Καβοδόκανο. Κεραμική από το εργαστήριο.

μου Φρεαρρίων γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Από τις επιγραφές γνωρίζουμε μόνο ένα μεταλλείο στον Φρέαρρο, αυτό του Επικράτη.

Από την επεξεργασία των στοιχείων των επιγραφών των Πωλητών συνάγεται ότι συνήθως τα μέλη μιας οικογένειας είχαν τις επιχειρήσεις τους στον ίδιο τόπο και μίσθωναν μεταλλεία στις περιοχές που είχαν και ιδιοκτησία σε γη.

Ο δήμος των Φρεαρρίων της Λεοντίδος φυλής είχε 191 γνωστούς δημότες και εννέα αντιπροσώπους στη Βουλή. Οι παλαιότεροι μελετητές τοποθετούσαν το δήμο στην περιοχή ανάμεσα στο Θορικό και το Σούνιο, παρόλο που δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο του Στράβωνος για τους παραλιακούς δήμους της Αττικής και το ίδιο καταγράφεται και σε παλιούς χάρτες[24]. Ο Vanderpool[25] πρότεινε ως θέση του Φρέαρρου την περιοχή του Ολύμπου Καλυβίων. Περιοχή όπου αναφέρεται ότι βρέθηκε μια ενεπίγραφη στήλη με τον ιερό νόμο των Φρεαρρίων, αν και αυτή βρίσκεται σε αρκετή απόσταση από τα μεταλλεία, ενώ δεν είναι βέβαιος ούτε ο τόπος ανεύρεσης της στήλης.

Με βάση τις νέες επιγραφικές μαρτυρίες μπορεί να επιχειρηθεί μια αναθεώρηση της άποψης σχετικά με τη θέση του αρχαίου δήμου. Βορειοανατολικά της χαράδρας της Καμάριζας και του σημερινού

24. E. Vanderpool, A Lex Sacra of the Attic Deme Phrearrhioi, Hesperia 39 (1970), σ. 50. C.W. Eliot, Coastal Demes of Attika, Toronto 1962, σ. 91, αριθ. 58. Παράλληλα, πρέπει νά ληφθεί υπόψη ότι σε μία από τις επιγραφές των Πωλητών αναφέρεται: *---] Ἀναφλυστοῖ ὧι γει : βορρ: ὁ λόφος [ὁ --------]Φρεα.* (IG II 2 1582, 298-299. Agora Inscriptions, P 26,.). Η αναφορά αυτή παρέμεινε χωρίς σχολιασμό και, αν πρόκειται για λόφο στην περιοχή των Φρεαρρίων, φαίνεται ότι ο Φρέαρρος βρισκόταν κοντά στην Ανάβυσσο, στα βόρειά της, δηλαδή στην περιοχή της Φέριζας, όπου επίσης δεν υπάρχουν μεταλλεία ή στην περιοχή του Αρί.

25. Vanderpool, ό.π., σ. 50-53. Πρόκειται για τη στήλη αριθ. 13384 στο Επιγραφικό Μουσείο. Όπως αναφέρει και ο συγγραφέας του άρθρου «... it is said to have been found...» στο 48ο χλμ. του δρόμου Αναβύσσου-Καλυβίων. Στη γύρω περιοχή τοποθετούνται με αρκετή βεβαιότητα οι δήμοι των Θορών και της Αιγιλίας.

δρόμου Λαυρείου - Καμάριζας και γύρω από τα υψώματα Στεφάνι και Μερκάτι, ανάμεσα στα χαμηλά υψώματα ανοίγονται επίπεδες εύφορες εκτάσεις, όπου καλλιεργούνται και σήμερα ελιές, αμπέλια και σιτηρά. Όλη αυτή η περιοχή παρουσιάζει πυκνά ίχνη κατοίκησης. Υπάρχουν λίγες στοές εξόρυξης, μεταλλευτικά φρέατα και δεξαμενές νερού. Κοντά στα αρχαία λατομεία, στο ύψωμα Σπηλιά στο Στεφάνι, σώζεται ένα εκτεταμένο οικιστικό σύνολο με χώρους διαμονής, λουτρό και εγκαταστάσεις μελισσοκομίας, ενώ στα υψώματα και τις πλαγιές έχουν ως τώρα εντοπιστεί τέσσερις αγροικίες, ένα μεγάλο κτίριο, ίσως δημόσιου χαρακτήρα, και ένας μαρμάρινος κυκλικός ταφικός περίβολος, σε πλίνθο του οποίου έχει χαραχθεί το όνομα *ΕΡΜΑΙΟ*[26]. Αυτή η περιοχή αποδίδεται συνήθως στο δήμο του Θορικού, αν και δεν έχουν αποσαφηνισθεί με ακρίβεια τα δυτικά όρια του. Στις κοιλάδες και τα υψώματα γύρω από τους λόφους Στεφάνι και Μερκάτι υπάρχει χώρος για έναν ακόμη δήμο και εύφορη γη. Αν γίνει δεκτός ο συσχετισμός των προσώπων και των επιγραφικών μαρτυριών που προτείναμε παραπάνω, μπορεί να αρχίσει μια νέα συζήτηση για τη θέση του δήμου των Φρεαρρίων.

Ιούνιος 1998 *ΜΑΡΙΑ ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ*

26. Μ. Οικονομάκου, ΑΔ 46 (1991), Χρονικά, σ. 75 και ΑΔ 50 (1995), Χρονικά, υπό έκδοση.

Summary

TWO ANCIENT WORKSHOPS IN THE AREA OF THORIKOS

The administrative and religious centre of the deme of Thorikos lies on the Velatouri hill, around which agricultural and mining activities took place. Traces of a prehistoric settlement have been located on hill 26.50 (ΓΥΣ map 6478/5). The area was continuously inhabited from at least the end of the Neolithic period to Roman times, and flourished during the Classical period, when there was intensive exploitation of the mines. Of the large number of workshops known, those at Skitzeri and Kavodokano are described here.

Skitzeri: present area 1689 m^2 but originally greater. The washeries are of flat type I. There is evidence for its use from the second half of the 5th c. to the middle of the 3rd c. BC. Water was drawn from the then copious large streams in the plain. There are ruins of an extensive residential settlement in the surrounding area.

Kavodokano: area 1209 m^2. On a rocky hill to the west are several water cisterns. Enclosure wall 0.70 m. thick built of rough stone blocks and bedrock. Areas distinguished: residential (I) and workshop (II). I: at the north, west and south. Courtyard with at least ten rooms and a large hall 14.70 m. long (refectory?). At the east, entrance 2.21 m. with a four-sided porch.

The most important find is the inscription *ΦΙΛΟΚ(ΡΑΤΟΥΣ)*, which is certainly the name of the owner.

The entire region was densely occupied. Mine galleries and shafts and water cisterns all around. Extensive settlement on the Spilia Hill. It has been suggested that through these finds a new discussion could start for the site of the deme of Phrearrioi.

MARIA SALLIORA-OIKONOMAKOU

ΤΑ *ΟΜΟΛΟΓΑ* ΤΩΝ ΑΜΒΡΑΚΙΩΤΩΝ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Η ανακάλυψη και δημοσίευση λίθινης ενεπίγραφης στήλης (Πίν. 47) με κείμενο συνθήκης που αφορά τον καθορισμό των συνόρων μεταξύ Αμβρακιωτών και Χαραδριτών[1] υπήρξε το έναυσμα για τη λεπτομερέστερη μελέτη και την εκ νέου θεώρηση της ιστορικής τοπογραφίας στη νοτιοανατολική Ήπειρο[2]. Η στήλη βρέθηκε σε τεμάχια στο ναό του Απόλλωνος Σωτήρος της Αμβρακίας και διέσωσε δύο μεγάλα τμήματα από το κείμενο της συνθήκης που *ὡμολογήθη* μεταξύ των δύο πόλεων αμέσως μετά τη μάχη της Πύδνας (167 π.Χ.) και την πλήρη επικράτηση των Ρωμαίων στη βόρεια και δυτική Ελλάδα. Η ύπαρξη δύο ακόμα επιγραφών που έχουν βρεθεί στην Κέρκυρα και στην Αθήνα και αναφέρονται αντιστοίχως σε συνθήκες καθορισμού συνόρων μεταξύ Αμβρακιωτών-Αθαμάνων[3] (Πίν. 48) και Αμβρακιωτών-Ακαρνάνων[4], υποδηλώνει ευρεία κινητικότητα στη νοτιοανατολική Ήπειρο κατά την ίδια εποχή με επίκεντρο την Αμβρακία. Η πλήρης υποταγή της Ηπείρου, μετά την καταστροφή εβδομήντα περίπου πόλεων και τον εξανδραποδισμό 150.000 Ηπειρωτών, όπως επίσης η υποταγή των Αιτωλών και η προσάρτηση των Αμφιλόχων στους Ακαρνάνες[5], δημιούργησαν προφανώς τις προϋποθέσεις για την επανεξέταση των μέχρι τότε συνθηκών και την παγίωση ή τροποποίησή τους.

Κατά τη συνομολόγηση της συνθήκης που καθορίζει τη συνοριακή γραμμή μεταξύ Αμβρακιωτών και Χαραδριτών η ρωμαϊκή κυριαρχία δηλώνεται με την επίκληση των *ρωμαϊκῶν ἀρχῶν* μέσα στο κείμενο[6], στις δύο όμως άλλες συνθήκες η επέμβαση είναι ουσιαστικότερη και κατά το τυπικό μέρος. Η ρωμαϊκή σύγκλητος αφενός αναθέτει γραπτώς στους Κερκυραίους να μεσολαβήσουν για τον καθορισμό των συνόρων μεταξύ Αμβρακιωτών και Αθαμάνων και αφετέρου χρησιμοποιεί τους Αθηναίους για τη διευθέτηση της συνοριακής γραμμής που χωρίζει Αμβρακιώτες και Ακαρνάνες. Η τελευταία γραμμή ουσιαστικά ταυτίζεται με τα παλαιά συνόρια Αμβρακιωτών και Αμφιλόχων, τα οποία, αντί των Αμφιλόχων, ορίζουν πλέον οι Ακαρνάνες.

1. P. Cabanes - I. Andréou, Le règlement frontalier entre les cités d'Ambracie et de Charadros, BCH 109 (1985),I, σ. 499 κ.ε. και στον ίδιο τόμο, P. Cabanes, Compléments, σ. 753 κ.ε.

2. P. Charneux - J. Tréheux, Sur le règlement frontalier entre Ambracie et Charadros, BCH 112 (1988), I, σ. 359 κ.ε. C. Habicht, Zum Vertrag zwischen Ambrakia und Charadros, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 62-1986, σ. 190 κ.ε. Β. Καρατζένη, Το ιερόν όρος και το επιφανές όρος Κράνεια της Αμβρακίας, Φηγός, Τιμητικός τόμος στον Σ. Δάκαρη, Ιωάννινα 1996, σ. 289 κ.ε. (στο εξής: Ιερόν όρος). C. Hatzis, L'arbitrage corcyréen pour le différent territorial, entre Ambraciotes et Athamanes, Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond, Θεσσαλονίκη 1997 (στο εξής: Αφιέρωμα). F. Salviat, Convention entre Ambracie et Charadros, Αφιέρωμα στον N. Hammond, σ. 391 κ.ε. (στο εξής: Αφιέρωμα). Β. Καρατζένη, Τοπογραφικά της χώρας των Αμβρακιωτών, Αφιέρωμα στον N. Hammond, σ. 233 κ.ε. (στο εξής: Τοπογραφικά).

3. M. Holleaux, Fragment de sénatus-consulte trouvé à Corfou, BCH 48 (1924), σ. 381-398. Cabanes - Andréou, ό.π., σ. 539. Hatzis, Αφιέρωμα, σ. 169 κ.ε.

4. A. Wilhelm, Urkunde aus dem Jahre des Archon Nikosthenes 164/3 v. Chr., Attische Urkunden II (1916), σ. 23-30. Cabanes - Andréou, ό π., σ. 540 και Hatzis, Αφιέρωμα, ό.π., σ. 191.

5. Διόδωρος 31, 8, 6. Βλ. και Cabanes - Andréou, ό.π., σ. 540. Hatzis, Αφιέρωμα, σ. 193.

6. Στίχος Α38, βλ. και Cabanes - Andréou, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 513.

Το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκε ο τριπλός διακανονισμός των συνόρων εξετάστηκε ήδη λεπτομερώς[7]. Εξίσου εκτεταμένη και αναλυτική υπήρξε η ενασχόληση με το θέμα της ιστορικής τοπογραφίας της ευρύτερης περιοχής στην οποία αναφέρονται οι συνθήκες, ενώ ειδικότερα καταβλήθηκε προσπάθεια να συνδεθούν οι γεωγραφικοί όροι που διέσωσαν τα τρία κείμενα με τη σημερινή πραγματικότητα. Ο προβληματισμός αφορά κυρίως τα δεδομένα της συνθήκης μεταξύ Αμβρακιωτών και Χαραδριτών, το σωζόμενο κείμενο της οποίας είναι πληρέστερο και περιλαμβάνει περισσότερα τοπογραφικά στοιχεία από τα άλλα δύο, εξακολουθεί όμως να προκαλεί το ενδιαφέρον των μελετητών, αφού οι απόψεις που έχουν διατυπωθεί για τις επί μέρους και γενικές ταυτίσεις πολύ απέχουν από το να συμπίπτουν.

Είναι γνωστό ότι τα φυσικά όρια που δημιουργούνται από το γεωγραφικό ανάγλυφο και τη διαμόρφωση του εδάφους αποτελούν κατά κανόνα και τα πολιτικά-διοικητικά σύνορα ευρύτερων ομάδων με κοινά εθνογραφικά και πολιτιστικά στοιχεία. Στο χώρο της Ηπείρου κατά την αρχαιότητα ο Θύαμις χώριζε τους Χάονες από τους Θεσπρωτούς[8], ο Αχέρων τους Θεσπρωτούς από τους Κασσωπαίους[9], ο Αφάς (Λούρος) τους Κασσωπαίους από τους Μολοσσούς και τους Αμβρακιώτες[10], ο Άραχθος εν μέρει τους Μολοσσούς από τους Αθαμάνες[11] και οι (άγνωστης αρχαίας ονομασίας) ποταμοί Άννινος και Διπόταμος τους Αμφιλόχους από τους Αμβρακιώτες και τους Αθαμάνες[12]. Στις εκτεταμένες περιοχές που οριοθετούν οι μεγάλες υδάτινες γραμμές των ποταμών και οι επιμήκεις ορεινοί όγκοι αναπτύχθηκαν τα επί μέρους ηπειρωτικά έθνη, κατά μήκος των χαμηλών κοιλάδων και στην περιφέρεια των εύφορων λεκανών, ασκώντας κατά κύριο λόγο την κτηνοτροφία και σε μικρότερο βαθμό τη γεωργία[13]. Κατοικούσαν σε κώμες και μόνιμους συνοικισμούς, υπήρχαν όμως και οι εποχιακές εγκαταστάσεις των νομάδων κτηνοτρόφων, οι οποίοι διέσχιζαν μεγάλες αποστάσεις για να εκμεταλλευθούν τα ορεινά λιβάδια κατά τους θερινούς μήνες, ενώ το χειμώνα κατέβαιναν στις πεδιάδες και είχαν επαφές τόσο με τα πεδινά έθνη, όσο και με τους Κορίνθιους και Ηλείους αποίκους της Ηπείρου[14].

Η περίπτωση της Αμβρακίας, κορινθιακής αποικίας ανεπτυγμένης κατά τα άγνωστα στους Ηπειρώτες πρότυπα της πόλης-κράτους ήδη από το τέλος του 7ου αι. π.Χ.[15], είναι εντελώς διαφορετική, χωρίς να είναι μοναδική στο χώρο της Ηπείρου. Εκτός από την Απολλωνία, κοινή αποικία Κερκυραίων και Κορινθίων των αρχών του 6ου αι. π.Χ.[16], υπήρχαν οι ηλειακές αποικίες Βουχέτιον, Βατίαι, Ελάτρεια και Πανδοσία ιδρυμένες τον 8ο αι. π.Χ.[17] σε θέσεις οικείες στους Ηλείους πιθανότατα από τη μυκηναϊκή εποχή[18]. Οι τέσσερις πόλεις παρέμειναν ανεξάρτητες μέχρι την εποχή του Φιλίππου Β', ο οποίος τις

7. Cabanes - Andréou, Charneaux - Tréheux, Hatzis, ό.π. (υποσημ. 2).

8. Σ. Δάκαρης, Θεσπρωτία, Αθήνα 1972, πίν. 29.

9. Hammond, Epirus, Oxford 1967, σ. 457 (στο εξής: Epirus). Dakaris, Cassopaia, Αθήνα 1972, σ. 2-3,164.

10. Σ. Δάκαρης, Το κάστρο των Ρωγών, Δωδώνη, ΣΤ', Ιωάννινα 1977, σ. 201-204. Ο Δάκαρης αποδίδει στο Λούρο το όνομα Χάραδρος, από το κείμενο όμως της συνθήκης Αμβρακιωτών-Χαραδριτών προκύπτει ότι η ονομασία Αφάς, γνωστή από τις πηγές, πρέπει να αποδοθεί στο Λούρο (βλ. Cabanes - Andréou, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 517 κ.ε. και εδώ παρακάτω, σ. 162 κ.ε.).

11. Βλ. παρακάτω, σ. 149 κ.ε.

12. Βλ. παρακάτω, σ. 145 και 154.

13. Σ. Δάκαρης, Η κτηνοτροφία στην Αρχαία Ήπειρο, Πρυτανικός Λόγος, Ιωάννινα 1976, σ. 9, 17 και 19.

14. Δάκαρης, ό.π., σ. 16. Ι. Βοκοτοπούλου, Νέοι κιβωτιόσχημοι τάφοι της ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ περιόδου εξ Ηπείρου, ΑΕ 1969, σ.180. Η ίδια, Η Ήπειρος στον 8ο και 7ο αι. π.Χ., ASAtene LX n.s., XLIV (1982), σ. 95 κ.ε. Η ίδια, Βίτσα, Αθήνα 1986, σ. 365 κ.ε. Ι. Ανδρέου, Οικιστική οργάνωση, τόμος «Ήπειρος», 4000 χρόνια ιστορίας και πολιτισμού (επιμ. Μ. Σακελλαρίου), Αθήνα 1997, σ. 96.

15. Σχετικά βλ. P. Cabanes, Les Illyriens, Paris 1988, σ. 40. Ι. Ανδρέου, Οικιστική οργάνωση, ό.π., σ. 94. I. Andréou, D'Ambracie à Nikopolis, Les villes-jalons d'urbanisme en Épire, Actes du IIIème Colloque International sur l'Illyrie méridionale et l'Épire, Paris 1999, σ. 345 κ.ε.

16. R.V. Compernolle, La date de la fondation d'Apollonie d'Illyrie, AntCl 1953, σ. 50.

17. Στράβων 7,7,5. Σ. Δάκαρης, Το κάστρο των Ρωγών, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 204 κ.ε.

18. Ι. Ανδρέου, Οι αρχαιότητες της Ανατολικής Κασσωπαίας, Πρακτικά ημερίδας: Τα ιστορικά μνημεία της Λάκκας Σούλι, Πρέβεζα 1997, σ. 35 κ.ε.

κατέλαβε και τις παραχώρησε στους Ηπειρώτες, ανέκτησαν όμως την αυτοτέλειά τους μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση[19].

Κάθε μια από τις παραπάνω πόλεις-αποικίες κατείχε και ανάλογη ύπαιθρο, τη δική της χώρα, απαραίτητη για την επιβίωση και την ανάπτυξη του πληθυσμού της. Στις αρχαίες πηγές αναφέρεται ότι η χώρα των ηλειακών αποικιών έφθανε μέχρι τη θάλασσα[20], συνεπώς το Βουχέτιο (σημερινό Κάστρο των Ρωγών[21]), η πλησιέστερη προς την Αμβρακία πόλη, κατείχε τμήμα των ακτών του Αμβρακικού κόλπου αμέσως δυτικά της Αμβρακιωτικής χώρας. Η αρχαία κοίτη του ποταμού Αφά-Λούρου (διακεκομμένη γραμμή στο Σχέδ. 1) χώριζε την Αμβρακία από το Βουχέτιο, ενώ τα δυτικά όρια της χώρας του Βουχετίου πρέπει να ταυτίζονταν περίπου με την κοίτη του σημερινού ρεύματος του Ράντου, που διαρρέει την περιοχή νότια του Ηλιοβουνίου, μεταξύ Πέτρας και Στρογγυλής. Η υπόθεση βασίζεται στο γεγονός ότι τα ρεύματα και τα έλη της περιοχής σχηματίζουν ένα φυσικό όριο, το οποίο, μέχρι και τις αρχές του 20ού αι., εμπόδιζε την άνετη επικοινωνία της περιοχής της σημερινής κωμόπολης Λούρος με το χώρο ανατολικά της Στεφάνης. Η ταύτιση των εκβολών του ρεύματος Ράντου με το δυτικό όριο του Βουχετίου στον Αμβρακικό ερμηνεύει ίσως και την πληροφορία του Ψευδο-Σκύλακος ότι οι Μολοσσοί τον 4ο αι.π.Χ. κατείχαν στην παραλία του Αβρακικού ζώνη, της οποίας ο παράπλους είχε μήκος 40 σταδίων (8 περίπου χλμ), όση δηλαδή είναι η απόσταση μεταξύ των εκβολών του Ράντου και των αρχαίων εκβολών του Αφά-Λούρου που βρίσκονται ΝΑ. της Βίγλας[22]. Η μολοσσική ζώνη δεν πρέπει να ταυτίζεται με την ακτή μεταξύ των αρχαίων εκβολών Λούρου και Αράχθου[23], δεδομένου ότι η χώρα και η παραλία των Αμβρακιωτών εκτεινόταν και από τις δύο πλευρές της κοίτης του Αράχθου. Εξάλλου, η πληροφορία του ίδιου Περίπλου για το μήκος των Αμβρακιωτικών ακτών (120 στάδια ή 24 χλμ.), επιβεβαιώνεται μόνον, εάν υπολογίσουμε ότι η Αμβρακία κατείχε το τμήμα που περιλαμβάνεται μεταξύ των αρχαίων εκβολών του Λούρου (σημερινή Βίγλα) και του όρμου του Μενιδίου, από τον οποίο άρχιζε η παραλία των Αμφιλόχων και η συνοριακή γραμμή Αμβρακιωτών-Αμφιλόχων.

Η κοίτη του κάτω ρου του ποταμού Αφά-Λούρου –η οποία, όπως ήδη αναφέρθηκε, βρισκόταν αρκετά ανατολικότερα της σημερινής– σχημάτιζε τα σύνορα των Αμβρακιωτών προς το Βουχέτιο (ή τους Κασσωπαίους, μετά την κατάληψη των ηλειακών αποικιών από τον Φίλιππο Β′ και την παράδοσή τους στους Ηπειρώτες). Ο κάτω ρους του ποταμού Αράχθου κυλούσε δυτικότερα της σημερινής κοίτης[24] (διακεκομμένη γραμμή στο Σχέδ. 1), διέσχιζε εδάφη που ανήκαν στην Αμβρακία και εξέβαλλε δυτικά του Φιδόκαστρου, το οποίο ταυτίζεται με τον Άμβρακο, επίνειο της Αμβρακίας[25]. Η θέση της κοίτης και των εκβολών των ποταμών Αφά και Αράχθου είναι εύκολο να ταυτιστεί, τόσο από τα ίχνη των παλαιών κοιτών στον κάμπο της Άρτας[26], όσο και από τη διαμόρφωση των γλωσσοειδών προεξοχών που ορίζουν τις λιμνοθάλασσες του Αμβρακικού (Σχέδ. 1). Οι αρχαίες εκβολές του Λούρου πρέπει να ταυτιστούν με το βόρειο τμήμα της προεξοχής Ποδαρικό, που καταλήγει στη Σαλαώρα[27], μεταξύ Τσουκαλιού και Λογα-

19. Δημοσθένης VII,32. Δάκαρης, Το κάστρο των Ρωγών, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 226-227.

20. Στράβων 7,7,5.

21. Σ. Δάκαρης, Το Κάστρο των Ρωγών, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 14 κ.ε.

22. Η επέκταση των Μολοσσών μέχρι τον Αμβρακικό ερμηνεύεται, μόνον εάν δεχθούμε ότι στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., εποχή ιδιαίτερης ανάπτυξης του μολοσσικού βασιλείου, είχε καταληφθεί ο χώρος του Βουχετίου. Η κατάληψη μέρους της αμβρακιωτικής χώρας πρέπει να αποκλεισθεί, αφού ο παράπλους των Αμβρακιωτικών ακτών την ίδια εποχή ήταν 120 στάδια, περίπου 24 χλμ., όσο δηλαδή είναι το μήκος της ακτής από τη Βίγλα μέχρι το Μενίδι.

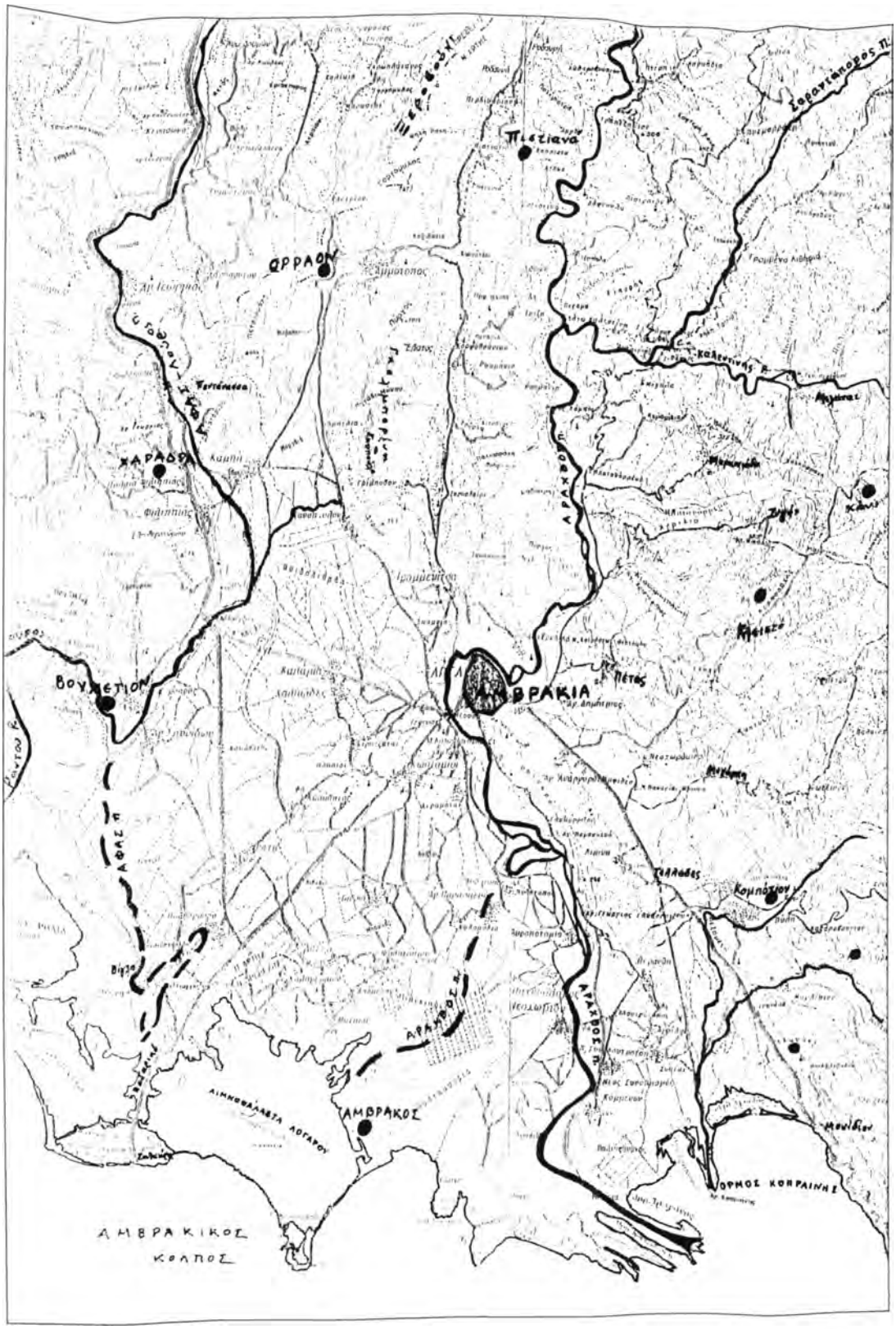
23. Σ. Δάκαρης,Το Όρραον, Το σπίτι στην αρχαία Ήπειρο, ΑΕ 1986, σ. 110 και 118, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

24. Hammond, Epirus, σ. 138. Π. Δουκέλλης, Ένα δίκτυο αγροτικών ορίων στην πεδιάδα της Άρτας, Μελετήματα 10, Αθήνα 1990, σ. 271. P. Doukellis - E. Fouache, La centuriation romaine de la plaine d'Arta, BCH 116 (1992), I, σ. 376 κ.ε.

25. Hammond, Epirus, σ. 138.

26. Doukellis - Fouache, ό.π., σ. 376-378.

27. Η Σαλαώρα ήταν νησίδα που ενώθηκε με την ξηρά μέσω επιχωματωμένου δρόμου, τον οποίο κατασκεύασε ο Αλή Πασάς, βλ. Hammond, Epirus, σ. 135.

Σχέδ. 1. Η περιοχή της Αμβρακίας και των γειτονικών ηπειρωτικών εθνών. Με κουκίδες σημειώνονται οι αρχαίες πόλεις και θέσεις.

ρούς. Οι μεταβολές της κοίτης και των εκβολών του Αράχθου δημιούργησαν με συνεχείς μετατοπίσεις την αμμώδη χερσόνησο που ορίζεται δυτικά από τη λιμνοθάλασσα Λογαρού και ανατολικά από τις σημερινές εκβολές του ποταμού στη θέση Μπούκα[28]. Μια τρίτη, μικρότερη, χερσόνησο (ακρωτήριο Κοπραίνης) δημιούργησαν οι εκβολές του Βουβού ποταμού, ο οποίος διασχίζει τη μικρή πεδιάδα ΝΑ. της Βαλαώρας, ενώνεται με τους ποταμούς Διπόταμο και Άννινο και χύνεται στον Αμβρακικό.

Το μόλις διακρινόμενο σήμερα μέσα στα τενάγη του Αμβρακικού Φιδόκαστρο ταυτίστηκε με τον τειχισμένο Άμβρακο, επίνειο της Αμβρακίας, ο οποίος είχε ιδρυθεί αμέσως ανατολικά των τότε εκβολών του Αράχθου. Από τη θέση αυτή οι Κορίνθιοι και οι Αμβρακιώτες μπορούσαν να ελέγχουν αρχικά τη μοναδική πρόσβαση στην πόλη μέσω του πλωτού κάτω ρου του Αράχθου και αργότερα τον ένα, ειδικής κατασκευής, «χωστό» δρόμο[29], ο οποίος διέσχιζε την ελώδη πεδιάδα μέχρι το νοτιοδυτικό άκρο της Βαλαώρας και προχωρούσε κατά μήκος των δυτικών παρυφών του βουνού, για να καταλήξει στην Αμβρακία. Η θέση του Αμβράκου ανατολικά της τότε κοίτης του Αράχθου, όπως και η χάραξη του χωστού δρόμου στην ίδια πλευρά, διευκόλυνε την προσέγγιση της Αμβρακίας και τη διακίνηση ανθρώπων και εμπορευμάτων, αφού έδινε τη δυνατότητα να παρακάμπτεται το μεγαλύτερο τμήμα των ελωδών εκτάσεων της πεδιάδας αλλά και να αποφεύγεται η διάβαση του κατώτερου ρου του Αράχθου, ιδιαίτερα ευμετάβολου και ορμητικού στο συγκεκριμένο τμήμα.

Οι Κορίνθιοι, όταν στα τέλη του 9ου αι. π.Χ. εγκατέστησαν τον αρχικό εμπορικό σταθμό στη θέση της μετέπειτα αποικίας τους Αμβρακίας, προφανώς είχαν ακριβή γνώση της ευρύτερης περιοχής και επέλεξαν την καταλληλότερη για τους σκοπούς τους θέση, στην οποία ήδη κατοικούσαν αυτόχθονες, όπως αποδεικνύει η χειροποίητη ηπειρωτική κεραμική που συναντάται στα κατώτερα στρώματα της Αμβρακίας μαζί με κορινθιακή κεραμική του τέλους του 9ου αι. π.Χ.[30]. Το γεγονός ότι οι Κορίνθιοι προτίμησαν να αναπλεύσουν τον ορμητικό Άραχθο, κατά πολύ δυσχερέστερο στη ναυσιπλοΐα από τον Αφά-Λούρο, επιδέχεται αρκετές ερμηνείες. Κατ' αρχήν ο Άραχθος επέτρεπε άμεση πρόσβαση στο χώρο της Αμβρακίας, τον πλέον στρατηγικό της περιοχής για τις μετακινήσεις προς το εσωτερικό της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Ακαρνανίας[31]. Η γεφύρωση του ποταμού στο ύψος ακριβώς της πόλης, μοναδική μέχρι σήμερα σε μήκος μεγαλύτερο των 50 χλμ., εκτός του ότι συνέδεσε τις δύο εύφορες πεδιάδες που εκτείνονται ανατολικά και δυτικά της Αμβρακίας, παρείχε στον εκάστοτε κύριο του χώρου τη δυνατότητα να ελέγχει πλήρως τις κινήσεις στην ευρύτερη περιοχή. Η θέση του Βουχετίου, την οποία επίσης μπορούσαν να επιλέξουν οι Κορίνθιοι για την εγκατάστασή τους (αφού σε αυτήν οδηγούσε σχετικά εύκολα ο ανάπλους του Αφά-Λούρου), εκτός του ότι μειονεκτεί σχετικά με την Αμβρακία[32], ήταν ήδη κατειλημμένη από Ηλείους αποίκους, γνώστες της Κασσωπαίας από τη μυκηναϊκή εποχή. Οι Ηλείοι μάλιστα πρέπει να ήλεγχαν όχι μόνο το Βουχέτιο αλλά ολόκληρο τον κάτω ρου του Αφά μέχρι τις εκβολές του στον Αμβρακικό. Ένδειξη ίσως των παλαιών σχέσεων των Ηλείων με την περιοχή υποδηλώνει η πραγματοποίηση ενός από τους άθλους του Ηρακλέους στο χώρο της. Κατά μία από τις εκδο-

28. Hammond, Epirus, σ. 138. Doukellis - Fouache, ό.π., σ. 376 κ.ε.

29. *Ἔστι δὲ καὶ ἐπὶ θαλάττης τεῖχος καὶ λιμὴν κλειστός* (Ψευδο-Σκύλαξ 33).

Ὁ γὰρ Ἄμβρακος ἔστι μὲν χωρίον εὖ κατεσκευασμένον καὶ προτειχίσμασι καὶ τείχει, κεῖται δ' ἐν λίμναις, μίαν ἀπὸ τῆς χώρας στενὴν καὶ χωστὴν ἔχων πρόσοδον, ἐπίκειται δ' εὐκαίρως τῇ τε χώρᾳ τῶν Ἀμβρακιωτῶν καὶ τῇ πόλει (Πολύβιος 4,61,7).

30. Βοκοτοπούλου, ASAtene, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 79-86.

31. Hammond, Epirus, σ. 141.

32. Το Βουχέτιο βρίσκεται μεταξύ της κοίτης του Λούρου και μιας σειράς υψωμάτων που περιορίζουν την πεδινή περιοχή βόρεια του Αμβρακικού. Ακόμα και στους αρχαίους χρόνους, όταν η κοίτη του Αφά-Λούρου κατευθυνόταν αμέσως νότια της πόλης, η χώρα που κατείχαν οι Ηλείοι άποικοι ήταν ελώδης, περιορισμένη σε έκταση και χωρίς παραγωγικές δυνατότητες, κατάλληλη περισσότερο για βοσκή παρά για καλλιέργεια. Περιορισμένες επίσης ήταν οι δυνατότητες επικοινωνίας, αφού ο ποταμός, τα ρεύματα, τα έλη και οι λόφοι του Προφήτη Ηλία εμπόδιζαν την ομαλή διακίνηση. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι τις αρχές του 20ού αι. επικοινωνία Πρέβεζας-Άρτας και Πρέβεζας-Ιωαννίνων ήταν δυνατή μόνο μέσω της λεκάνης του Θεσπρωτικού και της γέφυρας του Λούρου στην Παντάνασσα.

χές του μύθου[33], η χώρα του Γηρυόνη συνέπιπτε με την περιοχή της Αμβρακίας και ο Ηρακλής από εδώ έκλεψε τα περίφημα βόδια. Ανάμνηση επίσης του κοινού ενδιαφέροντος Ηλείων και Κορινθίων (και πιθανώς ένδειξη για το αρχικό «ιδιοκτησιακό» καθεστώς της περιοχής) αποδεικνύει ο μύθος της διαιτησίας του Δρύοπα Κραγαλέως στη διένεξη μεταξύ Ηρακλέους και Απόλλωνος για την κατοχή της Αμβρακίας[34]. Ο Κραγαλεύς, τοπικός ήρωας και δίκαιος άνδρας, εξέδωσε απόφαση υπέρ του ήρωα και τιμωρήθηκε με απολίθωση, ο Απόλλων όμως ως Αγυιεύς οδήγησε τους Κορινθίους αποίκους στην πόλη όπου λατρεύτηκε ως Σωτήρ[35], χωρίς βέβαια να εκτοπίσει τη λατρεία του Ηρακλέους.

Με δεδομένη τη γεωφυσική διαμόρφωση της βόρειας πλευράς του Αμβρακικού κόλπου κατά την αρχαιότητα είναι δυνατό να καθορίσουμε με σχετική ακρίβεια τα όρια της χώρας των Αμβρακιωτών, έχοντας επί πλέον υπόψη τις πληροφορίες των πηγών και τα συμπεράσματα της μέχρι σήμερα επιστημονικής έρευνας στο χώρο.

Απλούστερη είναι η χάραξη της νότιας και μέρους της δυτικής συνοριακής γραμμής της Αμβρακίας, η οποία ταυτίζεται αντιστοίχως με την τότε ακτογραμμή του Αμβρακικού και την τότε επίσης κοίτη του Αφά-Λούρου (σύνορα με Βουχέτιο ή Κασσωπαίους). Το υπόλοιπο τμήμα των νότιων συνόρων (σύνορα με Αμφιλόχους) πρέπει να όριζε ο ρους των ρευμάτων Αννίνου και Διπόταμου[36].

Στα βόρεια σύνορά τους οι Αμβρακιώτες είχαν απέναντι τους Μολοσσούς. Μεγάλο τμήμα της συνοριακής γραμμής Αμβρακιωτών-Μολοσσών συνέπιπτε με τα σύνορα Αμβρακίας-Ορράου, όπως αποδεικνύει το κείμενο της συνθήκης Αμβρακιωτών-Χαραδριτών. Κατά τις περιόδους ανεξαρτησίας της Αμβρακίας το οχυρωμένο και πολύ καλά διατηρημένο πόλισμα του Ορράου, στο σημερινό Καστρί Αμμοτόπου[37], αποτελούσε τη νότια εσχατιά του μολοσσικού βασιλείου (ή του Κοινού των Μολοσσών και του Κοινού των Ηπειρωτών κατά διαστήματα). Πριν από τη ρωμαϊκή επικράτηση, η ακριβής συνοριακή γραμμή μεταξύ Ορράου και Αμβρακίας δεν πρέπει να ήταν πολύ διαφορετική από αυτήν που καθορίζει η συνθήκη του 167 π.Χ., τουλάχιστον ως προς το βορειοανατολικό τμήμα της, το απομακρυσμένο από τη Χαράδρα. Η βασική αλλαγή, όπως προκύπτει σαφώς από το κείμενο της συνθήκης, έγινε στα βορειοδυτικά σύνορα της Αμβρακίας. Οι Χαραδρίτες, έθνος των Κασσωπαίων, κατόρθωσαν να επεκτείνουν τότε τη χώρα τους ανατολικά, πέραν της κοίτης του Αφά-Λούρου, του οποίου ο ρους χώριζε στο συγκεκριμένο τμήμα Κασσωπαίους και Μολοσσούς. Η επέκταση προφανώς πραγματοποιήθηκε σε βάρος του μολοσσικού έθνους, που κατείχε την αριστερή (ανατολική) όχθη του ποταμού, το χώρο δηλαδή από τη σημερινή κωμόπολη Καμπή μέχρι τη χαράδρα του Αγίου Γεωργίου. Η περιοχή αυτή πιθανώς ανήκε στους Ορραείτες, ίσως όμως και σε άλλο μολοσσικό πόλισμα με έδρα την Παντάνασσα[38] (Σχέδ. 2). Βέβαιο είναι ότι οι Μολοσσοί κατείχαν και το χώρο της Καμπής, επειδή αυτός συνέδεε ευκολότερα τις δύο κοιλάδες που ανήκαν στην επικράτειά τους, δηλαδή το ανατολικό τμήμα της κοιλάδας του Λούρου και την κοιλάδα προς το Όρραον-Αμμότοπο (Σχέδ. 1). Επομένως, τα σύνορα μεταξύ Αμβρακίας και Μολοσσίας πρέπει να αναζητηθούν στην πεδιάδα νότια της Καμπής, κατά μήκος ενός φυσικού σχηματι-

33. Εκαταίος, απόσπ. 26.

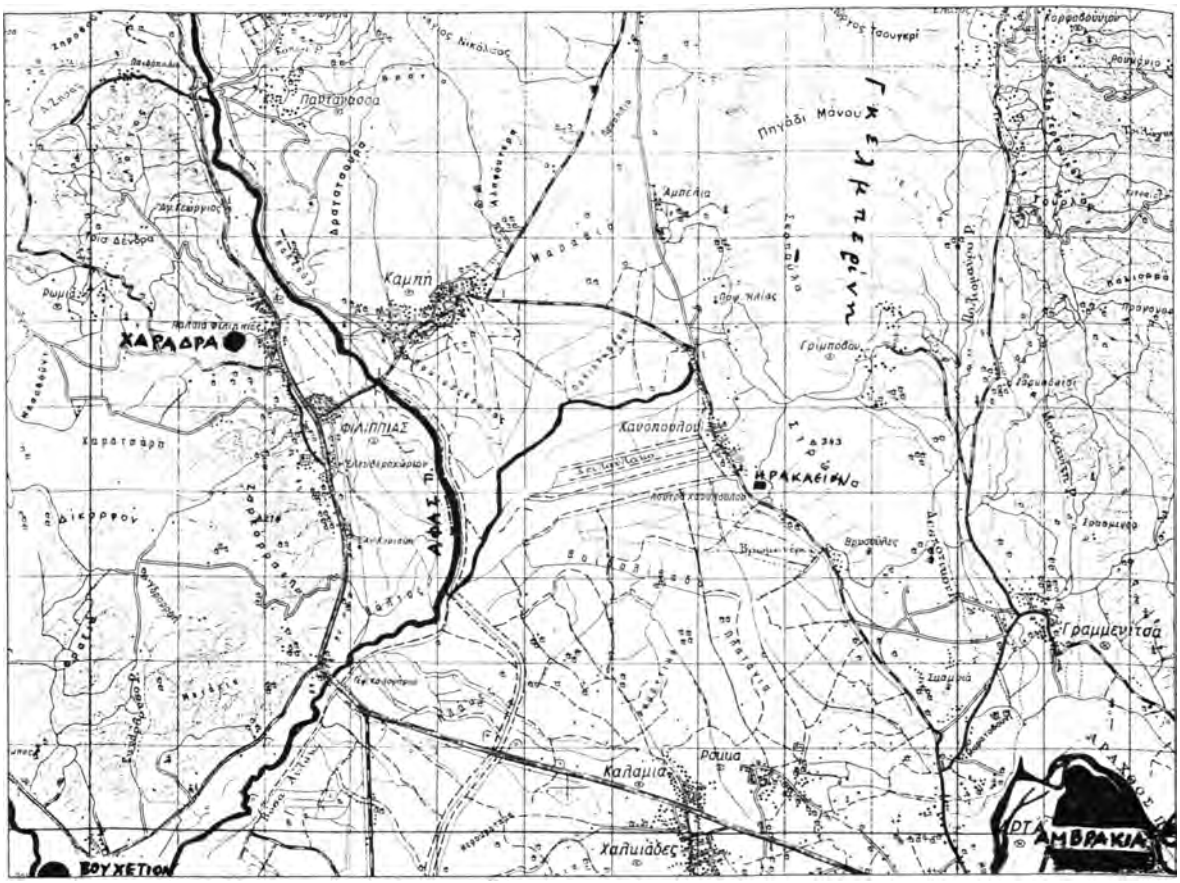
34. Αντωνίνος Λιβεράλις, Μεταμορφώσεων συναγωγή, 4, Em. Papathomopoulos, Antoninus Liberalis, Les Métamorphoses, Paris 1968, XV. Βλ. και Καρατζένη, Ιερόν όρος, σ. 291 και η ίδια, Τοπογραφικά, σ. 236.

35. Cabanes - Andréou, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 532 κ.ε.

36. Την ίδια χάραξη ακολουθούν τα σημερινά σύνορα μεταξύ των νομών Άρτας και Ακαρνανίας, ενώ εκατέρωθεν της ίδιας γραμμής σώζεται ανά μία σειρά ακροπόλεων, βλ παρακάτω, σ. 152 και Hammond, Epirus, σ. 149-150 και 239 κ.ε.

37. Cabanes - Andréou, ό.π., σ. 520 κ.ε. Σ. Δάκαρης, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 108 κ.ε.

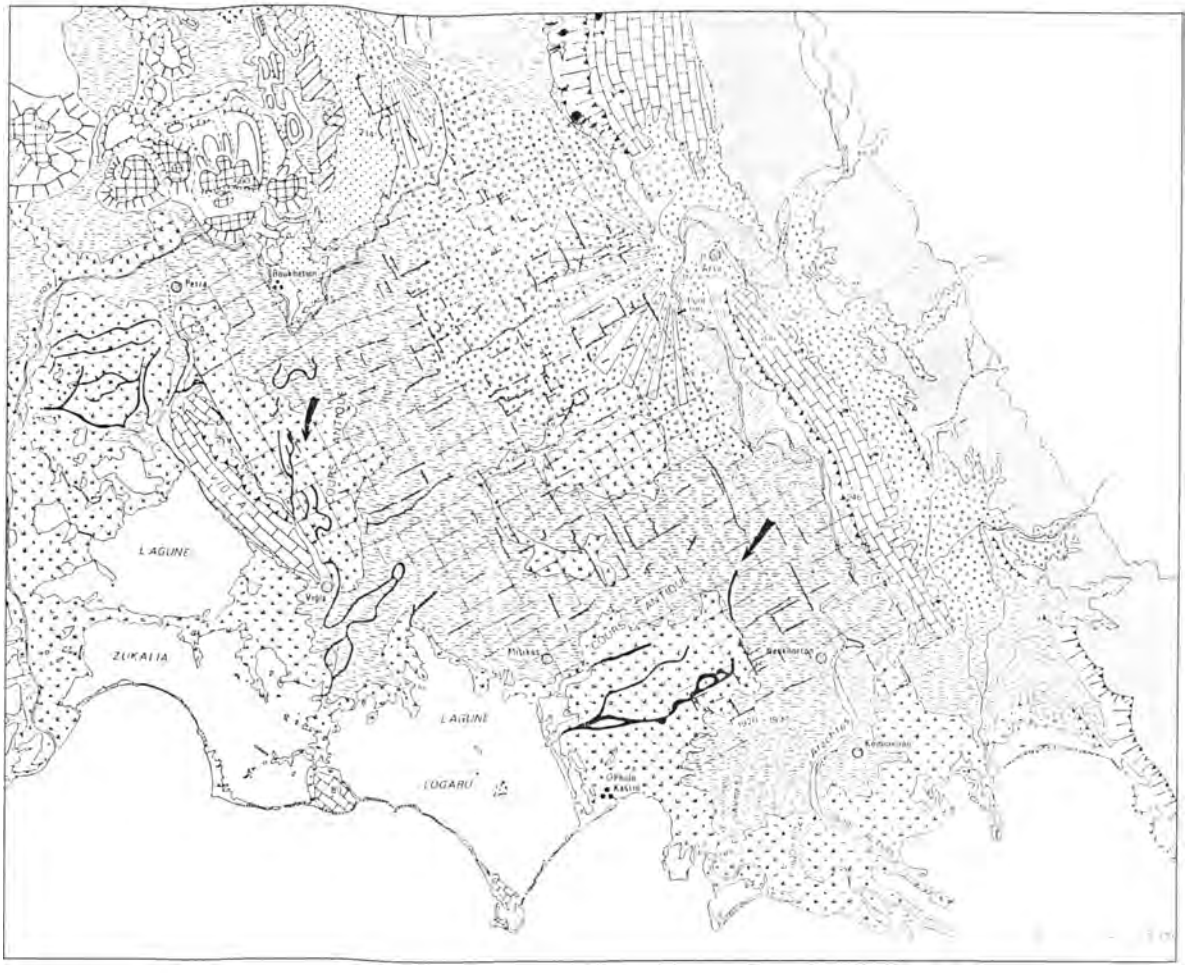
38. Στην περιοχή δεν έχουν εντοπισθεί ακόμα λείψανα αρχαίου πολίσματος, η ύπαρξη όμως του βυζαντινού ναού της Παντάνασσας και της γέφυρας του Λούρου αποδεικνύει τη διαχρονική σπουδαιότητα του χώρου. Η ύπαρξη της γέφυρας δεν αποκλείεται να υποδηλώνει συνεχή επικοινωνία των Χαραδριτών με την αντίπερα όχθη, την ανατολική δηλαδή πλευρά της κοιλάδας, επομένως δεν μπορεί να αποκλεισθεί η πιθανότητα παλαιότερης επέκτασής τους σε αυτήν την περιοχή. Στην τελευταία περίπτωση δεν αποτελούσε ο Αφάς-Λούρος το σύνορο μεταξύ Κασσωπαίων και Μολοσσών αλλά η σειρά των υψωμάτων στα ανατολικά της κοιλάδας.

Σχέδ. 2. Το τμήμα της πεδιάδας της Άρτας μεταξύ του ποταμού Λούρου και του όρους Γκελμπερίνη.

σμού-ορίου, πιθανότατα ενός υδάτινου ρεύματος από τα πολλά που διασχίζουν το χώρο. Τα άφθονα νερά των πηγών στους πρόποδες της Γκελμπερίνης σχηματίζουν μικρά ποτάμια, τα οποία με κατεύθυνση από Α. προς Δ. χύνονται στο Λούρο, αυτόνομα ή ενωμένα με άλλα ρεύματα που έρχονται από τις πηγές της Καμπής και την κοιλάδα προς Αμμότοπο. Τα περισσότερα από τα σημερινά, κυρίως αυτά που ρέουν σε ευθύγραμμες κοίτες, είναι αποτέλεσμα τεχνητής διευθέτησης, υπάρχουν όμως μερικά που διατηρούν την χαρακτηριστική ακανόνιστη ροή τους, όπως το βορειότερο από τα ποτάμια[39]. Η φυσική οφιοειδής κοίτη του μικρού ποταμού (Σχέδ. 2· Πίν. 49) κατά πάσα πιθανότητα καθόριζε το δυτικό τμήμα των βόρειων συνόρων της Αμβρακίας, από τη συμβολή της με το Λούρο μέχρι περίπου το σημείο που ο σημερινός δρόμος Χανόπουλου-Αμμοτόπου (που προφανώς ακολουθεί τον αρχαίο δρόμο Αμβρακίας-Ορράου) σχηματίζει διακλάδωση προς Καμπή. Ανατολικά του σημείου αυτού οι υδροκρίτες της Γκελ-

39. Σε αεροφωτογραφία του 1945 (Πίν. 49) διαγράφεται εμφανέστατα δεύτερη κοίτη, όμοια και παράλληλη προς την προηγούμενη, νοτιότερα όμως. Πρόκειται για ένα οφιοειδές ρεύμα, σε αχρηστία ήδη το 1945, το οποίο συγκέντρωνε τα νερά από τις πηγές των Λουτρών του Χανόπουλου και τα οδηγούσε στο Λούρο. Από την ίδια αεροφωτογραφία προκύπτει ότι οι δύο φυσικές κοίτες ήσαν οι πλέον χαρακτηριστικές στην πεδιάδα, μετά φυσικά από αυτές του Αράχθου και του Λούρου. Το τρίτο σε μέγεθος ρεύμα ξεκινούσε από το χώρο της σημερινής Βρυσούλας και ενωνόταν με τα προηγούμενα ακολουθώντας κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ. Την πορεία αυτή επέβαλαν οι κώνοι των αποθέσεων του Αράχθου στα βορειοδυτικά της Άρτας, βλ. και Doukellis - Fouache, ό.π. (υποσημ. 24).

Σχέδ. 3. Η γεωμετρική οργάνωση της πεδιάδας της Αμβρακίας (κατά Doukellis - Fouache).

μπερίνης και των συνεχόμενων βουνών επέβαλαν τη συνοριακή γραμμή, αρχικά στην κατεύθυνση Δ.-Α., στη συνέχεια Ν.-Β. και μετά πάλι Δ.-Α., με κατάληξη τα ανατολικά σύνορα της Αμβρακίας, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω.

Την υπόθεση ότι η χώρα των Αμβρακιωτών κατελάμβανε ολόκληρη την περιοχή μεταξύ Αφά-Λούρου και Γκελμπερίνης επιβεβαιώνει η γεωμετρική διαίρεση της ίδιας περιοχής σε αγροτεμάχια-κλήρους (Σχέδ. 3). Το εξαιρετικό αυτό έργο θεωρήθηκε ως επέμβαση των Ρωμαίων, προκειμένου να αυξηθεί η διαθέσιμη γη για τους κατοίκους της Νικόπολης[40], πολλά όμως στοιχεία αποδεικνύουν ότι είναι πολύ παλαιότερο. Όπως είναι γνωστό από τις αρχαίες πηγές αλλά και όπως επιβεβαιώνεται συνεχώς από τα ευρήματα των εκτεταμένων σωστικών ανασκαφών στην πόλη της Άρτας, η πόλη της Αμβρακίας υπέφερε εξαιρετικά κατά την πολιορκία των Ρωμαίων το 189 π.Χ., δέχτηκε μεγάλο πλήγμα από την τα-

40. Δουκέλλης, ό.π. (υποσημ. 24). Ενδιαφέρων θα είναι ένας έλεγχος στην πεδινή περιοχή που εκτείνεται ανατολικά της Βαλαώρας, προκειμένου να εξακριβωθεί η ύπαρξη παρόμοιας διευθέτησης, όσο και ένας επανέλεγχος στη στενή ζώνη δυτικά της παλαιάς κοίτης του Λούρου και βορειοδυτικά του Κάστρου των Ρωγών, στην οποία δεν δικαιολογείται η επέκταση της Αμβρακιωτικής χώρας.

πεινωτική και εξουθενωτική συνθήκη που αναγκάστηκε να συνομολογήσει τότε και σταδιακά παρήκμασε, αν και τυπικά της αναγνωρίστηκε σχετική αυτονομία μετά τη μάχη της Πύδνας και τη ρωμαϊκή επικράτηση. Ο υποχρεωτικός συνοικισμός των κατοίκων πολλών περιοχών της Ηπείρου, της Λευκάδας και της Ακαρνανίας στη Νικόπολη το 30 π.Χ. ερήμωσε σχεδόν τις πόλεις, όπως και την Αμβρακία. Εξαιτίας της στρατηγικής θέσης που κατείχε η τελευταία και προκειμένου να ελέγχονται οι άξονες επικοινωνίας και η γέφυρα, οι Ρωμαίοι διατήρησαν οπωσδήποτε ζωντανό ένα τμήμα του χώρου της Αμβρακίας με την εγκατάσταση φρουράς ή με κατασκευή μεμονωμένων επαύλεων των αξιωματούχων, η πόλη όμως δεν υπήρχε πλέον. Ελάχιστα κτιριακά κατάλοιπα ή άλλα ευρήματα των ρωμαϊκών χρόνων αποκαλύφθηκαν στην τεράστια έκταση της ευημερούσας κατά τους προγενέστερους χρόνους Αμβρακίας, η οποία, από τα τέλη του 7ου αι.π.Χ. που ιδρύθηκε ως επίσημη αποικία, λειτούργησε επί έξι συνεχείς αιώνες βάσει του οργανωμένου σχεδίου που μελέτησαν και εφάρμοσαν οι Κορίνθιοι γεωμέτρες στην κυρίως πόλη αλλά και στην χώρα της[41]. Οι ίδιες αρχές οργάνωσης έχουν επιβεβαιωθεί για την πόλη της Λευκάδος[42] και, πιθανότατα, ίσχυσαν στο Ανακτόριο και αργότερα στην Απολλωνία. Συγχρόνως με την ίδρυση των αποικιών οι Κορίνθιοι άνοιξαν τη διώρυγα της Λευκάδος[43] και πιθανότατα κατασκεύασαν την αποστραγγιστική τάφρο που συνδέει τη λίμνη Μυρτούντιον (σημερινή Βουλκαριά) της Ακαρνανίας με τη θάλασσα[44]. Επομένως, είναι βέβαιο ότι στους ίδιους πρέπει να αποδοθούν όχι μόνον η οργάνωση και διαίρεση σε κλήρους της πεδιάδας της Άρτας αλλά και τα ίχνη των αρχαίων εγγειοβελτιωτικών και αποστραγγιστικών έργων, τα οποία «διαγράφονται» στην περιοχή[45].

Η απόδοση της «αναδιανεμητικής» οργάνωσης της πεδιάδας της Αμβρακίας στους ιδρυτές της Νικόπολης πρέπει να αποκλειστεί και για καθαρά πρακτικούς λόγους. Με τις σημερινές συνθήκες επικοινωνίας οι δύο χώροι απέχουν οδικά 30-40 χλμ., πολύ μεγαλύτερη όμως ήταν η απόσταση κατά την αρχαιότητα, όταν οι διακινούμενοι είτε έπρεπε να παρακάμψουν την ελώδη πεδιάδα και τα ποτάμια, μέσω της Χαράδρας[46] (Παλαιάς Φιλιππιάδας) και της λεκάνης του Θεσπρωτικού, είτε ήσαν υποχρεωμένοι να ακολουθήσουν δαιδαλώδεις διαδρομές ανάμεσα στα ρεύματα και τα τενάγη. Επομένως ήταν εξαιρετικά δύσκολη, αν όχι αδύνατη, η χρήση της αμβρακιωτικής χώρας από τους κατοίκους της Νικόπολης, οι οποίοι άλλωστε είχαν στη διάθεσή τους την εύφορη γη της γύρω περιοχής.

Τα ανατολικά σύνορα της Αμβρακίας, δηλαδή τα σύνορα με τους Αθαμάνες, είναι δύσκολο να προσδιοριστούν με ακρίβεια, τόσο για το προ της ρωμαϊκής κατάκτησης διάστημα, όσο και για τους μετέπειτα χρόνους, μετά δηλαδή τη συνομολόγηση της συνθήκης Αμβρακιωτών-Αθαμάνων. Δυστυχώς το τμήμα των *ὁμολόγων* που διέσωσε η σχετική επιγραφή της Κέρκυρας περιέχει ελάχιστα και ασύνδετα μεταξύ τους τοπογραφικά στοιχεία, σαφής είναι πάντως η αναφορά στη Μολοσσία, σε κώμη ή θέση Ευρύνα, σε ιερό του Ποσειδώνος με περίβολο και σε κορυφές βουνών.

Οι Αθαμάνες, κατανεμημένοι σε πολλά έθνη, όπως όλα τα ηπειρωτικά φύλα, καταλάμβαναν εκτεταμένη ορεινή περιοχή που ταυτίζεται με τη νότια πλευρά της Πίνδου, το τμήμα δηλαδή των αθαμανικών ορέων που μοιράζεται σήμερα μεταξύ Θεσσαλίας και Ηπείρου. Δυτικά έφθαναν μέχρι τον ποταμό Άραχθο, ο μέσος ρους του οποίου χώριζε τους Αθαμάνες από τους Μολοσσούς (Σχέδ. 4). Στις αρχαίες πη-

41. V. Karatzeni, Ambracia during the Roman Era, Actes du IIIe Colloque sur l'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité, III, Paris 1999, σ. 241 κ.ε. I. Andréou, Ambracie, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, II, Paris 1994, σ. 91 κ.ε. και Ι. Ανδρέου, Η τοπογραφία της Αμβρακίας και η πολιορκία του 189 π.Χ., Αφιέρωμα στον N. Hammond, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 17 κ.ε. I. Andréou, D'Ambracie à Nicopolis, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 344.

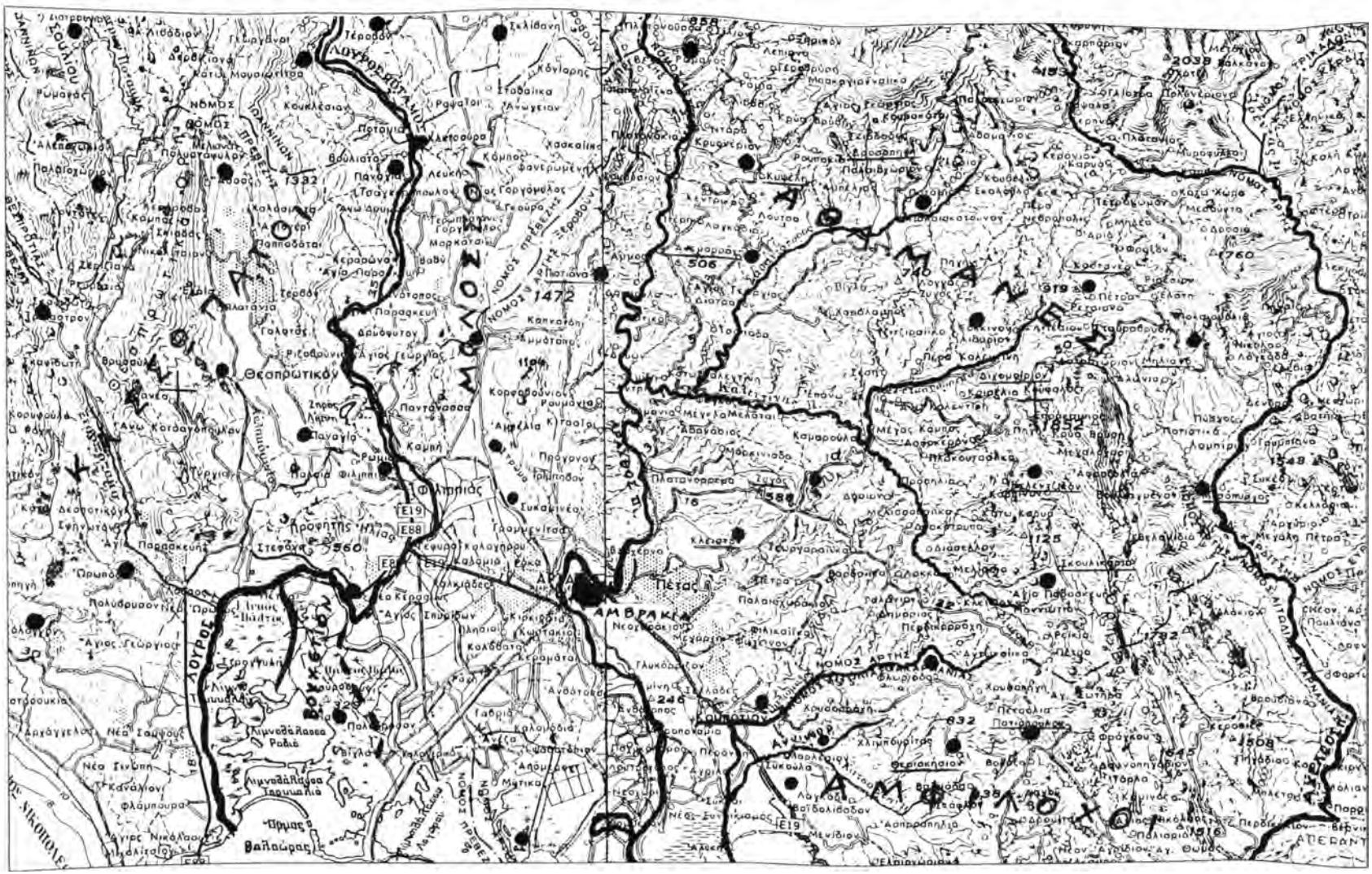
42. I. Andréou, Leucade, Enciclopedia dell'Arte Antica, II Suppl.

43. Στράβων 10,2,8.

44. JHS 80 (1960), Suppl., σ. 13.

45. Doukellis - Fouache, ό.π. (υποσημ. 24), σ. 381.

46. Τα στρατεύματα του Φίλιππου Ε' το 219 π.Χ., αφού κατέλαβαν τον Άμβρακο μετά από πολιορκία, ακολούθησαν την ίδια διαδρομή, για να φθάσουν στην Ακαρνανία μέσω Χαράδρας και Ακτίου (Πολύβιος 4,63,4). Βλ. και υποσημ. 32.

Σχέδ. 4. Χάρτης της Νοτιοανατολικής Ηπείρου. Με κουκίδες σημειώνονται οι σημαντικότερες αρχαίες πόλεις.

γές αναφέρεται ότι ο Άραχθος ήταν ποταμός των Μολοσσών και ότι οι πηγές του βρίσκονταν στην Αθαμανία[47], είναι όμως προφανές ότι ο ποταμός «ανήκε» σε περισσότερα φύλα. Πιθανότατα ο υδροκρίτης που σχηματίζει η σειρά των κορυφών νότια του Καλαρρύτικου (είτε ο ίδιος ο ποταμός) αποτελούσε το βόρειο όριο της Αθαμανίας και ο Άραχθος καθόριζε υποχρεωτικά το δυτικό. Σ' αυτό το τμήμα οι Αθαμάνες είχαν απέναντί τους τους Μολοσσούς, ενώ ο κάτω ρους του ποταμού ανήκε εξ ολοκλήρου στους Αμβρακιώτες. Η διαίρεση του ηπειρωτικού χώρου σε δύο εντελώς ανεξάρτητα τμήματα κατά μήκος των απόκρημνων οχθών του μέσου ρου του Αράχθου επιβεβαιώνεται διαχρονικά από την μεταξύ τους έλλειψη γεφυρών σταθερής επικοινωνίας. Ακόμα και στην εποχή μας, την οποία χαρακτηρίζουν τα μεγάλα τεχνικά έργα, από τις εκβολές σχεδόν του Αράχθου μέχρι τη γέφυρα της Πλάκας, σε μήκος δηλαδή πάνω από 50 χλμ., υπάρχει μόνο μία γέφυρα κατασκευασμένη ακριβώς δίπλα στο περίφημο γεφύρι της Αρτας, το οποίο με τη σειρά του στηρίχθηκε πάνω στα βάθρα της αρχαίας γέφυρας των Αμβρακιωτών[48]. Οπωσδήποτε, μετά την πρόσφατη κατασκευή του μεγάλου φράγματος του Πουρναρίου, η τοπογραφία της περιοχής (από το ύψος της Άρτας μέχρι τη συμβολή Αράχθου-Σαραντάπορου-Καλεντίνη και αρκετά βορειότερα) έχει μεταβληθεί αισθητά, ενώ έχει επηρεαστεί και η μορφή του κάτω ρου του ποταμού, επειδή η κοίτη του πλέον δέχεται περιοδική, ελεγχόμενη και αρκετά μειωμένη ποσότητα νερού.

Τα σύνορα Αμβρακιωτών και Αθαμάνων στο βορειότερο τμήμα τους εφάπτονταν της συνοριακής γραμμής Αμβρακιωτών-Μολοσσών μέσω της κοίτης του Αράχθου. Το ακριβές σημείο επαφής δεν προκύπτει από το κείμενο της συνθήκης, οπωσδήποτε όμως θεωρούμε απίθανη την επέκταση της χώρας της Αμβρακίας στην ορεινή και δυσπρόσιτη περιοχή πέραν του ύψους της συμβολής των ποταμών Σαραντάπορου και Καλεντίνη με τον Άραχθο. Όπως προαναφέρθηκε, η Αμβρακία είχε την οργάνωση μιας εμπορικής αποικίας-πόλης που εκάλυπτε τις γεωργικές-κτηνοτροφικές ανάγκες και απασχολήσεις του πληθυσμού της με την εκμετάλλευση των σχεδόν ενιαίων και ουσιαστικά πεδινών εκτάσεων της γύρω *χώρας*. Η οργάνωση αυτή διαφοροποιούσε σαφώς την Αμβρακία από τα ηπειρωτικά φύλα της ορεινής ενδοχώρας και ιδιαίτερα από τους πλέον απομονωμένους ορεσίβιους Αθαμάνες, οι οποίοι ήσαν διεσπαρμένοι κατά μικρές ομάδες[49] σε εκτεταμένες γεωγραφικές ενότητες που συνδύαζαν απέραντους βοσκοτόπους με καλλιεργήσιμες εκτάσεις περιορισμένης έκτασης. Οι σημαντικότερες από αυτές ταυτίζονται με μικρές λεκάνες και οροπέδια στην περιοχή ΒΔ. και ΝΑ. του μέσου ρου του Σαραντάπορου και στο χώρο Άνω Καλεντίνης-Διχομοιρίου, μερικές μάλιστα έχουν τη χαρακτηριστική ονομασία «Μέγας Κάμπος».

Στο χώρο λοιπόν της συμβολής των ποταμών Σαραντάπορου και Καλεντίνη με τον Άραχθο πρέπει να τοποθετήσουμε το σημείο επαφής των συνόρων Αμβρακιωτών-Αθαμάνων με τη μεθοριακή γραμμή Αμβρακιωτών-Μολοσσών. Δυτικά της συμβολής των τριών ποταμών, στην περιοχή της σημερινής κοινότητας Κορφοβουνίου, η γραμμή των συνόρων Αμβρακίας-Μολοσσίας προφανώς ακολουθούσε διαδοχικούς υδροκρίτες με κατεύθυνση χονδρικά Α.-Δ., για να καταλήξει στις βόρειες κορυφές ή παρυφές της Γκελμπερίνης και να ενωθεί με τα σύνορα Αμβρακίας-Ορράου. Ανατολικά της συμβολής του Αράχθου με τους δύο παραποτάμους του θα ήταν ίσως δυνατή μια «ορεινή» χάραξη της συνοριακής γραμμής Αμβρακιωτών-Αθαμάνων (κατά μήκος περίπου της κοίτης του Καλεντίνη και του συνεχόμενου ρεύματος της Σκουληκαριάς μέχρι το Κλειδί (Σχέδ. 4), πιθανότερο όμως σύνορο θεωρούμε τη φυσική γραμμή που σχηματίζει η σχετικά χαμηλή λοφοσειρά από τη Μαρκινιάδα μέχρι το Κο-

47. Plinius NH 4,1,4 και Ψευδο-Σκύμνος 618.

48. Φ.Μ. Πέτσας, ΑΕ 1950-51, Παράρτ., σ. 41. Βλ. και Hammond, Epirus, σ. 141.

49. Μέχρι σήμερα στην περιοχή υπάρχουν λίγα μεγάλα χωριά και πολλοί μικροί οικισμοί ομαδοποιημένοι σε κοινότητες, βλ. και Hammond, Epirus, σ. 152. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του μητροπολίτη Άρτας Σεραφείμ Ξενόπουλου (Δοκίμιον ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέζης, Αθήναι 1884, επανέκδοση, Άρτα 1986, σ. 21, στο εξής: Δοκίμιον) για το Βουλγαρέλι (Δροσοπηγή σήμερα) «Τὸ χωρίον τοῦτο κατοικεῖται ὑπὸ 200 περίπου οἰκογενειῶν ἔχον ἐπὶ τῇ αὐτῇ θέσει συγκεντρωμένας περὶ τὰς 120 οἰκίας».

μπότι[50], η οποία και αποτελεί το όριο της πεδινής έκτασης ανατολικά της Βαλαώρας (Σχέδ. 1). Η δεύτερη άποψη ενισχύεται από την επανειλημμένη αναφορά των λέξεων *ἄκρον* και *βουνῶν* στο τμήμα της συνθήκης Αμβρακιωτών-Αθαμάνων που διέσωσε η επιγραφή της Κέρκυρας[51] αλλά και από την ύπαρξη ακροπόλεων στη θέση Χάνι Βόιδαρου, βόρεια του σημερινού οικισμού Ζυγός (παλαιότερα Λιβιτσικό) της κοινότητας Μαρκινιάδας, και σε θέση βόρεια-βορειοανατολικά του οικισμού Κλειστό (παλαιότερα Τσερκίστα) της κοινότητας Πέτα[52]. Τις δύο οχυρωμένες κώμες πρέπει να τοποθετήσουμε επί της συνοριακής γραμμής Αμβρακιωτών-Αθαμάνων, σε χώρους που επέτρεπαν τον έλεγχο του σημαντικού δρόμου που διασχίζει την περιοχή με κατεύθυνση προς τη Θεσσαλία. Παρόμοιες οχυρωμένες θέσεις πρέπει να αναζητηθούν και νοτιότερα, επί της συνοριακής γραμμής αλλά και κατά μήκος του δρόμου προς Πέτρα, Κλειδί κτλ.

Το ιερό του Ποσειδώνος που αναφέρεται στη συνθήκη Αμβρακιωτών-Αθαμάνων ως σημείο της συνοριακής γραμμής, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν ιδρυμένο δίπλα σε κάποιο χάσμα ή σε πηγές σχετικές με τον Άραχθο και τους ποταμούς Καλεντίνη και Σαραντάπορο. Εξαιρετικά δελεαστική φαίνεται η ιδέα της ταύτισης του ιερού με το χώρο της Μονής Μελατών (κοινότητα Μαρκινιάδας) (Σχέδ. 5), η οποία αποτελεί το σπουδαιότερο λατρευτικό χώρο της κοιλάδας του Καλεντίνη. Η Μονή Μελατών είναι ιδρυμένη κυριολεκτικά μέσα στην κοίτη του ποταμού, στο σημείο συμβολής του με το ρέμα του Σκλήθρα[53] και άλλα μικρότερα ρέματα, ενώ στη γύρω περιοχή αφθονούν οι πηγές. Η περιγραφή των συνόρων Αμβρακιωτών-Αθαμάνων στην επιγραφή της Κέρκυρας περιλαμβάνει και θέση ή κώμη με το όνομα *Εὐρύνα*, το οποίο παρουσιάζει ενδιαφέρον τοπογραφικό[54] και ετυμολογικό, αφού είναι γνωστό ότι μερικές από τις προσωνυμίες που χαρακτηρίζουν τον Ποσειδώνα έχουν ως πρώτο συνθετικό τη λέξη ευρύς (Ευρυμέδων, Πίνδαρος Ο.8,5. Ευρυκρείων, Ιλιάς Λ 751).

Η συνοριακή γραμμή Αμβρακιωτών και Αθαμάνων, όπως ορίστηκε προηγουμένως, εντάσσει τη σειρά των ακροπόλεων Ανεμόρραχης (Μπούγα), Κυψέλης (Χώσεψη) και Τσούκας Δροσοπηγής (Βουλγαρέλι) στο εσωτερικό της Αθαμανίας (Σχέδ. 4). Άλλοι μελετητές[55] τοποθετούν τις ίδιες ακροπόλεις μέσα στη χώρα των Αμβρακιωτών, κατά μήκος της συνοριακής γραμμής με τους Αθαμάνες (Σχέδ. 6). Η ίδρυση των οχυρωμένων πολισμάτων στις συγκεκριμένες θέσεις, κατά μήκος του Σαραντάπορου ποταμού και της διάβασης προς την ανατολική πλευρά της Πίνδου, πιστεύουμε ότι είχε σκοπό να ελέγχει όχι τα σύνορα αλλά το σημαντικό δρόμο που ένωνε την Αμβρακία με τη Θεσσαλία διασχίζοντας ζωτικό τμήμα της Αθαμανίας[56]. Η γειτνίαση της Δροσοπηγής (Βουλγαρέλι), της μεγαλύτερης δηλαδή κωμόπολης της περιοχής κατά τους νεότερους χρόνους, με τη σπουδαιότερη αρχαία θέση, την

50. Στην περιοχή του Κομποτίου υπάρχουν ερείπια ακροπόλεως, όπως και απέναντι, στην Καστρωτίσσα, που ανήκε στη χώρα των Αμφιλόχων.

51. Hatzis, Αφιέρωμα, σ. 185-186.

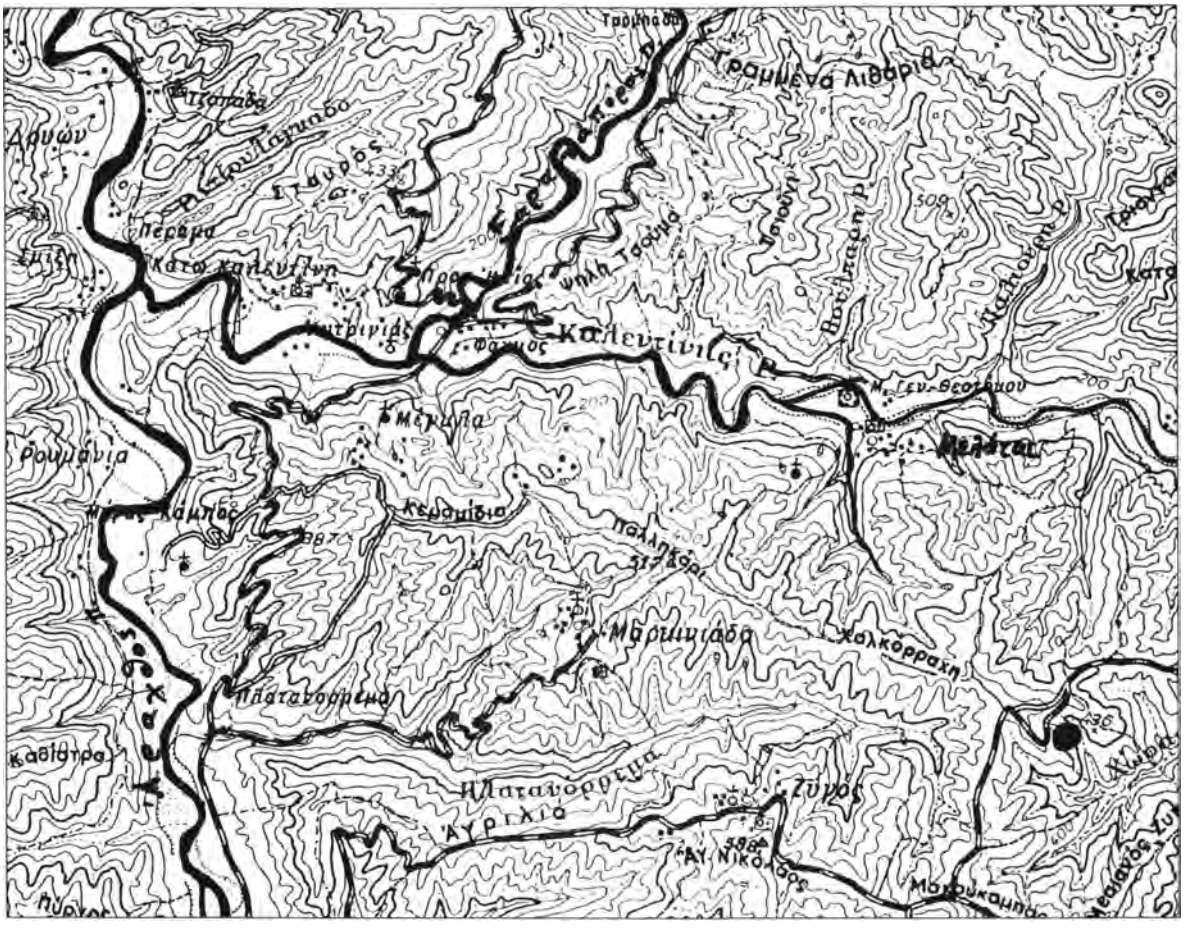
52. Ο Hammond επισκέφθηκε τη θέση στο Χάνι Βόιδαρου και την περιγράφει λεπτομερώς. Για τα ερείπια στην Τσερκίστα (Κλειστό) αναφέρει πληροφορίες που του έδωσαν κάτοικοι της περιοχής· βλ. Epirus, σ. 151. Ο Ξενόπουλος, Δοκίμιον, σ. 34, στην περιγραφή του χωριού Λιβιτσικό κάνει λόγο για «ἐρείπια πολυπληθέστατα, κεκαλυμμένα ὑπὸ ἀγρίου δάσους καὶ λείψανα παναρχαίου ναοῦ» στη θέση Καραβασαράς, την οποία πιθανότατα πρέπει να ταυτίσουμε με το Χάνι Βόιδαρου. Επίσης, αναφερόμενος στην Τσερκίστα (Δοκίμιον, σ. 34) περιγράφει: «πρὸς ἀνατολὰς τούτου, μακρὰν ὡς ἔγγιστα ἡμίσειαν ὥραν, ὑπάρχουσι πλεῖστα ἐρείπια οἰκιῶν καί τις ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, καλουμένης τῆς θέσεως Παλιοχώρι, ἔνθα εἰκάζεται ὅτι ὑπῆρξε ποτὲ χωρίον, οὗ τὸ ὄνομα ἄδηλον, ὡς περ καὶ τῆς καταστροφῆς αὐτοῦ ὁ χρόνος».

53. Από την περιοχή της Μονής (Γεννήσεως της Θεοτόκου) μέχρι τώρα δεν είναι γνωστά αρχαιολογικά ευρήματα, θα άξιζε τον κόπο πάντως μια σχετική έρευνα. Ο Ξενόπουλος, Δοκίμιον, σ. 163 κ.ε., συμπεριλαμβάνει τη Μονή Μελατών στις σπουδαιότερες της νότιας Ηπείρου και αναφέρει διάφορες οικοδομικές φάσεις (τελευταία του 1797 με δωρητή τον οπλαρχηγό Κων/νο Πουλή και εικονογράφηση του 1821). Προσθέτει επίσης ότι «ἡ Μονὴ ᾠκοδομήθη εἰς τοὺς πρόποδας ἀρχαίας τινὸς Μονῆς, ἧς λείψανα ἐν δυσβάτῳ τόπῳ σώζονται εἰσέτι».

54. Hatzis, Αφιέρωμα, σ. 191.

55. Hatzis, ό.π., σ. 186 κ.ε., εικ. 8.

56. Hammond, Epirus, σ. 173 και 248-250.

Σχέδ. 5. Η περιοχή της συμβολής των ποταμών Αράχθου, Σαραντάπορου και Καλεντίνη και η θέση της Μονής Μελατών.

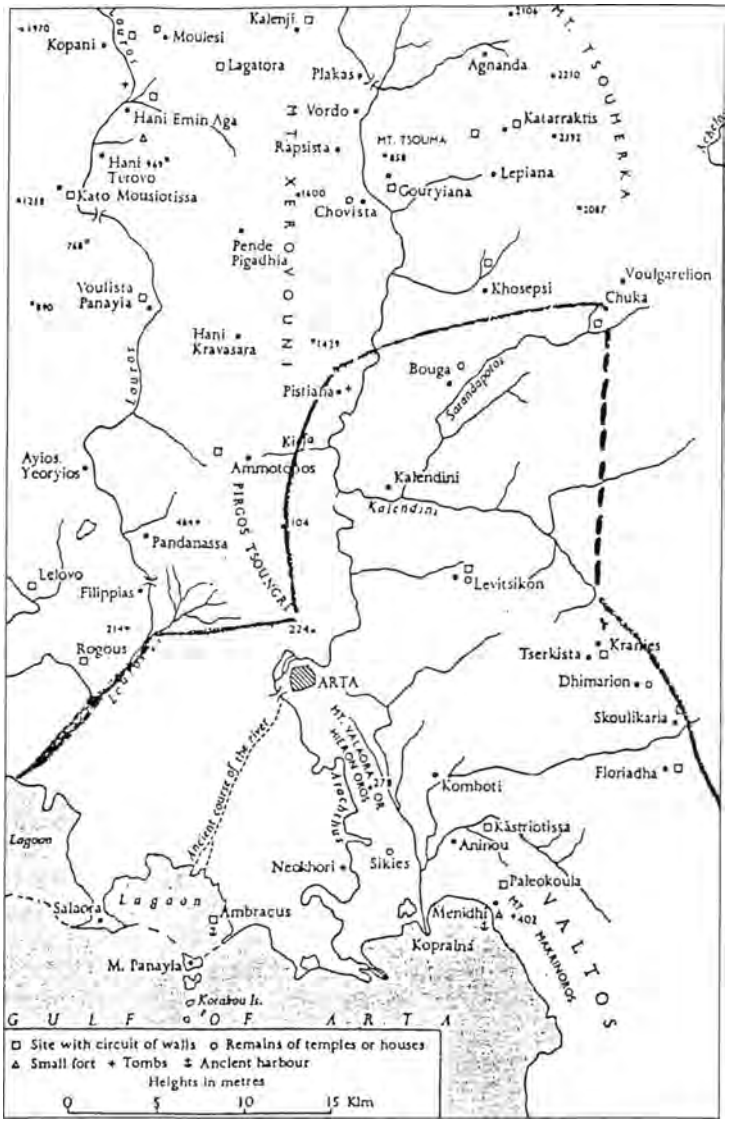
ακρόπολη της Τσούκας[57], δεν μπορεί να θεωρηθεί καθόλου τυχαία. Οι ακροπόλεις στο Διχομοίρι, Καστανέα, Μηλιανά και Βελεντσικό[58] (Σχέδ. 4) πρέπει να ανήκαν επίσης στους Αθαμάνες και προφανώς εκάλυπταν το δεύτερο δρόμο που συνδέει την Αμβρακία με τη Θεσσαλία μέσω Αθαμανίας. Οι ακροπόλεις Σκουληκαριάς και Μεσόπυργου[59] οριοθετούσαν κατά πάσα πιθανότητα τη συνοριακή γραμμή μεταξύ Αθαμάνων και Αμφιλόχων και συγχρόνως ήλεγχαν τους άξονες επικοινωνίας της περιοχής, με αντίπαλο δέος τις οχυρωμένες θέσεις στους πρόποδες των ορέων του Βάλτου, δηλαδή στη Φλωριάδα, το Θεριακήσι και το Πατιόπουλο[60] (Σχέδ. 4). Τέλος, τα σύνορα Αμβρακιωτών-Αμφιλόχων άρχιζαν από το Κομπότι και συνεχίζονταν δυτικά προς τον Αμβρακικό, κατά μήκος του Διπόταμου και του Αν-

57. Hammond, Epirus, σ. 152.

58. ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, σ. 285 και 24 (1969), Χρονικά, σ. 248. Hammond, Epirus, σ. 149 και 159. A. Athanassakis, A New Frontier for the Archaeology of Epirus, Ancient World VII,1983, 1-2, σ. 9 κ.ε.

59. Hammond, Epirus, σ. 151. Athanassakis, ό.π.

60. Hammond, Epirus, σ. 242 κ.ε.

Σχέδ. 6. Τα σύνορα της χώρας των Αμβρακιωτών κατά την C. Hatzis με βάση το χάρτη του N. Hammond.

νίνου ποταμού. Η ακρόπολη στο Κομπότι[61] προστάτευε την περιοχή των Αμβρακιωτών έχοντας απέναντι τις οχυρωμένες θέσεις στην Παλαιοκούλα και στην Καστριώτισσα, από τις οποίες οι Αμφίλοχοι ήλεγχαν το δρόμο που συνέδεε την Αμβρακία με το Αμφιλοχικό Άργος[62].

Σε γενικές γραμμές «περιγράψαμε» τα σύνορα της χώρας των Αμβρακιωτών, ενταγμένα στην ιστορική τοπογραφία της ΝΑ. Ηπείρου με βάση τα γεωμορφολογικά δεδομένα της περιοχής, τις πληροφορίες των πηγών και τα στοιχεία που διέσωσαν τα κείμενα των τριών συνθηκών. Η αποσπα-

61. ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, σ. 284-285.
62. Hammond, Epirus, σ. 149 κ.ε.

σματικότητα των επιγραφών δεν επιτρέπει ακριβέστερη εικόνα, με εξαίρεση τη γραμμή των *συνορίων* Αμβρακίας-Χαράδρας-Ορράου, για τα οποία διασώθηκαν περισσότερες πληροφορίες, πάντοτε όμως αρκετά αποσπασματικές, ώστε να δημιουργούν προβληματισμούς και να επιδέχονται διαφορετικές ερμηνείες.

Από την εποχή της δημοσίευσης των *ὁμολόγων* Αμβρακίας-Χαράδρας και των πρώτων κριτικών προσεγγίσεων[63] προέκυψαν νέα στοιχεία, τα οποία επιβάλλουν αναθεώρηση της συλλογιστικής για την απόδοση των τοπογραφικών όρων αλλά και διευκολύνουν τη χάραξη της συνοριακής γραμμής στο σημερινό χάρτη. Τα νέα στοιχεία είναι η ταύτιση των Ηρακλείων πηγών που αναφέρονται στη συνθήκη με τις ιαματικές πηγές στα Λουτρά Χανόπουλου Άρτας και η ανακάλυψη ερειπίων φρουρίου[64] δίπλα στα Λουτρά, το οποίο ταυτίζεται με το επίσης αναφερόμενο στη συνθήκη *φρούριον ἐν τῷ Ἡρακλείῳ* (Σχέδ. 2). Παραλλήλως, η ανασύνθεση της λίθινης στήλης[65] της συνθήκης Αμβρακιωτών-Χαραδριτών στις πραγματικές της διαστάσεις (με συγκόλληση των τεμαχίων που σώθηκαν και συμπλήρωση των κενών) έδωσε τη δυνατότητα ακριβέστερου προσδιορισμού του αριθμού των γραμμάτων κάθε στίχου και συνεπώς πληρέστερης συμπλήρωσης των κενών.

Με δεδομένο τον κατακόρυφο άξονα της στήλης (Πίν. 50) και τον αριθμό των σωζόμενων γραμμάτων του δεξιού τμήματος, διαπιστώνουμε ότι σε λίγες περιπτώσεις ο συνολικός αριθμός των γραμμάτων περιορίζεται στα 70-72. Αντιθέτως, η πλειονότητα των στίχων περιλαμβάνει 76-80 γράμματα, μερικές δε φορές ακόμα περισσότερα. Παρατηρούμε επίσης ότι ο αριθμός δεν εξαρτάται από τη θέση του στίχου πάνω στη στήλη, το πλάτος της οποίας μειώνεται ελαφρά προς τα πάνω, αλλά μόνο από την πυκνότητα της χάραξης και το πλάτος κάθε γράμματος. Π.χ. ο στίχος Α22 έχει στο δεξιό μισό 33 γράμματα έναντι αντιστοίχως 37 και 39 των αμέσως προηγουμένου και επομένου, ενώ ο στίχος Α29 έχει 34 γράμματα έναντι 36 και 44 των στίχων Α28 και Α30, αντιστοίχως. Επίσης, ο στίχος Β29 έχει στο δεξιό μισό 35 γράμματα, αν και βρίσκεται πολύ χαμηλότερα από τον στίχο Α24, που έχει 42 γράμματα. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το αριστερό τμήμα των στίχων Α16 έως Α30, στους οποίους αναφέρονται τα τοπογραφικά στοιχεία που καθόρισαν τη συνοριακή γραμμή Αμβρακίας-Χαράδρας, πιθανώς περιελάμβανε περισσότερα γράμματα από όσα υποτέθηκε αρχικά. Το κείμενο που διέσωσαν οι ίδιοι στίχοι έχει ως εξής (με κάθετο σημειώνεται το μέσο του μήκους κάθε στίχου, όπως προκύπτει από τον κατακόρυφο άξονα της στήλης):

Α16 *Ὥστε εἶμε* ¦ *ν ὅρια τᾶς χώρας τοῖς Ἀμβρακιώταις καὶ Χαραδρεί*
[----------] *καὶ ἀπομετρηθέντο* ¦ *ς πλέθρου ἀπὸ τᾶς γωνίας τᾶς πρώτας τοῦ τείχεος*
[----------] *Ἡρακλείας εἰς τὸ π* ¦ *οτ' Ὄρραον μέρος καὶ τεθέντος τέρμονος ἀπὸ τούτου*
[----------]*ς τοῦ Ἀφᾶ τᾶς ποτ' Ὄ* ¦ *ρραον καὶ πάλιν ἀπὸ τᾶς ἄλλας γωνίας τᾶς ἄνω τοῦ*
Α20 [----------]*ς πλέθρου εἰς τὸ* ¦ *ποτ' Ὄρραον μέρος παρ' ὅλον τὸ τεῖχος καὶ τεθέντ*
[----------]*ρμονος κατ' εὐ* ¦ *θὺ ἐπὶ τὸ ἄκρον τοῦ ὄρεος τοῦ καλουμένου Καλα*
[----------]*πὶ τοῦ ἄκρου* ¦ *καὶ μετρηθέντος πόσα κα στάδια ἀπέχῃ ἀπὸ*
[----------]*κιωτᾶν κα* ¦ *τὰ τὸ ἔγγιστα καὶ ἀπὸ τούτου τοῦ τέρμονος καταυ*
[----------] *ὡς ὕδωρ κρ* ¦ *ίνει μέχρι ποτὶ τὰ συνόρια τὰ ποτ' Ὀρραείτας τὰ ποτ' Α*
Α25 [----------] *καὶ τοῦ Οἰ* ¦ *στρέου, Ἀπὸ τῶν συνορίων τῶν ποτ' Ὀρραείτας ἀπο*
[----------]*μένων ε* ¦ *ἰς Ἀμβρακίαν Ἀμβρακιωτᾶν πάντα εἶμεν καὶ ἀπὸ*
[----------]*ριεχ* ¦ *ομένου τοῦ τε Ἡρακλείου καὶ τοῦ ἐν τούτωι φρουρίου*
[----------] *εί* ¦ *ας πορευομένων εἰς Ἀμβρακίαν Ἀμβρακιωτᾶν*
[----------] *κο* ¦ *ινὸς ἔστω τὰ δὲ ποτὶ δυσμὰς ἁλίου ἀπὸ τῶν ἀ*
Α30 [----------] ¦ *μόνων τῶν παρὰ τὸ φρούριον πορευομένων εἰς Ὄρραον Χα*
[----------].

63. Βλ. υποσημ. 2.
64. Καρατζένη, Ιερόν όρος, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 294. Η ίδια, Τοπογραφικά, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 236.
65. ΑΔ 41 (1986), Χρονικά, σ. 101, Πίν. 94-95.

Η απόδοση των Ηρακλείων πηγών που αναφέρονται στην επιγραφή της Αμβρακίας στα Λουτρά του Χανόπουλου Άρτας και η ταύτιση του *φρουρίου ἐν τῷ Ἡρακλείῳ* με τη μικρή αρχαία οχύρωση στα ΒΑ. των θερμών πηγών[66] προσφέρουν τη βάση για την κατανόηση των τοπογραφικών στοιχείων που διέσωσε το κείμενο της συνθήκης Αμβρακιωτών-Χαραδριτών. Ήδη για τη χάραξη της συνοριακής γραμμής διατυπώθηκαν δύο θεωρίες οι οποίες ταυτίζουν μεν το φρούριο του Χανόπουλου με την αφετηρία των μετρήσεων, προτείνουν όμως εντελώς διαφορετική οριοθέτηση της χώρας της Αμβρακίας, παρουσιάζοντας σημαντική απόκλιση ως προς την εκτίμηση της έκτασής της. Σύμφωνα με την πρώτη πρόταση[67], η χώρα των Αμβρακιωτών περιορίζεται σημαντικά προς τα δυτικά και καταλαμβάνει το μισό περίπου τμήμα του κάμπου της Άρτας. Κατά τη δεύτερη άποψη[68], οι Αμβρακιώτες κατείχαν στα βόρεια και ανατολικά εξαιρετικά εκτεταμένη περιοχή, η συνοριακή γραμμή της οποίας περιέκλειε τα ορεινά εδάφη βόρεια του Ορράου-Αμμοτόπου, κατόπιν προχωρούσε ανατολικά πέραν του Αράχθου και αρκετά βορειότερα του ρου του Σαραντάπορου, μέχρι το σημερινό Αθαμάνιο, για να στραφεί μετά προς Ν. και να καταλήξει στον υδροκρίτη των ορέων του Βάλτου (Σχέδ. 6).

Δεν θα επανέλθουμε στα ανατολικά όρια της χώρας των Αμβρακιωτών, δηλαδή τα σύνορα μεταξύ Αμβρακίας και Αθαμανίας, τα οποία ήδη περιγράψαμε. Θα επιμείνουμε όμως στη χάραξη της βόρειας συνοριακής γραμμής της Αμβρακίας, τα σύνορα δηλαδή προς τη Χαράδρα και το Όρραον, επειδή τα στοιχεία που υπάρχουν τώρα παρέχουν την ευχέρεια ακριβέστερης προσέγγισης.

Σύμφωνα με την υπόθεση που διατυπώσαμε παραπάνω (σ. 147-148), το ορεινό ανατολικό τμήμα της βόρειας συνοριακής γραμμής της Αμβρακίας ακολουθούσε μια τεθλασμένη γραμμή υδροκριτών της Γκελμπερίνης, ενώ το πεδινό δυτικό τμήμα συνέπιπτε με το μικρό οφιοειδές ποτάμι (σήμερα σχεδόν άνυδρο), που συγκέντρωνε τα νερά από τα ρεύματα και τις πηγές βόρεια του Χανόπουλου και τα οδηγούσε στον Αφά-Λούρο. Στο Σχέδ. 2 και Πίν. 49 τα ρεύματα διακρίνονται στη θέση Παλιοχώραφα, οι πηγές σχεδιάζονται λίγο νοτιότερα της διακλάδωσης του δρόμου Άρτας-Αμμοτόπου προς Καμπή και η συμβολή του μικρού ποταμού με το Λούρο βρίσκεται μεταξύ των τοποθεσιών Βοϊδολίβαδο και Βάλτος[69].

Σε όλο το μήκος της συνοριακής αυτής γραμμής οι Αμβρακιώτες είχαν απέναντι τους Μολοσσούς μέχρι το 167 π.Χ. Μετά από την υποταγή των ηπειρωτικών φύλων και την ισοπέδωση δεκάδων πολισμάτων, κυρίως μολοσσικών (μεταξύ των οποίων το Όρραον αναφέρεται ονομαστικά μαζί με την Πασσαρώνα, την Τέκμονα και τη Φυλάκη, επειδή αντιστάθηκαν στη ρωμαϊκή προέλαση[70]), φαίνεται ότι επιτράπηκε στους Χαραδρίτες να επεκταθούν ανατολικά του ποταμού Αφά-Λούρου, σε βάρος προφανώς της χώρας του Ορράου[71] (ή άλλου μολοσσικού πολίσματος, σ. 146). Τα νέα σύνορα που απέκτησε η Αμβρακία δεν έθιξαν την υφιστάμενη συνοριακή γραμμή Αμβρακίας-Βουχετίου, η οποία συνέπιπτε με την κοίτη του κάτω ρου του Αφά-Λούρου, από τις εκβολές του δηλαδή στον Αμβρακικό μέχρι περίπου τη σημερινή γέφυρα Καλογήρου (Σχέδ. 1). Η χώρα του Βουχετίου νότια έφθανε μέχρι τον Αμβρακικό, στα βόρεια όμως ήταν περιορισμένη από τα υψώματα που αρχίζουν δυτικά της γέφυρας Καλογήρου και εφάπτονται σχεδόν της κοίτης του ποταμού. Οι ίδιοι λόφοι οριοθετούν την πεδιάδα και προφανώς εμπόδισαν την επέκταση της ηλειακής αποικίας βορειότερα, κατά μήκος της αριστερής όχθης του Αφά-Λούρου. Τα σύνορα Αμβρακίας-Χαράδρας άρχιζαν από τον ποταμό, ανατολικά και

66. Καρατζένη, Ιερόν όρος, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 293.

67. Καρατζένη, Τοπογραφικά, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 248.

68. Hatzis, Αφιέρωμα, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 185 κ.ε. και εικ. 8. Την ιδια χάραξη αποδέχεται ο Salviat, Αφιέρωμα, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 398.

69. Σύμφωνα με το σημερινό χάρτη, το ρεύμα χύνεται στην παράλληλη τάφρο αμέσως ανατολικά της κοίτης του Λούρου, στην αεροφωτογραφία όμως του 1945 (Πίν. 49), φαίνεται καθαρά η συμβολή του με τον ποταμό.

70. Livius 45,25,9.

71. Βλ. και Charneux - Tréheux, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 361.

πιο βόρεια όμως από τη γέφυρα Καλογήρου (Σχέδ. 2), επομένως δεν υπήρχε λόγος να αναφερθεί το Βουχέτιον και τα σύνορά του προς τους Χαραδρίτες ή τους Αμβρακιώτες κατά τη διατύπωση των *ὁμολόγων* και τη διαδικασία της τοποθέτησης των τερμόνων[72].

Όπως προκύπτει από το κείμενο της συνθήκης, οι μετρήσεις για τον ακριβή καθορισμό της συνοριακής γραμμής Αμβρακίας-Χαράδρας είχαν ως αφετηρία τις γωνίες ενός τείχους, το οποίο στην πρώτη δημοσίευση ταυτίστηκε με το φρούριο της ίδιας της Αμβρακίας[73]. Οι δυσχέρειες που παρουσιάζονταν για την κατανόηση μιας οριοθέτησης βασισμένης στο τείχος της Αμβρακίας επισημάνθηκαν σχεδόν αμέσως[74], ενώ υπήρξε ευρύς προβληματισμός ως προς τις υπόλοιπες τοπογραφικές αναφορές και τις πιθανές ταυτίσεις του Ηρακλείου και του φρουρίου του, του όρους Καλα..., του Οιστρέου, του κοινού τμήματος του ποταμού κ.ά.

«Κλειδί» για την επίλυση μέρους των τοπογραφικής φύσεως προβλημάτων είναι η ταύτιση των Ηρακλείων πηγών και του ομώνυμου φρουρίου με τα λείψανα στα Λουτρά του Χανόπουλου. Η ταύτιση του ίδιου φρουρίου με το φρούριο-αφετηρία των *τερμονισμῶν* της συνθήκης οδήγησε στη διατύπωση των δύο προτάσεων που αναφέρθηκαν προηγουμένως[75] σχετικά με την ακριβή διαμόρφωση των συνόρων της Αμβρακίας. Εδώ θα διατυπωθεί μια τρίτη άποψη, η οποία στηρίζεται σε όσα γενικά εκτέθηκαν μέχρι τώρα για τα σύνορα των Αμβρακιωτών αλλά και σε μερικά ακόμα στοιχεία, τοπογραφικά και επιγραφικά.

Σύμφωνα με το κείμενο της συνθήκης Αμβρακιωτών Χαραδριτών, τα σταθερά σημεία που χρησιμοποιήθηκαν από τους *τερμαστάς*, προκειμένου να εφαρμοσθεί η συμφωνία των δύο ενδιαφερομένων μερών και τα οποία πρόκειται να εξεταστούν εδώ διεξοδικά, ήσαν:

1) οι γωνίες ενός φρουρίου, 2) τμήμα του ρου και ένα συγκεκριμένο σημείο του ποταμού Αφά, 3) η κορυφή του όρους Καλα... και ένας υδροκρίτης του και 4) τα *συνόρια* Αμβρακίας-Ορράου.

Το φρούριο

Η χώρα της Αμβρακίας οπωσδήποτε ήταν προστατευμένη από φρούρια ιδρυμένα, τόσο κατά μήκος των συνόρων, όσο και σε άλλες στρατηγικές θέσεις. Αναφερθήκαμε ήδη στον Άμβρακο-Φιδόκαστρο, τειχισμένο επίνειο της πόλης, ένα φρούριο της Αμβρακίας με το όνομα Κορώνεια, αταύτιστο μέχρι τώρα, είναι γνωστό από τον Στέφανο Βυζάντιο, ενώ η συνθήκη Αμβρακιωτών-Χαραδριτών μας πληροφορεί για το φρούριο από το οποίο έγινε η εξάρτηση των τερμόνων και για το φρούριο του Ηρακλείου. Δεν αποκλείεται να υπήρχε ακόμα μια οχυρωμένη αρχαία θέση στο χώρο του σημερινού Καστελλιού[76], δυτικά της Άρτας, για να προστατεύεται η πρόσβαση στην Αμβρακία μέσω της γέφυρας του Αράχθου. Πιθανή είναι επίσης η ύπαρξη φρουρίων στη λοφοσειρά βόρεια της Βλαχέρνας, πάνω από τη δυτική όχθη του Αράχθου, από τη θέση Πύργος μέχρι περίπου τη συμβολή των ποταμών Αράχθου και Σαραντάπορου, όπως και στην περιοχή της χαράδρας ανατολικά της Γκελμπερίνης, κατά μήκος του ρέματος του Κορφοβουνίου[77]. Μερικά φρούρια κατασκευάστηκαν ίσως σε πρώιμες εποχές, περισσότερο όμως πρέπει να ενισχύθηκαν οι γραμμές άμυνας κατά την εποχή του Πύρρου και κυρίως κατά τη διάρκεια των Μακεδονικών πολέμων και της διείσδυσης των Ρωμαίων στη Δυτική Ελλάδα.

Το φρούριο που εντοπίστηκε αμέσως βόρεια των θερμών πηγών του Χανόπουλου ταυτίζεται οπωσδήποτε με το φρούριο *ἐν τῷ Ἡρακλείῳ* αλλά όχι απαραιτήτως και με το φρούριο από το οποίο

72. Για τον προβληματισμό σχετικά με την έλλειψη αναφοράς του Βουχετίου στη συνθήκη βλ. Cabanes - Andréou, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 539 και Καρατζένη, Τοπογραφικά, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 247.

73. Cabanes - Andréou, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 527 κ.ε.

74. Charneux - Tréheux, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 361.

75. Βλ. σημειώσεις 67 και 68.

76. Ξενόπουλος, Δοκίμιον, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 318. ΑΔ 43 (1988), Χρονικά, σ. 319.

77. Χαρακτηριστική είναι η επανάληψη της ονομασίας Πύργος σε τρεις θέσεις της Γκελμπερίνης (βλ. χάρτη ΓΥΣ 1:50.000).

έγιναν οι μετρήσεις για την τοποθέτηση των τερμόνων. Ένας λόγος που επιβάλλει αυτό το διαχωρισμό προκύπτει από το ίδιο το κείμενο της συνθήκης Αμβρακιωτών-Χαραδριτών (στίχοι Α25-Α29), στο οποίο περιγράφεται λεπτομερώς η περιοχή που ανήκει σε κάθε πόλη, με σαφή μάλιστα αναφορά στα τοπογραφικά δεδομένα και στις ονομασίες τους. Ο χώρος που ανήκε στους Αμβρακιώτες ορίζεται ως εξής:

Α25 *ἀπὸ τῶν συνορίων τῶν ποτ' Ὀρραείτας ἀπὸ*
[---------- *πορευομ]ένων εἰς Ἀμβρακίαν Ἀμβρακιωτᾶν πάντα εἶμεν καὶ ἀπὸ*
[---------- *πε]ριεχομένου τοῦ τε Ἡρακλείου καὶ τοῦ ἐν τούτωι φρουρίου*
[----------]*είας πορευομένων εἰς Ἀμβρακίαν Ἀμβρακιωτᾶν*
[*πάντα εἶμεν* ----------] *κοινὸς ἔστω* κτλ.

Από το συγκεκριμένο τμήμα της επιγραφής είναι φανερό ότι ο καθορισμός της περιοχής που ανήκει στους Αμβρακιώτες απαιτούσε αρκετά σύνθετο και πολυμερή τρόπο διατύπωσης, από τον οποίο συνάγεται ότι, μεταξύ των συνόρων Αμβρακιωτών-Χαραδριτών-Ορραειτών και του φρουρίου του Ηρακλείου, παρεμβάλλονταν εκτάσεις που ανήκαν στους Αμβρακιώτες. Επομένως το Ηράκλειον δεν πρέπει να αναζητηθεί επί της συνοριακής γραμμής αλλά σε μικρή απόσταση από αυτήν, εντός της *χώρας*. Εάν το φρούριο του Ηρακλείου ήταν στα σύνορα, για να καθορισθεί η περιοχή των Αμβρακιωτών, θα αρκούσε μια απλή φράση, διατυπωμένη όπως περίπου και στην περιγραφή του χώρου των Χαραδριτών (στίχοι Α29-Α31):

Α29 *τὰ δὲ ποτὶ δυσμὰς ἁλίου ἀπὸ τῶν ἀ*
[---------- *τερμ]όνων τῶν παρὰ τὸ φρούριον πορευομένων εἰς Ὄρραον Χα*
[*ραδριτᾶν πάντα εἶμεν*----------].

Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο θεωρούμε πιθανή την ύπαρξη ενός ακόμα φρουρίου οφείλεται στη γεωγραφική θέση του Ηρακλείου. Το φρούριο στα Λουτρά του Χανόπουλου δεν φαίνεται να καλύπτει πλήρως τις αμυντικές και στρατηγικές ανάγκες της Αμβρακίας στα βορειοδυτικά της σύνορα. Το Ηράκλειον βρίσκεται μεν δίπλα στο δρόμο που συμπίπτει με βασική αρτηρία της περιοχής, αρκετά νοτιότερα όμως από το σημείο που θα επέτρεπε στους Αμβρακιώτες να ελέγχουν πλήρως τα βορειοδυτικά τους σύνορα και τη διασταύρωση των βασικών χερσαίων αξόνων επικοινωνίας της περιοχής. Οι τελευταίοι συνέπιπταν με την οδό Νότου-Βορρά, που οδηγούσε προς το Όρραον και το κέντρο της Μολοσσίας, και με την αρτηρία Δύσης-Ανατολής που ένωνε τις ακτές του Ιονίου με την Κασσωπαία και τη Μολοσσία, μέσω Χαράδρας, αλλά και με τη Θεσσαλία, μέσω Αμβρακίας και Αθαμανίας. Οι ίδιοι δρόμοι εξακολουθούσαν να συνδέουν μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα την Άρτα με τα Ιωάννινα (μέσω Αμμοτόπου-Πέντε Πηγαδιών), την Πρέβεζα με την Άρτα (μέσω Στεφάνης-Μαυρής-Παντάνασσας-Καμπής-Χανόπουλου) και την Πρέβεζα με τα Ιωάννινα με συνδυασμό των προηγούμενων διαδρομών. Διαχρονικά, η περιοχή μεταξύ Χανόπουλου, Αμμοτόπου και Παντάνασσας έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διακίνηση στρατευμάτων και στις πολεμικές επιχειρήσεις, εξαιτίας ακριβώς της διασταύρωσης των δύο αρτηριών και του στρατηγικού χαρακτήρα της[78].

Το μικρό φρούριο του Ηρακλείου στα Λουτρά του Χανόπουλου δεν μπορούσε να ελέγχει και να προστατεύει το χώρο της συμβολής των δύο βασικών οδικών αξόνων, είχε όμως τη δυνατότητα να ελέγχει τη συμβολή του ενός από αυτούς με μια τρίτη, υδάτινη αρτηρία. Πρόκειται για τα μικρά κανάλια-ποτάμια που σχηματίζουν τα νερά των θερμών και των άλλων πηγών νότια του Χανόπουλου, τα οποία συνδέονται με τον Αφά-Λούρο. Ο πλωτός αυτός δρόμος είναι γνωστό ότι χρησιμοποιήθηκε κατά την

78. Hammond, Epirus, σ. 161.

Τουρκοκρατία για να διευκολύνει τη μετακίνηση από τον Αμβρακικό προς το κέντρο της Ηπείρου[79], επειδή με αυτόν τον τρόπο οι ταξιδιώτες απέφευγαν την ταλαιπωρία μιας μακράς και επίπονης πορείας μέσω των ελών της πεδιάδας της Άρτας ή τον διπλάσιου μήκους δρόμο μέσω Στεφάνης-Μαυρής-Παντάνασσας-Καμπής. Κατά πάσα πιθανότητα οι τεχνικοί του Αλή Πασά καθάρισαν και έθεσαν σε χρήση ένα από τα κανάλια που κατασκεύασαν οι Κορίνθιοι άποικοι της Αμβρακίας στα πλαίσια της οργάνωσης της χώρας τους, προκειμένου να διευθετηθούν τα νερά που κατέκλυζαν την πεδιάδα[80].

Η προστασία και ο πλήρης έλεγχος των βορειοδυτικών συνόρων της Αμβρακίας ήταν δυνατό να εξασφαλίζεται απολύτως μόνο με την ύπαρξη ενός ακόμα φρουρίου, ιδρυμένου βορειότερα του χωριού Χανόπουλο, στα υψώματα ανατολικά της διακλάδωσης προς Καμπή. Οι λόφοι της συγκεκριμένης θέσης (ύψ. 100-150 μ.) (Σχέδ. 1-2) έχουν ανεμπόδιστη θέα προς ολόκληρη την περιοχή μεταξύ Αράχθου και Αφά-Λούρου, από τη Χαράδρα δηλαδή μέχρι τον Αμβρακικό, ενώ επιτρέπουν τον πλήρη έλεγχο της διασταύρωσης των δρόμων που οδηγούν στην Αμβρακία αλλά και στην κοιλάδα ανατολικά του όρους Γκελμπερίνη[81] (περιοχή σημερινών κοινοτήτων Γριμπόβου, Γραμμενίτσας και Βλαχέρνας), η οποία ανήκε στους Αμβρακιώτες. Είναι επομένως εύλογο να υποθέσουμε την ύπαρξη δεύτερου φρουρίου και να το αναζητήσουμε στους λόφους ανατολικά της διακλάδωσης προς Καμπή, έχοντας υπόψη όχι μόνο το λήμμα του Στεφάνου Βυζαντίου γιά την Κορώνεια, φρούριο της Αμβρακίας, αλλά και την πληροφορία ότι κατά τα τέλη του 19ου αι. ήσαν ορατά δύο φρούρια στη δυτική πλευρά της Γκελμπερίνης σε απόσταση μισής ώρας το ένα από το άλλο[82], περίπου 2 χλμ., όσο δηλαδή απέχουν τα Λουτρά του Χανόπουλου από το χώρο της διακλάδωσης προς Καμπή.

Με δεδομένη την ύπαρξη δύο φρουρίων στις δυτικές πλαγιές της Γκελμπερίνης, ενισχύεται το συμπέρασμα ότι άλλο είναι το *φρούριον τὸ ἐν τῷ Ἡρακλείῳ* και άλλο αυτό από το οποίο έγιναν οι μετρήσεις για τη χάραξη της συνοριακής γραμμής Αμβρακιωτών-Χαραδριτών. Τοποθετώντας το δεύτερο βορειότερα του Ηρακλείου και πλησιέστερα προς το Όρραον, στους λόφους δηλαδή που δεσπόζουν ανατολικά της διακλάδωσης προς Καμπή, κατανοείται καλύτερα η τοποθέτηση και η εξάρτηση των τερμόνων αλλά και ερμηνεύεται ευκολότερα η σύνθετη διατύπωση που χρησιμοποιείται στο κείμενο της επιγραφής για τον προσδιορισμό της περιοχής των Αμβρακιωτών από τα σύνορα με το Όρραον μέχρι και το Ηράκλειον.

Η λεπτομερειακή εξέταση του χάρτη 1:5.000 και αεροφωτογραφιών της περιοχής επιβεβαίωσε την

79. Αραβαντινός, Χρονογραφία της Ηπείρου, Αθήναι 1856 (επανέκδοση 1969), τ. Β, σ. 99, λ. Λούρος. Ξενόπουλος, Δοκίμιον, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 370 και 390. Καρατζένη, Αφιέρωμα, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 241, με τη σχετική βιβλιογραφία.

80. Βλ. σ. 149. Δεν είναι σαφές από τις πηγές ποιο ακριβώς από τα ρεύματα δυτικά του Χανόπουλου χρησιμοποιήθηκε για την πλωτή σύνδεση, κατά πάσα πιθανότητα όμως πρέπει να ταυτιστεί με ένα από τα τεχνητά ευθύγραμμα ρεύματα, αφενός επειδή χαρακτηρίζεται από τους συγγραφείς του περασμένου αιώνα ως διώρυγα ή κανάλι που καθάρισε ο Αλή Πασάς και αφετέρου, επειδή η πλεύση σε ευθεία γραμμή ήταν απλούστερη και κατά πολύ συντομότερη. Μπορούμε επομένως να υποθέσουμε ότι οι τεχνικοί του Αλή Πασά καθάρισαν και έθεσαν σε χρήση ένα αρχαίο κανάλι, το νοτιότερο ίσως από τα παράλληλα που φαίνονται στο Σχέδ. 2 δυτικά του Χανόπουλου, το οποίο συγκεντρώνει τα νερά των θερμών πηγών και τα οδηγεί στο Λούρο.

81. Στις αεροφωτογραφίες της περιοχής (1945 και 1987) είναι ευδιάκριτος ο παλιός δρόμος που ξεκινά από το σημείο της διακλάδωσης προς Καμπή, ακολουθεί προς τα ανατολικά τους πρόποδες ενός χαμηλού και επιμήκους λόφου και μετά διχάζεται. Ο ένας κλάδος προχωρεί νότια κατά μήκος της μικρής πεδιάδας που σχηματίζεται πίσω από το λόφο και καταλήγει στο Χανόπουλο, ενώ ο δεύτερος, εκμεταλλευόμενος τις ισοϋψείς, στρέφεται προς τα νοτιοανατολικά και μέσω των αυχένων της Γκελμπερίνης φθάνει στο Γρίμποβο. Ένας άλλος, παλιός και λιθόστρωτος, δρόμος ξεκινούσε επίσης από το δρόμο προς Αμμότοπο, 500 μ. όμως βορειότερα της διακλάδωσης προς Καμπή, περνούσε βόρεια από τους πρόποδες του Προφήτη Ηλία, στη συνέχεια στρεφόταν νότια και παρακολουθούσε την πλαγιά του βουνού μέχρι να συναντήσει τον προηγούμενο στον αυχένα και μάλιστα ακριβώς στο σημείο που στρέφεται ανατολικά προς το Γρίμποβο. Τον δεύτερο αυτό δρόμο έχει εξαφανίσει στο μεγαλύτερο μήκος του η διάνοιξη ενός σύγχρονου δρόμου.

82. Ξενόπουλος, Δοκίμιον, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 327: «ἐν τῷ αὐτῷ βουνῷ σώζονται μέχρι τοῦδε καὶ λείψανα δύο φρουρίων, μετὰ πελωρίων λίθων, μακρὰν ὄντα τὸ ἓν τοῦ ἑτέρου 1/2 ὥρας περίπου, ἐν εἴδει προμαχώνων. Ἐν τῇ θέσει ταύτῃ τοῦ ὄρους τούτου ἀνήγειρεν ὁ Ἀλῆ Πασᾶς στρατωνίσκους (Κούλιας) πρὸς ἀσφάλειαν τῆς ὁδοῦ».

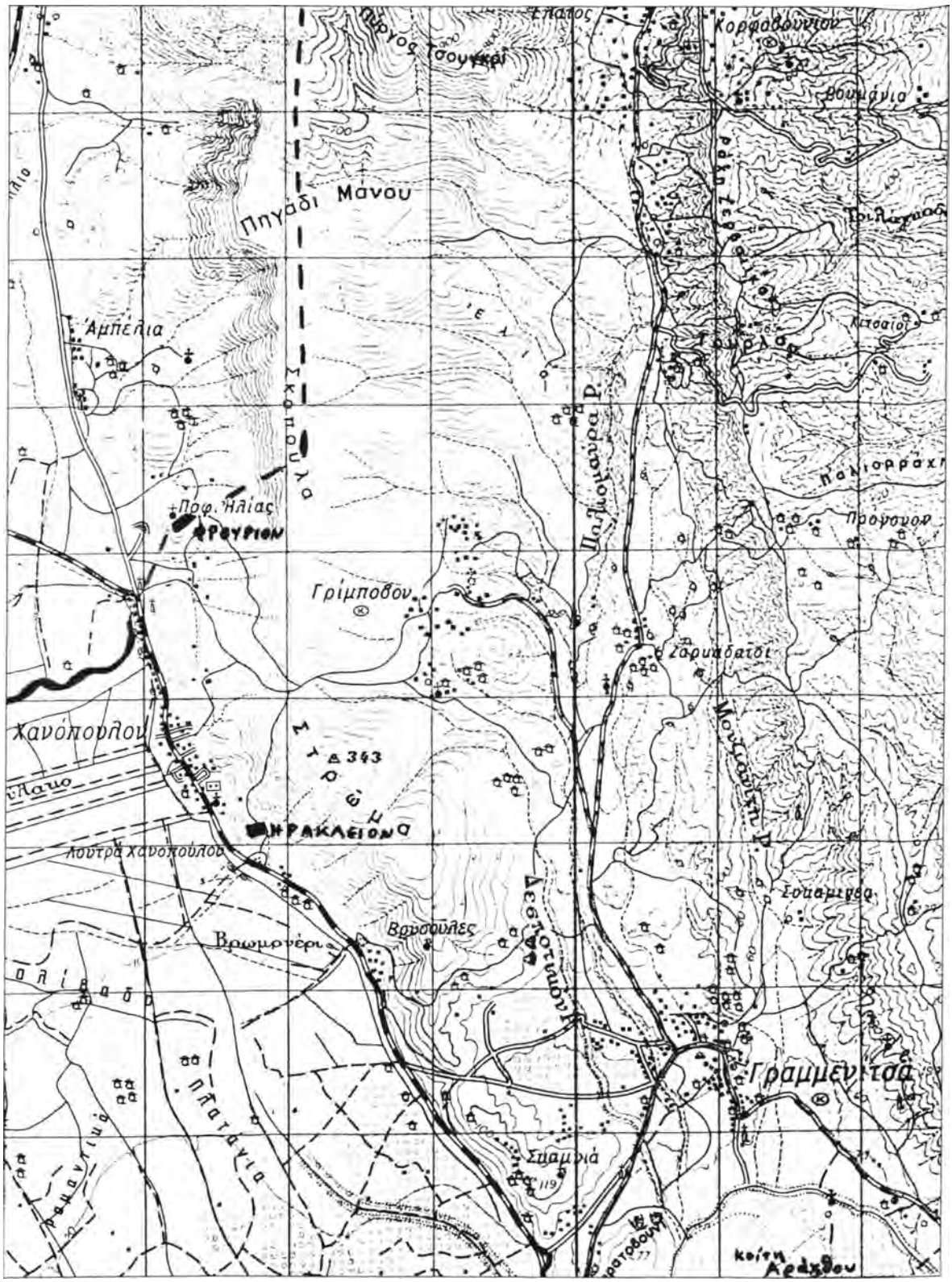
υπόθεσή μας για τη θέση του δεύτερου φρουρίου, αφού διαπιστώσαμε ότι το εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία, πάνω στον ομώνυμο λόφο (Σχέδ. 7), βρίσκεται μέσα σε οχυρωματικό περίβολο που περικλείει έκταση 80×50μ. περίπου (4.000 τ.μ.) Στην αεροφωτογραφία φαίνεται ότι ο περίβολος είναι ενισχυμένος με πύργους στις γωνίες και στο μέσο των μακρών πλευρών και ότι έχει είσοδο από τη στενή ανατολική πλευρά, η οποία παρέχει και την ευκολότερη προσπέλαση μέσω του αυχένος που συνδέει το λόφο με τον κύριο όγκο της Γκελμπερίνης. Από την αεροφωτογραφία επίσης είναι σαφές ότι στην ίδια πλευρά υπάρχει εξωτερικά άλλος περίβολος, ο οποίος εφάπτεται του προηγούμενου ή έχει αποκοπεί από αυτόν.

Σε επίσκεψη στον χώρο διαπιστώσαμε ότι πράγματι στην επίπεδη κορυφή (ύψ. 150 μ.) του κωνικού λόφου Προφήτης Ηλίας (Πίν. 51 α) υπάρχει οχυρωματικός περίβολος των χρόνων της Τουρκοκρατίας, χτισμένος πάνω στα ερείπια παλαιότερου, όπως ακριβώς αναφέρεται από τους λογίους του περασμένου αιώνα. Τμήμα της προγενέστερης οχύρωσης αποτελεί και το εξωτερικό τείχος της ανατολικής πλευράς, το οποίο αποκόπηκε και παρέμεινε εκτός του τουρκικού «στρατωνίσκου». Ο παλαιός περίβολος έχει πλάτος 1,50 μ. περίπου, σωζόμενο ύψος 1-1,50 μ. και είναι κατασκευασμένος χωρίς συνδετικό υλικό, από ακανόνιστες σειρές τοπικών ασβεστολίθων, χονδρικά επεξεργασμένων, ένα τμήμα μάλιστα είναι επισκευασμένο και διατηρεί κομμάτια κεραμιδιών ανάμεσα στους ασβεστολίθους. Μεγάλο μέρος της ανωδομής έχει καταπέσει και είναι ορατό κατά μήκος της βόρειας εξωτερικής πλευράς του τείχους (Πίν. 51 β), ενώ σοβαρές καταστροφές προκάλεσε στην ίδια πλευρά η διάνοιξη δρόμου προσπέλασης μετά την αεροφωτογράφηση του 1987. Η ακριβής χρονολόγηση των οικοδομικών φάσεων του φρουρίου θα είναι δυνατή μόνο μετά από αρχαιολογική έρευνα, η ύπαρξή του όμως επιβεβαιώνει τη σπουδαιότητα της θέσης και ενισχύει την πιθανότητα παρόμοιας χρήσης του χώρου κατά τους αρχαίους χρόνους. Αξίζει να προστεθεί ότι από οποιοδήποτε σημείο του φρουρίου η θέα είναι εξαιρετική, αφού φαίνεται όχι μόνο ολόκληρη σχεδόν η πεδιάδα της Άρτας από την Καμπή και τη Φιλιππιάδα μέχρι τη Βίγλα και την Κορωνησία (Πίν. 52 α) αλλά και το μεγαλύτερο μέρος του Αμβρακικού και οι απέναντι ακτές, μέχρι την είσοδο του κόλπου και τη χερσόνησο της Πρέβεζας. Από το φρούριο είναι επίσης ορατή η αρχή της κοιλάδας προς τον Αμμότοπο, η περιοχή που συναντώνται οι παλιοί δρόμοι Άρτας-Ιωαννίνων και Άρτας-Πρέβεζας (Πίν. 52 β), η γραμμή της κοίτης του Αφά-Λούρου και του οφιοειδούς ποταμού που τον συνδέει με τις πηγές στους πρόποδες του βουνού, όπως και οι διαδοχικές κορυφές του υδροκρίτη της Γκελμπερίνης από το Στρώμα μέχρι τον Πύργο Τσουγκρί (Πίν. 51 γ). Επομένως, η θέση του φρουρίου παρείχε τη δυνατότητα να πραγματοποιηθούν όλες οι κινήσεις, οι *τερμονισμοί* και οι μετρήσεις που απαιτήθηκαν, σύμφωνα με το κείμενο της συνθήκης, προκειμένου να καθορισθεί η συνοριακή γραμμή μεταξύ Αμβρακιωτών και Χαραδριτών.

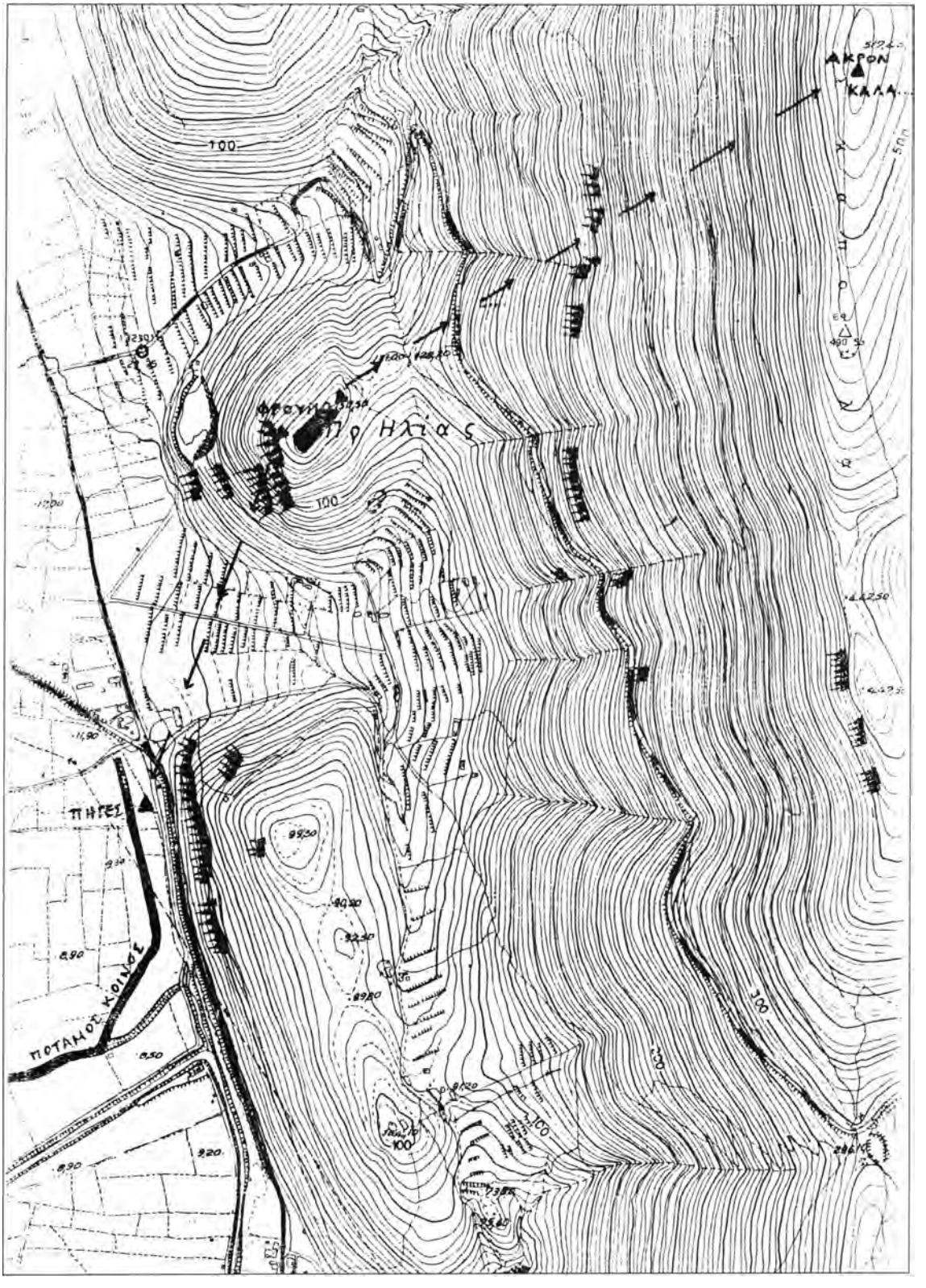
Για το φρούριο-αφετηρία των *τερμονισμῶν* της συνθήκης πρέπει να προστεθεί μία ακόμα παρατήρηση, η οποία προκύπτει από την περιγραφή της τοποθέτησης των τερμόνων που διέσωσαν οι στίχοι Α19-Α21. Ο πρώτος *τερμονισμός* (από τον οποίο εξαρτήθηκε ο τέρμων που τοποθετήθηκε σε ένα σημείο του Αφά) γίνεται σε απόσταση ενός πλέθρου από την πρώτη γωνία της πλευράς του φρουρίου που είναι στραμμένη προς το Όρραον. Στη συνέχεια μετρήθηκε ζώνη πλάτους ενός πλέθρου από άλλη γωνία του φρουρίου, την άνω, πάλι όμως προς την πλευρά του Ορράου και κατά μήκος όλου του τείχους. Εκεί, προφανώς δίπλα στην πλησιέστερη προς το όρος Καλα... γωνία της βόρειας πλευράς, τοποθετήθηκε άλλος τέρμων (Σχέδ. 8), από τον οποίο εξαρτήθηκε ο τέρμων της κορυφής του όρους:

A19 *--- καὶ πάλιν ἀπὸ τᾶς ἄλλας γωνίας τᾶς ἄνω τοῦ*
A20 *[τείχεος τοῦ φρουρίου ἀπομετρηθέντο]ς*
πλέθρου εἰς τὸ ποτ' Ὄρραον μέρος παρ' ὅλον τὸ τεῖχος καὶ τεθέντ
A21 *[ος ὡσαύτως τέρμονος ἀπὸ τούτου τοῦ τέ]ρμονος*
κατ'εὐθὺ ἐπὶ τὸ ἄκρον τοῦ ὄρεος τοῦ καλουμένου Καλα---

Η μέτρηση ζώνης πλάτους ενός πλέθρου καθ' όλο το μήκος του τείχους, προς το μέρος του Ορράου και πάλι, από γωνία όμως που βρισκόταν σε ψηλότερο επίπεδο, σημαίνει ότι η πλευρά του φρουρίου προς το Όρραον δεν αποτελούσε ευθεία γραμμή αλλά σχημάτιζε γωνία με τέτοιο τρόπο, ώστε και οι

Σχέδ. 7. Το νότιο τμήμα του όρους Γκελμπερίνη με τις πηγές του Χανόπουλου, τη θέση των δύο φρουρίων και τη γραμμή του υδροκρίτη.

Σχέδ. 8. Η φορά των τερμονισμών που πραγματοποιήθηκαν από το φρούριο του Προφήτη Ηλία.

δύο πλευρές της να βρίσκονται περίπου προς την ίδια κατεύθυνση. Εάν η άνω γωνία συνέπιπτε με την ακραία βορειοανατολική γωνία του φρουρίου, αποτελούσε δηλαδή την απόληξη ευθείας γραμμής με αρχή την πρώτη βορειοδυτική γωνία, η μέτρηση της ζώνης ενός πλέθρου από την άνω γωνία και κατά μήκος της πλευράς προς το Όρραον θα ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί μόνο με φορά προς τα δυτικά, οπότε θα κατέληγε στην πρώτη γωνία του φρουρίου, από την οποία όμως ήδη είχε μετρηθεί ένα πλέθρο και είχε εξαρτηθεί ο αρχικός τέρμων των μετρήσεων και ο τέρμων του Αφά. Η κατασκευαστική αυτή ιδιομορφία του αρχαίου φρουρίου επιβεβαιώνεται πρακτικά στην οχύρωση του Προφήτη Ηλία, ο προσανατολισμός της οποίας επιτρέπει σε δύο πλευρές να βλέπουν προς την πλευρά του Ορράου. Ας σημειωθεί επίσης ότι, λόγω της απότομης κλίσης του εδάφους, το περίγραμμα της οχύρωσης παρουσιάζει υψομετρική διαφορά 20-25 μ. από τη γραμμή που σχηματίζεται, εάν *ἀπομετρηθῇ* ένα πλέθρο εξωτερικά και κατά μήκος της βόρειας πλευράς του φρουρίου (Πίν. 51 α). Επομένως, οι αμυντικές δυνατότητες του συνοριακού φρουρίου της Αμβρακίας εξακολούθησαν να παραμένουν σε ισχύ και μετά τον περιορισμό της αμβρακιωτικής χώρας μέχρι τους τέρμονες *παρὰ τὸ φρούριον*, όπως επέβαλλε η συνθήκη.

Ο ποταμός

Ο ποταμός Αφάς που αναφέρεται στη συνθήκη Αμβρακιωτών-Χαραδριτών, γνωστός ήδη από τις πηγές, ταυτίστηκε με τον Λούρο[83]. Η ταύτιση έγινε αποδεκτή από τους μελετητές της Ηπείρου με μόνη εξαίρεση μια πρόταση[84] να αποδοθεί το συγκεκριμένο όνομα σε έναν άλλο ποταμό, που δεν υφίσταται σήμερα αλλά που υπήρχε παλαιότερα και συνέδεε τα Λουτρά του Χανόπουλου με το λιμάνι της Σαλαώρας στον Αμβρακικό, εκβάλλοντας μεταξύ Αράχθου και Λούρου. Η υπόθεση για την ύπαρξη αυτού του ποταμού κυρίως στηρίχθηκε:

1) στο κείμενο του *Χρονικοῦ τῶν Τόκκων* που αναφέρει ποταμό Κατωφόρο κοντά στην Άρτα,

2) στις περιγραφές για το πλωτό κανάλι που χρησιμοποιήθηκε επί Τουρκοκρατίας για μεταφορά εμπορευμάτων και επιβατών από τον Αμβρακικό στο Χανόπουλο,

3) στην αναφορά του Πλινίου για τρεις ποταμούς που εξέβαλλαν στον Αμβρακικό, και

4) στην ετυμολογία της ονομασίας Αφάς ως σχετικής με την υφή και τον τρόπο ροής του ρεύματος των Λουτρών του Χανόπουλου.

Η παραπάνω αιτιολόγηση δεν φαίνεται να ευσταθεί για αρκετούς λόγους. Κατ' αρχήν η ονομασία *Κατωφόρος* του *Χρονικοῦ τῶν Τόκκων* μπορεί να αποδοθεί σε ένα από τα πολλά ρεύματα της πεδιάδας της Αρτας, στον κάτω ρου του Αράχθου ή και στον ίδιο τον Λούρο, ο οποίος χαρακτηρίζεται με διάφορα ονόματα[85]. Η ύπαρξη του πλωτού καναλιού-διώρυγας που κατέληγε στο Χανόπουλο είναι γνωστή στους περιηγητές και στους τοπικούς λογίους του 19ου αι., όλοι όμως το συνδέουν σαφώς με τον Λούρο[86] και όχι με άλλο ποταμό ή ρεύμα. Άλλωστε, φαίνεται απλούστερη η είσοδος πλοιαρίων κατευθείαν από τον Αμβρακικό στις ανοιχτές εκβολές του Λούρου παρά ο ανάπλους οποιουδήποτε άλλου ρεύματος μέσω των λιμνοθαλασσών που πλαισιώνουν το λιμάνι της Σαλαώρας. Η αναφορά του Πλινίου[87] σε

83. Cabanes - Andréou, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 518 κ.ε.

84. Καρατζένη, Αφιέρωμα, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 239 κ.ε.

85. «...ὅστις ἐκ τῶν θέσεων, ἃς διέρχεται, καλεῖται ποταμὸς τοῦ Βαθέως, Βουβὸς καὶ Λοῦρος», Ξενόπουλος, Δοκίμιον, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 390.

86. «Χανόπουλον ἐστι θέσις ὡς δύο ὥρας ἀπέχουσα τῆς Ἄρτας πρὸς Δ., ἔνθα ποτὲ ἔκειτο τὸ ἤδη κατεστραμμένον ἐπίνειον (Σκάλα) τοῦ Φαλάριδος τῆς Ἠπείρου Ἀλῆ Πασᾶ, δι' οὗ ἀπήρχετο πλοίῳ εἰς Πρέβεζαν» και «Ὁ ποταμὸς Λοῦρος... Τοῦτον ὁ Ἀλῆ Πασᾶς, ἐπὶ λέμβου ἐπιβαίνων, καὶ ἀναπλέων ἐκ τῆς θαλάσσης διὰ διώρυγος, πληρωθείσης σχεδὸν ἤδη, εἰσεχώρει καὶ ἀπεβιβάζετο εἰς τὸ Χανόπουλον», Ξενόπουλος, Δοκίμιον, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 370 και 390 και Π. Αραβαντινός, Χρονογραφία της Ηπείρου,1856, επανέκδοση. 1969, Β', σ. 99.

87. Plinius, NH 4,1.

τρεις ποταμούς που εκβάλλουν στον Αμβρακικό, αν και λανθασμένη ως προς την ονομασία του ενός (Αχέρων), είναι απολύτως ακριβής ως προς τον αριθμό, χωρίς να απαιτείται αναζήτηση εξαφανισμένης κοίτης. Ο τρίτος ποταμός πρέπει να ταυτιστεί με τον Βουβό, ο οποίος εκβάλλει ανατολικότερα του Αράχθου και έχει σχηματίσει με τις εκβολές του το ακρωτήριο Κοπραίνης (Σχέδ. 1). Ο Βουβός συγκεντρώνει τα νερά διαφόρων πηγών και ρευμάτων από την πεδιάδα στα ανατολικά της Άρτας, όπως και τα νερά των ποταμών Διπόταμου και Αννίνου, που σχηματίζουν τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ της Ηπείρου και της Ακαρνανίας. Τέλος, από ετυμολογικής πλευράς[88], η ονομασία *Ἀφᾶς* μπορεί κάλλιστα να αποδοθεί στον κάτω ρου του Λούρου (άλλωστε, μια από τις ονομασίες του είναι Βουβός), επειδή ακριβώς ο ποταμός χαρακτηρίζεται από ήρεμη ροή και κοίτη σχεδόν καλυμμένη από την παρόχθια βλάστηση. Αντιθέτως, ο γειτονικός Άραχθος έχει ορμητική και θορυβώδη ροή, ενώ η κοίτη του δεσπόζει στο γεωμορφολογικό χάρτη της περιοχής καταλαμβάνοντας τεράστιες εκτάσεις.

Στο κείμενο της συνθήκης Αμβρακιωτών-Χαραδριτών αναφέρεται μία θέση σχετική με τον ποταμό Αφά, στην οποία τοποθετήθηκε ένας τέρμων εξαρτημένος από τον πρώτο τέρμονα των μετρήσεων (στίχος Α19). Αυτή η θέση πρέπει να αφορά συγκεκριμένο και σταθερό σημείο του ποταμού, αποκλείεται επομένως το κενό της επιγραφής να συμπληρώνεται με γενική αναφορά στην κοίτη, στην όχθη[89] ή σε κάποια άλλη επιμήκη γραμμή. Οι μόνες σταθερές θέσεις αναφοράς σε ένα ποταμό είναι συνήθως οι γέφυρες και κυρίως οι πηγές, όπως ακριβώς η κορυφή αποτελεί χαρακτηριστικό σημείο στο όρος. Μια αντίστοιχη αναζήτηση για το τμήμα του Αφά-Λούρου που διαρρέει τη συγκεκριμένη περιοχή αποκλείει την περίπτωση της γέφυρας, επειδή μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. η μοναδική γέφυρα του Λούρου (γεφύρι της Πάσσενας) ήταν κατασκευασμένη στην Παντάνασσα, αρκετά βορειότερα από τα σύνορα Αμβρακίας-Χαράδρας. Η θέση αυτή δεν είχε οπτική επαφή με το χώρο αφετηρίας των μετρήσεων και, το σπουδαιότερο, δεν βρισκόταν προς την κατεύθυνση του Ορράου, όπως σαφώς ορίζεται στο κείμενο. Ο τέρμων πρέπει επομένως να τοποθετήθηκε σε πηγές του Αφά και μάλιστα σε πηγές του ποταμού *ποτ' Ὄρραον*, πράγμα που σημαίνει αφενός ότι υπήρχε βραχίονας του Αφά προς αυτή την κατεύθυνση και αφετέρου ότι ο ποταμός είχε και άλλες πηγές. Αυτή η διαπίστωση είναι σημαντική, επειδή διαφωτίζει αρκετά σημεία του κειμένου της συνθήκης και διευκολύνει τους τοπογραφικούς συσχετισμούς, αφού

α) δίνει τη δυνατότητα να συμπληρωθεί ο στίχος Α19 της επιγραφής ως εξής:

Α18 [----------] *Ἡρακλείας εἰς τὸ ποτ' Ὄρραον μέρος καὶ τεθέντος τέρμονος ἀπὸ τούτου*
Α19 [*τοῦ τέρμονος κατ' εὐθὺ ἐπὶ τὰς παγὰ*]*ς*
τοῦ Ἀφᾶ τὰς ποτ' Ὄρραον καὶ πάλιν ἀπὸ τᾶς ἄλλας γωνίας τᾶς ἄνω κτλ.

β) επιβεβαιώνει πλήρως την ταύτιση του Λούρου με τον Αφά και

γ) λύνει το πρόβλημα της ταύτισης του τμήματος του ποταμού που ήταν κοινό για τους Αμβρακιώτες και τους Χαραδρίτες.

Ο ποταμός Αφάς-Λούρος δέχεται τα νερά από τους κατά μήκος του υδροκρίτες αλλά κυρίως εμπλουτίζεται από μικρότερα ρεύματα και πολλές πηγές, οι σημαντικότερες από τις οποίες βρίσκονται στην κοινότητα Αγίου Γεωργίου και στην περιοχή Καμπής-Χανόπουλου (Σχέδ. 2). Ο δεύτερος χώρος μας ενδιαφέρει, επειδή συμπίπτει ακριβώς με την περιοχή που κινήθηκαν οι αντιπρόσωποι της Αμβρακίας και της Χαράδρας για να οριοθετήσουν τα μεταξύ τους σύνορα. Ένας τέρμων εξαρτήθηκε από την πρώτη γωνία του φρουρίου και τοποθετήθηκε στις πηγές του *Ἀφᾶ τὰς ποτ' Ὄρραον*, τις οποίες είμαστε υποχρεωμένοι να ταυτίσουμε με κάποιες από τις πολλές πηγές της περιοχής. Οι πηγές της Καμπής πρέπει να αποκλεισθούν, επειδή απέχουν από το φρούριο και τη συνοριακή γραμμή αλλά και διότι δεν βρίσκονται προς την κατεύθυνση του Ορράου, τουλάχιστον ως προς την Αμβρακία, από την περιοχή της οποίας γίνονται όλες

88. Καρατζένη, Αφιέρωμα, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 244, σημ. 47.
89. Charneux - Tréheux, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 361.

οι μετρήσεις. Τις απαιτούμενες από το κείμενο προϋποθέσεις καλύπτουν σαφώς οι βορειότερες από τις πηγές του Χανόπουλου[90], οι οποίες μπορούν να χαρακτηρισθούν με ακρίβεια ως *παγαὶ ποτ' Ὄρραον*. Βρίσκονται δίπλα στο δρόμο Χανόπουλου-Αμμοτόπου (Αμβρακίας-Ορράου), στο ύψος περίπου της διακλάδωσης προς Καμπή (Σχέδ. 2, 7), και τα νερά τους σχηματίζουν ένα μικρό οφιοειδή ποταμό που διασχίζει την πεδιάδα με κατεύθυνση από Α. προς Δ.-ΝΔ., δέχεται άλλα μικρότερα ρεύματα και καταλήγει στο Λούρο διαγράφοντας ένα φυσικό όριο, το οποίο ήδη ταυτίσαμε με τμήμα της συνοριακής γραμμής της Αμβρακίας (βλ. παραπάνω, σ. 147 και Σχέδ. 2· Πίν. 49). Ο ποταμός αυτός αποτελούσε το κοινό για τις δύο πόλεις τμήμα του Αφά-Λούρου και οι πηγές του αποκαλούνται στην επιγραφή πηγές προς το Όρραον σε αντιδιαστολή προς τις άλλες, νοτιότερες, πηγές του Χανόπουλου, μέρος των οποίων ταυτίζεται με τις Ηράκλειες πηγές[91]. Επομένως, ο στίχος Α29 της επιγραφής πρέπει να συμπληρωθεί ως εξής:

Α28 [----------]*είας πορευομένων εἰς Ἀμβρακίαν Ἀμβρακιωτᾶν*
[*πάντα εἶμεν καὶ ἀπὸ τῶν παγῶν τῶν ποτ' Ὄρραον ὁ ποταμὸς*] *κοινὸς ἔστω* κτλ.

Η ταύτιση του φυσικού ποτάμιου ρεύματος που σχηματίζουν οι βορειότερες πηγές του Χανόπουλου με το κοινό σύνορο Αμβρακιωτών-Χαραδριτών, ενισχύει την άποψη της απόδοσης των ερειπίων του Προφήτη Ηλία στο φρούριο των μετρήσεων, επειδή η χάραξη της συνοριακής γραμμής (από το όρος και το φρούριο μέχρι τον Αφά) (Σχέδ. 2) σχηματίζει γωνίες και καμπύλες που απαιτούν πολύπλοκη διατύπωση στο κείμενο. Αντιθέτως, εάν τα σύνορα Αμβρακίας-Χαράδρας ακολουθούσαν το νοτιότερο υδάτινο ρεύμα (που ενώνει τον Αφά-Λούρο με τα Λουτρά του Χανόπουλου) και μετά προχωρούσαν ανατολικά, προς το φρούριο του Ηρακλείου και την κορυφή Στρώμα[92], η χάραξη ουσιαστικά θα σχημάτιζε μια ευθεία γραμμή και η περιγραφή του χώρου που ανήκε στην Αμβρακία θα απαιτούσε απλούστερη διατύπωση, όπως ήδη προαναφέρθηκε.

Το όρος *Καλα....*

Η ταύτιση των δύο σταθερών σημείων που αναφέρονται στη συνθήκη Αμβρακιωτών-Χαραδριτών (του φρουρίου δηλαδή από το οποίο έγιναν οι μετρήσεις και των πηγών του Αφά προς το Όρραον) με θέσεις που βρίσκονται στις δυτικές υπώρειες της Γκελμπερίνης, μας υποχρεώνουν να τοποθετήσουμε *τὸ ἄκρον τοῦ ὄρεος τοῦ καλουμένου Καλα...* ανατολικά του Προφήτη Ηλία, στην κορυφή Σκοπούλα (υψ. 517 μ.) και επομένως να ταυτίσουμε το όρος Καλα... με την Γκελμπερίνη. Η ταύτιση ενισχύεται από τον τρόπο που περιγράφεται η εξάρτηση του τέρμονος του όρους από το άκρο του φρουρίου, το οποίο συμπίπτει με τη βορειοανατολική γωνία της οχύρωσης του Προφήτη Ηλία. Η σημερινή ονομασία της κορυφής Σκοπούλα παραπέμπει στην αρχαία λέξη *σκοπή*, που σημαίνει ύψωμα προς κατόπτευση, σκοπιά και ταιριάζει απολύτως στο σκοπό για τον οποίον είχαν επιλέξει τη θέση οι Αμβρακιώτες και οι Χαραδρίτες. Η εξέταση των ισοϋψών της περιοχής στο χάρτη 1:50.000 αποδεικνύει ότι από τη Σκοπούλα είναι οπωσδήποτε ορατή η Αμβρακία και, κατά πάσα πιθανότητα, όλες οι θέσεις που μετρήθηκαν με αφετηρία τον τέρμονα της κορυφής. Στη Σκοπούλα λοιπόν της Γκελμπερίνης τοποθετήθηκε ο τέρμων του

90. «Ὁ ποταμός, πεντάωρον ἔχων ἀνάπλουν, καὶ ἀνωτέρω τῶν Ρωγῶν ἄλλοτε εἰσπλεόμενος, πηγάζει ἐν μέρει ἐκ τῶν προπόδων τοῦ βουνοῦ ὑφ' ὃ ὑπάρχει ἡ θέσις Χανόπουλον, δύο δηλαδὴ ὥρας δυτικὰ τῆς Ἄρτας», Αραβαντινός, Χρονογραφία, Β', σ. 99, λ. Λούρος. Επίσης Ξενόπουλος, Δοκίμιον, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 370 και 390, «Χανόπουλον ἐστι θέσις... Ἐκ τῆς ὑπωρείας τῆς θέσεως ταύτης ἐξέρχονται πολλὰ ὕδατα, ἅτινα ἐκχέονται εἰς τὸν ποταμὸν τοῦ Λούρου». «Ὁ ποταμὸς Λοῦρος ἐξέρχεται ἀπὸ τὸ βουνὸν Ὀλύτσικα ...καὶ διερχόμενος τὸ Βαθὺ τοῦ Καραβασαρᾶ καὶ ἑνούμενος μετὰ τοῦ ποταμοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, καθάπερ καὶ μετὰ τῶν βρύσεων τῶν ἐξερχομένων τῶν ὑπωρειῶν τοῦ Χανόπουλου καὶ ἄλλων εἰσβάλλει εἰς τὴν θάλασσαν πλησίον τοῦ Μαζώματος τῆς Νικοπόλεως».

91. Βλ. σ. 147 για τα ποτάμια που σχημάτιζαν οι δύο ομάδες των πηγών.

92. Salviat, Αφιέρωμα, ό.π. (υποσημ. 2), πίν. σ. 402 και 403.

άκρου, *κατ' ευθύ* από τον τέρμονα της βορειοανατολικής γωνίας του φρουρίου προς το Όρραον (Σχέδ. 7 και 8), και προς τη Σκοπούλα πορεύθηκαν κατά τη δεύτερη φάση υλοποίησης της συμφωνίας οι επιλεγμένοι από τις πόλεις άνδρες, για να μετρήσουν *κατὰ τὸ ἔγγιστα* την απόσταση μέχρι το τείχος της πόλεως των Αμβρακιωτών, αλλά και άλλες αποστάσεις, όπως προκύπτει από τη διατύπωση στο συμπληρωμένο[93] στίχο Β29 της συνθήκης Αμβρακιωτών-Χαραδριτών:

B28 *καὶ μετροῦντω τὰ τε ἀπὸ τοῦ τείχεος τᾶς πόλιος τῶν*
[*Ἀμβρακιωτᾶν ὥστε πορευ]θῆμεν ποτὶ τὸν ἐπὶ τοῦ ἄκρου τέρμονα καὶ εἴ τι κα ἄλλο δεῖ μετρεῖν*
[*ἀπὸ τούτου τοῦ τέρμονος*] *ἀπέχον ἕκαστα τεκμαιρόμενοι* ----- κτλ.

Η διατύπωση αυτή επιβάλλει την αντίστοιχη συμπλήρωση των στίχων Α21-Α22 ως εξής:

A21 [---------- *καὶ τεθέντος τέ]ρμονος ἐπὶ τὸ ἄκρον τοῦ ὄρεος τοῦ καλουμένου Καλα*
[-- *καὶ πορευθέντων ποτὶ τὸν τέρμονα τὸν ἐ]πὶ τοῦ ἄκρου καὶ μετρηθέντος πόσα κα στάδια* κτλ.

Μετά τη συμπλήρωση αυτή, γίνεται ευκρινέστερη η σειρά των μετρήσεων που απαιτήθηκαν και πραγματοποιήθηκαν, προκειμένου να εξασφαλισθεί πλήρως η ταύτιση της θέσης του τέρμονος στην κορυφή του όρους, ούτως, ώστε να μην υπάρχουν μεταξύ των συμβαλλομένων μερών περιθώρια αμφισβητήσεων και παρανοήσεων, ηθελημένων ή μη. Η πρώτη μέτρηση αφορά την *κατὰ τὸ ἔγγιστα* απόσταση του τέρμονος της κορυφής από το τείχος της πόλεως των Αμβρακιωτών, ίσως από συγκεκριμένο σημείο του τείχους, κατά πάσα πιθανότητα την κύρια πύλη της πόλης. Αυτό συμπεραίνεται από το γεγονός ότι το τείχος της Αμβρακίας έχει περίμετρο μήκους 4,5 χλμ., της οποίας τα διαμετρικά αντίθετα άκρα απέχουν μεταξύ τους 1200-1400 μ., μέγεθος αρκετά υπολογίσιμο σχετικά με τα 7,5 περίπου χλμ. της απόστασης μεταξύ Σκοπούλας και κύριας δυτικής πύλης της Αμβρακίας. Για τη δεύτερη μέτρηση οι γεωμέτρες στράφηκαν προς Β. και υπολόγισαν το διάστημα από τον τέρμονα της Σκοπούλας *(ἄκρον τοῦ Καλα..)* μέχρι το σημείο συνάντησης των συνορίων Αμβρακίας-Ορράου με άλλα σύνορα. Η μέτρηση πραγματοποιήθηκε κατά μήκος της συνοριακής γραμμής που χωρίζει στον άξονα Βορρά-Νότου τους Αμβρακιώτες από τους Χαραδρίτες και τους Ορραείτες, επομένως ορθώς ταυτίστηκε αυτή η γραμμή με τον υδροκρίτη του βόρειου τμήματος της Γκελμπερίνης[94] (η αρχή του στο Σχέδ. 7 με διακεκομμένη γραμμή). Στην ίδια ταύτιση όμως διατυπώθηκε η άποψη ότι το καταληκτικό σημείο μέτρησης της δεύτερης απόστασης δεν σχετίζεται με τα σύνορα Ορράου-Αμβρακίας αλλά Ορράου-τρίτης άγνωστης κώμης. Κατά την άποψή μας, η μέτρηση πρέπει να έγινε μέχρι το σταθερό σημείο που ενώνονται όχι δύο αλλά τρεις συνοριακές γραμμές, τα σύνορα δηλαδή Ορράου-Αμβρακίας, Ορράου-άγνωστης κώμης και Αμβρακίας-άγνωστης κώμης. Η υπόθεση αυτή βασίζεται στην πεποίθηση ότι η έκταση της χώρας των Αμβρακιωτών δεν ξεπερνούσε προς Β. το ύψος της συμβολής του Αράχθου με το Σαραντάπορο (βλ. σ. 151) και ότι τα ανατολικά σύνορα του Ορράου αναγκαστικά περιορίζονταν από τον ορεινό όγκο του Ξεροβουνίου. Η άποψή μας ενισχύεται από την ύπαρξη αρχαίας οχυρωμένης κώμης στην περιοχή της σημερινής κοινότητας Πιστιανών, προς ΒΑ. του Αμμοτόπου (Σχέδ. 1). Στη θέση «Ελληνικό» των Πιστιανών σώζονται ερείπια ακροπόλεως με θεμέλια σπιτιών, στην περιοχή του χωριού έχουν ανασκαφεί ταφικοί περίβολοι ελληνιστικού νεκροταφείου και στις θέσεις Βλησίδι και Μπιστούρα αποκαλύφθηκαν καμαροσκεπείς τάφοι ρωμαϊκών χρόνων[95]. Ο ευρύτερος χώρος των Πιστιανών ανήκε στις νοτιοανατολικές εσχατιές της Μολοσσίας και μπορεί να αποδοθεί ασφαλώς στην τειχισμένη κώμη, άγνωστης

93. Charneux - Tréheux, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 372.
94. Salviat, Αφιέρωμα, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 396.
95. Ηπειρωτική Εστία 1955, σ. 451-453. BCH 76 (1952), σ. 226. Hammond, Epirus, σ. 159.

προς το παρόν ονομασίας, της οποίας η περιοχή συνόρευε δυτικά με το Όρραον, νότια με την Αμβρακία και ανατολικά με τους Αθαμάνες μέσω της κοίτης του Αράχθου. Το κοινό σημείο των συνόρων των τριών πόλεων θα μπορούσε να αναζητηθεί σε μια από τις ψηλές κορυφές στον άξονα Βορρά-Νότου του κύριου υδροκρίτη της Γκελμπερίνης, πιθανότερη όμως φαίνεται η ταύτισή του με το ανατολικό άκρο της χαράδρας μεταξύ Γκελμπερίνης και Ξεροβουνίου (θέση Καπνοτόπι στο Σχέδ. 1), στο οποίο οδηγεί ο υδροκρίτης της Γκελμπερίνης. Η απόσταση κατά μήκος του υδροκρίτη, από την κορυφή Σκοπούλα μέχρι το Καπνοτόπι, είναι 7,5 περίπου χλμ., όση δηλαδή και η απόσταση Σκοπούλας-Αμβρακίας, γεγονός που ενισχύει την υπόθεσή μας. Επομένως, ο στίχος Α25 της συνθήκης Αμβρακιωτών-Χαραδριτών, που εξαρτά το σημείο της δεύτερης μέτρησης από τον υδροκρίτη και τα σύνορα Ορρειτών-....., πρέπει να συμπληρωθεί με τα ονόματα των Αμβρακιωτών και της τρίτης πόλης και επί πλέον με τις ονομασίες των θέσεων-κορυφών από τις οποίες διέρχεται ο υδροκρίτης:

A24 [----------]*ὡς ὕδωρ κρίνει μέχρι ποτὶ τὰ συνόρια τὰ ποτ' Ὀρραείτας τὰ ποτ' Α*
[*μβρακιώτας τὰ ποτ'----- διὰ τοῦ ----] καὶ τοῦ Οἰστρέου* κτλ.

Η πρόταση που έχει γίνει[96] για την ταύτιση της Γκελμπερίνης με το γνωστό από τις πηγές *ἱερὸν ὄρος* ή *ὄρος Κράνεια* της Αμβρακίας περιέχει αρκετά πειστικά στοιχεία, τα ίδια όμως επιχειρήματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την απόδοση των ονομάτων στο βουνό Βαλαώρα ή Πετροβούνι, τη βόρεια απόληξη του οποίου καταλαμβάνει η πόλη της Αμβρακίας. Οι ανατολικές, νότιες και δυτικές υπώρειες της Βαλαώρας περιβάλλονται από πλήθος πηγών, μεταξύ τους και ιαματικές[97], οι οποίες μπορούν να συνδέσουν την ονομασία Κράνεια με τη λέξη *κράνα (κρήνη)*, όπως και ο συσχετισμός προς το επίθετο *κραναός* (βραχώδης) βρίσκει το κυριολεκτικό του αντίστοιχο στη λέξη Πετροβούνι[98], την άλλη ονομασία της Βαλαώρας. Η ιερότητα του όρους (που στην περίπτωση της Γκελμπερίνης αποδόθηκε στις Ηράκλειες πηγές και το μύθο του Κραγαλέως) ερμηνεύεται στην περίπτωση της Βαλαώρας από την ύπαρξη σπηλαίου λατρείας Νυμφών[99]. Τέλος, η αναφερόμενη στον Λίβιο ονομασία Περράνθη μπορεί κάλλιστα να αποδοθεί σε τμήμα του ίδιου βουνού, πιθανώς το πλησιέστερο προς την Αμβρακία, όπως ακριβώς σήμερα οι τρεις κορυφές του αποκαλούνται Προφήτης Ηλίας, Βαλαώρα και Παπαδιά.

Τα σύνορα Αμβρακίας-Ορράου

Μέχρι τώρα έχει αναφερθεί επανειλημμένως ότι το μικρό οφιοειδές ποτάμι που σχηματίζεται από τις βορειότερες πηγές της περιοχής Χανόπουλου και χύνεται στον Αφά-Λούρο, αποτελούσε το δυτικό τμήμα των βόρειων συνόρων της Αμβρακίας και καθόριζε τη συνοριακή γραμμή μέσα στην πεδιάδα. Αναφέρθηκε επίσης ότι βόρεια και πέραν αυτής της γραμμής (από την κυρίως κοίτη του Αφά δυτικά μέχρι τον υδροκρίτη της Γκελμπερίνης ανατολικά) η περιοχή ανήκε μάλλον στους Ορραείτες μέχρι το 167 π.Χ., χωρίς να αποκλείεται η κατοχή του δυτικού τμήματος από άλλο μολοσσικό έθνος[100]. Το ανατολικό τμήμα, από τους λόφους δηλαδή βόρεια της Καμπής μέχρι τον κύριο υδροκρίτη της Γκελμπερίνης βό-

96. Καρατζένη, Ιερόν όρος, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 289 κ.ε.

97. Το πλήθος των πηγών έδωσε την ονομασία Τμήμα Βρύσεως στην περιοχή ανατολικά και νότια της Βαλαώρας, το οποίο «ἐκλήθη οὕτως ὡς περιέχον πολυπληθεῖς καὶ ἀνεξαντλήτους πηγὰς ὑδάτων ποσίμων τε καὶ θειούχων», Ξενόπουλος, Δοκίμιον, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 48.

98. «Πετροβούνιον καλεῖται ὁ λόφος οὗτος, ὡς λίαν πετρώδης, ἐκτεινόμενος ἀπὸ τοῦ χωρίου Λιμίνη μέχρι τοῦ χωρίου Μπάνη ἐξ ἀνατολῶν πρὸς μεσημβρίαν τῆς Ἄρτης, καθ' ἣν θέσιν πηγάζουσι ἐν τῷ Ἰνάχῳ εἰσρέοντα πλεῖστα πόσιμα καὶ μεταλλειοῦχα ὕδατα», Ξενόπουλος, Δοκίμιον, σ. 16.

99. Hammond, Epirus, σ. 140. Καρατζένη, Ιερόν όρος, σ. 289, σημ. 5, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

100. Βλ. σ. 146.

ρεια της κορυφής Σκοπούλα, ανήκε οπωσδήποτε στους Ορραείτες. Όπως περιγράψαμε παραπάνω, ο ίδιος υδροκρίτης σχημάτιζε τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ Ορραειτών και Αμβρακιωτών μέχρι τη θέση Καπνοτόπι, το βορειότερο σημείο της Αμβρακιωτικής χώρας, πέραν του οποίου άρχιζε η περιοχή του μολοσσικού έθνους των Πιστιανών. Ακόμα βορειότερα, ο υδροκρίτης του Ξεροβουνίου πρέπει να καθόριζε τα σύνορα Ορραειτών-κώμης Πιστιανών.

Η συνθήκη Αμβρακιωτών-Χαραδριτών επισφράγισε την αλλαγή που πραγματοποιήθηκε αμέσως μετά την επικράτηση των Ρωμαίων και έδωσε στους Χαραδρίτες τη δυνατότητα να επεκταθούν στην πεδιάδα ανατολικά της κύριας κοίτης του Αφά, μέχρι τις πηγές του ποταμού προς το Όρραον και μέχρι τους τέρμονες *παρὰ τὸ φρούριον*, δηλαδή από την κοίτη του Λούρου και τις σημερινές τοποθεσίες Πρώιμος Κάμπος και Παλιοχώραφα μέχρι το λόφο του Προφήτη Ηλία και τις δυτικές υπώρειες της Γκελμπερίνης. Προς Β. η περιοχή των Χαραδριτών έφθανε μέχρι ένα σημείο των συνόρων Αμβρακίας-Ορράου, το οποίο δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια λόγω του κενού της επιγραφής. Το σημείο αυτό συμπίπτει ίσως με τη Σκοπούλα (κορυφή του όρους Καλα..), αν και δεν αποκλείεται η ταύτισή του με το σημείο τομής του δρόμου Αμβρακίας-Ορράου και ενός υδροκρίτη της δυτικής πλευράς της Γκελμπερίνης.

Στην τελευταία υπόθεση οδηγηθήκαμε από το κείμενο της συνθήκης, τον τρόπο δηλαδή περιγραφής της περιοχής που ανήκει σε κάθε πόλη, αλλά και από σημερινά δεδομένα. Στο κείμενο, ο καθορισμός κάθε περιοχής εξαρτήθηκε από την πορεία είτε προς την Αμβρακία είτε προς το Όρραον, επομένως και από το δρόμο Αμβρακίας-Ορράου. Σήμερα ένας μικρός οικισμός που βρίσκεται αμέσως βόρεια του λόφου Προφήτης Ηλίας ονομάζεται Αμπέλια Αμμοτόπου, ανήκει δηλαδή διοικητικά στην περιφέρεια της κοινότητας Αμμοτόπου (περιοχή Ορράου), αν και βρίσκεται σε αρκετή απόσταση από τον Αμμότοπο, δίπλα σχεδόν στα χωριά Καμπή και Χανόπουλο. Ένας περαιτέρω έλεγχος στο σημερινό διοικητικό χάρτη[101] της ευρύτερης περιοχής ήταν καταλυτικός, αφού διαπιστώθηκε ότι:

1) ο μικρός οφιοειδής ποταμός που ενώνει τις βορειότερες πηγές του Χανόπουλου *(παγαὶ ποτ' Ὄρραον)* με την κοίτη του Αφά-Λούρου χωρίζει τις κοινότητες Αμμοτόπου και Καμπής,

2) ένα μικρό τμήμα του δρόμου προς Καμπή, τμήμα της κοίτης ενός ρεύματος παράλληλου προς το δρόμο Χανόπουλου-Αμμοτόπου και ο υδροκρίτης από το λόφο νότια του οικισμού Αμπέλια μέχρι τη Σκοπούλα *(ἄκρον Καλα.)* αποτελούν σήμερα τα διοικητικά όρια μεταξύ των κοινοτήτων Αμμοτόπου και Γριμπόβου (στη δεύτερη υπάγεται ο οικισμός του Χανόπουλου),

3) ο υδροκρίτης *(ὡς ὕδωρ κρίνει)* από την κορυφή Σκοπούλα μέχρι την επόμενη κορυφή Πηγάδι Μάνου συνεχίζει να χωρίζει τις κοινότητες Αμμοτόπου και Γριμπόβου,

4) ο ίδιος υδροκρίτης προεκτεινόμενος ακόμα βορειότερα, προς την κορυφή Πύργος και τους βορειοανατολικούς πρόποδες της Γκελμπερίνης, σχηματίζει τα σύνορα μεταξύ των κοινοτήτων Αμμοτόπου και Κορφοβουνίου και

5) η χαράδρα μεταξύ των βουνών Γκελμπερίνη και Ξεροβούνι, προεκτεινόμενη μέχρι τον Άραχθο ποταμό, αποτελεί το όριο μεταξύ των κοινοτήτων Κορφοβουνίου και Πιστιανών.

Μεταφέροντας τις διαπιστώσεις αυτές στον αρχαίο χάρτη της περιοχής παρατηρούμε ότι η σειρά των πέντε επί μέρους διαχωριστικών γραμμών σχηματίζει με ακρίβεια τη βόρεια συνοριακή γραμμή των Αμβρακιωτών (Σχέδ. 9), την οποία προηγουμένως προσπαθήσαμε να καθορίσουμε συνδυάζοντας τις πληροφορίες που διέσωσε η επιγραφή της Αμβρακίας με τα τοπογραφικά δεδομένα της περιοχής. Είναι σαφές και αναμφισβήτητο ότι, από το σημείο συμβολής του Αφά-Λούρου με το μικρό ποταμό *τῶν παγῶν τῶν ποτ' Ὄρραον* μέχρι το σημείο περίπου της συμβολής του Αράχθου με τον Σαραντάπορο, μια σειρά φυσικών γραμμών καθορίζει διαχρονικά τα σύνορα των εκάστοτε κατοίκων της περιοχής.

Αποκαλυπτική επίσης ήταν η έρευνα του σημερινού διοικητικού χάρτη στην περιοχή ανατολικά του Αράχθου, όπου διαπιστώσαμε ότι:

101. Χάρτης Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας 1963 (αναθεώρηση 1972), κλ. 1:200.000.

Σχέδ. 9. Η χώρα των Αμβρακιωτών και η πλήρης συνοριακή γραμμή της.

1) το ανατολικό όριο της κοινότητας Μαρκινιάδας αρχίζει από την κοίτη του Καλεντίνη, αμέσως ανατολικά της Μονής Μελατών, και συνεχίζεται νότια ακολουθώντας τον υδροκρίτη των λόφων,

2) συνέχεια της προηγούμενης γραμμής και νοτιότερα οι κορυφογραμμές των λόφων καθορίζουν μέχρι τα σύνορα με το νομό Αιτωλοακαρνανίας (κοίτη του ποταμού Διπόταμου) τα ανατολικά σύνορα μιας σειράς κοινοτήτων (Πέτα, Μεγάρχη, Σελλάδες και Κομπότι). Τα δυτικά άκρα των ίδιων κοινοτήτων καταλαμβάνουν συνεχόμενα τμήματα της πεδιάδας ανατολικά της Άρτας.

Όπως είναι φανερό, η γραμμή που ορίζει τα ανατολικά σύνορα των πέντε σημερινών κοινοτήτων συμπίπτει με τη χάραξη που προτείναμε για τη συνοριακή γραμμή Αμβρακιωτών-Αθαμάνων (Σχέδ. 9). Μια περαιτέρω έρευνα επιβεβαίωσε πλήρως την υπόθεσή μας, αφού διαπιστώσαμε ότι οι ακροπόλεις στο Χάνι Βόιδαρου του Ζυγού (Λιβιτσικό) και προς ΒΑ. του Κλειστού (Τσερκίστα) βρίσκονται ακριβώς πάνω στην ανατολική οροθετική γραμμή των κοινοτήτων και δίπλα στους οδικούς άξονες της περιοχής, όπως κατά την αρχαιότητα προστάτευαν τα σύνορα και τις διαβάσεις μεταξύ Αμβρακίας και Αθαμανίας.

Έχει διαπιστωθεί ήδη ότι η ίδια διαχρονικότητα χαρακτηρίζει και τις στρατηγικές θέσεις στο άμεσο περιβάλλον της πόλης της Αμβρακίας. Κατά την επίμονη και αναποτελεσματική πολιορκία του 189 π.Χ., οι Ρωμαίοι πολιορκητές της Αμβρακίας μαζί με τους Ηπειρώτες συμμάχους τους χρησιμοποίησαν για την εγκατάσταση των στρατοπέδων και τη διενέργεια των επιθέσεων τις ίδιες ακριβώς θέσεις από τις οποίες οι οπλαρχηγοί του 1821, είκοσι αιώνες αργότερα, αγωνίστηκαν για την απελευθέρωση της Άρτας. Και εάν τα κείμενα του Πολυβίου και του Λιβίου διέσωσαν λεπτομερώς την ανάλυση των τοπογραφικών δεδομένων της πολιορκίας αλλά και των στρατηγημάτων των δύο πλευρών, στον Μακρυγιάννη και τον Ζωγράφο του οφείλουμε την περιγραφή και την απεικόνιση των δραματικών προσπαθειών για την κατάληψη της Άρτας[102].

Επανερχόμενοι στα *ὁμόλογα* των Αμβρακιωτών, παραθέτουμε το τμήμα του κειμένου της συνθήκης Αμβρακιωτών-Χαραδριτών που αντιστοιχεί στους στίχους Α16 έως Α31 της επιγραφής του Μουσείου Άρτας, συμπληρωμένο κατά το δυνατόν σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν παραπάνω:

A16 --- Ὥστε εἶμεν ὅρια τᾶς χώρας τοῖς Ἀμβρακιώταις καὶ Χαραδρεῖ
A17 [ταις----------]
καὶ ἀπομετρηθέντος πλέθρου ἀπὸ τᾶς γωνίας τᾶς πρώτας τοῦ τείχεος
A18 [τοῦ φρουρίου --- μετὰ τὰς παγὰς τὰς]
Ἡρακλείας εἰς τὸ ποτ' Ὄρραον μέρος καὶ τεθέντος τέρμονος ἀπὸ τούτου
A19 [τοῦ τέρμονος κατ' εὐθὺ ἐπὶ τὰς παγὰ]ς
τοῦ Ἀφᾶ τὰς ποτ' Ὄρραον καὶ πάλιν ἀπὸ τᾶς ἄλλας γωνίας τᾶς ἄνω τοῦ
A20 [τείχεος τοῦ φρουρίου ἀπομετρηθέντο]ς
πλέθρου εἰς τὸ ποτ' Ὄρραον μέρος παρ' ὅλον τὸ τεῖχος καὶ τεθέντ
A21 [ος ὡσαύτως τέρμονος ἀπὸ τούτου τοῦ τέ]ρμονος
κατ' εὐθὺ ἐπὶ τὸ ἄκρον τοῦ ὄρεος τοῦ καλουμένου Καλα
A22 [--- καὶ πορευθέντων ποτὶ τὸν τέρμονα τὸν ἐ]πὶ
τοῦ ἄκρου καὶ μετρηθέντος πόσα κα στάδια ἀπέχῃ ἀπὸ
A23 [(τᾶς πύλας;) τοῦ τείχεος τῆς πόλιος τῶν Ἀμβρα]κιωτᾶν
κατὰ τὸ ἔγγιστα καὶ ἀπὸ τούτου τοῦ τέρμονος καταῦ
A24 [θι μετρηθέντος πόσα κα στάδια ἢ κατὰ τὸ ἔγγιστα]
ὡς ὕδωρ κρίνει μέχρι ποτὶ τὰ συνόρια τὰ ποτ' Ὀρραείτας τὰ ποτ' Α
A25 [μβρακιώτας τὰ ποτ' --- διὰ τοῦ ---] καὶ τοῦ Οἰστρέου,

102. Ι. Ανδρέου, Η τοπογραφία της Αμβρακίας και η πολιορκία του 189 π.Χ., Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 32 κ.ε.

Ἀπὸ τῶν συνορίων τῶν ποτ' Ὀρραείτας ἀπο
A26 [---------- *πορευο]μένων*
εἰς Ἀμβρακίαν, Ἀμβρακιωτᾶν πάντα εἶμεν καὶ ἀπὸ
A27 [----------]
περιεχομένου τοῦ τε Ἡρακλείου καὶ τοῦ ἐν τούτωι φρουρίου
A28 [*Ἀμβρακιωτᾶν πάντα εἶμεν καὶ ἀπὸ* ----------]*είας*
πορευομένων εἰς Ἀμβρακίαν Ἀμβρακιωτᾶν
A29 *[πάντα εἶμεν καὶ ἀπὸ τῶν παγῶν τῶν ποτ' Ὄρραον ὁ ποταμὸς]*
κοινὸς ἔστω, Τὰ δὲ ποτὶ δυσμὰς ἁλίου ἀπὸ τῶν ἀ
A30 [---------- *τῶν τερ]μόνων*
τῶν παρὰ τὸ φρούριον πορευομένων εἰς Ὄρραον Χα
A31 [*ραδριτᾶν πάντα εἶμεν.* ----------].

Αθήνα, Μάιος 1998 *ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ*

Summary

THE TREATIES OF THE AMBRAKIOTS AND THE HISTORICAL TOPOGRAPHY OF SOUTH-EAST EPIRUS

The text of a treaty defining the borders between Ambrakia and Charadra, preserved in fragmentary form on the pieces of a stone stele found in the temple of Apollo Soter at Ambrakia, serve as the starting point for a study of the historical topography of south-east Epirus. The treaty, like two others defining the borders between the Ambrakiots and the Athamanians and the Ambrakiots and the Akarnanians (preserved in very fragmentary form in epigraphic texts from Corcyra and Athens), was concluded just after 167 BC – that is, immediately after the battle of Pydna and the establishment of Roman control in north and west Greece. The concluding of the three treaties is evidence for political activity on the part of poleis and ethne with shared borders in south-east Epirus, centred on Ambrakia, under the substantial and formal supervision of Rome.

The historical and political context for this triple settlement is examined in detail in the publications of the three inscriptions and in the critical studies that followed which also endeavoured to interpret the fragmentary topographical information contained in the three treaties and relate it to the modern situation. The views on general and detailed identifications expressed to date by scholars differ widely from each other, and fail to offer an adequate interpretation of the epigraphic texts.

Association of the epigraphic evidence with information preserved in ancient and later authors and with the results of recent surface surveys conducted in the surrounding area of Ambrakia enabled us to arrive at a precise determination of the borders of Ambrakia. One important factor in establishing the particular border line was the locating of the ruins of two ancient forts in the area of Chanopoulo Artas, which were identified with the two forts of the Ambrakiot chora referred to in the treaty between the Ambrakiots and the people of Charadra. The identification of sites and natural features mentioned in the same treaty with modern phenomena also enabled us to restore some of the lines of the Ambrakia inscription, and made it easier to understand the descriptions of the procedure followed by the two contracting parties during the positioning of the boundary markers, and the drawing of the border line.

It is highly interesting, and significant, to note that the border line of the Ambrakiot chora follows throughout its entire length a series of natural boundaries (coastline, rivers, springs, hilltops, watersheds, ravines and water courses) that have remain valid over time, and which still form the administrative boundaries between the villages in this area.

IOANNA ANDREOU

ΔΥΟ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΣΤΗΛΕΣ ΑΠΟ ΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ*

Τα Πλαίσια, καθώς και το γειτονικό Καλέντζι, βρίσκονται στην περιοχή των λεγομένων Κατσανοχωρίων του Νομού Ιωαννίνων[1], στις βορειοδυτικές παρυφές χαμηλού λεκανοπέδιου. Το λεκανοπέδιο, σχήματος σχεδόν τριγωνικού, στενεύει προς τα ανατολικά. Στα βόρεια πλαισιώνεται από χαμηλούς ασβεστολιθικούς λόφους και νότια από τον ορεινό όγκο του Ξηροβουνίου. Στο σημείο που στενεύει, δύο χαμηλοί λόφοι υψώνονται αντικριστά και σχηματίζουν ένα μικρό άνοιγμα. Το άνοιγμα αυτό αποτελεί το μοναδικό βατό πέρασμα από το λεκανοπέδιο προς την κοιλάδα του Αράχθου, που ανοίγεται ανατολικότερα.

Λείψανα αρχαίου τειχισμένου οικισμού έχουν εντοπιστεί στον έναν από τους δύο λόφους, και συγκεκριμένα σε αυτόν που υψώνεται στα νότια, γνωστό και ως Καστρί[2]. Πρόκειται για μια πολυγωνική ακρόπολη, περιμέτρου 1.100 μ., σε μια θέση που ήλεγχε τη μοναδική πρόσβαση από την κοιλάδα του Αράχθου στο λεκανοπέδιο. Το «πέρασμα» αυτό είναι μια από τις δύο κύριες διαβάσεις που ένωναν την κεντρική Ήπειρο με τον Αμβρακικό Κόλπο και εξασφάλιζαν την επικοινωνία της ενδοχώρας με το Νότο[3].

Σε ένα αρδευτικό κανάλι, σε απόσταση λιγότερη του ενός χιλιομέτρου από τα τελευταία σπίτια της κοινότητας Πλαισίων, βρέθηκε τυχαία το καλοκαίρι του 1993 ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, που σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Ιωαννίνων με αριθ. ευρ. ΜΙ 7614[4].

Η στήλη βρέθηκε στη θέση Κακολάγκαδο, σε απόσταση τριών περίπου χλμ. δυτικά του λόφου Καστρίου. Η θέση, γνωστή και ως Κουκουλάγκαδο, πήρε το όνομα της από φυσικό ρήγμα, το λαγκάδι, το οποίο ανοίγεται κατά μήκος των ορεινών όγκων που ορίζουν το λεκανοπέδιο από τα δυτικά. Το λαγκάδι καταλήγει στις υπώρειες σε μικρό χείμαρρο, τα νερά του οποίου κατά τους χειμερινούς μήνες διοχετεύονται μέσω ενός αρδευτικού καναλιού στα πεδινά τμήματα του λεκανοπεδίου. Η ανάγλυφη στήλη βρέθηκε σε απόσταση 150 μ. από το σημείο όπου το κανάλι εισχωρεί στον κάμπο, δίπλα σχεδόν στην επιφανειακά ορατή γωνία ταφικού περιβόλου[5].

* Για την άδεια δημοσίευσης ευχαριστώ θερμά την Αγγ. Ντούζουγλη, προϊσταμένη της ΙΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Η πρώτη παρουσίαση των στηλών σε συνεπτυγμένη μορφή έγινε τον Οκτώβριο του 1996, στο συνέδριο στο Chantilly, με τίτλο: "Preliminary observations concerning two hellenistic grave stelai from Epirus" στο L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité, Actes du IIIe colloque international de Chantilly 1996, Paris 1999, σ. 161-165. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην καθηγήτριά μου Λ. Μαραγκού για το χρόνο που ανάλωσε διαβάζοντας το χειρόγραφο, συμβάλλοντας τα μέγιστα στο να λάβει το κείμενο την τελική του μορφή. Για τις χρήσιμες υποδείξεις τους ευχαριστώ θερμά τους καθηγητές Ι. Παπαποστόλου και Έυα Σημαντώνη-Μπουρνιά, τον Χ. Κριτζά, διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου και τον δρ. Ν. Κατσικούδη. Ευχαριστώ επίσης τη συνάδελφο Ανθή Αγγέλη για τη βοήθειά της. Τα σχέδια της στήλης 7614 οφείλονται στη σχεδιάστρια Β. Μπατσή και της στήλης 7615 στον Αγ. Μαστοράκη. Η φωτογράφηση των στηλών οφείλεται στον φωτογράφο του Μουσείου Ιωαννίνων Β. Πτηνόπουλο.

1. Ι. Λαμπρίδης, Ηπειρωτικά Μελετήματα, Δ΄, Μαλακασιακά, Α΄, Αθήναι 1888 (1993). Π. Αραβαντινός, Χρονογραφία της Ηπείρου, 2, Αθήναι 1856 (1969), σ. 77-78. Ειδικότερα για τα Πλαίσια: (έκδ. Συλλ. Κατσάνων Αθηνών), Ιστορικά των Κατσανοχωρίων Ηπείρου, Αθήναι 1969, σ. 243-250. Επίσης Αλ. Λαζάνης, Τοπωνύμια Κατσανοχωρίων, Ηπειρωτική Εστία 28 (1979), σ. 433-443, κυρίως σ. 438.

2. Hammond 1967, σ. 175-176, 659, σχέδ. 13. Σ. Δάκαρης, Το Όρραον. Το σπίτι στην αρχαία Ήπειρο, ΑΕ 1986, σ. 108-110.

3. Δάκαρης, ό.π., σ. 108-110.

4. Στο εξής ΜΙ= Μουσείο Ιωαννίνων.

5. E. B. French, AR (1993-1994), σ. 46, εικ. 40. An. Pariente, BCH 118 (1994), σ. 727, εικ. 22. Ι. Κατσαδήμα, ΑΔ 48 (1993), Χρονικά, σ. 267- 268, Πίν. 88γ.

Η ανεύρεση της στήλης[6] έδωσε την ευκαιρία για τη διενέργεια ολιγοήμερης ανασκαφικής έρευνας, η οποία έφερε στο φως μιαν ακόμη στήλη, καθώς και τμήμα της εσωτερικής διαρρύθμισης του περιβόλου.

Η ενεπίγραφη στήλη του Μουσείου Ιωαννίνων (αριθ. ευρ. 7614) (Σχέδ. 1· Πίν. 53 α-β)

Η στήλη έχει ύψος 1,52 και πάχος 0,15 μ. Το πλάτος της μειώνεται προοδευτικά προς τα επάνω[7]. Έχει κατασκευασθεί από ασβεστόλιθο. Είναι αποκεκρουμένη στις στενές πλευρές της επίστεψης και στο κατώτερο τμήμα στήριξης, κυρίως στην κάτω αριστερή γωνία. Η διατήρηση της επιδερμίδας του ασβεστολίθου είναι εξαιρετική. Κατά τη λάξευση της στήλης χρησιμοποιήθηκε στο κατώτερο τμήμα της πρόσθιας πλευράς οδοντωτή σμίλη (ντισιλίδικο), ενώ για την απόδοση του διακοσμητικού βάθους των κοσμημάτων λεπτό βελόνι[8]. Η πίσω επιφάνεια είναι αδρά δουλεμένη.

Η στήλη απολήγει σε κορωνίδα με ανάστροφο λέσβιο κυμάτιο (cyma reversa), γεισίποδες και σειρά αστραγάλων. Στην άνω έδρα φέρει ορθογώνιο τόρμο, διαστ. 0,05 × 0,06 μ. Η διακόσμηση στην κύρια όψη απαρτίζεται από πέντε ζώνες και συνεχίζεται στους κροτάφους. Οι ζώνες, των οποίων το πλάτος αυξάνεται εκ των άνω προς τα κάτω, ορίζονται από τέσσερις λεπτές ανάγλυφες ταινίες.

Στην πρώτη ζώνη, ύψ. 0,045 μ., αναπτύσσεται με φορά από τα άκρα προς το κέντρο τρέχουσα σπείρα. Στη δεύτερη, ύψ. 0,051 μ., ελικοειδείς βλαστοί φυτρώνουν ένθεν και ένθεν του ανθεμίου, το οποίο έχει έξι πέταλα, ένα λογχοειδή στήμονα και δύο μικρές, ανεξάρτητες σιγμοειδείς έλικες χαμηλά στο μίσχο του. Οι βλαστοί ξεκινούν από ένα κεντρικό στέλεχος ανά τρεις και αναπτύσσονται περιελισσόμενοι προς τα άκρα, απολήγοντας ανά δύο σε κισσόφυλλα και κορύμβους.

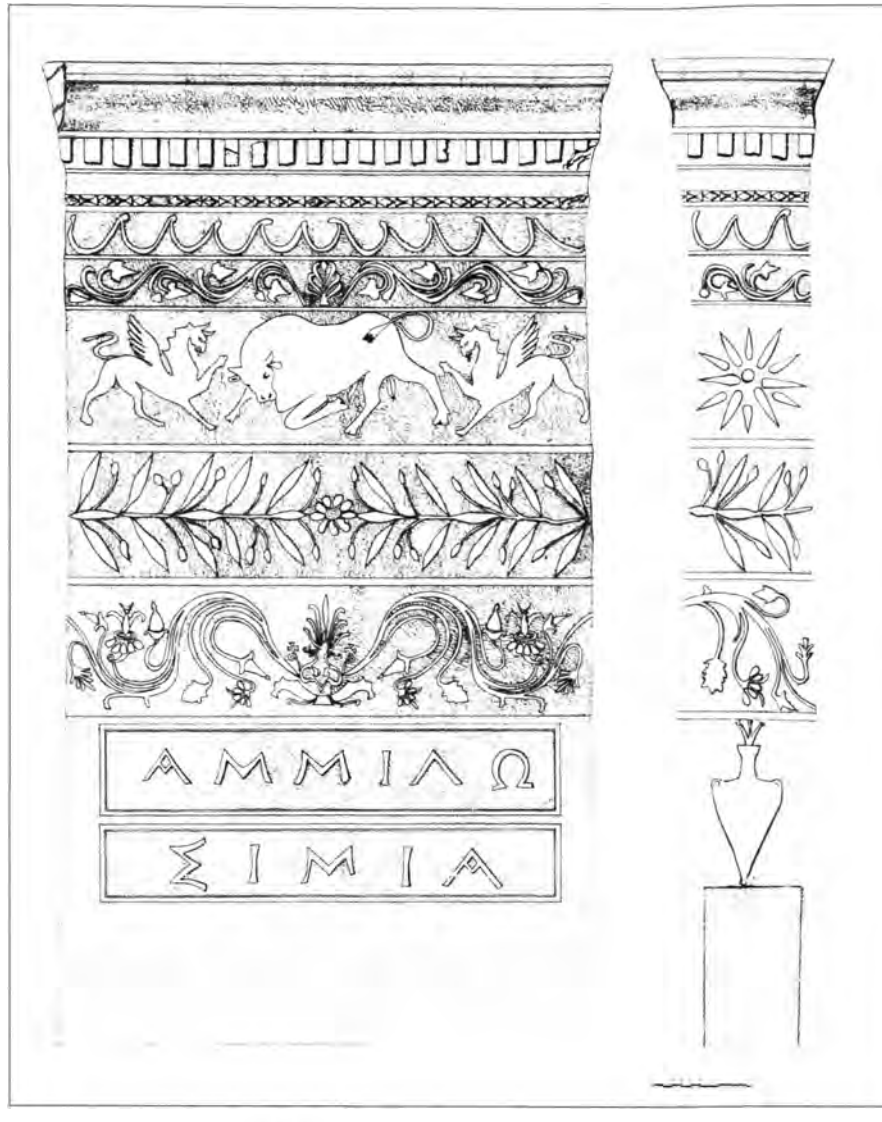
Η τρίτη ζώνη, ύψ. 0,147 μ., φέρει παράσταση εμβίων όντων σε πρόστυπο ανάγλυφο. Δύο γρύπες σε κατατομή πλαισιώνουν εραλδικά ταύρο μαινόμενο. Οι γρύπες αποδίδονται με ανορθωμένο το πρόσθιο σκέλος σε έντονο διασκελισμό. Η στάση τους τονίζεται από την κλίση του κεφαλιού με το ανοιχτό στόμα, το γαμψό ράμφος και τα μακριά αυτιά. Ο λαιμός τους έχει ισχυρή καμπύλη και φέρει σπειροειδή χαίτη. Τα πτερά, σχετικά μικρά, εκφύονται στο ύψος του αυχένα και συγκρατούνται ανορθωμένα. Ο γρύπας στα αριστερά μοιάζει σαν να αιωρείται, σε αντίθεση με το πάρισό του, που πατά με τα οπίσθια πόδια σταθερά στην ανάγλυφη ταινία της επόμενης ζώνης. Το μεγαλύτερο μέρος της παράστασης καταλαμβάνει ο ταύρος, του οποίου το σώμα αποδίδεται σε κατατομή, ενώ το κεφάλι κατά τα 3/4. Ο ταύρος εικονίζεται ως μαινόμενος με το αριστερό πρόσθιο σκέλος έντονα λυγισμένο και τα δύο οπίσθια σε διάσταση, με μερική προοπτική βράχυνση. Στο σύνολό της η παράσταση δείχνει επιμελημένο σχέδιο και ακρίβεια. Η μόνη ίσως δυσαρμονία παρατηρείται στον τρόπο απόδοσης των σκελών του ταύρου, όπου οι χηλές αποδίδονται άτεχνα και το λυγισμένο σκέλος είναι μακρύτερο και περισσότερο άκαμπτο. Στην ίδια ζώνη απεικονίζεται στους κροτάφους δωδεκάκτινο αστεροειδές κόσμημα, «αστέρας-ήλιος». Οι ακτίνες του «ηλίου» διατάσσονται κυκλικά γύρω από τον πυρήνα και προεξέχουν ελαφρά.

Στην τέταρτη ζώνη, η οποία έχει ύψος 0,141 μ., κλάδοι μυρτιάς με λεπτά λογχοειδή φύλλα και καρπούς πλαισιώνουν έναν οκτάφυλλο ρόδακα. Και εδώ καρποί και φύλλα εναλλάσσονται ρυθμικά με φορά από τα άκρα προς το κέντρο. Ανάλογη τάση διαπνέει και το φυτικό διάκοσμο της τελευταίας, πέμπτης ζώνης, η οποία έχει ύψος 0,144 μ. Το κέντρο της σύνθεσης καταλαμβάνει φυτικός κάλυκας άκανθας με ανθέμιο. Τα δύο πλευρικά ακανθόφυλλα αποδίδονται σε κατατομή, ενώ το κεντρικό, τελείως σχηματοποιημένο, δηλώνεται με τρίγωνο, αριστερά και δεξιά του οποίου φυτρώνουν χαλαρές, επιμή-

6. Ο εντοπισμός της στήλης έγινε ύστερα από τηλεφώνημα του Ευ. Πανταζή στην ΙΒ' ΕΠΚΑ.

7. Ελάχιστο πλάτος 0,553 και μέγιστο 0,61 μ. Ανάλογη μείωση συναντούμε και σε άλλες στήλες από το χώρο της Βορειοδυτικής Ελλάδας: Fraser - Rönne 1957, σποραδικά.

8. Η τεχνική αυτή σχετίζεται με τον τρόπο απόδοσης του διακοσμητικού βάθους των ανάγλυφων επιγραφών και απαντάται σε πολλά παραδείγματα επιτυμβίων στηλών από τη Βορειοδυτική Ελλάδα: Fraser - Rönne 1957, σ. 155.

Σχέδ. 1. Η ενεπίγραφη στήλη ΜΙ 7614.

κεις έλικες. Το ανθέμιο, το οποίο αποτελείται από έξι φλογόσχημα πέταλα και ένα λογχόσχημο κορυφαίο, διαμορφώνεται χωριστά από την άκανθα. Τα πέταλα πλαταίνουν στα 2/3 του ύψους τους και καταλήγουν σε αγκύλη που στρέφεται προς τα κάτω. Δύο διπλές, αντίνωτες έλικες σχηματίζουν λυρόσχημο κόσμημα με ισχυρά αποδοσμένους «κόλπους» και τριγωνική απόληξη. Οι έλικες διακλαδίζονται εσωτερικά σε φυλλάρια και εξωτερικά σε δύο λεπτά έλυτρα που αναδιπλώνονται προς τα πάνω και απολήγουν σε τρίφυλλο άνθος με τριγωνικά πέταλα.

Το ανθέμιο πλαισιώνεται από φυτική διακόσμηση, που εκτείνεται με την μορφή άνθινων κοσμημάτων προς τους κροτάφους της στήλης. Από έναν κεντρικό μίσχο φυτρώνουν ελικοειδείς βλαστοί, αναπτύσσονται διακλαδιζόμενοι προς τα άκρα και απολήγουν ανά τρεις σε άνθη. Κατά την πορεία τους οι τρεις πρώτοι στρέφονται προς το κέντρο, ενώ οι τρεις επόμενοι ελίσσονται με αντιθετική φορά. Την κίνηση αυτή παρακολουθούν τα άνθη του δευτέρου και τρίτου βλαστήματος με κλίση αντίθετη προς τους μίσχους τους. Τα μόνα άνθη που στρέφονται προς το κέντρο είναι τα άνθη του πρώτου και έβδομου βλα-

στήματος[9]. Στη σύνθεση κυριαρχούν τα άνθη με τα κλειστά, κωνικά πέταλα, το λογχόσχημο ανθήρα και τα σχηματικά αποδοσμένα σέπαλα. Συναντώνται στο πρώτο, τέταρτο και έκτο βλάστημα. Ανάμεσα στα δύο τελευταία φυτρώνει από αναδιπλούμενο μίσχο πεντάφυλλος ανθοκάλυκας σε κατατομή. Στο κέντρο της στεφάνης του ο ύπερος πλαισιώνεται από δύο φυλλάρια και απολήγει σε κυκλικό εγχάρακτο στίγμα, αριστερά και δεξιά του οποίου προβάλλουν οι στήμονες του άνθους. Παρόμοιο άνθος φυτρώνει στην άκρη του δευτέρου και του ένατου βλαστήματος. Το άνθος αποδίδεται εκ του πλαγίου, από χαμηλή οπτική γωνία, έτσι, ώστε να φαίνεται μόνο η τριγωνική ανθοδόχη, τα πέντε πέταλα του κάλυκα και οι δύο στήμονες. Τα υπόλοιπα άνθη της σύνθεσης ανήκουν σε απλούστερους τύπους. Τα άνθη του τρίτου και όγδοου βλαστήματος αποδίδονται συνοπτικά με κυματοειδές περίγραμμα, ενώ του έβδομου και του δέκατου έχουν τη μορφή επτάφυλλων ανθεμίων με φλογόσχημα πέταλα σε αντιστοιχία με το κεντρικό ανθέμιο της σύνθεσης.

Ακολουθούν, μέσα σε επάλληλα έγκοιλα ορθογώνια[10], το όνομα της νεκρής, *Ἀμμιλώ* και σε γενική – *Σιμία* – το πατρώνυμο. Στο ύψος αυτό, στους κροτάφους της στήλης, εικονίζεται οξυπύθμενος αμφορίσκος-μυροδοχείο, με κωνικό σώμα, λαβές στο ύψος των ώμων και ευρύ λαιμό, από τον οποίο προβάλλουν τρία λεπτόμισχα άνθη. Τη διακόσμηση των κροτάφων συμπληρώνει ανάβαθη περιτένεια[11], η οποία σχηματίζεται στην πλευρά κάτω από τον αμφορίσκο.

Η επιγραφή

Σε έγκοιλα ορθογώνια με διπλά πλαίσια αναγράφονται το όνομα της νεκρής και το πατρώνυμο[12]. Το πεδίο των επιγραφών έχει αποδοθεί με λεπτό βελόνι κατ' αναλογίαν προς το διακοσμητικό βάθος των ανωτέρων ζωνών. Τα ονόματα αναγράφονται με επιπεδόγλυφους χαρακτήρες[13], έτσι, ώστε το κεντρικό τους γράμμα να βρίσκεται στην ίδια κάθετο. Μερική αραίωση έχουν υποστεί τα υπόλοιπα γράμματα του πατρωνύμου. Η διευθέτηση αυτή προσδίδει στην επιγραφή μνημειακότητα[14], στην οποία άλλωστε συμβάλλει και η επιλογή του εγκοίλου ορθογωνίου ως φορέα της[15]. Εκτός από το σίγμα του πατρωνύμου, το οποίο έχει ύψος 0, 057 μ., το μέσον ύψος των γραμμάτων είναι 0, 045 μ. Για τα γράμματα της επιγραφής χρησιμοποιήθηκαν χαρακτήρες με κυρτά και αποκλίνοντα σκέλη, τυπικά του τέλους του 3ου αι. π.Χ.[16]. Ξε-

9. Η αρίθμηση των βλαστημάτων γίνεται με κατεύθυνση από το κέντρο προς τα άκρα και συμπεριλαμβάνει και εκείνα των κροτάφων.

10. Διαστάσεις ορθογωνίου με το όνομα της νεκρής: εξωτερικά 0,109-0,055 μ. και εσωτερικά 0,472-0.065 μ. Διαστάσεις δευτέρου ορθογωνίου: 0,99-0,050 μ. και 0,462-0,056 μ., αντίστοιχα.

11. Για στήλες με περιτένεια στους κροτάφους πρβλ. τη στήλη της *Φιλίας* από τους Κοντάτες Λάκκας - Σουλίου: Ανδρέου 1981, σ. 114 κ.ε., σχέδ. 3, πίν. 3, καθώς και τη στήλη του *Ἀντιόχου Μενεφύλου* από το Νεοχωρόπουλο Ιωαννίνων: Δάκαρης 1968, σ. 386 κ.ε., πίν. CVIII a.

12. Βλ. SEG XLIV, 1994, αριθ. 471· Fraser - Matthews 1997, λ. *Ἀμμιλώ* και *Σιμίας*, αντίστοιχα. Τα έγκοιλα ορθογώνια αποτελούν τυπικό χαρακτηριστικό της διακόσμησης των επιτυμβίων στηλών της Βορειοδυτικής Ελλάδας: Fraser - Rönne 1957, σ. 177-178. Επάλληλα έγκοιλα ορθογώνια συναντούμε σε στήλες από την Αμβρακία : Fraser - Rönne 1957, σ. 114, Ambr. 5, πίν. 22· Ηλ. Τσιριβάκος, ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, σ. 358, Πίν. 425β και Fraser - Rönne 1971, σ. 64, Ambr. 8, εικ. 22· Ι. Ανδρέου, ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 182, Πίν. 72 γ· τον Κέφαλο: Το Έργον 1968, σ. 24, εικ. 28 και Fraser - Rönne 1971, σ. 65, Keph. 1, εικ. 26· την Κασσώπη: Fraser - Rönne 1957, σ. 115, Kass. I, πίν. 22· Hammond 1967, σ. 740, αριθ. κατ. 30, εικ. 33· το Νεοχωρόπουλο Ιωαννίνων, ό.π. (υποσημ. 11)· το Σταυροδρόμι Πωγωνίου: Ηλ. Ανδρέου, ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 323.

13. Για την τεχνική των επιπεδόγλυφων γραμμάτων και τη σχέση της με τη μεταλλοτεχνία: Fraser - Rönne 1957, σ. 155-158.

14. Σ. Ι. Χαριτωνίδης, Μνημειακή διαμόρφωση των επιγραφών, Αθήναι 1956, σ. 50 κ.ε., σ. 55-59.

15. Για το ρόλο των έγκοιλων ορθογωνίων στη διακόσμηση της στήλης και την ανάδειξη της επιγραφής: Fraser-Rönne 1957, σ. 178.

16. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αποτελούν το μι και το σίγμα: M. Guarducci, Epigrafia Greca I, Roma 1967, σ. 371. A. Vlachopoulou-Oikonomou, Τα σφραγίσματα κεραμίδων από το Ιερό της Δωδώνης, στο Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods, 1991, Hesperia, Suppl. 27 (1994), σ. 206-207, σημ. 207 και 208.

χωρίζουν ακόμη το άλφα με τη γωνιώδη εσωτερική γραμμή[17] και το σχεδόν κλειστό ωμέγα με λοξά τα κάτω σκέλη[18].

Το όνομα της νεκρής, *Ἀμμιλώ*, δεν απαντάται στην ηπειρωτική προσωπογραφία. Σε επιγραφή της Απολλωνίας παραδίδεται στον τύπο *Ἀμμίλα*[19], ενώ σε επιγραφή του 2ου αι. μ.Χ από τη Λευκόπετρα το ίδιο όνομα απαντάται και ως *Ἀμίλα*[20]. Παραλλαγές του ονόματος *Ἀμίλα* αποτελούν ο τύπος *Ἀμ<ι>λώ* σε επιγραφή του 3ου αι. μ.Χ.[21] και ενδεχομένως το όνομα *Ἀμμάλα*[22]. Ετυμολογικά συνδέεται με το *Ἀμμία*[23], το οποίο ανήκει στην κατηγορία των ονομάτων τα οποία προκύπουν από λέξεις δηλωτικές βαθμού συγγένειας[24]. Στις περιοχές της Μακεδονίας και της Μ. Ασίας είναι κοινότατο και μαρτυρείται επιγραφικά από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.[25] έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους[26]. Στην περιφέρεια της Ηπείρου το όνομα μαρτυρείται στις απελευθερωτικές επιγραφές του θεάτρου του Βουθρωτού (220-170/160 π.Χ.)[27], ενώ σε επιγραφή του α΄ μισού του 2ου αι. π.Χ. από τους Δελφούς αναφέρεται *Ἀμμία τὸ γένος Ἰλλυρά*[28]. Στην περιοχή του Δυρραχίου συναντούμε ονόματα που σχετίζονται με το *Ἀμμία* όπως *Ἀμμίκα*[29], *Ἀμμίνα*[30] και

17. Για το άλφα με τη γωνιώδη εσωτερική γραμμή: Fraser - Rönne 1957, σ. 83-90. R.A. Tybout, Aedificiorum figurae: Untersuchungen zu den Architekturdarstellungen des frühen zweiten Stils, Amsterdam 1989, σ. 378. Στην Ήπειρο ο τύπος απαντάται μετά το 234-233 π.Χ. στις πρώτες νομισματικές κοπές του Κοινού των Ηπειρωτών: Δάκαρης 1968, σ. 388 σημ. 7. Για παραδείγματα από την Ήπειρο: Ν. Κατσικούδης, Τιμητικοί ανδριάντες στο Ιερό της Δωδώνης (Αρχαιολογικά δεδομένα και επιγραφικές μαρτυρίες), Διδ. διατριβή, Ιωάννινα 1996 (αδημοσίευτη).

18. Ενδεικτικά αναφέρουμε χάλκινο ενεπίγραφο έλασμα από την Αμβρακία: Γ. Μηλιάδης, Αμβρακίας τάφοι, ΑΔ 10 (1926), σ. 66, εικ. 3. Επίσης απαντάται και σε στήλες: Αμβρακία: Fraser - Rönne 1957, σ. 114, Ambr. 5, πίν. 22· Θύρρειο: Fraser-Rönne 1957, σ. 125, Thyr. 3, πίν. 24· Τανάγρα: Fraser - Rönne 1957, 5, Tan 1, πίν. 1.

19. C. De Simone, L'elemento non greco nelle iscrizioni di Durazzo ed Apollonia, στο Grecs et Illyriens, σ. 42, 51, αριθ. II c. Επίσης, SEG XLIII, 1993, αριθ. 345A, CIGIME I. 2, 1997, σ. 18-19, αριθ. 14. Επίσης Fraser - Matthews 1997, λ. *Ἄμμιλα*.

20. *Ἐλία Ἀμίλα*: το ίδιο όνομα δηλώνεται σε άλλη επιγραφή ως *Αἰλία Ἀμμίλα*: A. Tataki, Ancient Beroea: Prosopography and Society, Μελετήματα 8 (1988), σ. 87, αριθ. 44.

21. Πρόκειται για επιγραφή άγνωστης προέλευσης: SEG XXXVII, 1987, αριθ. 1740. Έχει υποστηριχθεί ότι ο τύπος Αμιλώ-Αμίλα, προέρχεται από την ελληνική λέξη άμιλλα και γράφεται με δασεία: H. Solin, Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personnenammen in Rom, Commentationes Humanarum Litterarum 48 (1971), σ. 80, σημ. 2. Η άποψη αυτή φαίνεται ότι ισχύει για τον τύπο με τα δύο λάμδα και τη δασεία, που μαρτυρείται σε επιγραφή του 2ου-3ου αι. μ.Χ. από την Αθήνα: M. J. Osborne - S. G. Byrne, A Lexicon of Greek Personal Names, II, Attika, Oxford 1994, λ. *Ἀμιλλώ*.

22. O. Masson, Quelques noms illyriens στο L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, Actes du colloque international de Clermont-Ferrand, 1984 (Clermont-Ferrand 1987), σ. 117 και Fraser - Matthews 1997, λ. *Ἀμμάλα*.

23. Αποτελεί υποκοριστικό του. Για την προέλευση του ονόματος *Ἀμμία* βλ. Tataki, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 358, όπου το όνομα θεωρείται ότι έχει προελληνική, ίσως φρυγική προέλευση. Αντίθετα, κατά την Σαατσόγλου-Παλιαδέλη το όνομα είναι ελληνικό: Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Τα επιτάφια μνημεία από τη μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 271, αριθ. 8, και κυρίως σημ. 782, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, CIGIME I. 2, 1997, σ. 19: "Il n'y a guère de raison pour le supposer illyrien".

24. H. Solin, Die griechischen Personennamen in Rom, Ein Namenbuch, Zweiter Band, New York 1982, σ. 951-952. Σύμφωνα με τον Ησύχιο αμμία σημαίνει την τροφό και τη μητέρα και χρησιμοποιείται στον τύπο *Ἄμμας* ώς επίθετο μητριαρχικών θεοτήτων, όπως η Δήμητρα και η Ρέα :Hesychii Alexandrini Lexikon. I, A-Δ (επιμ. K. Latte), 1953, σ. 129. Επίσης, με το όνομα αυτό λατρευόταν στη Μ. Ασία θεότητα ταυτόσημη με τη Μεγάλη Μητέρα: RE I 2, στήλ. 1843. Στο Etymologicon Magnum διευκρινίζεται ότι χρησιμοποιείται «κατά υποκόρισμα»: Etymologicon Magnum (επιμ. T. Gaisford), Amsterdam 1962, AM 84, σ. 24.

25. Παλιαδέλη, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 139-143, αριθ. κατ. 16, 271, αριθ. 8 = SEG XXXV, 1985, αριθ. 783.

26. Για παραδείγματα από το χώρο της Μ. Ασίας: L. Robert, Noms indigènes dans l'Asie-Mineure Gréco-romaine, Paris 1963, σ. 547, σημ. 1. Για παραδείγματα από τη Μακεδονία: Tataki, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 400, σημ. 426.

27. P. Cabanes, Les inscriptions du théâtre de Bouthrôtos, Actes du colloque 1972 sur l'esclavage, Besançon-Paris 1974, σ. 116, αριθ. I, στ. 21· σ. 121, αριθ. IV, στ. 29· σ. 140, αριθ. XVII, στ. 44· σ. 164, αριθ. XXXI, στ. 33 και SEG XXXVIII, 1988, αριθ. 471, στ. 21, αριθ. 474, στ. 29, αριθ. 487, στ. 44, αριθ. 502, στ. 33, αντίστοιχα, καθώς και αριθ. 481, στ. 4. Επίσης Fraser - Matthews 1997, λ. *Ἀμμία*.

28. SGDI 1854 και De Simone, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 39, 51, αριθ. II f.

29. De Simone, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 44, 51, αριθ. II a., CIGIME I, 1995, σ. 135, αριθ. 398 και Fraser - Matthews 1997, λ. *Ἀμμίκα*.

30. De Simone, ό.π. (υποσημ 19), σ. 51, αριθ. II b. και CIGIME I, 1995, σ. 87, αριθ. 96. Επίσης Fraser - Matthews 1997, λ. *Ἀμμίνα*.

Ἀμμάσα[31]. Δεν είναι όμως σαφές εάν τα ονόματα αυτά αποτελούν παράγωγά του ή είναι ιλλυρικά ανθρωπωνύμια[32]. Όσον αφορά στην κατάληξη σε -ω στα γυναικεία ονόματα, τέτοια παραδείγματα απαντώνται σε πολλές περιοχές του ελληνικού κόσμου[33]. Στην Ήπειρο οι μαρτυρίες τέτοιων ονομάτων περιορίζονται σε παραδείγματα από τη Δωδώνη[34], τη Φοινίκη[35] και τη Νικόπολη[36]. Στην Αμβρακία συνηθίζεται ο ίδιος τύπος αλλά με προσγεγραμμένο γιώτα[37].

Αναγραφή του πατρωνύμου απαντάται κάτω από το όνομα της νεκρής στις επιτύμβιες στήλες της Αμβρακίας[38], καθώς και σε παραδείγματα από τον υπόλοιπο ηπειρωτικό χώρο[39]. Το όνομα *Σιμίας* είναι συνηθέστατο στον ελλαδικό χώρο, όπου απαντάται από τον 6ο αι. π.Χ.[40].

Στην Ήπειρο το συναντούμε σε τιμητικό ψήφισμα του Κοινού των Μολοσσών από τη Δωδώνη, όπου χορηγείται επί βασιλείας Αλεξάνδρου σε κάποιον *Σιμία Ἀπολλωνιάτη*, κάτοικο της πόλης του Θεπτίνου, ισοπολιτεία για τον ίδιο και τους απογόνους του[41]. Με το ίδιο όνομα και με την προσθήκη του εθνικού *Κέλαιθος* μνημονεύεται μάρτυρας σε απελευθερωτική επιγραφή του 3ου αι. π.Χ. από τη Δωδώνη[42]. Από τη Δωδώνη προέρχεται επιγραφή ανάλογου περιεχομένου του 2ου αι. π.Χ., όπου, εκτός από το εθνικό *Ὀρεστός Μολοσσός*, αναγράφεται και το πατρώνυμο[43]. Τέλος υπάρχει ως πατρώνυμο σε επιτύμβια στήλη του β΄ μισού του 3ου αι. π.Χ. από την Κασσώπη[44].

Στην περιφέρεια της Ηπείρου το όνομα είναι εξίσου συχνό. Στα τέλη του 3ου ή στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. χρονολογείται ανάθημα στον *Δία Μέγιστον* από τον πολιτάρχη *Αἰσχίνα*, γιό του *Σιμία*, από την Ολύμπη[45]. Το όνομα απαντάται και σε ενσφράγιστα κεραμίδια από την περιοχή της Αυλώνας[46], ενώ

31. M. Hatzopoulos, Anthroponymie grecque et non-grecque dans les inscriptions de Dyrrhachion et d'Apollonia, στο Grecs et Illyriens, σ. 83 και CIGIME I, 1995, σ. 87, αριθ. 95. Επίσης Fraser - Matthews 1997, λ. *Ἄμμασα*.

32. Hatzopoulos, ό.π., σ. 83. Για το ίδιο θέμα βλ. SEG XLIII, 1993, αριθ. 345A.

33. Σχετικά βλ. την παλαιά μελέτη P. Tzschirner, De Graecorum Nominibus in -ω exeuntibus, Bratislava 1851. Τα ονόματα σε -ω θεωρούνται ως γυναικεία υποκοριστικά.

34. *Φλευχώ:* SGDI,1359+1362 = SEG XXVI, 1976-77, αριθ. 705, στ. 3.

35. *Λυσώ:* SEG XXVI, 1976-77, αριθ. 721, στ.14.

36. *Γλαυκιδώ:* SEG XXVII, 1977, αριθ. 231.

37. Για τις καταλήξεις των ονομάτων σε -ωι : L. Robert, Collection Froehner, I, Paris 1936, σ. 24. Bull. Epigr. 1941, αριθ. 116. 1950, αριθ. 170. 1951, αριθ. 186. 1952, 135. Επίσης, Κ. Δαβάρας, Κρητικές επιγραφές ΙΙΙ, ΑΕ 1980, σ. 13, σημ. 2 και Fraser - Rönne 1957, σ. 169-170.

38. Δεν ισχύει το ίδιο σε περιοχές όπως η Ακαρνανία, η Αιτωλία και τα Ιόνια νησιά, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις: Fraser - Rönne 1957, σ. 99-101 και σ. 160-161.

39. Ενδεικτικά: Κασσώπη: ό.π. (υποσημ. 12)· Νεοχωρόπουλο: ό.π. (υποσημ. 11)· Σταυροδρόμι Πωγωνίου: ό.π. (υποσημ. 12).

40. Για παραδείγματα από την Αττική: Osborne - Byrne, ό.π. (υποσημ. 21) στο λήμμα *Σιμίας*· από τα νησιά του Αιγαίου: P. M. Fraser - E. Matthews, A Lexicon of Greek Personal Names, I, The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica, Oxford 1987, στο λήμμα *Σιμίας* και ιδιαίτερα τις με αριθ. 5 και 69 επιγραφές του 6ου αι. π.Χ. από τη Χίο και τη Θάσο, αντίστοιχα· από τη Βοιωτία: SEG XV, 1958, αριθ. 264, στ. 5· από τους Δελφούς: SEG XXXV, 1985, αριθ. 469. στ. 10· από το Αίγιο : SEG XIV, 1957, αριθ. 375· από τη Μεσσηνία: SEG XI, 1954, αριθ. 979, στ. 16· από τις Πλαταιές: Ε. Τουλούπα - Σ. Συμεώνογλου, ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, σ. 243· από το Κιλκίς: Α. Βαβρίτσας, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 499· από τη Θράκη: N. Firatli, Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine, Paris 1964, σ. 49, αριθ. 14, πίν. LXVI.

41. SGDI, 1334. Η ταύτιση του Αλεξάνδρου, κατά μια άποψη, με τον Αλέξανδρο Β΄, γιο και διάδοχο του βασιλιά Πύρρου, συνηγορεί υπέρ της χρονολόγησης του ψηφίσματος στα μέσα του 3ου αι. π.Χ.: Δάκαρης 1968, σ. 388-389, σημ. 9, όπου αναφέρεται και η αντίθετη άποψη, σύμφωνα με την οποία στην επιγραφή μνημονεύεται ο Αλέξανδρος Α΄ ο Μολοσσός (343-331 π.Χ.): P. Cabanes, L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine, Paris 1976, σ. 540, αριθ. 4. Επίσης CIGIME I. 2, 1997, σ. 81, αριθ. 308, στ. 11.

42. SGDI, 1359+1362= SEG XXVI, 1976-1977, αριθ. 705, στ. 11. Επίσης, Cabanes, ό.π. (υποσημ. 41), σ. 455-457, 583-584, αριθ. 63, στ. 11.

43. Δ. Ευαγγελίδης, ΗπειρΧρον 10 (1935), σ. 248-251, αριθ. 3, πίν. 27α. Επίσης, βλ. Cabanes, ό.π. (υποσημ. 41),σ. 455, 587, αριθ. 71.

44. Hammond 1967, σ. 739, αριθ. 26, πίν. XXIII d, σχέδ. 32.

45. SEG XXXV, 1985, αριθ. 697 αλλά και SEG XXXVIII, 1988, αριθ. 462 όπου γίνεται σχετική συζήτηση για τη χρονολόγηση της επιγραφής.

46. V. Bereti, Iliria 7-8 (1977-1978), σ. 286, πίν. III, 3.

μνημονεύεται δύο φορές στις απελευθερωτικές επιγραφές του θεάτρου του Βουθρωτού (220-170 π.Χ.)[47]. Το συναντούμε επίσης σε λίθινη επιτύμβια κάλπη από την Απολλωνία (3ος αι. π.Χ.)[48], ενώ από την ίδια περιοχή προέρχεται ενεπίγραφη βάση αναθήματος στην *Ἀρτέμιδα Προσκόπα*, όπου αναφέρεται αναθέτης με το όνομα *Σιμίας* (1ος αι. μ.Χ.)[49]. Η συχνότητα με την οποία απαντάται το όνομα *Σιμίας* και τα συγγενή[50] στην Ήπειρο και στις γειτονικές της περιοχές ίσως να μην είναι άσχετη με το όνομα του ποταμού *Σιμόεντος* στο Βουθρωτό[51]. Η προσπάθεια, ωστόσο, προσωπογραφικού συσχετισμού του *Σιμία* της στήλης με κάποιον από τους γνωστούς Σιμίες και ειδικότερα με αυτούς των οποίων γνωρίζουμε το εθνικό, δεν είναι δυνατό να τεκμηριωθεί.

Θραύσμα στήλης του Μουσείου Ιωαννίνων (αριθ. ευρ. 7615) (Σχέδ. 2· Πίν. 54)

Η στήλη, κατασκευασμένη από ασβεστόλιθο, σώζεται αποσπασματικά. Διατηρείται μόνο το άνω δεξιό τμήμα του κορμού (ύψ. 0,55, πλ. 0,4, πάχ. 0,13 μ.). Κατά τόπους έχει αποκρούσεις και φθορές. Η πίσω επιφάνεια είναι αδρά δουλεμένη. Την επίστεψη αποτελούν κορωνίδα, γεισίποδες και αστράγαλοι. Στην άνω έδρα φέρει δύο τόρμους, διαστ. 0,05 × 0,06 μ., αντίστοιχα. Η διακόσμηση και εδώ διατάσσεται σε ζώνες. Η πρώτη ζώνη, ύψ. 0,15 μ., ορίζεται από δύο ανάγλυφες ταινίες και διακοσμείται με ελικοειδείς βλαστούς προς το δεξιό άκρο. Στο σημείο έκφυσης διακρίνονται δύο οδοντωτά φύλλα άκανθας. Τα φύλλα έχουν ισχυρή καμπύλωση με ανεπαίσθητες νευρώσεις. Κοντά στο ακανθόφυλλο φυτρώνουν μικρές, χαλαρές έλικες που συστρέφονται με αντιθετική φορά. Τις διαδέχονται ελισσόμενοι βλαστοί, φορτωμένοι άνθη. Οι βλαστοί αναπτύσσονται ελεύθερα σχεδόν στο πεδίο της ζώνης, χωρίς να ακολουθούν την αυστηρή διάταξη των βλαστών της πρώτης στήλης. Φυτρώνουν από ένα κεντρικό μίσχο και απολήγουν σε άνθη που σχηματίζουν τρία ζεύγη.

Το πρώτο αποτελείται από ένα τετράφυλλο ρόδακα και ένα κλειστό ανθοκάλυκα. Ο ρόδακας αποδίδεται κατενώπιον, ενώ ο ανθοκάλυκας εκ του πλαγίου. Κατά τον ίδιο τρόπο αποδίδονται τα άνθη του δευτέρου ζεύγους, όπου ξεχωρίζει ένα αστεροειδές. Από τα δεκαέξι αρχικά του πέταλα σώζονται μόνο τα δέκα. Έχουν σχήμα τριγωνικό και διατάσσονται ακτινωτά γύρω από την εγχάρακτη στεφάνη. Στο δεύτερο βλαστολούλουδο τα σέπαλα αποδίδονται με τη μορφή αντικόρυφων τριγώνων. Ο μικρός τριγωνικός ύπερος δηλώνεται με εγχάραξη και πλαισιώνεται από τους στήμονες και τα καλυκοειδή πέταλα. Στο τρίτο ζεύγος δύο επίσης ανόμοια άνθη φυτρώνουν από βραχείς μίσχους. Από αυτά το ένα ανήκει στο γνωστό τύπο με τα κλειστά κωνικά πέταλα, τον ανθήρα και τα φιαλόσχημα σέπαλα. Το άλλο αποδίδεται εκ του πλαγίου τελείως συνοπτικά, με στροφή των τριγωνικών πετάλων του, από τα οποία διακρίνονται μόνο πέντε. Τη σύνθεση συμπληρώνει στο άνω δεξιό άκρο επτάφυλλο ανθέμιο, το οποίο σώζεται μόνο κατά το ήμισυ.

Ο φυτικός διάκοσμος της ζώνης δε συνεχίζεται στους κροτάφους. Η διακόσμηση, ωστόσο, συμπληρώνεται με την απεικόνιση γρύπα, ο οποίος αποδίδεται σε κατατομή κατά τρόπο ανάλογο με τους γρύπες της πρώτης στήλης. Από τη δεύτερη ζώνη δεν σώζεται παρά ένα πολύ μικρό κομμάτι, όπου διακρίνονται δύο καρποί βελανιδιάς αριστερά και δεξιά. Το φύλλο είναι σχηματικά αποδοσμένο.

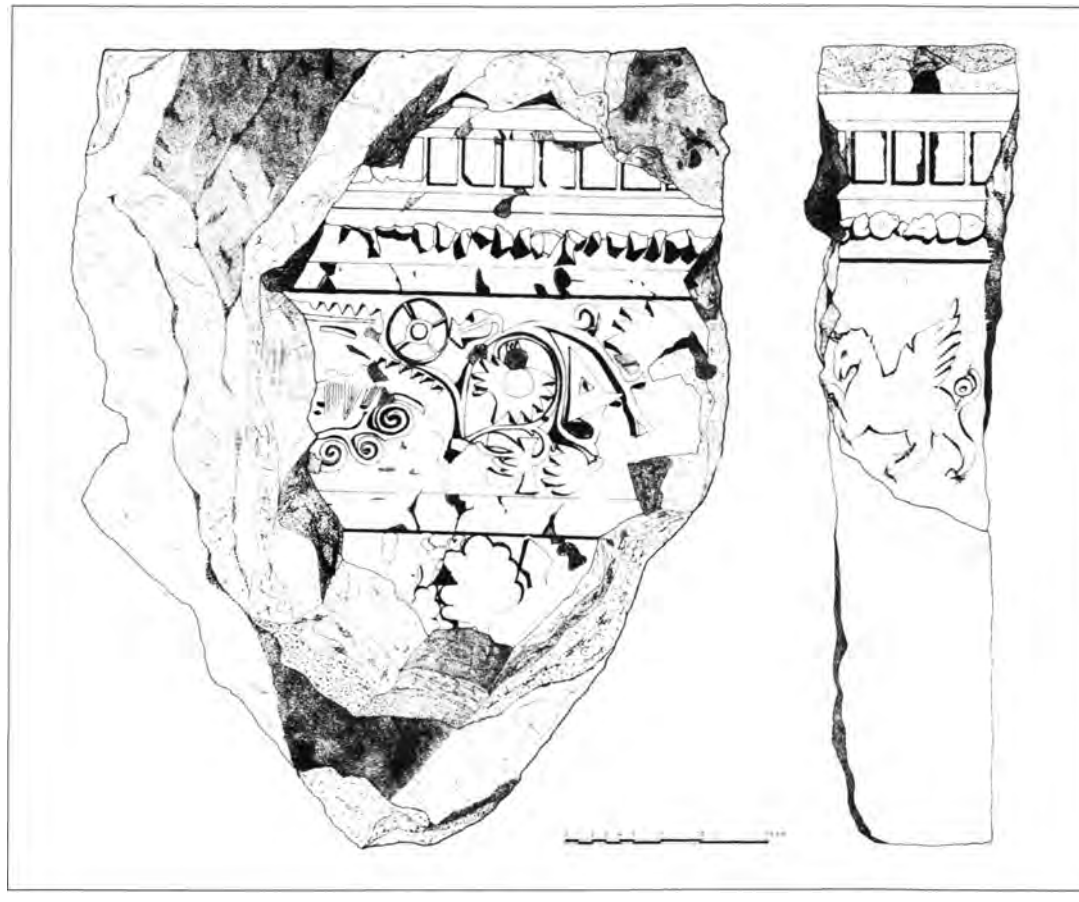
47. Cabanes, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 136, αριθ. XV, στ. 2 και σ. 139, αριθ. XVII, στ. 5· SEG XXXVIII, 1988, αριθ. 485 και 486, αντίστοιχα.

48. CIGIME I. 2, 1997, σ. 25, αριθ. 42, πίν. 4, 42.

49. P. Cabanes, Nouvelles inscriptions d'Albanie Méridionale (Bouthrotos et Apollonia), ZPE 63 (1986), σ. 153-155, αριθ. 9, στ. 3. CIGIME I. 2, 1997, σ. 46, αριθ. 176, πίν. 11,176.

50. Για ονόματα προερχόμενα από το σιμός: O. Masson, Quelques noms grecs rares, Philologus 110 (1966), σ. 248-254. Από αυτά το πιο διαδεδομένο στην Ήπειρο είναι το *Σίμακος*: Α. Ι. Αντωνίου, Δωδώνη, Συμβολή Ηπειρωτών στην ανοικοδόμηση κτισμάτων του Ιερού της Δωδώνης (μετά το 219 π.Χ.), Αθήνα 1991, σ. 109-110. Επίσης είναι κοινότατο στις επιγραφές του Βουθρωτού: Cabanes, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 116, αριθ. I, στ. 22, σ. 126, αριθ. VIII, στ. 42-43, σ. 128, αριθ. IX, στ. 6, σ. 132, αριθ. XII, στ. 4, σ. 133, αριθ. XIII, στ. 5, σ. 138, αριθ. XVI, στ. 33, σ. 144, αριθ. XIX, στ. 27-28, σ. 150, αριθ. XX, στ. 21, σ. 157, αριθ. XXVII, στ. 5, σ. 162, αριθ. XXX, στ. 9 (220-170 π.Χ.). Fraser - Rönne 1957, σ. 166.

51. Hammond 1967, σ. 412. Σ. Δάκαρης, Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών, Αθήναι 1964, σ. 100.

Σχέδ. 2. Θραύσμα στήλης ΜΙ 7615.

Παρατηρήσεις τυπολογικές και εικονογραφικές

Και οι δύο στήλες ανήκουν στον τύπο με κυματιοφόρο γείσο. Τυπολογικά συγγενείς με επίστεψη κυματίου απαντούν σε πολλές περιοχές του ελληνικού κόσμου[52]. Στη Δυτική και Βορειοδυτική Ελλάδα όμως ο τύπος αυτός είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος και συνδυάζεται με παραπληρωματικά αρχιτεκτονικά στοιχεία (γεισίποδες, αστράγαλους)[53] κατά τρόπο ανάλογο με τη διακόσμηση των εικονιζομένων στα απουλικά αγγεία επιτυμβίων στηλών[54] του 4ου αι. π.Χ.

Από τις δύο στήλες μόνο η ΜΙ 7614 (Πίν. 53 α-β) διατηρεί ακέραια την επίστεψή της, το ανεστραμμένο λέσβιο κυμάτιο. Ο τύπος αυτός, ιδιαίτερα αγαπητός από τον 4ο αι. και μετά, βρίσκεται σε

52. Papapostolou 1993, σ. 38-39, υποσημ. 79, όπου και σχετικά παραδείγματα. Επίσης Α. Ριζάκης - Ι. Τουράτσογλου, Η τυπολογία των επιτυμβίων μνημείων της Άνω Μακεδονίας, Αρχαία Μακεδονία V, 2 (1993), σ. 1288-1289, σημ. 12.

53. Σε στήλες από την Αμβρακία: Fraser - Rönne 1957, σ. 114, Ambr. 5, 6, πίν. 22· Fraser - Rönne 1971, σ. 64, Ambr. 9, εικ. 24, Ambr. 10, εικ. 25· Ι. Ανδρέου, ό.π. (υποσημ. 12)· από τον Αμμότοπο: Fraser - Rönne 1971, σ. 65, Ambr. 13, εικ. 25α· από τη Νικόπολη: Η. Ανδρέου, ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 325, Πίν. 169α· από την Κασσώπη: Fraser - Rönne 1957, σ. 115, Kass. 1, 2, πίν. 22· από τους Κοντάτες Λάκκας Σουλίου: ό.π. (υποσημ. 11)· από το Νεοχωρόπουλο: ό.π. (υποσημ. 11).

54. A. D. Trendall - Al. Cambitoglou, The Red-Figured Vases of Apulia, II, Oxford 1982, σποραδικά. H. Lohmann, Grabmäler auf Unteritalischen Vasen, Berlin 1979, σποραδικά.

επιστέψεις επιτυμβίων μνημείων, βωμίσκων, τραπεζών κτλ.[55]. Σε τέτοιου είδους μνημεία παραπέμπει κατά τον καθηγητή Δάκαρη η διατήρηση τόρμου στην άνω έδρα των δύο στηλών για τη στερέωση επιθήματος ως αφιερώματος στο νεκρό[56], όπως άλλωστε διαπιστώνεται και από τη μείωση της στήλης[57]. Ιδιαίτερα περιορισμένος είναι ο αριθμός παραδειγμάτων επιστέψεων στηλών από την Ήπειρο και τις όμορές της περιοχές[58]. Η αποσπασματική τους εικόνα μόνο εικασίες επιτρέπει για το είδος του επιθήματος, το οποίο πιθανώς ήταν αντικείμενο και όχι αρχιτεκτονικό μέλος[59].

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάταξη της διακόσμησης των δύο στηλών σε ζώνες. Ο χωρισμός του πεδίου σε επιμέρους τμήματα δεν είναι βέβαια άγνωστος στην ελληνική τέχνη. Για πρώτη φορά τον συναντούμε σε γραπτή επιτύμβια στήλη από τις Μυκήνες (1200 π.Χ.)[60], καθώς και σε στήλες του 5ου αι. π.Χ. από τον ανατολικοϊωνικό χώρο[61]. Στις στήλες της Βορειοδυτικής Ελλάδας ανάγλυφες ταινίες χρησιμοποιούνται σποραδικά στη διάταξη του φυτικού διακόσμου[62], αλλά και στον καθορισμό του χώρου των επιγραφών[63]. Στην περιφέρεια της Ηπείρου τις συναντούμε σε δύο στήλες από το Navaricë[64] και την Απολλωνία[65], αντίστοιχα. Οι ανάγλυφες ταινίες στη στήλη δημιουργούν μια αίσθηση συμμετρίας, που ενισχύεται με τον τονισμό του κατακόρυφου άξονα. Τα χαρακτηριστικά αυτά, σαφώς δηλωτικά των προθέσεων του καλλιτέχνη για μια εύρυθμη οργάνωση των στοιχείων του θεματολογίου του, δεν βρίσκουν στη συνολική τους διατύπωση ακριβή παράλληλα στο χώρο της Ηπείρου και στις όμορές της περιοχές. Άλλωστε, ο αριθμός των επιτυμβίων στηλών από την κεντρική Ήπειρο είναι μικρός και περιορίζεται σε παραδείγματα που δεν προσφέρονται για ικανοποιητικές τυπολογικές συγκρίσεις[66].

55. Γενικά L. T. Shoe, Profiles of Greek Mouldings, Cambridge/Mass. 1936, σ. 54-90 και ειδικότερα σ. 84-89, σ. 178-179. Για παραδείγματα σε επιτύμβιες τράπεζες, βωμούς και σαρκοφάγους από την Κάτω Ιταλία και Σικελία: L.T. Shoe, Profiles of Western Greek Mouldings, Rome 1952, σ. 159.

56. Δάκαρης 1968, σ. 387, σημ. 3. Επίσης Lohmann, ό.π. (υποσημ. 54), σ. 235, Α506, πίν. 2,1 (υδρία), σ. 179, Α37, πίν. 2, 2 (λουτήριο), σ. 213, Α 328, πίν. 3,1 (κάνθαρος), σ. 245, Α 588, πίν. 6,1 (ιππόκαμπος), σ. 179, Α40, πίν. 22 (κράνος). Γενικά για επιστέψεις στηλών στους ελληνιστικούς χρόνους: Papapostolou 1993, σ. 54, σημ. 131.

57. Γενικά, η μείωση εμφανίζεται σε μνημεία με επίστεψη τα οποία έχουν επιτύμβιο ή αναθηματικό χαρακτήρα: Γ. Δεσπίνης, Επιτύμβιοι τράπεζαι, ΑΕ 1963, σ. 50. Papapostolou 1993, σ. 38. Στ. Δρούγου, Διί Υψίστωι, Η αναθηματική στήλη του Ζωίλου, Εγνατία 2 (1990), σ. 55-56, σημ. 30, όπου θίγονται τα προβλήματα της μελέτης τέτοιου είδους μνημείων.

58. Τα περισσότερα παραδείγματα προέρχονται από την Απολλωνία: Ολόγλυφος ταύρος: Fraser - Rönne 1957, πίν. 32. 1. Ολόγλυφο λιοντάρι: J. Bergmann, Griechische Grabreliefs im südlichen Illyrien, Iliria 2 (1989), σ. 108, εικ. 7. Γυναικεία μορφή με γρύπες: P. C. Sestieri, Le stele di Apollonia, Le Arti 5 (1942-43), σ. 118, εικ. 3. Ανθέμιο με δύο γυναικείες μορφές: P. Jacobsthal, Ornamente Griechischer Vasen, Berlin 1927, σ. 93, πίν. 132. Ανθέμιο: Bergmann, ό.π., σ. 109, εικ. 6. Επιθήματα με ανάγλυφη ανθεμωτή διακόσμηση: Bergmann, ό.π., σ. 109, εικ. 8· C. Patsch, Das Sandschak Berat in Albanien, Wien 1904 (1976), στ. 191, εικ. 174 και στ. 192, εικ. 175.

59. Ως προς την εξακρίβωση του είδους του επιθήματος της στήλης, η παρουσία γεισιπόδων, κοινή τόσο σε στήλες με κυματιοφόρο γείσο, όσο και σε στήλες με συμφυές αέτωμα, δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα, δεδομένου ότι ο ρόλος του, όπως και των αστραγάλων, είναι καθαρά διακοσμητικός: Fraser - Rönne 1957, σποραδικά. Fraser - Rönne 1971, σποραδικά. Sestieri, ό.π. (υποσημ. 58), εικ. 1, 2, 3 4, 6. Ανδρέου 1981, σ. 114-125 και κυρίως σ. 117, σημ. 3. Papapostolou 1993, σ. 26, 39, 56, 57, 65, 68. Για στήλες με επίστεψη αρχιτεκτονικού μέλους: Fraser - Rönne 1957, σ. 4, 75, Papapostolou 1993, σ. 54.

60. Χρ. Τσούντας, Γραπτή στήλη εκ Μυκηνών, ΑΕ 1896, 1 κ.ε., πίν. 1, 2. 2.

61. E. Pfuhl - H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs, Mainz am Rhein 1977-1979, σ. 10, αριθ. κατ. 6, πίν. 2, σ. 31-32, αριθ. κατ. 75, πίν. 19.

62. Αμμότοπος: ό.π. (υποσημ. 53)· Νικόπολη: ό.π. (υποσημ. 53)· Αμβρακία: Ηλ. Τσιριβάκος, ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, σ. 358-359, Πίν. 425γ· Κασσώπη: ό.π. (υποσημ. 11).

63. Δωδώνη: Ν. Κατσικούδης, Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από το Ιερό της Δωδώνης, στο Φηγός, σ. 419-420, πίν. 1. Παλαιογορίτσα Κονίτσης: Αγγ. Ντούζουγλη, Η κοιλάδα του Αώου: Αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ανθρώπινη δραστηριότητα από την προϊστορική εποχή ώς την ύστερη αρχαιότητα, στο Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο, Πρακτικά συμποσίου, Κόνιτσα 1996, σ. 31, εικ. 29.

64. Hammond 1967, σ. 734, αριθ. 1, πίν. XXIIα, Fraser - Rönne 1971, σ. 74, σημ. 53, εικ. 23.

65. P. R. Franke, Albanien in Altertum, AW 1 (1983), σ. 58-59, εικ. 113. N. Ceka στο Albanien, Schätze aus dem Land der Skipetaren, 1988, σ. 288, αριθ. κατ. 168.

66. Κατσικούδης, ό.π. (υποσημ. 63), σ. 412, σημ. 3. Πρβλ. τις στήλες από το Σταυροδρόμι Πωγωνίου, ό.π. (υποσημ. 12), από την Ηλιόραχη και την Παλαιογορίτσα Κονίτσης: Ντούζουγλη, ό.π. (υποσημ. 63), σ. 27, εικ. 25 και σ. 31, εικ. 29, αντίστοιχα.

Η μελέτη, ωστόσο, των επιμέρους στοιχείων των δύο στηλών οδηγεί στην επισήμανση κοινών γνωρισμάτων με μνημεία από τον ευρύτερο δυτικοελλαδικό χώρο. Τα χαρακτηριστικά αυτά υπαγορεύουν την ένταξή τους στην ομάδα των επιτυμβίων στηλών από τη Βορειοδυτική Ελλάδα, η οποία διαμορφώνεται στον 3ο και επικρατεί εως τις αρχές του 2ου αι. π.Χ.[67].

Ανάμεσα στα κοινά στοιχεία των στηλών αυτής της κατηγορίας, ανήκουν τα δύο κλαδιά μυρτιάς τα οποία, φορτωμένα με καρπούς, πλαισιώνουν τον κεντρικό οκτάφυλλο ρόδακα στην τέταρτη ζώνη[68]. Ο συνδυασμός αυτός, γνωστός ήδη τον 4ο αι. π.Χ. στη διακόσμηση των μεγάλων απουλικών αγγείων[69], επιβιώνει και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους στη διακόσμηση των υδριών τύπου Hadra[70]. Σε στήλες, ωστόσο, από τη Βορειοδυτική και Δυτική Ελλάδα οι κλάδοι αυτοί εκλαμβάνονται και ως κλαδιά ελιάς. Τέτοια παραδείγματα προέρχονται από τους Κοντάτες[71], την Κασσώπη[72], την Αμβρακία[73], τον Κέφαλο[74], τη Νικόπολη[75], το Θύρρειο[76], τη Στράτο[77] και την Αρσινόη[78]. Στις στήλες αυτές οι καρποί άλλοτε δηλώνονται και άλλοτε όχι. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι κλάδοι συμπλέκονται στο κέντρο και σχηματίζουν *ἡράκλειον ἄμμα*. Εξαίρεση αποτελεί η στήλη της *Ξενοῦς* από την Αμβρακία[79], όπου οι κλάδοι ενώνονται σε ρόδακα, χωρίς όμως να φέρουν καρπούς. Στην Ήπειρο το εικονογραφικό θέμα κλάδων μυρτιάς είναι γνωστό από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Ενδεικτικά σημειώνουμε τον αργυρό δακτύλιο με την κινητή σφενδόνη-σφραγίδα από την Κερασώνα, στην κύρια όψη της οποίας απεικονίζεται ο φόνος της Κλυταιμνήστρας[80], και τις λίθινες τεφροδόχες κάλπες από τη Λευκάδα των ελληνιστικών χρόνων[81].

Στη διακόσμηση των στηλών της Βορειοδυτικής Ελλάδας διαδεδομένοι είναι και οι κλάδοι δρυός[82], που διακοσμούν τη δεύτερη στήλη από τα Πλαίσια (ΜΙ. 7615). Αντίθετα, οι κλάδοι κισσού εμφανίζονται ως δευτερεύον κόσμημα – όπως στη στήλη της *Ἀμμιλοῦς* – και πάντοτε σε συνδυασμό με άλλα διακοσμητικά θέματα[83]. Συνήθως καταλαμβάνουν το ανώτερο τμήμα της στήλης στον τύπο με το *ἡράκλειον ἄμμα*. Το στοιχείο αυτό, κοινό στις μέχρι τώρα γνωστές στήλες από την Αμβρακία[84] και τον Αμμότοπο[85], απαντάται απλοποιημένο σε στήλη από την Κασσώπη[86].

Εξαίρεση αποτελεί η στήλη της *Φιλίας* από τους Κοντάτες, όπου το ανώτερο τμήμα της καταλαμβάνουν κλάδοι ελιάς και το κατώτερο κλάδοι κισσού που διαφοροποιούνται από το καθιερωμένο σχή-

67. Fraser - Rönne 1957, σ. 187-196. Fraser - Rönne 1971, σ. 67-76. Ανδρέου 1981, σ. 121-125.

68. Για την ταύτιση με κλάδους στεφάνου μυρτιάς και όχι ελιάς: Lohmann, ό.π. (υποσημ. 54), σ. 118. M. Blech, Studien zum Kranz bei den Griechen, New York 1982, σ. 58.

69.Trendall - Cambitoglou, ό.π. (υποσημ. 54), σποραδικά.

70. A. Enklaar, Chronologie et peintres des hydries de Hadra, BABesch 60 (1985), σ. 129, σχέδ. 12i.

71. Ό.π. (υποσημ. 11).

72. Fraser - Rönne 1957, σ. 115, Kass. 3, πίν. 22.

73. Fraser - Rönne 1957, σ. 114, Ambr. 6, πίν. 22.

74. Ό.π. (υποσημ. 12).

75. Ό.π. (υποσημ. 53).

76. Fraser - Rönne 1957, σ. 129, Thyr. 21, 22, 130, Thyr. 24, πίν. 24, 130, Thyr. 26,131,Thyr. 29.

77. Fraser - Rönne 1957, σ. 142-143, Str. 3, πίν. 25.

78. Φ. Ζαφειροπούλου, ΑΔ 31 (1976), Χρονικά, σ. 171, Πίν. 123β.

79. Fraser - Rönne 1971, σ. 64, Ambr. 10, εικ. 25.

80. Ι. Βοκοτοπούλου, Αργυρά και χάλκινα έργα τέχνης στην Αρχαιότητα, Ελληνική Τέχνη, Αθήνα 1997, σ. 275-276, αριθ. κατ. 207, με βιβλιογραφία.

81. Ανδρέου 1981, σ. 124.

82. Για τυπολογικά συγγενή βλ. τελευταία, Κατσικούδης, ό.π. (υποσημ. 63), σ. 417, σημ. 34.

83. Fraser - Rönne 1957, σ. 182-185, Ανδρέου 1981, σ. 124, σημ. 4. Επίσης Pfuhl - Möbius, ό.π. (υποσημ. 61), σ. 156, αριθ. κατ. 502, πίν. 79. Για παραστάσεις κισσού σε ετρουσκικές στήλες: G. Giglioli, L'arte etrusca, Milano 1935, σ. 43, πίν. CCXXXVI 1-2. Επίσης, F. Cumont, La stèle du danseur d'Antibes et son décor végétal. Étude sur le symbolisme funéraire des plantes, Paris 1942, σ. 18, εικ. 8.

84. Τσιριβάκος, ό.π. (υποσημ. 62) και Ι. Ανδρέου, ό.π. (υποσημ. 12).

85. Αμμότοπος: ό.π. (υποσημ. 53).

86. Κασσώπη: ό.π. (υποσημ. 12).

μα και φυτρώνουν διακλαδιζόμενοι από ένα κεντρικό σχηματοποιημένο ανθοκάλυκα[87]. Κατά ανάλογο τρόπο κινούνται από ένα κεντρικό ανθέμιο προς τα άκρα οι κλάδοι κισσού της στήλης των Πλαισίων, χωρίς όμως να αναλύονται σε τόσα βλαστήματα. Το πλησιέστερο, ωστόσο, παράλληλο θα πρέπει να αναζητηθεί σε μία στήλη από τη Βοιωτία, στο Μουσείο Μπενάκη[88]. Στην ομάδα αυτή ανήκει και μία στήλη των αρχών του 2ου αι. π.Χ. από το Θύρρειο[89], η διακόσμηση της οποίας περιορίζεται σε ένα μόνο κλάδο κισσού, ο οποίος αναπτύσσεται ελισσόμενος από τη μια προς την άλλη πλευρά. Κοινό στοιχείο στις παραπάνω στήλες είναι η δήλωση των κορύμβων, η οποία, αν και γνωστή στο χώρο της Ηπείρου[90], δεν συνηθίζεται στα έως τώρα γνωστά παραδείγματα στηλών από το χώρο της Δυτικής Ελλάδας.

Όσον αφορά στο ανθέμιο, ο τύπος με τα φλογόσχημα πέταλα[91] και το λογχόσχημο στήμονα[92] απαντάται ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. σε ψηφιδωτά δάπεδα[93] και σε έργα της μεταλλοτεχνίας[94] και αποτελεί σύνηθες στοιχείο της διακόσμησης των υδριών τύπου Hadra (250-235 π.Χ.)[95]. Οι δύο μικρές σιγματοειδείς έλικες που συνοδεύουν το ανθέμιο, γνωστές ήδη από τον 4ο αι.[96], έχουν στην Ήπειρο ακριβή παράλληλα σε ανθεμωτούς ηγεμόνες καλυπτήρες από τη Δωδώνη, που χρονολογούνται στον ύστερο 3ο - πρώιμο 2ο αι. π.Χ.[97].

Στον τύπο του φλογόσχημου ανθεμίου ανήκει και το ανθέμιο της κατώτερης ζώνης, με τη διαφορά ότι τα πέταλα καμπυλώνουν προς τα έξω, πλαισιώνοντας, αντί για το στήμονα, κορυφαίο λογχόσχημο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα από το γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου αποτελεί το ανθέμιο του λοφίου του φρυγικού κράνους από τη Βίτσα, που χρονολογείται στο β′ μισό του 4ου αι. π.Χ.[98]. Συγκρινόμενο με αυτό, το ανθέμιο της στήλης εμφανίζει προχωρημένη σχηματοποίηση. Ο πυρήνας έχει εξαλειφθεί και τα πέταλά του αποδίδονται γραμμικά, θυμίζοντας ως προς τη διάταξη το ανθέμιο ενσφράγιστου κεράμου από τη Δωδώνη του 2ου αι. π.Χ.[99].

Επιπλέον το κόσμημα των εκφυόμενων από άκανθα ελίκων παραπέμπει στον τύπο των λυρόσχημων ανθεμίων[100], που εμφανίζονται με αποκρυσταλλωμένα τα τυπικά τους χαρακτηριστικά μετά τα μέσα του

87. Κοντάτες: ό.π. (υποσημ. 11).

88. Άγγ. Δεληβορριάς στο Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 1997, σ. 110,. αριθ. κατ. 158.

89. Ι. Παπαποστόλου, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 436-437, Πίν. 367 β.

90. Ανάφερομε ενδεικτικά τελαμώνα χάλκινου ανδριάντα από τη Δωδώνη: Σ. Ι. Δάκαρης, Δωδώνη, Οδηγός, 1986, σ. 105, πίν. 36. 2· σκύφο-κρατήρα με διακόσμηση τύπου Δυτικής κλιτύος από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα: Κ. Γραβάνη, Κεραμεική των ελληνιστικών χρόνων από την Ήπειρο, ΗπειρΧρον 29 (1988/89), σ. 107, σημ. 100, πίν. 6α· μεγαρικούς σκύφους από την Κασσώπη του τέλους του 3ου-αρχών 2ου αι. π.Χ.: K. Gravani, Die Keramik von Kassope, Ein vorläufiger Überblick, στο Wohnen in der klassischen Polis I.W. Hoepfner - E. L. Schwandner, Haus und Stadt im klassischen Griechenland, Berlin 1994, σ. 166, πίν. 164. 3.

91. Για την εξέλιξη και τη διάδοση του τύπου: Α. Βλαχοπούλου, Ηγεμόνες και κορυφαίες κέραμοι με διακόσμηση από την Ήπειρο. Τύπος «άνθους λωτού - ελίκων», Διδ. διατριβή, Ιωάννινα 1986, σ. 167.

92. Ο λογχόσχημος στήμονας αναγνωρίζεται ήδη στη διακόσμηση αγγείων από τη Βοιωτία, τα οποία χρονολογούνται στα τέλη 5ου - α′ μισό 4ου αι. π.Χ.: I. R. Metzger, Gefässe mit Palmetten- Lotus Dekor, Eretria VI (1978), σ. 63-67, εικ. 6, 1. 2. 3.

93. Σε ψηφιδωτό δάπεδο από τη Σικυώνα του β′ τρίτου του 4ου αι. π.Χ.: D. Salzmann, Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken, Berlin 1982, σ. 111, αριθ. κατ. 116, πίν. 19.1.

94. Σε χάλκινο κάτοπτρο του β′ μισού του 4ου αι. π.Χ. (340 π.Χ.): A. Schwarzmaier, Griechische Klappspiegel, Berlin 1997, AM. Beih. 18, σ. 252, αριθ. κατ. 43, πίν. 6,1 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Χάλκινο έλασμα από τη Δωδώνη: P. Aupert, BCH 99 (1975), σ. 631, εικ. 90. C. Carapanos, Dodone et ses ruines, Paris 1878, σ. 91, πίν. XLIX 3.

95. Enklaar, ό.π. (υποσημ. 70), σ. 124, σχέδ. 9b, c. Επίσης, Α. Γιαννικούρη - Β. Πατσιαδά, Σύνολα κεραμικής από τη νεκρόπολη της Ρόδου, στο Ελληνιστική Κεραμική από το Αιγαίο, Μυτιλήνη 1994, σ. 104-106.

96. Επίσης, σε ψηφιδωτό δάπεδο από την Αθήνα του β′ τρίτου του 4ου αι. π.Χ.: Salzmann, ό.π. (υποσημ. 93), σ. 86, αριθ. κατ. 19, πίν. 24. 3· από τις Ερυθρές του β′ μισού του 3ου αι. π.Χ.: Salzmann, ό.π. (υποσημ. 93), σ. 121-122, αριθ. κατ. 154, πίν. 85. 1.

97. Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Διακοσμημένα μέτωπα ηγεμόνων κεράμων από τη Δωδώνη, ΗπειρΧρον 29 (1988/89), σ. 85-87, αριθ. κατ. 1, πίν. 6γ, δ.

98. I. Bokotopoulou, Phrygishe Helme, AA 97 (1982), σ. 503, 504, εικ.13. Για παραδείγματα και πρόσφατη βιβλιογραφία: F. Rumscheid, Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus, Mainz 1994, σ. 271, σημ. 97.

99. Carapanos, ό.π. (υποσημ. 94), σ. 111, πίν. LXI, 11. Vlachopoulou 1994, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 207, πίν. 72β. Γ′ ΙΙΙ, 3 (αριστερά).

100. Βλαχοπούλου 1986, ό.π. (υποσημ. 91), σ. 212-215. H. Gropengiesser, Die pflanzlichen Akrotere klassischer Tempel,

5ου αι. π.Χ. και γνωρίζουν διάδοση στα κατοπινά χρόνια ως επιστέψεις στηλών σε διάφορες περιοχές του ελληνικού κόσμου[101]. Από τα χαρακτηριστικά αυτά το ανθέμιο της στήλης διατηρεί μόνο την κίνηση των ελίκων, ενώ μετατρέπει τις εσωτερικές έλικες σε φυλλάρια[102]. Συγχρόνως εμφανίζει το πολύ ενδιαφέρον στοιχείο του συνδυασμού των ημικυκλίων της λύρας με ένα τρίγωνο στο κατώτερο τμήμα της. Μολονότι το στοιχείο αυτό δεν συνηθίζεται στα λυρόσχημα ανθέμια, απαντάται στη διακόσμηση χάλκινου κάδου του 4ου αι. π.Χ., από το Newcastle upon Tyne[103]. Αναμφίβολα το διακοσμητικό αυτό θέμα θα πρέπει να εντάσσεται στην ίδια παράδοση, στην οποία προσγράφονται οι ανθεμωτοί ηγεμόνες κέραμοι από τη Μεσσήνη του τέλους του 3ου και των αρχών του 2ου αι. π.Χ. Στην περίπτωση των τελευταίων έχει επισημανθεί οτι πρόκειται για έργα τοπικού εργαστηρίου με εικονογραφικές και τεχνοτροπικές ομοιότητες με τις πήλινες κεραμώσεις, που παρήγαγαν τα κορινθιακά εργαστήρια στα τέλη του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και υιοθετήθηκαν αργότερα με παραλλαγές από άλλα περιφερειακά εργαστήρια του ελλαδικού χώρου[104].

Μία άλλη ιδιαιτερότητα του ανθεμίου της στήλης είναι η δήλωση των ελύτρων στο ύψος των κόλπων της ελικοειδούς διακόσμησης. Το διακοσμητικό σχήμα των αναδιπλούμενων μίσχων[105] αριστερά και δεξιά του ανθεμίου απαντά σε χάλκινο κάτοπτρο από τη Βόνιτσα της Ακαρνανίας, που χρονολογείται γύρω στα 300 π.Χ.[106] αλλά και σε επιστέψεις στηλών από τη Θήβα του 4ου αι. π.Χ.[107]. Συνδυασμό ανθεμίων με έλυτρα που λήγουν σε τρίστικτα άνθη συναντούμε επίσης στις πήλινες ζωφόρους ετρουσκοϊταλικών ναών από τις αρχές του 4ου μέχρι και τα τέλη του 3ου αι. π.Χ.[108]. Στην Ήπειρο απαντώνται σε μέτωπα των ηγεμόνων καλυπτήρων από την Κασσώπη του β΄ μισού του 3ου αι. π.Χ., με τη διαφορά ότι τα έλυτρα δεν απολήγουν σε τρίφυλλα άνθη, όπως εδώ, αλλά σε εξάκτινους ρόδακες[109].

Ως προς την άκανθα ομοιότητες παρατηρούνται σε μια σειρά ανθεμωτών αναγλύφων στο Μουσείο της Σπάρτης, τα οποία έχουν θεωρηθεί ότι ανήκουν σε στήλες και χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.[110]. Στα ανάγλυφα αυτά, τα ανθέμια αποδίδονται με νευρώσεις και καμπυλωμένες τις άκρες τους.

Η παρουσία του ανθεμίου, όπως και της φυτικής σύνθεσης στην οποία εντάσσεται, δεν συνηθίζε-

Mainz 1961, πίν. VI, X, XIV, XXI, XXIX. Ortolf Harl, Studien zu den Stirnziegeln der Peloponnes. Eine typologische Untersuchung mit besonderer Berücksichtigung der hellenistischen und römischen Zeit, Graz 1971, σ. 47-62.

101. H. Möbius, Die Ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit, München 1968, σποραδικά.

102. Ανάλογη απλοποίηση συναντούμε και σε άλλα λυρόσχημα ανθέμια, όπως για παράδειγμα το ανθέμιο από τον τάφο Ε στο Δερβένι (300 π.Χ.): M. Pfrommer, Untersuchungen zur Chronologie früh-und hochhellenistischen Goldschmucks, Tübingen 1990, σ. 257, εικ. 43α.

103. J. Chapel - C. Gere, The Fine and Decorative Art Collections of Britain and Ireland: the National Art - Collections Fund - book of Art Galleries and Museums, London 1985, σ. 226. Επίσης, βλ. B. B. Shefton, Magna Grecia, Macedonia or neither? Some Problems in 4th Century B.C. Metalwork, στο Magna Grecia, Epiro e Macedonia, 1984 (Taranto 1985), σ. 399-410, όπου εξετάζεται το θέμα της προέλευσης κάδων με διακόσμηση ανθεμίου στις λαβές και υποστηρίζεται ότι είναι προϊόντα του ευρύτερου αιγαιακού χώρου. Για το ίδιο θέμα βλ. W. Schiering, Zeitstellung und Herkunft der Bronzesitula von Waldalgesheim, HambBeitrA, V, 1 (1975), σ. 77-97, όπου η βαρύτητα δίνεται στο ρόλο του Τάραντα.

104. P. Themelis, Hellenistic Architectural Terracottas from Messene, στο Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods, 1991, Hesperia, Suppl. 27 (1994), σ. 152-153, εικ. 9, πίν. 50:b και σ. 155, εικ.13, πίν. 52:d.

105. Για την εξέλιξη των ελύτρων από τον 4ο αι. π.Χ. έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους: Βλαχοπούλου 1986, ό.π. (υποσημ. 91), σ. 168-169.

106. Schwarzmaier, ό.π. (υποσημ. 94), σ. 308-309, αριθ. κατ. 184, πίν. 88, 2 με βιβλιογραφία.

107. Möbius, ό.π. (υποσημ.101), σ. 55, πίν. 45e.

108. A. Andrén, Architectural Terracottas from Etrusco-italic Temples, Leipzig 1940, σ. 141, αριθ. κατ. III: 10, πίν. 53: 172 και 183, αριθ. κατ. II: 45-, πίν. 70: 231.

109. Λόγω του εικονογραφικού θέματος (αρπαγή του Γανυμήδη), τα ανθέμια της σειράς αυτής θεωρούνται ότι έχουν κατωιταλιώτικα πρότυπα: Βλαχοπούλου 1986, ό.π. (υποσημ. 91), σ. 171-172.

110. Άγγ. Δεληβορριάς, Λακωνικά ανθέμια, στο συλλογικό τόμο, O. Palagia - W. Coulson (επιμ.), Sculpture from Arcadia and Laconia, Proceedings of an International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, 1992 (Oxford 1993), σ. 205-216.

ται στην τέχνη των επιτυμβίων στηλών της Βορειοδυτικής Ελλάδας[111]. Ελισσόμενοι προς τα άκρα βλαστοί απεικονίζονται στη στήλη του *Δάμωνος* από την Αμβρακία[112] και της *Λαμίσκας* από την Κασσώπη[113], με τη διαφορά ότι στη μεν πρώτη οι βλαστοί εκφύονται από άκανθα με κεντρικό άνθος, ενώ στη δεύτερη από γυναικεία μορφή. Στην κατηγορία αυτή μπορεί να ενταχθεί και η στήλη της *Φιλίας* από τους Κοντάτες[114], που μαζί με τις στήλες από τα Πλαίσια αποτελούν τις μοναδικές έως τώρα γνωστές από την Ήπειρο περιπτώσεις στηλών με τέτοια διακόσμηση.

Αντίθετα, τα παραδείγματα πληθαίνουν σε περιοχές εκτός της Ηπείρου. Ελισσόμενοι βλαστοί κοσμούν το επιστύλιο και σε μερικές περιπτώσεις, το τύμπανο της αετωματικής επίστεψης των βοιωτικών επιτυμβίων στηλών[115], ενώ αποτελούν προσφιλές κόσμημα των ανακλιντροειδών επικράνων σε στήλες από τη Βορειοδυτική Πελοπόννησο[116] αλλά και των αετωμάτων γραπτών στηλών από τη Βεργίνα[117].

Στα περισσότερα από τα προαναφερθέντα παραδείγματα οι βλαστοί εκφύονται από κάλυκα ακανθοφύλλων, από τον οποίο προβάλλει συνήθως ρόδακας, άνθος κτλ.[118]. Στην κατηγορία αυτή ανήκει η δεύτερη στήλη, όπου διασώζει τα δύο πλευρικά ακανθόφυλλα ζεύγους άκανθας[119].

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι βλαστόσπειρες, όπως στη στήλη της *Ἀμμιλοῦς*, όπου ο ανθοπλόκαμος της κατώτερης ζώνης επαναλαμβάνει ως προς τη διάταξη των επιμέρους στοιχείων του το σχήμα της υπερκείμενης βλαστόσπειρας, με τη διαφορά ότι εμπλουτίζεται με τρίτο μίσχο. Ο τύπος αυτός, κυματοειδής με παράλληλες εκβλαστήσεις και άνθη, γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση κατά τα τέλη του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ. και αναγνωρίζεται σε διαδήματα[120], σε υδρίες τύπου Hadra[121] και σε αγγεία με ανάγλυφη διακόσμηση, όπως οι «μεγαρικοί» σκύφοι[122] και τα αγγεία από την Centuripe[123].

Οι τρεις παράλληλοι μίσχοι που φυτρώνουν από ένα κεντρικό υποτυπώδες στέλεχος παραπέμπουν σε συνθέσεις, όπως αυτή της στήλης του *Δάμωνος* από την Αμβρακία, η οποία εντάσσεται στην καλλιτεχνική παράδοση έργων του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ.[124]. Επιπλέον, ο ανασηκωμένος μίσχος του τετάρτου βλαστήματος απαντάται σε καλά χρονολογημένα παραδείγματα του 4ου αι. από το χώρο της Μ. Ασίας[125].

Την επίδραση των έργων αυτών αναγνωρίζουμε και σε άλλα έργα της περιφέρειας του ελληνικού κόσμου, όπως για παράδειγμα σε πήλινη πλάκα από τη ζωφόρο ναού στην περιοχή της Ancona του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ.[126], ενώ τον απόηχο της παράλληλης ανάπτυξης των βλαστημάτων της σύνθεσης σε

111. Εξαίρεση αποτελεί η επιτύμβια στήλη από τη Βουδαπέστη, όπου όμως τα ανθέμια εναλλάσσονται με σχηματοποιημένα άνθη λωτού: Fraser - Rönne 1957, σ. 146, 185, UP1, πίν. 28. Επίσης, βλ. ανακλιντροειδές επίκρανο από Τεγέα: Papapostolou 1993, πίν. XVI.

112. Ηλ. Τσιριβάκος, ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, σ. 359, Πίν. 426γ. Fraser - Rönne 1971, σ. 64, Ambr. 11, εικ. 27. Papapostolou 1993, σ. 76, 80, 83, 87, πίν. XVIII.

113. Fraser - Rönne 1957, σ. 115, Kass. 2, πίν. 22.

114. Ό.π. (υποσημ. 11).

115. Fraser - Rönne 1957, σ. 52-59.

116. Papapostolou 1993, σ. 73-87.

117. Παλιαδέλη, ό.π. (υποσημ. 23), αριθ. κατ.15, πίν. 35, αριθ. κατ. 19, πίν. 41, αριθ. κατ. 20, πίν. 43, αριθ. κατ. 22, πίν. 46, αριθ. κατ. 26, πίν. 50, αριθ. κατ. 27, πίν. 51.

118. Papapostolou 1993, σ. 76-77, και για παραδείγματα σημ. 259.

119. Ο τύπος αυτός απαντά ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. σε επιστέψεις αττικών επιτυμβίων μνημείων: Möbius, ό.π. (υποσημ. 101), σ. 25-26, αριθ. κατ. 10α. Επίσης, Papapostolou 1993, σ. 77, σημ. 261, πίν. XIII.

120. Ι. Α. Παπαποστόλου, Κοσμήματα Πατρών και Δύμης, ΑΕ 1990, σ. 94, αριθ. κατ. 7, εικ. 7.

121. Enklaar, ό.π. (υποσημ. 70), σ. 134-135, σχέδ. 16j.

122. Ό.π. (υποσημ. 90).

123. U. Wintermeyer, Die polychrome Reliefkeramik aus Centuripe, JdI 90 (1975), σ. 153-156, 214, K19, εικ. 3, 212, K 11, εικ. 5.

124. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη χρυσή λάρνακα από τη Βεργίνα: Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι, Αθήνα 1988, σ. 168, εικ. 136. Επίσης, Papapostolou 1993, σ. 80.

125. Σε επίκρανο του ανδρώνα, από το Ιερό του Διός Λαβρανδίου στην Καρία (377-353 π.Χ.): Rumscheid, ό.π. (υποσημ. 98), σ. 21-22, αριθ. κατ. 117. 3, πίν. 66. 4.

126. L. Mercando, L'ellenismo nel Piceno, στο συλλογικό τόμο P. Zanker (επιμ.), Hellenismus in Mittelitalien, Göttingen 1976, σ. 172, 215, εικ. 83.

συνδυασμό με τη γραμμική τους απόδοση τον συναντούμε στην ανάγλυφη φυτική διακόσμηση σκύφων των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων[127].

Τα μόνα στοιχεία που κάνουν περισσότερο ανάλαφρη τη σύνθεση είναι τα φυλλάρια και η θηλειά που σχηματίζει ο μίσχος του πέμπτου άνθους. Η θηλειά αποτελεί έναν από τους «τόπους» της ελληνιστικής τέχνης. Καθιερώνεται τον 4ο αι. π.Χ. και γνωρίζει μεγάλη διάδοση στη Μακεδονία και στις περιοχές που επηρεάζονται από την καλλιτεχνική της παράδοση[128]. Το βλαστολούλουδο στο οποίο απολήγει, ανήκει στην κατηγορία των επονομαζομένων Stockwerkblüten[129] και συνδέεται άμεσα με το αντίστοιχο άνθος του ψηφιδωτού του ανακτόρου της Βεργίνας (310-290 π.Χ.)[130].

Στον αντίποδα της φυτικής διακόσμησης της στήλης της *Ἀμμιλοῦς* στέκεται η ακανθωτή βλαστόσπειρα της στήλης 7615, η οποία αποτελεί παραλλαγή ενός τύπου γνωστού στην περιοχή της Δυτικής Ελλάδας[131]. Η συστροφή, ωστόσο, του πρώτου κατά σειρά βλαστήματος όχι προς το κέντρο της βλαστόσπειρας αλλά προς τα άκρα, και κυρίως ο τρόπος με τον οποίο συνωθούνται τα άνθη στο πεδίο της σύνθεσης, παραπέμπει σε έργα, όπως η ανάγλυφη ζωφόρος ταφικού οικοδομήματος από το Lecce (β′ μισό 3ου αι. π.Χ.)[132] και οι πήλινες πλάκες που κοσμούσαν εν είδει ζωφόρου ετρουσκοϊταλικούς ναούς κατά το 2ο αι. π.Χ., με αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα την πλάκα από το Arezzo[133]. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η διακόσμηση επιτυμβίου μνημείου από την Amelia του 1ου αι. π.Χ.[134].

Όσον αφορά στα άνθη της σύνθεσης, τα περισσότερα παράλληλα προέρχονται από φυτικές συνθέσεις του 3ου ή του πρώιμου 2ου αι. π.Χ.[135]. Από αυτά ξεχωρίζει το αστεροειδές δεκαεξάφυλλο άνθος με τη μεγάλη στεφάνη και τα αιχμηρά πέταλα, το οποίο βρίσκεται στην παράδοση έργων επηρεασμένων από την τέχνη των εργαστηρίων του Τάραντα και της Αλεξάνδρειας[136]. Μοναδικό κοινό στοιχείο

127. F. Oswald - T.D. Pryce, An Introduction to the Study of Terra Sigillata, London 1966, σ. 162, πίν. XXXI,32.

128. Για την εξέλιξη του κοσμήματος: Papapostolou 1993, σ. 79- 80.

129. M. Pfrommer, Grossgriechischer und mittelitalischer Einfluss in der Rankenornamentik frühhellenistischer Zeit, JdI 97 (1982), σ. 119-190.

130. Μ. Ανδρόνικος, Το ανάκτορο της Βεργίνας, Αθήνα 1961, σ. 21, πίν. 16, 17. Saltzmann, ό.π. (υποσημ. 93), σ. 30, σημ. 252, σ. 114, αριθ. κατ. 130, πίν. 39. 1. Για τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού της Βεργίνας στο α′ τρίτο του 3ου αι. π. Χ.: M. Pfrommer, Studien zu Alexandrinischer und grossgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit, Berlin 1987, σ. 130-131, πίν. 59β.

131. Στη στήλη της *Λαμίσκας* από την Κασσώπη για παράδειγμα, οι βλαστοί κινούνται με ανάλογους ελιγμούς προς τα άκρα, χωρίς να αναλύεται ο καθένας σε επιμέρους βλαστολούλουδα, όπως εδώ, ό.π. (υποσημ. 53). Επίσης, Papapostolou 1993, σ. 78-79, αριθ. κατ. 76, σχέδ.16.

132. G. Bendinelli, Un Ipogeo sepolcrale a Lecce con fregi scolpiti, Ausonia 8 (1913), σ. 7-26, πίν.1. Στην ίδια παράδοση εντάσσεται και λίθινο θραύσμα με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση από το Βουθρωτό: L. M. Ugolini, L'acropoli di Butrinto, Albania Antica III, Roma 1942, σ. 180, εικ. 186.

133. Andrén, ό.π. (υποσημ. 108), σ. 278, αριθ. κατ. IX: 2, πίν. 92:336.

134. G. Schörner, Römische Rankenfriese, Mainz 1995, σ. 15, αριθ. κατ. 2, πίν. 4, 5. 6.

135. Για το ρόδακα του πρώτου βλαστήματος βλ. βοιωτικές στήλες του ύστερου 3ου-πρώιμου 2ου αι.π.Χ.: Fraser - Rönne 1957, σ. 24-25, Th. 56, πίν. 11. Για τα δύο βλαστολούλουδα στο κατώτερο μέρος της σύνθεσης βλ. περγαμηνό ψηφιδωτό δάπεδο του 160-150 π.Χ.: H. Stern - M. Le Glay (επιμ.), La mosaïque gréco-romaine II, IIe Colloque International pour l'étude de la mosaïque antique, 1971 (Paris 1975), σ. 28, πίν. IV.1. Επίσης, βλ. ανάγλυφη διακόσμηση από πήλινο στόμιο πηγαδιού από την Πομπηία: F. Winter - E. Pernice, Die hellenistische Kunst in Pompei, V, Berlin 1932, σ. 31, πίν. 20. 3.4, σημ. 1.

136. Αναφέρουμε το γυάλινο σκύφο της συλλογής Rothschild (224/223 π.Χ.), ο οποίος έχει προσγραφεί σε αλεξανδρινό εργαστήριο: S. I.Rotroff, Silver, Glass and Clay Evidence for the Dating of Hellenistic Luxury Tableware, Hesperia 51 (1982), σ. 335, πίν. 84a.· την αργυρή πυξίδα από την ίδια συλλογή (μέσα 3ου αι. π.Χ.), καθώς και μία άλλη φιάλη από τον Τάραντα (β′ τέταρτο 3ου αι. π.Χ.): Pfrommer, ό.π. (υποσημ. 130), σ. 262, KBκ 113, πίν. 33b και 249, KBκ 17, πίν. 35b· το αγγείο από φαγεντιανή γη του πρώιμου 3ου αι. π.Χ. από το νεκροταφείο στη Hadra: G. Grimm, City Planning?, στο Alexandria and Alexandrianism, 1993 (Malibu 1996), σ. 58-59, πίν. 4α,β, υποσημ. 33, όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές. Την επίδραση της παράδοσης αυτή συναντούμε και σε άλλα έργα· ενδεικτικά αναφέρουμε τους ανάγλυφους μεγαρικούς σκύφους από την περιοχή της Ήλιδας: U. Hausmann, Hellenistische Keramik. Eine Brunnenfüllung nördlich von Bau C und Reliefkeramik verschiedener Fundplätze in Olympia, OF XXVII (1996), σ. 87,αριθ. κατ. 164, πίν. 34 και Ρ. Προσκυνητοπούλου, Σκύφοι με ανάγλυφη διακόσμηση από την Ήλιδα, ΑΔ 47-48 (1992-1993), Μελέτες, σ. 120, αριθ. 293, Πίν. 35· στήλες από την Τανάγρα: Fraser - Rönne 1957, 7, Tan. 9, πίν. 3 και Möbius, ό.π. (υποσημ. 101), σ. 57, 48b αντίστοιχα.

στη φυσική διακόσμηση των δύο στηλών αποτελεί το κλειστό άνθος με τα φιαλόσχημα σέπαλα, με τη διαφορά όμως ότι στη δεύτερη στήλη αποδίδεται σε μεγαλύτερη κλίμακα και κάπως πιό άτεχνα.

Η φυτική διακόσμηση της πρώτης στήλης συμπληρώνεται με το σχήμα της τρέχουσας σπείρας, που καταλαμβάνει την ανώτερη ζώνη. Πρόκειται για ένα κόσμημα με μακρά παράδοση στο θεματολόγιο της ελληνικής τέχνης[137], το οποίο όμως δεν συνηθίζεται στη διακόσμηση των επιτυμβίων στηλών των ελληνιστικών χρόνων. Φαίνεται λοιπόν ότι η χρήση του στη στήλη οφείλεται στην επίδραση άλλων μορφών τέχνης, όπου συνδυάζεται με αστραγάλους, κλάδους, κτλ.

Αναμφίβολα όμως το πιο ενδιαφέρον στοιχείο στη διακόσμηση των δύο στηλών είναι οι παραστάσεις εμβίων όντων. Ο συνδυασμός τους με φυτικά κοσμήματα και συγκεκριμένα κλαδιά, ήδη γνωστός από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ.[138], συνηθίζεται κατά τον 4ο[139] και επιβιώνει στον πρώιμο 3ο, με αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα τη στήλη του Μητροδώρου από τη Χίο[140].

Στη στήλη της *Ἀμμιλοῦς* η παράσταση καταλαμβάνει την τρίτη ζώνη (Πίν. 53 α), ενώ στη δεύτερη στήλη περιορίζεται στους κροτάφους. Οι γρύπες εικονίζονται σε μία τυπική γι' αυτούς στάση. Το ανορθωμένο πρόσθιο σκέλος και ο έντονος διασκελισμός απηχούν παλαιότερα πρότυπα προερχόμενα από το θεματολόγιο της τέχνης της ανατολίζουσας περιόδου[141]. Η απεικόνισή τους σε μνημεία ταφικού χαρακτήρα βεβαιώνεται με ασφάλεια από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και μετά[142], όταν μαζί με τις προτομές γρυπών στους λίθινους λέβητες[143] αρχίζουν να εμφανίζονται σε χαμηλό ανάγλυφο τα πρώτα εραλδικά ζεύγη[144].

Στις επιτύμβιες στήλες ο αριθμός των ανάλογων παραδειγμάτων είναι σχετικά περιορισμένος. Από τις μέχρι τώρα γνωστές περιπτώσεις η πρωιμότερη παράσταση γρυπών σώζεται σε επιτύμβια στήλη στο Λονδίνο (γύρω στα 400 π.Χ.)[145]. Γρύπες εικονίζονται στη στήλη του *Εὐβώλου* από την Τανάγρα[146], καθώς και στις δύο στήλες από την Απολλωνία του τέλους του 3ου-αρχών 2ου αι. π.Χ.[147]. Στο α' τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. χρονολογείται στήλη, επίσης από την Απολλωνία, όπου εικονίζεται σε ζωφόρο γρύπας πλαισιωμένος από δύο μητριαρχικές θεότητες[148]. Γρύπες, τέλος, αποδίδονται γραπτά στο τύμπανο αετωματικής

137. Ενδεικτικά αναφέρουμε: επιτύμβιο λίθο από τη Χίο: F. Studniczka, Aus Chios, AM 13 (1888), σ. 195-199· παραστάσεις επιτυμβίων ναΐσκων σε απουλικά αγγεία του 4ου αι. π.Χ.: Trendall - Cambitoglou, ό.π. (υποσημ. 54), σποραδικά, Lohmann, ό.π. (υποσημ. 54), σποραδικά· ψηφιδωτά δάπεδα: Saltzmann, ό.π. (υποσημ. 93), σ. 54, σημ. 465· ανάγλυφους δίσκους: V. la Rosa, Ceramiche ellenistiche da Festòs: Per il problema della distruzione finale della città, Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμεική, Αθήνα 1990, σ. 164, πίν. 83d· τάφους με γραπτή διακόσμηση από την Ποσειδωνία: An. Pontrandolfo - Ag. Rouveret, Le Tombe dipinte di Paestum, Modéna 1992, σ. 24-25, εικ. 12. I 3, εικ. 13. III 2.

138. Αναφέρουμε ενδεικτικά τη στήλη του Σαυγένη από την Τανάγρα, με τη διαφορά όμως ότι εκεί συνδυάζεται με εικονιστική παράσταση (μετά το 424 π.Χ.): Α. Κεραμόπουλλος, Πολεμισταί της εν Δηλίω μάχης, ΑΕ 1920, σ. 10-36, πίν. 2.

139. Pontrandolfo - Rouveret, ό.π. (υποσημ. 137), πίν. 155, 3. 4, πίν. 228. 2, πίν. 276: 2. 4.

140. A. Brückner, Zum Grabstein des Metrodoros aus Chios, AM 13 (1888), σ. 363-382, πίν. III. D. C. Kurtz, Thanatos, Tod und Jenseits bei den Griechen, Mainz am Rhein 1985 (μετάφραση από το αγγλικό Maria Buchholt), σ. 287-288, εικ. 99.

141. Chr. Delplace, Le Griffon de l'archaïsme à l'époque impériale, Bruxelles 1980, σ. 15-22, κυρίως εικ. 6 και 11. Ο τύπος επιβιώνει κατά τους ελληνιστικούς χρόνους· χαρακτηριστικό παράδειγμα ο γρύπας σε μετάλλιο ασκού τύπου Guttus (3ος-2ος αι. π.Χ.): Delplace, ό.π., σ. 147-149, εικ. 170.

142. D. Woysch - Méautis, La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs de l'époque archaïque à la fin du IVe siécle av. J.C., Lausanne 1982, σ. 83-84, σημ. 639. Επίσης, Delplace, ό.π. (υποσημ. 141), σ. 161-167, όπου και παραδείγματα.

143. E. von Mercklin, Marmorne Grabvasen mit Greifenprotomen, AM 51 (1926), σ. 98-116.

144. Fraser - Rönne 1957, σ. 61-62. Τελευταία για τους γρύπες M. Leventopoulou, LIMC VIII, 1 Supplementum (1997), σ. 609-611, λ. Gryps.

145. U. Vedder, Untersuchungen zur plastischen Ausstattung attischer Grabanlagen des 4. Jhs. v. Chr., Frankfurt am Mein 1985, σ. 132, 255, αριθ. κατ. L14, όπου και η σχετική με τη στήλη βιβλιογραφία.

146. Ό.π. (υποσημ.18).

147. Η στήλη του *Παρμενίσκου* στο Kunsthistorisches Museum της Βιέννης: CIGIME I. 2, 1997, σ. 20-21, αριθ. κατ. 22, πίν. 2, 22, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Η στήλη της *Φαλάκρας* και του *Νεαγένους:* CIGIME I. 2, 1997, 21, αριθ. κατ. 24, πίν. 2, 24α.

148. Ό.π. (υποσημ. 65).

στήλης από τη Δημητριάδα[149]. Ενίοτε γρύπες κοσμούν τις επιστέψεις επιτυμβίων στηλών σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία, είτε πρόκειται για κράνος[150] είτε για θεότητα ανδρική[151] ή γυναικεία[152].

Από τα παραπάνω παραδείγματα οι δύο στήλες από την Απολλωνία προσφέρουν τα συγγενέστερα παράλληλα. Ομοιότητες αναγνωρίζονται στη στάση, ενώ οι διαφορές συνοψίζονται στο εντονότερο ανάγλυφο και στην αναλυτικότερη απόδοση των επιμέρους λεπτομερειών (πτίλωμα, μυολογία)[153]. Στην Ήπειρο, ωστόσο, ο ίδιος τύπος απαντάται στον οπισθότυπο νομισμάτων από την Αμβρακία, τα οποία γνωρίζουν μεγάλη διαδοση από το 238 έως το 168 π.Χ.[154].

Περιορισμένος είναι ο αριθμός των περιπτώσεων όπου γρύπες εικονίζονται μαζί με ταύρο[155]. Συνήθως ταύροι παρατίθενται μαζί με άλλα ζώα, κατά ζεύγη ή μεμονωμένα, σε στενές διακοσμητικές ζώνες πυξίδων[156], ξύλινων σαρκοφάγων[157], μαρμάρινων κλινών[158], έργων της μεταλλοτεχνικής[159], τοιχογραφιών[160], καθώς και ψηφιδωτών δαπέδων[161] με σαφείς επιβιώσεις και σε ύστερους χρόνους[162]. Ταύρο πλαισιωμένο από γρύπες συναντούμε σε ελικωτό κρατήρα του ζωγράφου της Αυγής στη Villa Giulia[163] και σε ένα απουλικό αμφορέα του τέλους του 4ου αι. π.Χ. από τη συλλογή Jatta στο Ruvo[164], ενώ ιδιαίτερα συχνές είναι οι απεικονίσεις βουκρανίων ανάμεσα σε γρύπες ή άλλα ζώα[165]. Εξίσου χαρακτηριστική είναι η στάση του

149. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, Γραπταί στήλαι Δημητριάδος - Παγασών, Αθήναι 1928, σ. 179, εικ. 201.

150. Επίστεψη μνημείου από το Αιγάλεω: Άγγ. Λιάγκουρας, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 156, Πίν. 106β.

151. Möbius, ό.π. (υποσημ. 101), σ. 72, πίν. 64a.

152. Από την Απολλωνία: Sestieri, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 118, εικ. 3.

153. Ως προς την ερμηνεία της στάσης των γρυπών η παρουσία φυτικού κοσμήματος ή άλλου αντικειμένου στα περισσότερα παράδειγματα δεν αφήνει αμφιβολίες ότι πρόκειται για ένα σχήμα το οποίο απέβαλε σταδιακά τον αρχικό επιθετικό χαρακτήρα και απέκτησε διακοσμητική χροιά· για παραδείγματα βλ. Fr. v. Lorenz, Βαρβάρων υφάσματα, RM 52 (1937), σ. 182-183. Rumscheid, ό.π. (υποσημ. 98), σ. 278.

154. SNG Cop., Ambracia αριθ. 35-37. Delplace, ό.π. (υποσημ. 141), σ. 218, σημ. 960. Μ. Οικονομίδου, Συμβολή στη μελέτη της κυκλοφορίας των χάλκινων νομισμάτων της Αμβρακίας, στο Φηγός, σ. 279-283, πίν. ΙΙ.

155. Ενδεικτικά: Ελικωτός κρατήρας από τη Συλλογή Jatta στο Ruvo: H. Sichtermann, Griechische Vasen in Unteritalien aus der Sammlung Jatta in Ruvo, Tübingen 1966, σ. 34, αριθ. κατ. 37, πίν. 55, 59. 2.

156. Ερυθρόμορφη πυξίδα από την Ελευσίνα (β' μισό 5ου αι. π.Χ.): Γ. Μυλωνάς, Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνος, Α', Αθήναι 1975, σ. 44-46, Β17-62, πίν. 203, 432. Επίσης, σε κάλυμμα πυξίδας από την Αθήνα: J.P. Michaud, BCH 94 (1970), σ. 894, εικ. 18.

157. Ξύλινη σαρκοφάγος από το Kertsch (4ος αι. π.Χ.): C. Watzinger, Griechische Holzsarkophage aus der Zeit Alexanders des Grossen, Leipzig 1905, σ. 52, αριθ. κατ. 33, εικ. 109. Επίσης, πήλινα περίτμητα επιθήματα γρυπών και ταύρων, προερχόμενα από τη διακόσμηση ξύλινων σαρκοφάγων, έχουν εντοπισθεί κατά τις ανασκαφές της νεκρόπολης του Τάραντα (330-320 π.Χ.): R. Lullies, Vergoldete Terracotta-Appliken aus Tarent, RM Erg.h. 7 (1962), σ. 47-64 και M. de Juliis (επιμ.), Gli ori di Taranto in Eta Ellenistica 1984 (Milano 1986), σ. 394, αριθ. κατ. 29, 33, 395, αριθ. κατ. 34, 35. Ανάλογη θα πρέπει να ήταν η χρήση ανάγλυφων πλακιδίων με παραστάσεις γρύπα και ταύρου από τάφο του 380 π.Χ. από την Ποσειδωνία: Pontrandolfo - Rouveret, ό.π. (υποσημ. 137), σ. 310, αριθ. κατ. 16, 18.

158. Μαρμάρινη κλίνη από τάφο της Ποτίδαιας (τέλη 4ου αι. π.Χ.): Κ. Σισμανίδης, Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των Μακεδονικών τάφων, Αθήνα 1997, σ. 55-60, πίν. 2, 7α, 23α, 25β.

159. Γωρυτός από τη Νοτιοανατολική Ρωσία (μέσα 4ου αι. π.Χ.): M. I. Artamonov, Treasures from Scythian Tombs in the Hermitage Museum, Leningrand, London 1969, σ. 57, πίν. 181, 182.

160. Η ζωφόρος του τάφου François: Giglioli, ό.π. (υποσημ. 83), σ. 47-48, πίν. CCLXIV, 1- 2.

161. Ψηφιδωτό δάπεδο από τη νεκρόπολη Shatby στην Αλεξάνδρεια (τέλη 3ου-α' μισό 2ου αι. π.Χ.): Salzmann, ό.π. (υποσημ. 93), σ. 116, αριθ. κατ. 134, πίν. 88. 1. Επίσης, W. A. Daszewski, Corpus of Mosaics from Egypt I, Mainz am Rhein 1985, σ. 103-110, αριθ. κατ. 2, πίν. 4, 12c, όπου προτείνεται πρωιμότερη χρονολόγηση (290-260 π.Χ.).

162. Ανάγλυφη διακόσμηση τράπεζας από τη Νέα Αγχίαλο (4ος αι. μ.Χ): Δ. Πάλλας, Τεμάχια μαρμαρίνων τραπεζών μετ' αναγλύφου παρυφής, ΑΕ 1930, σ. 94-95, αριθ. κατ. 3, εικ. 4.

163. Villa Giulia αριθ. ευρ. 2491: J. D. Beazley, Etruscan Vase-Painting, Oxford 1947, σ. 80-84, πίν. XX. 1. CVA, Villa Giulia IV Br, πίν. 5.

164. Sichtermann, ό.π. (υποσημ. 155), σ. 48-49, αριθ.κατ. 70, πίν. 112, 118.

165. Για το βουκράνιο και την παρουσία του σε επιτύμβιες στήλες: T. Rönne-Linders, A Hellenistic Tombstone in the Asmolean, OpAth X (1971), σ. 85, σημ. 2. Για νεότερη βιβλιογραφία: Rumscheid, ό.π. (υποσημ. 98), σ. 276-278.

ταύρου με το σκυμμένο κεφάλι και το λυγισμένο πρόσθιο σκέλος[166]. Τα πρότυπά του θα πρέπει να αναζητηθούν στην αττική παράδοση, στην οποία, άλλωστε, παραπέμπουν οι παραστάσεις σε νομίσματα[167], αγγεία[168], ψηφιδωτά δαπέδα[169], έργα της γλυπτικής[170] και της μεταλλοτεχνίας[171]. Στην τέχνη των επιτυμβίων μνημείων ο τύπος του ταύρου με το λυγισμένο σκέλος συνυπάρχει με τον απλούστερο τύπο που παρουσιάζει το ζώο σε στάση βαδίσματος[172]. Πρόκειται για δύο τύπους ιδιαίτερα προσφιλείς στην αττική επιτύμβια τέχνη από τον 4ο αι. π.Χ. και μετά, γεγονός που αντανακλάται σε μνημεία της περιφέρειας, όπως είναι η επίστεψη της στήλης από την Απολλωνία του τέλους του 3ου αι. π.Χ.[173].

Όσον αφορά στις παραστάσεις ταύρων σε επιτύμβιες στήλες, τα περισσότερα παραδείγματα προέρχονται από το χώρο της Δυτικής Ελλάδας[174]. Από την Απολλωνία είναι γνωστή η στήλη της *Φαλάκρας* και του *Νεαγένους*[175], ενώ εξίσου χαρακτηριστική είναι η περίπτωση στήλης από τη Λυδία των αυτοκρατορικών χρόνων[176].

Με εξαίρεση τη στήλη από την Απολλωνία, όπου ο ταύρος κατασπαράσσεται από λιοντάρια, στις τρεις άλλες στήλες το ζώο αποδίδεται με λυγισμένο σκέλος. Ειδικότερα στη στήλη από το Τριχώνιο η διάταξη των τριών ζώων ανακαλεί την αντίστοιχη διάταξη των γρυπών στη στήλη του Μουσείου Ιωαννίνων. Η ελεύθερη τοποθέτηση όμως της σύνθεσης στο χώρο την απομακρύνει από το πνεύμα της οργάνωσης της διακόσμησης σε ζώνες. Αντίθετα, το στοιχείο αυτό το συναντούμε στη στενή ζωφόρο της στήλης από την Κέρια Μάνης αλλά και στη μεταγενέστερη στήλη από τη Λυδία.

Τα παραπάνω παραδείγματα θεωρούνται έργα επαρχιακών εργαστηρίων[177]. Συγκρινόμενα με τη στήλη των Πλαισίων είναι εμφανές ότι υστερούν ποιοτικά, δεδομένου ότι δεν εμφανίζουν την ακρίβεια του σχεδίου και τη λεπτότητα της απόδοσης που την χαρακτηρίζει. Ανάλογη ποιοτική διαφορά επιση-

166. Ο τύπος αυτός ανάλογα με τα κάθε φορά εξεταζόμενα μνημεία θεωρήθηκε ένδειξη άλλοτε επιθετικής και άλλοτε αμυντικής διάθεσης. Τελευταία, βλ. Σισμανίδης, ό.π. (υποσημ. 158), σ. 55, υποσημ. 124. Στην περίπτωση όμως της στήλης ο ταύρος παριστάνεται ως ισότιμος αντίπαλος- gleichwertiger Gegner - των δύο μυθικών τεράτων που τον πλαισιώνουν: Vedder, ό.π. (υποσημ. 145), σ. 124.

167. Στα νομίσματα πρωτοεμφανίζεται σε κοπές της αθηναϊκής αποικίας των Θουρίων (444 π.Χ.). Γενικά για παραδείγματα από το χώρο της νομισματικής: R. Plant, Greek Coin Types and their Identification, London 1979, σ. 64-65, αριθ. κατ. 953-976.

168. Ενδεικτικά αναφέρουμε ρυτό σε σχήμα ταυροκεφαλής με παράσταση μαινόμενου ταύρου: Sichtermann, ό.π. (υποσημ. 155), σ. 60, αριθ. κατ. 105, πίν. 153· μετάλλιο ασκού τύπου Guttus: CVA, Musée du Louvre, Fasc. 15, 45, πίν. 27.7· ανάγλυφο αττικό σκύφο: U. Hausmann, Hellenistische Reliefbecher aus attischen und böotischen Werkstätten, Stuttgard 1959, σ. 64-68, πίν. 47. 2, 58. 2.

169. Στο ψηφιδωτό δάπεδο από το Shatby: ό.π. (υποσημ. 161)· σε δάπεδο του 2ου αι. μ.Χ από την Κεφαλονιά: Β. Καλλιπολίτης, Ανασκαφή ρωμαϊκής επαύλεως εν Κεφαλληνία, ΑΔ 17 (1961/62), Μελέται, σ. 21, Πίν. 7α και 9α.

170. G. M. A. Richter, Animals in Greek Sculpture, London 1930, σ. 22. Στο κράνος του Διονυσίου Ι των Συρακουσών, στο Μουσείο του Καπιτωλίου στη Ρώμη, εικονίζεται και με λιοντάρι: G. Hafner, Das Bildnis des Dionysios I. von Syrakus, JdI 84 (1969), σ. 56, 57, εικ. 4-6. Επίσης, σε θραύσμα λίθινης ζωφόρου από την Πέργαμο: AvP VII, 2, σ. 303, αριθ. κατ. 389.

171. Στο γωρυτό από το Leningrand: ό.π. (υποσημ. 159)· σε κράνη του λεγόμενου απουλικού-κορινθιακού τύπου του 4ου αι. π.Χ.: A. Bottini, Apulisch-korinthische Helme, στο Antike Helme, Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin, Mainz 1988, σ. 124, 126, αριθ. κατ. C3, εικ. 28, και αριθ. κατ. C7, εικ. 21· σε κωνικό αργυρό κύπελλο του 1ου αι. μ.Χ: L. Pirzio Biroli Stefanelli, L'argento dei Romani, Vasellame da Tavola e d'Apparato, Roma 1991, σ. 273, αριθ. κατ. 99, πίν. 178, 280.

172. C. Vermeule, Greek Funerary Animals 450-300 B.C., AJA 76, 1 (1972), σ. 57. Vedder, ό.π. (υποσημ. 145), σ. 121-125 με παραδείγματα. Κοινό στοιχείο και στους δύο τρόπους απόδοσης είναι το σκυμμένο κεφάλι και η έντονη καμπύλη του λαιμού. Η ερμηνεία της στάσης αυτής ως καθαρά επιθετικής, ενισχύεται από δύο παραδείγματα από τον κύκλο των αττικών έργων· το μνημείο του Διονυσίου από τον Κολλυτό στον Κεραμεικό: Vedder, ό.π. (υποσημ. 145), σ. 284- 285, αριθ. κατ. Τ8, καθώς και τη χαμένη πια στήλη του Θρασυμήδη από τη Σαλαμίνα, όπου – σύμφωνα με σκαρίφημα του Fauvel – το επίθημα αποτελούσαν λιοντάρι και μαινόμενος ταύρος: Vedder, ό.π. (υποσημ. 145), σ. 122-123, 267, αριθ. κατ. Α31.

173. Ταύρος: ό.π. (υποσημ. 58).

174. Στήλη του *Κριτολάου* από το Τριχώνιο: Fraser - Rönne 1957, σ. 144-145, Trich. 1, πίν. 28 και Möbius, ό.π. (υποσημ. 101), σ. 68, πίν. 60c· στήλη από την Κέρια Μάνης: V. M. Strocka, Volkskunst im klassischen Griechenland, Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Α', 1983, (Αθήνα 1985), σ. 287- 288, πίν. 50. 4.

175. Ό.π. (υποσημ. 147).

176. Pfuhl - Möbius, ό.π. (υποσημ. 61), σ. 191, αριθ. κατ. 701, πίν. 105.

177. Möbius 1968, σ. 68-69.

μαίνεται στα αντίστοιχα παραδείγματα ανάγλυφων ταύρων από την Ήπειρο και τις γειτονικές της περιοχές, τα οποία περιορίζονται σε ένα μικρό αριθμό στηλών αναθηματικού χαρακτήρα από το Τεπελένι[178] και την Εορδαία[179].

Αντίθετα, πιο κοντά στην καλλιτεχνική ποιότητα της στήλης φαίνεται να τοποθετείται ο ταύρος που εικονίζεται σε στήλη με προξενικό ψήφισμα από τους Δελφούς (331/330-328/327π.Χ.)[180]. Εκτός από την άμεση τυπολογική συνάφεια, η αντιπαραβολή με τη στήλη των Δελφών εμφανίζει ενδιαφέρον, δεδομένου ότι ο εικονιζόμενος ταύρος διαφοροποιείται από τον ταύρο του αντίστοιχου νομισματικού τύπου της πόλης του τιμωμένου προσώπου, ακολουθώντας παλαιότερα πρότυπα, εμπνευσμένα από την αττική παράδοση.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει στην περίπτωση της στήλης του Μουσείου Ιωαννίνων, όπου το βαρύ ογκώδες σώμα του ταύρου έρχεται σε αντίθεση με το νευρώδες ζώο των νομισμάτων του Ηπειρωτικού Κοινού (234/233-168 π.Χ.)[181], ακολουθώντας τον παλαιότερο τύπο των νομισματικών κοπών της Συμμαχίας των Ηπειρωτών (342-300 π.Χ.)[182]. Να σημειωθεί ότι ως προς τη στάση ακολουθείται νομισματικός τύπος της Αμβρακίας (238-168 π.Χ.)[183], όπου ο ταύρος αποδίδεται στραμμένος προς τα αριστερά, όπως και στη στήλη.

Στο ίδιο ύψος με την παράσταση της τέταρτης ζώνης εικονίζεται στους κροτάφους της στήλης δωδεκάκτινος «αστέρας-ήλιος». Ο «ήλιος», θεωρείται ότι αποτελεί το βασιλικό έμβλημα του μακεδονικού οίκου των Αργεαδών[184]. Η παρουσία του, ωστόσο, βεβαιώνεται από τα τέλη του 6ου αι.π.Χ.[185], ενώ στον τύπο με τις ελαφρά προεξέχουσες ακτίνες απαντάται ήδη από το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.[186]. Σε επιτύμβιες στήλες αποδίδεται ανάγλυφα[187] ή γραπτά[188] αλλά όχι με ανάλογο αριθμό ακτίνων. Ως προς τον αριθμό των ακτίνων του, βρίσκει άμεσα παράλληλα στο κάλυμμα της χρυσής λάρνακας της Βεργίνας και στα επίσημα των ασπίδων του λεγόμενου μακεδονικού τύπου[189]. Στον τύπο αυτό ανήκει και τμήμα χάλκινης ασπίδας από το ιερό της Δωδώνης, η οποία είχε ανατεθεί από τον Πύρρο ως μακεδονικό λάφυρο μετά από τη μάχη του 274 π.Χ.[190]. Παραλλαγή του τύπου αυτού αποτελεί η ασπίδα που εικονίζεται στον κρόταφο επιτύμβιας στήλης από την Απολλωνία[191].

Η διακόσμηση της στήλης στους κροτάφους συμπληρώνεται με την απεικόνιση οξυπύθμενου αμφορί-

178. Η με αριθ. ευρ. 410 στήλη του Μουσείου Ιωαννίνων, που βρέθηκε στο χωριό Σαλιαρή ΒΔ. του Τεπελενίου: Β. Κοντορίνη, Δημοσιευμένες ελληνικές επιγραφές του Μουσείου Ιωαννίνων, Δωδώνη ΙΣΤ΄, 1987, σ. 625, όπου και η μέχρι τότε βιβλιογραφία. Από την ίδια περιοχή και συγκεκριμένα από το χωριό Kamcisht προέρχονται άλλες δύο στήλες με ανάγλυφη παράσταση ταύρου: Hammond 1967, σ. 734-735, αριθ. 6, πίν. XXIIb, εικ. 31, 735, αριθ. κατ.11, πίν. XXIVc· επίσης, από το Polican: 740-741, αριθ. κατ. 35 και Fraser - Rönne 1971, σ. 81, σημ. 19, εικ. 40.

179. Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας, Αθήνα 1985, σ. 87-88, αριθ. κατ. 88, πίν. 30.

180. M.-A. Zagdoun, Monuments figurés: Sculpture, Fasc. 6, Reliefs, FdD, IV (1977), σ. 63-65, αριθ. κατ. 17, εικ. 46.

181. P.R. Franke, Die antiken Münzen von Epirus, Wiesbaden 1961, σ. 136-138, πίν. 17-19.

182. Ο Δάκαρης θεωρεί ότι η Συμμαχία των Ηπειρωτών εγκαινιάζεται μετά το 343/342 π.Χ. από τον Φίλιππο τον Β΄ και όχι το 330/325, που την τοποθετεί ο Franke. Βλ. σχετικά Σ. Ι. Δάκαρης, Κασσώπη. Νεώτερες ανασκαφές 1977-1983, Ιωάννινα 1984, σ. 56 και Franke, ό.π. (υποσημ. 181), σ. 117-118, πίν. 12, V7, V10, V12.

183. SNG Cop. Acmbracia αριθ. 26-28.

184. Br.Tripodi, L'emblema della casa reale macedone, Αρχαία Μακεδονία IV, 1986, σ. 653-660. Επίσης H.W. Ritter, Zur Sternsymbolik im Antigonidischen und Argeadischen Makedonien, Αρχαιογνωσία 2 (1981), σ. 159-205.

185. Π. Αδάμ-Βελένη, Χάλκινη Ασπίδα από τη Βεγόρα της Φλώρινας, Αρχαία Μακεδονία V,1, 1993, σ. 22, σημ. 29.

186. Στον οπισθότυπο κοπής των Οπουντίων Λοκρών: SNG Cop. Locri Opuntii αριθ. 57: 369-338 π.Χ.· σε κερκυραϊκό νόμισμα: SNG Cop. Corcyra αριθ. 181: 300-229 π.Χ.

187. Ενδεικτικά αναφέρουμε την πώρινη στήλη των αρχών του 6ου αι. π.Χ. από το Δίπυλο: F. Willemsen, Stelen, AM 85 (1970), σ. 23-28, πίν. 9.

188. Αναφέρουμε στήλη ελληνιστικών χρόνων με γραπτή παράσταση άστρου με βλαστόσπειρες στο τύμπανο της αετωματικής της επίστεψης: Kl. Parlasca, Syrische Grabreliefs hellenistischer und römischer Zeit, Mainz am Rhein 1982, 6, πίν. 2, 3.

189. Αδάμ-Βελένη, ό.π. (υποσημ. 185), σ. 17-28, εικ. 1-2, σχέδ. 1. Παραδείγματα με πρόσφατη βιβλιογραφία: St. G. Miller, The Tomb of Lyson and Kallikles: a Painted Macedonian Tomb, Mainz am Rhein 1993, σ. 55-58 και ιδιαίτερα σημ. 128.

190. Kl. Bringmann - H. v. Steuben (επιμ.), Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer, Berlin 1995, σ. 174-175, αριθ. κατ. 108 [A], εικ. 60 και 61.

191. Ο N. Ceka, ωστόσο, θεωρεί την ασπίδα ιλλυρική και ανεβάζει τη χρονολόγηση της στήλης στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.,

σκου. Ο αμφορίσκος φέρει λαβές στο ύψος των ώμων, ενώ από το στόμιό του προβάλλουν τρία λεπτόμισχα άνθη. Ο συγκεκριμένος τύπος σπάνια απαντά σε επιτύμβια μνημεία. Ένα από τα λίγα γνωστά παραδείγματα αναγνωρίζεται σε επιτύμβια στήλη από τη Θήβα του 3ου αι. π.Χ.[192]. Εξίσου ασυνήθιστα είναι τα τρία άνθη.

Από πλευράς εικονογραφίας ακολουθούνται θέματα μεμονωμένων εικόνων, φυτών, ζώων και άλλων αντικειμένων τα οποία αποτελούν αντικείμενο εμπνεύσεως στη χθόνια λατρεία και τα ταφικά έθιμα. Η σχέση της μυρτιάς και του κισσού με τους νεκρούς και τη λατρεία θεοτήτων με χθόνια υπόσταση, όπως η Δήμητρα, η Περσεφόνη και ο Διόνυσος, έχει επανειλημμένα τονιστεί[193]. Στην περίπτωση δε της βαλανιδιάς η σημασία της στη λατρεία του Δωδωναίου Δία[194] εξηγεί τη μεγάλη διάδοση που γνωρίζει στην τέχνη των στηλών της Δυτικής και Βορειοδυτικής Ελλάδας. Η βαλανιδιά, η μυρτιά, ο κισσός, η ελιά και η δάφνη θεωρούνται σύμβολα αιώνιας θαλερότητας και καθοσιώσεως, εμφανίζονται συχνότατα στη νεκρική θεματογραφία[195] και αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των προσφορών προς τους *τεθνεῶτας* με τη μορφή στεφάνων ή κλαδιών. Τα τελευταία, ευρύτατα διαδεδομένα κατά την ελληνιστική περίοδο, συναντώνται ως κτερίσματα τάφων σε πολλές περιοχές του ελληνικού κόσμου[196].

Η επίδραση είναι άμεση και στην τέχνη των στηλών της Βορειοδυτικής Ελλάδας. Οι δύο στήλες από τα Πλαίσια ασφαλώς δεν είναι δυνατόν να σταθούν εκτός της σειράς αυτών των έργων. Εδώ όμως ο φυτικός διάκοσμος πλουτίζεται και από δύο κυριολεκτικά ανθισμένες βλαστόσπειρες, έτσι, ώστε διαφοροποιούνται από τα μέχρι τώρα γνωστά παραδείγματα. Δύσκολα αναγνωρίζεται το είδος κάθε άνθους με βεβαιότητα. Η γραπτή παράδοση όμως αναφέρεται σε ασφοδέλους, υακίνθους, κρίνα, ρόδα και βιολέτες αντιτάσσοντας στην παραπάνω αδυναμία μία ολόκληρη ποικιλία από νεκρολούλουδα, δίπλα στα οποία θα μπορούσαν κάλλιστα να σταθούν ως προσφορά στο νεκρό τα «πέτρινα λουλούδια» των δύο στηλών[197]. Στο ίδιο εικονογραφικό-θεματικό πνεύμα εντάσσεται, άλλωστε, και ο ψευδοαμφορίσκος των κροτάφων της στήλης της *Ἀμμιλοῦς*. Οι παραστάσεις αγγείων σε παρόμοια μνημεία αποτελούν από τον 4ο αι. π.Χ. και μετά σύνηθες φαινόμενο[198].

Ανάλογο εσχατολογικό περιεχόμενο έχουν και οι γρύπες, η παρουσία των οποίων αποτελεί εγγύηση για την προστασία του νεκρού, επειδή έχουν αποτροπαϊκή σημασία[199]. Στη στήλη του *Παρμενίσκου* από την Απολλωνία οι γρύπες πλαισιώνουν κάνθαρο. Σε πελίκη του 4ου αι. π.Χ. με ταύρο και πάνθηρα σύρουν το άρμα του Διονύσου, θεότητας κατεξοχήν χθόνιας και άμεσα συνδεδεμένης με μεταθα-

ό.π. (υποσημ. 65). Ασπίδα τέτοιου τύπου εικονίζεται να κρατά πολεμιστής σε στήλη προερχόμενη από την Άνω Μακεδονία: F. Papazoglou, Inscriptions de Pélagonie, BCH 98 (1974), σ. 278, εικ. 3b.

192. Fraser - Rönne 1957, σ. 71,Theb. 24, πίν. 7.

193. Για τη σχέση της μυρτιάς με τους νεκρούς και ειδικότερα με τη λατρεία της Δήμητρας και της Περσεφόνης: Lohmann, ό.π. (υποσημ. 54), σ. 123-124, Blech. ό.π. (υποσημ. 68), σ. 94. Για τη σχέση του κισσού με τη λατρεία του Διονύσου: Lohmann, ό.π., σ. 124-125, Blech, ό.π., σ. 95- 96.

194. P. R. Franke, Das Taubenorakel zu Dodona und die Eiche als der heilige Baum des Zeus Naios, AM 71 (1956), σ. 60 κ.ε.

195. Fraser - Rönne 1957, σ. 182-185. Lohmann, ό.π. (υποσημ. 54), σ. 123-125. Blech, ό.π. (υποσημ. 68), σ. 81-89.

196. Γενικά για τη σημασία του στεφάνου στα ταφικά έθιμα: Blech, ό.π. (υποσημ. 86), σημ. 19. Κ. Δαβάρας, Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου, ΑΕ 1985, σ. 177-189. Επίσης, Ελ. Τσιγαρίδα, Παρατηρήσεις πάνω στα μετάλλινα στεφάνια της Μακεδονίας, Αρχαία Μακεδονία V, 3 (1993), σ. 1631-1639. Ειδικότερα για στεφάνια μυρτιάς: Blech, ό.π. (υποσημ. 68), σ. 94, Δαβάρας, ό.π. 181, σημ. 164, Ori di Taranto, ό.π. (υποσημ. 157), σ. 94-97, αριθ. κατ. 24-27· δρύινα στεφάνια: Δαβάρας, ό.π., σ. 181, σημ. 165, Ori di Taranto, ό.π. (υποσημ. 157), σ. 100-108, αριθ. κατ. 32-46, Κατσικούδης, ό.π. (υποσημ. 63), σ. 418, σημ. 36· στεφάνια κισσού: Lohmann, ό.π. (υποσημ. 54), σ. 124-125, Δαβάρας, ό.π., σ. 181, σημ. 166, Ori di Taranto, ό.π. (υποσημ. 157), σ. 90-94, αριθ. κατ. 18-23. Τελευταία: Ερ. Κανίνια, Χρυσά στεφάνια από τη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου, ΑΔ 49-50 (1994-1995), Μελέτες, σ. 97-132.

197. Για συγκεντρωμένα παραδείγματα: Lohmann, ό.π. (υποσημ. 54), σ. 119-121 και ειδικότερα σημ. 954. Επίσης, Blech, ό.π. (υποσημ. 68), σ. 96-97.

198. H. Luschey, Zur Wiederkehr archaischer Bildzeichen in der attischen Grabmalkunst des 4. Jahrhunderts v. Chr. στο Neue Beiträge zur Klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1954, σ. 244. Fraser - Rönne 1957, σ. 71-75.

199. Ενδεικτικά: Delplace, ό.π. (υποσημ. 141), σ. 414-426, Vedder, ό.π. (υποσημ.145), σ. 133-134. Σισμανίδης, ό.π. (υποσημ. 158), σ. 45, 216- 218.

νάτιες δοξασίες και αντιλήψεις[200]. Στην Ήπειρο, ειδικότερα, ο ταύρος θεωρείται το κατεξοχήν ιερό ζώο του Ποσειδώνα, θεού των σεισμών, των εγκάτων της γής, των πηγαίων νερών και του Κάτω Κόσμου[201]. Συγχρόνως ο *ἠπειρωτικὸς βοῦς* παραπέμπει εύγλωττα στον κτηνοτροφικό χαρακτήρα της περιοχής. Ήταν γνωστή η φήμη των βοδιών της Ηπείρου, αφού υμνήθηκε από τον Πίνδαρο[202]. Ονομαστοί ήταν οι *λαρινοὶ βόες* της Κεστρίνης[203]. Έχει μάλιστα υποστηριχθεί οτι η παράσταση του ιερού ταύρου στα νομίσματα της Ηπειρωτικής Συμμαχίας και του Κοινού των Ηπειρωτών είχε οικονομικό χαρακτήρα και απέβλεπε στη διαφήμιση των ηπειρωτικών βοδιών στις αγορές της εποχής[204].

Όσον αφορά στον «αστέρα-ήλιο», η απεικόνισή του με τη μορφή μακεδονικής ασπίδας σε στήλες και μνημεία ταφικού χαρακτήρα θεωρήθηκε οτι αποτελεί ένδειξη της καταγωγής του νεκρού και, κατ' επέκτασιν, της σχέσης του με το μακεδονικό στρατό[205]. Στην περίπτωση βέβαια της δικής μας στήλης – δεδομένων των σχέσεων των Ηπειρωτών με το μακεδονικό βασιλικό οίκο – θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το αποτέλεσμα της διάδοσης ενός αναγνωρίσιμου λογότυπου. Η διαπίστωση αυτή, σε συνδυασμό με την καλλιτεχνική ποιότητα της στήλης, επιτρέπει την υπόθεση ότι η στήλη θα πρέπει να ανήκε σε κάποιαν εκπρόσωπο της τοπικής άρχουσας τάξης, με πιθανή σχέση ή καταγωγή με την περιοχή της Μακεδονίας[206].

Στο σύνολό του ο διάκοσμος της στήλης της *Ἀμμιλοῦς* φαίνεται οτι συμπυκνώνεται στην εντυπωσιακή περιγραφή της νεκρικής κλινοστρωμνής, όπως διασώζεται στο *Ὀνομαστικόν* του Πολυδεύκη : *Στρωμνή...ἀνθοῦσα, εὔανθής, πολυανθής, ποικίλη, παμποίκιλος, πολύμορφος...· ζῷα ἐνύφαντο, ἄνθη ἐνεπεποίκιλτο, θηρία ἐνεγέγραπτο, ἄστρα ἐνήστραπτεν*[207].

Πολυτελή υφάσματα, πλούσια διακοσμημένα και εικονογραφημένα, απαντώνται συχνότατα στο ταφικό τελετουργικό, και ιδιαίτερα ως σκευή της ταφικής κλίνης[208]. Αυτό, γνωστό ήδη από την ύστερη εποχή του Χαλκού, επιβιώνει στους μετέπειτα χρόνους αντανακλώντας πανάρχαιες δοξασίες για τη συμβολική δύναμη του υφάσματος στον ανθρώπινο κύκλο της ζωής και του θανάτου[209]. Στην περίπτωση της στήλης θα ήταν ιδιαίτερα ελκυστικό να εξετάσουμε στην επιλογή της θεματογραφίας της την επίδραση αυτών των έργων[210]. Άλλωστε, η διάταξη του διακόσμου της σε ζώνες αποπνέει μια αίσθηση εκζήτησης και παραπέμπει στον τρόπο οργάνωσης της διακόσμησης έργων της υφαντικής, που ασφαλώς θα έβρισκαν αρκετούς αγοραστές στους κόλπους της τοπικής εύπορης τάξης, στην οποία χωρίς αμφιβολία ανήκε η *Ἀμμιλώ* της στήλης[211].

200. Λούβρο MNB 1036: C. Gasparri, LIMC III, 1,1986, σ. 463, αριθ. κατ. 461, λ. Dionysos. Για τη σχέση των γρυπών με τον Διόνυσο: Delplace, ό.π. (υποσημ. 141), σ. 372-376. Για τη σχέση του ταύρου με τον Διόνυσο: Σισμανίδης, ό.π. (υποσημ. 158), σ. 220, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

201. Για τη λατρεία του χθόνιου Ποσειδώνα στην Ήπειρο και ειδικότερα στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα: Σ. Δάκαρης, Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα, Αθήνα 1993, σ. 31. Επίσης, Hammond 1967, σ. 740-741. Γενικά για τη λατρεία του θεού στον ηπειρωτικό χώρο: Franke, ό.π. (υποσημ. 181), σ. 290-294.

202. Πίνδαρος, Νέμεα. 4. 83-84: *βουβόται τόθι πρῶνες ἕξοχοι κατάκεινται*
Δωδώναθεν ἀρχόμενοι πρὸς Ἰόνιον πόρον.

203. Λεξικό της Σούδας (επιμ. A. Adler), Leipzig 1928-1938: *λαρινοὶ βόες*.

204. Σ. Δάκαρης, Η κτηνοτροφία στην αρχαία Ήπειρο, Ιωάννινα 1976, σ. 17-18.

205. K. Liampi, Der makedonische Schild als propagandistisches Mittel in der hellenistischen Zeit, Μελετήματα 10 (1990), σ. 157-171, κυρίως σ. 165, σημ. 43.

206. Μια τέτοια υπόθεση φαίνεται να ενισχύει και το όνομα της νεκρής, ετυμολογικά συγγενή ονόματα του οποίου μαρτυρούνται στον προαναφερθέντα γεωγραφικό χώρο, ό.π. (υποσημ. 26).

207. Πολυδεύκης, X 42.

208. Σισμανίδης, ό.π. (υποσημ. 158), σ. 223-227.

209. E. J. W. Barber, Prehistoric Textiles, Princeton, New Jersey 1991, σ. 358-382.

210. Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα με λίθινο θραύσμα από την Πέργαμο της Μ. Ασίας με παράσταση υφασμάτινου καλύμματος: AvP VII, 2, σ. 350-351, αριθ. κατ. 445, πίν. 44. Για απεικονίσεις υφασμάτων σε επιτύμβιες στήλες: Α. Καλογεροπούλου, Δύο αττικά επιτύμβια ανάγλυφα, ΑΔ 24 (1969), Μελέται, σ. 211-229.

211. Για τη θέση της γυναίκας στην Ήπειρο βλ. P. Cabanes, La place de la femme dans l'Épire antique, Iliria 2 (1983), σ. 201-209.

Οι δύο στήλες είναι κατασκευασμένες από τον ίδιο μαλακό ασβεστόλιθο, πέτρωμα που αφθονεί στην περιοχή. Συγκρινόμενες μεταξύ τους είναι εμφανές οτι ακολουθούν κοινά πρότυπα ως προς την επίστεψη (κυματιοφόρο γείσο) και τα παραπληρωματικά αρχιτεκτονικά στοιχεία (γεισίποδες, αστραγάλους). Οι ομοιότητες επεκτείνονται στον τρόπο οργάνωσης της διακόσμησης σε ζώνες και στο συνδυασμό φυτικών παραστάσεων με έμβια όντα. Κατά την αντιπαραβολή τους, ωστόσο, συνάγεται ότι είναι έργα διαφορετικών τεχνιτών, δεδομένου οτι ο τρόπος απόδοσης των επιμέρους λεπτομερειών υποδηλώνει διαφορετική καλλιτεχνική ιδιοσυγκρασία και ικανότητα.

Η στήλη ΜΙ 7614 είναι αναμφίβολα έργο προικισμένου τεχνίτη, που κατέχει απόλυτα την τέχνη του. Οι μορφές χαρακτηρίζονται από επιμελημένο σχέδιο, οι λεπτομέρειες δηλώνονται καθαρά, ενώ η διακόσμηση διαπνέεται από εσωτερικό ρυθμό και συμμετρία. Τα άνθη του φυτικού διακόσμου, όπως και τα ανθέμια, βρίσκονται πιο κοντά στην παράδοση έργων του όψιμου 4ου αι. π.Χ., ενώ ο τύπος της κυματοειδούς βλαστόσπειρας παραπέμπει σε συνθέσεις που χρονολογούνται στα τέλη του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ. Παλαιότερα πρότυπα φαίνεται ότι ακολουθούν ο ταύρος και οι γρύπες, ενώ ο «αστέρας-ήλιος» βρίσκεται πιο κοντά σε παραδείγματα χρονολογημένα στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. Τα στοιχεία αυτά σε συνδυασμό με τον τύπο των γραμμάτων της επιγραφής συνηγορούν για τη χρονολόγηση της στήλης της *Ἀμμιλοῦς* στη στροφή του 3ου προς το 2ο αι. π.Χ.

Η δεύτερη στήλη είναι νεότερη και σύμφωνα με όλα τα στοιχεία εντάσσεται στο α′ τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. Η μετάβαση σε απλούστερες μορφές είναι αισθητή και στα αρχιτεκτονικά της στοιχεία, στους γεισίποδες και στους αστραγάλους. Τα άνθη ακολουθούν καθιερωμένους τύπους του τέλους του 3ου και των αρχών του 2ου αι. π.Χ. και αποδίδονται συνοπτικά με αδρά περιγράμματα. Η φυτική σύνθεση κερδίζει σε σφρίγος και ζωντάνια αλλά χάνει ρυθμό και εσωτερική συνοχή. Η αποσπασματική της διατήρηση δεν επιτρέπει βέβαια περισσότερες παρατηρήσεις.

Η προσπάθεια εντοπισμού του καλλιτεχνικού κέντρου από το οποίο είναι άμεσα εξαρτημένες οι στήλες εμφανίζει δυσκολίες. Ο τύπος της επίστεψης, τα έγκοιλα ορθογώνια, τα ανάγλυφα γράμματα και οι κλάδοι παραπέμπουν στην Αμβρακία, όπου έχει αναγνωρισθεί και επιβεβαιωθεί χάρις στο μεγάλο αριθμό στηλών – ο οποίος συνεχώς εμπλουτίζεται με νέα ευρήματα από τις σωστικές ανασκαφές – η ύπαρξη ενός σημαντικότατου καλλιτεχνικού κέντρου με καθοδηγητικό ρόλο[212]. Οι στήλες αυτές, που συνεχίζουν την παράδοση απλούστερων τύπων του 4ου αι. π.Χ., συνιστούν από τον 3ο έως τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ομάδα, στην οποία, παρά τη γενικότερη ομοιογένεια που τη χαρακτηρίζει, διακρίνονται διαφορετικές τάσεις και τεχνοτροπίες.

Στις στήλες της Αμβρακίας, παρά το γεγονός ότι ακολουθείται ο ίδιος τύπος της μακρόστενης στήλης με το κυματιοφόρο γείσο, η ευρηματικότητα των Αμβρακιωτών τεχνιτών εκδηλώνεται, τόσο στην επιλογή του φορέα της επιγραφής, όσο και στο συνδυασμό των φυτικών κοσμημάτων. Ειδικότερα, μαζί με τα έγκοιλα ορθογώνια, τα οποία την εποχή αυτή αποκτούν διπλό και τριπλό πλαίσιο, εμφανίζονται δέλτοι (tabulae ansatae) και ταινίες (fillets), ενώ για την αναγραφή των ονομάτων χρησιμοποιείται η εγχάραξη παράλληλα με την επιπεδόγλυφη τεχνική. Στα περισσότερα παραδείγματα η διακόσμηση με τη μορφή κλαδιών μυρτιάς, δρυός, ελιάς, δάφνης ή κισσού οργανώνεται ως επί το πλείστον σε δύο ζώνες και συμπληρώνεται με την προσθήκη γεισιπόδων, αστραγάλων και σπανιότερα λέσβιου κυματίου. Οι κλάδοι, οι οποίοι ενώνονται στο κέντρο άλλοτε σε ρόδακα, άλλοτε σε σχηματοποιημένο *ἡράκλειον ἄμμα*, έχουν επικρατήσει να θεωρούνται τυπικό χαρακτηριστικό των ελληνιστικών εργαστηρίων της Αμβρακίας, με άμεση επίδραση στην τέχνη γειτονικών περιοχών.

Στη διακόσμηση των στηλών της Αμβρακίας απουσιάζουν οι βλαστόσπειρες, εκτός από τη στήλη του *Δάμωνος*. Η άμεση εξάρτηση της στήλης αυτής από μακεδονικά πρότυπα επιτρέπει την ένταξή της στην παράδοση εργαστηρίων τα οποία ανθούν στη Μακεδονία κατά τη διάρκεια του τελευταίου τρίτου

212. Fraser - Rönne 1957, σ. 187-196. Fraser - Rönne 1971, σ. 64-65, 67-69, 74. Ανδρέου 1981, σ. 121-125.

του 4ου και των αρχών του 3ου αι. π.Χ.[213]. Η επίδραση της καλλιτεχνικής αυτής παράδοσης αναγνωρίζεται και στη στήλη αριθ. 7614 του Μουσείου Ιωαννίνων. Πρόκειται αναμφίβολα για τύπους κοινούς στο θεματολόγιο της τέχνης των ελληνιστικών χρόνων, με εμφανείς και άμεσες αναφορές στην τέχνη της Μεγάλης Ελλάδας και της Μέσης Ιταλίας[214].

Στην ελληνιστική «κοινή» προσγράφεται και ο φυτικός διάκοσμος της στήλης ΜΙ 7615. Η άμεση σχέση του με τις αντίστοιχες ετρουσκοϊταλικές δημιουργίες θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί ως το αποτέλεσμα της διάδοσης τύπων κοινών στην τέχνη των μεγάλων κέντρων του ελληνιστικού κόσμου, όπως ο Τάρας, η Πέργαμος και η Αλεξάνδρεια. Στην «αξιοποιήση» των στοιχείων αυτών ο δυτικοελλαδικός χώρος κατέχει μια ιδιαίτερη θέση εξαιτίας των ειδικών ιστορικών συνθηκών που διαμορφώνονται ήδη από το τέλος του 4ου αι. π.Χ., όταν η Ήπειρος, μέσω της πολιτικής φιλόδοξων ηγεμόνων της, εμφανίζεται δυναμικά στο προσκήνιο του ελληνιστικού κόσμου[215].

Στην περίπτωση της στήλης της *Ἀμμιλοῦς*, η σχέση με την κατωιταλιώτικη τέχνη επιβεβαιώνεται και από την εραλδική παράσταση του ταύρου με τους δύο γρύπες. Γενικά, οι παράστασεις εμβίων όντων δεν συνηθίζονται στις στήλες της Δυτικής Ελλάδας. Από τα μέχρι τώρα γνωστά παραδείγματα στην κατηγορία των στηλών αυτών ανήκουν οι στήλες από την Κασσώπη[216], το Ανακτόριο[217], το Τριχώνιο[218], την Πάλαιρο[219], την Αρσινόη[220], καθώς και δύο στήλες άγνωστης προέλευσης, εκ των οποίων η μία έχει συνδεθεί με την περιοχή της Βορειοδυτικής Πελοποννήσου[221]. Αντίθετα, τα παραδείγματα πληθαίνουν σε περιοχές όπως η Απολλωνία, όπου μια σειρά από στήλες του τέλους του 3ου και των αρχών του 2ου αι. π.Χ. αποδεικνύουν την ύπαρξη στην περιοχή ενός δραστήριου εργαστηρίου, που οφείλει πολλά στην καλλιτεχνική παράδοση της γειτονικής Μακεδονίας και κυρίως της Νότιας Ιταλίας[222]. Από την Αμβρακία, ωστόσο, μόνο δύο στήλες με παραστάσεις εμβίων όντων είναι γνωστές[223].

Εν κατακλείδι, οι δύο στήλες συνδυάζουν στοιχεία που δηλώνουν επιρροές από διαφορετικά εργαστήρια και καλλιτεχνικά κέντρα του ελληνιστικού κόσμου. Τα στοιχεία αυτά, όπως και έχει ήδη τονισθεί, αποτελούν μια κοινή καλλιτεχνική γλώσσα με κοινά εκφραστικά μέσα, τα πρότυπα της οποίας θα μπορούσαν ίσως να αναζητηθούν στα χαμένα πλέον έργα της ελλαδικής μνημειακής ζωγραφικής και κατ' επέκτασιν στην τέχνη της Αττικής και της Βόρειας Πελοποννήσου[224]. Η εικονογραφική, άλλωστε, ανάλυση των επιμέρους χαρακτηριστικών της στήλης της *Ἀμμιλοῦς* έδειξε βέβαιη εξάρτηση, τόσο από αττικά, όπως το θέμα του ταύρου, όσο και από πελοποννησιακά-κορινθιακά πρότυπα, όπως το λυρόσχημο ανθέμιο. Πρόκειται αναμφίβολα για τύπους γνωστούς και οικείους, οι οποίοι με τον καιρό συγκεντρώθηκαν και αποθησαυρίστηκαν, για να χρησιμοποιηθούν κάθε φορά εκ νέου. Η διαδικασία αυ-

213. Papapostolou 1993, σ. 83.

214. Για τα προβλήματα σχετικά με το θέμα της προέλευσης των κοσμημάτων αυτών βλ. Papapostolou 1993, σ. 83-84, κυρίως σημ. 302.

215. Εύγλωττο παράδειγμα η εκστρατεία του Αλέξανδρου Α' του Μολοσσού (334/333-331/330 π.Χ.) και του Πύρρου (280-275/274 π. Χ) στην Κάτω Ιταλία.

216. Βλ. υποσημ. 53.

217. Fraser - Rönne 1957, σ. 123, Anakt. 9, πίν. 24.

218. Βλ. υποσημ. 174.

219. Fraser - Rönne 1957, σ. 138-139, Pal. 34, πίν. 26.

220. Fraser - Rönne 1957, σ. 144, Ars. 5, πίν. 25.

221. Fraser - Rönne 1957, σ. 146, U.P. 2, πίν. 27 και Rönne- Linders, ό.π. (υποσημ. 165), σ. 85 κ.ε, εικ. 1, αντίστοιχα.

222. Για τις επιδράσεις στην τέχνη των επιτυμβίων στηλών της Απολλωνίας από την Κάτω Ιταλία: C. Praschniker, Muzakhia und Malakastra, Archäologische Untersuchungen in Mittelalbanien, ÖJhBeibl 21-22 (1922/24), στ. 132-134. Sestieri, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 126-128. Fraser - Rönne 1957, σ. 193-196. Rönne-Linders, ό.π. (υποσημ. 165), σ. 88. Bergmann, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 110-111.

223. Οι στήλες είναι αδημοσίευτες και προέρχονται από την ανασκαφή των οικοπέδων Σεργιάννη και Θεοδώρου, αντίστοιχα. Διακοσμούνται, η μια με σειρήνες, περιδέραιο, ψέλια και μετάλλια, ενώ η άλλη με γυναικείες μορφές σε βλαστόσπειρα. Για τις πληροφορίες ευχαριστώ θερμά τις συναδέλφους Β. Καρατζένη, Γ. Πλιάκου και Α. Αγγέλη.

224. Papapostolou 1993, σ. 83, σημ. 302.

τή γίνεται αντιληπτή μέσω της χρήσης «υποδειγμάτων» (pattern books), μητρών και κυρίως της μετακίνησης ανθρώπων και αγαθών.

Για την Ήπειρο των όψιμων ελληνιστικών χρόνων, τόσο η αρχαία παράδοση, όσο και οι αρχαιολογικές μαρτυρίες σκιαγραφούν μια πολυσύνθετη πολιτισμική πραγματικότητα, η δυναμική της οποίας ορίζεται μέσα από ένα πλέγμα επαφών με την Κάτω Ιταλία, τη Μακεδονία, τη Μ. Ασία και την Αλεξάνδρεια. Αντικείμενα πολυτελή, όπως τα δώρα των Ταραντινών απεσταλμένων στον Πύρρο[225] ή τα αλεξανδρινά αγγεία από φαγεντιανή γη[226] και τα έργα χαλκοπλαστικής[227] που βρέθηκαν στο Ιερό της Δωδώνης, δείχνουν, αν μη τι άλλο, μια εξοικείωση με τα τρέχοντα καλλιτεχνικά ρεύματα και τις προτιμήσεις της εποχής. Στην περίπτωση αυτή ίσως δεν θα πρέπει να παραγνωρισθεί και ο ρόλος που έπαιξαν στη διάδοση των διακοσμητικών θεμάτων τα ύφασματα, δεδομένου ότι δύο από τις σημαντικότερες ελληνικές πόλεις που συνδέθηκαν με την ιστορία των ηπειρωτικών περιοχών, η Κόρινθος[228] και ο Τάρας[229], ήταν στην αρχαιότητα φημισμένες για την παραγωγή και τη διάθεση πολυτελών υφασμάτων.

Η εύρεση των δύο στηλών σε μια περιοχή που από πλευράς γεωμορφολογίας ευνοούσε τις μετακινήσεις και τις πολιτισμικές ανταλλαγές με κέντρα σημαντικά, όπως η Αμβρακία, δικαιολογεί σε ένα μεγάλο βαθμό την καλλιτεχνική τους ποιότητα. Παράλληλα, η ίδια η θέση του λεκανοπεδίου, μόλις 30 χλμ. ΝΑ. του λεκανοπέδιου των Ιωαννίνων, όπου και η έδρα των Μολοσσών, δεν αφήνει αμφιβολίες για την ένταξη της περιοχής στην εδαφική επικράτεια της αρχαίας Μολοσσίδος. Πρόκειται επομένως για ένα από τα *μολοσσά γάπεδα*, τα οποία κατά τον Αισχύλο[230] βρίσκονταν στην ευρύτερη περιοχή της Δωδώνης, όταν ήταν ακόμη *Θεσπρωτῶν οὖδας*[231].

Οι δύο στήλες εντάσσονται στην πολιτισμική ενότητα, τα θεμέλια της οποίας ετέθησαν στην εποχή του Πύρρου, χάρις σε μια σειρά πολιτικών και στρατιωτικών κινήσεων, που έλαβαν χώρα σε ένα ευρύτατο πεδίο δράσης, εκτεινόμενο από τη Νότια Ιλλυρία έως την Ακαρνανία[232]. Η ένταξη των περιοχών αυτών στη σφαίρα επιρροής του μολοσσικού οίκου ανανέωσε τις ήδη υπάρχουσες επαφές και συνέβαλε στη δημιουργία μιας κοινής καλλιτεχνικής γλώσσας, εκφράσεις της οποίας αποτελούν έργα, όπως οι δύο στήλες από τα Πλαίσια.

Η ολοκλήρωση της ανασκαφής και η συνέχιση των ερευνών στην περιοχή ελπίζουμε ότι θα επιτρέψουν τη δημιουργία πληρέστερης εικόνας για τον πολιτισμικό περίγυρο της ηπειρωτικής ενδοχώρας, στην οποία δημιουργήθηκαν οι δύο στήλες.

Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων *ΙΟΥΛΙΑ Κ. ΚΑΤΣΑΔΗΜΑ*

225. Πλούταρχος, Πύρρος 13, 6: *...πρέσβεις ἔπεμψαν εἰς Ἤπειρον* (οι Ταραντίνοι), *οὐχ αὑτῶν μόνον ἀλλὰ καὶ τῶν Ἰταλιωτῶν, δῶρα τῷ Πύρρῳ κομίζοντας...*

226. K. Parlasca, Zur Verbreitung ptolemäischer Fayencekeramik ausserhalb Ägyptens, JdI 91 (1976), σ. 142-143, σημ. 48. M-D. Nenna - M.Seif el -Din, La vaisselle en faïence du musée gréco-romain d'Alexandrie, BCH 117 (1993) σ. 587-588.

227. K. A. Neugebauer, Zeus von Dodona, IdI 49 (1934), σ. 162-179. E. Walter-Karydi, Bronzen aus Dodona - eine epirotische Bildhauerschule, JbBerlMus 23 (1981), σ. 11-48. Cl. Rolley, Greek Bronzes (μετάφραση από το γαλλικό R. Howell), London 1987, σ. 181-184. D. B. Thompson, A Dove for Dione, Hesperia 20 (1982), Suppl., σ. 155-162.

228. Αθήναιος I 27d: *Κορίνθου στρώματα* και 12 525d: *Καλασίρεις Κορινθιουργεῖς.*

229. Λουκιανός, Ρητόρων Διδάσκαλος 15: *ἐσθὴς... ἔργον τῆς Ταραντίνης ἐργασίας.*

230. Αισχύλος, Προμηθεύς Δεσμώτης, 829-830.

231. Ευριπίδης, Φοίνισσαι, 982.

232. Hammond 1967, σ. 587-588.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις καθιερωμένες βιβλιογραφικές συντομογραφίες χρησιμοποιούνται και οι ακόλουθες:

Ανδρέου 1981	Η. Ανδρέου, Δύο στήλες από την Ήπειρο, ΗπειρΧρον 23 (1981), σ. 114-125.
Δάκαρης 1968	Σ. Δάκαρης, Επιτύμβιος στήλη ή περί δρυολατρείας, στο Χαριστήριον εις Αν. Ορλάνδον, Δ', Αθήναι 1967-1968, σ. 386-405.
CIGIME I, 1995	Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Épire, I. P. Cabanes - F. Drini, Inscriptions d'Épidamne-Dyrrhachion, Paris 1995.
CIGIME I. 2, 1997	Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Épire I. 2. P. Cabanes - N. Ceka, Inscriptions d'Apollonia d'Illyrie, Paris 1997.
Fraser - Matthews 1997	P.M. Fraser - E. Matthews, A Lexicon of Greek Personal Names, IIIA, The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Graecia, Oxford 1997.
Fraser - Rönne 1957	P.M. Fraser - T. Rönne, Boeotian and West Greek Tombstones, Lund 1957.
Fraser - Rönne 1971	P.M. Fraser - T. Rönne-Linders, Some More Boeotian and West Greek Tombstones, OpAth X (1971), σ. 53-83.
Grecs et Illyriens	P. Cabanes (επιμ.), Grecs et Illyriens dans les inscriptions en langue grecque d'Épidamne - Dyrrhachion et d'Apollonia d'Illyrie, Actes de la table ronde internationale, 1989 (Paris 1993).
Hammond 1967	N.G.L. Hammond, Epirus. The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and the Adjacent Areas, Oxford 1967.
Papapostolou 1993	J.A. Papapostolou, Achaean Grave Stelai, with Epigraphical Notes by A. Rizakis, Αθήναι 1993.
Φηγός	Φηγός: Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σ. Δάκαρη, Ιωάννινα 1994.

Summary

TWO GRAVE STELAI FROM PLAISIA IN THE PREFECTURE OF IOANNINA

In 1993, two grave stelai were found at the village of Plaisia in the prefecture of Ioannina. They belong to the type of stelai from Northwest Greece, which developed in the 3rd c. and continue to be found down to the 2nd c. BC. The characteristic features of stelai of this category are the crown mouldings, the dentils, the astragals, the branches, the sank cartouches and the tabulae ansatae. All these features are to be found in these two stelai, in which the decoration is additionally enriched by floral scrolls and depictions of living beings. These elements belong to the Hellenistic koine, directly recall the art of the major Hellenistic centres, and reveal an eclecticism characteristic of the style of provincial workshops.

The two stelai discussed are directly related to the artistic tradition of Hellenistic Ambrakia, capital of the kingdom of Pyrrhos (295 BC), at which the existence has been recognised of an important centre that played a leading role. At the same time, the use of elements such as figurative relief representations enables us to assign the two stelai to a series of monuments, found from Apollonia to Aetolia, which are clearly influenced by Southern Italy, Macedonia, and Alexandria.

The first of the two stelai (MI 7614), in which the inscription is also preserved, dates from the turn of the 3rd to the 2nd c. BC. The second (MI 7615) is later and dates to the first quarter of the 2nd c. BC.

IOULIA K. KATSADIMA

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΛΑΪΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΛΛΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Η ΣΩΣΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΟΙΚΟΠΕΔΟ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΠΑ

Στη μνήμη της Εφόρου Μαρίας Σιγανίδου[1]

Το οικοδόμημα το οποίο αποκαλύφθηκε εν μέρει στο οικόπεδο Γεωργίου Παππά στην Πέλλα (Σχέδ. 1, Α-2· Πίν. 55 α) φαίνεται να ανήκει στο γνωστό από τις παλαιότερες και νεότερες ανασκαφές τύπο των οικιών της Πέλλας, όπου οι χώροι κατοικίας οργανώνονται γύρω από την υπαίθρια αυλή[2]. Η σωστική ανασκαφή του διήρκεσε με διακοπές από τις 2 Απριλίου έως τις 12 Δεκεμβρίου 1977 και περιορίστηκε μόνο στο χώρο της υπό ανέγερση οικοδομής[3]. Από την αυλή αποκαλύφθηκε μόνο ένα μικρό τμήμα, η υπόλοιπη, όπως και η ανατολική πτέρυγα της αρχαίας οικίας, βρίσκεται κάτω από την παλαιά οικοδομή του ιδιοκτήτη του οικοπέδου. Στο τμήμα που αποκαλύφθηκε φάνηκε ο στυλοβάτης του περιστυλίου, τμήμα ενός πεσσού από ασβεστόλιθο σχεδόν λιωμένου[4] και ένα επίκρανο από πωρόλιθο.

Η δυτική στοά είχε πλάτος 2,70 και η βόρεια 3,40 μ. Γύρω από τις στοές και σε επικοινωνία με αυτές αποκαλύφθηκαν έξι δωμάτια, που ονομάστηκαν με τα γράμματα του αλφαβήτου, Α-Δ στα δυτικά, Ε και ΣΤ στα βόρεια (Πίν. 55 α). Οι τοίχοι των δωματίων αριθμήθηκαν με αραβικούς αριθμούς, εκτός από τους θυραίους των δωματίων Α, Β κτλ. (Σχέδ. 2). Νότια από το Α πρέπει να υπήρχε τουλάχιστον ακόμη ένα δωμάτιο (Σχέδ. 2, τοίχος 12). Ο τοίχος 9 πρέπει να είναι ο δυτικός τοίχος της οικίας, της οποίας είχε διαρπαγεί ένα μεγάλο μέρος. Η χρήση των αρχαίων λιθοπλίνθων ως οικοδομικού υλικού σε μεταγενέστερα κτίρια ήταν πολύ διαδεδομένη στην Πέλλα. Σε αυτό το λόγο πρέπει να αποδοθεί και η καταστροφή του τοίχου 9, καθώς και στις παλαιότερες εργασίες της ΔΕΗ. Ο τοίχος αυτός δεν αποτελούσε και την οικοδομική γραμμή του τετραγώνου στο οποίο ανήκε η οικία. Με τις μετρήσεις που έγιναν από την Εφορεία για τη σύνταξη του πολεοδομικού σχεδίου της πόλης[5] πιστεύεται πως η οικοδομι-

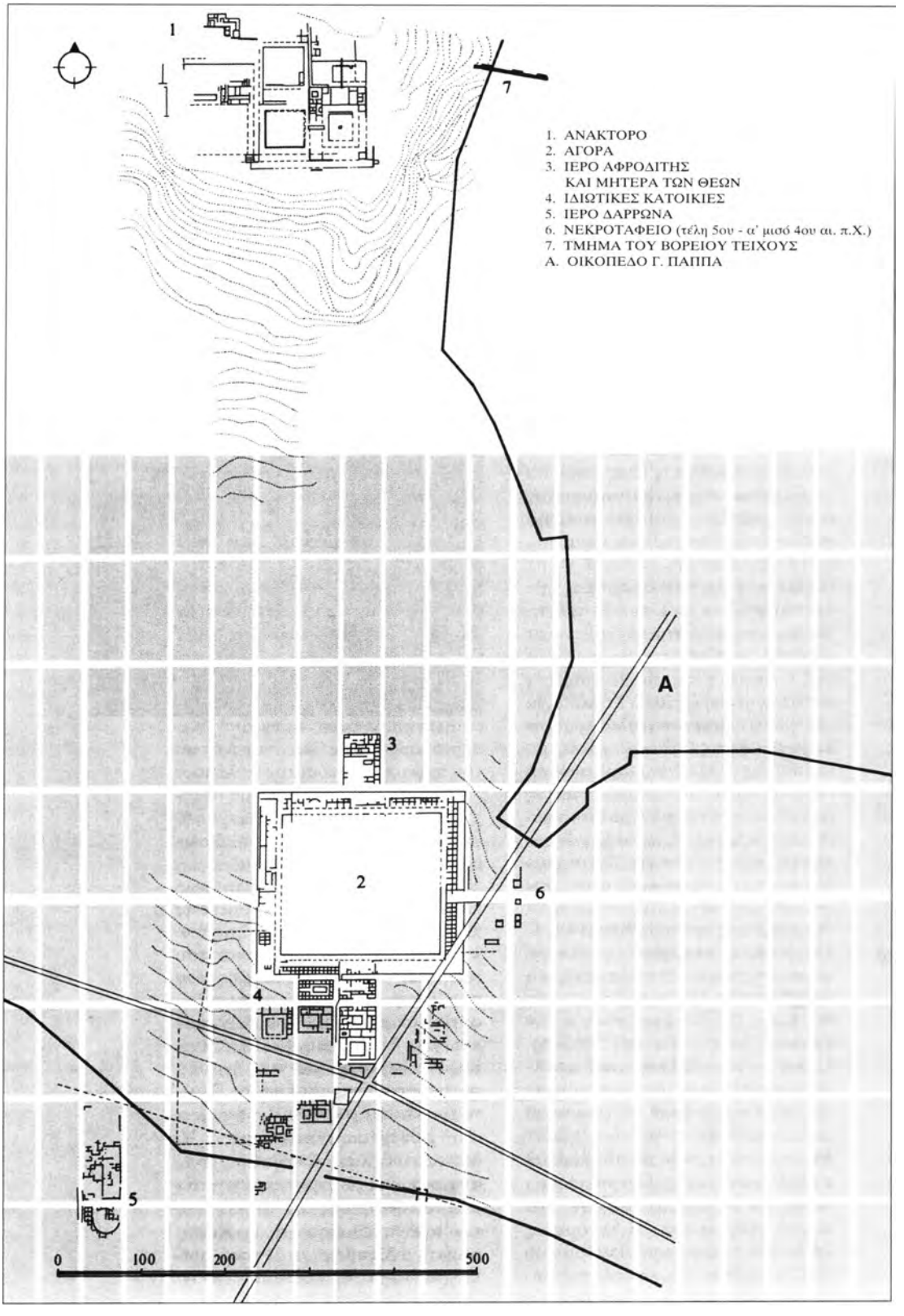
1. Την Έφορο Μαρία Σιγανίδου πρωτοσυνάντησα στο τέλος Μαΐου του 1977. Η ανασκαφή του οικοπέδου Παππά ήταν η πρώτη ανασκαφή που μου ανέθεσε στη διάρκεια της μακρόχρονης συνυπηρέτησής μας στη ΙΖ' ΕΠΚΑ Έδεσσας έως το 1991, οπότε και συνταξιοδοτήθηκε. Όλα αυτά τα χρόνια η συνεργασία μας υπήρξε άψογη, ξεπερνώντας τα όρια της απλής υπαλληλικής σχέσης. Η ανθρωπιά και η ζεστασιά της είχαν δημιουργήσει μια ατμόσφαιρα οικογενειακή στο Μουσείο Πέλλας, όπου εργαζόμαστε τότε ως έκτακτοι αρχαιολόγοι. Και αργότερα όμως ως προϊσταμένη πάντοτε συνέβαλε στην πρόοδο των υπολοίπων, παράλληλα με την προώθηση του συνολικού έργου της Εφορείας. Στη μνήμη μας θα μείνει αξέχαστη.

2. Για τους τύπους των οικιών της Πέλλας βλ. Μ. Σιγανίδου, Η ιδιωτική κατοικία στην αρχαία Πέλλα, Αρχαιολογία 2 (1982), σ. 31-36. Επίσης, Μακαρόνας - Γιούρη 1989, σ. 18 κ.ε.

3. Την ανασκαφή επόπτευσαν οι τότε επιστημονικοί βοηθοί Παρασκευή Παλαιοπάνου στην αρχή και η υπογράφουσα στη συνέχεια. Είχε προταθεί κατ' αρχήν η απαλλοτρίωσή του, στη συνέχεια όμως επιτράπηκε η διατήρησή του σε κατάχωση. Μια πρώτη έκθεση της ανασκαφής έχει δοθεί από τη Μαρία Σιγανίδου, ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, σ. 215- 216. Η αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από την αρχιτέκτονα Άννα Ξεναρίου. Τα σχέδια των αγγείων ετοιμάστηκαν από τους Νίκο Σφήκα, αρχιτέκτονα, και Παναγιώτη Χρυσοστόμου, αρχαιολόγο. Τέλος, η επεξεργασία του υλικού ολοκληρώθηκε σε δύο φάσεις, το 1977 από τους Τάσο και Έφη Μοδίτση και το 1985 από τους Θωμά Μπογοΐτση, Βασίλη Καλαϊτζίδη και Γιώργο Χατζησταύρου. Όλους τους ευχαριστώ θερμά. Επίσης, ευχαριστώ θερμά την Έφορο Αρχαιοτήτων Αγγελική Λεμπέση για τις χρήσιμες υποδείξεις της στο κείμενο.

4. Πεσσοί στο περιστύλιο έχουν αποκαλυφθεί και σε άλλα σπίτια της Πέλλας: Μακαρόνας 1960, σ. 79, και Μακαρόνας 1964, σ. 338.

5. Για το πολεοδομικό της Πέλλας βλ. Μ. Σιγανίδου, Πολεοδομικά προβλήματα Πέλλας, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 167-173.

Σχέδ. 1. Πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας Πέλλας. (Α: Οικόπεδο Γ. Παππά).

κή γραμμή του τετραγώνου βρισκόταν δυτικότερα. Αν ισχύει αυτό πραγματικά, τότε πρέπει να δεχθούμε ότι κολλητά στον τοίχο της οικίας υπήρχαν και άλλοι χώροι, ίσως μαγαζιά, μέχρι τον πρώτο δρόμο στα δυτικά της. Πάντως από τα ανασκαφικά δεδομένα (κατώφλια κτλ.) δεν φαίνεται να επικοινωνούσαν τα δωμάτιά του με τους χώρους αυτούς[6]. Οι τοίχοι του σπιτιού δεν παρουσιάζουν το ίδιο οικοδομικό σύστημα. Οι καλύτερα κτισμένοι είναι οι θυραίοι, που έχουν όψη προς την αυλή. Στην τοιχοδομία τους (Σχέδ. 3) μπορεί κανείς να διακρίνει εναλλαγή μεγάλων λιθοπλίνθων με τμήματα κτισμένα από μικρές λιθοπλίνθους (ύψ: 0,10-0,15 μ.)[7]. Η ανωδομή των τοίχων ήταν από ωμά πλιθιά. Τα μήκη των κατωφλιών, που ήταν ιδιαίτερα προσεγμένα, κυμαίνονταν από 1,5 έως 2 μ., και είχαν πλάτος 0,75 μ. Μπροστά από τα κατώφλια των δωματίων Γ και Ε και για την κάθοδο προς την αυλή υπήρχαν σκαλοπάτια. Ως σκαλοπάτι του δωματίου Γ είχε χρησιμοποιηθεί ένα μαρμάρινο επίκρανο πλούσια διακοσμημένο.

Τόσο στις στοές, όσο και στα δωμάτια, παρατηρήθηκε η ίδια γνωστή στρωματογραφική διαδοχή. Κάτω από το επιφανειακό στρώμα, του οποίου το πάχος ποίκιλλε εξαιτίας της κλίσης του εδάφους από Β. προς Ν., παρατηρήθηκε το στρώμα καταστροφής των τοίχων και της στέγης, και στη συνέχεια κάτω από αυτό, το στρώμα με τα κινητά ευρήματα του χώρου. Πουθενά δεν διαπιστώθηκαν ίχνη πυρκαγιάς. Τα τμήματα της λακωνικής κεράμωσης κάλυπταν ολόκληρο σχεδόν το δωμάτιο Α και μέρος των υπολοίπων δωματίων και της αυλής. Η διαρπαγή της κεράμωσης και η εύρεση μεταβυζαντινών οστράκων σε συνδυασμό με τη διαρπαγή των τοίχων και την κλίση του εδάφους πείθουν πως η περιοχή δεν έμεινε αδιατάρακτη ανά τους αιώνες και εξηγούν τη μεγάλη καταστροφή των κινητών ευρημάτων.

Στην επόμενη παρουσίαση των χώρων θεωρήθηκε απαραίτητο για τη διαμόρφωση ολοκληρωμένης εικόνας η αρχιτεκτονική περιγραφή να ακολουθείται από την περιγραφή των κινητών ευρημάτων κατά κατηγορίες, ώστε έτσι να γίνεται φανερός ο λειτουργικός τους ρόλος στο σύνολο[8]. Ούτως ή άλλως, λιγοστές είναι οι παρατηρήσεις που μπορούν να γίνουν σχετικά με την αρχιτεκτονική του σπιτιού. Δεν διαπιστώθηκε μετά από τομές παλαιότερη φάση ούτε βρέθηκαν στοιχεία για δεύτερο όροφο. Τα αρχιτεκτονικά μέλη ήταν τα περισσότερα σε β′ χρήση, ενώ η αποσπασματικότητα της κεράμωσης δεν επέτρεψε την περισυλλογή ούτε ενός ακέραιου παραδείγματος. Από την άλλη πλευρά τα κινητά ευρήματα, και μάλιστα τα ειδώλια, που αποτέλεσαν το έναυσμα γι' αυτή τη μελέτη, πιστεύεται ότι αξίζει να παρουσιασθούν στο χώρο εύρεσης, τη χρήση του οποίου προσδιορίζουν αποκαλύπτοντας παράλληλα πλευρές της καθημερινής ζωής.

Δωμάτιο Α (Πίν. 56 α-β)

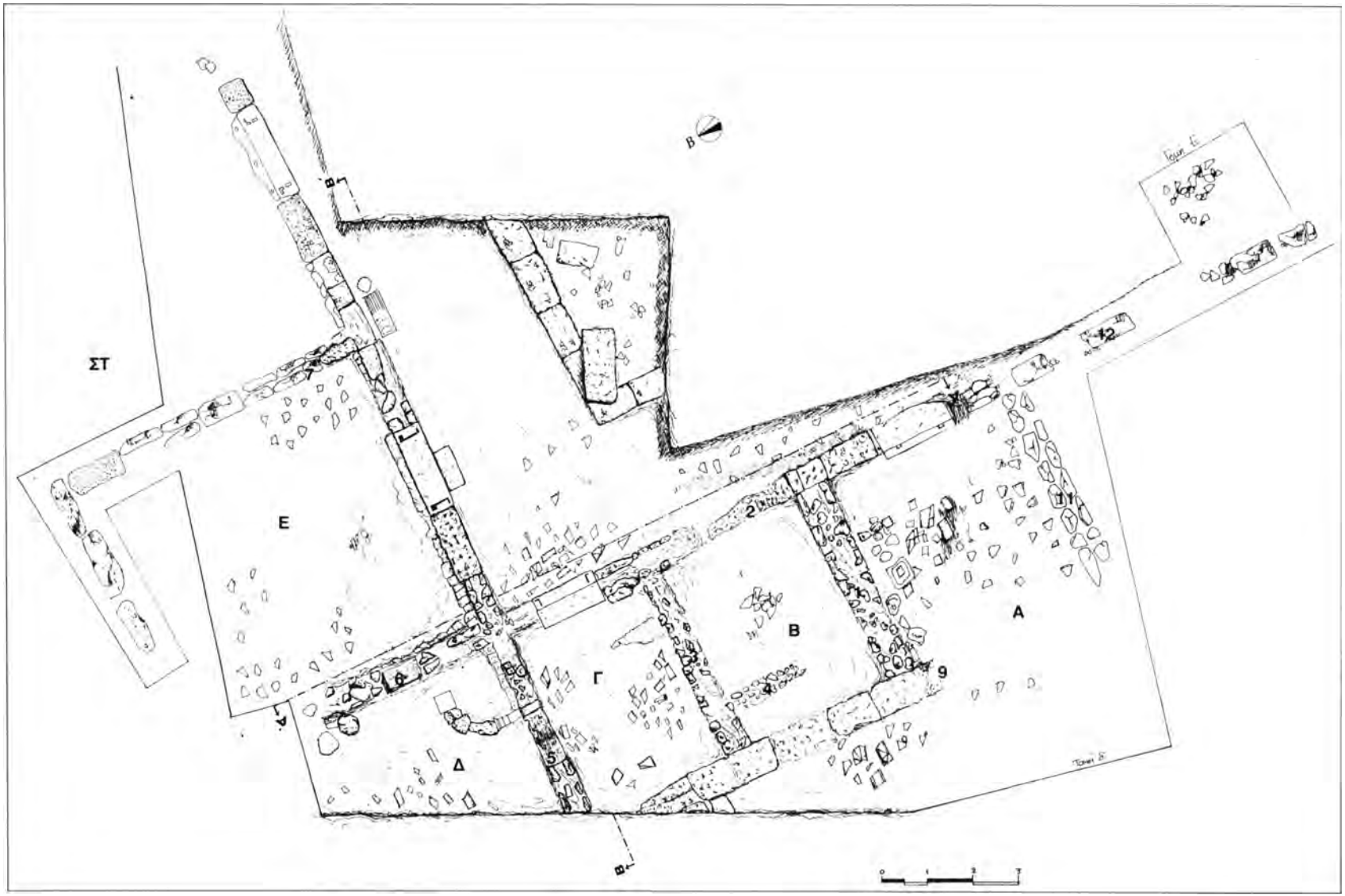
Πρόκειται για ορθογώνιο χώρο, διαστ. 4×4,35 μ. Στον ανατολικό τοίχο υπήρχε το θυραίο άνοιγμα με κατώφλι για δίφυλλη θύρα. Κάτω από το στρώμα καταστροφής της στέγης βρέθηκαν ειδώλια, αγγεία και άλλα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, που έδιναν την εντύπωση ότι μόλις είχε διακοπεί η ζωή στο χώρο[9]. Αμέσως νότια του τοίχου 1 και σε απόσταση 1,70 μ. από το θυραίο τοίχο του δωματίου, πάνω στο δάπεδο, βρέθηκε το κιονόκρανο αριθ. 25 του καταλόγου. Κοντά του βρέθηκαν και λιγοστοί αργοί λίθοι, που πρέπει να συναποτελούσαν ένα κτιστό υποστήριγμα. Ένας κυβόλιθος, τέλος, με αναθύ-

6. Ούτε μελλοντικές ανασκαφές θα επιλύσουν το πρόβλημα, αφού αυτοί οι χώροι βρίσκονται στο μεγαλύτερο μέρος τους κάτω από τον κεντρικό δημόσιο δρόμο του σημερινού οικισμού. Το τμήμα που παραμένει άσκαφτο σίγουρα θα έχει υποστεί τις επεμβάσεις που αναφέρουμε για τον τοίχο 9.

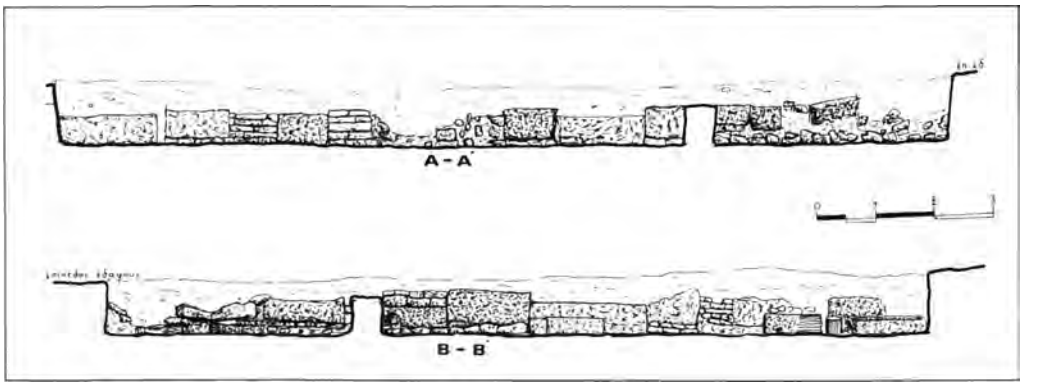
7. Ανάλογη τοιχοδομία παρατηρείται και στον τομέα VI της ανασκαφής της Πέλλας: Μακαρόνας 1964, σ. 343, πίν. 400, καθώς και στην Αγορά: Ακαμάτης 1993, σ. 184, σχέδ. 2. Η τοιχοδομία αυτή είναι γνωστή και από άλλα μέρη στα ελληνιστικά χρόνια.

8. Ανάλογα στο Ι. Βοκοτοπούλου, Η τελευταία οικία της μολοσσικής κώμης στη Βίτσα Ζαγορίου, Φηγός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σ. Δάκαρη, 1994, σ. 195 κ.ε. Σχετικά και στο Δρούγου 1992, σ. 21 και σημ. 24.

9. Πιθανότατα η στέγη του δωματίου έπεσε πρώτη και γι' αυτό τα αντικείμενα παρέμειναν σχετικά ανέγγιχτα.

Σχέδ. 2. Πέλλα. Οικόπεδο Γ. Παππά. Κάτοψη του αρχαίου οικοδομήματος.

Σχέδ. 3. Τομή Α-Α΄ με την όψη των θυραίων τοίχων των δωματίων Α, Β, Γ και τομή Β-Β΄ με την όψη των θυραίων τοίχων των δωματίων Ε και ΣΤ.

ρωση κοντά στο δυτικό εξωτερικό τοίχο 9 (Πίν. 55 β) πιθανότατα στήριζε την οριζόντια πλάκα μιας τράπεζας[10]. Σε βάθος 0,90-1 μ. σε όλο το χώρο βρέθηκαν αργοί λιωμένοι λίθοι, υπόστρωμα πηλόχριστου δαπέδου[11].

Ειδώλια - Ομοιώματα

1. ΒΕ 1977/28. Πήλινο φίδι (Πίν. 57 α).
Ύψ. 0,13, δ.β. 0,11 μ.
Πηλός κοκκινωπός καφέ (5YR 5/6).
Συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Αποτελείται από τρεις επάλληλες σπείρες σε σχήμα κόλουρου κώνου. Στο κεφάλι, που προεξέχει από την περιφέρεια του κώνου, φέρει δύο τριγωνικά πτερύγια, το ένα πάνω και το άλλο κάτω, στην αρχή του λαιμού.

2. Β.Ε. 1977/29. Πήλινο φίδι (Πίν. 57 β).
Ύψ. 0,08, δ.β. 0,10 μ.
Πηλός (5YR 6/6).
Μικρότερων διαστάσεων. Λείπει το κεφάλι και μέρος της δεύτερης σπείρας του σώματος.
Παρόλο που οι απεικονίσεις των φιδιών στη γλυπτική και στη ζωγραφική είναι πολύ συνηθισμένες, η απόδοσή τους στον πηλό είναι σχετικά σπάνιες. Πήλινα κουλουριασμένα φίδια έχουν βρεθεί στις Φερές[12], στη Λυκόσουρα[13] και στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα[14]. Κουλουριασμένο πήλινο φίδι σε μορφή κυλίνδρου βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Από τον κατάλογο του μουσείου είναι και η επόμενη καταγραφή: «Αρ.7221. Πήλινο ομοίωμα όφεως, ελισσόμενον εις πέντε σπείρας. Συγκολλημένον, συμπληρωμένον το άνω μέρος με την κεφαλήν. Γάνωμα ερυθρόν, πηλός ερυθρός. Προέλευση άγνωστη (Ύψ. 0,84 μ., δ.β. 0,11 μ.)». Με μόνο στοιχείο το γάνωμα, το φίδι της Θεσσαλονίκης μπορεί να χρονολογηθεί στο μεταίχμιο των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων.
Τυπολογικά πιο κοντά στα δικά μας παραδείγματα βρίσκεται το χάλκινο ακέφαλο φίδι του 2ου αι. μ.Χ. από τις

10. Για ανάλογο παράδειγμα βλ. P. Callaghan, KRS 1976: Excavations at a Shrine of Glaukos, Knossos, BSA 73 (1978), σ. 3, πίν. 1d.

11. Λατύπη αναφέρεται ως το γέμισμα των χώρων της Αγοράς: Ι. Ακαμάτης, Η Αγορά της Πέλλας, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 78.

12. Πρόκειται για ένα φίδι από το ταφικό ιερό της Εννοδίας στο δυτικό νεκροταφείο των Φερών (α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.): Π. Χρυσοστόμου, Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά (διδ. διατριβή), Αθήνα 1998, σ. 46, 235, πίν. 4β, 34β. Επίσης, από λατρευτικό ιδιωτικό χώρο των Φερών: Ιντζεσίλογλου Α. 1980, σ. 269, πίν. 118δ.

13. Βρέθηκε στο ναό της Δέσποινας στη Λυκόσουρα (180 ή 176 π.Χ.), Κ. Κουρουνιώτης, Κατάλογος του Μουσείου Λυκόσουρας, Αθήνα 1911, σ. 72, αριθ. 83, εικ. 74.

14. Πρόκειται για τέσσερα μικρά πήλινα φίδια που έχουν καταγραφεί στον κατάλογο του Μουσείου Ιωαννίνων με τον αριθ. 4480.

ανασκαφές της Εφέσου[15]. Από τους ανασκαφείς θεωρείται εικόνα του Γλύκωνα[16]. Ακόμη, τα φίδια από το Ιερό της Μητέρας των Θεών στη Βεργίνα[17], ένα ακέφαλο που περισυλλέχτηκε από τον αρχαίο οικισμό στους Νερόμυλους της Αλμωπίας[18], και τέλος, το φίδι από τα Κομνηνά της Θράκης[19]. Σχετικά με τα πτερύγια που σώζονται στο κεφάλι του φιδιού αριθ. 1, πιστεύουμε πως είναι η σχηματοποιημένη απόδοση στον πηλό της γενειάδας και του λοφίου που συναντούμε στις γλυπτικές ή ζωγραφικές απεικονίσεις των φιδιών.

3. ΒΕ 1977/30. Περίτμητο σταφύλι (Πίν. 57 γ).
Ύψ. 0,149, πλ. 0,091-0,13 μ.
Πηλός κοκκινωπός (5YR 5/6), μαυρισμένος στο ψήσιμο.
Πήλινο ομοίωμα σταφυλιού συμπληρωμένο στο πάνω τμήμα του.

4. ΒΕ 1977/31. Περίτμητο σταφύλι (Πίν. 57 δ-ε).
Ύψ. 0,12, πλ. 0,091-0,16 μ.
Πηλός κοκκινωπός (5YR 5/6).
Πήλινο ομοίωμα σταφυλιού ακέραιο. Στην πίσω κοίλη επιφάνειά του φέρει ανάγλυφο φίδι, μήκ. 0,091 μ.
Σταφύλια περίτμητα και κοίλα στην πίσω τους πλευρά έχουν βρεθεί στη Βεργίνα[20], στη Δήλο[21], στην Ιωνία[22], στην Ταρσό[23], στη Δωδώνη[24], στη Χαλκίδα[25]. Τα πέντε πρώτα χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους, το τελευταίο στους ρωμαϊκούς. Αλλά βέβαια για σύγκριση καλύτερα είναι τα σταφύλια που βρέθηκαν στην Πέλλα, όπως από τον αγρό Σγουράκη[26], καθώς επίσης και τα κτίρια του τομέα VI της πόλης[27]. Αντιγράφουμε την περιγραφή ΒΕ 1976/18 του σταφυλιού από την οικία του 2ου αι. π.Χ. του αγρού Σγουράκη: «Πήλινο ειδώλιο σχήματος καρπού κωνοφόρου δένδρου ή σταφυλής κατά την κυρτήν πλευράν. Επί της κοίλης πλευράς είναι προσηρμοσμένη κωμική ανδρική μορφή ενδεδυμένη, σωζομένου ύψους 0,075 μ. Πηλός καστανέρυθρος. Διαστάσεις: 0,125×0,06 μ.».

5. ΒΕ 1977/32. Πήλινο ομοίωμα αυγού (Πίν. 57 στ).
Ύψ. 0,115 μ.
Πηλός κοκκινωπός καφέ (5YR 5/4).
Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Η κάτω πλευρά του έχει πιεσθεί, ώστε να μπορεί να στέκεται.

6. ΒΕ 1977/33. Πήλινο ομοίωμα αυγού (Πίν. 57 ζ).
Ύψ. 0,115 μ.
Πηλός (5YR 5/4).
Πήλινα αυγά ως ευρήματα σε οικίες δεν μαρτυρούνται. Ως ταφικά κτερίσματα όμως συνηθίζονται ακόμη και αληθινά[28]. Είναι ενδιαφέρον ότι δύο πήλινα αυγά βρέθηκαν στο ιερό της Μητέρας των Θεών στη Βεργίνα[29].

7. ΒΕ 1977/34. Πήλινο ειδώλιο ιππέα (Πίν. 57 η-θ).
Ύψ. 0,06, πλ. 0,16, ύψ. βάσης 0,02, πλ. βάσης 0,13 μ.
Πηλός κοκκινωπός καφέ (5YR 5/4).
Η βάση έχει συμπληρωθεί. Το άλογο πατά στα τρία πόδια και έχει ανασηκωμένο το τέταρτο. Ο ιππέας, γυμνός, κάθεται στο άλογο με στροφή 3/4. Φορά χλαμύδα η οποία καλύπτει τον αριστερό ώμο, το αριστερό χέρι και πέφτει πάνω στο ζώο. Λίγες πτυχές της διακρίνονται και από την άλλη πλευρά δίπλα στο δεξί χέρι, το

15. H. Wetter, Ephesos Vorläufiger Grabungsbericht 1980, Wien 1981, σ. 150, πίν. 27.

16. Η ιστορία του Γλύκωνα περιλαμβάνεται στον Λουκιανό, Αλέξανδρος ή Ψευδομάντις (έκδ. Loeb Classical History, IV, London 1959, σ. 173 κ.ε.). Μαρμάρινη εικόνα του Γλύκωνα στο Pippidi 1975, σ. 294 και περίαπτα ομοιώματά του στο L. Robert, CRAI 1981, σ. 513-531. Αντίθετα από τον ανασκαφέα, ο L. Robert, CRAI 1982, σ. 126, υποστήριξε ότι στην Έφεσο πρόκειται για τον οικουρό όφι.

17. Δρούγου 1990, σ. 10.

18. Α. Χρυσοστόμου, Αρχαία Αλμωπία, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 54, εικ. 16.

19. Τριαντάφυλλος 1993, σ. 608, εικ. 22.

20. Π. Φάκλαρης, Βεργίνα. Ανασκαφή Ακρόπολης 1992, ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 60, εικ. 8.

21. Laumonier 1956, σ. 124 και 280, αριθ. 315, 1353, 1354, πίν. 34, 100.

22. Leyenaar-Plaisier 1979, σ. 500, αριθ. 1452, πίν. 185.

23. Mollard-Besques 1972, σ. 310, αριθ. D 2580, πίν. 387e.

24. ΗπειρΧρον (1935), πίν. 10α, αριθ. 5.

25. Α. Σάμψων, Το κοροπλαστικό εργαστήριο της Χαλκίδας, ΑΕ 1980, σ. 165, αριθ. 1460 (2979), πίν. 62.

26. Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 31 (1976), Χρονικά, σ. 259.

27. Ακαμάτη 1996, σ. 97. Παρουσιάστηκαν στην προφορική ανακοίνωση. Βρέθηκαν στο εστιατόριο.

28. Για τα ταφικά αυγά, αλλά και για τη σημασία του αυγού γενικότερα στο βιβλίο του Π. Λεκατσά, Η ψυχή, Αθήνα 1957, σ. 104, κεφ. 42. Αληθινά αυγά βρέθηκαν σε τάφους στην Κόρινθο: C. Blegen κ.α., The North Cemetery, Corinth XIII, Princeton, N.J. 1964, σ. 84 και σημ. 112. Τα αυγά στρουθοκαμήλου από τάφο στη Βεργίνα πρέπει να θεωρηθούν κτέρισμα εξωτικού χαρακτήρα: Α. Κοτταρίδου, Ανασκαφή στο νεκροταφείο της Βεργίνας, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 6. Από τα αναθηματικά ανάγλυφα είναι γνωστά ως προσφορές στους ήρωες: Rouse 1902, σ. 5.

29. Δρούγου 1990, σ. 10.

οποίο λείπει από τον αγκώνα και κάτω. Από τα πόδια του φαίνεται μόνο το δεξί μπροστά στην κοιλιά του αλόγου. Στο κεφάλι, που είναι πολύ φθαρμένο, φέρει ιδιόμορφο κάλυμμα. Κάτω από αυτό μόλις και διακρίνονται τα μαλλιά, με χωρίστρα στη μέση, να πλαισιώνουν το παιδικό πρόσωπο με τα στρογγυλά μάτια, τα εξογκωμένα μάγουλα και το μικρό σαρκώδες χείλος που μειδιά. Η μαλακή κοιλιά και τα παχουλά πόδια τονίζουν την παιδικότητα της μορφής. Το ειδώλιο έχει κατασκευασθεί από δύο μήτρες, το κεφάλι του αλόγου όμως είναι χειροποίητο. Στην αδιαμόρφωτη πίσω πλευρά, που έχει συμπληρωθεί αρκετά, σώζεται μικρό μόνο μέρος της οπής οπτήσεως, πιθανότατα όμως αυτή ήταν αρχικά ορθογώνια[30].

8. ΒΕ 1977/99-1. Τμήματα ειδωλίου βοοειδούς.
Ύψ. 0,075 μ.
Πηλός ανοιχτός κόκκινος καφέ (5YR 6/4).
Σώζεται μέρος του σώματος με τη βάση, επίσης το κεφάλι του ζώου από τα δεξιά προς τα αριστερά[31].

9. ΒΕ 1977/35. Κεφάλι ειδωλίου (Πίν. 58 α).
Ύψ. 0,06 μ.
Πηλός (5YR 6/4).
Ο λαιμός κλίνει έντονα προς τα αριστερά. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι ασαφή. Τα μαλλιά χωρίζονται στη μέση και συγκεντρώνονται προς τα πίσω. Πιο ψηλά υπάρχει κάλυμμα. Ένα κομμάτι πηλού που διακρίνεται δεξιά στη βάση του λαιμού προέρχεται από το λεπτό στρώμα που συνήθιζαν να απλώνουν οι τεχνίτες, όταν ένωναν το κεφάλι με το σώμα.

10. ΒΕ 1977/36. Μικρός πήλινος φαλλός (Πίν. 58 γ).
Ύψ. 0,06 μ.
Πηλός (5YR 6/4).
Αποτελείται από δύο κομμάτια που συγκολλήθηκαν. Από τον τρόπο που έχει αποδοθεί δεν πρέπει να ανήκει σε ανδρικό ειδώλιο. Το χρώμα του πηλού και η επίπεδη άνω απόληξη ταιριάζει με το επόμενο απότμημα.

11. ΒΕ 1977/37. Τμήμα πήλινου ειδωλίου πτηνού (;). (Πίν. 58 β).
Ύψ. 0,06 μ.
Πηλός (5YR 6/4).
Σώζεται αποσπασματικά. Είναι προχειροφτιαγμένο και χειροποίητο. Διακρίνονται δύο νύχια και υπάρχει σπάσιμο για τρίτο. Πιθανότατα παριστάνει πόδι πετεινού.

12. ΒΕ 1977/99 - 2. Τμήματα από τα πόδια πήλινου ανδρικού ειδωλίου.
α) Ύψ. 0,11 μ. β) Ύψ. 0,088 μ.
Πηλός (5YR 5/4).
α) Σώζεται το κάτω μέρος του ποδιού από τη φτέρνα ως λίγο πιο πάνω από το γόνατο (Πίν. 58 γ). Το εμπρός και το πίσω μέρος είναι κατασκευασμένα από χωριστές μήτρες. Από το μπροστινό κομμάτι λείπει το άκρο πόδι, το τμήμα με το γόνατο και πάνω. Στο πίσω κομμάτι διακρίνεται η βάθυνση της κλείδωσης πίσω από το γόνατο.
β) Τμήμα από το άλλο πόδι (Πίν. 58 γ). Το πίσω μέρος του μηρού ως λίγο πιο κάτω από τη βάθυνση πίσω από το γόνατο.
Η αποσπασματική διατήρηση δυσκολεύει την απόδοση των ποδιών σε συγκεκριμένο τύπο. Ίσως πλησιάζει προς το νεότερο χρονολογικά ειδώλιο γυμνού νέου από τα Άβδηρα, που κατά το συγγραφέα απεικονίζει τον Διόνυσο[32].

Αγγεία

13. ΒΕ 1977/66. Πινάκιο (Πίν. 58 δ).
Ύψ. 0,042, δ.β. 0,075, δ.χ. 0,217 μ.
Πηλός κόκκινος-κίτρινος (7.5YR 7/6).
Ελλιπές, συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Βάση δακτυλιόσχημη. Τα τοιχώματα ανοίγουν προς τα έξω. Το χείλος διακρίνεται από αυτά με μια πλαστική έξαρση και έχει ελαφρά κλίση προς τα κάτω. Στον πυθμένα του έχει μία αβαθή κοιλότητα με αποτύπωμα στο κέντρο της. Γάνωμα υπάρχει μόνο στο εσωτερικό, κεραμιδί στον πυθμένα, καστανό στο υπόλοιπο.

14. ΒΕ 1977/67. Πινάκιο.
Ύψ. 0,063, δ.β. 0,082, δ.χ. 0,274 μ.
Πηλός (7YR 7/6).
Συγκολλημένο και συμπληρωμένο σε μεγάλο μέρος. Βάση δακτυλιόσχημη, με τοιχώματα που ανοίγουν προς τα

30. Ο τύπος του ειδωλίου πρέπει να ενταχθεί στη μεγάλη σειρά των ειδωλίων με παιδί πάνω σε διάφορα ζώα, η οποία θεωρείται ένα από τα αγαπημένα θέματα της ελληνιστικής περιόδου (Thompson, Troy 3, 1963, σ. 137). Το δεξί χέρι πιθανότατα ακουμπούσε, και αυτό, στο άλογο, όπως στα παραδείγματα από τη Μύρινα, που πλησιάζουν τη στάση του ιππέα (Mollard-Besques 1963, σ. 131-132, πίν. 157-158).

31. Ο τύπος είναι πολύ γνωστός: Mollard-Besques 1963, σ. 147, αριθ. (MYR 371) 673, πίν. 180 α, f. Στην Πέλλα από τις παλαιές ανασκαφές πολλά ειδώλια και μήτρες αποδεικνύουν τη διάδοση του τύπου. Επίσης, ο τύπος είναι γνωστός από το Μητρώο της Βεργίνας: Δρούγου 1990, σ. 10.

32. Δ. Λαζαρίδης, Πήλινα ειδώλια Αβδήρων, Αθήνα 1960, σ. 28 (Α31), πίν. 14.

έξω, σχεδόν σε ευθεία γραμμή. Εξωτερικά, κάτω από το χείλος, υπάρχει στενό αυλάκι. Το χείλος είναι πλατύ και επίπεδο με μικρό αναβαθμό στην περιφέρειά του. Γάνωμα καστανό κακής ποιότητας στο εσωτερικό και σε τμήμα του εξωτερικού. Το πινάκιο κατατάσσεται στον τύπο A[33]. Η χρονολόγησή του στο 2ο αι. π.Χ. μπορεί να γίνει με βάση ανάλογο παράδειγμα από τη Βέροια[34].

15. ΒΕ 1977/69. Τμήματα πυξίδας (Πίν. 58 ε).
Πηλός κίτρινος-κόκκινος (7.5YR 6/6).
Σώζονται τα τρία πόδια, το ένα ολόκληρο, με μορφή σφίγγας και μέρος του στεφανιού της. Η προχειρότητα των μορφών και η ολοκληρωτική απουσία γανώματος συνηγορούν για τη χρονολόγησή της στον προχωρημένο 2ο αι. π.Χ.[35].

16. ΒΕ 1977/70. Μυροδοχείο (Πίν. 59 α).
Ύψ. 0,145, δ. κοιλιάς 0,058 μ.
Πηλός κιτρινοκόκκινος (5YR 6/6).
Έχει σπάσει η βάση και μέρος του λαιμού και το χείλος. Κοιλιά ωοειδής. Παρ' όλο που λείπουν η βάση και το χείλος, τα βασικά στοιχεία για τη χρονολόγηση αυτών των αγγείων, το λεπτό πόδι και η επιμήκης κοιλιά επιτρέπουν να χρονολογηθεί στο 2ο αι. π.Χ.[36].

17. ΒΕ 1977/1142. Τμήμα αβαφούς λεκανίδας.
Ύψ. 0,12, δ. 0,25 μ.
Πηλός ανοιχτός κόκκινος (5YR 6/6).
Κυρίως διατηρείται το χείλος και μικρό μέρος των σχεδόν κάθετων τοιχωμάτων με τις δύο λαβές. Οι λαβές, κυλινδρικές οριζόντιες, έχουν πιεστεί και ακουμπούν στην περιοχή κάτω από το χείλος. Το χείλος είναι πλατύ οριζόντιο και φέρει εξωτερικά ανάγλυφη οφιοειδή διακόσμηση και εσωτερικά υποδοχή για κάλυμμα[37].

18. ΒΕ 1977/68. Χύτρα.
Ύψ. 0,24, δ.χ. 0,256 μ.
Πηλός καφετής (7.5YR 5/3).
Μεγάλη χύτρα συγκολλημένη και συμπληρωμένη. Λείπει το κάτω μέρος του σώματος και ο πυθμένας.

19. ΒΕ 1977/64. Χύτρα.
Ύψ. 0,22, δ.χ. 0,217 μ.
Πηλός (7.5YR 5/3).
Χύτρα μικρότερη, της οποίας επίσης λείπει ο πυθμένας. Διασώζονται στον ώμο αμέσως κάτω από το χείλος οι δύο κυλινδρικές λαβές.

20. ΒΕ 1977/54, 55. Λαιμός αμφορέα (Πίν. 59 β).
Ύψ. 0,28, δ.χ. 0,165 μ.
Πηλός (10YR).
Συγκολλημένος λαιμός αμφορέα με τη μια λαβή. Κάτω από το χείλος διατηρείται ορθογώνιο σφράγισμα, διαστάσεων 0,03×0,015 μ. Η σφραγίδα (Πίν. 59 γ) φέρει το λατινικό όνομα *DACVS*[38].

21. ΒΕ 1977/1144α. Καπάκι αμφορέα.
Δ. 0,093×0,084 μ.
Πηλός (10YR 8/2)[39].

22. ΒΕ 1977/1143. Τμήματα οινοχόης.
Πηλός (7.5YR 6/6).
Διασώζεται η κωνική βάση (δ. 0,123 μ.), όστρακα της σφαιρικής κοιλιάς, που όμως δεν συγκολλούνται, και η ταινιωτή λαβή (ύψ. 0,16 μ.). Επίσης δύο τμήματα του κυλινδρικού λαιμού και μικρό μέρος του χείλους. Πιθανότατα πρόκειται για μια οινοχόη τύπου C[40].

23. ΒΕ 1977/1144. Όστρακα αγγείου.
Πηλός (7.5YR 5/3).
Σώζεται μικρό μέρος της σφαιρικής κοιλιάς και του χείλους με υποδοχή για το καπάκι.

33. Drougou - Touratsoglou 1991, σ. 13-27.

34. Δρούγου - Τουράτσογλου 1980, σ. 158, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

35. Δρούγου - Τουράτσογλου 1980, σ. 146-148. Β. Αλλαμανή - Κ.Τζαναβάρη, Πήλινες πυξίδες από τη Βέροια, χρονολογικές ενδείξεις, Β' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμεική, Αθήνα 1990, σ. 156, πίν. 81β. Πολλές πυξίδες αυτού του τύπου έχουν βρεθεί στους λαξευτούς τάφους της Πέλλας: Ακαμάτη 1994, σ. 131, αριθ. 46 και passim. Επίσης, Ακαμάτη 1996α, σ. 88, πίν. 37ια.

36. Α. Χρυσοστόμου, Ο λαξευτός τάφος Δ' της Πέλλας, Μακεδονικά 23 (1984), σ. 204, αριθ. 12-15. Το μυροδοχείο κατατάσσεται στον τύπο G των Drougou - Touratsoglou 1991, σ. 13-27 με μια χρονολόγηση από το 150 π.Χ. και μετά.

37. Για συγγενικό τύπο βλ. G. R. Edwards, Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth VII, III, Princeton, N.J. 1975, σ. 107, πίν. 21, 59. Για παρατηρήσεις στην εξέλιξη του σχήματος στη Βουλγαρία: A. Bozkova, La céramique hellénistique en Thrace, Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αθήνα 1994, σ. 224, πίν. 170. Επίσης, Ακαμάτη 1996α, σ. 84, πίν. 33.

38. Για τον τύπο βλ. Γ. Ακαμάτης, Η Αγορά της Πέλλας, ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 82, πίν. 14. Επίσης, βλ. Will 1987, σ. 204, τύπος 10. Χρονολογείται από τον ύστατο 2ο έως το α' τέταρτο του 1ου αι. π.Χ. Το σφράγισμα αναφέρεται στο M.H. Callender, Roman Amphorae, London 1965, σ. 118, αριθ. 510.

39. Παρόμοια καπάκια στο Ph. Bruneau, L'îlot de la maison des comédiens, Délos XXVII, Paris 1970, σ. 253, αριθ. D 134-142, πίν. 46.

40. Drougou - Touratsoglou 1991, σ. 13-27.

Λίθινα

24. ΒΕ 1977/94. Λίθινος πέλεκυς (Πίν. 59 δ).
Μήκ. 0,058, πλ. 0,046-0,035 μ.
Λίθος μαύρος λειασμένος.
Θυμίζει τους προϊστορικούς, είναι όμως γνωστό ότι και στους μεταγενέστερους χρόνους χρησιμοποιούνταν[41] πελέκεις αυτού του τύπου και ως μαγικά αντικείμενα.

25. ΒΕ 1977/93. Δωρικό κιονόκρανο.
Ύψ. 0,145, ύψ. άβακα 0,06 μ.
Ντόπιος ασβεστόλιθος.
Σπασμένο σε δύο σημεία. Σώζεται το υποτραχήλιο με 12 ραβδώσεις (οι άλλες είναι κατεστραμμένες) και τρεις ιμάντες, ο εχίνος και ο άβακας. Η κάτω επιφάνεια του υποτραχηλίου έχει διάμετρο 0,31 μ. και φέρει τόρμο τετράγωνης διατομής με πλευρά 0,05 μ. Η πάνω επιφάνεια του άβακα με πλευρά 0,452 μ. φέρει μικρότερο τόρμο με πλευρά 0,03 μ. Στην περιφέρεια υπάρχει ανάθύρωση, πλ. 0,042 μ., και μια ανύψωση 0,008 μ. σε σχήμα οκταγώνου με πλευρές 0,09 και 0,225 μ.

26. ΒΕ 1977/99. Ορθογώνια μυλόπετρα.
Μήκ. 0,51, πλ. 0,46 μ.
Βρέθηκε αμέσως εξωτερικά και ακουμπισμένη κάθετα στο κατώφλι του δωματίου[42].

Διάφορα

27. ΒΕ 1977/65. Πήλινο δισκοειδές υφαντικό βάρος.
Ύψ. 0,018, δ. 0,114 μ.

28. ΒΕ 1977/45. Πυραμιδωτή αγνύθα.
Ύψ. 0,10 μ.

29. ΒΕ 1977/76. Τετράγωνο μολύβδινο σταθμίο.
Ύψ. 0,043, βάρος 198,5 γρ.[43].

30. ΒΕ 1977/85. Σιδερένια στλεγγίδα (Πίν. 59 δ).
Μήκ. 0,187 μ.
Λείπει το μεγαλύτερο μέρος του σώματος, καθώς και το πίσω μέρος της λαβής. Η λαβή στερεωνόταν στο σώμα με χάλκινο καρφί.
Εκτός από τα προηγούμενα, λιγοστά ακόμη σιδερένια ευρήματα (καρφιά, τετράγωνα διάτρητα ελάσματα κτλ.), που απεικονίζονται στον Πίν. 59 δ, θα πρέπει να σχετίζονταν με τους μεντεσέδες πόρτας ή με τη στέγη.

Νομίσματα (Πίν. 60 α-β)

31. ΑΝ 1977/13). Χάλκινο νόμισμα.
Δ. 0,017 μ.
Εμ: Κεφάλι νέου. Οπ: Ιππέας. Αρκετά φθαρμένο. Βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής.

32. ΑΝ 1977/14. Χάλκινο νόμισμα Λυχνιδίων.
Δ. 0,015 μ.
Εμ: Μακεδονική ασπίδα. Οπ: Πρώρα πλοίου, *ΛΥΧΝΙΔΙΩΝ*.
Βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής[44].

33. ΑΝ 1977/19. Χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης.
Δ. 0,02 μ.
Εμ: Κεφάλι Διονύσου προς τα δεξιά. Οπ: Αίγα, *ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ*.
Βρέθηκε στο στρώμα 2[45].

34. ΑΝ 1977/20. Χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης.
Δ. 0,02 μ.
Εμ: Κεφάλι Διονύσου προς τα δεξιά. Οπ: Τσαμπί από σταφύλι, *ΓΑ* δεξιά. Βρέθηκε στο στρώμα 2[46].

35. ΑΝ 1977/21. Χάλκινο νόμισμα Αμφίπολης.
Δ. 0,02 μ.
Εμ: Κεφάλι Ποσειδώνα. Οπ: Ρόπαλο μέσα σε στεφάνι και επιγραφή *ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ*. Βρέθηκε στο στρώμα 2[47].

36. ΑΝ 1977/24. Χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Γ'.
Δ. 0,016 μ.
Εμ: Κεφάλι νέου. Οπ: Ιππέας, *ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ*. Φθαρμένο[48].

41. Ανάλογοι πελέκεις έχουν βρεθεί και στην Αγορά της πόλης, αλλά και στις παλαιές ανασκαφές των οικιών: Μακαρόνας 1964, σ. 336, πίν. 387β,γ. Επίσης, Π. Φάκλαρης, Βεργίνα. Ο οχυρωματικός περίβολος και η Ακρόπολη, ΑΕΜΘ 10 Α (1996), σ. 71.

42. A. Bovon, L'îlot de la maison des comédiens, Délos XXVII, Paris 1970, σ. 222, αριθ. C40, πίν. 34.

43. Το βάρος του σταθμίου υποδεικνύει ότι αποτελεί υποδιαίρεση της μνας και ειδικότερα ότι πλησιάζει στο 1/2 της. Σχετικά βλ. D.M. Robinson, Metal and Minor Miscellaneous Finds, Olynthus X, 1941, σ. 453.

44. Πρέπει να χρονολογηθεί στα χρόνια του Φιλίππου Ε' και του Περσέα, όπως και οι παρόμοιες κοπές των Μακεδόνων: Gaebler 1935, σ. 1, αριθ. 56, πίν. II 13, 14. Επίσης, βλ. M. Fluss, Lychnidus, RE (1927), σ. 2113.

45. Gaebler 1935, σ. 117, αριθ. 1, πίν, XXII, 23.

46. Gaebler 1935, σ. 119, αριθ. 9, πίν. XXII, 21.

47. Gaebler 1935, σ. 34, αριθ. 26, 27, πίν. IX, 1, 2. Χρονολογείται το 187-31 π.Χ.

48. Gaebler 1935, σ. 169, αριθ. 9, πίν. XXXI, 27.

37. ΑΝ 1977/22. Χάλκινο νόμισμα Αμφίπολης.
Δ. 0,02 μ.
Εμ: Κεφάλι Αρτεμης. Οπ: Δύο όρθιες κατσίκες. Επιγραφή *ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ*. Βρέθηκε στο στρώμα 2[49].

38. ΑΝ 1977/25. Χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β΄.
Δ. 0,017 μ.
Εμ: Κεφάλι νέου. Οπ: Ιππέας. Δυσδιάκριτη όψη. Βρέθηκε στο στρώμα 2.

Τα νομίσματα του δωματίου Α, που προέρχονται από το στρώμα καταστροφής και το υποκείμενο στρώμα 2, με εξαίρεση τα αριθ. 31, 36 και 38, δίνουν μια χρονολόγηση στο 2ο αι. π.Χ.[50]. Η χρονολόγηση των νομισμάτων βρίσκεται σε αντιστοιχία με τη χρονολόγηση των υπολοίπων ευρημάτων ειδωλίων και αγγείων. Καθοριστική βέβαια είναι η ύπαρξη του αμφορέα αριθ. 20, που αποτελεί το νεότερο εύρημα και επιτρέπει το συγχρονισμό της καταστροφής του οικοδομήματος Παππά με την καταστροφή της Αγοράς της Πέλλας[51].

Δωμάτια Β, Γ, Δ

Αναφέρονται μαζί, διότι αποτελούσαν πιθανότατα ένα ενιαίο σύνολο. Η είσοδος γινόταν από το κατώφλι του δωματίου Γ και από εκεί με δύο ανοίγματα στους τοίχους 3 και 5 μπορούσε κανείς να πάει στα δωμάτια Β και Δ[52].

Δωμάτιο Β

Οι διαστάσεις του είναι 3,25×4,35 μ. Ήταν καλυμμένο με στρώμα καταστροφής. Σε βάθος 0,90 μ. αποκαλύφθηκε μία στρώση από μικρούς αργούς λίθους[53]. Ο μικρός χώρος, που βρίσκεται ανάμεσα στον εξωτερικό τοίχο 9 του σπιτιού και στον προχειροκτισμένο τοίχο 4, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή εδώ βρέθηκε η δεύτερη ομάδα των ειδωλίων, που παρουσιάζονται στη συνέχεια. Ο τοίχος 4 ήταν πιθανότατα ένα θρανίο πάνω στο οποίο ήταν τοποθετημένα τα ειδώλια[54].

Ειδώλια

Τα ευρήματα του δωματίου Β ήταν κυρίως αποτμήματα προτομών. Τα αποτμήματα επιβάλλουν μια εξέταση του τύπου της προτομής, που στο μακεδονικό χώρο φαίνεται να παρουσιάζει εξίσου εκτεταμένη διάδοση με άλλες περιοχές[55]. Αλλά και από την ίδια την Πέλλα υπάρχουν αρκετά παραδείγματα, τόσο από τους τάφους του 4ου αι. π.Χ. στο ανατολικό νεκροταφείο, όσο και από το εσωτερικό της πόλης[56]. Οι προτομές με τον ιερατικό τους χαρακτήρα ως κτέρισμα ταφικό συνδέονται με τις χθόνιες θεότητες. Η παρουσία τους όμως στις οικίες ως εικόνα της λατρευομένης θεότητας είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρου-

49. Gaebler 1935, σ. 34, αριθ. 34, πίν. IX, 9 (187-31 π.Χ.).

50. Σύμφωνα με τον Τουράτσογλου 1987, σ. 55-56, οι κοπές των πόλεων πρέπει να περιοριστούν στο 2ο αι. και να εγκαταλειφθεί η χρονολόγηση του Gaebler, που εκείνος την επεκτείνει ως το 31 π.Χ.

51. Βλ. παρακάτω στον επίλογο αυτής της εργασίας.

52. Για παρόμοια τριμερή διαμόρφωση στα σπίτια, που είναι πολύ συνηθισμένη, βλ. Χ. Μακαρόνας, ΑΔ 17 (1961), Χρονικά, σ. 211, Σχέδ. 2. Μ. Ανδρόνικος κτλ., Το ανάκτορο της Βεργίνας, Αθήνα 1961, σ. 24. Επίσης Μακαρόνας - Γιούρη 1989, σ. 19 για ανάλογη τριμερή διαμόρφωση στην οικία της αρπαγής της Ελένης.

53. Από μαρτυρίες και των κατοίκων του χωριού είναι πιθανόν οι αργοί λίθοι να είχαν χρησιμεύσει ως υπόστρωμα πηλόχριστου δαπέδου.

54. Ανάλογα στη Morgantina: R. Stillwell, AJA 63 (1959), σ. 69, πίν. 41.

55. Για μια σύντομη παρουσίαση των παλαιότερων προτομών: Robinson, Olynthus XIV, 1952, σ. 1 κ.ε. Καλά σχολιασμένες και λεπτομερειακά χρονολογημένες προτομές από τη Χαλκιδική παρουσιάζονται από τον Τουράτσογλου 1968, σ. 37-71.

56. Τις ωραιότερες προτομές του ανατολικού νεκροταφείου μπορεί κανείς να τις θαυμάσει στην έκθεση του Μουσείου της Πέλλας. Σχετικά στο Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 301, Πίν. 127. Επίσης Σιγανίδου - Λιλιμπάκη 1996, σ. 60, εικ. 38. Φωτογραφίες δύο άλλων νεότερου τύπου υπάρχουν στο Μακαρόνας 1960, σ. 82, πίν. 85α-β.

σα[57]. Την ταυτότητα των εικονιζομένων θεοτήτων θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε στη συνέχεια, στο σημείο όμως αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο όρος προτομή χρησιμοποιείται, επειδή είναι καθιερωμένος, παρόλο που ταιριάζει καλύτερα στα παλαιότερα παραδείγματα των τάφων του ανατολικού νεκροταφείου, από τα οποία ελλείπει η πίσω πλευρά. Για τους τύπους του οικοπέδου Παππά, όπου η απόδοση της μορφής φθάνει χαμηλότερα, σχεδόν μέχρι τη μέση[58], δεν έχει ακόμη προταθεί ένας ακριβέστερος όρος. Στην ξένη βιβλιογραφία χρησιμοποιούνται συνήθως οι όροι bust ή schoulder bust και protome. Και η χρήση όμως του πρώτου όρου φαίνεται πως είναι προβληματική[59]. Ακριβέστερη είναι η ανάλυση των τύπων που έχει προταθεί από τον Kilmer για τα ιταλικά παραδείγματα και οι οποίοι διακρίνονται σε protome-true schoulder bust από την μία πλευρά και standing protome-long bust protome από την άλλη[60]. Τα παραδείγματα του δωματίου Β ανήκουν στην τελευταία κατηγορία των ελληνιστικών χρόνων.

39. ΒΕ 1977/23α,β,γ,δ. Τμήμα γυναικείας προτομής (Πίν. 61 α-β).
Ύψ. 0,205, πλ. 0,125 μ.
Πηλός κόκκινος-καφέ, καλά ψημένος (5YR 5/4).
Συγκολλημένο από τέσσερα κομμάτια. Το εσωτερικό είναι κοίλο. Από το πρόσωπο σώζεται μόνο το μέτωπο ελαφρά εξογκωμένο. Τα μαλλιά, με χωρίστρα στη μέση, συγκεντρώνονται με ένα γραμμικό κυματισμό προς τα πίσω σε ένα απλοποιημένο κότσο, που όμως δεν σώζεται, αλλά είναι γνωστός από άλλα παραδείγματα της Πέλλας. Πάνω τους έχει τοποθετηθεί πλεκτό στεφάνι με τρία δεσίματα[61]. Μπροστά από το στεφάνι και από τη μια πλευρά της χωρίστρας υπάρχει ένας καρπός. Ανάλογα, από την άλλη πλευρά της χωρίστρας σώζεται μία οπή για την προσάρτηση δεύτερου. Οι καρποί αυτοί αποτελούσαν τμήμα ενός δεύτερου άνθινου στεφανιού, όπως δείχνουν οι ορατές χαράξεις μπροστά από το πλεκτό στεφάνι, που θα χρησίμευαν για την προσάρτηση φύλλων κισσού. Ένα ψηλό και απλό διάδημα πίσω από το πλεκτό στεφάνι συμπληρώνει τον κόσμο της κεφαλής και τονίζει ακόμη περισσότερο τον ιερατικό χαρακτήρα της μορφής[62]. Πάνω στο μικρό σωζόμενο τμήμα του δεξιού ώμου μέρος ενός στριφτού πλόκαμου[63] μας οδηγεί να φανταστούμε τις δύο πλεξούδες που θα πλαισίωναν και θα τόνιζαν το λαιμό της εικονιζόμενης θεάς[64]. Από την πλάτη σώζεται ένα ελάχιστο τμήμα με μέρος της οπής οπτήσεως. Παρόλο που η προτομή είναι πολύ κατεστραμμένη, έχοντας υπόψη τα γνωστά παραδείγματα από την Πέλλα και αλλού μπορούμε να αποκαταστήσουμε τη συνολική εικόνα. Η θεά θα παριστανόταν ως τη μέση με τους βραχίονες κολλητούς κατά μήκος του κορμού. Το ένδυμά της θα ήταν χειριδωτός ή αχειρίδωτος χιτώνας με βαθύ το άνοιγμα του λαιμού, ζωσμένος κάτω από το στήθος και πλούσια πτυχωμένος. Στα χέρια της θα έφερε βραχιόλια στο ίδιο ύψος και σε συμμετρία με το ζώσιμο του στήθους. Μια ελαφριά κίνηση του κεφαλιού προς τα δεξιά θα εμψύχωνε το σύνολο και θα του χάριζε ζωντάνια. Η πίσω πλευρά θα ήταν αδιαμόρφωτη. Το συνολικό της ύψος θα έπρεπε να ξεπερνά κατά πολύ τα 0,30 μ. Το ύψος αυτό πλησιάζει στα άλλα πα-

57. Για μια παρόμοια αντιμετώπιση των προτομών βλ. Robinson, Olynthus IV, 1931, σ. 89, αριθ. 409 (Inv. 523), πίν. 48, 49, 50. Επίσης, Bell 1981, σ. 86.

58. Ολοκληρωμένα παραδείγματα προτομών έχουν παρουσιασθεί από την οικία IV, 2 των κονιαμάτων· Μ. Σιγανίδου, Ανασκαφή Πέλλας, ΠΑΕ 1981, σ. 48, πίν. 59, καθώς και από την οικία στο οικόπεδο Δεληγιαννάκη· Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 394, Πίν. 225.

59. S. Mollard-Besques, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains, I, Paris 1954, σ. 116, πίν. 83-84: Χρησιμοποιείται ο σύνθετος όρος protome-bust στα παραδείγματα με απόδοση της μορφής ως τη μέση. Πρβλ. επίσης, G. Richter, The Origin of the Bust Form for Portraits, Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον, Αθήναι 1965, σ. 58 κ.ε.

60. M.F. Kilmer, The Shoulder Bust in Sicily and South and Central Italy, A Catalogue and Materials for Dating, Göteborg 1977, σ. 1-2.

61. H. Thompson, Troy 3, 1963, σ. 45, αναλύει τον τύπο.

62. Συνήθως συνδυάζεται το άνθινο με το πλεκτό στεφάνι, όπως και στο ειδώλιο αριθ. 1497 από τη Βέροια: Δρούγου - Τουράτσογλου 1980, σ. 64, πίν. 31. Το διάδημα που προστέθηκε επιπλέον στην προτομή της Πέλλας αναδεικνύει περισσότερο τη μορφή.

63. Επειδή ο πλόκαμος αυτός κόλλησε εκ των υστέρων στην προτομή, δόθηκε η ευκαιρία να παρατηρήσουμε μια κατασκευαστική λεπτομέρεια: πάνω στην επιφάνεια του ώμου έχουν γίνει σύντομες χαράξεις για να κολλήσει καλύτερα ο πλόκαμος.

64. Για τους μακρείς πλοκάμους, που εκφεύγουν από την κνιδιακή κόμμωση και χαρακτηρίζουν τις συντηρητικές παραστάσεις θεαινών, βλ. Thompson, Troy 3, 1963, σ. 37.

ραδείγματα της Πέλλας, είναι όμως αρκετά μεγάλο σε σχέση με παραδείγματα άλλων τόπων[65].

40. ΒΕ 1977/38. Τμήμα ανδρικού προσώπου (Πίν. 61 γ).
Ύψ. 0,10, πλ. 0,092, ύψ. μύτης 0,053, πλ. 0,033, ύψ. ματιού 0,02, μήκ. ματιού 0,032 μ.
Πηλός (5YR 5/4).
Το τόξο του φρυδιού που προεξέχει ελαφρά, μόλις και σκιάζει το αμυγδαλωτό μάτι. Από τα βλέφαρα το πάνω έχει αποδοθεί με αρκετά έντονη πλαστικότητα, σε αντίθεση με το κάτω, που ακολουθεί το περίγραμμα του βολβού και που θα καταλήξει στο τέλος του 2ου αι. π.Χ. να σβήσει τελείως[66]. Ο κατεστραμμένος σήμερα κανθός, βαθιά τοποθετημένος, θα τόνιζε τη δυνατή μύτη, που κατεβαίνει κάθετα και εμπλουτίζεται με τον κυματισμό που δημιουργείται από το πλαστικά αποδομένο πτερύγιο.

41. ΒΕ 1977/99-3. Τμήμα πλάτης (Πίν. 61 δ-ε).
Ύψ. 0,253 μ. μαζί με τον πλόκαμο 0,282, πλ. 0,17-0,21 μ.
Πηλός (5YR 5/4).
Από μεγάλη πήλινη προτομή, συγκολλημένο από πέντε κομμάτια. Σώζεται το αριστερό μέρος της πλάτης, μέχρι το αντίστοιχο κόψιμο της οπής όπτησης, που έχει ύψος 0,08 μ. Επίσης σώζεται μικρό μέρος του ώμου, όπου ακουμπούν τμήματα δύο πλοκάμων. Στο εσωτερικό διακρίνονται οι δακτυλιές του τεχνίτη. Πηλός κοκκινωπός, μαυρισμένος εσωτερικά. Το πάχος δεν είναι παντού το ίδιο. Κάτω είναι 0,021, στην οπή όπτησης 0,015, στο ύψος του ώμου είναι 0,02, στο λαιμό 0,01 μ.

42. ΒΕ 1977/25. Πήλινο άκρο χέρι (Πίν. 62 α).
Μήκ. 0,106, πλ. 0,05 μ.
Πηλός (5YR 5/4).
Συγκολλημένο από δύο κομμάτια. Παρόλο που τα δάκτυλα έχουν σπάσει από τη σύσπαση της παλάμης, φαίνεται να ενώνονταν. Στον καρπό σώζεται ένα φιδόμορφο βραχιόλι με δύο σπείρες, που καταλήγει σε κεφάλι φιδιού με λοφίο. Είναι πλασμένο στο χέρι, κοίλο στον καρπό και συμπαγές στην περιοχή των δακτύλων. Στην περιφέρεια του καρπού έχουν γίνει από τον τεχνίτη χαράξεις, για να βοηθήσουν την αρμογή με το υπόλοιπο.

43. ΒΕ 1977/99-4. Τμήμα χεριού (Πίν. 62 β).
Μήκ. 0,10, δ. 0,065 μ.
Πηλός (5YR 5/4).
Από το υπόλοιπο χέρι σώζεται ένα μικρό κυλινδρικό τμήμα, που φαίνεται ότι προέρχεται από την περιοχή κοντά στον αγκώνα. Χειροποίητο.

44-45. ΒΕ 1977/22, 24. Δάκτυλα (Πίν. 62 β).
α) Μήκ. 0,046 μ. β) Μήκ. 0,055 μ.
Σώζονται μόνο δύο. Είναι συμπαγή με αποδομένες τις λεπτομέρειες, τις ρυτίδες στις ενώσεις των φαλάγγων και τα νύχια. Το πρώτο μοιάζει να είναι αντίχειρας. Το δεύτερο είναι ο δείκτης[67].

46. ΒΕ 1977/52. Χειροποίητο αγγείο (Πίν. 62 γ).
Ύψ. 0,09, δ.β. 0,031, δ.χ. 0,035 μ.
Πηλός (5YR 5/4).
Στην ίδια περιοχή με τα προηγούμενα τμήματα βρέθηκε και μικρό χειροποίητο αγγείο, με ψηλό πόδι, ωοειδή κοιλιά και χείλος που στρέφεται προς τα έξω. Το πόδι φέρει τρία πλαστικά δακτυλίδια, δύο κοντά στην κωνική βάση και το τρίτο αμέσως κάτω από την κοιλιά. Δύο κάθετες λαβές, οι οποίες δεν σώζονται, άρχιζαν από το μέσο της κοιλιάς και έφθαναν μέχρι το χείλος.

Τα τμήματα αριθ. 40-45 του καταλόγου έχουν τον ίδιο κοκκινωπό πηλό με ξένες προσμείξεις και ταιριάζουν στις αναλογίες. Πιθανότατα λοιπόν συνανήκουν και προέρχονται από μια μεγάλη προτομή. Το τμήμα αριθ. 40 (το πρόσωπο) είναι κατασκευασμένο με τον ίδιο πηλό, περισσότερο όμως καθαρό και η επιφάνειά του μοιάζει γυαλισμένη. Ο καθαρότερος πηλός ήταν απαραίτητος για την απόδοση των λεπτομερειών και το γυάλισμα προέρχεται από το τελικό φινίρισμα, που έγινε με πηλό καλής ποιότητας.

65. Winter 1903, ΙΙΙ, σ. 255: Προτομές από την Πριήνη (ύψ. 0,27-0,10 μ.). Προτομή από τη Μύρινα (ύψ. 0,25 μ.). Προτομή από την Πομπηία (ύψ. 0,17 μ.). Επίσης, Mendel 1908, σ. 184, γυναικεία προτομή από το Tchan 0,29 μ. Το ίδιο και αυτές της Δήλου κυμαίνονται από 0,23 έως 0,10 μ. (Laumonier 1956, σ. 112, αριθ. 274-277). Αντίθετα, τα παραδείγματα από τη Morgantina έχουν ακόμη μεγαλύτερο ύψος: Bell 1981, σ. 146, αριθ. 145, πίν. 404,1, το παλαιότερο παράδειγμα του 3ου αι. έχει ύψος 0,44 μ. και το νεότερο του 1ου αι. π.Χ. έχει σωζόμενο ύψος 0,606 μ.

66. Για παραδείγματα του 3ου αι. π.Χ. βλ. Bell 1981, σ. 146, αριθ. 145, πίν. 40-41 και M. Bongi Jovino, Capua Preromana, Terrecotte Votive, Catalogo del Museo Provinciale Campano, II, Le Statue, σ. 62, αριθ. 35, πίν. 30 (Ι). Για παραδείγματα του 2ου αι. π.Χ. βλ. Τουράτσογλου 1968, σ. 47-51, καθώς και Laumonier 1956, σ. 120, αριθ. 306, πίν. 32-33. Το κολοσσικό κεφάλι του Διός με το απαλά σβησμένο κάτω βλέφαρο χρονολογείται στο τέλος του 2ου αι. π.Χ.

67. Η τοποθέτηση των δακτύλων στον Πίν. 62 β δεν είναι σωστή. Θα έπρεπε ο δείκτης να πλησιάσει περισσότερο στην προεξοχή που διακρίνεται στο πάνω μέρος του χεριού, όπου δεν χρειάζεται παρά μόνο ένα μικρό κομμάτι για να κολλήσει. Το ίδιο και ο αντίχειρας πρέπει να κατεβεί χαμηλότερα.

Το αδιαμόρφωτο τμήμα 41, που προέρχεται από το πίσω μέρος της προτομής, είναι παχύτερο κάτω και διευρύνεται προς τα έξω, στοιχείο που είναι απαραίτητο για να επιτευχθεί η σταθερότητα της προτομής. Στον Πίν. 61 ε είναι ορατές οι λεπτομέρειες του εσωτερικού του. Διακρίνονται οι οριζόντιες δακτυλιές, που σταματούν πριν από την άκρη της πλάτης και καλύπτονται με άλλες που είναι κάθετες. Παρόμοιες κάθετες δακτυλιές σώζονται σε όλες τις ενώσεις των ειδωλίων. Είναι από το στρώσιμο ενός λεπτού στρώματος πηλού που συνδέει τα εμπρός και τα πίσω κομμάτια των ειδωλίων. Αν στο παραπάνω στοιχείο προστεθεί και η κυρτότητα που διακρίνεται στο εξωτερικό της πλάτης, τότε συνάγεται το συμπέρασμα πως και σε αυτή την προτομή υπήρχαν πλαστικά αποδομένοι οι κυλινδρικοί βραχίονες, κολλητοί κατά μήκος του κορμού. Μια ακόμη χαρακτηριστική λεπτομέρεια είναι το μικρό τμήμα του πλόκαμου, που πρέπει να πλαισίωνε το λαιμό με ένα αντίστοιχο από την άλλη πλευρά.

Παρόλο το απαλό μάγουλο που σώζεται στο τμήμα αριθ. 40, η δυνατή μύτη προσιδιάζει περισσότερο στα ανδρικά παρά στα γυναικεία χαρακτηριστικά. Στην προτομή λοιπόν απεικονίζεται ένας άρρενας θεός με μακριά μαλλιά, που έχει τους βραχίονες κολλητούς κατά μήκος του κορμού.

Στο σημείο αυτό θεωρείται σκόπιμη μια παρέκβαση, προκειμένου να αναλύσουμε τον τύπο της προτομής και να κερδίσουμε μερικές λεπτομέρειες που θα βοηθήσουν στην κατανόηση της προτομής αριθ. 40-45 του οικοπέδου Παππά. Ξεκινώντας από παραδείγματα της Morgantina[68], οι προτομές (μπούστα) στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία αποδίδονται πλαστικά ο κορμός της μορφής και από τα χέρια μόνο οι βραχίονες κολλητοί στον κορμό[69]. Στη δεύτερη, την οποία ο συγγραφέας θεωρεί σπάνια, τόσο στη Morgantina, όσο και αλλού, τα χέρια αποδίδονται ολόκληρα και μάλιστα να κρατούν διάφορα σύμβολα ή το κάλυμμα του κεφαλιού. Η απόδοσή τους πάντως δεν ξεφεύγει από τα πλαίσια της προτομής. Εξέλιξη της πρώτης κατηγορίας στην ύστερη ελληνιστική περίοδο αποτελούν μερικές προτομές, οι οποίες στο κάτω άκρο των βραχιόνων και μόνο στη μπροστινή όψη φέρουν κυκλικές οπές. Τις οπές αυτές ο συγγραφέας τις θεωρεί ως «mysterious», στο τέλος όμως καταλήγει στο ότι χρησίμευαν για την ένθεση πρόσθετων χεριών[70]. Τις κατηγορίες της Morgantina μπορούμε να τις ανιχνεύσουμε σε διάφορες περιοχές. Μεγαλύτερη διάδοση έχει η πρώτη κατηγορία, της οποίας τα παραδείγματα αφθονούν[71]. Και από τη δεύτερη όμως υπάρχουν ανάλογα, μόνο που πρόκειται για ανδρικές προτομές και μάσκες και όχι γυναικείες, όπως όλες της Morgantina[72]. Προέρχονται κυρίως από τη Μ. Ασία (Πριήνη και Αμισό), έχουν βρεθεί όμως και στη Δήλο και παριστάνουν τον Διόνυσο σε δύο από τις ιδιότητές του, ως Διόνυσο Βότρυ και Διόνυσο Ταύρο. Στις προτομές του Διονύσου Βότρυος απεικονίζονται και τα δύο χέρια του θεού να κρατούν το ένα τους πλοκάμους των μαλλιών και το άλλο αγγείο[73].

Στην Πέλλα υπάρχουν παραδείγματα της πρώτης κατηγορίας, όχι όμως και της δεύτερης. Αντίθετα, υπάρχουν στοιχεία που νομίζουμε πως αποδεικνύουν ότι αντιπροσωπεύεται ο εξελικτικός τύπος της ύστερης ελληνιστικής περιόδου. Τα στοιχεία αυτά είναι γυναικείες προτομές που στο κάτω άκρο των βραχιόνων φέρουν όχι οπές, αλλά σπάσιμο που προϋποθέτει κάτι ανάλογο, και χέρια από τον αγκώνα και κάτω που ταιριάζουν στις αναλογίες με τις προτομές. Τα άκρα χέρια αυτών των προτομών δεν σώζονται καλά, μάλλον όμως είχαν τα δάκτυλα τεντωμένα.

68. Bell 1981, σ. 48.

69. Υπάρχουν και πρωιμότερα παραδείγματα αυτού του τύπου, σπάνια όμως, και γι' αυτό ονομάζονται an elaborate type of protome: Higgins 1954, σ. 181, αριθ. 678, πίν. 89.

70. Bell 1981, σ. 148, αριθ. 155, πίν. 44.

71. Όπως η προτομή αριθ. 39 του οικοπέδου Παππά.

72. Οι προτομές της Δήλου του 2ου αι. π.Χ., με τα κινημένα χέρια που προτείνονται ή ανασηκώνονται έξω από τα πλαίσια της προτομής, πρέπει να θεωρηθούν μια ξεχωριστή κατηγορία (Laumonier 1956, σ. 112, αριθ. 274-277).

73. Mollard-Besques 1972, σ. 84, αριθ. D497, πίν. 107C. Επίσης, Winter 1903, σ. 251, αριθ. 5, και σημ. 1. Laumonier 1956, σ. 124, αριθ. 315, πίν. 34.

Μπορούμε λοιπόν να καταλήξουμε, με βάση τα προηγούμενα στοιχεία, ότι τα τμήματα αριθ. 40-45 συναποτελούν μια προτομή άρρενα θεού, του οποίου το όνομα είναι εύκολο να το αναγνωρίσουμε. Ο θεός δεν είναι άλλος από τον Διόνυσο, που η λατρεία του ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στη Μακεδονία. Στις ανασκαφές της Πέλλας έχουν βρεθεί ειδώλια Διονύσου[74], δεν λείπουν όμως και οι προτομές[75] της πρώτης κατηγορίας, που τον απεικονίζουν, γενειοφόρο και με άνθινο στεφάνι, να φορά χειριδωτό χιτώνα. Το περιφερικό σπάσιμο στο μάγουλο αριθ. 40 μαζί με ένα μικρό ανασήκωμα, που σώζεται κάτω δεξιά, είναι ένδειξη ότι και στο δικό μας παράδειγμα το πρόσωπο ήταν ανάλογα αποδομένο.

Με την ταύτιση της προτομής με το θεό Διόνυσο μπορεί να γίνει αντιληπτή και η χειρονομία του χεριού, που πιθανότατα συνανήκει επίσης στην προτομή[76]. Η σύσπαση της παλάμης και η θέση των δακτύλων μαρτυρούν πιθανότατα παραλλαγή της γνωστής χειρονομίας της «ευλογίας». Ανάλογη χειρονομία συναντάται σε ένα λίγο μεταγενέστερο ειδώλιο (1ος αι. μ.Χ.) νεαρού Διονύσου, επονομαζόμενου Σαβάζιου, από τη Μύρινα, στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης[77]. Αν το χέρι συνανήκει με την προτομή, τότε, όπως και στο ειδώλιο της Μύρινας, πρόκειται για το δεξί χέρι, που φέρει και βραχιόλι στον καρπό. Το βραχιόλι είναι φιδόμορφο[78] με την κύρια όψη του από την πλευρά της παλάμης, δηλαδή την πλευρά που θα ήταν ορατή σε μια τέτοια χειρονομία.

Τελευταίο απομένει να εξετάσουμε το μικρό χειροποίητο αγγείο αριθ. 46. Με τις δύο του λαβές και το ψηλό πόδι πλησιάζει το σχήμα του κανθάρου, του αγγείου που κατ' εξοχήν συνδυάζεται με το διονυσιακό κόσμο. Η ποιότητα του πηλού είναι ίδια με των άλλων κομματιών, οι αναλογίες του όμως είναι λίγο μεγάλες για να κρατιέται από το χέρι της προτομής, χωρίς όμως και να αποκλείεται.

Σε ειδώλια του Διονύσου από τη Μύρινα[79] ο θεός παριστάνεται να κρατά τον κάνθαρο με το δεξί χέρι, όπως και στη μεγάλη πλαστική. Αγγείο όμως κρατά ο θεός και στις μάσκες από την Αμισό[80], αυτή τη φορά με το αριστερό χέρι.

47. ΒΕ 1977/99-5. Οκτώ τμήματα από γυναικεία προτομή (Πίν. 62 ε).
Ύψ. 0,078, πλ. 0,045, ύψ. στεφανιού 0,035 μ.
Πηλός κόκκινος-καφέ (5YR 5/4).
Στα δύο τμήματα που συγκολλούνται διακρίνεται το πάνω βλέφαρο του αριστερού ματιού, μέρος του μετώπου και μέρος της κυματιστής κόμμωσης, που επιστέφεται με απλό διάδημα. Στα υπόλοιπα αναγνωρίζεται το αντίστοιχο κομμάτι πάνω από το δεξί μάτι και μέρος από την πίσω πλευρά της κόμμωσης.

74. Μ. Σιγανίδου, ΠΑΕ 1982, σ. 60. Μ. Ακαμάτη, Ιερά Πέλλας, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 200.

75. Από τις παλαιές ανασκαφές και πρόσφατα από το ιερό του Δάρρωνα, Ακαμάτη 1996, σ. 96 και σ. 99.

76. Είναι γνωστή η ύπαρξη και μεμονωμένων αποτροπαϊκών χεριών, που αποδίδονται από τον αγκώνα και παρουσιάζουν ποικιλία στη στάση των δακτύλων: Higgins 1954, σ. 183, αριθ. 687, πίν. 90. S. Miller, Menon's Cistern, Hesperia 43 (1974), σ. 227, πίν. 47. Ένα πρόσφατο παράδειγμα με τα δάκτυλα προτεταμένα βρέθηκε και στην ανασκαφή της περιοχής του Καναλιού στην Πέλλα κατά το 1995: Ακαμάτη 1996, σ. 97. Παρουσιάστηκε στην προφορική ανακοίνωση. Επίσης, αποτροπαϊκά πήλινα χέρια με φίδια στον καρπό έχουν βρεθεί στην Κάλλατη: Th. Sauciuc-Saveanou, Callatis 1927, IV-e rapport, Dacia 3-4 (1927-1932), σ. 468.

77. D.B. Thompson, Terra-cottas from Myrina in the Museum of Fine Arts, Boston 1934, σ. 36, αριθ. 14, πίν. V: "Dionysos standing, resting left forearm on a post which has a moulded capital and base. He holds up his right hand, pressing his thump against his bent third finger. He wears an himation with a button hanging from his right shoulder, behind his back, and over his left arm.His hair is tied in a knot behind. The front is brushed up toward the crown of his head, two curls hang down on either side. He wears a wreath of hanging leaves with two fruits over his forehead and a bracelet on his right wrist. High moulded base. This youth is making an apotropaic gesture characteristic of Savazios, the phrygian god. Several other figurines from Myrina also are represented as making apotropaic gestures. Since the coiffure on our piece is often worn by Dionysos, we may consider that it represents Dionysos-Savazios."

78. Ο τύπος αυτός του βραχιολιού υπάρχει και σε αληθινά παραδείγματα. Είναι πολύ διαδεδομένος και στις προτομές: Bell 1981, σ. 49 και στα ειδώλια του κύκλου της Αφροδίτης.

79. B. Baudat, Terres-cuites de l'École Française d'Athènes, BCH LXXVII (1953), σ. 14-17, αριθ. 13-14, πίν. VI, XX.

80. Ό.π., υποσημ. 73.

48. ΒΕ 1977/99-6. Απότμημα ειδωλίου (Πίν. 62 δ).
Ύψ. 0,08, πλ. 0,045 μ.
Πηλός καφετής (7.5YR 5/4).
Το απότμημα αυτό, που είναι σπασμένο στις δύο πλευρές του, θυμίζει τα στεφάνια των μορφών του διονυσιακού κύκλου, όπως σε μια προτομή από την Πριήνη[81] και σε σειρά κεφαλιών από την Ταρσό[82].

Διάφορα

49. ΒΕ 1977/40, 41, 50. Δύο ακέραιες και τρίτη μισή, πήλινες πυραμιδωτές αγνύθες.
Ύψ. 0,088, 0,108, 0,10 μ.

50. ΒΕ 1977/77. Σιδερένια πεταλόσχημη λαβή.
Δ. 0,081 μ.
Τόσο η λαβή, όσο και οι αγνύθες βρέθηκαν δυτικά του τοίχου 4, μαζί με την ομάδα των ειδωλίων που παρουσιάστηκαν προηγουμένως[83].

Νομίσματα

51. ΑΝ 1977/4. Χάλκινο νόμισμα Πέλλας.
Δ. 0,014 μ.
Εμ: Κεφάλι Πάνα. Οπ: Κατεστραμμένο.
Βρέθηκε στο επιφανειακό στρώμα και δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως χρονολογικό στοιχείο.

Δωμάτιο Γ

Διαστάσεις 3,05×4,35 μ. Από το στρώμα καταστροφής ήταν καλυμμένο το δυτικό τμήμα, και μετά την αφαίρεσή του σε βάθος 0,90 μ. βρέθηκε το πηλόχριστο δάπεδο. Τα ευρήματα του δωματίου, αν και αποσπασματικά, επιτρέπουν να το χαρακτηρίσουμε ως πιθεώνα.

Αγγεία

52. ΒΕ 1977/60. Τμήματα αμφορέα (Πίν. 62 στ).
Ύψ. λαιμού 0,21 μ.
Πηλός (10YR 8/2).
Σώζεται ο λαιμός με τις δύο λαβές και μέρος του βαθμιδωτού χείλους. Επίσης, όστρακα του σώματος. Ο αμφορέας ανήκει στο λεγόμενο τύπο του Brindisi, που διαμέσου των εμπορικών ανταλλαγών έφθανε στην Πέλλα[84].

53. ΒΕ 1977/53. Λαιμός με τις λαβές και όστρακα αμφορέα.
Ύψ. 0,175, δ.χ. 0,14 μ.
Πηλός (5YR 6/6).
Η μορφή του λαιμού και του χείλους συγγενεύει με τον προηγούμενο αμφορέα, αν και ο κοκκινωπός πηλός διαφοροποιείται.

54. ΒΕ 1977/1145. Δύο τμήματα χείλους.
Ύψ. 0,06 μ.
Πηλός (10YR 8/3).
Είναι ίδιου τύπου με τους δύο προηγούμενους.

55. ΒΕ 1977/1146. Δύο τμήματα χείλους και λαιμού αμφορέα.
Ύψ. 0,11 μ.
Πηλός κιτρινωπός εύθριπτος (2.5YR 8/3). Προέρχεται από κατηγορία των ιταλικών[85].

56. ΒΕ 1977/1147. Όστρακα αμφορέα (Πίν. 62 στ).
Ύψ. 0,16 μ.
Πηλός (7.5YR 7/3).
Σώζεται ο μισός λαιμός και η μια λαβή, καθώς και όστρακα του σώματος, που δεν επιτρέπουν την ταύτιση του τύπου.

57. ΒΕ 1977/1148. Τμήμα αμφορέα.
Ύψ. 0,21 μ.
Πηλός (7.5YR 7/6).
Πρόκειται για την απόληξη οξυπύθμενου λατινικού αμφορέα με μέρος του κυλινδρικού σώματος.

58. ΒΕ 1977/59. Λαιμός με τις λαβές και όστρακα μακεδονικού αμφορέα.
Πηλός (7.5YR 7/4).
Σώζεται ο λαιμός με τις δύο ταινιωτές λαβές και μέρος του βαθμιδωτού χείλους, ύψ. 0,18 μ. Επίσης η κωνική βάση, δ. 0,13 μ., και όστρακα από την κοιλιά.

81. Mendel 1908, σ. 272, αριθ. 2247, πίν. VI, αριθ. 5.
82. Mollard-Besques 1972, σ. 318 κ.ε., πίν. 393 κ.ε.
83. Ομάδα αγνύθων ως ανάθημα έχει βρεθεί στο Μητρώο της Βεργίνας: Δρούγου 1990, σ. 8.
84. Will 1987, σ. 205, τύπος 11c. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 1ου αι. π.Χ.
85. Πιθανότατα ο τύπος 4α της Will, του ύστερου 2ου-μέσα του 1ου αι. π.Χ.

59. ΒΕ 1977/1149. Τμήμα λυχναριού.
Ύψ. 0,022, δ.β. 0,038 μ.
Πηλός (5YR 7/6).
Τμήμα τροχήλατου λυχναριού. Σώζεται η βάση και μέρος του σώματος με αμφίκυρτο προφίλ. Υπολείμματα απολεπισμένου γανώματος[86].

Διάφορα

60. ΒΕ 1977/78. Σιδερένια λάμα αμφίστομου μαχαιριού.
Μήκ. 0,094, πλ. 0,02 μ.

Νομίσματα

61. ΑΝ 1977/5. Χάλκινο νόμισμα Αντιγόνου Γονατά (277-239 π.Χ.).
Δ. 0,016 μ.
Εμ: Κεφάλι Αθηνάς. Οπ: Πάνας που στήνει τρόπαιο. Πάνω το γράμμα Β, κάτω αριστερά από τον Πάνα, το γράμμα Κ, δεξιά του τρόπαιου το γράμμα Α και ανάμεσα στα πόδια του το γράμμα Ν. Στον εμπροσθότυπο υπάρχει και υστερόσημο πάνω στο κράνος της Αθηνάς, πιθανόν Η[87].
Από τα ευρήματα του δωματίου Γ προκύπτει μια χρονολόγηση ανάλογη με αυτή του δωματίου Α.

Δωμάτιο Δ

Δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρο, γι' αυτό και δεν είναι δυνατό να δοθούν οι διαστάσεις του. Μια ημικυκλική κατασκευή από αρχιτεκτονικό υλικό σε δεύτερη χρήση στη γωνία των τοίχων 5 και 6 (Πίν. 55 β) ίσως χρησίμευε ως θεμέλιο αποθηκευτικού χώρου[88]. Το στρώμα καταστροφής σωζόταν μόνο στη βορειοδυτική γωνία του. Τα ευρήματα του δωματίου ήταν τμήματα ειδωλίων, μία μολύβδινη αγνύθα, πήλινες κωνικές αγνύθες, όστρακα πήλινων αγγείων κατά μήκος του τοίχου 5 και νομίσματα. Οι πήλινες κωνικές αγνύθες είναι πολύ λίγες για να επιβεβαιώσουν την ύπαρξη αργαλειού, ίσως όμως υπήρχαν και άλλες, που αφαιρέθηκαν. Η διαταραχή του χώρου επιβεβαιώνεται και από λίγα όστρακα Τουρκοκρατίας με πράσινη εφυάλωση.

Ειδώλια

62. ΒΕ 1977/1150. Τμήματα προτομής.
Ύψ. 0,11, πλ. 0,215 μ.
Πηλός (5YR 5/4).
Τρία τμήματα συγκολλημένα από άλλα μικρότερα, που αποτελούν μέρος της πίσω πλευράς προτομής με ορθογώνια οπή εξαερισμού. Τα δύο ακραία παρουσιάζουν μια κυλινδρικότητα, γνωστή από τις προτομές, όπου στην εμπρός πλευρά οι βραχίονες αποδίδονται κατά μήκος του κορμού. Οι δύο στενές ταινίες, που υπάρχουν αντίστοιχα στα δύο αυτά τμήματα, θα χρησίμευαν για την απόδοση των βραχιολιών ή του δεσίματος του ενδύματος.

63. ΒΕ 1977/1151. Τμήμα προτομής.
Ύψ. 0,133, πλ. 0,118 μ.
Πηλός (5YR 5/4).
Συγκολλημένο από τέσσερα κομμάτια, προέρχεται από την πίσω πλευρά προτομής με κυκλική οπή όπτησης.

64. ΒΕ 1977/1152. Τμήμα άκρου αριστερού χεριού.
Μήκ. 0,077, πλ. 0,053 μ.
Πηλός (5YR 5/4).
Έχει σπάσει από τον καρπό. Λείπουν όμως και τα δάκτυλα από την αρχή τους.

Αγγεία

65. ΒΕ 1977/1158. Τμήματα μακεδονικού αμφορέα.
Πηλός γκρίζος.
Σώζεται ο λαιμός με το βαθμιδωτό χείλος και η αρχή της μιας, ραβδωτής εξωτερικά, ταινιωτής λαβής. Ύψ. λαιμού 0,15, δ.χ. 0,08 μ.
Επίσης όστρακα του σώματος, που δεν συγκολλούνται.

86. Το αμφίκυρτο προφίλ είναι χαρακτηριστικό για την κατάταξη του λυχναριού στον τύπο XII της Κορίνθου, που είναι γνωστός από πολλά άλλα παραδείγματα στην Πέλλα: Ακαμάτη 1994, σ. 161, αριθ. 186, σχέδ. 46 και σ. 239. Ο τύπος χρονολογείται από το τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. μέχρι μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Αλλά και Δρούγου 1992, σ. 60 κ.ε., τύπος ΠΛ 10: Η εύρεση παραδειγμάτων στο στρώμα καταστροφής των οικιών Ι-2 και Ι-3 αποδεικνύει τη διάρκεια χρήσης του τύπου μέχρι τις αρχές του 1ου αι. π.Χ.

87. Gaebler 1935, σ. 187 κ.ε., πίν. XXXIV.

88. Παρόμοιες πάντως ημικυκλικές κατασκευές βρέθηκαν και στο Μητρώο της Βεργίνας: Σ. Δρούγου, ΑΕΜΘ 11 (1997) (υπό έκδοση).

66. ΒΕ 1977/1156. Τμήμα μεγαρικού σκύφου (Σχέδ. 4).
Ύψ. 0,075 μ.
Πηλός γκρίζος, γάνωμα μαύρο κακής ποιότητας.
Συγκολλημένο από τρία κομμάτια. Από τη βάση διασώζεται μικρό τμήμα του δακτυλίου, που περιβάλλει τον συνηθισμένο σε αυτές τις περιπτώσεις ρόδακα. Το σώμα διακοσμείται με παράσταση βουκρανίων, από τα οποία δύο σώζονται. Ψηλότερα από τα βουκράνια υπάρχουν τρεις διαδοχικές νευρώσεις και στη συνέχεια μετά από πλατιά αδιακόσμητη ζώνη το χαρακτηριστικό για την περιοχή χείλος με αυλάκωση στο εσωτερικό. Ο τύπος του σκύφου δεν είναι ίδιος με τους μέχρι τώρα γνωστούς από τα εργαστήρια της Αγοράς. Πρέπει να προέρχεται από μικρή μήτρα. Η σφραγίδα του βουκρανίου θυμίζει αρκετά τη σφραγίδα Ζ4 της Αγοράς της Πέλλας[89].

67. ΒΕ 1977/1157. Αποσπασματικά σωζόμενο πινάκιο (Σχέδ. 4).
Ύψ. 0,02, δ.χ. 0,116, δ.β. 0,06 μ.
Πηλός (7.5YR 7/6).
Διασώζεται η δακτυλιόσχημη βάση του, λείπουν όμως μεγάλα τμήματα των αβαθών πλευρών και του χείλους. Στρέφεται ελαφρά προς τα έξω. Εσωτερικά του χείλους ρηχή αυλάκωση. Μια βαθύτερη περιβάλλει το κυκλικό tondo, που στο κέντρο του φέρει μια υποτυπώδη μαστοειδή απόφυση. Τόσο στο εξωτερικό, όσο και στο εσωτερικό, ίχνη ενός πολύ απολεπισμένου κοκκινωπού επιχρίσματος[90].

68. ΒΕ 1977/1154. Τμήμα πινακίου.
Ύψ. 0,025 μ.
Πηλός (5YR 7/4). Γάνωμα καστανόμαυρο κακής ποιότητας.
Διασώζεται μικρό μέρος της ψηλής βάσης και των τοιχωμάτων. Η βάση παρουσιάζει διμερή διαμόρφωση. Η ελαφριά καμπυλότητα των τοιχωμάτων υποδεικνύει ότι το τμήμα ανήκει σε ένα σχετικά επίπεδο πιάτο. Ο πυθμένας στο εσωτερικό διακοσμείται με μια πλατιά ζώνη από ρολλαριστό κόσμημα και στο κέντρο εμπίεστα φύλλα. Διασώζεται ένα ακέραιο και τμήμα δεύτερου. Η έλλειψη του προφίλ δυσκολεύει τη χρονολόγηση.

69. ΒΕ 1977/1153. Όστρακα χύτρας.
Ύψ. 0,16, πλ. 0,17 μ.
Πηλός (5YR 5/6).
Διασώζονται οι δύο κάθετες κυλινδρικές λαβές και μέρος της κοιλιάς.

Λίθινα

70. ΒΕ 1977/96. Μικρό επίκρανο.
Ύψ. 0,20, πλ. 0,21 μ.
Ντόπιος ασβεστόλιθος.
Φέρει σημαντικές αποκρούσεις. Στην όψη του παρατηρούνται δυο ταινίες, λέσβιο κυμάτιο, κοίλο και ταινία στο ανώτερο μέρος.

71. ΒΕ 1977/97. Δωρικό κιονόκρανο.
Ύψ. 0,165 μ.
Ντόπιος ασβεστόλιθος.
Σώζεται το υποτραχήλιο χωρίς ιμάντες, ο εχίνος και ο άβακας, ύψ. 0,06 μ. Η κάτω πλευρά του υποτραχηλίου έχει διάμετρο 0,29 μ. Φέρει τόρμο τετράγωνο 0,03 μ. Η άνω επιφάνεια του άβακα έχει πλευρά 0,39 μ.

Διάφορα

72. ΒΕ 1977/ 58. Πήλινο κωνικό σφονδύλι.
Ύψ. 0,02, δ. 0,035 μ.

73. ΒΕ 1977/42, 43, 44, 1155. Κωνική και πυραμιδωτές, πήλινες αγνύθες.
Ύψ. 0,09, 0,105, 0,075, 0,11 μ.

74. ΒΕ 1977/75. Μολύβδινη πυραμιδωτή αγνύθα.
Ύψ. 0,06, πλευρά βάσης 0,025 μ.

Νομίσματα (Πίν. 63 α-β)

75. ΑΝ 1977/2. Χάλκινο Αλεξάνδρου (336-323 π.Χ.).
Δ. 0,017 μ.
Εμ: Κεφάλι Ηρακλή με λεοντοκεφαλή. Οπ: Πάνω γωνιά, *ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ*, κάτω ρόπαλο και *Α* χαμηλότερα[91].

76. ΑΝ 1977/6. Χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης.
Δ. 0,016 μ.
Εμ: Κεφάλι Άρτεμης. Οπ: *ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ* πάνω και κάτω από τη φαρέτρα με οξυκόρυφο κάλυμμα. Επίσης το συμπίλημα *ΝΚ*[92]. Βρέθηκε στο στρώμα 2.

89. Ακαμάτης 1989, σ. 218, πίν. 306.

90. Συγγενικό παράδειγμα στο: Ch. Schauer, Ein späthellenistischer Fundkomplex aus Olympia, Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Αθήναι 1994, σ. 181, αριθ. Κ 4418, πίν. 119δ, του 2ου αι. π.Χ.

91. Gaebler 1935, σ. 170, πίν. XXXI, 29 κ.ε.

92. Gaebler 1935, σ. 119, αριθ. 11, πίν. XXIII, 2 (187-40 π.Χ).

77. ΑΝ 1977/7. Ασσάριο.
Δ. 0,026 μ.
Εμ: Κεφάλι Ιανού. Οπ: Πρώρα πλοίου. Βρέθηκε στο στρώμα 2[93].

78. ΑΝ 1977/12. Χάλκινο νόμισμα Μακεδόνων.
Δ. 0,02 μ.
Εμ: Κεφάλι Διός προς τα δεξιά με στεφάνι. Οπ: Φτερωτός κεραυνός. *ΜΑ/ΚΕ* πάνω, *ΔΟΝ/ΩΝ* κάτω. Μέρος του μονογράμματος *Β*[94].

Δωμάτια Ε, ΣΤ

Το μεγαλύτερο μέρος των δωματίων παρέμεινε θαμμένο κάτω από την επίχωση του γειτονικού οικοπέδου, ιδιοκτησίας Α. Μπρατσιούδη. Πάντως, αυτά τα δύο βόρεια δωμάτια του σπιτιού, που ήταν μεγαλύτερων διαστάσεων από τα δυτικά, θα ήταν και τα σημαντικότερα[95]. Δυστυχώς, δεν βρέθηκαν στοιχεία για τη λειτουργικότητά τους μέσα στο σύνολο. Τα ευρήματά τους, τελείως αποσπασματικά, πρέπει να αποδοθούν στην απογύμνωση και την εκ νέου κατάχωσή τους.

Αγγεία

79. ΒΕ 1977/61,73. Τμήματα μελαμβαφούς πυξίδας.
Ύψ. 0,07 μ.
Πηλός ανοιχτός καφέ (7.5YR, 6/4).
Σώζονται εν μέρει τα πόδια με μορφή σφίγγας και το στεφάνι του κάτω μέρους[96].

80. ΒΕ 1977/72. Τμήμα σκυφιδίου.
Ύψ. 0,035, δ.β. 0,04, δ.χ. 0,085 μ.
Πηλός γκρίζος.
Σώζεται περίπου το μισό. Η βάση είναι δακτυλιόσχημη. Το χείλος στρέφεται προς τα έξω. Στον πυθμένα εσωτερικά τρία εμπίεστα ανθέμια.

Διάφορα

81. ΒΕ 1977/71. Πήλινη σφαιρική ψήφος.
Ύψ. 0,019 μ.

82. ΒΕ 1977/51. Κωνική αγνύθα.
Ύψ. 0,105 μ.

83. ΒΕ 1977/79. Τμήμα σιδερένιου, δρεπανόσχημου μαχαιριού.
Πλ. 0,026 μ.
Και από τα δωμάτια Ε και ΣΤ δεν έλειψαν τα μεταλλικά εξαρτήματα στέγης ή των θυρών.

Νομίσματα

84. ΑΝ 1977/3. Χάλκινο Αντιγόνου Γονατά (277-239 π.Χ.).
Δ. 0,015 μ.
Εμ: Κεφάλι Αθηνάς. Οπ: Πάνας που στήνει τρόπαιο[97].

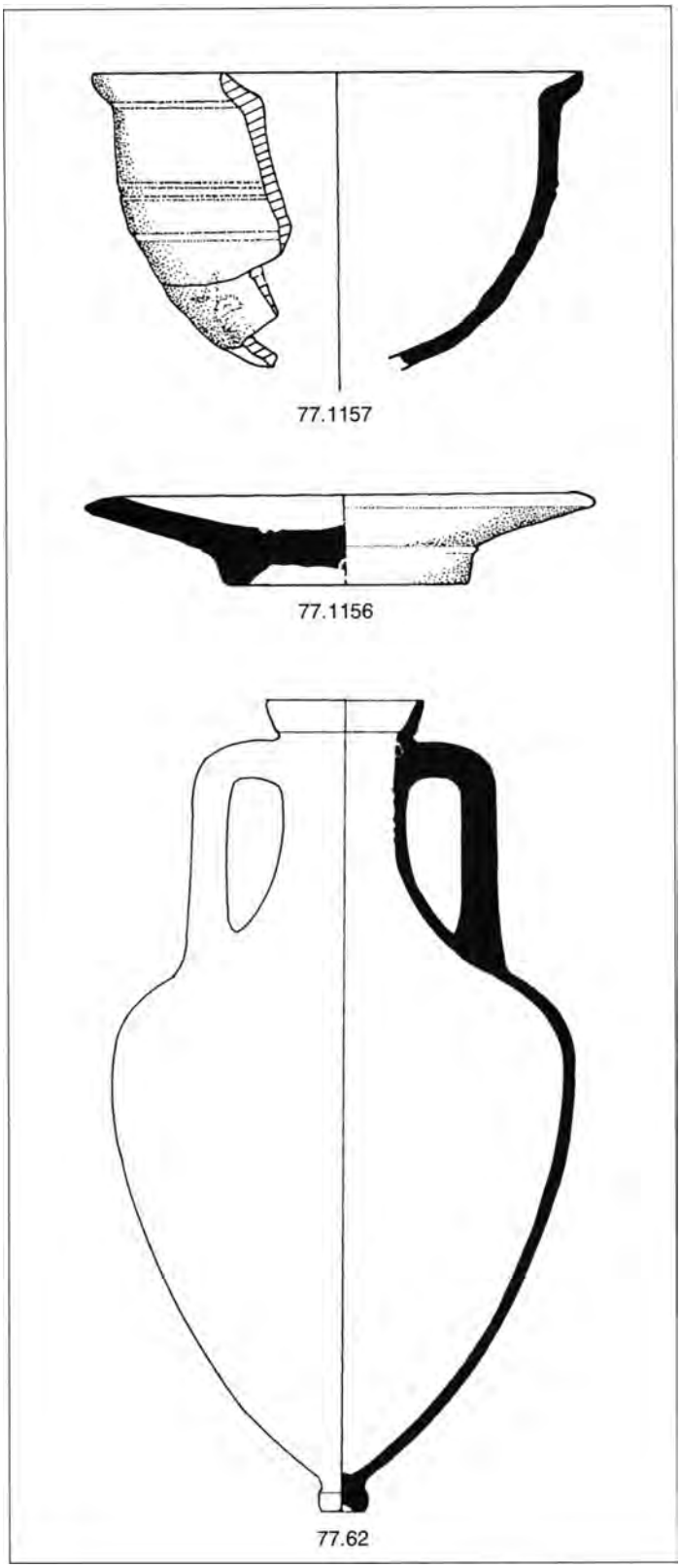
85. ΑΝ 1977/17. Χάλκινο νόμισμα Δημητρίου Β′ (239-229 π.Χ).
Δ. 0,015 μ.
Εμ: Μακεδονική ασπίδα με το μονόγραμμα του Δημητρίου Β′. Οπ: Κράνος, *ΒΑΣΙ*[98].
Τα δύο προηγούμενα νομίσματα βρέθηκαν πάνω στο θυραίο τοίχο του Ε και στον τοίχο 10. Αποτελούν απλές χρονολογικές ενδείξεις της χρήσης του χώρου.

86. ΑΝ 1977/9. Χάλκινο νόμισμα Πέλλας.
Δ. 0,018 μ.
Εμ: Κεφάλι Ρώμης. Οπ: Πέλλης με μονογράμματα πάνω και κάτω μέσα σε στεφάνι[99]. Βρέθηκε στο στρώμα 2.

87. ΑΝ 1977/15. Χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου[100].

88. ΑΝ 1977/16. Χάλκινο νόμισμα Πέλλας.
Δ. 0,015 μ.
Εμ: Κεφάλι Απόλλωνα προς τα δεξιά. Οπ: Κιθάρα-Πέλλης[101].

93. M.H. Crawford, Roman Republic Coinage, Cambridge 1974. Δυστυχώς το νόμισμα είναι φθαρμένο. Ίσως ταυτίζεται με το αριθ. 196/1, πίν. XXXI, που χρονολογείται στα 169-158 π.Χ.
94. Gaebler 1935, σ. 5, αριθ. 31-32, πίν. XII, 17 (187-168 π.Χ.).
95. Μακεδονία, 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού, Αθήνα 1982, σ. 177.
96. Ακαμάτη 1994, σ. 167, αριθ. 220, πίν. 26, των αρχών του γ′ τέταρτου του 2ου αι. π.Χ.
97. Gaebler 1935, σ. 187, αριθ. 6 κ.ε., πίν. XXXIV.
98. Gaebler 1935, σ. 189, αριθ. 1, πίν. XXXIV, 13.
99. Gaebler 1935, σ. 95, αριθ. 6, πίν. XVIII, 28.
100. Ό.π., το αριθ. 75.
101. Gaebler 1935, σ. 95, αριθ. 10, πίν. XIX, 1.

Σχέδ. 4.

Αυλή

Στην περιοχή της βόρειας στοάς βρέθηκε το στρώμα καταστροφής της στέγης. Κάτω από τα κεραμίδια βρέθηκαν τα διάφορα ευρήματα, καθώς και τα σκαλοπάτια που οδηγούσαν από τα δωμάτια στην αυλή. Η εύρεση αγγείων δίπλα από το θυραίο τοίχο του δωματίου Ε υποδεικνύει ότι αυτά ίσως είχαν τοποθετηθεί σε βαθύνσεις του εδάφους.

Ειδώλια

89. ΒΕ 1977/27. Τμήματα ειδωλίου (Πίν. 63 γ).
Ύψ. 0,152 μ.
Πηλός (5YR 5/4).
Τμήματα από ειδώλιο γυναικείας μορφής. Σώζεται η πίσω πλευρά με την οπή πληρώσεως και ένα τμήμα από την εμπρός με τις πτυχές του χιτώνα και το ζώσιμο κάτω από το στήθος[102].

90. ΒΕ 1977/1159. Σπαράγματα ειδωλίων.
α) Ύψ. 0,085, πλ. 0,10 μ.
Πηλός (5YR 5/4).
Από την πίσω πλευρά προτομής με αποστρογγυλευμένη οπή οπτήσεως.
β) Ύψ. 0,04, δ. 0,08 μ.
Πηλός (5YR 5/4).
Κάλυκας, ίσως από ειδώλιο Σατύρου-θυμιατήρι[103].
γ) Όπως το προηγούμενο, ύψ. 0,053 μ.

Αγγεία

91. ΒΕ 1977/62. Αμφορέας (Σχέδ. 4).
Ύψ. 0,74, δ.χ. 0,14 μ.
Πηλός κόκκινος.
Οξυπύθμενος, συγκολλημένος και συμπληρωμένος. Έχει κοιλιά ωοειδή με τονισμένο τον ώμο, λαιμό σχετικά κοντό, χείλος ταινιωτό, που ανοίγει ελαφρά προς τα έξω. Οι λαβές ρομβοειδούς τομής ξεκινούν από τον ώμο και φθάνουν στο λαιμό ακριβώς κάτω από το χείλος. Στον πυθμένα η κοντή απόληξη καταλήγει σε δακτυλίδι με βάθυνση στην κάτω πλευρά.

92. ΒΕ 1977/63. Αρυτήρας.
Ύψ. 0,098 μ.
Πηλός καφετής (7.5YR 5/3).
Συμπληρωμένος στο λαιμό, λείπει η λαβή.

93. ΒΕ 1977/1161. Χείλος άβαφου πινακίου.
Ύψ. 0,025, δ.χ. 0,205 μ.
Πηλός (5YR 6/8).
Σώζεται η περίμετρος του χείλους, που ανοίγει ελαφρά προς τα έξω, λείπει όμως ο πυθμένας.

94. ΒΕ 1977/1162. Τμήμα πιθοειδούς.
Σωζ. ύψ. 0,115, δ.χ. 0,175 μ.
Πηλός (5YR 5/4).
Σώζεται το χείλος με τις διπλές κάθετες λαβές, ο κοντός λαιμός και το πάνω μέρος της κοιλιάς[104].

95. ΒΕ 1977/1160. Όστρακα οξυπύθμενου αμφορέα.
Πηλός (7.5YR 7/6).
Σώζεται η κάτω απόληξη και μέρος του κυλινδρικού σώματος. Το αγγείο βρέθηκε δίπλα στο θυραίο τοίχο του δωματίου Ε. Η αποσπασματική του διατήρηση πιθανολογεί τη χρήση του ως γλάστρας.

96. ΒΕ 1977/1163. Τμήματα πιθοειδούς (Πίν. 63 δ).
Ύψ. 0,19 μ.
Πηλός (5YR 6/6). Ανοικτός κόκκινος καφέ.
Σώζονται τμήματα της σφαιρικής κοιλιάς με άρθρωση στον ώμο. Μία κάθετη κυλινδρική λαβή. Τμήματα του λαιμού με το χείλος, που ανοίγει προς τα έξω. Στον Πίν. 63 δ διακρίνεται το μοναδικό μέρος του χείλους, που κολλά στο λαιμό. Ο πυθμένας πρέπει να ήταν αποστρογγυλευμένος και να έφερε πιθανόν οπή, επί τούτου κατασκευασμένη. Το αγγείο, όπως και το προηγούμενο, βρέθηκε δίπλα από το θυραίο τοίχο του δωματίου Ε, αμέσως ανατολικά από το σκαλοπάτι της αυλής.

97. ΒΕ 1977/1164. Τμήματα πιθοειδούς.
Ύψ. 0,17 μ.
Πηλός (5YR 5/6).
Σώζεται μέρος του χαμηλού χείλους με λοξό προφίλ. Εξωτερικά αυλάκωση. Ο λαιμός είναι υποτυπώδης. Η κοιλιά, ελαφρά κυλινδρική, διαπλατύνεται προς τον πυθμένα. Επίσης, σώζεται η ταινιωτή λαβή από το χείλος στο πάνω μέρος της κοιλιάς. Πιθανότατα ήταν και αυτό το αγγείο διάτρητο στον πυθμένα, γιατί σώζονται τμήματα με οπή, που όμως δεν συγκολλούνται.

102. Θυμίζει το γυναικείο ειδώλιο που κρατά θυμιατήρι από το Θεσμοφόριο της Πέλλας: Σιγανίδου - Ακαμάτη 1996, σ. 50. Ακαμάτη 1996α, σ. 48, αριθ. 23-25, πιν. 9δ, 8δ, 8ε.

103. Για τον τύπο: Ακαμάτης 1986, σ. 181, εικ. 16-17.

104. Ph. Bruneau, ό.π. (υποσημ. 39), σ. 259, αριθ. 223, πίν. 48.

98. ΒΕ 1977/1165. Τμήματα πιθοειδούς (Πίν. 63 ε).
Σωζ. ύψ. 0,22, δ.β. 0,048 μ.
Πηλός (5YR 5/6).
Διασώζεται μέρος του κυλινδρικού σώματος με μια κάθετη λαβή. Επίσης, ο αποστρογγυλευμένος πυθμένας με οπή, που φέρει περιχείλωμα. Τέλος, ένα μικρό τμήμα χείλους, που αποδεικνύει ότι ήταν οριζόντιο, στενό, μεγάλης διαμέτρου, όπως το χείλος των χυτροειδών.
Εκτός από τα τμήματα αγγείων αριθ. 96-98, στην αυλή βρέθηκαν και άλλα όστρακα από παρόμοια αγγεία με διάτρητους πυθμένες. Με δεδομένη την ανεύρεσή τους στην αυλή, συμπεραίνεται ότι μάλλον πρόκειται για αγγεία καθημερινής χρήσης. Είναι όμως γεγονός ότι το σχήμα τους είναι σπάνιο στην Πέλλα και ίσως σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα ευρήματα του οικοπέδου δεν πρέπει να αποκλειστεί ότι είχαν κάποια άλλη λειτουργία θρησκευτικού περιεχομένου.

Λίθινα

99. 1977/91. Τμήμα αγάλματος (Πίν. 64 α).
Σωζ. ύψ. 0,365, ύψ. πλίνθου 0,05 μ.
Μάρμαρο λευκό.
Σώζεται το αριστερό τμήμα της μαρμάρινης πλίνθου με το άκρο αριστερό πόδι ανδρός και με κορμό δένδρου για στήριγμα. Η πλίνθος στην όψη της έχει μολυβδοχοημένο σιδερένιο γόμφο, ενώ πίσω στρογγυλό κάθετο τόρμο. Η πλευρά της πλίνθου, που είχε σπάσει ήδη από τα αρχαία χρόνια, δουλεύτηκε με λεπτό βελόνι, για να έχει επαφή με το υπόλοιπο τμήμα με τη βοήθεια των γόμφων. Η πάνω επιφάνειά της είναι δουλεμένη με βελόνι. Ο λειασμένος κορμός του δένδρου είναι σπασμένος σε ύψος 0,31 μ. από την πλίνθο και έχει στο κέντρο του στρογγυλό τόρμο. Το πόδι πατά στην πλίνθο με το εμπρός μέρος του πέλματος, ενώ το υπόλοιπο είναι ανασηκωμένο, δείγμα ότι αυτό αποτελούσε και το άνετο πόδι της μορφής. Βρέθηκε κοντά στο κατώφλι του δωματίου Γ[105].

100. ΒΕ 1977/95. Μαρμάρινο επίκρανο[106] (Πίν. 64 β).
Ύψ. 0,165, μήκ. 0,525, πλ. 0,405 μ.
Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο, που έχει γυψοποιηθεί στην επιφάνεια.
Αποτελείται διαδοχικά από τις παρακάτω ζώνες: με ανάγλυφους ρόδακες, με αστράγαλο, με λέσβιο κυμάτιο, ιωνικό και αργό κυμάτιο πολύ κατεστραμμένο. Στην πίσω πλευρά φέρει ορθογώνια προεξοχή και αναθύρωση. Στην κάτω πλευρά, ορατή στον Πίν. 64 β, διασώζεται τόρμος με υπολείμματα μολυβδοχόησης. Στην πάνω πλευρά υπάρχει αναθύρωση, τετράγωνος τόρμος και αύλακα μολυβδοχόησης.

101. ΒΕ 1977/92. Τμήμα επίστεψης.
Ύψ. 0,09, πλ. 0,096-0,04 μ.
Ντόπιος ασβεστόλιθος.
Αποτελείται από ταινία, κοιλόκυρτο κυμάτιο και άλλη ταινία ως επίστεψη.

102. ΒΕ 1977/98. Επίκρανο.
Ύψ. 0,147 μ.
Ντόπιος ασβεστόλιθος.
Έχει κάτοψη σχήματος Τ και φέρει αποκρούσεις. Στην όψη του υπάρχουν ταινία, λέσβιο κυμάτιο, κοίλο και ταινία.

Διάφορα

103. ΒΕ 1977/90. Ψηφίδα δακτυλιδιού.
Μήκ. 0,013, πλ. 0,011 μ.
Γυαλί διαφανές κίτρινο.

104. ΒΕ 1977/ 46, 47, 48, 49. Πήλινες αγνύθες, πυραμιδωτές.
Ύψ. 0,114, 0,067, 0,061, 0,065 μ.

Νομίσματα

105. ΑΝ 1977/8. Χάλκινο νόμισμα Αμφίπολης.
Δ. 0,016 μ.
Εμ: Κεφάλι Ποσειδώνα. Οπ: Ρόπαλο ανάμεσα στην επιγραφή *Ἀμφιπολιτῶν*. Πάνω μονόγραμμα[107]. Βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής.

106. ΑΝ 1977/10. Χάλκινο Αλεξάνδρου, φθαρμένο.
Δ. 0,017 μ.

107. ΑΝ 1977/11. Χάλκινο νόμισμα.
Δ. 0,021 μ.
Εμ: Κεφάλι Ερμή με πέτασο. Οπ: Κηρύκειο.

105. Το μέγεθός του πλησιάζει το φυσικό. Αν ήταν στημένο αρχικά στην αυλή, τότε θα γινόταν αμέσως ορατό από μια νότια είσοδο του σπιτιού. Ανάλογα στη Δήλο: M. Kreeb, BCH CVIII (1984), σ. 320, εικ 1-2.

106. Εικόνα του επικράνου, βλ. Μ. Σιγανίδου, Το νέο Μουσείο της Πέλλας, ΑΑΑ Χ (1978), σ. 206, εικ. 7. Το επίκρανο συγγενεύει με ένα άλλο λίθινο από την Πέλλα, τυχαίας προέλευσης, που από τους Μακαρόνα - Γιούρη 1989, σ. 66, εικ. 75, αναφέρεται ότι εντάσσεται στην παράδοση του επικράνου της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα.

107. Gaebler 1935, σ. 34, αριθ. 27, πίν. IX, 2 (187-31 π.Χ.).

Η ερμηνεία των ειδωλίων

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, αφορμή κατά κύριο λόγο γι' αυτή τη μελέτη αποτέλεσαν τα ειδώλια των δωματίων Α και Β.

Με τις παλαιότερες και τις νεότερες ανασκαφές των κατοικιών, των ιερών, καθώς και των εργαστηρίων της Αγοράς[108], έχει αποδειχθεί η πλούσια σε βιοτεχνικό επίπεδο παραγωγή της Πέλλας σε αυτό τον τομέα[109]. Η ποικιλία των τύπων, η τεχνική της κατασκευής, όπως θα καταδειχθεί από την τελική δημοσίευση τους, είναι παράλληλη με τη γνωστή από άλλα κέντρα παραγωγή ελληνιστικών χρόνων. Η χρήση των τύπων γίνεται αδιάκριτα στους τάφους, στα ιερά και τις οικίες[110]. Στους δύο πρώτους χώρους τα ειδώλια θεωρούνται κατά κύριο λόγο φορτισμένα με θρησκευτικό περιεχόμενο, η παρουσία τους όμως στις οικίες δεν έχει ακόμη μελετηθεί εξαντλητικά. Κατά κύριο λόγο τονίζεται ο διακοσμητικός τους χαρακτήρας, ενώ το θρησκευτικό περιεχόμενό τους αναφέρεται ακροθιγώς[111]. Ο Robinson π.χ. στη δημοσίευση της Ολύνθου[112] πιστεύει πως μόνο οι μάσκες μπορούν να σχετιστούν με τις θρησκευτικές αντιλήψεις των ιδιοκτητών. Γενικά στην οικιακή λατρεία προστάτες της κατοικίας και του οίκου θεωρούνται οι επίσημοι θεοί της πόλης και της φατρίας, με τους οποίους σχετίζονται και οι υπάρχοντες βωμοί. Φαίνεται όμως ότι η προστασία του ιδιωτικού χώρου ήταν έργο και άλλων θεοτήτων, οι οποίες μάλιστα εξακολουθούν να κυριαρχούν και μετά την καταστροφή των χώρων[113]. Το φαινόμενο αυτό, γνωστό από παλαιότερα, στην ελληνιστική εποχή της ιδιωτικοποίησης και της διάσπασης του θεσμού της πόλης βρίσκει ιδιαίτερη άνθιση[114]. Η παρουσία χώρων με θρησκευτικό χαρακτήρα στα δύο ανάκτορα της Πέλλας και της Βεργίνας[115], που επαναλαμβάνουν σε άλλης τάξης κλίμακα τη μορφή της ιδιωτικής κατοικίας, επιτρέπουν να δεχθούμε πως ανάλογοι χώροι υπήρχαν και στις τελευταίες. Από την άλλη πλευρά η ανασκαφή χώρων λατρείας αποδεικνύει ότι αυτοί δεν διαφοροποιούνται πολλές φορές, ως προς τη διαμόρφωση της κάτοψης ή την ποιότητα των κατασκευών, που βέβαια επιβάλλεται και από τις δυνατότητες του ευρύτερου φυσικού περιβάλλοντος[116]. Ειδικότερα για την Πέλλα έχει προταθεί η ύπαρξη ενός οικιακού ιερού στην κατοικία του IV-1, από όπου το χάλκινο αγαλματίδιο του Ποσειδώνα[117]. Ένα άλλο υποστήριξε η Διαμαντούρου ότι υπήρχε στο οικοδόμημα Ι-4, από το οποίο προέρχονται ειδώλια Αθηνάς, μια γυναικεία προτομή και μια προτομή Σατύρου[118]. Περισσότερες βέβαια παρατηρήσεις θα μπορούσαν να γίνουν, όταν ολοκληρωθεί η δημοσίευση των οικιών και των ειδωλίων. Πά-

108. Ακαμάτης 1986, σ. 181.

109. Ακαμάτη 1994, σ. 215 κ.ε.

110. Ακαμάτη 1994, σ. 254. M. Kreeb, Untersuchungen zur figürlichen Ausstattung delischer Privathäuser, Chicago 1984, σ. 68. Σιγανίδου - Ακαμάτη 1996, σ. 63.

111. R. Miller-Ammerman, The Religious Context of Hellenistic Terracotta Figurines, σ. 43 στο J. Uhlenbrock (επιμ.), The Coroplast's Art: Greek Terracottas of the Hellenistic World, New York 1990.

112. Robinson, Olynthus XIV, 1952, σ. 64.

113. C. Williams, The City of Corinth and its Domestic Religion, Hesperia 50 (1981), σ. 408 κ.ε., πίν. 87-90.

114. A. Festugiere, Études de religion grecque et hellénistique, Paris 1972, σ. 121 κ.ε.

115. C. Kunze, Die Skulturenausstatung hellenistischer Paläste, σ. 120-125 στο W. Hoepfner - G. Brands, Basileia, Die Paläste der hellenistischen Könige, Mainz 1996. Από τον ίδιο εξετάζεται επίσης η παρουσία των γλυπτών, αλλά και των πηλίνων ειδωλίων στις ιδιωτικές κατοικίες.

116. Οι χώροι αυτοί, δηλαδή τα ιερά, είναι μεγάλα συγκροτήματα που καταλαμβάνουν το χώρο ενός οικοδομικού τετραγώνου. Παράλληλα, εκτός από αυτούς υπήρχαν και μικρότερα ιερά στις γειτονιές και στα τρίστρατα για τις καθημερινές ανάγκες. Στην Πέλλα στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα ιερά της Αφροδίτης και της Κυβέλης, καθώς και του Δάρρωνα. Η ομοιότητα των κατόψεων ανάμεσα στις ιδιωτικές κατοικίες και στα ιερά επισημαίνεται και από τη Δρούγου 1996, σ. 45.

117. Μακαρόνας 1960, σ. 79-80. Επίσης Μακαρόνας - Γιούρη 1989, σ. 178.

118. Διαμαντούρου 1971, σ. 39 κ.ε. Μακαρόνας 1964, σ. 338 και 340, πίν. 393 και ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, σ. 414. Για τον ίδιο χώρο ο Χ. Μακαρόνας είχε δεχθεί, επειδή είναι αποκομμένος από το υπόλοιπο οικοδόμημα, ότι πρόκειται για κατάστημα. Ούτως ή άλλως πάντως, αφού δεν πρόκειται για χώρο εμπορίας με πληθώρα παρόμοιων ευρημάτων, είναι απαραίτητο να ερμηνευθεί η παρουσία τους.

ντως, το γεγονός ότι οι προτομές μέχρι στιγμής προέρχονται σταθερά από τις οικίες και ως εμπορικό προϊόν από τα εργαστήρια της Αγοράς υποδηλώνει μια εμμονή στη σύνδεση τους με το οικιακό περιβάλλον. Επιπλέον, πρέπει να θεωρηθεί ότι αυτές καλύπτουν την οικονομική αδυναμία των κατοίκων της πόλης για μαρμάρινα ή χάλκινα προϊόντα. Η μη παρουσία τους στους ελληνιστικούς λαξευτούς τάφους, παρόλο που υπάρχει πληθώρα άλλων τύπων και παρόλο που ο παλαιότερος τύπος υπήρχε στους κιβωτιόσχημους του 4ου αι. π.Χ., θα μπορούσε να εξηγηθεί, μόνο αν γίνει δεκτό ότι τα γνωστά παραδείγματα χρονολογούνται στο τέλος του 2ου αι., ενώ οι τάφοι φαίνεται, όπως έχει προτείνει η Μ. Ακαμάτη[119], να σταματούν στο γ' τέταρτο του ίδιου αιώνα. Πιθανότερη όμως είναι μια διαφοροποίηση του περιεχομένου τους, που προς το παρόν είναι δύσκολο να αποσαφηνισθεί επακριβώς.

Και από άλλα μέρη αναφέρονται προτομές ή και άλλου είδους ειδώλια από ιδιωτικές κατοικίες και σχετίζονται με χώρους λατρείας[120]. Πέρα όμως από τις προτομές, τα ειδώλια του δωματίου Α με τη σπανιότητά τους στο σύνολο της πλούσιας παραγωγής των υπολοίπων τύπων και σε συνδυασμό με τη χαμηλή ποιότητά τους, ακόμη μια φορά, δεν κάνουν βάσιμη την άποψη ότι αυτά ήταν απλά διακοσμητικά αντικείμενα.

Ειδώλια Δωματίου Α

Αριθ. 1-2. Ως συνοδός αλλά και ενσάρκωσή τους, το φίδι συνδέεται με πολλούς θεούς του ελληνικού πανθέου, κυρίως χθόνιους. Το να αναφέρουμε όλες αυτές τις θεότητες πιστεύουμε πώς είναι άσκοπο. Θα περιοριστούμε λοιπόν μόνο σε αυτά που νομίζουμε πως θα βοηθήσουν στην κατανόηση των φιδιών της Πέλλας. Μια ματιά και μόνο στις πηγές[121] είναι αρκετή, για να αποδειχθεί ο ρόλος του φιδιού στη θρησκευτική ζωή της Μακεδονίας.

Σε κείμενα από το σχετικό με τη γέννηση του Αλεξάνδρου απόσπασμα του Πλούταρχου μέχρι και το έργο του Λουκιανού Αλέξανδρος ή Ψευδομάντις (2ος αι. μ.Χ.) το φίδι διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στα μυστήρια των Καβείρων[122] και στην τόσο εκτεταμένη και ιδιότυπη λατρεία του Διονύσου, που από πολλούς ερευνητές συνδέεται με τον Σαβάζιο[123]. Στην περίπτωση όμως του οικοπέδου Παππά τα

119. Ακαμάτη 1994, σ. 213.

120. Χ. Ιντζεσίλογλου, ΑΔ 39 (1984), σ. 148, προτομές από οικιακό χώρο στο Καλλίθηρο μαζί με θυμιατήρι. Ιντζεσίλογλου Α. 1980, σ. 269, Πίν. 118: σε οικία από τις Φερές αναφέρεται οικιακό ιερό με ειδώλια και πήλινο φίδι. Π. Αδάμ-Βελένη, ΑΔ 38 (1983), Χρονικά, σ. 306: Στις Πέτρες Φλώρινας βρέθηκαν δωμάτια οικιακής λατρείας και σε ένα από αυτά επτά ειδώλια, κουδουνάκια και θυμιατήρια. Επίσης, τα ίδια παρουσιάζονται στο Π. Αδάμ-Βελένη, Πέτρες Φλώρινας: Δώδεκα χρόνια ανασκαφής, ΑΕΜΘ 10Α (1996), σ. 8, εικ. 6-7. Ειδώλια από τις κατοικίες της Πριήνης σχετίζονται με τις οικιακές λατρείες: W. Hoephner - E. L. Schwander, Haus und Stadt im klassishen Griechenland, München 1994, σ. 219. Η Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου αναφέρει στοιχεία οικιακής λατρείας από ιδιωτικές κατοικίες της Δημητριάδας και μεταξύ των ευρημάτων πήλινα ειδώλια: Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, Δημητριάδα, σ. 22-27, στο συλλογικό τόμο: Αρχαία Δημητριάδα, η διαδρομή της στο χρόνο, Βόλος 1996 (επιμ. Ε.Ι. Κονταξή). Ακόμη και τα διακοσμητικά στοιχεία δεν παύουν να απηχούν στοιχεία λατρείας, όπως φαίνεται από οικία της Ερέτριας, I. Metzger, AntK 22 (1979), σ. 14 κ.ε., πίν. 5-8. Κ. Σουέρεφ, Λατρευτικά στοιχεία από το προκασσάνδρειο πόλισμα στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, ΑΑΑ XXIII-XXVIII (1990-1995), σ. 31-46. Επίσης, Walter-Καρύδη 1996, σ. 65 κ.ε.

121. Για τις μαρτυρίες των πηγών πολύτιμο είναι το παλαιό βιβλίο του W. Baege, De Macedonum Sacris, Halle 1913. Γενικά για τη θρησκεία της Μακεδονίας, J.N. Kalleris, Les anciens Macédoniens, Athènes 1976, II, σ. 252 κ.ε. S. Dull, Die Götterkulte Nordmakedoniens in Römische Zeit, München 1977 (βιβλιοκρισία από τον Φ. Πέτσα στα Μακεδονικά 20 (1980), σ. 540-549). Δ. Κανατσούλη, Η μακεδονική πόλις, Μακεδονικά 5 (1961-63), σ. 81 κ.ε. Ειδικά για τη θρησκεία στην Πέλλα βλ. Διαμαντούρου 1971, σ. 37-50.

122. Για τα μυστήρια των Καβείρων και το ρόλο τους στη ζωή της βασιλικής οικογένειας της Μακεδονίας σημαντικό είναι το απόσπασμα του Πλούταρχου στο Plutarch's Lives, Αλέξανδρος, The Loeb Classical Library, London 1958, σ. 224, κεφ. ΙΙ, καθώς και το βασισμένο σε αυτό άρθρο του Σ. Μαρινάτου: Mycenean Element within the Royal Houses of Macedonia, Αρχαία Μακεδονία Ι, 1970, σ. 45-52. Επίσης, τα άρθρα Edson 1948, σ. 921 κ.ε. και Witt 1977, σ. 67 κ.ε. Οι επιγραφικές μαρτυρίες από την περιοχή της Πέλλας συμφωνούν με την άποψη του Edson ότι η λατρεία των Καβείρων δεν είναι παλαιότερη από τα ρωμαϊκά χρόνια: Διαμαντούρου 1971, σ. 45-46.

123. Για τη λατρεία του Διονύσου, εκτός από τα γενικά βιβλία, στα άρθρα: Edson 1948, σ. 891 και Γ. Μπακαλάκης, Θερ-

φίδια έχουν βρεθεί σε ένα κτίριο που πιθανότατα αποτελούσε μια ιδιωτική κατοικία[124]. Πρέπει λοιπόν να ξεκινήσουμε την αναζήτηση της ερμηνείας από το χώρο της οικιακής λατρείας και στη συνέχεια να την επεκτείνουμε και προς άλλες κατευθύνσεις[125]. Στο χώρο αυτό, όπως υποστηρίζει ο Nillson, το φίδι πρέπει να αποσυνδεθεί από τα χθόνια χαρακτηριστικά του και να θεωρηθεί φύλακας του σπιτιού, σημάδι καλής τύχης και ευημερίας. Είναι μια πίστη που η καταγωγή της έχει βαθιές ρίζες[126] και που πρόσφατα ακόμη διατηρούνταν ζωντανή στη σύγχρονη ελληνική λαογραφία[127]. Το απόσπασμα του Λουκιανού που παρατίθεται[128] εικονίζει ανάγλυφα τη διάδοση αυτής της δοξασίας στη ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας του 2ου αι. μ.Χ.: *ἐνταῦθα ἰδόντες δράκοντας παμμεγέθεις, ἡμέρους πάνυ καὶ τιθασούς, ὡς καὶ ὑπὸ γυναικῶν τρέφεσθαι καὶ παιδίοις συγκαθεύδειν καὶ πατουμένους ἀνέχεσθαι καὶ θλιβομένους μὴ ἀγανακτεῖν καὶ γάλα πίνειν ἀπὸ θηλῆς κατὰ ταὐτὰ τοῖς βρέφεσι, – πολλοὶ δὲ γίγνονται παρ' αὐτοῖς τοιοῦτοι ...*

Ενσαρκωμένος φύλακας της οικίας το φίδι δένεται με τον προστάτη της, τον πατέρα όλων, τον Δία, στην υπόστασή του ως Κτησίου[129]. Στο ανάγλυφο από τις Θεσπιές του 3ου αι. π.Χ. ο θεός του ουρανού γίνεται θεός της οικίας, μεταμορφωμένος σε ένα περιτυλιγμένο φίδι με γενειάδα και λοφίο[130], όπως και στο φίδι της Πέλλας. Την ίδια ακόμη απεικόνιση βλέπουμε και σε ένα ανάγλυφο των Διοσκούρων του 1ου αι. π.Χ. από την Πελοπόννησο[131], όπου κάτω από την κύρια παράσταση των Διοσκούρων ως συνοδών θεών της θεάς έχουν χαραχθεί δύο φίδια με γενειάδα και λοφίο να πλησιάζουν ένα μεγάλο αυγό.

μαίος, ΑΕ 1953-54, Ι, σ. 221 κ.ε., όπου με βάση τις μαρτυρίες των πηγών συμφύρονται οι λατρείες των Καβείρων και του Διονύσου. Δ. Κανατσούλη, Μακεδονικά 4 (1960), σ. 274 κ.ε. σχετικά με τους διονυσιακούς θιάσους. Επίσης, E. Fredricksmeyer, The Ancestral Rites of Alexander the Great, Class Phill 61 (1966), σ. 279 κ.ε., και Φ. Παπάζογλου, Πνευματικός βίος στη Μακεδονία, 4000 χρόνια ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα 1982, σ. 204. Ακόμη Χρυσοστόμου Α. 1987, σ. 998 κ.ε., A. Fol, Thrace and Macedonia in Euripides' Bacchae, Αρχαία Μακεδονία V, 1993, σ. 433-441. Η νεότερη έρευνα πάντως με βάση τα ευρήματα των τελευταίων χρόνων έχει εμπλουτίσει τα στοιχεία για το περιεχόμενο της διονυσιακής λατρείας στην περιοχή της Κεντρικής και της Δυτικής Μακεδονίας: Π. Αδάμ-Βελένη, Αμπέλια και κρασί στις Πέτρες Αμυνταίου. Οι μαρτυρίες μιας ελληνιστικής πόλης, Αμπελοοινική ιστορία, σ. 50-59. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Η καλλιέργεια του αμπελιού και στοιχεία της λατρείας του Διονύσου στην Πέλλα, στο ίδιο, σ. 60-67. Α. Χρυσοστόμου - Π. Χρυσοστόμου, Διόνυσος, ο θεός του οίνου και των καρπών της οπώρας στο Νομό Πέλλας, στο ίδιο, σ. 68-83. Β. Αλλαμανή, Στοιχεία διονυσιακής λατρείας και ενδείξεις αμπελοκαλλιέργειας στην Ημαθία, Αμπελοοινική Ιστορία, σ. 84-94. Hatzopoulos 1994, σ. 63 κ.ε.

124. Η περιορισμένη παρουσία κινητών ευρημάτων αποτελεί το κυριότερο κατά την άποψή μας στοιχείο για τη λειτουργία του κτιρίου ως κατοικίας. Δεν πρέπει όμως να λησμονείται ότι ιδιωτικές κατοικίες αποτελούσαν και οι χώροι συγκέντρωσης των ιδιωτικών θρησκευτικών ομάδων: F. Polland, Ceschichte des griechischen Vereinswesens, Leipzig 1909, σ. 459 κ.ε.

125. Για την οικιακή λατρεία βλ. M. Nilsson, Ελληνική λαϊκή θρησκεία, μετάφραση Ι.Θ. Κακριδής, Αθήνα 1966 και επίσης, Nilsson 1960, σ. 271 κ.ε., όπου σημειώνονται οι διαφορές της οικιακής λατρείας των Ελλήνων και των Ρωμαίων.

126. Γενικά για το φίδι Bodson 1975, σ. 68 κ.ε.

127. Λαογραφία, Γενικόν ευρετήριον των τόμων 1-20 (1909-1962), 23 (1964), Αθήνα 1970, σ. 609 και ειδικά για το φίδι της οικίας, σ. 610. Επίσης, βλ. Ν. Πολίτης, Παραδόσεις, 2, Αθήνα 1904, σ. 1068 κ.ε. Τα φίδια ονομάζονται σπιτόφιδα, στοιχειά της οικίας και στη Μακεδονία νοικοκύρηδες. Είναι συνήθως μεγάλα, μη δηλητηριώδη και αγαπούν τα παιδιά. Δεν πρέπει κανείς να τα πειράξει.

128. Ό.π., υποσημ. 16, Λουκιανού, Αλέξανδρος ή Ψευδομάντις. Για τα μέχρι τώρα ανασκαφικά ευρήματα, που σχετίζονται με την αποικία Π. Χρυσοστόμου, Ανασκαφή στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Πέλλα κατά το 1995, ΑΕΜΘ 9 (1995), σ. 117-136.

129. Ο Δίας είναι ο κατ' εξοχήν συνδεδεμένος με το φίδι θεός στις ποικίλες του υποστάσεις ως Κτήσιος, Φίλιος, Μειλίχιος ή ως Σαβάζιος. Για τον Δία Σαβάζιο, που σχετίζεται με την περιοχή του Δίου, ενδιαφέροντα είναι όσα γράφει ο Cook 1964, Ι, σ. 113. Για τη σχέση του Διός με το φίδι βλ. και Β. Λαμπρινουδάκης, Μηροτραφής, Αθήναι 1971, σ. 127-129 και σ. 144-145. Για τον Δία Μειλίχιο ακόμη Χρυσοστόμου Π., Οι θεσσαλομακεδονικοί θεοί των καθαρμών και η μακεδονική γιορτή Ξανδικά, Μακεδονικά ΚΘ' (1994), σ. 175-208.

130. Για εικόνα του αναγλύφου βλ. Cook 1965, II, Part II, Appendices and Notes, σ. 1061, εικ. 914.

131. Εικόνα του αναγλύφου στο Chapoutier 1935, σ. 54. Ακόμη και αν η παράσταση των φιδιών είναι μεταγενέστερη από το ανάγλυφο, το ίδιο μοτίβο συναντάται και σε παλαιότερα ανάγλυφα των Διοσκούρων (Chapoutier 1935, σ. 319, σημ. 2) και σε μεταγενέστερα ανάγλυφα των Cavaliers Danubiens, που σχετίζονται με αυτούς: E. Will, Le relief culturel greco-romain, Paris 1955. Το αυγό, όπως γράφει και ο Chapoutier 1935, σ. 318, ήταν συνηθισμένο ανάθημα στους Διόσκουρους. Σίγουρα θα σχετιζόταν και με το μύθο της γέννησής τους.

Είναι γνωστή η σχέση των γιων του Δία με την οικιακή λατρεία. Όπως γράφει και ο Nilsson, τους κρατούσαν φυλαγμένη μια θέση στην οικία για να πλαγιάσουν και τους πρόσφεραν φαγητό. Τα γεύματα στα οποία έρχονταν έφιπποι για να πάρουν μέρος τα ονόμαζαν *Θεοξένια*[132].

Φίδια συναντώνται και στην οικιακή λατρεία των Ρωμαίων[133]. Στις τοιχογραφίες της Πομπηίας, κάτω από τις εικόνες των Λαρήτων που σπένδουν, υπάρχουν συνήθως ένα ή δύο φίδια τα οποία πλησιάζουν σε ένα βωμό που έχει επάνω του διάφορες προσφορές και κυρίως αυγά. Το ένα από τα φίδια, που φέρει λοφίο και γενειάδα, θεωρείται αρσενικό, προσωποποίηση του *pater familias* και το άλλο θηλυκό, *La Juno de la Demeure*[134]. Ο Seaford πιστεύει πως αυτό το αρσενικό φίδι διατηρεί τα χθόνια χαρακτηριστικά του και είναι a symbol of the renewal of the life of the ancestors in the living pater familias[135]. Αντίθετα, ο Nilsson, που κρίνει ότι το φίδι της οικίας αποσυνδέεται από τα χθόνια χαρακτηριστικά του, δεν δέχεται ότι τα φίδια αυτά γενικώς πρέπει να σχετισθούν με τη λατρεία των προγόνων και ότι αυτή είναι μία πίστη, που εκ των υστέρων προστέθηκε στην αρχική του *οἰκουροῦ ὄφεως*. Άσχετα από την προγονολατρεία[136], εκείνο που πρέπει να δεχθούμε εδώ είναι ότι η γενειάδα και το λοφίο χαρακτηρίζουν τα αρσενικά φίδια, όπως μαρτυρείται και από τις αρχαίες πηγές *(ἔχει γοῦν ὁ μὲν δράκων ὁ ἄρρην τὸν λόφον καὶ τὴν ὑπήνην)*[137] και ότι ίσως και στο δικό μας ζευγάρι είχαμε μία παράσταση αρσενικού και θηλυκού φιδιού, σύμβολα των ιδιοκτητών της οικίας.

Όμως, το ζεύγος των φιδιών (αρσενικού και θηλυκού γένους) είναι δυνατόν να ερμηνευθεί και στο πλαίσιο μιας ακόμη θρησκευτικής παράδοσης, που θεωρείται και πιθανότερη, αν συνεκτιμηθεί με τα υπόλοιπα ευρήματα, τόσο του δωματίου Α, όσο και του δωματίου Β. Συγκεκριμένα πρόκειται για την παράδοση των ορφικοδιονυσιακών μυστηρίων, που διασώζουν τα κείμενα των ορφικών ραψωδιών, αλλά και των αρχαίων συγγραφέων, κατά την οποία ζεύγος δρακοντόμορφων φιδιών, προσωποποίηση του Διός και της Δήμητρας αρχικά, του Διός και της Περσεφόνης στη συνέχεια, οδηγούν στη γέννηση του Διονύσου Ζαγρέα. Ο Διόνυσος Ζαγρέας θα παραπλανηθεί και θα πέσει θύμα των Τιτάνων, που στη συνέχεια θα τον βράσουν και θα τον καταβροχθίσουν. Με την παρέμβαση όμως του Διός ο ίδιος βέβαια θα αναγεννηθεί, ενώ οι Τιτάνες θα κατακεραυνωθούν. Η στάχτη τους θα αποτελέσει το γήινο στοιχείο στο ανθρώπινο γένος, που προήλθε από αυτήν, ενώ το θεϊκό είναι ο ίδιος ο Διόνυσος, το θύμα τους[138]. Ο Διόνυσος Ζαγρέας είναι ένας θεός-φίδι, ένα χθόνιο δημιούργημα που, όπως ο Δίας Μειλίχιος, προσφέρει ευγονία[139]. Ακολουθεί μια κυκλική πορεία στη διαδρομή του ανάμεσα στο γήινο και στο χθόνιο κόσμο, όπως και τα βήματα του θεού, και από αυτήν την άποψη είναι ενδιαφέρουσες οι επάλληλες σπείρες των φιδιών της Πέλλας.

Είναι γνωστή η διάδοση των ορφικοδιονυσιακών μυστηρίων στον αρχαίο κόσμο με βάση κυρίως τα χρυσά ταφικά ελάσματα, που συνοδεύουν ως διαβατήρια τους μύστες στον Άλλο Κόσμο. Στην περιοχή της Μακεδονίας χρυσά ενεπίγραφα ελάσματα πιστοποιούν την ύπαρξη μυστών της Περσεφόνης[140]. Με δεδομένη όμως τη σχέση της Μακεδονίας με τη Θεσσαλία, όπου πρώιμα μαρτυρείται η παρουσία της

132. Στα Θεοξένια αναφέρεται η παλιά μελέτη του F. Deneken, De Theoxeniis, Berlin 1881. Απεικόνιση των Θεοξενίων στο Rouse 1902, σ. 31, εικ. 6, και στο μαρμάρινο ανάγλυφο από τη Λάρισα στο Μουσείο του Λούβρου: Pippidi 1975, πίν. 5. Στα ελληνιστικά χρόνια σχετίζονται και με τους Κάβειρους, που όμοια παριστάνονται ως φίδια, Witt 1977, σ. 68.

133. Nilsson 1960. Επίσης Chapoutier 1935, σ. 319 κ.ε. Seaford 1978.

134. Chapoutier 1935, σ. 320.

135. Seaford 1978, σ. 54 κ.ε.

136. Για τη σχέση του Διός Κτησίου με τη λατρεία των προγόνων βλ. Cook 1964, σ. 1059 κ.ε.

137. Bodson 1975, σ. 73, σημ. 109.

138. Χρυσοστόμου Π. 1994, σ. 113-139, όπου και η παλαιότερη για το θέμα βιβλιογραφία. S. Cole, New Evidence for the Mysteries of Dionysus, GRBS 21 (1980) σ. 223-238. Επίσης, Burkert 1994, σ. 51. A. J. Festugiere, Les mystères de Dionysos, Revue Biblique 44, σ. 192 κ.ε. F. Graf, Dionysian and Orphic Eschatology, στο Masks of Dionysus, σ. 239-258.

139. Daraki 1985, σ. 53.

140. Φ. Πέτσας, ΑΔ 17(1961-1962), σ. 259. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Από τα νεκροταφεία της Πέλλας, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 95-97.

ορφικής Περσεφόνης με το όνομα Βριμώ[141], δεν αποκλείεται το ανάλογο περιεχόμενο της λατρείας της, καθώς και η σύνδεσή της με τον Διόνυσο στα πλαίσια μυστηριακών μυήσεων, εναλλακτικών δηλαδή δραστηριοτήτων μέσα στη γενικότερη θρησκευτική πρακτική[142]. Άλλωστε, και τα φίδια που έχουν βρεθεί στο ιερό της Μητέρας των Θεών στη Βεργίνα γίνονται κατανοητά στα πλαίσια των μυστηριακών λειτουργιών, που είναι γνωστές για τα μητρώα[143].

Αριθ. 3, 4. Στη δημοσίευση των ειδωλίων της Δήλου[144] τα ομοιώματα των σταφυλιών μαζί με ανάλογες μάσκες θεωρούνται προσωποποίηση του Διονύσου Βότρυος, που είναι γνωστός από επιγραφές ρωμαϊκών χρόνων της περιοχής του Παγγαίου και σχετίζεται με τις θασικές λατρείες. Κατά το συγγραφέα, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον τους βρίσκεται στο ότι αποδεικνύουν ότι η λατρεία του Διονύσου Βότρυος ξεκινά από τα ελληνιστικά ακόμη χρόνια[145]. Στη Νάξο ο Διόνυσος Βότρυς απεικονιζόταν με μάσκες από ξύλο αμπελιού, ενώ ο Διόνυσος Μειλίχιος με μάσκες από ξύλο συκιάς[146].

Το σταφύλι είναι το κατεξοχήν σύμβολο του Διονύσου και ειδικότερα στις μυστηριακές τελετουργίες, που την εποχή αυτή γνώρισαν μια εντυπωσιακή άνθηση[147]. Ο Nilsson[148] πιστεύει πως η επίδρασή τους ήταν τόσο έντονη, ώστε να σφραγίσουν ακόμη και τις απλές γεωργικές εργασίες. Όπως λέει, «το πάτημα των σταφυλιών στο πατητήρι ερμηνευόταν σαν ο διαμελισμός του Διονύσου και η γιορτή του τρύγου πήρε μυστικιστικό, διονυσιακό χαρακτήρα». Αντίθετη είναι η γνώμη του Jeanmaire[149], ο οποίος πιστεύει ότι ο ίδιος ο μύθος του θείου πάθους του Διονύσου, του διαμελισμού δηλαδή και της αναγέννησής του, πρέπει να επανεξετασθεί, καθώς και οι εικόνες που τον παρουσιάζουν ως Βότρυ να αποδοθούν στη φαντασία των καλλιτεχνών και να αποδεσμευθούν από το θρησκευτικό τους μήνυμα. Η M. Daraki όμως επανέρχεται και γράφει: Dionysos-raisin (Botrus), il preside au foulage du raisin qui represente, apprend-on par ailleurs, le demembrement de Dionysos[150]. Η ίδια υποστηρίζει ότι η άποψη αυτή έχει πανάρχαιες ρίζες, ότι το κρασί αποτελεί το συνδετήριο κρίκο, αυτό που αναζητούν οι *δίψιοι* νεκροί, οι κλητοί του Διονύσου[151].

Εκτός από τα προηγούμενα, μια πραγματιστική αντιμετώπιση των περίτμητων σταφυλιών οδηγεί στην άποψη ότι αυτά συνδέονται άμεσα με την εξάσκηση της αμπελουργίας, γνωστή από ανασκαφικά ευρήματα παλαιότερα της χάραξης του πολεοδομικού της πόλης, που επιβεβαιώνουν τη μεταγένεστερη πληροφορία του Πολυδεύκη για την άσκηση της αμπελουργίας στην περιοχή. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πολυδεύκη, ο οίνος της Πέλλας ήταν τόσο καλός, ώστε να αποκαλείται *ἄριστος* και να απαριθμείται μαζί με τον αριούσιο, τον μενδαίο, τον ισμαρικό, τον λέσβιο κτλ.[152]. Με την παραγωγή και το εμπό-

141. Σχετικά στο: Χρυσοστόμου Π. 1994, σ. 126, καθώς επίσης στο: Α. Χρυσοστόμου - Π. Χρυσοστόμου, βλ. υποσημ. 123. Επίσης W. Burkert, Bacchic Teletai, στο Masks of Dionysus, σ. 261, σημ. 10, όπου επισημαίνεται η σχέση της Θεσσαλίας και Μακεδονίας στη διονυσιακή λατρεία. Για το διονυσιακό χαρακτήρα των μυστηρίων της Περσεφόνης στην Πέλλα, M. W. Dickie, The Dionysiac Mysteries of Pella, ZPE 109 (1995), σ. 81-86.

142. Για τη σημασία των μυστηρίων Burkert 1994, σ. 40-41, 69 και 94.

143. Μ. Χατζόπουλος, Τα ιερά στο: Η Μακεδονία από τον Φίλιππο Β' ως τη ρωμαϊκή κατάκτηση, Αθήνα 1993, σ. 113. Δρούγου 1996, σ. 47-49, όπου γίνεται φανερή και η ύπαρξη διονυσιακής παρουσίας στο ιερό.

144. Laumonier 1956, σ. 124, αριθ. 315.

145. Εκτός από τον Διόνυσο Βότρυ πιθανή η ύπαρξη και ενός ανεξάρτητου διονυσιακού δαίμονα με την ονομασία Βότρυς Guarducci 1962, σ. 277, πίν. 72, 7.

146. Daraki 1985, σ. 52.

147. W. Tarn, Hellenistic Civilization (third edition revised by the author and G.T. Griffith), London 1952, σ. 338.

148. M.P. Nilsson, Ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας (μετφρ. Α. Παπαθωμόπουλου), Αθήνα 1977, σ. 308.

149. Jeanmaire 1970, σ. 377.

150. M. Daraki, Aspects du sacrifice dionysiaque, Revue de l'Histoire des Religions 1980, σ. 153. Για το συμβολισμό στα μυστήρια βλ. Burkert 1994, σ. 102.

151. Daraki 1985, σ. 55.

152. Διαμαντούρου 1971, σ. 16 για τα προϊόντα της Πέλλας και σ. 127, όπου το απόσπασμα του Πολυδεύκη (2ος αι. μ.Χ.). Ακόμη Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Πέλλα, Στοιχεία γεωργικής τέχνης, ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 91-97.

ριο του πελλαίου οίνου σχετίζεται, όπως έχει θεωρηθεί, και μια γνωστή ομάδα αμφορέων, η ομάδα Παρμενίσκου[153].

Επίσης, δεν είναι εύκολη και η ερμηνεία του φιδιού που σώζεται πίσω από το δεύτερο σταφύλι[154]. Κατά τον Jeanmaire[155] η λατρεία του φιδιού στο διονυσιακό κύκλο έχει πολύ βαθιές ρίζες και μπορεί να αποδοθεί στη γενικότερη παράδοση του αιγαιακού κόσμου, που κατέρχεται ως τη μινωική εποχή. Ιδιαίτερα, θα πρέπει να εξασκούνταν από τους οπαδούς του Σαβάζιου.

Αν δεχθούμε αυτό το γενικό πλαίσιο, τότε ίσως μπορούμε να διακρίνουμε και μία άλλη σχέση ξεκινώντας από το ότι στα ελληνιστικά χρόνια ο Διόνυσος ταυτίζεται με τον Αγαθό Δαίμονα[156], το θεό που χαρίζει τον πλούτο και την ευτυχία και ο οποίος παριστάνεται ως φίδι. Το φίδι που σώζεται πίσω από το σταφύλι θα μπορούσε να έχει ευεργετική και προστατευτική σημασία.

Αριθ. 5, 6. Το αυγό ως πηγή της ζωής συναντάται στα διονυσιακά μυστήρια, στην ορφική κοσμογονία[157] και στη λατρεία των ηρώων και των νεκρών[158]. Για την ερμηνεία της παρουσίας τους μέσα σε οικία δεν μπορέσαμε να βρούμε ανάλογο αρχαιολογικό εύρημα. Θα πρέπει να συνεκτιμηθεί σε σχέση με τα υπόλοιπα ευρήματα, από τα οποία, όπως είδαμε, δεν λείπει ο μυστηριακός χαρακτήρας[159].

7. Όπως προαναφέρθηκε και στην περιγραφή του, ο ιππέας εντάσσεται στη μεγάλη σειρά των ειδωλίων με ένα παιδί πάνω σε ζώο, που είναι ένα από τα αγαπημένα θέματα της ελληνιστικής περιόδου. Κατά την άποψη της Thompson, ο τύπος, εκτός από τη δροσιά και τη νεανικότητά του, έχει και ένα συμβολικό χαρακτήρα και μπορεί να παριστάνει τον Έρωτα, όταν φέρει φτερά, ή τον Διόνυσο και τον Αρποκράτη[160].

8. Το ειδώλιο του βοοειδούς, που συνδέεται με τον τοπικό μύθο της *πελλῆς βοός*[161], συνδέεται επίσης με το διονυσιακό μύθο, όπου ο θεός σχετίζεται με τον ταύρο, το ζώο της δύναμης και της γονιμότητας[162].

Αριθ. 9, 12. Για τα ειδώλια του δωματίου Α αριθ. 9 και 12, δηλαδή το κεφάλι και τα ανδρικά πόδια, η αποσπασματικότητα δεν επιτρέπει να προχωρήσουμε σε επιπλέον ερμηνείες.

Αριθ. 10,11. Αντίθετα, ο μικρός φαλλός και το πόδι πιθανόν πετεινού δένονται και αυτά με το σύνολο της διονυσιακής παρουσίας, όπως καταδείχτηκε από τα προηγούμενα και όπως φαίνεται και από ευρήματα άλλων περιοχών. Ειδικότερα, μπορεί να αναφερθεί το σύνολο από τον αποθέτη κοντά στα τείχη της Ερέτριας, που περιλαμβάνει ανάλογες κατηγορίες ευρημάτων (ειδώλιο Διονύσου με χειρονομία ευλογίας, ειδώλιο Νίκης, γυναικείο ειδώλιο, πήλινα πόδια πετεινού και πήλινα αυγά) και χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. Συνδέεται με τη λατρεία του Διονύσου και μάλιστα τη χθόνια υπόστασή του[163]. Επίσης, το χορηγικό μνημείο του Καρύστιου από τη Δήλο, στο οποίο βλέπει κανείς να συ-

153. Ι. Ακαμάτης, Ενσφράγιστες λαβές από την Αγορά της Πέλλας, 1980-1987. Η ομάδα Παρμενίσκου και Ρόδου (υπό έκδοση).

154. Αξίζει εδώ να αναφέρουμε και την τοιχογραφία της Πομπηίας, όπου κοντά στον Διόνυσο και τον Βεζούβιο εικονίζεται ένα μεγάλο φίδι. Η τοιχογραφία θεωρείται πως φανερώνει τη μεγάλη επίδοση της πόλης στην αμπελουργία, Seaford 1978, σ. 11.

155. Jeanmaire 1970, σ. 403.

156. Για την ταύτιση του Διονύσου με τον Αγαθό Δαίμονα βλ. Jeanmaire 1970, σ. 357 και Daraki 1985, σ. 52-53 και σημ. 74 κ.ε.

157. Π. Λεκατσάς, Έρως, Αθήνα 1963, σ.17.

158. Rouse 1902, σ. 5, καθώς και P. Wuilleumier, Tarente des Origines à la Conquête Romaine, Paris 1968, σ. 507, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

159. Πρβλ. την ύπαρξη ζεύγους αυγών από το Μητρώο της Βεργίνας: Δρούγου 1990, σ. 10.

160. Thompson, Troy 3, 1963, σ. 137.

161. Για το μύθο της *πελλῆς βοός* βλ. Διαμαντούρου 1971, σ. 51. Αντικατοπτρίζει την προσαρμοσμένη στο περιβάλλον εξάσκηση της κτηνοτροφίας.

162. Για τον Διόνυσο και τον ταύρο Bodson 1975, σ. 128. Daraki 1985, σ. 103. Επίσης Guarducci 1962, σ. 278 για τη σύνδεση του ήρωα Διονύσου με τον ταύρο και τέλος C. Berard, *ΑΞΙΕ ΤΑΥΡΕ*, Mélanges d'Histoire Ancienne et d'Archéologie offerts à P. Collart, Lausanne 1976, σ. 61 κ.ε. Ενδιαφέρον είναι ότι ο συγγραφέας αναφέρει την ύπαρξη κιονωτού κρατήρα από τη Θεσσαλονίκη με σχετική παράσταση του θεού, που αποτελεί και ένα πρώιμο στοιχείο της λατρείας του στο χώρο της Μακεδονίας.

163. I. Metzger, Die Funde aus den Pyrai, Eretria VI, Lausanne 1978, σ. 81-87.

ναπεικονίζονται ένα φανταστικό ζώο με σώμα πετεινού και κεφάλι φαλλό. Το μνημείο, που φέρει και αναθηματική επιγραφή στον Διόνυσο, ανήκει σε κτίριο που πρέπει να συνδεθεί με τις θεατρικές παραστάσεις αλλά και τη γιορτή των Διονυσίων[164].

Τέλος, αξιοπρόσεκτη είναι η παρουσία ειδωλίων κατά ζεύγη (σταφύλια και αυγά)[165]. Με την αύξηση του αριθμού από ένα σε δύο πιθανότατα επεκτείνεται η σημασία του συμβόλου και αυξάνεται η δύναμή του. Ίσως πρόκειται για κάτι ανάλογο με τις διπλές ερμαϊκές στήλες, όπου, όπως σημειώνει ο J. Marcade: En répétant l'image on redouble le pouvoir magique du phylactère ou exprime avec plus de force la puissance divine[166]. Αντίθετα, με τις ερμαϊκές στήλες δύο παρόμοιοι πήλινοι βωμοί από οικιακό χώρο στην Αθήνα είναι λογικό να συνευρίσκονται, δεδομένου ότι αποδίδονται στους Άνακες[167].

Ειδώλια δωματίου Β

Λίγα πράγματα ακόμη μπορούν να προστεθούν σε όσα προηγήθηκαν για τις προτομές του δωματίου Β. Αν η αναπαράσταση, που προτάθηκε, της μεγάλης ανδρικής προτομής είναι σωστή, τότε ο θεός που εικονίζεται είναι ο Διόνυσος, στο γνωστό από τα παλαιότερα και νεότερα ευρήματα τύπο, δηλαδή ενδεδυμένος με χιτώνα, γενειοφόρος και στεφανωμένος με άνθινο στεφάνι. Στην περίπτωση βέβαια του ειδωλίου από το οικοπέδο Παππά, επιπλέον φαίνεται πως ο θεός χειρονομεί με μια χειρονομία ευλογίας ή αποτροπαϊκή. Με γνωστή τη μηχανική σχεδόν διαδικασία κατασκευής των ελληνιστικών ειδωλίων, είναι δύσκολο να επιτευχθεί με βεβαιότητα η σύνδεση της εικονογραφικής απόδοσης με τα γνωστά από τις επιγραφές επίθετά του. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, απαιτείται η εξαντλητική ανάλυση του υπάρχοντος υλικού και εκτός Πέλλας, η οποία είναι πέρα από τους στόχους αυτής της εργασίας. Είναι άλλωστε γνωστή και από τις πηγές[168] και από την έρευνα η πολυσημία αυτού του θεού, καθώς και η σχέση του με άλλες θεότητες, που επίσης καλύπτουν ουσιαστικούς τομείς της ανθρώπινης ζωής[169]. Είναι πάντως ενδιαφέρον ότι στην Πέλλα ο Διόνυσος είναι ο μόνος ανδρικός θεός που συνήθως απεικονίζεται σε προτομή στην οποία συνδυάζονται τα ανδρικά (γένι-μουστάκι) με τα γυναικεία χαρακτηριστικά (ένδυμα - στεφάνι)[170]. Με μορφή μάσκας, του αντίστοιχου δηλαδή πρώιμου τύπου προτομής, και ξοανόμορφο σώμα που καλύπτεται με πρόσθετο ένδυμα, είναι γνωστή στην παλαιότερη αγγειογραφία η απεικόνισή του στην πορεία του τυπικού μιας γιορτής που σχετίζεται με το κρασί και με κυρίαρχο το ρόλο των γυναικών[171]. Με μορφή προτομής λίθινης ή μαρμάρινης απεικονίζεται ο θεός στο ιερό του της περιοχής της Δράμας, όπου η λατρεία του «φαίνεται ότι προσέγγιζε περισσότερο στη γνωστή από τον νοτιοελλαδικό χώρο λατρεία του μασκοφόρου θεού της έκστασης, ο οποίος αναδείχθηκε σε θεό του θεάτρου»[172].

164. Ph. Bruneau, Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale, Paris 1970, σ. 298-304, πίν. III, 2.

165. Robinson, Olynthus XIV, 1952: «In several cases figurines of similar technique, obviously from the same workshop and from the same mould were found together in deposites in houses».

166. J. Marcadé, Hermes Doubles, BCH 76 (1952), σ. 616.

167. D.B. Thompson, Hesperia 31 (1962), σ. 260.

168. Διόδωρος Σικελιώτης, IV, 5, 2-4: *Δίμορφον δ' αὐτὸν δοκεῖν ὑπάρχειν, διὰ τὸ δύο Διονύσους γεγονέναι, τὸν μὲν παλαιόν, καταπώγωνα διὰ τοὺς ἀρχαίους πάντας πωγωνοτροφεῖν, τὸν δὲ νεώτερον, ὡραῖον καὶ τρυφερὸν καὶ νέον, καθότι προείρηται.*

169. Για τη σχέση Διονύσου και Άρτεμης: Jeanmaire 1970, σ. 26.

170. Χάλκινη προτομή του θεού, μοναδική, στην οποία τα δύο χέρια προτείνονται προς τα εμπρός και στην οποία κυριαρχούν τα άνθινα στοιχεία, υπάρχει από την Πομπηία: C. Martin, Bacchus dans les bronzes hellénistiques et romaines, Cahiers d'Archéologie Romande 34 (1987), σ. 49, εικ. 3. Στο ίδιο βιβλίο (σ. 57) τονίζεται και πόσο δύσκολο είναι να διακρίνει κανείς αν στα χάλκινα μπούστα απεικονίζονται μαινάδες ή ο ίδιος ο θεός.

171. J.L. Durand - F. Frontisi-Ducroux, Idoles, figures, images: autour de Dionysos, RA (1982), σ. 83 κ.ε. Επίσης, Daraki 1985, σ. 24 και 58 για το χθόνιο χαρακτήρα του Διονύσου-κίονα μάσκας. Πιθανόν αυτός ο χθόνιος Διόνυσος συνευρισκόταν με τη Βασιλίνα στα Ανθεστήρια: Daraki 1985, σ. 81.

172. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ο αρχαίος οικισμός της Δράμας και το ιερό του Διονύσου, Η Δράμα και η περιοχή της.

Στη Μακεδονία οι μαρτυρίες των πηγών, αλλά και πρόσφατα των επιγραφών, που παραδίδουν το χαρακτηριστικό επίθετο *Ψευδάνωρ*, αποδεικνύουν την ιδιαίτερη σχέση του με τον κόσμο των γυναικών με τη διαδικασία αντιστροφής των ρόλων. Το περιεχόμενο του επιθέτου σχετίζεται με τις τελετές ενήβωσης, που οδηγούν στην ωριμότητα και το γάμο[173], όμως, όπως έχει προταθεί, στοιχεία αυτού του αρχέτυπου μεταβολής κατάστασης δεν αποκλείεται να περιλαμβάνονται και στα μυστήρια, ιδιαίτερα τα μυστήρια του Διονύσου, επίσης σε σχέση με τις γυναίκες[174], με τα οποία, όπως αναφέρθηκε ήδη, μπορούν να συνδεθούν και τα ειδώλια του δωματίου Α.

Μεγαλύτερος είναι ο δισταγμός για το όνομα που πρέπει να δοθεί στη δεύτερη γυναικεία θεότητα, της οποίας η προτομή διασώζεται αποσπασματικά. Η προτομή από τα στοιχεία του άνθινου διακοσμητικού στεφανιού εντάσσεται επίσης στο διονυσιακό κόσμο και έτσι διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα γνωστά παραδείγματα από τις οικίες της Πέλλας[175], στις οποίες απουσιάζουν τα άμεσα ευανάγνωστα χαρακτηριστικά. Στην Πέλλα κυρίαρχη είναι η παρουσία της Αφροδίτης, που είχε ευρεία ανάμειξη στη ζωή των ανθρώπων. Εκτός από το ιερό[176] βόρεια της εμπορικής αγοράς, στο οποίο συλλατρευόταν με τη Μητέρα των Θεών, πολλά ειδώλια από τις οικίες και κυρίως από τους τάφους των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων την αναδεικνύουν ως μεγάλη θεότητα της ζωής και του θανάτου[177]. Ανάλογα συμβαίνουν και στη γειτονική Βέροια, όπου επιπλέον τα ταφικά ειδώλια της Αφροδίτης φέρουν και διάφορα διονυσιακά στοιχεία. Μεταξύ αυτών ενδιαφέρον είναι το ειδώλιο στο οποίο η θεά με στεφάνι κισσού στα μαλλιά ανυψώνει με το ένα χέρι προσωπείο, ενώ με το άλλο της χέρι προβάλλει φιάλη με πόπανα και τσαμπί[178], που θυμίζει τη χαρακτηριστική για τα διονυσιακά μυστήρια αποκάλυψη του φαλλού στο λίκνο[179]. Αλλά και από μία υστεροελληνιστική επιγραφή από τη θεσσαλική πόλη της Λάρισας[180], η οποία αφιερώνεται από δύο ιέρειες της Αφροδίτης στον Διόνυσο Μακεδονικό, γίνεται φανερή η σχέση των δύο θεοτήτων, που κατ' εξοχήν σχετίζονται με τη γονιμότητα, τη φύση και τη χαρά της ζωής[181].

Με την τελική δημοσίευση του ιερού της Αφροδίτης και της Μητέρας των Θεών στην Πέλλα θα διευκρινισθεί επίσης κατά πόσο αυτές οι δύο θεότητες συγχέονται ή είναι διακριτές, αν συμπεριλαμβάνουν στη λατρεία τους μυστηριακά στοιχεία, όπως στο Μητρώο της Βεργίνας, και αν μπορούν μέσω αυτών να συνδεθούν με τον Διόνυσο. Μέχρι στιγμής, πάντως, και η Μητέρα των Θεών[182] εμφανίζεται να καταλαμβάνει ανάλογους χώρους με την Αφροδίτη, αφού ειδώλια του συνοδού της Άττη εί-

Ιστορία και πολιτισμός, Δράμα 1989, σ. 67-86. Επίσης, Ε. Τρακασοπούλου-Σαλακίδου, Προτομή Διονύσου από τη Δράμα, ΑΑΑ XXIII-XXVIII (1990-1995), σ. 143-154.

173. F. Graf, ZPE 55 (1984), σ. 245 κ.ε. Χρυσοστόμου Α. 1987, σ. 998. Hatzopoulos 1994, σ. 63-85.

174. Burkert 1994, σ. 127.

175. Ό.π. (υποσημ. 56 και 58). Για τη θρησκευτική σημασία του στεφανιού με κισσό στη διονυσιακή λατρεία βλ. Daraki 1985, σ. 26-28. Επίσης, Daraki 1985, σ. 95 για τη σύνδεση των άνθινων στεφανιών με τον χθόνιο Διόνυσο.

176. Η αναφορά για ύπαρξη ειδωλίων Διονύσου οδήγησε τον Μ. Χατζόπουλο, ό.π., υποσημ. 143, σ. 106, να προσθέσει και το όνομα του Διονύσου στους κυρίαρχους του ιερού. Όμως, πριν από την τελική δημοσίευση, κάτι τέτοιο είναι πρώιμο να υποστηριχθεί, δεδομένου ότι είναι γνωστό φαινόμενο η παρουσία και «επισκεπτών» θεών στα ιερά: B. Alroth, Greek Gods and Figurines, Boreas, Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near East Civilisation 18 (1989), σ. 65-107.

177. Ακαμάτη 1994, σ. 252. Α. Χρυσοστόμου, Το Δυτικό Νεκροταφείο, στον οδηγό Πέλλα, Πρωτεύουσα των αρχαίων Μακεδόνων, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 34-35.

178. Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη, Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια, ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 393 κ.ε.

179. Burkert 1994, σ. 127. Το επισημαίνει και η Τσακάλου-Τζαναβάρη, βλ. υποσημ. 178.

180. Κ. Γαλλής, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 419.

181. Για τη χαλαρή σχέση Αφροδίτης και Διονύσου βλ. επίσης M. Jameson, The Asexuality of Dionysus, Masks of Dionysus, σ. 54.

182. Για το περιεχόμενο της θεότητας: Ν. Παπαχατζής, Η ελληνική θεά Ρέα και η φρυγική «Μητέρα των Θεών» ή Μεγάλη Μητέρα, ΑΕ 1993, σ. 49-82.

ναι γνωστά από το ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας, ενώ δικά της ειδώλια στον τύπο της Κυβέλης δεν λείπουν και από τις ιδιωτικές κατοικίες, αλλά και από χώρο όχι εργαστηριακό της Αγοράς[183]. Συμπληρωματικά στοιχεία στα προηγούμενα προσφέρει το σύνολο από τάφο μικρού κοριτσιού στα Λευκάδια της Νάουσας του 4ου αι. π.Χ., όπου κατ' εξοχήν γίνεται φανερός ο σύνδεσμός της με τον Κάτω Κόσμο και η παράλληλη συνύπαρξή της με την Αφροδίτη[184]. Στον τάφο, εκτός από ένα πρώιμο ειδώλιο Κυβέλης, δεν λείπουν τα ειδώλια του Άττη, αλλά και της οκλάζουσας χορευτικής μορφής, γνωστής από τα μυστήρια. Δίπλα σε αυτά δύο προτομές ανοικτού τύπου και μία τρίτη, στην οποία η μορφή αποδίδεται ως κάτω από το στήθος, καθώς και ένα ειδώλιο Έρωτα, πιστοποιούν τα στοιχεία της Αφροδίτης[185].

Οι προτομές της Πέλλας από το νεκροταφείο του 4ου αι. π.Χ. έχουν θεωρηθεί ως εικόνες της Αφροδίτης ή κυριότερα της Περσεφόνης με στοιχείο τα περιστέρια ή τα φρούτα που κρατούν στα χέρια τους τα ανάλογα παραδείγματα άλλων περιοχών, αλλά και την ανακάλυψη σε τάφο ενεπίγραφου ελάσματος με το όνομα της θεάς[186]. Η ταφική αυτή Περσεφόνη μπορεί να συνδεθεί με τα διονυσιακά μυστήρια, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Η παρουσία όμως του Διονύσου στο Θεσμοφόριο της Πέλλας επιβεβαιώνει τη σχέση του με τον θεό του Κάτω Κόσμου, με τον οποίο ταυτίζεται[187] μερικές φορές, και τη σύνδεσή του με τις προστάτιδες θεές της γεωργίας, της ευφορίας, της γονιμότητας σε μια πόλη, όπως η Πέλλα, με κύρια οικονομία τη γεωργία.

Η δεύτερη γυναικεία προτομή πρέπει λοιπόν να θεωρηθεί ότι παριστάνει γενικά τη συνοδό του Διονύσου. Το άνθινο στεφάνι αποτελεί το σύμβολο της ένωσης, της συνεύρεσης με το θεό, που ανέρχεται από το χθόνιο κόσμο του για να συναποτελέσει μαζί της ένα θεϊκό ζευγάρι, κυρίαρχο του κόσμου[188].

Τα τμήματα αριθ. 47-48 του δωματίου Β και αριθ. 62-64 του δωματίου Δ, αν και αποσπασματικά, φαίνονται να επαναλαμβάνουν το θεϊκό ζεύγος, για να επιτείνουν την προστασία του, όπως και τα ζεύγη ειδωλίων του δωματίου Α[189].

Επίλογος

Από τα ευρήματα του οικοδομήματος στο οικόπεδο Παππά (νομίσματα, ειδώλια, αγγεία) γίνεται φανερό ότι η διάρκεια της κατοίκησης πρέπει να τοποθετηθεί μέσα στο 2ο αι. π.Χ. Η διακοπή της ζωής και η καταστροφή του κτιρίου πρέπει να σχετιστούν με το σεισμό των αρχών του 1ου αι. π.Χ. που είχε προκαλέσει και την καταστροφή της μεγάλης εμπορικής Αγοράς της πόλης[190]. Στο κτίριο του οικοπέδου Παππά στα βορειοανατολικά της αρχαίας Αγοράς, όπως δεν διαπιστώθηκαν στοιχεία παλαιότερης κατοίκησης, δεν διαπιστώθηκαν και στοιχεία ανοικοδόμησης μετά την καταστροφή

Ο 2ος αι. π.Χ. υπήρξε μια δύσκολη εποχή για την Πέλλα, εξαιτίας των συνεχών πολεμικών συρρά-

183. Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 36 (1981), Χρονικά, σ. 320, Σπίτι με πασπάλα (αγρός Σγουράκη) και Ακαμάτης 1993, σ. 188.

184. Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Από το νεκροταφείο της αρχαίας Μίεζας, ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 127-141.

185. Ενδιαφέρουσα είναι η υπόθεση για τη σύνδεση της Μητέρας των Θεών με την Αφροδίτη Ουρανία στην Αγορά της Αθήνας, αν και στην περιοχή της Μακεδονίας κυρίως προτείνεται η ύπαρξη μιας θεότητας Μητέρας με γενικότερο χαρακτήρα. Για τα στοιχεία από την Αγορά της Αθήνας: D.B. Thompson, Three Centuries of Hellenistic Terracottas, The Demeter Cistern, Hesperia 23 (1954), σ. 102-103. Για τη θεότητα Μητέρα, ό.π., υποσημ. 143, σ. 113. Σύνδεση Αφροδίτης και Κυβέλης διαφαίνεται και από τα ευρήματα ενός υστεροκλασικού συγκροτήματος στην Αθήνα: U. Knigge - W. Kovascovics, ΑΑ 26 (1981), σ. 385-389. Για την παρουσία της Αφροδίτης Ουρανίας στην οικιακή λατρεία Walter-Καρύδη 1996, σ. 70.

186. Σιγανίδου - Ακαμάτη 1996, σ. 60, εικ. 38.

187. Σιγανίδου - Ακαμάτη 1996, σ. 50. Ακαμάτη 1996α, σ. 63. Daraki 1985, σ. 93. Guarducci 1962, σ. 280 :*Ωὐτὸς δὲ Ἀΐδης καὶ Διόνυσος, ὁτέω μαίνονται καὶ ληναΐζουσιν.*

188. Daraki 1985, σ. 94.

189. Ό.π., αριθ. 39-40 και 47-48.

190. Ακαμάτης 1993, σ. 314 -346. Επίσης, Ι.Μ. Ακαμάτης, Πρόσθετα ανασκαφικά στοιχεία για τη χρονολόγηση της καταστροφής της Αγοράς της Πέλλας, Εγνατία 1 (1989), σ. 171-193, πίν. 402-428.

ξεων που είχαν προκαλέσει οι μακεδονικοί πόλεμοι, οι επαναστάσεις και οι ταραχές που ακολούθησαν την ήττα του 168 π.Χ. Οι πολεμικές αυτές αναστατώσεις επηρέασαν γενικότερα τη ζωή της πόλης και οδήγησαν στην ελάττωση του πληθυσμού, την οικονομική δυσπραγία, την κοινωνική αναταραχή, κυρίως μετά το καταλυτικό γεγονός, δηλαδή το σεισμό στην αρχή του 1ου αι. π.Χ.[191]. Το σύνολο των ευρημάτων της ανασκαφής βρίσκεται σε συμφωνία με την προηγούμενη εικόνα. Παράλληλα με την ανασκαφή της εμπορικής Αγοράς, που δίνει στοιχεία για την οικονομική και την πολιτική ζωή της πόλης, καθώς και με την ανασκαφή των παλαιότερων και πολυτελέστερων κατοικιών, που αποκάλυψαν το επίπεδο διαβίωσης στη μεταλεξάνδρεια Πέλλα της ακμής, η ανασκαφή του οικοδομήματος του οικοπέδου Παππά επιτρέπει να συγκεντρωθούν στοιχεία για τη ζωή των απλών καθημερινών ανθρώπων. Εκ παραλλήλου με την ανασκαφή των ιερών, που αντικατοπτρίζει τα στοιχεία της οργανωμένης κρατικής λατρείας στην Πέλλα των ελληνιστικών χρόνων, τα ειδώλια των δωματίων Α και Β επιτρέπουν να ανιχνευθεί η πίστη των ιδιοκτητών[192], μέσα στην ταραγμένη εποχή, λίγο πριν από το τέλος. Η μελλοντική ανασκαφή του υπολοίπου τμήματος θα δώσει την οριστική απάντηση, αν το οικοδόμημα υπήρξε κάτι περισσότερο από μια ιδιωτική κατοικία.

Από τις ερμηνείες που δόθηκαν στο σύνολο των ειδωλίων διαφαίνεται ότι αυτά είχαν χρησιμοποιηθεί στα πλαίσια της αναθηματικής θρησκείας[193] ως σύμβολα για να εξασφαλιστούν οι διάφορες δυνάμεις που χαρίζουν ευημερία και ευτυχία. Οι δυνάμεις αυτές περικλείονται, τόσο μέσα στην προσωπικότητα των εικονιζομένων θεοτήτων, όπως εδώ ο Διόνυσος και η συνοδός του, όσο και μέσα στα ειδώλια που σχετίζονται με τα μυστήρια. Κυρίαρχη βέβαια διαφαίνεται η μορφή του Διονύσου, προς τον οποίο και τα υπόλοιπα ειδώλια μπορούν με τον ένα ή άλλο τρόπο να συσχετισθούν. Και αυτή είναι η συμβολή της έρευνας των τελευταίων χρόνων, ότι δηλαδή αυτός ο θεός, για τον οποίο τόσα λένε οι πηγές, αρχίζει πια να συγκεκριμενοποιείται μέσα από τα αρχαιολογικά ευρήματα, τόσο στην Πέλλα[194], όσο και στην υπόλοιπη Μακεδονία. Όπως οι γυναικείες θεότητες της Περσεφόνης, της Αφροδίτης, της Μητέρας των Θεών παρουσιάζουν ένα σύνθετο χαρακτήρα, ανάλογα και ο Διόνυσος αναδεικνύεται ως κύριος θεός, που μετέχει σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας[195]. Πατροπαράδοτος θεός του μακεδονικού βασιλείου σχετίζεται από την εποχή της εγκαθίδρυσής του στην κοιτίδα των Πιερίων και του Βερμίου με τους αγώνες ενάντια στους εχθρούς[196], αλλά και αργότερα ως θεός-κατακτητής[197] με τους αγώνες για την επέκτασή του κράτους στην Ανατολή. Το ψηφιδωτό από τον ανδρώνα της Πέλλας βρίσκεται σε αντιστοιχία με την εικόνα του νεαρού θεού-κατακτητή, προς τον οποίο ζήτησαν να εξομοιωθούν ο Αλέξανδρος και οι διάδοχοί του[198].

Θεός της βλάστησης και της γονιμότητας συνενώνει και προσφέρει στους πιστούς του την αίσθηση της κοινότητας μέσα από τις ξέφρενες δημόσιες γιορτές, στις οποίες χαρακτηριστικό πρέπει να αποτελούσαν οι φαλλοφορίες. Στο πλούσιο φυσικό περιβάλλον της Μακεδονίας, που και σήμερα εντυπωσιάζει, ο Διόνυσος, γνωστός από αλλού ως Δενδρίτης, Κάρπιος, Άνθιος, πρέπει να σχετισθεί, τόσο με

191. Σχετικά και στον Τουράτσογλου 1987, σ. 53. Ο αντίκτυπος αυτού του φαινομένου παρατηρείται από πολύ νωρίς, όπως π.χ. στο μακεδονικό τάφο Β', που ερευνήθηκε το 1992: Π. Χρυσοστόμου, Ο μακεδονικός τάφος Β' της Πέλλας, ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 137-149.

192. J.P. Vernant, Mythe et Societé en Grèce Ancienne, Paris 1974, σ. 111: "Ce sont les hommes qui expliquent les dieux, non l'inverse".

193. Burkert 1994, σ. 27 κ.ε.

194. Η Διαμαντούρου 1971, σ. 41 γράφει: «Τα αρχαιολογικά στοιχεία που υπάρχουν για τη λατρεία του Διονύσου είναι ελάχιστα». Σήμερα είναι πιθανή και η επιγραφική μαρτυρία της λατρείας του στην Πέλλα: Ακαμάτης 1989, σ. 188- 189, πίν. 20.

195. Για μια γενική παρουσίαση του περιεχομένου της λατρείας του: Α. Χρυσοστόμου - Π. Χρυσοστόμου, βλ. υποσημ. 123.

196. Χρυσοστόμου Α. 1987, σ. 998. Για το περιστατικό της νίκης του βασιλιά Αργαίου και το θριαμβικό χαρακτήρα της λατρείας του: W. Burkert, Bacchic Teletai, στο Masks of Dionysus, σ. 262.

197. Jeanmaire 1970, σ. 86 και 364 για την ταύτιση του Αλεξάνδρου με το θεό κατά την εκστρατεία στην Ασία.

198. Daraki 1985, σ. 113.

την καλλιέργεια των ήμερων δένδρων και φυτών[199], όσο και με την άγρια βλάστηση, που στις πλαγιές των βουνών θα αποτελούσε τον κατάλληλο τόπο λατρείας για τις εκστατικές ακολούθους του[200].

Το παλαιότατο περιστατικό με τον Αργαίο[201] αναδεικνύει τη θέση των γυναικών στη λατρεία αλλά και στη μακεδονική κοινωνία, ενώ οι νέες επιγραφικές μαρτυρίες από τη Βέροια του Διονύσου Ψευδάνορος επιβεβαιώνουν μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια το ρόλο του ως θεού των αντιθέσεων και των διαδοχικών περασμάτων, που οδηγεί το γυναικείο φύλο στην ωριμότητα και την κοινωνική ένταξη. Εκτός όμως από την ενήβωση, με τελετές από τις οποίες δεν έλειπε ο μυστηριακός χαρακτήρας πιθανότατα συνέβαλλε στη σύνδεση της γυναικείας και της ανδρικής κοινωνίας, όπως συνέβαινε και σε άλλα μέρη του ελληνικού κόσμου. Οι πολυσυζητημένοι φιδοχειρισμοί της Ολυμπιάδας πρέπει να απηχούν τις διαδικασίες αυτών των τελετών με συμβολικό χαρακτήρα[202].

Ο θεός αυτός πιθανότατα εικονιζόταν με τη μορφή κίονα-μάσκας[203], που στα μεταγενέστερα ελληνιστικά χρόνια έλαβε τη μορφή προτομής, στην οποία συνδυάζονται τα ανδρικά με τα γυναικεία χαρακτηριστικά. Με γυναικεία θεότητα συναποτελούσε θεϊκό ζεύγος, του οποίου η κυριαρχία πρέπει να εξαπλωνόταν, τόσο στον επίγειο, όσο και στον χθόνιο κόσμο[204].

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Οι συντομογραφίες της βιβλιογραφίας αφορούν δημοσιεύσεις στις οποίες γίνονται περισσότερες από μία αναφορές. Για τα περιοδικά ακολουθούνται οι συντομογραφίες της Archäologische Bibliographie του JdI. Επίσης οι συντομογραφίες αφορούν τις διαστάσεις των αντικειμένων, οι οποίες δίνονται σε υποδιαιρέσεις του μέτρου, καθώς και την καταγραφή τους στο αρχείο του Μουσείου Πέλλας.

Ακαμάτης 1986	Γ. Ακαμάτης, Η Αγορά της Πέλλας, Τα πρώτα αρχαιολογικά συμπεράσματα, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 175-193.
Ακαμάτης 1989	Ι. Ακαμάτης, Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα, Αθήνα 1993.
Ακαμάτης 1993	Ι. Ακαμάτης, Η Αγορά της Πέλλας κατά το 1993, ΑΕΜΘ 7 (1993), σ. 183-194.
Ακαμάτη 1994	Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας, Αθήνα 1994.
Ακαμάτη 1996	Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Κτιριακά συγκροτήματα στην περιοχή του Καναλιού της Πέλλας, ΑΕΜΘ 10 (1996), σ. 93-104.
Ακαμάτη 1996α	Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Το Θεσμοφόριο της Πέλλας, Αθήνα 1996.
Αμπελοοινική Ιστορία	Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ - Ίδρυμα Φανή Μπουτάρη, Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης, Ε' Τριήμερο Εργασίας, Νάουσα, 17-19 Σεπτεμβρίου 1993 (1998).
Bell 1981	M. Bell, The Terracottas, Morgantina Studies I, Princeton N. J. 1981.

199. Πρβλ. υποσημ. 187, για τη συνύπαρξή του με τη θεά της γεωργίας Δήμητρα και την Κόρη στο Θεσμοφόριο της Πέλλας.

200. Ειδικά για την Πέλλα πρέπει να θεωρηθεί αναμενόμενη μια μελλοντική σύνδεσή του με τα έλη και τη λίμνη, που αποτελούσαν κύριο χαρακτηριστικό του τοπίου της. Για τη σύνδεση του θεού με το υγρό στοιχείο βλ. Daraki 1985, σ. 34.

201. Βλ. υποσημ. 196.

202. Για την Ολυμπιάδα ως το πρώτο ιστορικό πρόσωπο που συνδέεται με την εξάσκηση του μαιναδισμού : A. Henrich, Greek Maenadism from Olympias to Messalina, HSCP 82 (1978), σ. 121-160. Στο ίδιο, περιγραφή του μαιναδισμού και του γυναικείου χαρακτήρα του. Επίσης, ανάλογα και στο J. Bremmer, Greek Maenadism reconsidered, ZPE 55 (1984), σ. 267 κ.ε.

203. Daraki 1985, σ. 81. Στην περιοχή βέβαια της Μακεδονίας ακόμη είναι ελάχιστα τα στοιχεία για την παλαιότερη λατρεία του.

204. Daraki 1985, σ. 131. Τα αρχαιολογικά ευρήματα από το ιερό της Ελευσίνας αφορούν ένα συμβολικό ζεύγος θεών, χωρίς άμεσα ευανάγνωστα χαρακτηριστικά.

Bodson 1975	L. Bodson, Ιερά Ζώια, Bruxelles 1975.
Burkert 1994	W. Burkert, Μυστηριακές λατρείες της Αρχαιότητας (μτφρ. Ε. Ματθαίου), Αθήνα 1994.
Chapoutier 1935	F. Chapoutier, Les Dioscures au service d'une Déesse, Paris 1935.
Cook 1964	A.B. Cook, A Study in Ancient Religion, N. York 1964.
Daraki 1985	M. Daraki, Dionysos, Paris 1985.
Διαμαντούρου 1971	Δ. Διαμαντούρου, Πέλλα Ι, Ιστορική επισκόπησις και μαρτυρίαι, εν Αθήναις 1971.
Δρούγου - Τουράτσογλου 1980	Σ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, Αθήνα 1980.
Δρούγου 1990	Σ. Δρούγου, Ιερό Μητέρας των Θεών, ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 5-20.
Drougou - Touratsoglou 1991	S. Drougou - I. Touratsoglou, Hellenistische Keramik aus Makedonien, Chronologische Indizien, AntK 34 (1991), σ. 13-27.
Δρούγου 1992	Σ. Δρούγου, Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964, Οι πήλινοι λύχνοι, Αθήναι 1992.
Δρούγου 1996	Σ. Δρούγου, Το ιερό και η λατρεία της Μητέρας των Θεών στη Βεργίνα, ΑΕΜΘ 10 (1996), σ. 41-54.
Edson 1948	Ch. Edson, Cults of Thessalonica, Makedonica III, Harv. Theol. Review, XVI (1948), ανατύπωση του άρθρου στον τόμο Θεσσαλονίκην Φιλίππου Βασίλισσαν, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 886-937 (εκδ. Π. Αδάμ-Βελένη).
Gaebler 1935	H. Gaebler, Die antiken Munzen von Makedonia und Paionia, III, Berlin 1935.
Guarducci 1962	M. Guarducci, Bryaktes, Un contributo allo studio dei banquetti eroici, AJA 66 (1962), σ. 273-284.
Hatzopoulos 1994	M.B. Hatzopoulos, Cultes et rites de passage en Macédoine, Athènes 1994.
Higgins 1954	R.A. Higgins, Catalogue of the Terracottas in the British Museum, London 1954.
Ιντζεσίλογλου 1980	Α. Ιντζεσίλογλου, ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 269, Πίν. 118α,β.
Jeanmaire 1970	H. Jeanmaire, Histoire du culte de Bacchos, Paris 1970.
Laumonier 1956	A. Laumonier, Les figurines de terre cuite, Délos XXIII, Paris 1956.
Leyenaar-Plaisier 1979	P. Leyenaar-Plaisier, Les terres cuites grecques et romaines, catalogue de la collection du musée nationale des antiquités à Leiden, Leiden 1979.
Μακαρόνας 1960	Χ. Μακαρόνας, Ανασκαφαί Πέλλης 1957-1960, ΑΔ 16 (1960), σ. 72-83, Πίν. 35-90.
Μακαρόνας 1964	Χ. Μακαρόνας, Ανασκαφαί Πέλλης 1963, ΑΔ 19 (1964), σ. 334-444, Πίν. 382-404.
Μακαρόνας - Γιούρη 1989	Χ. Μακαρόνας - Ε. Γιούρη, Οι οικίες αρπαγής της Ελένης και Διονύσου στην Πέλλα, Αθήναι 1989.
Masks of Dionysus	T. Carpenter - C. Faraone (επιμ.), Masks of Dionysus, New York 1993.
Mendel 1908	G. Mendel, Catalogue des figurines grecques de terre-cuite. Musées imperiaux ottomans, Constantinople 1914.
Mollard-Besques 1963	S. Mollard-Besques, Catalogue des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains, II, Myrina, Musée du Louvre et collections des Universités de France, Paris 1963.
Mollard-Besques 1972	S. Mollard-Besques, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs, étrusques et romains. III. Époques hellénistique et romaine. Grèce et Asie Mineure, Paris 1972.
Munsell	Soil Color Charts, New Windsor 1994.
Nilsson 1960	M. Nilsson, Roman and Greek Domestic Cult, Opuscula Selecta 3 (1960), σ. 271 κ.ε.
Pippidi 1975	D.M. Pippidi, Scythica Minora, Bucuresti 1975.
Robinson, Olynthus IV, 1931	D.M. Robinson, The Terracottas of Olynthus found in 1928, Olynthus IV, Baltimore-London 1931.
Robinson, Olynthus XIV, 1952	D.M. Robinson, Terracottas, Lamps and Coins found in 1934 and 1938, Olynthus XIV, Baltimore 1952.
Rouse 1902	W. H. D.Rouse, Greek Votive Offerings, Cambridge 1902.
Seaford 1978	R.Seaford, Pompei, N. York 1978.
Σιγανίδου - Ακαμάτη 1996	Μ. Σιγανίδου - Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Πέλλα, πρωτεύουσα των Μακεδόνων, Αθήνα 1996.
Thompson, Troy 3, 1963	D. B. Thompson, Troy, The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period, Supplementary Monograph 3, Princeton 1963.
Τουράτσογλου 1968	Γ. Τουράτσογλου, Μία Αρέθουσα στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, BCH XCIII (1986), σ. 37-71.

Touratsoglou 1987	I. Touratsoglou, Macedonia, The Coinage of the Roman World in the Late Republic, BAR 326 (1987), σ. 53-72.
Τριαντάφυλλος 1993	Δ. Τριαντάφυλλος, Σωστικές και δοκιμαστικές ανασκαφές 1993, Στρύμη, Πεντάλοφος, Κομνηνά, ΑΕΜΘ 7 (1993), σ. 599-616.
Χρυσοστόμου Α. 1987	Α. Χρυσοστόμου, Τιμητική επιγραφή από την Έδεσσα, Αμητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1987, Β', σ. 998 κ.ε.
Χρυσοστόμου Π. 1994	Π. Χρυσοστόμου, Η λατρεία του Διονύσου στη Θεσσαλία και ειδικότερα στις Φερές, Υπέρεια, Πρακτικά Β' Συνεδρίου, Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας, 2-4 Οκτωβρίου 1992, Αθήνα 1994, Α', σ. 113-139.
Walter-Καρύδη 1996	E.Walter-Καρύδη, Το ελληνικό σπίτι, Ο εξευγενισμός της κατοικίας στα υστεροκλασικά χρόνια, Αθήνα 1996.
Will 1987	E. Will, The Roman Amphoras, στο Anna Mc Cann κ.ά., The Roman Port and Fishery of Cosa, Princeton N. J. 1987, σ. 171-220.
Winter 1903	F. Winter, Die Typen der figürlichen Terrakotten, Berlin 1903.
Witt 1977	R. E. Witt, The Kabeiroi in Ancient Macedonia, Αρχαία Μακεδονία II, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 67 κ.ε.

Summary

EVIDENCE FOR DAILY LIFE AND POPULAR WORSHIP IN HELLENISTIC PELLA

THE RESCUE EXCAVATION IN THE G. PAPPAS PLOT

In contrast with the private residences at Pella already known, the building partly investigated during a rescue excavation on the Georgios Pappas plot (Fig. 1, A-2· Pl. 55 α-β) is not distinguished by any luxurious construction or by wealth of associated finds.

Its publication was nevertheless felt to be useful in view of the evidence furnished by the portable finds, especially the terracotta figurines, for daily life and popular worship.

The most important figurines consist of snakes, grapes, eggs, found in pairs, a horseman, and parts of terracotta busts (Pl. 57 α-θ, 61 α-ε), which are associated with the cult of Dionysos in the 2nd and the early 1st c. BC, before life in the Macedonian capital was interrupted by a devastating earthquake. In addition to female deities such as Aphrodite, the Mother of the Gods, and Persephone, recent finds from excavations in Macedonia reveal that Dionysos was one of the major gods worshipped here and played a role in every sphere of human activity.

ANASTASIA CHRYSOSTOMOU

ΜΕΛΑΝΟΓΡΑΦΕΣ ΥΔΡΙΕΣ HADRA ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΓΡΑΠΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ*

Ο όρος «υδρίες Hadra» έχει δοθεί, όπως είναι γνωστό, σε δύο συγγενείς ομάδες αγγείων τα οποία για πρώτη φορά και σε μεγάλο αριθμό βρέθηκαν στο ελληνιστικό νεκροταφείο Hadra της Αλεξάνδρειας το 1883-1884[1]. Από τότε όμως σημαντικός αριθμός τέτοιων υδριών έχει βρεθεί και σε άλλες πτολεμαϊκές νεκροπόλεις[2], καθώς επίσης και σε νεκροπόλεις εκτός Αιγύπτου, όπως Κύπρο, Ν. Ρωσία, Τουρκία, Θήρα, Κυρήνη, Αθήνα, Ερέτρια, Ρόδο και κυρίως στην Κρήτη (Φαιστός, Γόρτυνα, Ίτανος, Ιεράπετρα, Αλυκή, Μεσαρά κ.α.)[3]. Στην Αίγυπτο χρησιμοποιήθηκαν ως τεφροδόχα αγγεία για την ταφή θεωρών, πρεσβευτών, μισθοφόρων, οι οποίοι είχαν πεθάνει στην αυλή των Πτολεμαίων[4].

Ο όρος δεν χρησιμοποιήθηκε νωρίτερα από το 1908, αλλά το ενδιαφέρον γι' αυτήν την κατηγορία χρονολογείται από το 1885, όταν ο A. Merriam δημοσίευσε μια μεγάλη συλλογή υδριών Hadra, που βρέθηκαν στην αγορά της Νέας Υόρκης και προέρχονταν κυρίως από τον «τάφο των μισθοφόρων»[5].

Τα αγγεία αυτά δεν χαρακτηρίζονται γενικά για την υψηλή καλλιτεχνική τους ποιότητα σε σύγκριση με τα παρόμοια αγγεία του 5ου και 4ου αι. π.Χ. Είναι μέτρια έργα τα οποία, ωστόσο, τράβηξαν την προσοχή των μελετητών, και κυρίως οι μελανόγραφες υδρίες, γιατί ορισμένες από αυτές έφεραν επι-

* Το άρθρο αυτό αποτελεί το πρώτο μέρος της μεταπτυχιακής μου εργασίας με θέμα «Υδρίες Hadra από την ελληνιστική νεκρόπολη της Ρόδου: συμβολή στη μελέτη της γραπτής ελληνιστικής κεραμεικής» που κατατέθηκε και εγκρίθηκε από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης με εισηγήτρια την καθηγήτρια Στέλλα Δρούγου.

Από τη θέση αυτή θέλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την κ. Δρούγου για το ενδιαφέρον με το οποίο παρακολούθησε από την αρχή την πρόοδο της εργασίας και για τις πολύτιμες υποδείξεις της. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω επίσης στην κ. Ηώ Ζερβουδάκη, η οποία με στήριξε επιστημονικά και με την συμπαράστασή της περατώθηκε αυτή η εργασία. Ευχαριστίες οφείλω και στον Έφορο Αρχαιοτήτων Ι. Παπαχριστοδούλου για την παραχώρηση του υλικού, καθώς και στη συνάδελφο Α. Κατσιώτη.

Οι ανασκαφικές φωτογραφίες που απαρτίζουν τους πίνακες προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο της ΚΒ' Εφορείας. Οι λήψεις των αγγείων έγιναν από τους φωτογράφους της υπηρεσίας Γ. Μπελεγρίνη, Κ. Χρυσοβέργη και από τον ιδιώτη φωτογράφο Α. Κουφού. Τα σχέδια των αγγείων έγιναν από τον Στ. Δασκαλάκη. Η δακτυλογράφηση του κειμένου πραγματοποιήθηκε από τη Β. Αγγελινάκη, την οποία ευχαριστώ ιδιαίτερα. Τέλος, θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους συντηρητές αρχαιοτήτων Μ. Καΐκη, ο οποίος συντήρησε όλες τις υδρίες, και στον Δ. Κουγιό για τη βοήθειά του στην τακτοποίηση του υλικού όλα αυτά τα χρόνια.

1. C. Merriam, Inscribed Sepulchral Vases from Alexandria, AJA, Ser. I, I (1885), σ. 18 (στο εξής: Merriam 1885).

2. Για τις νεκροπόλεις Αλεξανδρείας βλ. A. Enklaar, Chronologie et peintres des hydries de Hadra, BABesch 60 (1985), σ. 113 με βιβλιογραφία (στο εξής: Enklaar 1985) και S. Rotroff, Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988, σ. 174, 177.

3. B. F. Cook, Inscribed Hadra Vases in the Metropolitan Museum of Art, New York 1966, σ. 7, σημ. 3, όπου αναλυτικά η βιβλιογραφία για τις θέσεις που βρέθηκαν οι υδρίες (στο εξής: Cook I.H.V.).

4. Για τον τρόπο ταφής των ξένων που πέθαναν στην αυλή των Πτολεμαίων βλ. P.J. Callaghan, Three Hadra Hydriae in the Merseyside County Museums, BICS 30 (1983), σ. 123 (στο εξής: Callaghan 1983b). Ο R. Pagenstecher πίστευε για τις τεφροδόχους υδρίες που βρέθηκαν έξω από την Αλεξάνδρεια ότι περιείχαν την τέφρα μισθοφόρων ή επισήμων που είχαν πεθάνει στην Αίγυπτο και είχαν σταλεί έπειτα στη γενέτειρά τους· βλ. R. Pagenstecher, Dated Vases from Alexandria. AJA, Ser. II, XIII (1909), σ. 387 κ.ε. (στο εξής: Pagenstecher 1909).

5. Βλ. υποσημ. 1.

γραφές. Οι υδρίες ανάλογα με τον τρόπο της διακόσμησης κατατάσσονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: α) στις μελανόγραφες υδρίες (Clay-ground Hydriae ή Salmon) και β) στις υδρίες με λευκό βάθος (White-ground Hydriae)[6].

Υδρίες και των δύο κατηγοριών βρέθηκαν σε μεγάλο αριθμό στη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου, κυρίως δε υδρίες με λευκό βάθος. Βρίσκονται συνήθως σε απλές ορθογώνιες ή κυκλικές θήκες λαξευμένες στον φυσικό βράχο, σε θήκες που δημιουργούνται στο διάστημα μεταξύ των τόξων των καμαροσκέπαστων θαλάμων και σπανιότερα σε λακκοειδείς τάφους ή θαλάμους. Στην περίπτωση αυτή είναι δυνατόν στον ίδιο τάφο να υπάρχουν κτερίσματα, οστεοθήκες από λάρτιο ή τεφροδόχα αγγεία άλλων σχημάτων. Σε ελάχιστες όμως περιπτώσεις οι υδρίες αποτελούσαν ελεύθερες ταφές.

Η ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Η ροδιακή νεκρόπολη, όπως απέδειξε η αρχαιολογική έρευνα, ήταν μία από τις σημαντικότερες του ελληνιστικού κόσμου. Εκτεινόταν νότια της αρχαίας πόλης της Ρόδου, αμέσως έξω από τα τείχη, και καταλάμβανε μια εντυπωσιακή σε διαστάσεις έκταση, που έφτανε τα τρία ή και περισσότερα χιλιόμετρα σε ακτίνα από το αρχαίο τείχος[7]. Στην ευρύτατη αυτή νεκρόπολη οι αρχαίοι Ρόδιοι με μεγάλη προσοχή οργάνωσαν και διαμόρφωσαν τα νεκροταφεία τους, εκμεταλλεύτηκαν τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους και προσάρμοσαν τη θέση και τη μορφή των μνημείων τους στο φυσικό περιβάλλον, έτσι, ώστε τμήμα της να αποτελεί ταυτόχρονα και ένα φυσικό πάρκο[8]. Οι παλαιότεροι τάφοι της ροδιακής νεκρόπολης ανήκουν στον πρώιμο 4ο αι. π.Χ. και είναι σχετικά ολιγάριθμοι σε σχέση με το εντυπωσιακό πλήθος των τάφων και των ταφικών συγκροτημάτων που χρονολογούνται στην περίοδο από τα τέλη του 4ου έως και τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Οι απλούστερης μορφής τάφοι είναι λακκοειδείς, λαξευτοί στο φυσικό βράχο, χτιστοί κιβωτιόσχημοι, θάλαμοι με επίπεδη ή ημικυλινδρική οροφή, ενώ πολυάριθμες είναι επίσης οι θήκες για την τοποθέτηση τεφροδόχων αγγείων και οστεοθηκών. Ιδιαίτερα σημαντικά είναι εξάλλου τα μεγάλα μνημειώδη ταφικά συγκροτήματα, που οικοδομούνται από το τέλος του 3ου αι. π.Χ. έως και τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους και διακρίνονται για την ποικιλία και πρωτοτυπία της αρχιτεκτονικής τους μορφής. Θάλαμοι με λαξευτές κλίνες, συγκροτήματα με αρχιτεκτονικά διαμορφωμένες ψευδοπροσόψεις, λαξευμένες ή χτισμένες πάνω από σειρά τάφων, συγκροτήματα με κεντρική αυλή, τάφοι με μικρούς ναΐσκους στο υπέργειο τμήμα τους θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως οι πλέον αντιπροσωπευτικοί τύποι, χωρίς, ωστόσο, η πολυμορφία της ροδιακής ταφικής αρχιτεκτονικής να εξαντλείται με αυτούς.

Η νεκρόπολη διαχωρίζεται σε τρεις τομείς[9] με βάση τη διαμόρφωση του εδάφους και συγκεκριμένα την πορεία δύο κοιλάδων που σχηματίζονται από τους χειμάρρους στο Μακρύ Στενό στα δυτικά και του Ροδινιού στα ανατολικά. Οι τομείς είναι οι παρακάτω:

Δυτικό τμήμα της νεκρόπολης. Οι νότιες υπώρειες της Ακρόπολης, η κοιλάδα Μακρύ Στενό, που διασχίζεται σήμερα από την οδό Μ. Πετρίδη, και νοτιότερα η περιοχή της Μέγγαβλης. Περιλαμβάνεται επίσης και το Ντοκούζ Σοκάκ, σημερινή οδός Παρθενόπης.

Κεντρικό τμήμα της νεκρόπολης. Ο λόφος Κιζίλ-Τεπέ, μεταξύ των δύο κοιλάδων, όπου οι σημερι-

6. Pagenstecher 1909, σ. 390, B. R. Brown, Ptolemaic Paintings and Mosaics and the Alexandrian Style, Cambridge-Massachussets 1957, σ. 60-67, Cook I.H.V., σ. 9-12, P.J. Callaghan, The Trefoil Style and Second Century Hadra Vases, BSA 75 (1980), σ. 34 (στο εξής: Callaghan 1980). Επίσης P.J. Callaghan - R.E. Jones, Hadra Hydriae and Central Crete: A Fabric Analysis, BSA 80 (1985), σ. 1- 2 (στο εξής: Callaghan 1985), και J. J. Pollitt, Alexandria and the Pharaoh, Art in the Hellenistic Age, Cambridge 1986, σ. 250-263. Α. Γιαννικουρή, Υδρίες με λευκό βάθος από τη Ρόδο: Μια πρώτη προσέγγιση, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική, Αθήνα 1994, σ. 302-310 (στο εξής: Γιαννικουρή 1994).

7. P. M. Fraser, Rhodian Funerary Monuments, Oxford 1977, σ. 1-11, πίν. 1-13 και ένθετος χάρτης (στο εξής: Fraser 1977).

8. H. Lauter, Kunst und Landschaft-Ein Beitrag zum rhodischen Hellenismus, Antk 15 (1972), σ. 49 κ.ε. και κυρίως σ. 53 κ.ε.

9. Τ. Δρελιώση - Β. Πατσιαδά, ΑΔ 48 (1993), Χρονικά, σ. 520-21.

νές συνοικίες Αγία Τριάδα και νοτιότερα Ανάληψη. Στη νεκρόπολη αυτή ανήκει και ο αρχαιολογικός χώρος του Ροδινιού. Βόρειο όριο της νεκρόπολης είναι η σύγχρονη οδός Άννης Μαρίας και ανατολικά η οδός Ρόδου-Λίνδου.

Ανατολικό τμήμα της νεκρόπολης. Η περιοχή ανατολικά του Ροδινιού έως τη θάλασσα. Περιλαμβάνει τη νεκρόπολη του Κορακόνερου και νοτιότερα την περιοχή όπου ο σημερινός οικισμός Άνω Ροδινιού.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Οι μελανόγραφες υδρίες Hadra είναι κατασκευασμένες συνήθως από σκληρό, πορώδη, ροδόχρωμο προς κιτρινωπό πηλό. Η επιφάνειά τους είναι λειασμένη. Δημιουργείται από την επίστρωση λεπτού στρώματος πηλού, του οποίου το χρώμα ποικίλει από ωχροκίτρινο έως χρυσοκίτρινο. Τα διακοσμητικά θέματα καστανού ή μελανού χρώματος ζωγραφίζονται απευθείας στην επιφάνεια του αγγείου πριν από την όπτηση. Σπάνια προστίθενται συμπληρωματικά χρώματα, κυρίως λευκό, ερυθρό, ρόδινο[10]. Η χρήση δεύτερου χρώματος για αρκετούς αγγειογράφους μαρτυρείται από το 230 π.Χ. και μετά[11].

Η τεχνική της διακόσμησης του σκοτεινού επάνω σε ανοιχτή επιφάνεια (dark on light) σε μια ύστερη εποχή δημιούργησε ερωτηματικά στους μελετητές και πολλοί αρχαιολόγοι εθεώρησαν ότι υπήρξε κοινός τρόπος έκφρασης ανάμεσα στην κεραμική της Απουλίας, της Βοιωτίας και του γραμμικού ρυθμού της Κύπρου. Μια πρώτη προσπάθεια για τη σύνδεση της κεραμικής των περιοχών αυτών έγινε από τον R. Pagenstecher σε μια από τις πρώτες μελέτες του για το είδος αυτό της ελληνιστικής κεραμικής[12].

Το αγγείο χαρακτηρίζεται από το ωοειδές σώμα με τους ανασηκωμένους ώμους, από τους οποίους φύεται ο λαιμός και ανοίγει απότομα προς τα επάνω. Το χείλος είναι οριζόντιο με κρεμασμένο άκρο. Το κάτω μέρος του σώματος μειώνεται αισθητά και η διάμετρος στο σημείο που συναντά το πόδι είναι μικρότερη από αυτή του λαιμού. Οι οριζόντιες λαβές, συνήθως σιγμοειδείς, τοποθετούνται στην κοιλιά του αγγείου. Η κάθετη λαβή είναι κυκλικής διατομής. Σπανιότερα είναι ταινιωτή με νεύρωση ή σχοινοειδής, και μερικές φορές στο σημείο σύνδεσης με το χείλος φέρει κομβίο (crosspiece).

Το πόδι είναι κωνικό, περισσότερο ή λιγότερο τονισμένο, και η βάση δακτυλιόσχημη (Σχέδ. 1).

Η οργάνωση της διακόσμησης σε όλη την πορεία εξέλιξης του σχήματος είναι σχεδόν σταθερή και τυποποιημένη. Ορισμένες παραλλαγές που παρατηρούνται οφείλονται πιθανώς στα εργαστήρια ή στους αγγειογράφους. Το σχήμα της διακόσμησης διαμορφώνεται ως εξής: ομόκεντροι κύκλοι στο χείλος, γραμμίδια στο κρεμασμένο άκρο και στη ράχη των λαβών. Στο λαιμό, σπάνια αδιακόσμητο, υπάρχει δάφνινο στεφάνι ή άλλο κόσμημα. Κροσσοί στη βάση του λαιμού. Η περιοχή της κοιλιάς ορίζεται επάνω και κάτω από ομάδα ταινιών. Χωρίζεται σε μετόπες με κάθετες ταινίες που περικλείουν γραμμικά θέματα, δικτυωτά, τεμνόμενες διαγώνιες, δέσμη βελών, κεραυνούς, τεθλασμένες κτλ. Τα διακοσμητικά θέματα απλώνονται κυρίως στην εμπρόσθια μετόπη. Στα θέματα υπάρχει μεγάλη ποικιλία. Κυριαρχούν τσαμπιά, κλάδοι κισσού, ελιάς κτλ. (Σχέδ. 1).

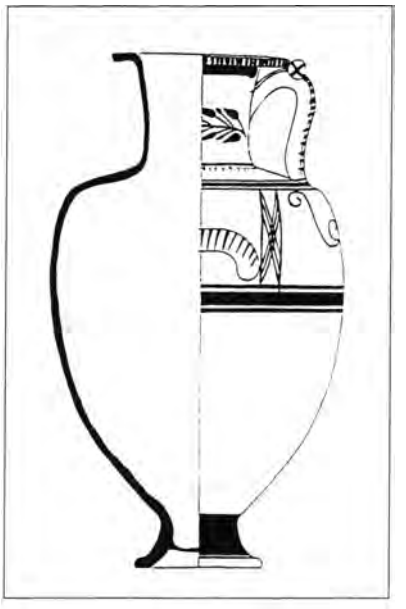
Σε αρκετές περιπτώσεις με τις παραστάσεις του ο δημιουργός γίνεται πιο φιλόδοξος, όπως: μάχες, αγώνες, κυνήγια, έρωτες, τοξότες ή κυνηγοί, τέρατα, νίκες μεταξύ τριπόδων και άλλες ανθρώπινες δραστηριότητες. Οι παραστάσεις με δελφίνια κυριαρχούν, τόσο ως κύριο, όσο και ως δευτερεύον θέμα. Η οπίσθια μετόπη κοσμείται με απλές έλικες ή φιόγκους. Το κάτω μέρος του αγγείου είναι συνήθως άβαφο (σε μια μόνο ομάδα είναι βαμμένο). Το τμήμα αυτό προσφέρεται για να δεχθεί επιγραφές[13] (Σχέδ. 1).

10. Στη διχρωμία των υδριών αναφέρθηκε ο Callaghan, βλ. P.J. Callaghan, Stylistic Progression in Hellenistic Crete, BICS 30 (1983), σ. 33.

11. Enklaar 1985, σ. 129, 136, 141, 143.

12. Pagenstecher 1909, σ. 390.

13. Cook I.H.V, σ. 10.

Σχέδ. 1. Μελανόγραφη υδρία Hadra.

Πράγματι, τριάντα περίπου υδρίες από τις έως σήμερα γνωστές από την Αίγυπτο φέρουν επιγραφή η οποία γράφτηκε κατά διαταγή του ανακτόρου που ήταν υπεύθυνο για την ταφή των επισήμων επισκεπτών. Υπεύθυνοι για τις ταφές κατά χρονολογική σειρά ήταν οι: Πύλων, Σεραπίων, Θεόδοτος, Ηρακλείδης[14]. Οι χρονολογημένες αυτές υδρίες καλύπτουν το χρονικό διάστημα από το 254 έως το 197 π.Χ. Το τελευταίο παράδειγμα του 197 π.Χ. συμπίπτει με το τέλος του Β΄ Μακεδονικού Πολέμου, όταν η Αίγυπτος χάνει την κυριαρχία της στο Αιγαίο και οι πρέσβεις δεν επισκέπτονται πλέον την αιγυπτιακή αυλή[15].

Οι επιγραφές, γραμμένες με μελάνι, αναφέρουν όχι μόνο το όνομα του νεκρού, αλλά τις περισσότερες φορές το μήνα και την ημέρα του θανάτου ή της ταφής, καθώς και το χρόνο της βασιλείας του Πτολεμαίου επί του οποίου πραγματοποιήθηκε η ταφή. Στις χρονολογημένες επιγραφές το έτος της βασιλείας έχει αποδοθεί με αλφαβητικούς αριθμούς. Προηγείται το σύμβολο L ή η λέξη έτος[16]. Ο μήνας δίδεται συνήθως κατά το μακεδονικό ημερολόγιο και σπάνια κατά το αιγυπτιακό. Σε μια περίπτωση έχουν χρησιμοποιηθεί και τα δύο ημερολόγια. Το όνομα του νεκρού δίδεται σε ονομαστική ή γενική, ακολουθεί το πατρώνυμο, ο τόπος καταγωγής, ο τίτλος ή το αξίωμα. Τέλος, αναγράφεται το όνομα ή ο τίτλος του προσώπου που επιμελήθηκε την ταφή. Ειδική υπηρεσία της αυλής είχε την ευθύνη της ταφής[17]. Τα σώματα καίγονταν, κατά την πρακτική του ελληνικού πληθυσμού, ενώ οι ντόπιοι για θρησκευτικούς λόγους συνέχισαν να προτιμούν τη μουμιοποίηση[18]. Η ταύτιση του έτους βασιλείας με συγκεκριμένο Πτολεμαίο δημιούργησε σε πολλές περιπτώσεις θέμα συζήτησης και αμφισβήτησης[19]. Ωστόσο τα αγγεία αυτά πρό-

14. Enklaar 1985, σ. 111-112.

15. Για τη χρονολογική διακύμανση των υδριών στην Αλεξάνδρεια βλ. Enklaar 1985, σ. 111 και Η. Ζερβουδάκη, Ραβδωτά αγγεία με έκτυπα εμβλήματα και μελανόγραφες υδρίες Hadra από τις συλλογές του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Ελληνιστική Κεραμική από την Κρήτη, Χανιά 1997, σημ. 90 (στο εξής: Ζερβουδάκη 1997).

16. Cook I.H.V, σ. 8-9, Merriam 1985, σ. 20.

17. Για το σχολιασμό επιγραφών βλ. Merrian 1885, σ. 18-33, Pagenstecher 1909, σ. 387-413, T. Rönne and P.M. Fraser, A Hadra Vase in the Aschmolean Museum, JEA 39 (1953), σποραδικά, και Cook I.H.V., σποραδικά.

18. Cook I.H.V, σ. 19.

19. Cook I.H.V, σ. 25, αριθ. 10.

σφεραν τη δυνατότητα για ακριβή χρονολόγηση σε μια κατηγορία της ελληνιστικής κεραμικής και για μια εποχή η οποία χαρακτηρίζεται από την έλλειψη χρονολογημένων συνόλων.

Έχουν γίνει πολλές συζητήσεις για τη χρήση και την καταγωγή των μελανόγραφων υδριών.

Η L. Guerrini[20] υποστήριξε ότι ήταν έπαθλα για αθλητικούς αγώνες και στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκαν ως τεφροδόχα αγγεία από τους ίδιους τους νικητές για να τονιστεί η ταυτότητα του νεκρού. Συγχρόνως το αγγείο αποτελούσε απόδειξη της αρετής που είχε αποκτήσει ο νεκρός, όταν ζούσε. Την άποψη αυτή στηρίζει στην επιγραφή *Πύλων ἀγῶνι ἔγραψε*, που υπάρχει στην υδρία του Μουσείου του Βερολίνου και σε απόσπασμα του Αθήναιου (Δειπνοσοφιστές V, 25, 199), όπου περιγράφεται ο θρίαμβος που πραγματοποιήθηκε στις εορτές των Σωτηρίων. Ο P. J. Callaghan[21] συμφωνεί με αυτή τη θέση για μία μόνο ομάδα των υδριών, στο θεματολόγιο των οποίων διακρίνει επίδραση από τους παναθηναϊκούς αμφορείς, ενώ για τις υπόλοιπες δέχεται ταφική χρήση. Αντίθετα, ο A. Enklaar[22] πιστεύει ότι οι υδρίες είχαν από την αρχή μόνον ταφικό χαρακτήρα. Η ταφική χρήση των αγγείων, κατά τον μελετητή, επιβεβαιώνεται κυρίως από το γεγονός ότι οι γνωστές υδρίες προέρχονται από νεκροταφεία και ενισχύεται από την παρουσία του θέματος του στεφανιού που συνήθως κοσμεί το λαιμό, κατά μίμηση του επιχρυσωμένου στεφανιού που κοσμούσε τεφροδόχους υδρίες του 4ου και 3ου αι. π.Χ.[23]. Οι ομοιότητες που παρουσιάζουν με τους παναθηναϊκούς αμφορείς αποδεικνύει την επιρροή των θεμάτων των παναθηναϊκών αμφορέων και σε άλλα σχήματα.

Τα τελευταία χρόνια ήταν γενικά παραδεκτό ότι οι μελανόγραφες υδρίες είχαν κατασκευαστεί στην Αίγυπτο[24], αν και δεν αποκλειόταν το ενδεχόμενο ότι και άλλες περιοχές, όπως η Κρήτη, πιθανώς είχαν δική τους παραγωγή[25]. Ο πρώτος που θεώρησε την Κρήτη ως «τον οίκο των υδριών Hadra» είναι ο P.J. Callaghan. Κατά τον ερευνητή τα στοιχεία που συνηγορούν στην άποψη αυτή είναι[26]: η τεχνοτροπική ελευθερία του «βυθισμένου πυθμένα» ("dropped floor"), που πρώτος παρατήρησε ο B.F. Cook και ο οποίος αναφέρθηκε σε κρητικό εργαστήριο[27]. Η ιδιομορφία αυτή του σχήματος είναι σπάνια σε άλλες περιοχές, έχει όμως μακρά ιστορία σε πολλά σχήματα της κρητικής κεραμικής, όπως κύπελλα, κρατήρες, οινοχόες, και φθάνει μέχρι την πρώιμη κλασική περίοδο[28]. Πιο πειστικό είναι όμως το γεγονός ότι οι ανασκαφές της Κνωσού έδωσαν πολλά θραύσματα αγγείων κρητικών εργαστηρίων που έφεραν διακόσμηση του τύπου της «Δυτικής κλιτύος» ("West-slope"), όπου τα διακοσμητικά θέματα είναι τόσο όμοια με αυτά στις υδρίες, ώστε διαμορφώνεται η άποψη ότι οι ίδιοι ζωγράφοι χρησιμοποίησαν τις δύο τεχνικές[29]. Επιπλέον, η επιφάνεια των υδριών αναλογεί στο self polished plain ware της Κνωσού και άλλων κρητικών κέντρων[30]. Ο Callaghan, ωστόσο, πέραν από τις διαπιστώσεις αυτές θεώρησε ως καλύτερο τρόπο για να επιβεβαιω-

20. L. Guerrini,Vasi di Hadra. Tentavino di sistemazione cronologica di una classe ceramica, Studi Miscellanei 8 (1961-62), σ. 10-11 (στο εξής: Guerrini 1961-62).

21. Callaghan 1980, σ. 35.

22. Enklaar 1985, σ. 109, σημ. 20.

23. E. Breccia, La necropoli di Sciatbi, Catalogue général des antiquités égyptienes du Musée d'Alexandrie, Caire 1912, πίν. XXXVII, σ. 47 (στο εξής: Breccia 1912).

24. Άποψη την οποία συνεχίζει να υποστηρίζει ο La Rosa. Βλ. V. La Rosa, Ceramiche del tipo Hadra da Festos, Studi e Materialli, Alessandria e il mondo ellenistico romano, Studi in onore, 1984, σ. 804 κ.ε. (στο εξής: La Rosa 1984).

25. Για την καταγωγή των υδριών βλ. Callaghan 1980, σ. 3-4 και Callaghan 1985, σ. 2 κ.ε. Επίσης, Enklaar 1985, σ. 108, A. Enklaar, Les hydries de Hadra II: formes et ateliers, BABesch 61 (1986), σ. 41-43, 48-51, σ. 59-60 (στο εξής: Enklaar 1986) και Ζερβουδάκη 1997, σ. 120 κ.ε.

26. Τη θεωρία του αναλύει διεξοδικά στα άρθρα του: «The Trefoil Style and Second Century Hadra Vases» [BSA 75 (1980) και «Hadra Hydriae and Central Crete: a Fabric Analysis» [BSA 80 (1985)].

27. Cook I.H.V., σ. 9.

28. P.J. Callaghan, Excavations at a Shrine of Glaukos, Knossos, BSA 73 (1978), σ. 12 (στο εξής: Callaghan 1978).

29. P.J. Callaghan, The Little Palace Well and Knossian Pottery of the Later Third and Second Century B.C., BSA 76 (1981), σ. 39, 56 (στο εξής: Callaghan 1981) και Callaghan 1985, σ. 11-14.

30. H.W. Catling - G.B. Waywell, A Find of Roman Marble Statuettes at Knossos, BSA 72 (1977), σ. 99 και Callaghan 1978, σ. 11, αριθ. 27-41.

θεί η κρητική καταγωγή των υδριών να προχωρήσει σε ανάλυση του πηλού από δείγματα αγγείων που προέρχονται από τα θεωρούμενα ως κέντρα παραγωγής, δηλαδή την Κρήτη και την Αίγυπτο. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης επιβεβαίωσαν την άποψη ότι η Κρήτη πρέπει να θεωρηθεί ως τόπος καταγωγής των πολυσυζητημένων μελανόγραφων υδριών Hadra με πολλά κέντρα παραγωγής. Εργαστήρια παραγωγής μελανόγραφων υδριών εντοπίζονται στην κεντρική και νότια Κρήτη, στην Κνωσό, στη Μεσαρά με κέντρο τη Φαιστό. Παράλληλα όμως παράγονται και σε άλλες περιοχές εκτός Κρήτης, όπως στην Αίγυπτο.

Ο Enklaar προσπάθησε να αντικρούσει την άποψη του Callaghan για την κρητική καταγωγή των υδριών δεχόμενος, ωστόσο, ότι σημαντικός αριθμός προέρχεται από κρητικά εργαστήρια[31]. Σε νεότερο άρθρο του[32] αναφέρει συγκεκριμένα: «Πριν λίγα χρόνια ο P.J. Callaghan υποστήριξε την κρητική καταγωγή των υδριών και αποδείχθηκε ότι είχε δίκιο». Παραδέχεται επίσης ότι οι περισσότερες υδρίες που βρέθηκαν στην Αίγυπτο είχαν εισαχθεί από την Κρήτη και πιθανώς από δύο κέντρα παραγωγής, την Κνωσό και την κεντρική Κρήτη (Μεσαρά ή Φαιστό ή Γόρτυνα). Πιστεύει ότι η τοπική αγορά ήταν μικρή για να απορροφήσει το μεγάλο όγκο της παραγωγής, ενώ, αντίθετα, η Αλεξάνδρεια ήταν η κατεξοχήν αγορά που δεχόταν τα προϊόντα αυτά, μάλιστα δε οι αλεξανδρινές απαιτήσεις επηρέαζαν τους τεχνίτες. Στην Αλεξάνδρεια τα αγγεία αυτά ήταν τόσο δημοφιλή, ώστε μερικοί ντόπιοι τεχνίτες προσπάθησαν να τα μιμηθούν. Οι απομιμήσεις, ωστόσο, είναι στο σύνολό τους αδέξιες και δεν αντιπροσωπεύονται με μεγάλο αριθμό στις πτολεμαϊκές νεκροπόλεις[33]. Η αιγυπτιακή αυτή παραγωγή υπολογίζεται ότι άρχισε το 250 π.Χ. και δεν εντοπίστηκε εκτός Αιγύπτου[34].

Πρόσφατα αμφισβητήθηκε και πάλι η κρητική καταγωγή των υδριών από την S. Ovidi[35], η οποία συνδέει την κεραμική αυτή με την αντίστοιχη της Απουλίας. Πιστεύει ότι κεραμείς από την Απουλία κατέφυγαν στην Αλεξάνδρεια και δημιούργησαν τις υδρίες Hadra χρησιμοποιώντας τα γνωστά από την πατρίδα τους διακοσμητικά θέματα και τους καθιερωμένους τρόπους οργάνωσης της διακόσμησης. Η θεωρία, ωστόσο, αυτή έχει ανάγκη πιο πειστικής τεκμηρίωσης[36].

Η κατηγορία των μελανογράφων υδριών αντιπροσωπεύεται έως σήμερα στη Ρόδο από έξι μόνον παραδείγματα (τα πέντε πραγματικές υδρίες Hadra, ενώ το έκτο συγγενής), αριθμός πολύ μικρός σε σχέση με τα πολυάριθμα τεφροδόχα αγγεία άλλου σχήματος που βρέθηκαν στις ανασκαφές των νεκροπόλεων της αρχαίας Ρόδου. Οι μελανόγραφες υδρίες που παρουσιάζονται εδώ προέρχονται από διαφορετικά νεκροταφεία και δεν αποτελούν σύνολο. Οι πέντε από τις υδρίες βρέθηκαν σε ταφικά συγκροτήματα της δυτικής νεκρόπολης: οι υδρίες 2159, 2125 στους τάφους «του Αγίου Ιωάννου», η Π 5352 στο οικόπεδο Γ. Ρίκα, η υδρία Π 10759 στο οικόπεδο Ν. Ντάλια και η υδρία Π 5537 στο οικόπεδο Λ. Γιαννούρη. Μία μόνο υδρία, η Π 2515, βρέθηκε στην κεντρική νεκρόπολη , στο οικόπεδο Διακοσάββα[37].

ΥΔΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Τάφοι «Αγίου Ιωάννου»

Οι υδρίες 2159 και 2125 προέρχονται από ταφικό συγκρότημα της δυτικής νεκρόπολης, γνωστό ως οι

31. Τις θεωρίες του αναλύει στα άρθρα «Peintres et chronologie des hydries de Hadra», BABesch 60 (1985), σ. 106-151 και «Les hydries de Hadra: formes et ateliers», BABesch 61 (1986), σ. 41-65.

32. A. Enklaar, A Hadra Hydria in Leiden. OudhMeded 69 (1989), σ. 69-74.

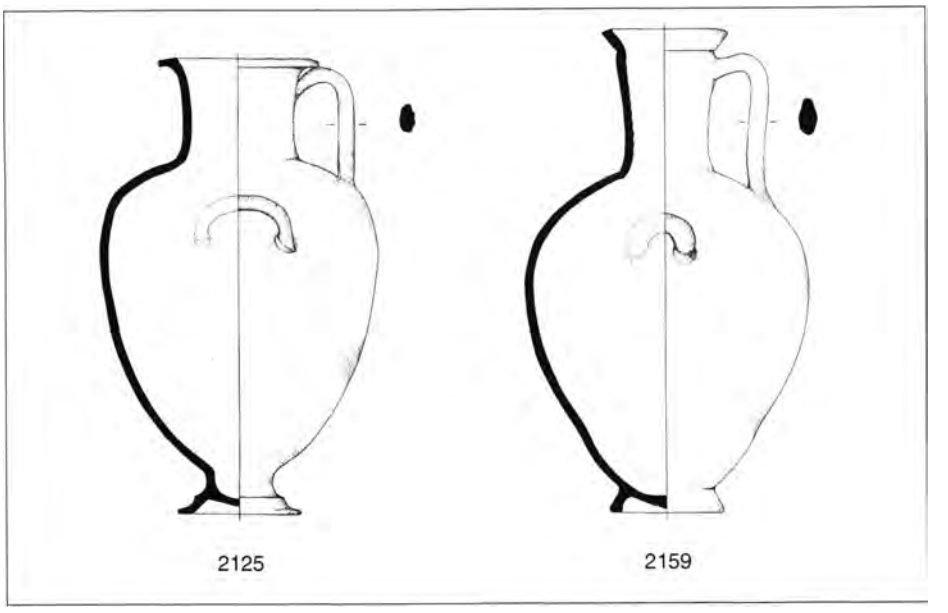
33. Enklaar 1986, σ. 43, σημ. 20.

34. Enklaar 1985, σ. 139 και Enklaar 1986, σ. 63.

35. S. Ovidi, Un contributo al Corpus delle hydrie di Hadra, BdA 80/81 (1994), σ. 1-36.

36. Ζερβουδάκη 1997, σ. 122-123.

37. Για τον τοπογραφικό διαχωρισμό των νεκροπόλεων βλ. Fraser 1977, σ. 1-2, και παραπάνω, σ. 232-233.

Σχέδ. 2.

τάφοι του Αγίου Ιωάννου. Βρίσκεται έξω από το τείχος της αρχαίας πόλης και ερευνήθηκε από Ιταλούς αρχαιολόγους. Περιλάμβανε υπόγειους τάφους με αρχιτεκτονική διαμόρφωση στην πρόσοψη[38]. Στους τάφους αυτούς, εκτός των άλλων κτερισμάτων, βρέθηκαν οστεοθήκες και πολλές τεφροδόχοι υδρίες. Οι δύο υδρίες Hadra έφεραν την ένδειξη Μακρύ Στενό (θέση που ταυτίστηκε με το παραπάνω νεκροταφείο), χωρίς κάποια άλλη πληροφορία που θα οδηγούσε σε ταύτιση με συγκεκριμένο τάφο ή χώρο και η οποία θα βοηθούσε πιθανώς σε ακριβέστερη χρονολόγηση των αγγείων ή θα επιβεβαίωνε κάποια συμπεράσματα.

1. Υδρία 2125 (Σχέδ. 2· Πίν. 65, 66 α-β). Συγκολλημένη. Λείπει το μεγαλύτερο τμήμα της μιας οριζόντιας λαβής και τμήματα από τη βάση. Λίγες αποκρούσεις.

Ο πηλός είναι πορώδης, μη καθαρός[39]. Ο πυρήνας ροδοκάστανος (5 YR 6/6) και η εξωτερική επιφάνεια ερυθροκάστανου χρώματος (5 YR 5/6). Το επίχρισμα είναι κιτρινωπό με κηλίδες που οφείλονται στην όπτηση. Η βαφή καστανέρυθρη (μεταξύ των διαβαθμίσεων 2.5YR 4/6 και 2.5YR 4/8). Η υδρία ανήκει στην κατηγορία "dropped floor"[40].

Το χείλος είναι οριζόντιο με κρεμασμένο άκρο. Η κάθετη λαβή είναι πλατειά, ταινιωτή με έντονες ραβδώσεις. Οι οριζόντιες λαβές είναι κυκλικής διατομής, πεταλόσχημες, και δεν εφάπτονται στο τοίχωμα του αγγείου. Το σώμα είναι ωοειδές και η βάση βαθμιδωτή με χαμηλό πόδι.

Διακόσμηση: ομόκεντροι κύκλοι διακρίνονται στην επάνω επιφάνεια του χείλους, ενώ λοξά γραμμίδια κοσμούν το περιχείλωμά του. Το πάνω μέρος του λαιμού, εσωτερικά, φέρει ταινία. Στεφάνι χωρίς βλαστό διακοσμεί το λαιμό. Σχηματίζεται από δύο αντίρροπα κλαδιά που αποτελούνται από σειρά σχηματοποιημένων άμισχων και ασύνδετων τριπλών φύλλων, "trefoil style". Ανάμεσα στα φύλλα καρποί. Ταινία με κροσσούς στη

38. A. Majuri, Nuove iscrizione greche dalle sporadi meridionali, ASAtene 2 (1916), σ. 168-169, A. Majuri, Rodi, il picolo Cicerone moderno, αριθ. 21, Ρώμη 1921, σ. 39, ClRh I, σ. 51, πίν. 34, R. Inglieri, Carta Archeologica dell'isola di Rodi, Φλωρεντία 1936, σ. 18, 25 . Fraser 1977, σ. 3, υποσημ. 6, πίν. 6 και M. Livadiotti, Le necropoli, la presenza italiano nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La recerca archeologica, La conservazione, Le scelte progetuali, σ. 34-39, Αθήνα 1997, σ. 35-37.

39. Για την απόδοση των χρωμάτων του πηλού και της βαφής χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα Munsell. Soil Color Charts, Baltimore Maryland, 1990.

40. Cook I.H.V., σ. 9 και Enklaar 1986, σ. 43.

βάση του λαιμού. Γραμμίδια στις ράχες των λαβών. Στον ώμο στικτός ρόδακας.
Η ζώνη των λαβών χωρίζεται σε μετόπες με δικτυωτό κόσμημα. Περιορίζεται επάνω και κάτω με ταινίες: πλατιά ταινία πλαισιωμένη από λεπτότερες πάνω, λεπτή κάτω. Η εμπρόσθια μετόπη φέρει κυματοειδή βλαστό με αντίρροπα, άμισχα φύλλα. Η πίσω μετόπη, κάτω από τη λαβή, φέρει έλικες. Βαμμένο το κάτω μέρος του σώματος του αγγείου. Η βάση και το πόδι είναι άβαφα.
Διαστάσεις: ύψος 0,395, διάμ. χείλ. 0,105-0,11, σώμ. 0,23, βάσ. 0,11 μ. (Η αναλογία ύψους και διαμέτρου σώματος είναι περίπου 1,71 μ.).

2. Υδρία 2159 (Σχέδ. 2· Πίν. 67 α-β). Ακέραιη, ραγισμένη.
Ο πηλός είναι πρασινωπός με ελάχιστες προσμίξεις (5YR 8/1). Η επιφάνεια είναι όμοια με κηλίδες, που οφείλονται στην όπτηση. Η βαφή είναι καστανομέλανη μέχρι καστανή, εξίτηλη.
Το χείλος έχει σχήμα εχίνου. Ο λαιμός είναι ψηλός και στενεύει στη βάση του. Η κάθετη λαβή ταινιωτή, φέρει νεύρωση στο μέσον της και δακτυλιά στη ρίζα. Οι οριζόντιες λαβές είναι κυκλικής διατομής, σιγμοειδείς και δεν εφάπτονται στο τοίχωμα του αγγείου. Το σώμα είναι ωοειδές και καταλήγει σε βάση κωνική.
Διακόσμηση: το χείλος και η βάση είναι βαμμένα. Στη βάση του λαιμού υπάρχουν κροσσοί. Η ράχη της κάθετης λαβής φέρει ταινία, ενώ οι οριζόντιες γραμμίδια. Το σώμα χωρίζεται σε ζώνες με οριζόντιες ταινίες: πλατιά ταινία πλαισιωμένη από δύο λεπτότερες πάνω, δύο λεπτές ταινίες κάτω, στο μέσο της κοιλιάς. Από τις οριζόντιες λαβές ξεκινούν ασύμμετροι έλικες: διπλή στην μπροστινή όψη, μονή πίσω. Στην πίσω όψη, κάτω από την κάθετη λαβή, υπάρχει μινωικός κρίνος.
Διαστάσεις: ύψος 0,482, διάμ. χείλ. 0,118, σώμ. 0,241, βάσ. 0,118 μ.
Σύμφωνα με τα ιταλικά ευρετήρια, στη βάση του λαιμού υπήρχε επιγραφή με μελάνι: *Ἀλφίτων*. Σήμερα δεν σώζεται.

Οικόπεδο Γ. Ρίκα - Θήκη πέδιλου XIV

Η υδρία Π 5352 βρέθηκε στο οικόπεδο Γ. Ρίκα που βρίσκεται αμέσως έξω από την αρχαιολογική ζώνη της ακρόπολης (Μόντε Σμιθ)[41].

Κατά τον καθαρισμό ενός πεδίλου της υπό ανέγερση οικοδομής (πέδιλο XIV) αποκαλύφθηκε ορθογώνιο λάξευμα (θήκη) υποδοχής τεφροδόχου αγγείου. Η θήκη έχει διαστάσεις 0,60×0,50 και βάθος 0,43 μ. Βρέθηκε χωρίς την καλυπτήρια πλάκα. Ωστόσο, διακρίνεται στο βράχο η λάξευση της πατούρας για την υποδοχή της (Πίν. 68 γ).

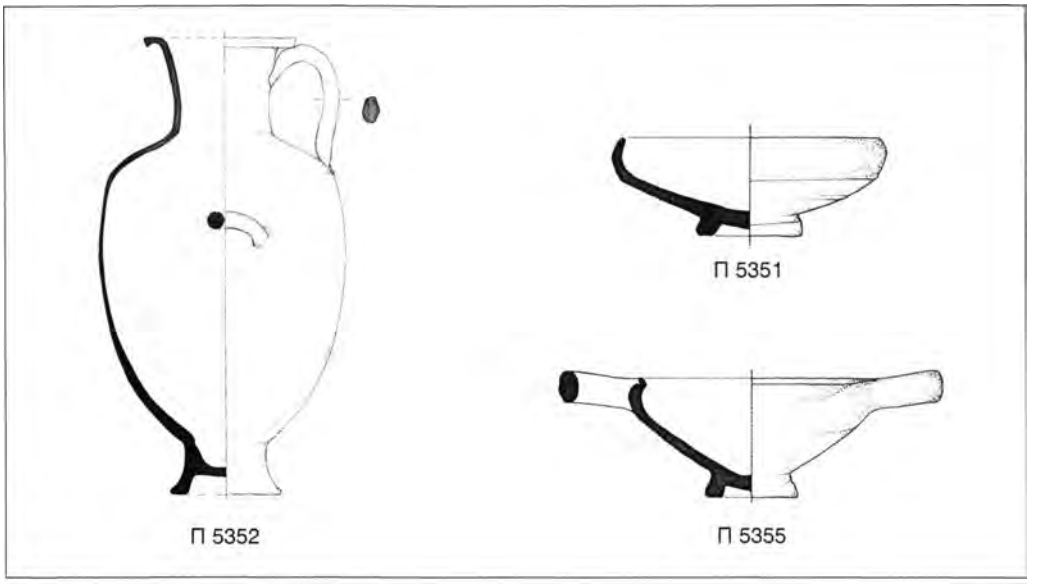
Στη θήκη βρέθηκε η υδρία Π 5352 μαζί με το φιαλίδιο Π 5351, που σφράγιζε το στόμιό της, ενώ στον ώμο ακουμπούσε αναποδογυρισμένο δίωτο φιαλίδιο, Π 5353 (Πίν. 69 β).

Στην ιδιοκτησία αυτή αποκαλύφθηκαν λαξευμένοι χώροι, στα τοιχώματα των οποίων είχαν ανοιχθεί υπόγειοι ορθογώνιοι τάφοι. Ερευνήθηκαν εξήντα ένας τάφοι. Η μελέτη των πλούσιων κτερισμάτων και των άλλων ευρημάτων οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η αρχή της ταφικής χρήσης του χώρου ανάγεται στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και συνεχίζεται στην ελληνιστική περίοδο[42].

3. Υδρία Π 5352 (Σχέδ. 3· Πίν. 68 α-β). Συγκολλημένη, ελλιπής. Λείπουν τμήματα από το χείλος, το λαιμό, το σώμα και τη βάση. Ο πηλός ροδοκάστανος, καθαρός, χωρίς προσμίξεις (7,5YR 8/2). Η επιφάνεια είναι όμοια. Η βαφή μαύρη, εξίτηλη. Η υδρία ανήκει στην κατηγορία "dropped floor".
Το χείλος είναι οριζόντιο με κρεμασμένο άκρο. Ο λαιμός ευρύς. Ο ώμος λοξός με έντονη τμήση. Η κάθετη λαβή ταινιωτή φέρει νεύρωση, ενώ οι οριζόντιες είναι κυκλικής διατομής με υποτυπώδη νεύρωση και δεν εφάπτονται στο τοίχωμα του αγγείου. Το σώμα είναι ραδινό, με υψηλό πόδι.
Διακόσμηση: στην επιφάνεια του χείλους υπάρχουν ταινίες. Ο λαιμός κοσμείται με δάφνινο στεφάνι με σχηματοποιημένα φύλλα και καρπούς. Στο μέσο του στεφανιού στικτός ρόμβος περιβάλλει στικτό ρόδακα. Ίχνη δια-

41. ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 433, Πίν. 230β.

42. Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Γραπτή κεραμική από τη Ρόδο, Πρακτικά Β΄ Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμεική, Ρόδος 1990, σ. 40, 179 (στο εξής: Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φιλήμονος 1990).

Σχέδ. 3

κόσμησης διακρίνονται στη βάση του λαιμού και στον ώμο. Γύρω από τις προσφύσεις των οριζοντίων λαβών γραπτός ρόδακας που μιμείται μεταλλικά πρότυπα[43]. Γραμμίδια στη ράχη των λαβών (σώθηκαν δύο). Η ζώνη των λαβών ορίζεται πάνω και κάτω απο ομάδες οριζοντίων ταινιών (σώθηκαν οι ταινίες κάτω) και χωρίζεται σε μετόπες με δύο κάθετες ταινίες που πλαισιώνουν δέσμη βελών (saltire crosses). Εξίτηλη είναι η διακόσμηση της μπροστινής μετόπης, που περιορίζεται στο πάνω τμήμα της και αποτελείται από κλαδί και κροσσούς.
Διαστάσεις: ύψος 0,395, διάμ. σώμ. 0,22, χείλ. 0,09-0,135, βάσ. 0,102 μ.

4. Δίχρωμο φιαλίδιο Π 5351 (Σχέδ. 3· Πίν. 69 α). Ακέραιο. Ισχυρή απόκρουση στο χείλος. Ο πηλός είναι ωχροκάστανος (5YR 8/2).
Η επιφάνεια είναι ωχρωπή (10YR 8/3). Το χείλος νεύει έντονα προς τα μέσα.
Το σώμα είναι κωνικό. Η βάση είναι δακτυλιόσχημη με επίπεδη την επιφάνεια στήριξης και κοιλότητα στο κάτω μέρος, όπου κωνικό εξόγκωμα. Ερυθροβαφές εσωτερικά. Ταινία μαύρου χρώματος στο χείλος, εξωτερικά. Το υπόλοιπο τμήμα του σώματος άβαφο, όπου βαφή που ξέφυγε.
Διαστάσεις: ύψος 0,032, διάμ. χείλ. 0,078, σώμ. 0,09, βάσ. 0,025-0,035μ.
Τέλος 3ου αι. π.Χ.[44].

5. Ερυθροβαφές δίωτο φιαλίδιο Π 5353 (Σχέδ. 3· Πίν. 69 β). Κολλημένο από πολλά τμήματα, συμπληρωμένο με γύψο. Λείπει η μία οριζόντια λαβή.
Ο πηλός είναι καστανωπός (7.5YR/7/4). Η επιφάνεια είναι ωχροκάστανη (7.5 YR 8/3). Η βαφή κοκκινωπή, εξίτηλη.
Το χείλος είναι δακτυλιόσχημο με αυλάκωση στη βάση του. Η λαβή είναι ταινιωτή και ελαφρά γωνιώδης. Το σώμα καλυκωτό. Η βάση κωνική με επίπεδη την επιφάνεια στήριξης και κοιλότητα στο κάτω μέρος. Το φιαλίδιο είναι ολόβαφο, εκτός από μικρό τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας με το αντίστοιχο της βάσης, όπου βαφή που ξέφυγε.
Διαστάσεις: ύψος 0,038, διάμ. χείλ. 0,065, σώμ. 0,078, βάσ. 0,021-0,031 μ.
Τέλος 3ου αι. π.Χ.[45].

43. E. Diehl, Die Hydria, Mainz am Rhein 1964, πίν. 18, B158.

44. Πρβλ L. Jehasse, La céramique à vernis noir du rempart méridional, Salamine de Chypre VIII, Paris 1978, σ. 40, αριθ. 127, εικ. 22 (τέλος 3ου αι. π.Χ.), Callaghan 1981, σ. 57, αριθ. 65, εικ. 9 (200-175 π.Χ.;).

45. Για τον τύπο του δίωτου φιαλιδίου πρβλ. ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 612, Πίν. 583-585 (α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.) και ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 683-684, Πίν. 637γ. Το ροδιακό παράδειγμα είναι πιο κοντά σε αυτά από τα ταφικά σύνολα της Αντιμαχείας-Κω, ενώ η υψηλή βάση του μπορεί να θεωρηθεί στοιχείο για μια χρονολόγηση προς το τέλος του 3ου αι. π.Χ.

Οικόπεδο Ν. Ντάλια

Σε ταφικό συγκρότημα του 3ου και 2ου αι. π.Χ. της δυτικής νεκρόπολης, στο οικόπεδο Ν. Ντάλια[46], βρέθηκε η υδρία Π 10759.

Η υδρία βρέθηκε σε λάκκο ανοιγμένο απευθείας στο έδαφος, μπροστά από κτιστή θήκη (θήκη VII). Ο λάκκος περιοριζόταν από το ανατολικό τοίχωμα της θήκης και σειρά λίθων που σχημάτιζαν ημικύκλιο. Ανατολικά και νότια της υδρίας, μέσα σε παρόμοιους λάκκους, βρέθηκαν και άλλα τεφροδόχα αγγεία (Πίν. 69 γ).

Η θήκη VII ανήκει σε συγκρότημα θηκών ενός ορθογώνιου χώρου που ορίζεται από δύο κτιστούς παράλληλους τοίχους, με κατεύθυνση Δ.-Α. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συστάδα των θηκών που έχουν κτιστεί η μία δίπλα στην άλλη και σε επαφή με τον έναν από τους δύο παραπάνω τοίχους που όριζε τον χώρο από βόρεια. Οι θήκες αυτές περιείχαν κυρίως καύσεις. Η μελέτη των τεφροδόχων αυτών αγγείων και των κτερισμάτων οδηγεί σε μια χρονολόγησή τους στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ.[47].

Οι θήκες VII και V εφάπτονται στην παραπάνω συστάδα, χωρίς ωστόσο να αποτελούν ένα σύγχρονο σύνολο. Τεκμηριώνεται η άποψη αυτή από το γεγονός ότι το βόρειο τοίχωμα της θήκης VII, που συγχρόνως είναι και τοίχωμα των θηκών, φέρει κονίαμα.

Μετά τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι το κτίσιμο των θηκών VII και V τοποθετείται χρονικά μετά τα μέσα του 3ου αι. π.Χ., σε μία μεταγενέστερη χρήση του χώρου. Επομένως και η καύση στην τεφροδόχο υδρία Π 10759 πρέπει να τοποθετηθεί μετά τα μέσα του 3ου αι. π.Χ., χωρίς, ωστόσο, τα ανασκαφικά δεδομένα να επιτρέπουν να στοιχειοθετηθεί άποψη ότι είναι σύγχρονη με τις θήκες VII και V.

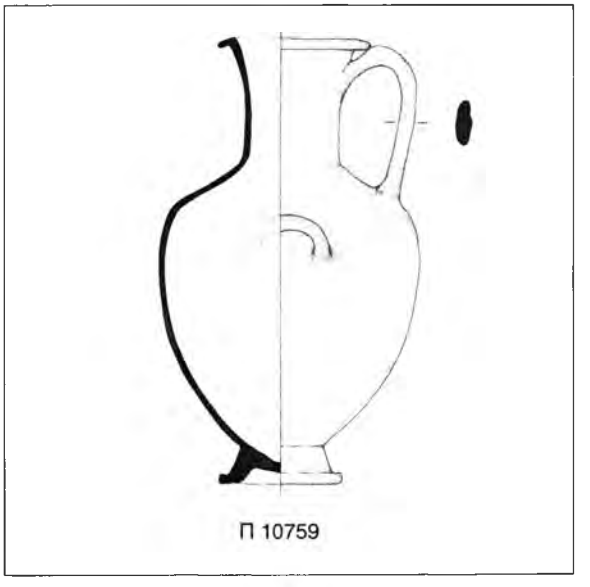
6. Υδρία Π 10759 (Σχέδ. 4· Πίν. 70 α-γ). Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια. Λείπουν το μεγαλύτερο μέρος του χείλους με το αντίστοιχο του λαιμού, καθώς και μικρά τμήματα από τον ώμο και το σώμα.

Ο πηλός είναι καθαρός, χωρίς προσμίξεις, ρόδινος σε βαθύ τόνο (5YR 7/4). Η επιφάνεια είναι ωχρορόδινη (7,5YR 8/2) και η βαφή μαύρη έως καστανόμαυρη, εξίτηλη.

Η υδρία ανήκει στην κατηγορία "dropped floor".

Η κάθετη λαβή είναι ταινιωτή με έντονη νεύρωση, ενώ οι οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής, πεταλόσχημες, δεν εφάπτονται στο τοίχωμα του αγγείου. Το σώμα είναι ωοειδές. Η βάση είναι δακτυλιόσχημη με χαμηλό κωνικό πόδι.

Διακόσμηση: βαμμένο είναι το χείλος και το επάνω μέρος του λαιμού εσωτερικά. Ταινία στη βάση του λαιμού. Η ράχη της κάθετης λαβής επίσης βαμμένη. Οι οριζόντιες λαβές φέρουν γραμμίδια. Ο λαιμός κοσμείται με στεφάνι χωρίς βλαστό, που δημιουργείται από σειρά σχηματοποιημένων άμισχων και ασύνδετων τριπλών φύλλων δάφνης (trefoil style). Ανάμεσα στα φύλλα καρποί. Τον ώμο διακοσμεί σειρά πέντε δελφινιών που κολυμπούν. Μπροστά από κάθε δελφίνι υπάρχει πλήρης κύκλος και κάτω από αυτά κυματοειδής γραμμή.

Σχέδ. 4.

Η ζώνη των λαβών περιορίζεται πάνω και κάτω από ταινίες: παχιά ταινία με λεπτότερες πάνω, δύο λεπτές

46. Για την ανασκαφή βλ. ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σ. 599.
47. Γιαννικουρή 1994, σ. 304, 309.

ταινίες κάτω. Διαιρείται δε σε μετόπες από ομάδα κάθετων γραμμών. Η μπροστινή μετόπη φέρει κυματοειδή βλαστό αμπέλου με φύλλα και έλικες. Η πίσω μετόπη φιόγκο. Δεξιά και αριστερά του φιόγκου υπάρχει πλήρης κύκλος. Βαμμένο είναι το κάτω μέρος του σώματος. Το πόδι είναι άβαφο, ενώ η βάση φέρει ταινία. Διαστάσεις: ύψος 0,31, διάμ. σώμ. 0,18, βάσ. 0,085 μ.

Οικόπεδο Λ. Γιαννούρη - τάφος 8

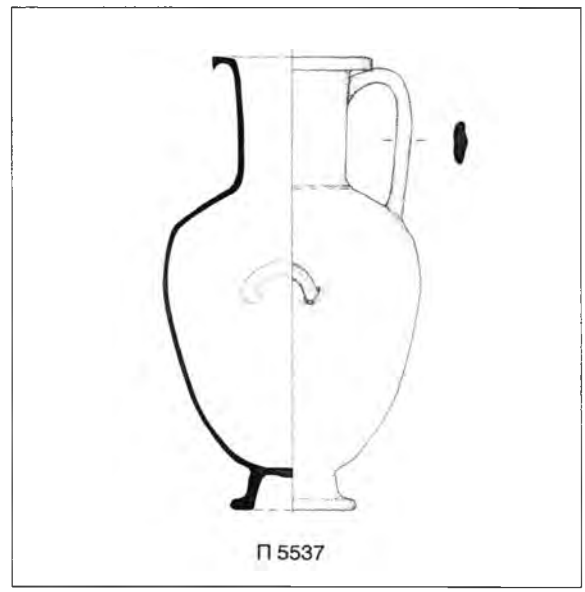
Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Λ. Γιαννούρη αποκαλύφθηκαν ορθογώνιοι χώροι με ζεύγη τάφων που χωρίζονται μεταξύ τους από ένα μεσότοιχο[48]. Σε έναν από τους τάφους αυτούς (τάφος 8) βρέθηκε η υδρία Π 5537 μαζί με άλλα κτερίσματα. Ο τάφος ήταν λακκοειδής, ορθογώνιος, διαστ. 2,45×1,05 και βάθ. 1,15 μ. Σώθηκε η μία μόνο καλυπτήρια πλάκα. Σκελετός δεν βρέθηκε. Στη βόρεια πλευρά ήταν συγκεντρωμένα οστά από κρανία, λεκάνη, κνήμες και άλλα μέλη του σώματος, στοιχεία που δηλώνουν ότι είχε χρησιμοποιηθεί για πολλαπλές ταφές αλλά η διαταραγμένη στρωματογραφία δεν βοήθησε να διαγραφεί η διαδοχή τους. Για παράδειγμα, όστρακα κάλπης από τα ψηλότερα στρώματα διαπιστώθηκε ότι συνανήκαν με άλλα που βρέθηκαν βαθύτερα. Η μελέτη των πηλίνων κτερισμάτων και κυρίως των σχημάτων που μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια, όπως τα μυροδοχεία Π 5540-41 και η πυξίδα Π 5536, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο τάφος είχε δεχθεί ταφές που μπορούν να χρονολογηθούν από το τέλος του 3ου αι. π.Χ. μέχρι και τον 1ο αι. π.Χ. (Πίν. 71 α).

7. Υδρία Π 5537 (Σχέδ. 5· Πίν. 71 β-δ). Συγκολλημένη. Λείπουν τμήματα από το χείλος, το λαιμό και τον ώμο. Αποκρούσεις σε αρκετά σημεία. Ο πηλός είναι πορώδης, πρασινωπός (5 YR 8/1). Η επιφάνεια όμοια. Η βαφή είναι μαύρη, εξίτηλη.

Το χείλος είναι οριζόντιο με κρεμασμένο άκρο. Η κάθετη λαβή είναι ταινιωτή με νεύρωση, οι οριζόντιες λαβές είναι κυκλικής διατομής και κολλούν στο τοίχωμα του αγγείου. Νεύρωση υπάρχει στη βάση του λαιμού. Ο ώμος είναι λοξός με έντονη τμήση. Το σώμα είναι ωοειδές. Η βάση έχει χαμηλό πόδι και φέρει υποτυπώδη δακτύλιο που θυμίζει μεταλλικά πρότυπα.

Διακόσμηση: γιρλάντες διακοσμούν το λαιμό και ιωνικό κυμάτιο μόλις διακρίνεται στη βάση του λαιμού. Στον ώμο υπάρχουν καμπύλες σε σειρά. Η ζώνη των λαβών περιορίζεται πάνω και κάτω από ζεύγη ταινιών και χωρίζεται σε μετόπες με δύο κάθετες ταινίες. Στην κύρια μπροστινή μετόπη μόλις διακρίνεται κυματοειδής βλαστός κισσού με φύλλα και καρπούς. Η πίσω μετόπη διακοσμείται με αντιθετικούς έλικες που απολήγουν σε κρίνο. Το κάτω μέρος του αγγείου είναι άβαφο. Η βάση και το πόδι είναι βαμμένα.

Διαστάσεις: ύψος 0,33, σώμ. 0,19, βάσ. 0,094 μ.

Σχέδ. 5.

8. Πυξίδα με κάλυμμα, φέρει διακόσμηση του τύπου της «ΔΚ» Π 5536 (Πίν. 71 α). Σχεδόν ακέραια. Λείπει μικρό τμήμα από το κάλυμμά της. Αποκρούσεις σε μερικά σημεία. Ο πηλός είναι ροδοκάστανος. Η επιφάνεια καστανοκόκκινη έως καστανομέλανη. Σώθηκαν υπολείμματα λευκού χρώματος. Η βάση είναι κωνική και σχηματίζεται από δύο επάλληλες βαθμίδες. Κοίλη στο κάτω μέρος. Κωνικό το κάτω μέρος του σώματος,

48. Για την ανασκαφή βλ. ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 438-440.

κυλινδρικό το πάνω. Χωρίζονται μεταξύ τους με πλατύ ταινιωτό περίγυρο. Το κάλυμμα στο πάνω μέρος έχει σχήμα ανοικτού θόλου, ενώ το κάτω είναι κωνικό. Στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων ταινιωτός περίγυρος, αντίστοιχος με αυτόν του σώματος.
Ρόδακας αστεροειδής στην κορυφή του καλύμματος, που περιβάλλεται με αυλάκωση. Γύρω από το άστρο ταινία, ίσως κλαδί κισσού, που ορίζεται πάνω και κάτω με αυλακώσεις. Στον περίγυρο σειρά στιγμών. Στο κυλινδρικό τμήμα του καλύμματος εγχάρακτες ταινίες με στιγμές. Ανάμεσά τους φύλλα κισσού. Ολόβαφο το κάτω μέρος του σώματος.
Διαστάσεις: ύψος 0,05, διάμ. σώμ. 0,041, διάμ. βάσ. 0,027 μ.
Αρχές 2ου αι. π.Χ.[49].

9. Τετράωτη κάλπη Π 5539 (Πίν. 71 α). Κολλημένη από πολλά τμήματα. Ελλιπής. Συμπληρωμένη με γύψο σε τρία σημεία. Λείπουν τμήματα από το χείλος, το σώμα και τη βάση.Ο πηλός είναι ροδοκάστανος (7.5 YR7/4). Η επιφάνεια όμοια. Η βαφή είναι κόκκινη, εξίτηλη.
Το χείλος νεύει προς τα πάνω με λοξότμητη την εξωτερική επιφάνεια. Φέρει αυλάκωση εσωτερικά, δημιουργώντας υποδοχή για να δεχθεί το κάλυμμα. Ο λαιμός είναι κοντός, το σώμα σχεδόν σφαιρικό. Οι κάθετες και οριζόντιες λαβές είναι ταινιωτές με έντονες ραβδώσεις στη ράχη. Η βάση είναι κωνική.
Φέρει δύο εγχάρακτες αυλακώσεις στη βάση του λαιμού. Βαμμένα με κόκκινη βαφή είναι το χείλος, ο λαιμός και η βάση. Πινελιές στις προσφύσεις των λαβών. Κάτω από τις λαβές υπάρχει συστάδα ταινιών. Πλατιά ταινία πλαισιώνεται πάνω και κάτω με δύο λεπτές.
Διαστάσεις: ύψος 0,24, διάμ. χείλ. 0,25, σώμ. 0,315, βάσ. 0,165-0,185μ.
3ος-2ος αι. π.Χ.

10. Άβαφο ατρακτόσχημο μυροδοχείο Π 5540 (Πίν. 71 α). Ελλιπές. Λείπει ο λαιμός. Τοπικά φέρει ίζημα.
Ο πηλός είναι ροδοκάστανος (7,5YR7/4). Η επιφάνεια όμοια.
Έχει ψηλό στέλεχος που καταλήγει σε αδιαμόρφωτη βάση, επίπεδη από κάτω.
Διαστάσεις: σωζ. ύψος 0,142, διάμ. σώμ. 0,06, βάσ. 0,02 μ.
Β′ μισό 1ου αι. π.Χ.[50].

11. Άβαφο ατρακτόσχημο μυροδοχείο Π 5541 (Πίν. 71 α). Ακέραιο. Λείπει μικρό τμήμα από το χείλος. Τοπικά ίζημα. Πιεσμένο σε ένα σημείο το τοίχωμα της κοιλιάς.
Ο πηλός είναι ροδοκάστανος (7.5YR7/4). Η επιφάνεια όμοια. Το χείλος είναι λοξότμητο. Ο λαιμός ψηλός. Στο σώμα φέρει ραβδώσεις. Έχει ψηλό στέλεχος που καταλήγει σε κωνική αδιαμόρφωτη βάση, επίπεδη από κάτω.
Διαστάσεις: ύψος 0,178, διάμ. χείλ. 0,025, σώμ. 0,05, βάσ. 0,024 μ.
Β′ μισό 1ου αι. π.Χ.[51].

12. Βολβόσχημο μυροδοχείο Π 5538 (Πίν. 71 α). Συγκολλημένο, ελλιπές. Λείπει το πάνω μέρος του λαιμού με το χείλος. Τοπικά φέρει ίζημα. Λίγες αποκρούσεις.
Ο πηλός είναι ρόδινος (5YR7/6). Η επιφάνεια όμοια. Η βαφή είναι κόκκινη, εξίτηλη.
Ο λαιμός είναι ψηλός. Το σώμα απιόσχημο, καταλήγει σε επίπεδη βάση. Βαμμένος ο λαιμός.
Διαστάσεις: σωζ. ύψος 0,162, διάμ. σώμ. 0,066, βάσ. 0,03 μ.
Β′ μισό 1ου αι. π.Χ.[52].

ΥΔΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οικόπεδο Διακοσάββα - θήκη 4

Η πολυσυζητημένη υδρία Π 2515[53] βρέθηκε στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Διακοσάββα, όπου αποκα-

49. Β. Πατσιαδά, Κεραμεική του τύπου «Δυτικής κλιτύος» από τη Ρόδο, ΑΔ 38 (1983), Μελέτες, σ. 199 (στο εξής: Πατσιαδά 1983).

50. Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Ταφικά σύνολα από την αρχαία νεκρόπολη της Ρόδου. Πρακτικά Α′ Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμεική, Ιωάννινα 1989, σ. 67, πίν. 52 (στο εξής: Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φιλήμονος 1989).

51. Ό.π.

52. Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φιλήμονος 1989, σ. 67-68, πίν. 53β, 54.

53. Για την υδρία βλ. Cook I.H.V., σημ. 3, Ρόδος, Callaghan 1980, σ. 46, Callaghan 1981, σ. 39 και Callaghan 1983 b, σ. 126-127, Enklaar 1985, σ. 144, αριθ. 8.

λύφθηκε τμήμα ταφικού συγκροτήματος αποτελούμενο από έξι καμαροσκεπείς τάφους και έξι θήκες κτισμένες πάνω από αυτούς[54] (Πίν. 72 α).

Στο Αρχαιολογικό Δελτίο διατυπώνεται η άποψη πως «τα ευρήματα των τάφων δεν κατέρχονται πέραν του α′ ημίσεος του δεύτερου αιώνα π.Χ.». Η μελέτη όμως των πηλίνων κτερισμάτων και νομισμάτων από τους τάφους και κυρίως των αγγείων που μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια μας οδηγεί σε διαφορετική χρονολόγηση.

Ενδεικτικά αναφέρουμε: α) το μελαμβαφή κρατηρίσκο Π 12625, που από τα παράλληλά του χρονολογείται στο α′ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.[55] (Πίν. 72 β), β) το μελαμβαφή ασκό τύπου guttus Π12626 του β′ μισού του 3ου αι. π.Χ.[56] (Πίν. 72 γ), γ) το μελαμβαφές μυροδοχείο Π 12628 του β′ τέταρτου του 3ου αι. π.Χ.[57] (Πίν. 73 α), δ) το μυροδοχείο Π 12629 του β′ μισού του 2ου αι. π.Χ.[58] (Πίν. 73 α), ε) τα ατρακτόσχημα μυροδοχεία Π 12630, Π 17172 του β′ μισού του 1ου αι. π.Χ.[59] (Πίν. 73 α), στ) τα βολβόσχημα μυροδοχεία Π 17170-71, που χρονολογούνται στον 1ο αι.π.Χ./1ο αι μ.Χ.[60] (Πίν. 73 α), ζ) το χάλκινο νόμισμα Α: Ήλιος, Β: Σάραπις-*ΡΟΔΙ* (43-96 μ.Χ).

Με τα παραπάνω χρονολογικά στοιχεία συμπεραίνουμε ότι το συγκρότημα ήταν σε χρήση από το α′ μισό του 3ου αι. μέχρι και τον 1ο αι. μ.Χ.

Μετά όμως από προσεκτική μελέτη του ημερολογίου ανασκαφής και του Βιβλίου Εισαγωγής[61] καταλήξαμε ότι η υδρία Π 2515 πρέπει να προέρχεται από τη θήκη 4 του συγκροτήματος. Η θήκη 4 βρίσκεται πάνω από τον τάφο Δ. Έχει διαστάσεις: 0,99 μ. (μήκος) × 0,48 μ. (πλάτος) × 0,52 μ. (ύψος).

Η πωρόπλινθος που σφράγιζε την είσοδο της θήκης βρέθηκε λίγο μετακινημένη (Πίν. 73 β).

Μέσα στη θήκη υπήρχε ανεπίγραφη οστεοθήκη από λάρτιο λίθο. Η οστεοθήκη ήταν γεμάτη καμένα οστά και «μετά τινων οστράκων εκ του αυτού αγγείου μετά μελανών κοσμημάτων», όπως συγκεκριμένα αναφέρεται στο ημερολόγιο ανασκαφής. Το αγγείο ταυτίστηκε με την υδρία Π 2515. Πίσω από την οστεοθήκη, μέσα στη θήκη 4, βρέθηκε ο λύχνος Λ 3510.

Κτερίσματα Θήκης 4

13. Υδρία Π 2515 (Σχέδ. 6· Πίν. 74 β-γ). Συγκολλημένη και συμπληρωμένη με γύψο σε πολλά σημεία. Ο πηλός είναι ροδοκάστανος (7.5YR 8/2). Η επιφάνεια είναι όμοια και η βαφή είναι μαύρη έως καστανόμαυρη, εξίτηλη.

Η υδρία ανήκει στην κατηγορία "dropped floor".

Το χείλος είναι οριζόντιο με κρεμασμένο άκρο. Ο λαιμός είναι ευρύς, ψηλός. Η κάθετη λαβή είναι ταινιωτή με νεύρωση, ενώ οι οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής και δεν εφάπτονται στο τοίχωμα του αγγείου. Ο ώμος είναι λοξός με έντονη τμήση. Το σώμα είναι ραδινό και ωοειδές. Η βάση δακτυλιόσχημη με χαμηλό πόδι.

Διακόσμηση: ταινία φέρει το χείλος και το πάνω μέρος του λαιμού, εσωτερικά. Γραμμίδια στο κρεμασμένο άκρο του χείλους. Η κάθετη λαβή έχει δεξιά και αριστερά της νεύρωσης σειρά από μεμονωμένα μικρά φύλλα, ενώ οι οριζόντιες λαβές παχιά γραμμίδια. Το λαιμό διατρέχει κλαδί δάφνης. Λέσβιο κυμάτιο κοσμεί τον ώμο του αγγείου που εξαρτάται από ταινία που βρίσκεται στη βάση του λαιμού. Η ζώνη των λαβών περιορίζεται πάνω και κάτω από ομάδες ταινιών (πλατιά ταινία με

54. Για την ανασκαφή βλ. ΑΔ 18 (1963), Χρονικά, σ. 325.

55. Πρβλ. G. Kopcke, Goldekorierte attische Schwarz-Firniskeramik des vierten Jahrhunderts V. Chr., AM 79 (1964), σ. 55-56, πίν. 46, K. Braun, Der Diplyon-Brunnen B1, Die Funde, AM 85 (1970), σ. 143, αριθ. 103, πίν. 58 και Πατσιαδά 1983, σ. 111-112, αριθ. 115, πίν. 55β.

56. Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φιλήμονος 1989, σ. 75 (ασκός Π7608), πίν. 60.

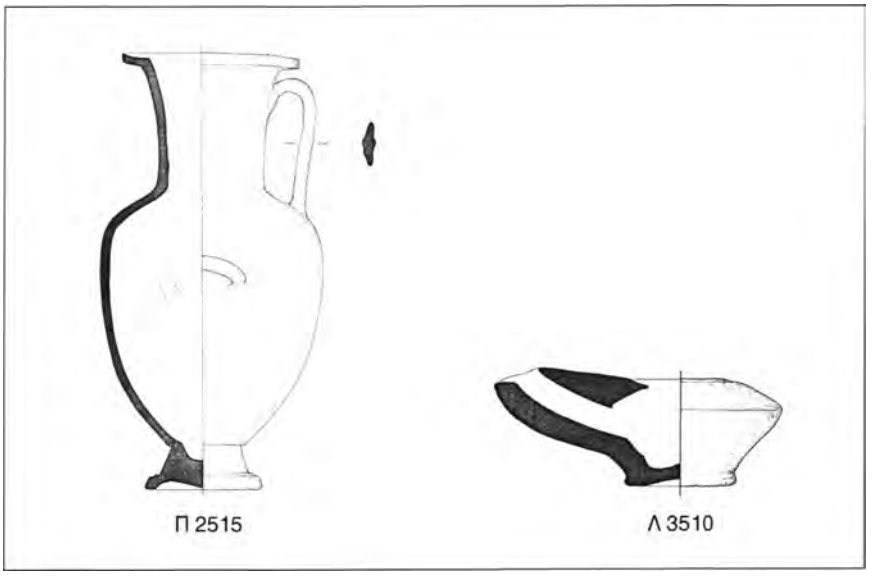
57. Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φιλήμονος 1989, σ. 63 (μυροδοχείο Π 7741), πίν. 42β′.

58. Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά, Σύνολα κεραμικής από τη νεκρόπολη της Ρόδου: Συμβολή στην ελληνιστική κεραμική, Κεραμική από το Αιγαίο, Μυτιλήνη 1994, σ. 116 εικ. 9, σημ. 24, όπου σχετική βιβλιογραφία.

59. Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φιλήμονος 1989, σ. 67.

60. Γιαννικουρή - Πατσιαδά - Φιλήμονος 1989, σ. 67-68.

61. Το αγγείο συνοδευόταν μόνο από την ημερομηνία ευρέσεώς του.

Σχέδ. 6.

λεπτότερες πάνω, δύο απλές γραμμές κάτω), χωρίζεται δε σε μετόπες με δύο κάθετες ταινίες. Η μπροστινή μετόπη κοσμείται με ερωτιδέα και δελφίνι, ενώ η πίσω φέρει ανθέμιο που το πλαισιώνουν όρθια δελφίνια.
Βαμμένο είναι το κάτω μέρος του σώματος και η βάση, ενώ άβαφο είναι το χαμηλό πόδι.
Διαστάσεις: ύψος 0,298, διάμ. χείλ. 0,085-0,122, διάμ. σώμ. 0,16, διάμ. βάσ. 0,081 μ.

14. Λύχνος Λ 3510 (Σχέδ. 6· Πίν. 74 α). Ακέραιος. Ισχυρές αποκρούσεις σε μερικά σημεία. Ο πηλός είναι ροδοκάστανος (10YR 8/2). Η επιφάνεια είναι όμοια. Η βαφή είναι κόκκινη, τελείως εξίτηλη.
Ίχνη καύσης στο μυκτήρα. Ο μυκτήρας είναι κυλινδρικός με καμπύλη απόληξη και έχει κυρτή την πάνω επιφάνειά του. Το χείλος είναι ταινιωτό και χαμηλότερο από το υπόλοιπο σώμα. Το σώμα είναι αμφικωνικό με κυρτό το πάνω μέρος.
Το ωτίο βρίσκεται δεξιά του μυκτήρα. Η βάση δακτυλιόσχημη με κοίλη την κάτω επιφάνεια.
Διαστάσεις: ύψος 0,04, διάμ. χείλ. 0,02, μήκ. πάνω επιφάνειας με το μυκτήρα 0,105, διάμ. σώμ. 0,075, βάσ. 0,04 μ.
Β΄ μισό 3ου αι. π.Χ.- α΄ τέταρτο 2ου αι. π.Χ.[62].

Χρονολόγηση

Η χρονολόγηση γενικά των υδριών Hadra παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες, επειδή αποτελούν ως επί το πλείστον αυτοτελείς ταφές που σπάνια συνοδεύονται από κτερίσματα. Μερικές φορές, ωστόσο, βρίσκονται σε τάφο μαζί με άλλα τεφροδόχα αγγεία και σπανιότερα με σκελετό. Και στην περίπτωση αυτή όμως δεν πρόκειται για ένα ενιαίο σύνολο αλλά για επάλληλες ταφές που καλύπτουν μεγάλη χρονική περίοδο. Πιθανώς στον ίδιο τάφο να έχουν ταφεί μέλη της ίδιας οικογένειας. Από την αρχή έγινε

62. Πρβλ. H. Thompson, Two Centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia III (1934), σ. 365, αριθ. C54, εικ. 50 (200-165 π.Χ.), D.M. Bailey, A Catalogue of the Lamps in the British Museum I (Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps), London 1975, σ. 163, 178, αριθ. Q 402, πίν. 80-81. (β΄ μισό 3ου αι. π.Χ.), Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας (διδ. διατριβή 1997), πίν. 28, αριθ. 296 (2ος αι. π.Χ.) και Κ. Μπόλη, Ελληνιστικοί τροχήλατοι λύχνοι στην Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης, ΑΑΑ XXIII-XXVIII (1990-1995), σ. 246, αριθ. 12, εικ. 7 (2ος αι. π.Χ.).

φανερό ότι οι δυσκολίες μπορούσαν να ξεπεραστούν, μόνον αν οι μελετητές επιτύγχαναν να χρονολογήσουν σωστά τις ενεπίγραφες υδρίες. Προς την κατεύθυνση αυτή έγιναν πολλές προσπάθειες, όπως η αποδεκτή από όλους εργασία του Braunert[63], με τη βοήθεια της οποίας μπορούμε να προσεγγίσουμε το πλήθος των ανεπίγραφων υδριών. Η προσέγγιση στηρίζεται στις ομοιότητες και τις αναλογίες με τις ενεπίγραφες υδρίες, τόσο στα διακοσμητικά θέματα (κύρια και συμπληρωματικά), όσο και στο σχήμα, στοιχεία που αποδεικνύουν κάποια συγχρονικότητα. Η πορεία της έρευνας επίσης έδειξε ότι ήταν δυνατόν να υπάρχουν και άλλες παράμετροι που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στη χρονολόγηση των υδριών, γενικότερα. Όπως η ομαδοποίηση όλων των γνωστών υδριών, ενεπίγραφων και μή, που στηρίζεται σε μορφολογικές και στυλιστικές ομοιότητες, με πυρήνα (όπου ήταν δυνατόν) τις χρονολογημένες υδρίες[64]. Η πρακτική αυτή βοήθησε στη χρονολόγηση πολλών υδριών αλλά έδωσε και τη δυνατότητα παρακολούθησης της τεχνοτροπικής εξέλιξης της κατηγορίας. Οι μελετητές, ανάλογα με τον τρόπο οργάνωσης της διακόσμησης, κατατάσσουν τις υδρίες σε ομάδες[65] και διακρίνουν ζωγράφους οι οποίοι έχουν υιοθετήσει χαρακτηριστικό τρόπο απόδοσης των συνθέσεων ή στο θεματολόγιο τους κυριαρχούν κάποια θέματα-σφραγίδα της καλλιτεχνικής τους πορείας. Ζωγράφοι που ξεχώρισαν με τα έργα τους είναι: ο ζ. «του Δρομέα», ο ζ. «της Αλυκής», ο ζ. «των Κενταύρων», ο ζ. «του Πύλωνος», ο ζ. «των Δελφινιών», ο ζ. «του Ιππόκαμπου» κ.ά.[66].

Με βάση τα παραπάνω γίνεται και η χρονολόγηση του αρχαιολογικού υλικού από τη Ρόδο. Τα ανασκαφικά δεδομένα (όπως αναλύθηκαν προηγουμένως) δεν ήταν δυνατό να αποτελέσουν ασφαλή τεκμήρια για τη χρονολόγηση αλλά βοήθησαν στην εξασφάλιση ενός terminus post quem ή των χρονικών περιθωρίων μέσα στα οποία μπορούν να τοποθετηθούν τα αγγεία.

Η υδρία 2125 (Πίν. 65, 66 α-β), ως προς την οργάνωση της διακόσμησης και κυρίως ως προς το θέμα που κοσμεί το λαιμό της, εντάσσεται στην ομάδα των υδριών οι οποίες φέρουν κλαδί δάφνης χωρίς βλαστό. Το κλαδί αποτελείται από σειρά σχηματοποιημένων άμισχων και ασύνδετων τριπλών φύλλων. Πρόκειται για την ομάδα LsB του Enklaar[67]. Κατά τον μελετητή, τα προϊόντα αυτού του εργαστηρίου καλύπτουν το διάστημα 260-225 π.Χ. Πρέπει όμως να αναφερθεί η διαφωνία του P.J. Callaghan σχετικά με τη χρονολόγηση του συγκεκριμένου διακοσμητικού θέματος. Αυτός πιστεύει ότι το δάφνινο στεφάνι φτιαγμένο από σειρά τριπλών ασύνδετων στοιχείων πέρασε στο θεματολόγιο πολλών κλάδων της τέχνης, όπως: διακόσμηση αγγείων, ανάγλυφη κεραμική, ψηφιδωτά, μεταλλοτεχνία, ενώ χρησιμοποιήθηκε ως συμπληρωματικό θέμα στην τοιχογραφία. Επικρατεί όμως κυρίως κατά το 2ο αι. π.Χ.[68]. Ο τρόπος, ωστόσο, απόδοσης του στεφανιού της υδρίας 2125 είναι σχεδόν όμοιος με τον τρόπο με τον οποίο αποδίδεται ο βλαστός που κοσμεί το λαιμό της υδρίας 22692 στην Αλεξάνδρεια. Σύμφωνα με τον Enklaar, χρονολογείται μετά το 242 π.Χ., ενώ ο Callaghan θεωρεί την υδρία προϊόν του 2ου αι. π.Χ.[69]. Ο στικτός ρόδακας του ώμου της ροδιακής υδρίας είναι όμοιος με το ρόδακα που κοσμεί τον ώμο της

63. H. Braunert, Auswärtige Gäste am Ptolemäerchofe, Zu den Hadra-Vasen, JdI 65-66 (1950-51), σ. 231-263.

64. Η πρώτη προσπάθεια έγινε από την L. Guerrini, η οποία έτυχε αυστηρής κριτικής από τον Brian F. Cook, βλ. AJA LXX (1966), σ. 205, 329 κ.ε (στο εξής: Cook 1966), και Callaghan 1980, σ. 35-37.

65. Ο Enklaar κατατάσσει τις γνωστές μέχρι σήμερα υδρίες σε τρεις ομάδες: Group L, Group LSB, Group D (Enklaar 1985, σ. 106-146). Αντίθετα, ο B.F. Cook περιορίζεται στις υδρίες που φέρουν φυτική ή γεωμετρική διακόσμηση και έχοντας ως κριτήριο για την ταξινόμησή τους το κύριο διακοσμητικό θέμα και συγχρόνως το σχήμα και τις αναλογίες του αγγείου, τις διακρίνει σε 9 ομάδες (Βλ. B.F. Cook, Some Groups of Hadra Vases, Studi e Materialli, Alessandria e il mondo ellenistico romano, Studi in onore di A. Adriani, III (1984), σ. 795-803 (στο εξής: Cook 1984).

66. Ενδεικτικά για ζωγράφους βλ. Callaghan 1980, σ. 39 κ.ε., Callaghan1983 b, σ. 123-129, P.J. Callaghan, Knossian Artists and Ptolemaic Alexandria, στο Studi e materiali, ό.π., σ. 789, 794 (στο εξής: Callaghan 1984) και Callaghan 1985, σ. 11 κ.ε., Enklaar 1985, 116 κ.ε., Cook 1984, σ. 795 κ.ε.

67. Enklaar 1985, σ. 137-139 και Enklaar 1986, σ. 61.

68. Callaghan 1980, σ. 37 κ.ε. Enklaar 1985, σ. 139.

69. Πρβλ. Enklaar 1985, σ. 139, εικ. 19b.

υδρίας 9017 στην Αλεξάνδρεια, η οποία έχει αποδοθεί από τον Enklaar στο ζωγράφο «της Αλεξάνδρειας αριθ. 5269» (255-235 π.Χ.)[70]. Κοντά στην παράδοση και την τεχνοτροπία του ίδιου ζωγράφου μας φέρνει, αφενός, ο αμελής τρόπος απόδοσης των ελίκων που κοσμούν την πίσω όψη του αγγείου (πρβλ. τις έλικες που φέρει η υδρία 4938 στην Αλεξάνδρεια[71]) και, αφετέρου, τα μεμονωμένα άμισχα φύλλα του βλαστού της κύριας μετόπης, θέμα αγαπητό στο ζωγράφο «της Αλεξάνδρειας», ο οποίος το χρησιμοποιεί κυρίως για να διακοσμήσει το χείλος και τον ώμο των αγγείων του[72]. Το κλαδί όμως της κύριας μετόπης παρουσιάζει μεγάλες αναλογίες με το παρόμοιο θέμα που υπάρχει στην πίσω μετόπη της υδρίας που βρίσκεται στις Βρυξέλλες[73] και η οποία αποδίδεται από τον Enklaar στο ζωγράφο «των Δρομέων» (περίοδος δράσεως του 240-200 π.Χ.) ή σύμφωνα με τον Callaghan στο ζωγράφο «του Ιπποκάμπου», και είναι ένα από τα πρώιμα έργα του. Ο ζωγράφος «του Ιπποκάμπου» είναι σχεδόν σύγχρονος με το ζωγράφο «των Δρομέων» και η περίοδος δημιουργίας του καλύπτει το χρονικό διάστημα 230-200 π.Χ.[74]. Το δικτυωτό που χωρίζει σε μετόπες τη ζώνη των λαβών βρίσκεται κοντά στον τρόπο απόδοσης του ίδιου θέματος από το ζωγράφο «του Αστραγάλου», όπως τον ονομάζει ο Enklaar (περίοδος δημιουργίας του ζωγράφου 240-230 π.Χ.)[75].

Ως προς το σχήμα, η υδρία παρουσιάζει αναλογίες με την ενεπίγραφη υδρία του Μουσείου του Brooklyn 68149, η οποία χρονολογείται στο 254 π.Χ.[76]. Διαφέρει από αυτή κυρίως ως προς τη βάση, η οποία βρίσκεται κοντά στον τρόπο που πλάθονται οι βάσεις των υδριών με λευκό βάθος του 3ου αι. π.Χ. Επίσης, μπορεί να συγκριθεί με την υδρία MH29040 από τη θέση Ασκίδια Καμηλαρίου Πυργιώτισσας (Μεσαρά)[77]. Ακόμη μπορεί να ενταχθεί στην ομάδα LsB2, οι υδρίες της οποίας κατά τον Enklaar καλύπτουν το χρονικό διάστημα 250-225 π.Χ.[78].

Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη τις αναλογίες και ομοιότητες, κυρίως ως προς τη διακόσμηση με τα παραδείγματα που αναφέραμε, πιστεύουμε ότι μία πιθανή χρονολόγηση της υδρίας 2125 γύρω στα 240-230 π.Χ. είναι αποδεκτή.

Η υδρία Π 5352 (Πίν. 68 α-β) λόγω του θέματος που κοσμεί το λαιμό της μπορεί να ενταχθεί στην ομάδα των υδριών με δάφνινο στεφάνι, Group L του Enklaar[79]. Η παλαιότερη υδρία της ομάδας χρονολογείται γύρω στα 260 π.Χ., ενώ ο τύπος διαρκεί μέχρι τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Το δάφνινο στεφάνι στο λαιμό θεωρείται μίμηση πραγματικών επιχρυσωμένων στεφανιών που έφεραν οι τεφροδόχες υδρίες[80]. Την ομάδα χαρακτηρίζει γενικά η ομοιογένεια στην οργάνωση της διακόσμησης (τα θέματα βέβαια ποικίλλουν) και στο σχήμα. Σύμφωνα πάντα με τον Enklaar, οι διαστάσεις του αγγείου (ύψος και μέγιστη σώμ.) έχουν κάποια αναλογία. Οι αναλογίες αυτές είναι περίπου 1,60 και 1,73 μ., για τα έτη 230-220 π.Χ., και 1,80 μ. για αργότερα. Πιθανώς οι υδρίες της ομάδας να είναι προϊόντα ενός εργαστηρίου. Ο τρόπος απόδοσης του στεφανιού στο λαιμό του αγγείου παρουσιάζει αναλογίες με τα στεφάνια που κοσμούν την υδρία από τη Φαιστό, τη χρονολογημένη υδρία 5273 του Μουσείου της Αλεξάνδρειας

70. Ό.π., σ. 121, εικ. 6e. Το ίδιο θέμα, σε διαφορετική θέση, απαντά στη χρονολογημένη υδρία 5864 στην Αλεξάνδρεια (218 π.Χ.), βλ. Enklaar 1985, σ. 134, εικ. 16L.

71. Ό.π., εικ. 6η.

72. Ό.π., εικ. 6α, D.

73. CVA Belgique III, IB et IIIN, πίν. 3, 2a-c.

74. Για τον ζωγράφο βλ. Callaghan 1981, σ. 40, αριθ. 14, Callaghan 1984, σ. 791, Enklaar 1985, σ. 140-142.

75. Enklaar 1985, σ. 125, εικ. 10D.

76. B. F. Cook, A Dated Hadra Vase in the Brooklyn Museum. The Brooklyn Museum Annual X (1968-69), εικ. 1-4 (στο εξής: Cook 1968).

77. Μ. Εγγλέζου, Δύο μελανόγραφες υδρίες του τύπου Hadra από ένα ελληνιστικό νεκροταφείο στην περιοχή Καμηλαρίου Μεσσαράς, Ελληνιστική Κεραμική από την Κρήτη, Χανιά 1997, σ. 63, εικ. 1-3.

78. Enklaar 1986, σ. 60, εικ. 31.

79. Enklaar 1985, σ. 116 κ.ε. Enklaar 1986, σ. 48.

80. Breccia 1912, πίν. XXXVII, αριθ. 47.

(238 π.Χ.), καθώς και την υδρία 1924, επίσης στην Αλεξάνδρεια, οι οποίες κατά τον Enklaar αποδίδονται στον ζωγράφο «της Κεφαλής του Ταύρου» (περίοδος δημιουργίας του ζωγράφου 240-220 π.Χ.)[81].

Ο τρόπος οργάνωσης της διακόσμησης της κύριας μετόπης, και κυρίως ο περιορισμός της στο επάνω τμήμα της, είναι γνωστός από πολλές χρονολογημένες υδρίες. Ο τρόπος αυτός της διακόσμησης οδήγησε τον B.F. Cook να εντάξει τις υδρίες αυτές σε μια ιδιαίτερη ομάδα, την ομάδα IV "Thunderbolt Group", την οποία χρονολογεί στην περίοδο 230-220 π.Χ.[82]. Στην ομάδα αυτή μπορεί να ενταχθεί και το ροδιακό παράδειγμα, το οποίο παρουσιάζει μεγάλες αναλογίες ως προς την οργάνωση της διακόσμησης και το θέμα με την υδρία από τη Φαιστό που αναφέραμε προηγουμένως (βλ. σημ.), η οποία χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Λίγο αργότερα, στα έτη 220-210, μας οδηγεί το θέμα της δέσμης των βελών «saltire-crosses», που απαντά στη χρονολογημένη υδρία 9.09.39 από το νεκροταφείο Hadra (220-219 π.Χ.) και σε άλλες υδρίες της περιόδου αυτής[83].

Η χρονολόγηση λοιπόν της υδρίας Π 5352 στο τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. και πιθανώς μετά το 220 π.Χ. είναι δυνατή. Σε αυτή την περίοδο μας οδηγεί και το σχήμα του αγγείου, που μπορεί να ενταχθεί στον τύπο L13, ο οποίος κατά τον Enklaar επικρατεί τη χρονική περίοδο 220-210 π.Χ.[84]. Η χρονολόγηση αυτή, που στηρίχτηκε στη σύγκριση με χρονολογημένα παράλληλα, επιβεβαιώνεται κυρίως από το φιαλίδιο Π 5351 το οποίο σφράγιζε το στόμιό της και χρονολογείται, από τα παράλληλά του από την Κύπρο και την Κνωσό, στο τέλος του 3ου αι. π.Χ.[85].

Η υδρία Π 5537 (Πίν. 71 α-δ) αποτελεί παράδειγμα που αποδεικνύει ότι ο καλλιτέχνης πολλές φορές αφήνεται στην έμπνευση της στιγμής και δεν ακολουθεί την τυποποίηση την οποία αποδέχονται οι μελετητές. Η υδρία, ως προς το σχήμα, παρουσιάζει αναλογίες με τις υδρίες της ομάδας «των Δελφινιών» του Enklaar, ως προς τη διακόσμηση όμως ακολουθεί το πνεύμα, με κάποια παραλλαγή, της ομάδας «με το στεφάνι στο λαιμό»[86]. Στο πέρασμα του 3ου αι. προς τον 2ο αι. π.Χ. οδηγεί η σειρά από γιρλάντες που κοσμεί το λαιμό της, κόσμημα που χρησιμοποιείται στις υδρίες Hadra, στην κεραμική του τύπου της «Δυτικής κλιτύος» και στις λευκές λαγύνους από το β' μισό του 3ου αι. και το 2ο αι. π.Χ.[87]. Το ίδιο θέμα απαντά επίσης στην υδρία από την Ίτανο, που χρονολογείται το 2ο αι. π.Χ., καθώς και σε μια υδρία στην Αλεξάνδρεια, η οποία, εκτός από τις γιρλάντες, φέρει στον ώμο το ίδιο κόσμημα που κοσμεί τον ώμο της υδρίας από τη Ρόδο[88]. Οι έλικες στην πίσω μετόπη της υδρίας και κυρίως ο τρόπος απόδοσης των απολήξεων, βρίσκονται κοντά στην παράδοση του ζωγράφου «των Κυματοειδών γραμμών» του Enklaar (περίοδος δημιουργίας 220-210 π.Χ.)[89]. Μέσα από το έργο του διαφαίνεται η αγάπη για τη λεπτομέρεια (βλ. μετατροπή του ύπερου σε κρίνο) και κυρίως η προτίμηση να μετατρέπει τις απολήξεις των ελίκων, όπου του δίνεται η δυνατότητα, σε κρίνους ή να χρησιμοποιεί το θέμα αυτό ως παραπληρωματικό.

Μετά τις παρατηρήσεις αυτές πιστεύω ότι η χρονολόγηση της υδρίας προς το τέλος του 3ου αι.-αρχές 2ου αι. π.Χ. είναι δυνατή και πιθανώς να αποτελεί μία από τις πρωιμότερες ταφές που δέχθηκε ο τάφος όπου βρέθηκε[90].

81. ΑΔ 31 (1976), Χρονικά, σ. 360, Πίν. 283ε, La Rosa 1984, σ. 814, αριθ. 26, πίν. CXXIX, 5-7. Enklaar 1985, σ. 125, εικ. 10b, ό.π., σ. 128, εικ. 12 i.

82. Cook 1984, σ. 799.

83. Ενδεικτικά, βλ. Cook I.H.V., σ. 21, αριθ. 4, πίν.1 και σ. 27, αριθ. 15, πίν. IV, Guerrini 1961, πίν. VII, E,6.

84. Enklaar 1986, σ. 56, εικ. 24.

85. Πρβλ. Salamine de Chypre VIII, σ. 40, αριθ. 127, εικ. 22 (τέλος 3ου αι. π.Χ.), BSA 76 (1981), σ. 57, αριθ. 65, εικ. 9 (200-175 π.Χ.;).

86. Για την ομάδα των δελφινιών βλ. σ. 248, για την ομάδα με «το στεφάνι στο λαιμό», βλ. σ. 246.

87. Ενδεικτικά βλ. PF2, 113, F4, πίν. 42, Alt Ägina II, I, σ. 84, αριθ. 667, πίν. 51, 53, BSA 76 (1981), σ. 47, αριθ. 29, εικ. 6, πίν. 3α, Corinth VII, III, 92, αριθ. 54, 1, πίν. 40, 55.

88. Guerrini 1961, πίν. VIII, F4 και σ. 19, αριθ. 17, πίν. IX, F,17.

89. Enklaar 1985, σ. 134/135, εικ. 16.

90. Βλ. σ. 241-242.

Η ομάδα «των Δελφινιών» του Enklaar (ομάδα D)[91] αντιπροσωπεύεται στη Ρόδο από τις υδρίες Π 10759 και Π 2515. Υδρίες αυτού του τύπου βρέθηκαν, τόσο στην Κρήτη, όσο και στην Αλεξάνδρεια, αλλά το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής διεκδικεί η Κνωσός. Κύριο χαρακτηριστικό της ομάδας είναι το μικρό μέγεθος. Στις υδρίες αυτές, η κάθετη λαβή είναι ταινιωτή, οι οριζόντιες λαβές είναι κομψές και κυκλικής διατομής, το πόδι χαμηλό. Το θεματολόγιο είναι ποικίλο και ο δημιουργός φιλόδοξος, με πιο αγαπημένο θέμα τα δελφίνια. Η οργάνωση της διακόσμησης σχεδόν τυπική: ταινία στο χείλος, κλαδί ή άλλο κόσμημα στο λαιμό, που σπάνια μένει ακόσμητος. Η ζώνη των λαβών διαιρείται σε μετόπες με απλή κάθετη ταινία. Η πίσω μετόπη κοσμείται με «φιόγκο». Το κάτω μέρος του σώματος είναι βαμμένο. Η ομάδα καλύπτει τη χρονική περίοδο 240-180 π.Χ.

Η υδρία Π 10759 (Πίν. 70 α-γ), ως προς το σχήμα, βρίσκει παράλληλα στην υδρία 26243 του Μουσείου του Καΐρου[92], που χρονολογείται στον πρώιμο 2ο αιώνα π.Χ.[93] και είναι πολύ κοντά στην υδρία από το νεκροταφείο El Manara της Αλεξάνδρειας (250-210 π.Χ.)[94]. Τα δελφίνια με την κυματοειδή γραμμή που κοσμούν τον ώμο του αγγείου είναι σχεδόν όμοια με την αντίστοιχη παράσταση, σε διαφορετική όμως διάταξη, στην παραπάνω υδρία από την Αλεξάνδρεια, η οποία αποδίδεται στο ζωγράφο «της Αλυκής» του Callaghan ή στο ζωγράφο «των Δελφινιών» του Enklaar[95]. Το στρογγυλεμένο μέτωπο των δελφινιών και οι ανασηκωμένες ημισεληνοειδείς ουρές είναι πολύ κοντά στον τρόπο με τον οποίο ο ζωγράφος «της Αλυκής» φιλοτεχνεί το θέμα[96]. Η περίοδος δημιουργίας του ζωγράφου αρχίζει λίγο πριν το 225 π.Χ. και συνεχίζει μέχρι και το τέλος του 3ου αι. π.Χ. Επίσης, η σύνθεση των διακοσμητικών θεμάτων, δελφίνι, κύκλος, κυματοειδής γραμμή, στοιχεία που χαρακτηρίζουν τον ζωγράφο της υδρίας από τη Ρόδο, κινείται στο πνεύμα της παρόμοιας, αλλά με κάποιες παραλλαγές, σύνθεσης (π.χ. ρόδακας αντί κύκλος) που κοσμεί υδρίες και άλλα σχήματα που έχουν αποδοθεί με βεβαιότητα στον ζωγράφο «της Αλυκής»[97]. Προς το τέλος του 3ου αι. π.Χ. μας οδηγεί η παράσταση του βλαστού της αμπέλου που διακοσμεί την κύρια μετόπη της υδρίας, η οποία είναι κοντά στην παράδοση παρόμοιου κοσμήματος στην υδρία 90.9.42 του Metropolitan Museum, που χρονολογείται στην περίοδο 220-210 π.Χ.[98]. Ο τρόπος απόδοσης του αμπελόφυλλου βρίσκει παράλληλο στο αμπελόφυλλο του κιονωτού κρατήρα από την Κνωσό[99]. Το κλαδί που κοσμεί το λαιμό του αγγείου είναι κοντά στην αντίληψη του ίδιου θέματος που κοσμεί το λαιμό της υδρίας από το νεκροταφείο El Manara[100] αλλά σε μια νεότερη παραλλαγή. Ο τρόπος απόδοσής του, σύμφωνα με τις απόψεις του Callaghan, είναι χαρακτηριστικός για τον 2ο αι. π.Χ., ενώ κατά τον Enklaar το στεφάνι από τριπλά ασύνδετα στοιχεία δάφνης απαντάει ήδη σε υδρίες του 3ου αι. π.Χ.[101].

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί η αγάπη που δείχνει ο ζωγράφος της υδρίας Π10759 για τη λεπτομέρεια, όπως ο κύκλος εμπρός από κάθε δελφίνι και εκατέρωθεν του «φιόγκου». Η καλλιγραφική απόδοση των στοιχείων και η οργάνωση της διακόσμησης του αγγείου δείχνει ένα ζωγράφο ευαίσθητο στα διακοσμητικά θέματα. Πρόκειται για ένα καλλιτέχνη με αρκετές δυνατότητες ο οποίος έχει την εμπει-

91. Enklaar 1985, σ. 140 και Enklaar 1986, σ. 59-60.

92. Guerrini 1961, σ. 12, αριθ. 31, πίν. III, B 31.

93. Για τη χρονολόγηση των υδριών με παραστάσεις βλ. Guerrini 1961, Cook 1966, σ. 205, 329 κ.ε. Breccia 1912, σ. 27, Callaghan 1980, σ. 35-37.

94. A. Adriani, Annuaire du Musée Gréco-Romain III (1940-50), εικ. 15 (στο εξής: Adriani 1940-50).

95. Enklaar 1985, σ. 142-43, Callaghan 1986, σ. 11, σημ. 51.

96. Για τον ζωγράφο βλ. Callaghan 1984, σ. 792 και Callaghan 1985, σ. 11.

97. Έργα του ζωγράφου ενδεικτικά βλ. Guerrini 1961, πίν. IV, C2, Cook I.H.V., σ. 28, αριθ. 17, πίν.V, Cook 1968, εικ. 5-7, Callaghan 1985, σ. 11, εικ. 3-4.

98. Cook I.H.V., σ. 25-26, αριθ. 11, πίν. III. Η χρονολόγηση της υδρίας στηρίζεται στο θέμα που πλαισιώνει τις λαβές, βλ. Cook 1968, σ. 127-128.

99. Callaghan 1985, σ. 14, πίν. 4 b.

100. Adriani 1940-50, εικ. 15 (υδρία δεξιά).

101. Βλ. σ. 245.

ρία και την κληρονομιά του ζωγράφου «της Αλυκής», ίσως δε είναι μαθητής του. Σύμφωνα με όσα αναλύθηκαν, η υδρία μπορεί να χρονολογηθεί προς το τέλος του 3ου αι. π.Χ.

Σε μεταγενέστερο στάδιο εξέλιξης οδηγεί η υδρία Π 2515 (Πίν. 74 β-γ) από το οικόπεδο Διακοσάββα. Ο Enklaar κατατάσσει την υδρία ως προς τη διακόσμηση στην ομάδα των Δελφινιών (group D) και αναγνωρίζει σε αυτήν ένα νέο ζωγράφο, τον ζωγράφο «της Ρόδου», στον οποίο αποδίδει και μια υδρία από τη συλλογή Μπενάκη[102]. Πράγματι τα δύο αγγεία παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες, τόσο ως προς τη διακόσμηση (πρβλ. το κλαδί του λαιμού, το κυμάτιο του ώμου, τα γραμμίδια των λαβών), όσο και ως προς το σχήμα (όμοιο πλάσιμο ποδιού και βάσης, οι λαβές στην ίδια απόσταση από το τοίχωμα του αγγείου, η ίδια γενικά ραδινή εμφάνιση). Η δραστηριότητα του ζωγράφου κατά τον Enklaar τοποθετείται στις αρχές του 2ου αι. Στη χρονολόγηση αυτή οδηγήθηκε στηριζόμενος σε πληροφορίες του Αρχαιολογικού Δελτίου[103].

Ο Callaghan σε εργασία του είχε υποστηρίξει[104] ότι η υδρία της Ρόδου αποτελεί το πιο πειστικό παράδειγμα ότι η τεχνοτροπία της σκιαγραφίας ακολουθεί χρονολογικά τον εκφυλισμένο μελανόμορφο ρυθμό και αποδεικνύει την επιβίωση της τεχνοτροπίας μέσα στο α′ μισό του 2ου αι. π.Χ. Σε νεότερο άρθρο του με θέμα "Three Hadra Hydriae in the Merseyside County Museums"[105] συμπεριλαμβάνει την υδρία από τη Ρόδο στην ομάδα "Liverpool αριθ. 56.5.41", την οποία χρονολογεί στην περίοδο 180-150 π.Χ., ειδικά δε τη ροδιακή υδρία τοποθετεί στο τέλος της σειράς, γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Η υδρία, όπως αναφέρθηκε, βρέθηκε σε λίθινη οστεοθήκη, τρόπο ταφής που απαντά ήδη στον 3ο αι. π.Χ. αλλά επικρατεί κυρίως κατά τον 2ο αι. π.Χ.[106]. Η ανεύρεση υδρίας ως κτερίσματος μέσα σε οστεοθήκη αποτελεί μοναδική περίπτωση στα μέχρι σήμερα γνωστά παραδείγματα από τη Ρόδο[107].

Το θέμα που κοσμεί την πίσω μετόπη, ανθέμιο που πλαισιώνεται από δελφίνια, είναι συνηθισμένο, τόσο σε υδρίες Hadra της τελευταίας εικοσαετίας του 3ου π.Χ.[108], όσο και σε άλλα σχήματα της κρητικής κεραμικής που φέρουν διακόσμηση του τύπου της «Δυτικής κλιτύος» και είναι έργα καλλιτεχνών οι οποίοι χρησιμοποιούν και τις δύο τεχνικές κατά την περίοδο αυτή[109]. Τα δελφίνια που κοσμούν την πίσω μετόπη του αγγείου βρίσκονται κοντά στην παράδοση των δελφινιών του ζωγράφου «του Πύλωνος», που εργάσθηκε μέχρι τον ύστερο 3ο αι. π.Χ. και λίγο αργότερα[110]. Στην τεχνοτροπία του ίδιου ζωγράφου μας φέρνει το κλαδί του λαιμού της υδρίας, το οποίο παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με το στεφάνι που κοσμεί την υδρία που βρίσκεται στο Βερολίνο και φέρει τη μοναδική επιγραφή *Πύλων ἀγῶνι ἔγραψε*, από την οποία πήρε το όνομά του ο ζωγράφος[111].

Όλα αυτά τα στοιχεία οδηγούν στη χρονολόγηση του αγγείου στις αρχές ή στον πρώιμο 2ο αι. π.Χ. Τη χρονολόγηση αυτή επιβεβαιώνει η παρουσία του λύχνου Λ 3510, ο οποίος παρουσιάζει αναλογίες με τον αριθ. Q 402 λύχνο του Βρετανικού Μουσείου από τη Ρόδο, που χρονολογείται από τον Bailey στο β′ μισό του 3ου αι. π.Χ. Ακόμα, μπορεί να συγκριθεί με τον αριθ. C 54 λύχνο από την αθηναϊκή Αγορά,

102. Guerrini 1961, σ. 12, αριθ. 29, πίν. XVI (υδρία συλλογής Μπενάκη), Enklaar 1985, σ. 140, 144, αριθ. 8 και Enklaar 1986, σ. 59-60.

103. Βλ. σ. 242-244.

104. Callaghan 1980, σ. 33-37.

105. Callaghan 1983b, σ. 126-127.

106. Fraser 1977, σ. 12-13.

107. Συνήθη κτερίσματα σε οστεοθήκες είναι: κοσμήματα, ασημένιες φιάλες, φιαλίδια, πινάκια και, σπανιότερα, χρυσά στεφάνια.

108. Ενδεικτικά βλ. A. Adriani, Annuaire du Musée Gréco-Romain (1935-39), εικ. 48, σ. 49. Adriani 1940-50, εικ. 14. Enklaar 1985, σ. 143.

109. Callaghan 1981, σ. 55, αριθ. 59, εικ. 4, 10.

110. Για τα δελφίνια βλ. Callaghan 1981, σ. 39, 40, αριθ. 6, εικ. 2, 4 και Callaghan 1984, πίν. CXXIV, 2, 7, για τον ζωγράφο βλ. ό.π., σ. 791, Enklaar 1985, σ. 11 κ.ε.

111. Guerrini 1961, σ. 10, αριθ. A,1 πίν. I.

που σύμφωνα με τις αναθεωρημένες χρονολογήσεις των στρωμάτων μπορεί να τοποθετηθεί μεταξύ των ετών 200-165 π.Χ. Επίσης, παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τους τροχήλατους λύχνους του 2ου αι. π.Χ. από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης και με τάφους της Πέλλας[112].

Η υδρία 2159 (Πίν. 67 α-β) δεν είναι πραγματική υδρία Hadra, αλλά ένας συγγενής τύπος. Ο τύπος αυτός μπορεί να ενταχθεί στην ομάδα των υδριών που είχαν κυρίως οικιακή χρήση και σε μερικές περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν και ως τεφροδόχα αγγεία. Υδρίες αυτού του τύπου βρέθηκαν σε νεκροταφεία της Αλεξάνδρειας, όπως στο Sciatbi (324-240 π.Χ.) και Ibrat el Makful (230-190 π.Χ.). Η παρουσία τους σε παλαιότερα και νεότερα νεκροταφεία δείχνει μια παράλληλη πορεία με τις υδρίες Hadra. Η επιλογή των διακοσμητικών θεμάτων, και ειδικότερα οι χαρακτηριστικές έλικες που ξεκινούν από τις ρίζες των λαβών, πιθανώς ακολουθούν παλαιότερα πρότυπα, αυτά που ο Callaghan ονομάζει "Proto Hadra"[113]. Η οργάνωση της διακόσμησης που φέρει η υδρία οδηγεί στην ένταξή της στην κατηγορία των απλών υδριών με σπείρες για τις οποίες ο Enklaar[114] πιστεύει ότι είναι κνωσιακές και ότι έχουν αναμφισβήτητη σχέση με τις υδρίες Hadra. Παρατηρούμε ότι το σχήμα του αγγείου και η διακόσμησή του με ταινίες και κροσσούς έχει μακρά ιστορία στην άβαφη κεραμική πολλών περιοχών της Ελλάδος σε διαφορετικές περιόδους.

Η υδρία παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα, τόσο ως προς το σχήμα, όσο και ως προς τη διακόσμηση (πρβλ. την έλικα της πίσω όψης), με την υδρία που βρέθηκε σε στρώμα της δεξαμενής που ερευνήθηκε στην Κνωσό[115]. Τα ευρήματα από το στρώμα δείχνουν ότι αποτελούν ένα σύνολο που χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ. Μεγάλες αναλογίες επίσης παρουσιάζει ως προς το σχήμα και με την υδρία 12126 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο από την Ερέτρια, η οποία χρονολογείται στη δεκαετία 230-220 π.Χ.[116].

Η ομοιότητα της υδρίας με τα σύνολα αυτά, συνηγορεί στη χρονολόγησή της στη μετάβαση από τον 3ο προς το 2ο αι. π.Χ. Είναι εύκολο να ταξινομηθεί ανάμεσα στην τοπική χρηστική κεραμική της Κρήτης, η δε περιοχή της Κνωσού μπορεί να θεωρηθεί ως τόπος παραγωγής της. Αξίζει, τέλος, να επισημανθεί ότι η επιγραφή *Ἀλφίτων*[117], που δυστυχώς σήμερα δεν σώζεται, αποτελεί ένα ακόμα επιχείρημα για να επιβεβαιωθεί η άποψη του Enklaar ότι οι υδρίες αυτές ήταν σε β΄ χρήση τεφροδόχα αγγεία.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ - ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ- ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Τα παραδείγματα των υδριών της Ρόδου επιβεβαιώνουν τα συμπεράσματα που προέρχονται από τη μελέτη της κατηγορίας αυτής της κεραμικής και από άλλες περιοχές. Διακρίνουμε δύο τύπους υδριών ανάλογα με το μέγεθος. Η υδρία μεγάλου μεγέθους εμφανίζεται πρωιμότερα και επικρατεί σε όλη τη διάρκεια ζωής της κατηγορίας, ενώ οι υδρίες του μικρού μεγέθους κάνουν την εμφάνισή τους στο τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Ως προς το σχήμα δεν παρατηρούνται ουσιαστικές μεταβολές που να επιτρέπουν μια τυπολογική κατάταξη και διάκριση στοιχείων εξέλιξης. Τα διακοσμητικά θέματα είναι κατεξοχήν φυτικά και καθιερώνονται τρόποι οργάνωσης της διακόσμησης. Τα απλά κλαδιά αντικαθίστανται με πιο περίπλοκες συνθέσεις, τόσο σε κύρια, όσο και σε συμπληρωματικά θέματα. Στις αρχές του τελευταίου τετάρτου του 3ου αι. π.Χ., επιχειρούνται οι πρώτες εικονιστικές παραστάσεις, που αποκορυφώνονται την περίοδο αυτή. Ωστόσο, παράλληλα συνεχίζεται η παράδοση της διακόσμησης με γραμμικά και φυτικά κοσμήματα αλλά με μεγαλύτερη κομψότητα και επιδεξιότητα. Την ίδια εποχή αγ-

112. Βλ. σ. 244.
113. Callaghan 1978, σ. 15, πίν. 4c.
114. Enklaar 1985, σ. 145 και Enklaar 1986, σ. 46.
115. Homan-Wedeking, A Kiln Site at Knossos, BSA XLV(1950), σ. 165 κ.ε., πίν. 15.
116. K. Kuruniotis, Goldschmuck aus Eretria, AM 38 (1913), σ. 319-321, σημ. 13, Ζερβουδάκη 1997, σ. 126-128.
117. Βλ. σ. 238.

γειογράφοι με δραστηριότητα και σε άλλες τεχνικές (π.χ. "West slope") δημιουργούν έργα χαρακτηριστικά, όπως τα προϊόντα του κύκλου του ζωγράφου «της Αλυκής», που φθάνουν μέχρι τη Ρόδο. Τα παραδείγματα της Ρόδου μας φέρνουν μέχρι τον πρώιμο 2ο αι. π.Χ., ενώ η κατηγορία σε άλλες περιοχές συνεχίζει την παρουσία της μέχρι και τον 1ο αι. π.Χ. (π.χ. Ίτανος Κρήτης).

Η παρουσία ξένων προϊόντων στη Ρόδο δεν πρέπει να μας εκπλήττει. Η Ρόδος βρίσκεται στη διασταύρωση των δρόμων από τον Εύξεινο Πόντο στο Αιγαίο και την Αίγυπτο, από τη Δ. Μεσόγειο στα λιμάνια της Ανατολής. Στην πόλη της συγκεντρώνονταν προϊόντα από όλο τον κόσμο και οι Ρόδιοι απολάμβαναν τα ξένα προϊόντα, όπως και τα δικά τους.

Από τη μέχρι σήμερα μελέτη της κεραμικής από κλειστά ταφικά σύνολα έχει γίνει φανερό ότι κατά το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. τα προϊόντα του αττικού Κεραμεικού και κυρίως η μελαμβαφής κεραμική, τα ερυθρόμορφα αγγεία τύπου Kertch, οι μελαμβαφείς τεφροδόχοι υδρίες με επιχρυσωμένη διακόσμηση κατακλύζουν τη ροδιακή αγορά. Ωστόσο, δεν είναι ασήμαντη η παρουσία της τοπικής παραγωγής, τόσο με την κατηγορία της κεραμικής με γραπτή διακόσμηση σε ανοικτό βάθος, όσο και με τη μελαμβαφή κεραμική. Κατά τη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ. περιορίζονται οι εισαγωγές των μελαμβαφών αγγείων και αρχίζουν να παρουσιάζονται στη Ρόδο αττικά σχήματα που φέρουν διακόσμηση του τύπου της «Δυτικής κλιτύος», ενώ παράλληλα οι ντόπιοι τεχνίτες μιμούνται τα αττικά παραδείγματα της κατηγορίας. Από το τέλος του 3ου αι. και σε όλη τη διάρκεια του 2ου αι. π.Χ. οι εισαγωγές των αττικών προϊόντων μειώνονται, ενώ γίνονται δημοφιλή τα προϊόντα των μικρασιατικών εργαστηρίων.

Η σπανιότητα όμως της κατηγορίας των μελανόγραφων υδριών Hadra ανάμεσα στα πολυάριθμα τεφροδόχα αγγεία που προέρχονται από τις εκτεταμένες νεκροπόλεις, φανερώνει ότι οι υδρίες αυτές δεν ήταν αντικείμενα εμπορεύσιμα ή δεν αποτελούσαν συστηματικές εισαγωγές, μολονότι είναι προϊόντα επιμελημένης εργασίας, στοιχείο απαραίτητο για εξαγώγιμο προϊόν. Επίσης, η χημική ανάλυση του πηλού που πραγματοποιήθηκε στα εργαστήρια της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής από τον Dr. R.E Jones[118] επιβεβαίωσε την κρητική καταγωγή των αγγείων μας. Η παρουσία, ωστόσο, του μικρού αριθμού των κρητικών υδριών, και μάλιστα για ταφική χρήση, δημιουργεί πολλά ερωτηματικά.

Εδώ νομίζω ότι θα πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι στην ανασκαφή όπου βρέθηκε η υδρία Π 5352 αποκαλύφθηκαν επίσης δεκαεπτά ενεπίγραφες στήλες: Ε 1626-Ε 1630, Ε 1633-1637, Ε 1639, Ε 1641, Ε 1646-1647, Ε 1452-1453, Ε 1870, από τις οποίες, όσες αναφέρουν τον τόπο καταγωγής του νεκρού ανήκουν σε ξένους: αναφέρονται ένας Φίλιππος Μακεδών, μία Λαοδικίς, μία Απαμίτις, ένας Αντιοχεύς, ένας Σιδώνιος, μία Σαρμάτις, ένας Ηρακλείδης Άραπς από τας Σμυρνοφόρου. Σε μια αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή διαβάζεται ο όρος *μέτοικος* ή *μέτοικοι*[119]. Τα στοιχεία αυτά οδηγούν στη σκέψη ότι πρόκειται για νεκροταφείο μετοίκων[120]. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως ο ίδιος ο νεκρός ή οι συγγενείς του θέλησαν πιθανώς με το τεφροδόχο αγγείο να δηλωθεί ο τόπος καταγωγής του. Η σκέψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι η υδρία Π 2515, που βρέθηκε στο οικόπεδο Διακοσάββα, όπως αναφέρθηκε, αποτελούσε κτέρισμα ταφής και όχι τεφροδόχο, μοναδικό παράδειγμα από τη ροδιακή νεκρόπολη. Αντίθετα, υπάρχουν παραδείγματα από ταφικά σύνολα στην Κρήτη[121].

Είναι πιθανόν λοιπόν Κρήτες ερχόμενοι να εγκατασταθούν στη Ρόδο να μετέφεραν με την οικοσκευή τους[122] και τα αγγεία αυτά, των οποίων η κρητική προέλευση είναι πλέον βεβαία.

118. Βλ. σ. 255.

119. Βλ. ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 433.

120. Για τα «κοινά» στη Ρόδο βλ. Fraser 1977, σ. 60 κ.ε.

121. Σε ανασκαφή στους Αγίους Δέκα στην Κρήτη (είναι υπό μελέτη) διαπιστώθηκε παρόμοια περίπτωση, βλ. J. Papadopoulos, Gortyna, un deposito votivo sulla collina di Profitis Ilias, Gortyna, Creta. (Πρακτικά Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική, Μυτιλήνη 1994, σ. 279, αριθ. 4).

122. Ζερβουδάκη 1997, σ. 107.

Είναι γεγονός ότι με το συνοικισμό, την ένωση των τριών πόλεων (Ιαλυσού, Λίνδου και Καμείρου) και την ίδρυση της νέας πόλης στα 408-407 π.Χ. η Ρόδος γρήγορα εξελίσσεται σε μεγάλο εμπορικό, οικονομικό και πνευματικό κέντρο, ενώ προς το τέλος του 3ου αι. π.Χ. αναδεικνύεται σε μεγάλη ναυτική δύναμη του Αιγαίου, κατεξοχήν εγγυήτρια της ελευθερίας των θαλασσών με την αντιπειρατική της πολιτική, και προστάτρια των ελληνικών πόλεων απέναντι στις αυθαιρεσίες των μοναρχών[123]. Οι εμπορικές της δρατηριότητες σε συνδυασμό με την πολιτική της ουδετερότητας, ειδικά δε σε μια περίοδο ανταγωνισμού και συνεχών αγώνων, όπως αυτοί των διαδόχων, η φιλία της με την Αίγυπτο, καθώς επίσης η ναυτική της νομοθεσία και το ισχυρό ναυτικό, συνέβαλαν στο να διατηρηθούν φιλικές σχέσεις με όλο το γνωστό κόσμο και να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις, ώστε ξένοι να καταφεύγουν σε αυτήν. Η παρουσία ξένων στην κοσμοπολίτικη Ρόδο από τη Μ. Ασία, την Αίγυπτο, από τη μακρινή Ισπανία μέχρι και την Μαύρη Θάλασσα κατά την περίοδο αυτή είναι έντονη και δημιουργική, όπως άλλωστε καταδεικνύει το πλούσιο επιγραφικό υλικό που έφερε στο φως η αρχαιολογική έρευνα και η ύπαρξη των κοινών. Ενδεικτικά μνημονεύομε το χωρίο του Διοδώρου (XX, 84,2) που αναφέρεται στην πολιορκία του Δημητρίου ...*ἀριθμὸν δὲ ποιησάμενοι τῶν δυναμένων ἀγωνίζεσθαι, πολιτῶν μὲν εὗρον περὶ ἑξακισχιλίους τῶν δὲ παροίκων καὶ ξένων εἰς χιλίους* ...

Οι πληροφορίες από τη μέχρι τώρα μελέτη των επιγραφών σχετικά με την παρουσία Κρητών στη Ρόδο είναι περιορισμένες. Στον κατάλογο του D. Morelli[124] αναφέρονται Κνώσιοι και ο Ελευθερναίος Τιμόχαρις. Πιθανώς η μελλοντική δημοσίευση των επιγραφών θα βοηθήσει προς την κατεύθυνση αυτή. Ωστόσο, οι σχέσεις Ρόδου και Κρήτης μαρτυρούνται από την εποχή του Χαλκού.

Σαφής ένδειξη των πρώιμων αυτών επαφών παρέχει η αναφορά του ονόματος του Μίνωα στο «Χρονικό της Λίνδου»[125], καθώς και ο μύθος του Αλθαιμένη, γιού του Κατρέως και εγγονού του Μίνωος[126].

Η αρχαιολογική έρευνα έφερε στο φως στην περιοχή της Ιαλυσού ανθηρή μινωική εγκατάσταση, η οποία συγκαταλέγεται στα σημαντικότερα κέντρα της ύστερης εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο[127]. Αυτή η περίοδος είναι η εποχή της μινωικής θαλασσοκρατίας, που αναφέρει και ο Θουκυδίδης. Οι επαφές όμως με την Κρήτη συνεχίζονται και στη μετανακτορική περίοδο. Αποδεικνύονται και από μια σειρά αγγείων διακοσμημένων με χταπόδια[128]. Αυτά τα αγγεία αποτέλεσαν το έναυσμα για τη δημιουργία ενός τοπικού ρυθμού ψευδόστομων αμφορέων με χταπόδια που είχε ανάμεικτα μινωικά και μυκηναϊκά στοιχεία. Εξαιτίας της ανάπτυξης αυτού του ρυθμού έχει διατυπωθεί υπόθεση ότι υπήρξε μια μεταναστευτική κίνηση από την Κρήτη προς τη Ρόδο[129]. Δυστυχώς όμως τα στοιχεία για τους ροδιακούς οικισμούς αυτής της περιόδου είναι ελλιπή μέχρι ανύπαρκτα. Έτσι, η γνώση μας για την παραμονή Κρητών στο νησί είναι περιορισμένη.

Στην ενδυνάμωση των σχέσεων Ρόδου και Κρήτης στα τέλη του 8ου και τις αρχές του 7ου αι. π.Χ. θα πρέπει να προστεθεί η σύμπραξη των Λινδίων με Κρήτες και Τηλίους σε μια κοινή υπερπόντια επιχείρηση, την ίδρυση μιας αποικίας, της Γέλας της Σικελίας (περίπου 690 π.Χ.)[130]. Τέλος, κατά τη διάρ-

123. R.M. Berthold, Rhodes in the Hellenistic Age, Ithaca-London 1984, σ. 93 (στο εξής: Berthold 1984).

124. D. Morelli, gli stranieri in Rodi, Studi Classici e Orientali V (1956), σ. 151, 156.

125. Το «Χρονικό» είναι ένα φιλολογικό κείμενο, σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο της Κοπεγχάγης, που γράφτηκε το 99 π.Χ. από τον Λίνδιο λόγιο Τιμαχίδα και περιέχει: α) ψήφισμα για την αναγραφή των δώρων που είχαν αφιερώσει σε διάφορους καιρούς ηγεμόνες κ.ά., β) κατάλογο δωρητών και δώρων, γ) τα θαύματα της θεάς, γνωστά με το όνομα *ἐπιφάνειαι*, βλ. Chr. Blinkenberg - K. F. Kinch, Fouilles et recherche, Inscriptions, Lindos II , I (1902-1914), Βερολίνο-Κοπεγχάγη 1941, σ. 162 (στο εξής: Lindos II).

126. Χ. Παπαχριστοδούλου, Ιστορία της Ρόδου (Β′ έκδοση, Αθήνα 1994), σ. 69.

127. R. Hope Simpson - J.F. Lazenby, Notes from Dodecanese III, BSA 68 (1973), σ. 127 κ.ε. C. Mee, Rhodes in the Bronze Age, Warminster 1982 και T. Marketou, Thera and the Aegean World III, 3 (1990), σ. 100 κ.ε.

128. A. Kanta, The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites Pottery and their Distribution. SIMA 58, Göteborg 1980, σ. 304-305.

129. Α. Κάντα, Επισκόπηση των σχέσεων μεταξύ Κρήτης, Αιγαίου και Εγγύς Ανατολής στην εποχή του Χαλκού. Ανατολική Μεσόγειος, Κύπρος-Δωδεκάνησα-Κρήτη 16ος-6ος αι. π.Χ., Ηράκλειο 1998, σ. 44.

130. Γ. Κωνσταντινόπουλος, Ο Ροδιακός Κόσμος Ι, Λίνδος, Αθήνα 1972, σ. 59-60.

κεια των ελληνιστικών χρόνων οι σχέσεις των δύο νησιών, είτε επρόκειτο για εμπορικές, ιδεολογικές είτε για άλλες, διαγράφονται στενότερες[131].

Κατά την περίφημη πολιορκία του Δημητρίου (305-304 π.Χ.), όταν η Ρόδος προασπίζει γενναία την ανεξαρτησία της, μαρτυρείται ότι βοήθησαν και Κνώσιοι. Διόδωρος XX, 80, 9: *κατέπλευσαν τῇ πόλει σύμμαχοι παρὰ μὲν Κνωσσίων ἑκατὸν πεντήκοντα...*

Επίσης, τα γεγονότα της τελευταίας δεκαετίας του 3ου αι. π.Χ., στην προσπάθεια του Φίλιππου του Ε′ να κυριαρχήσει στο Αιγαίο και τη Μ. Ασία, υπήρξαν καθοριστικά στις σχέσεις των δύο νησιών. Κρήτες πειρατές με την υποκίνησή του επιτέθηκαν και προκάλεσαν τον λεγόμενο 1ο Κρητικό πόλεμο (μετά το 205 π.Χ.)[132], με σκοπό να πλήξουν κυρίως τα συμφέροντα της Ρόδου. Με το τέλος του πολέμου αυξάνεται η ροδιακή επιρροή κυρίως στην ανατολική Κρήτη και το νησί συνάπτει συνθήκες με τις πόλεις Ιεράπυτνα και Ολούς[133]. Τα σωζόμενα επιγραφικά κείμενα των συνθηκών μας πληροφορούν ότι στο εξής οι Ιεραπύτνιοι θα βοηθούν στην καταπολέμηση της πειρατείας και δίδεται η δυνατότητα στους Ροδίους να στρατολογούν μισθοφόρους από την Κρήτη.

Κατά το 2ο αι. π.Χ., όταν ρυθμιστής των εξελίξεων στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου γίνεται η Ρώμη, δίδονται οι ευκαιρίες οι Ρόδιοι να αυξήσουν την επιρροή τους σε πολλές πόλεις της Κρήτης. Γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., μετά τη συνθήκη με τη Ρώμη το 164 π.Χ., οι Ρόδιοι εμπλέκονται σε έναν ακόμη πόλεμο εναντίον των Κρητών πειρατών, τον γνωστό ως 2ο Κρητικό πόλεμο (155-153 π.Χ.)[134]. Οι σχέσεις τους όμως μαρτυρούνται και μετά τον πόλεμο αυτό, όπως αποδεικνύεται με την ανεύρεση ενεπίγραφης στήλης στην περιοχή του πολεμικού λιμένος της, η οποία σώζει τμήμα του όρκου της συνθήκης του 111-110 π.Χ. μεταξύ των κρητικών πόλεων Λύττου και Ολούντος. Όμοιο αντίγραφό του έχει βρεθεί και στην Ακρόπολη των Αθηνών[135]. Η έκθεση της συνθήκης στην Αθήνα και τη Ρόδο αποδεικνύει την παρέμβαση των δύο πόλεων στο διακανονισμό της υπόθεσης Λύττου - Ολούντας και η ροδιακή ανάμειξη μπορεί να θεωρηθεί ως επιδίωξη της εξασφάλισης φιλικών σχέσεων με πόλεις που διαφορετικά θα μπορούσαν να είναι επικίνδυνες.

Από το επιγραφικό επίσης υλικό πληροφορούμεθα ότι στη Ρόδο εγκαθίσταται και δημιουργεί κατά τον 3ο και 2ο αι. π.Χ. μια οικογένεια καλλιτεχνών, που αρχίζει από τον Τιμόχαρι και προέρχεται από την Ελεύθερνα[136]. Ο Τιμόχαρις υπογράφει ως Ελευθερναίος και έργα του βρέθηκαν στην πόλη της Ρόδου, τη Λίνδο, την Κάρπαθο, την Αστυπάλαια, την Κνίδο και τη Σιδώνα[137]. Ο γιός του Πυθόκριτος[138], πολύ γνωστός γλύπτης του α′ μισού του 2ου αι. π.Χ., υπογράφει τα έργα του ως Ρόδιος, τίτλος που επιβεβαιώνει την εξέχουσα θέση που πρέπει να κατείχε στον καλλιτεχνικό κόσμο της Ρόδου, διότι η αναγνώριση του δικαιώματος του Ρόδιου πολίτη αποτελούσε εξαίρετη εύνοια. Πλήθος έργων του βρέθηκαν στην πόλη της Ρόδου αλλά ο κύριος όγκος των καλλιτεχνημάτων του υπάρχει στο Ιερό της Λινδίας Αθηνάς. Ο Πυθόκριτος είναι ο δημιουργός του γνωστού ανάγλυφου με μορφή πρύμνης αρχαίου πλοί-

131. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον Έφορο Αρχαιοτήτων Ιω. Παπαχριστοδούλου για τη βιβλιογραφική μου ενημέρωση στις σχέσεις Ρόδου-Κρήτης κατά την ελληνιστική περίοδο. Για τις σχέσεις Κρήτης-Ρόδου βλ. Ε. Μικρογιαννάκης, Η Κρήτη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, Αθήνα 1967, S. Kreuter, Aussenbeziehungen Kretischer Gemeinden zu den hellinistischen Staaten im 3. und 2. Jh. v.Chr., München 1992, σ. 65 κ.ε.

132. H. Van Effenterre, La Crète et le monde grec de Platon à Polybe, 1948, ιδιαίτ., σ. 221 κ.ε., σ. 254 κ.ε., S.M. Sherwin-White, Ancient Cos, Göttingen 1978, ιδιαίτ. σ. 9 κ.ε. P. Brulé, La piraterie crétoise hellénistique, Paris 1978, ιδιαίτ. σ. 29 κ.ε.

133. Για τις συνθήκες βλ. Brulé 1978, σ. 50 κ.ε.

134. V. Kontorini, Inscriptions inédites relatives à l'histoire et aux cultes de Rhodes au IIe et au Ier s. av. J.C., Rhodiaka I, Belgium 1983, σ. 25-28 (στο εξής: Kontorini 1983), Berthold 1984, σ. 223-224.

135. Kontorini 1983, σ. 29-37.

136. Βλ. Ι. Παπαχριστοδούλου, Πρακτικά Η′ Κρητολογικού Συνεδρίου, υπό εκτύπωση.

137. P.M. Fraser - E. Matthews, A Lexicon of Greek Personal Names, I: The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica, Oxford 1987, λ. Τιμόχαρις.

138. Ό.π., λ. Πυθόκριτος.

ου *(τριημιολίας)*, που αποτελούσε τη βάση ανδριάντα στην είσοδο του χώρου της Ακρόπολης της Λίνδου: *Λίνδιοι ἐτίμησαν Ἀγήσανδρον Μικίωνος χρυσέῳ στεφάνῳ ἐν τοῖς ἀγῶσι ἀρετᾶς ἕνεκα καὶ εὐνοίας, ἣν ἔχων διατελεῖ περὶ τὸ πλῆθος τῶν Λινδίων.*

Πυθόκριτος Τιμοχάριος Ῥόδιος ἐποίησεν[139].

Επίσης, το όνομά του συνδέεται και με την περίφημη Νίκη της Σαμοθράκης, ανάθημα των Ροδίων μετά τη νίκη τους στη ναυμαχία της Σίδης το 190 π.Χ.[140] στο Ιερό των Καβείρων.

Μετά από όλα αυτά, γίνεται φανερό ότι η Ρόδος, το ζωντανό αυτό κέντρο ελληνιστικού πνεύματος και καλλιέργειας λογοτεχνικής και καλλιτεχνικής, το μεγάλο αυτό εμπορικό και οικονομικό κέντρο, δημιούργησε τις προϋποθέσεις, ώστε ξένοι να βρίσκουν καταφύγιο, όπως για την περίπτωσή μας Κρήτες, πολλοί από τους οποίους ξεχώρισαν και μεγαλούργησαν.

Ρόδος, Μάρτιος 1999 *ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ*

139. Βλ. Lindos II, σ. 431, αριθ. 169, επίσης για ενυπόγραφα έργα του ιδίου βλ. Lindos II, αριθ. 147, αριθ. 148, αριθ. 150, αριθ. 155, αριθ. 159b, αριθ. 199, αριθ. 203, αριθ. 293a.

140. M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age, New York 1961, σ. 125-126, Phyllis Williams Lehmann - Karl Lehmann, Samothracian Reflections Aspects of the Revival of the Antique, Princeton, New Jersey 1973, Andrew Stewart, Greek Sculpture, an Exploration, σ. 215, 729-731.

APPENDIX

CHEMICAL ANALYSIS OF SOME EXAMPLES OF CLAY GROUND HYDRIAE FOUND ON RHODES

Four samples of Clay Ground hydriae from the recent excavations in the cemeteries in Rhodes Town have been analysed chemically, by atomic absorption spectrometry (AAS), in the Fitch Laboratory. The compositions, which are set out below and expressed as percentage element oxides, have been compared with those of typologically similar jars with different findspots obtained by the author, using optical emission spectroscopy (OES) (Callaghan and Jones 1985), and by Mangou and Kouzeli 1986, using AAS. The two analytical techniques, AAS and OES, measure the same complement of elements, the former measuring in addition potassium and silicon.

Three of the present samples are similar in composition, the fourth, Π 5352, not being significantly different. They lie within the composition ranges of the Hadra hydriae analysed by Callaghan and Jones 1985 (Table 1), which are very likely to be central Cretan products. They are neither Rhodian nor Egyptian.

(University of Glasgow) *R.E. JONES*

TABLE 1

	Al	Ca	Mg	Fe	Ti	Na	K	Mn	Cr	Ni
Οικ. Καραγεωργίου	14.93	12.17	7.46	8.01	0.60	0.88	2.41	0.106	0.056	0.020
Π 5352	12.47	12.03	4.97	6.15	0.43	0.59	1.77	0.089	0.044	0.024
Π 5537	14.36	16.79	5.64	8.72	0.82	0.40	0.28	0.117	0.059	0.048
Π 10759	12.66	8.39	7.63	8.44	0.57	0.50	1.35	0.155	0.073	0.045

REFERENCES

P.J. Callaghan and R.E. Jones 1985, Hadra Hydriae and Central Crete: A Fabric Analysis, BSA 80 (1985), σ. 1-17.

R.E. Jones and L. Vagnetti (in press), Traders and Craftsmen in the Central Mediterranean: Archaeological Evidence and Archaeometric Research, in Proc. Oxford Conference: Bronze Age Trade in the Mediterranean (1989) (επιμ. N.H. Gale) SIMA.

E. Mangou and K. Kouzeli 1986, The Analysis of Hadra Hydriae by Atomic Absorption Spectrometry Abstract, 25th International Archaeometry Symposium, Athens 1986, σ. 111.

Summary

CLAY GROUND HYDRIAE FROM THE HELLENISTIC CEMETERY ON RHODES

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF HELLENISTIC POTTERY

The excavation, mainly during the last fifty years, of the Hellenistic cemetery on Rhodes, which is considered to be one of the most important in the ancient world, has brought to light a large number of cimerary Hadra hydrias of both classes, though mainly white ground hydrias.

The category of clay ground hydria is represented by only six specimens, a very small number in comparison with the large number vase shapes that do not form a distinct burial group; five of them, however (Π 2159, Π 2125, Π 5352, Π 5537, Π 5837), come from various building complexes in the west cemetery and only one was found in the central cemetery. The specimens from Rhodes may be divided into two types on the basis of size. The large hydria is the earlier of the two, and small hydriae may be dated to the last quarter of the 3rd c. BC. The decorative motifs are primarily floral, and the first representational figured scenes occur at the beginning of the last quarter of the 3rd c. BC, mainly on small hydrias.

The earliest example of the series, hydria 2125, is assigned by the organisation of its decoration to the group of hydriae with a "laurel wreath pattern made up of a series of trefoil elements" (group LsB) and may be dated to about 240-230 BC. It is followed by hydria Π 5352, which belongs to the group with a "laurel wreath branch on the neck" (group L), dating from the last quarter of the 3rd c. BC, and probably later than 220 BC.

Hydria Π 5537 may be dated to the turn of the 3rd to the 2nd c. BC. The "dolphins" group (group D) is represented here by hydriae Π 10759 and Π 2515. The former of these dates from the end of the 3rd c. BC and may be regarded as the work of the Aliki painter. The much-debated hydria Π 2515 is the latest of our group and represents the final stage in the development of the category. A date for this in the early 2nd c. is possible.

Reference should also be made to hydria 2159, which is not a genuine Hadra hydria but a related type. It belongs to a group of hydriae used mainly for household purposes, and in some cases as cinerary urns. The organisation of its decoration suggests that it should be assigned to the group of "plain hydriae with spirals", and it dates from the turn of the 3rd to the 2nd c. BC. It is worth noting that there was once the inscription *Ἀλφίτων* on the neck of this hydria, though it is now effaced.

The rarity of black-painted hydriae indicates that these vases were not objects of trade, or at least that they were not systematically imported. Chemical analysis of the clay carried out in the laboratories of the British School of Archaeology by Dr. R.E. Jones has demonstrated that they were the product of Cretan workshops. It seems probable that Cretans who settled on Rhodes brought with them their household equipment, including these vases, which they then used as cinerary urns, probably in order to indicate their place of origin. The presence of Cretans on the cosmopolitan island of Rhodes comes as no surprises especially at a period when relations between the two islands seem to have been very close, are attested by epigraphic and other sources.

ANG. GIANNIKOURI

ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΠΛΑΚΕΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΑΠΟ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΤΟΥ ΕΒΡΟΥ*

Στην εργασία που ακολουθεί παρουσιάζονται για πρώτη φορά –από όσο μπορούν να γνωρίζουν οι γράφοντες– ενεπίγραφες πλάκες αγίας τράπεζας που βρίσκονται σε εκκλησίες του Έβρου –κυρίως του βορείου. Χρονολογούνται οι περισσότερες στον 19ο αι., ενώ δύο-τρεις είναι έργα μάλλον του αιώνα μας. Οι πλάκες αυτές αποτελούν μια ομάδα μοναδική στο είδος της, η οποία όμως μπορεί να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο μεταβυζαντινών παραδόσεων που βρίσκουν προγόνους στο βυζαντινό και παλαιοχριστιανικό παρελθόν.

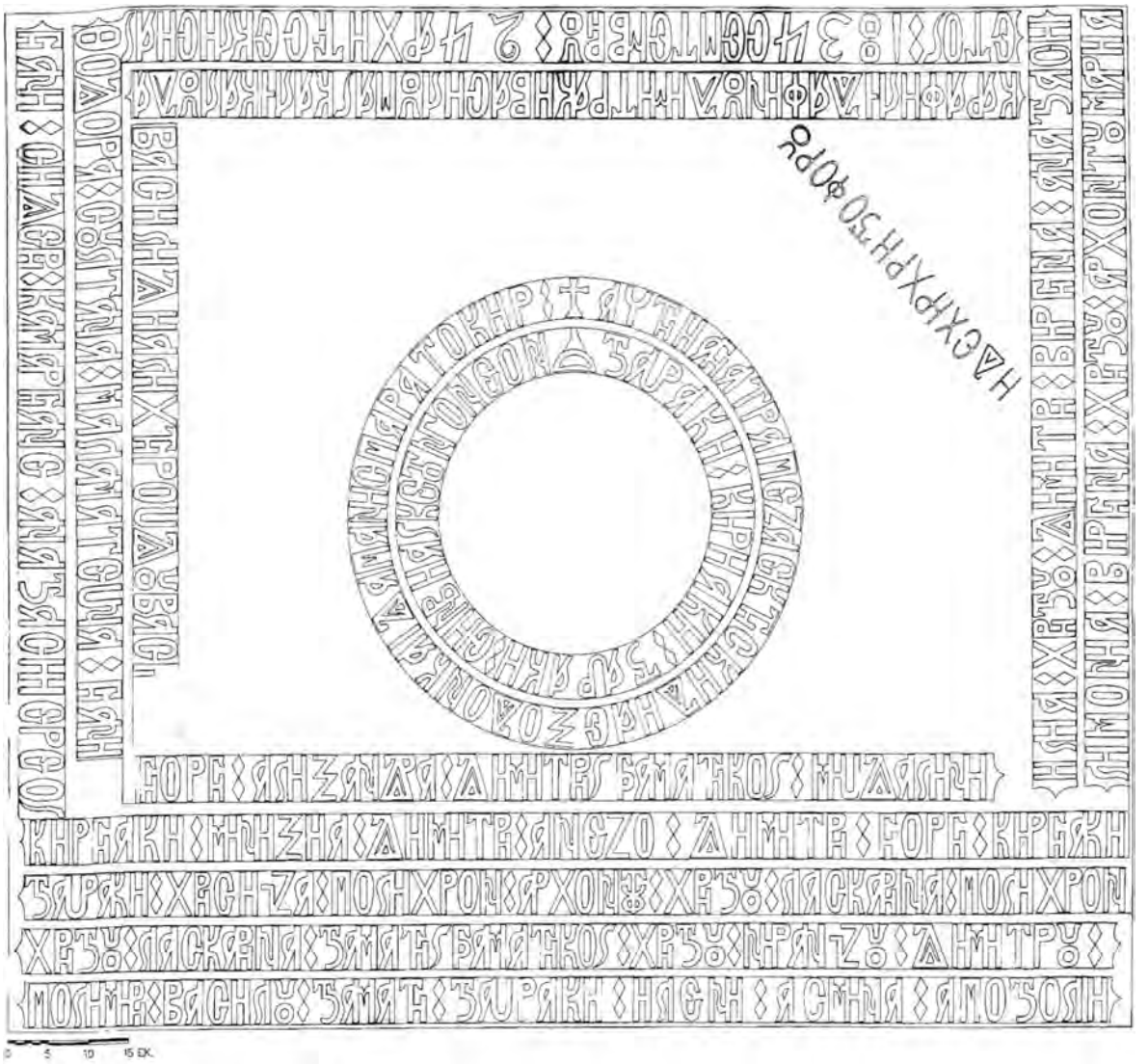
1. Ο Άγιος Αθανάσιος Λαβάρων (τ. Σαλτίκιοϊ) είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική. Σύμφωνα με την επιπεδόγλυφη επιγραφή που είναι εντοιχισμένη πάνω από τη δυτική είσοδο της εκκλησίας κτίστηκε στο 1834. Επικεφαλής του οικοδομικού συνεργείου ήταν ο «κάλφας» Πασκάλης. Η αγία τράπεζα της εκκλησίας έχει καλυπτήρια πλάκα από λευκό μάρμαρο 1,225×1,405 μ. (Σχέδ. 1· Πίν. 75, 76 α-β, 77 α-β). Στο κέντρο της πλάκας ανοίγεται τετράγωνη εγκοπή εγκαινίου. Επιγραφή αναπτύσσεται σε ευθύγραμμες ταινίες κατά μήκος των τεσσάρων πλευρών της πλάκας (πέντε στη δυτική πλευρά, δύο στη νότια, δύο στην ανατολική, τρεις στη βόρεια), σε δύο ομόκεντρες κυκλικές ταινίες στο κέντρο και χωρίς πλαίσιο στα λοξά στη νοτιοανατολική γωνία της. Η επιγραφή είναι επιπεδόγλυφη εκτός από το τελευταίο, λοξό τμήμα της, που είναι εγχάρακτο. Στις επιπεδόγλυφες ταινίες το βάθος είναι χοντροδουλεμένο και δεν δέχτηκε ποτέ κάποιο υλικό ενθέσεως. Οι ταινίες των τεσσάρων πλευρών έχουν πλάτος που κυμαίνεται συνήθως από 5,5 μέχρι 5,8 εκ., ενώ μία ταινία έχει πλάτος 6,2 εκ. και μία άλλη 5,4 εκ. Τα μήκη των ταινιών είναι τα ακόλουθα: Δυτική πλευρά. 1ος στίχος 108 εκ., 2ος, 3ος και 4ος στίχοι 138 εκ., 5ος στίχος 137,5 εκ. Νότια πλευρά. 1ος στίχος 945 εκ., 2ος στίχος 935 εκ. Ανατολική πλευρά. 1ος στίχος 112,5 εκ., 2ος στίχος 113 εκ. Βόρεια πλευρά. 1ος στίχος 74 εκ., 2ος στίχος 89 εκ., 3ος στίχος 96 εκ. Λοξή ταινία 41 εκ. Οι ταινίες απέχουν μεταξύ τους 0,5, 1, 1,1, 1,2, 1,5 εκ. Οι κυκλικές ταινίες έχουν πλάτος 5 και 5,3 εκ. Ο εξωτερικός κύκλος έχει διάμετρο 57 εκ. Τα γράμματα έχουν ύψος 5,2-6 εκ. και σπανίως 5 εκ. στις ευθύγραμμες ταινίες, 4,5-5 εκ. στον κεντρικό κύκλο, 4-4,3 εκ. στο λοξό τμήμα. Εκτός από έναν σταυρό στην ανατολική κορυφή της εξωτερικής κυκλικής ταινίας η πλάκα δεν έχει κανενός είδους άλλο διάκοσμο.

* Ευχαριστούμε ιδιαιτέρως τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Διδυμοτείχου και Ορεστιάδος κ.κ. Νικηφόρο για τη βοήθειά του κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας. Ευχαριστίες οφείλονται στον αρχαιολόγο Δ. Κουντουράκη για την ποικιλότροπη βοήθειά του, στον προϊστάμενο της ΙΘ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δ. Τριαντάφυλλο, ο οποίος μας υπέδειξε ενεπίγραφες τράπεζες του Έβρου, τις οποίες εμείς δεν γνωρίζαμε, στο Διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου Χ. Κριτζά, στον αρχαιολόγο Η. Σπονδύλη και τον ιστορικό Κρ. Χρυσοχοΐδη, που διάβασαν το κείμενό μας και έκαναν χρήσιμες υποδείξεις, παρατηρήσεις και διορθώσεις. Προπάντων όμως θερμότατες ευχαριστίες χρωστούμε στον κ. Ακύλα Μήλλα, ο οποίος έθεσε υπ' όψη μας όλες τις επιγραφές των τραπεζών των ναών της Κωνσταντινουπόλεως και της ευρύτερης περιοχής της, πληροφορίες χωρίς τις οποίες η εργασία μας θα έμενε στην πραγματικότητα μισή.

(Εντός κύκλων. Στο κέντρο της πλάκας)
Αὕτη ἡ ἁγία τράπεζα ἐκτήσ<θ>η δηὰ ἐξόδον καὶ δαπάνης παρὰ τὸ κὴρ
Σταυράκη, Κηρηακή, Σταυράκη, σηνβήας κὲ τῶν γονέον.
(Δυτική πλευρά. Κάτω σε σχέση με το σταυρό)
Γηόργη, Ἀληξάνδρα, Δημήτρης γραματηκός, Μηυδαληνή,
Κηργηακή, Μηνηξηά, Δημήτρη, Ἀνέζο, Δημήτρη, Γηόργη, Κηργηακή,
Σταυράκη, Χρησήτζα, Πολῆχρόν, Ἀρχόντου, Χρήστου, Λασκαρήνα, Πολυχρόν,
Χρήστου, Λασκαρήνα, Σταμάτης γραματηκός, Χρήστου, Νηράντζου, Δημητρού,
Πολημήρη, Βασήλου, Σταμάτη, Σταυράκη, Ἡλένη, Ἀσμήνα, Ἀποστόλη.
(Νότια πλευρά. Δεξιά σε σχέση με το σταυρό)
Ἠλήα, Χρήστου, Δημήτρη, Βηργήνα, Ἀναστάση,
Λημονηά, Βηργήνα, Χρήστου, Ἀρχόντου, Μαρήα.
(Ανατολικὴ πλευρά. Άνω σε σχέση με το σταυρό)
Καραφήλη, Δαφηνοῦ, Δημητράκη, Βασήλου, Πασκάλη, Καλούδα.
Ἔτος 1834 Σεπτεμβρήου 24, ἀρχὴ τῆς ἐκλησήας.
(Βόρεια πλευρά. Αριστερά σε σχέση με το σταυρό)
Βασήλη, Δηαληχτή, Ρόϋδου, Βασή<λη>,
Θοδόρα, Σουλτάνα, Μαλαματεύνα, Γηάνη,
Γηάνη, Σηδερη, Καμαργηάνε, Ἀναστάση ἠερέος.
(Στα λοξά)
Ἡ δὲ χὴρ Χρηστοφόρου.

Ο μαρμαράς Χριστόφορος εκτός από την πλάκα της αγίας τράπεζας λάξευσε και την επιπεδόγλυφη κτιτορική επιγραφή της δυτικής εισόδου και είναι πιθανότατο πως έργο δικό του είναι και η επιπεδόγλυφη κτιτορική επιγραφή, που σήμερα είναι εντοιχισμένη πάνω από τη δυτική είσοδο του Προφήτη Ηλία (1851) Θυρέας[1]. Ο Χριστόφορος δουλεύει με δύο διαφορετικούς πρωτομάστορες (καλφάδες) τό 1834 καί τό 1851. Προς το παρόν αγνοούμε άλλα έργα του στην περιοχή. Πιθανώς δεν ανήκει σε κανένα από τα δύο συνεργεία, εργάζεται ανεξάρτητα διατηρώντας δικό του εργαστήριο, αλλά δεν γνωρίζουμε πού. Η εργασία είναι πολύ προσεκτική, τα γράμματα καλοδουλεμένα, οι αποστάσεις γραμμάτων, λέξεων και ταινιών αρκετά κανονικές, οι γραμμές –ευθείες και κύκλοι– προσεγμένες και κανονικές, με δευτερεύουσες ατέλειες. Οι επιγραφές είναι συμμετρικές ως προς άξονα συμμετρίας διερχόμενο από το μέσον της ανατολικής και δυτικής πλευράς (διάμεσος). Η θέση των κεντρικών κύκλων δεσμεύτηκε από το εγκαίνιο. Η συμμετρία διαταράχτηκε στη βόρεια πλευρά από τη μία επί πλέον σειρά. Ίσως προς το τέλος της εργασίας προέκυψε η ανάγκη να προστεθούν επί πλέον ονόματα. Το τελευταίο όνομα της επιγραφής δείχνει ότι ο μαρμαράς δούλευε την επιγραφή μέχρι την τελευταία στιγμή πριν από τα εγκαίνια και αναγκάστηκε να διακόψει την εργασία του, να χαράξει την υπογραφή του και να παραδώσει την πλάκα. Δεν αποκλείεται η διαδικασία αυτή να έλαβε χώραν με την πλάκα τοποθετημένη στη θέση της στο ιερό. Πρώτα χαράχτηκε στο κέντρο ο εξωτερικός κύκλος και στη συνέχεια ο εσωτερικός. Κατόπιν οι στίχοι 2-5 της δυτικής πλευράς. Μετά οι δύο στίχοι της νότιας πλευράς. Ύστερα οι στίχοι 2-3 της βόρειας πλευράς. Εν συνεχεία οι δύο στίχοι της ανατολικής πλευράς. Ακολούθησε ο πρώτος στίχος (εσωτερικός) της δυτικής πλευράς. Τελευταίος χαράχτηκε ο πρώτος (εσωτερικός) στίχος της βόρειας πλευράς. Εν τέλει η λοξή εγχάρακτη επιγραφή. Τα ονόματα και οι άλλες λέξεις χωρίζονται μεταξύ τους από ζεύγος επάλληλων ρόμβων εκτός από τον πρώτο (εσωτερικό) στίχο της βόρειας πλευράς, τον πρώτο (εσωτερικό) στίχο της ανατολικής πλευράς, το δεξί μισό του δεύτερου (εξωτερικού) στίχου της ίδιας πλευράς και το λοξό τμήμα της επιγραφής. Υπάρχει μία παράλειψη (Βασή αντί Βασίλη) και ένα χτύπη-

1. Δημοσιεύεται από τον συνάδελφο Δ. Κουντουράκη.

Σχέδ. 1. Λάβαρα Έβρου. Ναός Αγίου Αθανασίου. Ενεπίγραφη πλάκα αγίας τράπεζας.

μα λάθος (εκτήσκη αντί εκτήσθη). Δεν υπάρχουν συντομογραφίες και συμπιλήματα. Υπερκείμενα γράμματα και συμπλέγματα εικονίζονται στο Σχέδ. 2. Ορθογραφικά λάθη εντοπίζονται και στα κύρια ονόματα και στο υπόλοιπο κείμενο. Γενικευμένη είναι η χρήση του ήτα για όλα σχεδόν τα ι (πλην πέντε περιπτώσεων). Προφανώς ο συντάκτης της επιγραφής και ο μαρμαράς δεν ήταν άνθρωποι με εξαιρετική μόρφωση. Τα κύρια ονόματα εκφέρονται (πλην δύο) στην αιτιατική, χωρίς να αποκλείεται τα αρσενικά να εκφέρονται στη γενική κατά το ισχύον τοπικό ιδίωμα. Όλα τα ονόματα εκφέρονται όπως προφέρονται στην περιοχή.

2. Στο ναό των Παμμεγίστων Ταξιαρχών (πιθανώς του 1834 με δύο μεταγενέστερες επισκευές) Πετρωτών (τ. Καραμπάγ) η αγία τράπεζα έχει ενεπίγραφη καλυπτήρια πλάκα, διαστ. 1,08×1,03 μ. και πάχ. 6 εκ. Σώζει ελαφρά υπερυψωμένο πλαίσιο πλ. 6 εκ. Ύψος γραμμάτων 3-3,5 εκ. Επιγραφή αναπτύσσεται σε ευθύγραμμες ταινίες κατά μήκος των τεσσάρων πλευρών της πλάκας. Διαβάστηκαν μόνον μικρό μέρος της βόρειας πλευράς και μερικά γράμματα από την ανατολική και δυτική πλευρά (Πίν. 78 α).

Σχέδ. 2. Λεπτομέρεια του σχεδ. 1. Υπερκείμενα γράμματα και συμπλέγματα.

(Στο πλαίσιο)
(Ανατολική πλευρά)
[- - - - - - - - - - - - -] *κη . Δη-*
(Βόρεια πλευρά)
μαντὴ . Ἀργηρη . Μάρου . Ζαφείρη, Κράτη, Ἀγοραστη, Θουμᾶ . Παράσκου . Ζουὶ ./ Στέργιου . Δρά-
(Δυτική πλευρά)
κου . Ζα [- - - - - - - - - - - - -]
(Στην εσωτερική επιφάνεια)
[- - - - - - - - - - - - -] *ω . Σουλτάνα . Πουληχρὸν*
χα . Γιοργίου . Βέλου . Ιω(άννη) . Ξάφη . Γιόργη : Κατὴν : Καλὴ . Κιριακή.

3. Ο Άγιος Νικόλαος Παταγής (Παζαρλή κατά την Τουρκοκρατία) έλαβε τη μορφή που έχει σήμερα στο έτος 1852. Είναι δίκλιτος ξυλόστεγος ναός με νάρθηκα. Η αγία τράπεζα έχει μαρμάρινη ενεπίγραφη καλυπτήρια πλάκα (Πίν. 78 β). Επιγραφή σέ ζώνες διαφορετικού ύψους εκτείνεται στις τέσσερις πλευρές της πλάκας αφήνοντας στο κέντρο της τετράπλευρη επιφάνεια χωρίς γράμματα. Οι ζώνες έχουν 7, 9, 14 και 14 σειρές γραμμάτων. Το μήκος των σειρών των γραμμάτων (και επομένως και ο αριθμός των γραμμάτων) σε όλες τις πλευρές μειώνεται σταδιακά από τις εξωτερικές σειρές προς τις εσωτερικές. Τα γράμματα δεν απαρτίζουν λέξεις.

4. Το καθολικό της Μονής Παναγίας Πορταϊτίσσης Κορνοφωλιάς (τ. Καραμπουνάρ) (μετόχι της Μονής Ιβήρων Αγίου Όρους) είναι τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική με καμάρες[2]. Κτίστηκε στο έτος 1857. Η πλάκα της αγίας τράπεζας φέρει εγχάρακτη επιγραφή, που αναπτύσσεται σε ζώνες αφήνοντας στο κέντρο τετράπλευρη επιφάνεια χωρίς γράμματα. Η δυτική ζώνη έχει 9 σειρές, η ανατολική 8, η βόρεια 8 και η νότια 11. Ορισμένα γράμματα είναι χαραγμένα με ιδιαίτερη επιμέλεια, τα περισσότερα όμως χαράχτηκαν χωρίς πολλή προσοχή. Τα περισσότερα γράμματα είναι κολλημένα το ένα με το άλλο, τα

2. Κ. Κουρτίδης, Κορνοφωλεά και η Μονή Κορνοφωλεάς, Θρακικά 13 (1940), σ. 217-222. Γ. Λαμπουσιάδης, Οδοιπορικόν, Θρακικά 15 (1941), σ. 132-133, Ν. Δούκας, Το Μοναστήρι της Κορνοφωλιάς, Θρακικά 40 (1966), σ. 139-150, Σπ. Ζεχερλής, Η Ιερά Μονή Κορνοφωλεάς στο Σουφλί, Μακεδονική Ζωή 149 (Οκτ. 1978), σ. 48, Α. Μπρίκας, Ιερά Μονή Παναγίας Πορταΐτισσας Κορνοφωλιάς, λήμμα στον Κατάλογο «Πολιτιστικές διαδρομές - Οι δρόμοι του μοναχισμού», υπό έκδοση.

Σχέδ. 3. Παλαιά Σαγήνη Έβρου. Ενεπίγραφη πλάκα αγίας τράπεζας. Υπερκείμενα γράμματα και συμπλέγματα.

διάστιχα περιορίζονται στο ελάχιστο και μερικές φορές εξαφανίζονται. Τα γράμματα δεν σχηματίζουν γνωστές λέξεις.

5. Στα ερείπια του οικισμού της Παλαιάς Σαγήνης (τ. Σάντζα) στην περιοχή της Ορεστιάδας βρέθηκε μαρμάρινη ενεπίγραφη πλάκα αγίας τράπεζας (Πίν. 79 α). Έχει πλάτος 0,78-0,79, σωζ. μήκος 0,66 και πάχος 0,10 μ. Στην άνω επιφάνειά της αναπτύσσεται επιγραφή από την οποία σώζονται 16 στίχοι. Κάθε στίχος έχει 33-36 γράμματα που δεν απαρτίζουν λέξεις με κάποιο νόημα. Σύνηθες ύψος γραμμάτων 3 εκ., σπανίως 3,5 εκ. Διάστιχα 1-2 εκ. Υπερκείμενα γράμματα και συμπλέγματα εικονίζονται στο Σχέδ. 3.

[- - - - - - - - - - - - -]
[- - -] [...] ΚΧΧΤΠΣΔΑΕΧΕΖΑΧ
[.] ΣΧΛΒΜΓΧΘΣΧΚΣΧΒϚΕΦΕΚΓ
ΜΣΓΜΠΑΑΔΓ[.]ΒΠϚΛΝΡΧΚΒΠΙΙΜΛΕ
ΑΜΧΓΑΘΕΣΚΑΠΒΒ[.]Χ[.]ΝΠΝΜΑϚΜΝΑΠ
ΜΔΔΠΧΒΑΜΠΚΚ[.ΒΚΜΤΓΒΕΓ[.]ΓΑΒΠΚ
ΝΒΧΓΠΙΠΠΜΣΧΔΒΠΕΓΒΓΜΧΤΠΟΥΝΓΣ
[.]ΓΜΣΘΚΓϚΧΒΔΧΓΚΜΜΚΜΘΧΚΛΣΑΜΒΕΤ
ΒϚΔΚΒΒΑΓΚΧΜΔΚΖΓΠΜΒΕΧΔΔϚΒΜΓΕΔΒΣΚΒΓΣ
ΔΣΧΝΚΘΖΒΣΧΤΖΓ[.]ΓΑΑΣΔΑΧΧΑΜΜΓΔΓΔ
ΒΝΧΜΘΚΣΑΙΒΛΚϚΘΜΒΘϚΜΓΝΑΑΑΙΞΧ[.]ΑΠϚΜΓ
ΑΝΓΣΚΓΑΜΧΝΓΔΔΧΓΘΒΧΑΚϚΘΟΕΘΕΑΓΘΚΑ[.]ΠΚΓΜ
ΘΓΙΑΒϚΘΓΠΘΝΚΒΚΔΒΒΜΧΚ[.]Δ[.]ΚΣΔΔΙΣΧΓΑΔΦΣ
ΑΘΕΧΒΣΔΣΚΣΒ[.]ΚΙΚΓΔΧΜΑΑΣΑΠΘΓΔΧΠΓϚΕΑΓ
ΤΒΤΔΚΙϚΒΖΣΑΒΚΜΓΙ[.]ΒΛΑΧΠΒΣΠΔΙΚΛΒΓΚΜΘ
[.]ΜΘΕΓ ΜΑΜΛΠ[.]ΑΑ ΚΘΛΦΚΙΚΜΛΒΚΣΦ[.]

6. Στην εκκλησία των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης Δόξας (τ. Τζαμπάζη και εν συνεχεία Μεγάλη Τραύα) φυλάσσεται μαρμάρινη ενεπίγραφη πλάκα αγίας τράπεζας από την κατεδαφισμένη σήμερα ομώνυμη εκκλησία του 1871, σύμφωνα με τη φυλασσόμενη στην ίδια εκκλησία κτιτορική επιγραφή. Μετρά 1,14×1,03 μ. και έχει πάχος 0,10 μ. Σώζει ελαφρά υπερυψωμένο επίπεδο πλαίσιο πλ. 4,5 εκ. (Πίν. 80). Το ανατολικό τμήμα (περίπου το ένα τρίτο) της πλάκας είναι ανεπίγραφο. Επιγραφικό πεδίο 1,04×0,68 μ. Ύψος γραμμάτων 0,5-1,5 εκ. Η επιγραφή αναπτύσσεται σε 34 σειρές· στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν διάστιχα, καθώς η μία σειρά γραμμάτων εφάπτεται της άλλης. Γράμματα χαράσσονται κατά μήκος της δυτικής, βόρειας και νότιας πλευράς του πλαισίου. Δεν αναγνωρίζονται συγκεκριμένες λέξεις.

7. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής εναπόκειται κομμάτι πλάκας αγίας τράπεζας (Πίν. 79 β). Προέρχεται από τα Δίκαια (τ. Καδήκιοϊ), βρέθηκε στη θέση Βρυσούλα και παραδόθηκε πριν από το 1971. Αριθ. Γενικού Καταλόγου Μουσείου Κομοτηνής 288. Λευκό μάρμαρο. Δεν σώζει κανένα πέρας. Έχει σωζ. πλάτος 0,43, σωζ. μήκος 0,33 και πάχος 0,09-0,10 μ. Η κάτω πλευρά είναι χοντροδουλεμένη. Την επάνω κα-

τελάμβανε εξ ολοκλήρου επιγραφή από την οποία σώθηκαν 15 σειρές. Η κάθε μία έχει 18 ή 19 γράμματα· ύψος γραμμάτων 1,5-1,9 εκ., διάστιχα 0,2-0,5 εκ. Τα γράμματα δεν σχηματίζουν καμμία λέξη. Δημοσιεύθηκε από τον Δ. Τριαντάφυλλο, ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, σ. 438. Οι J. και L. Robert, REG, Bulletin Epigrafique 1977, σ. 367 (αριθ. 294) σχολιάζουν τη δημοσίευση της πλάκας των Δικαίων από τον Δ. Τριαντάφυλλο.

8. Στη Συλλογή Λιθίνων Μελών του Διδυμοτείχου απόκειται κομμάτι πλάκας αγίας τράπεζας άγνωστης προέλευσης (Πίν. 81). Η μέγιστη σωζόμενη διάσταση είναι 0,50 μ. Σώζει τμήμα μιας πλευράς μήκ. 0,23 μ. Έχει πάχος 0,11-0,12 μ. Μάρμαρο λευκό. Εγχάρακτη επιγραφή αναπτυσσόταν σε ζώνη στην επάνω επιφάνεια της πλάκας μέσα από το ελαφρά υπερυψωμένο πλαίσιο. Το πλαίσιο έχει πλάτος 4,5-4,8 εκ., ενώ η ζώνη των γραμμάτων έχει πλάτος 182 εκ. Η επιγραφή αναπτύσσεται σε 11 σειρές. Το ύψος των γραμμάτων είναι συνήθως 1,5 εκ. που σπανίως περιορίζεται στα 1,2 εκ. ή φτάνει τα 2 εκ. Πρόκειται για γράμματα που δεν σχηματίζουν συγκεκριμένες λέξεις. Η εργασία είναι πρόχειρη και βιαστική. Οι σειρές των γραμμάτων δεν είναι όλες παράλληλες μεταξύ τους· μερικές από αυτές είναι λοξές. Τα διαστήματα ανάμεσα στα γράμματα έχουν σχεδόν εξαφανιστεί, ενώ μερικές φορές ένα γράμμα λαξεύεται εν μέρει πάνω στο προηγούμενο.

9-10. Ενεπίγραφες πλάκες αγίας τράπεζας υπάρχουν ακόμη στην εκκλησία του Προφήτη Ηλία των Γιατράδων (τ. Χεκιμλή) και στην παλιά εκκλησία του Αγίου Δημητρίου της Σαύρας (τ. Σουμπάσκιοϊ) (Πίν. 82). Στο τελευταίο χωριό η εκκλησία είναι κτίσμα της τρίτης δεκαετίας του 20ού αι. Η πλάκα της αγίας τράπεζας είναι από ασβεστόλιθο Μεταξάδων, μήκ. 1,035, πλ. 1,395 και πάχ. 0,17.μ. Τα γράμματα έχουν ύψος 2,5-4 εκ., τα διάστιχα είναι 1-1,5 εκ. Τα γράμματα δεν απαρτίζουν λέξεις. Ανάμεσα στα αρχικά της πλάκας της Σαύρας διαβάζονται τα ονόματα: 7ος στίχος: *Γεώργιος*. 22ος στίχος: *Μαρία, Χριστόδολος*.

11. Παρόμοια πλάκα αγίας τράπεζας είχε επισημανθεί στο 1977/1978 στο προαύλιο της εκκλησίας του Πραγγίου· είναι άγνωστο πού απόκειται σήμερα.

12. Ενεπίγραφη πλάκα αγίας τράπεζας είχε η παλιά εκκλησία του Απαλού (τ. Ομπαλάρ), μετά την κατεδάφιση της οποίας η πλάκα μεταφέρθηκε στη Μονή Μάκρης, τα γράμματα αποξέστηκαν και ξαναχρησιμοποιήθηκε ως πλάκα αγίας τράπεζας. Είχε χαραγμένα γράμματα που δεν απάρτιζαν συγκεκριμένες λέξεις και αν η πληροφορία που δόθηκε από τη μονή είναι ακριβής, τότε υπήρχε και κάποια χρονολογία.

Μεταξύ των ονομάτων κυριαρχούν συνηθισμένα χριστιανικά ονόματα με ελληνική καταγωγή ή χριστιανικά εξελληνισμένα λατινικά και εβραϊκά, που προέκυψαν από ονόματα χριστιανών αγίων (Γιώργης, Δημήτρης, Δημητρός, Βασίλης, Βασίλω, Ελένη, Αποστόλης, Θοδώρα, Χριστόφορος, Κατίνα, Θωμάς, Μαγδαληνή, Ηλίας, Γιάννης), χριστιανικών εορτών (Σταυράκης, Κυριακή, Αναστάσης, Πασχάλης) και του ιδρυτή του Χριστού και της Παναγίας (Χρήστος, Μαρία, Μάρω). Ακολουθούν τα ονόματα από πολύτιμα μέταλλα ή υλικά (Χρυσίτζα, Ασημίνα, Αργύρης ή Αργυρή, Μαλαματεύνα=Μαλαματένια, Ξάφης=Χρυσάφης, Δημαντής=Διαμαντής, Ζαφείρης, Βέλου=Βελούδω/Βελουδένια). Με την ίδια σχεδόν συχνότητα συναντιούνται ονόματα από λουλούδια ή καρποφόρα δέντρα (Μενεξιά, Νεράντζω, Λεμονιά, Δαφηνού=Δάφνη, Ρόυδου=Ροδιά). Στη συνέχεια εντοπίζονται ονόματα βυζαντινής προέλευσης (Λασκαρίνα, Ζωή, Καλή, Καλούδα) και λατινικής/ιταλικής προέλευσης (Ανέζω, Βηργήνα=Βιργινία, Καραφήλης=Καριοφύλλης). Σπανιότατα είναι τα τούρκικα (Σουλτάνα) και τα αρχαία ελληνικά ονόματα (Αλεξάνδρα, Κράτης=Πολυκράτης). Μια ξεχωριστή ομάδα αποτελούν ονόματα με προφανή αποτροπαϊκό χαρακτήρα (Σιδέρης ή Σιδερή, Πολυχρόνης, Πολυμέρης, Στέργιος, Σταμάτης, Δράκος) και όσα απηχούν κοινωνική προβολή (Αρχόντω, Διαλεχτή, Καμαργιάννης = Καμάριος / Καμάριας / Καμαργιαννάκης / Καμαργιαννίδης / Καμάρι / Καμάρης / Καμαρωμένος / Καμαρωτός). Για το κοινό γλωσσικό αίσθημα της περιοχής τα ονόματα Σιδέρης και Σιδερή δεν προέρχονται από τον άγιο Ισίδωρο (αη-Σιδέρη), αλλά από το «σίδερο» ή το «σιδερένιος». Τα ονόματα Αγοραστής και Αγοραστή (εξαγορασμένος - εξαγορασμένη) έχουν αποτροπαϊκό χαρακτήρα, αλλά το Αγοράστης δηλώνει κοινωνική επιφάνεια: πρόκειται για αυτόν που έχει τα μέσα να αγοράζει αγαθά.

Στην περίπτωση της πλάκας της Δόξας, στην οποία ένα μεγάλο μέρος της καλύπτεται με οριζόντιες σειρές γραμμάτων, τα γράμματα διαβάζονται μόνον από την πλευρά όπου στέκεται ο λειτουργός, δηλαδή από την πλευρά της ωραίας πύλης και μάλλον έχουν λαξευθεί από πάνω προς τα κάτω. Στην πλάκα της Σαύρας, η οποία καλύπτεται ολόκληρη με οριζόντιες σειρές γραμμάτων, τα γράμματα διαβάζονται από τη νότια πλευρά. Πιθανώς παρόμοια περίπτωση αποτελούσε και η πλάκα της Παλαιάς Σαγήνης. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις στις οποίες διαμορφώνονται ζώνες γραμμάτων που αφήνουν τετρά-

πλευρη επιφάνεια άγραφη στο μέσον της πλάκας, τα γράμματα διαβάζονται μόνον από όποιον στέκεται μπροστά στην κάθε πλευρά και φυσικά έχουν λαξευθεί αρχίζοντας από τα έξω και προχωρώντας προς τα μέσα. Το αποτέλεσμα είναι ότι, καθώς μειώνεται σταδιακά το μήκος των σειρών και ο αριθμός των γραμμάτων κάθε σειράς, η κάθε μία από τις ζώνες παίρνει το σχήμα τραπεζίου.

Εν όσω η έρευνά μας εντόπιζε περιπτώσεις πλακών αγίας τράπεζας με σειρές γραμμάτων που δεν σχημάτιζαν λέξεις αλλά φαίνονταν ασυνάρτητα και ασύνδετα μεταξύ τους, η προσπάθεια ερμηνείας τους αντιμετώπισε διάφορα ενδεχόμενα. Τα κυριότερα, λογικότερα και αληθοφανέστερα, ήταν δύο. Ή επρόκειτο για κρυπτογράφημα –ιερό ή μαγικό– ή επρόκειτο για αρχικά ονομάτων. Η περίπτωση του κρυπτογραφήματος με ιερό περιεχόμενο αποκλείστηκε για δύο λόγους: πρώτον, γιατί είχε πολύ μεγάλη έκταση και δεύτερον, γιατί δεν εντοπίστηκε οποιοδήποτε σύνολο γραμμάτων –οποιουδήποτε αριθμού– κοινό από τράπεζα σε τράπεζα. Αυτές οι σκέψεις δεν αποκλείουν το ενδεχόμενο οι γράφοντες να έχουν κάνει λάθος. Έμενε η περίπτωση του μαγικού περιεχομένου («σολομωνική», ξόρκι, ευχή, κατάρα, δέσιμο κτλ.). Και η περίπτωση αυτή αποκλείστηκε, γιατί θεωρήθηκε ότι απάδει σε ένα μέλος όπως η αγία τράπεζα, το κατ' εξοχήν ιερό μέλος της χριστιανικής εκκλησίας. Φαινόταν λοιπόν πιθανότερο ότι επρόκειτο γιά αρχικά ονομάτων.

Όταν εντοπίστηκε η τράπεζα του Αγίου Αθανασίου Λαβάρων και στη συνέχεια των Παμμεγίστων Ταξιαρχών Πετρωτών, τότε η ερμηνεία έγινε αναντίρρητη. Στις τράπεζες χαράζονται τα αρχικά των «συνδρομητών», των πιστών δηλαδή, οι οποίοι με οποιοδήποτε τρόπο και πιθανώς σε διαφορετικό βαθμό ο καθένας ενίσχυσαν την ανέγερση, διακόσμηση και επίπλωση της εκκλησίας και όσων αφιέρωσαν την αγία τράπεζα. Φαίνεται πιθανότατο λόγω του πλήθους των γραμμάτων ότι σε ορισμένες περιπτώσεις χαράχτηκαν τα αρχικά των ονομάτων όλων των ενοριτών. Εξαίρεση αποτελεί η τράπεζα των Λαβάρων, στην οποία χαράζονται επιπροσθέτως και χωριστά μέσα σε κύκλο στο κέντρο τα ονόματα των αφιερωτών της τράπεζας και στις ταινίες τα ονόματα των συνδρομητών μάλλον. Είναι πολύ πιθανό ότι οι αφιερωτές της τράπεζας αναφέρονται και μεταξύ των συνδρομητών, αλλά τα ονόματά τους χαράζονται και στον κύκλο, προφανώς για να εξαρθεί η συμβολή τους ιδιαιτέρως στην κατασκευή της αγίας τράπεζας. Τα αρχικά ονομάτων και τα ονόματα δεν χαράζονται μόνον για να απαθανατιστούν μέσα στο χρόνο. Χαράζονται κυρίως γιατί οι συνδρομητές και οι αφιερωτές πιστεύουν ότι με τον τρόπο αυτό το μυστήριο της θείας ευχαριστίας θα τελείται αιωνίως πάνω στα ονόματά τους. Ο λειτουργός θυσιάζοντας πραγματοποιεί ακουσίως με έναν μυστικό τρόπο αναφορά σε αυτούς, έστω και αν δεν γνωρίζει ούτε καν τα ονόματά τους. Οσάκις μνημονεύει ζώντας και κεκοιμημένους μνημονεύει άκων και αυτούς, χωρίς καν να τους αναφέρει: όταν στην ευχή της μετουσιώσεως ποιεί μνείαν *πάντων τῶν κεκοιμημένων ἐπ' ἐλπίδι ἀναστάσεως ζωῆς αἰωνίου* και μνημονεύει χωριστά τα ονόματα *ὧν βούλεται*, μνημονεύει κατά κάποιον τρόπο και αυτούς. Όλη αυτή η διαδικασία φαίνεται να είναι στην πραγματικότητα πέρα από τα καθιερωμένα στην ορθόδοξη εκκλησία και ίσως αγγίζει σε κάποιο βαθμό τα όρια του μαγικού.

Η αγία τράπεζα είναι το πιο ιερό μέρος της χριστιανικής εκκλησίας. Σύμφωνα με τους ορθόδοξους ερμηνευτές του ναού συμβολίζει κατ' εξοχήν τον τάφο του Χριστού αλλά παραλλήλως θεωρείται ότι *τὸν Ἰησοῦν ... εἰκονίζει*, την εκκλησία *ἅπασαν ... ἐκτυποῖ, τυποῖ ... τοῦ θεοῦ τὸν θρόνον, καὶ τὴν ἀνάστασιν Χριστοῦ, ἐστὶ δὲ καὶ θρόνος θεοῦ*[3]. Δεν πρέπει λοιπόν κατ' αρχάς να θεωρείται καθόλου περίεργη η επιθυμία των πιστών (ενοριτών, συνδρομητών και αφιερωτών) να συνδεθούν με το κατ' εξοχήν αγιασμένο μέρος του ναού με έναν τρόπο μοναδικό, αιώνιο, μη αναστρέψιμο, δηλαδή «ανεξίτηλο». Κατά τα εγκαίνια ενός ναού, ακόμη και σήμερα, οι παριστάμενοι πιστοί γράφουν σε χαρτάκια τα ονόματα κυρίως κεκοιμημένων, αλλά και ζώντων, εις αιώνιον μνημόσυνον. Τα χαρτάκια τοποθετούνται στο εγκαίνιο. Βλέποντας κανείς τις ενεπίγραφες πλάκες της αγίας τράπεζας μέσα από το πρίσμα αυτής της συνήθειας μπορεί να ερμηνεύσει τη χάραξη των αρχικών και των ονομάτων ως μία άλλη εκδοχή του ίδιου αυτού γεγονότος. Η διαφορά είναι ότι το χαρτί είναι φθαρτό υλικό, ενώ το μάρμαρο αιώνιο. Από την άποψη

3. Γερμανού Αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία, PG 98, στ. 388, 420. Συμεών Θεσσαλονίκης, Περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ καὶ τῆς τούτου καθιερώσεως, PG 155, στ. 309, 312-313, 316. Ο ίδιος, Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας, PG 155, στ. 292.

αυτή η λάξευση των γραμμάτων στο μάρμαρο εξασφαλίζει –ή νομίζουν οι άνθρωποι ότι εξασφαλίζει– την αιωνιότητα: δηλαδή, προκειμένου να μη χαθούν τα ονόματά τους όταν το χαρτί θα γίνει σκόνη, τα λαξεύουν στο μάρμαρο, που δεν θα καταστραφεί ποτέ.

Ερευνήσαμε το ενδεχόμενο η ίδια ακριβώς συνήθεια να συναντάται και σε εκκλησίες άλλων περιοχών της Θράκης. Η γνωστή σε μας βιβλιογραφία δεν αναφέρει παρόμοια παραδείγματα. Γεωγραφικά λοιπόν οι ενεπίγραφες πλάκες της αγίας τράπεζας με σειρές ονομάτων ή αρχικά ονομάτων νεότερης περιόδου εντοπίζονται στον Έβρο –κατ' εξοχήν στο βόρειο– μέχρι να βρεθούν και σε άλλες περιοχές παρόμοια παραδείγματα. Τα συμπεράσματα που εξάγονται από τη γεωγραφική κατανομή των πλακών είναι τα ακόλουθα[4]: οι εκκλησίες των Λαβάρων, του Πραγγίου, των Γιατράδων και του καθολικού της Μονής Κορνοφωλιάς βρίσκονται πάντα μέσα στα όρια της Μητροπόλεως Διδυμοτείχου. Η Παταγή ανήκε στη Μητρόπολη Λιτίτζης[5] (όπως και το Αλεποχώρι) σίγουρα μέχρι το 1805, ενώ πριν από το 1859 υπήχθη στη Μητρόπολη Διδυμοτείχου. Τα Πετρωτά και η Παλαιά Σαγήνη μάλλον ανήκαν στη Μητρόπολη Αδριανουπόλεως μέχρι το 1922. Η Δόξα δεν είναι σαφές αν υπαγόταν πάντοτε στη Μητρόπολη Διδυμοτείχου ή υπήρξε περίοδος στον 19ο αι. κατά την οποία ανήκε στη Μητρόπολη Λιτίτζης. Ο Απαλός κατά πάσαν πιθανότητα υπαγόταν στη Μητρόπολη Μαρωνείας. Η Σαύρα φέρεται να υπάγεται στη Μητρόπολη Διδυμοτείχου ή –κάπως απίθανο– στη Μητρόπολη Ηρακλείας. Τα Δίκαια τέλος φέρονται να είναι της Μητροπόλεως Διδυμοτείχου, πράγμα κάπως περίεργο, όταν τα γειτονικά Μαράσια και τα Ρίζια ήταν της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως. Εξετάσαμε επίσης το ενδεχόμενο το έθος να συνδέεται με συγκεκριμένους μητροπολίτες, αλλά δεν προέκυψε κάποια συγκεκριμένη σχέση. Κατά το έτος 1834 (Λάβαρα) μητροπολίτης Διδυμοτείχου ήταν ο Καλλίνικος (1821-1835), κρητικός τήν καταγωγή, και κατά τα έτη 1852 (Παταγή) και 1857 (Κορνοφωλιά) ο Μελέτιος (1849-1860)[6]. Σημειώνεται πάντως ότι το καθολικό της Μονής Κορνοφωλιάς ανοικοδομήθηκε από τον προηγούμενο Πολύκαρπο, που καταγόταν από το Διδυμότειχο[7]. Χρονολογικά οι πλάκες που προέρχονται από χρονολογημένες εκκλησίες τοποθετούνται στο μεσαίο τρίτο του 19ου αι. εκτός από την εκκλησία της Δόξας, που κτίστηκε στο 1871, καί οι υπόλοιπες με κριτήριο τη μορφολογία των γραμμάτων μπορούν να χρονολογηθούν στην ίδια περίοδο ή λίγες δεκαετίες πριν ή μετά από αυτήν. Οι εκκλησίες των Γιατράδων, του Απαλού και της Σαύρας μάλλον είναι κτίσματα του 20ού αι. Εξετάσαμε ακόμα τις πλάκες της αγίας τράπεζας τριών εκκλησιών της ίδιας περιοχής που χρονολογούνται στα τελευταία χρόνια του 17ου ή στο α' τρίτο του 18ου αι. και διαπιστώσαμε ότι όλες είναι ανεπίγραφες[8]. Βεβαίως δεν μπορούμε να είμαστε απολύτως βέβαιοι ότι είναι οι αρχικές πλάκες και ότι δεν τοποθετήθηκαν σε μία μεταγενέστερη φάση –αν και γενικά η αγία τράπεζα είναι μέλος που δεν αντικαθίσταται εύκολα.

Αν δεν αναφέρονται στη βιβλιογραφία ακριβώς όμοια παραδείγματα, ωστόσο δημοσιεύονται ή είναι γνωστές περιπτώσεις ενεπιγράφων πλακών αγίας τράπεζας στις οποίες μνημονεύονται δωρητές ή κτίτορες ή εν γένει οι πιστοί. Στην «αθέατη προμετωπίδα της αγίας τράπεζας» του πατριαρχικού

4. Για τις δικαιοδοσίες των Μητροπόλεων της περιοχής βασιστήκαμε στα στοιχεία που παρέχουν ο Ν. Βαφείδης, Εκκλησιαστικαί επαρχίαι της Θράκης και ο φάκελλος 434 της Βιβλιοθήκης της Βουλής περί Θράκης, ΑΘΛΓΘ περ. Β', τ. ΙΗ' (1953), σ. 5-130, και ο Στ. Ψάλτης, Η Θράκη και η δύναμις του εν αυτή ελληνικού στοιχείου. Α' Στατιστικαί περί του ελλην. πληθυσμού πληροφορίαι, εν Αθήναις, 1919.

5. Στο Αλεποχώρι η κτιτορική επιγραφή του Αγίου Αθανασίου (1729) αναφέρει μητροπολίτη Μεθόδιο, ο οποίος κατά το έτος αυτό μνημονεύεται ως Λιτίτζης (Μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανού, Επισκοπικοί κατάλογοι των επαρχιών της Βορείου Θράκης και εν γένει της Βουλγαρίας από της αλώσεως και εξής, Θρακικά 8 (1937), σ. 150). Στον Άγιο Νικόλαο Παταγής φυλάσσεται αντιμήνσιο έτους 1805 *καθιερωθὲν ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Λιτήτζης Γρηγορίου, ,ΑωΕ' Αὐγούστῳ κγ'*.

6. Μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανού, Επισκοπικοί κατάλογοι των επαρχιών της Ανατολ. και Δυτ. Θράκης, Θρακικά 6 (1935), σ. 72-3.

7. Σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή του καθολικού: Κ. Κουρτίδης, ό.π., σ. 221.

8. Πρόκειται για τον Άγιο Αθανάσιο Αλεποχωρίου (1729), τον Άγιο Αθανάσιο Μεταξάδων (μάλλον των τελευταίων ετών του 17ου αι.) και την Αγία Παρασκευή Παληουρίου (γύρω στο 1700).

Σχέδ. 4. Χάρτης του Νομού Έβρου. Θέσεις που αναφέρονται στη μελέτη.

ναού στην Πόλη (ανοικοδομήθηκε το έτος 1720)[9] αποκαλύφθηκε πρόσφατα η ακόλουθη επιγραφή[10]:

Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρομεν οἱ
δοῦλοί σου αὐτάδελφοι Κωνσταντῖνος
καὶ Μανουήλ, εἰς μνημόσυνον τῶν γονέων
ἡμῶν Ἰωάννου καὶ Κασσάνδρας, ὧν τοῖς
ἀναλώμασι κατεστρώθη καὶ τοὔδαφος
τοῦ ἱεροῦ βήματος. ,αψκ'.

Η αρχή της επιγραφής παραπέμπει απ' ευθείας στην επιγραφή της ιουστινιάνειας πλάκας της αγίας τράπεζας της Αγίας Σοφίας, για την οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Στον Άγιο Γεώργιο τον Κουδουνά (μέσα 18ου αι.) στην Πρίγκηπο[11] στο παρεκκλήσι του Αγίου Χαραλάμπους η πλάκα της αγίας τράπεζας έσωζε στην περιφέρειά της την επιγραφή[12]:

Μνήσθητι Κύριε τῶν εὐσεβῶν Χριστιανῶν
καὶ τοῦ δούλου σου Θεοφάνους ἱερομονάχου καὶ
ἡγουμένου τῆς μονῆς ταύτης. 1838.

9. Α. Παλιούρας, Ο πατριαρχικός ναός και ο οίκος: Το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία, Αθήνα 1989, σ. 67.

10. Ε. Γαλάνη, Μητροπολίτου Πέργης, «Εκ Φαναρίου...» Β'. Αειδίνητον όφλημα, Αθήνα 1997, σ. 130.

11. Α. Μήλλας, Η Πρίγκηπος, Αθήνα 1988, σ. 449-509.

12. Ό.π., σ. 505.

Ο Ακύλας Μήλλας μας πληροφόρησε ότι ενεπίγραφη πλάκα αγίας τράπεζας πιθανώς υπήρχε σε μία από τις εκκλησίες των Ψωμμαθιών.

Αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση της πλάκας της αγίας τράπεζας της Κοιμήσεως Νικαίας[13], όλα τα κομμάτια της οποίας περισυλλέχθηκαν και φυλάχθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νικαίας. Η εκκλησία επισκευάστηκε κατά το έτος 1807[14] και φαίνεται ότι τότε χρησιμοποιήθηκε ως πλάκα της αγίας τράπεζας βυζαντινό θωράκιο με την ακόλουθη επιγραφή του κτίτορος της βυζαντινής Μονής, Υακίνθου, σε επτά μετάλλια:

Θεοτ(ό)κ(ε)
βοήθει
τῷ σ(ῷ) δούλ(ῳ)
Ὑακίνθῳ
μοναχῷ
πρεσβυτ(έρ)ῳ
ἡγουμένῳ.

Εκτός από τη σχετική αναφορά του Th. Schmit[15] (Ebendieses Monogramm finden wir .. auf der grossen Steinplatte, welche gegenwärtig als Altartisch dient), είναι εύκολο να συμπεράνει κανείς ότι έχει να κάνει με πλάκα αγίας τράπεζας από τα τέσσερα μικρά κομμάτια υφάσματος στις τέσσερις γωνίες της πλάκας, που φαίνονται στον πίνακα Χ3 του βιβλίου. Πρόκειται για κομμάτια λινού υφάσματος *τοὺς τέσσαρας Εὐαγγελιστὰς τετυπωμένους ἔχοντα*, που κολλούνται πάνω στην πλάκα κατά την τελετή της καθιερώσεως και παραμένουν κολλημένα εσαεί[16]. Πιστεύουμε ότι κατά τη διάρκεια των εργασιών επισκευής του ναού κάποιος λόγιος, κληρικός ή λαϊκός, υπέδειξε τη χρησιμοποίηση του συγκεκριμένου μέλους στη θέση αυτή, προφανώς γνωρίζοντας καλά –ή εν πάση περιπτώσει υποθέτοντας– ότι ο Υάκινθος ήταν ο κτίτορας και φυσικά έχοντας υπ' όψη του ανάλογες περιπτώσεις ενεπιγράφων πλακών αγίας τράπεζας του 18ου και 19ου αι.

Υποθέτουμε ότι παρόμοιες περιπτώσεις από την Πόλη και την περιοχή της υπήρξαν τα πρότυπα που ακολούθησαν κατ' αρχάς η κοινότητα των Λαβάρων και στη συνέχεια με τον δικό τους τρόπο οι υπόλοιπες κοινότητες του Έβρου. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι ο Έβρος βρίσκεται σε άμεση γειτονία με την πρωτεύουσα της Ορθοδοξίας και του Ελληνισμού, όπως δεν πρέπει να διαφεύγει η έλξη και η επιβολή που ασκούσε η Πόλη στις ορθόδοξες ελληνικές κοινότητες. Φαίνεται πιθανό λοιπόν ότι η συνήθεια εμφανίστηκε στην Πόλη στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αι. και ενέπνευσε τους εκκλησιαστικούς παράγοντες των κοινοτήτων του βορείου κυρίως Έβρου.

Ανάλογη περίπτωση με ονόματα ή αρχικά ονομάτων να καταλαμβάνουν ολόκληρη την πλάκα της αγίας τράπεζας δεν αναφέρεται στη βιβλιογραφία ή τουλάχιστον δεν την γνωρίζουν οι γράφοντες. Σε δύο βυζαντινές εκκλησίες της μεσσηνιακής Μάνης σώζονται ενεπίγραφες πλάκες αγίας τράπεζας[17]. Στον Άγιο Νικόλαο Μηλέας η τραπεζιόσχημη πλάκα (μέσα 11ου αι.) είναι κοσμημένη με σταυρό, ζωικό, φυτικό και γεωμετρικό διάκοσμο και στο πλαίσιό της αναπτύσσεται η επιγραφή που αναφέρει κατά σειράν τους επώνυμους αγίους του ναού, τους δύο αφιερωτές της πλάκας και τον μαρμαρά που τη δούλεψε. Στην Παναγίτσα στα Φαγριάνικα της Μηλέας η ημικυκλική πλάκα (μάλλον β' μισό 11ου αι.) είναι κοσμημένη με σταυρό και φυτικό διάκοσμο και στο πλαίσιό της αναπτύσσεται η επιγραφή που

13. Th. Schmit, Die Koimesis-Kirche von Nikaia, Berlin-Leipzig 1927, σ. 12, πίν. Χ3. Α. Μήλλας, Προποντίδα, «μια θάλασσα της Ρωμιοσύνης», Αθήνα 1992, σ. 89. C. Mango, Notes d'épigraphie et d'archéologie. Constantinople, Nicée, Travaux et mémoires 12 (1994), σ. 350.

14. Th. Schmit, ό.π., σ. 11.

15. Ό.π., σ. 12.

16. Ευχολόγιον το Μέγα, Επανεκδιδόμενον υπό του Εκδοτικού Οίκου «Αστήρ» βάσει της εν Βενετία Β' εκδόσεως 1862 εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας του Φοίνικος, Αθήναι, σ. 292.

17. Ν. Δρανδάκης, Δύο βυζαντινές ενεπίγραφες πλάκες αγίας τράπεζας σε ναούς της Μεσσηνιακής Μάνης, «Μνήμη» Γεωργίου Ι. Κουρμούλη, Αθήναι 1980, σ. ανατύπου 1-5.

μνημονεύει ονομαστικά τον αφιερωτή και ανώνυμα την οικογένειά του. Η πλάκα αρχικά χρησίμευε ως τύμπανο ανακουφιστικού τόξου. Δεν συμπεραίνεται αν οι αναφερόμενοι είναι αφιερωτές της πλάκας ή κτίτορες της εκκλησίας. Από όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, οι πλάκες αυτές είναι οι μόνες βυζαντινές που αναφέρουν ονόματα αφιερωτών. Υποθέτουμε ότι θα υπήρχαν και άλλες, αλλά πάντως η συνήθεια δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη.

Κατά την κατεδάφιση της μεταβυζαντινής εκκλησίας στο Παντείχι κατά το έτος 1964 και την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση τζαμιού ο κ. Ακύλας Μήλλας παρακολούθησε την αποκάλυψη λειψάνων μικρού βυζαντινού ναού και την ανεύρεση στις επιχώσεις πλάκας αγίας τράπεζας με περιμετρική επιγραφή.

Τους προγόνους των βυζαντινών πλακών εντοπίζουμε στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Ο Α. Ορλάνδος συγκεντρώνει στην «Ξυλόστεγο παλαιοχριστιανική βασιλική» του παραδείγματα καλυπτηρίων πλακών αγίας τράπεζας με επιγραφές[18], ενώ έκτοτε η έρευνα εντοπίζει νέα παραδείγματα[19]. Μία ομάδα από τις πλάκες αυτές αναγράφει τα ονόματα «του δωρητού-επισκόπου, πρεσβυτέρου ή αυτοκράτορος» μνημονεύει νεκρούς ή εύχεται υπέρ ζώντων[20]. Στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινουπόλεως υπήρχαν δύο εξέχοντα παραδείγματα ενεπίγραφης αγίας τράπεζας. Η Πουλχερία *ἐκ χρυσοῦ καὶ λίθων τιμίων θαυμάσιόν τε χρῆμα θεαμάτων κάλλιστον, ὑπὲρ τῆς ἰδίας παρθενίας καὶ τῆς τοῦ ἀδελφοῦ ἡγεμονίας, ἱερὰν ἀνέθετο τράπεζαν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ Κωνσταντινουπόλεως· καὶ ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς τραπέζης, ὡς ἂν πᾶσιν ἔκδηλα ᾖ τάδε ἐπέγραψεν*[21]. Ο Ιουστινιανός επίσης αφιέρωσε βαρύτιμη τράπεζα με την ακόλουθη επιγραφή: *Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρομεν οἱ δοῦλοί σου, Χριστέ, Ἰουστινιανὸς καὶ Θεοδώρα, ἃ εὐμενῶς πρόσδεξαι, Ὑιὲ καὶ Λόγε τοῦ Θεοῦ, ὁ σαρκωθεὶς ὑπὲρ ἡμῶν, καὶ σταυρωθεὶς ὑπὲρ ἡμῶν, καὶ ἡμᾶς ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει σου διατήρησον, καὶ τὴν πολιτείαν ἣν ἡμῖν ἐπίστευσας, εἰς τὴν ἰδίαν σου δόξαν αὔξησον καὶ φύλαξον πρεσβείαις τῆς Ἁγίας Θεοτόκου καὶ Ἀειπαρθένου Μαρίας*[22]. Ο μαρμάρινος κίονας που χρησίμευε ως βάση της πλάκας της αγίας τράπεζας στον Άγιο Γεώργιο στο Παντείχι διατηρούσε την ακόλουθη επιγραφή σε κυκλική διάταξη.

Μ(ῆτερ) Θ(εοῦ) βοήθη τὴν δούλην σ(ου) Μαρίαν[23].

Στις περισσότερες περιπτώσεις παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών ενεπίγραφων πλακών αγίας τράπεζας είναι σχεδόν βέβαιο – ή υποτίθεται – ότι οι επιγραφές αναφέρονται στους δωρητές του συγκεκριμένου μέλους και όχι στους κτίτορες της εκκλησίας.

Η έρευνα για τις ενεπίγραφες πλάκες αγίας τράπεζας έγινε δυνατή χάρη στη συμπαράσταση και την κατανόηση των εκκλησιαστικών παραγόντων του Νομού Έβρου. Οφείλουμε σε όλους τις ιδιαίτερες ευχαριστίες μας. Για λόγους που έχουν να κάνουν με την ιερότητα του μέλους και των καλυμμάτων του, η έρευνά μας συνάντησε συχνά την επιφυλακτικότητα ή την άρνηση ορισμένων εφημερίων. Τη διστακτική αυτή στάση κατανοήσαμε απολύτως και για το λόγο αυτό δεν θελήσαμε να επεκτείνουμε περαιτέρω την έρευνά μας και να παρατείνουμε το χρόνο ολοκλήρωσής της. Αρκεστήκαμε στα παραδείγματα που μέχρι στιγμής συγκεντρώσαμε, χωρίς τη φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση που θα θέλαμε, ελπίζοντας ότι στο μέλλον καλύτερες συνθήκες θα επιτρέψουν να διαμορφώσει η έρευνα πληρέστερη εικόνα των δεδομένων και άρα να συναγάγει ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Συμπεραίνουμε: κατά τον 19ο αι. σε μια ομάδα εκκλησιών του Έβρου –κυρίως του βορείου– οι πλάκες της αγίας τράπεζας έχουν χαραγμένα τα ονόματα των αφιερωτών τους και των «συνδρομητών» της εκκλησίας ή τα αρχικά των ονομάτων τους. Προς το παρόν δεν αναφέρονται ακριβώς παρόμοια πα-

18. Α. Ορλάνδος, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης, Β΄, Αθήναι 1954, σ. 451-452.

19. S. Boyd, Literary Evidence for Silver Tomb Revetments in the Early Christian Period, «Θυμίαμα» στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα, Αθήνα 1994, σ. 35-37. C. Striker - D. Kuban, Kalenderhane in Istanbul, Mainz 1997, σ. 112 (για τα μέλη βλ. σ. 107-108) με επιλεγμένη βιβλιογραφία.

20. Α. Ορλάνδος, ό.π., σ. 451-452.

21. Σωζομενός, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, PG 67, στ. 1593-1596.

22. Γεώργιος Κεδρηνός, Σύνοψις ἱστοριῶν, PG 121, στ. 737-740.

23. Ξ. Α. Σιδερόπουλος, Βυζαντιναί επιγραφαί, Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ε.Φ.Σ., Παράρτημα, ΙΘ΄ (1891), σ. 26.

ραδείγματα από άλλες περιοχές ούτε από άλλους αιώνες της μεταβυζαντινής περιόδου. Η συνήθεια επιβίωσε κατά τις δύο - τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. Από τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αι. και μετά στην Κωνσταντινούπολη και την περιοχή της κατασκευάζονται ενεπίγραφες πλάκες αγίας τράπεζας που μνημονεύουν δωρητές, κτίτορες και άλλους. Κατά τη βυζαντινή περίοδο ενεπίγραφες πλάκες αγίας τράπεζας είναι μάλλον σπάνιο φαινόμενο, ενώ είναι κάπως συνηθέστερο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Οι περιπτώσεις του Έβρου κατά πάσαν πιθανότητα απηχούν την επιθυμία των κτιτόρων, αφιερωτών και συνδρομητών να μνημονεύονται εις το διηνεκές με έναν τρόπο λίγο μυστικό και λίγο μαγικό, κάθε φορά που λειτουργείται η εκκλησία.

Πύθιο, 4 Απριλίου 1999 *Α. ΜΠΡΙΚΑΣ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ*

Summary

EARLY MODERN INSCRIBED ALTAR SLABS FROM CHURCHES ON EVROS

This article is devoted to the publication of inscribed altar slabs, mainly from the northern part of Evros' valley, most of which date from the 19th century. The earliest slab dated by an inscription is from 1834, and the latest is in a church dating from 1871. Two or three may be early 20th c. works. Only one (Lavara, Hagios Athanasios) bears a short text and a few names, and another (Petrota, Taxiarches) preserves just a few names. All the rest are inscribed with a large number of capital letters, which are incomprehensible and do not form words.

The names recorded on the two slabs are those of the people who dedicated the altar and – presumably – who made some contribution to the erection, decoration and furnishing of the church. In the letters that do not form words, the authors recognise the initials of the dedicators of the slab, those who contributed in a variety of ways to the erection and functioning of the church, and possibly of the entire congregation of the parish. The possibility is precluded that they had a magic content or were a code (sacred or magic). The names and initials were inscribed on the slabs "for eternal memory", and because the dedicators believed that in this way the sacrament of the Divine Liturgy would be celebrated eternally in their names, which would never be effaced from the slab. This practice reflects the custom of placing in the enkainion of the altar pieces of paper with the names of the deceased, and also of the living, at the inauguration of a church.

No precise parallels from the Post-Byzantine period are recorded in the bibliography. However, examples of altar slabs inscribed with inscriptions by the dedicators are recorded in Constantinople in the 18th and 19th c. There are, similarly, no precise parallels from the Byzantine and Early Christian periods, though some examples are known (a few from the Byzantine and a greater number from the Early Christian period) of altar slabs bearing a variety of inscriptions, the best-known being those from the church of Hagia Sophia in Constantinople.

The authors concluded that the custom of inscribing names or initials on altar slabs in 19th c. churches in the northern part of Evros' valley was inspired by the similar, or analogous custom of carving inscriptions with the names of dedicators on altars in churches in Constantinople and the surrounding area during the 18th and 19th c.

A. BRIKAS - K. TSOURIS

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΟΥ 13ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ*

Στη μνήμη της λατρευτής μου Μ.

Ο 13ος αιώνας υπήρξε για τα Δωδεκάνησα[1], όπως και για άλλες περιοχές της Ελλάδας, ανήσυχη και ταραγμένη περίοδος. Οι γνώσεις μας για το χώρο την περίοδο αυτή[2] είναι περιορισμένες εξαιτίας των λιγοστών ιστορικών μαρτυριών με αποτέλεσμα η εικόνα της εξουσίας σε κάθε νησί να παρουσιάζει ασάφειες[3]. Είναι ενδιαφέρουσα, ωστόσο, η επισήμανση ότι αυτή την εποχή διαπιστώνεται δι-

* Επιθυμώ να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Ηλία Κόλλια για την παρότρυνσή του να ασχοληθώ με το θέμα και τις πολύτιμες συμβουλές του που συνέβαλαν στο να γίνουν οι γνώσεις μου για το χώρο όπου υπηρετώ βαθύτερες. Ευχαριστώ ιδιαίτερα την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών Σόνια Καλοπίση για τις εύστοχες παρατηρήσεις και υποδείξεις της. Τέλος, πολλά οφείλω στους αγαπητούς φίλους και συναδέλφους Αγγελική Μητσάνη, Γιάννα Μπίθα, Θοδωρή Αρχοντόπουλο και Κωνσταντία Κεφαλά για τις επί μακρόν συζητήσεις σχετικά με τη ζωγραφική του 13ου αιώνα και για το χρόνο που αφιέρωσαν, ώστε να γίνει το κείμενο πληρέστερο.

Αν εξαιρέσουμε κάποιες σύντομες αναφορές στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου και ελάχιστες αυτοτελείς μελέτες, τα περισσότερα μνημεία είναι άγνωστα στη βιβλιογραφία. Η επιχειρούμενη τεχνοτροπική και χρονολογική κατάταξη των τοιχογραφιών του 13ου αιώνα στο χώρο του νοτιοανατολικού Αιγαίου δεν υποκαθιστά ασφαλώς τη λεπτομερή παρουσίαση. Πιστεύουμε ωστόσο ότι κάνοντας κατά κάποιο τρόπο γνωστά αυτά τα μνημεία βοηθούμε ως ένα σημείο στο σχετικό προβληματισμό για το 13ο αιώνα στην περιοχή και στη διεύρυνση του συγκριτικού υλικού. Ορισμένα από τα συμπεράσματά μας έχουν παρουσιαστεί με τον ίδιο τίτλο στο ΙΗ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, που είχε ως κεντρικό θέμα το 13ο αιώνα (Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1998, σ. 31-32). Κάποια τοιχογραφημένα σύνολα θα αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης συναδέλφων, όπως: ο Άγιος Κήρυκος Καλύμνου από τον Ηλία Κόλλια, η Ζωοδόχος Πηγή στο Μονάγρι της Κω και ο Άγιος Λουκάς στα Άπελα Καρπάθου από την Ευαγγελία Παπαθεοφάνους-Τσουρή, ο Αρχάγγελος Μιχαήλ (Ντεμιρλί) στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου από την Ελένη Παπαβασιλείου, ο Άγιος Γεώργιος Βάρδας, ο Άγιος Φανούριος, ο Άγιος Νικήτας Δαματριάς, η Καθολική στ' Αφάντου, όλα στη Ρόδο, από την Κωνσταντία Κεφαλά, το Θάρι από τη Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου και η Παναγία Χωστή στην Κάλυμνο από τον Βασίλη Καραμπάτσο.

Οι υπ' αριθ. 85 β, 87 β, 89 α, 90-92, 95, 96 α, 97 α-γ, 98, 103 β, 106-110, 111 β, 114, 115 α-β, 116-120 Πίνακες οφείλονται στον Νίκο Κασέρη, οι υπ' αρ. 99-101 στον Σπύρο Μελετζή, ενώ οι υπ' αριθ. 113 α, β είναι από το ιταλικό φωτογραφικό αρχείο Δωδεκανήσου. Όλες προέρχονται από τα φωτογραφικά αρχεία της 4ης Εφορείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου και της Ακαδημίας Αθηνών, Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης. Οι υπόλοιπες είναι προσωπικές.

1. Τα Δωδεκάνησα στην έρευνά μας οριοθετούνται σύμφωνα με τη σημερινή διοικητική διάρθρωση του χώρου. Για το τι αντιπροσώπευε ο όρος κατά τους μέσους χρόνους βλ. Δ. Ζακυθηνός, Μελέτη περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει, ΕΕΒΣ 17 (1941), σ. 254-256. Χ. Παπαχριστοδούλου, Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948), Αθήνα 1972, σ. 246-249.

2. Για την περίοδο αυτή βλ. κυρίως: Παπαχριστοδούλου, ό.π., σ. 256-262, 264-265. Α. Σαββίδης, Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων, σ. 405-428. Ο ίδιος, Rhodes from the End of the Gabalas Rule to the Conquest by the Hospitallers, A.D. c. 1250-1309, ΒΔ 2 (1988), σ. 199-232. Ο ίδιος, Η Ρόδος και η δυναστεία των Γαβαλάδων την περίοδο 1204-1250, ΔΙΕΕΕ 24 (1981), σ. 358-376. M. Angold, A Byzantine Government in Exile. Goverment and Society under the Laskarides of Nikaea, 1204-1261, Oxford 1975, σ. 211, 249, 292. J. Langdon, John III Ducas Vatatzes' Byzantine Imperium in Anatolian Exile, 1222-1254: The Legacy of his Diplomatic, Military and Internal Program for the Restitutio Orbis (Ph. diss. University of California, Los Angeles 1979), σποραδικά.

3. Η έλλειψη ιστορικών μαρτυριών οδηγεί σε γενικεύσεις και παρανοήσεις, ιδίως μάλιστα όταν δεν λαμβάνονται υπ' όψη

οικητική (σε ορισμένες περιπτώσεις και πολιτική) αυτονομία στα νησιά, λόγω αδυναμίας προφανώς της βυζαντινής αυτοκρατορίας για άσκηση αποτελεσματικότερου ελέγχου, καθεστώς που επιβιώνει και στην ιπποτοκρατία[4]. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 ο τοπικός διοικητής Λέων Γαβαλάς (1204-1240) αυτοανακηρύχθηκε κυρίαρχος της Ρόδου και των νησιών του Αιγαίου με τον τίτλο του καίσαρα, αλλά η πραγματική του εξουσία περιοριζόταν κατά τα φαινόμενα μόνο στη Ρόδο. Αργότερα αναγκάστηκε να δεχτεί την επικυριαρχία του αυτοκράτορα της Νίκαιας, χωρίς να αφήνει ανεκμετάλλευτη κάθε ευνοϊκή συγκυρία που του παρουσιαζόταν για αυτονομία. Ο αδελφός και διάδοχός του Ιωάννης Γαβαλάς (1240-1250) υπήρξε πιστός στον αυτοκράτορα και πολέμησε πολλές φορές στο πλευρό του. Το 1249 ο αυτοκράτορας Ιωάννης Βατάτζης κατέλαβε τα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου[5] και έστειλε το 1254 το δούκα Κωνσταντίνο Διογένη για «την απογραφήν και εξίσωσιν των νήσων Λέρνης και Καλύμνου»[6]. Ο Ιωάννης Παλαιολόγος τοποθετήθηκε κυβερνήτης της Ρόδου πιθανώς το 1256, ο Αλέξιος Βαραγγόπουλος ορίστηκε κεφαλή ή κυβερνήτης της Κω το 1258, ενώ το 1263 ο Λέων Εσκαμματισμένος ήταν απογραφεύς της Ρόδου και των άλλων Κυκλάδων με δραστηριότητες που επεκτείνονταν στη Λέρο και την Κω[7].

Στο β′ μισό του 13ου αιώνα η αυτοκρατορική εξουσία στα νησιά ήταν σε γενικές γραμμές χαλαρή. Το τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα μέχρι το 1306 η Ρόδος, όπως και τα περισσότερα από τα υπόλοιπα νησιά, τυπικά μεν ανήκαν στη δικαιοδοσία του βυζαντινού αυτοκράτορα, αλλά στην ουσία είχαν καταληφθεί από Γενουάτες πειρατές[8], που αναγνώριζαν τη βυζαντινή επικυριαρχία. Συγκεκριμένα, από το 1278 έως το 1282 περίπου τη Ρόδο εξουσίαζε ο Γενουάτης κουρσάρος Giovanni dello Cavo υπό την επικυριαρχία του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η′. Τον διαδέχτηκε ο επίσης Γενουάτης Vignolo degli Vignoli και στο διάστημα 1282/3-1305/6 περίπου ο πειρατής Andrea Moresco με επικυρίαρχο τον Ανδρόνικο Β′ Παλαιολόγο. Η Κως αποτέλεσε προτεκτοράτο της Βενετίας με καστελάνο Βενετό. Η Ρόδος και η Κως μονοπώλησαν σχεδόν το ενδιαφέρον των Δυτικών. Η Νίσυρος, για παράδειγμα, την εποχή αυτή δεν είχε κυβερνήτη και χρησίμευσε κατά καιρούς ως καταφύγιο πειρατών[9]. Το σκηνικό άλλαξε από τις αρχές του 14ου αιώνα μέχρι το 1522, εποχή που στα Δωδεκάνησα κυριάρχησαν οι Ιωαννίτες Ιππότες, με εξαίρεση την Κάρπαθο και την Κάσο, που κατέλαβαν οι Cornari, τιμαριούχοι της Βενετίας, και την Αστυπάλαια οι Quirini, του δουκάτου της Νάξου.

οι αρχαιολογικές μαρτυρίες, Για παράδειγμα, δεν είναι δυνατό να περιγράφεται η Κάλυμνος ως ξερονήσι ασήμαντο με λείψανα οικισμών μόνο από το 14ο-15ο αιώνα και μετά, βλ. V. Hrochova, Les îles à l'époque tardive byzantine, Ευψυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler, Paris 1998, σ. 292-293. Για μία συνοπτική εικόνα της ιστορίας και των μνημείων του νησιού βλ. Μ. Κουτελλάς, Κάλυμνος. Ιστορία, αρχαιολογικοί χώροι, μνημεία, Αθήνα 1998. Αντίθετα, σε κάποια από τα νησιά, όπως στην Τήλο, οι συνθήκες ζωής των κατοίκων της οποίας περιγράφονται με μελανά χρώματα από τον περιηγητή Chr. Buondelmonti στις αρχές του 15ου αι., δεν θα πρέπει να διέφεραν πολύ το 13ο αι. (A. Luttrell, The Latins and Life on the Smaller Aegean Islands, 1204-1453, στο Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204, London 1989, σ. 152, αναδ. από το Mediterranean Historical Review 4 (1989), σ. 146-157).

4. Ζ. Τσιρπανλής, Μορφές διοικητικής αυτονομίας στα Δωδεκάνησα επί Ιπποτοκρατίας. (Liberi ab omnibus servitutibus?), Δωδώνη 15 τχ 1 (1986), σ. 65, αναδ. στο Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών ιπποτών, Ρόδος 1991, σ. 190.

5. Βλ. κυρίως: Angold, ό.π., σ. 197. Σαββίδης, ό.π., σ. 358-374.

6. Μ. Νυσταζοπούλου, Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου, Β′, Δημοσίων Λειτουργών, Αθήνα 1980, σ. 165. Η. Κόλλιας, Ιστορικές πληροφορίες από το αρχείο της Μονής Πάτμου για τη μεσαιωνική Λέρο, Ιωνίας Άκρον, τόμος αφιερωμένος στη μνήμη του Δ. Οικονομοπούλου (1830-1890), Αθήνα 1993, σ. 78.

7. Angold, ό.π., σ. 249.

8. Για σύντομη αναφορά των επιχειρήσεων των Γενουατών στα νησιά πριν από το 1306, βλ. A. Luttrell, The Genoese at Rhodes: 1306-1312, Oriente e Occidente tra medioevo ed eta moderna, Studi in onore di Geo Pistarini, Genova 1997, σ. 737-761, σποραδικά.

9. Ζ. Τσιρπανλής, Σελίδες από την μεσαιωνική ιστορία της Νισύρου (1306-1453), Δωδεκανησιακά 2 (1967), σ. 30-31, αναδ. Στο Η Ρόδος και οι νότιες Σποράδες, ό.π. (υποσημ. 4, σ. 26-27).

Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του 13ου αιώνα στα Δωδεκάνησα δεν παρουσιάζει ποικιλία τύπων[10]. Κυριαρχεί, με ελάχιστες εξαιρέσεις[11], ο μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός[12], συνήθως περιορισμένων διαστάσεων. Η ιδιαίτερα φτωχή εξωτερική του εμφάνιση συνοδεύεται στις περισσότερες περιπτώσεις από αμελή τοιχοποιία, με παρεμβολές κομματιών πλίνθων και κεραμιδιών στους αρμούς. Αποτελεί και αυτό δείγμα της περιορισμένης δυνατότητας των κατοίκων, τόσο στην κατασκευή, όσο και στην επισκευή ναών περισσότερο σύνθετων αρχιτεκτονικά και στατικά, που απαιτούσαν κάποια εξελιγμένη τεχνογνωσία. Συχνό φαινόμενο επίσης είναι, κυρίως στη Χάλκη, την Τήλο και την Κάρπαθο, ο μονόχωρος ναός με δύο κόγχες στο Ιερό, στοιχείο που θεωρήθηκε ότι προήλθε από τη Μικρά Ασία[13]. Ας σημειωθεί ότι, όπως και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, μόνο ο τοιχογραφικός διάκοσμος και όχι τα αρχιτεκτονικά δεδομένα βοηθά στο να αποδοθούν τα ταπεινά αυτά κτίσματα στον αιώνα που εξετάζουμε και όχι στους επόμενους, στους οποίους διατηρούνται όμοια χαρακτηριστικά. Τα γλυπτά μέλη, όπου υπάρχουν, προέρχονται από υλικό σε δεύτερη χρήση.

Το κυριότερο πρόβλημα που χαρακτηρίζει τη σημερινή, αποσπασματική προς το παρόν, εικόνα

10. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, σ. 55-112. Επίσης, βλ. Σ. Μουζάκης, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στα βυζαντινά Δωδεκάνησα (4ος-αρχές 14ου αι.), ΒΔ 1 (1987), σ. 65-78.

11. Η πλειονότητα των ναών στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο (Άγιος Φανούριος στη μεσαιωνική πόλη, Καθολική στ' Αφάντου και Ταξιάρχης Μιχαήλ στο Θάρι) εντοπίζονται στη Ρόδο, το σπουδαιότερο νησί του συμπλέγματος. Ας σημειωθεί ότι ο Ταξιάρχης στο Θάρι υπέστη μετασκευή από ξυλόστεγη εκκλησία σε σταυρική με τρούλο σε χρόνους που συμβαδίζουν πιθανώς με το τρίτο στρώμα των τοιχογραφιών του. Η Ζωοδόχος Πηγή στο Μονάγρι της Κω ανήκει στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο. Ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στο Λακκί Λέρου, τρίκλιτη τρουλαία βασιλική, μετόχι της Μονής Πάτμου, έχει αδιευκρίνιστες τις οικοδομικές φάσεις, πράγμα που θα διαπιστωθεί μετά τις προγραμματισμένες εργασίες αποκατάστασης από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Στους μονόχωρους καμαροσκέπαστους Άγιο Νικόλαο στη Μεσαριά και Αγία Τριάδα στα Σπιτάκια Τήλου προστίθεται τετράγωνος νάρθηκας με χαμηλό τρούλο. Ο Σ. Μουζάκης (Άγνωστη βυζαντινή δίκογχη με μαυσωλείο εκκλησία στην Τήλο της Δωδεκανήσου, Άγιος Νικόλαος στη Μισαριά, Μυριόβιβλος 15 (1989-1990), σ. 2-14) εξετάζοντας τις αναλογίες και τη μορφή του τρούλου του Αγίου Νικολάου θεωρεί το νάρθηκα προσθήκη του 16ου-17ου αιώνα, κάτι που δεν μας βρίσκει σύμφωνους. Ο Άγιος Ιωάννης της Κω είναι παλαιοχριστιανικό φωτιστήριο βαπτιστηρίου, τμήμα βασιλικής που δεν έχει ακόμη ανασκαφεί. Για την αρχιτεκτονική του (περίκεντρο κτίριο) βλ: Α. Ορλάνδος, Το βαπτιστήριον της Κω, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών 3 (1928), σ. 441-444. Α. Ποζιόπουλος, Ο κοιμητηριακός ναός του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή στην Κω, ΣΤ' Συμπόσιο ΧΑΕ, σ. 53-55. Ο Άγιος Λουκάς στα Άπελα είναι σπηλαιώδης ναός με καμαροσκέπαστο νάρθηκα (Μουτσόπουλος, Κάρπαθος, σ. 411). Ο Άγιος Νικήτας (Αγία Παρασκευή) στη Δαματριά Ρόδου είναι ασκηταριό, σκαμμένο σε βράχο στο βουνό Παραδείσι. Στη μελέτη μας συμπεριλαμβάνουμε τις τοιχογραφίες του Αγίου Μάμα Καρπάθου (μονόχωρος τρουλαίος, μοιάζει με τον «κυθηραϊκό» τύπο, βλ. Χατζηδάκης, Μπίθα, Κύθηρα, σ. 24-26), του Αγίου Γεωργίου στον Λευκό Καρπάθου (ορθογώνιος στην κάτοψη, δίκογχος, με πέντε τρουλίσκους), (Μουτσόπουλος, Κάρπαθος, σ. 388-410) ως άμεσα συνδεόμενες με την τέχνη του 13ου αιώνα, πιθανώς όμως να χρονολογούνται, όπως θα δούμε παρακάτω, στις αρχές του επόμενου.

12. Δεν είναι προφανώς τυχαίο που από τις τρεις περιοχές της Μάνης (Κάτω, Μέσα, Έξω) στο παράπλευρο της Μέσα Μάνης, που είναι το συντηρητικότερο και το λιγότερο ενημερωμένο στα προοδευτικά ρεύματα της τέχνης, ο απλός μονοκάμαρος τύπος κυριαρχεί (Ν. Δρανδάκης, Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του 13ου αιώνα που σώζονται στη Μάνη, The 17th International Byzantine Congress, Abstracts of Short Papers, Washington D.C. 1986, σ. 703-704). Είναι χαρακτηριστικό επίσης ότι και σε άλλες περιοχές, όπως στη Νάξο, νησί με πληθώρα ζωγραφικών συνόλων, συνεχίζονται οι τοιχογραφήσεις τον αιώνα αυτό σε παλαιότερες του 13ου αιώνα εκκλησίες, αλλά η πλειονότητα των νέων που κτίζονται και διακοσμούνται την περίοδο αυτή ανήκουν στο μονοκάμαρο τύπο. Στην Κρήτη ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος γνωρίζει ευρύτατη διάδοση, ευνοημένος από τις ιστορικές και οικονομικές κυρίως συνθήκες (Μπορμπουδάκης, Η βυζαντινή τέχνη, σ. 48), κοινές για ένα μεγάλο τμήμα του ελλαδικού χώρου την περίοδο αυτή. Το πιθανότερο είναι λοιπόν ότι, εφόσον η στασιμότητα και η επιμονή στο συγκεκριμένο αυτό αρχιτεκτονικό τύπο αποτελεί σχεδόν πανελλαδικό φαινόμενο, δεν θα πρέπει να συνδεθεί στην περίπτωση της Κρήτης με σχετικές απαγορεύσεις της ενετικής διοίκησης, όπως έχει υποτεθεί (Κ. Μυλοποταμιτάκη, Τέχνη και χορηγοί στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή Κρήτη, ΙΕ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1995, σ. 51).

13. Ν. Γκιολές, Συμβολή στην ερμηνεία των μικρασιατικών στοιχείων της τέχνης του δεκάτου αιώνα στη Μάνη, Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 5 (1984-1985), σ. 72 και στην υποσημ. 3 συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για το θέμα. Για τη χρονολογία ανέγερσης των δίκογχων ναών και τη διάρκεια επιβίωσης του αρχιτεκτονικού τύπου στα Δωδεκάνησα δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι, όταν δεν σώζεται ο τοιχογραφικός τους διάκοσμος.

των τοιχογραφιών του 13ου αιώνα[14] στα Δωδεκάνησα είναι η απουσία από την περιοχή αυτή χρονολογημένων μνημείων με επιγραφή, πλην ενός, του Αγίου Γεωργίου Βάρδα στη Ρόδο (1289/90), που αποτελεί, όπως είναι φυσικό, σημείο αναφοράς για τα υπόλοιπα[15]. Η έλλειψη επιγραφικών μαρτυριών συνεπάγεται άγνοια για τους δωρητές, για τους ζωγράφους και γενικά για την φυσιογνωμία της καλλιτεχνικής δραστηριότητας[16], κενά που δεν καλύπτονται επαρκώς από τις πληροφορίες που μας δίνουν οι ίδιες οι τοιχογραφίες. Στα δεδομένα αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε ότι στο συντριπτικό ποσοστό τους πρόκειται για τοιχογραφίες που δεν έχουν συντηρηθεί[17], μισοκρυμμένες πίσω από επιχρίσματα και άλατα, ενώ δεν είναι λίγες οι ετοιμόρροπες σε κτίρια με σοβαρά στατικά προβλήματα.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα των μονόχωρων ναών είναι το τυπικό: το τεταρτοσφαίριο της αψίδας καταλαμβάνει η Δέηση (σε συντριπτικό ποσοστό), τον ημικύλινδρο οι συλλειτουργούντες ιεράρχες, την καμάρα και τον υπόλοιπο ναό αντίστοιχα ευαγγελικές σκηνές και ολόσωμοι άγιοι. Οι εξαιρέσεις εντοπίζονται κυρίως στις περιπτώσεις όπου ο αρχιτεκτονικός τύπος αλλάζει, οπότε το εικονογραφικό πρόγραμμα εμπλουτίζεται, όπως για παράδειγμα στο Μονάγρι της Κω (Παντοκράτορας στον τρούλο, προφήτες και χερουβείμ στο τύμπανο, ευαγγελιστές στα σφαιρικά τρίγωνα), διευρύνεται με σκηνές του τιμώμενου αγίου, όπως στον Άγιο Γεώργιο στον Λευκό Καρπάθου, ή προσαρμόζεται, όπως στον Άγιο

14. Από την εκτενή βιβλιογραφία για τη ζωγραφική του 13ου αιώνα αναφέρουμε: Μ. Σωτηρίου, Η πρώιμος παλαιολόγειος αναγέννησις εις τας χώρας και τας νήσους της Ελλάδος κατά τον 13ο αιώνα, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ' (1964-1965), σ. 257-276. M. Chatzidakis, Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce, L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani 1965, Beograd 1967, σ. 59-73. V. Djurić, La peinture murale byzantine: XIIe et XIIIe siècles, Πρακτικά του ΙΕ' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών, Αθήναι 1976, Αθήναι 1979, σ. 196-246, L. Hadermann-Misguich, La peinture monumentale tardo-comnène et ses prolongements au XIIIe siècle, στο ίδιο, σ. 253-284. S. Kalopissi-Verti, Tendenze stilistiche della pittura monumentale in Grecia durante il XIII secolo, CorsiRav XXXI (1984), σ. 221-253. O. Demus, The Style of the Kariyé Djami and its Place in the Development of Paleologan Art, στο P.A. Underwood (επιμ.), Kariyé Djami, IV, Princeton, N.J. 1975, σ. 129-148. Επίσης, για την τέχνη του τέλους του 13ου και των αρχών του επόμενου αιώνα βλ. D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century. L'art byzantin au début du XIVe siècle, Symposium de Gračanica 1973, Beograd 1978, σ. 55-83. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής περί το 1300 στον ελλαδικό και νησιωτικό χώρο (εκτός Μακεδονίας), Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του, Αθήνα 1999, σ. 63-100. Αξίζει επίσης να αναφερθεί η συνολική επισκόπηση της ζωγραφικής των νησιών του Αιγαίου από τη Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου (Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο) στο συλλογικό τόμο, Το Αιγαίο, Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1992, σ. 131-160 και ειδικότερα για την εποχή που μας ενδιαφέρει στις σ. 147-155.

15. Το ίδιο φαινόμενο σημειώνεται στην Κύπρο, όπου το μοναδικό γνωστό χρονολογημένο μνημείο, η Παναγία του Μουτουλλά του 1280, αποτελεί το κατ' εξοχήν σημείο αναφοράς για την τέχνη του τελευταίου τέταρτου του 13ου αιώνα στο νησί.

16. Αξίζει να αναφέρουμε επίσης ότι δεν σώζονται στα Δωδεκάνησα, με εξαίρεση την Πάτμο, εικόνες παλαιότερες του 14ου αιώνα. Θα πρέπει να επισημάνουμε βέβαια την Παναγία Γλυκοφιλούσα του 12ου αιώνα, σήμερα στη Βαλέττα της Μάλτας, που πιθανόν όμως να είχε έρθει στη Ρόδο από τη Δαμασκό (Αχειμάστου, Αιγαίο, σ. 156, εικ. 31) και την Παναγία του Φιλερήμου (στον τύπο της δεομένης, πιθανώς τέλη 12ου), η οποία σύμφωνα με μαγιστρική βούλα του 1497 ήρθε στο νησί πλέοντας στα κύματα. Η παλαιότερη σωζόμενη στα Δωδεκάνησα εικόνα είναι μία Παναγία Γαλακτοτροφούσα στη Ρόδο (εκτίθεται σήμερα στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου), που χρονολογείται στο α' τέταρτο του 14ου αιώνα (Ευ. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, Εικόνα Παναγίας Γαλακτοτροφούσας από τη Ρόδο, ΑΔ 34 (1979), Μελέτες, σ. 1-14), χωρίς να είναι βέβαιο ότι αποτελεί προϊόν της καλλιτεχνικής παραγωγής του νησιού. Εισηγμένες φαίνεται να ήταν και οι δύο εικόνες της Πάτμου που χρονολογούνται την περίοδο που εξετάζουμε, ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων του 1200 περίπου (Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Αθήνα 1977, σ. 49-50, πίν. 2) και ο άγιος Ιάκωβος ο Αδελφόθεος, περίπου 1260-1270 (ό.π., σ. 50, πίν. 3, 82), η ποιότητα των οποίων μαρτυρεί το σταθερό προσανατολισμό προς τα καλλιτεχνικά κέντρα της Κωνσταντινούπολης. Όπως άλλωστε ο μελετητής τους σημειώνει, από τους ζωγράφους που εργάστηκαν στο παρεκκλήσι της Παναγίας και στην Τράπεζα δεν έχει μείνει κανένα έργο σε φορητή εικόνα (ό.π., σ. 22).

17. Με εξαίρεση τη Μονή Θεολόγου στην Πάτμο, τον Ταξιάρχη στον Έμπολα και την Κυρά Χωστή στην Κάλυμνο, το Θάρι, την Καθολική στ' Αφάντου, τον Άγιο Ιωάννη Κουφά Παραδεισίου, τον Άγιο Γεώργιο Βάρδα Ρόδου, την Αγία Τριάδα στα Σπιτάκια Τήλου. Στον Άγιο Κήρυκο στο Βαθύ Καλύμνου συνεχίζονται οι εργασίες αποκάλυψης και στερέωσης. Η 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, υπεύθυνη για τα Δωδεκάνησα, παρά την υλικοτεχνική υποδομή της, δεν είναι ακόμα σε θέση δυστυχώς να ανταποκριθεί στις αυξημένες ανάγκες συντήρησης.

Μάμα του ίδιου νησιού, όπου η Ανάληψη καταλαμβάνει τον τρούλο και ολόσωμες ή ημίσωμες άγιες μορφές τους κατακόρυφους τοίχους.

Με τεχνοτροπικά κριτήρια στο α΄ μισό του 13ου αιώνα[18] μπορούν να χρονολογηθούν οι τοιχογραφίες των εξής μνημείων: το τρίτο στρώμα του Ταξιάρχη Μιχαήλ στο Θάρι, το δεύτερο του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στον Κουφά Παραδεισίου, το πρώτο του Αγίου Φανουρίου στη μεσαιωνική πόλη, όλα στη Ρόδο, το πρώτο στρώμα του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στα Επτά Βήματα, το πρώτο της Ζωοδόχου Πηγής στο Μονάγρι, και τα δύο στην Κω, οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Λακκί Λέρου, της Αγίας Βαρβάρας στους Σαννιάνους Τήλου, του Αγίου Νικήτα στο Αμαλί Χάλκης, το δεύτερο στρώμα του Αγίου Κηρύκου, το πρώτο του Ταξιάρχη Μιχαήλ στον Έμπολα, και τα δύο στο Βαθύ Καλύμνου, και το δεύτερο στρώμα της Τράπεζας της Μονής Θεολόγου στην Πάτμο. Αξίζει να σημειωθεί ότι στα νησιά Κάσος, Αστυπάλαια, Λειψοί και Καστελλόριζο δεν έχει διαπιστωθεί ύπαρξη εκκλησιών με βυζαντινές τοιχογραφίες, ενώ στη Νίσυρο δεν έχουν εντοπιστεί τοιχογραφίες που να αποδίδονται στο 13ο αιώνα.

Στον Άγιο Κήρυκο στο Βαθύ Καλύμνου αποκαλύφθηκαν πρόσφατα (1997) κάτω από τα επιχρίσματα τοιχογραφίες πολύ καλής ποιότητας σε δύο ή τρία στρώματα. Είναι πολύ πρόωρο να αναφερθούμε εκτενέστερα στις τοιχογραφίες αυτές λόγω των συνεχιζόμενων εργασιών αποκάλυψης και στερέωσης, μπορούμε όμως να χρονολογήσουμε με μία πρώτη εκτίμηση το δεύτερο στρώμα λίγο μετά το 1200, αν κρίνουμε από τους δύο υπερύψηλους ιεράρχες με τα λεπτογραμμένα και σχεδόν πανομοιότυπα χαρακτηριστικά, που εικονίζονται στο βόρειο τοίχο του Ιερού (Πίν. 83 α). Θα μπορούσαν να θεωρηθούν εξέλιξη του καλλιτεχνικού ρεύματος που αντιπροσωπεύεται από την τοιχογραφία του ιεράρχη Βασιλείου της ανώνυμης εκκλησίας της οδού Αγησάνδρου στη Ρόδο[19]. Η σύγκριση επίσης με τη μεγάλη τέχνη της εποχής, όπως το στρώμα του 1208/9 της Παναγίας στη Studenica, είναι καρποφόρα: οι ιεράρχες του Αγίου Κηρύκου και οι αντίστοιχοι της Studenica, όπως ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων της αψίδας[20], ανήκουν στο ίδιο καλλιτεχνικό ρεύμα που χρησιμοποιεί περιορισμένη χρωματική κλίμακα και μαλακό πλάσιμο στις ευγενικές φυσιογνωμίες που δεν αυλακώνονται πλέον από τις γραμμές των χαρακτηριστικών με την ένταση του τέλους του 12ου αιώνα. Δυστυχώς στην εκκλησία της Καλύμνου δεν έχουν σωθεί σκηνές και δεν έχουμε σαφή εικόνα για τη συνθετική αντίληψη του καλλιτέχνη. Το δεύτερο αυτό στρώμα ίσως ανήκει σε παραπάνω από ένα ζωγράφο, αφού ο άγιος Νικήτας στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού, μορφή που διατηρείται σχετικά καλύτερα (Πίν. 83 β), παρουσιάζει το ίδιο εξαίρετο σχέδιο με τους ιεράρχες στο Ιερό, αλλά το πλάσιμο είναι κάπως επίπεδο και οι χρωματισμοί πιό φειδωλοί. Οι μορφές, μνημειακά στημένες, αποπνέουν ατμόσφαιρα μελαγχολίας και παρά την κακή διατήρηση του ζωγραφικού διακόσμου η ποιότητα δείχνει τη σταδιακή μεταμόρφωση της κομνήνειας κοινής στις αρχές του 13ου αιώνα.

Οι τοιχογραφίες της Ζωοδόχου Πηγής στο Μονάγρι της Κω[21] σώζονται πολύ αποσπασματικά και σε κακή κατάσταση. Το πρώτο στρώμα, που καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα της εκκλησίας, ανήκει σε καλλιτέχνη με γνώση και ευαισθησία, δημιουργό μεγάλων και ισορροπημένων συνθέσεων, όπως η Γέννηση και τα Εισόδια της Παναγίας στον κυρίως ναό. Ορισμένες μορφές στηθαίων αγίων, όπως ο άγιος

18. Για την επισκόπηση των τοιχογραφιών του τέλους του 12ου αιώνα στα Δωδεκάνησα βλ. Κατσιώτη - Αρχοντόπουλος, 12ος αι. Ας θεωρηθεί ότι το ανά χείρας άρθρο αποτελεί τη συνέχεια του προηγούμενου, για το λόγο αυτό δεν θα γίνει αναφορά εδώ στην τέχνη και στις τοιχογραφίες του τέλους του 12ου αιώνα στα Δωδεκάνησα.

19. Οι τοιχογραφίες της ανώνυμης εκκλησίας της οδού Αγησάνδρου θεωρήθηκαν συγγενικές με αυτές του παρεκκλησίου της Παναγίας στην Πάτμο, ό.π., σ. 379, πίν. 153γ. Στο άρθρο αυτό έγινε επίσης μικρή αναφορά στην εκκλησία της Καλύμνου.

20. G. Millet, A. Frolow, La peinture du Moyen Âge en Yougoslavie, I, Paris 1954, πίν. 35,1.

21. Σύντομη μνεία της εκκλησίας και των τοιχογραφιών της: Kalopissi-Verti, Kos, σ. 249. Σε πρόσφατη ανακοίνωση της Ευ. Παπαθεοφάνους-Τσουρή στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας, Τέχνης και Αρχαιολογίας της Κω, Μάιος 1997 (υπό έκδοση), χρονολογήθηκε στην πρώτη τριακονταετία του 13ου αιώνα.

Μάμας που διακρίνεται καλύτερα, εντυπωσιάζουν με την καθαρότητα του σχεδίου και το αρμονικό χρωματολόγιο (Πίν. 84 α). Η ηρεμία των μορφών αυτών έρχεται σε αντίθεση με τους αποστόλους της Ανάληψης στο Ιερό με τις αβέβαιες, ανήσυχες –σχεδόν χορευτικές– κινήσεις και την ταραγμένη πτυχολογία, η οποία διακρίνεται από υστεροκομνήνεια εκζήτηση (Πίν. 84 β). Οι τοιχογραφίες αυτές θα πρέπει πιθανότατα να τοποθετηθούν στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα και να συγκριθούν στα επιμέρους χαρακτηριστικά ακόμη και με μνημεία του τέλους του προηγούμενου, όπως με τον Άγιο Μηνά στη Λίνδο Ρόδου[22].

Στο ναό του Ταξιάρχη στον Έμπολα Καλύμνου οι τοιχογραφίες της αψίδας με τη Δέηση (Πίν. 85 α) και τους συλλειτουργούντες ιεράρχες ανήκουν στο παλαιότερο στρώμα. Οι μορφές, με τον Πρόδρομο από τη Δέηση ως το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα, διακρίνονται για την καθαρότητα του σχεδίου (Πίν. 85 β): το πλάσιμο είναι σχετικά επίπεδο, αλλά τα μαλλιά και τα γένια σχεδιάζονται λεπτομερειακά με καλλιγραφική διάθεση. Η ίδια προσοχή δίνεται στα λεπταίσθητα χαρακτηριστικά του προσώπου και στα μακριά χωρίς αρθρώσεις δάκτυλα του αγίου που ατενίζει τον θεατή με ήρεμη, στοχαστική διάθεση. Το στρώμα αυτό έχει συγκριθεί[23] με τοιχογραφίες των πρώτων δεκαετιών του 13ου αιώνα –στις οποίες θεωρούμε ότι πρέπει να χρονολογηθεί– όπως του Αγίου Νικολάου της Χαλιδούς στην Αττική[24] και της Αγίας Άννας στο Αμάρι Κρήτης (1195 ή 1225)[25].

Στο πρώτο στρώμα του παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου του Αγίου Ιωάννη στα Επτά Βήματα στην Κω[26], που περιλαμβάνει τρεις σκηνές της ζωής του Προδρόμου στο νότιο τοίχο, τα κομνήνεια χαρακτηριστικά είναι εντονότερα. Στην παράσταση της Αλαλίας του Ζαχαρία, που διατηρείται σχετικά καλύτερα, οι μορφές είναι ψηλόλιγνες, χωρίς όγκο, με λεπτές αναλογίες και μακριά δάχτυλα (Πίν. 86). Η πτυχολογία είναι γενικά επίπεδη, χωρίς ιδιαίτερη πλαστικότητα και ο χώρος δισδιάστατος. Στα γυμνά μέρη του σώματος χρησιμοποιείται σκουρόχρωμος προπλασμός και τονίζονται τα περιγράμματα. Η γραμμή παίζει σημαντικό ρόλο στα χαρακτηριστικά του προσώπου και στο διαχωρισμό της γενειάδας, χωρίς όμως να φθάνει σε υπερβολές. Τα γένια και τα μαλλιά αποδίδονται με λεπτές άσπρες πινελιές πάνω σε γκρίζα επιφάνεια. Το σύνολο αποπνέει ιερατικότητα και ηρεμία. Θα πρέπει να σημειώσουμε την ομοιότητα του Ζαχαρία με ορισμένα κεφάλια αποστόλων από την εκκλησία των Αρχαγγέλων στο Prilep, που χρονολογούνται στο 12ο-13ο αιώνα[27], και αγίων από την Επισκοπή Μάνης των αρχών του 13ου αιώνα[28]. Παρόμοια χαρακτηριστικά συναντώνται σε επαρχιακά μνημεία των πρώτων δεκαετιών του 13ου αιώνα, όπως στον Άγιο Πέτρο έξω από τα Καλύβια Κουβαρά (1231/2)[29]. Τα στοιχεία αυτά είναι κοινά σε τοιχογραφίες του 12ου-13ου αιώνα, στις πρώτες δεκαετίες του οποίου θα πρέπει να τοποθετηθούν οι τοιχογραφίες της Κω.

22. Κατσιώτη, Αρχοντόπουλος, 12ος αι., σ. 381, πίν. 154γ.

23. Κατσιώτη, Έμπολας, σ. 244-245, εικ. 6, 7, 8.

24. Χ. Μπούρας, Α. Καλογεροπούλου, Ρ. Ανδρεάδη, Εκκλησίες της Αττικής, Αθήνα 1969, πίν. 202.

25. Kreta, εικ. 232. Σ. Παπαδάκη, Οι τοιχογραφίες της Αγίας Άννας στο Αμάρι. Παρατηρήσεις σε μια παραλλαγή της Δεήσεως, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ζ' (1973-1974), πίν. 9. Διατυπώθηκε ακόμη η άποψη, που ακολουθεί παλαιότερη του Gerola, ότι η χρονολογία θα πρέπει να διαβαστεί 1195 και όχι 1225· Σ. Μαδεράκης, Μία εκκλησία στην επαρχία Σελίνου: Ο Χριστός στα Πλεμενιανά, Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Άγιος Νικόλαος 1981, Β', Ηράκλειο 1985, σ. 290.

26. Αγγ. Κατσιώτη, Οι σκηνές της ζωής του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο της Κω, Ζ' Συμπόσιο ΧΑΕ, σ. 37. Η ίδια, Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη βυζαντινή τέχνη, Αθήνα 1998, εικ. 110-112.

27. P. Miljković-Pepek, Contribution aux recherches sur l'évolution de la peinture en Macédoine au XIIIe siècle, Symposium de Sopočani 1965, Beograd 1967, εικ. 2. Τοιχογραφίες αποτοιχισμένες, σήμερα στο Μουσείο του Prilep.

28. Δρανδάκης, Μέσα Μάνη 1995, πίν. 49.

29. Pansélinou, Kalyvia-Kouvara, πίν. 38. Για το μνημείο και τη χρονολογία βλ., επίσης, Ν. Πανσελήνου, Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά Αττικής, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΔ' (1987-1988), σ. 173-187.

Από την Αγία Βαρβάρα στους Σαννιάνους Τήλου[30] μόνο η τοιχογράφηση της αψίδας έχει ξεφύγει από το λευκό επίχρισμα. Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση μία μάλλον ασυνήθιστη Δέηση[31]. Τον ένθρονο Χριστό δορυφορούν σε δέηση οι ολόσωμοι άγιοι Νικόλαος και Ιωάννης Θεολόγος[32] (Πίν. 87 α). Οι ψηλόλιγνοι κορμοί[33], υπολείμματα του όψιμου κομνήνειου μανιερισμού, η επιτήδευση των πτυχώσεων, η έντονα διακοσμητική διάθεση στα ενδύματα[34] (Πίν. 87 β) έχουν τις ρίζες τους στην καλλιγραφία του 12ου αιώνα. Εδώ όμως ο ζωγράφος εκφράζει την τάση για ανανέωση μέσα από την υπερβολή των χαρακτηριστικών της τέχνης του. Η συσσώρευση αυτών των στοιχείων σε συνδυασμό με το ζωγραφικό πλάσιμο του προσώπου με βαθύχρωμο προπλασμό και την απόδοση της γενειάδας που συσχετίζει τις τοιχογραφίες της Αγίας Βαρβάρας με εκείνες του βαπτιστηρίου της Κω, μας οδηγεί στην ένταξη των τοιχογραφιών αυτών στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα. Νομίζουμε, επιπλέον, ότι η τέχνη που αντιπροσωπεύουν οι τοιχογραφίες της Αγίας Βαρβάρας θα πρέπει να παραλληλισθεί με τη ζωγραφική στην Παναγία Βλαχέρνα στο Μέζαπο Μάνης, για την οποία έχουν προταθεί χρονολογήσεις από τα τέλη του 12ου έως τα τέλη του 13ου αιώνα[35]. Και εκεί η πλαστικότητα και η ζωγραφικότητα στα πρόσωπα συνδυάζεται με την επιμήκυνση των σωμάτων, η πτυχολογία όμως διαφοροποιείται. Στην εκκλησία του Μέζαπου η σκληρή, γραμμική πτυχολογία πλησιάζει περισσότερο προς τα εκφυλισμένα κομνήνεια πρότυπα, όπως αυτά εκφράζονται από ορισμένες τοιχογραφίες στον Άγιο Μάμα στον Καραβά Κούνου Μάνης (1232)[36]. Αντίθετα, στην εκκλησία της Τήλου οι κομνήνειες καταβολές είναι, πιστεύουμε, περισσότερο ζωντανές, άρα οικείες, λόγος για τον οποίο θεωρούμε ότι προηγείται χρονολογικά και θα πρέπει να τοποθετηθεί στο α′ τέταρτο του 13ου αιώνα.

Από τον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Λακκί Λέρου το μόνο[37] ορατό τμήμα από την αρχική διακόσμηση, και αυτό σε κακή κατάσταση, είναι η Κοινωνία της οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας στο βορειοδυτικό τμήμα της εκκλησίας (Πίν. 88 α). Η χρήση της γραμμής στη δήλωση των χαρακτηριστικών έχει υποχωρήσει και συνδυάζεται με ιδιαίτερα σκουρόχρωμο προπλασμό και πράσινες σκιές στα γυμνά μέρη και στα πρόσωπα. Οι μορφές, ψιλόλιγνες, με μακριά λεπτά δάκτυλα, μαρτυρούν σχέσεις με καλά πρό-

30. Αδημοσίευτη. Για τις εκκλησίες της Τήλου βλ: Η. Κόλλιας, Ιχνογράφημα της Τήλου, Δωδεκανησιακά Χρονικά 3 (1974), σ. 1-32. Ε. Παπαβασιλείου, Το ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Τήλου, ΙΔ′ Συμπόσιο ΧΑΕ, σ. 35-36. Οι τοιχογραφίες της Τήλου και της Χάλκης θα δημοσιευθούν από την Ε. Παπαβασιλείου και την υπογράφουσα, σε συνεργασία με την Ιω. Μπίθα, στα πλαίσια του Corpus των βυζαντινών τοιχογραφιών της Ελλάδας, ερευνητικού προγράμματος της Ακαδημίας Αθηνών.

31. Ίσως θα πρέπει να νοηθεί ως σύμπτυξη του θέματος της Δέησης και των συλλειτουργούντων.

32. Με αυτά τα δεδομένα, η αφιέρωση της εκκλησίας θα πρέπει να ήταν αρχικά στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο ή στον Άγιο Νικόλαο.

33. Ας συγκριθούν με τους υπερύψηλους ιεράρχες της Επισκοπής Μάνης (αρχές 13ου αιώνα), Δρανδάκης, Μέσα Μάνη 1995, εικ. 8.

34. Έχει επισημανθεί ότι η επιτοίχια χρήση των διακοσμητικών στοιχείων, έτσι, ώστε να θυμίζει έργο μικροτεχνίας, προδίδει επαρχιακή αντίληψη, βλ. Μουρίκη, Σπηλιά Πεντέλης, σ. 105.

35. Για την εκκλησία στο Μέζαπο έχουν προταθεί διάφορες χρονολογήσεις: S. Tomekovic, Le décor peint de l'église de Blacherna à Mezapos (Le Magne), Zbornik za Likovne Umetnosti, 19 (1983), σ. 1-16 (τέλος 12ου αι.). Ν. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές - Χ. Κωνσταντινίδη, Έρευνα στη Λακωνική Μάνη, ΠΑΕ 1981, σ. 261-263, πίν. 185α,β, 186α (τελευταία δεκαετία 13ου αιώνα). Καλοπίση-Βέρτη, Πολεμίτα, σ. 471 (περίπου 1260-1280). M. Panayotidi, Quelques notes sur une petite église du XIVe siècle dans le Magne, Στέφανος, Studia byzantina ac slavica Vladimiro Vavrinek ad annum sexagesimum quintum dedicata, Byzantinoslavica LVI (1995), τχ. 3, σ. 738 (ανάμεσα στο 1250-1275). Νομίζουμε ότι οι δύο τελευταίες απόψεις είναι οι πιθανότερες.

36. Πρβλ. τον άγγελο που κρατά τη δόξα και τους αποστόλους της Ανάληψης (Χ. Κωνσταντινίδη, Ο Άγιος Μάμας στον Καραβά Κούνου Μέσα Μάνης, ΛακΣπ 10 (1990), εικ. 4, 6). Επίσης, πρβλ. τον άγγελο που κρατά τη δόξα (Κούνος) και τον Ιωσήφ από τη Γέννηση (Μέζαπο) στο Ν. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές - Χ. Κωνσταντινίδη, Έρευνα στη Λακωνική Μάνη, ΠΑΕ 1981, πίν. 183α και 185β.

37. Παλαιότερα διακρίνονταν και δύο αδιάγνωστοι άγιοι στο κεντρικό κλίτος. Σήμερα έχουν εξαφανιστεί από τα αλλεπάλληλα επιχρίσματα.

τυπα. Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του αββά Ζωσιμά μπορούν να παραλληλιστούν τόσο με αυτά του προφήτη Ζαχαρία από το βαπτιστήριο της Κω, όσο και με του Ιωάννη Θεολόγου από την Αγία Βαρβάρα της Τήλου, μνημεία που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Η τοιχογραφία της Λέρου θα πρέπει να τοποθετηθεί κατ' αρχήν στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα[38], με επιφυλάξεις μέχρι την αποκάλυψη του υπόλοιπου τοιχογραφικού διακόσμου.

Με τις εξαιρετικές τοιχογραφίες της Τράπεζας της Μονής Θεολόγου στην Πάτμο πρώτος ασχολήθηκε ο Ορλάνδος[39]. Οι απόψεις των Χατζηδάκη[40], Μουρίκη[41], Κόλλια[42] συμφωνούν στο ότι η αρχική τοιχογράφηση είναι σύγχρονη με το παρεκκλήσι της Παναγίας, δηλαδή του τέλους του 12ου αιώνα, ενώ ο Ορλάνδος[43] ανεβάζει τη χρονολόγηση στις αρχές του 13ου. Στο δεύτερο στρώμα τοιχογραφιών (Πίν. 88 β), που συμπίπτει με τη μετασκευή του κτιρίου, είχε διακρίνει ο Ορλάνδος δύο φάσεις, άποψη που υιοθέτησαν οι Χατζηδάκης[44], Hadermann-Misguich[45], Skawran[46], Κόλλιας[47] και Παπαδόπουλος[48]. Αντίθετα, ο Βοκοτόπουλος θεώρησε ενιαίο όλο το δεύτερο στρώμα της Τράπεζας και το χρονολόγησε στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα, βάσει κυρίως εικονογραφικών λεπτομερειών[49]. Ο Djurić[50], επίσης, αναφέρθηκε σε ένα ζωγράφο χρονολογώντας τις τοιχογραφίες της Τράπεζας ανάμεσα στα 1230 και 1240. Είναι ενδιαφέρουσα η άποψή του ότι έχουν άμεση σχέση με την τέχνη της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Πράγματι, η προέλευση του ή των εξαιρετικών ζωγράφων –είναι προφανές, λόγω της ποιότητας, ότι δεν πρόκειται για τοπικό εργαστήριο– εγείρει προβληματισμούς. Είναι γνωστό ότι οι συναλλαγές της Μονής από τις αρχές του 13ου αιώνα ήταν προσανατολισμένες προς τις δυτικές ακτές της Μ. Ασίας, περιοχές που, μετά το 1204, απορρόφησαν για τους γνωστούς πολιτικούς και οικονομικούς λόγους το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητάς της[51]. Είναι γνωστό[52], επίσης, το ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων της Νίκαιας, ιδίως του Θεόδωρου Α' Λάσκαρη, για τα συμφέροντα της Μονής και τις κτήσεις της, πράγ-

38. Ο Η. Κόλλιας (Σχεδίασμα, σ. 36-37) έχει την άποψη ότι η Κοινωνία της οσίας Μαρίας Αιγυπτίας θα πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο 1200 και την αποδίδει στον κύκλο καλλιτεχνών που η Μονή Πάτμου κάλεσε για να διακοσμήσουν το παρεκκλήσι της Παναγίας, την Τράπεζα της μονής, το σπήλαιο της Αποκάλυψης και το πρώτο στρώμα των Αγίων Αποστόλων στο Άργος Καλύμνου. Άλλωστε, η εκκλησία της Λέρου ήταν και παραμένει πατμιακό μετόχι. Όμως το μικρό αυτό ορατό τμήμα του Ζωσιμά με τη Μαρία Αιγυπτία μας δίνει την εντύπωση ότι το ποιοτικό επίπεδο στο Θεολόγο Λέρου είναι χαμηλότερο από τα προαναφερθέντα μνημεία.

39. A. Orlandos, Fresques byzantines du monastère de Patmos, CahArch 12 (1962), σ. 285-302. Α. Ορλάνδος, Η εν Πάτμω Μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Η αρχιτεκτονική και αι βυζαντιναί τοιχογραφίαι της, Η βυζαντινή τέχνη, τέχνη ευρωπαϊκή. Διαλέξεις, Αθήναι 1964, σ. 68-87. Ο ίδιος, Αρχιτεκτονική και τοιχογραφίαι, σ. 70 και σποραδικά.

40. Μ. Χατζηδάκης, ΠΕ, Θ', Αθήνα 1979, σ. 408.

41. D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries, DOP 34-35 (1982), σ. 116.

42. Η. Κόλλιας, Πάτμος, στη σειρά Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα. Ψηφιδωτά, Τοιχογραφίες, Αθήνα 1986, σ. 12-35. Ο ίδιος, Τοιχογραφίες, στο συλλογικό έργο: Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου, Αθήναι 1988, σ. 59-66.

43. Ορλάνδος, Αρχιτεκτονική και τοιχογραφίαι, σ. 268-270.

44. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 408.

45. Hadermann-Misguich, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 270-271.

46. A. Skawran, The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece, Pretoria 1982, σ. 177-178.

47. Κόλλιας, Πάτμος, σ. 25-26. Ο ίδιος, Θησαυροί, σ. 65-66.

48. Στ. Παπαδόπουλος, Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, Πάτμος 1987, σ. 41.

49. Οι απόψεις του Π. Βοκοτόπουλου για το δεύτερο στρώμα των τοιχογραφιών θεωρούμε ότι τοποθέτησαν το πρόβλημα σε ορθότερη βάση (Παρατηρήσεις στις βυζαντινές τοιχογραφίες της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, Συμπόσιο Πάτμου, σ. 201-202).

50. Djurić, La peinture murale, σ. 208-209.

51. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Τα πλοία της Μονής Πάτμου (11ος-13ος αιώνας), Συμπόσιο Πάτμου, σ. 100-114.

52. Angold, ό.π., σποραδικά. Ας σημειωθεί επίσης ότι το μεγαλύτερο μέρος των κτήσεων της μονής, άρα και των ενδιαφερόντων της κατά το 13ο αι., βρισκόταν στα απέναντι εδάφη της Μικράς Ασίας, χάρη στη γενναιοδωρία και το διαρκές ενδιαφέρον των Λασκαριδών (Ο ίδιος, Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081-1261, Cambridge 1995, σ. 321).

μα που θα δικαιολογούσε τη μετάκληση των καλλιτεχνών από εκεί. Δυστυχώς από την τέχνη της Νίκαιας δεν έχουν σωθεί παρά ελάχιστα σπαράγματα, από τα οποία διατηρείται καλύτερα ένα κεφάλι μάρτυρα από τις τοιχογραφίες του βόρειου παρεκκλησίου της Αγίας Σοφίας, που έχει χρονολογηθεί στο δεύτερο τέταρτο ή στα μέσα του 13ου αιώνα[53], και λίγα τμήματα τοιχογραφιών σε ναούς που βρίσκονταν σε εδάφη επιρροής της αυτοκρατορίας, αρκετά μεταγενέστερα όμως[54]. Το κεφάλι αυτό του μάρτυρα με την κλασική ομορφιά και τα ήρεμα χαρακτηριστικά δεν έχει άμεση σχέση με τις τοιχογραφίες της Τράπεζας Πάτμου αλλά με δύο άλλα σύνολα από τη Ρόδο, που θα εξετάσουμε ευθύς αμέσως.

Από τα σημαντικότερα μνημεία της περιοχής είναι χωρίς αμφιβολία το καθολικό της Μονής του Ταξιάρχη Μιχαήλ στο Θάρι Ρόδου[55] (Πίν. 89, 90). Παρά το γεγονός ότι λείπει η μονογραφία για την εκκλησία, που θα έλυνε πολλά από τα προβλήματα που συνδέονται με την τέχνη που αντιπροσωπεύει, εντούτοις υπάρχουν σποραδικές αναφορές, κυρίως στις τοιχογραφίες του τρίτου στρώματος που μας ενδιαφέρει. Το ποιοτικό τους επίπεδο συνδέθηκε με το καλλιτεχνικό περιβάλλον της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και του τοποτηρητή της στη Ρόδο Λέοντα Γαβαλά και τοποθετήθηκαν στα χρόνια 1226-1234[56]. Υποθέτουμε ότι το Θάρι ήταν η απαρχή ή η κορωνίδα της καλλιτεχνικής δραστηριότητας-προγράμματος των Γαβαλάδων[57], που πιθανότατα περιέλαβε και τον Άγιο Φανούριο στη μεσαιωνική πόλη Ρόδου, αλλά εξαιτίας της σχετικά βραχύχρονης και εξαιρετικά ταραγμένης επικυριαρχίας τους δεν είχε συνέχεια. Η δημοσίευση ενός εξίσου σημαντικού τοιχογραφικού συνόλου στην Κρήτη, του Αγίου Νικολάου στα Κυριακοσέλλια Αποκόρωνα[58], που συνδέθηκε με τη δραστηριότητα του αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Βατάτζη σε γειτονικό φρούριο το 1230-1236, θα αποτελέσει ουσιαστικό βήμα για την αποκρυστάλλωση του χαρακτήρα της τέχνης της Νίκαιας. Από την κρητική εκκλησία έχουν δημοσιευτεί ελάχιστες τοιχογραφίες. Αν συγκριθούν[59] παραστάσεις των δύο μνημείων, όπως η σκηνή της Θε-

53. M. Restle, Byzantine Wallpaintings in Asia Minor, III, Recklinghausen 1967, πίν. 551.

54. Όπως στην εκκλησία της Παναγίας Παντοβασίλισσας (Kemerli kilise) στην Τρίγλεια της Βιθυνίας με τοιχογραφίες πολύ καλής τέχνης των αρχών του 14ου αιώνα, βλ. C. Mango - I. Sevčenko, Some Churches and Monasteries of the Southern Shore of the Sea of Marmara, DOP 27 (1973), σ. 238-240, εικ. 31-36. Βέβαια οι τοιχογραφίες αυτές πιθανόν να συνδέονται άμεσα με την τέχνη της Κωνσταντινούπολης και με τους τρόπους που αυτή διαμορφώθηκε μετά το 1261, όπως συνδέθηκε η Παναγία «η Επίσκεψις», ψηφιδωτή εικόνα του τέλους του 13ου αιώνα, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, κειμήλιο προσφύγων από την Τρίγλεια (Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Αθήνα 1998, σ. 34, εικ. 7).

55. Αναφορά στο μνημείο και στις τοιχογραφίες: P. Lojacono, Pitture parietali bizantine rodiote, Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini di Palermo (1951) II (1953), σ. 175-177. Ο ίδιος, Il monastero di Thari in Rodi, Palladio, fasc. IV, Οκτ.-Δεκ. 1951, σ. 153-160. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, σ. 97-98, σ. 197-200. Γ. Κωνσταντινόπουλος, Η. Κόλλιας, Παλαιοχριστιανικαί και βυζαντιναί έρευναι εις την Ρόδον, ΑΑΑ ΙΙ (1968), σ. 264, εικ. 2. ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, σ. 34, Πίν. 49α-51β. ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, σ. 31, Πίν. 57α, β, σ. 539. Πίν. 396α, γ. Η. Κόλλιας, Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, Αθήνα 1994, σ. 110, εικ. 57-58.

56. Τ. Παπαμαστοράκης, Η σημασία των προφητών στον τρούλο της Παναγίας του Άρακος και οι αντίστοιχες περιπτώσεις της Παναγίας Μυριοκεφάλων και της Παναγίας της Veljusa, ΑΔ 40 (1985), Μελέτες, σ. 87-88. Αχειμάστου, Αιγαίο, σ. 148. Έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη ότι οι τοιχογραφίες του τρίτου στρώματος χρονολογούνται μετά τα μέσα του 13ου αιώνα, βλ, S. Kalopissi-Verti, Osservazioni iconografiche sulla pittura monumentale della Grecia durante il XIII secolo, Corso di cultura sull' arte ravennate e Bizantina XXXI (1984), σ. 192.

57. Ίσως θα πρέπει να συσχετιστεί αυτή η υπόθεση με την αντίστοιχη διαπίστωση για την οικοδομική δραστηριότητα των Λασκαριδών στη Μικρά Ασία, που θεωρήθηκε επίσης ως ένα είδος προγράμματος, βλ. H. Buchwald, Laskarid Architecture, JÖB 28 (1979), σ. 262.

58. Kreta, σ. 96, 245-249, εικ. 204, 205. Μ. Μπορμπουδάκης, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στα Κυριακοσέλλια, Β' Συμπόσιο ΧΑΕ, σ. 64-65. Ο ίδιος, Η βυζαντινή τέχνη, σ. 40-47. Επίσης, Μ. Ανδριανάκης, Νέα στοιχεία και απόψεις για την μνημειακή τέχνη της Κρήτης κατά την Β' βυζαντινή περίοδο, Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Β', Χανιά 1991, σ. 26-27, πίν. 24β, 25α.

59. Στις συγκρίσεις μεταξύ του ροδιακού και του κρητικού μνημείου θα πρέπει να συνυπολογιστούν οι στενοί δεσμοί της δυναστείας των Γαβαλάδων με την Κρήτη και συγκεκριμένα με την επαρχία Αποκορώνου, όπου βρίσκονται τα Κυριακοσέλλια. Ήδη την εποχή των Αγγέλων (1185-1204) οι Γαβαλάδες είχαν κτήματα στην Κρήτη, στις επαρχίες Κισάμου και Αποκορώνου

ραπείας του τυφλού στα Κυριακοσέλλια[60], που οφείλεται στον δεύτερο από τους τρεις ζωγράφους που εργάστηκαν στην εκκλησία, με τη σκηνή της Σαμαρείτισας στο Θάρι, διαπιστώνουμε ομοιότητα στις λιτές και ήρεμες συνθέσεις, στις αναλογίες των ανάλαφρων μορφών που μοιάζουν να αιωρούνται στο χώρο και την κομψή πτυχολογία, που, παρά τις κομνήνειες καταβολές της, απέχει αρκετά από την «κραυγαλέα» αντιμετώπιση της προηγούμενης περιόδου. Η διακόσμηση της κρητικής εκκλησίας τοποθετήθηκε για ιστορικούς λόγους ανάμεσα στο 1230 και 1236[61]. Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η εποχή ανάμεσα στο 1234 και στο 1240, οπότε επικρατεί ειρήνη και ηρεμία στη Ρόδο των Γαβαλάδων[62], προσφέρεται για καλλιτεχνικές και οικοδομικές δραστηριότητες.

Ιδιαίτερα σημαντικό για την κατανόηση της φυσιογνωμίας της τέχνης στη Ρόδο φαίνεται να είναι το πρώτο στρώμα των τοιχογραφιών του Αγίου Φανουρίου στη μεσαιωνική πόλη Ρόδου[63], που περιορίζεται στο Ιερό (Πίν. 91, 92). Οι τοιχογραφίες αυτές, αν και σκεπασμένες με αιθάλη και εν μέρει σφυροκοπημένες σε ένα ναό που υποφέρει από την καθημερινή χρήση, εντυπωσιάζουν με την ποιότητά τους και αποδεικνύουν, όπως έχει επισημανθεί, το υψηλό επίπεδο της τέχνης στην πόλη της Ρόδου των πρώτων δεκαετιών του 13ου αιώνα[64]. Τα κεφάλια των αγγέλων της Ανάληψης με τα λεπτά, ευγενικά χαρακτηριστικά, σε συνάρτηση με τους αγγέλους από την ίδια παράσταση στο Θάρι, καθώς και οι ψιλόλιγνες μορφές των ιεραρχών της αψίδας, δείχνουν ότι οι συγγένειες μεταξύ της τέχνης του Αγίου Φανουρίου και του Θάρι, όσο αφορά στο υψηλό ποιοτικό τους επίπεδο, είναι άμεσες και εντυπωσιακές και δεν θα πρέπει να περιοριστούν μόνο στο σύγχρονο προσδιορισμό της κατασκευής τους. Η σύγκριση των επιμέρους χαρακτηριστικών των μορφών, όπως της Παναγίας και των αγγέλων της Ανάληψης από τον Άγιο Φανούριο, των αγγέλων της Ανάληψης στο Θάρι και του μάρτυρα από την Αγία Σοφία της Νίκαιας, μας βεβαιώνει για την κοινή καταγωγή και εκπόρευση της τέχνης τους.

Στην ίδια εποχή περίπου, δηλαδή στη δεύτερη εικοσαετία του 13ου αιώνα, έχει τοποθετηθεί[65] το δεύτερο στρώμα του ναού του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στον Κουφά Παραδεισίου Ρόδου[66], που διασώζει λίγες τοιχογραφίες στο νάρθηκα, ανάμεσά τους τον άγιο Μερκούριο έφιππο στη δυτική άκρη του νότιου τοίχου (Πίν. 93) και τη Βάπτιση στη νότια πλευρά της καμάρας (Πίν. 94). Θα μπορούσαμε να επισημάνουμε την εξαιρετική πτυχολογία των αγγέλων από τη Βάπτιση, αλλά είναι δύσκολη η εξαγωγή

Χανίων. Μάλιστα στην περιοχή Κεφαλάδες υπάρχει χωριό με την ονομασία Γαβαλοχώρι. Ο Λέων Β' Γαβαλάς, γιός του Ιωάννη Γαβαλά, μετά το θάνατο του πατέρα του το 1250, ιδιώτευσε στην Κρήτη (Α. Σαββίδης, Η γενουατική κατάληψη της Ρόδου το 1248-1250 μ.Χ. Πρακτικά Τριημέρου Αιγαίου, 21-23 Δεκ. 1989, Παρνασσός ΛΒ' (1990), σ. 198, υποσημ. 71). Μέλη της οικογένειας ήταν κάτοχοι μεγάλων εκτάσεων γης στη Μικρά Ασία και συγκεκριμένα στην περιοχή της Εφέσου και της Σμύρνης τον 13ο αιώνα (P. Charanis, On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, Byzantinoslavica XII (1951), σ. 100). Ας σημειωθεί ότι η περιοχή της Σμύρνης και του Νυμφαίου υπήρξε το πραγματικό κέντρο της εξουσίας των Λασκαριδών και της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, ενώ η ίδια η Νίκαια ήταν περισσότερο το ενδιαίτημα του πατριάρχη, βλ. H. Ahrweiler, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turcques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle, Travaux et Mémoires 1 (1965), 3, σ. 169.

60. Bissinger, Kreta, εικ. 25.

61. Μπορμπουδάκης, Η βυζαντινή τέχνη, σ. 46. Εκτός από τα Κυριακοσέλλια πιθανόν να υπάρχουν και άλλα μνημεία στην Κρήτη που να συνδέονται με την τέχνη της Νίκαιας, όπως το αρχικό στρώμα της Παναγίας στο Φόδελε Μαλεβιζίου, βλ. Μ. Μπορμπουδάκης, Τοιχογραφίες της Παναγίας του Φόδελε, Δ' Συμπόσιο ΧΑΕ, σ. 52.

62. Σαββίδης, Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων, σ. 419-420.

63. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, σ. 164-173. Αχειμάστου, Αιγαίο, σ. 152, εικ. 27.

64. Αχειμάστου, Αιγαίο, σ. 152. Πρβλ. επίσης με τα συμπεράσματα για την τέχνη του τέλους του 12ου αι. στη Ρόδο στο Κατσιώτη, Αρχοντόπουλος, 12ος αι., σ. 380-383.

65. Αχειμάστου, Αιγαίο, σ. 146, 152. Η Βάπτιση, σύμφωνα με την συγγραφέα, ακολουθεί την τεχνοτροπία του Θάρι.

66. Σύντομη αναφορά στην εκκλησία και τις τοιχογραφίες: ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, σ. 35, πίν. 52α-53β. Είναι ενδιαφέρον ότι στο Θάρι, στον Κουφά και στην Τράπεζα της Πάτμου παρατηρήθηκαν κοινές οικοδομικές μέθοδοι, όπως η εσωτερική επένδυση του ανατολικού μέρους του ναού με παχύ τοίχο, βλ. Κωνσταντινόπουλος, Κόλλιας, ό.π., σ. 264.

ακριβέστερων συμπερασμάτων λόγω της κακής διατήρησης των τοιχογραφιών και των μεταγενέστερων επιζωγραφήσεων.

Στον Άγιο Νικήτα στο Αμαλί Χάλκης όλος σχεδόν ο τοιχογραφικός διάκοσμος είναι κρυμμένος κάτω από παχύ στρώμα κρυσταλλικού άλατος, που έχει δυστυχώς καταστρέψει σε μεγάλο βαθμό τη ζωγραφική επιφάνεια. Δύο-τρία κεφάλια διακρίνονται μόνο από το στρώμα του 13ου αιώνα με εντυπωσιακότερο ένα κεφάλι αγγέλου ζωγραφισμένο σε αβαθή κόγχη του βόρειου τοίχου (Πίν. 95 α). Παρά τα γραμμικά καστανέρυθρα χαρακτηριστικά, η πλαστικότητα είναι εμφανής και επιτείνεται από τις πλατιές πινελιές που ακολουθούν τα περιγράμματα και καταλήγουν ήπια σε ρόδινους τόνους. Η πρασινωπή σκιά χρησιμοποιείται με φειδώ. Πρόκειται προφανώς για ικανό ζωγράφο που χαρίζει στις μορφές του ευγένεια, ηρεμία και κάποια αίσθηση του μνημειακού. Αρχαϊκό στοιχείο αποτελούν τα αγιωνύμια, όπου το Α (άγιος) κλείνεται σε κύκλο[67]. Τα ελάχιστα σπαράγματα που σώζονται σήμερα (Πίν. 95 β) πιστεύουμε ότι θα πρέπει να χρονολογηθούν στη δεύτερη τριακονταετία του αιώνα και να θεωρηθούν ότι συγγενεύουν όχι μόνο τεχνοτροπικά αλλά και ως προς το ήθος και την ποιότητα με το πρώτο στρώμα των Αγίων Ιωάννη Προδρόμου και Νικολάου στο Σταυροπήγι Μεσσηνίας[68]. Είναι σκόπιμη η σύγκριση με το διάκονο από τον Άγιο Γεώργιο στον Ωρωπό (1230-1240), όπου, πέρα από κάποια κοινά τεχνοτροπικά γνωρίσματα, η γενική εντύπωση που σημειώνεται από τον μελετητή τους είναι η υποχώρηση του υστεροκομνήνειου μανιερισμού και της διακοσμητικής διάθεσης προς ένα πρώιμο κλασικισμό[69]. Συγκριτικά, οι μορφές της εκκλησίας της Χάλκης θεωρούμε ότι ανήκουν σε τέχνη που διαγράφει με περισσότερη ευκρίνεια και με ζωγραφικότερο τρόπο τους όγκους στα πρόσωπα.

Ανακεφαλαιώνοντας τις παρατηρήσεις μας για τα μνημεία του πρώτου μισού του 13ου αιώνα, που μόλις εξετάσαμε, μπορούμε να τα διακρίνουμε σε τέσσερις κατηγορίες ή ομάδες. Τοποθετώντας στην πρώτη κατηγορία (με επιφυλάξεις μέχρι την αποκάλυψη και του υπόλοιπου διακόσμου τους) τις τοιχογραφίες του Θεολόγου στη Λέρο, της Αγίας Βαρβάρας στην Τήλο, του Ταξιάρχη στην Κάλυμνο, του Αγίου Ιωάννη στα Επτά Βήματα και της Ζωοδόχου Πηγής στην Κω, διαπιστώνουμε ότι διαθέτουν ορισμένα κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά με κυρίαρχη την καλλιγραφική σχηματοποίηση του 12ου αιώνα. Αναγνωρίζονται σε γενικές γραμμές τα υστεροκομνήνεια χαρακτηριστικά, αλλά με την προσθήκη νέων εκφραστικών τρόπων, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο, ανάλογα με την προσωπικότητα, την ενημέρωση και την καλλιτεχνική παιδεία των ζωγράφων. Κάτω από αυτό το πρίσμα, αν και τα όρια ανάμεσα στο 12ο και το 13ο αιώνα είναι ρευστά, θεωρούμε ότι οι τοιχογραφίες αυτές διαθέτουν την ειδοποιό διαφορά που τις απομακρύνει από αυτές του τέλους του 12ου. Με αυτό το τρόπο θα πρέπει να νοηθεί η κατάταξή τους στην ίδια ομάδα, αφού οι επιμέρους διαφορές είναι αρκετές. Παρατηρούμε συγχρόνως ότι διαφοροποιούνται εντελώς από τις σημαντικότερες, περίπου σύγχρονες, τοιχογραφίες της εποχής, της Τράπεζας της Μονής Πάτμου, που φαίνεται ότι έχουν αποδεσμευτεί από το 12ο εφαρμόζοντας τις κατακτήσεις του 13ου αιώνα. Οι τοιχογραφίες αυτές, που αποτελούν τη δεύτερη ομάδα, πιθανόν να εξαρτώνται από την τέχνη της Νίκαιας, ακολουθούν όμως άλλη τάση από αυτή του μάρτυρα της Αγίας Σοφίας που προαναφέραμε. Έργα καλλιτεχνικής πνοής, αυτά της τρίτης ομάδας, όπως το τρίτο στρώμα των τοιχογραφιών στο Θάρι, το πρώτο στον Άγιο Φανούριο και πιθανόν το δεύτερο στρώμα

67. Όπως για παράδειγμα στον Άγιο Πέτρο Γαρδενίτσας (πρώτες δεκαετίες 13ου αιώνα) Δρανδάκης, Μέσα Μάνη 1995, εικ. 36, Άγιο Πέτρο Καλύβια Κουβαρά (1232) Pansélinou, Kalyvia-Kouvara, εικ. 10, 20, 21a, 24, 42, 43, 56, Άγιο Ιωάννη Καλυβίτη στα Ψαχνά Εύβοιας (1245) Α. Ιωάννου, Βυζαντινές τοιχογραφίες της Εύβοιας, Α', Δέκατου τρίτου και δέκατου τέταρτου αιώνα, Αθήνα 1959, εικ. 10, κ.ά. Βέβαια, η λεπτομέρεια αυτή συναντάται και σε μεταγενέστερα μνημεία.

68. Ν. Δρανδάκης, Δίκλιτος σταυρεπίστεγος ναός βυζαντινών χρόνων, ΑΑΑ XIV (1981), εικ. Ι, ΙΙ.

69. Χατζηδάκης, Ωρωπός, σ. 103, πίν. 38, 39. Η σχέση μάλιστα που έχει διαπιστωθεί ανάμεσα στον Άγιο Γεώργιο Ωρωπού και την τέχνη που αντιπροσωπεύει ο άγιος Στέφανος από τον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια Κουβαρά Αττικής (1232) κρίνεται δεδομένη (Pansélinou, Kalyvia-Kouvara, σ. 113, εικ. 16).

του Θεολόγου στον Κουφά, όλα στη Ρόδο, ίσως αποτελούν, μαζί με τα Κυριακοσέλλια στην Κρήτη, το κλειδί για την κατανόηση της χαμένης τέχνης της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Η τέταρτη ομάδα, που περιλαμβάνει το δεύτερο στρώμα στον Άγιο Κήρυκο Καλύμνου, πιστεύουμε ότι αντιπροσωπεύει την ηχώ των νέων τάσεων της τέχνης της Κωνσταντινούπολης, αποκορύφωμα του οποίου αποτελούν οι τοιχογραφίες του 1208/9 της Παναγίας στη Studenica. Τέλος, τα λιγοστά σπαράγματα του Αγίου Νικήτα στη Χάλκη δεν επιτρέπουν προς το παρόν την κατάταξή τους.

Γύρω στα μέσα του 13ου αιώνα θεωρούμε ότι χρονολογούνται οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη στην Τσαγκριά Σύμης και το δεύτερο στρώμα των Αγίων Αποστόλων στο Άργος Καλύμνου, έργα που συνδέονται με μία σχεδόν σύγχρονη χρονολόγηση, όπως πιστεύουμε, αλλά όχι με κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά.

Η παράσταση της Θεοτόκου Κυριώτισσας στη νότια πλευρά του νοτιοανατολικού πεσσού είναι η μόνη ορατή από το δεύτερο στρώμα των Αγίων Αποστόλων στο Άργος Καλύμνου[70] (Πίν. 96 α). Τα πρόσωπα της Παναγίας και του Χριστού έχουν ωοειδές σχήμα, ελαφρά γρυπή μύτη και καθαρογραμμένα χαρακτηριστικά, αποδοσμένα με κάποια γεωμετρική διάθεση. Η μορφή της Παναγίας σε χρώμα ψυχρό κιτρινωπό, στο οποίο απλώνεται πλατιά ανοιχτότερη επιφάνεια που τονίζεται από τη σκιασμένη μύτη με τη χαρακτηριστική κηλίδα ανάμεσα σε αυτήν και στο πάνω χείλος, έχει αναλογίες με το διάκονο Εύπλο του Αγίου Γεωργίου στον Ωρωπό (1230-1240)[71]. Προτείνουμε μία χρονολόγηση γύρω στα μέσα του 13ου αιώνα, με επιφύλαξη, μέχρι την αποκάλυψη και του υπόλοιπου διακόσμου της εκκλησίας. Το γεγονός όμως ότι οι Άγιοι Απόστολοι είναι μετόχι της Μονής Πάτμου μας υποχρεώνει να σταθούμε λίγο περισσότερο. Είναι εύκολο ότι η τοιχογράφηση θα είχε ανατεθεί σε καλλιτέχνη της αρεσκείας της Μονής ή σε κάποιον από τους συγχρόνους του που θα ξεχώριζε. Γνωρίζουμε ότι το 1249 ανακτήθηκαν η Λέρος και η Κάλυμνος και το 1254 στάλθηκε επί τόπου από τον αυτοκράτορα της Νίκαιας ο δούκας Κωνσταντίνος Διογένης για «την απογραφήν και εξίσωσιν» των δύο νησιών, ενέργεια που συνδυάστηκε με τη διοικητική αναδιοργάνωσή τους[72]. Θεωρούμε όχι απίθανη λοιπόν την προέλευση του ζωγράφου από το περιβάλλον της Νίκαιας. Δυστυχώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, γνωρίζουμε ελάχιστα για την τέχνη της. Με το κεφάλι του μάρτυρα από την Αγία Σοφία στη Νίκαια η τοιχογραφία της Καλύμνου μοιράζεται κάποια κοινά χαρακτηριστικά, όπως την πράσινη σκιά γύρω από τη μύτη, τα επίσης σκιασμένα μάτια και το ρεμβαστικό βλέμμα. Υπάρχουν όμως σπαράγματα τοιχογραφιών από τη βυζαντινή εκκλησία που ανασκάφηκε στο χώρο του θεάτρου της Περγάμου, περιοχή επιρροής της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, που απεικονίζουν τμήματα προσώπων εξαιρετικής ποιότητας, χρονολογημένα με τεχνοτροπικά κριτήρια στο δεύτερο τέταρτο του 13ου αιώνα. Μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι τοιχογραφίες αυτές φυλάσσονταν στο Μουσείο του Βερολίνου[73]. Ορισμένα από τα κεφάλια, που απεικονίζουν μορφές ιεραρχών, Χριστού, αγίων, θυμίζουν τη Βρεφοκρατούσα της Καλύμνου, ως προς τη γραμμικότητα και την κάπως συντηρητική ζωγραφική αντιμετώπιση[74]. Ίσως δεν είναι εκτός πραγματικότητας η υπόθεση

70. Ο Κόλλιας (Σχεδίασμα, σ. 37, εικ. 5) την τοποθετεί γενικά στο 13ο αιώνα. Ο Κουκιάρης (Δύο ναοί, σ. 154-155) θεωρεί το στρώμα της Οδηγήτριας ως το παλαιότερο της εκκλησίας και το χρονολογεί στις αρχές του 13ου αιώνα. Ο άγιος Πέτρος, από τα σημαντικότερα έργα του τέλους του 12ου αι. στα Δωδεκάνησα, θεωρείται από τον ίδιο δεύτερο στρώμα που το χρονολογεί στα τέλη του 13ου αιώνα. Για τον άγιο Πέτρο βλ. Κόλλιας, Σχεδίασμα, σ. 34-35. Αχειμάστου, Αιγαίο, σ. 146, εικ. 21. Κατσιώτη, Αρχοντόπουλος, 12ος αι., σ. 381, πίν. 155γ.

71. Χατζηδάκης, Ωρωπός, πίν. 38.

72. Angold, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 211.

73. W.F. Volbach, Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz, 2. Anfl. (Berliner Museen) Berlin, Leipzig 1930, Nr. 6438, 173, εικ. στη σ. 174. O. Demus, Zwei Konstantinopler Marienikonen des 13. Jahrhunderts, JÖB 7 (1958), εικ. 7.

74. Ο Demus (ό.π., σ. 97-98) αναφέρθηκε ακριβώς στη συντηρητική επιμονή της τέχνης της Νίκαιας σε κομνήνεια πρότυ-

ότι η Νίκαια, με δεδομένη την εύνοια προς τη Μονή και τις κτήσεις της, την περίοδο αυτή της επανάκτησης και αναδιοργάνωσης των νησιών, ανέλαβε ή μεσολάβησε στη (μερική;) τοιχογράφηση του μετοχίου της Μονής Πάτμου.

Στον μικρών διαστάσεων ναό του Αγίου Ιωάννη στην Τσαγκριά Σύμης[75] ο τοιχογραφικός διάκοσμος διακρίνεται με δυσκολία, ευτυχώς όμως αυτό δεν εμποδίζει να ξεχωρίσουμε στη βόρεια πλευρά της καμάρας τους αποστόλους από την παράσταση της Μεταμόρφωσης (Πίν. 96 β) και το συγκεντρωμένο πλήθος από την Προδοσία. Τα ενδύματα πέφτουν κατακόρυφα στα ψηλόλιγνα, άκαμπτα σώματα, ενώ οι ακμές στις πτυχώσεις τονίζονται με λευκό χρώμα. Θα πρέπει να επισημανθούν τα κτενοειδή φώτα στις πτυχές των ενδυμάτων που σχηματίζονται από άσπρες, παράλληλες γραμμώσεις οι οποίες ξεκινούν από λευκή επιφάνεια, όπως στον Άγιο Μάμα στον Καραβά Κούνου Μάνης (1232)[76]. Τα γυμνά μέρη πλάθονται με ωχροκάστανο χρώμα και σταχτείς τόνους. Η γενική εντύπωση είναι επίπεδη και δισδιάστατη με την άτονη δήλωση του σώματος και τις συγκρατημένες κινήσεις. Στα πρόσωπα κυριαρχεί η γραμμή, οι φυσιογνωμίες είναι ευγενικές και το στοχαστικό, λίγο αφηρημένο, ύφος παραπέμπει σε τέχνη προηγούμενων εποχών. Είναι δυνατό να συγκριθούν με τους αποστόλους από την εικόνα της Κοίμησης από το ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Λευκόνικο Κύπρου, σήμερα στο Μουσείο Μακαρίου της Λευκωσίας (γ′ τέταρτο του 13ου αιώνα)[77], με τις μορφές των κολασμένων από τη Δευτέρα Παρουσία του Αγίου Γεωργίου στον Κουβαρά Αττικής (μέσα 13ου αιώνα)[78] και με τους αποστόλους της Κοίμησης της Παναγίας και της Βαϊοφόρου από την Παναγία Δαμιώτισσα κοντά στον Καλόξυλο Νάξου[79]. Πιστεύουμε ότι η εκκλησία της Σύμης, σε σχέση με τις τοιχογραφίες που αναφέραμε, λόγω της απλοποίησης των τεχνικών μέσων και την εκφραστικότητα που αποδίδεται με μη ζωγραφικούς τρόπους θα πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του αιώνα.

πα, επισημαίνοντας, ωστόσο, ότι αυτός ο συντηρητισμός μπορεί να αποτελεί τη μία από τις πολλές παραμέτρους της τέχνης της (Ο ίδιος, The Style of the Kariyé Djami, σ. 141-142). Ας σημειώσουμε ωστόσο ότι οι παρατηρήσεις αυτές βασίστηκαν ως επί το πλείστον στα χειρόγραφα της λεγόμενης «ομάδας της Νίκαιας», που χρονολογικά εκτείνονται από το β′ μισό του 12ου μέχρι τα μέσα του 13ου αιώνα. Οι νεότερες έρευνες κατέληξαν στην εκδοχή της προέλευσής τους από σκριπτόρια της Κύπρου ή της Παλαιστίνης (A. Weyl Carr, Byzantine Illumination 1150-1250. The Study of a Provincial Tradition, Chicago and London 1987, σποραδικά). Πρόσφατα όμως διατυπώθηκε η άποψη ότι η ταξινόμηση αυτή είναι προβληματική, εφόσον μεταξύ των χειρογράφων εντοπίζονται κάποια ποιοτικά ανώτερα που οδηγούν στην υπόθεση οτι το αρχικό κέντρο παραγωγής της ομάδας ήταν η Κωνσταντινούπολη, βλ. Γ. Γαλάβαρης, Το βυζαντινό εικονογραφημένο χειρόγραφο τον 13ον αιώνα. Προβλήματα και προτάσεις, ΙΘ′ Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1998, σ. 17).

75. Σύντομη αναφορά στο ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 584-585, Πίν. 368 α, β. Χρονολογήθηκε στο 14ο-15ο αιώνα.

76. Κωνσταντινίδη, ό.π., εικ. 4, 6.

77. S. Sophocleous, Icons of Cyprus, 7th-20th Century, Nicosia 1994, πίν. 20. Για τη χρονολογία της στο 13ο αιώνα βλ. Mouriki, 13th c. Icons, σ. 25, 48. Αντίθετα, ο Αθ. Παπαγεωργίου (Εικόνες της Κύπρου, Λευκωσία 1991, σ. 11, εικ. 10) τη χρονολογεί στον 11ο αιώνα.

78. D. Mouriki, An Unusual Representation of the Last Judgment in a Thirteenth Century Fresco at Saint George near Kouvaras in Attica, ΔΧΑΕ, περ. Δ′, τ. Η′ (1975-1976), εικ. 89, 90.

79. Αχειμάστου, Αιγαίο, εικ. 22, όπου δημοσιεύεται λεπτομέρεια με τους αποστόλους της Κοίμησης. Το στρώμα αυτό της Δαμιώτισσας έπεται στρώματος με την παράσταση του αγίου Νικολάου, από την οποία έχει δημοσιευθεί η Παναγία στην άκρη ψηλά, Χατζηδάκης, Νάξος, εισαγωγή, εικ. 8. Το στρώμα του αγίου Νικολάου (το πρώτο) χρονολογήθηκε από τον Χατζηδάκη (ό.π., σ. 27) βάσει συγκρίσεων στο τέλος του 13ου αιώνα, αν και με αυτά τα δεδομένα η χρονολόγηση αναγκαστικά πλέον στο 14ο του δεύτερου (δηλαδή της Κοίμησης και της Βαϊοφόρου), πιστεύουμε ότι δεν μπορεί να ευσταθήσει. Είναι αξιοσημείωτο, αν και έξω από τα στενά όρια του θέματός μας, ότι το συγκριτικό υλικό αυτό, βάσει του οποίου χρονολογήθηκε το πρώτο στρώμα της Δαμιώτισσας, δηλαδή η Δέηση του ζωγράφου Γεωργίου από την Παναγία Δροσιανή Νάξου, χρονολογείται από την Αχειμάστου στις αρχές ίσως του 11ου αιώνα (Αχειμάστου, Αιγαίο, σ. 138) και όχι στο τέλος του 13ου αιώνα. Το στρώμα της Κοίμησης στη Δαμιώτισσα συσχετίζεται με άλλα μνημεία και τοποθετείται (αλλά όχι ρητά) από την ίδια συγγραφέα στα τέλη περίπου του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα (ό.π., σ. 147). Πιστεύουμε πάντως ότι αυτό το στρώμα της Κοίμησης της Δαμιώτισσας θα πρέπει να χρονολογηθεί λίγο αργότερα, γύρω στα μέσα του αιώνα.

Στο β΄ μισό του 13ου αιώνα μπορούν να χρονολογηθούν οι τοιχογραφίες των εξής μνημείων: του Αγίου Νικήτα Δαματριάς, του πρώτου στρώματος του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Ντεμιρλί) στην μεσαιωνική πόλη, και τα δύο στη Ρόδο, του Αγίου Νικολάου στη Μεσαριά, του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου πανω από τη Σκάφη, της Αγίας Τριάδας στα Σπιτάκια, όλα στην Τήλο, του δεύτερου στρώματος του Αγίου Λουκά στα Άπελα Καρπάθου, του πρώτου στρώματος του παρεκκλησίου της Παναγίας στους Αγίους Αποστόλους στο Άργος Καλύμνου, του Αγίου Γεωργίου, του τρίτου στρώματος της Παναγίας Κυρά Χωστής, της πρώτης φάσης του δεύτερου στρώματος στον Ταξιάρχη Μιχαήλ Έμπολα, του Αγίου Αντωνίου, του Αγίου Παντελεήμονα, του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου (Θεολογάκι), του πρώτου στρώματος της Αγίας Άννας Καλλιώτισσας, όλα στο Βαθύ Καλύμνου, και τέλος του πρώτου στρώματος του Πανορμίτη της Πλαγιάς στη Χάλκη. Στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βάρδα στην Απολακκιά Ρόδου σώζεται η μοναδική εντοίχια διακόσμηση της περιοχής, ακριβώς χρονολογημένη στα 1289/90, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή στη γένεση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας. Στη στροφή του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα[80] μπορούν να ενταχθούν οι τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος στην Καθολική στ' Αφάντου Ρόδου, του Αγίου Μάμα στις Μενετές, του Αγίου Γεωργίου στον Λευκό και τα δύο στην Κάρπαθο, του Αγίου Παύλου κοντά στα Λειβάδια, του Αγίου Νικολάου στο Μισοσκάλι, του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στον Αβαλά Μικρού Χωριού, του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου πάνω από τη Σκάφη, όλα στην Τήλο, καθώς και του Αγίου Νικολάου στα Σκάλια Καλύμνου.

Στην Παναγία Κυρά-Χωστή στο Βαθύ Καλύμνου[81] την προσοχή μας συγκεντρώνουν οι τρεις ολόσωμοι άγιοι Ιουλίττα, Γεώργιος και Ειρήνη του τρίτου στρώματος, αποτοιχισμένοι από το νότιο τοίχο του κυρίως ναού (Πίν. 97 α). Πρόκειται για ήρεμες, ευγενικές μορφές, με στρογγυλά, πλατιά, μάλλον άσαρκα πρόσωπα, με γραμμικά χαρακτηριστικά, αποδοσμένα με καστανέρυθρο χρώμα και με λιτή πτυχολογία. Μπορούν να συγκριθούν σε επιμέρους χαρακτηριστικά με κάποιες μορφές από τους Αγίους Αναργύρους Κηπούλας Μάνης (1265)[82] ή από την Παναγία «στης Γιαλλούς» Νάξου (1288/89)[83]. Το ίδιο ρεύμα ακολουθούν και οι τοιχογραφίες της πρώτης φάσης στον Άγιο Νικόλαο Πύργου Εύβοιας (γ΄ τέταρτο 13ου αιώνα)[84], στις οποίες επίσης κυριαρχούν τα ωοειδή πρόσωπα, τα μεγάλα με ζωηρό βλέμμα μάτια, τα τοξωτά φρύδια και τα καστανέρυθρα χαρακτηριστικά με το ανεπαίσθητο κόκκινο στα μάγουλα. Οι τοιχογραφίες της γειτονικής εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στο Βαθύ συγγενεύουν αρκετά με το διάκοσμο της Χωστής, αν κρίνουμε από το κεφάλι του αγίου Γεωργίου στο νότιο τοίχο, της μόνης παράστασης που ξέφυγε από το λευκό επίχρισμα (Πίν. 97 β), η οποία έχει σαφείς αναλογίες με τον ολόσωμο ομώνυμο άγιο της Παναγίας Χωστής.

Στον Άγιο Νικόλαο Μεσαριάς στην Τήλο από τα ελάχιστα σπαράγματα του διακόσμου το καλύτερα διατηρούμενο είναι τμήμα ολόσωμου αγίου Γεωργίου στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού (Πίν. 97 γ). Το πρόσωπο, καλοσχεδιασμένο, έχει ζωγραφιστεί συνοπτικά με γρήγορη, λεπτή γραμμή. Λείπει ο όγκος από τη μάλλον στεγνή και κάπως επιτηδευμένη φυσιογνωμία, που αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα της λεγόμενης γραμμικής ή εκφραστικής τεχνοτροπίας που κυριαρχεί το 13ο αιώνα. Παράλληλά της στη χρήση της γραμμής βρίσκουμε σε μνημεία τουλάχιστον από το 1265, όπως στους Αγίους Αναργύρους της Κηπούλας Μάνης, όπου όμως ποικίλλει η τεχνοτροπία των δύο ζωγράφων από το δισ-

80. Στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα χρονολογούνται και άλλες τοιχογραφίες από τα Δωδεκάνησα, ακόμη όμως και η απλή αναφορά τους θα ήταν έξω από τα όρια της παρούσας μελέτης.

81. Μικρή αναφορά στο σημαντικό αυτό τοιχογραφημένο σύνολο: ΑΔ 45 (1990), Χρονικά, σ. 520. Κόλλιας, Σχεδίασμα, σ. 35, 37-38, όπου το δεύτερο στρώμα χρονολογείται στις αρχές του 13ου αιώνα και το τρίτο πιθανώς στα τέλη του. Ίσως όμως το τρίτο στρώμα θα πρέπει να χρονολογηθεί στο 14ο αιώνα.

82. Όπως την αγία Κυριακή (Δρανδάκης, Μέσα Μάνη 1995, πίν. 78).

83. Δρανδάκης, Παναγία «στης Γιαλλούς», εικ. 4, 5, 6.

84. Εμμανουήλ-Γερούση, Άγιος Νικόλαος στον Πύργο Εύβοιας, εικ. 6, 7.

διάστατο, σχηματικό αποτέλεσμα[85], όπως της Τήλου, μέχρι τη χρήση φωτοσκίασης στο πλάσιμο των προσώπων[86]. Η επίπεδη απόδοση ανιχνεύεται σε μνημεία διάσπαρτα σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως στον Άγιο Βλάσιο (βόρειο ναό) στα Πέντε Πηγάδια των Κυθήρων (τελευταίες δεκαετίες 13ου αιώνα)[87], στον Αρχάγγελο Μιχαήλ στον Πολεμίτα Μάνης (1278)[88] ή στην Παναγία «στης Γιαλλούς» Νάξου (1288-1289)[89]. Τα ελάχιστα υπολείμματα του διακόσμου του ναού της Τήλου –εκτός από τον στρατιωτικό άγιο, σώζονται οι παρυφές αμφίων των ιεραρχών στον ημικύλινδρο με κατακόρυφες επίπεδες πτυχές και κυματισμούς στο κατώτερο τμήμα– μάλλον συναινούν στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών στο β′ μισό του 13ου αιώνα.

Συναφές με την επίπεδη, γραμμική αυτή τεχνική φαίνεται να είναι το πρώτο στρώμα του Πανορμίτη στην Πλαγιά Χάλκης. Διατηρείται σφυροκοπημένο σποραδικά σε όλο το ναό, στα σημεία που έχει καταστραφεί το μεταγενέστερο στρώμα του 14ου αιώνα. Είναι ενδιαφέρουσα η σύγκριση του ολόσωμου αγίου Νικήτα στο βόρειο τοίχο της εκκλησίας της Χάλκης (Πίν. 98) με τον αντίστοιχο άγιο του Αγίου Γεωργίου Βάρδα στη Ρόδο (1289/90) (Πίν. 99): η πράσινη σκιά στο περίγραμμα του προσώπου διακρίνεται με σαφήνεια και στα δύο μνημεία[90], ενώ η γραμμική απόδοση είναι εντονότερη στη Χάλκη. Τα γένια αποδίδονται με την ίδια λεπτομέρεια. Ο ζωγράφος της Χάλκης έχει προφανώς κοινά πρότυπα, τα αναπαράγει όμως επίπεδα και σχηματικά.

Ο Άγιος Γεώργιος Βάρδας στην Απολακκιά Ρόδου, χρονολογημένος με επιγραφή στα 1289/90[91], αποτελεί χαρακτηριστικό επαρχιακό έργο, με ποιότητα όμως και ευαισθησία που αντανακλά καλό πρότυπο (Πίν. 99, 100, 101). Κατά καιρούς έχει συγκριθεί με αρκετά μνημεία της τελευταίας τριακονταετίας του 13ου αιώνα[92], στα οποία τα προοδευτικά στοιχεία, όπως η μνημειακή αντίληψη στο στήσιμο των μορφών, συνυπάρχουν με αρχαϊκά, όπως η σχηματοποίηση, η γραμμικότητα και η επιπεδομορφία[93]. Όσο αφορά τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά και τη στατικότητα των κινήσεων, ο Βάρδας έχει κοινά στοιχεία με την Παναγία του Μουτουλλά στην Κύπρο (1280), οι κοντόσωμες μορφές όμως και οι έντονες δυτικές επιδράσεις που ανιχνεύτηκαν στην κυπριακή εκκλησία[94] δεν βρίσκουν ανταπόκριση στο ροδιακό μνημείο[95].

85. Πρβλ. τους μάγους και τους βοσκούς της Γέννησης, την Αγία Παρασκευή (Δρανδάκης, Μέσα Μάνη 1995, εικ. 18, 34).

86. Πρβλ. τον Δαβίδ και τον Σολομώντα από την Εις Άδου Κάθοδο, τον Πρόδρομο της Δέησης (ό.π., εικ. 29, πίν. 77).

87. Πρβλ. την αγία Κυριακή στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού, Χατζηδάκης - Μπίθα, Κύθηρα, εικ. 11.

88. Πρβλ. τον άγιο Λέοντα Κατάνης στον ημικύλινδρο, Καλοπίση-Βέρτη, Πολεμίτα, εικ. 2, 4.

89. Η Πλατυτέρα της αψίδας, Δρανδάκης, Η Παναγία «στης Γιαλλούς», σ. 102, εικ. 4.

90. Ας συγκριθεί επίσης και με τους αποστόλους της Ανάληψης στον Βάρδα (βλ παρακάτω).

91. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, σ. 114-142, εικ. 103-119. Ι. Βολανάκης, Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου Βάρδα στην Αρνίθα Ρόδου, Ρόδος 1998. Επίσης P. Angiolini Martinelli, Gli affreschi della chiesa di S. Giovanni Vardas ad Apolakkia, Note preliminari, CorsiRav XLII (1995), σ. 553-563. Θα παρατηρήσουμε ότι στην τελική δημοσίευση της εκκλησίας (η οποία μάλιστα είναι αφιερωμένη στον Άγιο Γεώργιο και όχι στον Άγιο Ιωάννη, όπως αναφέρει η συγγραφέας!) θα πρέπει να συνεκτιμηθεί η τέχνη του μνημείου σε σχέση με τις υπόλοιπες, σύγχρονες ή περίπου, εκκλησίες της Ρόδου αλλά και των γύρω νησιών, που η παραπάνω μελετήτρια δεν αναφέρει σε αυτές τις προκαταρκτικές σημειώσεις της.

92. Π.χ. με τους Αγίους Αναργύρους Κηπούλας Μάνης (1265)· Ν. Δρανδάκης, Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αναργύρων Κηπούλας (1265), ΑΕ 1980, σ. 117, τον Άγιο Γεώργιο στο Κούνενι Κρήτης (1284)· Κ. Λασσιθιωτάκης, Δύο εκκλησίες στο νομό Χανίων, ΔΧΑΕ, περ. Δ′, τ. Β′ (1960-1961), σ. 51 κ.ά.

93. Δεν είναι τυχαίο που όλοι σχεδόν οι μελετητές των λεγόμενων επαρχιακών μνημείων των τελευταίων δεκαετιών του 13ου αιώνα αναφέρονται στις συγκρίσεις τους στο Βάρδα. Αυτό φυσικά οφείλεται σε μεγάλο μέρος στο ότι είναι χρονολογημένο. Συγχρόνως όμως η τέχνη του αντιπροσωπεύει με τον καλύτερο τρόπο τη ζωγραφική τάση που κυριαρχεί στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα που εξετάζουμε.

94. Mouriki, Moutoullas, σποραδικά.

95. Αναγνωρίζοντας στις τοιχογραφίες του Βάρδα την κοινή καλλιτεχνική έκφραση της εποχής αδυνατούμε να κατανοήσουμε τις δυτικές επιδράσεις στις οποίες επιμένει η Angiolini Martinelli (ό.π., σποραδικά). Εικονογραφικά, πέρα από τη γενική διαπίστωση ότι και τα δύο μνημεία ξαναγυρίζουν σε παλαιότερα πρότυπα, στα επιμέρους στοιχεία θεωρούμε ότι δεν έχουν τίποτα κοινό. Τεχνοτροπικά, η σύγκριση με τον Μουτουλλά είναι ασφαλώς καρποφόρα ως προς το είδος της κοινής ζωγραφι-

Σε αντικλασικό επαρχιακό κλίμα, αλλά με πρόσθετα χαρακτηριστικά τη ρεαλιστική διάθεση, την απλοϊκότητα και την απουσία ιερατικού χαρακτήρα, εντάσσονται οι τοιχογραφίες του Αγίου Παντελεήμονα στο Βαθύ[96] (Πίν. 102 α), του πρώτου στρώματος της Αγίας Άννας Καλλιώτισσας στο Βαθύ[97], επίσης, (Πίν. 102 β, 103 α) και του πρώτου στρώματος της Παναγίας στο Άργος, παρεκκλησίου των Αγίων Αποστόλων (Πίν. 103 β), όλα στην Κάλυμνο, που μπορούν να χρονολογηθούν στην τελευταία δεκαετία του αιώνα. Κυριαρχούν η σχηματική και άκαμπτη πτυχολογία, το περιορισμένο χρωματολόγιο, τα έντονα περιγράμματα και η δισδιάστατη αντίληψη. Από το πρώτο στρώμα στο παρεκκλήσιο της Παναγίας στο Άργος Καλύμνου[98] είναι ορατό μικρό μόνο τμήμα από την Κοίμηση της Θεοτόκου στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού. Στα πρόσωπα του Χριστού, της σπαργανωμένης ψυχής της Παναγίας και του αγγέλου, μέτριας τέχνης, με χαρακτηριστικές κόκκινες στρογγυλές κηλίδες στα μάγουλα, κυριαρχούν τα χονδρά περιγράμματα, οι πράσινες σκιές, τα τονισμένα μάτια και τα έντονα χαρακτηριστικά. Μπορούν να παραλληλιστούν με τοιχογραφίες λαϊκού ύφους του τέλους του 13ου αιώνα, όπως της Παναγίας Φουκριάς στη Συκιά Επιδαύρου Λιμηράς[99] και της Αγίας Φωτεινής στην Καλλονή Πεδιάδος Ηρακλείου[100].

Η Καλλιώτισσα, με τη γραμμική και σχεδόν στεγνή τεχνική των τοιχογραφιών της, τα παχιά περιγράμματα και την περιληπτική πτυχολογία, μπορεί να συγκριθεί με το δεύτερο ζωγράφο από τον Άγιο Γεώργιο στη Σκλαβοπούλα Κρήτης (1290)[101]. Αν συγκρίνουμε την ομάδα των γυναικών από τη Σταύρωση και στις δύο εκκλησίες, θα παρατηρήσουμε τους ίδιους φυσιογνωμικούς τύπους και όμοια απόδοση της θλίψης στις ρυτίδες που αυλακώνουν τα πρόσωπα των γυναικών. Το εικονογραφικό πρόγραμμα της εκκλησίας της Καλύμνου με τη σειρά των τροχών ανάμεσα στις δύο ζώνες πλησιάζει τη χρονολόγηση προς το 14ο αιώνα.

Πιθανότατα σύγχρονες, αλλά ανώτερες ως προς τη διατύπωση, είναι οι τοιχογραφίες του Αγίου Αντωνίου στο Βαθύ Καλύμνου[102], σε μικρή απόσταση από τον Ταξιάρχη στον Έμπολα (Πίν. 104, 105 γ). Ο απλοϊκός τους χαρακτήρας είναι λιγότερο έντονος από τις άλλες τρεις εκκλησίες που προαναφέραμε. Τα χαρακτηριστικά του αγγέλου στη σκηνή του Λίθου έχουν αποδοθεί με ευαισθησία και παραπέμπουν σε καλά πρότυπα, ενώ το κεφάλι της άγνωστης μαντηλοδεμένης αφιερώτριας με τα ζωηρά χαρακτηρι-

κής γλώσσας του τέλους του αιώνα, γλώσσας που έχει κοινό υπόβαθρο την κομνήνεια κοινή. Δεν θα πρέπει επίσης να παραγνωριστεί το γεγονός ότι η τέχνη της κάθε εκκλησίας απευθυνόταν προφανώς, αν κρίνουμε από τις δυτικές επιδράσεις στον Μουτουλλά, σε κοινό, περισσότερο στην περίπτωση της Κύπρου και πολύ λιγότερο στην περίπτωση της Ρόδου, εξοικειωμένο σε αυτές. Είναι υπερβολικό λοιπόν να θεωρηθεί η τέχνη του Βάρδα ως «ένα είδος καθυστερημένης lingua franca» (καθυστερημένης, επιπλέον, ως προς τί;) και ακόμη περισσότερο μετέωρη είναι η υποψία για εκτέλεση των τοιχογραφιών από δυτικούς καλλιτέχνες (ό.π., σ. 563). Στη Ρόδο της εποχής αυτής δεν φαίνεται να ίσχυαν, τουλάχιστον από τις μέχρι τώρα γνώσεις μας, οι διαπιστώσεις για την Κύπρο (Mouriki, Moutoullas, σ. 209): «Είχαν οπτική εμπειρία της δυτικής τέχνης, των δυτικών συρμών και τρόπων που είχαν γίνει μέρος της καθημερινής ζωής» .

96. Κόλλιας, Σχεδίασμα, σ. 38. Ο Κουκιάρης (Δύο ναοί, σ. 182) τις χρονολογεί στις αρχές του 14ου αιώνα, λίγο πριν, όπως τονίζει, από την κατάληψη του Κάστρου της Χώρας Καλύμνου από τους Ιωαννίτες ιππότες το 1314-1315. Όπως και να έχει, το γεγονός αυτό, με τα μέχρι σήμερα δεδομένα, δεν φαίνεται να αποτέλεσε τομή στην τέχνη του νησιού. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του Αγίου Παντελεήμονα με τη σειρά των τροχών ανάμεσα στους ολόσωμους αγίους και τις σκηνές, πράγματι τοποθετεί το μνημείο προς το 14ο αιώνα. Ας σημειωθεί με την ευκαιρία όμως ότι η λεπτομέρεια αυτή δεν είναι άγνωστη και σε εκκλησίες των αρχών του 13ου (π.χ. Επισκοπή Μάνης, Άγιος Πέτρος στη Γαρδενίτσα, Ζωοδόχος Πηγή στο Μονάγρι Κω).

97. Θ. Αρχοντόπουλος, Οι τοιχογραφίες της Αγίας Άννας στο Βαθύ Καλύμνου, Κάλυμνος, Ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου, Αθήνα 1994, σ. 385-409.

98. Ο Κόλλιας (Σχεδίασμα, σ. 36, εικ. 6) το τοποθετεί σε εποχή όχι νεότερη του 13ου αιώνα. Ο Κουκιάρης (Δύο ναοί, σ. 160-161) στις αρχές του 15ου αιώνα.

99. Ν. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Έρευνα στην Επίδαυρο Λιμηρά, ΠΑΕ 1983, πίν. 177 α.

100. Μ. Μπορμπουδάκης, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, Πίν. 625 α.

101. Σ. Παπαδάκη-Ökland, Η Κερά της Κριτσάς. Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών της, ΑΔ 22 (1967), Μελέτες, Πίν. 71 β.

102. Κόλλιας, Σχεδίασμα, σ. 38. Ο Κουκιάρης (Δύο ναοί, σ. 183) χρονολογεί τις τοιχογραφίες στις αρχές του 16ου αιώνα.

στικά και το έντονο βλέμμα που διασώζεται στην κάτω ζώνη με τους ολόσωμους αγίους του νότιου τοίχου είναι ζωγραφισμένο με ρεαλιστική διάθεση που προδίδει παρατηρητικότητα και αγάπη στη λεπτομέρεια. Συνοδεύεται από πολύστιχη επιγραφή δυστυχώς εντελώς εξίτηλη. Παρατηρείται επίσης ομοιότητα στην απόδοση των χαρακτηριστικών των ιεραρχών από τον Άγιο Αντώνιο με τη μορφή του στηθαίου αγίου Νικολάου της Δέησης στην αψίδα του Αγίου Νικολάου στα Σκάλια Καλύμνου (Πίν. 105 α). Ο Παντοκράτορας όμως της Δέησης στα Σκάλια με το πλατύ πρόσωπο και τις πυκνές λευκές γραμμές γύρω από τα μάτια οδηγεί σε μία χρονολόγηση μάλλον προς το 14ο αιώνα[103].

Διαφορετική τάση παρατηρείται στη Δέηση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου (Θεολογάκι) στο Βαθύ Καλύμνου, τη μόνη παράσταση της εκκλησίας που έχει διαφύγει από το λευκό επίχρισμα[104]. Ο στηθαίος Παντοκράτορας (Πίν. 105 β) εμφανίζεται απροσδόκητα με σύμμετρα χαρακτηριστικά που θυμίζουν ρωμανικές τοιχογραφίες[105], χαρακτηριστικό που παραπέμπει στα πρόσωπα του Σωτήρα και της Παναγίας από τη Γέννηση στο σπηλαιώδη ναό του Προδρόμου στα Χρύσαφα Λακωνίας (τελευταίο τέταρτο 13ου αιώνα)[106] και του Χριστού από τη Δέηση στον Ταξιάρχη ή Άγιο Λουκά «στου Καλού» Μάνης (γύρω στο 1300)[107]. Οι συγκρίσεις μας οδηγούν και στην Κρήτη, στον Άγιο Νικόλαο στην Αργυρούπολη Ρεθύμνου (τέλη 13ου αιώνα), όπου ο Χριστός της αψίδας[108] συγγενεύει με αυτόν της εκκλησίας της Καλύμνου ως προς τη συμμετρία των χαρακτηριστικών, τα σφιγμένα χείλια, αλλά κυρίως ως προς τον τρόπο με τον οποίο αποδίδεται το λεπτό μουστάκι και το υπογένειο. Εντύπωση προκαλεί το κόκκινο χρώμα που χρησιμοποιεί στα μαλλιά ο ζωγράφος της εκκλησίας στην Κάλυμνο, λεπτομέρεια που θυμίζει τοιχογραφίες με δυτικές επιδράσεις από ναούς της Εύβοιας, όπως τη Μεταμόρφωση στο Πυργί (1296)[109], τη γειτονική εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στο Αυλωνάρι[110], τον Άγιο Δημήτριο στο Μακρυχώρι (1302/3)[111] και τις τοιχογραφίες της δεύτερης φάσης στον Άγιο Νικόλαο στον Πύργο Ευβοίας (γύρω στο 1300)[112]. Σε δυτική επίδραση θα μπορούσαν να αποδοθούν ακό-

103. Ο Κόλλιας (Σχεδίασμα, σ. 38) τις χρονολογεί μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα.

104. Ο Κόλλιας (ό.π., σ. 41) τοποθετεί τον τοιχογραφικό διάκοσμο της εκκλησίας στον κύκλο των εκλεκτικών ζωγράφων του 15ου αιώνα, διατηρώντας ωστόσο τις επιφυλάξεις του, ό.π. (υποσημ. 71). Είναι αλήθεια ότι οριστικότερα συμπεράσματα θα ακολουθήσουν μετά την αποκάλυψη του υπόλοιπου τοιχογραφικού διακόσμου. Παρά ταύτα, δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν στο 17ο αιώνα, όπως υποστηρίχθηκε (Κουκιάρης, Δύο ναοί, σ. 185).

105. Βλ. τον Παντοκράτορα της αψίδας από την εκκλησία S. Gabriele sull' Appia της Ρώμης του τέλους του 12ου αιώνα, G. Matthiae, Pittura romana del Medioevo, sec. XI-XIV, II, Roma 1988, εικ. 17. Επίσης τον Παντοκράτορα στο σπηλαιώδη ναό του Sant' Angelo di Monte Bove (τελευταίο τέταρτο 13ου αιώνα), V. Pace, Gli affreschi della grotta di Sant' Angelo di Monte Bove. Un programma devozionale del duecento abruzzese, Bisanzio e l'Occidente: arte, archeologia, storia, Studi in onore di Fernanda de Maffei, Roma 1996, εικ. 6.

106. Πρβλ. τον Παντοκράτορα και τη Θεοτόκο της Δέησης (Ν. Δρανδάκης, Ο σπηλαιώδης ναός του Προδρόμου κοντά στα Χρύσαφα της Λακεδαίμονος, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΕ' (1989-1990), εικ. 19, 21). Ας σημειωθεί ότι και τα μαλλιά του Παντοκράτορα έχουν σκούρο ερυθρό, σχεδόν βυσσινί, χρώμα (ό.π., σ. 188).

107. Ν. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Έρευνα στη Μάνη, ΠΑΕ 1979, σ. 160-162, πίν. 116 α. M. Panayotidi, Quelques affinités intéressantes entre certaines peintures dans le Magne et dans l'Italie méridionale, Ad Ovest di Bisanzio. Il Salento meridionale, Galatina 1990, εικ. 51. Η συγγραφέας εύστοχα παραλληλίζει αυτή την τεχνοτροπία με τοιχογραφίες της Κάτω Ιταλίας, όπως τη μορφή του Χριστού από τον San Vito Vecchio, στη Gravina Απουλίας (ό.π., εικ. 52).

108. Στ. Μαδεράκης, Ο Άγιος Νικόλαος στην Αργυρούπολη Ρεθύμνης, Νέα Χριστιανική Κρήτη, ΣΤ'-Ζ' (1994-1995) τχ. 11-14, Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Β 2, Ρέθυμνο 1995, εικ. 3.

109. Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Τοιχογραφίες του τέλους του 13ου αιώνα στην Εύβοια, ΑΔ 32 (1977), Μελέτες, σ. 22. A. Koumoussi, Les peintures murales de la Transfiguration de Pyrgi et de Sainte-Thècle en Eubée. Rapports avec l' art occidental, Athènes 1987, σ. 284.

110. Koumoussi, ό.π., σ. 284.

111. Mouriki, Stylistic Trends, σ. 76. Η Μ. Εμμανουήλ (Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Εύβοιας, Αθήνα 1991, σ. 200) αναφέρει ότι τα κόκκινα μαλλιά αποτελούν κοινό στοιχείο των τοιχογραφιών στους περισσότερους ναούς της Εύβοιας.

112. Εμμανουήλ-Γερούση, Άγιος Νικόλαος στον Πύργο Εύβοιας, σ. 401.

μα οι ελαφρές χαράξεις με αιχμηρό εργαλείο στο φωτοστέφανο του Χριστού[113]. Για ασφαλέστερα συμπεράσματα όμως θα πρέπει να περιμένουμε την αποκάλυψη και των υπόλοιπων τοιχογραφιών. Ας σημειωθεί με την ευκαιρία αυτή ότι στη ζωγραφική του 13ου αιώνα στα Δωδεκάνησα, από όσο μπορέσαμε να διαπιστώσουμε, οι επιδράσεις της δυτικής τέχνης ελαχιστοποιούνται σε δευτερεύοντα, εντελώς περιθωριακά εικονογραφικά στοιχεία[114]. Για το λόγο αυτό είναι δυσερμήνευτη η ύπαρξη ζωγραφικής τόσο διαφορετικής από τις υπόλοιπες στο χώρο που εξετάζουμε. Φαίνεται όμως ότι το Βαθύ Καλύμνου, περισσότερο από τη Ρόδο, περισσότερο από άλλους οικισμούς της ευρύτερης περιοχής, υπήρξε κόμβος όχι μόνο για το διαμετακομιστικό εμπόριο αλλά και για τη διακίνηση ιδεών και ρευμάτων. Έτσι, μπορεί να εξηγηθεί όχι μόνο η ποικιλία της καλλιτεχνικής έκφρασης, αλλά και η υψηλή ποιότητα της τέχνης σε μερικές από τις εννέα τοιχογραφημένες εκκλησίες του οικισμού από τον 9ο-10ο μέχρι το 15ο αιώνα.

Οι τοιχογραφίες της Αγίας Τριάδας στον ερειπωμένο οικισμό Σπιτάκια της Τήλου σώζονται σε μεγάλη έκταση σε κτίριο, που τα σοβαρά στατικά του προβλήματα αντιμετωπίστηκαν με επιτυχία πρόσφατα (1997) από την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Κυριαρχούν τα αρχαϊκά στοιχεία με χαρακτηριστικότερο την πτυχολογία που αναπτύσσεται εξεζητημένα[115] (Πίν. 106, 107, 108). Διαφορετικά πρότυπα φαίνεται να ακολουθεί ο ζωγράφος στις κοντόχοντρες μορφές με τα δυσανάλογα μεγάλα πέλματα. Στα πρόσωπα με τα ηλιοψημένα χρώματα η γραμμή κυριαρχεί στα χαρακτηριστικά, χωρίς να λείπει συγχρόνως η διάθεση για δήλωση του όγκου. Ο φωτισμός στα πρόσωπα, όπως του διακόνου Στεφάνου, με λεπτές, λευκές γραμμές πάνω στην ώχρα αποτελεί ανάμνηση τρόπων του 12ου αιώνα, θυμίζοντας τους συλλειτουργούντες από τον Άγιο Δημήτριο στις Κροκεές Λακωνίας (1286)[116]. Συγγενεύει, νομίζουμε, αρκετά και με μνημεία λίγο παλαιότερα, όπως τους Αγίους Αναργύρους στην Κηπούλα Μάνης (1265), όπου επίσης συνδυάζονται σχεδιαστικές ατέλειες με πτυχολογία, που αν και επίπεδη, ξεδιπλώνεται σε εξεζητημένα γεωμετρικά σχήματα, προσπαθώντας να αποδώσει τον όγκο και με λεπτογραμμένα πρόσωπα που χαρακτηρίζονται από ευγενική χάρη. Στην εκκλησία της Τήλου οι κοντόχοντρες μορφές των ευαγγελικών παραστάσεων και η εκζήτηση στην πτυχολογία, που θυμίζει εκφυλισμένους κομνήνειους τρόπους, συνδέει τις τοιχογραφίες με αυτές της Παναγίας του Μουτουλλά στην Κύπρο (1280)[117] και του Αγίου Νικολάου «στης Μαρούλαινας» στην Καστάνια Μάνης (τέλη 13ου αιώνα)[118]. Τα πλατιά πρόσωπα θυμίζουν αντίστοιχα του Αγίου Γεωργίου Βάρδα στη Ρόδο (1289/90) και της

113. Για το θέμα αυτό στην Κρήτη το 14ο αιώνα, βλ. M. Vassilakis-Mavrakakis, Western Influences on the Fourteenth Century Art of Crete, Akten XVI. Internationalen Byzantinisten Kongress 1981 Wien, JÖB 32/5 (1982), σ. 303.

114. Το θέμα των δυτικών επιδράσεων είναι βέβαια ευρύτερο. Ας υπενθυμίσουμε απλώς ότι, όπως παρατηρήθηκε για την τέχνη του 13ου αιώνα (Mouriki, Moutoullas, σ. 202 κ.ε.), η επιμονή στο δισδιάστατο, η άκρα σχηματοποίηση, η απουσία του βάθους, η αγάπη στο κόσμημα, χαρακτηρίζουν και τη ρωμανική τέχνη. Δεδομένου συγχρόνως του επαρχιακού χαρακτήρα του μεγαλύτερου μέρους των τοιχογραφιών της Δωδεκανήσου που πραγματευόμαστε εδώ, βλέπουμε ότι τα χαρακτηριστικά αυτά, καθώς και η εισχώρηση του κοσμικού πνεύματος στη θρησκευτική ζωγραφική, αποτελούν κοινό τόπο, όπως άλλωστε και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Μιλώντας λοιπόν για περιορισμένες δυτικές επιδράσεις είναι αυτονόητο ότι εννοούμε επιμέρους συγκεκριμένα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία.

115. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτού του μανιερισμού στην πτυχολογία, αλλά σαφώς ανώτερης ποιότητας, αποτελούν οι τοιχογραφίες της Παναγίας Χρυσαφίτισσας (1290)· πρβλ. τους παραταγμένους απόστολους της σκηνής του Νιπτήρα, όπου το ρυθμό δίνουν οι όμοια ανελισσόμενες πτυχώσεις των ενδυμάτων τους (J. Albani, Byzantinische Freskomalerei in der Kirche Panagia Chrysaphitissa, JÖB 38 (1988), εικ. 15).

116. Ν. Δρανδάκης, Από τις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου Κροκεών (1286), ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΒ' (1984), σ. 218-220, εικ. 21· πρβλ. τους ιεράρχες Βασίλειο, εικ. 19, Ιωάννη Χρυσόστομο, εικ. 22, Γρηγόριο Θεολόγο. Κ. Διαμαντή, Κροκεές Λακωνίας, Η αναζήτηση μιας βυζαντινής θέσεως και οι εκκλησίες του οικισμού, ΛακΣπ 12 (1994), σ. 400-402, εικ. 2. Ομοιότητα όμως σε επί μέρους στοιχεία παρατηρείται και σε προγενέστερα μνημεία, όπως τον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια Κουβαρά Αττικής (1231/32): εκεί το πρόσωπο του διακόνου Ρωμανού (Pansélinou, Kalyvia-Kouvara, εικ. 15) αυλακώνεται ανεπαίσθητα από λευκές γραμμές που παρακολουθούν τα χαρακτηριστικά, όπως του διακόνου Στεφάνου στα Σπιτάκια.

117. Mouriki, Moutoullas, εικ. 15, 16, 17.

118. Ν. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Έρευνα στη Μάνη, ΠΑΕ 1980, πίν. 132 α, β, 133 β.

ομώνυμης εκκλησίας στο Κούνενι Κρήτης (1284)[119]. Από τον ζωγράφο στα Σπιτάκια δεν λείπει η καλλιτεχνική ευαισθησία που χαρίζει δροσιά στις ταλαιπωρημένες από το χρόνο τοιχογραφίες.

Στην κατάγραφη σπηλαιώδη εκκλησία του Αγίου Λουκά στα Άπελα Καρπάθου[120] οι τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος[121] που εντοπίζονται στο νάρθηκα διατηρούνται σχετικά καλά και μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι εργάστηκαν σε αυτές δύο ζωγράφοι. Ο πρώτος, που φαίνεται ότι ζωγράφισε τη Βαϊοφόρο και ίσως τις ολόσωμες μορφές και τον έφιππο άγιο στο τυφλό αψίδωμα του δυτικού τοίχου, συντηρητικότερος, συνδυάζει γραμμικότητα και σχηματοποίηση. Ο δεύτερος ζωγράφος (Πίν. 109, 110), εκφραστικότερος και λάτρης του χρώματος, θα μπορούσε να συγκριθεί, τόσο με το τελευταίο στρώμα στον Άγιο Νικόλαο στο Σαγκρί (1270), όσο και με το δεύτερο στρώμα της Παναγίας στον Αρχατό Νάξου (1285)[122]. Οι λευκές γραμμές μάλιστα που αυλακώνουν τα πρόσωπα, όπως της Παναγίας από το Θαύμα στην Κανά (Πίν. 111 β), στοιχειοθετούν παρατηρήσεις που έγιναν για τη ζωγραφική της Αγίας Τριάδας στα Σπιτάκια λίγο παραπάνω. Ο σχετικά άτονος τρόπος όμως των άσπρων γραμμών στα ωχρόλευκα πρόσωπα τα απομακρύνουν από τις ζωηρότερες και γεμάτες νεύρο μορφές, τόσο των μέσων περίπου του 13ου αιώνα, όπως το τρίτο στρώμα της Επισκοπής Ευρυτανίας[123], όσο και από την παρόμοια αντιμετώπιση στον Άγιο Γεώργιο (Άγιο Νικόλαο) στο Λαθρήνο Νάξου (όγδοη δεκαετία 13ου αιώνα)[124]. Το κεφάλι του Χριστού από τη Βάπτιση (Πίν. 111 α) έχει την ποιότητα της αντίστοιχης μορφής από τη Δευτέρα Παρουσία του Αγίου Γεωργίου στα Καλύβια-Κουβαρά (μέσα του 13ου αιώνα)[125]. Κάποια στοιχεία του δεύτερου ζωγράφου απηχούν τις νεωτεριστικές τάσεις της εποχής. Το εύρος των σωμάτων και η αίσθηση πλαστικότητας επιτρέπουν, νομίζουμε, να θεωρηθεί καλής ποιότητας επαρχιακή έκφραση της μεγάλης ζωγραφικής. Η σύγκριση ιδιαίτερα του ολόσωμου αγίου Παύλου (Πίν. 112 α) και του αρχαγγέλου Μιχαήλ από την παράσταση του Εν Χώναις Θαύματος (Πίν. 112 β) με την Αγία Τριάδα από το παλαιότερο στρώμα της Κουμπελίδικης στην Καστοριά (1260-1280)[126] είναι ενδεικτική: πλούσια, κυματιστή πτυχολογία καλύπτει σώματα σχετικά ογκώδη, ενώ στο προσεγμένο χρωματολόγιο οι τόνοι του ερυθρού συνδυάζονται αρμονικά με γαλαζοπράσινους. Παρόμοια αντιμετώπιση ως προς το εύρος των μορφών συναντάμε στους Αγίους Θεοδώρους στην Καφιόνα Μάνης (1263-1270)[127], στη β′ φάση του Αγίου Ανδρέα στα Περλεγγιάνικα Κυθήρων (τελευταίο τέταρτο 13ου αιώνα)[128], στην Όμορφη Εκκλησιά στην Αθήνα (τελευταία εικοσαετία 13ου αιώνα)[129] αλλά και στο δεύτερο στρώμα του Αγίου Γεωργίου στην Κέρια Μάνης (β′ μισό 13ου αιώνα)[130]. Θεωρούμε τις τοιχογραφίες του Αγίου Λουκά σημαντικές[131] εξαιτίας της συνύπαρξης των δύο τάσεων που κυριαρχούν στο 13ο αιώνα: της «συντηρη-

119. Bissinger, Kreta, εικ. 27.

120. Μουτσόπουλος, Κάρπαθος, σ. 411- 414, πίν. 138.2-139.2. Χρονολογεί τις τοιχογραφίες στο 12ο-13ο αιώνα.

121. Από το πρώτο στρώμα διατηρούνται ίχνη σποραδικά σε όλο το νάρθηκα. Από τον κυρίως ναό, μέσα στη σπηλιά, τα ελάχιστα ίχνη ζωγραφικής διακόσμησης δεν είναι δυνατόν προς το παρόν να ενταχθούν σε κάποιο από τα στρώματα.

122. Μ. Παναγιωτίδη, Η εκκλησία της Γέννησης στο Μοναστήρι της Παναγίας Καλορίτισσας στη Νάξο. Φάσεις τοιχογράφησης. Αντίφωνον, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη, Θεσσαλονίκη 1994, εικ. 18, 23.

123. Πρβλ. τους αγίους Ορέστη και Κοσμά, Chatzidakis, Aspects, εικ. 4, 6.

124. Πρβλ. τον αποτοιχισμένο Πρόδρομο από τη Δέηση, Μ. Παναγιωτίδη, Τοιχογραφίες της Νάξου, Πρακτικά Α′ Πανελληνίου Συνεδρίου, Η Νάξος δια μέσου των αιώνων, Φιλώτι 1992, Αθήναι 1994, εικ. 19. Για τη χρονολόγηση βλ. Αγγ. Μητσάνη, Η μνημειακή ζωγραφική στις Κυκλάδες κατά το 13ο αιώνα, ΔΧΑΕ, περ. Δ′, τ. ΚΑ′ (1999) (υπό έκδοση).

125. Chatzidakis, Aspects, εικ. 10.

126. Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, Παναγία η Κουμπελίδικη ή Καστριώτισσα, στο Καστοριά, βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα, Αθήνα 1984, εικ. 7.

127. Πρβλ. τους Ουριήλ και Ραφαήλ από το Μελισμό, Δρανδάκης, Μέσα Μάνη 1995, εικ. 12, 13.

128. Πρβλ. τον άγιο Ανδρέα στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού, Χατζηδάκης, Μπίθα, Κύθηρα, εικ. 14.

129. Α. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησιάς στην Αθήνα, Αθήνα 1971, πίν. 16 β.

130. Πρβλ. τον προφήτη Ελισσαίο, ό.π., πίν. 87.

131. Στην εκκλησία αυτή, που βρίσκεται κοντά σε απομακρυσμένη παραλία της Καρπάθου, χωρίς εμφανή σημάδια οικισμού στον περιβάλλοντα χώρο, είναι αξιοσημείωτο και κάτι ακόμη: το αγίασμα που αναβλύζει στη σπηλιά έδωσε, όπως φαίνε-

τικότερης» τάσης με τις κομνήνειες αναμνήσεις στην απλοποιημένη απόδοση του όγκου και την κυριαρχία της γραμμής στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά και την πτυχολογία, και της «προοδευτικότερης», όπου η γραμμική απόδοση υποχωρεί προς μία πλαστικότερη αίσθηση, ενώ συγχρόνως τα σώματα τείνουν να αποκτήσουν όγκο και υπόσταση. Με τα δεδομένα αυτά νομίζουμε ότι η χρονολόγηση του Αγίου Λουκά μετά τα μέσα και πριν από την τελευταία δεκαετία του αιώνα δεν θα ήταν μακριά από την πραγματικότητα[132].

Σε αντικλασικό ρεύμα της τελευταίας εικοσαετίας του 13ου αιώνα θα τοποθετήσουμε τις τοιχογραφίες του ασκηταριού του Αγίου Νικήτα (ή της Αγίας Παρασκευής) κοντά στη Δαματριά Ρόδου[133] (Πίν. 113, 114) συγκρίνοντάς τις με τη ζωγραφική της Όμορφης Εκκλησιάς στην Αίγινα (1289)[134]. Οι κοντόσωμες μορφές με την επιτηδευμένη πολλές φορές πτυχολογία και τις δύσκαμπτες στάσεις συνδυάζονται με μεγάλα ορθάνοικτα μάτια, χονδρές, γρυπές μύτες και περιγράμματα που χαράσσονται από πλέγματα λεπτών, λευκών γραμμών[135], όπως και σε άλλες τοιχογραφίες της περιοχής που αναφέρθηκαν προηγουμένως.

Από τα σημαντικότερα δείγματα ζωγραφικής των τελευταίων δεκαετιών του αιώνα της περιοχής που εξετάζουμε αποτελούν οι τοιχογραφίες της πρώτης, από τις τρεις συνολικά, φάσης του δεύτερου στρώματος που καλύπτει το νότιο τοίχο του Ιερού του Ταξιάρχη στον Έμπολα στο Βαθύ Καλύμνου. Εδώ η ποιότητα συνδυάζεται με ποικιλία εκφραστικών τρόπων, πράγμα που συνδέει το μνημείο με καλλιτεχνικά κέντρα της εποχής[136]. Η ισχνότητα του Προδρόμου (Πίν. 115 α) συνυπάρχει με την πλαστικότητα και το κάλλος του αρχάγγελου Μιχαήλ (Πίν. 115 β), ενώ η Παναγία της Σταύρωσης (Πίν. 115 γ) απο-

ται, τον τόνο και στο εικονογραφικό πρόγραμμα του νάρθηκα, δηλαδή στην επιλογή των σκηνών προτιμήθηκαν θαύματα που συνδέονται με το στοιχείο του νερού, όπως ο Γάμος στην Κανά, η Θεραπεία του Παραλυτικού, το Εν Χώναις Θαύμα. Επιπλέον το γεγονός ότι απεικονίστηκε ο Πρόδρομος δύο φορές και μάλιστα στον τοίχο απέναντι από την είσοδο και το ότι οι σπηλαιώδεις ναοί είναι συνήθως αφιερωμένοι στον Βαπτιστή (Ν. Δρανδάκης, Σπηλαιώδεις ναοί Λακωνίας βυζαντινών χρόνων, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 1985, Αθήναι 1988, σ. 214), μας κάνουν να υποπτευόμαστε ότι η αφιέρωση στον Άγιο Λουκά είναι μεταγενέστερη. Επιπλέον, είναι γνωστό ότι το θέμα του Εν Χώναις Θαύματος, χωρίς να είναι ιδιαίτερα σπάνιο, συναντάται κυρίως σε εκκλησίες που είναι αφιερωμένες στον αρχάγγελο Μιχαήλ (Αιμ. Μπακούρου, Τοιχογραφίες από δύο ασκηταριά της Λακωνίας, Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Μολάοι 1982, Αθήναι 1983, σ. 416).

132. Ελαφρά διαφοροποιημένες απόψεις εξέφρασε η Ευ. Παπαθεοφάνους-Τσουρή σε αδημοσίευτη ανακοίνωση για την εκκλησία στο Η' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου (Κάρπαθος 1993), όπου χρονολογεί τις τοιχογραφίες του Αγίου Λουκά γύρω στα μέσα του 13ου αιώνα, ενώ επιπλέον τις αποδίδει σε ένα ζωγράφο.

133. Δημοσιεύτηκαν με λανθασμένα συμπεράσματα από τον C. Brandi, La capella rupestra del Monte Paradiso, Memorie (a cura dell' Istituto FERT) III (1938), σ. 7-13.

134. Ας συγκρίνουμε με τις κοντόχοντρες μορφές στην Αίγινα, τις άκαμπτες στάσεις, τα μεγάλα κεφάλια σε σχέση με το υπόλοιπο σώμα, τη σχηματοποίηση, την απόδοση των προσώπων με πράσινη σκιά και το φωτισμό από λευκές γραμμές, βλ. Σωτηρίου, Αίγινα, σ. 272-274, εικ. 12, 14, 15. Για τη χρονολογία βλ. Kalopissi-Verti, Inscriptions, σ. 85.

135. Οι τοιχογραφίες του ασκηταριού διατηρούνται σε όλη τους σχεδόν την έκταση σε αρκετά καλή κατάσταση. Δυστυχώς μετά την καταστροφική συντήρησή τους κατά τη διάρκεια της ιταλικής κατοχής, μπορεί κανείς να βγάλει ασφαλέστερα συμπεράσματα από τις παλαιότερες της επέμβασης φωτογραφίες, βλ. πίν. 113 και από επιτόπια παρατήρηση.

136. Τα καλλιτεχνικά αυτά κέντρα δεν αποκλείεται να είναι κοινά με αυτά των ζωγράφων των δύο εκκλησιών στο Yuksekli της Καππαδοκίας (γ' τέταρτο 13ου αιώνα), που την εποχή αυτή ανήκει στους Σελτζουκίδες. Αν και στη μελέτη αυτή δεν αναφερόμαστε σε εικονογραφικές λεπτομέρειες, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στη Σταύρωση της Καλύμνου ο τρόπος της απεικόνισης του Άδη, η στάση του Χριστού, έχουν ομοιότητες με την αντίστοιχη παράσταση της εκκλησίας 1 στο Yuksekli, ενώ στην επόμενη φάση του ίδιου ζωγραφικού στρώματος στην Κάλυμνο, στη Βαϊοφόρο, η λεπτομέρεια των γυναικών στα τείχη της Ιερουσαλήμ απεικονίζεται και στο Yuksekli. (C. Jolivet-Levy, Nouvelle découverte en Cappadoce, Les églises de Yüksekli, CahArch 35 (1987), σ. 124-126, εικ. 16, 19). Οι δύο αυτές λεπτομέρειες, αν και όχι ασυνήθιστες, είναι αρκετά σπάνιες. Όπως παρατηρεί μάλιστα η συγγραφέας, η απεικόνιση μορφών πάνω στα τείχη της Ιερουσαλήμ είναι συχνή σε μνημεία της Μικράς Ασίας, της Καππαδοκίας, του Πόντου, καθώς επίσης και σε συριακά, κοπτικά, αρμενικά χειρόγραφα (ό.π., υποσημ. 71). Δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί λοιπόν με αυτά τα δεδομένα η προέλευση των ζωγράφων από τα βυζαντινά εδάφη της Μικράς Ασίας.

δίδεται με ιμπρεσσιονιστική διάθεση και έντονο αίσθημα δραματικότητας. Η ανομοιογένεια αυτή και οι διαφορετικές τάσεις αντιστοιχούν ίσως σε διαφορετικά πρότυπα και στάδια καλλιτεχνικής εξέλιξης, η σύγχρονη παρουσία τους όμως επιβεβαιώνει το πολυδιάστατο της καλλιτεχνικής έκφρασης του τέλους του αιώνα που εξετάζουμε, όταν η τέχνη, για διάφορους λόγους, δεν παρουσιάζει ενιαία εξελικτική γραμμή, αντανάκλαση μίας ρευστής και μεταβατικής εποχής. Οι συγκρίσεις έχουν δείξει[137], νομίζουμε, σχέσεις με τη ζωγραφική της εποχής: ο αρχάγγελος αποτελεί την ηχώ της αντίστοιχης μορφής από τη Mileseva (1230)[138] και του αγγέλου που κρατά κυκλική ασπίδα με τον Παντοκράτορα στον Άγιο Ιωάννη στο Κεραμί Νάξου (1260-1270)[139]. Ο ολόσωμος Πρόδρομος συσχετίστηκε με τον αντίστοιχο αποτοιχισμένο από τον Άγιο Γεώργιο (Άγιο Νικόλαο) στο Λαθρήνο Νάξου (όγδοη δεκαετία 13ου αιώνα)[140] και με τον άγιο Ευγράφιο στο νάρθηκα της Μονής Βλαχέρνας Άρτας (λίγο μετά το 1284)[141].

Την εντύπωση της διάσπασης και της ποικιλίας των εκφραστικών μέσων επιτείνουν ζωγραφικά σύνολα, όπως του Αγίου Νικολάου στο Μισοσκάλι (Πίν. 116) και του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στον Αβαλά Μικρού Χωριού (Πίν. 117 α), και τα δύο στην Τήλο. Στις δύο εκκλησίες, πιθανότατα σύγχρονες, ζωγραφισμένες ίσως από άτομα που ανήκαν στο ίδιο συνεργείο, ο λαϊκός χαρακτήρας, που μεταφράζεται σε απλοποίηση και αδεξιότητα, είναι έντονος δυσχεραίνοντας την, έστω και κατά προσέγγιση, χρονολόγηση. Στις γοητευτικές με την αφέλεια και την τραχύτητά τους τοιχογραφίες αυτές, οι συνθέσεις είναι φτωχές, τα πρόσωπα ανέκφραστα και το σχέδιο απλοϊκό. Πιστεύουμε ότι θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στα τέλη του 13ου, χωρίς να αποκλείουμε την πιθανότητα ένταξής τους στους επόμενους αιώνες[142]. Είναι ενδεικτικό άλλωστε ότι τοιχογραφίες παρόμοιου λαϊκού χαρακτήρα στον Ασώματο στο Κουλούμι Μάνης[143] προβληματίζουν για το αν θα πρέπει να χρονολογηθούν στο 13ο ή στο 14ο αιώνα. Σε παρόμοιο ρεύμα πιθανόν να εντάσσονται τα σφυροκοπημένα σπαράγματα του πρώτου στρώματος του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου επάνω από τη Σκάφη Τήλου, όπως συμπεραίνουμε από τα υπολείμματα της Δέησης στην αψίδα με το γραμμικό, αδέξιο σχέδιο και τα ορθάνοικτα μάτια, που πλαισιώνονται με τη χαρακτηριστική κόκκινη γραμμή στο βλέφαρο του Παντοκράτορα (Πίν. 117 β).

Η ανασκαφή στον Αρχάγγελο Μιχαήλ (Ντεμιρλί) της μεσαιωνικής πόλης Ρόδου[144] αποκάλυψε λίγα σπαράγματα από το στρώμα του 13ου αιώνα, πάνω σε πεσμένες πέτρες[145]. Τα καλύτερα διατηρημένα απεικονίζουν τμήματα της παράστασης της Πολιορκίας της Ιεριχούς, απόσπασμα προφανώς από εικονογραφικό κύκλο του αρχαγγέλου Μιχαήλ (Πίν. 118 α). Τα έντονα περιγράμματα, οι λευκές γραμμές που αυλακώνουν τα πρόσωπα, κυρίως στην περιοχή των ματιών, και η πράσινη σκιερή λωρίδα που περιτρέχει το πρόσωπο του αρχαγγέλου με το γεμάτο ένταση βλέμμα οδηγούν τη χρονολόγηση μάλλον προς τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα. Μπορούν ίσως να συγκριθούν με ορισμένες μορφές από την

137. Κατσιώτη, Έμπολας, σ. 246-247.

138. S. Radojčić, Mileseva, Belgrade 1963, πίν. 45.

139. Σωτηρίου, Πρώιμος παλαιολόγειος αναγέννησις, πίν. 56.

140. Ν. Ζίας, Εργασίαι εις τοιχογραφημένους ναούς των Κυκλάδων, ΑΑΑ IV (1970), εικ. 8.

141. M. Acheimastou-Potamianou, The Byzantine Wall Paintings of Vlacherna Monastery, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, II A, Athènes 1981, εικ. 13.

142. Προς το 14ο αιώνα και μετά πιθανόν να οδηγεί η ζώνη με τροχούς αγίων, που μεσολαβεί ανάμεσα στους ολόσωμους αγίους και τις ευαγγελικές σκηνές στους κατακόρυφους τοίχους της εκκλησίας στο Μισοσκάλι.

143. Πρβλ. τον ολόσωμο αρχάγγελο (Ν. Δρανδάκης, Έρευναι εις την Μάνην, ΠΑΕ 1977, σ. 211-212, πίν. 132 β).

144. Σύντομη αναφορά στο μνημείο: Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, σ. 76-80, 174. ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σ. 666-669. ΑΔ 45 (1990), Χρονικά, σ. 510-511. E. Papavassiliou, Th. Archontopoulos, Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale, CorsiRav XXXVIII (1991), σ. 333-337.

145. Το στρώμα απεικόνιζε και τον δωρητή, κάποιον ιερέα Βασίλειο, το όνομα του οποίου μαζί με τα χέρια σε στάση δέησης διασώθηκαν επίσης σε πεσμένη πέτρα. Σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις των συναδέλφων, το στρώμα χρονολογήθηκε στις αρχές του 13ου αιώνα: ό.π., σ. 335-336. Η. Κόλλιας, Η Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, Αθήνα 1994, σ. 110.

εκκλησία του Αρχάγγελου Μιχαήλ στο Καρδάκι Αμαρίου Κρήτης (γύρω στο 1300), όπου στη Θεοτόκο του Ευαγγελισμού[146] και τον ολόσωμο διάκονο Στέφανο[147] αυστηρά οριοθετημένη πράσινη λωρίδα με όμοιο τρόπο περιγράφει το πρόσωπο, ενώ λεπτές λευκές γραμμές τονίζουν τα χαρακτηριστικά.

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Παύλου[148] σε ύψωμα κοντά στα Λειβάδια Τήλου ανήκουν σε προχωρημένη φάση του 13ου, ίσως και των αρχών του 14ου αιώνα με κυριότερο χαρακτηριστικό τις στιβαρές μορφές με τους ευρείς ώμους, την υποχώρηση της γραμμής και την έμφαση στην πλαστικότητα του προσώπου, όπως διαπιστώνεται από τα ελάχιστα σπαράγματα που διέφυγαν από το λευκό επίχρισμα των στηθαίων Χριστού (Πίν. 118 β) και της Παναγίας Γλυκοφιλούσας στις δύο κόγχες της αψίδας. Τα χαρακτηριστικά αυτά συναντώνται σε τοιχογραφίες που χρονολογούνται κοντά στο γύρισμα του αιώνα, όπως στον Άγιο Παντελεήμονα στο Κοτράφι Μάνης (περίπου 1300)[149]. Θα σταθούμε ιδιαίτερα στην παρατήρηση ότι τα χαρακτηριστικά των μορφών της μανιάτικης εκκλησίας δημιουργούν την εντύπωση ενός διογκωμένου περιβλήματος, χωρίς σχεδόν οργανική σχέση με το σώμα που περικλείουν, πράγμα που ισχύει και στην εκκλησία της Τήλου.

Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε για την τεχνοτροπία των τοιχογραφιών του Αγίου Μάμα κοντά στις Μενετές Καρπάθου[150], που διατηρούνται σε μεγάλη έκταση (Πίν. 119 α, β). Κυριαρχεί η γραμμικότητα στο πλάσιμο των προσώπων και η απόδοση της πτυχολογίας με υστεροκομνήνειες μανιεριστικές αναμνήσεις, όπως οι ατρακτοειδείς επιτηδευμένες απολήξεις των ιματίων, συχνές στο 13ο αιώνα, που επιβιώνουν και σε μνημεία συντηρητικά του 14ου, όπως στους Ταξιάρχες Δεσφίνας (1332)[151]. Παράλληλα όμως συνυπάρχει η προσπάθεια εφαρμογής νέων στοιχείων, όπως η απόδοση του όγκου, έστω και ατελώς, και η κατάκτηση του χώρου, στοιχεία που χαρακτηρίζουν έργα του προχωρημένου 13ου αιώνα. Στη σάρκα κυριαρχεί λευκωπή ώχρα, τα μάτια είναι σκιασμένα και τα χαρακτηριστικά, έντονα γραμμικά, οργανώνονται γεωμετρικά. Τα σκληρά περιγράμματα τονίζονται με τη γνωστή πράσινη-λαδί σκιά, χαρακτηριστική σε όλη τη διάρκεια του αιώνα που εξετάζουμε. Ως προς τη γεωμετρική οργάνωση των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών, αξίζει να παραθέσουμε την παρόμοια Βλαχερνίτισσα από το δεύτερο στρώμα του Αγίου Νικήτα Κηπούλας (πιθανώς τελευταίο τέταρτο 13ου αιώνα)[152] και τον αρχάγγελο Μιχαήλ από τη Σωτήρα στον Καλόπυργο Δρυ Μάνης (δεύτερο στρώμα, τέλος 13ου αιώνα)[153]. Ξαναγυρίζοντας στην Κάρπαθο παρατηρούμε ότι ο ζωγράφος αποφεύγει να τονίσει τα χαρακτηριστικά με ψιμυθιές, αν εξαιρεθούν δύο μικρές κατακόρυφες λευκές γραμμές στη ρίζα της μύτης. Στα μάτια οι κόρες σχεδόν πετάγονται από τους βολβούς, προσδίδοντας ένταση και κάποια αγριότητα στο βλέμμα. Η λεπτομέρεια αυτή, παρόλο που δεν μπορεί να ταυτιστεί με τα «rolling eyes», εντούτοις θυμίζει την απόδοση των ματιών σε εκκλησίες της Μάνης του β′ μισού του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα, όπως στον Άγιο Θεόδωρο στον Τσόπακα (τελευταίο τέταρτο 13ου)[154], στο ασκηταριό των Αγίων Σαράντα στη

146. Bissinger, Kreta, εικ. 37.

147. K. Kalokyris, The Byzantine Wallpaintings of Crete, New York 1973, BW 105. Ι. Σπαθαράκης, Βυζαντινές τοιχογραφίες νομού Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 1999, εικ. 91.

148. Για την αρχιτεκτονική κυρίως της εκκλησίας βλ. Σ. Μουζάκης, Άγιος Παύλος Τήλου, Παρατηρήσεις σε μία δίκογχη εκκλησία, Μυριόβιβλος 12-13 (1987-1988), σ. 5-12. Ο ναός θα πρέπει αρχικά να ήταν αφιερωμένος στους Αγίους Πέτρο και Παύλο που εικονίζονται ολόσωμοι στον ημικύλινδρο της νότιας αψίδας. Το όνομα του Πέτρου ξεχάστηκε με την πάροδο του χρόνου. Για παρόμοια περίπτωση βλ. Ν. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Έρευνα στη Μάνη, ΠΑΕ 1979, σ. 198.

149. Ό.π., σ. 200, πίν. 129 α.

150. Σύντομη αναφορά στις τοιχογραφίες με κάποιες παρανοήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα: Μουτσόπουλος, Κάρπαθος, σ. 398-399, πίν. 129-134.1.

151. Μ. Σωτηρίου, Αι τοιχογραφίαι του βυζαντινού ναϋδρίου των Ταξιαρχών Δεσφίνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ′, τ. Γ′ (1962-1963), πίν. 49.

152. Δρανδάκης, Μέσα Μάνη 1995, πίν. 82.

153. Ν. Δρανδάκης, Έρευναι εις την Μάνην, ΠΑΕ 1975, Α′, πίν. 173 β.

154. Ν. Δρανδάκης, Ο Άγιος Θεόδωρος στον Τσόπακα Μάνης, Φίλιον Δώρημα εις Τ. Γριτσόπουλο, Πελοποννησιακά ΙΣΤ′ (1985-1986), σ. 251, πίν. 13. Δρανδάκης, Μέσα Μάνη 1995, σ. 49, εικ. 16.

Γράμμουσα (τέλη 13ου)[155] ή στην Αγία Κυριακή του Μαράθου (γύρω στο 1300)[156]. Ο λαιμός αποδίδεται με το σχήμα κόλουρου κώνου, τα πρόσωπα είναι ωοειδή και οι μορφές έχουν δυσανάλογα μεγάλα άκρα. Στην πτυχολογία του Χριστού της Ανάληψης χαρακτηριστική είναι η διάσπαση της επιφάνειας σε πολλά επίπεδα από μικρές γραμμές ή πτυχές που αποδίδονται τελείως γραμμικά. Ο τρόπος αυτός, που προέρχεται από την κομνήνεια παράδοση, παρατηρείται σε πολλά μνημεία του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα, όπως στον Άγιο Δημήτριο στο Μακρυχώρι Εύβοιας[157], στην Όμορφη Εκκλησιά Αίγινας (1289)[158] και στον Άγιο Γεώργιο Βάρδα Ρόδου (1289/90). Η μοναδική παράσταση, η Ανάληψη στον τρούλο, φανερώνει ζωγράφο που οργανώνει με αρκετή επιδεξιότητα το χώρο του και αξιοποιεί τις διαθέσιμες επιφάνειες. Βέβαια, η έννοια του βάθους δεν είναι κάτι που ο ζωγράφος αναπτύσσει ικανοποιητικά. Τα πρόσωπα παρατίθενται στο χώρο, αν και οι συστροφές υπάρχουν, όπως και η προσπάθεια, έστω και αδέξια, για να φαρδύνουν οι ώμοι στις ψηλόλιγνες μορφές και να αποκτήσουν τα σώματα όγκο. Για τους λόγους αυτούς μπορούμε να τοποθετήσουμε τον Άγιο Μάμα κοντά στο 1300.

Γύρω στο 1300, επίσης, θα χρονολογήσουμε τις τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος του Αγίου Γεωργίου «του Νοταρά» στον Λευκό Καρπάθου[159], όπου, παρά την κάποια ξηρότητα στην απόδοση των χαρακτηριστικών, ο ζωγράφος κυριαρχεί στα εκφραστικά του μέσα δίνοντάς μας προσωπογραφίες σύμφωνες με τις νέες τάσεις της παλαιολόγειας ζωγραφικής που φορτίζει τις μορφές με συναισθηματικό περιεχόμενο. Είναι πιθανό να εργάστηκαν παραπάνω από ένας ζωγράφοι, δεδομένης της έκτασης της τοιχογραφημένης επιφάνειας[160]. Κάποιοι ολόσωμοι άγιοι από τα κατώτερα τμήματα της εκκλησίας, που διακρίνονται καλύτερα, εκεί όπου έχει πέσει το λευκό επίχρισμα, όπως του αγίου Δημητρίου στον πεσσό του βόρειου τοίχου του ναού (Πίν. 120 α) ή των αγγέλων από την νοτιοανατολική αψίδα, εντυπωσιάζουν με τα οστεώδη πρόσωπα και το γεμάτο αγωνία και ένταση βλέμμα (Πίν. 120 β). Παρά τις επιμέρους διαφορές, θα μπορούσαμε να συγκρίνουμε τους αγγέλους αυτούς με τα σπαράγματα των τοιχογραφιών από την Αγία Άννα στις Αγρίλες Σελίνου Κρήτης[161]. Και στα δύο μνημεία είναι κοινή η απόδοση της εκστατικής ματιάς στις διεσταλμένες κόρες και των έντονων γκριζοπράσινων σκιών στα γυμνά μέρη, χαρακτηριστικά που χαρίζουν υπερβατικότητα στη ζωγραφική αυτή, που θα πρέπει να χρονολογηθεί στη στροφή προς το 14ο αιώνα. Ακόμη, οι τοιχογραφίες της δεύτερης φάσης του Αγίου Νικολάου στον Πύργο Εύβοιας (γύρω στο 1300) παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς το σφικτό πλάσιμο των προσώπων, τις γρυπές μύτες, το βαθύ βλέμμα, το πράσινο χρώμα στις σκιές και τα λευκά φώτα[162]. Μορφές όπως ο Χριστός[163] αλλά και ο αρχάγγελος που δημοσιεύουμε έχουν ομοιότητες ως προς το πλάσιμο και τη διαβάθμιση των όγκων με την αγία Ελένη από το Σωτήρα στο Σπήλι Ρεθύμνου Κρήτης (γύρω στο 1300)[164].

Κλείνοντας την αναλυτική αναφορά μας, θα παρατηρήσουμε ότι είναι ευνόητο πως οι τοιχογραφημένες εκκλησίες στα Δωδεκάνησα που χρονολογούνται στο 13ο αιώνα είναι περισσότερες από αυτές που παραθέσαμε, αν και η πλειονότητα ανήκει στο 14ο και 15ο αιώνα. Στην παρούσα μελέτη δεν

155. Μπακούρου, ό.π. (υποσημ. 131), φωτ. 29. Τόσο στον Τσόπακα, όσο και στη Γράμμουσα, η ομοιότητα στην απόδοση των χαρακτηριστικών στα πλατιά πρόσωπα, καθώς και στα γράμματα των αγιωνυμίων είναι εμφανής (πρβλ. την αγία Αναστασία από τη σκηνή του μαρτυρίου της, Δρανδάκης, Μέσα Μάνη 1995 (Τσόπακας), σ. 48, εικ. 16, με την αγία Αννα, Μπακούρου, ό.π., φωτ. 29). Στον Άγιο Μάμα τα πρόσωπα είναι περισσότερο μακρόστενα και λιγότερο πλατιά και πλαδαρά.

156. Δρανδάκης, Μέσα Μάνη 1995, 49. Kalopissi-Verti, Inscriptions, εικ. 95-97.

157. Πρβλ. τον Χριστό από την Εις Άδου Κάθοδο και τον Χριστό από την Ανάληψη, Εμμανουήλ, ό.π., πίν. 18 και 20.

158. Σωτηρίου, Αίγινα, εικ. 12, 14, 15.

159. Σύντομη αναφορά στις τοιχογραφίες, Μουτσόπουλος, Κάρπαθος, σ. 410, πίν. 134.2-138.1, εικ. 91- 97.

160. Οι παρατηρήσεις μας αφορούν κυρίως στα κατώτερα τμήματα της εκκλησίας. Με δυσκολία διακρίνονται κάποιες σκηνές μισοσκεπασμένες από άλατα στα ανώτερα τμήματα του κατασκότεινου ναού.

161. Κ. Λασσιθιωτάκης, Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης. Δ', Επαρχία Σελίνου, ΚρητΧρον 22 (1970), εικ. 353, 354.

162. Εμμανουήλ-Γερούση, Άγ. Νικόλαος στον Πύργο Εύβοιας, εικ. 11.

163. Μουτσόπουλος, Κάρπαθος, πίν. 134,2.

164. Σπαθαράκης, ό.π. (υποσημ. 147), εικ. 118.

αναφερόμαστε εκτενώς σε κάποιες που τα ελάχιστα σπαράγματά τους είναι δύσκολο να χρονολογηθούν, έστω και κατά προσέγγιση. Κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι: ο Άγιος Γεώργιος στον Κάμπο του Μεγάλου Χωριού, ο Άγιος Νικόλαος στο Θαλλιώνα, και οι δύο στην Τήλο, και ο Άγιος Γεώργιος στο Δρυμώνα Λέρου. Η πρώτη εκκλησία είναι μονόχωρη, δίκογχη, πολύ καλής κατασκευής. Στο βόρειο τοίχο, κάτω από έξεργο τόξο και περίτεχνο κόσμημα, σώζεται εξίτηλος ο τιμώμενος άγιος. Από τα πόδια και τμήμα της ασπίδας που διακρίνονται καλύτερα διαπιστώνουμε την καλή ποιότητα της τέχνης του τέλους του 13ου αιώνα. Στον Άγιο Νικόλαο στο Θαλλιώνα της Τήλου, επίσης καλής κατασκευής, και, ας σημειωθεί, με οδοντωτό πλίνθινο κόσμημα που περιτρέχει εξωτερικά την αψίδα, λεπτομέρεια σπανιότατη στα Δωδεκάνησα[165], διατηρείται σε τυφλή κόγχη στο νότιο τοίχο ολόσωμος ο επώνυμος άγιος, κάτω από παχύ στρώμα αλάτων. Από την πτυχολογία κυρίως υποθέτουμε ότι θα πρέπει να χρονολογηθεί στο 13ο αιώνα. Στον Άγιο Γεώργιο στο Δρυμώνα Λέρου στην Παναγία Νικοποιό στο νότιο τοίχο του β΄ στρώματος τα περιγράμματα πλουτίζονται με κόκκινες πινελιές και το πλάσιμο γίνεται με ωχροράδινους τόνους. Μπορεί ίσως να χρονολογηθεί στο 13ο-14ο αιώνα. Στην ερειπωμένη Αγία Ειρήνη στο Παρθένι Λέρου, τα λείψανα τοιχογραφιών πιθανώς να ανήκουν στο 13ο αιώνα. Στην εκκλησία της Παναγίας στον Μερτώνα Καρπάθου, που έχει δεινοπαθήσει από τη «στοργική» μεταχείριση των εντοπίων, ελάχιστα σπαράγματα σώζονται από την παράσταση της Εις Άδου Καθόδου στη δυτική άκρη του νότιου τοίχου. Με κάποια επιφύλαξη, λόγω της κακής τους κατάστασης, μπορούμε να τοποθετήσουμε τις τοιχογραφίες στο β΄ μισό του 13ου αιώνα. Το πλάσιμο στα πρόσωπα γίνεται με ενιαία ώχρα, αλλά οι φωτισμοί έχουν εξαφανιστεί από τις εξίτηλες τοιχογραφίες. Διακρίνονται αμυδρά τα χαρακτηριστικά των προσώπων που αποδίδονται λιτά και επίπεδα με καστανέρυθρη γραμμή και τα κτενοειδή φώτα στην πτυχολογία που σχηματίζονται από άσπρες, παράλληλες γραμμές, οι οποίες ξεκινούν από πλατύτερη φωτεινή επιφάνεια. Στον Άγιο Δημήτριο στο Βαθύ Καλύμνου τα ίχνη της Δέησης στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας –η υπόλοιπη εκκλησία είναι επιχρισμένη– πιθανώς να ανήκουν στο 13ο αιώνα. Σε δύο ακόμα εκκλησίες της Καρπάθου, στον Άγιο Γεώργιο Βολάδας και στους Αγίους Αναργύρους Μεσοχωρίου, διατηρούνται σπαράγματα τοιχογραφιών του 13ου-14ου αιώνα. Γύρω στο 1300 μπορεί να χρονολογηθεί το α΄ στρώμα στην Παναγία Καθολική στ' Αφάντου Ρόδου, από το οποίο σώζονται καλύτερα μετωπικοί άγιοι στο βόρειο τοίχο.

Πριν προχωρήσουμε σε γενικότερα συμπεράσματα, νομίζουμε ότι έγινε σαφές ότι η πολυδιάσπαση της ζωγραφικής έκφρασης του β΄ μισού του 13ου αιώνα δεν επιτρέπει παρά σε μία μόνο περίπτωση να πιθανολογήσουμε την απόδοση παραπάνω από μίας τοιχογράφησης σε ένα συνεργείο: του Αγίου Νικολάου στο Μισοσκάλι και του Αγίου Ιωάννη στον Αβαλά, και των δύο στην Τήλο. Η μόνη κατηγορία επίσης που είναι ευδιάκριτη είναι η λεγόμενη γραμμική ή εκφραστική τεχνοτροπία, που κυριαρχεί σε διάφορες παραλλαγές. Επιπλέον, είναι φανερό ότι οι τοιχογραφίες του β΄ μισού του 13ου αι. υπολείπονται ποιοτικά από αυτές του α΄ μισού. Τα δεδομένα αυτά θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε αναλυτικά στη συνέχεια.

Αν και είναι δύσκολο να προχωρήσουμε σε γενικεύσεις σχετικά με τη φυσιογνωμία του β΄ μισού του 13ου αιώνα, εντούτοις μπορούν να διατυπωθούν κάποια συμπεράσματα: Η υστεροκομνήνεια κοινή φαίνεται να υποχωρεί στη διάρκεια του β΄ μισού του αιώνα, με σπάνιες αναλαμπές χωρίς διάρκεια και συνέχεια, έχοντας χαρακτήρα τοπικό και επαρχιακό. Από τις αναμνήσεις του τέλους του 12ου παραμένουν κάποιες ψηλόλιγνες μορφές και η πλούσια, σκληρή, γραμμική πτυχολογία, απαλλαγμένη από πολλές επιτηδεύσεις.

165. Γνωρίζουμε άλλα δύο παραδείγματα από τον 13ο αιώνα και μετά. Στον Αξεστράτηγο στο Όθος Καρπάθου, μισογκρεμισμένη εκκλησία πιθανότατα του 14ου αιώνα, όπως συμπεραίνουμε από τα εξίτηλα σπαράγματα τοιχογραφιών της, οδοντωτή ταινία περιτρέχει την αψίδα και τα τυφλά τόξα στις μακριές πλευρές. Στην ερειπωμένη εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο κάστρο της Χάλκης με τοιχογραφίες του 15ου αιώνα πλίνθινη ταινία περιτρέχει την αψίδα.

Τα αρχαϊκά στοιχεία συνυπάρχουν με προοδευτικές τάσεις, ενώ μελλοντικά και η εικονογραφική εξέταση πιστεύουμε ότι θα αποδείξει τη συντριπτική πλειονότητα των συντηρητικών στοιχείων. Είναι φανερό ότι δεν υπάρχει πλέον η συνεχής και άμεση επαφή με τα καλλιτεχνικά κέντρα. Για το λόγο αυτό κυριαρχούν οι αρχαϊσμοί, έστω και αν διαπιστώνονται σποραδικά οι νέες τάσεις. Πιο συγκεκριμένα, προς το τέλος του αιώνα οι μορφές αποκτούν κάποιον όγκο, όμως ούτε οι αναλογίες, ούτε η θέση τους στο χώρο φανερώνουν επαρκείς γνώσεις των νέων τρόπων που οδήγησαν στην παλαιολόγεια αναγέννηση. Επιπλέον, ο ζωγραφικός τρόπος των ασαφών περιγραμμάτων και της εναλλαγής πινελιάς ζωηρού φωτισμού και σκοτεινών τόνων σε γενικές γραμμές απουσιάζει. Όπως εύστοχα παρατηρήθηκε, ως προς το τεχνικό μέρος της γραμμικής κοινής ζωγραφικής γλώσσας του 13ου αιώνα[166] η συντηρητική αυτή τάση αντανακλά την επιλογή απλούστερων ζωγραφικών προτύπων, τα οποία αντιγράφονταν ευκολότερα. Σε άλλες περιοχές, όπως για παράδειγμα στη Νάξο, η ίδια διαπίστωση συνδυάστηκε με τον άκρο συντηρητισμό και την αφύπνιση ορθόδοξης, αν όχι εθνικής, συνείδησης[167]. Ίσως δεν είναι άνευ νοήματος να υποθέσουμε ότι και στην περιοχή που εξετάσαμε συνδυάστηκαν οι δύο αυτοί παράγοντες, δηλαδή η επιλογή για λόγους ευκολίας μίας απλής ζωγραφικής γλώσσας και ο εν γένει συντηρητισμός κοινωνιών ως επί το πλείστον κλειστών και με στοιχειώδη αυτάρκεια, που επιβάλλεται από την απομόνωση λόγω της θάλασσας που περιβάλλει τα νησιά.

Στη Ρόδο, χώρο που αποτελεί το επίκεντρο των γεγονότων και περιλαμβάνει το κύριο αστικό κέντρο όλης της περιοχής, δυστυχώς ελάχιστα δείγματα ζωγραφικής του 13ου αιώνα έχουν σωθεί, πράγμα που δεν μας επιτρέπει να σκιαγραφήσουμε με σαφήνεια τη φυσιογνωμία της τέχνης στο νησί. Για να συνοψίσουμε, τα δεδομένα είναι: πριν από τα μέσα του αιώνα στον Ταξιάρχη στο Θάρι και στον Άγιο Φανούριο στη μεσαιωνική πόλη εντοπίζεται ζωγραφική υψηλής ποιότητας. Στο Θεολόγο στον Κουφά οι επιζωγραφήσεις εμποδίζουν την αξιολόγηση, θεωρούμε όμως ότι το επίπεδο είναι το ίδιο καλό. Προς το τέλος του αιώνα τα σπαράγματα από τον Αρχάγγελο Μιχαήλ (Ντεμιρλί) στη μεσαιωνική πόλη και οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Βάρδα, χρονολογημένες με επιγραφή στα 1289/90, κινούνται ποιοτικά στο μέσο όρο του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου, ενώ ο περίπου σύγχρονος γραπτός διάκοσμος στο ασκηταριό του Αγίου Νικήτα στη Δαματριά είναι μάλλον κατώτερης τέχνης. Δεν μένει παρά να επισημάνουμε το άνισο αποτέλεσμα, κάτι που διαπιστώνεται και στα υπόλοιπα νησιά. Είναι προφανές από τα όσα εκθέσαμε ότι η Ρόδος του 13ου αιώνα δεν φαίνεται να αποτέλεσε καλλιτεχνικό κέντρο με ακτινοβολία στις γύρω περιοχές, όπως για παράδειγμα υπήρξε η Κύπρος στο β΄ μισό του ίδιου αιώνα[168]. Η τεχνοτροπία του Θάρι, του Αγίου Φανουρίου, του Θεολόγου στον Κουφά, δεν είχε συνέχεια, πράγμα που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο μάλλον για εισηγμένη τέχνη. Στα περισσότερα από τα Δωδεκάνησα αποφασιστικός παράγων για το τελικό αποτέλεσμα θα πρέπει να υπήρξε η απουσία προγενέστερης καλλιτεχνικής παράδοσης στην οποία θα μπορούσαν να βασιστούν. Από το συμπέρασμα αυτό θα πρέπει να εξαιρέσουμε την Κάλυμνο, όπου σε όλη τη διάρκεια του αιώνα που εξετάζουμε η αποξένωση από τα μεγάλα κέντρα ουσιαστικά δεν υφίσταται, όπως αποδεικνύουν οι τοιχογραφίες του Αγίου Κηρύκου, των Αγίων Αποστόλων, της Χωστής και του Έμπολα.

Το 13ο αιώνα στα Δωδεκάνησα η ζωγραφική έχει κοινά γνωρίσματα[169], παρά την ανομοιογένεια του υλικού που εξετάστηκε, με περιοχές όπως η Μάνη, η Κρήτη, η Εύβοια, ακόμα και η Ν. Ιταλία[170]. Η

166. Mouriki, Moutoullas, σ. 211.

167. Χατζηδάκης, Νάξος, εισαγωγή, σ. 16. Αχειμάστου, Αιγαίο, σ. 149.

168. Κυρίως: Mouriki, 13th c. Icons, σ. 61.

169. Όπως παρατήρησε ο Djurić (Peinture murale, σ. 227), η προοδευτική απλοποίηση των ζωγραφικών μέσων συνέτεινε, ώστε τοιχογραφίες ασκηταριών της Ιταλίας, εκκλησιών της Καππαδοκίας και ανάμεσά τους μνημείων του ελλαδικού χώρου, να μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά, χωρίς να υπάρχουν απαραίτητα κάποιου είδους επαφές ανάμεσά τους.

170. Βλ. κυρίως Panayotidi, ό.π. (υποσημ. 107), σ. 123-125. M. Falla-Castelfranchi, Pittura monumentale bizantina in Puglia, Milano 1991, σ. 144-200.

ύπαρξη τοπικών εργαστηρίων στα Δωδεκάνησα, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην Αττική[171], τη Νάξο[172], την Κύπρο[173], δεν μπορεί να αποδειχθεί με τα μέχρι στιγμής δεδομένα. Παρά τις συνταρακτικές πολιτικές εξελίξεις του 13ου αιώνα και το γεγονός ότι κάθε νησί είχε πολλές φορές διαφορετικούς κυριάρχους από το άλλο, η ζωγραφική διέγραψε πορεία φαινομενικά ανεπηρέαστη από την πολιτική διάσπαση και τις συνεχείς μεταβολές. Θα αναφέρουμε δύο μόνο ενδεικτικά παράδειγματα: η επιγραφή στον Βάρδα το 1289/90 αγνοεί τους τυχοδιώκτες δυνάστες της Ρόδου της εποχής εκείνης, για να αναφερθεί στο μόνο σταθερό πολιτειακό στοιχείο στη συνείδηση των κατοίκων, τον βυζαντινό αυτοκράτορα, αφού υπήκοοι της αυτοκρατορίας αισθάνονταν οι κατά καιρούς υφιστάμενοι τις επιδρομές των Γενουατών[174]. Βέβαια, ο Γενουάτης κουρσάρος Andrea Moresco, που εξουσίαζε την εποχή εκείνη τη Ρόδο, αναγνώριζε, έστω και συμβατικά, την επικυριαρχία του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου. Η Κως κατά το 13ο αιώνα, παρά τις συχνές διαδοχές φεουδαρχών, τις αναταραχές, τις πειρατικές επιδρομές και τις λεηλασίες[175], στα εκκλησιαστικά ζητήματα υπήρξε αταλάντευτα προσανατολισμένη στους Βυζαντινούς. Έτσι, το 1258 ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Αρσένιος με έδρα τη Νίκαια εκδίδει σιγίλλιο για τις κτήσεις της Μονής Σπονδών στο νησί, στην περιοχή Ζία Ασφενδιού. Το μοναστήρι αυτό (μετόχι της Πάτμου) προσαρτά και άλλα εκκλησιαστικά ιδρύματα το 1263 και το 1292. Με έγγραφο, μάλιστα, λίγο αργότερα «η του τόπου κεφαλή του αγίου αυθέντου και βασιλέως» Αλέξιος Βαραγγόπουλος, ο επίσκοπος του νησιού Νήφων και «το κοινόν του λαού» βεβαιώνουν ότι η Μονή Σπονδών ανήκει στο μοναστήρι της Πάτμου[176]. Επεκτείνοντας τα συμπεράσματά μας στην καλλιτεχνική παραγωγή των υπόλοιπων νησιών υποστηρίζουμε ότι οι πολιτικές αλλαγές ελάχιστα επηρέασαν σε ποσοτικό επίπεδο. Το ποιοτικό επίπεδο βέβαια βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τις δυνατότητες καλλιτεχνών για ενημέρωση και το οικονομικό status των παραγγελιοδόχων-δωρητών[177]. Θα ήταν απόλυτα φυσικό διαφορετικά περιβάλλοντα με την τοπική τους αριστοκρατία, τις εκκλησιαστικές αρχές, δωρητές και καλλιτέχνες, να προσπαθήσουν να αφήσουν την προσωπική τους σφραγίδα στα καλλιτεχνικά δρώμενα, εντούτοις η γενική φυσιογνωμία της τέχνης της εποχής δύσκολα επιτρέπει να διαφανεί κάτι τέτοιο. Ίσως αυτό μάλιστα να επιβεβαιώνει και να επιτείνει τη θαμπή οπωσδήποτε εικόνα που έχουμε για τα νησιά το 13ο αιώνα. Η μοναδική μνεία[178] για δωρητές[179] προέρχεται από τη Ρόδο και σχετίζεται με τον κλήρο: στα σπαράγματα από τον Αρχάγγελο Μιχαήλ (Ντεμιρλί) μνημονεύεται κάποιος ιερέας Βασίλειος[180]. Η ανυπαρξία πλέον των ισχυρών αυθεντών –άρα σε συνάρτηση και των πλούσιων δωρητών– σε συνδυασμό με την πα-

171. Για τη λεγόμενη σχολή της Αθήνας βλ. Chatzidakis, Aspects, σ. 68. Μουρίκη, Σπηλιά Πεντέλης, σ. 114 κ.ε. S. Kalopissi-Verti, Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244). Ikonographische und Stilistische Analyse der Malereien, München 1975, σποραδικά.

172. Αγγ. Μητσάνη, Η μνημειακή ζωγραφική στις Κυκλάδες κατά το 13ο αιώνα, ό.π. (υποσημ. 124).

173. Την τάση αυτή του β΄ μισού του 13ου αιώνα της ζωγραφικής στην Κύπρο η Mouriki ονομάζει maniera cypria (13th c. Icons, σ. 35, 54-55 και σποραδικά) υποστηρίζοντας ότι έλαβε πιο συγκεκριμένο χαρακτήρα προς το τέλος του αιώνα. Ας σημειωθεί όμως, με την ευκαιρία, η ανομοιογένεια του τοιχογραφημένου υλικού μετά το 1200 στο νησί.

174. Ας υπενθυμίσουμε ότι και οι Έλληνες της Καππαδοκίας, κάτω από την τουρκική κυριαρχία, αναφέρουν τους αυτοκράτορες Θεόδωρο Λάσκαρη, Ιωάννη Δούκα Βατάτζη, Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο σε επιγραφές τοιχογραφημένων ναών του 13ου αιώνα εκεί (N. Thierry, L'art monumental byzantin en Asie Mineure du XIe au XIVe siècle, DOP 29 (1975), σ. 108).

175. Β. Χατζηβασιλείου, Ιστορία της νήσου Κω, Αρχαία-Μεσαιωνική-Νεώτερη, Κως 1990, σ. 240-241.

176. Ό.π., σ. 241-242.

177. Επ' αυτού βλ. A. Cutler, Art in Byzantine Society: Motive Forces of Byzantine Patronage, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Vienna 1981, Akten 1/2, JÖB 31/2 (1981), σ. 776-779.

178. Ο ιερομόναχος Σωφρόνιος που μνημονεύεται στην παράσταση του εφίππου αγίου Γεωργίου στον ομώνυμο ναό του Βάρδα (Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, σ. 139, εικ. 119) ανήκει στο 14ο αιώνα.

179. Για τους δωρητές, την κοινωνική τους θέση και γενικά τη χορηγία στα μνημεία του ελλαδικού χώρου, βλ. κυρίως Kalopissi-Verti, Inscriptions, σ. 23-46.

180. Papavassiliou, Archontopoulos, ό.π., σ. 335.

ρουσία τιμαριούχων που δεν φαίνεται να είχαν παρά την αίσθηση της αβεβαιότητας, του προσωρινού και της ανασφάλειας, αποτυπώνεται με ενάργεια στα ταπεινά εκκλησιαστικά κτίσματα με τη χωρίς μεγάλες καλλιτεχνικές φιλοδοξίες αγιογράφηση. Δεν μπορούμε βέβαια να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να ήταν εκ των πραγμάτων περιορισμένη η δυνατότητα ευπρεπούς καλλιτεχνικής χορηγίας[181]. Είναι πιθανό οι χορηγοί των τοιχογραφιών του πρώτου στρώματος του παρεκκλησίου της Παναγίας του πατμιακού μετοχίου των Αγίων Αποστόλων να είχαν δυσκολίες στην εξεύρεση ικανού ζωγράφου προς τα τέλη του 13ου αιώνα, αντίθετα με ό,τι συνέβη με το πρώτο και το δεύτερο στρώμα των Αγίων Αποστόλων κάποια χρόνια νωρίτερα. Ο εκτελεστής τελικά των τοιχογραφιών (Πίν. 103 β) αναπαράγει κομνήνεια χαρακτηριστικά με ολοφάνερη αδεξιότητα. Πιθανολογούμε ακόμα ότι η δυσκολία εξεύρεσης ικανών ζωγράφων εκ μέρους της Μονής Πάτμου αντικατοπτρίζεται λίγα χρόνια αργότερα στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα, σε μία παράσταση αφιερωτικού χαρακτήρα στο παλαιό κελλάρι της μονής, μέτριας τέχνης[182]. Θα παρατηρήσουμε όμως ότι η δυσκολία εξεύρεσης ικανών ζωγράφων δεν σημαίνει κατ' ανάγκην και αδυναμία, αφού την ίδια εποχή, δηλαδή στο α' μισό του 14ου αιώνα, οι τοιχογραφίες στον Άγιο Γεώργιο στη Ζία Ασφενδιού της Κω, επίσης μετοχίου της Πάτμου, με δωρητή κάποιον Λουκά μοναχό, εντυπωσιάζουν με την ποιότητά τους[183]. Επίσης το εξαιρετικής ποιότητας σπάραγμα τοιχογραφίας με τη μορφή αγίου από την εκκλησία που ανεσκάφη στο χώρο του Ασκληπιείου της Κω και ταυτίζεται με το καθολικό της Μονής Άλσους, μετοχίου της Πάτμου, χρονολογείται στις αρχές του 14ου αιώνα[184]. Λαμβάνοντας υπ' όψη τη γενικότερη παρακμή των ελληνικών εδαφών της Μικράς Ασίας και συνεπώς της τέχνης της περιοχής, ίσως το κέντρο εκπόρευσης της εξαιρετικής αυτής ζωγραφικής να είναι η Κωνσταντινούπολη.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι στο β' μισό του αιώνα η ποιότητα της ζωγραφικής, παρά τις κάποιες καλές καταβολές της, δεν ξεπερνά σε γενικές γραμμές το μέσο επαρχιακό επίπεδο. Η περίπτωση του Ταξιάρχη στον Έμπολα Καλύμνου ξεχωρίζει: οι φάσεις τοιχογράφησής του από τις αρχές του 13ου μέχρι τις αρχές του 15ου αιώνα με καλής ποιότητας αγιογραφίες προϋποθέτουν ζωγράφους και αποδέκτες που παρακολουθούν σε γενικές γραμμές την τέχνη των μεγάλων κέντρων. Όλα αυτά δείχνουν ότι η εκκλησία αυτή ανήκε για μεγάλο χρονικό διάστημα σε ισχυρή οικογένεια γαιοκτημόνων, με προνόμια και με συναίσθηση του ρόλου της στην περιοχή[185]. Θα σημειώσουμε επίσης ότι, αν στο πρώτο μισό του 13ου

181. Για παράδειγμα, στην Καππαδοκία το 1212 η διαθέτουσα κάποια κοινωνική θέση –όπως δείχνει από την απεικόνισή της– δωρήτρια στο Karsi kilise, όπως και η δωρήτρια Θαμάρ, γεωργιανής καταγωγής, στον Άγιο Γεώργιο στο Belisirama (1283-1295) φαίνεται ότι θα μπορούσαν να προσλάβουν ζωγράφους με δυνατότητες, αυτοί όμως που τελικά ανέλαβαν τις τοιχογραφήσεις ήταν χαμηλού καλλιτεχνικού επιπέδου (N. Thierry, La peinture de Cappadoce au XIIIe siècle. Archaisme et contemporaineité, Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200, septembre 1986, Beograd 1988, σ. 360). Απαίδευτος ήταν και ο ζωγράφος στην εκκλησία των Σαράντα Μαρτύρων στο Suveş (1216/17). Αντίθετα, στο β' μισό του 13ου αι. στο Bezirana και κυρίως στις δύο εκκλησίες στο Yuksekli, με ζωγραφική ποιοτικά ανώτερη, η ίδια μελετήτρια (ό.π., σ. 373-374) υποστήριξε την προέλευσή της από τα ελεύθερα βυζαντινά εδάφη, πιθανολογώντας την προσγραφή της στην τέχνη της Νίκαιας. Η ζωγραφική μάλιστα στο Yuksekli, όπως παρατήρησε, θυμίζει μάλλον τεχνική εικόνας. Ας σημειώσουμε εδώ την επισήμανση του Demus ότι οι καλλιτέχνες της Νίκαιας, ιδίως της δεύτερης γενιάς, βαθμιαία έχασαν τη διάθεση και την ικανότητα για έργα μεγάλης κλίμακας, στρεφόμενοι στην τέχνη της εικόνας (The Style of the Kariye Djami, σ. 135). Είναι πιθανό λοιπόν στο α' μισό του 13ου αιώνα η καλλιτεχνική επιρροή της αυτοκρατορίας της Νίκαιας να είχε προσβάσεις στα Δωδεκάνησα, αλλά όχι στην Καππαδοκία, σε αντίθεση με το β' μισό του ίδιου αιώνα.

182. Τοιχογραφίες αδημοσίευτες. Απεικονίζουν τον άγιο Ιωάννη Θεολόγο, τον όσιο Χριστόδουλο και μοναχό αφιερωτή. Η Ντ. Μουρίκη (Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής του Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΔ' (1987-1988), σ. 253) χρονολόγησε την παράσταση στο 1300 περίπου. Βλ. επίσης Kalopissi-Verti, Inscriptions, σ. 110. Επιτόπια παρατήρηση έδειξε ότι θα πρέπει να χρονολογηθεί λίγο αργότερα, μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα.

183. Για τις τοιχογραφίες αυτές, βλ. Ι. Μπίθα, Ενδυματολογικές μαρτυρίες και βυζαντινές τοιχογραφίες στην Κω του 14ου και 15ου αιώνα (αδημοσίευτη ανακοίνωση στο Γ' Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου, Κως 1997).

184. R. Herzog, Kos, I. Asklepieion, Berlin 1932, εικ. 9.

185. Πιθανόν μάλιστα να πρόκειται για την οικογένεια του Νικολάου Θέμελη και του γιού του, ιερέα Γεωργίου, που κατείχαν ήδη το 1429 μεγάλες εκτάσεις στον Έμπολα και στα Στημένια, γειτονικές περιοχές στο Βαθύ Καλύμνου. Το Τάγμα των

αιώνα διαπιστώθηκαν σχέσεις με προηγμένα καλλιτεχνικά κέντρα, όπως της Νίκαιας, στο δεύτερο μισό, όπως δείχνουν τα μνημεία, η κατάσταση αλλάζει, καθώς η Μικρά Ασία, που αποτελούσε ανέκαθεν την ενδοχώρα κατά κάποιο τρόπο των νησιών, βαθμιαία παρακμάζει[186], μέχρι να πέσει στα χέρια των Τούρκων[187]. Η Μικρά Ασία υπήρξε το θύμα της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης το 1261 και της στροφής της αυτοκρατορίας προς τη Δύση. Αλλά ακόμα και μετά το 1261 και μέχρι τις αρχές του 14ου αιώνα, δεν έχουμε σαφείς ενδείξεις ότι οι καλλιτεχνικές επαφές των Δωδεκανήσων με την πρωτεύουσα αποκαταστάθηκαν.

Μία άλλη γενικότερη παρατήρηση είναι ότι είναι περισσότερα τα τοιχογραφημένα μνημεία που αποδίδονται στο β΄ μισό και κυρίως στο τέλος του αιώνα που εξετάζουμε[188]. Αυτό το φαινόμενο είναι κοινό και με άλλες περιοχές της Νότιας Ελλάδας (π.χ. Μάνη[189], Νάξο, Κύθηρα, Εύβοια, Κρήτη), ακόμα και με την Κύπρο, με εξαίρεση την Αττική. Στη Νάξο, πρωτεύουσα του δουκάτου του Αρχιπελάγους,

Ιπποτών το 1450 με έγγραφό του επικυρώνει, ανανεώνει την επικυριαρχία στον εν λόγω Θέμελη, αναγνωρίζει το κληρονομικό δικαίωμα στα παιδιά του και βεβαιώνει επιπλέον ότι τα χωράφια αυτά ανήκαν στην οικογένεια Θέμελη από παλιά, από την εποχή του Βυζαντίου. Ο Νικόλαος Θέμελης μπορεί να θεωρηθεί ότι υπήρξε σημαντικό πρόσωπο, εφόσον ταυτίζεται με τον ομώνυμό του, εκπρόσωπο των Καλυμνίων σε μια δίκη στη Ρόδο το 1445. Για το σημαντικό αυτό έγγραφο βλ. Ζ. Τσιρπανλής, Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών 1421-1453, Ρόδος 1995, σ. 129, 553-557. Όταν δημοσιεύσαμε τις τοιχογραφίες του Ταξιάρχη στον Έμπολα, δεν γνωρίζαμε την ύπαρξη του εν λόγω εγγράφου. Εντούτοις, είχαμε επισημάνει ότι το επίπεδο της ζωγραφικής θα πρέπει να συνδεθεί με ισχυρή προσωπικότητα ή οικογένεια της περιοχής, βλ. Κατσιώτη, Έμπολας, σ. 254-255.

186. Είναι πιθανό στην Αγία Σοφία της Νίκαιας, γύρω στο 1300, η απεικόνιση μίας Δέησης σε αρκοσόλιο του βόρειου τοίχου (S. Möllers, Die Hagia Sophia im Iznik/Nikaia, Marburg Univ. Diss. 1994, εικ. 26,2 και 48,1) μέτριας ποιότητας, να αντικατοπτρίζει τη γενικότερη παρακμή του καλλιτεχνικού αυτού κέντρου. Η τοιχογραφία, που δεν ανήκει στο παλαιότερο στρώμα, έχει χρονολογηθεί στον 11ο αιώνα (N. Thierry, L'art monumental, ό.π. (υποσημ. 174), σ. 84, υποσημ. 48. A. Bilban Yalcin, Un affresco con la «Deesis» nella Santa Sofia di Iznik-Nicea, Milion 2 Costantinopoli e l' arte delle province orientali, σ. 377-380), στο 13ο γενικά (M. Restle, Istanbul, Bursa, Edirne, Iznik. Reclams Kunstführer, 1976, σ. 530) και ειδικότερα στην περίοδο των Λασκαριδών, ανάμεσα δηλαδή στο 1204 και το 1261 (Möllers, ό.π., σ. 56). Πιστεύουμε όμως ότι δεν θα πρέπει να χρονολογηθεί πριν από το 1300. Η περίοδος των Λασκαριδών έχει να επιδείξει σπουδαία οικοδομικά επιτεύγματα στα εδάφη της Μικράς Ασίας και των περιοχών που ήλεγχε, κυρίως στον οχυρωματικό τομέα, βλ. ανάμεσα σε άλλα, C. Foss, D. Winfield, Byzantine Fortifications: An Introduction, Pretoria 1986, σ. 41-120. C. Foss, Byzantine Responses to Turkish Attack. Some Sites of Asia Minor, Aetός, Studies in honour of Cyril Mango, Stuttgart und Leipzig 1998, σ. 166-171. Ο ίδιος, Late Byzantine Fortifications in Lydia, JÖB 28 (1979), σ. 297-320, σποραδικά. H. Buchwald, Laskarid Architecture, JÖB 28 (1979), σ. 261-296. A. Petronotis, An Unpublished Monument of the Laskarid Architecture: Our Lady of the River at Karlovassi, Samos, The 17th International Byzantine Congress, Abstracts of Short Papers, Washington D.C., August 3-8, 1986, σ. 259-260. Οι βάσεις βέβαια για την ευημερία της δυτικής Μικράς Ασίας την εποχή των Λασκαριδών τέθηκαν από τους Κομνηνούς αυτοκράτορες από τα μέσα του 12ου αιώνα.

187. Βλ. κυρίως Σπ. Βρυώνης, Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας), Αθήνα 1996, σποραδικά. Αναφέρονται μάλιστα και περιπτώσεις ζωγράφων στο Ικόνιο, φημισμένων για την τέχνη τους, που ασπάστηκαν τον ισλαμισμό, βλ. S. Vryonis, Nomadization and Islamization in Asia Minor, DOP 29 (1975), σ. 67-68. Ας σημειωθεί ότι η εξαφάνιση στην κυριολεξία της καλλιτεχνικής δραστηριότητας στη Μικρά Ασία από τον 14ο αιώνα και μετά, παρά τις τυχόν διαθέσεις ανοχής ή αδιαφορίας των ισλαμικών πληθυσμών ως προς την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των Ελλήνων, οφείλεται στις μεγάλες μεταναστεύσεις του ελληνικού στοιχείου –προφανώς του ευρωστότερου και ακμαιότερου– προς τις ελεύθερες περιοχές της αυτοκρατορίας που σημειώθηκαν ανάμεσα στο 1270 και το 1330 και κορυφώθηκαν στα 1305-1310. Για τις μεταναστεύσεις βλ. H. Ahrweiler, La région de Philadelphie au XIVe siècle (1290-1390), dernier bastion de l'hellénisme en Asie Mineure, Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1983, σ. 189. D. Kyritses, The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries, Ph. diss. Harvard Univ. Cambridge Mass. 1997), σ. 140.

188. Είναι αξιοσημείωτο, εν τούτοις, ότι στην Κω δεν έχουν εντοπιστεί τοιχογραφίες του β΄ μισού του 13ου αιώνα, σε αντίθεση με το α΄ μισό. Η έλλειψη τοιχογραφημένων συνόλων θα μπορούσε να αποδοθεί στις καταστροφικές επιδρομές που υπέστη το νησί σε όλο το β΄ μισό του 13ου αιώνα, οι οποίες μαρτυρούνται σε πατμιακά έγγραφα και παπικές βούλες, βλ. Kalopissi-Verti, Kos, σ. 246, 249-250.

189. Για την περίπτωση της Μάνης βλ. Ν. Δρανδάκης, Από την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Μάνη. Θέματα αρχαιολογικά-τοπογραφικά-δημογραφικά, Ιστορικογεωγραφικά 1 (1985-1986), σ. 15-27.

όπως έχει παρατηρηθεί[190], αυξάνονται οι τοιχογραφήσεις εκκλησιών στο διάστημα που συμπίπτει με τη διακυβέρνηση του Βενετσιάνου δούκα Μάρκου Σανούδου Β΄ (1262-1303). Στα Κύθηρα, όπου το α΄ μισό του 13ου αιώνα συμπίπτει με περίοδο ηρεμίας, όταν εγκαταστάθηκε και κυριαρχούσε στο νησί η οικογένεια των Ευδαιμονογιάννηδων, ελάχιστες φάσεις τοιχογράφησης χρονολογούνται στην περίοδο αυτή[191]. Στην Εύβοια η συντριπτική πλειονότητα των τοιχογραφημένων μνημείων χρονολογούνται ανάμεσα στην τελευταία δεκαετία του 13ου και στην πρώτη δεκαπενταετία του επόμενου αιώνα. Το γεγονός συνδέθηκε με τον ενθουσιασμό λόγω της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης το 1204 και με την προσωρινή κατάληψη της Εύβοιας από τα στρατεύματα του Μιχαήλ Παλαιολόγου ανάμεσα στο 1269 και το 1280[192]. Είναι ανεξήγητο, ωστόσο, το γεγονός ότι τα αποτελέσματα του υποτιθέμενου αυτού ενθουσιασμού περιορίζονται στο διάστημα ανάμεσα στο 1290 και το 1315 περίπου, ενώ στην αμέσως προηγούμενη περίοδο, οπότε ο ενθουσιασμός θα ήταν περισσότερο δικαιολογημένος, δεν ανήκει παρά ένα μόνο τοιχογραφημένο σύνολο στην Εύβοια, ο Άγιος Ιωάννης Καλυβίτης στα Ψαχνά (1245). Στην Κύπρο τα δεδομένα είναι επίσης δυσερμήνευτα. Εκεί, αν εξαιρέσει κανείς μια πληθώρα μνημείων, που οι ερευνητές συνωστίζουν γύρω στο 1200, δηλαδή μετά την κατάληψη του νησιού το 1191, η εντοίχια ζωγραφική φαίνεται να υποχωρεί για ένα διάστημα εξήντα χρόνων περίπου, για να ακολουθήσουν οι τοιχογραφίες του Αγίου Θεμωνιανού στη Λύση, το πρώτο στρώμα του Αγίου Ηρακλειδίου στον Καλοπαναγιώτη, και το 1280 οι τοιχογραφίες της Παναγίας του Μουτουλλά. Ερευνητές[193] παρατηρούν ότι άλλαξε το οικονομικό status και αντί της δαπανηρής τοιχογραφίας προτιμήθηκε η οικονομικότερη παραγωγή εικόνων. Παρατηρούμε ότι είναι ανεξήγητος ο περιορισμός της υποτιθέμενης ανέχειας μόνο στο μεσοδιάστημα που συμπίπτει με τα χρόνια 1210-1260 περίπου. Η θεωρία της στροφής προς τις εικόνες είναι επίσης μετέωρη: δεν αποδίδονται πάνω από δύο-τρεις κυπριακές εικόνες στο ίδιο διάστημα[194]. Άλλωστε, σχολιάζοντας τα παραπάνω, παρατηρούμε ότι η καταπίεση από το 1191 και μετά στο νησί δεν φαίνεται να υπήρξε ισχυρός ανασταλτικός παράγων. Στην Αττική, με παρόμοιο πολιτικό κλίμα (αφού από το 1207 ανήκει στους Φράγκους), οι τοιχογραφημένες εκκλησίες δεν λείπουν. Ακόμα, έχει παρατηρηθεί[195] ότι αρκετές πλούσιες οικογένειες είχαν παραμείνει στην Κύπρο και μετά το 1191. Είναι προφανές λοιπόν ότι το υλικό της Κύπρου της περιόδου αυτής χρειάζεται επανεξέταση, σε συνδυασμό με το αδημοσίευτο και με φωτογραφίες από τα μνημεία που σήμερα βρίσκονται στα κατεχόμενα. Διαπιστώνουμε επομένως, ότι παρά τις ιδιαίτερες συνθήκες που διαμορφώνονται σε κάθε τόπο, αν οι χρονολογήσεις που κατά καιρούς δίδονται είναι σωστές, το γεγονός της πληθώρας τοιχογραφήσεων στο β΄ μισό και κυρίως στο τέλος του 13ου αιώνα, παραμένει προς διερεύνηση. Έχουν προταθεί κάποιες ερμηνείες για το φαινόμενο αυτό, όσον αφορά συγκεκριμένες περιοχές[196]. Ωστόσο, παρά τις επί μέρους διαφοροποιήσεις, όπως για παράδειγμα τις πληθυσμιακές ανακατατάξεις και τα δημογραφικά προβλήματα, είναι ένα γεγονός που ξεφεύγει από τα όρια του τοπικού και αφορά στο μεγαλύτερο μέρος του ελλαδικού χώρου. Στα Δωδεκάνησα οι στατιστικές αναφορές στα μνημεία είναι ενδιαφέρουσες, διότι δείχνουν κάτι δυσερμήνευτο: δύσκολα δικαιολογείται για παράδειγμα η σπανιότητα των μνημείων στον 11ο και 12ο αιώνα[197], εποχή που χαρακτηρίζεται από πολιτική γαλήνη και σχετική ευημερία, σε σχέση

190. Χατζηδάκης, Νάξος, εισαγωγή, σ. 15.

191. Χατζηδάκης, Μπίθα, Κύθηρα, σ. 40-41 και σποραδικά.

192. M. Emmanuel, La peinture byzantine de l'île d'Eubée en Grèce au XIIIe et XIVe siècle, CorsiRav XXXVIII (1991), σ. 186.

193. A. Weyl Carr, Art in the Court of the Lusignan Kings, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Η Κύπρος και οι Σταυροφορίες, Λευκωσία 6-9 Σεπτ. 1994, Λευκωσία 1995, σ. 241-243.

194. Mouriki, 13th c. Icons, σ. 22-29.

195. Ό.π., σ. 59.

196. Βλ. επίσης τα συμπεράσματα στο Καλοπίση-Βέρτη, Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής περί το 1300, σποραδικά.

197. Ελάχιστα τοιχογραφημένα στρώματα στα Δωδεκάνησα θα μπορούσαν να αποδοθούν στον 11ο αιώνα. Τα αντίστοι-

με το 13ο. Δύσκολα επίσης μπορεί να ερμηνευθεί το ίδιο φαινόμενο μέσα στο 13ο αιώνα, δηλαδή το ολιγάριθμο των μνημείων του α′ μισού σε σχέση με το δεύτερο.

Από την εξέταση των δεδομένων για την τέχνη των νησιών του νοτιοανατολικού Αιγαίου στη διάρκεια του 13ου αιώνα μέχρι τις αρχές του επόμενου προκύπτει ότι η επαφή με τα κέντρα καλλιτεχνικής παραγωγής γίνεται εκ των πραγμάτων προβληματική, αφού ακόμα και μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι οι πολιτιστικές επαφές αποκαταστάθηκαν. Παρά το γεγονός αυτό, ο παραδοσιακός προσανατολισμός προς τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και σε ό,τι αυτό συνεπάγεται, εκφράζεται στην τέχνη ως επανάληψη παλαιότερων προτύπων, χωρίς ιδιαίτερη διάθεση ανανέωσης, πράγμα που θα συνεχιστεί στα επόμενα χρόνια με ελάχιστες παραχωρήσεις στις αισθητικές προτιμήσεις του ξενόφερτου στοιχείου, τουλάχιστον στην ύπαιθρο και στα μικρότερα νησιά του δωδεκανησιακού συμπλέγματος[198].

Μάρτιος 1999 *ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ*

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΒΔ	Βυζαντινός Δόμος
ΔΙΕΕΕ	Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος
DOS	Dumbarton Oaks Studies
CorsiRav	Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αχειμάστου, Αιγαίο	Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο, στο συλλογικό τόμο Αιγαίο. Επίκεντρο ελληνικού πολιτισμού, Αθήνα 1992, σ. 131-160.
Β′ Συμπόσιο ΧΑΕ	Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία. Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1982.
Δ′ Συμπόσιο ΧΑΕ	Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία. Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1984.
Δρανδάκης, Παναγία «στης Γιαλλούς»	Ν. Δρανδάκης, Η Παναγία «στης Γιαλλούς», στο συλλογικό Νάξος, Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα, Αθήνα 1989, σ. 100-104.

χα του 12ου αιώνα χρονολογούνται με τεχνοτροπικά κριτήρια στις δύο τελευταίες δεκαετίες του (Κατσιώτη, Αρχοντόπουλος, 12ος αι., σ. 379-383).

198. Στα μεγαλύτερα οικιστικά κέντρα βέβαια η κατάσταση διαφοροποιείται αισθητά, αφού το ιδεολογικό χάσμα μεταξύ των δύο δογμάτων και τα αποτελέσματά του είναι λιγότερο εμφανή. Ήδη από το 14ο αιώνα σταδιακά βρέθηκαν οι τρόποι για την ειρηνική συμβίωση διαφορετικών εθνικών στοιχείων στην ίδια περιοχή, περιορίστηκαν οι οξύτητες και ελαχιστοποιήθηκαν οι διαφορές. Τα ιστορικά και καλλιτεχνικά δεδομένα εξετάζονται στη διδακτορική διατριβή που ετοιμάζει ο Θ. Αρχοντόπουλος επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στις τοιχογραφίες της Αγίας Αικατερίνης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου και τη ζωγραφική του 14ου αιώνα στο νησί. Για τη φυσιογνωμία της τέχνης της Ρόδου στο 15ο και 16ο αιώνα θα πρέπει να ανατρέξει κανείς στην αδημοσίευτη διατριβή του Η. Κόλλια, Δύο ροδιακά ζωγραφικά σύνολα της εποχής της Ιπποτοκρατίας. Ο Άγιος Νικόλαος στα Τριάντα και η Αγία Τριάδα (Ντολαπλί Μετζίντ) στη μεσαιωνική πόλη, Αθήνα 1986.

Δρανδάκης, Μέσα Μάνη 1995	Ν. Δρανδάκης, Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης, Αθήναι 1995.
Εμμανουήλ-Γερούση, Άγ. Νικόλαος στον Πύργο Εύβοιας	Μ. Εμμανουήλ-Γερούση, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Πύργο της Εύβοιας, Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών 26 (1984-1985), σ. 391-420.
Ζ′ Συμπόσιο ΧΑΕ	Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία. Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1987.
ΙΔ′ Συμπόσιο ΧΑΕ	Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία. Δέκατο τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1994.
ΙΗ′ Συμπόσιο ΧΑΕ	Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία. Δέκατο όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1998.
Καλοπίση-Βέρτη, Πολεμίτα	Σ. Καλοπίση-Βέρτη, Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πολεμίτα της Μέσα Μάνης (1278), Αντίφωνον, Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 451-474.
Καλοπίση-Βέρτη, Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής περί το 1300	Σ. Καλοπίση-Βέρτη, Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής περί το 1300 στον ελλαδικό και νησιωτικό χώρο (εκτός Μακεδονίας), Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του, Αθήνα 1999, σ. 63-90.
Κατσιώτη - Αρχοντόπουλος, 12ος αι.	Α. Κατσιώτη - Θ. Αρχοντόπουλος, Το παρεκκλήσιο της οικογένειας των Αρμενόπουλων στη Ρόδο και η τέχνη του τέλους του 12ου αιώνα στα Δωδεκάνησα, Πρακτικά διεθνούς Συμποσίου Ρόδος 2400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), Β′, Αθήνα 2000, σ. 375-386.
Κατσιώτη, Έμπολας	Αγγ. Κατσιώτη, Οι τοιχογραφίες του Ταξιάρχη Μιχαήλ στον Έμπολα Βαθύ Καλύμνου, Κάλυμνος, Ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου, Αθήνα 1994, σ. 213-258.
Κόλλιας, Σχεδίασμα	Η. Κόλλιας, Σχεδίασμα της αρχαιολογίας και της τέχνης της Καλύμνου από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το τέλος της Ιπποτοκρατίας (1522), Κάλυμνος, Ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου, Αθήνα 1994, σ. 23-50.
Κουκιάρης, Δύο ναοί	Σ. Κουκιάρης, Δύο ναοί στο μετόχι της Μονής Πάτμου στο Άργος Καλύμνου και ο Άγιος Παντελεήμονας στο Βαθύ Καλύμνου, Κάλυμνος, Ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου, Αθήνα 1994, σ. 151-185.
Μουρίκη, Σπηλιά Πεντέλης	Ντ. Μουρίκη, Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησίων της σπηλιάς της Πεντέλης, ΔΧΑΕ, περ. Δ′, τ. Ζ′ (1973-1974), σ. 79-115.
Μουτσόπουλος, Κάρπαθος	Ν.Κ. Μουτσόπουλος, Κάρπαθος, Σημειώσεις ιστορικής τοπογραφίας και αρχαιολογίας, Επιστημονική Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ζ′ (1975-1977), σ. 39-744.
Μπορμπουδάκης, Η βυζαντινή τέχνη	Μ. Μπορμπουδάκης, Η βυζαντινή τέχνη ως την πρώιμη βενετοκρατία, Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός, Β′, Ηράκλειο 1988, σ. 9-103.
Ορλάνδος, ΑΒΜΕ	Α. Ορλάνδος, Βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί της Ρόδου, Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος ΣΤ′ (1948),τχ. 1, σ. 55-112.
Ορλάνδος, Αρχιτεκτονική και τοιχογραφίαι	Α. Ορλάνδος, Η αρχιτεκτονική και αι βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Μονής του Θεολόγου Πάτμου, Αθήναι 1970.
Σαββίδης, Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων	Α. Σαββίδης, Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων και η ελληνοϊταλική διαμάχη για τη Ρόδο το 13ο αιώνα, Βυζαντινά 12 (1983), σ. 405-428.
ΣΤ′ Συμπόσιο ΧΑΕ	Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία. Έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1986.
Συμπόσιο Πάτμου	Πρακτικά διεθνούς συμποσίου για τα 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, Πάτμος 22-24 Σεπτ. 1988, Αθήναι 1989.
Σωτηρίου, Αίγινα	Γ. Σωτηρίου, Η Όμορφη Εκκλησιά Αιγίνης, ΕΕΒΣ 2 (1925), σ. 243-276.
Σωτηρίου, Πρώιμος παλαιολόγειος αναγέννησις	Μ. Σωτηρίου, Η πρώιμος παλαιολόγειος αναγέννησις εις τας χώρας και τας νήσους της Ελλάδος κατά τον 13ο αιώνα, ΔΧΑΕ, περ. Δ′, τ. Δ′ (1964-1965), σ. 257-276.

Χατζηδάκης, Ωρωπός	Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινές τοιχογραφίες στον Ωρωπό, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Α' (1959), σ. 87-107.
Χατζηδάκης, Νάξος, εισαγωγή	Μ. Χατζηδάκης, εισαγωγικό σημείωμα στο συλλογικό Νάξος, βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα, Αθήνα 1989, σ. 9-17.
Χατζηδάκης - Μπίθα, Κύθηρα	Μ. Χατζηδάκης, Ιω. Μπίθα, Ευρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Κυθήρων, Αθήνα 1997.
Bissinger, Kreta	M. Bissinger, Kreta, Byzantinische Wandmalerei, München 1995.
Chatzidakis, Aspects	M. Chatzidakis, Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce, L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani 1965, Beograd 1967, σ. 59-73.
Djurić, La peinture murale	V. Djurić, La peinture murale byzantine: XIIe et XIIIe siècles, Πρακτικά του 15ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών, Αθήναι 1976, Αθήναι 1979, Α', σ. 196-246.
Demus,The Style of the Kariye Djami	O. Demus, The Style of the Kariye Djami and its Place in the Development of Paleologan Art, στο P.A. Underwood (επιμ.), Kariyé Djami, IV, Princeton N.J. 1975.
Kalopissi-Verti, Tendenze	S. Kalopissi-Verti, Tendenze stilistiche della pittura monumentale in Grecia durante il XIII secolo, XXXI Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina (1984), σ. 221-253.
Kalopissi-Verti, Kos	S. Kalopissi-Verti, Kos tardoantica e bizantina nelle scoperte archeologiche dal IV secolo al 1314, XXXVIII Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina, Ravenna 1991, σ. 233-251.
Kalopissi-Verti, Inscriptions	S. Kalopissi-Verti, Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece, Wien 1992.
Kreta	K. Gallas, K. Wessel, M. Borboudakis, Byzantinisches Kreta, München 1983.
Mouriki, Stylistic Trends	D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century, L'art byzantin au début du XIVe siècle, Symposium de Gračanica 1973, Beograd 1978, σ. 55-83.
Mouriki, 13th c. Icons	D. Mouriki, Thirteenth-Century Icon Painting in Cyprus, Griffon N.S. 1-2 (1985-6), σ. 9-112.
Mouriki, Moutoullas	D. Mouriki, The Wall Paintings of the Church of the Panagia at Moutoullas, Cyprus, Byzanz und der Westen, Studien zur Kunst des Europäischen Mittelalters, Herausgegeben von Irmgard Hutter, Wien 1984, σ. 171-213.
Pansélinou, Kalyvia-Kouvara	N. Coumbaraki-Pansélinou, Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta, Θεσσαλονίκη 1976.

Summary

ASPECTS OF THE MONUMENTAL PAINTING OF THE 13TH CENTURY IN THE DODECANESE

The 13th century was a turbulent period for the Dodecanese. The Gavalas dynasty ruled over the islands in the first half of the century, while in the second half the islands were under the rule of the Byzantine emperors, who exercised a loose authority. Nevertheless the obscure picture of each island is due to the absence of evidence for local particularities. The fragmentary barely known aspect of 13th century art in the Dodecanese is due to the absence of monuments dated by inscriptions St. George Vardas in Rhodes (1289/90) excepted. About forty layers of church frescoes belong to this period, among which the majority is dated to the second half of the century. We shall consider the most important, with the exception of the Refectory of the Monastery of Theologos on Patmos, already published, which shares no affinities with the other 13th century wall-paintings from the area under review. We would date around 1200 the second layer of the recently discovered, exquisite wall-paintings of St. Kirikos at Vathy on Kalymnos, while a number of monuments which, in spite of other differences, share tall and slim figures with late-Comnenian features, may be dated in the first decades of the century: St. Barbara at Sanianoi on Telos, St. John Theologos on Leros, and the first layers of the Early Christian baptistery on Kos, of Taxiarchis at Empola on Kalymnos and of Panagia at Monagri on Kos.

The impressive head of the angel in St. Nicetas at Amali, Chalki, is the work of a good painter dated in the period 1230-1260, who gives his figures refinement, tranquillity and a sense of monumentality. The rendering of the second, partly detached, layer of the Lady-Chosti at Vathy, Kalymnos, is flatter. The tranquil, refined figures have round, broad faces with linear, brownish-red features and plain folds. In the middle of the century the refined features in the church of St. John at Tsangria, Symi, are linear, while the thoughtful, slightly vague look, recalls the art of previous periods. The dry, flat figure of St. George in the church of St. Nicholas at Messaria, Telos, is representative of the so-called linear or expressionistic style, dominant in the 13th century.

In Rhodes, the centre of events, and main urban centre of the district, few paintings of the 13th century survive. High quality pre-1250 paintings is found in the Monastery of Taxiarchis at Thari and at St. Phanourios in the medieval town. The third layer in Thari, one of the most important monuments under review, was attributed to the artistic milieu of the empire of Nicaea and its local head on Rhodes, Leo Gavalas. It was perhaps the highlight of the artistic patronage of the Gavalas family, which probably included St. Phanourios as well. The publication of the wall paintings of Thari and St. Nicholas at Kiriakoselia in Crete, and equally important monument associated with the activities of emperor John II Vatatzes at a nearby castle ca. 1230-1236, will be a major contribution to the understanding of Nicene art. The first layer of St. Phanourios in the apse – although blackened and in part chisel-scraped – is impressive and confirms the high quality of art in Rhodes in the first half of 13th century. Observing the angels in the scene of the Assumption with their delicate, refined features (compared to the same scene at Thari) it could be said that there is a direct relationship between them. We consider the painting of Theologos in Paradeisi of high quality, although over-painting makes artistic evaluation difficult.

Around the end of the century the fragments of painting from the Archangel Michael (Demirli) in the medieval town, the paintings at St. George Vardas – datable to 1289/90 – and at the "asketario" of St Nicetas at Damatria match the average quality of provincial art throughout Greece. The uneven quality in Rhodes, as in the rest of the islands, must therefore be noted.

Although generalisations on 13th century style are premature, nevertheless some observations are

necessary: the late Comnenian *koine* [style], with local and regional features, which is commonly encountered in the first half of the century, seems to retreat during the second half, with rare exceptions. Some slender figures and the half, linear folds lacking any particular sophistication, linger here and there. The impression of fragmentation and variety in the expressive means is made more prominent by contrasts in groups such as the Holy Trinity at Spitakia, Telos, St. Luke at Apella, Karpathos, and Taxiarchis on Kalymnos (first phase of the second layer). The variety of the expressive means in Taxiarchis, like the robust Prodromos, the beauty of the archangel Michael, and the dramatic feeling of the Panagia in the Crucifixion, are impressive and relate the monument to the major artistic centres of the period. This unevenness reflects the different prototypes and stages of development, but at the same time confirms the multidimensional artistic expression of the 13th century, when art, free from linear development, reflects the fluidity of a transitional period.

In the second half of the 13th century we realize how deeply rooted tradition is since continuous and direct links with major artistic centres no longer exist. St. Panteleimon, St. Anna Kaliotissa, both at Vathy, and the first layer of Panagia at Argos, all on Kalymnos (end of the 13th century), constitute examples of anticlassic regional currents. A different tendency is observed in the Deesis in the apse of St. John Theologos at Vathy, Kalymnos. The Pantokrator is unexpectedly depicted with red hair and regular features, recalling romanesque influence. Apart from this church, western elements in monuments of the 13th century are also limited. Around 1300 in St. Paul at Livadhia, Telos, in St. Mamas at Menetes, and in St. George at Lefkos, both on Karpathos, the linear rendering has disappeared, the figures are solid and broad-shouldered, while – although the rendering of the features is a little dry – the painters control their expressive means, giving us expressive portraits, according to the new tendencies of the Palaeologan style, which imparts emotional content to the figures.

The art of the island of the southeastern Aegean in the 13th century, until 1300, shares common features with regions like Mani and Crete. In spite of devastating political events (the islands frequently changing masters) painting seems unmarked by the administrative fragmentation and constant change. It would only seem natural for the local aristocracy, the Church and the artists to try and leave their personal mark on artistic output, but the art of the period does not confirm it. The absence of strong rulers (consequently of rich donors) in connection with the presence of feudal lords who lived in uncertainty, impermanence and insecurity is displayed vividly on the wall paintings of humble church buildings. The traditional orientation towards the Byzantine empire, and all this may signify, is expressed in art as a recapitulation of older prototypes, with no sense of renewall; this continued in the following years with few concessions to the artistic preferences of the non-indigenous element.

March 1999 *ANGELIKI KATSIOTI*

Ο ΓΛΥΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΣΑΓΜΑΤΑ ΣΤΗ ΒΟΙΩΤΙΑ*

Άμεσα συνδεδεμένη με την οικονομική και πολιτιστική άνθηση που παρατηρείται κατά τον 12ο αιώνα στην περιοχή της Βοιωτίας είναι και η ίδρυση της μονής Σαγματά στην κορυφή απόκρημνου λόφου σε μικρή απόσταση από τη Θήβα. Κατά την αρχαιότητα υπήρχε, σύμφωνα με τον Παυσανία, στην κορυφή του ναός και άγαλμα του Διός Υπάτου, από τον οποίο δεν σώζεται τίποτα πλέον. Αργότερα το όρος αυτό ονομάστηκε Σαγμάτιον Όρος, πιθανόν γιατί μοιάζει με σαμάρι σε όποιον πλησιάζει από τα νότια, ή γιατί οι μοναχοί που κατοικούσαν στη μονή ασχολούνταν με τη σαγματοποιία. Στην κορυφή του κτίστηκε κατά τον 12ο αιώνα μονή επονομαζόμενη «του Σαγματά». Κτήτωρ της μονής υπήρξε ο όσιος Κλήμης, μια σημαντική προσωπικότητα του 12ου αιώνα, που θεωρείται από τους ανανεωτές του μοναστικού βίου. Η ίδρυση της μονής τοποθετείται, σύμφωνα με νεότερα δημοσιεύματα[1], γύρω στο 1105-1106. Τη χρονολογία αυτή κατασκευάστηκε και το α′ τμήμα του καθολικού της, που περιλαμβάνει το κάτω μέρος των τοίχων του κυρίως ναού και νάρθηκα μέχρι τις γενέσεις των θόλων. Η δεύτερη φάση, κατά την οποία συμπληρώθηκε ο ναός με τη θολοδομία και την προσθήκη του εξωνάρθηκα, ακολουθεί σε μικρή σχετικά χρονική απόσταση, 50-70 ετών. Το καθολικό κοσμήθηκε με πολυτελή γλυπτό διάκοσμο, από τον οποίο ελάχιστο μέρος παραμένει in situ. Κάπως ολοκληρωμένο δείγμα του πλούτου της διακόσμησης αποτελεί το μαρμαροθετημένο δάπεδο, χρονολογημένο από τον Ορλάνδο[2] στα τέλη του 12ου-αρχές 13ου αιώνα, κατασκευασμένο δηλαδή συγχρόνως ή μετά την αποπεράτωση της β′ φάσης του καθολικού. Ασφαλώς, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, και ο υπόλοιπος διάκοσμος θα ήταν αναλόγου ποιότητας. Σε παλαιότερη δημοσίευση[3] αναφερθήκαμε στην οικοδομική ιστορία των κτιρίων της μονής και στη χρονολόγηση των οικοδομικών φάσεων του καθολικού. Το παρόν πόνημα έρχεται να συμπληρώσει τα παραπάνω με την αναφορά στο γλυπτό διάκοσμο της μονής.

Στο χώρο της μονής έχουν ανευρεθεί κατά καιρούς πλήθος αρχιτεκτονικών μελών, τα οποία βρίσκονται σήμερα αποθηκευμένα στα κτίριά της. Μεγάλο μέρος της συλλογής αυτής βρέθηκε το 1976, κατά τις εργασίες αποκατάστασης της στέγης του καθολικού, που εκτελέστηκαν από τον Παύλο Λαζαρίδη[4]. Είχαν αποτεθεί κυρίως ως μπάζα στην υπερύψωση της στέγης της ανατολικής κεραίας του καθολι-

*Η εργασία αυτή σε μια πρώτη μορφή παρουσιάστηκε στο Δέκατο Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας στις 24-4-1993 με τον τίτλο: «Η αποκατάσταση του τέμπλου του καθολικού της Μ. Σαγματά στη Βοιωτία», βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 3. Θερμά ευχαριστώ την αδελφότητα της μονής Σαγματά για τη βοήθεια και τη συμπαράσπασή τους, αλλά και για το ενδιαφέρον που δείχνουν για την επιστημονική έρευνα. Επίσης, θερμές ευχαριστίες εκφράζω στον καθηγητή Χαράλαμπο Μπούρα για την προσφορά των φωτογραφιών από γλυπτά μέλη που είχε τραβήξει με την εκλιπούσα Λασκαρίνα Μπούρα, καθώς και για την πάντα πρόθυμη συνεισφορά του σε επιστημονικά θέματα. Τέλος, ευχαριστώ τον συνάδελφο αρχιτέκτονα Θεοδόση Ζαχάρο, που μελάνωσε πολύ ωραία τα σχέδια αναπαράστασης.

1. Σ. Βογιατζής, Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Μονής Σαγματά στη Βοιωτία, ΔΧΑΕ, περ. Δ′, τ. ΙΗ′ (1995), σ. 49-69.

2. Α.Κ. Ορλάνδος, Η εν Βοιωτία Μονή του Σαγματά, ΑΒΜΕ Ζ′ (1951), σ. 105.

3. Σ. Βογιατζής, ό.π.

4. Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Βοιωτίας, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 332-335.

κού. Από τότε σε περιστασιακές εργασίες αποκατάστασης των λοιπών κτιρίων της μονής βρέθηκαν και περισυνελέγησαν, με μεγάλη προσοχή, από τη σημερινή αδελφότητα της μονής και άλλα γλυπτά μέλη. Ορισμένα από τα αρχιτεκτονικά μέλη, στα οποία θα αναφερθούμε, βρίσκονται ακόμα εντοιχισμένα ως οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση στους τοίχους του καθολικού (στον εξωνάρθηκα) και του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου, ναού του 1868[5], που βρίσκεται έξω από τον περίβολο της μονής, ενώ πολύ λίγα γλυπτά βρίσκονται ακόμα in situ. Τα περισσότερα από αυτά είναι ακατάγραφα και αδημοσίευτα[6]. Πρώτος ο Α. Κ. Ορλάνδος[7] αναφέρθηκε στην ύπαρξη θραυσμάτων από τον γλυπτό διάκοσμο της μονής και δημοσίευσε τρεις φωτογραφίες μαζί με μια μικρή περιγραφή και σχόλια. Ο Π. Λαζαρίδης, που ανακάλυψε και το μεγαλύτερο πλήθος μελών, δημοσίευσε φωτογραφίες από ορισμένα από αυτά στο Αρχαιολογικό Δελτίο[8], χωρίς να τα σχολιάσει. Τέλος, τρία από αυτά μελέτησε η Λασκαρίνα Μπούρα σε γενικότερης μορφής άρθρο στο Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας[9]. Τα υπόλοιπα παρουσιάζονται για πρώτη φορά.

Πρόκειται για 138 συνολικά αρχιτεκτονικά μέλη, τα περισσότερα από αυτά σπασμένα σε πολύ μικρά κομμάτια και σε κακή κατάσταση. Στον αριθμό αυτό δεν περιλαμβάνονται τα μέλη που βρίσκονται in situ. Η συντήρηση, αλλά ακόμα και ο απλός καθαρισμός τους, δεν έχει ακόμα αρχίσει καν. Ο μεγαλύτερος αριθμός μπορεί να τοποθετηθεί γενικώς στη μεσοβυζαντινή εποχή, αλλά δεν λείπουν και κομμάτια της ύστερης αρχαιότητας. Θα προηγηθεί ο κατάλογος με την περιγραφή των μελών και σύντομες τεχνοτροπικές παρατηρήσεις[10]. Η αρίθμηση είναι συνεχής και δεν περιλαμβάνει τα μέλη που βρίσκονται στην αρχική τους θέση. Κατόπιν θα γίνει προσπάθεια σύνθεσής τους και γραφικής αναπαράστασης του τέμπλου της μονής.

Θωράκια

1. Από λευκό μάρμαρο. Τμήμα θωρακίου τέμπλου. Διαστάσεις 74×76×6 εκ.[11]. Συνανήκει σε θωράκιο μαζί με το αριθ. 2 μέλος (Πίν. 121 α).

2. Από λευκό μάρμαρο. Τμήμα θωρακίου τέμπλου. Διαστάσεις 74×21×6 εκ. Μαζί με το αριθ. 1 συνανήκουν σε θωράκιο με συνολικές διαστάσεις 74×87 εκ. Εάν συνδυαστούν, υπολείπεται μικρό μέρος του θωρακίου στην πάνω αριστερή γωνία και ένα τριγωνικό μέρος στο μέσον αριστερά, που μπορούν εύκολα να αναπαρασταθούν (Πίν. 121 α).

3. Από λευκό μάρμαρο. Τμήμα θωρακίου τέμπλου. Διαστάσεις 52×39×6 εκ. Συνανήκει στο ίδιο μέλος με το αριθ. 4 και 5 (Πίν. 121 β).

4. Από λευκό μάρμαρο. Τμήμα θωρακίου τέμπλου. Διαστάσεις 26×15×6 εκ. Συνανήκει στο ίδιο μέλος με το αριθ. 3 και 5 (Πίν. 121 γ).

5. Από λευκό μάρμαρο. Τμήμα θωρακίου τέμπλου. Διαστάσεις 20×17×6 εκ. Συνανήκει στο ίδιο μέλος με το αριθ. 3 και 4 (Πίν. 121 γ). Εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι τα τρία αυτά τμήματα αποτελούσαν ένα θωράκιο πανομοιότυπο με το προηγούμενο από τα μέλη αριθ. 1 και 2, το οποίο με την παρατήρηση αυτή αποκαθίσταται πλήρως. Τα δύο αυτά θωράκια φέρουν το θέμα των συ-

5. Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνικά Βοιωτίας, ΑΔ 19 (1964), Χρονικά, σ. 205.

6. Ορισμένα από τα μέλη αυτά συνδυάστηκαν για τη δημιουργία ενός τμήματος τέμπλου, το οποίο, αφού συντηρήθηκε θαυμάσια από τους συντηρητές του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, μεταφέρθηκε και εκτέθηκε στην έκθεση «The Glory of Byzantium» του Metropolitan Museum στη Νέα Υόρκη από τον Μάρτιο έως και τον Ιούνιο του 1997 (Βλ. σχετικό λήμμα 6 «Fragments from two Templon Screens» στον κατάλογο της έκθεσης: Ed. H. C. Evans and W. Wixom, The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A.D. 843-1261, The Metropolitan Museum of Art, New York 1997, σ. 40).

7. Α.Κ. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 97-98, εικ. 20-22.

8. Π. Λαζαρίδης, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 332-335.

9. L. Bouras, Architectural Sculptures of the Twelfth and Thirteenth Century, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Θ΄ (1977-79), σ. 63-72.

10. Ασφαλώς, ο καθαρισμός και η συντήρηση των μελών, όταν θα αναληφθούν στο μέλλον, πιθανόν να προσφέρουν και άλλα στοιχεία για την αναγνώριση των μελών.

11. Οι διαστάσεις που αναφέρονται είναι πάντα οι μέγιστες σωζόμενες.

μπλεκομένων τριπλών ταινιών που σχηματίζουν ρόμβο εγγεγραμμένο σε ορθογώνιο. Στα τριγωνικά διάχωρα σχηματίζονται συμπληρωματικοί κύκλοι που περιέχουν ρόδακες. Το κέντρο του ρόμβου καταλαμβάνει μεγάλος σταυρός διαμορφωμένος με την ίδια τριπλή ταινία, που σχηματίζει πέντε κύκλους με μεγαλύτερο τον κεντρικό. Οι τρεις από τους τέσσερις κύκλους στις γωνίες έχουν ρόδακες με οκτώ σταγονοειδή πέταλα, ενώ ο τέταρτος έχει ρόδακα με δεκαέξι. Οι ρόδακες του κέντρου έχουν οξύληκτα πέταλα. Στο δεύτερο, πλέον κατεστραμμένο, θωράκιο ένας ρόδακας έχει αντικατασταθεί με πυροστρόβιλο. Οι πυροστρόβιλοι και οι ρόδακες είναι από τα πιο αγαπητά και συνηθισμένα διακοσμητικά θέματα στη χριστιανική τέχνη γενικά και στη βυζαντινή γλυπτική ειδικότερα. Συμβολίζουν τα άστρα του ουρανού στα παλαιοχριστιανικά χρόνια και συναντώνται ως παραπληρωματικά σύμβολα σε διάκενα σταυρών κτλ., αλλά με το πέρασμα του χρόνου έγιναν κοινά διακοσμητικά θέματα. Ωστόσο, εξακολουθούν και στη βυζαντινή εποχή να υποδηλώνουν τον έναστρο ουρανό ή εν πάση περιπτώσει να θυμίζουν έναν παραδείσιο χώρο[12].

Η μορφή αυτή θωρακίου με τους ταινιωτούς ρόμβους και τους συμπληρωματικούς κύκλους απαντά συχνότατα στον 11ο, αλλά και στον 12ο αιώνα. Το θέμα αυτό επιβιώνει από την παλαιοχριστιανική εποχή, χωρίς όμως να έχει καταγραφεί συστηματικά. Συνοπτικά μπορούμε να το δούμε στη Χίο[13], αλλά και σε πλάκα εντοιχισμένη στους τοίχους της Γοργοεπηκόου της Αθήνας[14], της οποίας ο Grabar[15] χρονολόγησε το κεντρικό διακοσμητικό θέμα τον 11ο αιώνα. Η πλαδαρότητα της γραμμής και η ατέλεια του σχεδίου το τοποθετούν χρονικά συγχρόνως με το θωράκιο της Γοργοεπηκόου στον 11ο αιώνα. Προφανώς πρόκειται για ένα επαρχιακό δείγμα γλυπτικής, το οποίο είναι κατώτερο από τα υπόλοιπα της συλλογής, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, πιθανόν δε να μεταφέρθηκε από αλλού και συνεπώς να χρησιμοποιήθηκε στο καθολικό της Μονής Σαγματά σε β΄ χρήση.

6. Από υπόλευκο μάρμαρο. Μεγάλο τμήμα θωρακίου τέμπλου (Πίν. 122 α). Διαστάσεις 47×56×6 εκ. Το κατώτερο μέρος λείπει, καθώς και τμήμα από την επάνω αριστερή γωνία. Το θωράκιο είναι τρυπημένο σε δύο σημεία από β΄ χρήση, η οποία έχει καταστρέψει μέρος της επιφανείας του. Το τμήμα όμως είναι αρκετά μεγάλο, ώστε να μπορεί να αναπαρασταθεί πλήρως. Κοσμείται με τέσσερα ορθογώνια διάχωρα που σχηματίζονται από τριπλές συμπλεκόμενες ταινίες πλατιές στη μέση και στενές στα άκρα, εγγεγραμμένα μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο. Οι ταινίες αυτές έχουν καμπύλη, σχεδόν ημικυκλική, διατομή, γεγονός που, σύμφωνα με τον Χ. Μπούρα[16], χρονολογεί το θωράκιο στον 11ο αι. Μέσω της ταινίας συμπλέκονται μεταξύ τους με κόμβους και με το περιβάλλον πλαίσιο[17]. Από τη διάταξή τους μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι αρχικά είχε έξι διάχωρα και συνεπώς οι αρχικές του διαστάσεις ήταν 47×90 εκ. Το κάθε διάχωρο φέρει εγχάρακτη διακόσμηση. Από τα σωζόμενα τα δύο ανώτερα κοσμούνται με ένα φύλλο άκανθας, σε υψηλή σχηματοποίηση, με οξύληκτα φύλλα. Τα μεσαία διάχωρα φέρουν από ένα φυλλοφόρο σταυρό λατινικού τύπου (ο αριστερός είναι φθαρμένος από τη δεύτερη χρήση), του οποίου τα άκρα των κεραιών διχάζονται σε οξυκόρυφες απολήξεις. Ο σταυρός σχηματίζεται από την συμπλοκή των ανακαμπτομένων βλαστών. Στα κενά που σχηματίζονται εκατέρωθεν του σταυρού υπήρχαν κυκλικά διακοσμητικά θέματα, πιθανόν ρόδακες ή πυροστρόβιλοι, τα οποία έχουν καταστραφεί.

7. Γωνιακό τμήμα θωρακίου τέμπλου. Από λευκό μάρμαρο (Πίν. 122 β). Διαστάσεις 16×15 εκ. Φέρει τριμερή ταινία παρόμοια με αυτή του αριθ. 6. Συνανήκει με τα 8, 9 και πιθανόν και με τα 10, 11.

12. C.D. Sheppard, Byzantine Carved Marble Slabs, ArtB LI (1969), σ. 66.

13. Χ. Μπούρας, Το τέμπλο της Παναγίας Κρίνας και η χρονολόγησή της, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Ι΄ (1980-81), σ. 168, όπως και A. C. Orlandos, Momuments Byzantins de Chios, Athènes 1930, πίν. 7.

14. A. Struck, Die Kirche Panaghia Gorgoepikoos, AM 31 (1906), εικ. 15.

15. A. Grabar, Sculptures byzantines du Moyen Age II (XIe-XIVe siècles), Paris 1976, σ. 97, πίν. LXVIIIc.

16. Χ. Μπούρας, Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου, άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. ΙΓ΄ (1985-86), Αθήνα 1988, σ. 49, εικ. 17.

17. Η μορφή αυτή στην παλαιοχριστιανική γλυπτική δεν συνδέεται οργανικά με το πλαίσιο, όπως στη μεσοβυζαντινή.

8. Τμήμα θωρακίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο (Πίν. 122 β). Διαστάσεις 20×22 εκ. Φέρει την ίδια τριμερή ταινία με τα προηγούμενα και συνανήκει με τα 7, 9, 10, 11. Διακρίνεται ένα ορθογώνιο διάχωρο που κοσμείται με σχηματοποιημένο άνθος.

9. Μικρό γωνιακό τμήμα θωρακίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο (Πίν. 122 β). Διαστάσεις 23×20 εκ. Διακρίνεται μέρος της τριμερούς ταινίας και το περιθώριο. Συνανήκει με τα προηγούμενα.

10. Τμήμα θωρακίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο. Διαστάσεις 23×28 εκ. Σώζεται ένα ορθογώνιο διάχωρο, όμως η κοσμημένη επιφάνειά του έχει καταστραφεί από τη δεύτερη χρήση σχεδόν ολοσχερώς. Διακρίνονται όμως οι τριμερείς ταινίες, γεγονός που το κατατάσσει μαζί με τα μέλη 7, 8, 9, 10, 11 στο ίδιο αρχιτεκτονικό μέλος.

11. Ομοίως. Διαστάσεις 12×15 εκ. Σώζεται τμήμα της τριμερούς ταινίας και του κόμβου. Τα μέλη αριθ. 7, 8, 9, 10, 11 ανήκουν σε ένα δεύτερο θωράκιο όμοιο κατά πάσαν πιθανότητα με το αριθ. 6. Δεν αποκλείεται τα δύο κάτω διάχωρα του τελευταίου, που λείπουν, να είχαν ίδια διακόσμηση με το σωζόμενο του δεύτερου θωρακίου, οπότε μπορούμε να ανασυνθέσουμε τα θωράκια αυτά πλήρως (Πίν. 122 β).

Η οργάνωση των θωρακίων με ορθογώνια διάχωρα συνηθίζεται ιδιαιτέρως κατά τον 11ο και 12ο αιώνα, όπως για παράδειγμα στο τέμπλο του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα[18] στον Άγιο Νικόλαο Μεσαριάς Άνδρου[19], κ.ά. Ο φυλλοφόρος σταυρός, δηλαδή ο σταυρός που πλαισιώνεται στη βάση του από βλαστούς, είναι μια παραλλαγή του δέντρου της ζωής[20] και εκφράζει την ιδέα του σταυρού ως συμβόλου της σωτηρίας και της ζωής. Το φύλλο της άκανθας παρουσιάζει υψηλή σχηματοποίηση και διακοσμητική διάθεση. Τα φύλλα είναι χαραγμένα με βαθιές πρισματικές γλυφές και καταλήγουν σε οξείες απολήξεις, ένδειξη της χρονολόγησης του μέλους στον 11ο αιώνα. Η απλότητα στη σύνθεση των διακοσμητικών θεμάτων και η ποιότητα της εκτέλεσης του βασικού σχεδίου, κυρίως των ταινιών, είναι αρίστη και το θωράκιο φαίνεται ότι ανήκει σε προχωρημένη εποχή αντίστοιχη με πεσσίσκο από την Κόρινθο[21] και μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά ανάμεσα στην Άνδρο και τον Όσιο Μελέτιο. Για τους παραπάνω λόγους το χρονολογήσαμε στα τέλη του 11ου αιώνα.

Κίονες - Πεσσοί

12. Κάτω απόληξη πεσσίσκου τέμπλου με συμφυή παραστάτη από λευκό μάρμαρο (Πίν. 122 γ). Διαστάσεις 38×13×17 εκ. Το συνολικό του ύψος δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί. Κοσμείται με ελισσόμενο πολλαπλό βλαστό που σχηματίζει ατρακτοειδή σχήματα. Από τους ίδιους βλαστούς μέσα στα σχήματα αυτά σχηματίζονται ανάποδα καρδιόσχημα ανθέμια μέσα στα οποία έχουν χαραχθεί φύλλα άκανθας με σαρκώδεις απολήξεις. Στα σημεία των συνδέσεων αναπτύσσονται ημίφυλλα παρόμοια με αυτά των ατρακτοειδών σχημάτων. Όλα τα φυτικά θέματα καταλήγουν σε μικρές καλοσχεδιασμένες έλικες. Στο κάτω μέρος διαγράφεται μόνο το μισό άνω τμήμα του ανθεμίου. Περιμετρικό απλό κυμάτιο τριγωνικής διατομής περιβάλλει τη σύνθεση. Στον παραστάτη υπάρχει αλυσιδωτός πλοχμός που σχηματίζεται από τριπλή δέσμη ταινιών. Στο κάτω μέρος καταλήγει σε μια ευρεία περιοχή χωρίς γλυφές.

13. Τμήμα πεσσίσκου από λευκό μάρμαρο ίδιας διατομής με το αριθ. 12, με το οποίο κατά πάσαν πιθανότητα συνανήκει, αλλά δεν συνδέεται άμεσα (Πίν. 122 δ). Μήκος 48 εκ. Ο παραστάτης του είναι αποκεκρουσμένος, αλλά διακρίνεται ακόμα ο αλυσιδωτός πλοχμός που παρατηρήσαμε στο μέλος αριθ. 12. Στις συνδέσεις των ατρακτοειδών σχημάτων σχηματίζονται κόμβοι από τον ίδιο βλαστό.

18. Α.Κ. Ορλάνδος, Η μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλαύρια αυτής, ΑΒΜΕ Ε′ (1939-40), σ. 73.

19. Α.Κ. Ορλάνδος, Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου, ΑΒΜΕ Η′ (1955-56), σ. 57, εικ. 36.

20. Λ. Μπούρα, Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά, Αθήνα 1980, σ. 74, και η ίδια, Το δέντρο της ζωής στη μεσοβυζαντινή ελλαδική γλυπτική. Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1982, σ. 66.

21. R. Scranton, Corinth XVI, Medieval Architecture in the Central Area of Corinth, Princeton 1957, πίν. 33, αριθ. 59.

14. Κατώτερο τμήμα πεσσίσκου τέμπλου με συμφυή παραστάτη με διατομή ίδια με το αριθ. 12-13 και μήκος 31 εκ. Δεν συνανήκει γιατί ο παραστάτης «βλέπει» προς τα δεξιά, αλλά κοσμείται με τα ίδια διακοσμητικά θέματα των ατρακτοειδών σχημάτων και του αλυσιδωτού πλοχμού. Προφανώς πρόκειται για τον συμμετρικό πεσσίσκο από το ίδιο θύρωμα τέμπλου. Το κάτω μέρος του κορμού διαφοροποιείται από μια ευρεία καμπύλη, ακόσμητη περιοχή. Όμοια είναι η απόληξη προς τα κάτω του παραστάτη (Πίν. 122 ε).

15. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου, διαστ. 17×12×30 εκ. χωρίς παραστάτη. Δεν συνανήκει με τα προηγούμενα, αλλά κοσμείται με τα ίδια ακριβώς διακοσμητικά θέματα και με την ίδια τεχνική. Προφανώς ανήκει στο ίδιο τέμπλο. Η έλλειψη παραστάτη πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός ότι αποτελούσε τμήμα του εσωτερικού πεσσίσκου (Πίν. 122 στ).

15α. Μικρό θραύσμα πεσσίσκου τέμπλου σε καλή όμως κατάσταση, μήκ. 15 εκ. Απομένει τμήμα καρδιόσχημου ανθέμιου. Ανήκει στο ίδιο σύνολο με τα προηγούμενα λόγω των διακοσμητικών θεμάτων και φαίνεται ότι συνανήκει με το αριθ. 14.

Όλα τα προηγούμενα μέλη ανήκουν στο ίδιο τέμπλο. Χαρακτηρίζονται από εξαιρετικά επιμελημένη εργασία και διακοσμητική αντίληψη της σύνθεσης που χαρακτηρίζουν τον όψιμο 12ο αιώνα. Παρουσιάζουν τεχνοτροπική ομοιότητα με τις ψευδοσαρκοφάγους από τον ναό Μητροπόλεως Άρτας[22] και τον ναό των Αγίων Αποστόλων στην αρχαία Αγορά Αθηνών[23]. Παρατηρούμε την ίδια σαρκώδη αντίληψη των φυτικών θεμάτων και το φόβο του κενού (horror vacui) στην οργάνωση των διακοσμητικών θεμάτων. Το διακοσμητικό θέμα των καρδιόσχημων ανθεμίων και των φύλλων της άκανθας, που θεωρείται ότι έχει σασσανιδική καταγωγή και επισημαίνεται στο Βυζάντιο από τον 6ο αιώνα[24], διαδόθηκε στην τέχνη της Κωνσταντινούπολης από τον 11ο αιώνα και χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον σε όλη τη μεσοβυζαντινή εποχή, αλλά ποτέ με τόση ακρίβεια και λεπτομέρεια στην εκτέλεση, όσο την εποχή αυτή. Οι αλυσιδωτοί πλοχμοί είναι ένα άλλο αρχαιότατο κόσμημα που συναντάται σε πολλές παραλλαγές στα παλαιοχριστιανικά δάπεδα[25], σε σαρκοφάγους και σε μέλη τέμπλων. Στην περίπτωση της μονής Σαγματά απαρτίζονται από δύο ταινίες, που είναι και η συνηθέστερη περίπτωση, όπως στη σαρκοφάγο της Άννας Μαλιασσηνής[26]. Η ακρίβεια στην εκτέλεση του σχεδίου και η εξελιγμένη τεχνική, καθώς και η κρυσταλλική απόδοση των παραπάνω θεμάτων χρονολογούν τα κομμάτια που εξετάσαμε στο γ΄ τέταρτο του 12ου αιώνα.

16. Πεσσίσκος τέμπλου από λευκό μάρμαρο με τμήμα συμφυούς οκταγωνικού κιονίσκου στο άνω μέρος (Πίν. 123 α). Διατομή 15×20 εκ. Συνολικό μήκος 110 εκ. Ύψος πεσσού 94 εκ. Η διάμετρος του οκταγωνικού τμήματος είναι 14 εκ. Στο ορθογωνικό τμήμα υπάρχει συμφυής παραστάτης με αποκεκρουσμένη καμπύλη απόληξη-πόμολο. Στην εξωτερική του πλευρά κοσμείται με διπλούς ελικοειδείς βλαστούς που σχηματίζουν πλατιά ατρακτοειδή σχήματα. Στο εσωτερικό τους διακρίνονται σχηματοποιημένα αντιμέτωπα ημίφυλλα σε χαμηλό ανάγλυφο. Παρόμοια ημίφυλλα είναι χαραγμένα και στην εξωτερική πλευρά των ατρακτοειδών. Στο άνω μέρος υπάρχει σταυρός τύπου Μάλτας, δηλαδή ισοσκελής με διαπλατυσμένες κεραίες, κατασκευασμένος από τριπλή ταινία και εγγεγραμμένος σε τετράγωνο διάχωρο σε εσοχή. Οι συμφυείς παραστάτες κοσμούνται με αλυσιδωτό πλοχμό που αποτελείται από κοίλη ταινία με μεγάλο προεξέχοντα οφθαλμό. Όμοιο θέμα υπάρχει και στη μία από τις οκτώ επιφάνειες του οκταγωνικού τμήματος, τη συνεπίπεδη με την κοσμημένη επιφάνεια του πεσσού. Στη στενή πλευρά του παραστάτη είναι χαραγμένη τετραπλή ευθύγραμμη ταινία που καταλήγει στο άνω μέ-

22. Θ. Παζαράς, Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, Αθήνα 1988, σ. 42, αριθ. 49, πίν. 36β.

23. A. Frantz, The Church of the Holy Apostles, The Athenian Agora XX, Princeton 1971, σ. 14, εικ. 6.

24. Λ. Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 65.

25. Στ. Πελεκανίδης, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, Ι, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 29, πίν. 35β, 78α, 107β κτλ.

26. Θ. Παζαράς, Συμπλήρωση της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασσηνής, Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 358, σχέδ. 2, πίν. 3.

ρος σε ανεξάρτητο τετράφυλλο ανθέμιο σε κύκλο. Στην απόληξη του παραστάτη σχηματίζεται ωοειδής ολόγλυφη μορφή με αποκεκρουσμένο το πρόσθιο τμήμα. Στη θέση του υπάρχει γόμφος. Πιθανόν να είχε κάποια πρόσθετη μορφή συγκολλημένη ή να πρόκειται για επισκευή ενός ευπαθούς τμήματος που υπέστη κάποια ζημιά.

17. Πεσσίσκος τέμπλου από λευκό μάρμαρο με τμήμα συμφυούς οκταγωνικού κιονίσκου στο άνω μέρος (Πίν. 123 β). Διατομή όμοια με το αριθ. 16. Συνολικό μήκος 146 εκ. Ύψος πεσσού 96 εκ. και διάμετρος οκταγωνικού κιονίσκου 14 εκ. Αποτελεί το αντισυμμετρικό τμήμα του προηγούμενου μέλους. Φέρει ακριβώς τα ίδια διακοσμητικά θέματα, δηλαδή τα ατρακτοειδή σχήματα στην πλατιά πλευρά και τον αλυσιδωτό πλοχμό στον παραστάτη. Διασώζει μεγαλύτερο μήκος του οκταγωνικού κιονίσκου χωρίς όμως αλλαγή στη διακόσμηση. Στην άνω απόληξη του παραστάτη το ωοειδές αντικείμενο που κοσμεί το μέλος αριθ. 16 λείπει τελείως και στη θέση του υπάρχει βαθιά εγκοπή-γόμφος. Προφανώς το μέλος αυτό και το προηγούμενο αποτελούσαν τις παραστάδες πύλης μεσοβυζαντινού τέμπλου.

18. Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου από λευκό μάρμαρο (Πίν. 123 β). Διατομή 14 εκ. και μέγιστο μήκος 38 εκ. Έχει αποκεκρουσμένες και τις δύο άκρες. Μία από τις οκτώ επιφάνειες είναι κοσμημένη με αλυσιδωτό πλοχμό, κόσμημα πανομοιότυπο με αυτό των μελών 16 και 17. Συνανήκει με τον πεσσίσκο αριθ. 17.

19. Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου από λευκό μάρμαρο (Πίν. 123 β). Έχει διατομή ίση με το αριθ. 18 και μέγιστο μήκος 45 εκ. Είναι αποκεκρουσμένη μόνο η μία του άκρη. Έχει το ίδιο κόσμημα με το αριθ. 18 και προφανώς συνανήκει με το αριθ. 17 και 18.

Τα φυτικά διακοσμητικά θέματα είναι γνωστά από την παλαιοχριστιανική ακόμα εποχή. Παρόμοιος πλοχμός απαντά σε θωράκιο από το Quoraz, που ο Grabar[27] χρονολόγησε γενικά στον 11ο αιώνα, και σε πεσσίσκο από τη Ρόδο[28]. Οι γλυφές είναι χαραγμένες με ακρίβεια, εμφανίζουν δε την σαρκώδη αντίληψη του φύλλου που χαρακτηρίζει τα γλυπτά του 12ου αιώνα. Ωστόσο η απλότητα στη σύνθεση της μορφής τους, η υψηλή σχηματοποίηση και η τεχνική της βαθιάς αφαίρεσης υλικού, καθώς και κάποια αδεξιότητα στην εκτέλεση, τα τοποθετούν πρώιμα στα τέλη του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα.

20. Πεσσίσκος τέμπλου από λευκό μάρμαρο με τμήμα συμφυούς οκταγωνικού κιονίσκου. Αποτελεί μαζί με το αριθ. 21 το κατώτερο σκαλοπάτι της σκάλας στο εσωτερικό του εξωνάρθηκα. Διατομή 13×16 εκ. Το ύψος του ορθογωνικού τμήματος είναι 98 εκ. και το συνολικό μήκος 108 εκ. Εάν υπάρχουν γλυφές, αυτές βρίσκονται στην αόρατη όψη του. Ωστόσο, οι διαστάσεις του ταιριάζουν απόλυτα με τα μέλη αριθ. 16 και 17, με τα οποία φαίνεται ότι ανήκαν στο ίδιο τέμπλο.

21. Πεσσίσκος τέμπλου από λευκό μάρμαρο με τμήμα συμφυούς οκταγωνικού κιονίσκου. Όμοιος με τον προηγούμενο με συνολικό μήκος 110 εκ. Το μήκος του ορθογωνικού τμήματος είναι 98 εκ. Βρίσκεται μαζί με το αριθ. 20 στο κατώτερο σκαλοπάτι της σκάλας, που οδηγεί από τον εξωνάρθηκα στη δυτική θύρα και αποτελεί το αντισυμμετρικό μέλος του. Γλυφές δεν διακρίνονται. Η ομοιότητα στις διαστάσεις με το μέλος αριθ. 20 οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αποτελούν μέλη τοποθετημένα ως παραστάτες σε θύρωμα τέμπλου. Η σκάλα αυτή είναι κατασκευασμένη συγχρόνως με τον εξωνάρθηκα, γιατί το άνοιγμα της πόρτας βρίσκεται σε ψηλότερη στάθμη από το δάπεδό του, συνεπώς υπήρχε εξ αρχής η ανάγκη γεφύρωσης της υψομετρικής διαφοράς, άρα οι πεσσοί ανήκουν στην α' φάση του ναού, παρ' όλο που δεν διακρίνονται οι γλυφές τους.

22. Μικρό τμήμα πεσσίσκου τέμπλου από λευκό μάρμαρο με συμφυή παραστάτη αποθραυσμένο πάνω και κάτω, αλλά σε καλή κατάσταση[29] (Πίν. 124 α). Διαστάσεις: συνολικό μήκος 37 εκ. Διατομή 12×17 εκ. Το τμήμα που σώζεται βρισκόταν στη θέση αλλαγής της διατομής του μέλους από ορθογωνική σε οκταγωνική. Το κατώτερο ορθογωνικής διατομής τμήμα κοσμείται στη μία του επιφάνεια με το θέμα του λεγόμενου πατριαρχικού σταυρού ή της Αναστάσεως (με δύο οριζόντιες κεραίες) με ελαφρά πεπλατυσμένα άκρα, πάνω σε πολλαπλή βαθμιδωτή βάση με τρεις βαθμίδες που περιβάλλεται

27. A. Grabar, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 97, πίν. XVI d.
28. Α. Κ. Ορλάνδος, Βυζαντινά γλυπτά της Ρόδου, ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 220, εικ. 168.
29. Π. Λαζαρίδης, ό.π. (υποσημ. 4), Πίν. 289β.

από κιβώριο. Το κιβώριο αποτελείται από τοξωτό πλαίσιο από φύλλα(;) που στηρίζεται σε δύο δίδυμους κίονες με λοξότμητα κοσμημένα κιονόκρανα. Παρόμοια σειρά φύλλων πλαισιώνει την όλη σύνθεση. Στη βάση του κιβωρίου βρίσκεται οφθαλμός από τον οποίον προβάλλουν ακτίνες. Πιο κάτω ο κιονίσκος είναι θραυσμένος, αλλά διακρίνεται η αρχή ενός πλαισίου κοσμήματος παρόμοιο με αυτό του μέλους 23 (βλ. παρακάτω). Πάνω από το κιβώριο αλλάζει η διατομή του πεσσού, ο οποίος μετατρέπεται σε δέσμη οκτώ βεργίων. Ανάμεσα στις βάσεις των βεργίων υπάρχουν σχηματοποιημένα φύλλα και βλαστοί. Μακρύτερα είναι όσα βρίσκονται στις γωνίες και κοντύτερα στα ενδιάμεσα διάχωρα. Πλησιέστερα προς τον παραστάτη υπάρχει ολόκληρο κυπαρίσσι, ενώ στο επόμενο κενό υπάρχει μόνο η απόληξή του. Το τελευταίο διάχωρο κοσμείται με πλούσιο ανακαμπτόμενο βλαστό, πιθανόν άκανθας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόληξη του παραστάτη. Έχει τη μορφή κεφαλής ζώου, πιθανότατα λέοντος με σχηματοποιημένη χαίτη, που κοιτάει προς τα πάνω και φέρει στο στόμα του μεγάλο κουκουνάρι, σύμβολο ευφορίας από παλιά. Η μορφή είναι σκαλισμένη με μεγάλο ρεαλισμό και έφερε ένθετα μάτια από διαφορετικό υλικό, πράγμα που θα συναντήσουμε και σε άλλα μέλη. Κάτω από τη λεοντοκεφαλή εμφανίζεται η αρχή ανακαμπτόμενου βλαστού που κοσμούσε τον παραστάτη, παρόμοιου με αυτόν που βρίσκεται στη βάση των βεργίων.

23. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου όμοιο, αλλά αντισυμμετρικό με το μέλος αριθ. 22, σε κακή κατάσταση (Πίν. 124 β). Μέγιστο μήκος 35 εκ. Είναι αποθραυσμένο και από τα δύο άκρα, κοσμείται με πατριαρχικό σταυρό σε κιβώριο και φέρει τον ίδιο συμφυή παραστάτη με τη λεοντοκεφαλή. Ωστόσο, διασώζει ένα μικρό τμήμα από το κόσμημα του κορμού του πεσσού, που δεν σώζεται στο μέλος 22. Πρόκειται για ανακαμπτόμενα φύλλα λωτού σε υψηλή σχηματοποίηση.

24. Τμήμα κιονίσκου τέμπλου με συμφυές κιονόκρανο από λευκό μάρμαρο (Πίν. 124 γ). Συνολικό μήκος 48 εκ.[30]. Διαστάσεις κιονόκρανου 14×14 εκ. Ο κιονίσκος αποτελείται από δέσμη οκτώ βεργίων όμοιας διατομής με τον κιονίσκο του μέλους αριθ. 22, χωρίς να είναι δυνατόν να είμαστε βέβαιοι εάν συνανήκει. Το κιονόκρανο φέρει στο άνω του μέρος ακόσμητη ταινία 2 εκ., ενώ το καθεαυτό σώμα του είναι κοσμημένο και από τις τρεις πλευρές. Η μετάβαση από την τετραγωνική διατομή στην οκταγωνική γίνεται με λοξότμητες πλευρές. Κοσμείται με ελισσόμενο πολλαπλό βλαστό που σχηματίζει ατρακτοειδή σχήματα με καρδιόσχημα ανθέμια. Στα κενά αναπτύσσονται ημίφυλλα άκανθας με σαρκώδεις απολήξεις που καταλήγουν σε έλικες. Στις λοξότμητες πλευρές σχηματίζονται ανάποδα καρδιόσχημα ανθέμια με φύλλα άκανθας. Η τεχνική και τα διακοσμητικά θέματα είναι πανομοιότυπα με τους προαναφερθέντες πεσσίσκους αριθ. 12-15, με τους οποίους προφανώς συνανήκαν στο ίδιο τέμπλο.

25. Τμήμα κιονίσκου τέμπλου με συμφυές κιονόκρανο από λευκό μάρμαρο (Πίν. 124 δ). Συνολικό μήκος 42 εκ.[31]. Πανομοιότυπο με το αριθ. 24 σε τεχνική και διακοσμητικά θέματα. Ωστόσο, μικροδιαφορές, όπως π.χ. η ελαφρά κωνική μορφή, προδίδουν πιθανόν διαφορετικό τεχνίτη.

26. Τμήμα κιονίσκου που αποτελείται από δέσμη οκτώ βεργίων από λευκό μάρμαρο. Μήκος 32 εκ. Ακόσμητο. Όμοιας διατομής με τα 24-25, με ένα από τα οποία πιθανόν συνανήκει.

26α. Ομοίως. Συνολικό μήκος 29 εκ. Πολλά από τα βεργία του είναι αποκεκρουσμένα.

27. Τμήμα κιονίσκου με βεργία από λευκό μάρμαρο ίδιας διατομής με τα προηγούμενα (Πίν. 125 α). Συνολικό μήκος 1,42 μ. Βρίσκεται ενσωματωμένο μαζί με το επόμενο ως παραστάτης της Ωραίας Πύλης στο κτιστό τέμπλο του Αγίου Νικολάου, ναϋδρίου κτισμένου κοντά στη μονή[32]. Τα βεργία συμπλέκονται σε χαλαρό κόμβο του Ηρακλέους (άμμα), μορφή συνήθης για τον τύπο αυτών κιονίσκων. Ο κιονίσκος συνανήκει στο ίδιο τέμπλο με τα κιονόκρανα και τους πεσσίσκους που εξετάσαμε προηγουμένως, παρ' όλον ότι δεν είναι σαφές εάν αποτελούσαν ένα μέλος με κάποιο από αυτά.

28. Παρόμοιο τμήμα κιονίσκου με βεργία, αλλά μικρότερο, εντοιχισμένο στην ίδια θέση στο ναΰδριο του Αγίου Νικολάου, πάνω από το αριθ. 27 (Πίν. 125 α). Συνολικό μήκος 35 εκ. Φέρει και αυτό κόμβο. Τα δύο τελευταία μέλη μαζί με τα προηγούμενα σχηματίζουν δύο πλήρεις σχεδόν κιονίσκους, εκτός από το κάτω μέρος των πεσσίσκων, οι οποίοι ήταν τοποθετημένοι συμμετρικά ως παραστάδες πύλης μεσοβυζαντινού τέμπλου.

30. Π. Λαζαρίδης, ό.π., Πίν. 289α.
31. Π. Λαζαρίδης, ό.π.
32. Α.Κ. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 96.

Οι κιονίσκοι αυτοί αντλούν διακοσμητικά θέματα από το πλούσιο θεματολόγιο της μεσοβυζαντινής γλυπτικής. Οι σταυροί τύπου Αναστάσεως ή πατριαρχικοί, παρόμοιοι με αυτούς των μελών 22-23, κάνουν την εμφάνισή τους τον 9ο αιώνα[33] και συμβολίζουν το θρίαμβο του Χριστού πάνω στο θάνατο. Συνήθως τα άκρα τους κοσμούνται με κοσμήματα ή μήλα, αλλά στην περίπτωση αυτή υπάρχουν μόνο απλές διαπλατύνσεις. Μάλιστα δε οι σταυροί σε βαθμιδωτή βάση συμβολίζουν τον Γολγοθά[34]. Εμφανίστηκαν για πρώτη φορά ως διακοσμητικό θέμα σε νομίσματα του Τιβέριου ΙΙ, που είχαν κοπεί για να συμβολίσουν τη νίκη του επί των Περσών[35]. Τα τόξα που στηρίζονται σε απλούς ή πολλαπλούς κιονίσκους αποτελούν ένα από τα πιο αγαπητά θέματα της μεσοβυζαντινής γλυπτικής[36]. Μάλιστα δε όταν στεγάζουν σταυρό, συναντώνται πολύ συχνά σε σαρκοφάγους[37] και θεωρήθηκε ότι αποδίδουν σε επίπεδο χώρο του σταυρού που εικονιζόταν στην κόγχη του Ιερού και φαίνονταν από μακριά, σαν να ήταν τοποθετημένος κάτω από θριαμβικό τόξο[38]. Φυλλοφόροι και θριαμβικοί σταυροί συνηθίζονται ιδιαιτέρως ως κόσμημα και στις ορειχάλκινες πόρτες[39] καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, όπως και σε θωράκια τέμπλων[40].

Το λιοντάρι φέρει συνήθως τη βασική συμβολική θέση του φύλακα της πύλης, του θρόνου ή του τάφου, από την προχριστιανική εποχή[41]. Λοιπόν πολύ φυσικό ήταν τα δύο λιοντάρια να είχαν τοποθετηθεί ως φρουροί εκατέρωθεν της πύλης του τέμπλου, η οποία με μεγάλη βεβαιότητα μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ήταν η Ωραία Πύλη. Ακόμα το λιοντάρι ταυτίστηκε με τον Χριστό, τον νοερό λέοντα, που αγρυπνά για τον άνθρωπο και που με τη σταύρωση και την ανάσταση του έφερε την σωτηρία[42]. Η μορφή του αποδίδει με μεγάλη γλαφυρότητα και ρεαλισμό το ζώο, ενώ σημαντικό στοιχείο αποτελούν τα μάτια, που ήταν από διαφορετικό ένθετο υλικό (σήμερα έχει χαθεί). Η τεχνική αυτή φαίνεται ότι μεταφέρθηκε από τη Δύση (Ιταλία) και εμφανίζεται στο τέλος του 12ου-αρχές 13ου αιώνα. Το κουκουνάρι αποτελεί γνωστό σύμβολο ευφορίας, όπως και το σταφύλι[43], μάλιστα δε η συνήθεια να το κρατούν σφίγγες ή λέοντες ανάγεται στα αρχαία ανατολικά πρότυπα[44]. Το κυπαρίσσι συνδέθηκε από τα αρχαία χρόνια με τη λατρεία των νεκρών, αλλά και κατ' επέκταση με την αθανασία και την αιωνιότητα.

Κιονίσκοι με βεργία που σχηματίζουν κόμβο (άμμα) συνηθίζονται πολύ στα όψιμα μεσοβυζαντινά τέμπλα. Από τα πολλά παραδείγματα μπορούμε να αναφέρουμε το τέμπλο του καθολικού της μονής Χελανδαρίου στο Άγιον Όρος[45], της Αγίας Τριάδος του Κριεζιώτη[46], της Βλαχέρνας στην Άρτα[47] κ.ά. Ο κόμβος στους κιονίσκους φαίνεται ότι εντοπίζεται αρχικά στην Αίγυπτο, αλλά περνάει στη ρωμαϊκή τέχνη μέσω της ελληνικής ως αποτροπαϊκό σύμβολο[48]. Στη βυζαντινή εποχή εμφανίζεται στην παλαιοχριστιανική εποχή σε ελεφαντοστά και από τον 11ο αιώνα σε έργα μικροτεχνίας, ενώ η χρήση του γενι-

33. C.D. Sheppard, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 66, υποσημ. 11.
34. Ό.π., σ. 65.
35. K. Ericsson, The Cross on Steps and the Silver Hexagram, JÖB 17 (1968), σ. 153-154.
36. Λ. Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 28.
37. Θ. Παζαράς, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 112, όπου και σχετική βιβλιογραφία.
38. Δ. Ευαγγελίδης, Εικονομαχικά μνημεία Θεσσαλονίκης, ΑΕ 1937, σ. 348.
39. M.E. Frazer, Church Doors and the Gates of Paradise: Byzantine Bronze Doors in Italy, DOP 29 (1973), σ. 154.
40. S.G. Xydis, The Chancel Barrier, Solea and Ambo of Hagia Sophia, ArtB 29 (1947), σ. 1, 7-8.
41. Βλ. L. Lowe, Lexikon der christlichen Ikonographie, εκδ. E. Kirschbaum S. J., III, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1971, στ. 117.
42. Θ. Παζαράς, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 95, όπου και σχετική βιβλιογραφία.
43. Λ. Φιλιππίδου-Μπούρα, Ο εξωνάρθηκας του καθολικού του Οσίου Λουκά Φωκίδος, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΣΤ' (1970-1972), σ. 21, υποσημ. 41.
44. Μ. Σωτηρίου, Το καθολικόν της Μονής Πετράκη Αθηνών, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Β' (1960-61), σ. 112.
45. Α.Κ. Ορλάνδος, Παραλειπόμενα από την Μ. Χελανδαρίου, ΑΒΜΕ Η' (1955-56), τεύχ. 2, σ. 107.
46. Α.Κ. Ορλάνδος, Αγία Τριάς του Κριεζώτη, ΑΒΜΕ Ε' (1939-1940), σ. 12, εικ. 8.
47. Α.Κ. Ορλάνδος, Η παρά την Άρταν Μονή των Βλαχερνών, ΑΒΜΕ Β' (1936), τεύχ. 1, σ. 23, εικ. 16.
48. Λ. Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 108.

κεύεται από τον 12ο αιώνα και στη γλυπτική[49]. Μάλιστα ο Ορλάνδος θεωρεί ότι συναντώνται κυρίως από το 13ο αιώνα και μετά.

Τα συμφυή κιονόκρανα κοσμούνται με τα ίδια θέματα των μελών 12-13-14, δηλαδή ανακαμπτόμενους βλαστούς και καρδιόσχημα ανθέμια. Παρουσιάζουν την ίδια εξελιγμένη τεχνική τελειότητα και κρυσταλλική υφή του φύλλου. Αναμφίβολα έχουν κατασκευαστεί, αν όχι από τον ίδιο τεχνίτη, τουλάχιστον από το ίδιο εργαστήριο και ανήκουν στο ίδιο σύνολο. Τοποθετούνται για τους ίδιους λόγους στα τέλη του 12ου αιώνα. Παρόμοια κιονόκρανα συμφυή με κιονίσκους παρατηρήθηκαν στον Άγιο Ιωάννη παρά το Κακοσάλεσι[50]. Γενικά η λεπτότητα και η τεχνική πλαστικότητα στην εκτέλεση, η πλήρωση όλων των κενών με διακοσμητικά μοτίβα, η εκλέπτυνση των φυτικών θεμάτων και η φυσικότητα στην απόδοση της μορφής της λεοντοκεφαλής, που χαρακτηρίζουν και τους δύο κιονίσκους, δεν μπορεί παρά να συμφωνούν με την παραπάνω χρονολόγηση.

29. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου ορθογωνικής διατομής από λευκό μάρμαρο χωρίς παραστάτη θραυσμένου και από τα δύο άκρα[51]. Συνολικού μήκους 63 εκ., από λευκό μάρμαρο. Διατομή 14×14 εκ. Από ένα σημείο και μετά μετατρέπεται σε οκταγωνικό κιονίσκο με πλευρά διατομής 6 εκ. Κοσμείται στην εμπρόσθια πλευρά με ελισσόμενο ταινιωτό φυτικό κόσμημα με οξύληκτα φύλλα, χαραγμένο σε χαμηλό ανάγλυφο με υψηλή σχηματοποίηση, χωρίς έξεργα στοιχεία. Στο σημείο αλλαγής της διατομής σε οκταγωνική υπάρχουν φλογόσχημα κοσμήματα.

30. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου από λευκό μάρμαρο με συμφυή οκταγωνικής διατομής κιονίσκο (Πίν. 125 β). Συνολικό μήκος 46 εκ. Όμοιο με το προηγούμενο μέλος αριθ. 29, κοσμείται με τα ίδια διακοσμητικά θέματα, εκτός από μικρολεπτομέρειες στο σημείο μετάβασης από τετράγωνη σε οκταγωνική διατομή.

31. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου από λευκό μάρμαρο. Φέρει όμοιο διακοσμητικό θέμα με τα προηγούμενα. Συνολικό μήκος 54 εκ. Δεν έχει τμήμα συμφυούς οκταγωνικού κιονίσκου, όπως τα άλλα.

32. Τμήμα πεσσίσκου από λευκό μάρμαρο, όμοιου με τους προηγούμενους, μόνο που τα πλάγια περιθώρια του διακοσμητικού θέματος είναι αποκεκρουσμένα (Πίν. 126 α). Βρίσκεται εντοιχισμένο στο άνω μέρος του κωδωνοστασίου της δυτικής όψης, όπου χρησιμοποιήθηκε ως απλός δομικός λίθος σε β′ χρήση. Συνολικό μήκος 69 εκ.

Τα τέσσερα προηγούμενα μέλη (αριθ. 29-32) συντίθενται σε δύο τμήματα πεσσίσκων ορθογωνικής διατομής, που φαίνεται ότι ανήκαν στο ίδιο τέμπλο. Ασφαλώς θα είναι δυνατόν να συμπληρωθούν και με αντίστοιχα τμήματα ακόσμητων οκταγωνικών κιονίσκων, από τα οποία υπάρχει πλήθος στην συλλογή γλυπτών της μονής Σαγματά[52] (βλ. παρακάτω, αριθ. 42-60), αλλά η σημερινή κατάστασή τους δεν επιτρέπει περαιτέρω ταυτίσεις. Το διακοσμητικό θέμα των παραπάνω πεσσίσκων είναι αρκετά συνηθισμένο στην μεσοβυζαντινή γλυπτική[53]. Μεγάλη ομοιότητα μπορούμε να παρατηρήσουμε με το αντίστοιχο κόσμημα στο πλαίσιο της εξωτερικής θύρας του Ταξιάρχη Μεσαριάς της Άνδρου[54], έργο των μέσων του 12ου αιώνα, και του πεσσίσκου αριθ. 68 από την Κόρινθο[55]. Ο γραμμικός χαρακτήρας της σύνθεσης και η εξαιρετική εκλέπτυνση των θεμάτων το τοποθετούν ασφαλώς στο 12ο αιώνα. Ωστόσο, η μορφή του φυτικού κοσμήματος με τις βαθιές γλυφές και το απολύτως επίπεδο ανάγλυφο οδηγούν σε

49. Βλ. σχετικά με την καταγωγή και την εξέλιξη του θέματος Λ. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια από τη Μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων, Βυζαντινά 5 (1973), σ. 139.

50. Α.Κ. Ορλάνδος, Δύο βυζαντιναί εκκλησίαι παρά το Κακοσάλεσι, ΑΒΜΕ Ε′ (1939-40), σ. 150, εικ. 3.

51. Π. Λαζαρίδης, ό.π. (υποσημ. 4), Πίν. 290δ.

52. Όπως και έγινε στο τμήμα του τέμπλου που εκτέθηκε στο Metropolitan (βλ. υποσημ. 6).

53. Π.χ. το περιθώριο θωρακίου τέμπλου από το Μουσείο της Θήβας. Βλ. A. Grabar, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 111, πίν. LXXXVI d, και Α.Κ. Ορλάνδος, Γλυπτά του Μουσείου Θηβών, ΑΒΜΕ Ε′ (1939-40), σ. 143, εικ. 25.

54. Α.Κ. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 19.

55. R. Scranton, ό.π. (υποσημ. 21), πίν. 34, αριθ. 68.

χρονολόγηση πρώιμη πλησιέστερα προς τον 11ο αιώνα, δηλαδή στις αρχές ή το πολύ στα μέσα του 12ου. Η τεχνική προσεγγίζει τους πεσσίσκους του τέμπλου του ναού του Σωτήρος στην Άμφισσα, που ο Ορλάνδος χρονολόγησε στις αρχές του 12ου αιώνα[56].

33. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου με συμφυή κιονίσκο. Σώζεται ολόκληρος ο πεσσός που έχει τετραγωνική διατομή και μικρό μόνο μέρος του οκταγωνικού κιονίσκου (Πίν. 125 γ). Συνολικό μήκος 102 εκ. Βρίσκεται εντοιχισμένος σε β′ χρήση στον αριστερό παραστάτη του κτιστού τέμπλου του ναϋδρίου του Αγίου Νικολάου (βλ. παραπάνω). Στη θέση που η τετράγωνη διατομή μετατρέπεται σε οκταγωνική υπάρχουν φυτικές, μάλλον, απολήξεις σε υψηλή σχηματοποίηση. Από τις δύο ορατές πλευρές υπάρχει απλό κόσμημα με δύο περιμετρικές απλές γραμμές. Το μέλος είναι ασπρισμένο με πολλά στρώματα ασβέστη, και δεν είναι δυνατόν να είμαστε σίγουροι, αλλά μάλλον δεν υπήρχε άλλο κόσμημα. Προφανώς ο πεσσίσκος αυτός πλαισίωνε την είσοδο άλλου κατεστραμμένου σήμερα τέμπλου, αλλά από τα ορατά στοιχεία δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε εάν είχε σχέση με κάποιο από τα άλλα μέλη που εξετάζουμε, ούτε να προτείνουμε χρονολόγηση με κάποια ακρίβεια.

34. Τμήμα κιονίσκου τέμπλου με μικρό κομμάτι του συμφυούς πεσσίσκου (Πίν. 125 γ). Συνολικό μήκος 80 εκ. Βρίσκεται εντοιχισμένος ακριβώς πάνω από το προηγούμενο μέλος αριθ. 33, με το οποίο φαίνεται συνανήκε στο ίδιο τέμπλο.

35. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου τετραγωνικής διατομής (Πίν. 126 β). Συνολικό μήκος 36 εκ. Κοσμείται στην εμπρόσθια όψη με τριταινιωτό φυτικό κόσμημα σε υψηλή σχηματοποίηση. Παρόλον ότι οι διαστάσεις του και η γενική του μορφή προσεγγίζουν άλλα μέλη (όπως π.χ. την ομάδα αριθ. 29-30-31), το διακοσμητικό θέμα του δεν συναντάται σε κανένα άλλο μέλος. Χρονολογείται πιθανόν στον 11ο αιώνα. Άλλωστε και η τεχνική της γλυφής είναι πολύ πιο αδέξια από άλλα αντίστοιχα μέλη.

36. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου με αποκεκρουσμένο παραστάτη[57]. Συνολικό μήκος 51 εκ. Σώζεται το σημείο όπου μετατρέπεται σε οκταγωνικό κιονίσκο, ο οποίος πιθανόν να έφερε οριζόντιες γλυφές. Στην εμπρόσθια όψη φέρει στο ανώτερο σημείο φυλλοφόρο πατριαρχικό σταυρό με δύο οριζόντιες κεραίες, που περιβάλλεται από κιβώριο. Το κιβώριο στηρίζουν κίονες με βεργία που σχηματίζουν χαλαρούς κόμβους (άμμα). Κάτω από τον σταυρό υπάρχει στυλιζαρισμένος αετός σε όρθια τελετουργική στάση με ανοιγμένα φτερά. Διακρίνεται καθαρά το φτέρωμά του και οι ανατομικές του λεπτομέρειες. Χαμηλότερα ξεκινούν συμπλεκόμενες πεπλατυσμένες ταινίες από τις οποίες προβάλλουν βλαστοί σε κανονικές αποστάσεις. Το ανάγλυφο είναι κατασκευασμένο με τη γνωστή επιπεδόγλυφη τεχνική που συνηθίζεται γενικά στη μεσοβυζαντινή εποχή[58]. Ο κάμπος είναι κτυπημένος με το βελόνι και κατά πάσαν πιθανότητα καλυπτόταν από άλλο ένθετο υλικό, πιθανόν κηρομαστίχη.

37. Τμήμα πεσσίσκου χωρίς παραστάτη. Συνολικό μήκος 39 εκ. Φέρει το ίδιο διακοσμητικό θέμα των συμπλεκομένων ταινιών με το προηγούμενο μέλος, με το οποίο συνανήκει στο ίδιο τέμπλο.

38. Τμήμα πεσσίσκου χωρίς παραστάτη. Συνολικό μήκος 30 εκ. Φέρει το ίδιο διακοσμητικό θέμα με το αριθ. 37, με το οποίο συνανήκει. Η κατάστασή του δεν επιτρέπει να διαπιστώσουμε πώς συναρμόζονται τα μέλη αυτά.

Τα τρία τελευταία μέλη ανήκουν στο ίδιο τέμπλο, αλλά δεν φαίνεται να έχουν καμμία σχέση με τα υπόλοιπα μέλη της συλλογής γλυπτών της μονής. Έχουν κατασκευαστεί με την επιπεδόγλυφη τεχνική, κατά την οποία στη λεία επιφάνεια του μαρμάρου χαράζεται μόνο το περίγραμμα του θέματος και κατόπιν αφαιρείται το βάθος, το οποίο καλύπτεται αργότερα με έγχρωμη κηρομαστίχη, που όμως δεν σώζεται στην περίπτωση αυτή. Η τεχνική αυτή συνηθίζεται κυρίως κατά την παλαιολόγεια εποχή[59]. Ωστόσο, ίδια τεχνική και διακοσμητικά θέματα παρατηρήθηκαν και στο επιστύλιο από το Αγνάντι Λοκρίδας,

56. Α.Κ. Ορλάνδος, Ο παρά την Άμφισσαν ναός του Σωτήρος, ΑΒΜΕ Α′ (1935), τ. 2, σ. 192.

57. Π. Λαζαρίδης, ό.π. (υποσημ. 4), Πίν. 290ε.

58. Α. Ξυγγόπουλος, Επιπεδογλυφία, ΑΕ 1917, σ. 75.

59. Βλ. σχετικά τη σαρκοφάγο της μονής Πέτρας στην Πορταριά (Θ. Παζαράς, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 40), και τη σαρκοφάγο στη μονή Κοζίλης (ό.π., σ. 44).

που ο Grabar[60] το χρονολόγησε γύρω στο 1100. Ο αετός που χρησιμοποιήθηκε στην αρχαία Ελλάδα και κατόπιν από τους Ρωμαίους ως σύμβολο της δύναμης και της αυτοκρατορικής εξουσίας, πέρασε με τον ίδιο συμβολισμό, ως μονοκέφαλος – όπως στο παράδειγμα αυτό – ή δικέφαλος, και στους Βυζαντινούς[61]. Στην περίπτωση αυτή παρουσιάζεται με αδρά χαρακτηριστικά και άκαμπτη στάση. Θωράκιο με αετό σε υψηλή σχηματοποίηση υπάρχει και στην Παναγία Γοργοεπήκοο, που χρονολογήθηκε στον 11ο αιώνα[62]. Δεν αποκλείεται λοιπόν και τα μέλη αυτά να χρονολογηθούν γύρω στο 1100.

39. Αμφικιονίσκος μεσοβυζαντινού παραθύρου (Πίν. 126 γ). Διαστάσεις διατομής 10×32 εκ. Μήκος 1,15 εκ. Σώζεται σε ολόκληρο το μήκος του. Ένα βαθούλωμα προδίδει ότι το μέλος αυτό χρησιμοποιήθηκε ως κατώφλι πόρτας[63]. Δεν φέρει κανένα κόσμημα. Πιθανόν ανήκει σε κάποιο από τα δίλοβα ή τρίλοβα παράθυρα του καθολικού, τα οποία έχουν σήμερα αλλοιωθεί.

40. Τμήμα αμφικιονίσκου διατομής όμοιας με το προηγούμενο μέλος. Συνολικό μήκος 36 εκ. Φέρει στο σωζόμενο άκρο οριζόντιες εγκοπές που δημιουργούν λοξότμητες επιφάνειες.

41. Τμήμα αμφικιονίσκου διατομής όμοιας με το προηγούμενο μέλος. Σώζεται πολύ κατεστραμμένο σε μήκος 26 εκ. Διακρίνονται, ωστόσο, γλυφές παρόμοιες με το μέλος αριθ. 40.

42. Τμήμα αμφικιονίσκου διατομής όμοιας με το προηγούμενο μέλος. Συνολικό μήκος 77 εκ. Έχει αβαθή κατακόρυφη εγκοπή στη μία μόνο πλευρά. Φαίνεται, το μέλος αυτό για άγνωστους λόγους παρέμεινε ημίεργο.

43-60. 17 τμήματα κιονίσκων τέμπλου από λευκό μάρμαρο. Έχουν όλα οκταγωνική διατομή διαμ. 14 εκ και διάφορα μήκη, αλλά σώζονται σε πολύ μικρά τεμάχια. Ο καθαρισμός και η συντήρησή τους πιθανόν να επιτρέψει τη συγκόλλησή τους σε μεγαλύτερα τμήματα ή και ολόκληρους κίονες.

61. Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου από πωρόλιθο διατομής 12 εκ με συμφυές κιονόκρανο[64]. Συνολικό μήκος 90 εκ. Φέρει συμφυές κυβόσχημο κιονόκρανο με ανάγλυφο ρόδακα τον οποίο περιβάλλει απλή ταινία λυροειδούς σχήματος. Παρόμοιο υπάρχει στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών[65]. Η χρονολόγηση δεν μπορεί να γίνει με ακρίβεια αλλά μάλλον ανήκει στην πρώτη φάση γλυπτών της μονής, δηλαδή στις αρχές του 12ου αιώνα (βλ. παρακάτω).

62. Τμήμα οκταγωνικού κιονίσκου από πωρόλιθο διατομής 12 εκ. και συνολικού μήκους 37 εκ.[66]. Φέρει διπλή εγκοπή στο άνω μέρος. Οι δύο αυτοί κιονίσκοι δεν ανήκουν στο τέμπλο του καθολικού, αφού έχουν μικρότερη διατομή από όλους τους υπόλοιπους που περιγράψαμε. Πιθανόν να ανήκουν στον τρούλο του κυρίως ναού[67] ή της λιτής (βλ. παρακάτω, μέλος αριθ. 71).

63. Μικρός κίονας άγνωστης χρήσης από γκρίζο λίθο (Πίν. 125 δ). Ύψος 95 εκ. και διάμετρος 19 εκ. Χωρίζεται σε τρία μέρη καθ' ύψος. Το ανώτερο και το κατώτερο κοσμούνται με φύλλα άκανθας σε χαμηλό ανάγλυφο, ενώ το μεσαίο φέρει ραβδώσεις. Προς τα πάνω παρουσιάζει διαπλάτυνση. Το μέλος αυτό χρονολογείται στην όψιμη αρχαιότητα, πιθανόν στη ρωμαϊκή εποχή.

64. Άνω τμήμα κιονίσκου όμοιας διατομής με το προηγούμενο αλλά μόνο με ραβδώσεις. Ύψος 40 εκ. Η διαπλάτυνση στο άνω μέρος είναι σαφέστερη στο μέλος αυτό. Ίδιας εποχής με το προηγούμενο.

65. Κιονίσκος λείος με διαπλάτυνση στο άνω μέρος. Ύψος 60 εκ. Ανήκει στην ίδια εποχή με τα δύο προηγούμενα. Υπάρχουν στη συλλογή γλυπτών της μονής αρ-

60. A. Grabar, ό.π. (υποσημ. 15), πίν. XXXIII c.

61. Γ. Σπυριδάκης, Ο δικέφαλος αετός ιδία ως σύμβολον ή ως θέμα κοσμήσεως κατά την βυζαντινήν και μεταβυζαντινήν μέχρι των νεωτέρων χρόνων περίοδον, Λειμών, Τιμητική προσφορά τω καθηγητή Ν. Τωμαδάκη, ΕΕΒΣ ΛΘ'-Μ' (1972-73), σ. 164 κ.ε.

62. A. Grabar, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 97-98, πίν. LXVIII a.

63. Το ίδιο παρατηρείται και σε αμφικιονίσκο από την αρχαία Κόρινθο, βλ. σχετικά R. Scranton, ό.π. (υποσημ. 21), πίν. 12, αριθ. 4.

64. Σ. Βογιατζής, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 59, εικ. 15.

65. Χ. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 60, εικ. 45.

66. Σ. Βογιατζής, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 59, εικ. 16.

67. Ό.π., σ. 55.

κετά κομμάτια όψιμης αρχαιότητας ή παλαιοχριστιανικά, τα οποία φαίνεται ότι δεν προήλθαν από το μοναστήρι, αλλά μεταφέρθηκαν εκεί από αλλού, πιθανόν από τον ναό του Διός Υπάτου, που αναφέρει ο Παυσανίας.

Στο καθολικό της μονής Σαγματά διακρίνονται οκτώ κίονες in situ, που αποτελούν υλικό σε β΄ χρήση. Οι κίονες του κυρίως ναού είναι όλοι όμοιοι με διάμετρο 33-34 εκ. και ύψη 2,45-2,50 μ., εκτός από το βορειοδυτικό, που έχει ύψος 2,26 μ., αλλά έχει πριονισθεί. Έχουν κατασκευαστεί από υπόλευκο μάρμαρο με γκρίζα νερά, με απλή απόθεση κάτω και ένταση στο μέσον. Οι κίονες της λιτής είναι λεπτότεροι (διάμετρος 26-27 εκ.) και έχουν ύψη 2,26-2,37 μ. με απλή απόθεση και ελάχιστη, αν όχι καθόλου, ένταση. Όμοια απλή ταινία σχηματίζει και την απόφυση στο άνω μέρος. Έχουν όλοι κατασκευαστεί από το ίδιο υλικό με τους κίονες του κυρίως ναού, εκτός από το νοτιοδυτικό, που είναι από γκρίζο γρανίτη και φαίνεται να έχει προέλθει από άλλού. Ορισμένοι από τους κίονες έχουν διαρραγεί από διαφορικές καθιζήσεις και έχουν επισκευασθεί με μεταλλικά στεφάνια. Η ύπαρξη τόσο μεγάλου αριθμού ομοίων κιόνων, μαζί με το γεγονός της ύπαρξης και άλλων μελών σε β΄ χρήση, οδηγούν στην πιθανότητα ύπαρξης κάποιου παλαιότερου μνημείου στην περιοχή.

Από όλα τα παράθυρα του ναού μόνον το παράθυρο της αψίδας έχει ακόμα τους αμφικιονίσκους του in situ. Έχουν μήκος 105 εκ. και διατομή όμοια με το μέλος 39, φέρουν δε ακόσμητα επιθήματα. Στα υπόλοιπα παράθυρα έχουν τοποθετηθεί στενές μαρμάρινες πλάκες με πρόχειρες γλυφές σε απομίμηση κανονικών κιονίσκων.

Κιονόκρανα - Επιθήματα - Βάσεις

66. Μικρό κιονόκρανο κιονίσκου τέμπλου από λευκό μάρμαρο[68] (Πίν. 127 β). Ύψος 20 εκ. Η μετάβαση από την τετράγωνη πλίνθο στην οκταγωνική βάση γίνεται με ακόσμητες λοξότμητες επιφάνειες. Στο άνω μέρος φέρει στενή ακόσμητη ταινία, ενώ στην κάτω επιφάνεια υπάρχει τόρμος για τη στερέωσή του στον κίονα. Μόνο μία πλευρά έχει διακοσμήσεις. Κοσμείται με ελισσόμενο πολλαπλό βλαστό με οξείες απολήξεις. Οι οφθαλμοί είναι βαθιά χαραγμένοι με το τρυπάνι. Η μορφή του διακοσμητικού θέματος είναι απολύτως αντίστοιχη με τα θέματα των κιονίσκων αριθ. 12, 13, 14, με τα οποία φαίνεται ότι συνανήκε στο ίδιο τέμπλο, συνεπώς μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στο 1100.

67. Τμήμα μικρού κιονόκρανου κιονίσκου τέμπλου από λευκό μάρμαρο (Πίν. 127 γ). Όμοιο με το προηγούμενο, αλλά σε χειρότερη κατάσταση σήμερα. Λείπει η άνω και η κάτω απόληξη, αλλά διακρίνεται το διακοσμητικό θέμα, που είναι ανάλογο με αυτό του μέλους αριθ. 66.

68. Τμήμα μέλους πιθανόν κιονόκρανου πολύ κατεστραμμένο. Φέρει διακοσμητικό θέμα κατασκευασμένο με την ίδια τεχνική με τα προηγούμενα αριθ. 65-66, αλλά φαίνεται ότι για κάποιο λόγο παρέμεινε ημίεργο, ίσως γιατί έσπασε κατά την κατασκευή.

69. Λοξότμητο επίθημα μικρού κιονίσκου (Πίν. 128 α). Διαστάσεις 12×16 εκ. Η μεγίστη διάσταση είναι 45 εκ. Η βάση του είναι αποκεκρουσμένη, καθώς και το πίσω του μέρος. Διακρίνεται το κόσμημα της λοξότμητης επιφάνειας, που είναι ένας εξάφυλλος ρόδακας με οξύληκτα φύλλα. Παρόμοιο κόσμημα σε αντίστοιχο μέλος παρατηρήθηκε στην Κόρινθο[69].

70. Λοξότμητο επίθημα μικρού κιονίσκου από λευκό μάρμαρο (Πίν. 128 β). Διαστάσεις όμοιες με το προηγούμενο. Βρίσκεται εντοιχισμένο στο κάτω μέρος του νεότερου κωδωνοστασίου και διακρίνεται μόνο το ένα άκρο του. Φέρει το διακοσμητικό θέμα του φυλλοφόρου σταυρού με οξύληκτους βλαστούς και πεπλατυσμένα άκρα σε χαμηλό ανάγλυφο (βλ. παραπάνω). Το ανάγλυφο είναι επίπεδο και το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τις βαθιές γλυφές των βλαστών το τοποθετούν πρώιμα στο 12ο αιώνα. Η θέση του στο άνω μέρος του γείσου δεν μας επιτρέπει να συμπεράνουμε πότε ακριβώς εντοιχίσθηκε το μέλος αυτό, οπωσδήποτε όμως πριν την κατασκευή του κωδωνοστασίου, που τοποθετήσαμε χρονικά το 1675[70].

68. Π. Λαζαρίδης, ό.π. (υποσημ. 4), Πίν. 289α.
69. R. Scranton, ό.π. (υποσημ. 21), πίν. 29, αριθ. 113.
70. Σ. Βογιατζής, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 68.

71. Λοξότμητο επίθημα μικρού κιονίσκου από λευκό μάρμαρο (Πίν. 128 δ). Όμοιας διατομής με τα δύο προηγούμενα, αριθ. 69-70. Μεγίστη διάσταση 57 εκ. Σώζεται τμήμα της λοξότμητης επιφάνειας, η οποία κοσμείται με το κάτω μέρος αλόγου σε χαμηλό ανάγλυφο. Ο κάμπος είναι επίπεδος χωρίς γλυφές. Η βάση του είναι κτυπημένη με το βελόνι για την καλύτερη πρόσφυση στον κίονα.

Τα τρία προηγούμενα επιθήματα παρουσιάζουν ένα ενδιαφέρον σύνολο. Παρόμοια επιθήματα, όχι όμως ως προς τα διακοσμητικά θέματα, υπάρχουν in situ στον τρούλο του Ταξιάρχη Μεσαριάς της Άνδρου[71], όπου παίζουν το ρόλο υδρορροής. Οπωσδήποτε τα μέλη αυτά μπορούν να συναρμοσθούν ως προς τις διαστάσεις με τους κιονίσκους αριθ. 61-62[72]. Όμως στη φωτογραφία πριν την κατάρρευση του τρούλου του κυρίως ναού[73] δεν διακρίνονται παρόμοια επιθήματα, και οπωσδήποτε ο τρούλος αυτός δεν ήταν αθηναϊκού τύπου, όπως αυτός του Ταξιάρχη. Ωστόσο στα μέλη που έχουν περισυλλεγεί από τους μοναχούς υπάρχουν θραύσματα πώρινων τόξων άγνωστης προέλευσης. Μήπως άραγε ο τρούλος της λιτής, που είναι επιχρισμένος και του οποίου η ιδιόρρυθμη κυβική μορφή έρχεται σε αντίθεση με τον υπόλοιπο ναό, κρύβει κάτω από τα επιχρίσματα ένα τρούλο αθηναϊκού τύπου;

72. Επίθημα κιονόκρανου από γκρίζο γρανίτη (Πίν. 129 α). Πρόκειται για μέλος σε β΄ χρήση που αποκόπηκε από μεγαλύτερο, πιθανόν επιστύλιο ή άλλο επίθημα. Από τις προσεκτικές απολαξεύσεις του φαίνεται ότι ξαναχρησιμοποιήθηκε σε μεταγενέστερη εποχή πιθανόν ως επίθημα αμφικιονίσκου παραθύρου. Η βάση του έχει διαστάσεις 26×14 εκ. και η μεγαλύτερη διάσταση είναι 52 εκ. Οι δύο στενές πλευρές έχουν κοιλόκυρτη διατομή (cyma reversa). Στη μία πλευρά κοσμείται με απλά οξύληκτα φύλλα καλάμου σε υψηλή σχηματοποίηση. Παρόμοιες γλυφές φέρει επίθημα στο Βυζαντινό Μουσείο, που χρονολογήθηκε στον 5ο αιώνα[74]. Η άλλη πλευρά φέρει μια ολόκληρη σχηματοποιημένη πριονωτή άκανθα και υπόλοιπο μιας δεύτερης. Η άκανθα είναι αρκετά πεπλατυσμένη και δουλεμένη με το τρυπάνι για να δώσει μεγαλύτερες φωτοσκιάσεις, γεγονός που τοποθετεί το μέλος αυτό στην παλαιοχριστιανική εποχή, πιθανόν δε στον 5ο αιώνα. Από τα πολλά παρόμοια παραδείγματα μπορούμε να αναφέρουμε τα θεοδοσιανά κιονόκρανα του ναού του Ιωάννου Θεολόγου στην Έφεσο[75], καθώς και αντίστοιχα επιθήματα παλαιοχριστιανικών πεσσών από την Κόρινθο[76].

73. Μεγάλο αρχαίο κορινθιακό κιονόκρανο[77] του συνήθους τύπου από λευκό μάρμαρο πολύ κατεστραμμένο (Πίν. 129 β). Ύψος 30 εκ., διάμετρος βάσης 20 εκ. Στη βάση του φέρει τρεις σειρές φύλλα άκανθας με έντονα χαραγμένα στελέχη, ενώ στο άνω μέρος δύο αντιμέτωπες έλικες.

74. Μεγάλο αρχαίο κορινθιακό κιονόκρανο[78] από λευκό μάρμαρο όμοιο με το προηγούμενο, αλλά σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό αποσύνθεσης (Πίν. 129 γ).

75. Τμήμα μεγάλου αρχαίου κορινθιακού κιονόκρανου από λευκό μάρμαρο όμοιο με τα δύο προηγούμενα, αλλά σχεδόν τελείως κατεστραμμένο.

Όλα τα παραπάνω κοσμούνται με τα ίδια φύλλα άκανθας, τα οποία είναι σαρκώδη και διατηρούν την πλαστικότητά τους, γεγονός που τα κατατάσσει στην ύστερη αρχαιότητα[79]. Παρουσιάζουν ομοιότητα στην τεχνική της γλυφής με τα κιονόκρανα της λιτής (βλ. παρακάτω). Πιθανόν να προήλθαν από το ίδιο μνημείο.

71. Α.Κ. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 19), σ. 19.

72. Στη μελέτη για την οικοδομική ιστορία του καθολικού (ό.π.) θεωρήσαμε ότι οι κιονίσκοι είχαν τοποθετηθεί στον τρούλο του κυρίως ναού, αλλά μετά τις περαιτέρω έρευνες αυτό μοιάζει μάλλον απίθανο.

73. Σ. Βογιατζής, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 55, εικ. 8.

74. Χ. Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 56, εικ. 36.

75. Γ.Α. Σωτηρίου, Ανασκαφαί του βυζαντινού ναού του Ιωάννου Θεολόγου εν Εφέσω, ΑΔ 7 (1921-22), τεύχ. 1-3, σ. 170, εικ. 46.

76. R. Scranton, ό.π. (υποσημ. 21), πίν. 26, αριθ. 65 και 78.

77. Α.Κ. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 97, εικ. 20.

78. Ό.π.

79. Βλ σχετικά R. Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin 1936, σ. 66 και 103.

76. Μικρό μέλος άγνωστης προέλευσης, πιθανόν λεβητοειδές κιονόκρανο ή βάση, περίβλεπτο, σε κακή κατάσταση (Πίν. 129 δ). Ύψος 15 εκ., μεγίστη διάμετρος 24 εκ. Στη βάση του φέρει τόρμο για τη στερέωση κάποιου αντικειμένου ή του ιδίου σε κίονα. Κοσμείται με δύο πτηνά σχεδόν ολόγλυφα, πιθανόν αετούς με ανοικτά φτερά, αλλά πολύ κατεστραμμένα. Στα ενδιάμεσα διαστήματα υπάρχει ένα μεγάλο πεπλατυσμένο φύλλο άκανθας, τρίφυλλο και βότρυς. Όλα τα διακοσμητικά θέματα δεν υπακούουν σε ενιαία σύνθεση, αλλά είναι σκορπισμένα στο σώμα του κιονόκρανου. Η μορφή και η τεχνική της γλυφής και η σύνδεση των φύλλων της ακάνθου το τοποθετούν πρώιμα στον 10ο αιώνα, αλλά τα έντονα έξεργα στοιχεία μας κάνουν να το χρονολογήσουμε μάλλον στον 11ο-12ο αιώνα[80].

Από τους οκτώ κίονες του ναού οι δύο ανατολικοί της λιτής φέρουν παρόμοια σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα σε β′ χρήση ύψους 42 εκ. Η κάτω ζώνη έχει οκτώ φύλλα πριονωτής άκανθας, ενώ η άνω 16 οξύληκτα φύλλα καλάμου. Το νοτιοανατολικό κιονόκρανο έχει τετράγωνο άβακα (Πίν. 130 α), ενώ στο άλλο ο άβακας έχει απολαξευθεί και συμπληρωθεί με πέτρινη πλάκα (Πίν. 130 β), προφανώς για την προσαρμογή στο κατάλληλο ύψος. Το τελευταίο έχει ελαφρά μικρότερη διάμετρο (32,8/36,6 εκ.) από το άλλο. Το γεγονός ότι τα φύλλα της άκανθας διατηρούν την πλαστικότητά τους και έχουν υποστεί μικρή επεξεργασία με το τρυπάνι, χρονολογεί το κιονόκρανο στην ύστερη αρχαιότητα[81]. Άλλωστε, όπως είδαμε, υπάρχουν και άλλα μέλη στη συλλογή γλυπτών της μονής χρονολογημένα την εποχή αυτή. Παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα ως προς την τεχνική με τα τρία κιονόκρανα αριθ. 73, 74, 75 από τη συλλογή γλυπτών της μονής, με τα οποία χρονολογούνται την ίδια εποχή και κατά πάσαν πιθανότητα ανήκουν στο ίδιο κτίριο. Ωστόσο κάποιες μικροδιαφορές του μπορεί να οφείλονται σε διαφορετικό γλύπτη, αλλά δεν μπορούμε να αποκλείσουμε, υπό το φως των παραπάνω παρατηρήσεων, την πιθανότητα το ένα να είναι μεσοβυζαντινό αντίγραφο του άλλου[82].

Ως κιονόκρανα στους άλλους δύο κίονες της λιτής έχουν τοποθετηθεί ανάποδα αρχαίες βάσεις κιόνων από λευκό μάρμαρο. Είναι καλολαξευμένες και πιθανόν να προέρχονται από το ίδιο μνημείο. Αποτελούνται από πλίνθο με 41 εκ. και σπείρα πάνω στην οποία πατά κοιλόκυρτο κυμάτιο, είναι δηλαδή απλοποιημένου ιωνικού τύπου. Στους κίονες του κυρίως ναού τοποθετήθηκαν ακόσμητα λεβητοειδή κιονόκρανα, όλα ίδια, κατασκευασμένα κατά πάσαν πιθανότητα για το κτίριο του καθολικού. Πιθανόν τα κορινθιακά κιονόκρανα να είχαν τοποθετηθεί στην α′ οικοδομική φάση του καθολικού και να καταστράφηκαν από βίαιη αιτία (σεισμό, πυρκαϊά), οπότε τοποθετήθηκαν τα σημερινά κιονόκρανα κατά τη β′ οικοδομική φάση.

Οι δυτικοί κίονες φέρονται σε βάσεις οι οποίες είναι μισοβυθισμένες στο μαρμαροθετημένο δάπεδο (Πίν. 127 α). Αντίθετα οι ανατολικοί κίονες του κυρίως ναού και της λιτής εδράζονται απ' ευθείας στο δάπεδο ή μάλλον σε βάσεις που βρίσκονται κάτω από αυτό. Οι βάσεις που φαίνονται είναι λίγο πολύ όμοιες, κατασκευασμένες από ασβεστόλιθο, χονδρολαξευμένες με το βελόνι, όχι ιδιαίτερα καλής ποιότητας. Πάνω σε πλίνθο με πλευρά 53 εκ. εδράζεται πλαδαρή σπείρα και λοξότμητος λαιμός. Το ύψος τους είναι διαφορετικό, ώστε να υπάρχει προσαρμογή στην κλίση του εδάφους και στο ελαφρά διαφορετικό μέγεθος των κιόνων. Η βάση του βορειοδυτικού κίονα της λιτής είναι απολαξευμένη τελείως. Οι διαφοροποιήσεις στη μορφή των βάσεων πρέπει να οφείλονται στην προσπάθεια προσαρμογής του υπάρχοντος υλικού σε β′ χρήση στην κλίση του εδάφους. Για το λόγο αυτό οι βάσεις πρέπει να κατασκευάστηκαν ειδικά για το κτίριο αυτό κατά την πρώτη οικοδομική περίοδο.

80. Όπως και παρόμοια κιονόκρανα από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας (βλ. σχετικά A. Grabar, ό.π. (υποσημ. 15), πίν. XLIII a-c) και της Προύσας (A. Grabar, ό.π., πίν. X b).

81. Α.Κ. Ορλάνδος, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης, Αθήναι 1952, σ. 294, εικ. 245.

82. Η κατασκευή μεσοβυζαντινών αντιγράφων παλαιοχριστιανικών γλυπτών έχει παρατηρηθεί και αλλού και φαίνεται ότι δεν ήταν άγνωστη πρακτική στους μεσοβυζαντινούς γλύπτες (βλ. σχετικά C. Vanderheyde, Les reliefs de l'église Saint-Donat à Glyki (Épire), BCH 121 (1997), σ. 709).

Επιστύλια - Κοσμήτες

77. Τμήμα λοξότμητου επιστυλίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο[83]. Συνολικό μήκος 43 εκ. Πάνω σε επίπεδο φυτικό κάμπο προβάλλει επίμηκες έξαρμα (cabochon) που σχηματίζεται από τριπλές συμπλεκόμενες ταινίες πλεγμένες σαν καλάθι. Ανήκει δηλαδή στα επονομαζόμενα διπλεπίπεδα ανάγλυφα[84]. Ο κάμπος είναι απολύτως καλυμμένος με ελισσόμενους βλαστούς που σχηματίζουν μεγάλα καρδιόσχημα ανθέμια μέσα στα οποία διαγράφονται άλλα μικρότερα ανεστραμμένα. Στο κάτω μέρος φέρει αστράγαλο με εναλλαγή ρόμβων και φυτικών θεμάτων.

78. Τμήμα λοξότμητου επιστυλίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο[85]. Μέγιστο μήκος 51 εκ. Παρουσιάζει στο κάτω μέρος τον ίδιο τύπο αστραγάλου με το προηγούμενο, συνεπώς ανήκει χωρίς αμφιβολία στο ίδιο με αυτό γλυπτό μέλος και είναι και αυτό διπλεπίπεδο. Πάνω στο φυτικό κάμπο από καρδιόσχημα ανθέμια προβάλλει επίμηκες έξεργο στοιχείο, όπου ανάμεσα σε συμπλεκόμενες ταινίες σχηματίζονται αντιμέτωπα καρδιόσχημα ανθέμια και ημιανθέμια. Αριστερά διακρίνεται μορφή πτηνού, πιθανόν αετού, με ανοιγμένα φτερά σε χαμηλό ανάγλυφο από την οποία λείπει το κεφάλι. Στα δεξιά υπάρχει μικρή απολάξευση 2 εκ. για την ενσωμάτωση του μέλους στον πεσσό, αποτελούσε δηλαδή το δεξιό άκρο του επιστυλίου.

79. Τμήμα λοξότμητου επιστυλίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο (Πίν. 131 α). Μέγιστο μήκος 38 εκ. Προφανώς συνανήκει με τα δύο προηγούμενα 77 και 78, αφού κοσμείται με τον ίδιο αστράγαλο στο κάτω μέρος. Πάνω σε παρόμοιο φυτικό κάμπο με πολλαπλό βλαστό που σχηματίζει ρόμβους ανάμεσα, στους οποίους παρεμβάλλονται αντιμέτωπα καρδιόσχημα ανθέμια, προβάλλει στα δεξιά επίπεδο έξεργο στοιχείο, στο οποίο διακρίνεται τμήμα φυλλοφόρου σταυρού μέσα σε κιβώριο από ανακαμπτόμενα φύλλα φοινικιάς. Στους κορμούς σχηματίζονται χαλαροί κόμβοι. Προφανώς αποτελούσε το κέντρο της σύνθεσης και βρισκόταν πάνω από την Ωραία Πύλη. Στα αριστερά υπάρχει έξεργη μορφή πτηνού με συνεστραμμένο το κεφάλι, που ραμφίζει το πόδι του.

80. Τμήμα λοξότμητου επιστυλίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο[86]. Δεν βρέθηκε στη συλλογή γλυπτών της μονής. Ωστόσο η μορφή του σώζεται από φωτογραφία της Λασκαρίνας Μπούρα στο Δελτίον της ΧΑΕ[87]. Συνολικό μήκος υπολογίζεται σε 52 εκ. Συνανήκει στο ίδιο μέλος με τα τρία προηγούμενα, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από την μορφή του αστραγάλου στο κάτω μέρος. Στα δεξιά διαγράφεται σε έξεργο ανάγλυφο μεγάλο φύλλο ανακαμπτόμενης ακάνθου. Το φύλλο αυτό πλαισιώνεται από τα δεξιά μεν με πτηνό που σώζεται μόνο το κεφάλι του, ενώ το σώμα του το είχαμε διακρίνει στο τμήμα αριθ. 78, από τα αριστερά δε με τετράποδο ζώο, πιθανόν ταύρο, σε χαμηλό ανάγλυφο με ένθετο μάτι. Αριστερά υπάρχει επίμηκες έξαρμα με σχηματοποιημένη φυτική διακόσμηση.

81. Τμήμα λοξότμητου επιστυλίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο πολύ κατεστραμμένο (Πίν. 131 β). Ωστόσο ο σωζόμενος αστράγαλος με εναλλαγή ρόμβων και φυτικών θεμάτων το τοποθετεί χωρίς αμφιβολία στο ίδιο μέλος με τα προηγούμενα 77-80. Στα αριστερά διακρίνεται το δεξιό τμήμα του κιβωρίου του κεντρικού φυλλοφόρου σταυρού, που είχαμε διακρίνει στο μέλος αριθ. 79, με το οποίο ήταν προφανώς συνδεδεμένο, καθώς και μέρος φυτικού διακόσμου.

82. Τμήμα λοξότμητου επιστυλίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο (Πίν. 132 γ). Μέγιστο μήκος 34 εκ. Αποτελεί την αριστερή απόληξη του μέλους από το οποίο αποσπάσθηκε. Στο κάτω μέρος είναι κτυπημένο με το βελόνι για καλύτερη πρόσφυση στο σημείο που ακουμπούσε ο κιονίσκος του τέμπλου. Το επιστύλιο αυτό δεν εισχωρούσε στον τοίχο. Η λοξότμητη επιφάνεια κοσμείται με φυτικό κάμπο από πολλαπλό ανακαμπτόμενο βλαστό που σχηματίζει καρδιόσχημα ανθέμια, τα οποία εμπεριέχουν άλλα αντίστροφα. Στα δεξιά υπάρχει το πίσω μέρος ζώου σε έντονα έξεργο ανάγλυφο (το υπόλοιπο βρίσκεται στο μέλος αριθ. 83), πιθανόν λέοντος. Ορθογώνια εκβάθυνση από τη β′ χρήση του μέλους έχει καταστρέψει μεγάλο πολύφυλλο ρόδακα, που κοσμούσε το πρώτο ανθέμιο. Από τη διπλεπίπεδη τεχνική και την τεχνοτροπία του ανάγλυφου γίνεται αμέσως κατανοητό ότι συνανήκε στο ίδιο τέμπλο με τα προηγούμενα, αλλά όχι και στο ίδιο μέλος.

83. L. Bouras, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 67 και πίν. 25, σχέδ. 11.

84. Όρος που χρησιμοποίησε για πρώτη φορά ο Δ. Πάλλας και από τότε καθιερώθηκε. Βλ. Δ. Πάλλας, Ανάγλυφος στήλη του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, ΑΕ 1953, σ. 278.

85. L. Bouras, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 67 και πίν. 25, σχέδ. 12 και Π. Λαζαρίδης, ό.π. (υποσημ. 4), Πίν. 290β.

86. Π. Λαζαρίδης, ό.π. (υποσημ. 4), Πίν. 290γ.

87. L. Bouras, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 67 και πίν. 25, σχέδ. 13. Στη φωτογραφία αυτή υπάρχει μόνον μια λεπτομέρεια.

83. Τμήμα λοξότμητου επιστυλίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο, που αποτελεί την προς τα δεξιά συνέχεια του προηγούμενου αριθ. 82[88] (Πίν. 132 γ). Μέγιστο μήκος 42 εκ. Ο κάμπος έχει τα ίδια φυτικά διακοσμητικά θέματα. Στα αριστερά υπάρχει το υπόλοιπο τμήμα του λέοντος. Διακρίνεται το κεφάλι του, καθώς και ένα δεύτερο ζώο, πιθανόν λαγός, το οποίο έχει πιάσει. Το δεύτερο αυτό ζώο συστρέφεται με μεγάλο ρεαλισμό. Και τα δύο ζώα έχουν ένθετο μάτι από άλλο υλικό. Στα δεξιά, σε έντονα έξεργο ανάγλυφο, εμφανίζεται το κεφάλι και το σώμα πτηνού, πιθανόν πέρδικας, το οποίο συνδέεται με το επόμενο μέλος αριθ. 84.

84. Τμήμα λοξότμητου επιστυλίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο, που αποτελεί την προς τα δεξιά συνέχεια του προηγούμενου (Πίν. 132 γ). Μέγιστο μήκος 36 εκ. Διπλεπίπεδο ανάγλυφο. Πάνω στον ίδιο κάμπο από καρδιόσχημα ανθέμια διαγράφεται στα αριστερά η ουρά του πτηνού του μέλους αριθ. 83. Χαρακτηριστικά όλες οι συνδέσεις των βλαστών που σχηματίζουν τα καρδιόσχημα ανθέμια είναι διαφορετικές, είτε κόμβοι είτε μικροί σταυροί.

85. Μικρό τμήμα λοξότμητου επιστυλίου (Πίν. 132 α). Μέγιστο μήκος 20 εκ. Στα δεξιά έχει απομείωση της τάξεως των 2 εκ., γεγονός που το τοποθετεί στη δεξιά απόληξη του μέλους, από το οποίο προέρχεται. Στο κάτω μέρος κοσμείται με αστράγαλο, διαφορετικής όμως μορφής από αυτόν που παρατηρήσαμε στα μέλη αριθ. 77-80. Παρατηρείται έξεργο στοιχείο, πιθανόν μέλος από πτηνό σε κακή κατάσταση. Ωστόσο, από την τεχνοτροπία γλυφής είναι προφανές ότι συνανήκει στο ίδιο τέμπλο με τα παραπάνω αναφερθέντα, αλλά όχι στο ίδιο αρχιτεκτονικό μέλος.

Τα παραπάνω μέλη 77-85 ανήκουν στα τρία επιστύλια του τέμπλου της μονής. Είναι όλα σύγχρονα κατασκευασμένα από ίδιο συνεργείο. Αποτελούν τυπικά δείγματα των λεγομένων διπλεπίπεδων ανάγλυφων, όπου πάνω σε επίπεδο φυτικό κάμπο αναπτύσσονται έντονα έξεργα στοιχεία. Εντύπωση μας κάνουν στο σύνολο του έργου η μεγάλη ακρίβεια στην εκτέλεση του σχεδίου, η φυσικότητα στη στάση των ζωικών μορφών, που δεν αποκρύπτει κάποια εκζήτηση, η πλαστικότητα και πρωτοτυπία στη σύνθεση των φυτικών διακοσμήσεων του βάθους. Η τεχνική του γλυπτού αυτού συνόλου είναι υψηλότατης ποιότητας και δικαίως η Λασκαρίνα Μπούρα[89] τα χρονολόγησε στο τέλος του 12ου αιώνα μαζί με το επιστύλιο της μονής του Κυνηγού των Φιλοσόφων, χρονολογημένο στα 1205, που βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών[90]. Παρόμοια τεχνική παρατηρήθηκε και στο γείσο από το περίθυρο του εξωνάρθηκα του καθολικού της μονής του Οσίου Λουκά, που βρίσκεται εντοιχισμένο στο κωδωνοστάσιο της μονής[91], σε επιστύλιο του Βυζαντινού Μουσείου[92], καθώς και σε επιστύλιο από την αρχαία Κόρινθο[93]. Η έντονα έξεργη άκανθα του μέλους αριθ. 80 παρατηρήθηκε και στο τέμπλο της μονής Βλαχερνών Άρτας[94]. Τα μέλη αυτά ανήκουν στην ίδια εποχή και κατά πάσαν πιθανότητα στο ίδιο τέμπλο με τους πεσσίσκους 12-15 και 24-25. Παρατηρείται η ίδια ακρίβεια στην εκτέλεση του σχεδίου και η εξελιγμένη τεχνική, καθώς και η κρυσταλλική απόδοση των φυτικών θεμάτων που χαρακτηρίζουν τον όψιμο 12ο αιώνα. Ο φόβος του κενού κυριαρχεί στην οργάνωση των διακοσμητικών θεμάτων. Πρόκειται για ένα μοναδικό σύνολο της «κλασικής» περιόδου της βυζαντινής γλυπτικής, το οποίο στην κατάσταση που είναι σήμερα δεν αποδίδει την αρχική του ομορφιά.

86. Τμήμα επιστυλίου τέμπλου από λευκό μάρμαρο (Πίν. 132 δ). Βρίσκεται εντοιχισμένο σε β′ χρήση στο κτιστό τέμπλο του ναϋδρίου του Αγίου Νικολάου έξω από τον περίβολο της μονής. Συνολικό μήκος 122 εκ. Κοσμείται με τετραπλή ταινία σε εξαιρετικά επίπεδο ανάγλυφο που σχηματίζει το γνωστό διακοσμητικό θέμα

88. Π. Λαζαρίδης, ό.π. (υποσημ. 4), Πίν. 290α.

89. L. Bouras, ό.π., σ. 68.

90. A. Grabar, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 111, πίν. LXXXI e.

91. Λ. Φιλιππίδου-Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 43), σ. 21, καθώς και R.W. Schultz - S.A. Barnsley, The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, and the Dependent Monastery of St. Nicolas in the Fields near Scripou in Boeotia, London 1901, πίν. 27b.

92. A. Grabar, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 112, πίν. LXXXII a, b.

93. R. Scranton, ό.π. (υποσημ. 21), πίν. 33, αριθ. 158 και A. Grabar, ό.π., πίν. LXXXII c.

94. Α.Κ. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 47), σ. 24, εικ. 18.

των ταινιών που συναντώνται κατά οξεία γωνία, ένα από τα αγαπημένα θέματα της μεσοβυζαντινής γλυπτικής. Σε έκκεντρο ως προς τη σημερινή θέση σημείο του μέλους διακρίνεται φυλλοφόρος σταυρός με ισοσκελή άκρα. Το σημείο αυτό καθόριζε, φαίνεται, το κέντρο του αρχικού μέλους και ήταν πάνω από την Ωραία Πύλη. Δεν μοιάζει να συνανήκει με κανένα από τα μέλη που εξετάσαμε, ωστόσο, λόγω της απλότητας και της επίπεδης τεχνικής του μπορεί να χρονολογηθεί μάλλον στον 11ο αιώνα.

87. Λοξότμητο τμήμα επιστυλίου τέμπλου (Πίν. 133 α). Φέρει ισχυρή καμπύλη προεξοχή στο κάτω μέρος της λοξότμητης επιφάνειας. Μήκος 1,42 εκ. Κοσμείται με ψευδοκουφικά θέματα. Τα άκρα του είναι προσεκτικά αποτετμημένα, προφανώς για την επαναχρησιμοποίησή του. Στο κέντρο του είναι χαραγμένος φυλλοφόρος σταυρός. Η μορφή των ψευδοκουφικών μοιάζει με αυτά του καλύμματος της σαρκοφάγου στη μονή του Οσίου Λουκά στο Στείρι[95], γεγονός που το χρονολογεί στα μέσα προς το τέλος του 10ου αιώνα, νωρίτερα από το επιστύλιο με ψευδοκουφικά από τον Όσιο Λουκά Ευβοίας, που ο Grabar[96] χρονολόγησε στον 11ο αιώνα λόγω των έξεργων στοιχείων του. Δεν φαίνεται να έχει καμία σχέση με άλλο μέλος της συλλογής και μάλλον έχει μεταφερθεί από αλλού.

88. Τμήμα λοξότμητου κοσμήτη από λευκό μάρμαρο (Πίν. 132 ε). Μήκος 27 εκ. Έχει δύο λοξότμητες επιφάνειες, από τις οποίες η μία κοσμείται με το θέμα των ταινιών που συναντώνται κατά οξεία γωνία, συνηθισμένο θέμα της μεσοβυζαντινής γλυπτικής. Λόγω της μορφής του φαίνεται ότι ήταν τοποθετημένος στο άνω μέρος θωρακίου τέμπλου.

89. Τμήμα λοξότμητου κοσμήτη παρόμοιου με τον προηγούμενο. Μήκος 47 εκ.

90. Τμήμα λοξότμητου κοσμήτη παρόμοιου με τον προηγούμενο. Μήκος 47 εκ.

91. Τμήμα λοξότμητου κοσμήτη με το ίδιο διακοσμητικό θέμα με τους προηγούμενους αριθ. 87, 88, 89, 90. Μήκος 33 εκ. Όλα τα παραπάνω μέλη είναι κατασκευασμένα συγχρόνως και για το ίδιο τέμπλο και αποτελούν μια ομάδα με κοινά χαρακτηριστικά. Η τεχνική που είναι χαραγμένη η διακόσμηση με τις βαθιές γλυφές και το απολύτως επίπεδο ανάγλυφο οδηγούν σε χρονολόγηση στις αρχές ή το πολύ στα μέσα του 12ου αιώνα. Είναι απολύτως αντίστοιχα με τους πεσσίσκους αριθ. 29-32, στους οποίους αναφερθήκαμε παραπάνω και φαίνεται ότι ανήκαν στο ίδιο τέμπλο.

92. Κοσμήτης με δύο λοξότμητες επιφάνειες, αλλά με διαφορετική διατομή από τους προηγούμενους (Πίν. 133 β). Μήκος 45 εκ. Η λοξότμητη επιφάνεια κοσμείται με ποικιλία διακοσμητικών θεμάτων σε χαλαρό σχέδιο και ρηχό ανάγλυφο. Διακρίνουμε συμπλεκόμενους βλαστούς και έναν αδέξια σχεδιασμένο πυροστρόβιλο. Το μέλος αυτό είναι κατώτερης τεχνικής και δεν φαίνεται να συνανήκει με κανένα από όσα εξετάσαμε ως τώρα.

93. Επιστύλιο ή κοσμήτης σε δεύτερη χρήση εντοιχισμένος πάνω από τη νότια πόρτα του εξωνάρθηκα του καθολικού[97]. Μέγιστο μήκος 115 εκ. Τα άκρα του είναι προσεκτικά αποτετμημένα. Στα αριστερά φέρει το θέμα των συμπλεκομένων ταινιών, που μετατρέπονται στα δεξιά σε φυλλοφόρο βλαστό. Στις σπείρες των ταινιών διαμορφώνονται ανθέμια με κοίλα φύλλα και ένας πυροστρόβιλος. Η τεχνική του με τις βαθιές γλυφές και τα διακοσμητικά θέματα είναι παρόμοια με αυτή που παρατηρήσαμε στα μέλη αριθ. 29-32, καθώς και αριθ. 88-91, με τα οποία συνανήκε στο ίδιο τέμπλο, αλλά όχι και στο ίδιο αρχιτεκτονικό μέλος. Χρονολογείται και το μέλος αυτό στις αρχές του 12ου αιώνα για τους ίδιους λόγους που αναφέραμε παραπάνω. Το μέγεθός του μάλλον δείχνει ότι πρόκειται για επιστύλιο τέμπλου.

94-104. Κοσμήτες από ημιλευκο λίθο. Είναι οι περισσότεροι χονδρολαξευμένοι και φαίνονται ημίεργοι (Πίν. 128 γ). Κάτω από ένα απλό λοξότμητο γείσο αναπτύσσεται μια σειρά κυβικές σταγόνες. Τα μέλη χρονολογούνται πιθανόν στην ύστερη αρχαιότητα, είναι όμως κατώτερης τεχνικής και δεν είναι γνωστό από πού προέρχονται.

Πάνω από το μαρμάρινο θύρωμα του ανοίγματος επικοινωνίας λιτής-εξωνάρθηκα υπάρχει λοξότμητος κοσμήτης από λευκό μάρμαρο in situ (Πίν. 133 γ). Είναι κοσμημένος με το θέμα των σηρικών τροχών, οι οποίοι περιβάλλουν καρδιόσχημα ανθέμια. Στις απολήξεις το θέμα «γυρίζει» υπό γωνία 45

95. Λ. Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 112, εικ. 185.
96. A. Grabar, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 61, πίν. XXVII a.
97. Α.Κ. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 97, εικ. 22.

μοιρών, γεγονός που αποδεικνύει ότι το μέλος αυτό είχε κατασκευαστεί εξ αρχής για τη θέση στην οποία έχει τοποθετηθεί. Το θέμα είναι χαραγμένο σε χαμηλό ανάγλυφο με συντηρητισμό που προδίδει την πρώιμη χρονολόγησή του στα τέλη του 11ου-αρχές 12ου αιώνα. Η σχετική απλότητα στη μορφή του διακοσμητικού θέματος δεν αποκλείεται να οφείλεται στο γεγονός ότι η πόρτα αυτή ήταν εξωτερική στην α′ φάση κατασκευής του κτιρίου, και μάλιστα δευτερεύουσα. Αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί η δυτική πόρτα του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά[98], ναός σύγχρονος που παρουσιάζει και άλλες ομοιότητες με το καθολικό της μονής Σαγματά.

Ένα ακόμη γείσο, καλυμμένο εν μέρει με μεταγενέστερο παχύτατο επίχρισμα, βρίσκεται πάνω από την κεντρική θύρα επικοινωνίας λιτής-κυρίως ναού. Φαίνεται να κατασκευάστηκε για τη θέση στην όποια έχει τοποθετηθεί, αφού το κόσμημά του καταλήγει ομαλά σε επιφάνεια 45ο. Διακρίνεται στα αριστερά τετράφυλλος ρόδακας, σε χαμηλό ανάγλυφο, όμοιος με αυτόν του μέλους αριθ. 69 και 133 και φυλλοφόρος σταυρός στο κέντρο της σύνθεσης, η οποία αποτελείται κατά πάσαν πιθανότητα από ανεστραμμένα καρδιόσχημα ανθέμια.

Θυρώματα

105-113. Τμήματα θυρωμάτων με κοιλόκυρτα κυμάτια που συνηθίζονται στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική (Πίν. 132 β). Μήκη αντιστοίχως: 80 εκ., 61 εκ., 40 εκ., 62 εκ., 63 εκ., 38 εκ., 30 εκ., 95 εκ., 85 εκ. Το αριθ. 111 είναι υπέρθυρο με λοξές αποτμήσεις, το μοναδικό που μπορεί να τοποθετηθεί με ακρίβεια σε κάποια θέση. Ο καθαρισμός και η συντήρηση των μελών μπορεί να επιτρέψουν περισσότερες ταυτίσεις.

114, 114α. Πολυτελές ανάγλυφο τμήμα λοξότμητου θυρώματος από λευκό μάρμαρο[99]. Μέγιστο μήκος 115 εκ. Στο ίδιο μέλος συνανήκει και το μικρό τμήμα 114α (Πίν. 133 δ). Στην πλευρά προς το άνοιγμα της πόρτας έχει ισχυρή ημικυκλικής διατομής προεξοχή. Τη λοξή πλευρά κοσμεί φυλλοφόρος βλαστός σε ρηχό ανάγλυφο με πλατιά απόδοση σε υψηλή σχηματοποίηση, όχι ιδιαίτερα υψηλής τέχνης. Το τμήμα που σώζεται αποτελούσε το κάτω μέρος της αριστερής παραστάδας της πόρτας, πιθανόν της κεντρικής.

115. Τμήμα λοξότμητου θυρώματος από λευκό μάρμαρο με ανάγλυφη διακόσμηση. Μέγιστο μήκος 82 εκ. Έχει την ίδια μορφή με το προηγούμενο 114, με το οποίο συνανήκε στο ίδιο θύρωμα. Πρόκειται μάλλον για τμήμα της δεξιάς παραστάδας του κατεστραμμένου θυρώματος, αφού φέρει τις ίδιες γλυφές (Πίν. 133 ε). Τα τρία αυτά μέλη ανήκουν σε ξεχωριστή ομάδα γλυπτών. Οι βαθιές γλυφές και η σαρκώδης αντίληψη του φύλλου, αλλά και κάποια αδεξιότητα στη σύνθεση μάλλον το τοποθετεί χρονικά πρώιμα στον δωδέκατο αιώνα. Άλλωστε, όλα τα θυρώματα της εκκλησίας κατασκευάστηκαν στην πρώτη φάση δόμησης του κτιρίου.

116. Τμήμα λοξότμητου κοσμήτη ή θυρώματος (Πίν. 134 α). Από το κύριο σώμα προεξέχει το διακοσμητικό θέμα, που είναι ελισσόμενος φυλλοφόρος βλαστός παρόμοιος με αυτούς των μελών αριθ. 29, 30, 31. Ωστόσο, δεν συνανήκει με κανένα από αυτά ούτε υπάρχει στη συλλογή κανένα άλλο παρόμοιο μέλος. Χρονολογείται γενικά στο 12ο αιώνα.

Στις κεντρικές θύρες ανάμεσα στον κυρίως ναό-λιτή και λιτή-εξωνάρθηκα σώζονται in situ μαρμάρινα θυρώματα με κοιλόκυρτη διατομή όμοια με τα μέλη 105-113. Τα περίθυρα αυτά έχουν κατασκευαστεί συγχρόνως με την α′ φάση κατασκευής του κτιρίου και συνεπώς πρέπει να χρονολογηθούν στις αρχές του 12ου αιώνα. Αναμφίβολα λοιπόν και τα μέλη της συλλογής θα ανήκαν στο καθολικό, πιθανόν στη βόρεια, κλεισμένη σήμερα, πόρτα της λιτής. Η κεντρική θύρα του ναού στα νότια θα είχε μάλλον πολυτελέστερο περίθυρο, πιθανόν τα αριθ. 114-115.

98. R.W. Schultz - S.A. Barnsley, ό.π. (υποσημ. 91), σ. 32.
99. Α.Κ. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 97, εικ. 21.

Διάφορα

117. Τμήμα μαρμάρινης πλάκας δαπέδου από το καθολικό (Πίν. 134 β). Διαστάσεις 35×47 εκ. Η ψηφιδωτή διακόσμηση έχει καταστραφεί, αλλά παραμένει η εκβάθυνση της πλάκας που παριστά ευκρινώς ένα κόκορα να παλεύει με ένα φίδι. Ο σχεδιασμός είναι απολύτως ανάλογος των πλακών που σώζονται in situ στο δάπεδο του καθολικού. Τέλη 12ου αιώνα.

118. Μικρό τμήμα του κοσμημένου μαρμάρινου δαπέδου του καθολικού. Διαστάσεις 15×16 εκ. Κοσμείται στο άνω μέρος με τμήμα φυλλοφόρου βλαστού και πιο κάτω με δύο ταινίες, στις οποίες σώζεται μέρος του μαρμαροθετήματος που κοσμούσε το μέλος αυτό.

119-120. Δύο θραύσματα ορθογωνικού κοσμήτη που φέρει μέρος ανάγλυφης επιγραφής. Διαστάσεις 18 και 15 εκ. Διαβάζουμε *ΚΕΤΩ* και *ΟΝΤΩΝ*. Τα γράμματα είναι σχεδιασμένα σε χαμηλό ανάγλυφο με μεγάλη ακρίβεια, ενώ ο κάμπος είναι χτυπημένος με το βελόνι. Δυστυχώς είναι αδύνατο να διαβαστεί η σημαντικότατη αυτή επιγραφή, η οποία πιθανόν να ήταν κτητορική τοποθετημένη στην κεντρική πόρτα ή ως κοσμήτης πάνω από το επιστύλιο του τέμπλου (Πίν. 134 γ).

121. Μαρμάρινο μέλος άγνωστης χρήσης (Πίν. 134 δ). Διαστάσεις 65×40 εκ. Κοσμείται στα πλάγια με ιωνική σπείρα και φύλλα άκανθας. Όχι ιδιαίτερα υψηλής ποιότητας, τοποθετείται πιθανόν στην όψιμη αρχαιότητα.

122. Μικρό τμήμα μέλους όμοιο με το προηγούμενο. Διαστάσεις 18 εκ.

123. Μικρό τμήμα κοσμήτη ή επιστυλίου τέμπλου σε κακή κατάσταση. Φέρει τα ίδια διακοσμητικά θέματα με τα μέλη 29, 30, 31 αλλά δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί εάν συνανήκει με αυτά.

124. Μαρμάρινη βάση πιθανόν σιδερένιου σταυρού κυκλικής διατομής.

125. Μικρό τμήμα μαρμάρου σε κακή κατάσταση. Φέρει τα ίδια διακοσμητικά θέματα με τα μέλη 29, 30, 31.

126. Ορθογώνιο μέλος από γκρίζο γρανίτη πιθανόν θύρωμα πόρτας. Μήκος 27 εκ. Φέρει τρεις βαθιές ορθογωνικές γλυφές.

127. Μέλος από γκρίζο γρανίτη παρόμοιο με το αριθ. 122. Μήκος 42 εκ.

128. Μαρμάρινη βάση από μικρό ορθογωνικό κίονα με πεπλατυσμένο εχίνο. Πιθανόν όψιμης αρχαιότητας.

129. Μεγάλη επίπεδη πλάκα μαρμάρινη άγνωστης χρήσης. Διαστάσεις 111×14×10 εκ. Φέρει δύο τετράγωνες οπές σε κανονικές αποστάσεις. Πιθανόν να χρησιμοποιήθηκε ως βάση.

130. Ημίεργος κιονίσκος ορθογωνικής διατομής από λευκό μάρμαρο. Μήκος 85 εκ.

131. Αποτροπαϊκή μορφή σκαλισμένη σε πέτρα, πιθανόν έργο της εποχής της Τουρκοκρατίας.

132. Τμήμα από κοσμήτη κάποιας μορφής ατελώς επεξεργασμένο. Κοσμείται με σειρά τετραγώνων. Πιθανόν έργο της εποχής της Τουρκοκρατίας.

133. Ημίεργο τμήμα γκρίζου γρανίτη με χαραγμένο ρόδακα.

134. Ορθογωνικό τμήμα μαρμάρινης πλάκας άγνωστης χρήσης. Φέρει ορθογωνική εγκοπή.

135. Ημίεργο τμήμα μαρμάρου, πιθανόν κιονίσκου, με ορθογωνική διατομή. Μήκος 53 εκ.

136. Ημίεργο τμήμα μαρμάρου με ορθογωνική διατομή, άγνωστης χρήσης. Μήκος 30 εκ.

137. Τμήμα κιονίσκου με ημικυκλική διατομή. Μήκος 32 εκ.

138. Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου καλυμμένου με κονίαμα. Μήκος 127 εκ. Αδύνατον να γίνει η ταύτισή του πριν τον καθαρισμό και τη συντήρησή του.

Συμπεράσματα

Τα μέλη που ανήκουν στην πλουσιότατη συλλογή γλυπτών της μονής ή βρίσκονται ακόμα in situ μπορούν να συγκεντρωθούν στις παρακάτω ομάδες, σύμφωνα με τη χρονολογική τους κατάταξη και τα άλλα επιμέρους χαρακτηριστικά:

α) Ομάδα γ′ τέταρτου 12ου-αρχών 13ου αιώνα. Σ' αυτήν ανήκουν τα τμήματα επιστυλίου αριθ.

77 έως και 85, οι κιονίσκοι αριθ. 13-15, 22-28, καθώς και τα τμήματα δαπέδου 117, 118. Η ομάδα παρουσιάζει τη μεγαλύτερη συνοχή και ενάργεια. Όλα τα μέλη είναι κατασκευασμένα από τον ίδιο μαρμαρογλύπτη ή εν πάση περιπτώσει από το ίδιο συνεργείο. Ανήκουν στην καλύτερη εποχή της μεσοβυζαντινής γλυπτικής, η οποία συμπίπτει με την οικονομική άνθηση που παρατηρείται στην περιοχή γύρω από τα σημαντικά κέντρα των Αθηνών, της Κορίνθου και των Θηβών κατά τον 12ο αιώνα. Χαρακτηρίζονται από εγκατάλειψη των παραδοσιακών σηρικών τροχών και τοξυλίων και από αύξηση της πλαστικότητας των επί μέρους στοιχείων. Το βάθος οργανώνεται σε ενιαία επιφάνεια, ενώ πυκνώνουν τα έξεργα στοιχεία, ζωικές μορφές χαραγμένες με ρεαλισμό και κάποια εκζήτηση, καθώς και φυτικά κοσμήματα με κρυσταλλική απόδοση. Ασφαλώς ανήκουν στο τέμπλο της μονής που κατασκευάστηκε συγχρόνως με το πολυτελές δάπεδο για να διακοσμήσει τη β′ οικοδομική φάση του καθολικού.

β) Ομάδα αρχών τέλους 11ου-αρχών 12ου αιώνα. Στην ομάδα αυτή, που είναι και η πολυπληθέστερη, ανήκουν τα θωράκια αριθ. 6-11, οι κιονίσκοι αριθ. 16-21, καθώς και 29-35, τα κιονόκρανα 66-68, και 69-71, τα επιστύλια 86 και 93, τα επιθήματα 69-71 και τέλος οι κοσμήτες 89-92, καθώς και όλα τα θυρώματα του καθολικού, όσα βρίσκονται in situ ή σπασμένα στις αποθήκες. Στην ίδια ομάδα ανήκουν κατά πάσαν πιθανότητα οι πεσσίσκοι που βρίσκονται ενσωματωμένοι στη βάση της σκάλας του εξωνάρθηκα, αφού προφανώς εντοιχίστηκαν κατά τη β′ φάση δόμησης του ναού, και οι πεσσίσκοι που είναι εντοιχισμένοι στο τέμπλο του Αγίου Νικολάου. Ακόμα χρονολογικά ανήκουν στην ίδια ομάδα και οι κιονίσκοι αριθ. 36-38, οι οποίοι όμως είναι τελείως διαφορετικοί από όλα τα προηγούμενα. Ακόμα θα πρέπει να ανήκουν οι αμφικιονίσκοι των παραθύρων της αψίδας, καθώς και οι αριθ. 40-42. Στην ίδια ομάδα πρέπει να εντάξουμε και τα κιονόκρανα του κυρίως ναού και τις βάσεις των κιόνων, καθώς και τα λοξότμητα γείσα πάνω από τις πόρτες.

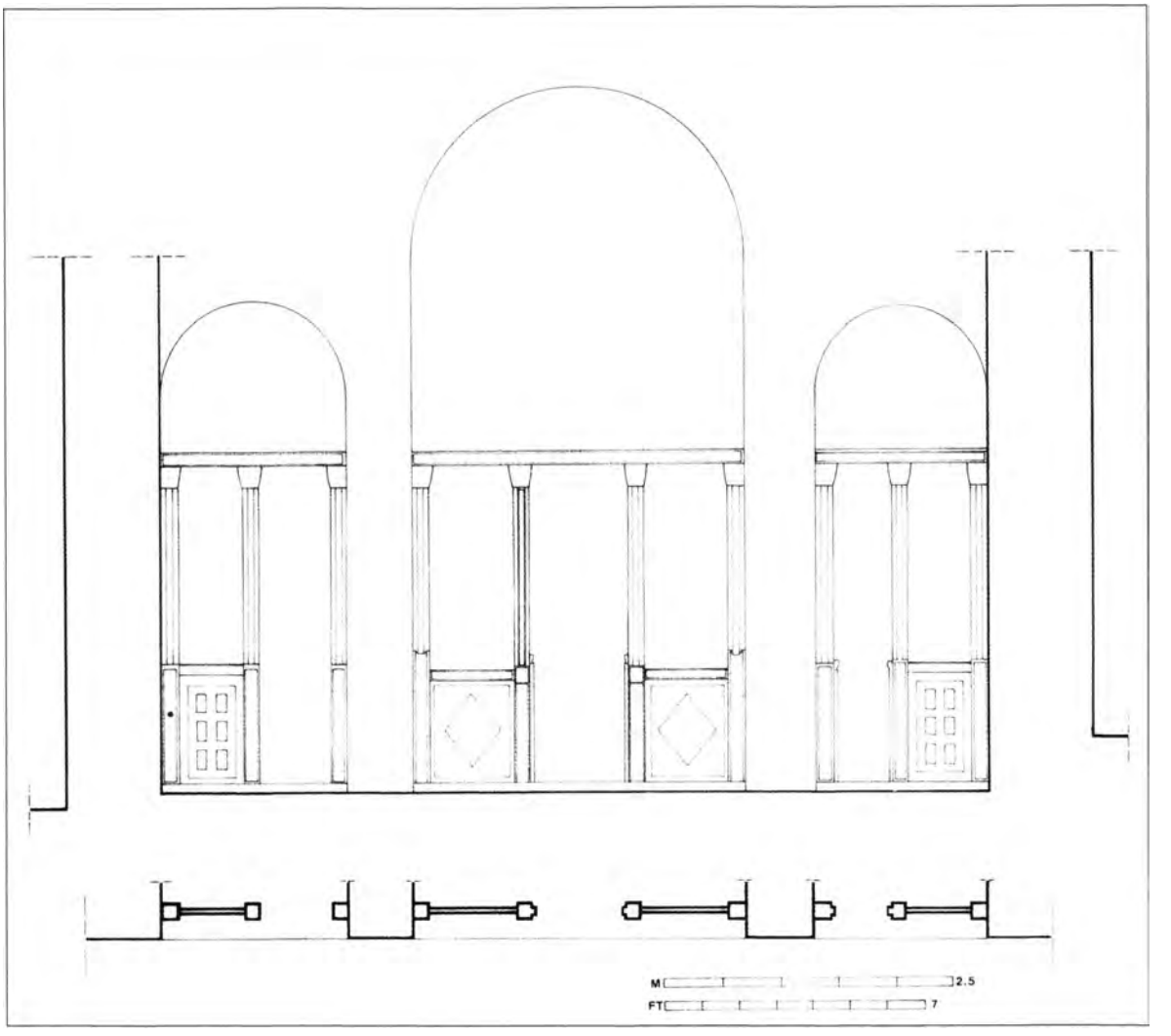
Η ομάδα αυτή δεν έχει την ομοιογένεια της προηγούμενης και δεν αποκλείεται να προήλθε εν μέρει από μεταφορά μελών από άλλα κτίρια της περιοχής ή να κατασκευάστηκε από διαφορετικά συνεργεία. Χαρακτηρίζεται από τη μεγαλύτερη απλότητα και σχηματοποίηση στη σύνθεση των διακοσμητικών θεμάτων, αλλά η ακρίβεια της κατασκευής και η τεχνική της βαθιάς αφαίρεσης υλικού προσδίδουν μεγάλο ενδιαφέρον στα γλυπτά αυτά. Το γεγονός ότι συμπίπτουν χρονικά με την α′ φάση κατασκευών στο κτίριο (1105-1106) μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι κατασκευάστηκαν για να κοσμήσουν το καθολικό της μονής Σαγματά ή, εν πάση περιπτώσει, τοποθετήθηκαν σε αυτό, αφού μεταφέρθηκαν από άλλα κτίρια. Παρ' όλα ταύτα η ύπαρξη τόσων γλυπτών ίδιας εποχής δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι και η α′ φάση του καθολικού είχε κοσμηθεί με σημαντικό γλυπτό πλούτο.

γ) Τα θωράκια 1-5 και το επιστύλιο αριθ. 87 είναι σαφώς πρωιμότερα του καθολικού χρονολογημένα στον 10ο-11ο αιώνα και προφανώς μεταφέρθηκαν εκεί από αλλού. Δεν είναι σίγουρο ότι χρησιμοποιήθηκαν για την διακόσμηση του καθολικού ή απλώς μεταφέρθηκαν από περισυλλογή από γειτονικά μοναστήρια ή εκκλησίες.

δ) Μια τελευταία ομάδα απαρτίζουν γλυπτά της όψιμης αρχαιότητας. Πρόκειται για τα κιονόκρανα της λιτής, καθώς και τα αριθ. 73-75 που πιθανολογήσαμε ότι είχαν χρησιμοποιηθεί στην α′ φάση δόμησης, οι κίονες 63-65 και οι κοσμήτες 94-104. Η προέλευσή τους δεν είναι γνωστή ούτε είναι γνωστό εάν χρησιμοποιήθηκαν για τη διακόσμηση του καθολικού. Πιθανόν δε στην ίδια ομάδα να ανήκουν οι κορμοί των κιόνων του καθολικού. Προς διερεύνηση είναι εάν η ομάδα αυτή έχει κάποια σχέση με το ναό του Διός Υπάτου, που αναφέρεται ότι βρισκόταν στην περιοχή.

Γραφική αναπαράσταση του τέμπλου του ναού (Σχέδ. 1)

Σημαντικότερο κόσμημα ενός ναού αποτελεί ασφαλώς το διάφραγμα ανάμεσα στον κυρίως ναό και το Ιερό Βήμα. Στο καθολικό της μονής Σαγματά υπάρχει σήμερα ένα ψηλό ξυλόγλυπτο τέμπλο μέτριας τέχνης, κατασκευασμένο πιθανόν το 19ο αιώνα. Το τέμπλο αυτό αντικατέστησε το μαρμάρινο μεσοβυζαντινό τέμπλο, τμήματα του οποίου βρίσκονται στη συλλογή γλυπτών μελών της μονής, που είδαμε αναλυτικά παραπάνω. Δεν είναι γνωστό πότε έγινε η αντικατάσταση αυτή και εάν οφείλεται

Σχέδ. 1. Μονή Σαγματά. Σχηματική αναπαράσταση του τέμπλου του ναού.

σε βούληση των μοναχών ή έγινε μετά από βίαιη καταστροφή του παλαιότερου τέμπλου (από σεισμό ή άλλη αιτία).

Για τη μελέτη γραφικής αναπαράστασης του τέμπλου διαχωρίστηκαν κατ' αρχήν όσα εκ των γλυπτών μελών προφανώς δεν ανήκουν σε τέμπλο, αλλά αποτελούσαν μέρος του υπολοίπου γλυπτού διακόσμου του καθολικού: για παράδειγμα αμφικιονίσκοι παραθύρων, θυρώματα κτλ. Παρ' όλα ταύτα τα απομένοντα μέλη ήταν πολύ περισσότερα από όσα απαιτούνται για τη δημιουργία ενός τέμπλου: τμήματα δέκα διαφορετικών κιονίσκων, θωράκια, πολλά τμήματα διαφορετικών επιστυλίων κτλ. Αυτό μπορεί κατ' αρχήν να σημαίνει ότι στη μονή Σαγματά είχαν συστηματικά συγκεντρωθεί γλυπτά από άλλα κτίρια της περιοχής. Ωστόσο, η μονή Σαγματά είναι απομονωμένο μοναστήρι και δεν αποτελούσε μοναστικό κέντρο του μεγέθους, επί παραδείγματι, του Οσίου Μελετίου, ώστε να συγκεντρώνει μέλη διαλελυμένων παραλαυρίων. Συνεπώς, θεωρούμε πιθανότερο να αποτελούσαν τμήμα του γλυπτού διακόσμου του καθολικού, αλλά να ανήκαν σε δύο διαφορετικά τέμπλα. Η ομαδοποίηση των γλυπτών σε δύο ομάδες, μια περί την αρχή και μια στο τέλος του 12ου αιώνα, ενισχύει την πιθανότητα αυτή και προσδίδει τον απαιτούμενο χρονικό προσδιορισμό. Άλλωστε, η πρόταση δεν είναι ασυμβίβαστη με την

θεωρία που υποστηρίξαμε[100], βασισμένη σε ανεξάρτητες αρχιτεκτονικές παρατηρήσεις και αναψηλάφηση των γραπτών πηγών, ότι το καθολικό είχε κτιστεί σε δύο φάσεις: μία στην αρχή του 12ου αιώνα και μία στο τέλος του. Μάλιστα δε τα εντοιχισμένα στη β΄ οικοδομική φάση γλυπτά ανήκουν όλα στην πρώτη περίοδο, γεγονός που ενισχύει την παραπάνω υπόθεση.

Υπό το φως της παραπάνω θεωρίας θα προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε τα δύο τέμπλα. Δυστυχώς τα μετρητικά στοιχεία είναι ανεπαρκή. Ο στυλοβάτης που θα μας έδινε τη μορφή των δύο τέμπλων δεν βρέθηκε, ούτε το ύψος μπορεί να υπολογισθεί με ακρίβεια. Η διάταξη, λοιπόν, του τέμπλου δεν είναι δεδομένη. Για το λόγο αυτό χρειάστηκε να κάνουμε ορισμένες βασικές υποθέσεις:

α) Από το δεύτερο χρονικά τέμπλο μπορεί να αναπαρασταθεί πλήρως μόνο το επιστύλιο και οι δύο κιονίσκοι της Ωραίας Πύλης, συνεπώς είναι πολύ πιθανόν μέλη από το αρχαιότερο τέμπλο να επαναχρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή του νεότερου. Άλλωστε, η ενσωμάτωση μελών σε β΄ χρήση ήταν συνήθης τακτική στη μεσοβυζαντινή εποχή. Είναι αδύνατο να διαπιστώσουμε με κάποια ακρίβεια ποια μέλη επαναχρησιμοποιήθηκαν.

β) Τα δύο τέμπλα είχαν περίπου τις ίδιες διαστάσεις και διάταξη. Άλλωστε, με τον τρόπο αυτό θα διευκολυνόταν επαναχρησιμοποίηση μελών του πρώτου στο δεύτερο τέμπλο.

γ) Το τέμπλο θα είχε κατασκευασθεί ανάμεσα στους πεσσούς του τριμερούς Ιερού Βήματος και όχι μπροστά από αυτούς. Η ύπαρξη τριών εξακριβωμένων επιστυλίων της νεότερης φάσης μας επιτρέπει να είμαστε σίγουροι για τη διάταξη αυτή.

δ) Το ελάχιστο συνολικό ύψος που προκύπτει από τους κίονες του β΄ τέμπλου είναι 2,70 μ. Λόγω δε της πρώτης υπόθεσης θεωρήσαμε και το α΄ τέμπλο ιδίου ύψους παρ' όλο ότι δεν είχαμε καθόλου στοιχεία. Το ύψος αυτό κρίνεται μεγάλο, αλλά όχι υπερβολικό, αφού τα ύψη των μεσοβυζαντινών τέμπλων κυμαίνονται συνήθως από 2,30 έως 2,70 μ.

ε) Υπάρχει πληθώρα τμημάτων οκταγωνικών κιονίσκων, οι οποίοι προς το παρόν δεν είναι δυνατόν να επανεύρουν τη συγκεκριμένη θέση τους, αλλά επαρκούν για να συμπληρώσουν το προτεινόμενο τέμπλο.

στ) Λόγω ελλείψεως γόμφων θεωρήσαμε ότι τα μέλη ήταν στερεωμένα μεταξύ τους με κονίαμα. Τα επιστύλια εισέρχονται ελάχιστα στον τοίχο (2-3 εκ.), γεγονός που πιθανόν να σημαίνει ότι τοποθετήθηκαν μετά την κατασκευή του.

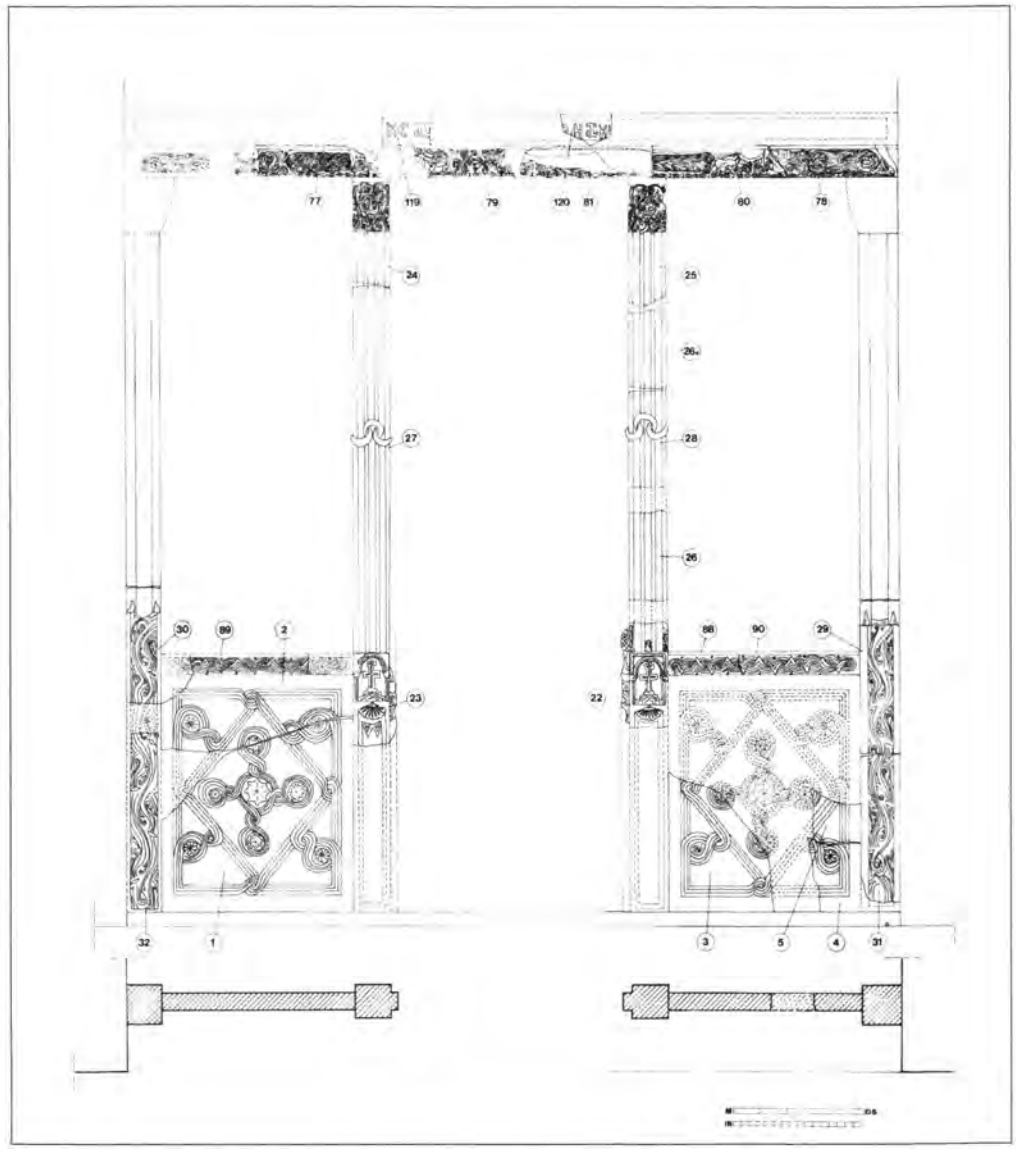
Η αναπαράσταση, λοιπόν, έχει αρκετά μεγάλη δόση αυθαιρεσίας. Μελλοντική εύρεση και άλλων μελών και κυρίως του στυλοβάτη μπορεί να ανατρέψει τελείως τις προτάσεις μας.

Παλαιότερο τέμπλο

Επισημάνθηκαν 34 τεμάχια που μπορούν να τοποθετηθούν στο παλαιότερο τέμπλο. Στο Σχέδ. 2 παρουσιάζεται η αναπαράσταση του πρώτου χρονολογικά τέμπλου. Στην περίπτωση αυτή τα κατώτερα είναι και τα καλύτερα σωζόμενα τμήματα του διαφράγματος. Υποθέσαμε κατ' αρχήν ότι χρησιμοποιήθηκαν και τα τέσσερα θωράκια που έχουν βρεθεί και τα οποία έχουν χρονολογηθεί στα μέσα του 11ου και στις αρχές του 12ου αιώνα. Στην περίπτωση αυτή τα δύο μεγαλύτερα τοποθετήθηκαν στο κεντρικό διάχωρο, αφού λόγω του μεγέθους τους θα έκλειναν τελείως τις πλάγιες εισόδους. Το αριστερό θωράκιο σχηματίζεται από τα μέλη αριθ. 1 και 2 και σώζεται σχεδόν πλήρως. Από το δεξιό σώζονται λίγα κομμάτια, τα αριθ. 3, 4, 5, αλλά είναι προφανές ότι η μορφή του ήταν όμοια με το αριστερό θωράκιο, συνεπώς η γραφική του αναπαράσταση μπορεί να γίνει χωρίς προβλήματα.

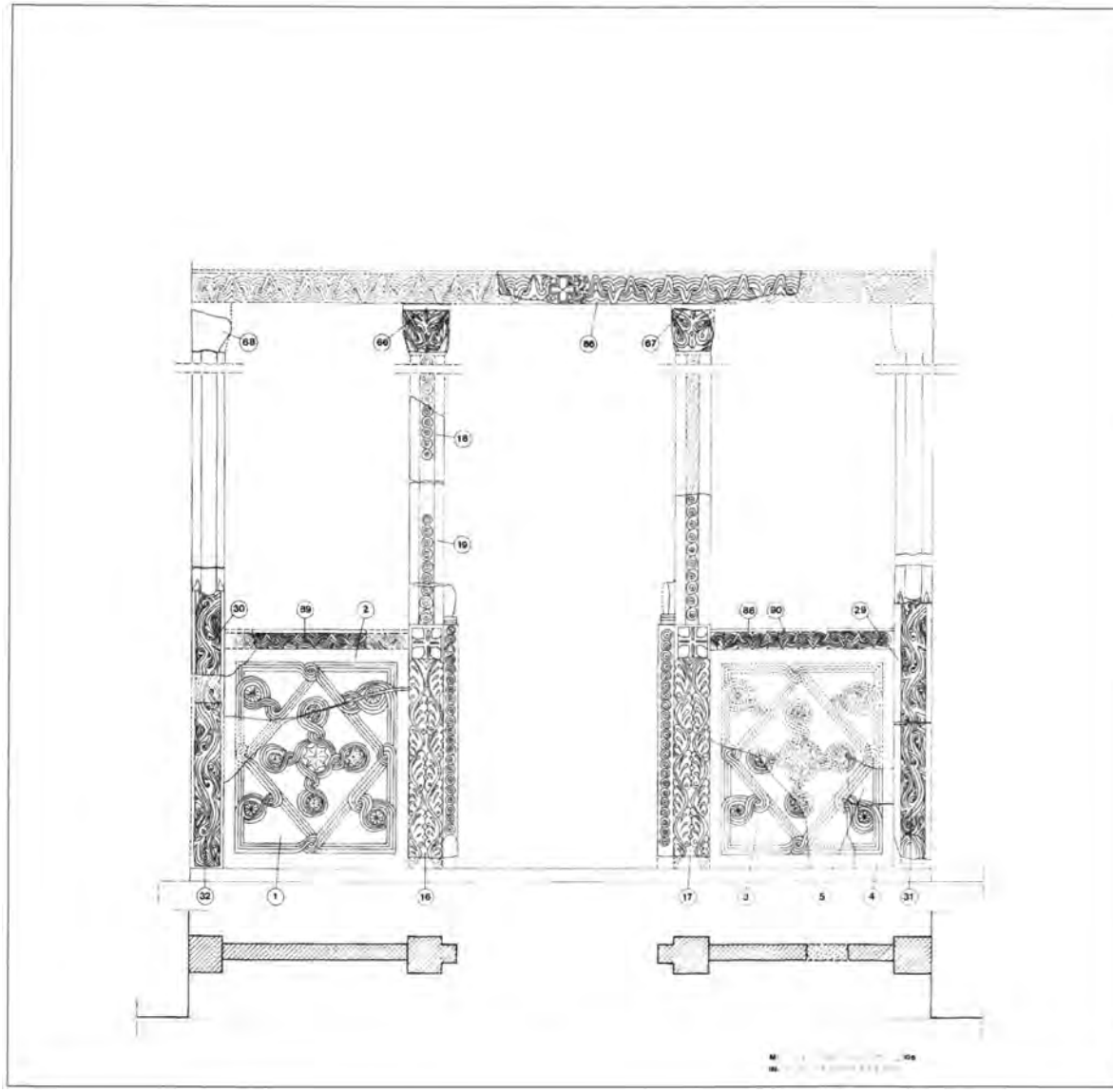
Οι πεσσίσκοι 16 και 17 τοποθετήθηκαν εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης. Η θέση τους υπαγορεύτηκε από το γεγονός ότι είναι τα μοναδικά κομμάτια της πρώτης ομάδας με παραστάτες. Στα αριστερά τοποθετήθηκε ο πεσσίσκος αριθ. 16, ώστε το διακοσμητικό του θέμα να είναι στραμμένο προς τον κυρίως ναό. Σε αυτόν προσαρμόζονται τα τμήματα κιονίσκων αριθ. 18 και 19, σχηματίζοντας έτσι έναν σχεδόν

100. Σ. Βογιατζής, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 60.

Σχέδ. 2. Μονή Σαγματά. Κεντρικό τμήμα παλαιότερου χρονολογικά τέμπλου του ναού.

πλήρη πεσσίσκο. Στα δεξιά τοποθετήθηκε ο πεσσίσκος 17, που σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος. Εύκολα μπορεί να αναπαρασταθεί το υπόλοιπο τμήμα του, που έφερε προφανώς τον ίδιο πλοχμό. Το μέγεθος του ανοίγματος και το γεγονός ότι τα επιστύλια δεν φαίνεται να εισχωρούσαν βαθιά μέσα στον τοίχο επιβάλλει και την ύπαρξη άλλων δύο στηριγμάτων σε επαφή με τους τοίχους. Τοποθετήσαμε λοιπόν στα αριστερά τον πεσσίσκο που σχηματίζεται από τα μέλη 30, 32 και στα δεξιά τα μέλη 29, 31. Οι δύο πεσσίσκοι είναι σχεδόν πλήρεις και έχουν όμοια διακοσμητικά θέματα. Το σημείο που η τετραγωνική διατομή μετατρέπεται σε οκταγωνική βρίσκεται στο ίδιο ύψος με το αντίστοιχο των πεσσών της Ωραίας Πύλης. Το κενό καθ' ύψος που απομένει από το άνω μέρος του θωρακίου έως το ανωτέρω σημείο μπορεί να πληρωθεί ακριβώς με έναν κοσμήτη. Πάνω από το δεξιό θωράκιο τοποθετήθηκε κοσμήτης συντεθειμένος από τα μέλη αριθ. 88 και 90, που αποκαθίσταται έτσι σχεδόν πλήρως, ενώ στο αριστερό θωράκιο τοποθετήθηκε το τμήμα κοσμήτη αριθ. 89, που αναπαρίσταται γραφικά όμοιο με το δεξιό.

Σχέδ. 3. Μονή Σαγματά. Διάφραγμα πρόθεσης παλαιότερου χρονολογικά τέμπλου του ναού.

Υποθέσαμε ότι μόνο οι δύο κίονες της Ωραίας Πύλης φέρουν γλυφές και οι άλλοι παρέμειναν ακόσμητοι. Συνεπώς, κιονίσκοι μπορούν να τοποθετηθούν οποιαδήποτε τμήματα από τους σωζόμενους οκταγωνικούς κιονίσκους, διαμ. 14 εκ. Στη στέψη των κιόνων τοποθετήσαμε τα κιονόκρανα αριθ. 66, 67, 68, που είναι τα μοναδικά που ανήκουν στην πρώτη ομάδα γλυπτών. Το τελευταίο προς τα δεξιά κιονόκρανο αναπαρίσταται σύμφωνα με το αριθ. 66. Τέλος, ως επιστύλιο τοποθετήθηκε αυθαιρέτως το μέλος αριθ. 86, που είναι εντοιχισμένο στο τέμπλο του ναϋδρίου του Αγίου Νικολάου. Το υπόλοιπο τμήμα του επιστυλίου βρίσκεται μάλλον εντοιχισμένο πίσω από το προαναφερθέν μέλος. Διακρίνεται μόνο η κάτω ακόσμητη επιφάνεια. Ο σταυρός ασφαλώς σηματοδοτεί το κέντρο της σύνθεσης, ενώ το υπόλοιπο μέλος αναπαραστάθηκε κατ' αναλογίαν.

Στο διάφραγμα της πρόθεσης (Σχέδ. 3) προτείνεται η διάταξη με έκκεντρη τοποθέτηση της εισόδου και τρεις κίονες, η οποία υπαγορεύθηκε κατ' αναλογίαν προς τη μορφή του νεότερου τέμπλου,

όπως θα δούμε παρακάτω. Τοποθετήθηκε το στενότερο θωράκιο αριθ. 6, ώστε να υπολείπεται επαρκής χώρος για τη θύρα. Από το μέλος αυτό σώζονται πάνω από τα δύο τρίτα και μπορεί να αναπαρασταθεί πλήρως, εκτός από τα διακοσμητικά θέματα των δύο κατώτερων διαχώρων. Το μέλος που σχηματίζεται με τον τρόπο αυτό έχει ακριβώς το ίδιο ύψος με τα θωράκια του κεντρικού ανοίγματος, μια ακόμα ένδειξη ότι ανήκουν στο ίδιο τέμπλο. Εκατέρωθεν του ανοίγματος τοποθετήσαμε τους πεσσίσκους 20 και 21, που είναι εντοιχισμένοι στο κάτω μέρος της σκάλας του εξωνάρθηκα και συνεπώς ανήκουν στο αρχαιότερο τέμπλο. Σώζονται σε όλο τους το ύψος, και οι διαστάσεις τους ταυτίζονται με τους πεσσίσκους της Ωραίας Πύλης. Τρίτος πεσσός που να ταιριάζει με τους δύο αυτούς δεν βρέθηκε. Στη θέση αυτή θα μπορούσαν να τοποθετηθούν και οι πλάγιοι πεσσίσκοι του κεντρικού ανοίγματος, που έχουν τις ίδιες ακριβώς διαστάσεις ή ακόμα και οι πεσσίσκοι 37, 38. Μελλοντική αφαίρεση των δύο μελών από τη σκάλα μπορεί να λύσει το πρόβλημα. Η σύνθεση ολοκληρώνεται με την προσθήκη πάνω από το θωράκιο του κοσμήτη αριθ. 91, που εύκολα μπορεί να συμπληρωθεί.

Ως επιστύλιο τοποθετήσαμε το μέλος αριθ. 93, το οποίο βρίσκεται εντοιχισμένο στη νότια όψη του ναού πάνω από το θύρωμα του εξωνάρθηκα. Για το λόγο αυτό είχαμε θεωρήσει ότι ανήκει στο παλαιότερο τέμπλο. Άλλωστε, τα διακοσμητικά του θέματα ταυτίζονται απόλυτα με αυτά των μελών 1, 2, 29, 30, 31, 32. Κιονόκρανα άλλα, εκτός από αυτά του κεντρικού ανοίγματος, δεν βρέθηκαν.

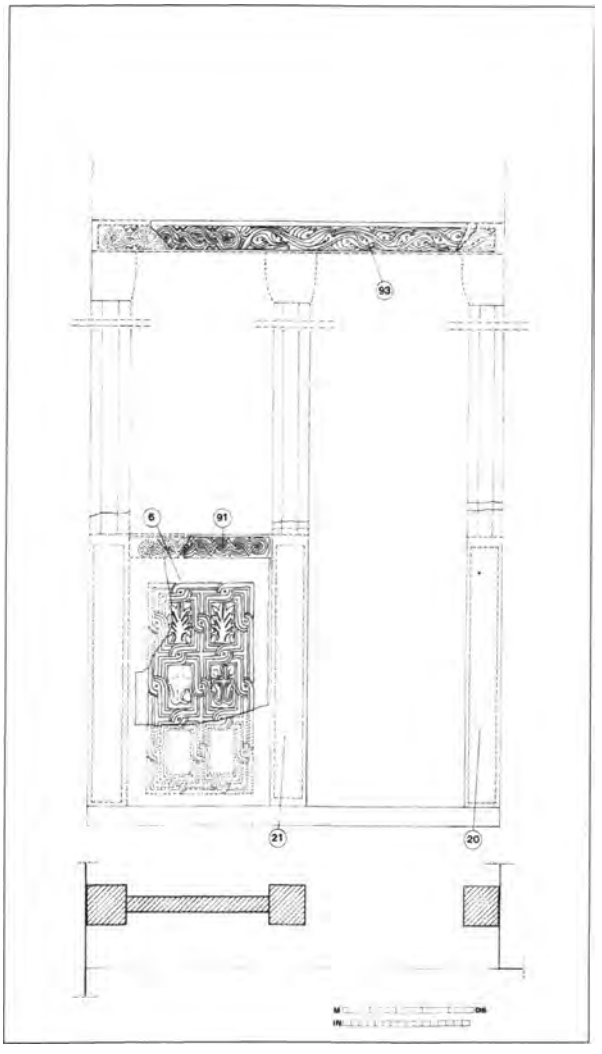
Στο διάφραγμα του Διακονικού (Σχέδ. 4) προτείνεται το θωράκιο που απαρτιζόταν από τα μέλη αριθ. 7, 8, 9, 10, 11. Το μέλος αυτό αναπαρίσταται με ακρίβεια, σύμφωνα με το θωράκιο της Προθέσεως. Δεξιός πεσσός της πύλης τοποθετήθηκε το μέλος αριθ. 36, ο μοναδικός πεσσός με παραστάτη. Στα δεξιά εγκαθίσταται ο πεσσός που συντίθεται από τα μέλη 37 και 38 και έχει κύριο θέμα συμπλεκόμενες ταινίες σε χαμηλό ανάγλυφο, παρόμοιες με αυτές του αριθ. 36, αλλά δεν φέρει παραστάτη. Το ύψος τους ορίσθηκε αυθαιρέτως, σύμφωνα με τους υπόλοιπους πεσσούς της πρόταση. Με τον τρόπο αυτό μπορούν να αναπαρασταθούν πλήρως. Κιονόκρανα δεν υπάρχουν. Θεωρήσαμε ότι πάνω από το θωράκιο θα υπήρχε κοσμήτης ανάλογος με αυτούς των άλλων διαφραγμάτων. Ως επιστύλιο τοποθετήθηκε το μέλος αριθ. 87 με τα ψευδοκουφικά κοσμήματα. Είναι το μοναδικό της συλλογής που αντιστοιχεί ακριβώς στις διαστάσεις του ανοίγματος του Διακονικού, μάλιστα δε έχει αποτμηθεί από μεγαλύτερο κομμάτι του 11ου αιώνα, για να ταιριάξει στη θέση αυτή.

Σε γενικές γραμμές η μορφή του τέμπλου που σχηματίζεται είναι ενός γλυπτού συνόλου χωρίς ιδιαίτερη ενότητα, πέραν της κοινής χρονολόγησης στα όρια 11ου-12ου αιώνα, εκτός από τα μέλη που σαφώς είναι spolia. Τα διακοσμητικά θέματα που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι αρκετά συνηθισμένα για την εποχή αυτή. Το σύνολο, που δεν στερείται κομψότητας, παρουσιάζει μια λιτότητα που συμβαδίζει με την αντίστοιχη λιτή διακόσμηση της α΄ φάσης του καθολικού.

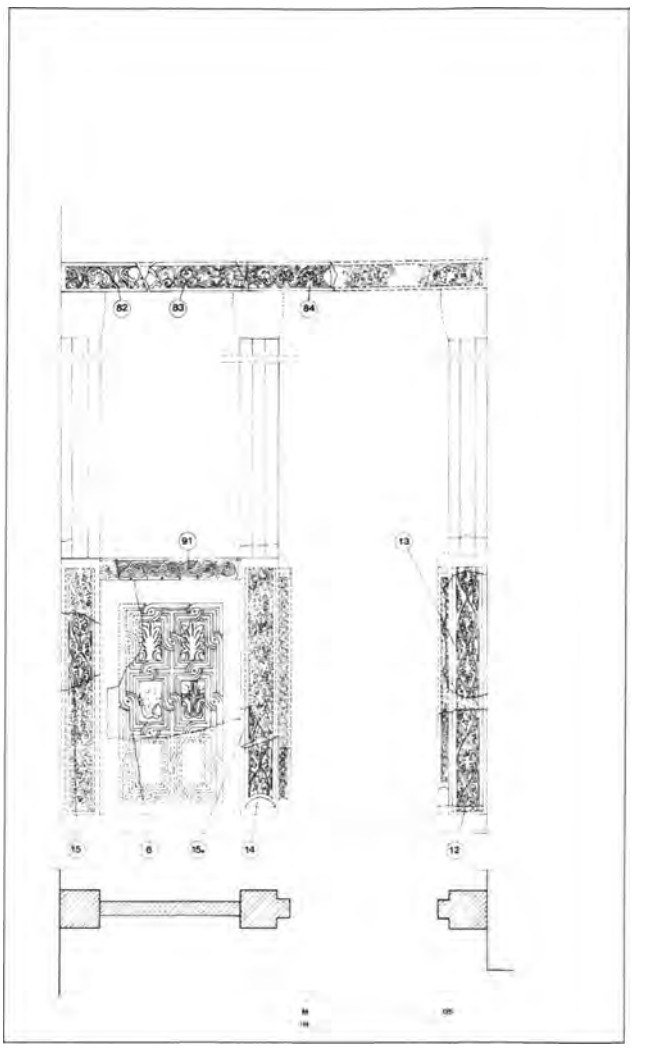
Νεότερο τέμπλο

Επισημάνθηκαν 24 μέλη τα οποία χρονολογικά ανήκουν στο τέλος του 12ου αιώνα. Τα μέλη αυτά τα τοποθετήσαμε όλα στο νεότερο τέμπλο. Συμπληρώθηκαν με τμήματα του παλαιότερου, γεγονός πολύ συνηθισμένο στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική. Δυστυχώς στην περίπτωση αυτή τα μετρητικά στοιχεία που έχουμε είναι ακόμη λιγότερα, γιατί δεν γνωρίζουμε ποια τμήματα του πρώτου τέμπλου χρησιμοποιήθηκαν και στο δεύτερο. Για το λόγο αυτό η αναπαράσταση που εμφανίζεται στο Σχέδ. 5 έχει πολλά στοιχεία αυθαιρεσίας.

Στην περίπτωση αυτή τα επιστύλια είναι τα καλύτερα σωζόμενα τμήματα και θα ξεκινήσουμε από αυτά. Όπως είδαμε, στο ίδιο επιστύλιο ανήκουν τα πέντε θραύσματα από το λοξότμητο επιστύλιο αριθ. 77, 78, 79, 80, 81. Το επιστύλιο αυτό, λόγω του μεγέθους του, δεν μπορεί παρά να γεφύρωνε το κεντρικό άνοιγμα του Ιερού Βήματος. Όλα τα τμήματα φέρουν τον ίδιο αστράγαλο, με εναλλαγή ρόμβων και φυτικών θεμάτων, γεγονός που τα τοποθετεί στο ίδιο μέλος. Από τη σύνθεση λείπουν μόνο ένα τμήμα στα αριστερά και ένα μικρότερο στο μέσον. Το επιστύλιο αποκαθίσταται σχεδόν πλήρως, εάν λάβουμε υπόψη το πλάτος του ανοίγματος. Στο πρώτο μέλος από δεξιά, αριθ. 78, διακρίνεται η μείωση για την ενσωμάτωση στον πεσσό του ναού. Όπως παρατηρήσαμε και παραπάνω, το μέλος αυτό εισχωρούσε

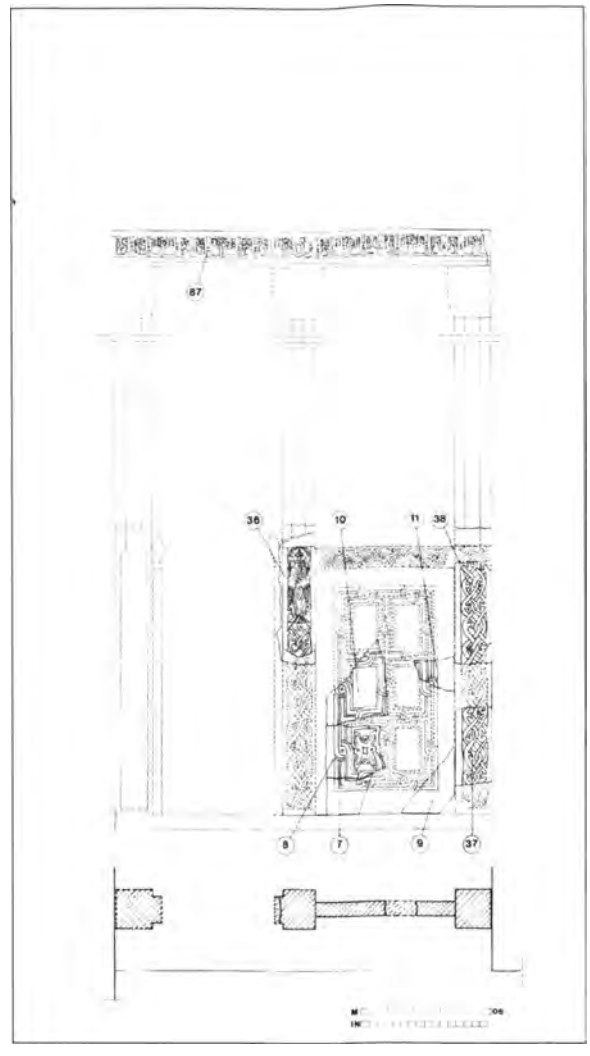
Σχέδ. 4. Μονή Σαγματά. Διάφραγμα διακονικού παλαιότερου χρονολογικά τέμπλου του ναού.

Σχέδ. 5. Μονή Σαγματά. Κεντρικό τμήμα νεότερου χρονολογικά τέμπλου του ναού.

ελάχιστα στον τοίχο, πιθανόν και μόνο στο επίχρισμα, γεγονός που πιθανόν να σημαίνει ότι είχε τοποθετηθεί εκεί σε β′ φάση. Δυστυχώς το επόμενο μέλος αριθ. 80 έχει χαθεί, αλλά μπορεί να αναπαρασταθεί από τη δημοσίευση της Λασκαρίνας Μπούρα[101] (βλ. παραπάνω). Ταιριάζει απολύτως με το αριθ. 78. Ακολουθεί το αριθ. 81, που είναι εξαιρετικά κατεστραμμένο, αλλά διακρίνεται η βάση από το κιβώριο του σταυρού που κατελάμβανε το κέντρο του επιστυλίου, τονίζοντας τη θέση της Ωραίας Πύλης. Συντίθεται με το επόμενο κομμάτι αριθ. 79, όπου και διακρίνεται καλύτερα το κιβώριο. Η σύνθεση αυτή βρίσκεται ακριβώς στο μέσον του ανοίγματος, γεγονός που πιστοποιεί χωρίς καμία αμφιβολία τη θέση του επιστυλίου. Ακολουθεί ένα μικρό κενό, που μπορεί να συμπληρωθεί με την ουρά του παγωνι-

101. L. Bouras, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 67 και πίν. 25, σχέδ. 13.

Σχέδ. 6. Μονή Σαγματά. Διάφραγμα πρόθεσης νεότερου χρονολογικά τέμπλου του ναού.

ού, φυτικό κάμπο και το μέλος αριθ. 77. Τοποθετήσαμε το τελευταίο αυτό θραύσμα, που φέρει επίμηκες έξεργο στοιχείο με συμπλεκόμενες ταινίες, σε συμμετρική απόσταση από το αντίστοιχό του της δεξιάς πλευράς. Η αριστερή απόληξη δεν σώζεται, αλλά τη συμπληρώσαμε με ένα cabochon με αντιμέτωπα καρδιόσχημα ανθέμια και ημιανθέμια, καθώς και μια έξεργη άκανθα συμμετρικά προς την δεξιά πλευρά. Το γλυπτό αυτό σύνολο ανήκει στην κατηγορία των διπλεπίπεδων αναγλύφων με έντονα έξεργα στοιχεία. Η εκλέπτυνση της τεχνικής και η πλαστικότητά του χαρακτηρίζει την κλασική εποχή της μεσοβυζαντινής γλυπτικής. Αποτελεί το καλύτερο κομμάτι της συλλογής της μονής Σαγματά.

Το επιστύλιο στηρίχθηκε σε τέσσερις κίονες. Στη θέση των δύο κεντρικών τοποθετήσαμε τα τμήματα αριθ. 22 και 23, που αποτελούν το άνω μέρος των πεσσίσκων. Πρόκειται για τα πολυτελέστερα κομμάτια της συλλογής, απολύτως ταιριαστά, ως προς την μορφή των διακοσμητικών τους θεμάτων, με το επιστύλιο και φέρουν συμφυείς παραστάτες. Οι κιονίσκοι που τα συμπλήρωναν προς τα πάνω έφεραν οκτώ βεργία. Τον αριστερό συμπληρώσαμε με το τμήμα αριθ. 27, που βρίσκεται εντοιχισμένο στο τέμπλο του ναϋδρίου του Αγίου Νικολάου. Ως άνω απόληξη θεωρήσαμε το μέλος αριθ. 24, που φέρει

συμφυές κιονόκρανο. Με τον τρόπο αυτό ο κιονίσκος αποκαθίσταται πλήρως. Μάλιστα δε ο κόμβος του Ηρακλέους αντιστοιχεί στο κέντρο του κίονα. Το ύψος του τέμπλου προκύπτει από τον κίονα αυτό 2,70 μ. Στα δεξιά της Ωραίας Πύλης τοποθετήθηκε το τμήμα πεσσού αριθ. 22 και τα τμήματα κιονίσκων με βεργία 26, 26α και 28 με τον κόμβο, καθώς και το κιονόκρανο αριθ. 25, που συνανήκει με τα υπόλοιπα. Και ο κίονας αυτός αποκαθίσταται σχεδόν απολύτως. εκτός από το κάτω μέρος του πεσσού. Η μορφή των δύο αυτών κιονίσκων είναι από άποψη καλλιτεχνική απολύτως συμβατή με το επιστύλιο και είναι σαφές ότι συνανήκαν στο ίδιο σύνολο.

Θωράκια ίδιας εποχής με τα παραπάνω μέλη δεν σώθηκαν. Τοποθετήσαμε λοιπόν στη θέση τους τα δύο θωράκια (αριθ. 1, 2, 3, 4, 5) του παλαιότερου τέμπλου, όπως συμπληρώθηκαν με τους αντίστοιχους κοσμήτες (αριθ. 88, 89, 90). Ακόμα πλάγιοι κιονίσκοι τοποθετήθηκαν, αυθαιρέτως, οι ίδιοι με αυτούς του παλαιότερου τέμπλου (αριθ. 29, 30, 31, 32), ελλείψει καλύτερης πρότασης. Όπως άλλωστε παρατηρήσαμε ήδη, δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκαν μέλη του παλαιότερου τέμπλου και στο νεότερο. Τέλος, υπάρχουν δύο θραύσματα επιγραφής, τα αριθ. 119 και 120, η οποία δεν είναι δυνατόν να διαβαστεί, αλλά οι αναλογίες της μας έκαναν να την τοποθετήσουμε, με αρκετή δόση αυθαιρεσίας, στη στέψη του διαφράγματος του κεντρικού τμήματος. Ας ελπίσουμε ότι θα βρεθούν και άλλα μέλη στο μέλλον, ώστε να είναι δυνατή η ανάγνωσή της.

Από το επιστύλιο της πρόθεσης (Σχέδ. 6) (θα μπορούσε να ανήκει και στο διακονικό) σώζονται τρία μέλη ασφαλώς ταυτισμένα. Το αριθ. 82 είναι η αριστερή απόληξη. Είναι χτυπημένο στο κάτω μέρος για την τοποθέτηση κίονα, πράγμα που μας έκανε να επιλέξουμε την ιδιάζουσα αυτή μορφή διαφράγματος με την έκκεντρη είσοδο. Ακολουθεί το μέλος αριθ. 83 με την εμπρόσθια απόληξη του ζώου και το αριθ. 84. Ακολουθούσαν κατά πάσαν πιθανότητα δύο ακόμη έξεργες μορφές ζώων με όμοιο φυτικό κάμπο. Τα μέλη αυτά δεν έχουν αστράγαλο στο κάτω μέρος, αλλά ανήκουν χωρίς αμφιβολία στο ίδιο σύνολο με το επιστύλιο του Ιερού Βήματος.

Στα δεξιά της θύρας της πρόθεσης τοποθετήσαμε έναν πεσσίσκο με συμφυή παραστάτη που σχηματίζεται από τα μέλη αριθ. 12 και 13. Το μέλος αυτό αποκαθίσταται σχεδόν πλήρως με ελάχιστες απολαξεύσεις. Στα αριστερά τοποθετείται η βάση πεσσίσκου αριθ. 14 και το μικρό θραύσμα 15α που συνανήκει με το 14. Με τον τρόπο αυτό σχηματίζονται δύο συμμετρικοί πεσσοί που φέρουν τα ίδια διακοσμητικά θέματα. Ως θωράκιο τοποθετήσαμε το μέλος αριθ. 6, αφού δεν υπάρχει άλλο θωράκιο του όψιμου 12ου αιώνα, συμπληρωμένο προς τα πάνω με τον κοσμήτη αριθ. 91. Τέλος, στα αριστερά τοποθετήθηκε το τμήμα πεσσίσκου αριθ. 15, που έχει πανομοιότυπα διακοσμητικά θέματα με τους άλλους δύο, αλλά δεν φέρει παραστάτη, συνεπώς, δεν ανήκει σε κάποια θύρα. Όλα τα μέλη αυτά ανήκουν στο ίδιο σύνολο με τα επιστύλια και μπορούν να ταυτισθούν επαρκώς. Είναι άγνωστο εάν οι οκταγωνικοί κιονίσκοι έφεραν βεργία, γιατί δεν βρέθηκαν άλλα τμήματα κιόνων με βεργία. Για το λόγο αυτό τοποθετήσαμε απλούς οκταγωνικούς κιονίσκους.

Από το επιστύλιο του διακονικού σώθηκε μόνο ένα μικρό θραύσμα με αστράγαλο, το αριθ. 85. Αποτελούσε τη δεξιά απόληξη του επιστυλίου, αφού φέρει απομείωση για τη στερέωση στον τοίχο. Συνανήκει χρονικά και τεχνοτροπικά με τα άλλα δύο επιστύλια, αλλά η συμπλήρωσή του με άλλα μέλη θα αποτελούσε απλή εικασία.

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε ότι κατά την πρώτη φάση δόμησης του ναού, που τοποθετήσαμε χρονικά στο τέλος του 11ου-αρχές 12ου αιώνα[102] και περιελάμβανε μόνο τον κυρίως ναό και τη λιτή, κατασκευάσθηκε το πρώτο μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της μονής Σαγματά. Στο σύνολο αυτό ενσωματώθηκαν ορισμένα μέλη σε β′ χρήση, άγνωστης προέλευσης, αλλά και κατασκευάσθηκαν αρκετά, για να χρησιμοποιηθούν στο συγκεκριμένο διάφραγμα. Τα μετρητικά στοιχεία για την γραφική του αναπαράσταση είναι ελάχιστα, γιαυτό στηριχθήκαμε σε παραδοχές που αναφέρονται παραπά-

102. Σ. Βογιατζής, ό.π. (υποσημ. 1).

νω. Το σύνολο που προέκυψε δεν διακρίνεται για την εσωτερική του ενότητα, ωστόσο, ορισμένα από τα τμήματα που το απαρτίζουν έχουν διακοσμητικά θέματα χαραγμένα με δύναμη και ακρίβεια, χαρακτηριστική για τα γλυπτά του 12ου αιώνα. Η απλότητα στη σύνθεση της μορφής τους, η υψηλή σχηματοποίηση και η τεχνική της βαθιάς αφαίρεσης υλικού, καθώς και κάποια αδεξιότητα στην εκτέλεση, τα τοποθετούν πρώιμα στα τέλη του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα. Το τέμπλο αυτό μαζί με τα μέλη του ναού που βρίσκονται in situ αποτελούν ένα ενδιαφέρον γλυπτό σύνολο της εποχής αυτής.

Κατά το δ' τέταρτο του 12ου αιώνα σημαντικές αλλαγές επέρχονται στο καθολικό της μονής Σαγματά. Ανακατασκευάζεται η θολοδομία του κυρίως ναού και της λιτής και προστίθεται ο εξωνάρθηκας. Δεν είναι γνωστό εάν προηγήθηκε βίαιη καταστροφή της προηγούμενης φάσης. Παράλληλα αντικαθίσταται και το πρώτο τέμπλο του ναού με δεύτερο πολυτελέστερο και υψηλοτάτης τέχνης, ενώ το πρώτο διαλύεται ή έχει ήδη κομματιαστεί. Τμήματά του χρησιμοποιήθηκαν κατά καιρούς ως οικοδομικό υλικό, ακόμα και στην κατασκευή του εξωνάρθηκα. Συγχρόνως ή, εν πάση περιπτώσει, την ίδια περίπου εποχή, κατασκευάστηκε και το μαρμαροθετημένο δάπεδο του ναού. Η νέα διακόσμηση, παρ' όλο που ακολουθεί τα δεδομένα της μεσοβυζαντινής τέχνης, είναι πολύ υψηλότερου επιπέδου από την παλαιότερη, αποδεικνύοντας ότι ένα πολύ σημαντικό τοπικό συνεργείο μαρμαράδων είχε αναλάβει τη δεύτερη αυτή διακόσμηση του ναού. Η τοπική αυτή σχολή έχει κατακτήσει υψηλό επίπεδο τεχνικής και κατέχει πλήρη γνώση του υλικού, ώστε να μπορεί να δώσει ένα γλυπτό σύνολο από τα καλύτερα της εποχής, εφάμιλλο των ναών της Άνδρου και της Αττικής. Αργότερα και το δεύτερο αυτό τέμπλο καθαιρέθηκε ή καταστράφηκε και τοποθετήθηκε στη θέση του το σημερινό ξύλινο ευτελέστερο τέμπλο.

Η παρουσία των δύο διαδοχικών τέμπλων σε τόσο μικρή χρονική απόσταση και το σύνολο του γλυπτού διακόσμου του καθολικού, αλλά και εν γένει ολόκληρη η πλούσια οικοδομική ιστορία του καθολικού είναι μια ένδειξη για την μεγάλη άνθηση και τον δυναμισμό του μοναχισμού στον δωδέκατο αιώνα. Αποδεικνύουν δε την μεγάλη ανάπτυξη των τοπικών σχολών γλυπτικής την εποχή αυτή στο νοτιοελλαδικό χώρο.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Summary

THE SCULPTURAL DECORATION OF THE SAGMATA MONASTERY IN BOEOTIA

The foundation of the Sagmata monastery a short distance from Thebes in 1105-1106 is directly connected with the prosperity observable in Boeotia during the 12th c. At this date the lower part of the walls of the nave, up to the springing of the vaults were constructed, with the vaulting and narthex following 50-70 years later. The katholikon was adorned with luxurious sculptural decoration, of which very little now remains in situ. An example of the wealth of the decoration is furnished by the marble floor (dated by Orlandos to the late 12th-early 13th c.). In an earlier publication I discussed the building history of the monastery structures and the dating of the building phases of the katholikon. The present article supplements this with a consideration of the sculptural decoration.

A large number of architectural members discovered from time to time are stored in the monastery buildings. Most of them were discovered by P. Lazaridis in 1976. Since then, other sculptural members have been collected by the present monastery fraternity. Architectural members are also to be found in-

corporated as building material in the walls of the katholikon and the chapel of Ayios Nikolaos, very few in situ. Most of the sculptures are uncatalogued and unpublished. This circumstance was first noted by Orlandos. P. Lazaridis, who discovered the majority of them, published photographs of some members in the Archaiologikon Deltion, without comment, and three were studied by Laskarina Boura. The remainder (138 pieces, mostly in very poor condition), are published here for the first time. Few of them have been cleaned. These were exhibited in 1997 at the Metropolitan Museum of New York in the exhibition "The Glory of Byzantium". A large number are of the Post-Byzantine period, and a few date from Late Antiquity.

The members are divided into the following groups:

a) 12th-13th c. (when the monastery was flourishing); this group has the greatest cohesion and clarity. From the hand of the same marble-worker.

b) 11th-12th c. This group has less homogeneity; the pieces are plainer and have stylised decoration, though they are carved with precision and material is removed to great depth. They coincide chronologically with the first phase of the building (1105-1106), which suggests that they were probably intended to adorn the katholikon, though they possibly come from other buildings. The conclusion is reached that the first phase of the katholikon, too, was decorated with a significant number of sculptures.

c) A few sculptures are obviously earlier in date than the katholikon (10th-11th c.) and were brought here from elsewhere.

d) Sculptures dating from late antiquity. These are of unknown provenance and use; their relationship with the temple of Zeus Hypatos known in the region is uncertain.

Reconstruction of the church iconostasis

The number of sculptural members preserved is far greater than required for the iconostasis. Dissimilar colonnettes, closure slabs, architrave blocks etc. A variety of evidence suggests that they formed part of the sculptural decoration of the katholikon and that they belonged to two different iconostases. It is suggested, amongst other things, that we have a complete picture of the architrave and the Royal Doors of the later of the two iconostases, that both probably had roughly the same dimensions, etc.

Conclusions. During the first building phase (nave and lite): first marble iconostasis of the Sagmata monastery, with incorporated spolia; second building phase construction of the vaulting of the nave and lite, addition of the exonarthex. Replacement of the iconostasis with another, more luxurious screen of higher art. Construction of marble floor. New decoration of a higher quality. It is demonstrated that the local building School produced a monument to rival the churches of Andros and Attiki. Everything points to the advanced techniques of the local sculpture Schools at this period in southern Greece.

SOTIRIS VOYLATZIS

INSCRIPTIONS CHRÉTIENNES ET PROTOBYZANTINES DE LA THRACE ORIENTALE ET DE L'ILE D'IMBROS (IIIe-VIIe SIÈCLES)

PRÉSENTATION ET COMMENTAIRE HISTORIQUE*

HÉRACLÉE[1]

167. Epitaphe de Tibérios Claudios Maximos (IIIe s.)

Stèle à fronton, découverte selon Mordtmann à Kanli-Liman (cf. Asdracha, Inscriptions IV, p. 342). Seure attribue cette information à Papadopoulos-Kerameus, qui pourtant ne la mentionne pas. La pierre a été vue par Mordtmann chez un tailleur de pierres du lieu peu avant 1884. Elle a fait ensuite partie de la Collection Stamoulis, à Sèlyvria, où Papadopoulos-Kerameus la vit en 1885. Seure, qui l'examina dans

* Suite de la publication in ΑΔ 49-50 (1994-1995) : Μελέτες, pp. 279-356, Athènes 1998.

1. La quatrième partie de ce recueil était déjà sous presse lors de la parution de l'ouvrage de M.H. Sayar, Perinthos-Heracleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften (Österr. Ak. der Wiss.), Vienne 1998. C'est pour cette raison que je ne l'ai pas inclus dans mes références concernant Héraclée et les deux inscriptions chrétiennes, étudiées à la fin de cette partie. Je corrige donc cette omission involontaire dans la suite et fin des inscriptions d'Héraclée que je présente dans ce volume d'ΑΔ.

Cela dit, en ce qui me concerne, je n'ai pas tiré grand profit du traitement des inscriptions par M. Sayar. L'auteur ne fait que reproduire les éditions précédentes, en donnant la traduction allemande (c'eût été beaucoup plus utile de les traduire en turc !), sans commentaires développés ni même corrections de lecture selon son avis personnel.

En particulier, dans les inscriptions de ce qu'il appelle arbitrairement «byzantinische Zeit» (pp. 371-386), il aurait pu éviter plusieurs erreurs en consultant les volumes d'ΑΔ 44-46 et 47-48, publiés en 1996 et en 1997 respectivement, où j'ai étudié certaines de ces inscriptions.

Même chose pour des inscriptions provenant des «environs» d'Héraclée : p.ex., de Tzouroulos, n° 300, où Sayar a reproduit toutes les erreurs de lecture précédentes dans l'inscription concernant l'empereur Nicéphore II Phocas et Jean, domestique des Scholes d'Orient (voir Asdracha, Inscriptions II, pp. 292-296, n° 81, avec un commentaire historique très développé). Quant aux fautes d'accentuation dans le texte des inscriptions, dues apparemment au manque de maîtrise de la langue grecque (compréhensible d'ailleurs) qui saute aux yeux, elles sont si nombreuses que je ne prend pas la peine d'en donner le détail. A titre d'exemple, n° 226, 9-10 : Ἀγαπίτου au lieu d'Ἀγαπιτοῦ ; n° 230, 5 : Κάλη (!) au lieu de Καλή ; n° 301, 4 : τοῦ Μαιοῦ au lieu de Μαΐου (Μαϊοῦ, voire Μαγιοῦ, ne se rencontrant que dans la littérature néo-hellénique).

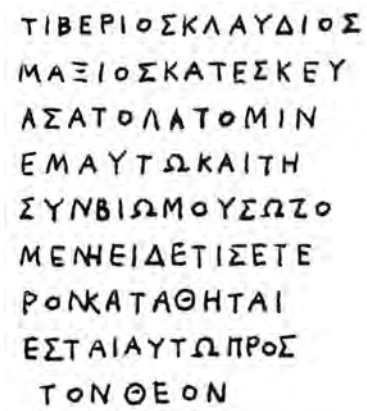
N'ayant pas l'intention de faire ici le compte-rendu de cet ouvrage inégal, je termine en remarquant à propos de la première partie exhibant des prétentions «historiques» qu'on ne fait pas l'histoire en citant simplement les sources que l'on a accumulées dans les fiches pendant ses années d'études.

Quant à la valeur du témoignage épigraphique en particulier, je me contente de citer Louis Robert dans son édition de l'inscription d'Héraclée concernant le gynécée (in Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 33, note 1) : «nous n'avons pas seulement «besoin des textes», comme on entend dire à l'occasion, spécialement par des compilateurs faisant métier de recopier hâtivement «les textes» publiés et les isolant de leur commentaire quand il existe... : nous avons besoin aussi des explications et des commentaires». Ce que M. Sayar n'a pas su ou pu sans doute procurer.

Notons enfin que, contrairement à M. Sayar qui a pu avoir accès librement aux documents épigraphiques du Musée Archéologique du Pirée, moi, je n'ai pas pu en faire autant aux musées de Thrace orientale, ni au Musée Archéologique de Constantinople, en 1990 (voir Asdracha, Inscriptions I, p. 221).

la même collection avant de la publier en 1912, précise que le coin gauche supérieur de la stèle a été cassé et disparu entre-temps. «39. 34» (selon Mordtmann qui ne donne pas l'épaisseur) ; «56. 34. 6» ; hauteur des lettres : «2, 5 (l. 1-2)-3» (selon Seure).

Mordtmann, Epigraphik, pp. 223-224, n° 58 (fac-similé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 394, n° 74 z2) ; Seure, Antiquités, pp. 631-632, n° 85 (fac-similé) ; (Sayar, Perinthos, n° 184). Texte d'après les fac-similés de Mordtmann et de Seure.

Τιβέριος Κλαύδιος
Μάξι(μ)ος κατεσκεύ-
ασα τὸ λατόμιν
4. ἐμαυτῷ καὶ τῇ
συνβίῳ μου Σωζο-
μένῃ· εἰ δέ τις ἕτε-
ρον κατάθηται
8. ἔσται αὐτῷ πρὸς
τὸν Θεὸν

Ligatures : νη (l. 6) ; νκ (l. 7).

L. 1. [Τιβέρ]ιος (Seure, en raison de la cassure de la pierre).

L. 2. Au lieu de Μάξιος = Μάξι(μ)ος, l'ethnique Νάξιος (Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 73, lecture que rejette Seure) ; Μάξιος (sic) (Homolle).

L. 7. καταθῆται (Seure).

(Moi), Tibère Claude Maximus, je construisis le tombeau pour moi-même et mon épouse, Sôzoménè ; et si quelqu'un (y) dépose un autre, il aura affaire à Dieu.

L. 3 : τὸ λατόμιν. Pour ce terme, voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 165.

L. 4/5 : τῇ συνβίῳ (συμβίῳ) μου. Pour ce terme et le phénomène linguistique de l'assimilation régressive, NB à la place de MB, voir *eadem*, Inscriptions II, p. 285 ; IV, n°s 127, 135, 146.

L. 5/6 : Σωζομένη. A la différence des trois noms romains de l'époux, le nom de l'épouse est purement grec et se rencontre dès l'époque impériale, à côté du masculin Σωζομενός. En Italie du Sud et en Sicile, on trouve le nom (fém. et masc.) transcrit en latin, notamment à Syracuse, du IIIe au Ve siècle, voir Lexicon, III A, p. 409.

Notons le plus fameux porteur du nom Sôzomenos à l'époque protobyzantine, en la personne de l'auteur de la troisième Histoire Ecclésiastique (après Eusèbe et Socrate), Σαλαμάνης Ἑρμείας Σωζομενός, voir Moravcsik, Byzantinoturcica, I, pp. 510-512.

Le nom Σωζομένη est catalogué in Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 340-341, où cependant l'inscription est considérée à tort comme simplement impériale (païenne).

L. 6/7 : εἰ δέ τις ἕτερον κατάθηται. Pour cet emploi actif du verbe κατατίθεμαι, voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 166.

L. 8/9 : ἔσται αὐτῷ πρὸς τὸν Θεόν. Cet avertissement menaçant envers le violateur de la tombe, qui figure sur les épitaphes du IIIe siècle, permet en même temps de dater cette inscription funéraire. Originaire de Phrygie, largement rencontrée dans les épitaphes d'Euméneia, Sébastè, Acmonia, de l'Apameia toute proche (en Pisidie) et les lieux voisins, au IIIe siècle, la formule ci-dessus est reconnue comme chrétienne, bien qu'elle puisse être employée avec des variantes dans des inscriptions juives (p. ex. ἔσται αὐτῷ πρὸς τὸν Θεὸν τὸν Ὕψιστον, d'Acmonia : Ramsay, Phrygia, II, n° 563, p. 652 = CII, II, n° 769).

D'autres variantes se développent dans les épitaphes chrétiennes à partir de la forme simple, telle que ἔσται πρὸς τὸν ζῶντα Θεόν, qui se rapproche des expressions juives de Nicomédie (πρὸς τὸ μέγα ὄνομα τοῦ Θεοῦ, πρὸς τὸν κριτὴν Θεόν, e.a.).

En dehors de Phrygie, la formule examinée se rencontre aussi, quoique avec une moindre fréquence, à d'autres endroits comme Cyzique (cf. Grégoire, Asie Mineure, n° 8), Antioche de Pisidie et Antioche de Carie, e.a., sa présence sur le sol thrace restant une rareté.

Quoi qu'il en soit, l'origine de cette formule remonterait à l'Antiquité, comme c'est le cas des autres formules de la première période chrétienne, qui sont au fond des termes païens christianisés par quelque changement. «Dieu», en l'occurrence, survient souvent dans les épitaphes païennes pour indiquer la divinité locale, patronne d'une cité, de laquelle, avec ou sans l'addition d'une amende pécuniaire, le possesseur de la tombe menace le profanateur. C'est ainsi que se manifestent encore les liens étroits existant entre l'ancienne et la nouvelle foi, aux côtés des échanges entre Juifs et Chrétiens, qui suggèrent la même origine venant de la matrice antique.

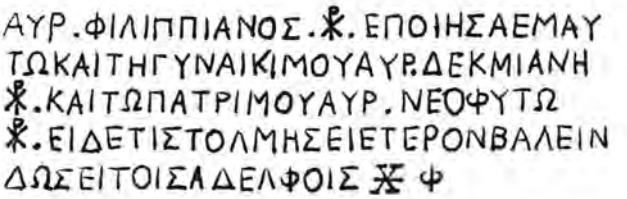
Sur la formule examinée, voir Ramsay, Phrygia, II, pp. 514-539 ; Robert, in Hellenica XI-XII (1960), pp. 399 et note 4 (bibliographie)- 401 ; pp. 405-408 ; Ntantis, Ἀπειλητικαί ἐκφράσεις, p. 124.

168. Héraclée. Epitaphe d'Aurèlios Philippianos, de sa femme et de son père (IIIe s.-avant 330)

Inscription copiée par Cyriaque d'Ancône qui la vit en août 1444 (cf. Bodnar, Cyriacus of Ancona's journeys, p. 9) dans l'Ancienne Métropole d'Héraclée : *Ad Apostolorum metropolitanam aedem ad ornatum marmoreum lapidem* (voir *infra*, n° 170). De Rossi, qui l'a publiée le premier (voir ci-dessous), l'a attribuée à l'«Héraclée du Pont» mais il l'a restituée ensuite d'après Dumont à l'Héraclée de Thrace, in Inscriptiones Christianae, II/1, p. 369. Même attribution fausse par Cumont, Inscriptions Chrétiennes, p. 282, n° 340 bis, quoiqu'il hésite p. 253 (Robert corrige in Epigraphica, p. 429, note 3 et in Bull. épigr. 1958, n° 45). L'erreur se répète in DACL 2/1 (1925), col. 1019 note, s.v. Bonté chrétienne (H. Leclercq ; l'auteur mentionne les deux attributions in DACL 1/1 (1924), col. 1587-1588, note 25) ; cf. Feissel, Notes II, p. 222, note 90.

A l'intérieur du texte, le chrisme figure par trois fois, accolé aux noms des trois personnes (cf. Robert, Bull. épigr. 1958, n° 45).

De Rossi, Roma Sotterranea, I, p. 107 (sans transcription) ; Dumont, Inscriptions et monuments figurés, p. 154, n° 72 k ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 385, n° 72 l) ; DACL 1/1 (1924), col. 1588, s.v. Amendes (H. Leclercq) ; Dölger, ΙΧΘΥΣ, I, p. 365 (sans transcription, même attribution fausse à l'Héraclée du Pont) ; (Sayar, Perinthos, n° 167).

Αὐρ(ήλιος) Φιλιππιανὸς ℟ ἐποίησα ἐμαυ-
τῷ καὶ τῇ γυναικί μου Αὐρ(ηλίᾳ) Δεκμιανῇ
℟ καὶ τῷ πατρί μου Αὐρ(ηλίῳ) Νεοφύτῳ·
4. ℟ εἰ δέ τις τολμήσει ἕτερον βαλεῖν
δώσει τοῖς ἀδελφοῖς (δηνάρια) φ'

Signes d'abréviation : un point qui, outre de signe de séparation (l. 1, 3, 4), sert ici de signe d'abréviation pour Αὐρ(ήλιος) et Αὐρηλίᾳ (l. 1-3) ; ℋ = δηνάριον/α (l. 5).

L. 2. Δεκνιανῇ (Dumont) ; Δεκ[μ]ιανῇ ou Δεκ<ν>ιανῇ ? (Homolle) ; Δεκνιανῇ (De Rossi, DACL, Dölger).

L. 4. εἰ δέ τις τολμῆσε (De Rossi, Dölger, DACL), transcrit τολμήσει (DACL).

(Moi), Aurèlios Philippianos, j'ai fait (la tombe) pour moi-même et ma femme, Aurèlia Dekmianè, et pour mon père Aurèlios Néophytos ; et si quelqu'un ose (y) mettre un autre, il donnera aux frères cinq cents deniers.

L. 1 : Αὐρήλιος Φιλιππιανός. Pour le gentilice Αὐρήλιος, voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 166. Son correspondant féminin Αὐρηλία est d'un emploi également courant. Φιλιππιανός, nom grec transcrit du latin *Philippianus*, se rencontre entre autres en Sicile aux IIIe et IVe siècles, voir Lexicon, III A, p. 451, s.v. ; cf. SEG 17 (1960), n° 862. Cf. Salomies, Contacts, p. 113 (à propos des noms romains avec la terminaison *-ianus*).

L. 1/2 : ἐποίησα ἐμαυτῷ. Notons l'omission du complément d'objet direct du verbe ποιέω-ῶ, pour lequel le même mot, λατόμιον, est sous-entendu.

L. 2 : Δεκμιανῇ. Entre Δεκμιανὴ et Δεκνιανή, je retiens la première forme de ce nom, apparemment la transcription grecque au féminin du *cognomen* masculin *Decmianus (Decimianus)*, voir Solin - Salomies, Repertorium, p. 322 ; Ferrua, Epigrafia, p. 211, n° 85 (Δεκιμιανός). Cf. les noms proches de celui-ci, *Decianus, Decimianus*, Solin - Salomies, *ibid.*, pp. 67, 322 respectivement ; PLRE, I, p. 245, s.v. Decianus. Voir en revanche *infra*, n° 172 (Δεκνία).

L. 3 : Νεοφύτῳ. Rencontré déjà à Chypre à l'époque impériale (BCH 3 (1879), p. 175, n° 55), ce nom prit sa connotation proprement chrétienne du mot νεόφυτος, qui désignait chez les premiers Chrétiens ceux qui venaient d'être baptisés et initiés à la foi (voir DACL 12/1 (1935), col. 1103-1110, s.v. néophyte et Néophyte : H. Leclercq ; cf. Ep. Ti. A′ 3, 6). Très fréquent en Chypre chrétienne, parmi les noms propres de l'île (cf. Ménardos, Μελέται, p. 271), il figure aussi sur une table d'offrande découverte dans le baptistère d'une église paléochrétienne, à Néméa (voir SEG 33 (1983), n° 274, Ve-VIe s.).

L. 4/5 : εἰ δέ τις τολμήσει ... δώσει τοῖς ἀδελφοῖς δηνάρια φ′. L'amende destinée aux frères renvoie à la communauté chrétienne préconstantinienne, voir Robert, Bull. épigr. 1958, n° 45, p. 188 ; cf. l'épitaphe suivante, n° 169. Ntantis, Ἀπειλητικαί ἐκφράσεις, p. 163.

En ce qui concerne le montant de l'amende, les deniers qui doivent être versés représentent ici une somme à peu près au bas de l'échelle et tout à fait dans les normes ; voir en revanche, *infra*, n° 170 et Asdracha, Inscriptions IV, n° 166, où les sommes atteignent les quinze et les trois millions respectivement.

Sur le denier à partir de l'époque impériale jusqu'à l'époque constantinienne et un peu au-delà, voir RE 5/1 (1903), col. 209-215 (F. Hultsch), s.v. denarius. Voir aussi in Wörterbuch der Münzekunde, Berlin - Leipzig 1930, pp. 126-128, s.v. Denar (K. Regling). Cf. The Roman Imperial Coinage, ed. C.H.V. Sutherland et alii, VI, A.D. 294-313 (1967), Index, s.v. *Denarius communis ; ibid., iisdem*, VII, A.D. 313-337 (1966), p. 13.

Pour le chrisme, dans lequel on peut voir ici une profession de foi des trois Aurèles, cf. *infra*, n° 170.

L'inscription est cataloguée par Loukopoulou (La Thrace Propontique, pp. 340-341, s.v. Φιλιππιανὸς) comme simplement impériale, sans allusion à son caractère chrétien.

169. Héraclée. Epitaphe de Philokyris (IIIe s.-avant 330)

Plaque de marbre brisée tout autour que Kalinka vit dans la maison privée de Constantin, qui est peut-être le même qu'Apostolos Constantin, le fournisseur de Kalinka en copies, voir *infra*, n° 191. En dessus, trèfle à quatre feuilles en forme de croix, posé sur une guirlande en forme de serpent. A la première ligne, le chrisme est accolé au nom du possesseur de la tombe, tandis que à la fin du texte figure une feuille. «38. 37. 11» ; hauteur des lettres : «2» (selon Kalinka).

Kalinka, Thrakien, col. 188, n° 140 (fac-similé) ; (Sayar, Perinthos, n° 168). Texte d'après le fac-similé de Kalinka.

[Αὐρ(ήλιος) ?] Φιλοκῦρις ☧ Δίω-
[ν]ος ἑαυτῷ κατέ[σ]-
τησα ἐκ τῶν ἰδίων [τὸ]
4. [λ]ατόμιν· παρακαλῶ
[δὲ] τοὺς ἐμοὺς ἀδε[λ]-
[φο]ὺς προνοεῖν

L. 1. χρ(ηστὸς) (Kalinka). Robert a raison de corriger la lecture de Kalinka, en restituant le chrisme, voir Epigraphica, p. 429, note 3 ; *idem*, Bull. épigr. 1958, n° 45.

(Moi, Aurèlios ?) Philokyris de Diôn, j'ai constitué pour moi-même la tombe à mes frais ; et je prie mes frères d'en prendre soin.

L. 1 : [Αὐρήλιος] Φιλοκῦρις (Φιλοκύρης). Il n'est point nécessaire de transcrire Philokyris en Philokyrios (: Sayar, voir ci-dessus), voir Robert, La Carie, p. 12 ; cf. Adracha, Inscriptions II, n° 64, p. 262. Cf. Feissel, Macédoine, n° 80, 3-4 (mais ici Φιλοκυρίῳ est dans le texte même) ; *ibid.*, n° 249, 2-3 (Φιλοκυρίου). Pour le gentilice restitué Aurèlios, du *Aurelius*, voir *supra*, n° 168. Philokyris est ici un nom chrétien, comme le dit avec raison Robert (Bull. épigr. 1958, n° 45, p. 188), signifiant celui qui aime le Seigneur, notion analogue à celle du mot φιλόχριστος, celui qui aime le Christ (voir Asdracha, Inscriptions II, n° 67, p. 269).

Rencontré déjà à l'époque impériale sous la forme savante Φιλοκύριος (voir Lexicon, I, p. 467, inscription de Thasos ; II, p. 456, Athènes), il figure, p. ex., comme Φιλοκῦρις dans une catacombe de Syracuse, voir Ferrua, Epigrafia, pp. 227-228, n° 118 : εὐμοίρει, Φιλοκῦρι (IIIe-Ve s.) ; peut-être aussi sur un sarcophage d'Amastris, voir Kalinka, Bithynien, col. 81-82.

L. 1/2 : Δίωνος. Exemple incontestable de cette époque charnière, le nom purement antique du père voisine avec le nom à connotation chrétienne du fils, bien qu'en usage aussi chez les païens.

Pour plusieurs références qui s'échelonnent jusqu'à l'époque impériale, voir Lexicon, I, p. 142 ; II, pp. 133-134 ; III A, pp. 132-133, s.v. Δίων.

L. 3/4 : Τὸ λατόμιν. Voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 165.

L. 5/6 : Τοὺς ἐμοὺς ἀδελφοὺς προνοεῖν. Ἀδελφοί signifie ici sans doute les membres de la communauté chrétienne préconstantinienne, qui doivent veiller à l'entretien de la tombe de Philokyris. Cf. interprétation analogue de l'infinitif προνοεῖν dans une inscription païenne de Smyrne (Robert, Epigraphica, p. 429).

En ce qui concerne le chrisme intercalé dans la première ligne, comme pouvaient l'être la croix monogrammatique ou autres formes de la croix, c'est un phénomène courant dans les épitaphes chrétiennes, notamment celles de notre région, cf. Asdracha, Inscriptions IV, n°s 156, 158. Dans l'épitaphe présente, le chrisme accolé au nom de Philokyris veut plutôt professer sa foi avec insistance, cf. *supra*, n° 168. Loukopoulou (La Thrace Propontique, pp. 342-343, s.v. Φιλοκῦρις) classe à tort cette épitaphe parmi les inscriptions impériales tout court, à savoir païennes.

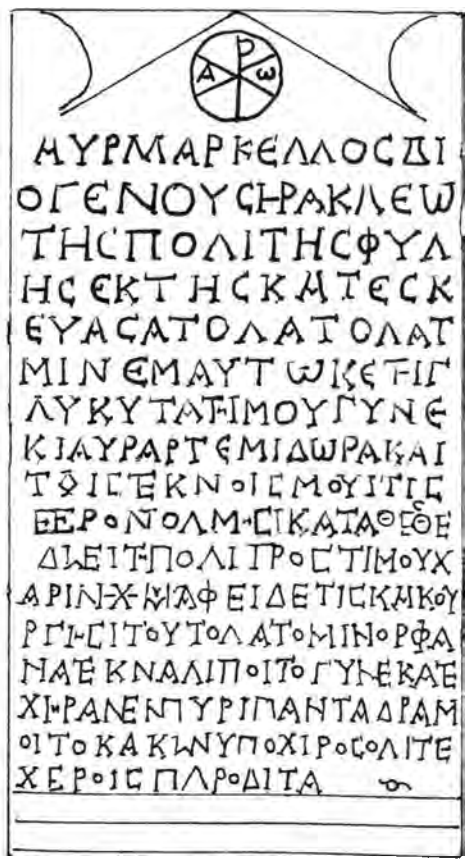
170. Héraclée. Epitaphe d'Aurèlios Markellos et de sa famille (IIIe-IVe s.)

Stèle de marbre blanc, portant le chrisme accosté d'alpha et d'oméga. Elle faisait partie d'une petite collection de stèles et autres pierres tombales que Kalinka vit dans la cour de l'église paroissiale (Saint-

Georges), pendant son voyage en 1896 (cf. *infra*, nos 171, 180). Elle se trouvait encore dans la cour de Saint-Georges que Lambousiadis appelle Nouvelle Métropole, pour l'opposer à l'Ancienne Métropole byzantine, objet d'études archéologiques dont celles d'E. Kalinka et de J. Strzygowski gardent tout leur intérêt jusqu'aujourd'hui (in JÖAI 1 (1898), col. 3-28). Sans donner tout le texte de l'inscription, Lambousiadis mentionna les premières lignes de la stèle qu'il a vue parmi d'autres pierres, pendant son inspection à Héraclée, en octobre 1920. Après cette date et le départ de la population grecque en 1922-1923, la stèle fut repérée par Taşlıklıoğlu, probablement avant 1961. Sa partie supérieure entièrement détruite, elle était encastrée dans le jardin d'une maison turque d'Héraclée. Taşlıklıoğlu, dans sa publication, n'avait pas fait le rapprochement avec la stèle publiée par Kalinka, ce que Robert a signalé dans son compte-rendu. «85. 44. 10» ; hauteur des lettres : «3» (selon Kalinka qui la vit entière). «34. 43. 14» (selon Sayar, mesures de la partie conservée de la stèle).

Actuellement, cette partie se trouve au Musée de Rhaidestos, n° d'inv. 312 (voir sur ce Musée, Asdracha, Inscriptions IV, n° 126).

Kalinka, Antiken zu Perinth, col. 112-113, n° 10, fig. 25 (fac-similé avec dessin) ; (Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, p. 105) ; Taşlıklıoğlu, Trakya, I, p. 16, n° 2, fig. 5 (estampage) ; pp. 67-68 (traduction française) ; Robert, Bull. épigr. 1962, n° 194, p. 173 ; *idem,* Malédictions funéraires grecques, p. 257, fig. 1 (fac-similé) ; (Sayar, Perinthos, n° 180, photographie).

Αὐρ(ήλιος) Μάρκελλος Δι-
ογένους Ἡρακλεώ-
της πολίτης φυλ-
ῆς ἔκτης κατεσκ-
εύασα τὸ λατό<λατ>-
μιν ἐμαυτῷ κὲ τῇ γ-
λυκυτάτῃ μου γυνε-
κὶ Αὐρ(ηλίᾳ) Ἀρτεμιδώρᾳ καὶ
τοῖς τέκνοις μου· ἴ τις
ἕτερον τολμήσι καταθέσθε
δώσει τῇ πόλι προστίμου χ-
άριν (δηναρίων) μυ(ριάδας) ,αφ′· εἰ δέ τις κακου-
ργήσι τοῦτο λατόμιν, ὀρφα-
νὰ τέκνα λίποιτο γυνέκα τε
χήραν, ἐν πυρὶ πάντα δράμ-
οιτο, κακῶν ὑπόχιρος ὀλῖτε·
χέροις παροδεῖτα

Abréviation du nom : Αὐρ(ήλιος) sans signe, cf. Oikonomides, Abbreviations, p. 52.

Abréviations : ϰ = δηνάριον/α ; par lettre superposée en plus petite : $\overset{\gamma}{\text{M}}$ = -ριὰς (l. 12).

Lettre superposée (en plus petite) ; $\text{E}^{\text{C}}\Theta$ (l. 10).

Plusieurs ligatures : ηρ (l. 2, 15) ; τη (l. 6, 11) ; τε (l. 9, 14) ; ετε, ντ, μησ (l. 10) ; -ωσει, la barre verticale du sigma formant la barre verticale de l'epsilon ; πρ (l. 11) ; ησ (l. 13) ; νε (l. 14, 15) ; νπ (l. 15) ; ων (l. 16).

Leg. γυναικὶ (l. 7/8) ; εἴ τις (l. 9) ; τολμήσει καταθέσθαι (l. 10) ; τῇ πόλει (l. 11) ; κακουργήσει (l. 12/13) ; γυναῖκα (l. 14) ; ὑποχείριος ὀλεῖται (l. 16) ; χαίροις (l. 17).

L. 4/5. κατεσκευάσατο (Kalinka).

L. 11. δώ(σ)ι (Kalinka) ; δώ(σ)ει (Robert).

L. 12. μύ(ρια) (Kalinka) ; ,μαφ' (Taşlıklıoğlu).

L. 14. γινέκα (Taşlıklıoğlu).

Taşlıklıoğlu n'ayant pas identifié la stèle avec celle éditée par Kalinka, restitua ainsi le début du texte édité par lui (l. 9-12) : [ὃς ἂν δὲ τολμήσει ἕτερον / καταθέσθαι δώσει εἰς τὸ αἰρ-] / αίριον (δηνάρια) ,μαφ'· voir à ce sujet le commentaire de Robert, Bull. épigr. 1962, n° 194, p. 173.

(Moi), Aurèlios Markellos de Diogène, citoyen d'Héraclée, de la sixième tribu, je construisis le tombeau pour moi-même et ma très chère épouse Aurèlia Artemidôra et pour mes enfants ; si quelqu'un ose déposer un autre, il donnera à la cité en guise d'amende quinze millions de deniers ; et si quelqu'un cause des dégâts à ce tombeau, qu'il laisse ses enfants orphelins, sa femme veuve, que tout aille vite au feu, (et) il périra en proie à des maux ; salut à toi, passant.

L. 1 : Αὐρήλιος Μάρκελλος. Aurèlios se répète avec une insistance particulière sur les épitaphes d'Héraclée, cf. n°s 168-169, 179, 181 et *passim* ; Asdracha, Inscriptions IV, n° 166.

Pour Markellos, nom hellénisé du latin *Marcellus* (Solin - Salomies, Repertorium, pp. 112, 357, s.v.), voir Lexicon, II, p. 298 ; III A, p. 288, s.v. Μάρκελλος. Le nom est catalogué in Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 328-329 (l'inscription n'a pas été considérée comme chrétienne).

L. 2/3 : Ἡρακλεώτης πολίτης. Cet ethnique apparaît souvent sur les stèles funéraires après le changement du nom de Perinthe en Héraclée vers la fin du IIIe siècle, suivi ou non de πολίτης comme c'est le cas ici. Cependant, l'ethnique Περίνθιος des stèles et d'autres inscriptions antiques continue à figurer pour quelque temps à côté de Ἡρακλεώτης (cf. Seure, Antiquités, p. 621 ; RE 19/1 (1937), col. 810, s.v. Perinthos : E. Oberhummer). Le même ethnique se rencontre dans les épitaphes d'Héraclée du Pont (voir Robert, in Hellenica XI-XII (1960), p. 380).

L. 3/4 : φυλῆς ἕκτης. Témoignant de la continuité de la division tribale des citoyens de Périnthe, introduite par ses fondateurs Samiens vers 600 avant J. Chr. et portant entre autres une série de noms des tribus ioniennes, le système tribal de la ville changea pendant la basse époque impériale. La réforme, propre à cette ville, figure sur plusieurs inscriptions de Périnthe-Héraclée et consiste en la numérotation des tribus par adjectifs numéraux ordinaux qui atteignent jusqu'à la neuvième (tribu : φυλῆς ἐνάτης). Cela n'empêche pas l'apparition pour certaines d'entre elles d'un second nom tel Εὐανθὶς (Kalinka, Antiken zu Perinth, col. 109-110, n°s 4-5), attesté seulement à Périnthe, ou le nom connu d'une vieille tribu ionienne, Βορεὶς / Βωρεῖς (*idem*, Thrakien, col. 202, n° 163), qui pouvait être employé avec l'adjectif numéral ordinal ou sans lui. Voir à ce sujet Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 137-138 ; pp. 123-136 (aperçu du système depuis l'Antiquité) ; Seure, Archéologie thrace, p. 256, note 5 ; cf. RE, *ibid.*, col. 805 ; Robert, Bull. épigr. 1962, n° 194 ; *idem*, Sur un tissu, p. 30, note 2.

Pour une liste de ces inscriptions, voir Loukopoulou, *ibid.*, p. 137 et notes 1-9. Sur la Φυλὴ dans l'Antiquité, voir RE 20/1 (1941), col. 1006-1011 (K. Latte).

Notons que les épitaphes de Périnthe-Héraclée qui mentionnent des tribus numérotées de la première à la neuvième (la troisième et la huitième ne figurent pas dans les monuments conservés) se situent essentiellement au moment du passage du monde païen au monde chrétien. En effet, le chrisme ou la croix monogrammatique ou d'autres symboles ainsi que quelques noms, peu nombreux, d'origine chrétienne mis à part, rien ne distingue les inscriptions chrétiennes des inscriptions païennes ou même juives, toutes étant imprégnées de la tradition et de l'héritage antique.

L. 5/6 : τὸ λατόμιν. Voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 165.

L. 6/8 : τῇ γλυκυτάτῃ μου γυναικί. Pour le substantif γυνή, équivalent de σύμβιος, cf. Asdracha, *ibid.*, n°s 135, 146 ; voir *infra*, n° 181, 6.

L. 8 : Αὐρηλία Ἀρτεμιδώρα. Le nom hellénisé d'Aurèlia se rencontre un peu moins souvent

qu'Aurèlios sur les stèles d'Héraclée, cf. nos 168, 179, 183 du présent recueil. Cf. le cas de Berrhoia, in Gounaropoulou - Hatzopoulos, Ἐπιγραφές Βεροίας, p. 441, s.v. *Aurelius*. Pour le nom grec Ἀρτεμιδώρα, qui remonte au moins au IVe s. avant J. Chr., voir Lexicon, I, p. 82 ; II, p. 65 ; III A, p. 82, s.v. Cf. une Ἀρτεμιδώρα dans une prière chrétienne provenant de Thèbes en Egypte, SEG 44 (1997), no 1501, 6-7 (VIe s.) ; une autre dans une épitaphe de Berrhoia, l'une des plus anciennes inscriptions chrétiennes de Macédoine (IIIe s.), voir Gounaropoulou - Hatzopoulos, *ibid.*, no 362.

L. 9/10 : εἴ τις ἕτερον τολμήσει καταθέσθαι. Pour cette formule, voir Asdracha, Inscriptions IV, no 166, 4-5.

L. 11/12 : δώσει τῇ πόλει προστίμου χάριν δηναρίων μυριάδας ,αφ′. Contrairement à l'inscription d'Aurèlios Victourinos (Asdracha, Inscriptions IV, no 166, 5-6), où le terme πρόστιμον ne figure pas littéralement, la formule d'amende est ici entière. Le montant de quinze millions de deniers, qui sera versé dans la caisse de la cité, est encore plus faramineux que le montant (trois millions de deniers) figurant sur l'épitaphe de Victourinos, à laquelle je renvoie pour le commentaire sur cette question. Cf. Seure, Antiquités, pp. 608-609.

Je ne retiendrai pas la lecture de Kalinka μύρια [+] ,αφ′, ce qui donne 11.500 deniers, somme sûrement moins exorbitante. Je crois par contre, avec Seure, qu'il faille résoudre l'abréviation M en μυριὰς (cf. Oikonomides, Abbreviations, p. 87), dont la syntaxe exige le génitif, même sous-entendu (μυριὰς δραχμῶν tant, δηναρίων tant, etc.) et que suit le chiffre ordinal. Cf. Asdracha, *ibid.*, no 166, 7, où μυριάδας est gravé en toutes lettres.

Force est de comparer ici le montant en deniers exprimé en chiffres ordinaux, μυριάδας ,αφ′ (l. 12), avec le montant ,βφ′, qui figure dans de nombreuses épitaphes, le plus souvent à la fin du texte. Dans tous les exemples relevés sur la liste de G. Seure mentionnée, dont certains sont repris dans mon recueil, les chiffres ordinaux (β′, φ′, ψ′, ,αφ′, ,βφ′, etc.) sont toujours précédés soit par le mot δηνάρια, souvent abrégé, soit par ἀργυροῦ / ἀσήμου λίτρας ou χρυσοῦ ὀγκίας. Dans ce contexte, elles ne peuvent signifier que le montant de l'amende en monnaies. Donc, les lettres ,βφ′ en particulier sont comprises dans la même catégorie, exprimant le montant de l'amende pécuniaire et n'ayant rien à faire avec l'abréviation βφ (=*beneficiarius*, βενεφικιάριος) ; celle-ci figure dans les inscriptions latines et dans certaines inscriptions grecques de l'époque préchrétienne. L'abréviation BF ou BΦ est suivie dans ces cas par le nom du bénéficiaire ou est autrement insérée dans plusieurs inscriptions sans aucune mention de caractère numismatique.

Par conséquent, il faudrait, à mon avis, réviser la correction de L. Robert de l'interprétation de Kalinka pour une inscription de l'Olympe de Lycie, où l'abréviation BΦ relève de l'amende pécuniaire versée au fisc (τῷ ἱερωτάτῳ ταμείῳ) et ne signifie point «βενεφικιάριος» (: Robert, Hellenica X (1955), p. 174 ; cf. *idem*, Bull. épigr. 1944, no 130 ; 1948, no 134 ; 1966, no 474 ; 1970, no 633, e.a. ; SEG 32 (1982), no 1551 ; 34 (1984), no 1360).

L. 12/16 : εἰ δέ τις κακουργήσει... ὑποχείριος ὀλεῖται. On a dans cette épitaphe la combinaison de la sanction pécuniaire civile (voir ci-dessus) avec la sanction morale de l'imprécation, quoique d'ordinaire la première l'emporte sur la seconde dans les épitaphes d'Héraclée.

Selon Robert (Bull. épigr. 1962, no 194, p. 173), cette formule d'imprécation est typiquement phrygienne, comme le sont également celles des épitaphes nos 167 et 171 du présent recueil. D'autre part, les vers 13-16 représentent un essai d'en faire des hexamètres.

L. 15/16 : ἐν πυρὶ πάντα δράμοιτο, κακῶν ὑπὸ χειρὸς ὀλεῖται. Je n'ai pas opté finalement pour cette lecture que donne Robert in Malédictions funéraires grecques, pp. 256-258. L'auteur conçoit πάντα comme un adverbe et κακῶν comme un substantif masculin pl. (οἱ κακοὶ), ce qui donne :... qu'il ne cesse de courir dans le feu ; (et) il périra de la main des malfaiteurs.

L. 17 : χαίροις παροδῖτα. Pour cette formule foncièrement antique, voir Asdracha, Inscriptions IV, no 124.

Sur le monogramme du Christ, le chrisme, qui commence à figurer dans les inscriptions dès le IIe siècle, voir Dölger, IXΘΥΣ, I, p. 366 ; Kaufmann, Altgriechische Epigraphik, p. 60 ; Kotsônis, Χρονολογικά ζητήματα, pp. 27-29, 69-78 ; Mamboury, Les briques byzantines, pp. 449-450 ; M. Burzachechi,

Sull'uso pre-costantiniano del monogramma greco di Cristo (=Robert, Bull. épigr. 1958, n° 45). Cf. Asdracha, Inscriptions IV, n° 166. La stèle est relevée parmi les stèles d'Héraclée portant le chrisme, in Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 30, note 2.

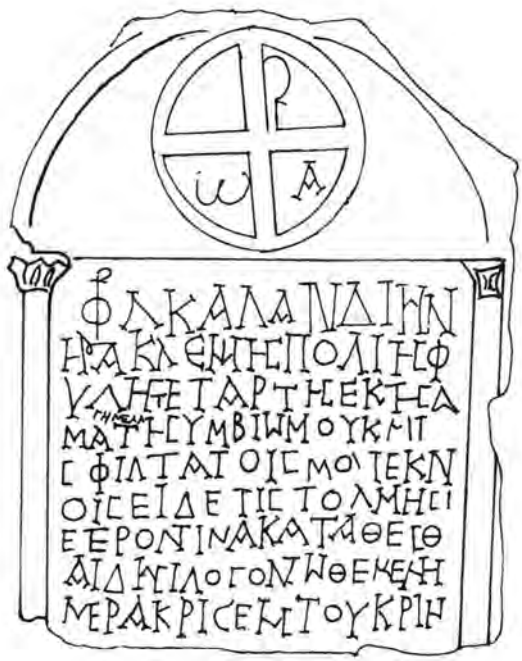
171. Héraclée. Epitaphe de Flavios Kalandiôn et de sa famille (IIIe-IVe s.) (Pl. 135 a)

Stèle de marbre, brisée dans la partie inférieure, encastrée dans la cour de l'église de Saint-Georges, vue par Mordtmann peu avant 1884. Elle s'y trouvait encore avec d'autres stèles lors de la visite de Kalinka en 1896. En revanche, Taşlıklıoğlu l'a vue dans la cour de la Compagnie d'Electricité d'Héraclée, avant de la publier en 1971. Selon la notice concernant la photographie prise par C. Mango au début des années '70, elle se trouvait alors dans le jardin sis derrière le cinématographe du Park. D'autre part, Robert a vu la pierre dans le «jardin-dépôt» d'Héraclée (s'agit-il du même jardin ?), peu avant 1972. Actuellement, elle se trouve au Musée de Rhaidestos, n° d'inv. 229.

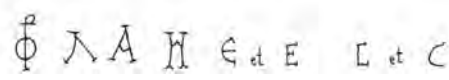
Le traitement effectué sur les lettres de la stèle pour les rendre visibles a fait que l'inscription donne l'impression d'un palimpseste sur les photographies.

Dans la partie supérieure formée en ellipse, la stèle porte la croix monogrammatique accostée d'alpha et d'oméga et inscrite dans un cercle. «56. 56» (selon Mordtmann) ; «59. 45» ; hauteur des lettres : «5-2» (selon Kalinka) ; «60. 45. 8,5» (selon Sayar).

Mordtmann, Epigraphik, pp. 225-226, n° 61 (fac-similé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 395, n° 174 z5) ; Kalinka, Antiken zu Perinth, col. 113-114, n° 11, fig. 26 (fac-similé avec dessin) ; Taşlıklıoğlu, Trakya, II, pp. 118-122, n° 7, fig. 80 (photographie) ; Robert, Bull. épigr. 1972, n° 286, p. 424 (commentaire sur la base d'une photographie prise par lui, qu'il ne publia pas) ; (Sayar, Perinthos, n° 186, photographie). Texte d'après la photographie de C. Mango, Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n° 64.352.

Φλ(άβιος) Καλανδίων
Ἡρακλεώτης πολίτης φ-
υλῆς τετάρτης ἔκτησ' ᾧ-
4. μα Γημέλλ(ᾳ) τῇ συμβίῳ μου καὶ τ[οῖ]-
ς φιλτάτοις μου τέκν-
οις· εἰ δέ τις τολμήσι
ἕτερόν τινα καταθέσθ-
8. αι δώσι λόγον τῷ Θεῷ ἐν ἡ-
μέρᾳ κρίσεως, τοῦ κρῖν-
[αι ζῶντας καὶ νεκροὺς ☩]

Notons la croix monogrammatique miniscule qui prolonge vers le haut la barre verticale de Φ (l. 1) et qui, peut-être, se répétait à la fin du texte (l. 10 restituée).

Abréviation : Φλ(άβιος) (l. 1).

Ligatures : ων (l. 1) ; ηρα, notons le ρ cursif suspendu entre les voyelles H et A ; ωτης, της (l. 2) ; ης (bis), της (l. 3) ; μην ou γην, des petites lettres intercalées au-dessus de MAT (l. 4) ; τε, ντ (l. 7) ; ωσ, ντ, ωενη (l. 8) ; με, ως (l. 9).

Leg. τολμήσει (l. 6) ; δώσει (l. 8).

L. 1. Φλ(αούιος) (Mordtmann, Homolle, Kalinka, avec accentuation différente) ; Φλ. (Taşlıklıoğlu).

L. 2/3. Ἡρακλειώτης (Taşlıklıoğlu ; Robert, qui donne Ἡρακλεώτης in Sur un tissu, p. 30, note 2) ; Φ-/υλῆς (Taşlıklıoğlu).

L. 3/4. ἔκτησα ἅμα τῇ συμβίῳ μου (Mordtmann) ; ἔκτησα (ἅ)μα τῇ συμβίῳ μου (Homolle, qui signale cependant les petites lettres) ; ἔκτησ' ἅμα Γη [μ]έλ[α] τῇ συμβίω μου (Kalinka) ; ἔκτησα Μᾶ τῇ συμβίῳ μου (Taşlıklıoğlu, qui fait des lettres MA le nom propre de la divinité orientale Mâ, voir à ce propos, in RE 14/1 (1928), col. 77-91 : A. Hartmann ; Robert, Noms indigènes, p. 527) ; Γημέλλα ? (Robert ; il remarque pourtant qu'il n'y a pas de solution pour les lettres intercalées, qu'il met à tort au-dessous de la ligne 4).

L. 5/6. τοῖς γλυκυτάτοις μου τέκνοις (Robert, sûrement par inadvertance).

L. 8. δώσει (Taşlıklıoğlu, Robert).

L. 8/10. ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως τοῦ κρίν[οντος, etc. (Mordtmann, Homolle) ; ἐν ἡμέρᾳ κρίσε[ω]ς τοῦ κριν[ομένου ?] (Kalinka, Taşlıklıoğlu) ; ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως τοῦ κρίν[οντος ζῶντας κτλ. ?] (Robert).

(Moi), Flavios Kalandiôn, citoyen d'Héraclée, de la quatrième tribu, j'ai bâti (ce tombeau) avec mon épouse Gèmella et mes très chers enfants ; et si quelqu'un ose (y) déposer un autre quelconque, il rendra des comptes à Dieu au jour du Jugement (quand il jugera les vivants et les morts).

L. 1 : Φλάβιος Καλανδίων. A côté du gentilice romain courant, *Flavius*, hellénisé en Flavios, le cognomen Kalandiôn, appartenant à la catégorie des noms relevant du calendrier (voir *infra*, n° 186 : Nouménios), se rencontre surtout pendant l'époque impériale, voir Solin - Salomies, Repertorium, p. 306, s.v. *Calendius* ; Lexicon, I, p. 242 ; II, p. 244 ; III A, p. 227, s.v. Καλανδίων. «Il se rapporte à la fête des calendes romaines introduites dans les pays grecs» : Robert, Deux poètes grecs, p. 2, note 8 ; *idem*, Bull. épigr. 1948, n° 134 (un Ἰούλιος Καλανδίων dans une épitaphe de Bulgarie) ; Gounaropoulou - Hatzopoulos, Ἐπιγραφές Βεροίας, n° 386. Kalandiôn est enregistré in Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 324-325.

L. 2/3 : Ἡρακλεώτης πολίτης φυλῆς τετάρτης. Pour ces termes voir *supra*, n° 170.

L. 3/4 : ἔκτησ' ἅμα Γημέλλα τῇ συμβίῳ μου. Le nom qui figure en petites lettres en dessus du début de la quatrième ligne peut être lu aussi Γηνέλλα ou Μηνέλλα sur la photographie de C. Mango. J'opte pour la forme plus proche de l'avis de Kalinka qui fut le premier à remarquer ces lettres et à les transcrire. Le nom Γέμελλα / Γεμέλλα d'origine latine *(Gemella)*, se rencontre à l'époque impériale bien moins que le correspondant masculin, Γέμελλος *(Gemellus)*, voir Lexicon, II, p. 92 ; III A, p. 97 ; Kanatsoulis, Propographia Macedonica, n°s 354-355, s.v. ; Γέμελλος a survécu comme nom (ἐπίθετον) dans l'Onomastique néo-hellénique.

Je ne retiendrai pas en conséquence la réticence de Robert (Bull. épigr. 1972, n° 286, p. 424) concernant le ἅμα dont le premier alpha n'est pas très visible parce qu'il n'avait pas subi le même traitement que les lettres voisines.

Pour σύμβιος (ici συμβίῳ, cf. *supra*, n° 170, 7-8), qui alterne indifféremment avec γυνὴ dans les épitaphes, voir *supra*, n° 167. Cf. la remarque intéressante de Robert au sujet de l'autre signification du masculin σύμβιος, désignant l'ami, le compagnon, le *contubernalis* des Latins (in Etudes d'Epigraphie, pp. 117-118). Voir pour le terme συμβίωσις qui va dans le même sens, *idem*, loc. cit. ; *idem*, Etudes Anatoliennes, pp. 63-64.

Quant au complément d'objet direct d' ἔκτησα, le mot λατόμιν, le tombeau, le terme funéraire local de Périnthe-Héraclée, est sous-entendu, tandis que tous les membres de la famille de Diogénès sont associés à sa construction.

L. 6/8 : εἰ δέ τις τολμήσει... καταθέσθαι. Pour cette formule, voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 166.

L. 8/10 : δώσει λόγον τῷ Θεῷ... τοῦ κρῖναι [ζῶντας καὶ νεκρούς]. Un peu plus récente que la formule ἔσται αὐτῷ πρὸς τὸν Θεὸν (voir *supra*, n° 167, 8-9), l'imprécation impliquant la notion de Jugement, également phrygienne au début, s'est répandue largement en Asie Mineure («from Philomelion to Ikonion and densely at Laodicea» : MAMA, VII, p. 42), ainsi qu'en Chypre et en Grèce (voir Ntantis, Ἀπειλητικαί ἐκφράσεις, pp. 124-125). Ses origines se situent avant le IVe siècle, mais c'est dans la première moitié de celui-ci qu'elle se rencontre plus fréquemment (voir Ramsay, Phrygia, II, p. 498 ; DACL 7 (1926), col. 676 : H. Leclercq). Selon Robert (in Hellenica XI-XII (1960), p. 407), la formule du Jugement est foncièrement chrétienne, mais aussi juive, rencontrée notamment dans les épitaphes de Nicomédie ; elle n'est pas en usage dans les épitaphes païennes. Voir les variantes pour les inscriptions chrétiennes que cite l'auteur (*ibid.*, pp. 402-408) : ἔσχει πρὸς τὸν μέλλοντα κρίνειν ζῶντας καὶ νεκρούς, καὶ νῦν καὶ ἐν τῇ κρισίμῳ ἡμέρᾳ, etc. Cf. Ep. Ti.B′ 4, 1 :... τοῦ μέλλοντος κρίνειν ζῶντας καὶ νεκρούς. Cf. *infra*, n° 174.

En ce qui concerne la restitution de la dernière ligne de notre inscription, j'opte pour l'infinitif κρῖναι à la place du participe κρίνοντος ou κρινομένου des éditeurs précédents : le participe présent du verbe actif κρίνω me semble impossible, puisque ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως τοῦ κρίνοντος risquerait de confondre le κρίνων avec l'objet même du Jugement, ce qui serait aberrant ; quant au participe passif τοῦ κρινομένου, il constituerait un pléonasme inutile. En revanche, l'infinitif de l'aoriste ou du présent, κρῖναι ou κρίνειν serait plus conforme à l'usage de cette formule qui sera incorporée dans le Symbole de la foi, le Πιστεύω ; les sept premiers articles de celui-ci furent rédigés au concile de Nicée (325) et tous les autres au concile de Constantinople (381) : ...καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος. Cf. Apoc. 1, 4 : ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος. Voir à ce propos, ΘΗΕ 11 (1967), col. 525-530, s.v. Σύμβολον Πίστεως (J. Karmiris, S.D. Lôlis).

La stèle est signalée parmi celles d'Héraclée qui portent le Chrisme, in Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 30, note 2.

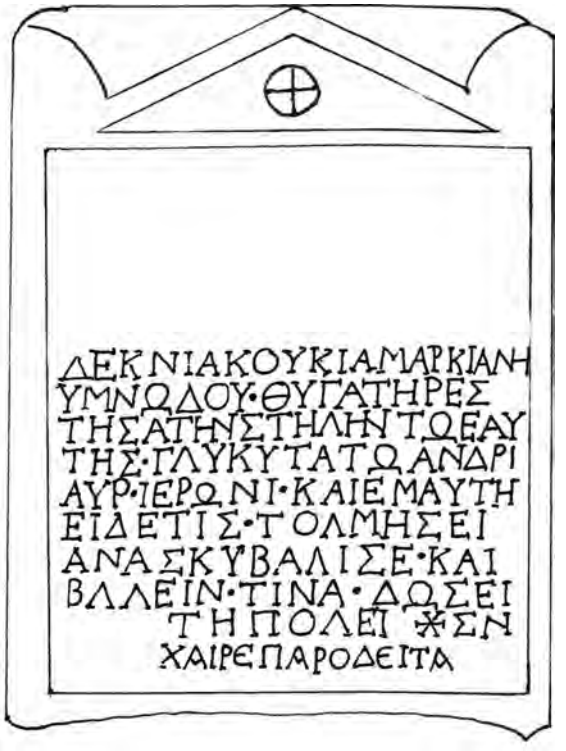
172. Héraclée. Epitaphe de Deknia Koukia Markianè et de son époux (IIIe-IVe s.) (Pl. 135 b)

Stèle de marbre blanc, à fronton portant la croix inscrite dans un cercle ; en dessous du fronton, cadre gravé englobant deux bustes, l'un d'une femme, l'autre d'un homme. Description correcte, due à Jacob Dragatsis, administrateur (Ephore) des Antiquités du Pirée et directeur du Musée Archéologique, qui avait apparemment reçu la stèle, transportée d'Héraclée au Pirée, en avril 1887 (Ἐφημερίς, 29 mai 1887, feuille n° 149, p. 3 ; voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 166 ; *infra*, n° 174). C'est sans doute le buste d'homme, mal dessiné par le copiste de Kalinka (voir *infra*, n° 174), qui avait incité le savant à y voir (avec point d'interrogation) un Hermès.

A gauche de l'homme vu de face, un compas en relief indique le métier de la personne qui est, peut-être, celui d'un mathématicien ou d'un géomètre.

La stèle fut comprise dans IG par J. Kirchner avec l'Attique comme lieu de provenance. L. Robert lui restitua sa véritable origine, en corrigeant le texte d'après Kalinka (cf. Bull. épigr. 1977, n° 423 ; *idem*, Malédictions funéraires grecques, p. 242) ; mais ne connaissant pas l'édition *princeps* de Dragatsis, il mentionna lui aussi l'Hermès avec sa qualité de psychopompe. Dimensions de la pierre : 79, 5. 53. 12, 5. Dimensions de l'inscription : 32, 4. 45, 3 ; hauteur des lettres : *ca* 2, 4. La stèle se trouve toujours au Musée Archéologique du Pirée (n° d'inv. 1355), où je l'ai examinée en février 1999.

J. Dragatsis. Ἐπιγραφαί Ἡρακλείας τῆς Προποντίδος ἀνέκδοτοι, Ἐφημερίς, 8 mai 1887, feuille n° 128, p. 3 (en majuscules typographiques) ; Kalinka, Thrakien, col. 200-201, n° 161 (fac-similé) ; Kirchner, in IG², III B, n° 13221 (d'après estampage) ; Robert, Hellenica, pp. 39-40 ; (Sayar, Perinthos, n° 158, photographie). Texte d'après la photographie appartenant au Musée Archéologique du Pirée.

Δεκνία Κουκία Μαρκιανὴ
ὑμνῳδοῦ θυγάτηρ ἔσ-
τησα τὴν στήλην τῷ ἑαυ-
4. τῆς γλυκυτάτῳ ἀνδρὶ
Αὐρ(ηλίῳ) Ἱέρωνι καὶ ἐμαυτῇ·
εἰ δέ τις τολμήσει
ἀνασκυβαλίσε καὶ
8. βαλεῖν τινα δώσει
τῇ πόλει (δηνάρια) σν'·
χαῖρε παροδεῖτα

Signe d'abréviation : le point, Αὐρ. (=ηλίῳ) (l. 5), qui sert partout ailleurs pour séparer les mots, cf. Oikonomides, Abbreviations, p. 33.

Abréviation : ⁂ = δηνάριον/α (l. 9).

Ligatures : νη (l. 1) ; ην, bis (l. 3). Confusion graphique : Λ pour A, βλεῖν (l. 8).

Leg. ἀνασκυβαλίσαι (l. 7) ; παροδῖτα (l. 10).

L. 1. Δέκμα... Μαρκιαν[οῦ (Kalinka) ; Μαρκία (Kirchner).

L. 2. Ὑμνώδου (Kirchner).

L. 3/4. ἑα[υ]τ[ῆς (Kirchner).

L. 5. ἐμυτῇ (Kirchner).

L. 8. ΒΛΑΒΙΝ ΤΙΝΑ (Dragatsis).

L. 10. Ἀρεοπάγο[υ] οἱ τα(μίαι) (Kirchner).

(Moi), Deknia Koukia Markianè, fille d'hymnode, j'ai élevé la stèle pour mon très cher époux Aurèlios Hiérôn et moi-même ; et si quelqu'un ose retourner (les ossements) comme du rébut et (y) mettre un autre, il donnera à la ville deux cent cinquante deniers ; salut à toi, passant.

L. 1 : Δεκνία Κουκία Μαρκιανή. Cette femme appartenait, paraît-il, aux couches supérieures de la société, si l'on admet avec Marucchi (Christian Epigraphy, p. 5) que ces femmes ont repris pendant le IIIe et le IVe siècles l'usage d'un prénom qui avait reculé auparavant. Nous avons donc ici les trois noms qui définissaient d'ordinaire le citoyen romain, à savoir le *praenomen*, le *nomen gentilicium* et le *cognomen*. Δεκνία est le prénom féminin correspondant au masculin transcrit du latin, Δέκνιος *(Decnius)*, pour lequel Solin - Salomies, Repertorium, p. 67, renvoient à l'édition des IG de notre stèle.

Quant au nom de Κουκία, transcrit du gentilice latin *Cucia*, il est apparemment une autre variante de Κοκκεία, qui figure sur un autel funéraire d'Edessa (IIe-IIIe s.), voir Tataki, Macedonian Edessa, n° 170 ; *eadem*, Nomina, p. 107 ; *eadem*, Macedonians abroad, n° 40, p. 183. Cf. le correspondant masculin *Cocceius/Cocceii*, in Solin - Salomies, Repertorium, p. 58 ; les auteurs renvoient à notre épitaphe, p. 64, s.v. *Cucius* ; Sartre, Citoyenneté romaine, p. 244 ; Tataki, Macedonian Edessa, p. 86.

Enfin, le surnom Μαρκιανὴ est le correspondant du masculin transcrit du latin *Marcianus*, qui se rencontre soit comme gentilice soit comme surnom selon les cas, voir Solin - Salomies, *ibid.*, pp. 112, 358.

L. 2 : ὑμνῳδοῦ θυγάτηρ. Le père de Deknia Koukia Markianè fut un hymnôdos, à savoir un membre des ὑμνῳδοί, corporation des chantres de l'époque romaine, attestée dans plusieurs villes dont Périnthe même, Mytilène, Thyateira, Dionysopolis, Hypaipa, liée particulièrement au culte des empereurs ; voir in RE, Suppl. 8 (1940), col. 279-282 (L. Ziehen) ; là-dessus, Robert in Opera Minora V (1989), p. 244 ; *idem*, Bull. épigr. 1941, n° 9, p. 233. L'intérêt est que de par son métier, le père de Deknia devait être un païen, tandis que sa fille et son gendre étaient manifestement chrétiens.

L. 2/3 : ἔστησα τὴν στήλην. La stèle funéraire mentionnée ici ne remplace pas le λατόμιον qui est sous-entendu plus bas, voir l. 6/8. Cf. *infra*, n° 183, où les deux termes funèbres figurent sur la même épitaphe.

L. 5 : Αὐρηλίῳ Ἱέρωνι. Pour Aurèlios, voir *supra*, n°s 168, 170. Pour le nom de l'Antiquité classique Ἱέρων, voir Lexicon, I, pp. 232-233 ; II, pp. 233-234 ; III A, p. 217, s.v.

L. 6/9 : εἰ δέ τις τολμήσει ἀνασκυβαλίσαι... δώσει τῇ πόλει (δηνάρια) σν'. Dans cette amende funéraire pour la violation du tombeau, le mot λατόμι(ο)ν est bien sûr le complément d'objet direct sous-entendu de l'infinitif ἀνασκυβαλίσαι et il est aussi sous-entendu comme le lieu où pourrait être déposé le corps d'un autre défunt (βαλεῖν τινα).

Quant à la somme de l'amende qui serait versée dans ce cas à la caisse de la ville (voir *supra*, n° 170), elle se situe même au-dessous de la norme qui commence à peu près à 500 deniers (voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 166). Cf. en revanche, les montants exagérément élevés ailleurs, *supra*, n°s 166 (Inscriptions IV) et 170.

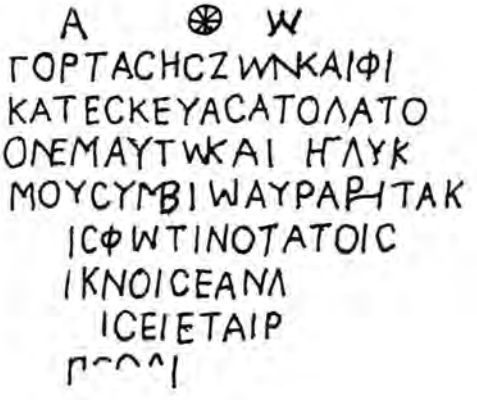
L. 10 : Χαῖρε παροδῖτα. Voir à ce propos, n°s 170, 173, 176, 181.

En ce qui concerne les bustes en relief d'homme et de femme sur la stèle, ils représenteraient Deknia et son mari, selon la coutume courante dans l'Antiquité.

173. Héraclée. Epitaphe de Héortasès (IIIe-IVe s.)

Stèle (?) brisée en bas, portant inscription copiée à Héraclée et envoyée à S. Aristarchis, à Constantinople. Au-dessus du texte, le chrisme accosté d'alpha et d'oméga.

Aristarchis, Περί τινων ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν I, p. 265, n° 7 (fac-similé) ; (Dumont, Inscriptions et monuments figurés, p. 148, n° 72) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, pp. 380-381, n° 72) ; (Sayar, Perinthos, n° 151).

Ἑορτάσης ζῶν καὶ φρ[ονῶν]
κατεσκεύασα τὸ λατό[μι]-
ον ἐμαυτῷ καὶ [τ]ῇ γλυκ[υτάτῃ]
μου συμβίῳ Αὐρ(ηλίᾳ) Ἀρήτᾳ κ[αὶ]
[το]ῖς φωτινοτάτοις [μου]
[τ]έκνοις· ἐὰν δ[έ τις]
[τολμ]ήσει ἕταιρ[ον θέσθαι]
[π]τῶμ[α δώσει τῇ πόλει ?]
[ж --· χαίρετε παροδῖται]

Abréviations : Αὐρ(ηλίᾳ) (l. 4) ; ж = δηνάριον/α (l. 9, restituée).
Ligatures : ωνκ (l. 1) ; νε, ωκ, ηγ (l. 3) ; μβ, ρη (l. 4).
Leg. φωτεινοτάτοις (l. 5) ; ἕτερον (l. 7).

L. 1. [Γ]ορτάσης (Aristarchis, Dumont).

L. 2/3. τὸ λατομ[εῖ]ον (Aristarchis, Dumont in Inscriptions et monuments figurés).

L. 8/9. [δώσει τῇ Πόλει δηνάρια ,βφ] (Aristarchis, sur la base d'une inscription de Rome).

(Moi), Héortasès, vivant et sain d'esprit, je construisis le tombeau pour moi-même et ma très chère épouse Aurèlia Arèta et mes très lumineux enfants ; et si quelqu'un ose déposer un autre cadavre (il donnera à la ville... (tant) deniers ; salut à vous, passants).

L. 1 : Ἑορτάσης. C'est la forme démotique du nom grec Ἑορτάσιος, qui se rencontre couramment à l'époque impériale. Voir Lexicon, III A, p. 143, s.v. Ἑορτάσιος (de Catane en Sicile, IIIe-Ve s.). On trouve le nom Ἑόρτιος, qui est proche d'Ἑορτάσιος, déjà au VIe s. avant J. Chr., à Athènes (Lexicon, II, p. 143, s.v.), mais aussi vers 240 de notre ère (voir Robert, Bull. épigr. 1934, p. 219). Un Héortasios, chrétien d'origine syrienne, fut cocher à Rome, ayant appartenu à la faction des Verts durant toute sa carrière comme il est dit dans son épitaphe ; voir à ce propos Feissel, Rome, pp. 353-357 ; cf. SEG 32 (1982), n° 1065.

Pour les formes en -ιος/ις/ης des noms propres, voir plusieurs exemples dans notre recueil, Asdracha, Inscriptions II, n° 64, p. 262 ; IV, n°s 136, 141, 163. Le nom Ἑορτάσιος est enregistré in Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 316-317 ; l'auteur, omettant l'*editio princeps* d'Aristarchis qui comprend le fac-similé de l'inscription avec le chrisme, ne signale pas qu'il s'agit d'une épitaphe chrétienne de l'époque impériale.

L. 1 : ζῶν καὶ φρονῶν. Sur cette formule, voir *infra*, n° 174.

L. 3/4 : καὶ τῇ ... συμβίῳ Αὐρηλίᾳ Ἀρήτᾳ. Pour σύμβιος, voir les références *supra*, n° 167 ; cf. n°s 171, 174, 179, e.a. Pour Αὐρηλία, nom transcrit du gentilice romain *Aurelia*, cf. n°s 168, 170, 179, e.a.

— Ἀρήτᾳ. Une autre variante du nom féminin grec Ἀρήτη / Ἀρέτη / Ἀρέτα, qui se rencontre depuis Homère (Ἀρήτη, reine des Phaiakes, voir Od. η 54, 142, 146 ; ν 66 e.a.) jusqu'à l'époque impériale et dont le correspondant masculin Ἀρέτας renvoie au nom fameux Ἀρέθας de l'époque mésobyzantine. Voir aussi les Macédoniens Ἀρέτης et Ἄρετις en 331 et 334 avant J. Chr. respectivement, in Tataki, Macedonians abroad, n°s 258-259, p. 260. Cf. Robert, Bull. épigr. 1962, n° 100 (Ἀρέτα, femme thrace esclave à Athènes) ; *ibid.*, 1972, n° 261 (Ἀρήτη) ; SEG 11 (1954), n° 142 (Ἀρέτη, Ve s. après J. Chr., restitution, inscription de Corinthe) ; *ibid.*, 12 (1955), n° 195 (Ἀρέτη, femme de Milètos à Athènes, Ier s. après J. Chr.) ; Lexicon, I, p. 57, s.v. Ἀρέτη ; ibid., II, p. 50, s.v. Ἀρέτα (Κοκκηΐα Ἀρέτα, IIe s., voir *supra*, n° 172), Ἀρέτη, Ἀρήτη ; *ibid.*, III A, pp. 53-54, s.v. Ἀρέτα (VIIe s. avant J. Chr., entre autres), Ἀρέτη (époque impériale). Voir SEG 26 (1976-1977), n° 770, qui renvoie au commentaire de G. Mihailov sur les phénomènes phonétiques et morphologiques ainsi que sur l'accentuation d'une série de noms, dont Ἀρέτη.

L. 4/6 : καὶ τοῖς φωτεινοτάτοις μου τέκνοις. Cette épithète surprenante et affectueuse en même temps constitue peut-être une indication supplémentaire du caractère chrétien de l'inscription. Ces enfants qui sont toute lumière font penser à l'identification du Christ avec la lumière du monde et de la vie, cf. Jean, 8, 12-13 : ἐγώ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου· ὁ ἀκολουθῶν ἐμοὶ οὐ μὴ περιπατήσῃ ἐν τῇ σκοτίᾳ, ἀλλ' ἕξει τὸ φῶς τῆς ζωῆς.

L. 6/9 : ἐὰν δέ τις... [δηνάρια...]. Je restitue la formule pécuniaire selon d'autres exemples des épitaphes d'Héraclée examinées dans ce recueil, voir n°s 168, 170, 172 et *passim*. A la place de τῇ πόλει on pourrait restituer τῷ ταμείῳ καὶ τῇ πόλει ou autres bénéficiaires, cf. n°s 179, 181, e.a.

— πτῶμα. Pour ce mot qui se laisse déviner par les restes des lettres, voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 166.

L. 9 : [χαίρετε παροδῖται]. La fréquence avec laquelle cette formule se répète sur les stèles d'Héraclée rend acceptable la restitution proposée pour la fin de la ligne, cf. n°s 172, 174, 176, 179-182.

174. Héraclée. Epitaphe de Flavios Diogénès et de sa famille (fin IIIe-IVe s.) (Pl. 136 α)

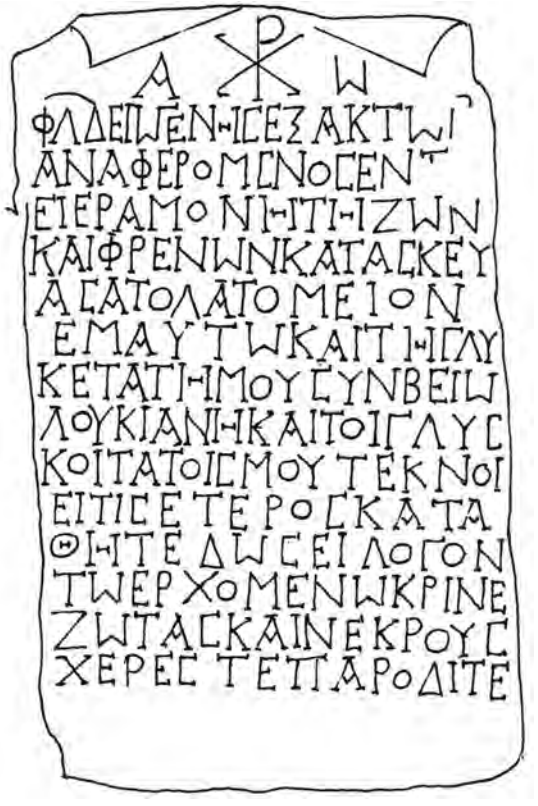
Stèle de marbre à fronton schématique portant au milieu le chrisme, accosté d'alpha et d'oméga. Transportée par bateau d'Héraclée au Pirée avec d'autres stèles dont celles des n°s 179 et 188, elle entra

au Musée Archéologique du Pirée fin 1887/début 1888. Elle fut éditée premièrement par Jacob Dragatsis, administrateur (Ephore) des Antiquités du Pirée et directeur du Musée, dans le journal quotidien d'Athènes Ἐφημερίς (1873-1900, éditeur et directeur D. Koromilas) ; reprise telle quelle in Berliner Philologische Wochenschrift, peu après. Kalinka, sans connaître les éditions précédentes, l'a publiée en 1926 sur la base d'une copie qu'il avait achetée avec beaucoup d'autres d'Apostolos Constantin, boulanger d'Héraclée, lors de son passage dans cette ville en 1896 (voir Thrakien, col. 193). La pierre a été signalée encore au Musée du Pirée avant 1938 par Wilhelm, Zur Syntax des Griechischen, p. 127.

Enfin Robert, en parlant des photographies des stèles de Périnthe-Héraclée au Musée du Pirée qu'il espérait obtenir pour les publier, mentionna un estampage de la stèle de Diogénès qu'il avait utilisé (voir in Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 33 et note 4 ; p. 34, note 2 ; p. 36). Il précisait en outre qu'il n'avait pas pu voir la publication de Dragatsis dans l'Ephèméris.

La stèle en question se trouve toujours au Musée Archéologique du Pirée (n° d'inv. 1601), où j'ai pu l'examiner le 29 septembre 1998. Dimensions : 58, 2. 33, 3. 15 : hauteur des lettres : *ca* 2, 6.

J. Dragatsis, Ἐπιγραφαί ἐξ Ἡρακλείας τῆς Προποντίδος, Ἐφημερίς, 15 janvier 1888, feuille n° 15, p. 3, en majuscules typographiques ; (Berl. Philol. Woch., année 8, n° 14, 7 avril 1888, col. 418, en miniscules sans accentuation, en recopiant Dragatsis) ; Kalinka, Thrakien, col. 205-206, n° 168 (fac-similé) ; (Sayar, Perinthos, n° 185, photographie). Texte d'après la photographie appartenant au Musée Archéologique du Pirée.

Φλ(άβιος) Δειωγένης ἐξάκτωρ
ἀναφερόμενος ἐν τ̣[ῇ]
εἱερᾷ μονήτῃ, ζῶν
καὶ φρενῶν, κατασκεύ-
ασα τὸ λατόμειον
ἐμαυτῷ καὶ τῇ γλυ-
κετάτῃ μου συνβείῳ
Λουκιανῇ καὶ τοῖ(ς) γλυ<ς>-
κοιτάτοις μου τέκνοι(ς)·
εἴ τις ἕτερος κατά-
θητε δώσει λόγον
τῷ ἐρχομένῳ κρῖνε
ζῶ(ν)τας καὶ νεκρούς·
χέρεστε παροδῖτε

Ecriture très soignée, lettres très hautes et régulières. Notons le O, plus petit que les autres lettres, cf. *infra*, n°s 179 et 188.

Signe d'abréviation horizontal : ⌒ une courbe, sur $\widehat{\Phi\Lambda}$(=άβιος) (l. 1).

Ligatures : ωγ, νη (l. 1).

Leg. Διογένης (l. 1) ; ἀναφερόμενος, notons l'absence de la barre médiane du deuxième E (l. 2) ; ἱερᾷ (l. 3) ; φρονῶν (l. 4) ; λατόμιον (l. 5) ; γλυκυτάτῃ (l. 6/7) ; συμβίῳ (l. 7) ; γλυκυτάτοις (l. 8/9); le Ⲥ est à supprimer, ayant été gravé à cet endroit par erreur du lapicide, au lieu d'être mis après TOI de la même ligne ou à la fin de la ligne 9, terminant le mot τέκνοις ; κατάθηται (l. 10/11) ; κρῖναι (l. 12) ; χαίρετε παροδῖται (l. 14). Je ne corrige pas le manque de l'augment à l'aoriste κατασκεύασα (l. 4), puisque probablement il dénote un fait de la langue parlée à cette époque.

L. 1. εξ Ακτω... (Dragatsis, Berl. Philol. Woch.).

L. 2/3. αναφερομενος εν τη / ειερα μονη τη (Dragatsis, Berl. Philol. Woch) ; ἀναφερόμ[ε]νος (Kalinka).

L. 6. \ fissure de la pierre ? (Kalinka).

L. 6/7. γλυκε(σ?)τάτη (Kalinka).

L. 8/9. τοις γλυε/κοιτατοις μου τεκνοις (Dragatsis, Berl. Philol. Woch.) ; τοῖ(ς) γλυ- -ς/κοιτάτοις μου τέκνοι- (Kalinka).

L. 10/11. καταθῆτε (Kalinka).

L. 14. χέρετε (Dragatsis, Berl. Philol. Woch.).

(Moi), Flavios Diogénès exaktôr, servant à la sacra moneta, vivant et sain d'esprit, je construisis le tombeau pour moi-même et ma très chère épouse Loukianè et mes très chers enfants ; si quelqu'un d'autre (y) dépose (un autre), il rendra des comptes à Celui qui vient juger les vivants et les morts ; salut à vous, passants.

L. 1 : Φλάβιος Διογένης. Le nom transcrit Flavios, du gentilice latin *Flavius*, figure ici à côté du nom purement grec Diogénès. Ce phénomène courant doit remonter aux siècles précédents où les populations locales adoptèrent des noms romains, essayant d'accéder à l'univers des conquérants (cf. Cabanes, Noms latins, pp. 93-95).

L. 1/3 : ἐξάκτωρ ἀναφερόμενος ἐν τῇ ἱερᾷ μονήτῃ. Fonctionnaire à la Monnaie impériale, homme libre, Flavios Diogénès devait prolonger à cette époque l'une des fonctions de l'*exactor* romain. Celle-ci consistait en la surveillance et en la distribution du matériel de monnayage – or, argent, plomb – aux différents ateliers monétaires du ressort de cet officier impérial.

Héraclée est considérée comme l'une des cités où avait lieu la frappe de la monnaie impériale *(Moneta Publica)*, pourtant de moindre importance en comparaison avec d'autres villes, telles que Thessalonique, Cyzique, Antioche, Nicomédie, etc. Inaugurée sous Dioclétien, la fabrication des monnaies à Héraclée se pratiquait dans deux ou cinq ateliers monétaires *(officinae)*, qui approvisionnaient systématiquement les provinces balkaniques du Nord-Est. Elle continua d'exister jusqu'à la fin du règne de Léon Ier (474), mais déclina fortement à partir de la consécration de Constantinople comme capitale en mai 330 : onze *officinae*, soumises comme toutes les autres à la juridiction du *comes sacrarum largitionum*, y étaient en fonction.

Quant à d'autres catégories des *exactores*, ils ne semblent pas être des percepteurs d'impôts comme le sont les *susceptores*, οἱ ὑποδέκται. L'exaktôr, en ce domaine, ne fait que requisitionner les dettes fiscales, toujours en argent, puisque l'impôt en nature se transformait, en cas de retard d'acquittement, en dettes monétaires.

Voir à ce sujet, P.V. Hill - J.P.C. Kent - R.A.G. Carson, Late Roman Bronze Coinage, A.D. 324-498, Londres 1965, pp. 22-23, 83 sq. ; The Roman Imperial Coinage, ed. R.A.G. Carson et alii : VII (1966), pp. 532-540 et sq. (P. Bruun) ; VIII (1981), pp. 95, 426-428 et sq. (J.P.C. Kent) ; X (1994), pp. 38-39 (J.P.C. Kent) ; Hendy, Monetary Economy, pp. 371-394.

Voir surtout l'article très important et toujours valable de M. Rostovčev (Rostowzew) et d'O. Seeck in RE 4 (1931), col. 1540-1547, s.v. Exactor. Cf. Dölger, Finanzverwaltung, pp. 67-68 ; Robert, Etudes d'Epigraphie, p. 114, note 3 ; 116 et note 3 avec bibliographie ; *idem*, in Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 33 et note 4 ; p. 34, note 2 ; p. 36.

Sur l'ἐξάκτωρ à l'époque mésobyzantine, où il apparaît avec des activités et titulature de juriste, cumulées avec des charges fiscales, voir Oikonomidès, Listes, pp. 325-326 ; *idem*, Organisation administrative, p. 134, note 54 ; Laurent, Corpus II, nos 910, 911 (XIe s.) ; Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals, 1, no 76. 1 (XIe s.) ; 2, no 42. 1 (XIe s.) ; 3, nos 39. 20 (XIe s.), 86. 34 (XIe s.).

L. 3/4 : ζῶν καὶ φρονῶν. Il faut restituer ainsi cette formule où l'erreur φρενῶν apparaît souvent par confusion avec le verbe φρενόω (φρήν). Φρονῶν se prononcerait-il φρενῶν à cette époque ? (: Liddell - Scott, s.v. φρεν-όω) ; cf. SEG 28 (1978), no 1091 (IIIe s.) : φρένιμοι πραπίσσιν. De toute façon, l'expression ζῶν καὶ φρονῶν remonte au moins au IVe siècle avant J. Chr. et se trouve en usage largement dans les épitaphes tant païennes que chrétiennes plus tard. Cf. Robert, Contributions, pp. 221-222 ; *idem*, Bull. épigr. 1965, no 67 (stèle antique provenant plutôt de Bithynie). Cf. nos 173, 179, 181, 188 de notre recueil.

L. 5 : λατόμιον. Voir les nos précédents.

L. 7 : συνβείῳ (συμβίῳ). Voir *supra*, nos 167, 171. Cf. Apostolopoulos, La langue du roman byzantin, p. 22.

L. 8 : Λουκιανῇ. Ce correspondant féminin du nom masculin Λουκιανός, transcrit du latin (Solin - Salomies, Repertorium, p. 353, s.v. *Luc(c)eianus, Luccianus*), se rencontre dans un certain nombre d'inscriptions impériales, dont celle d'Edessa, relative à un acte d'affranchissement au IIIe siècle, voir SEG 12 (1955), no 315, 4. Cf. Tataki, Macedonian Edessa, p. 94 (Λουκιανή, enregistrée parmi les *cognomina* des Ier-IIIe siècles, transcrits du latin). Cf. une autre Λουκιανὴ sur l'une de nos stèles, Asdracha, Inscriptions IV, no 165, 5/6.

L. 10/11 : εἴ τις ἕτερος κατάθηται. Dans la plupart des stèles d'Héraclée, le verbe κατατίθεμαι, au sens actif antique, figure à l'infinitif καταθέσθαι, voir Asdracha, Inscriptions, IV, no 166, 5/6. Cf. *supra*, nos 170, 10 ; 171, 7/8, e.a.

L. 11/13 : δώσει λόγον τῷ ἐρχομένῳ κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς. Encore une variante de la formule chrétienne du Jugement, pour laquelle voir *supra*, no 171.

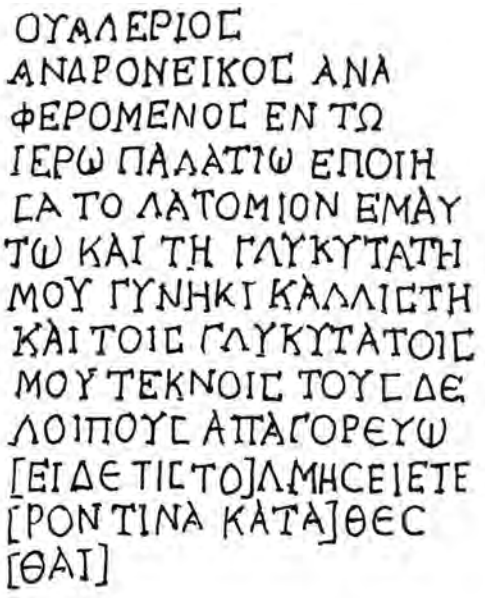
L. 14 : χαίρετε παροδῖται. Cf. *supra*, nos 170, 17 ; 172, 10, où la formule est au singulier ; nos 173, 176, 181.

175. Héraclée. Epitaphe de Valérios Andronikos (fin IIIe-milieu Ve s.)

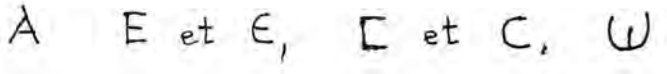
Stèle funéraire brisée en bas, transportée par bateau d'Héraclée au Pirée, en avril 1887, et entrée au Musée Archéologique par les soins de son directeur d'alors et administrateur (Ephore) des Antiquités du Pirée, Jacob Dragatsis. Deux ans après l'*editio princeps* de Dragatsis dans l'Ἐφημερίς, avec lieu d'origine l'Héraclée de Propontide, G. Doublet a republié la stèle avec deux autres du même lot dans BCH, en citant Dragatsis en grec, mais en les attribuant à l'Héraclée Pontique. La stèle fut considérée comme inédite et comme attique in IG, tandis que F.K. Dörner, Inschriften und Denkmäler aus Bithynien (Berlin 1941, no 86 ; cf. Robert, Notes et discussions, p. 180), renvoyant à G. Doublet, a cité comme lieu de son origine l'Héraclée du Pont.

Enfin Robert, corrigeant les deux attributions fausses, l'a reprise deux fois, en la restituant à sa provenance vraie, l'Héraclée de Thrace. Seulement, n'ayant pas lu Dragatsis dans Ἐφημερίς, il n'a pas connu l'*editio princeps* de l'inscription, qu'il avait cru transmise par un «informateur» (Etudes d'Epigraphie, p. 114 ; cf. *idem*, in Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 33, note 2 ; *idem*, Malédictions funéraires grecques, p. 242). Dimensions : «52. 49. 3» ; hauteur des lettres : «3, 4» (selon Kirchner). On ignore l'endroit actuel où elle se trouve.

J. Dragatsis, Μία ἔτι ἐξ Ἡρακλείας τῆς Προποντίδος ἐπιγραφὴ ἀνέκδοτος, Ἐφημερίς, 29 mai 1887, feuille no 149, p. 3 (en majuscules typographiques) ; (G. Doublet, in BCH 13 (1889), pp. 318-319, no 28) ; Robert, Etudes d'Epigraphie, p. 113, no 28 = Opera Minora II (1969), p. 1192 ; J. Kirchner, in IG^2, III B (1940), no 13. 218 (d'après estampage) ; Robert, Hellenica, p. 38 = Opera Minora, III (1969), p. 1404 ; (Sayar, Perinthos, no 188). Texte d'après Dragatsis, sauf la restitution des lignes 13/14, due à nous. Dessin des lettres d'après Kirchner.

Οὐαλέριος
Ἀνδρόνεικος ἀνα-
φερόμενος ἐν τῷ
4. ἱερῷ παλατίῳ ἐποίη-
σα τὸ λατόμιον ἐμαυ-
τῷ καὶ τῇ γλυκυτάτῃ
μου γυναικὶ Καλλίστῃ
8. καὶ τοῖς γλυκυτάτοις
μου τέκνοις, τοὺς δὲ
λοιποὺς ἀπαγορεύω·
[εἰ δέ τις το]λμήσει ἕτε-
12. [ρόν τινα κατα]θέσ-
[θαι δώσει τῇ πόλει (?) προστίμου
ἀσήμου [ou ἀργύρου] λίτρας --- (?)]

Leg. Ἀνδρόνικος (l. 2) ; γυναικὶ (l. 7), voir *infra*, n° 181, 6.

L. 4/5. ἐποιήσατο λατόμιον (Kirchner ; Robert in Hellenica, p. 38 ; le même auteur transcrit ἐποίησα τὸ λατόμιον in Etudes d'epigraphie, p. 113).

L. 12. [ρον ---] λ̣θει̣- (Kirchner, Robert in Hellenica, p. 38).

L. 13/14. Pas de restitution chez Dragatsis, Kirchner, Robert.

(Moi), Valérios Andronikos, servant au Palais Sacré, j'ai fait le tombeau pour moi-même et ma très chère femme Kallistè et mes très chers enfants, et j'interdis (la déposition) de tous les autres ; et si quelqu'un ose déposer un autre [il donnera à la cité (?) en guise d'amende tant livres d'argent (?)].

L. 1/2 : Οὐαλέριος Ἀνδρόνικος. Notons la coexistence du nom transcrit du gentilice romain *Valerius* avec le nom grec Andronikos, largement répandu pendant toute l'époque byzantine, notamment à l'époque des Paléologue dans la famille impériale. Malgré cela, la qualification de l'épitaphe comme «impériale byzantine» (: Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 302-303) doit être corrigée en «impériale chrétienne ou protobyzantine». D'autres Οὐαλέριοι figurent sur les épitaphes d'Edessa (IIIe s.), voir Tataki, Macedonian Edessa, n°s 232-233 ; *ibid.*, p. 97. Cf. Cabanes, Noms latins, pp. 100-101.

L. 2/4 : ἀναφερόμενος ἐν τῷ ἱερῷ παλατίῳ. Par analogie à Flavios Diogénès, ἀναφερόμενος ἐν τῇ ἱερᾷ μονήτῃ (voir *supra*, n° 174, 2/3), servant dans l'un des ateliers monétaires d'Héraclée, Valérios Andronikos est un fonctionnaire affecté dans quelque service du palais impérial d'Héraclée. Ce palais fut l'un de ceux dont les empereurs disposaient pour leurs séjours extra-urbains ou suburbains. On connaît son existence pendant l'époque du Bas-Empire, au moins jusqu'avant 450 (Expositio totius mundi et Gentium, éd. J. Rougé, § 50, p. 186 ; cf. p. 287). Voir Dagron, Une capitale, p. 97 ; cf. Robert in Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 33.

L. 4/5 : ἐποίησα τὸ λατόμιον. Sur λατόμιον, terme particulier à Périnthe-Héraclée qui ne se rencontre pas ailleurs, paraît-il, voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 165 ; ci-dessus, n°s 167, 169-170, 173 et *passim*.

L. 7 : Καλλίστη. Ce nom purement grec se rencontre surtout pendant l'époque impériale dans des inscriptions païennes, dont celle d'Athènes où il sert d'épithète à Artemis, voir Oliver, Inscriptions, n° 42, 6 (IIe s.). Voir Lexicon, I, p. 248 ; II, p. 251 ; III A, p. 233, s.v. : on y signale une Kallistè dans une épitaphe chrétienne (= Feissel, Inscriptions du Péloponnèse, p. 365, n° 63).

Dans le martyrologe, on indique l'une des premières martyres de la foi au nom de Καλλίστη, que l'Eglise commémore le Ier septembre, voir Syn. CP, col. 4 : τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἡ μνήμη τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἀγαθοκλείας, Καλλίστης, Ἑρμογένους καὶ Εὐόδου. Selon le Συναξαριστής, I, p. 5, Euodos, Hermogénès et Kallistè étaient frères et sœur Grecs et, devenus chrétiens, reçurent la mort par l'épée, à l'époque des Apôtres : Κάλλιστον ὄντως εὗρε Καλλίστη τέλος, / σὺν τοῖς καλοῖς τιμηθεῖσα διττοῖς συγγόνοις ; cf. Eustratiadis, Ἁγιολόγιον, p. 148.

L. 9/10 : τοὺς δὲ λοιποὺς ἀπαγορεύω. Cette formule est aussi caractéristique de la région de Périnthe-Héraclée ainsi que de Cyzique, à savoir des deux côtes de la Propontide (cf. Robert, Etudes d'Epigraphie, p. 116 = Opera Minora II (1969), pp. 1195-1196 ; *idem*, Hellenica, p. 39 = Opera Minora III (1969), p. 1405).

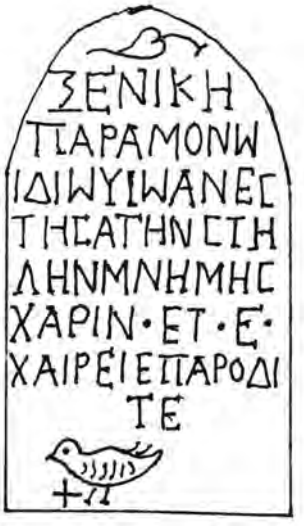
L. 11/13 : [εἰ δέ τις ... κατα]θέσθαι. Sur cette formule, voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 166 ; *supra*, n°s 170-171, 174 ; *infra*, *passim*.

L. 13/14 : [δώσει τῇ πόλει... λί(τρας) --- (?)]. La restitution est permise ici par analogie avec de nombreux exemples d'épitaphes d'Héraclée, datées approximativement des mêmes siècles (voir *infra*, n°s 179-182, 188). Selon Robert (Hellenica III (1946), pp. 106-107), la fixation de l'amende par le poids, en livres, est caractéristique du IVe et du Ve siècles.

176. Héraclée. Epitaphe de Paramonos (IIIe-IVe s.)

Stèle de marbre arrondie dans la partie supérieure, portant en haut une feuille, élément décoratif ici, en bas le symbole chrétien de l'oiseau qui penche sur une petite croix, les deux figures gravées. Kalinka la vit dans la maison d'Apostolos Constantin lors de son séjour à Héraclée en 1896 (cf. *supra*, n° 169). «45. 25. 8» ; hauteur des lettres : «3, 5» (selon Kalinka).

Kalinka, Thrakien, col. 184-185, n° 135, fig. 25 (fac-similé) ; (Sayar, Perinthos, n° 143).

Ξενικὴ
Παραμόνῳ
ἰδίῳ υἱῷ ἀνέσ-
4. τησα τὴν στή-
λην μνήμης
χάριν· ἐτ(ῶν) ε'·
χαίρετε παροδῖ-
8. τε

Leg. παροδῖται (l. 7/8).

L. 7. χαίρε[τ]ε (Kalinka).

Xénikè à Paramonos, son propre fils, j'ai élevé la stèle, à sa mémoire ; (il avait) cinq ans ; salut à vous, passants.

L. 1 : Ξενική. On trouve plutôt le correspondant masculin de ce nom appartenant à la catégorie des noms adjectivés, qui se terminent en -ικός, -ική. Très nombreux à l'époque impériale, ils sont dérivés des noms de fonctions, de métiers, de qualités, d'ethniques, de cultes, etc. Selon Robert (Deux poètes grecs, pp. 1-2), Ξενικὸς fait partie du groupe de ceux qui suggèrent une situation, apparemment ici celle d'étranger. L'auteur cite une série de noms comparables, comme Ἐμπορικός, Μουσικός, Ναυκληρικός - Ναυκληρική, Σκηνικός, Ἐλευθερικός, Ἀττικός, Ἀχαϊκός, Ἰωνικός, etc. ; cf. SEG 27 (1977), n° 1272 ; Lexicon, II, p. 344 (IIe-IIIe s.), s.v. Ξενικός.

L. 2 : Παραμόνῳ. Pour ce nom grec, considéré comme l'un des plus fréquents aux Ier-IIIe siècles, voir Kanatsoulis, Prosopographia Macedonica, n°s 1114-1131 ; Tataki, Macedonian Edessa, n°s 250-253 et p. 106 (époque impériale, exemples païens) ; *eadem*, Macedonians abroad, p. 172 ; Gounaropoulou - Hatzopoulos, Ἐπιγραφές Βεροίας, n°s 137, 211, 296-297, 332 et *passim* (époque impériale, exemples païens). Le nom a été catalogué in Loukopoulou (La Thrace Propontique, pp. 334-335) et l'inscription classée avec raison comme impériale chrétienne.

Dans le martyrologe de l'Eglise, on commémore le 27 novembre le saint-martyr Paramonos et ses 370 compagnons, mis à mort sous Decius (249-251) dans la région de Visaltia, en Macédoine. Paramonos fut enterré sur les lieux mêmes, près de θῆκαι de ceux qui ont subi le martyre avec lui. Voir Syn. CP, 27 nov., col. 260-261.

Cf. le correspondant féminin Παραμόνα, à propos du passage du latin au grec, in Cabanes, Noms latins, pp. 93-94.

L. 3/5 : ἀνέστησα τὴν στήλην. Pour d'autres exemples avec mention du mot στήλη dans ces épitaphes, cf. n°s 172, 183, 191.

L. 5/6 : μνήμης χάριν. Encore un terme funéraire antique qui a passé dans les épitaphes chrétiennes des tous premiers siècles du Christanisme. Cf. MAMA, VII, n°s 382, 384, 408, 335 et *passim* (épitaphes païennes) ; *ibid.*, n°s 123, 126 (épitaphes chrétiennes) ; *ibid.*, IV, n°s 207-211 (épitaphes païennes) et *passim* ; Feissel, Macédoine, n°s 7, 58, 120 (épitaphes chrétiennes).

L. 7/8 : χαίρετε παροδῖται. Formule antique répétée sur les épitaphes d'Héraclée, cf. n°s 170, 172-173, 179-181. Voir à ce sujet, Asdracha, Inscriptions IV, n° 124.

Sur le symbolisme de l'oiseau figurant sur les monuments chrétiens, voir entre autres in DACL 12 (1936), col. 2038-2058 (H. Leclecq), s.v. Oiseau ; en particulier, *ibid.*, 3/2 (1914), col. 2198-2231 (J.-P. Kirsch), s.v. Colombe. Cf. *infra*, n°s 177, 183. Aussi in LCI 4 (1972), col. 241-244 (J. Poeschke), s.v. Taube (avec une riche bibliographie).

177. Héraclée. Epitaphe d'Aurèlios Akakios (IVe-Ve s.)

Fragment de stèle à fronton inscrit dans la partie supérieure de la stèle, qui est décorée des fleurs et des rosettes. A l'intérieur du fronton, le chrisme dans une couronne, entre deux colombes reposant sur des feuilles de part et d'autre. L'inscription est gravée dans la partie inférieure du fragment. Appartenant à la Collection d'A.C. Stamoulis (voir *supra*, n° 167), elle fut publiée par Kourouniôtis à qui Stamoulis a transmis certaines copies d'inscriptions sur lesquelles il avait déjà travaillé (voir Asdracha, Inscriptions II, n°s 81, 83). G. Seure vit le fragment par la suite et le comprit dans sa publication de la collection. Dimensions de la partie supérieure : «42. 40» ; l'épaisseur n'est pas donnée. Dimensions de la surface inscrite : «42. 19» ; hauteur des lettres : «*ca* 3, 5» (selon Seure).

Kourouniôtis, Ἐπιγραφαί ἀνέκδοτοι, pp. 302-303, n° 18 (d'après une copie de Stamoulis) ; Seure, Antiquités, p. 624, n° 81, fig. 46 (fac-similé avec dessin) ; (Sayar, Perinthos, n° 176). Texte d'après le fac-similé de Seure.

Αὐ(ρηλίου) Ἀκακίου Ἡρα-
κλειώτου πο-
λίτου ἑβδό-
μης φυλῆς

Abréviation : Αὐ(ρηλίου), sans signe indicatif.

L. 1. Ἀρ. Ἀκακίου (Kourouniôtis).

D'Aurèlios Akakios, citoyen d'Héraclée, de la septième tribu.

L. 1 : Αὐρηλίου Ἀκακίου. Le génitif du deuxième nom présuppose le mot λατόμιν, tombe, ou même στήλη, en donnant ainsi λατόμιν (ou στήλη) Αὐ(ρηλίου) Ἀκακίου, ce qui rend aussi obligatoire la restitution du nom Aurèlios au génitif. C'est corroboré et par le génitif de l'ethnique, Ἡρακλειώτου.

Notons le nom purement chrétien Ἀκάκιος à côté du nom transcrit du gentilice romain Aurèlios *(Aurelius)*. Voir Lexicon, I, p. 22 (IVe-Ve s.), s.v. Ἀκάκιος. Plusieurs martyrs portant ce nom figurent dans le Syn. CP, voir Index, col. 1047, s.v. ; Συναξαριστής, II, voir Index, p. 397, s.v. Cf. Feissel, Macédoine, n° 258.

L. 1/4 : Ἡρακλειώτου πολίτου ἑβδόμης φυλῆς. Pour ces termes et l'ethnique Ἡρακλειώτης, voir *supra*, n° 170.

La stèle est relevée par Robert parmi les autres stèles d'Héraclée qui portent le chrisme, in Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 30, note 2.

178. Héraclée. Epitaphe de Flavios Rômanos (IVe-Ve s.)

Stèle de marbre grossièrement retaillé pour un réemploi. Gravée seulement dans la partie supérieure, elle est cassée verticalement en deux morceaux qui pourtant se rajustent de telle sorte que toutes les lettres sont visibles. Au-dessus de l'inscription, un fronton et deux acrotères sont indiqués seulement par un trait avec une croix monogrammatique gravée au milieu. La stèle faisait partie de la Collection d'A.C. Stamoulis (voir Asdracha, Inscriptions I, p. 219), qui avait envoyé une copie de la pierre à G. Seure, en juillet 1909. Celui-ci, allant à Sèlyvria en automne 1910 pour dresser le catalogue de cette collection sur place, vit la pierre et la publia avec l'aide de Th. Homolle, à qui sont dues la totalité du commentaire et la restitution de la partie métrique. Au sujet du voyage de G. Seure, voir son Introduction in BCH 36 (1912), pp. 534-535.

Dimensions de la stèle : «71. 40-41. 4» (selon Stamoulis) ; «73. 40. 5, 5» (selon Seure). Dimensions de l'inscription : «40. 40» (selon Seure) ; hauteur des lettres : «2» (selon Stamoulis) ; «2, 5» (selon Seure).

Stamoulis, Θρακικά, dossier 35 S ; l'auteur avoue n'avoir pas compris le sens de l'épitaphe ; Seure, Antiquités, pp. 625-628, n° 82, fig. 47 (fac-similé avec dessin) ; (Sayar, Perinthos, n° 187). Texte d'après Stamoulis et Seure - Homolle avec nos corrections.

Φλά(βιος) Ῥουμανὸς Ἡρακλεώτη-
ς φυλῆς ἐνάτης κατεσκεύασα τ-
ὸ λατόμιον ἐμαυτῷ καὶ τῇ γλυ-
κυτάτῃ μου μητρί· ἤμην ἐτῶν
ὅλων ἴκοσι ὀκτώ· διὰ ταῦ(τα) μου
μήτηρ οὐ παύη δάκρυν, πλεῖο-
ν γὰρ ἐμοῦ τέκν(ον) οὐκ ἴχεν ὅλως· ὑ-
κτρὰ μ' ἐτύμβευσε μόνος ἐμὴ κό-
ρη· παῦσε μ(ου) δακρύων δυστυχ-
ῆ σύμβιε· τόπον γὰρ οἰκῶ σεμνῶς
ἐνκεκλισμένος· εἴ τις δὲ τολμή-
σι ξένον καταθέστην δώσι τῷ τ-
αμίῳ χρυσοῦ ὠνκίας ξ̄ξ̄

Abréviation : Φλά(βιος) (l. 1). Pour les différentes formes d'abréviation du nom, avec ou sans signe indicatif, voir Oikonomides, Abbreviations, pp. 108-109.

Ligatures : ης (l. 2) ; ωμ (l. 9).

Leg. καὶ (l. 3) ; εἴκοσι ὀκτὼ (l. 5) ; παύει (l. 6) ; εἶχεν (l. 7) ; οἰκτρὰ (l. 7/8) ; μόνως (l. 8) ; ἐγκεκλεισμένος (l. 11) ; τολμήσει (l. 11/12) ; καταθέσθαι, δώσει (l. 12) ; ταμείῳ (l. 12/13).

Plusieurs confusions graphiques : OY pour O/Ω : Ῥουμανὸς pour Ῥωμανὸς (l. 1) ; H pour N : ἐηάτης (l. 2) ; ὅλωη (l. 5) ; σεμηῶς (l. 10) ; l'inverse, N pour H : τολμνσι (l. 11) ; M pour N : ἤμημ (l. 4) ; ἴχεμ (l. 7) ; δακρύωμ (l. 9) ; Z pour Ξ : ζένον (l. 12). De même, la non assimilation de la nasale N devant l'occlusive sourde K : ἐνκεκλισμένος (l. 11) ; ὠνκίας pour ὀγκίας, οὐγκίας (l. 13) ; voir Apostolopoulos, La langue du roman byzantin, p. 22.

L. 1. Ῥουμᾶνος (Seure).

L. 4. Ἥμη(ν) μ(ὴ)ν (Homolle, vers 5 de sa transcription, qui devient métrique à partir de là, sans tenir compte de la numérotation des lignes).

L. 6. οὐ παύη δακρύων (Homolle, vers 6, plutôt par analogie à παῦσε δακρύων (voir ci-dessous).

L. 7/9. [Υ]κτρὰ (δ')ἐτύμβευσε μόν(ως) ἐμὴ κόρη μ(έ). Παῦσε δακρύων, δυστυχῆ σύμβιε (Homolle, vers 9/10).

L. 12. ξένον καταθ(ήσ)ην (Homolle, vers 12).

(Moi), Flavios Rômanos, d'Héraclée, de la neuvième tribu, je construisis le tombeau pour moi-même et ma très chère mère ; j'avais vingt-huit ans en tout ; c'est pour cela que ma mère ne cesse de pleurer pour moi, puisque, en dehors de moi, elle n'avait absolument aucun enfant ; ma jeune épouse misérable n'a fait que m'ensevelir ; cesse tes larmes pour moi, malheureuse épouse ; car j'habite une sépulture où je suis enfermé vénérablement ; et si quelqu'un ose (y) déposer un étranger, il donnera au fisc six onces d'or.

L'inscription devient métrique, en vers dodécasyllabes simplifiés, à mon avis à partir de διὰ ταῦ(τα) (l. 5) jusqu'à la fin. Car «... on compte non la quantité mais le nombre des syllabes, qui est de douze, sans égard rigoureux à la combinaison des brèves et des longues» (: Homolle, *ibid.*, p. 628).

L. 1 : Φλάβιος Ῥωμανός. A côté du gentilice romain transcrit en grec, Flavios *(Flavius)*, plus que courant à l'époque impériale (cf. n°s 171, 174 de notre recueil), Rômanos, d'origine latine aussi (voir Solin - Salomies, Repertorium, pp. 156, 392 ; cf. un Αὐρήλιος Ῥωμανὸς dans une inscription de Berrhoia, Robert, in Opera Minora II (1969), p. 1282, n° 3, a. 260/261 = Gounaropoulou - Hatzopoulos, Ἐπιγραφές Βεροίας, n° 509, datée de 250/251 par les éditeurs), devient l'un des noms les plus fréquents pendant l'époque protobyzantine (cf. Ῥωμανὸς ὁ Μελῳδός) et, surtout, mésobyzantine, porté notamment par des empereurs. A notre époque, le nom est fréquent également chez les hauts fonctionnaires, tels que *praepositi, comites, consulares, magistri officiorum, senatores*, etc., voir PLRE, I, pp. 768-770 ; II, pp. 946-949 ; III A, pp. 1089-1094, s.v. Romanus.

Robert (in Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 30, note 2), en suivant Seure, garde l'orthographe Ῥουμᾶνος ; de même Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 336-337.

L. 1/2 : Ἡρακλεώτης φυλῆς ἐνάτης. Sur ces formules, voir *supra*, n° 170 ; cf. n°s 171, 177.

L. 3 : τὸ λατόμιον. Voir stèles précédentes.

L. 5/6 : διὰ ταῦτα μου μήτηρ οὐ παύει δάκρυν. Chargée d'affection, le génitif personnel *μου* est employé ici par deux fois, voir ci-dessous, l. 7/9. Le génitif pluriel δακρύων, selon la restitution de Homolle, n'est pas nécessaire, puisque le dodécasyllabe se complète par la restitution διὰ ταῦ(τα). D'autre part, le N, δάκρυν pour δάκρυ, n'est pas rare du tout, dû peut-être à l'influence de δάκρυον (cf. Feissel, Macédoine, n° 57, 3). L'expression sonne étonamment moderne, puisqu'elle s'emploie couramment en néogrec : δὲν παύει τὰ δάκρυα, παῦσε τὰ δάκρυα (d'ordinaire au pluriel). L'usage du génitif *μου* dans ce sens est également courant dans la langue d'aujourd'hui.

L. 7/9 : οἰκτρὰ μ'ἐτύμβευσε... ἐμὴ κόρη· παῦσε μου δακρύων. Le remplacement de l'accusatif du pronom personnel M(E), complément d'objet direct d' ἐτύμβευσε (l. 8), par la particule de liaison Δ(Ε)

et son renvoi à la fin de la phrase (voir ci-dessus, correction de Homolle in Seure, Antiquités, p. 627), jure trop avec la syntaxe du grec. Au contraire, il est évident que le lapicide a inversé par erreur l'ordre entre le second M (μου, l. 9) et le verbe παῦσε auquel le μου se rattache comme génitif personnel d'affection, exactement comparable au μου des lignes 5/6. Quant au nombre des syllabes des vers concernés, il n'en est pas du tout affecté.

Soulignons l'usage fréquent de ce génitif personnel d'affection, qui parcourt les textes poétiques depuis cette époque jusqu'à nos jours et son emploi dans les hymnes de la liturgie, cf. Eirmos, premier tropaire de l'Ode IX, du Canon du Samedi Saint : Μὴ ἐποδύρου μου Μῆτερ, καθορῶσα ἐν τάφῳ, ὃν ἐν γαστρὶ ἄνευ σπορᾶς συνέλαβες Υἱόν.

Cf. l'expression similaire à παῦσε μου δακρύων, *supra*, l. 6 : οὐ παύει δάκρυν.

— ἐτύμβευσε. On trouve τύμβος dans le sens de tertre ou tumulus, élevé pour un tombeau, déjà chez Homère, voir Il. Δ 177, H 336 ; Od. α 239, et le verbe τυμβεύειν chez les poètes tragiques, p. ex., Soph. Aj. 1063 ; Eur. Hél. 1245 ; Soph. Ant. 888 (intransitif), etc.

— ἐμὴ κόρη. J'adopte l'argument de Homolle (*ibid.*, p. 627), qui rappelle la signification «jeune femme mariée», à côté de «jeune fille vierge», du mot κόρη, laquelle ne peut pas être retenue ici, en raison de l'âge du défunt.

L. 10/11 : τόπον γὰρ οἰκῶ ... ἐγκεκλεισμένος. Ce terme signifiant la tombe (τόπος), la sépulture, synonyme des μεμόριον, μνῆμα, οἰκητήριον, τύμβος, κοιμητήριον, e.a., n'est pas fréquent à Héraclée où le terme spécifique à cette ville, λατόμι(ο)ν, s'emploie couramment, cf. les épitaphes précédentes et *passim*.

Au sujet de τόπος, voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 115, p. 286.

L. 11/12 : εἴ τις δὲ τολμήσει ξένον καταθέσθαι. Je corrige καταθέστην à καταθέσθαι, infinitif au sens actif du verbe κατατίθεμαι, très usuel sur les stèles d'Héraclée, voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 166 ; cf. n°s 170, 171, e.a. Le complément d'objet direct du verbe, ξένον, sous-entend un autre corps, un autre cadavre, étranger à la famille du défunt.

L. 12/13 : δώσει τῷ ταμείῳ χρυσοῦ ὀγκίας ἕξ. Exigée plus fréquemment en argent sur les stèles d'Héraclée (cf. *infra*, n° 179-181), l'amende pécuniaire en or n'y est pas absente, cf. *infra*, n° 182.

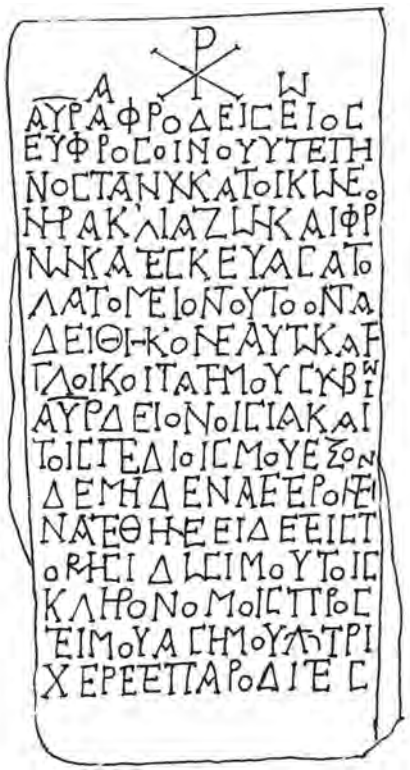
179. Héraclée. Epitaphe d'Aurèlios Aphrodisios d'Hypaipa et de sa famille (IVe-Ve s.) (Pl. 136 b)

Stèle de marbre blanc, portant les traces d'un fronton schématique avec le chrisme accosté d'alpha et d'oméga à son milieu. Elle fut transportée par bateau d'Héraclée au Pirée et entrée au Musée Archéologique fin 1887/début 1888 (voir *supra*, n° 174).

L'inscription fut éditée premièrement par Jacob Dragatsis dans le journal Ἐφημερίς (voir *supra*, n° 174) ; elle fut reprise telle quelle in Berliner Philologische Wochenschrift avec les trois autres stèles que Dragatsis avait publiées dans le même numéro de l'Ἐφημερίς. Kalinka, ignorant les éditions précédentes, publia l'épitaphe en 1926 sur la base d'une copie obtenue lors de son séjour à Héraclée en 1896 (voir Thrakien, col. 193). La pierre a été signalée encore au Musée du Pirée par Wilhelm (Zur Syntax des Griechischen, p. 127) avant 1938.

La stèle se trouve toujours au Musée Archéologique du Pirée (n° d'inv. 1606), où je l'ai examinée le 29 septembre 1998. Dimensions : 64, 5. 29. 12, 5 ; hauteur des lettres : *ca* 2, 6.

J. Dragatsis, Ἐπιγραφαί ἐξ Ἡρακλείας τῆς Προποντίδος, Ἐφημερίς, 15 janvier 1888, feuille n° 15, p. 3, en majuscules typographiques ; (Berliner Philologische Wochenschrift, année 8, n° 14, 7 avril 1888, col. 418, en miniscules, en recopiant Dragatsis) ; Kalinka, Thrakien, col. 203-204, n° 166 (fac-similé) ; (Sayar, Perinthos, n° 177, photographie). Texte d'après la photographie de la stèle appartenant au Musée Archéologique du Pirée.

Αὐρ(ήλιος) Ἀφροδείσειος
Εὐφροσοίνου Ὑπεπη-
νὸς τὰ νῦν κατοικῶν ἐ-
4. ν Ἡρακλίᾳ, ζῶν καὶ φρο-
νῶν, κατεσκεύασα τὸ
λατόμειον τοῦτο ὄντα
δείθηκον ἑαυτῷ κα(ὶ) τῇ
8. γλοικοιτάτῃ μου συνβίῳ
Αὐρ(ηλίᾳ) Δειονοισίᾳ καὶ
τοῖς πεδίοις μου· ἐξὸν
δὲ μηδένα ἕτερόν τει-
12. να τεθῆνε· εἰ δέ τεις τ-
ορμήσι δώσι μου τοῖς
κληρονόμοις προσ-
τείμου ἀσήμου λ(ίτρας) τρῖ(ς)·
16. χέρετε παροδῖτες

Ecriture très belle et régulière. Notons le O très petit, gravé à la base des lignes, cf. n°s 174 et 188.

Signe d'abréviation horizontal : ⌒ une courbe sur $\widehat{\text{AYP}}$ (= ήλιος) (l. 1) et $\widehat{\text{AYP}}$ (= ηλίᾳ) (l. 9) ; diagonal : ⁄ sur Λ (= ίτρας) (l. 15, cf. Oikonomides, Abbreviations, pp. 36, 80-81).

Plusieurs ligatures : πε (l. 2, 10) ; πη (l. 2) ; υνκ, ωνε (l. 3) ; νηρ, ωνκ (l. 4) ; νωνκ (l. 5) ; με (l. 6) ; τε (l. 5, 11, 12, 15, 16) ; ντ (l. 6, bis, 11) ; ηκ, νε, τωκ, τη (l. 7) ; τημ, υνβ (l. 8) ; μη, ντε (l. 11) ; ηνε (l. 12) ; ρμησ, ωσ (l. 13) ; ηρ (l. 14) ; ημ (l. 15).

Lettres superposées ; $\overset{\circ}{\rho}$ (l. 4) ; $\overset{\omega}{\iota}$ (l. 8).

Plusieurs fautes : Leg. Ἀφροδίσιος (l. 1) ; Εὐφροσύνου (l. 2) ; Ὑπαιπηνὸς (l. 2/3) ; Ἡρακλείᾳ (l. 4) ; λατόμιον (l. 6) ; δίθηκον (l. 7) ; καὶ τῇ γλυκυτάτῃ μου συμβίῳ (l. 7/8) ; Διονυσίᾳ (l. 9) ; παιδίοις (l. 10) ; τινα (l. 11/12) ; τεθῆναι, εἰ δέ τις (l. 12) ; τολμήσει (l. 12/13) ; δώσει (l. 13) ; προστίμου (l. 14/15) ; τρεῖς (l. 15) ; χαίρετε (l. 16).

Notons la confusion des genres, acc. masc. au lieu de l'acc. neutre, ὄντα pour ὄν (l. 6), cf. n° 188 ; l'assimilation régressive MB/NB, συνβίῳ au lieu de συμβίῳ (l. 8, voir *supra*, n° 174) ; le phénomène phonétique du changement entre les consonnes liquides Λ/P, τορμήσει au lieu de τολμήσει (l. 12/13). Je ne corrige pas le pluriel παροδῖτες en παροδῖται, car il est probable qu'il s'agisse d'un fait de la langue parlée à cette époque.

L. 1. Αὐρ. (Dragatsis, Berl. Philol. Woch.).

L. 2. Εὐφρο[σ]οίνου (Kalinka, dont les lectures différentes sont dues à la mauvaise copie qu'il avait à sa disposition).

L. 3. ταν[ῦ(ν)] (Kalinka).

L. 4/5. ζων και φρενων (Dragatsis, Berl. Philol. Woch.) ; καὶ φρ[ονῶν (Kalinka).

L. 5/6. κατεσκευασα το/το (Berl. Philol. Woch.).

L. 8. γλοικοιτατη μου γυνεκι (Dragatsis, apparemment par inadvertance, Berl. Philol. Woch.).

L. 11/12. ετερον τινα (Dragatsis, Berl. Philol. Woch.).

L. 12. ει δε τις (Dragatsis, Berl. Philol. Woch.).

L. 13. δωσει *(idem)*.

L. 15. ΛΤΡΙ *(idem)* ; λ(είτρας) (Kalinka).

(Moi), Aurèlios Aphrodisios, d'Euphrosynou, d'Hypaipa, qui vis maintenant à Héraclée, vivant et sain d'esprit, je construisis ce tombeau, qui a deux lits funèbres, pour moi-même et ma très chère épouse Aurèlia Dionysia et pour mes enfants ; et il n'est permis à personne d'autre d'(y) être déposé ; et si quelqu'un ose (déposer un autre), il donnera pour moi aux héritiers en guise d'amende trois livres d'argent ; salut à vous, passants.

L. 1/2 : Αὐρήλιος Ἀφροδίσιος Εὐφροσύνου. A côté d'Aurèlios, transcrit du gentilice romain *Aurelius*, largement rencontré sur les stèles d'Héraclée (cf. nos 168-170, 177, 181), nous avons ici le nom grec d'Aphrodisios de la même personne ainsi que le nom grec du père, Euphrosynos. Voir sur ce phénomène courant, *supra*, n° 174.

Pour Ἀφροδίσιος / Ἀφροδίσις, voir Lexicon, I, pp. 96-97 ; II, pp. 82-84; III A, p. 86, s. v. Pour Εὐφρόσυνος, voir *ibid.*, I, p. 190 ; II, p. 190 ; III A, p. 182, s. v. Cf. un autre Aurèlios Aphrodisis (Aphrodisios), in Feissel, Macédoine, n° 121 (IIIe-IVe s.). Cf. Gounaropoulou - Hatzopoulos, Ἐπιγραφές Βεροίας, nos 135, 145, 337 (IIe-IIIe s.). Celui de notre épitaphe a été catalogué in Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 308-309 (lignes interverties, l'épitaphe considérée à tort comme simplement de l'époque impériale).

Notons à titre de curiosité l'homonyme Aurèlios Aphrodisios figurant sur une stèle païenne du Pirée, de l'époque impériale, in IG², X B, n° 4529.

L. 2/4 : Ὑπαιπηνός ... ἐν Ἡρακλείᾳ. Encore un exemple d'un immigrant venu d'une ville d'Asie Mineure (Hypaipa de Lydie) se fixer en Thrace ; voir à ce sujet, Asdracha, Inscriptions IV, nos 140, 141, 145, 160. Cf. Robert, Etudes d'Epigraphie, p. 114, note 3 ; *idem*, in Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 31, note 2 ; p. 33, note 4 (mention de la stèle parmi celles qui portent le chrisme).

Notons que sous le nom Ὑπεπηνὸς figure une avenue (ἔμβολος / ἔνβολος) de la partie sud de Sardeis, sur une inscription de construction (IVe-VIe s.). Cette avenue conduisait apparemment à la ville d'Hypaipa, longeant le fleuve Paktôlos, vers la montagne Tmôlos ; voir C. Foss, Byzantine and Turkish Sardis, Cambridge Mass. - Londres 1976, pp. 44-45 et p. 115, n° 18 (voir à ce propos, Robert, Bull. épigr. 1977, n° 453).

L. 4/5 : ζῶν καὶ φρονῶν. Sur cette formule, voir *supra*, n° 174.

L. 5/7 : κατεσκεύασα τὸ λατόμιον... δίθηκον. Bien que le tombeau (λατόμιον, cf. Asdracha, Inscriptions IV, n° 165 ; *supra* et *infra*, *passim*) comporte deux θῆκαι ou σωματοθῆκαι, δίθηκον, à savoir deux places pour deux corps, il était destiné aussi aux enfants du couple. Le terme correspond à δίσωμον (on sous-entend κοιμητήριον), tombe à deux places également, d'habitude destinée elle aussi à un couple, cf. Feissel, Macédoine, n° 134.

Sur θήκη et ses variantes, θηκίον (diminutif), θήκη σώματος ou σωμάτων, σωματοθήκη, voir Bees, Peloponnes, n° 51, 5 et p. 109 ; cf. *idem*, Νέαι ἀναγνώσεις, nos 17, 20-22 ; Papadopoulos-Kerameus, Διορθωτικά II, pp. 497-499, n° 71 ; p. 505, n° 77 ; Robert, Hellenica XI-XII (1960), p. 387 (épitaphe juive) ; Meimaris, Sacred Names, nos 956, 968, 1234, 1250, e.a.

L. 9 : Αὐρηλίᾳ Διονυσίᾳ. Aurèlia, nom transcrit du gentilice romain *Aurelia*, à côté du nom grec Dionysia de la même personne, indique le même processus que pour le nom de l'époux, Aurèlios Aphrodisios, voir ci-dessus.

L. 13/14 : δώσει μου τοῖς κληρονόμοις. A signaler le génitif personnel d'affection qui suit le verbe δώσει et qui n'est pas le génitif de la préposition possessive μου (: Wilhelm, Zur Syntax des Griechischen, p. 127). Voir un cas similaire sur nos stèles, *supra*, n° 178. Par contre, la préposition possessive figure *infra*, dans l'épitaphe n° 181, 9-10 : δώσει τοῖς κληρονόμοις μου.

L. 10/15 : ἒξόν ... προστίμου ἀσήμου λίτρας τρεῖς. Pour cette amende pécuniaire, voir *infra*, n° 180.

L. 16 : χαίρετε παροδῖτες. Répétition (au pluriel) de cette formule qui constituait aussi la fin des inscriptions antiques (παροδῖται), cf. *supra*, n° 176.

Pour le chrisme, presque seul signe qui différencie les stèles chrétiennes d'Héraclée des stèles païennes, cf. *supra*, nos 168-171, 173-174, notamment n° 170.

180. Héraclée. Epitaphe de l'orfèvre en argent Môkianos (IVe-Ve s.)

Stèle de marbre à fronton, brisée en trois endroits, et dont manque la partie inférieure. Elle appartenait à la même collection que Kalinka vit dans la cour de Saint-Georges en 1896, voir *supra*, n° 170. Fronton richement décoré, portant le chrisme dans une couronne, entre deux rosettes, et accosté d'alpha et d'oméga. De part et d'autre, deux branches de palme qui prolongent les chapiteaux en feuilles des deux demi-colonnes, entre lesquelles figure l'inscription. Quelques feuilles de lierre parcourent le texte, séparant les phrases comme dans les inscriptions antiques (voir Bandy, Crete, p. 10). Dimensions de la pierre : «92, 5. 87. 8» ; dimensions du texte : «30. 67» ; hauteur des lettres : «3» (selon Kalinka).

Kalinka, Antiken zu Perinth, col. 107-108, n° 2, fig. 21 (fac-similé avec dessin) ; (Sayar, Perinthos, n° 183). Texte d'après le fac-similé de Kalinka.

Ὡς μὲν ἅπασι βροτοῖς βίος ἐπὶ πέ-
ρας ἥκει, τοῦτο κἀγὼ συνορῶν
Μωκιανὸς ἀργυροτέχνης πατρὸς
4. Προβολίου ἐπριάμην οἶκον
αἰῶνος· μηδενὶ δὲ ἐξεῖναι ἕτε-
ρον θέσθε, εἰ δὲ μή γε δώσει προστεί-
μου ἀργύρου λείτρας πέντε·
8. χαῖρε παροδεῖτα

Ligatures : επ (l. 1) ; νης (l. 3) ; μην (l. 4) ; μη (l. 5) ; μη, ωσ, τε (l. 6).

Leg. θέσθαι (l. 6) ; προστίμου (l. 6/7) ; λίτρας (l. 7) ; παροδῖτα (l. 8).

L. 6. θέ[σ]θε (Kalinka, ligne 4 de sa transcription qui suit la métrique indépendamment de la numérotation des lignes).

Comme la vie pour tous les mortels arrive à une fin, en saisissant cette chose moi aussi, Môkianos, orfèvre en argent, fils de Provolios, j'achetai une maison pour le siècle (futur) ; et qu'il ne soit permis à personne d'(y) déposer un autre ; sinon, il donnera en guise d'amende cinq livres d'argent ; salut à toi, passant.

Inscription métrique en hexamètres incomplets, qui laissent les derniers mots depuis δώσει (l. 6) hors du mètre.

L. 3 : Μωκιανὸς ἀργυροτέχνης. Μουκιανός, transcrit du latin *Mocianus / Mucianus* (voir Solin - Salomies, Repertorium, pp. 122, 364-365), se rencontre notamment dans des inscriptions païennes de l'époque impériale provenant de Bithynie, voir SEG 28 (1978), n°s 1008, 1040 ; 31 (1981), n° 170 ; de Thrace, *ibid.*, 30 (1980), n° 741, etc. Kanatsoulis, Prosopographia Macedonica, n° 949 *(C. Mucius Mucianus)* ; Robert, Bull. épigr. 1952, n° 156, p. 178. Un Μωκιανὸς figure parmi les martyrs de la première époque chrétienne, voir Syn. CP, col. 795 ; Συναξαριστής, II, p. 245. Il est commémoré le 3 juillet. Cf. le monastère de Saint-Môkios, à Zephyrion (a. 1150), in Asdracha, Inscriptions III, n° 105.

Quant au métier d'orfèvre en argent, ἀργυροτέχνης est synonyme d'ἀργυροχόος, quoique ce dernier, selon Robert, semble attesté seulement dans la Septante, Sagesse Sol. 15, 9, à côté de χρυσουργὸς (voir in CRAI, 1981, p. 528 et note 46 avec références à notre inscription).

L. 3/4 : πατρὸς Προβολίου. Ce nom rare, Προβόλιος, un hapax parmi ces inscriptions, semble être une transcription diversifiée du *cognomen* latin *Probulus*, voir Solin - Salomies, Repertorium, p. 384.

L. 4/5 : οἶκον αἰῶνος. Remontant à la très haute Antiquité, voire à des inscriptions sémitiques, sous la formule οἶκος αἰώνιος, adoptée par l'Ancien Testament comme οἶκος αἰῶνος (Eccl. 12, 5 : ... ὅτι ἐπορεύθη ὁ ἄνθρωπος εἰς οἶκον αἰῶνος αὐτοῦ), cette formule est passée dans le vocabulaire chrétien, avec un contenu élargi. La tombe, notamment la tombe paléochrétienne, représente ainsi la maison éternelle du défunt dont les restes y reposent, attendant l'annonce du Jugement dernier et exigeant qu'ils ne soient pas troublés jusqu'à la fin des jours. Différentes versions : οἶκος αἰώνιος, αἰώνιος οἰκήσεως τόπος, ἀείδιον κοιμητήριον, e.a., les *domus aeterna, aeternum cubile, aeterna tellus*, etc., des épitaphes latines chrétiennes. Voir à ce sujet, Ntantis, Ἀπειλητικαί ἐκφράσεις, pp. 172-174 (avec citations et bibliographie).

L. 5/7 : μηδενὶ δὲ ἐξεῖναι ... ἀργύρου λίτρας πέντε. La sanction pécuniaire indiquée en livres est à elle seule, selon Robert (in Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 31, note 2), caractéristique du Bas-Empire, à partir de Dioclétien. Elle se rencontre notamment aux IVe et Ve siècles, remplaçant peu à peu l'amende en deniers. S'agissant en général de livres ou d'onces d'or (voir n°s 178, 181), elle se traduit sur les stèles d'Héraclée de cette époque surtout en argent, à partir de trois livres jusqu'à cinq (voir n°s 175, 179). Voir notamment, Asdracha, Inscriptions IV, n° 166.

Quelques fois mais rarement, le nombre des livres d'or exigées peut se limiter à une seule, voir Feissel, Macédoine, n° 231, 16 ; n° 295, 13 (épitaphe juive de Berrhoia, amende, une livre d'argent = Gounaropoulou - Hatzopoulos, Ἐπιγραφές Βεροίας, n° 455 ; cf. Robert, Hellenica III (1946), pp. 106-107 : commentaire de la même épitaphe de Berrhoia). Pour la disparité entre argent et or, de 1 à 18, sous le règne de Constantin, voir The Roman Imperial Coinage : VII (1966), p. 10 (P.M. Bruun) ; cf. Feissel, Macédoine, n° 62 et p. 69.

Notons que le bénéficiaire à qui l'amende doit être versée ne figure pas sur notre épitaphe.

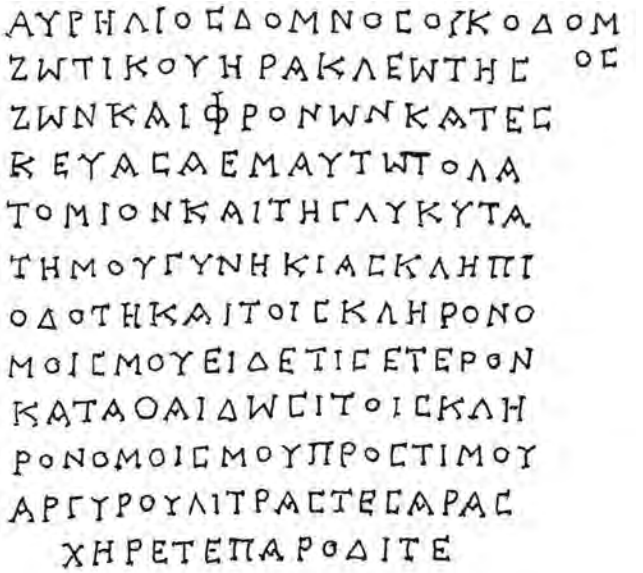
L. 8 : χαῖρε παροδῖτα. Voir à ce sujet, Asdracha, Inscriptions IV, n° 124 ; *passim* dans la présente partie du recueil.

181. Héraclée. Epitaphe d'Aurèlios Domnos et de sa famille (IVe-Ve s.)

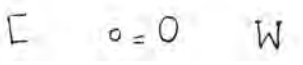
Stèle à fronton et acrotères gravés au trait, chrisme accosté d'alpha et d'oméga au milieu. Elle faisait

partie de la Collection Stamoulis à Sèlyvria, où Seure l'examina en automne 1910 et qu'il comprit dans sa publication de la collection. «58. 46. 8» ; hauteur des lettres : «2, 8» (selon Seure).

Seure, Antiquités, pp. 630-631, n° 84 (fac-similé) ; (Sayar, Perinthos, n° 178). Texte d'après le fac-similé de Seure.

Αὐρήλιος Δόμνος οὐκοδόμ-
ος
Ζωτικοῦ Ἡρακλεώτης,
ζῶν καὶ φρονῶν, κατεσ-
κεύασα ἐμαυτῷ τὸ λα-
τόμιον καὶ τῇ γλυκυτά-
τῃ μου γυνηκὶ Ἀσκληπι-
οδότῃ καὶ τοῖς κληρονό-
μοις μου· εἰ δέ τις ἕτερον
καταθ(έσθ)αι δώσι τοῖς κλη-
ρονόμοις μου προστίμου
ἀργύρου λίτρας τέσαρας·
χήρετε παροδῖτε

Ligatures : ωτ (l. 4).

Pour l'O en plus petit, cf. aussi n°s 174, 179, 188.

Leg. οἰκοδόμος (l. 1), graphie OY pour OI, cf. Feissel, Macédoine, p. 275. La terminaison -ος était gravée entre la première et la deuxième ligne ; γυναικὶ (l. 6) ; δώσει (l. 9) ; τέσσαρας (l. 11) ; χαίρετε παροδῖται (l. 12).

Autre confusion graphique: O pour Θ, καταο(έσθ)αι (l. 9).

L. 9. καταθᾶι (=καταθῆ) (Seure, qui ajoute qu'elle est une graphie rare).

L. 11. ἀργυροῦ (Seure).

(Moi), Aurèlios Domnos, architecte, (fils) de Zôtikos, d'Héraclée, vivant et sain d'esprit, je construisis le tombeau pour moi-même et ma très chère femme, Asklèpiodotè, et pour mes héritiers ; et si quelqu'un (y) dépose un autre, il donnera à mes héritiers en guise d'amende quatre livres d'argent ; salut à vous, passants.

L. 1 : Αὐρήλιος Δόμνος. Aurèlios, à côté de Flavios et plus que lui, est le gentilice le plus souvent rencontré sur les stèles d'Héraclée, cf. nos 168, 170, 177, 179, 188. Δόμνος, transcription du *cognomen* latin *Domnus* (voir Solin - Salomies, Repertorium, p. 325, s.v.), n'est pas rare dans les épitaphes de la basse époque, cf. SEG 28 (1978), no 1104, 15-16 ; 42 (1992), no 1839 C, monogramme ; un autre monogramme de Δόμνος, sur une tuile de l'Hebdomon, sera présenté dans la partie VI de notre recueil. Cf. Feissel, Aspects de l'immigration, p. 374.

Le nom est enregistré in Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 314-315, mais l'auteur classe l'inscription simplement comme impériale (païenne). Le correspondant féminin Δόμνα figure sur une autre épitaphe d'Héraclée, voir Asdracha, Inscriptions IV, no 165, 4.

L. 1 : οἰκοδόμος. Quoique le mot signifie d'ordinaire «architecte» beaucoup plus que «maçon», Robert associe les deux métiers dans sa mention de cette stèle (Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 30, note 2). Quelques exemples d'épitaphes d'autres architectes, cf. Grégoire, Asie Mineure, no 98, 2 (Ephèse) ; voir là-dessus, Hanton, Lexique, pp. 108-109 ; Beševliev, Spätgriechische Inschriften, no 220 a, 4 ; cf. Feissel, Macédoine, nos 25 A, 7 ; 248, 3-4.

Pour des séries d'inscriptions mentionnant des οἰκοδόμοι aux côtés de μαῖστορες, κτίσται, ἐργοδόται, ἐργολάβοι, voir Mentzou, Συμβολαί, pp. 169-177.

L. 2 : Ζωτικοῦ. Pour le nom du père, Zôtikos, rencontré assez souvent sur les inscriptions d'Héraclée, ainsi que pour son équivalent féminin, Zôtikè, voir Asdracha, Inscriptions IV, nos 118, 135, 156.

L. 2 : Ἡρακλεώτης. Pour cet ethnique et le mot πολίτης qui est sous-entendu, voir *supra*, no 170 ; cf. nos 171, 177, 178.

L. 3 : ζῶν καὶ φρονῶν. Voir *supra*, nos 173, 174, 179 et *passim*.

L. 6 : γυνηκὶ (γυναικί). Cf. la même faute de graphie H pour AI au no 175, 7, sous l'influence de Y et de I du datif. Est-ce, peut-être, une autre façon de prononcer ?

Le mot γυνὴ alterne avec le mot σύμβιος/σύνβιος sur les stèles d'Héraclée : cf. nos 168, 2 ; 170, 7/8 ; 175, 7 (γυνὴ) ; nos 167, 5 ; 171, 4 ; 173, 4 ; 174, 7 ; 178, 10 ; 179, 8 (σύμβιος/σύνβιος).

L. 6/7 : Ἀσκληπιοδότῃ. Une autre épouse au nom purement antique d'Asklèpiodotè figure sur une stèle d'Héraclée, suivie du mot homérique ἄλοχος, voir Asdracha, Inscriptions IV, no 165, 14.

L. 8/9 : εἰ δέ τις... καταθέσθαι. Pour cette formule très courante sur les stèles d'Héraclée, voir Asdracha, *ibid.*, no 166, 4/5 ; cf. *supra*, nos 170, 9/10 ; 172, 6/8 ; 178, 11/12 ; 173, 6 (θέσθαι) et *passim*.

L. 9/11 : δώσει τοῖς κληρονόμοις... ἀργύρου λίτρας τέσσαρας. Notons que l'amende en livres d'argent doit être versée aux héritiers et non pas au fisc (τῷ ταμείῳ, cf. 178, 12/13) ou à la ville (τῇ πόλει, cf. nos 170, 11 ; 172, 9 et *passim*). Cf. un autre cas de versement aux héritiers, no 179, 13/14.

L. 12 : χαίρετε παροδῖται. Voir *supra*, no 176 et *passim*.

182. Héraclée. Epitaphe de ... (un tel) et de son épouse Agathoklis (IVe-Ve s.)

Fragment de stèle dont seule la partie droite est conservée. Le fronton arrondi devait se terminer sur deux chapiteaux en feuilles de palme de deux demi-colonnes, entre lesquelles devait figurer l'inscription, très mutilée au moment de sa publication. Le chrisme avec la boucle du P ouverte figure à droite du fronton, à l'intérieur duquel on voit une rosette.

L'image du fragment rappelle la stèle, beaucoup plus ornementée, de Môkianos (voir *supra*, no 180). Le fragment faisait partie de la Collection de Stamoulis, à Sèlyvria (voir *supra*, no 178).

La première ligne de l'épitaphe portait apparemment les noms des auteurs de l'épitaphe et était gravée en bas du fronton même, servant de titre à l'inscription à la manière antique. «78. 45. 8» ; hauteur des lettres : «2, 5» (selon Seure).

Seure, Antiquités, pp. 629-630, no 83, fig. 48 (fac-similé avec dessin) ; (Sayar, Perinthos, no 197).

- - -ίου καὶ Ἀγαθοκλῆδος·
- - - Ἑρμοκράτου ἀ-
[πὸ τόπων - - -]ΟΥ συριατικῶν
- - -ος ἐμὺ νενόμισ-
[ται]- - -Α μέγιστον ὡς προ-
- - -ΥΔΙ τὸν ἐῶνα κα-
- - -[ἀπολε]λόγισμε δίκεον κὲ
- - -ΝΕ ἐπριάμην τὸ θέ-
[μα ἐμαυτῷ καὶ τῇ γλ]υκυτάτῃ μου συνβί-
[ῳ καὶ τοῖς γλυκυτάτοις] μου τέκνυς· εἰ
[δέ τις ἕτερον τολ]μήσι τινὰ κατα-
[θέσθαι, δώσει τῷ ταμείῳ (?)] χρυσοῦ λί(τραν) α′·
[χαῖρε παροδῖ]τα

Abréviation : Λ= λί(τρα) (l. 12) ; cf. Oikonomides, Abbreviations, p. 81.

Leg. dans la mesure du possible: Ἀγαθοκλίδος (l. 1) ; Ἑρμοκράτους (l. 2) ; συριατικῶν (l. 3) ; ὡς (?) ἐμοὶ (l. 4) ; αἰῶνα (l. 6), graphie E pour AI, cf. Feissel, Macédoine, p. 275 ; [ἀπολε]λόγισμαι δίκαιον καὶ (l. 7) ; συμβίῳ (l. 9/10, voir *supra*, n° 174, 181) ; τέκνοις (l. 10) ; τολμήσει (l. 11).

L. 3. Συριατικὸν (Seure).

L. 8/9. τὸ θεμέλιον (?) ἐμοὶ (Seure).

L. 10. [τοῖς φιλτάτοις] μου τέκνοις (Seure).

(D'un tel) et d'Agathoklis ... d'Hermokratès, [des lieux...] de la Syrie ; ... (puisque) j'ai cru... très grand ... pour le siècle et... j'ai pensé que c'est juste et..., j'ai acheté le (terrain funéraire pour moi-même et ma très) chère épouse (et mes très chers) enfants ; et si (quelqu'un) ose (y) déposer un autre, (il donnera au fisc(?)) une livre d'or ; (salut à toi), passant.

L. 1 : ---ίου καὶ Ἀγαθοκλίδος. Sur la partie inférieure du fronton, les noms de l'auteur de l'épitaphe et de son épouse devaient figurer. Puisqu'on parle plus bas en effet d'une épouse (συμβίῳ, l. 9/10), le nom conservé doit être le génitif du féminin Ἀγαθοκλὶς (ce que croit aussi Seure mais en donnant Ἀγαθοκλῆς) et non pas celui du masculin, Ἀγαθοκλῆς (: Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 300-301, qui enregistre l'inscription comme simplement impériale, sans tenir compte du chrisme ; *ibid.*, pp. 316-317, s.v. Ἑρμοκράτης). De toute façon, le génitif du masculin Ἀγαθοκλῆς est Ἀγαθοκλέους et non pas Ἀγαθοκλῆδος.

D'autre part, le premier nom mutilé doit avoir été celui de l'époux. Il s'agirait donc d'un couple. Quant au nom grec de la femme, Ἀγαθοκλίς, c'est un hapax dans ces inscriptions, formé d'après son correspondant masculin courant Ἀγαθοκλῆς, dont le féminin est d'ordinaire Ἀγαθόκλεια ou Ἀγαθοκλέα, voir Lexicon, II, p. 3 ; III A, p. 3, s.v. ; cf. Feissel, Macédoine, n°s 20, 4 ; 21, 2 (épitaphes d'Edessa, Ve-VIe s.).

L. 2 : Ἑρμοκράτους. Est-ce peut-être Hermokratès le nom du père de l'un des deux personnes du couple, plutôt celui de l'homme ? Références de ce nom grec, in Lexicon, I, p. 166 ; II, p. 159 ; III A, p. 154, s.v.

L. 2/3 : [ἀπὸ τόπων---]OY συριατικῶν. D'après cette hypothèse, les époux ou/et le père (?) seraient originaires des villages ou des κῶμαι de Syrie, ce qui les ferait entrer dans le cadre de l'immigration syrienne en Thrace. Voir à ce sujet, Asdracha, Inscriptions IV, n° 145 : Jean de Magzartha de Syrie, mort à Panion (Ve-VIe s.). La lacune après τόπων, qui termine en OY, cacherait probablement un toponyme ou des toponymes syriens.

Quant à l'expression ἀπὸ τόπων, on trouve une formule analogue dans une épitaphe de Madytos, à propos d'Ephraïm et de son père Abraham, ἐκ τόπον (ou ἐκ τόπων) de Césarée, du village Talasiou, voir Asdracha, *ibid.*, n° 160 (Ve-VIe s.).

L. 6 : τὸν αἰῶνα. Cf. *supra*, n° 180, 4/5 (οἶκον αἰῶνος) : manifestation du même souci pour l'éternité et l'attente de la fin du siècle des siècles, très courant dans les épitaphes chrétiennes. Cf. Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n° 184 b ([τῷ] ἐῶνι) ; Feissel, Macédoine, n° 277, 5 (εἰς τὸν ἐῶνα).

L. 8/9 : τὸ θέ[μα]. Ce mot signifiant d'habitude «le terrain au-dessous de la tombe ou aussi, à l'occasion, le terrain tout entier avec la sépulture» (Robert, Bull. épigr. 1972, n° 453), j'opte pour cette restitution qui constitue un hapax pour le vocabulaire funéraire de Périnthe-Héraclée, où le mot λατόμιον est de règle. Cf. Robert, Bull. épigr. 1968, n° 254 ; 1971, n° 652 ; 1974, n° 573, 24. Le θέμα ayant une connotation plus large, le λατόμιον serait forcément inclus dans l'ensemble funéraire.

L. 10/12 : εἰ δέ τις ... χρυσοῦ λίτραν α'. A l'opposé de la rareté de l'amende qui exige une seule livre d'argent, la sanction pécuniaire d'une livre d'or se rencontre beaucoup plus souvent, voir Robert, in Hellenica III (1946), p. 107 et note 1. Cf. *supra*, n° 180, 5/7 (le commentaire).

Quant au bénéficiaire du versement de l'amende, on peut restituer aussi τῇ πόλει ou τῇ πόλει καὶ τῷ ταμείῳ ou τοῖς κληρονόμοις, à l'instar des autres exemples de ces stèles. Voir Robert, in Hellenica II (1940), p. 134 (différents cas de l'attribution à deux caisses : lorsque «l'une est celle du fisc, l'autre est celle d'une cité ou d'une communauté, bourg ... ou association ou corps politique ...»).

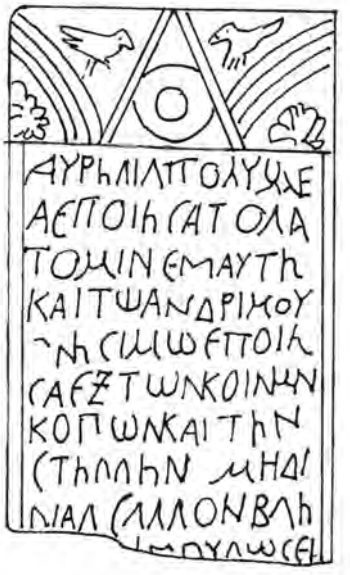
L. 13 : [χαῖρε παροδῖ]τα. Voir *supra*, n°s 176, 181, et *passim*.

183. Héraclée. Epitaphe d'Aurèlia Polymnéa et de son époux (IVe-VIe s.)

Stèle à fronton et acrotères avec une décoration de feuilles et d'une patère à omphalos au milieu du fronton. Les oiseaux figurant de part et d'autre de celui-ci appartenant au symbolisme chrétien, ils déterminent le caractère de l'inscription.

Mordtmann vit la stèle avant 1884 chez un tailleur de pierres de la nécropole de Périnthe-Héraclée, à Kanli-Liman (cf. Asdracha, Inscriptions IV, n° 165 ; *supra*, n° 167). Plus tard, elle fut repérée par Seure parmi les pierres de la Collection Stamoulis, à Sèlyvria, et fit partie de sa publication. «35. 27» (selon Mordtmann).

Mordtmann, Epigraphik, p. 225, n° 60 (fac-similé) ; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 395, n° 74 z4) ; Seure, Antiquités, p. 623, n° 80, fig. 45 (fac-similé avec dessin) ; (Sayar, Perinthos, n° 169). Texte d'après les fac-similés de Mordtmann et de Seure.

Αὐρηλία Πολυμνέ-
α ἐποίησα τὸ λα-
τόμιν ἐμαυτῇ
καὶ τῷ ἀνδρί μου
Ὀνησίμῳ· ἐποίη-
σα ἐκ τῶν κοινῶν
κόπων καὶ τήν
στήλλην· μηδέ-
να δὲ ἄλλον βλη-
[θῆναι ἢ προστ]ίμου δώσει
[τῷ ταμείῳ ἀργύρου λίτρας- - (?)]

h = η

Ecriture aux lettres inégales et disparates. Notons l'emploi de h = η (èta) cursif qui est très rare comme l'est aussi le cursif ὰ du delta (voir Mango, Byzantine Epigraphy, p. 242). Cf. Asdracha, Inscriptions IV, n°s 112, 136, 137 et *passim*.

Ligatures : νε (l. 1) ; νη (l. 5) ; νκ, νων (l. 6) ; νκ (l. 7).

Leg. στήλην (l. 8).

Confusions graphiques: Λ pour A : Αὐρηλίλ, λλλον (l. 1 et 9 respectivement) ; Ξ pour K : ἐξ (l. 6) ; C pour E (l. 9).

L. 5. [O]νησίμω (Seure).

L. 9/10. βλη[θῆναι etc. (Mordtmann) ; β(α)λῆ[ν ἢ προστ]ίμου δώσει... (Seure).

(Moi), Aurèlia Polymnéa, j'ai fait le tombeau pour moi-même et mon époux Onèsimos ; j'ai fait aussi la stèle à nos frais communs ; et il ne faut (y) mettre personne d'autre, sinon (celui qui le fera) donnera en guise d'amende (au fisc tant livres d'argent ... ?).

L. 1/2 : Αὐρηλία Πολυμνέα. Αὐρηλία (du gentilice romain *Aurelia*) se rencontre assez souvent sur ces stèles, voir n°s 168, 170, 173, 179, e.a. Le nom Πολυμνέα renvoie au nom de la muse grecque Πολύμνια ; cf. un cas analogue avec Πολύκλεα au lieu de Πολύκλεια (Robert, Bull. épigr. 1974, n° 304). Le nom Πολυμνέα est catalogué in Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 334-335 (l'auteur ne mentionne pas le caractère chrétien de l'inscription).

L. 2/3 : τὸ λατόμιν. Voir *supra*, n^os^ précédents.

L. 4/5 : καὶ τῷ ἀνδρί μου Ὀνησίμῳ. Pour le nom grec Ὀνήσιμος, de la haute Antiquité, qui se rencontre fréquemment pendant l'époque impériale, voir Lexicon, I, p. 352 ; II, 352-353 ; III A, pp. 343-344, s.v. Dans des inscriptions exclusivement, voir SEG 26 (1976-1977), n° 176, 70 ; 184, 36 ; 387 ; *ibid.* 28 (1978), n° 917, 8 (et Ὀνησίμη, l. 5) ; *ibid.* 35 (1985), n° 576, etc. ; Gounaropoulou - Hatzopoulos, Ἐπιγραφές Βεροίας, n°s 27 A et B, 310, 323, 383 et *passim*.

L. 6/7 : ἐκ τῶν κοινῶν κόπων. Formule très courante, à côté de ἐκ τῶν ἰδίων κόπων, μόχθων, etc., qui renvoie à la formule antique ἐκ τῶν ἰδίων (ou οἰκείων, à savoir, χρημάτων), et qui se perpétue sous différentes formes à l'époque byzantine, cf. Asdracha, Inscriptions I, n° 28. Cf. *supra*, n° 169, 3 : ἐκ τῶν ἰδίων.

Soulignons la survivance d'une connotation proche dans le néogrec : τὰ κόπια (μου, μας) = ma (nos) récompense(s), d'ordinaire par de l'argent, pour une œuvre accomplie.

L. 7/8 : καὶ τὴν στήλην. C'est l'un des rares exemples parmi les épitaphes examinées où la stèle funéraire est mentionée explicitement, en plus de λατόμιον, la tombe propre ; cf. d'autres mentions des stèles, n°s 172, 176, 191.

L. 8/11 : μηδένα δὲ ἄλλον βληθῆναι ... [ἀργύρου λίτρας- - ?]. Je restitue d'après la formule connue et les inscriptions précédentes. Il pourrait s'agir de livres d'or (χρυσοῦ λίτρας), mais les livres d'argent sont plus souvent mentionnées sur les stèles qui nous concernent. Quant au bénéficiaire, le fisc (τῷ ταμείῳ, cf. n° 178, 13 ainsi que n°s 182, 12 ; 183, 11, restitutions), on pourrait restituer aussi la caisse de la ville, cf. *supra*, n°s 170, 11 ; 172, 9 ; 175, 13 (restitution), ou encore les héritiers, cf. n°s 179, 14 ; 181, 9/10.

184. Héraclée. Epitaphe juive d'Eugénis (IVe-Ve s.)

Plaque de marbre rectangulaire, brisée en bas, portant une inscription sur fond creux. Entre la première ligne gravée en haut, en dehors de la moulure, et le reste du texte, la Menorah (chandelier à sept branches) ; celle-ci est flanquée par le loulav (branche de palmier) et l'ethrog (cédrat) à droite, par le shofar (corne du bélier) et la pelle à encens, à gauche (voir Hachlili, Ancient Jewish Art, pp. 347-352). Au début et à la fin des lignes du texte, des lettres sont gravées sur, ou en dehors, de la moulure. «33. 25. 5» ; hauteur des lettres : «2, 5» (selon Kalinka).

Kalinka, Thrakien, col. 191, n° 146, fig. 29 (fac-similé avec dessin) ; Robert, in Hellenica III (1946), p. 108 ; *idem*, Epitaphes juives, p. 394 et note 8 ; (Sayar, Perinthos, n° 228). Texte d'après le fac-similé de Kalinka.

Ἔνθε κατάκ-
ι-
τε ὁ μνίμις ἄ-
[ξ]ιος Εὐγένις·
4. [εὐ]λ̣[ο]γ̣ί̣α πᾶ-
[σι]

L. 1. Le I au-dessous du K, en dehors de la moulure.

Leg. ἔνθα κατάκειται (l. 1/2) ; μνήμης (l. 2) ; Εὐγένης (l. 3).

L. 4. ἁ[γία πα- (Kalinka, qui signale par des points deux autres lignes à la fin du texte).

Ci-gît Eugénis, digne de mémoire ; bénédiction à tous.

L. 1 : ἔνθα κατάκειται. L'adverbe ἔνθα se rencontre bien moins qu'ἐνθάδε dans les inscriptions de la Thrace, voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 162.

L. 2/3 : ὁ μνήμης ἄξιος. Cette variante d'une formule antique est fréquente dans les épitaphes chrétiennes aussi ; voir *infra*, n° 185. Cf. Dagron - Feissel, Cilicie, p. 114, n° 70, 5-6 : ἀξίως... αἰωνίου μνήμης (IIe s. avant J. Chr.) ; Bees, Ἀναγνώσεις, p. 100, n° 2 (épitaphe de Thespies) ; référence aux cas de Mèlos, de Salôna (en Dalmatie), ainsi que de Crète : μνήμης ἄξιον ὄνομα (=Bandy, Crete, p. 103, n° 76, IVe-Ve s.).

L. 3 : Εὐγένις / Εὐγένης. Forme démotique d'Εὐγένιος ; chute du O, qui se rencontre couramment pour les noms propres sur ces épitaphes et ailleurs, voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 141. Cf. εὐγενίς, adjectif féminin sur une stèle de l'époque impériale, in Kalinka, Antiken zu Perinth, col. 105-106, n° 1 (et non Εὐγένις : Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 318-319 ; l'auteur ne signale pas le caractère juif de l'épitaphe ici présentée). Un autre Εὐγένις/ης (ou Eugenia ?) figure sur un fragment d'épitaphe de Sèlyvria, voir Mordtmann, Epigraphik, p. 213, n° 34 ; Dumont - Homolle, Mélanges, p. 372, n° 62 b35.

L. 4/5 : εὐλογία πᾶσι. La restitution est due à Louis Robert, qui a relevé à maintes reprises cette formule (qu'il considère comme purement juive) dans des épitaphes juives de Rome, de Nicomédie, de Byblos et ailleurs, ainsi qu'à l'entrée des synagogues, voir Epitaphes juives, p. 304, note 5 ; pp. 395-397 ; *idem*, Bull. épigr. 1954, n° 245 ; 1958, n° 513.

En ce qui concerne les quatre objets rituels qui entourent la Menorah, ils sont habituellement associés à la Fête des Tabernacles (Succoth) ; à ceci près que parmi les Juifs de la Diaspora, un autre objet rituel, le vase, souvent à deux anses, a remplacé la pelle à encens qui figure sur les monuments sacrés de la Terre d'Israël. De ce point de vue, notre épitaphe présente donc un intérêt particulier, puisqu'elle a conservé la pelle à encens sans la remplacer par le vase.

Sur les symboles et le symbolisme juifs, voir l'ouvrage récent de Rachel Hachlili, Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora, Leiden - Boston - Cologne 1998.

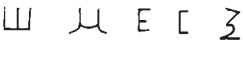
Cette inscription signale à coup sûr la présence d'une communauté juive à Héraclée, contemporaine, semble-t-il, de celle de Vizyè, d'où provient une autre épitaphe de cette époque, voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 161.

185. Héraclée. Epitaphe de l'économe Dôrothéos (IVe-Ve s.) (Pl. 137 a)

Fragment d'une stèle funéraire provenant d'Héraclée, brisée à gauche et en bas. Découverte à une distance de 8 km à l'est de Rhaidestos, elle fut déposée dans la maison d'un collectionneur d'antiquités de cette ville, parmi d'autres pierres par lui amenées d'Héraclée (voir à propos, Taşlıklıoğlu, Trakya, II, p. 139 ; cf. *ibid.*, I, p. 81). Inédite ?

Texte d'après une photographie d'I. Ševčenko (portant des renseignements au dos), Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n° 65.51.

[K](ύριε) B(οήθει) + Δωρόθε(ος)
[οἰ]κονόμος
[μν]ήμης ἄξιος
4. [ἐνθ]άδαι κατά-
[κειτ]αι +

Ecriture en lettres carrées pour la plupart.

Abréviation: Δωρθ̊ε = -ος (l. 1), par superposition du O au-dessus du Θ (voir Oikonomides, Abbreviations, pp. 30-31).

Ligature: ημη (l. 3).

La barre oblique à gauche du B (l. 1) suggère soit un K soit un X, ce dernier donnant [X](ριστὲ) B(οήθει).

Leg. [ἐνθ]άδε (l. 4).

Seigneur (ou Christ) viens en aide. Ci-gît Dôrothéos, économe, digne de mémoire.

L. 1 : Κύριε (ou Χριστὲ) βοήθει· Δωρόθεος. On attendrait un datif après l'invocation du *nomen sacrum* (βοήθει Δωροθέῳ), mais la suite impose le nominatif pour Dôrothéos, le sujet du verbe κατάκειται. La croix se déplace dans ce cas-là du début de la première ligne vers le milieu, séparant l'invocation de la phrase suivante.

Quant au nom Dôrothéos, il est porté par une série de hauts dignitaires du Bas-Empire, tels que stratèges, tribuns d'Orient, magistres, stratèlates, ex-préfets, etc., voir PLRE, I, pp. 269-270 ; III A, pp. 420-425. On relèvera un chancelier Dôrothéos dans une inscription de Thébaïde, *ibid.*, III A, p. 424, n° 14 (VIe-VIIe s.) = SEG 8 (1937), n° 780, 8 ; Feissel, Macédoine, n° 161 (un Dôrothéos d'origine syrienne sur une inscription de Thessalonique, probablement du Ve s.) ; Meimaris, Sacred Names, n°s 1077 ; 1273 (un Dôrothéos, περιοδευτής, Ve s. ; voir pour ce terme, *ibid.*, pp. 254-255). Le nom remonte à l'Antiquité, cf. Δωρόθεος Ἡγησάνδρου Ὀλύνθιος, IVe s. avant J. Chr. (voir Kanatsoulis, Prosopographia Macedonica, n° 441 = Tataki, Macedonians abroad, p. 134, n° 39) ; Lexicon, I, p. 145 ; II, p. 136-137, s.v. ; Tataki, *ibid.*, pp. 164, 165, 304.

L. 2 : οἰκονόμος. Les canons des premiers conciles de l'Eglise mentionnent ce fonctionnaire, à l'origine exclusivement ecclésiastique, qui était responsable de l'administration des biens de l'église, de l'évêché ou du monastère dont il était membre. Il pouvait être diacre ou prêtre, et même arriver à la fonction suprême du patriarcat. Deux prêtres-économes sont ainsi devenus patriarches de Constantinople : Cyriaque (595-606) et Paul II (641-653) ; même ascension pour deux diacres-économes : Pierre (654-666) et Constantin Ier (675-677), voir Darrouzès, Ὀφφίκια, pp. 16-17. Cf. Hanton, Lexique, pp. 109-110, s.v. ; Meimaris, Sacred Names, pp. 256-259.

L. 3 : μνήμης ἄξιος. Pour cette formule, voir *supra*, n° 184.

L. 4/5 : ἐνθάδε κατάκειται. La position de cette formule à la fin de la phrase est une survivance de l'époque païenne, voir Robert, Bull. épigr. 1952, n° 197 ; cf. Feissel, Macédoine, n°s 172, 1-2 et 177, 4-5, où pourtant le début de l'épitaphe, Μημόριον (d'un tel), renvoie obligatoirement la formule funéraire à la fin.

186. Héraclée. Epitaphe de Nouménios (IVe-VIe s.) (Pl. 137 b)

Fragment d'une stèle funéraire provenant d'Héraclée, découverte à une distance de 8 km à l'est de Rhaidestos ; ayant été déposée dans la maison d'un collectionneur d'antiquités de Rhaidestos, elle se trouve actuellement au Musée de cette ville, n° d'inv. 455 (voir *supra*, n° 185). «28. 20. 4» ; hauteur des lettres : «2, 5» (selon Sayar).

Taşlıklıoğlu, Trakya, II, pp. 107-108, n° 3, fig. 75 (photographie) ; (Sayar, Perinthos, n° 231, photographie). Texte d'après une photographie d'I. Ševčenko, Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n° 65.55.

[+] Ἐνθά̣[δε]
κατάκι[τε]
ὁ τῖς μα[κα]-
ρίας μνή[μης]
Νουμέν̣ [ιος]
ὡ καὶ ἄλ̣[λ(ως) Καλ]-
λικλ̣[ῆς +]

Ecriture en lettres arrondies.
Ligature: μνη (l. 4).
Leg. κατάκει[ται] (l. 2) ; ὁ τῆς (l. 3) ; ὃ καὶ (l. 6).

Ci-gît Nouménios, de bienheureuse mémoire, qui (s'appelait) autrement Kalliklès.

L. 5 : Νουμένιος. Selon O. Masson (voir SEG 44 (1994), n° 1715), le nom, très répandu dans le monde grec sous les formes Νεομήνιος, Νουμήνιος, parfois Νουμέριος, avec des variantes, est un nom propre de circonstance, se reportant à la nouvelle lune. Son usage remonte au IVe s. avant J. Chr. et s'applique aussi

comme épithète d'Apollon, à Athènes. Il se rencontre d'ailleurs dans l'Onomastique sémitique, spécialement parmi les Juifs (voir Bees, Peloponnes, p. 64). Voir les correspondants latins in Solin - Salomies, Repertorium, pp. 128, 370, s.v. *Numenius*, *Numerius*, respectivement ; Salomies, Contacts, pp. 117, 118.

L. 6/7 : ὁ καὶ ἄλλως Καλλικλῆς. L'article masculin avec la conjonction καί au début suggère la présence d'un surnom qui, dans d'autres cas de notre recueil, désigne une qualité ou le lieu de provenance, voir Asdracha, Inscriptions IV, nos 139-140. La présente épitaphe cependant, si notre restitution est la bonne, comporte un nom propre très connu depuis la haute Antiquité, précédé de l'adverbe ἄλλως. Cela laisse penser qu'il s'agit, plutôt que d'un simple surnom, du nom propre grec du défunt, qui avait adopté pour gentilice le nom latin *Numenius*, comme ce fut l'habitude à partir de l'époque romaine, cf. *supra*, n° 174.

Pour Καλλικλῆς, voir les nombreuses références in Lexicon, I, pp. 244-245 ; II, pp. 247-248 ; III A, pp. 229-230. Cf. Robert, Bull. épigr. 1972, n° 286 ; Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 332-333 (l'auteur omet la qualification de l'épitaphe comme chrétienne ; les noms sont intervertis à la p. 300).

187. Héraclée. Epitaphe d'Anne (IVe-VIe s.) (Pl. 138 a)

Plaque rectangulaire de marbre blanc, brisée du côté gauche de la partie supérieure. Elle porte une croix en bas, au milieu. Elle se trouve actuellement au Musée de Rhaidestos, n° d'inv. 116. «86. 48. 7» ; hauteur des lettres : «3-5» (selon Taşlıklıoğlu).

Taşlıklıoğlu, Trakya, I, pp. 20-22, n° 4, fig. 7 (photographie) ; p. 69 (traduction en français) ; (Sayar, Perinthos, n° 226, photographie). Texte d'après une photographie de C. Mango, The Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n° 64.348.

[+Ἐν]θάδε κ̣α̣[τ]έ̣-
[κι]τε ἡ μακαριω-
[τά]τι Ἄννα ἐν
[Χ]ρ̣ι̣στῶ καλο-
[κ]ύ̣μιτος· ἀνε-
πά̣η μηνὶ Ἰανο-
υαρίου ιδ' ἡμέρ-
α Πένπτι ἰνδεκ-
τιῶνος ιδ'· ἡ μακα-
ριώτατος Ἄν-
να θυγάτηρ Ἀγ-
απιτοῦ καὶ Μ-
αρίας· ἀμὶν

Lettres en écriture carrée et arrondie.

Plusieurs fautes d'orthographe.

Leg. κατάκειται (l. 1/2, cf. Asdracha, Inscriptions IV, n° 120) ; μακαριωτάτη (l. 2/3, 9/10) ; Χριστῷ (l. 4) ; καλοκοίμητος (l. 4/5) ; Ἰανουαρίῳ (l. 6/7) ; Πέμπτῃ (l. 8) ; ἰνδικτιῶνος (l. 8/9) ; Ἀγαπητοῦ (l. 11/12) ; ἀμήν (l. 13).

L. 8/9. ἰνδεκτίωνος (Taşlıklıoğlu).

L. 7/9. Sayar n'a pas lu ou a sauté ces lignes : de ἡμέρα à ἰνδεκτιῶνος ιδ'.

Ci-gît la très bienheureuse Anne, bien endormie en Christ ; elle s'est reposée le 14 du mois de janvier, le jour de jeudi, indiction 14 ; la très bienheureuse Anne, fille d'Agapètos et de Marie ; amen.

L. 2/3 : ἡ μακαριωτάτη Ἄννα. A la place de μακαρίας μνήμης, le défunt est souvent qualifié de μακάριος, μακαριώτερος ou μακαριώτατος, de même que la défunte est μακαρία, μακαριωτέρα ou μακαριωτάτη dans les épitaphes chrétiennes. Voir des exemples provenant de Suracuse, de Palestine, de Phrygie, de Corinthe etc., in Bees, Ἀναγνώσεις, pp. 112-113 ; *idem*, Peloponnes, pp. 39-40 ; Papadopoulos-Kerameus, Διορθωτικά I, p. 412, n° 3 ; *idem*, Hristianskija nadpisi, n°s 8, 15, 20, 22, 28, 31-34, e.a. ; Meimaris, Sacred Names, n° 1197. Je ne m'arrêterai pas sur Anna, du nom juif Hannah, devenu l'un des noms les plus sacrés de la Chrétienté.

L. 3/5 : ἐν Χριστῷ καλοκοίμητος. Cette épithète funéraire purement chrétienne, qui signifie ici que la défunte a sauvé son âme en s'endormant au sein du Christ, figure sur des épitaphes de plusieurs lieux, notamment en Italie, voir Feissel, Macédoine, n° 166, 4-5 : ὁ καλοκύμητος Διονύσις (Thessalonique, Ve-VIe s.), avec des exemples d'Orientaux à Pavie, Milan, Côme, Aquilée, Rome ; CIG, IV, n° 9298, 6 (de Patras). Robert, Bull. épigr. 1962, n° 194 (une simple référence à notre épitaphe).

Cf. ἐν Χριστῷ κυμ(ητήριον) dans une épitaphe de Berrhoia, in Feissel, Macédoine, n° 63 = Gounaropoulou - Hatzopoulos, Ἐπιγραφές Βεροίας, n° 443 (fin VIe s.). Voir l'exposé très étendu sur le verbe κοιμᾶσθαι et ses dérivés, in Bees, Peloponnes, pp. 69-72 ; cf. Asdracha, Inscriptions IV, n° 152.

L. 5/6 : ἀνεπάη. Cette forme de l'aoriste n'est pas considérée comme une faute de grammaire mais comme une version idiomatique pour ἀνεπαύθη, du verbe ἀναπαύομαι, l'un des plus anciens termes funéraires chrétiens, voir Schneider, Das Kloster der Theotokos, n°s 5, 10, 19, 48-49, 132, e.a. (ἀνεπάη) ; Bees, Peloponnes, p. 73, note 3 ; Feissel, Macédoine, n° 134, 10 : ἀναπάη ; Meimaris, Sacred Names, n° 1197 : ἀνεπάη ὁ μακάριος Καπίτω/... On trouve aussi ἀνεπαύσατο et ἀνεπαύσετο, voir Papadopoulos-Kerameus, Hristianskija nadpisi, n° 81 ; Bees, Ἀναγνώσεις, n° 11-12, 18 (ἀνα[παυ]θῖσα) ; *idem*, Βυζαντιακαί ἐπιγραφαί, p. 7 (ἀνεπαύσατο).

Le verbe se rattache évidemment à la formule de la Liturgie des morts : ἀνάπαυσον τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου... ἐν κόλποις Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ..., cf. Bees, Peloponnes, pp. 72-73 ; Robert, Bull. épigr. 1962, n° 391. Souvent, ἀνάπαυσις et κοίμησις figurent côte à côte dans les épitaphes ; p.ex. ὑπὲρ ἀναπαύσεως καὶ κοιμήσεως d'un tel, ou inversement ; μνήσθητι τῆς κοιμήσεως καὶ ἀναπαύσεως d'un tel, voir Bees, Peloponnes, p. 72 ; Guillou, Italie, n° 159.

Pour un aperçu des termes funéraires à cette époque, voir in DACL 7 (1926), col. 673-675 (L. Jalabert - R. Mouterde).

L. 6/7 : μηνὶ Ἰανουαρίου. Pour ce glissement du datif μηνὶ au génitif Ἰανουαρίου, voir Asdracha, Inscriptions II, n°s 76-77 ; IV, n°s 123, 136-138, 145-146, e.a. Sur les différentes formes sous lesquelles figure le mois de janvier (Ἰενάρις, Εἰανάριος, Ἰενουάρις, e.a.), voir surtout Bees, Peloponnes, pp. 73-74, n° 33, 6 ; cf. Feissel, Trois aspects, pp. 145-148.

L. 7/8 : ἡμέρᾳ Πένπτῃ. Plusieurs exemples du phénomène linguistique de l'assimilation régressive dans notre recueil : ΝΠ pour ΜΠ, notamment ΝΒ pour ΜΒ, voir Asdracha, Inscriptions II, n°s 76, 90 ; IV, n°s 127, 146 ; cf. Feissel, Macédoine, p. 275.

L. 8/9 : ἰνδεκτιῶνος. Pour d'autres graphies de ce mot dans notre recueil, voir Inscriptions IV, n° 152 ; cf. n° 120.

L. 11/12 : Ἀγαπητοῦ. Nom qui se rencontre en Crète, à Santorin, Athènes, Sparte, Messènè du Péloponnèse, ainsi qu'en Italie, voir Lexicon, I, p. 4 ; II, p. 6 ; III A, p. 6, s.v. Ἀγαπητός. Il est porté par des païens et des chrétiens indifféremment. Quant à l'épithète ἀγαπητὸς dont il dérive, elle figure dans des épitaphes également païennes et chrétiennes, en Egypte, en Italie, et surtout en Asie Mineure, voir Robert, Bull. épigr. 1952, n° 31 ; 1974, n° 674. Cf. Asdracha, Inscriptions IV, n° 150.

Notons qu'Ἀγαπητὸς se rencontre très souvent aujourd'hui même comme nom de famille en Grèce.

188. Héraclée. Epitaphe du gynéciaire Aurèlios Loustas et de sa famille (Ve s.) (Pl. 138 b)

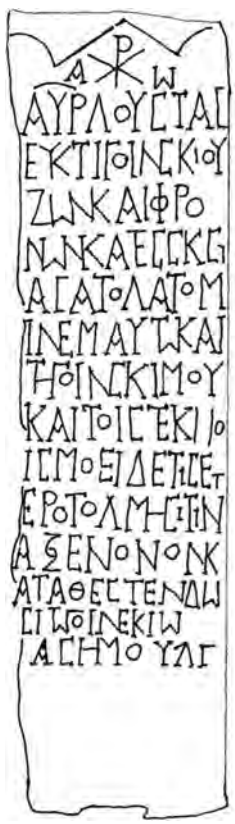
Stèle de marbre à fronton schématique, portant au milieu le chrisme, accosté d'alpha et d'oméga. Transportée par bateau d'Héraclée au Pirée (cf. *supra*, n°s 172, 174 et 179), elle entra au Musée du Pirée

fin 1887/début 1888. Editée premièrement par J. Dragatsis (voir n^os^ indiqués), dans le journal quotidien d'Athènes (et non pas du Pirée : Robert, Etudes d'Epigraphie, p. 114), Ἐφημερίς, du 15 janvier 1888, elle fut reprise telle quelle, avec quelques minimes corrections, in Berliner Philologische Wochenschrift, environ trois mois plus tard. Kalinka, n'ayant pas eu connaissance des éditions précédentes, publia la stèle comme inédite d'après la copie qu'il avait achetée à un boulanger grec d'Héraclée en 1896 (voir *supra*, n° 174). Ensuite, Wilhelm signala la stèle au Musée du Pirée in Zur Syntax des Griechischen, p. 127, avec les stèles d'Aurèlios Aphrodisios et de Flavios Diogénès (n°s 174 et 179 de notre recueil). Il a omis pourtant de mentionner que la stèle païenne d'Aurèlios Ménéstratas, dont il parle, se trouve elle aussi dans le même musée.

Enfin, Robert réédita l'épitaphe avec un commentaire fort riche, en donnant la photographie d'un estampage contenant seulement les neuf premières lignes du texte (il en comporte quatorze), estimant qu'elles «semblent seules subsister». Il avait pu obtenir cet estampage avec ceux de quatre autres inscriptions de Périnthe-Héraclée déposées au Musée du Pirée (il ne précise pas lesquelles). Il fit encore allusion à une photographie de la stèle «que l'on possède», tout en admettant qu'il n'avait pas vu l'édition de Dragatsis, connue de lui par sa reproduction in Berliner Philologische Wochenschrift.

La stèle de Loustas se trouve toujours au Musée Archéologique du Pirée (n° d'inv. 1669), où j'ai pu l'examiner le 29 septembre 1998. Dimensions : 64, 5. 16. 5, 5. Hauteur des lettres : *ca* 2, 9.

J. Dragatsis, Ἐπιγραφαί ἐξ Ἡρακλείας τῆς Προποντίδος, Ἐφημερίς, 15 janvier 1888, feuille n° 15, p. 3, en majuscules typographiques ; (Berl. Philol. Woch., année 8, n° 14, 7 avril 1888, col. 418, en minuscules sans accentuation, en recopiant Dragatsis) ; Kalinka, Thrakien, col. 204-205, n° 167 (fac-similé) ; Robert, in Seyrig - Robert, Sur un tissu, pp. 28-36 (estampage des neuf premières lignes) ; (SEG 16 (1959) n° 417) ; (Sayar, Perinthos, n° 179, photographie). Texte d'après la photographie de la stèle, appartenant au Musée Archéologique du Pirée.

Αὐρ(ήλιος) Λούστας
ἐ(κ) ΥΚ τ(οῦ) <ι>γοινεκίου
ζῶν καὶ φρο-
νῶν κατε<σ>σκεύ-
ασα τὸ λατόμ-
ιν ἐμαυτῷ καὶ
τῇ γοινεκί μου
καὶ τοῖς τέκνο-
ις μο(υ)· εἰ δέ τις ἕτ-
ερο(ς) τολμήσι τιν-
ὰ ξένον ὃν κ-
αταθέστεν δώ-
σι τῷ γοινεκίῳ
ἀσήμου λ(ίτρας) γ′

Ecriture très fine, lettres très hautes et régulières. Notons l'omicron, très petit, gravé au milieu des lignes, ainsi qu'un I (l. 2, 9, 10), le Y (l. 4), et un T (l. 9), beaucoup plus petits que les autres lettres ; de même, le Θ dans καταθέστεν (l. 12) est tout petit. Le lapicide n'a par ailleurs pas gravé la barre médiane de quelques E (l. 2, 4, 7) et la barre transversale du N (l. 8).

Signes d'abréviation : horizontal : ⁀ une courbe sur ΑΥ͡Ρ(=ήλιος) (l. 1) ; diagonal : ⁄ sur Λ́ (=ίτρας) (l. 14).

Nombreuses ligatures : υκ (l. 2) ; νε (l. 2, 6, 7, 13) ; ζωνκ (l. 3) ; νωνκ (l. 4) ; τωκ (l. 6) ; τηγ (l. 7) ; τε (l. 4, 8) ; μησ (l. 10) ; νκ (l. 11) ; τωγ (l. 13) ; ημ (l. 14).

Leg. γυναικείου (l. 2) ; γυναικί (l. 7) ; τολμήσει (l. 10) ; καταθέσθαι (l. 11/12) ; γυναικείῳ (l. 13).

Signalons la confusion des genres, acc. neutre à la place de l'acc. masculin, ὄν pour ὄντα (l. 11) ; cf. l'inverse *supra*, n° 179 (ὄντα pour ὄν).

L. 1. Αυρ. Αουστας (Dragatsis, Berl. Philol. Woch.) ; Λουσ[ί?]ας (Kalinka) ; Αὐρ. (Robert).

L. 2. Εκτιγινσκιου, γοινεκίου (Dragatsis) ; Τιγινσκιου (Berl. Philol. Woch.) ; τι γοινεκίου, transcrit ἐκ τ[οῦ] γοιν[ε]κίου (Kalinka) ; ἐκ τ(οῦ) γοινεκίου (Robert).

L. 3/4. φρονῶρ corrigé en φρονῶν (Kalinka).

L. 4/5. κατεσκευασα (Dragatsis, Berl. Philol. Woch., Robert) ; κατεσσκ[εύασα (Kalinka).

L. 7. τῇ γοιν[ε]κί (Kalinka).

L. 8/9. τοῖς τέκ[ν]οις μο[υ] (Kalinka) ; τοῖς τέκνοις μο[υ] (Robert) ; pas de restitution chez Dragatsis et Berl. Philol. Wochenschrift.

L. 9/10. εἰ δέ τις ἕτερον (Robert) ; pas de restitution chez Dragatsis et Berl. Philol. Wochenschrift. ; Kalinka corrige avec raison ἕτερο(ς), voir plus bas.

L. 11. ξένον <ὄν> (Kalinka, Robert), voir ci-dessus.

L. 12/13. δώσει (Dragatsis, Berl. Philol. Woch.).

L. 14. Λ́ (Dragatsis, Berl. Philol. Woch., l'abréviation désignant la livre) ; λ(είτρας) (Kalinka).

(Moi), Aurèlios Loustas, du gynécée, vivant et sain d'esprit, je construisis le tombeau pour moi-même et ma femme et pour mes enfants ; et si quelqu'un d'autre ose (y) déposer quelqu'un qui soit étranger, il donnera au gynécée trois livres d'argent.

L. 1 : Αὐρήλιος Λούστας. Pour Aurèlios, voir ci-dessus, n° 179. Le nom Loustas, un hapax semble-t-il de toute façon pour la région, est mentionné dans la bibliographie (à ma connaissance) par rapport à cette épitaphe, voir Robert, Bull. épigr. 1958, n° 316 ; SEG 16 (1959), n° 417. C'est pour cela que Kalinka y a plutôt vu un Lousias, qui n'est pourtant pas confirmé sur la pierre. Le nom est enregistré in Loukopoulou (La Thrace Propontique, pp. 328-329), qui classe cependant l'épitaphe parmi les inscriptions impériales (païennes).

L. 2 : ἐκ τοῦ γυναικείου. Sur la pierre on lit EYKTI (le Y lié au K) avant le mot γυναικείου, proposé déjà par Dragatsis pour qui Robert, se fiant à la publication de Berl. Philol. Wochenschrift, dit à tort qu'il n'avait pas reconnu ce mot. Quant à la ligature YK, elle doit être une abréviation de/ou la marque d'une association d'ouvriers, puisqu'elle se retrouve ailleurs, p.ex. sur des chapiteaux d'une citerne byzantine de Constantinople, voir E. Mamboury, in Byz 11 (1936), pp. 174-176.

Outre donc le *monetarius* Flavios Diogénès, ἐξάκτωρ de l'un des ateliers monétaires impériaux d'Héraclée (voir *supra*, n° 174), les stèles de la ville nous livrent le nom d'un *gynaeciarius*, i.e. d'un ouvrier travaillant dans un atelier impérial de tissage de laine. L'existence à Héraclée d'une ou de plusieurs fabriques de laine, dont le produit était destiné à la Cour, à l'armée et aux fonctionnaires civils, constitue l'information la plus intéressante qu'on peut tirer de cette épitaphe. Cependant ces γυναικεῖα, qui se rencontrent avec ce sens surtout au IVe et au Ve siècle, avaient servi aussi de lieux de travaux forcés pour les condamnés chrétiens, avant leur élargissement par Constantin, voir Sôzomenos, Hist. Eccl., éd. J. Bidez - G. Hansen, p. 17, 7-10 : ἄφεσίν τε πάντας ἔχειν ἐνομοθέτησεν, ὅσοι διὰ τὴν εἰς Χριστὸν ὁμολογίαν κα-

τεδικάσθησαν μετοικεῖν ἢ ἐν νήσοις ἢ ἀλλαχόσε παρὰ γνώμην διατρίβειν... ἢ γυναικείοις ἢ λινυφίοις ὑπηρετεῖν... ; cf. Eusèbe, De Vita Constantini, éd. F. Winkelmann, p. 62, 22-63, 3. Selon Robert (in Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 34), le gynécée d'Héraclée a dû fonctionner pendant tout le Bas-Empire.

Il est intéressant de relever l'existence de γυναικεῖον de Cyzique, sur la côte sud de Propontide, en face d'Héraclée, connu par une mention indirecte de Sôzomenos également : en se référant aux persécutions des chrétiens de la ville sous l'empereur Julien et à l'incarcération de leur évêque Eleusios (cf. Asdracha, Inscriptions IV, n° 147), l'auteur parle de δημοσίων ἐριουργῶν καὶ τῶν τεχνιτῶν τοῦ νομίσματος, qui livraient chaque année à l'Etat, οἱ μὲν στρατιωτικῶν χλαμύδων, οἱ δὲ νεουργῶν νομισμάτων (*ibid.*, p. 214, 15-20).

Les gynécées étaient connus aussi et surtout en Occident, p.ex., à Salona de Dalmatie, à Aquilée, à Milan, Rome, Carthage, Arles, Lyon, Reims, etc.; la *Notitia Dignitatum* nous livre une liste de ceux-ci, dix-sept au total, en tête desquels se trouvaient les *procuratores gynaeciorum*, du ressort du *comes sacrarum largitionum* (éd. O. Seeck, Occ. XI, 45-60 ; XII, 26-27). La même source nous fait connaître en bloc l'office des *procuratores gynaeceorum* de l'Orient (Or. XIII, 16).

Pour un commentaire exhaustif de cette institution, je renvoie au dernier éditeur (Robert, voir ci-dessus), qui s'attarde aussi sur la legislation (principalement du Code Théodosien) qui la gerait. Selon l'auteur, les lois portant les mots *gynaeceum* et *gynaeciarius* s'échelonnent de 333 à 426 (*ibid.*, p. 32, note 3). Il note avec raison, me semble-t-il (*loc. cit.*, notes 5 et 7), que les γυναικεῖα devaient avoir été moins nombreux en Orient, où l'on travaillait surtout le lin dans les ateliers appelés λινοΰφια (les λινύφια de Sôzomenos, les *linyphia* de la *Notitia Dignitatum*). Cf. Kendrick, Catalogue, p. 29 (mention de gynécées notamment sous Justinien, quand la soie y était exclusivement tissée à titre de monopole d'Etat).

Quant à l'appellation γυναικεῖον/α, elle remonte à une époque reculée où le métier de tissage était réservé exclusivement aux femmes, voir Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, II/1, pp. 215-217.

L. 3/4 : ζῶν καὶ φρονῶν. Pour cette formule, qui se répète souvent sur ces stèles, voir *supra*, n° 174 ; cf. n°s 179, 181.

L. 5/6 : τὸ λατόμιν. Forme démotique du terme funéraire propre à Héraclée, λατόμιον, qui figure (ou est sous-entendu) dans toutes ces épitaphes, à peu d'exceptions près (n°s 176, 180, 182).

L. 7 : τῇ γυναικί μου. Voir *supra*, n° 181.

L. 9/10 : εἰ δέ τις ἕτερος τολμήσει. Je ne retiendrai pas la correction de Robert ἕτερον (voir app. crit.), le nominatif se conformant parfaitement ici à la syntaxe du grec. J'ajoute d'ailleurs que l'accusatif masculin ἕτερο n'est pas en usage en grec moderne (: Robert, *ibid.*, p. 30, note 4), cette forme sans N se limitant au neutre.

L. 9/12 : εἰ δέ τις... τολμήσει τινὰ ξένον ὄντα καταθέσθαι. Sur le sens actif du verbe κατατίθεμαι, voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 166 ; cf. de nombreux exemples dans les épitaphes de ce recueil, *passim*. Pour ὄντα, gravé ὄν, voir ci-dessus, app. critique.

L. 12/14 : δώσει τῷ γυναικείῳ ἀσήμου λίτρας γ'. Il est intéressant que l'amende pécuniaire soit payable au gynécée lui-même, à savoir au lieu du travail de Loustas, et non pas au fisc ou à la ville, ou aux héritiers de l'intéressé. Le montant de l'amende (3 livres d'argent) est identique au montant qui figure *supra*, n° 179. Voir à ce sujet le commentaire au n° 180.

189. Héraclée. Marque d'un gynécée portant le nom de la ville (Ve s.) (Pl. 139 et 140)

Inscription tissée sur un rideau polychrome de laine, de grandes dimensions, provenant d'un gynécée d'Héraclée (voir *supra*, n° 188). Découvert probablement à Antinoè (actuellement Tano, en Egypte), il fut acheté au Caire et entra au Textile Museum de Washington D.C. en mai 1950 (n° du Catalogue, 71.118). Récupéré en morceaux qui avaient été gardés ensemble par ses possesseurs successifs, il a pu être reconstitué par les restaurateurs du musée. Il a fait depuis l'objet de quelques publications dont celle d'Alan Wace (1954), qui en a donné une description exhaustive avec des photographies, mais sans

pouvoir déchiffrer les lettres grecques (ou coptes, selon lui). L'auteur est réticent quant à l'attribution de la teinture à l'Egypte, remarquant qu'elle a pu être tissée en Syrie ou en Asie Mineure, en tout cas dans l'Orient hellénistique pendant l'époque romaine tardive.

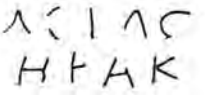
C'est H. Seyrig qui a réussi à lire le nom d'Héraclée sur l'inscription et L. Robert qui l'a attribuée à l'Héraclée de Propontide dans leur publication commune (1956).

Le rideau de tapisserie, autrement dit l'αὐλαία ou παραπέτασμα *(velum)* est composé de 13 bandes horizontales, ornées de motifs répétés : les bandes 4 et 8 (très abîmée) représentent des scènes de chasse, tandis que les bandes 6 et 10 portent des Amours nimbés qui volent en tournant à droite et à gauche et en tenant divers objets, oiseaux, paniers de raisins, rameaux, couronnes. L'inscription en question est tissée justement dans la couronne que tient dans la main gauche (face au spectateur) le premier Eros de la bande 6, qui est la plus large et la plus soignée de toutes.

L'exposition du rideau n'étant pas possible en raison de sa fragilité, il reste conservé dans les collections du Textile Museum de Washington D.C., où j'ai pu le voir en microfilm, en mars 1991.

Dimensions : hauteur : «3 m 25» ; largeur : «1m 80».

Wace, Preliminary Historical Study, Papier n° 9, pl. I, III, IV ; Seyrig - Robert, Sur un tissu, pp. 27 (fac-similé)-28, 34 ; Varela, Photographing Textiles, pp. 23-29, figs. 9 et 10. Photographies du Textile Museum, n° 71.118.

2. λειας
1. Ἡρακ-

D'Héraclée.

La lecture Ἡρακλείας est évidente, le tisseur ayant interverti les deux lignes de l'inscription.

Le fait que le nom de la ville apparaisse exclusivement dans une seule couronne et ne se répète pas sur la teinture est une indication supplémentaire qu'il s'agit là de la marque d'un atelier impérial de tissus de laine (gynécée), peut-être du même que celui auquel appartenait le *gyneciarius* Loustas (voir n° 188), à supposer qu'il y en ait eu plusieurs.

Le premier éditeur mentionne une série d'exemples tirés de l'histoire de l'art grec et romain représentant des rideaux suspendus aux colonnades des temples ou des palais et édifices publics, depuis la haute Antiquité jusqu'aux mosaïques de St.-Appolinaire le Neuf et de Saint-Vital à Ravenne.

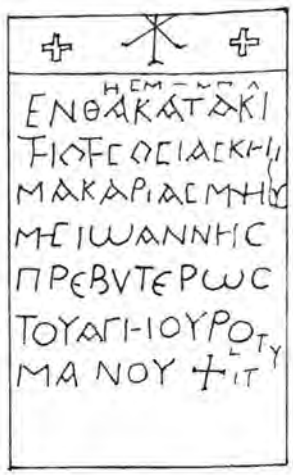
D'autre part, l'absence totale de symboles ou autres motifs chrétiens sur le rideau examiné et son appartenance incontestable à la tradition hellénistique et romaine tardive n'ont rien de surprenant, puisque les motifs païens persistent longtemps dans toutes les expressions de l'art chrétien et protobyzantin (cf. Weitzmann, Greek Mythology in Byzantine Art, Princeton 1951 ; *idem*, in DOP 14 (1960), pp. 43-68, figs. 1-44 ; R. Stuveras, Le putto dans l'art romain (Latomus, vol. 99), Bruxelles 1969. Selon Robert in Seyrig - Robert, Sur un tissu, p. 34, ce rideau a dû être commandé au gynécée impérial par l'Etat pour être installé ensuite dans quelque édifice public.

190. Héraclée. Epitaphe du prêtre Jean (Ve-VIe s.)

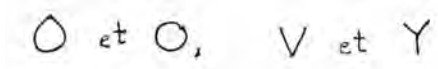
Plaque ayant été utilisée comme un palimpseste, grattée et gravée de nouveau. En haut, une bande platte avec un monogramme, qui ressemble au chrisme, entre deux croix. Quelques traces de lettres de la première inscription sont visibles au-dessus de la première ligne et à la fin des lignes 2-3 et 6-7. «95.

40. 10» ; hauteur des lettres : «3-4» (selon Seure).

Seure, Antiquités, p. 635, n° 91, fig. 49 (fac-similé avec dessin) ; (Sayar, Perinthos, n° 229). Texte d'après le fac-similé de Seure.

Ἔνθα κατάκι-
τη ὁ τῆς ὁσίας κὴ
μακαρίας μνή-
4. μης Ἰωάννης
πρε(σ)βύτερως
τοῦ Ἁγήου Ῥο-
μανοῦ +

Ligatures : τη (l. 2) ; μνη (l. 3) ; μης (l. 4).

Leg. κατάκειται (l. 1/2) ; καὶ (l. 2) ; πρεσβύτερος (l. 5) ; Ἁγίου Ῥωμανοῦ (l. 6/7).

Notons les deux formes de l'omicron, ronde (l. 6-7) et en ogive (l. 2, suggérant le Ve, plutôt le VIe s., cf. Asdracha, Inscriptions IV, n° 119). La diphtongue OY (l. 6-7) est gravée en entier et pas en ligature, cf. Asdracha, *ibid.*, n° 139.

Ci-gît Jean, de sacrée et bienheureuse mémoire, prêtre de Saint-Rômanos.

L. 2/4 : ὁ τῆς ὁσίας καὶ μακαρίας μνήμης. La formule funéraire τῆς ὁσίας μνήμης est employée habituellement dans les épitaphes des prêtres et des higoumènes, cf. Asdracha, *ibid.*, n° 135 ; Meimaris, Sacred Names, n° 914 ; Feissel, Macédoine, n° 181 (l'époux de la défunte fut probablement un prêtre). Sur notre inscription, l'épithète ὁσίας est jointe à μακαρίας (μνήμης), qui est celle qui prédomine quasi partout.

L. 4/7 : Ἰωάννης πρεσβύτερος τοῦ Ἁγίου Ῥωμανοῦ. Sur l'office ecclésiastique du presbytéros, voir entre autres, Meimaris, Sacred Names, pp. 154-155, 185-187.

Je ne connais pas l'emplacement de l'église de Ἅγιος-Ῥωμανός, dont l'épitaphe nous révèle l'existence à Héraclée. Je ne crois pas d'ailleurs que l'église homonyme de Constantinople (voir Janin, Le siège de Constantinople, pp. 448-449) peut entrer ici en considération.

191. Héraclée. Epitaphe de Polycarpe, cardeur (Ve-VIe s.)

Plaque de marbre quadrangulaire, que Kalinka vit dans la maison d'Apostolos Constantin (voir *supra*, n° 169), lors de son voyage à Héraclée en 1896. «50. 30. 6» ; hauteur des lettres : «3-5».

Kalinka, Thrakien, col. 191-192, n° 147 (fac-similé) ; (Sayar, Perinthos, n° 232). Texte d'après le fac-similé de Kalinka.

Στήλλᾳ
Πολυκάρ-
που γνα-
4. φέως +

Ecriture grossière.

Leg. στάλλα, variante aeolique du mot στήλη (variante dorique, στάλα) (l. 1) ; cf. Anth. Pal. VII, 425.

L. 2/3. Πολυκά[ρ/που (Kalinka).

Stèle de Polycarpe, cardeur.

L. 1 : στάλλα. L'un des exemples parmi les stèles d'Héraclée, où ce mot (στήλη) apparaît explicitement, parfois avec le mot λατόμιον, qui est quelquefois simplement suggéré (voir *supra*, n°s 172, 176, 183). D'ailleurs, cela saute aux yeux des hellénistes qu'il ne s'agit point du nom propre latin Stella (!) qui, en plus selon Sayar, *loc.cit.*, serait la fille (et pourquoi pas l'épouse ?) de Polycarpe.

L. 2/3 : Πολυκάρπου. Le nom se rencontre surtout à l'époque chrétienne et byzantine, d'après celui de plusieurs martyrs de l'Eglise qui l'ont porté, notamment l'évêque de Smyrne Polycarpe, martyrisé sous Marc Aurèle (voir Halkin, BHG, II, p. 212, s.v. ; Syn. CP, col. 485-486 ; commémoration, le 23 février). Cependant, le nom remonte lui aussi comme tant d'autres à l'Antiquité grecque, surtout pendant l'époque impériale, pour la plupart au IIe s. (voir Lexicon, II, p. 372, s.v. Πολύκαρπος, mais aussi au VIe s. avant J.Chr. probablement (*ibid.*, I, p. 378, s.v.). Cf. Gounaropoulou - Hatzopoulos, Ἐπιγραφές Βεροίας, n° 426 : μημόριον du sous-diacre Polycarpe (Ve-VIe s.).

L. 3/4 : γναφέως. Polycarpe a exercé le métier de γναφεὺς (ou κναφεύς : voir Thesaurus Graecae Linguae, col. 1674-1675, s.v. ; cf. Isaïe 7, 3), i.e. de cardeur des étoffes rudes, ἱμάτια ἄγναφα, qu'il traitait au lavage et au nettoyage (cf. Feissel, Macédoine, n° 26 ; l'auteur se rapporte aussi à la présente inscription et donne des exemples datant du Bas-Empire et provenant de Cilicie, Séleucie, Palestine, e.a.). Ajoutons un autre Κναφεὺς qui sert de surnom à quelqu'un dans Une Vie inédite de saint Jean l'Aumônier, An. Boll. 45 (1927), p. 21, 6. Le mot a pour racine ἄγναπτον (variante attique), ou ἄγναφον, variante couramment employée, attestée déjà au IIIe s. avant J. Chr. dans des papyrus, mais aussi plus tard, dans les Evangiles : οὐδεὶς δὲ ἐπιβάλλει ἐπίβλημα ῥάκους ἀγνάφου ἐπὶ ἱματίῳ παλαιῷ (Matth. 9, 16 ; cf. Marc 2, 21). Cf. Gounaropoulou - Hatzopoulos, Ἐπιγραφές Βεροίας, n° 27 A : un Ἴλαρος γναφεὺς (IIe/IIIe s.).

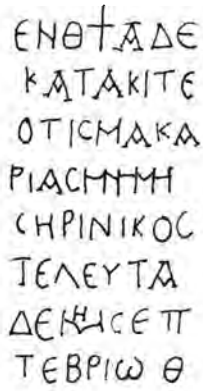
A propos de ce métier, voir Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, II/1, pp. 197-198 ; cf. Patlagean, Pauvreté économique, p. 161.

L'autre dérivé technique d'ἄγναφον/α, l'ἀγναφάριος, avec la terminaison latinisé -άριος *(-arius)*, pourrait avoir une interprétation différente, à savoir celle que lui donne Robert (Noms de métiers, pp. 326-328) : il pourrait être le fabricant même des textiles grossiers, travaillant dans un atelier impérial dont le produit serait destiné aux armées. Cf. *idem*, *ibid.*, pp. 328-332, un ἀγναφάριος dans une épitaphe de Constantinople selon l'auteur, datée de 585 ; inscription reprise par Şahin, Bithynische Studien, pp. 32-34, n° 2 (l'auteur discute l'emplacement de l'emporion Strobèlos, qui figure dans l'épitaphe). Notons que Robert ne fait pas clairement la distinction entre γναφεὺς et ἀγναφάριος, dans l'étude mentionnée ci-dessus (Noms de métiers, p. 325).

192. Héraclée. Epitaphe d'Eirènikos (Ve-VIe s.)

Dalle funéraire découverte dans l'angle nord-ouest d'un cimetière turc de la ville (Poroslik), signalée par Lambousiadis dans la maison d'un habitant grec ; celui-ci possédait un certain nombre de pierres chrétiennes ainsi que de la céramique grecque provenant du même cimetière. Le texte portait une croix au milieu des lettres de la première ligne. «48. 28. 4» (selon Lambousiadis).

Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, p. 101 (fac-similé) ; (Sayar, Perinthos, n° 227). Texte d'après le fac-similé de Lambousiadis.

Ἐνθάδε
κατάκιτε
ὁ τῆς μακα-
ρίας μνήμη-
ς Ἠρινικός·
τελευτᾷ
δὲ μη(νὶ) Σεπ-
τεβρίῳ θ'

Abréviation par lettre superposée : $\overset{H}{M}$ = -νὶ (l. 7).

Ligature : μνημη (l. 4).

Leg. κατάκειται (l. 2). Pour la graphie κατάκιτε, utilisée couramment dans les épitaphes de cette époque, voir Asdracha, Inscriptions IV, n°s 120, 124 et *passim* ; ὁ τῆς (l. 3) ; Εἰρηνικὸς (l. 5) ; Σεπτεμβρίῳ (l. 7/8).

Ci-gît Eirènikos, de bienheureuse mémoire ; et il est mort le 9 du mois de septembre.

L. 1/2 : Ἐνθάδε κατάκειται. Contrairement au formulaire des stèles d'Héraclée, particulier et typique de cette ville, les épitaphes qui commencent par ἐνθάδε κεῖται ou κατάκειται (n°s 186-187, 190, 192-194) se rapprochent indubitablement de la plupart des épitaphes de Panion, voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 133 sq.

L. 3/4 : ὁ τῆς μακαρίας μνήμης. Pour cette formule voir, entre autres, Bees, Peloponnes, pp. 39-40 ; cf. *supra*, n° 187.

L. 5 : Εἰρηνικός. Le nom apparaît plutôt rarement dans les inscriptions de l'époque impériale ; il est un hapax dans les épitaphes de la région. Cf. un C. Cartilius Irenicus sur une inscription latine de Kymè en Italie du Sud, datée de 251 (CIL, X, n° 3699 II, 15).

L. 6 : τελευτᾷ. Pour ce verbe funéraire, voir Asdracha, *ibid.*, n° 144.

L. 7/8 : μηνὶ Σεπτεβρίῳ. L'un de plusieurs exemples de la chute du M devant le B, voir Asdracha, *ibid.*, n° 137 et *passim*. On attendrait le génitif Σεπτεβρίου, selon le glissement habituel du datif au génitif et *vice versa*, voir n°s 136-138, 148 et *passim*. Voir un autre exemple de la syntaxe correcte, *infra*, n° 193.

193. Héraclée. Epitaphe de Zôsimè (Ve-VIe s.)

Stèle de marbre, à fronton triangulaire tronqué, selon les éditeurs. Dans le fronton, croix grecque en creux, au-dessous des bras horizontaux de laquelle ont été rajoutées deux lignes du texte : la première comporte seulement deux lettres qui sont la terminaison du participe de la deuxième. En automne 1910, cette stèle faisait partie de la Collection Stamoulis, à Sèlyvria (voir Asdracha, Inscription I, p. 219). «50. 42. 4» ; hauteur des lettres : «3» environ (selon Seure).

Kourouniôtis, Ἐπιγραφαί ἀνέκδοτοι, p. 306, n° 25 ; Seure, Antiquités, pp. 632-633, n° 86 (fac-similé) avec dessin) ; (Sayar, Perinthos, n° 236). Texte d'après le fac-similé de Seure.

σα,
καλῶς βιώσα-
ἐνθάδε κα-
4. τάκιτε ἡ τῆς μα-
καρίας μνήμης
Ζοσίμη, γαμητὴ
Σαββατίου, στρα-
8. τιότο(υ) νομέρο(υ) Τρε-
τίον· τελευτᾷ δὲ
μηνὶ Ἀγόστο ἰκ-
άδι ὀγδό(ῃ) ἐνδ(ικτιῶνος) ιβ'

Tilde sur la lettre d = -ικτιῶνος (l. 11).

Autre signe d'abréviation : o, un petit cercle (l. 3) ; je suppose qu'il était censé à l'origine abréger l'adverbe ἐνθάδε, dont les deux dernières lettres auraient été gravées quand même par la suite, d'une manière quasi analogue au -σα de la première ligne.

Leg. καλῶς (l. 2) ; κατάκειται (l. 3/4 ; cf. Asdracha, Inscriptions IV, n° 124 et *passim* ; *supra*, n° 192) ; Ζωσίμη (l. 6) ; στρατιώτου (l. 7/8) ; Τρετίων (l. 8/9) ; Αὐγούστῳ (l. 10) ; εἰκάδι (l. 10/11) ; ἰνδικτιῶνος (l. 11 ; notons la forme cursive du delta, aussi in Asdracha, *ibid.*, n°s 112, 136-137, 159 et *passim*).

Signalons la confusion graphique O pour Ω aux lignes 2, 7/8, 8/9, 10 ; cf. Feissel, Macédoine, p. 275.

L. 10. Αὐγούστου (Seure).

L. 10/11. ἰκάδι ὀγδόεν IB (Kourouniôtis) ; ἰκάδι ὀγδό(ει) (Seure).

Ayant vécu bien, ci-gît Zôsimè, de bienheureuse mémoire, épouse de Savvatios, soldat du numérus de Tretiôn ; et elle est morte le 28 du mois d'août, indiction 12.

L. 6 : Ζωσίμη. Ce nom grec ainsi que son correspondant masculin Ζώσιμος sont attestés très souvent à l'époque impériale, notamment au IIIe siècle, voir Lexicon, I, p. 197 ; II, pp. 196-197 ; III A, pp. 190-191 ; Kanatsoulis, Prosopographia Macedonica, n°s 524-526 ; Tataki, Macedonian Edessa, n°s 44, 116-117 ; Gounaropoulou - Hatzopoulos, Ἐπιγραφές Βεροίας, n°s 214, 236, 240, 285 et *passim* (Ζωσίμη) ; 143 B, 144 B, 145 et *passim* (Ζώσιμος). Cf. Robert, Bull. épigr. 1977, n° 531, p. 429 : une ἄμμα (ici nourrice) Ζωσίμη, affranchie, sur un relief d'Ephèse.

Le nom est enregistré in Loukopoulou, La Thrace Propontique, pp. 318-319 (l'auteur ne signale pas que l'épitaphe est chrétienne).

L. 6 : γαμητή. Un autre exemple de γαμητὴ pour γαμετὴ dans notre région figure sur une épitaphe de Sèlyvria que je reprendrai dans la partie VI du présent recueil. Feissel (Macédoine, n° 246, 3) souligne avec raison qu'il s'agit là d'une variante phonétique indiquant, elle aussi, l'équivalence ε/η, à l'encontre

de l'iotacisme prédominant. Cf. Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n° 102, 6 ; Asdracha, Inscriptions IV, n° 146, 1 (commentaire de la restitution).

L. 7 : Σαββατίου. Pour ce nom d'origine juive transcrit en grec, Σαββάτιος (parfois Σαβ(β)άθιος ou Σαββάτις, avec chute du O), voir quelques exemples in Robert, Bull. épigr. 1938, n° 561 ; 1946-1947, n° 147 (épitaphe chrétienne de Galata) ; 1965, n° 359 (un juif dans une inscription de la Synagogue de Sardeis) ; Lexicon, I, p. 400 ; III A, p. 386, s.v. Cf. le correspondant féminin Σαββατώ, dans une épitaphe chrétienne d'Attique, CIA III, partie II, n° 3460. Voir en particulier in SEG 44 (1994), n° 1716 (Onomastics. Jewish personal names).

L. 7/9 : στρατιώτου νομέρου Τρετίων. Une épitaphe de Panion nous donne la variante νουμέρου, attestant de l'alternance *numerus* et *nomerus* du latin, voir Asdracha, *ibid.*, n° 146, 3 ; cf. Feissel, Macédoine, n° 153.

Pour *numerus*, équivalent du grec ἀριθμός, voir le commentaire in Asdracha, *ibid.*, n° 120, 4 (épitaphe d'Apros). Quant au nom de ce numérus, Τρετίων (ὁ) ou [τῶν] Τρετίων (οἱ Τρέτιοι), je n'ai pu le dénicher, du moins tel qu'il figure dans l'épitaphe. Nous pouvons cependant penser qu'il s'agit là d'une forme abrégée des *Tertiodecimani*, qui appartenaient aux *legiones comitatenses* du *Magister Militum per Thracias*, voir *Notitia Dignitatum* (éd. O. Seeck), Or. VIII, 38, p. 25.

L. 10 : Αὐγούστῳ. Il n'est pas nécessaire de «corriger» le datif en génitif, l'erreur courante à cette époque (: Seure), pour l'un des rares cas où le mois s'accorde avec μηνί. Cf. un exemple similaire in Asdracha, *ibid.*, n° 152, 3 (μηνὶ Φευραρίο). La graphie Ἀγόστο suggère l'influence insistante du latin.

L. 11 : ἐνδ(ικτιῶνος). Voir la graphie ἐνδεκτιόνος dans une épitaphe de Panion, in Asdracha, Inscriptions IV, n° 152, 3/4 (d'autres graphies dans l'apparat critique). Cf. SEG 8 (1937), n° 461 : ἐνδ(ικτιῶνος), Ve siècle ; *infra*, n° 194, 9 : ἐνδικτιῶνι. Voir Bees, Ἀναγνώσεις, p. 114 (abréviations diverses du mot).

194. Héraclée. Epitaphe de Stéphanakis (Ve-VIe s.)

Plaque de marbre quadrilatère, brisée de tous les côtés, encastrée dans le mur de clôture d'un café grec de la ville. Kalinka la vit lors de sa visite en 1896. L'inscription est gravée dans la partie supérieure de la plaque. «50. 37. 6» ; hauteur des lettres : «2, 5» (selon Kalinka).

Kalinka, Thrakien, col. 190-191, n° 145 (fac-similé) ; (Sayar, Perinthos, n° 233). Texte d'après le fac-similé de Kalinka.

[+Ἐνθ]άδε κατά-
[κιτε] ὡ τῖς μακα-
[ρί]ας μνήμης Στε-
4. [φ]ανάκις ὑοῖς
Εὐδοξίου χαλκέ-
ος· τελευτᾷ δὲ
[μ]ηνὶ Ὀ[κ]τουβρίου κ'
8. [ἡ]μέρᾳ Σανβάτου
ἐνδικτιόνη <ξ>η'

Signe d'abréviation : Ξ (l. 9), gravé inutilement à la fin du mot ἐνδικτιόνη qui n'est pas abrégé (cf. Asdracha, Inscriptions II, n° 90, p. 310).

Ligatures : μνημη (l. 3) ; ϑ = ου (l. 5, 7, 8) ; μη (l. 9).

Plusieurs fautes d'orthographe et confusions graphiques, p.ex., Λ pour Α (l. 8) : [ἡ]μέρλ Σλνβάτου.

Leg. κατά[κειται] (l. 1/2) ; j'ai restitué d'après la faute courante de l'orthographe du mot, cf. *supra*, n° 193 ; ὁ τῆς (l. 2) ; Στεφανάκης (l. 3/4) ; υἱὸς (l. 4, inversion des lettres I / O par erreur du lapicide ; χαλκέως (l. 5/6) ; Ὀκτωβρίῳ (l. 7) : OY pour Ω, cf. *supra*, n° 193 ; génitif à la place du datif, la faute habituelle, cf. Asdracha Inscriptions IV, n° 136, 6-7 et *passim* ; Σαββάτῳ (l. 8) ; ἰνδικτιῶνι (l. 9) : Α pour Δ et M pour N : ἐναικτιόμη, cf. *supra*, n° 178.

L. 7. μι]νὶ (Kalinka).

L. 9. ἐν[δ]ικτιό[νι] η′ (Kalinka).

Ci-gît Stéphanakis, de bienheureuse mémoire, fils du forgeron Eudoxios ; et il est mort le 20 du mois d'octobre, le jour de Samedi, indiction 8.

L. 3/4 : Στεφανάκις/ης. Ce diminutif de Stéphanos (et non pas de Stéphanakios : Sayar) figure probablement aussi sur une épitaphe de Panion, voir Asdracha, Inscriptions IV, n° 150 (restitution). La formation de ce type des dérivés hypocoristiques en -άκις/-άκης des noms propres ne présuppose pas obligatoirement un dérivé intermédiaire en -άκιος qui, avec la chute du O, donnerait le diminutif en -άκις. Le processus de cette dérivation, attesté dès les Ve-VIe siècles, fonctionne normalement jusqu'aujourd'hui dans le néo-grec.

Pour quelques exemples, voir Dagron - Feissel, Cilicie, n° 118, p. 200 ; Kiourtzian, Mer Egée, n° 97, pl. 32 (Φοτάκις, servant de patronyme, hypocoristique de Phôtios/Phôtos, à mon avis).

L. 5 : Εὐδοξίου. Dans l'Antiquité, c'est le nom Εὔδοξος qui prévaut, voir Lexicon, I, p. 174 ; II, pp. 166-167 ; III A, p. 163, s.v. Un Εὐδόξιος ou Εὐδοξία figure dans une épitaphe découverte au Sud de la route Alexandroupolis - Bèra, en Thrace occidentale, voir ΑΔ 29 (1973-1974), 1980, B/3, p. 827, reprise par Méimaris - Bakirtzis, Ἑλληνικές ἐπιγραφές, pp. 39-40, n° 30.

Εὐδόξιος fut le nom de plusieurs martyrs de l'ère chrétienne (voir Syn. CP, col. 1083, s.v.) ainsi que de personnages importants de l'époque protobyzantine (voir PLRE, I, p. 290, s.v. Eudoxius ; II, p. 412-413, s.v. ; III A, p. 458, s.v.).

L. 5/6 : χαλκέως. Les χαλκεῖς, artisans qui s'occupaient avec la fabrication ou la réparation des outils agricoles, étaient connus aussi sous les noms σιδερεῖς, σιδηροκόποι, σιδηρουργοὶ ou χαλκοτύποι. A l'époque protobyzantine, on rencontre encore la version χαλκέας (nominatif) qui a donné ensuite χαλκιᾶς, voir Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, II/1, pp. 217-218 ; Robert, Noms indigènes, p. 266, note 3 ; pp. 276-277 et note 3 : de surnoms Σιδηρίων, Σιδηρᾶς, e.a., qui suggèrent le métier de forgeron, χαλκεύς, et qui ont persisté à l'époque byzantine. De même, les noms modernes Σιδερίδης (nom du savant collaborateur du Syllogue Philologique de Constantinople) et Σιδέρης. Cf. Robert, Bull. épigr. 1932, p. 219 ; 1934, p. 233 ; 1953, p. 177 ; 1965, n° 94 ; 1971, n° 625 : Κύριε βοήθει τῷ δούλῳ σου Ἰωάννῃ, χαλκᾶ (inscription d'invocation, d'Iasos). Cf. Dagron - Feissel, Cilicie, n° 115, 3 (Ve-VIe s.). Le χαλκεὺς figure dans la liste des métiers de cette époque in Patlagean, Pauvreté économique, p. 162.

L. 8 : ἡμέρᾳ Σαββάτῳ. La graphie Σανβάτου à lieu par simple analogie à l'assimilation régressive NB/MB, (σύνβιος, Σανβάτιος), dont les exemples abondent dans les épitaphes de la région, voir Asdracha, Inscriptions IV, n°s 127, 138, 156 et *passim* ; *supra*, n°s 174, 7 ; 179, 8 ; 182, 9 ; par contre, cf. n° 193, 7 (Σαββατίου).

L. 9 : ἐνδικτιόνη (ἰνδικτιῶνι). Cf. la graphie ἐνδεκτιόνος, e.a., Asdracha, Inscriptions IV, n° 152 ; cf. *supra*, n° 193.

195. Héraclée. Tuile avec le monogramme d'un cubiculaire (Ve-VIe s.)

L'une de plusieurs tuiles tombées de la coupole et des voûtes de l'Ancienne Métropole d'Héraclée (Saints-Apôtres), qui avait été dynamitée avant la visite de Lambousiadis entre 1919 et 1923 (sur cette Métropole, voir in JÖAI 1 (1898), col. 3/4-20). L'administrateur alors des Antiquités de Thrace (voir

Asdracha, Inscriptions II, n° 79) a vu par terre de nombreux fragments et membres de sculptures antiques et byzantines autour de l'église démolie (Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, pp. 102-103). Quelques tuiles portaient une sorte de fronton. Il est possible que certaines d'elles sont celles qui jonchent le sol de la caserne d'Héraclée aujourd'hui (voir Sayar, Perinthos, n°s 250-252 : «in der Kaserne von Marmara Ereğlisi im Boden eingelassen» !). Dimensions moyennes : «36. 39. 5» ; hauteur des lettres : «3, 5» (selon Lambousiadis).

Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, p. 103, n° 12 (fac-similé) ; (Sayar, Perinthos, n° 253). Texte d'après le fac-similé de Lambousiadis).

1. + (Μιχαὴλ ?) κουβι-
2. κουλάρ(ιος)

Signe d'abréviation : S (l. 2).

(Michel ?) cubiculaire.

Ces tuiles, de provenance inconnue, peut-être de Constantinople, ont été réutilisées, semble-t-il, à la construction de la Métropole d'Héraclée qui date de l'époque macédonienne, probablement autour de l'An 1000 (voir Strzygowski, in JÖAI 1 (1898), col. 17). C'est un cas analogue que relate Mango (Byzantine Brick Stamps, p. 25), qui a ramassé une tuile des parties justiniennes de Sainte-Sophie parmi les ruines d'une église du XIe ou XIIe siècle, sur la côte asiatique du Bosphore, complètement détruite avant 1950.

Sur le cubiculaire, eunuque du *cubiculum*, la chambre impériale, soumis au *praepositus sacri cubiculi*, voir Bréhier, Institutions, pp. 84-85 ; Jones, Empire, II, pp. 566-570 ; Guilland, Recherches, I, pp. 269-282, 290-296 (liste prosopographique) ; Oikonomidès, Listes, p. 301 et Index, s.v. κουβικουλάριος ; cf. Sayar, *ibid.*, p. 389, note 595.

Ajoutons que dans le cas où ces tuiles provenaient d'Héraclée elle-même, elles ont dû avoir appartenu au matériel de construction ou de reconstruction du palais impérial qui se trouvait dans cette ville (voir *supra*, n° 175).

(A suivre)

CATHERINE ASDRACHA
Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS), Paris

REVUES ET OUVRAGES CITÉS EN ABRÉGÉ

AASS	Acta Sanctorum.
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn.
AJA	American Journal of Archaeology.
AM	Mitteilungen des Kaiserl. Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung.
An. Boll.	Analecta Bollandiana.
Apostolopoulos, La langue du roman byzantin	Ph. Apostolopoulos, La langue du roman byzantin «Callimaque et Chrysorrhoè», Académie d'Athènes, Athènes 1984.
Aristarchis, Περί τινων ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν I	S. Aristarchis, Περί τινων ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν τῆς Περίνθου, ΕΦΣΚ 1 (1863), pp. 257-266 ; 2 (1864), pp. 232-239 ; 4 (1871), pp. 1-15.
Asdracha, La Thrace orientale	Catherine Asdracha, La Thrace orientale et la mer Noire. Géographie ecclésiastique et prosopographie (VIIIe-XIIe siècles), Byzantina-Sorbonensia 7, Paris 1988, pp. 221-309.
Asdracha, Inscriptions I	Catherine Asdracha, Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros,

	(XIIe-XVe siècles). Présentation et commentaire historique, ΑΔ 43 (1988), Μελέτες, pp. 219-291, pl. 101-117, Athènes 1995.
Asdracha, Inscriptions II	Catherine Asdracha, Inscriptions byzantines de la Thrace orientale (VIIIe-XIe siècles). Présentation et commentaire historique, ΑΔ 44-46 (1989-1991), Μελέτες, pp. 239-334, pl. 97-108, Athènes 1996.
Asdracha, Inscriptions III	Catherine Asdracha, Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIe-XVe siècles. Supplément). Présentation et commentaire historique, ΑΔ 47-48 (1992-1993), Μελέτες, pp. 309-333, pl. 61-63, Athènes 1997.
Asdracha, Inscriptions IV	Catherine Asdracha, Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (IIIe-VIIe siècles). Présentation et commentaire historique, ΑΔ 49-50 (1994-1995), Μελέτες, pp. 279-356, pl. 75-83, Athènes 1998.
Bandy, Crete	A.C. Bandy (Μπέντης), The Greek Christian Inscriptions of Crete, Χριστιανικαί ἐπιγραφαί τῆς Ἑλλάδος, I, Μέρος Α' : Δ'-Θ' αἰ. μ.Χ., Athènes 1970.
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique.
Bees, Ἀναγνώσεις	N.A. Bees, Ἀναγνώσεις χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν Αἰγίνης, Θεσπιῶν, Μεγάρων, Κορίνθου καί Ἄργους καί παρεκβολαί εἰς ταύτας, IRAIK 14 (1909), pp. 97-126 (165-194).
Bees, Βυζαντιακαί ἐπιγραφαί	N.A. Bees, Βυζαντιακαί ἐπιγραφαί Ἀττικῆς, RQ 26 (1912), pp. 1-17 (tiré à part).
Bees, Νέαι ἀναγνώσεις	N.A. Bees, Πεντήκοντα Χριστιανικῶν καί Βυζαντιακῶν ἐπιγραφῶν νέαι ἀναγνώσεις, Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς, 1911, pp. 97-107.
Bees, Peloponnes	N.A. Bees, Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas, Inschriften von Peloponnes, I, Athènes 1941 (éd. anastatique, Ares Publishers, Chicago 1978).
Berl. Philol. Woch.	Berliner Philologische Wochenschrift (Berlin 1884-1920).
Beševliev, Spätgriechische Inschriften	V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin 1964.
B-NJ	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher.
Bodnar - Mitchell, Cyriacus of Ancona's Journeys	E.W. Bodnar - Ch. Mitchell, Cyriacus of Ancona's Journeys in the Propontis and the Northern Aegean, 1444-1445, Philadelphia 1976.
Bréhier, Institutions	L. Bréhier, Les institutions de l'empire byzantin, Paris 1949 et 1970.
Bull. épigr.	Bulletin épigraphique de REG.
Byz	Byzantion.
BZ	Byzantinische Zeitschrift.
CA	Cahiers Archéologiques.
Cabanes, Noms latins	P. Cabanes, Les noms latins dans les inscriptions grecques d'Epidamne-Dyrrhachion, d'Apollonia et de Bouthrotos, in Roman Onomastics, pp. 89-99.
CIA III	Inscriptiones Graecae. Inscriptiones Atticae aetatis Romanae, éd. G. Dittenberger, partes I-II, Berlin 1878-1882.
CIG	Corpus Inscriptionum Graecarum, éd. A. Boeck, I. Franz et alii, Berlin I-IV, 1828-1877. Edition anastatique, Hildesheim - N.Y. 1977.
CII	Corpus Inscriptionum Iudaicarum. Recueil des inscriptions juives qui vont du IIIe siècle avant Jésus-Christ au VIIe siècle de notre ère, éd. R.P. J.-B. Frey, I-II, Città del Vaticano 1936 - Rome 1952 (reprint, I, New-York 1975).
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum.
CRAI	Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.
Cumont, Inscriptions chrétiennes	F. Cumont, Les inscriptions chrétiennes de l'Asie Mineure, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, Ecole Française de Rome 15 (1895), pp. 245-299.
DACL	Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie.
Dagron, Une capitale	G. Dagron, Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451, Paris 1974.
Dagron - Feissel, Cilicie	G. Dagron - D. Feissel, Inscriptions de Cilicie, avec A. Hermary, J. Richard et J.-P. Sodini, Paris 1987.
Darrouzès, Ὀφφίκια	J. Darrouzès, Recherches sur les Ὀφφίκια de l'Eglise byzantine, Paris 1970.
De Rossi, Roma sotterranea	G.B. De Rossi, Roma sotterranea Cristiana, Rome I (1864) - III (1877).
Dölger, ΙΧΘΥΣ	F. Dölger, ΙΧΘΥΣ. Das Fisch-Symbol in frühchristliche Zeit, Münster I (1928), II-III (1922), IV (1927).
Dölger, Finanzverwaltung	F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig - Berlin 1927 (réimpression 1960).
DOP	Dumbarton Oaks Papers.
Dumont, Inscriptions	A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace, Paris 1876 (extrait des Archives

et monuments figurés	des missions scient. et litt., 2ème série, t. VI : repris dans Dumont - Homolle, Mélanges, pp. 307-581). Tiré à part, pp. 1-88.
Dumont - Homolle, Mélanges	A. Dumont - Th. Homolle, Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie, Paris 1892.
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
Eustratiadis, Ἁγιολόγιον	S. Eustratiadis, Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας (éd. Ἀποστολικῆς Διακονίας), Athènes s.a. [1935 ?].
ΕΦΣΚ	Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως.
Feissel, Aspects de l'immigration	D. Feissel, Aspects de l'immigration à Constantinople d'après les épitaphes protobyzantines, in Constantinople and its Hinterland, Cambridge 1995, pp. 367-377.
Feissel, Inscriptions du Péloponnèse	D. Feissel, Inscriptions du IVe au VIe siècle, in Anne Philippidis-Braat - D. Feissel, Inscriptions du Péloponnèse, TM 9 (1985), pp. 269-298.
Feissel, Macédoine	D. Feissel, Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle, BCH, Suppl. 8, Athènes 1983.
Feissel, Notes II	D. Feissel, Notes d'épigraphie chrétienne II, BCH 101 (1977), pp. 209-228.
Feissel, Rome	D. Feissel, Contributions à l'épigraphie grecque chrétienne de Rome, RAC 58/3-4 (1982), pp. 353-382.
Feissel, Trois aspects	D. Feissel, Trois aspects de l'influence du latin sur le Grec tardif, TM 8 (1981), pp. 135-150.
Ferrua, Epigrafia	A. Ferrua, Epigrafia sicula pagana e cristiana, RAC 18 (1941), pp. 151-243.
Gounaropoulou - Hatzopoulos, Ἐπιγραφές Βεροίας	Loukrètia Gounaropoulou - M.B. Hatzopoulos, Ἐπιγραφές Κάτω Μακεδονίας, vol. I, Ἐπιγραφές Βεροίας, Athènes 1998.
Grégoire, Asie Mineure	H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure, I, Paris 1922 (éd. anastatique, Ares Publishers, Chicago 1980).
Guilland, Recherches	R. Guilland, Recherches sur les institutions byzantines, I-II, Berlin - Amsterdam 1967.
Guillou, Italie	A. Guillou, Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie, Ecole Française de Rome, Rome 1996.
Hachlili, Ancient Jewish Art	Rachel Hachlili, Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora, Leiden - Boston - Cologne 1998.
Halkin, BHG	F. Halkin, Bibliotheca hagiographica graeca, I-III (3e éd., Bruxelles 1957).
Hanton, Lexique	E. Hanton, Lexique explicatif du Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure, Byz 4 (1927-1928), pp. 53-136 (réimpression, Vaduz 1964).
Hendy, Monetary Economy	M.F. Hendy, Studies on the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450, Cambridge 1985.
ΘΗΕ	Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια.
IG	Inscriptiones Graecae, Berlin.
IRAIK	Izvestija Russkago Arheologičeskago Instituta v Konstantinopole.
Janin, Constantinople byzantine	R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1964.
Janin, Le siège de Constantinople	R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Première partie : Le siège de Constantinople et le Patriarcat œcuménique, Paris 1969.
JÖAI	Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien.
Jones, Empire	A.H.M. Jones, The Later Roman Empire, 284-602, I-III, Oxford 1964.
Kalinka, Antiken zu Perinth	E. Kalinka, Antiken zu Perinth, JÖAI 1 (1898), col. 105/106-122.
Kalinka, Bithynien	E. Kalinka, Aus Bithynien und Umgegend, JÖAI 28 (1933), Beiblatt, col. 45-112.
Kalinka, Thrakien	E. Kalinka, Altes und Neues aus Thrakien, JÖAI 23 (1926), Beiblatt, col. 117-208.
Kanatsoulis, Prosopographia Macedonica	D. Kanatsoulis, Prosopographia Macedonica from 148 B.C. until the time of Constantine the Great, Thessalonique 1955 (réimpression modifiée, Ares Publishers, Chicago 1979).
Kaufmann, Altchristliche Epigraphik	C.M. Kaufmann, Handbuch der altchristlichen Epigraphik, Freiburg-im-Breisgau 1917.
Kendrick, Catalogue	A.F. Kendrick, Catalogue of early medieval woven fabrics of Victoria and Albert Museum, Dept. of textiles, Londres 1925.
Kiourtzian, Mer Egée	G. Kiourtzian, Inscriptions grecques chrétiennes des îles de la Mer Egée (Cyclades) (fin IIIe-VIIe s.) Paris 2000.
Kotsônis, Χρονολογικά ζητήματα	J. Kotsônis, Τά χρονολογικά ζητήματα τοῦ σταυροῦ καί τῶν μονογραμμάτων ☧ καί ☩, Athènes 1939.
Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος	Ph. Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός, Athènes I, 1948 - VI, 1955.
Kourouniôtis, Ἐπιγραφαί ἀνέκδοτοι	C. Kourouniôtis, Ἐπιγραφαί ἀνέκδοτοι ἐκ Θράκης, Θρακική Ἐπετηρίς 1 (1897), pp. 291-310.

Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν	G.J. Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν ἐπί τῶν ἡμερῶν τῆς ἑλληνικῆς κατοχῆς τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης, Θρακικά 15 (1941), pp. 99-134 (l'un d'une longue série d'articles publiés dans la même revue).
Laurent, Corpus II	V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. II, L'administration centrale, Paris 1981.
LCI	Lexikon der christlichen Ikonographie.
Lexicon	A Lexicon of Greek Personal Names, The British Academy, I (Oxford 1987)–
Loukopoulou, La Thrace Propontique	Louisa D. Loukopoulou, Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique, Athènes 1989 (Μελετήματα, n° 9).
Loukopoulou, Provinciae Macedoniae	Louisa D. Loukopoulou, Provinciae Macedoniae finis orientalis, in M.B. Hatzopoulos - L.D. Loukopoulou, Two Studies in Ancient Macedonian Topography, Athènes 1987, pp. 63-100 (Μελετήματα, n° 3).
MAMA	Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Manchester 1928–
Mamboury, Les briques byzantines	E. Mamboury, Une nouvelle lecture raisonnée des inscriptions de briques byzantines et l'emploi de ces dernières dans la datation des monuments des Ve et VIe siècles, Byz 19 (1949), pp. 113-125.
Mango, Byzantine Brick Stamps	C. Mango, Byzantine Brick Stamps, AJA 54 (1950), pp. 19-27.
Mango, Byzantine Epigraphy	C. Mango, Byzantine Epigraphy (4th to 10th c.), in Paleografia e Codicologia greca, Atti del II Colloquio Internazionale, Berlin - Wolfenbüttel 1983, éd. D. Harflinger et G. Prato, Alessandria 1991.
Marucchi, Christian Epigraphy	O. Marucchi, Christian Epigraphy, Reprint de la traduction anglaise, Ares Publishers, Chicago 1974.
Meimaris, Sacred Names	Y. Meimaris, Sacred Names, Saints, Martyrs and Church Officials in the Greek Inscriptions and Papyri pertaining to the Christian Church of Palestine, Athènes 1986 (Μελετήματα, n° 2).
Méïmaris - Bakirtzis, Ἑλληνικές ἐπιγραφές	Y. Méïmaris - Ch. Bakirtzis, Ἑλληνικές ἐπιγραφές ὑστερορρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ἀπό τή Δυτική Θράκη, Komotini 1994.
Ménardos, Μελέται	S. Ménardos, Τοπωνυμικαί καί λαογραφικαί μελέται, Leucosie 1970.
Mentzou, Συμβολαί	Kônstantina P. Mentzou, Συμβολαί εἰς τήν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καί κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωίμου βυζαντινῆς περιόδου (Ἡ προσφορά τῶν ἐκ Μ. Ἀσίας καί Συρίας Ἐπιγραφῶν καί Ἁγιολογικῶν Κειμένων), Athènes 1975.
Moravcsik, Byzantinoturcica	Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, I-II, Berlin 1958.
Mordtmann, Epigraphik	J.H. Mordtmann, Zur Epigraphik von Thracien, AEM 8 (1884), pp. 199-227.
Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals	J. Nesbitt - N. Oikonomides, Catalogue of the Byzantine Seals in Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, I, II, III, IV –, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 1991, 1994, 1996, 1999–
Ntantis, Ἀπειλητικαί ἐκφράσεις	St. Ntantis, Ἀπειλητικαί ἐκφράσεις εἰς τάς ἑλληνικάς ἐπιτυμβίους παλαιοχριστιανικάς ἐπιγραφάς, Athènes 1983.
Oikonomides, Abbreviations	Al. N. Oikonomides [éd.], Greek Abbreviations. Abbreviations in Greek Inscriptions, Papyri, Manuscripts and Early Printed Books, Ares Publishers, Chicago 1974.
Oikonomidès, Listes	N. Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972.
Oikonomidès, Organisation administrative	N. Oikonomidès, Organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118), TM 6 (1976), pp. 125-152.
Oliver, Inscriptions	J.H. Oliver, Greek and Latin Inscriptions, Hesperia 10 (1941), pp. 237-241.
Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες	A. Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες καί ἐπιγραφαί τῆς Θράκης καί Μακεδονίας, συλλεγεῖσαι κατά τό ἔτος 1885, ΕΦΣΚ 17 (1886), 1887, Παράρτημα, pp. 65-116.
Papadopoulos-Kerameus, Διορθωτικά I, II	A. Papadopoulos-Kerameus, Διορθωτικά εἰς χριστιανικάς ἐπιγραφάς, extrait du «Journal du Ministère (russe) de l'Instruction Publique», I : fasc. septembre 1902, t. 343, pp. 411-443 ; II, Nouvelle série, nos 11-12, fasc. octobre-novembre 1907, pp. 482-516.
Papadopoulos-Kerameus, Hristianskija nadpisi	A. Papadopoulos-Kerameus, Hristianskija nadpisi iz uščelja Huziva, sobrannyja v 1889 godu, PPS 14/2 (1903), pp. 1-48.
Patlagean, Pauvreté économique	Evelyne Patlagean, Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, IVe-VIIe siècles, Paris - La Haye 1977.
PLRE	A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris, The Prosopography of the Later Roman Empire, I, II, III A-B (A.D. 260-641), Oxford 1964 - Cambridge 1992.
PPS	Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik, Soobščenija Imperatorskago Pravoslavnago Palestinskago Obščestva.
RA	Revue Archéologique.
RAC	Rivista di Archeologia Cristiana.

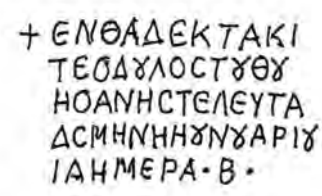
Ramsay, Phrygia	W.M. Ramsay, The Cities and Bishoprics of Phrygia, I-II (Oxford 1895-1897).
RE	A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften.
REG	Revue des Etudes Grecques.
Rev. de Phil.	Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire anciennes.
Robert, Bull. épigr.	Jeanne Robert et Louis Robert, Bulletin épigraphique, Paris I (1938-1939) - X (1981-1984).
Robert, Contributions	L. Robert, Contributions à un lexique épigraphique, chapitre IV de L. Robert, Etudes épigraphiques et philologiques, Paris 1938.
Robert, Deux poètes	L. Robert, Deux poètes grecs à l'époque impériale, Στήλη, pp. 1-20.
Robert, Epigraphica	L. Robert, Epigraphica, REG 42 (1929), pp. 426-438.
Robert, Epitaphes juives	L. Robert, Epitaphes juives d'Ephèse et de Nicomédie, Hellenica XI-XII (1960), pp. 381-413.
Robert, Epitaphes d'Euméneia	L. Robert, Epitaphes d'Euméneia de Phrygie, Hellenica XI-XII (1960), pp. 414-439.
Robert, Etudes Anatoliennes	L. Robert, Etudes Anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure, Paris 1937 (éd. anastatique, Amsterdam 1970).
Robert, Etudes épigraphiques	L. Robert, Etudes épigraphiques et philologiques, Paris 1938.
Robert, Etudes d'Epigraphie	L. Robert, Etudes d'Epigraphie grecque, Rev. de Phil. 10 (1936), pp. 113-122 (= Opera Minora II (1969), pp. 1192-1201).
Robert, Hellenica	L. Robert, Hellenica, Rev. de Phil. 18 (1944), pp. 5-56 (= Opera Minora III (1969), pp. 1371-1422).
Robert, Hellenica	L. Robert, Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques, I-XIII, Paris 1940-1965.
Robert, La Carie	L. Robert et Jeanne Robert, La Carie. Histoire et géographie historique avec le recueil des inscriptions antiques, II, Paris 1954.
Robert, Malédictions funéraires grecques	L. Robert, Malédictions funéraires grecques, CRAI, 1978, janviers-mars, pp. 241-289 (= Opera Minora V (1989), n° 126, pp. 697-769).
Robert, Noms de métiers	L. Robert, Noms de métiers dans des documents byzantins, Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον, I, Athènes 1965, pp. 324-347 (=Opera Minora II (1969), pp. 915-938).
Robert, Noms indigènes	L. Robert, Noms indigènes dans l'Asie-Mineure gréco-romaine, Ière partie, Paris 1963.
Robert, Notes et discussions	L. Robert, Notes et discussions, Rev. de Phil. 17 (1943), pp. 170-201.
Robert, Opera Minora	L. Robert, Opera Minora Selecta. Epigraphie et antiquités grecques, I-VII, Amsterdam 1969-1990.
Roman Onomastics	Roman Onomastics in the Greek East. Social and Political Aspects, Proceedings of the International Colloquium on Roman Onomastics, Athènes, 7-9 septembre 1993 (éd. A.D. Rizakis), Athènes 1996 (Μελετήματα, n° 21).
RQ	Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte.
Şahin, Bithynische Studien	S. Şahin, Bithynische Studien (Kommission für die Arch. Erforschung Kleinasiens bei der Österr. Akad. der Wiss., Institut für Altertumskunde der Univ. Köln), Bonn 1978.
Salomies, Contacts	O. Salomies, Contacts between Italy, Macedonia and Asia Minor during the Principate, in Roman Onomastics, pp. 111-127.
Sartre, Citoyenneté romaine	M. Sartre, Les progrès de la citoyenneté romaine dans les provinces de Syrie et d'Arabie sous le Haut-Empire, in Roman Onomastics, pp. 239-250.
Sayar, Perinthos	M.H. Sayar, Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften (Österr. Ak. der Wiss.), Vienne 1998.
Schneider, Das Kloster der Theotokos	A.M. Schneider, Das Kloster der Theotokos zu Choziba im Wadi el Kelt, RQ 39 (1931), pp. 297-332.
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum.
Seure, Antiquités	G. Seure, Antiquités thraces de la Propontide. Collection Stamoulis, BCH 36 (1912), pp. 534-641.
Seure, Archéologie thrace	G. Seure, Archéologie thrace. Documents inédits ou peu connus, RA 19, janvier-juin 1912, pp. 319-336 ; 20, juillet-décembre 1912, pp. 255-276.
Seyrig - Robert, Sur un tissu	H. Seyrig - L. Robert, Sur un tissu récemment publié, CA 8 (1956), pp. 27-36.
Solin - Salomies, Repertorium	H. Solin - O. Salomies, Repertorium nominum gentilicium et cognominum Latinorum, Hildesheim 1988. Editio nova, Hildesheim - Zürich - New York 1994.
Stamoulis, Θρακικά	Collection d'Anastase C.P. Stamoulis, Θρακικά. Συλλογή εἰδήσεων περὶ Θράκης καί Θρακῶν (172 dossiers déposés à l'Académie d'Athènes), voir Asdracha, Inscriptions I, pp. 219-220.
Στήλη	Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος, Athènes 1980.
Syn. CP	Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, éd. H. Delehaye (Acta Sanctorum, Novembris Propylaeum, 1902).

Συναξαριστής	Συναξαριστής τῶν δώδεκα μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ, πάλαι μέν ἑλληνιστί συγγραφείς ὑπό Μαυρικίου, διακόνου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, I-II, Athènes 1868.
Taşlıklıoğlu, Trakya	Z. Taşlıklıoğlu, Trakya'da Epigrafya arastırmaları, I-II, Istanbul 1961-1971.
Tataki, Macedonian Edessa	Argyro B. Tataki, Macedonian Edessa. Prosopography and Onomastikon, Athènes 1994 (Μελετήματα, n° 18).
Tataki, Macedonians abroad	Argyro B. Tataki, Macedonians abroad. A contribution to the Prosopography of Ancient Macedonia, Athènes 1998 (Μελετήματα, n° 26).
Tataki, Nomina	Argyro B. Tataki, The Nomina of Macedonia, in Roman Onomastics, pp. 105-109.
TM	Travaux et Mémoires.
Varela, Photographing Textiles	O.L. Varela, Photographing Textiles for a Museum, Textile Museum Journal 1 (1962), pp. 23-29, figs. 9-10.
Wace, Preliminary Historical Study	A.J.B. Wace, Preliminary Historical Study : A Late Roman Tapestry from Egypt, «Textile Museum», Washington D.C., Papier n° 9, mai 1954, pl. I-IV.
Wilhelm, Zur Syntax des Griechischen	A. Wilhelm, Zur Syntax des Griechischen, Nachrichten v. der Wiss. zu Göttingen, Philol.-historische Klasse, Neue Folge, Fachgruppe I., 3. Band 1938-1939, n° 5, pp. 117-150.
ZRVI	Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, Belgrade.

ADDENDA ET CORRIGENDA

ΑΔ 49-50 (1994-1995), Μελέτες :

Inscription n° 164, pp. 341-342, Tzouroulos : l'*editio princeps* fut celle de Kemplen, voir [W.] Kubitschek, Kemplens Reise von Wien nach Constantinopel (1740), AEM 17 (1894), p. 56, n° 2 :

'Ενθάδε κ(α)τάκι-
τε ὁ δοῦλος τοῦ Θ(ε)οῦ
'Ηοάνης· τελευτᾷ
4. δὲ μηνὶ 'Ηουνουαρίου
ια' ἡμέρᾳ β'

D'après le fac-similé de Kemplen, la datation est différente de celle de Lambousiadis ('Ιουνή(ου) α', ἰ(νδικτιῶνος / ια' [ἡμέ]ρα δ').

Ci-gît le serviteur de Dieu, Jean ; et il est mort le 11 du mois de janvier, le jour de lundi.

Pour d'autres variantes de 'Ιανουάριος (l. 4), voir Feissel, Trois aspects, pp. 145-148 ; ci-dessus, n° 187.

Ibid., Revues et ouvrages cités en abrégé :

p. 351 : au lieu de Rachel Hashlili, lege Rachel Hachlili.

p. 353 : au lieu de Marruchi, lege Marucchi.

p. 354 : au lieu de Robert - Fıratlı, lege Robert - Fıratlı, Stèles.

p. 355 : à ajouter SEG = Supplementum Epigraphicum Graecum.

ΠΙΝΑΚΕΣ

α-β) Κεφαλή Σφίγγας. Γ' Εφορεία Μ 4518. Κύρια και αριστερή πλάγια όψη, γ) Φτερό Σφίγγας. Γ' Εφορεία Μ 4519.

α-β) Ανδρική κεφαλή. Γ' Εφορεία Μ 4517. Κύρια και αριστερή πλάγια όψη.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

α-β) Ανδρική κεφαλή. Γ' Εφορεία Μ 4517. Οπίσθια πλευρά και δεξιά πλάγια όψη.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

α-γ) Κεφαλή Σφίγγας. Γ' Εφορεία Μ 4518. Κύρια, αριστερή και δεξιά πλάγια όψη.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

α) Κεφαλή Σφίγγας. Γ' Εφορεία Μ 4518. Οπίσθια πλευρά, β) Φτερό Σφίγγας. Γ' Εφορεία Μ 4519. Οπίσθια πλευρά.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

α-γ) Ανδρική κεφαλή. Γ΄ Εφορεία Μ 4517. Κύρια όψη.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

α-β) Ανδρική κεφαλή. Γ' Εφορεία Μ 4517. Όψη κατά τρία τέταρτα, γ-δ) Ανδρική κεφαλή. Γ' Εφορεία Μ 4517. Δεξιά και αριστερή πλάγια όψη.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

α-β) Η Σφίγγα της Καλυδώνας. ΕΑΜ 17870. Κύρια και αριστερή πλάγια όψη.

α-β) Άγαλμα Σφίγγας. Μουσείο Κεραμεικού Ρ 1050. Κύρια και αριστερή πλάγια όψη.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Άγαλμα Ερμού. Μουσείο Ακροπόλεως 622.

α-β) Άγαλμα Σφίγγας. ΕΑΜ 28. Κύρια και αριστερή πλάγια όψη.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

α-β) Κεφαλή Σφίγγας (;). Μουσείο Ακροπόλεως 654. Κύρια και δεξιά πλάγια όψη.

ΘΕΟΛΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

α-β) Ανδρική κεφαλή. Μουσείο Ακροπόλεως 617. Κύρια και αριστερή πλάγια όψη.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

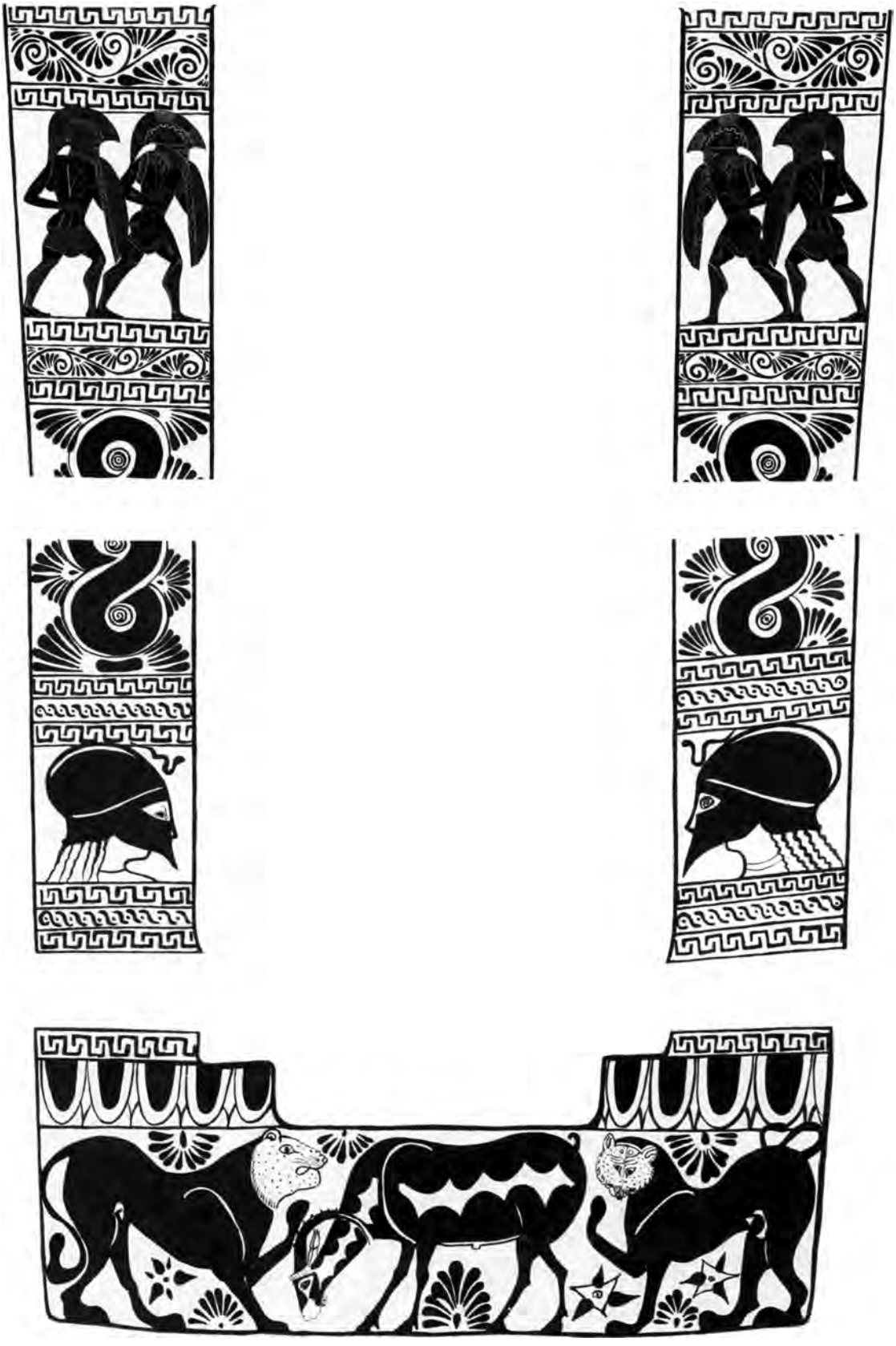
α-β) Πεπλοφόρος κόρη. Μουσείο Ακροπόλεως 679. Κύρια και δεξιά πλάγια όψη.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Σαρκοφάγος Τ 1370. Το τμήμα της κεφαλής με τη μεγάλη ζωφόρο.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ

Σαρκοφάγος Τ 1370: α-β) Οι πάνω μετόπες με τους πολεμιστές, γ-δ) Οι κάτω μετόπες με τις προτομές των πολεμιστών, ε) Το τμήμα των ποδιών.

Σαρκοφάγος Τ 1404. Σχεδιαστική αποκατάσταση της ζωγραφιστής διακόσμησης.

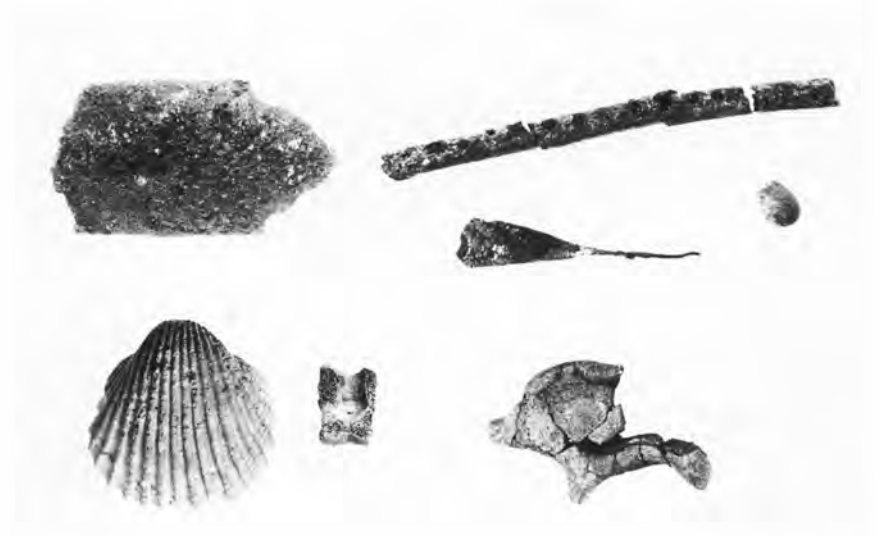
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ

Σαρκοφάγος Τ 1404: α) Η διακόσμηση των μακρών πλευρών, β) Η διακόσμηση του τμήματος των ποδιών.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ

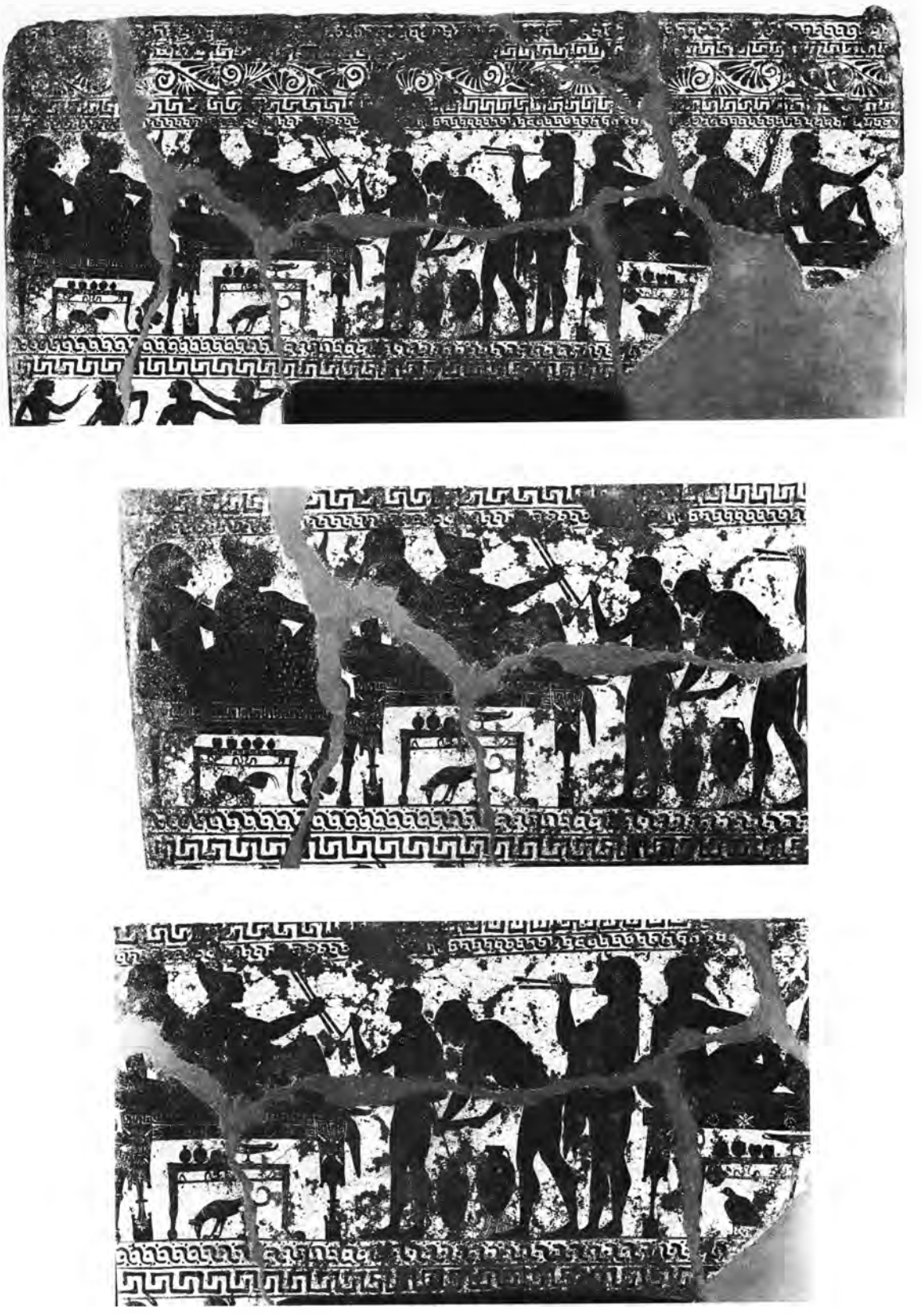
Σαρκοφάγος Τ 1370: α) Η σαρκοφάγος στο χώρο της ανασκαφής με τα θραύσματα του καλύμματός της, β) Ευρήματα από το εσωτερικό της σαρκοφάγου.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ

α-β) Η σαρκοφάγος Τ 1370 μετά τη συντήρηση και τον καθαρισμό.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ

Σαρκοφάγος Τ 1370: α) Το τμήμα της κεφαλής, β) Το αριστερό τμήμα της ζωφόρου με τους συμποσιαστές (ομάδα Α'), γ) Το κεντρικό τμήμα της ζωφόρου (ομάδα Β').

Σαρκοφάγος Τ 1370: α) Το άκρο δεξιό τμήμα της μεγάλης ζωφόρου (ομάδα Γ'), β) Η ταινία της αριστερής εσωτερικής ταινίας με τους κωμαστές, γ) Το τμήμα των ποδιών της σαρκοφάγου και οι μετόπες με τις προτομές των πολεμιστών.

Σαρκοφάγος Τ 404: α) Στο χώρο της ανασκαφής, β) Μετά τον καθαρισμό και τη συντήρησή της.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ

Σαρκοφάγος Τ 1404: α) Το τμήμα της κεφαλής, β) Το τμήμα των ποδιών.

1

3

9

16

20

Κεραμική της πρώιμης εποχής του Χαλκού από τη Σίνδο.

ΣΤΕΛΙΟΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

29

30

Κεραμική της πρώιμης εποχής του Χαλκού από τη Σίνδο.

31

32

Κεραμική της πρώιμης εποχής του Χαλκού από τη Σίνδο.

ΣΤΕΛΙΟΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

33

34

35

Κεραμική της πρώιμης εποχής του Χαλκού από τη Σίνδο.

ΣΤΕΛΙΟΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

Αλάβαστρο Γ' Εφορεία 4374: α-β) Όψη Α και πλαϊνή όψη, γ) Ανάπτυγμα.

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Αλάβαστρο Γ' Εφορεία 4374: α-β) Όψη Β και πλαϊνή όψη, γ-δ) Πυθμένας και χείλος.

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

α-β) Αλάβαστρο ΕΑΜ 1740, γ) Κύλιξ Βρετανικού Μουσείου Ε9.

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

α) Κύλιξ Ακροπόλεως 166, β) Κύλιξ Βρετανικού Μουσείου 1920. 6-13.1, γ) Όστρακο κύλικος Ακροπόλεως 149α.

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

α) Κύλιξ Κρατικών Αρχαιολογικών Συλλογών και Γλυπτοθήκης του Μονάχου 2605.
β) Κύλιξ ΕΑΜ 1430.

α) Κύλιξ Κρατικών Αρχαιολογικών Συλλογών και Γλυπτοθήκης του Μονάχου 2605, β) Όστρακο ΕΑΜ 52, γ) Κύλιξ Βρετανικού Μουσείου 6.

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

α-β) Αλάβαστρο Βρετανικού Μουσείου Β 668.

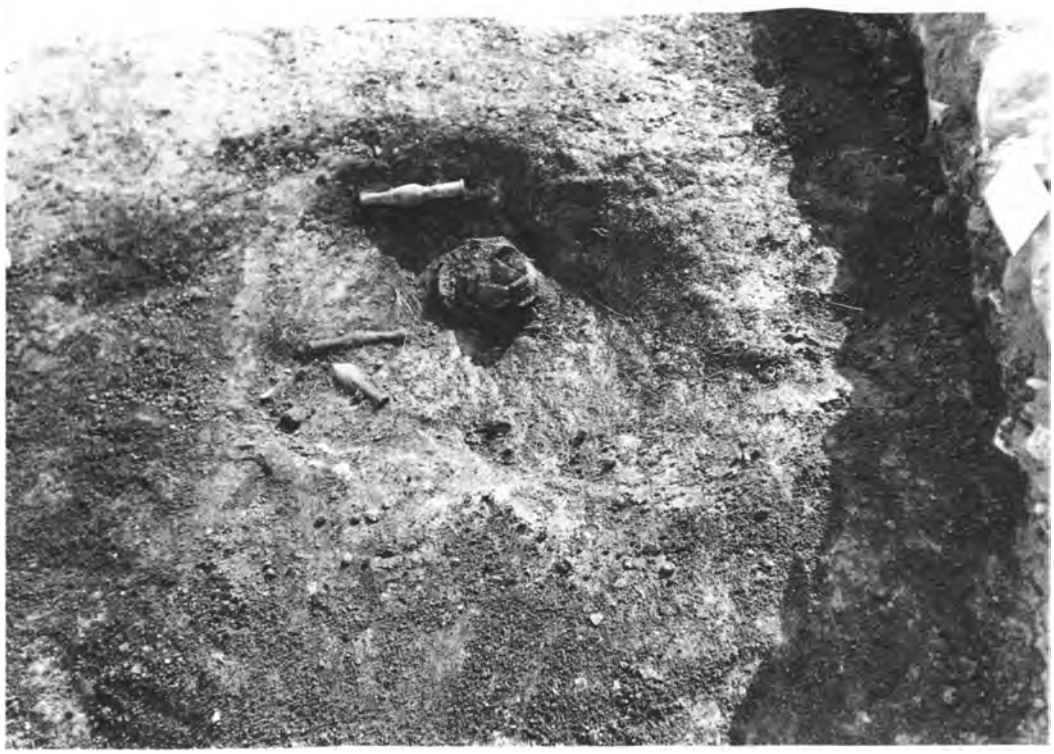

α-β) Αλάβαστρο ΕΑΜ 15002, γ) Όστρακο κύλικος Ακροπόλεως 144,
δ) Όστρακο κύλικος Ακροπόλεως 165 (15235).

Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Ανασκαφή για το σταθμό Ακρόπολις του «Μετρό». Πυρά 2: α) Ο λάκκος της πυράς και το στρώμα που τη σφραγίζει, β) Ο πυθμένας της πυράς με ορισμένα από τα αγγεία κατά χώραν.

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ

Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Ανασκαφή για το σταθμό Ακρόπολις του «Μετρό». Πυρά 2: α-β) Ο σκύφος Μ 2429 και το μετάλλιό του, γ-δ) Ο σκύφος Μ 2436 και το μετάλλιό του.

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ

Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Ανασκαφή για το σταθμό Ακρόπολις του «Μετρό». Πυρά 2: α) Το πινάκιο Μ 2431, β) Το μικροσκοπικό αγγείο Μ 2432, γ) Ο λύχνος Μ 2433.

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ

Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Ανασκαφή για το σταθμό Ακρόπολις του «Μετρό». Πυρά 2: α) Ο λύχνος Μ 2434, β) Τα μυροδοχεία Μ 2435-Μ 2440.

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ

Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Ανασκαφή για το σταθμό Ακρόπολις του «Μετρό». Πυρά 1: α-β) Ο σκύφος Μ 2425 και το μετάλλιό του, γ) Ο λάκκος της πυράς, πάνω στα αρχαιότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ

Οικόπεδο Μακρυγιάννη. Ανασκαφή για το σταθμό Ακρόπολις του «Μετρό». Πυρά 1: α) Η λήκυθος Μ 2426 και το στόμιό της, β) Ο λύχνος Μ 2427, γ) Ο λύχνος Μ 2428.

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΑΤΟΥ

Θορικός. Θέση Σκίτζερι: α-β) Κεραμική από το εργαστήριο, γ) Άποψη του εργαστηρίου.

ΜΑΡΙΑ ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Θορικός: α-β) Θέση Σκίτζερι. Κεραμική και χάλκινοι δίσκοι ζυγαριάς, γ) Θέση Καβοδόκανο. Άποψη του εργαστηρίου.

ΜΑΡΙΑ ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Θορικός. Θέση Καβοδόκανο: α-β) Κεραμική από το εργαστήριο, γ) Δεξαμενή τροφοδοσίας του πλυντηρίου Β, δ) Το κατώφλι της εισόδου στον περίβολο του εργαστηρίου.

ΜΑΡΙΑ ΣΑΛΛΙΩΡΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ

Θορικός. Θέση Καβοδόκανο: α-β) Χαράγματα στο βράχο.

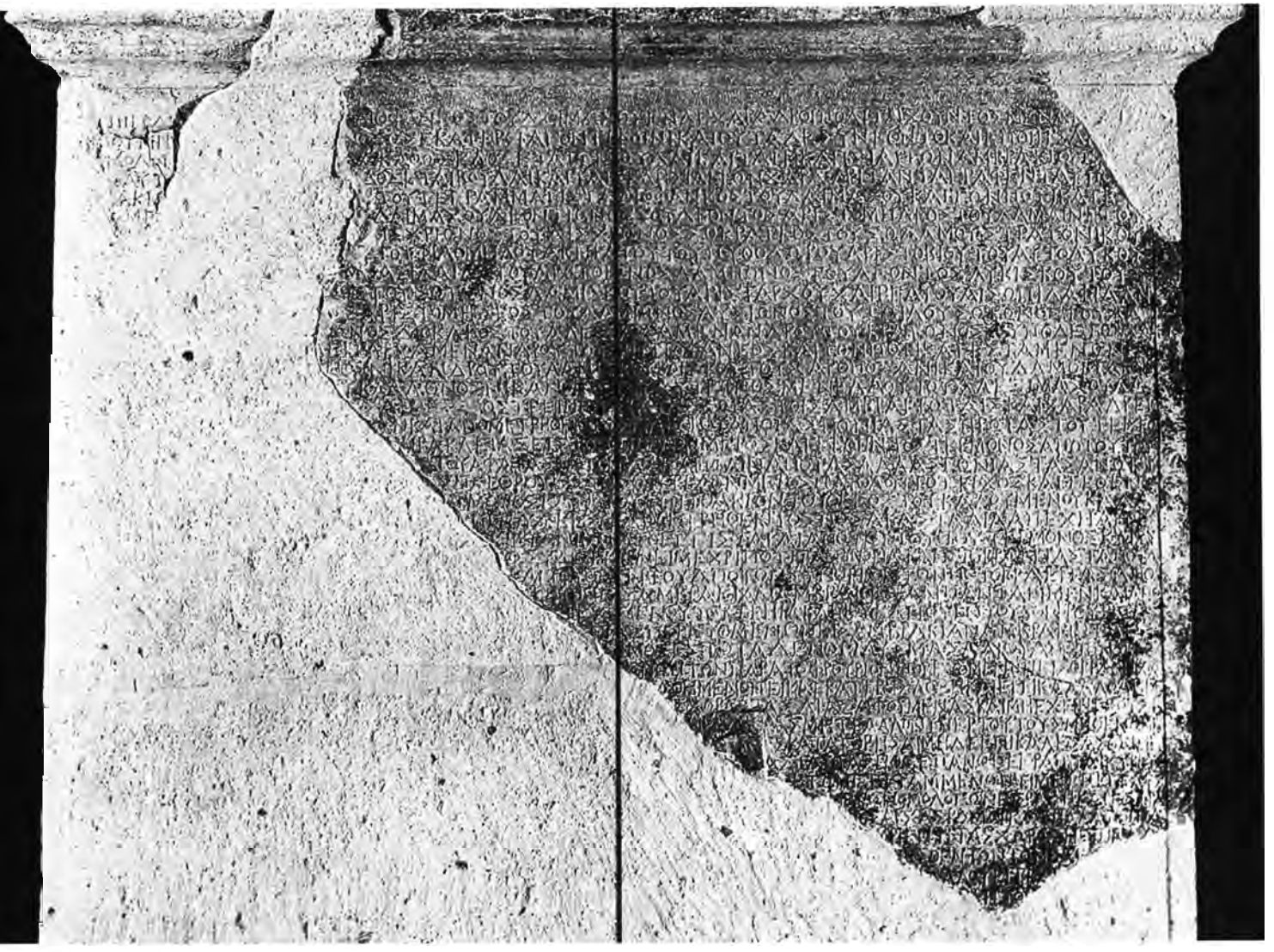
Η στήλη με τη συνθήκη Αμβρακιωτών-Χαραδριτών (Μουσείο Άρτας).

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

Η κύρια όψη της ενεπίγραφης στήλης με τμήμα της συνθήκης Αμβρακιωτών-Αθαμάνων (Μουσείο Κέρκυρας).

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

Η διαίρεση των στίχων του κειμένου της συνθήκης Αμβρακιωτών-Χαραδριτών με βάση τον κατακόρυφο άξονα της στήλης.

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

Το βόρειο τμήμα της πεδιάδας της Άρτας με το όρος Γκελμπερίνη σε παλιά αεροφωτογραφία.

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

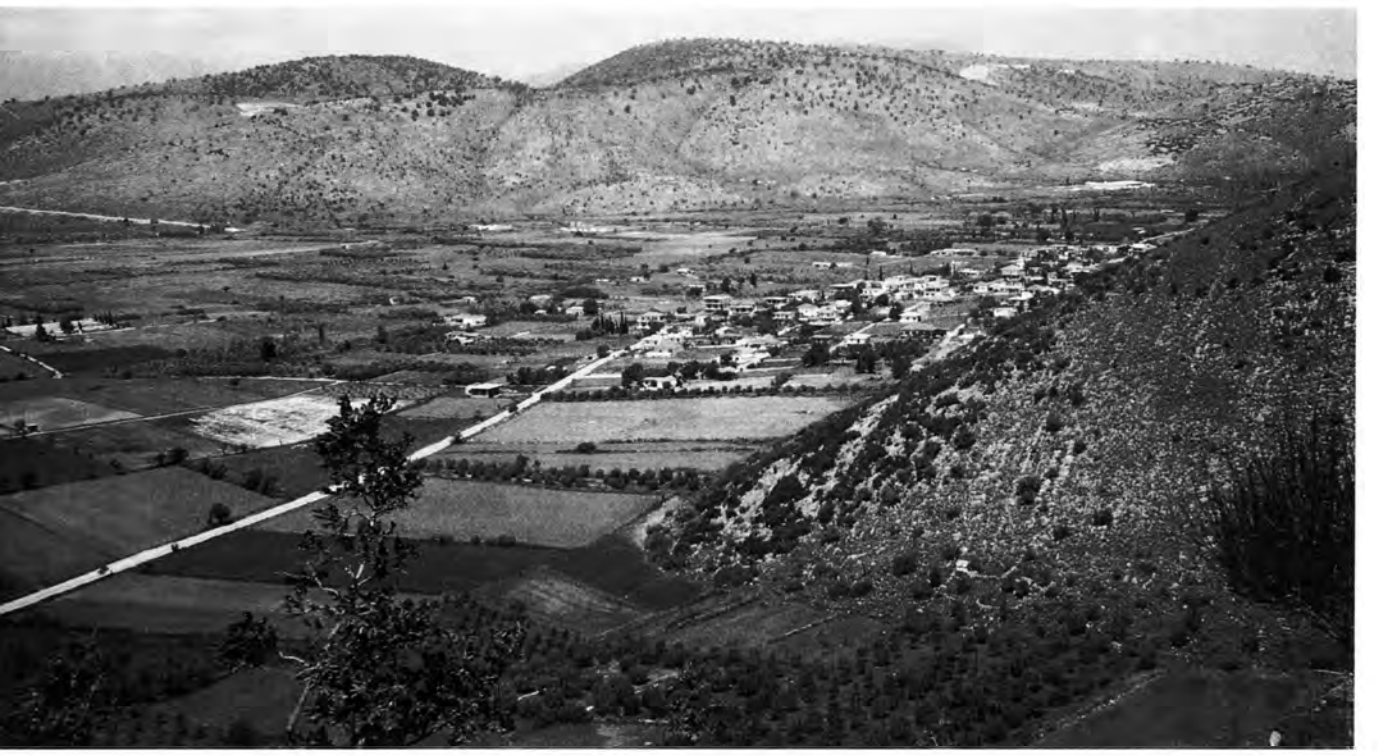

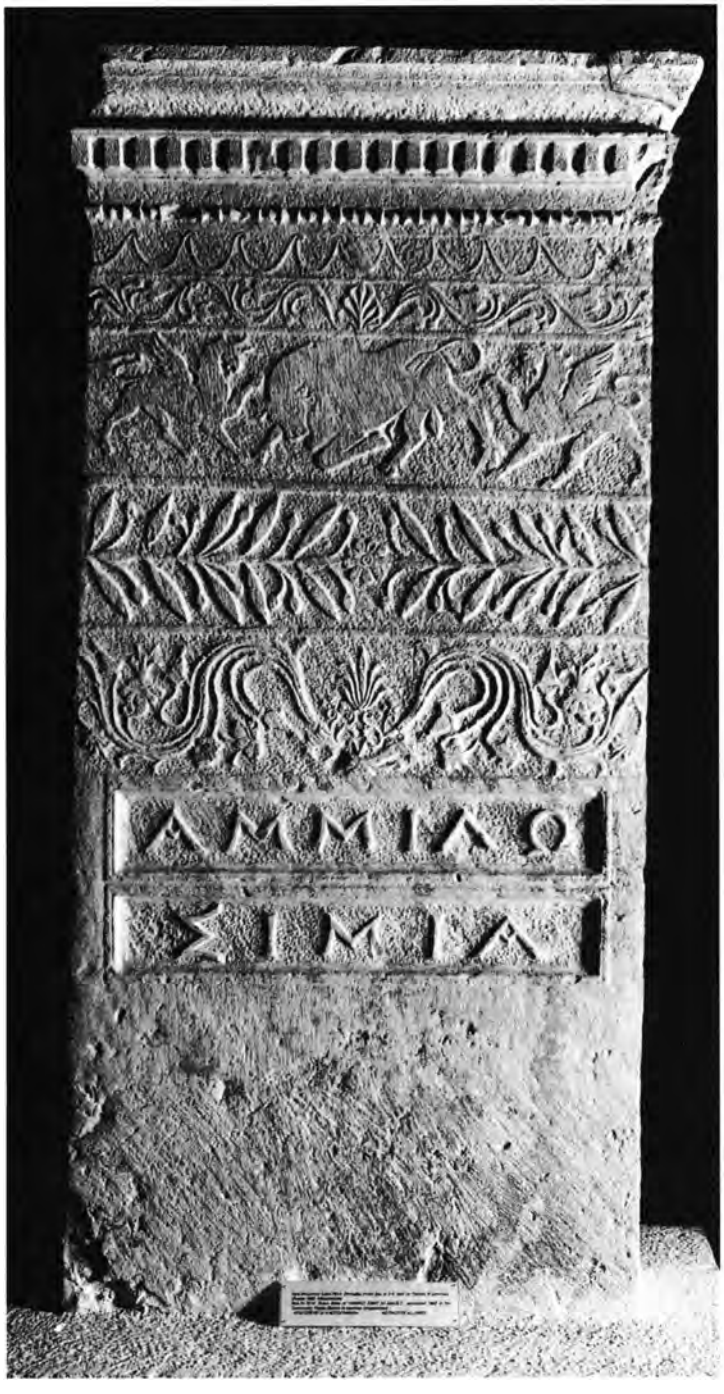
α) Άποψη του λόφου Προφήτης Ηλίας από ΒΑ., β) Το κατεστραμμένο βόρειο σκέλος της παλαιότερης οχύρωσης στο λόφο του Προφήτη Ηλία, γ) Άποψη του κεντρικού τμήματος της κορυφογραμμής της Γκελμπερίνης από τον Προφήτη Ηλία.

α) Το δυτικό τμήμα της πεδιάδας της Άρτας, όπως φαίνεται από το φρούριο του Προφήτη Ηλία,
β) Η αρχή της κοιλάδας προς τον Αμμότοπο, όπως φαίνεται από τον προφήτη Ηλία.

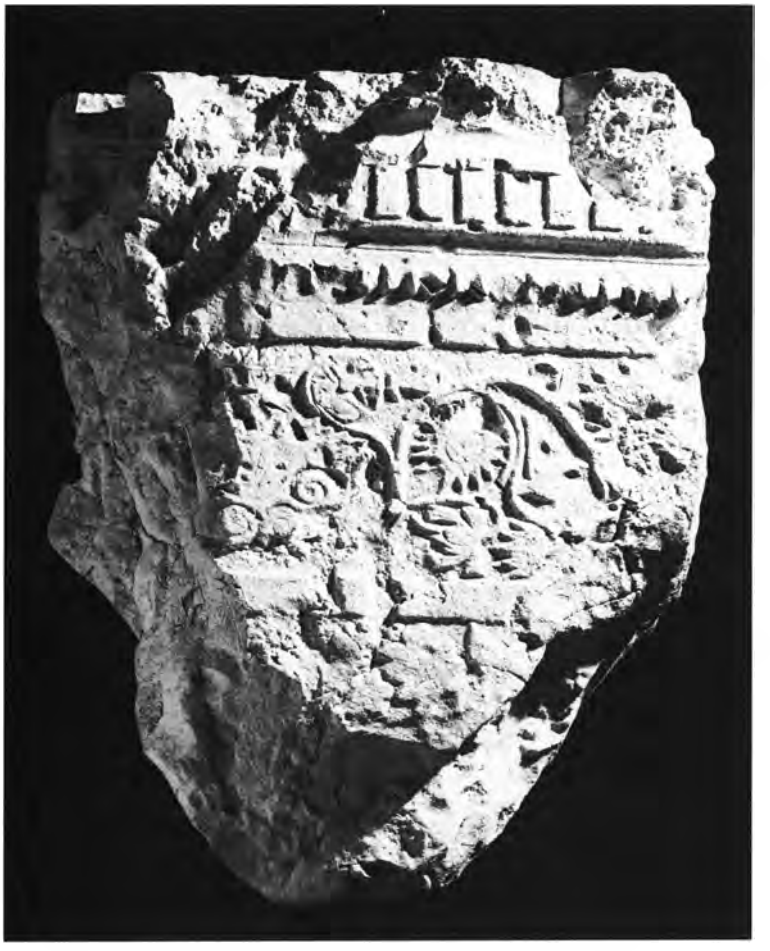
ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

Μουσείο Ιωαννίνων. Ενεπίγραφη στήλη ΜΙ 7614 από τα Πλαίσια: α) Η πρόσθια όψη, β) Η διακόσμηση του κροτάφου της στήλης.

ΙΟΥΛΙΑ Κ. ΚΑΤΣΑΔΗΜΑ

Μουσείο Ιωαννίνων. Θραύσμα στήλης ΜΙ 7615 από τα Πλαίσια.

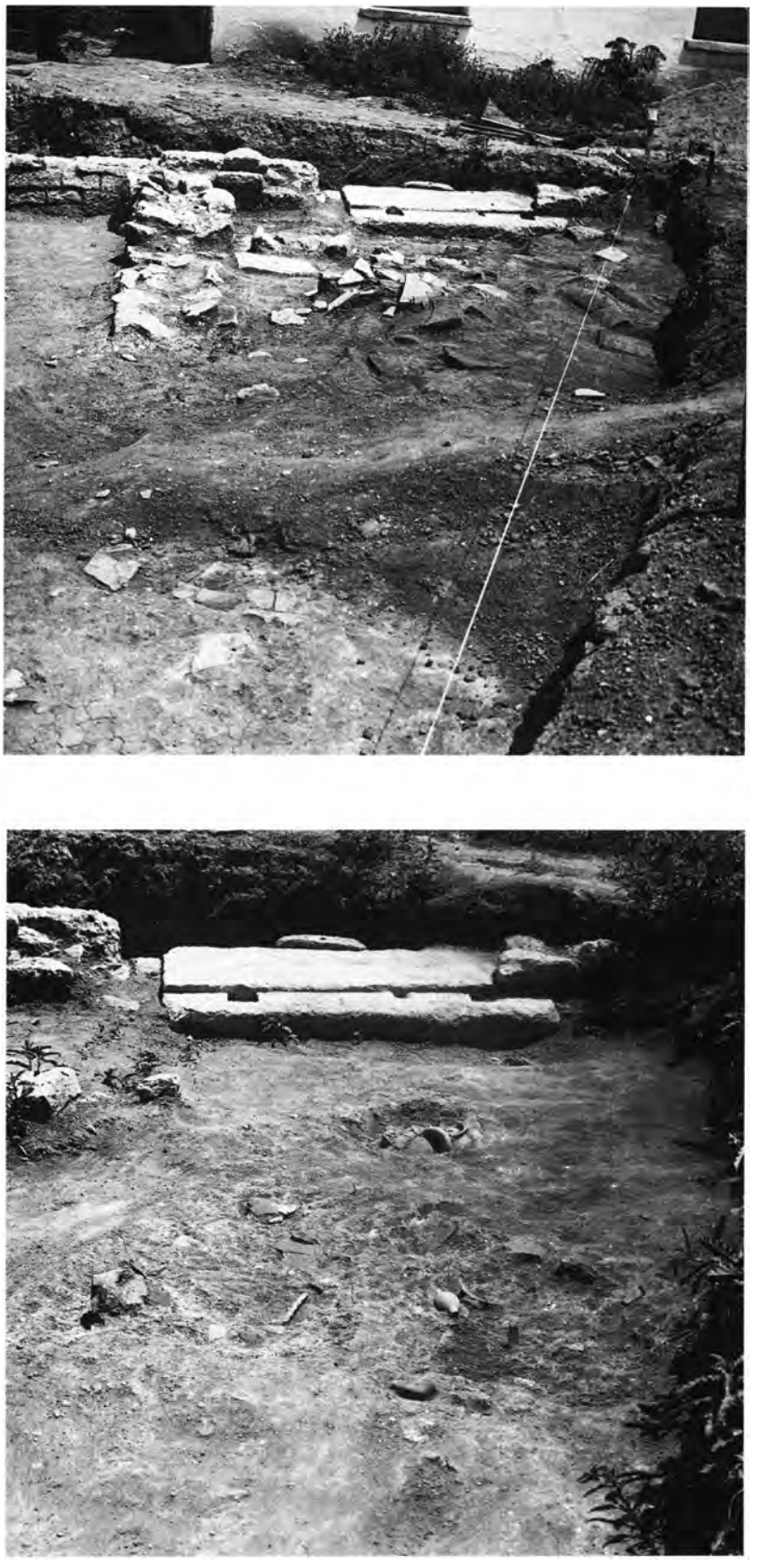
ΙΟΥΛΙΑ Κ. ΚΑΤΣΑΔΗΜΑ

Πέλλα. Οικόπεδο Γ. Παππά: α) Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν., β) Άποψη των δυτικών δωματίων από Β.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Πέλλα. Οικόπεδο Γ. Παππά. Το δωμάτιο Α: α)Το στρώμα καταστροφής, β) Αγγεία στο στρώμα καταστροφής. Άποψη από Δ.

Πέλλα. Οικόπεδο Γ. Παππά. Δωμάτιο Α: α-β) Ειδώλια, γ-ζ) Πήλινα ομοιώματα, η-θ) Ειδώλια.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

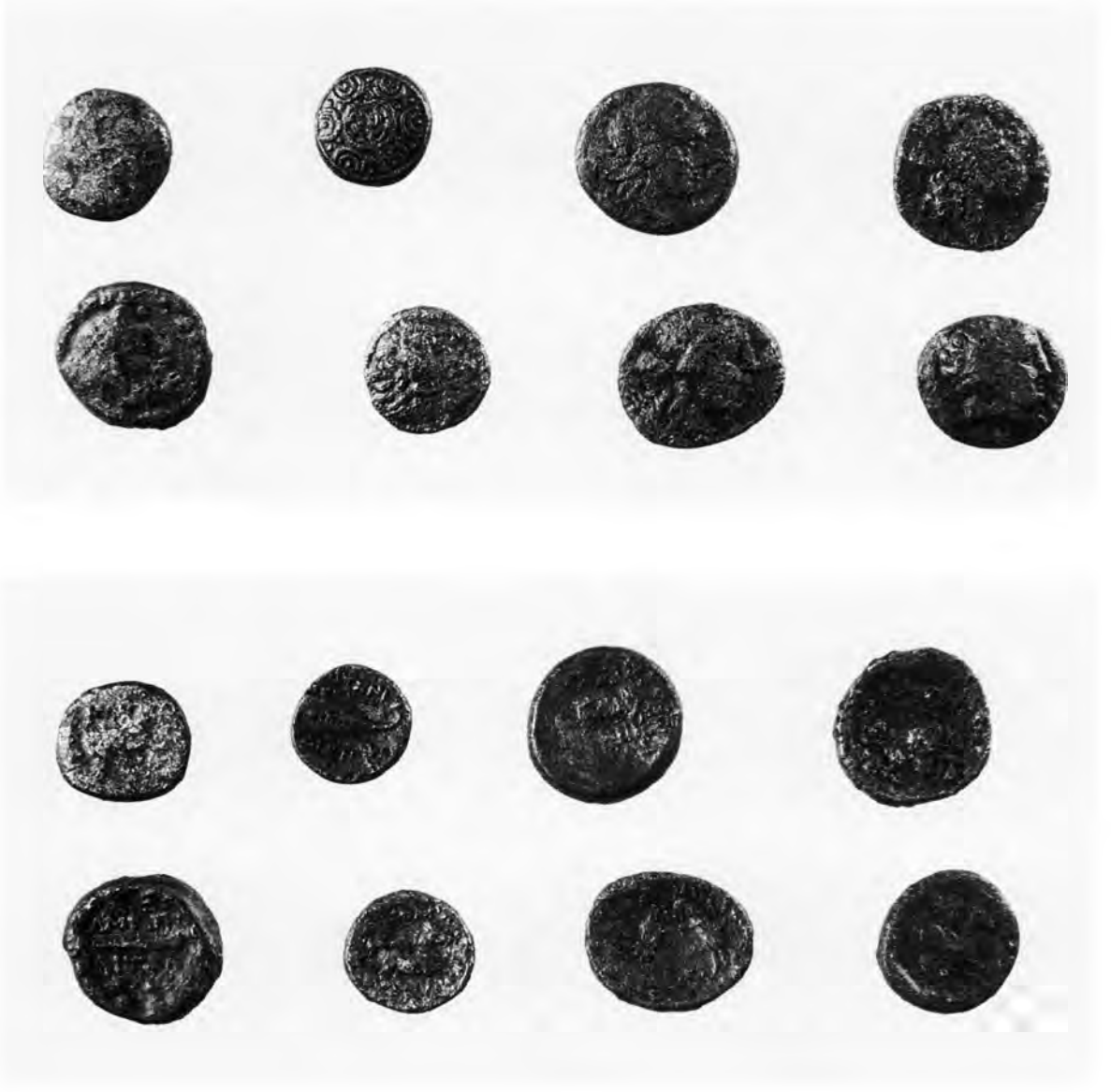
Πέλλα. Οικόπεδο Γ. Παππά. Δωμάτιο Α: α-ε) Ειδώλια και αγγεία.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

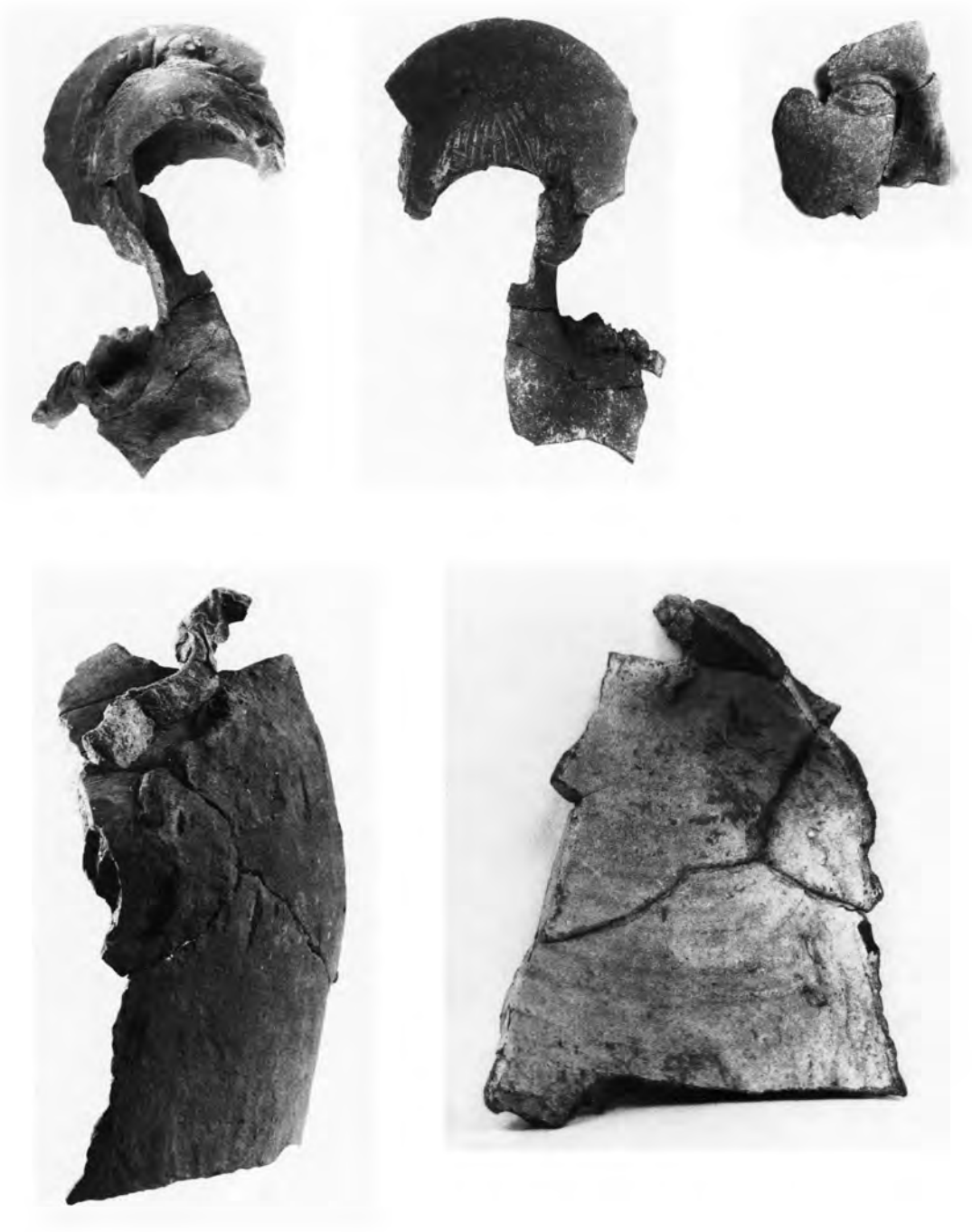

Πέλλα. Οικόπεδο Γ. Παππά. Δωμάτιο Α: α-δ) Αγγεία και διάφορα ευρήματα.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Πέλλα. Οικόπεδο Γ. Παππά. Δωμάτιο Α: α-β) Νομίσματα.

Πέλλα. Οικόπεδο Γ. Παππά. Δωμάτιο Β: α-β) Τμήμα γυναικείας προτομής, γ) Τμήμα πήλινου ανδρικού προσώπου, δ-ε) Τμήμα πλάτης ανδρικής προτομής.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Πέλλα. Οικόπεδο Γ. Παππά: α-ε) Ευρήματα από το δωμάτιο Β, στ) Τμήμα και όστρακα αμφορέα από το δωμάτιο Γ.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Πέλλα. Οικόπεδο Γ. Παππά. Δωμάτιο Δ: α-β) Νομίσματα, γ) Τμήματα ειδωλίου δ-ε) Τμήματα πιθοειδών.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Πέλλα. Οικόπεδο Γ. Παππά. Δωμάτιο Δ: α) Τμήμα αγάλματος, β) Μαρμάρινο επίκρανο.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Ρόδος. Δυτική Νεκρόπολη. Τάφοι «Αγίου Ιωάννου». Μελανόγραφη υδρία Hadra 2125.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

Ρόδος. Δυτική Νεκρόπολη. Τάφοι «Αγίου Ιωάννου»: α-β) Μελανόγραφη υδρία Hadra 2125.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

Ρόδος. Δυτική Νεκρόπολη. Τάφοι «Αγίου Ιωάννου»: α-β) Μελανόγραφη υδρία Hadra 2159.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

Ρόδος. Δυτική Νεκρόπολη. Οικόπεδο Γ. Ρίκα. α-β) Μελανόγραφη υδρία Hadra Π 5352, γ) Η θήκη (πέδιλο XIV).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

Ρόδος. Δυτική Νεκρόπολη: α-β) Οικόπεδο Γ. Ρίκα - θήκη (πέδιλο XIV). Φιαλίδια Π 5351 και Π 5353, γ) Οικόπεδο Ν. Ντάλια. Συγκρότημα θηκών.

Ρόδος. Δυτική Νεκρόπολη. Οικόπεδο Ν. Ντάλια: α-γ) Μελανόγραφη υδρία Hadra Π 10759.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

Ρόδος. Δυτική Νεκρόπολη. Οικόπεδο Λ. Γιαννούρη. Τάφος 8: α) Ευρήματα, β-δ) Μελανόγραφη υδρία Hadra Π 5537.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

Ρόδος. Κεντρική νεκρόπολη. Οικόπεδο Διακοσάββα: α) Πρόσοψη των τάφων, β) Μελαμβαφής ασκός Π12626, γ) Μελαμβαφής κρατηρίσκος Π12625.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

Ρόδος. Κεντρική νεκρόπολη. Οικόπεδο Διακοσάββα: α) Μυροδοχεία, β) Η θήκη 4.

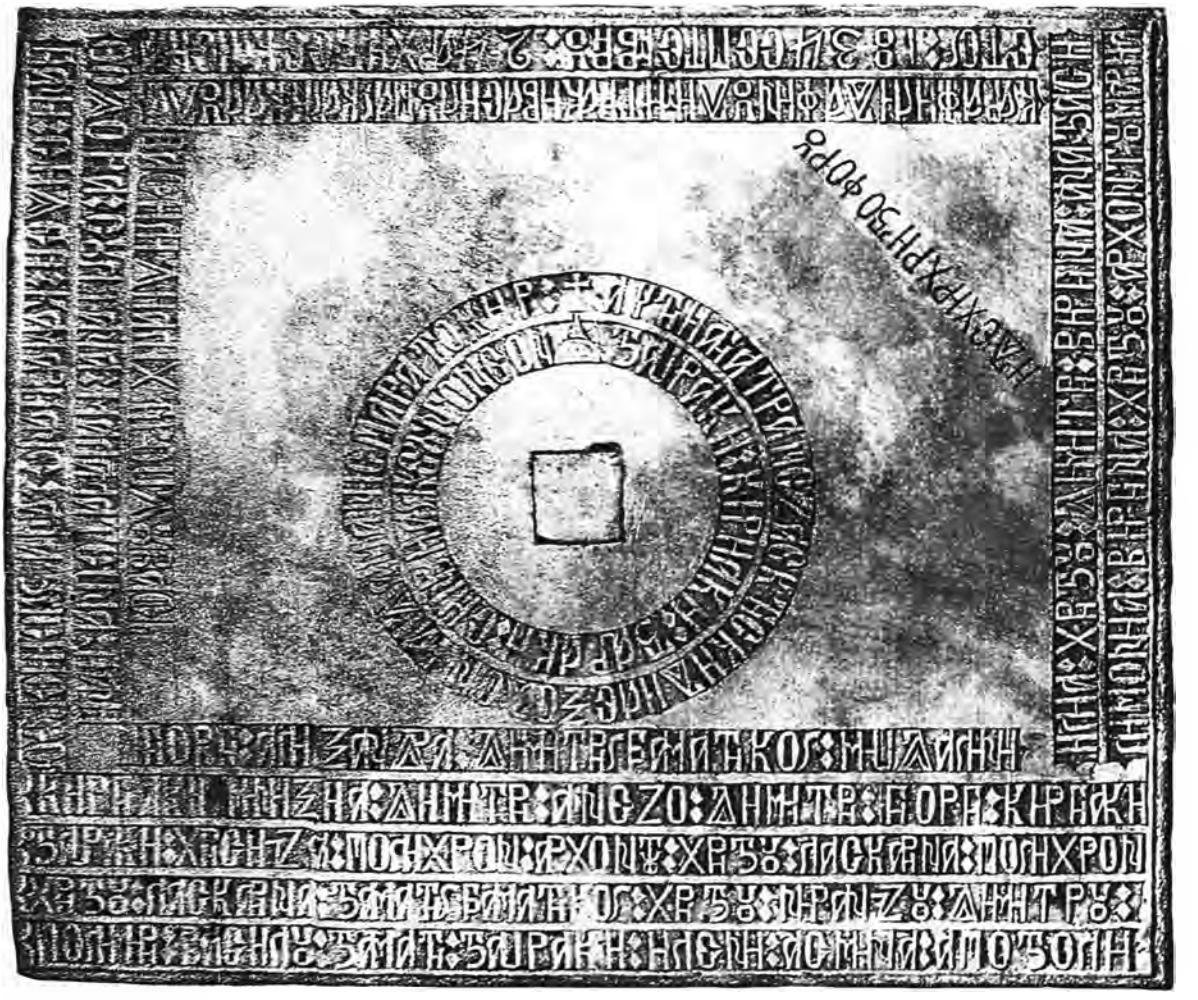
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

Ρόδος. Κεντρική νεκρόπολη. Οικόπεδο Διακοσάββα. Θήκη 4: α-β) Μελανόγραφη υδρία Hadra Π 2515, γ) Λύχνος Λ 3510.

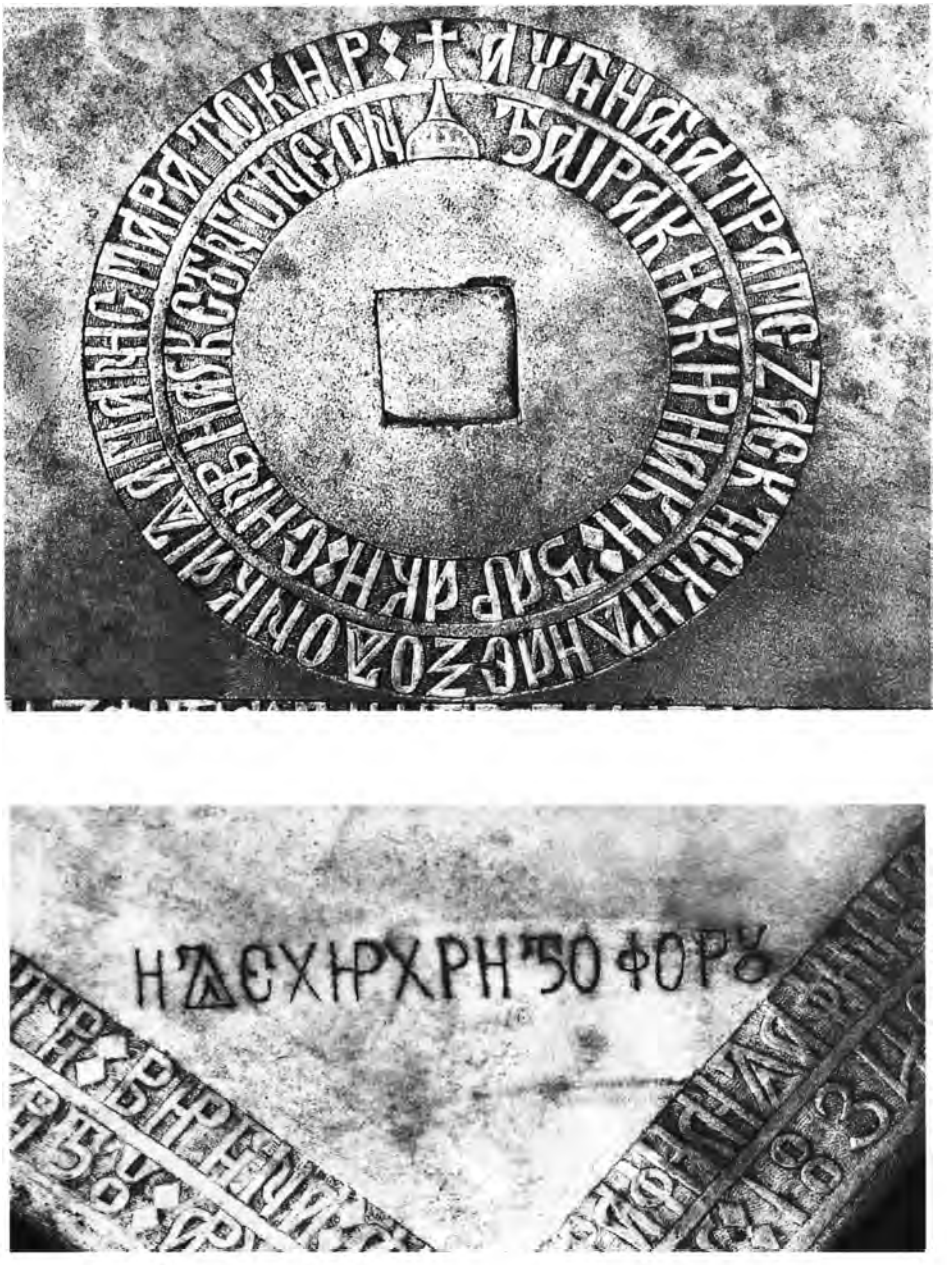
Λάβαρα Έβρου. Ναός Αγίου Αθανασίου. Ενεπίγραφη πλάκα αγίας τράπεζας.

Α. ΜΠΡΙΚΑΣ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

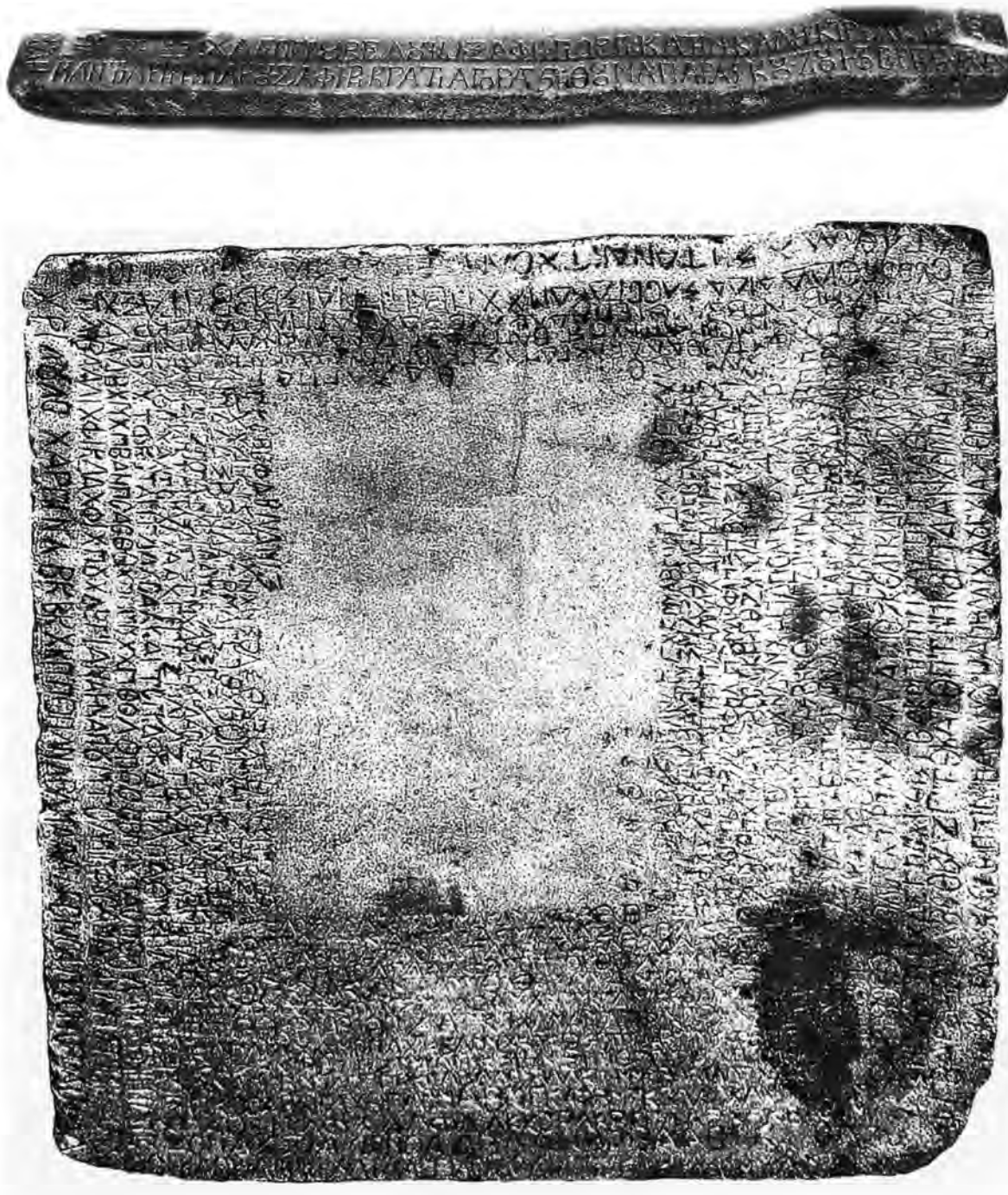
α-β) Λάβαρα Έβρου. Ναός Αγίου Αθανασίου. Ενεπίγραφη πλάκα αγίας τράπεζας (λεπτομέρειες του Πίν. 75).

Α. ΜΠΡΙΚΑΣ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

α-β) Λάβαρα Έβρου. Ναός Αγίου Αθανασίου. Ενεπίγραφη πλάκα αγίας τράπεζας (λεπτομέρειες του Πίν. 75).

Α. ΜΠΡΙΚΑΣ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

α) Πετρωτά Έβρου. Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών. Ενεπίγραφη πλάκα αγίας τράπεζας, β) Παταγή Έβρου. Ναός Αγίου Νικολάου. Ενεπίγραφη πλάκα αγίας τράπεζας.

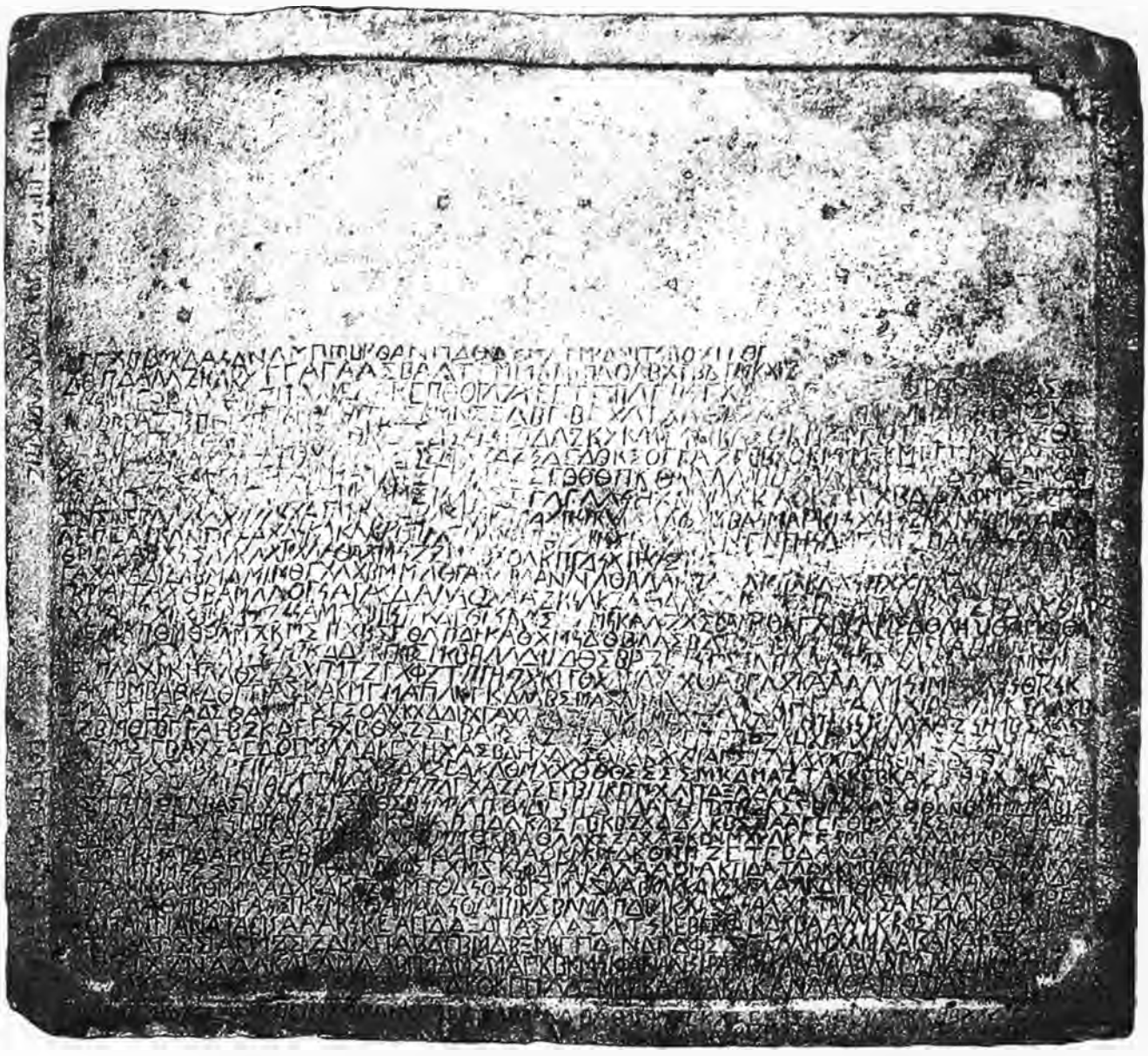
Α. ΜΠΡΙΚΑΣ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

α) Παλαιά Σαγήνη Ορεστιάδας. Μαρμάρινη ενεπίγραφη πλάκα αγίας τράπεζας, β) Κομοτηνή. Αρχαιολογικό Μουσείο. Τμήμα ενεπίγραφης πλάκας αγίας τράπεζας από τα Δίκαια Έβρου.

Α. ΜΠΡΙΚΑΣ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

Δόξα Έβρου. Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Ενεπίγραφη πλάκα αγίας τράπεζας από την κατεδαφισμένη παλαιά εκκλησία του χωριού.

Α. ΜΠΡΙΚΑΣ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

Διδυμότειχο. Συλλογή λίθινων μελών. Τμήμα ενεπίγραφης πλάκας αγίας τράπεζας.

Α. ΜΠΡΙΚΑΣ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

Σαύρα Έβρου. Ναός Αγίου Δημητρίου. Ενεπίγραφη πλάκα αγίας τράπεζας.

Α. ΜΠΡΙΚΑΣ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

Κάλυμνος. Βαθύ. Ναός Αγίου Κηρύκου: α) Βόρειος τοίχος Ιερού. Αδιάγνωστος ιεράρχης, β) Βόρειος τοίχος κυρίως ναού. Άγιος Νικήτας.

Κως. Μονάγρι. Ναός Ζωοδόχου Πηγής: α) Βόρειος τοίχος. Άγιος Μάμας, β) Καμάρα Ιερού. Ανάληψη (λεπτομέρεια).

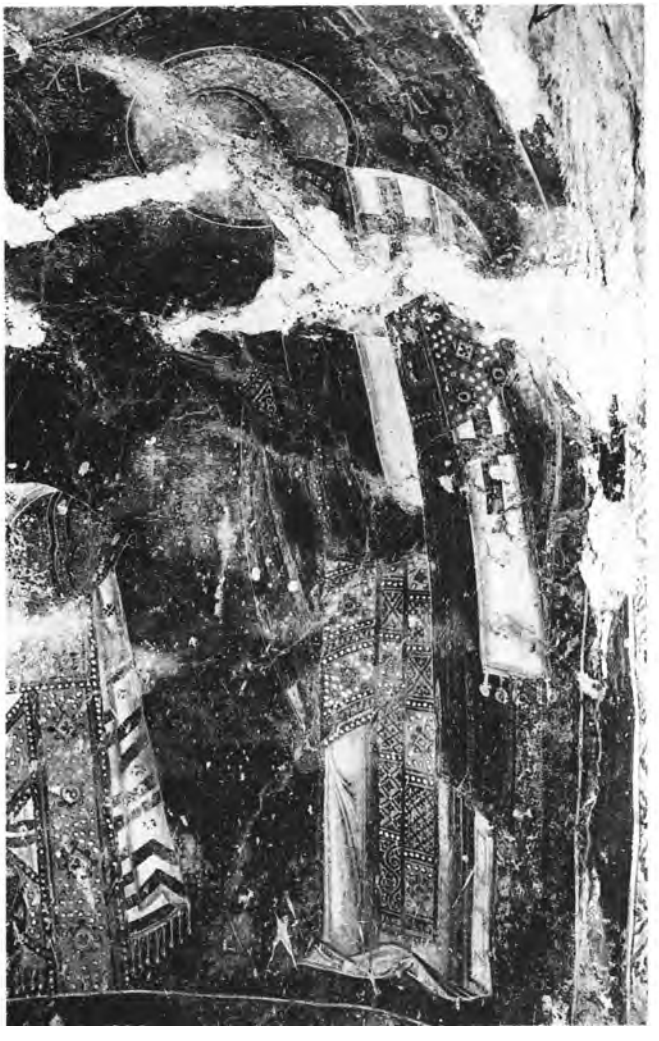

Κάλυμνος. Βαθύ, Έμπολας. Ναός Ταξιάρχη Μιχαήλ. Ιερό, τεταρτοσφαίριο αψίδας: α) Δέηση, β) Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος από τη Δέηση.

Κως. Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο. Ναός Αγίου Ιωάννη στα Επτά Βήματα. ΝΑ. διαμέρισμα. Νότιος τοίχος. Η Αλαλία του Ζαχαρία.

Τήλος. Σαννιάνοι. Ναός Αγίας Βαρβάρας. Αψίδα Ιερού: α) Ο Χριστός και ο άγιος Νικόλαος από τη Δέηση, β) Ο άγιος Νικόλαος από τη Δέηση.

α) Λέρος. Λακκί. Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Βόρειο κλίτος. Νότιος τοίχος. Κοινωνία οσίας Μαρίας Αιγυπτίας, β) Πάτμος. Μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Τράπεζα. Δυτικός τοίχος. Μετάδοση (λεπτομέρεια).

Ρόδος. Θάρι. Μονή Ταξιάρχη Μιχαήλ: α) Καμάρα Ιερού. Άγγελος από την Ανάληψη, β) Βάση του τρούλου. Άγγελος.

Ρόδος. Θάρι. Μονή Ταξιάρχη Μιχαήλ: α) Καμάρα Ιερού. Ο απόστολος Παύλος από την Ανάληψη, β) Βόρειος τοίχος Ιερού. Ο διάκονος Ρωμανός.

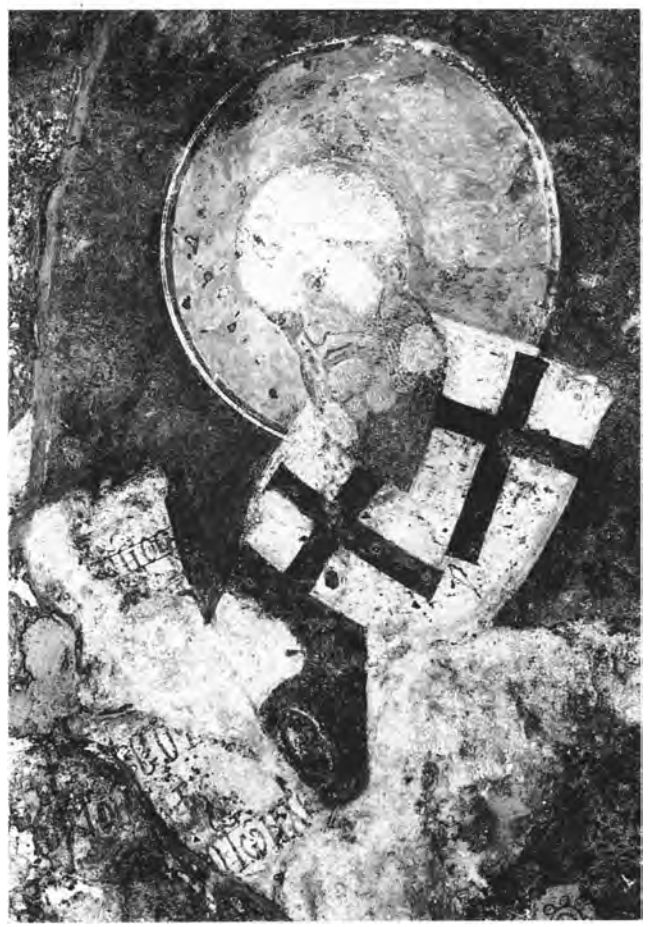

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Ναός Αγίου Φανουρίου. Καμάρα Ιερού: α) Η Παναγία από την Ανάληψη, β) Ανάληψη (λεπτομέρεια).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Ναός Αγίου Φανουρίου: α) Καμάρα Ιερού. Άγγελος από την Ανάληψη, β) Αψίδα Ιερού, ημικύλινδρος. Αδιάγνωστος ιεράρχης.

Ρόδος. Παραδείσι, Κουφάς. Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Νότιος τοίχος πρόναου. Ο άγιος Μερκούριος έφιππος.

Ρόδος. Παραδείσι, Κουφάς. Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου. Πρόναος. Νότια πλευρά καμάρας. Η Βάπτιση.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Χάλκη. Αμαλί. Ναός Αγίου Νικήτα: α) Βόρειος τοίχος, κόγχη. Άγγελος, β) Νότιος τοίχος. Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων.

α) Κάλυμνος. Άργος. Ναός Αγίων Αποστόλων. ΝΑ. πεσσός κυρίως ναού. Θεοτόκος Κυριώτισσα (λεπτομέρεια), β) Σύμη. Τσαγκριά. Ναός Αγίου Ιωάννη. Καμάρα βορείου τοίχου. Προδοσία (λεπτομέρεια).

Κάλυμνος. Βαθύ. α) Ναός Παναγίας (κυρά Χωστή). Νότιος τοίχος κυρίως ναού. Η αγία Ειρήνη, β) Ναός Αγίου Γεωργίου. Νότιος τοίχος κυρίως ναού. Ο άγιος Γεώργιος, γ) Τήλος, Μεσαριά. Ναός Αγίου Νικολάου. Βόρειος τοίχος κυρίως ναού. Ο άγιος Γεώργιος.

Χάλκη. Πλαγιά. Πανορμίτης. Βόρειος τοίχος κυρίως ναού. Ο άγιος Νικήτας.

Ρόδος. Απολακκιά. Ναός Αγίου Γεωργίου του Βάρδα. Βόρειος τοίχος κυρίως ναού. Οι άγιοι Τρύφων και Νικήτας.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Ρόδος. Απολακκιά. Ναός Αγίου Γεωργίου του Βάρδα. Βόρειος τοίχος κυρίως ναού. Παναγία Γλυκοφιλούσα.

Ρόδος. Απολακκιά. Ναός Αγίου Γεωργίου του Βάρδα. Καμάρα Ιερού. Ανάληψη (λεπτομέρεια).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Κάλυμνος. Βαθύ: α) Ναός Αγίου Παντελεήμονα. Βόρειος τοίχος κυρίως ναού. Η Σταύρωση, β) Ναός Αγίας Άννας Καλλιώτισσας. Νότιος τοίχος. Ο άγιος Ερμόλαος.

Κάλυμνος: α) Βαθύ. Ναός Αγίας Άννας Καλλιώτισσας. Βόρειος τοίχος κυρίως ναού. Η Σταύρωση, β) Άργος. Ναός Αγίων Αποστόλων, παρεκκλήσιο Παναγίας. Βόρειος τοίχος κυρίως ναού. Η Κοίμηση της Παναγίας (λεπτομέρεια).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Κάλυμνος. Βαθύ. Έμπολας. Ναός Αγίου Αντωνίου. Νότια πλευρά καμάρας κυρίως ναού. Οι Μυροφόρες από τον Λίθο.

Κάλυμνος: α) Σκάλια. Ναός Αγίου Νικολάου. Τεταρτοσφαίριο αψίδας Ιερού. Ο άγιος Νικόλαος από τη Δέηση,
β) Βαθύ. Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Τεταρτοσφαίριο αψίδας Ιερού. Ο Χριστός από τη Δέηση
γ) Βαθύ. Έμπολας. Ναός Αγίου Αντωνίου. Ημικύλινδρος αψίδας Ιερού. Ο άγιος Νικόλαος.

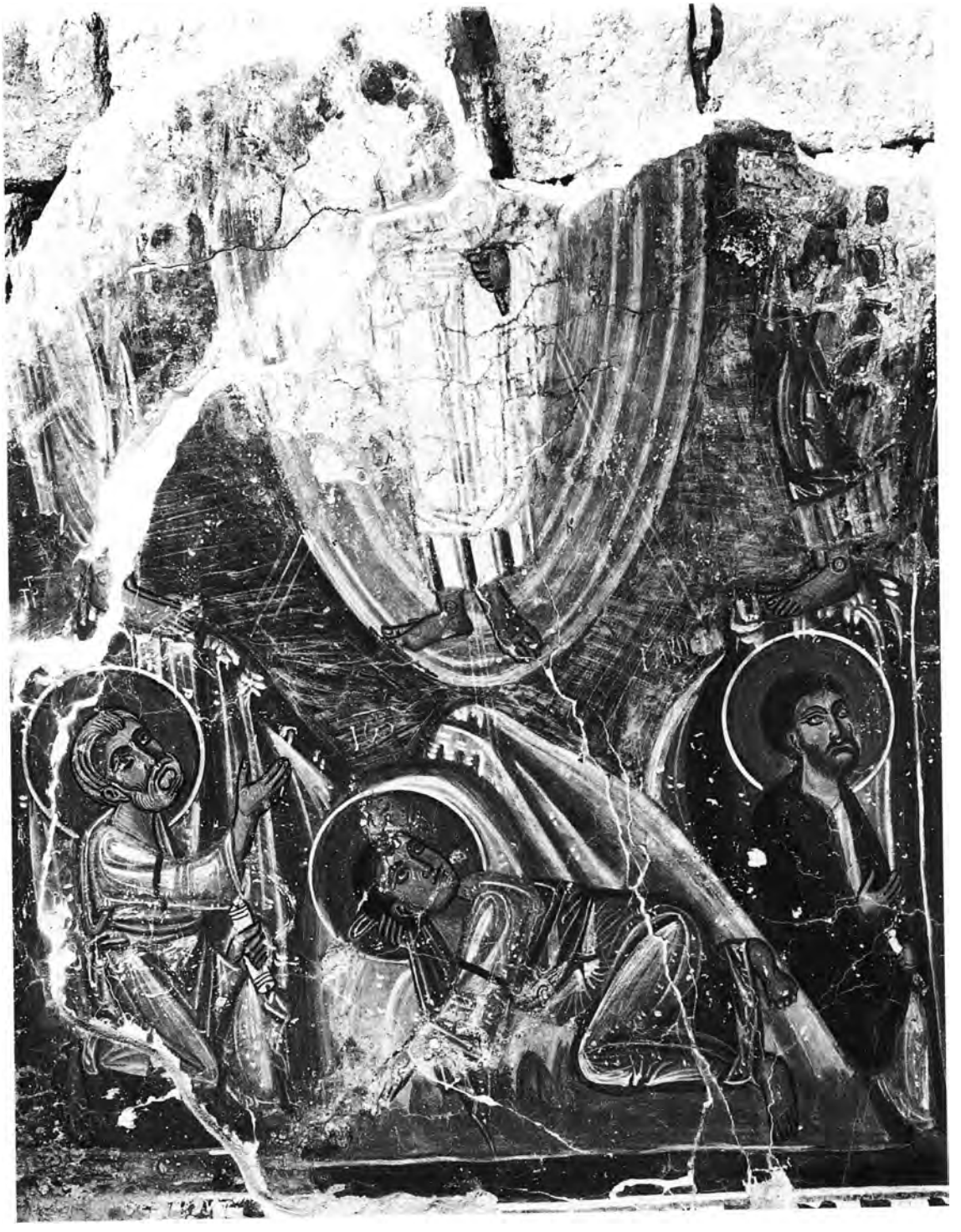

Τήλος. Σπιτάκια. Ναός Αγίας Τριάδας: α) Βόρειος τοίχος Ιερού. Ο διάκονος Στέφανος, β) Βόρεια πλευρά καμάρας Ιερού. Ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος από τη Σταύρωση.

Τήλος. Σπιτάκια. Ναός Αγίας Τριάδας. Βόρεια πλευρά κυρίως ναού, Καμάρα. Η Βαϊοφόρος (λεπτομέρεια).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Τήλος. Σπιτάκια. Ναός Αγίας Τριάδας. Βόρεια πλευρά κυρίως ναού. Η Μεταμόρφωση.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Κάρπαθος. Άπελα. Ναός Αγίου Λουκά. Νάρθηκας. Βόρεια πλευρά καμάρας. Η θεραπεία του παραλυτικού.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Κάρπαθος. Άπελα. Ναός Αγίου Λουκά. Βόρειος τοίχος νάρθηκα. Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος.

Κάρπαθος. Άπελα. Ναός Αγίου Λουκά. Νάρθηκας. Καμάρα. Νότια πλευρά: α) Βόρειος τοίχος. Ο Χριστός από τη Βάπτιση, β) Το θαύμα στην Κανά (λεπτομέρεια).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

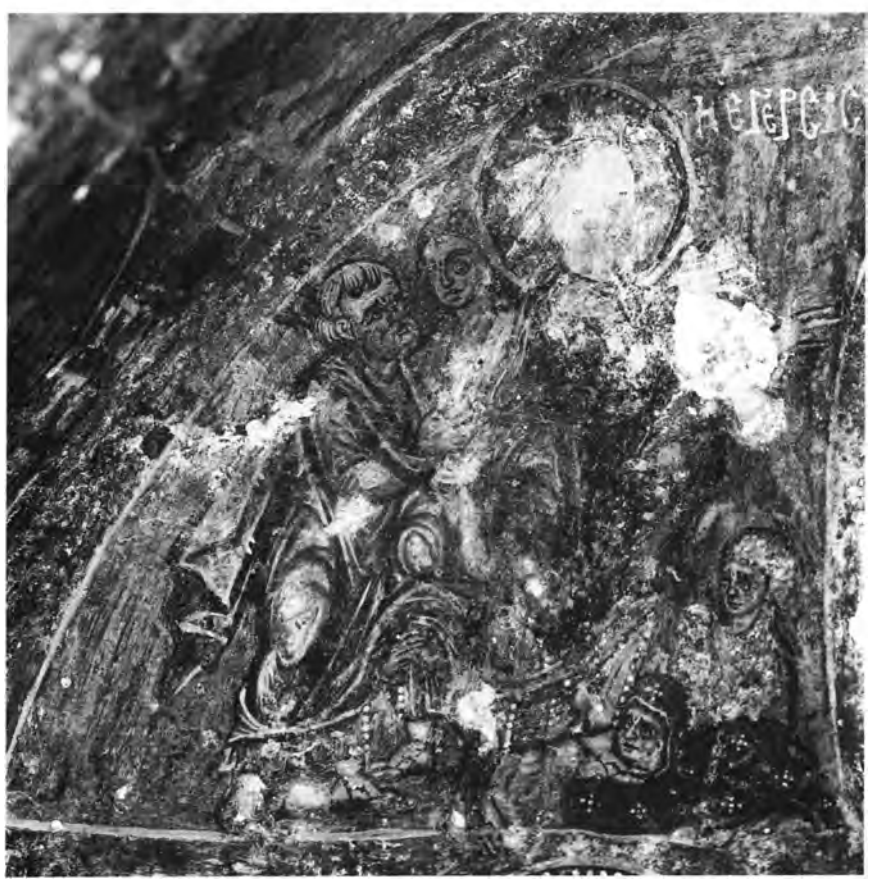
Κάρπαθος. Άπελα. Ναός Αγίου Λουκά. Νάρθηκας: α) Βόρειος τοίχος. Ο άγιος Παύλος, β) Δυτικός τοίχος. Ο άγγελος από το εν Χώναις θαύμα.

Ρόδος. Δαματριά. Ναός Αγίου Νικήτα ή Αγίας Παρασκευής: α) Κυρίως ναός. ΝΑ. τυφλό αψίδωμα. Δυτική πλευρά εσωρραχίου, Επάνω ζώνη. Άγιος Κοσμάς (πριν από τη συντήρηση), β) Κτιστό τέμπλο. Νότια πλευρά. Ο Χριστός (πριν από τη συντήρηση).

Ρόδος. Δαματριά. Ναός Αγίου Νικήτα ή Αγίας Παρασκευής. Κυρίως ναός: α) ΝΑ. τυφλό αψίδωμα. Δυτική πλευρά εσωραχίου, κάτω ζώνη. Ο άγιος Δαμιανός, β) ΝΑ. τυφλό αψίδωμα, τύμπανο, επάνω ζώνη. Η Έγερση του Λαζάρου (λεπτομέρεια).

Κάλυμνος. Βαθύ. Έμπολας. Ναός Ταξιάρχη Μιχαήλ. Βόρειος τοίχος: α) Ο άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, β) Ο αρχάγγελος Μιχαήλ, γ) Η Παναγία από τη Σταύρωση.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Τήλος. Μισοσκάλι. Ναός Αγίου Νικολάου. Δυτικός τοίχος. Η Κοίμηση της Παναγίας.

Τήλος: α) Μικρό Χωριό. Αβαλάς. Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Βόρειος τοίχος κυρίως ναού. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ, β) Σκάφη. Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Τεταρτοσφαίριο αψίδας Ιερού. Ο Χριστός από τη Δέηση.

α) Ρόδος, μεσαιωνική πόλη. Ναός Αρχάγγελου Μιχαήλ (Ντεμιρλί). Πολιορκία της Ιεριχούς (λεπτομέρεια), β) Τήλος. Λειβάδια. Ναός Αγίου Παύλου. Τεταρτοσφαίριο Νότιας αψίδας. Ο Χριστός.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Κάρπαθος. Μενετές. Ναός Αγίου Μάμα: α) Τρούλος. Οι απόστολοι από την Ανάληψη, β) Βόρειος τοίχος. Ο άγιος Μάμας.

Κάρπαθος. Λευκός. Ναός Αγίου Γεωργίου «του Νοταρά»: α) Βόρειος τοίχος κυρίως ναού. Ο άγιος Δημήτριος, β) Τεταρτοσφαίριο νότιας αψίδας. Αρχάγγελος.

Μονή Σαγματά: α-γ) Τμήματα θωρακίων.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Μονή Σαγματά: α-β) Τμήματα θωρακίων, γ-στ) Πεσσίσκοι.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Μονή Σαγματά: α-β) Πεσσίσκοι.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Μονή Σαγματά: α-β) Πεσσίσκοι, γ-δ) Κιονίσκοι.

Μονή Σαγματά: α) Κιονίσκοι εντοιχισμένοι στο τέμπλο του Αγίου Νικολάου, β) Κιονίσκος, γ) Πεσσίσκοι εντοιχισμένοι στο τέμπλο του Αγίου Νικολάου, δ) Κιονίσκος.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Μονή Σαγματά: α) Πεσσίσκος εντοιχισμένος στο κωδωνοστάσιο του καθολικού, β) Πεσσίσκος, γ) Αμφικιονίσκος.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

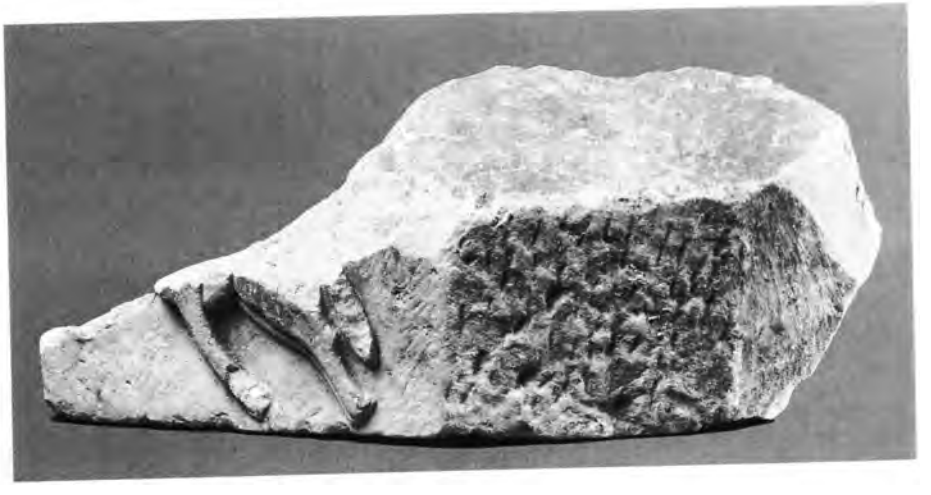
Μονή Σαγματά: α) Οι δυτικοί κίονες του κυρίως ναού, β-γ) Κιονόκρανα.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Μονή Σαγματά: α-β) Επιθήματα, γ) Κοσμήτης, δ) Επίθημα.

Μονή Σαγματά: α) Επίθημα σε β΄ χρήση, β-γ) Κιονόκρανα, δ) Λεβητοειδές κιονόκρανο.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Μονή Σαγματά: α-β) Κιονόκρανα κιόνων λιτής.

Μονή Σαγματά: α-β) Τμήματα επιστυλίων.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Μονή Σαγματά: α) Τμήμα επιστυλίου, β) Τμήμα θυρώματος, γ) Τμήμα επιστυλίου, δ) Τμήμα επιστυλίου εντοιχισμένο στο τέμπλο του Αγίου Νικολάου, ε) Τμήμα κοσμήτη.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Μονή Σαγματά: α) Τμήμα επιστυλίου, β) Τμήμα κοσμήτη, γ) Κοσμήτης in situ πάνω από τη δυτική θύρα του εσωνάρθηκα, δ-ε) Τμήματα θυρωμάτων.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Μονή Σαγματά: α) Τμήμα θυρώματος, β) Μαρμάρινη πλάκα δαπέδου, γ) Τμήματα επιγραφής, δ) Μέλος άγνωστης χρήσης.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Héraclée : a) Epitaphe de Flavios Kalandiôn et de sa famille, IIIe-IVe s. (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 64.352), b) Epitaphe de Deknia Koukia Markianè et de son époux, IIIe-IVe s. (Avec la courtoisie du Musée Archéologique du Pirée, n° d'inv. 1355).

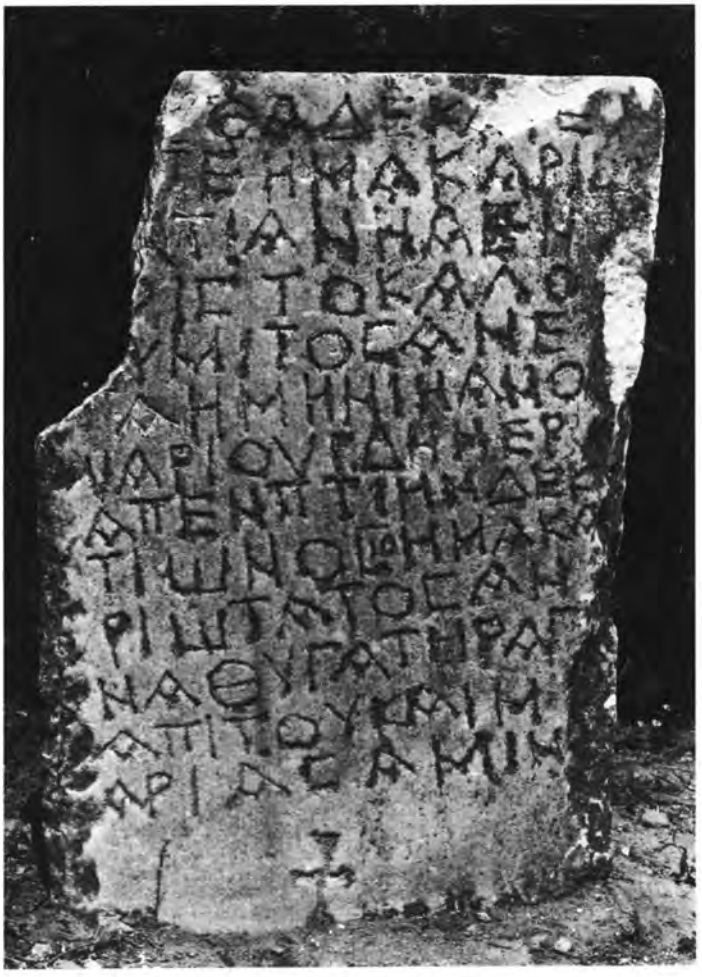
Héraclée : a) Epitaphe de Flavios Diogénès et de sa famille, fin IIIe-IVe s. (Avec la courtoisie du Musée Archéologique du Pirée, n° d'inv. 1601), b) Epitaphe d'Aurèlios Aphrodisios d'Hypaipa et de sa famille, IVe-Ve s. (Avec la courtoisie du Musée Archéologique du Pirée, n° d'inv. 1606).

C. ASDRACHA

Héraclée : a) Epitaphe de l'économe Dôrothéos, IVe-Ve s. (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 65.51), b) Epitaphe de Nouménios, IVe-VIe s. (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 65.55).

Héraclée : a) Epitaphe d'Anne, IVe-VIe s. (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 64.348), b) Epitaphe du gynéciaire Aurèlios Loustas et de sa famille, Ve s. (Avec la courtoisie du Musée Archéologique du Pirée, n° d'inv. 1669).

Héraclée : Marque d'un gynécée sur une teinture, portant le nom de la ville, Ve s. (The Textile Museum, Washington D.C., n° du catalogue 71.118).

Héraclée : Marque d'un gynécée portant le nom de la ville, Ve s. (The Textile Museum, Washington D.C., n° du catalogue 71.118 : détail).

Παρόραμα

ΑΔ 49-50 (1994-1995), Μελέτες:
– Πίνακας 60 β: έχει τυπωθεί αντίστροφα κατά τη σχέση αριστερά-δεξιά.
– Πίνακας 62 α-β: έχει γίνει αντιμετάθεση του α ως προς το β.